“ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR MEROSINING SHARQ DAVLATCHILIGI VA MADANIYATI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI”

mavzusidagi

ULUSLARARO ILMIY-NAZARIY KONFERANS

Toshkent, 2023-yil 25-26-sentabr

THE IMPACT OF ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR'S LEGACY ON THE ADVANCEMENT OF EASTERN STATEHOOD AND CULTURE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE

Tashkent, September 25-26, 2023

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI

BOBUR NOMLI XALQARO JAMOAT FONDI

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR MEROSINING SHARQ DAVLATCHILIGI VA MADANIYATI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI

**uluslararo ilmiy-nazariy
konferansi materiallari**

Toshkent – 2023

UO‘K: 821.51.1.11
KBK: 83.8(5Узб)2
Z-45

Mas’ul muharrirlar:
Shuhrat SIROJIDDINOV,
filologiya fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti rektori

Zokirjon MASHRABOV,
geologiya-mineralogiya fanlari nomzodi, professor,
Bobur nomli xalqaro jamoat fondi raisi

Tahrir hay’ati:

Sirojiddin Sayyid (O‘zbekiston), Elisabetta Ragagnin (Italiya), Almaz Ulvi (Ozarbayjon), Tanju Oral Seyhan (Turkiya), Darya Jigulskaya (Rossiya), Farhad Rahimi (Eron), Vahob Rahmonov (O‘zbekiston), Hamidulla Dadaboyev (O‘zbekiston), Rukhsana Iftikhar (Pokiston), Islam Jemeney (Qozog‘iston), Hamidulla Boltaboyev (O‘zbekiston), Qosimjon Sodiqov (O‘zbekiston), Nurboy Jabborov (O‘zbekiston), Ne’matilla Otajonov (O‘zbekiston), Abdumajid Madraimov (O‘zbekiston), Nusratulla Jumaxo‘ja (O‘zbekiston), Omonulla Bo‘riyev (O‘zbekiston), Sultonmurod Olim (O‘zbekiston), Iqboloy Adizova (O‘zbekiston), Burobiya Rajabova (O‘zbekiston), Shuhrat Hayitov (O‘zbekiston), Odina Jamoldinova (O‘zbekiston), Zulxumor Xolmanova (O‘zbekiston), Nozliya Normurodova (O‘zbekiston), Ziyoda Teshaboyeva (O‘zbekiston), Dilnavoz Yusupova (O‘zbekiston), Karomat Mullaxo‘jayeva (O‘zbekiston), Otabek Jo‘raboyev (O‘zbekiston), Marg‘uba Abdullayeva (O‘zbekiston), Oysara Madaliyeva (O‘zbekiston), Hilola Nazirova (O‘zbekiston), Nodirbek Jo‘raqo‘ziyev (O‘zbekiston), Sabohat Bozorova (O‘zbekiston,) Ozoda Tojiboyeva (O‘zbekiston), Dilafruz Muhammadiyeva (O‘zbekiston)

Ushbu to‘plamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 2023-yil 25-yanvardagi “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-20-sonli Qaroriga ko‘ra o‘tkazilayotgan “Zahiriddin Muhammad Bobur merosining Sharq davlatchiligi va madaniyati rivojida tutgan o‘rni” mavzusidagi uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari jamlangan. To‘plamda shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti, faoliyati, adabiy-ilmiy merosining mumtoz adabiyot rivojidagi o‘rni, adabiy-lingvistik, tarixiy-sotsiologik tadqiqi, shuningdek, Bobur va boburiylar siymosining zamonaviy adabiyotdagi badiiy talqini, adabiy ta’sir va izdoshlik masalalariga bag‘ishlangan maqolalar o‘rin olgan. Kitob filolog mutaxassislar, ilmiy tadqiqotchilar, magistrantlar va bakalavriat talabalari hamda keng o‘quvchilar ommasiga mo‘ljallangan.

Mualliflar qarashi va asarlar nomlaridagi imlo tahririyat nuqtayi nazaridan farqlanishi mumkin.

ISBN 978-9910-9964-2-9

THE MINISTRY OF HIGHER EDUCATION, SCIENCE, AND INNOVATIONS OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

ALISHER NAVOʻI TASHKENT STATE UNIVERSITY OF UZBEK LANGUAGE AND LITERATURE

UZBEKISTAN WRITERS UNION

BABUR INTERNATIONAL PUBLIC FOUNDATION

The Proceedings of the International Scientific-Theoretical Conference

«THE IMPACT OF ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR'S LEGACY ON THE ADVANCEMENT OF EASTERN STATEHOOD AND CULTURE»

Tashkent – 2023

Chief editor:

Shuhrat SIROJIDDINOV,
Doctor of Philology, Professor
Rector of Alisher Navoʻi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature

Zokirjon MASHRABOV,
Professor
Chairman of Babur International Public Foundation

Editorial Board:

Sirojiddin Sayyid (Uzbekistan), Elisabetta Ragagnin (Italy), Almaz Ulvi (Azerbaijan), Tanju Oral Seyhan (Turkey), Darya Jigulskaya (Russia), Farhad Rahimi (Iran), Vahob Rahmonov (Uzbekistan), Hamidulla Dadaboyev (Uzbekistan), Rukhsana Iftikhar (Pakistan), Islam Jemeney (Kazakhstan), Hamidulla Boltaboyev (Uzbekistan), Kosimjon Sodikov (Uzbekistan), Nurboy Jabborov (Uzbekistan), Ne'matilla Otajonov (Uzbekistan), Nusratulla Jumaxoʻja (Uzbekistan), Abdumajid Madraimov (Uzbekistan), Omonulla Buriyev (Uzbekistan), Sultomurod Olim (Uzbekistan), Ikboloy Adizova (Uzbekistan), Burobia Rajabova (Uzbekistan), Shuhrat Hayitov (Uzbekistan), Odina Jamoldinova (Uzbekistan), Zulxumor Xolmanova (Uzbekistan), Nozliya Normurodova (Uzbekistan), Ziyoda Teshaboyeva (Uzbekistan), Dilnavoz Yusupova (Uzbekistan), Karomat Mullaxujayeva (Uzbekistan), Otabek Juraboyev (Uzbekistan), Marguba Abdullayeva (Uzbekistan), Oysara Madaliyeva (Uzbekistan), Hilola Nazirova (Uzbekistan), Nodirbek Jurakuziyev (Uzbekistan), Sabohat Bozorova (Uzbekistan), Ozoda Tojiboyeva (Uzbekistan), Dilafruz Muhammadiyeva (Uzbekistan)

In commemoration of the 540th anniversary of Zahir ad-Din Muhammad Babur's birth, a luminary poet, scholar, and statesman, we are pleased to present a compendium of erudite contributions derived from the international academic conference titled "The Impact of Zahir ad-Din Muhammad Babur's Legacy on Eastern Statehood and Culture." This compilation explores various aspects of Babur's life and achievements, including his contributions to literature and scholarship, as well as linguistic and historical investigations. This volume is intended for scholars, researchers, students, and a wider audience interested in Babur's enduring influence on Eastern culture and governance.

Note: Variations in author views and article titles may exist due to editorial preferences.

BABUR: A RULER, POET AND ENCYCLOPEDIST SCIENTIST

Prof. Dr. Shuhrat SIROJIDDINOV
Rector of Alisher Navo'i Tashkent State University of Uzbek Language and Literature (Uzbekistan)

Annotatsiya

Mazkur maqolada Boburning kelib chiqishi, asarlari, "Boburnoma", "Boburnoma"da o'zbek atamasining ishlatilishi, Buyuk mo'g'ul imperiyasi nomining xatoligi haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: *o'zbek atamasi, bobur shunoslik, "Baburnoma", qomusiy manba, boburiylar sulolasi,*

Annotation

This article discusses the origins of Babur, his lyric heritage, "Baburnama", the usage of the term "Uzbek" in the "Baburnama", and an error in the notion of the Great Moghul Empire.

Key words*: Uzbek term, Babur studies, "Baburnama," encyclopedic source, Baburid dynasty, historical fact.*

The people of Uzbekistan, having an ancient and rich history, has a worthy place and a great contribution to the creation and enrichment of the treasury of world literature, culture and art. Scientific, artistic and encyclopedic works created by our great ancestors are read by different peoples of the world and translated into dozens of languages. One of the important figures in the public, political, scientific and cultural spheres of human history is Zahir ad-Din Muhammad Babur.

Zahir ad-Din Muhammad Babur was a celebrated descendant of Amir Temur. It is well known that Amir Temur ruled over a vast territory stretching from China to the Black Sea and southwestern Asia, from the Middle East and Syria to Egypt, and in the northwest from the Lower Volga to the Don River, in the northeast to Lake Balkhash, in the southeast to northern India. Babur's father Umar Shaikh was the great grandson of Amir Temur. Umar Shaikh inherited the Ferghana Valley with Andijan as its capital, where Babur was born on February 14, 1483. After the death of his father, 12-year-old Babur, the young ruler of the northwestern part of Movarou-n-nahr, had to oppose the Uzbek nomadic tribes that invaded the territory of the Timurids, headed by

Muhammad Shaybani. Babur attempted several times to return the lands, which had gone under control of Shaybani, but was not successful. Having suffered huge losses, he was forced to leave his homeland.

Here we should dwell on the ethnonym “Uzbak or Uzbek” and “the society of Uzbaks”, often used by Babur in his diaries. This ethnonym does not belong to sedentary ethnic Turks (Chagatay eli) who have lived for centuries on the territory of present-day Uzbekistan. When Babur spoke about the Uzbeks, he was referring to nomadic Turkic tribes who, in 1227, conquered parts of modern-day Kazakhstan and the northern regions of Khwarezm. These tribes were associated with the name of the Altin Orda (Golden Horde) ruler, Idiku Uzbak Khan (1312-1340) [*See note 1*].

After the surrendering of Movarou-n-nahr, Babur directed his military campaigns to the territory of Afghanistan and India. Babur lived with the hope of reclaiming his homeland from the invaders. He attempted multiple times to wage war against the Shaybanids, but when all his efforts proved futile, he ultimately made the decision to settle in India. In 1526, Babur successfully captured India and established a vast empire that Western scholars erroneously called the Great Mongol Empire. This empire encompassed the territories of modern-day India, Afghanistan, and Pakistan.

Babur, following the traditions of his ancestors, paid great attention to creative activity. So, in Babur, he began the improvement of the environs of the cities of Agra and Delhi, led the construction of mosques, temples, palaces, caravanserais and built gardens on the banks of the Jamna River; turned Agra into a center of science and literature, sponsored the work of scientists and scholars in literature fields.

Babur Mirza was not only a skilled commander and a major statesman, but also a great poet and writer, an encyclopedic scientist. The founder of the Baburid empire in India, possessed the broadest outlook, a keen intellect, and forward-thinking attitudes. He not only patronized the development of science, literature, art, but also reformed the Arabic alphabet and invented a new Turkic alphabet - "Khatt-i Baburi".

He was the author of numerous profound lyrical works, scientific treatises on Islamic law, poetics, music, and military art. Though, among his wealth of works, the most iconic is undoubtedly the memoirs “Baburnama”, which was originally written in the Chagatai (old Uzbek) Language. The manuscripts of this unique literary and historical monument are still avidly studied by orientalists, historians, linguists, and writers from several different countries. They continue to debate, interpret, and uncover new insights from this work and continually

recognize its value as an incomparable source of data on history, nature, geography, ethnography, flora and fauna, anthropology, and the way of life in Transoxiana, Afghanistan, India during the late XV – early XVI centuries. According to information, Babur created two diwans (collection of poems) from his lyrical works, composed during his life. The first of them included poems written in Movarounnahr and Afghanistan, and the second – in India.

Handwritten copies of Babur's poetic diwans are kept in the Indian cities of Rampur, Hyderabad and in the National Library of Paris.

The lyrical legacy of Babur that has come down to us is about 4000 verses, which consist of gazels, rubais, tuyuks, kita, fards, masnavi. The general characteristic of the poet's lyrical works is that, although they are created based on the traditions of our classical literature, they are distinguished by simplicity and fluency of style, compactness of volume, by the fact that they appear against the backdrop of real events. As a result, his poems combine historicity and lyricism, vitality and artistry, emotional mood and truthful expression. This situation determines the originality of the poet's creative style.

Babur's poetry occupies an honorable place among the rare examples of Uzbek literature for its genre features, themes, life philosophy and artistic brilliance. They reflect not only the views of a man in love and a scientist who values life and strives to enjoy beauty, but also the personal views of the author. That is why Babur's poetry can be called a kind of artistic reflection of the difficult period in which he lived.

In addition to artistic works, Babur also created valuable scientific works related to music and military affairs. Among them, the treatise "Aruz risolasi (The pamphlet about Aruz-metrics of versification)" occupies a particularly important place in the theory of studying Uzbek poetry. This work of Babur is the second major manual on the poetic size of the Turkic versification, written in the Turkic language after the similar book "Mizan al-Avzan" (metrics of versification) by Alisher Navo'i. This work serves as an important source in the study of the history of the theory of poetry of the Turkic peoples.

Zahir ad-Din Muhammad Babur also made a worthy contribution to the development of various other fields of science. In this sense, the religious and legal work "Mubayyin" occupies a special place in his works. It is a valuable source not only for Islamic scholars, but also for scholars in a number of fields, such as literary studies, linguistics and theosophy.

Undoubtedly, the masterpiece of his work is his historical and biographical chronicle "Babur-Nama", which for many centuries has attracted the attention of Eastern and Western historians and representatives of other fields of science,

serving as an important source in their research on the history of Central Asia, Afghanistan, India and Iran. The main theme of the book is the historical events of the early 16th century. However, Babur did not limit himself to simply listing events or providing information about them. He masterfully describes the unique scenes of nature, historical events, and the internal and external appearance of historical figures.

For the sake of objectivity, it should be noted that "Babur-Nama" is by no means limited to describing the works of the commander or, say, only historical events. It reflects a wide range of scientifically significant findings related to such branches of science as geography, botany, zoology, ethnography, and military affairs. Babur, possessing a natural mind and wisdom taken from his own life experience, carefully observing and understanding subtly, diligently collects the most interesting information from representatives of different segments of the population. Babur is deeply interested in mountains and gorges, lakes and rivers, various plants and animals, aboveground and underground riches, customs, language, literature and art of the peoples of various territories and regions, and the etymology of archaic words.

In "Babur-Nama", along with the political history of countries and regions, cities and villages, nature, economy, science, culture and their other aspects are perfectly described. For example, the author, describing Kabul, gives detailed and valuable information about the geographical location, borders, pastures, plants and fruits, rivers and lakes, nationalities and their professions, customs, language, trade of the region.

"Babur-Nama" contains so much information about various fields that representatives of almost all specialties can use it as a reliable source. Based on the reliability of the source, the historian will have the necessary information about the history of Central Asia, Khorasan, Afghanistan and India at that time; the naturalist will be informed about topography, economic geography; zoologists will have knowledge and ideas about the animal world; a botanist will get acquainted with the world of plants; the ethnographer will get acquainted with interesting details of everyday life and customs of the people; the linguist will have an idea about the position of the Uzbek literary language of this era; the literary scholar about the literary environment of that time in these countries.

"Babur-Nama" is also considered a rare memorial of Uzbek fiction. The author also tells a variety of adventures, narratives and anecdotes in an interesting and attractive artistic style, folk proverbs and sayings adorn his work

with poetic fragments. He appropriately uses a variety of artistic styles and language means.

Events in "Babur-Nama" develop in various situations and conflicts. It acquires a certain culmination and resolution, connecting with each other through the image of Babur, who is directly involved in these events. It is thanks to these features that "Babur-Nama" pleases and inspires the reader, completely endearing him to himself.

Babur consistently described the events in the 16-17 centuries in Fergana, Movarou-n-nahr and Khorasan, which he encountered throughout his life. Which he describes in detail the appearance, behavior, character, important and special features of the activities and exploits of great statesmen, Timurid rulers, nobles and officials, writers and poets, artists and calligraphers, many of their contemporaries, as well as their important and special features in the life of society.

"Babur-Nama" skillfully describes the appearance and spiritual state of a huge number of historical figures, reveals their features through a description of their behavior and activities. Describing the images and qualities of historical figures, the author tries to treat them truthfully, to express the most important aspects of their character, depending on their lifestyle and circumstances, using as clear and concise phrases as possible.

Speaking about representatives of cultural sphere, Babur tries to emphasize their contribution to the development of literature and art, their skills, their merits on the path of cultural development and evaluates the poet from this point of view. When it comes to writers, whom the author describes himself, he seeks to reveal the most important aspects inherent in their work.

Babur's artistic talent and his poetic skill also left a bright mark in the work "Babur-Nama".

"Babur-Nama" from the beginning of the 19th century to this day has been translated and carefully studied by the scientific circles of a number of countries.

A translation of "Babur-Nama" into English, partially translated by John Leyden and then by William Erskine, based on the Persian translation made by the Baburid mentor Jahangir Abdur Rahim [Memoirs of Zehir ed-Din Muhammed Baber, 1826], was published by William Erskine in 1816 in London.

But the true glory of Babur in Europe was established exactly one hundred years later, at the beginning of the 19th century. In this case, the role of English orientalists is great. In addition to translating and publishing the book, they continued their research, studying the life of Babur. In general, the life of Babur, his personal qualities were able to amaze European researchers. In the

personality of Babur, they saw a talented military leader, a skilled statesman, a charming and sociable person.

In 1828, A. Kaiser translated an abridged English version of Leyden-Erskin into German [Denkwurdigkeiten des Zehir-Eddin Muhammed Baber, Kaiser von Hindustan, 1828]. He also included a map with the book and wrote an introduction.

In 1871, Pavet de Courteille published a French translation of "Babur-Nama" in Paris [Pavet de Courteille , 1871].

In 1921 a new edition appeared, based on the first English edition, supplemented and edited by Lucas White King [Memoirs of Zehir ed-Din Muhammed Baber, 1921]. King compared the first English translation with a latter but more improved French translation, managed to correct many ambiguities and published a book with many additions. Based on the fact that in the original and the Persian version of "Babur-Nama" the events were described fragmentarily over the years. Consequently, this was reflected in the English translation, which Pavet de Courteille emphasized in his time decided to eliminate the gaps by including from other sources an inventory of the events of the end of 908 AH to the end of 909 AH. Also from 914 to the beginning of 925, as well as the events of 926, 931, 934, 936 - 937 AH, one way or another connected with Babur's life.

It must be given due that the above-mentioned translators tried in every possible way to comment on the names of many geographical places, terms of flora and fauna found in "Babur-Nama" as widely as possible. Lucas White King himself has more than 4000 comments. King even tried to find the authors of the poetic passages where they were quoted from, giving some explanations on them.

In 1922, the well-known British orientalist and baburist Annette Susannah Beveridge, taking into account that the language and style of Babur in previous translations were not sufficiently preserved and a number of shortcomings were made, re-translated the work based on the Hyderabad copy and published it in London [Zahir-ud-din Muhammad Babur, 1922]. Exactly 75 years after the translation of Annette Susannah Beveridge in 1996, an American professor at Harvard University, Wheeler M. Thackston, published another complete translation of "Babur-Nama", supplemented by about 700 explanatory notes and comments in English [The Babur-nama, 1996].

R. M. Caldecot [The life of Baber, Imperor of Hindostan, 1844] and F.J.Talbot [Memoirs Baber … 1909] also published greatly abridged versions of an early English translation of the "Babur-Nama" .

In the 20th century, many translations of "Babur-Nama" into different languages[1] appeared, and this indicates that this work attracted every year more and more attention and of scientists - orientalists studying the countries of Asia as a whole.

Moreover, of course, one cannot fail to mention the names of Russian orientalists who made a huge contribution to the study and translation of "Babur-Nama" into Russian. At the end of the 19th and at the beginning of the 20th centuries, N.I. Pantusov [Пантусов 1880], S.I. Polyakov [Паляков 2016], V.V. Vyatkin [Вяткин 1896, 30-35], introduced the chapters of "Babur-Nama", which described the cities of Fergana and Samarkand, into some anthologies and collections in the original, that is, without translation [Березин 1857].

"Babur-Nama", in 1948-1949 was published in two volumes. These editions were improved and republished in 1959 in the translation of M.A. Salier. The introduction to this edition was written by S. Azimdzhanova. This translation of "Babur-Nama", made by M.A. Salye in 1993, was supplemented and republished [Бабурнаме 1993].

It should also be noted that the significant translations of "Babur-Nama" into Turkish language were made. The most authoritative among them is considered to be published in 1943-1946 years, translation of the book with detailed annotations and indexes in two volumes by Rashit Rahmati Arat from the Hyderabad manuscript [Ba'ber, 1943-1946].

"Babur-Nama" was translated and published into French by special decree of UNESCO in Paris in 1980. The French orientalist Jean-Louis Bacqué-Grammont made a translation directly from the original, that is, from the Old Uzbek language.

The UNESCO publication consists of three parts – "Babur in Movarounnahr", "Babur in Afghanistan", and "Babur in India". Famous baburists from three countries wrote separate "Introductions" for each edition.

Despite the presence of multiple translations and versatile studies on "Babur-Nama", a scientific-critical text of this work was not compiled, although many scholars argued that it was necessary. And this very complex and responsible task was undertaken by a Japanese scientist, Professor Mano Eiji. The result of his almost thirty years of painstaking work was presented to the scientific community in 1995 [Bobur, 1995]. In 1996, the concordance of "Babur-Nama" was published, which made it much easier for scientists to search

[1] For more detailed information, see: Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды: Библиография/автор-составитель Ш.Ш.Рустамходжаев. Москва: ИВЛ, 2016.

for the necessary information in a rather voluminous encyclopedic work [Babur-nama, 1996].

Expressing the hope, E. Mano emphasized, that this work would stimulate the creation of new and closer to the original "Babur-Nama" all over the world. In addition, create broad opportunities for conducting deeper, more effective and high-quality research on "Babur-Nama".

As you know, "Babur-Nama" is a memoir. Usually such a work is created as a result of the author's memoirs and his attitude to the era.

In the works of this genre, one can see, along with the artistic outlines of historical events, also features of the description-generalization of the events of that time. "Babur-Nama" is included in a number of such complex memoirs. The author, from his point of view, observes and evaluates the socio-political and historical events that take place over a long period.

He pays special attention to increasing the strength of the artistic expression of the work, sorts and selects the main events, tries not to mention various unimportant matters. However, since the events are given in chronological order in the work and the socio-political events that occurred at the end of the 15th and the beginning of the 16th centuries in Central Asia, Khorasan, Afghanistan and India are described, the work has historical peculiarities from beginning to end.

The abundance, reliability and integrity of information, the exact expression of historical events, the chronological sequence, the simplicity of the style of the work further increase the value and attractiveness of "Babur-Nama" as a historical source. In this, he has superiority over similar works of many Eastern historians.

For many centuries with its unsurpassed qualities, "Babur-Nama" attracted the special attention of scientists from various fields around the world, so, was highly appreciated by them.

Conclusion

Zahir ad-Din Muhammad Babur and his descendants made a significant contribution over several centuries to the transformation of India into a powerful centralized state. They also played a significant role in shaping world culture by constructing magnificent buildings, structures, and gardens that continue to astonish tourists to this day.

In recent years Babur studies rose to a new level of development in Uzbekistan, the attitude towards its heritage changed. The phenomenal work "Babur-Nama" is not only an invaluable source for scientists of various fields,

but also, like a crystal mirror, reflects the peculiar aspects of thinking, historical values, glorified history as a rare value of the national spirituality of our people. Anniversary celebrations dedicated to the 510th anniversary of Babur were widely celebrated as a holiday of national values. In connection with the anniversary, the national park of Babur, the house-museum, the symbolic mausoleum of the poet (a copy of the mausoleum in Kabul) were built in Andijan. On the square near the mausoleum there is a monument of Babur made of bronze.

In 1992, in order to strengthen, encourage and coordinate the study of Babur's heritage, the Babur International Foundation was founded in Andijan. On the initiative of the Foundation an international scientific expedition "In the footsteps of Babur" was organized. Members of the expedition in recent decades have visited more than 10 eastern countries, collected new information about Babur and the Baburids and are carrying out fruitful activities on the way of familiarizing the world community with the research being carried out in our country. During 1992-2000, the members of the expedition visited 10 countries, traveled 300,000 km by car, collected very valuable sources relating to the history and creativity of the Baburids and introduced them into scientific use. As a result of the expedition, several scientific and artistic works were published, documentaries and video films were shot.

Today, Uzbekistan became the world center for studying the heritage of Zahir ad-Din Babur. Every year, on the eve of his birthday on February 14, Andijan gathers scientists from around the world, representatives of many branches of science, orientalists, and writers. At the international conference, traditionally organized by the International Babur Foundation, they discuss topical issues of Babur studies; consider various approaches to studying the life and work of Babur.

In 1998, during the conference, they unanimously decided to reconsider the prejudice "The State of the Great Mughals" as "The State of the Baburids", challenging previous beliefs.

Contrary to the hard belief among western scholars, it's not accurate to refer to it as the "Great Mughal Empire. "Babur is the heir of the Timurid dynasty. The fact that his mother was a distant descendant of Genghis Khan does not officially categorize Babur's kingdom as the Great Mughal State. Babur formally declared the establishment of his kingdom in the "Baburnama".

References

Note. After the collapse of the Timurid Empire and the settlement of Uzbek nomadic tribes in the desert regions of present-day Uzbekistan, there was an assimilation between the nomadic tribes and the local sedentary Turks next centuries. However, until the establishment of Soviet power in 1917, there was a tendency to refer to the nomadic tribes as Uzbeks and the urban Turkic-Tajik population as Sarts. Due to the artificial demarcation of the Turkestan region into autonomous national republics by Soviet authorities in 1925, the term "Uzbek" was deliberately invented for all ethnic inhabitants of the republic, including Sart-Turks and Sart-Tajiks.

Memoirs of Zehir ed-Din Muhammed Baber: Emperor of Hindustan. 1826. Translated by John Leyden and Wiliam Erskine. London.

Pavet de Courteille. 1871. *Memoires de Baber (Zehir-Ed-Din Muhammed*): Fondateur de la dynastie mongole dans l'Hindostan. Paris: Maisonneuve.

Denkwurdigkeiten des Zehir-Eddin Muhammed Baber, Kaiser von Hindustan. 1828. Nach d. engl. Ubers. d. Dr. Leyden u W. Erskine dt. Bearb.von A. Kaiser. Leipzig: Hartmann.

Memoirs of Zehir ed-Din Muhammed Baber: Emperor of Hindustan. 1921. (Translated by John Leyden and Wiliam Erskine, Esq., annotated and revised by Lukas King. London: Oxford Univ., Press.

Zahir-ud-din Muhammad Babur. 1992. Transl. from original Turki text of Zahir-ud-din Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette Susannah Beveridje. London.

The Babur-nama (Memoirs of Babur, Prince and Emperor). 1996. Trans., edited and annotated by Wheeler M. Thackston, Oxford Univ., Press, New York-Oxford.

The life of Baber, Imperor of Hindostan. by R.M.Caldecott; (an abridgment of the translation by John Leyden and Wiliam Erskine). 1844. London: James Darling; Edinburg: John Chisholm.

Memoirs Baber: Emperor of India: first of the great Moghuls/ being an abridgment with an introduction, supplementary notes, and some account of his successors by F.G. Talbot. London: A.L.Humphreys, 1909.

Захириддин Мухаммад Бабур. 2016. *Бабуриды: Библиография.* Автор-составитель Ш.Ш.Рустамходжаев. Москва: ИВЛ.

Пантусов Н.И. 1884. *Фергана по запискам Султана Бабура "Записка русс. георг. общ-ва".* Санкт-Петербург.

Паляков С.И. *Выдержки из описаний Ферганы.* Ежедневник Ферганской области. Т. Вып.

Вяткин В. В. 1896. *Самарканд и его окрестности в прошлом*, по запискам Султана Бабура-Мирза. Справочная книга. Самарканд.

Березин Н.Н. 1857. *Турецкая хрестоматия*. Казан.

Бабурнаме (Записки Бабура). 1993. Перевод М.А.Салъе. Ташкент.

Ba'ber. 1943-1946. *Vekayi, Baburu'n hatirati* / Gazi Zahiruddin Muhammed Babur; dogu turkcesinden ceviren Resit Rahmeti Arat; onsozu ve ozeti yazan Y. Hikmet Bayur.

Bobur Z.M. 1995. *Boburnoma (Vaqayi).* Critical edition based on four Chaghatey texts with indroduction and notes by Eiji Mano. Kyato, Syakado.

Babur-nama (Vaqayi). 1996. Concardance and classified indexes by Eiji Mano. Kyato, Syakado.

Franco Cardini

famoso scienziato e scrittore italiano

Èimmenso il debito che noi "occidentals abbiamo contratto con tutte le altre culture del mondo, nessuna esclusa: per averle assalite, rapinate, soggiogate, senza curarci del fatto che nemmeno il nostro diritto d'origine romana, riletto e rimeditato attraverso il cristianesimo, ci consentiva di agire da invasori, da assassini, da soggiogatori. Ma ancor più grave forse dell'aver tolto averi, libertà e spesso anche vita a popoli che ci ostinavamo a considerare "inferiori", in quanto vivevano e pensavano in modo differente dal nostro e non avevano né gli strumenti, né spesso la volontà di reagire alla nostra violenza, è stato il fatto di non avere mai — almeno fino a tempi recenti - considerato i tesori di scienza, d'arte, di bellezza dei quali ci interessava quasi esclusivamente l'aspetto economico.

Ci siamo perhno, allo scopo di assolverci più rapidamente dai nostri delitti, inventati la falsa idea dei "popoli senza storia", senza neppur considerare che i tesori che strappavamo loro non erano che la parte più esteriore e superficiale di una ben più consistente ricchezza nascosta. Quindi, allorché abbiamo cominciato ad apprezzare quei beni, lo abbiamo comunque fatto con lo spirito del colonialista o dall'antropologo, ritenendo il nostro sapere, per definizione, sempre più alto e profondo del loro. Solo adesso scopriamo, con disorientamento e rammarico, che averli studiati e compresi per tempo, non solo ci avrebbe evitato di commettere crimini e abusi, ma adesso ci faciliterebbe nel gestire la convivenza con loro, in un mondo nel quale paratìe e ostacoli sono concettualmente caduti anche se loro imbarazzante ricordo, sotto forma di persistenti ingiustizie, rimanga. Abbiamo metabolizzato anche l'esotismo e l'orientalismo, queste forme di alibi secondo le quali abbiamo cominciato — sistematicamente forse dal XVIII secolo, ma ripercorrendo un cammino che forse avevamo già intrapreso prima con leggerezza — ad amare quelle civiltà, quei costumi, quei paesaggi, quei suoni, perfino quegli aromi e quei sapori. Del resto, è una storia antica quanto il mondo quella del conquistatore che si innamora perdutamente della sua bella preda: già *Graecia capta ferum victorem cepit,* con quel che segue.

Ma a volte ci capita addirittura di dover confessare la nostra palese inferiorità. Il "balzo in avanti" scientifico e tecnologico delle invenzioni e delle scoperte ha rovesciato un rapporto mil-lenario e invertito i valori, non solo della

bilancia commerciale ma anche (e soprattutto) di quel-la scientifica, culturale, estetica ed etica. Solo ora, con un ritardo di secoli, scopriamo meraviglie che, se fossero stare prima a nostra disposizione, avrebbero moltiphcato all'ennesima potenza i risultati positivi del nostro incontro con il "diverso".

Basta ad esempio un viaggio all'indietro negli splendori dell'India dell dinastia *mogbul,* o più essattamente *baburide,* e scopriamo un "altro Rinascemento" che quanto a città, a palazzi, a giardini, era pari se non superiori a quello che noi siamo riuscito a produrre nel momento più alto della nostra avventura culturale. Possiamo coltanto consolarci ripetendoci che quanto a ferocia, a crudeltà, ad avidità e a menzogna quella gente avrebbe potuto esserci maestra.

Zahir ad-Din Muhammad, noto anche come Babur - un *laqab*, cioè un nome onorifico musulmano che riprendeva antiche usanze rituali uraloaltaiche d'origine sciamanica e che ha il valore persiano di *babr*, propriamente "tigre" (come quello di Timur ha quello di "ferro") - fu un esempio splendidamente caratteristico della cultura "uranica", cioè di quella caratteristica dell'immensa pianura tra Caspio, Indo Kush e Tien Shan abitata da tempo immemorabile dai popoli uraloaltaici che avevano edificato nel tempo una cultura comune dalle mille rifrangenze e si movevano linguisticamente parlando all'interno del mirabile "tripode" turco-iranico-arabo alternando - e talora anche mischiando - l'arabo con il quale si parlava a Dio e di Dio, il persiano con cui ci si esprimeva in germini di amore e di potere e il turco che serviva all'arte della guerra.

Era nato nel febraio del 1483 in Andizhan, un centro situato su uno dei rami di quella che sarebbe stata chiamata la "Via della Seta", tra Kashgar in quello che oggi è il Xinjiand cinese, Osh nell'attuale Kirghizistan e Kokand nella valle di Ferghana, l'odierno Uzbekistan. Figlio maggiore di Umar Shaykh Mirza, gran signore che vantava origini timuridi - cioè di discendente di Timur, il leggendario *Emir* di Samarcanda - e di una nobilissima principessa figla del sovrano di Tashkent Kazan-khan, Babur parlava il dialetto dei turchi dell'Asia centrale, cioè l'antico uzbeko: ma conosceva bene anche il persiano, "lingua franca" di tutta l'Asia centrale del tempo, nonché naturalmente l'arabo, almeno quanto gli bastava per leggere, recitare e intendere il Corano. La gente che lo seguiva era una "macedonia" etnica: persiani, tagichi, e tribù etniche di lingua turca, ma anche quei guerrieri nomadi membri di una confraternita militare d'origine turca sunnita, poi passata allo scismo iraniano, quelli che dal colore del turbante che fasciava le loro teste si chiamavano *kizilbaş* ("testerosse").

Non ebbe vita lunga, Babur: sarebbe morto ad Agra, la città dell'India settentrionale più tardi nota in quanto vi sarebbe sorto il meraviglioso Taj

Mahal, nel 1530: alla data del suo trapasso aveva quarantasette anni, che non erano poi troppo pochi nel XVI secolo (del resto circa tre secoli dopo Napoleone ne aveva appena cinque più di lui quando morì: ma, a parte altre considerazioni, non è detto che i medici di Sant'Elena nell'Ottocento fossero migliori di quelli d'una corte indiana del Cinquecento: anzi, forse era vero il contrario..). Comunque, fece in tempo a occupare tra il 1511 e il 1512 alcune città del vecchio impero centroasiatico di Timur prima di ritirarsi nel montagnoso meridione, a Kabul. Da lì, però, era aperta la via verso l'India: e da lì gli giungevano proposte da parte di principi Lodi di Lahore e della confederazione rajput che lo incitavano a invadere la ricca penisola.

Si mosse, alla fine: e nella battaglia di Panipat sconfisse nel 1526 l'ultimo sovrano Lodi di Lahore, IIbrahim II, grazie alla sua tattica rapida ed elegante e alla superiorità dei suoi cannoni.

Da allora rimase in India, a cui era difficile abituarsi: ne lamentava l'aspetto dei suoi nuovi sudditi, il clima, la cattiva qualità dei cavalli e del cibo, l'assenza di ghiaccio.

Queste possono sembrare minute curiosità. Ma era uno che amava la vita e le comodità. E soprattutto, amava scrivere: ecco perché di lui sappiamo un sacco di cose, anche intime: dei suoi malanni, e che gli piaceva il vino. A Kabul aveva organizzato giardini che secondo lui erano " più belli del mondo" (ce n'erano ancora, prima della sciagurata invasione americana in Afghanistan del 2002).

Sappiamo tutto ciò, e molte altre cose ancora, dal *Baburnama* ("Libro di Babur"), originariamente scritto in uzbeko antico, e quindi tradotto in moltre altre lingue, grazie a questo libro, anche in italiano. Si tratta di molto di più di un diario, di un libro di viaggio e di memorie, di un'autobiografia, di uno scritto annalistico non senza pretese propriamente storiche, di uno zibaldone: pur avendo molte caratteristiche di tutto ciò, con regale noncuranza per le regole di genere letterario.

Il lettore europeo che avrà il coraggio 'intraprendere questa lettura, poi non riuscirà più a staccarsene. Il paragone che affiora quasi subito alla mente è quello con i *Commentari* del papa umanista Pio II, Enea Silvio Piccolomini; e magari con certe pagine tra la riflessione autobiografica e il "rapporto di servizio" dell'imperatore Pietro Leopoldo d'Asburgo; a volte sembra di leggere Montaigne, a volte Marco Polo o Federico il Grande o Melville.

Un grande sovrano, con il gusto dello scrivere; o un grande scrittore con il gusto di regnare.

ВЕЛИКИЙ ПРАВИТЕЛЬ, ЛЮБЯЩИЙ ИСКУССТВО СЛОВА ИЛИ ВЕЛИКИЙ ПОЭТ, ЛЮБЯЩИЙ ЦАРСТВО

Франко Кардини*

Аннотация

В данной статье говорится о формировании нового подхода западного научного сообщества к великой истории, культуре и научным достижениям народов Востока, а также о возрастающем интересе к политической и творческой деятельности царя и поэта Бабура.

Ключевые слова: *научный подход, Восток и Запад, исторический факт, династия Тимуридов, автобиографический труд, объективная оценка.*

EXTRAORDINARY WRITER WHO LOVED THE ART OF WORDS AND THE GREAT RULER WHO LOVED THE KINGDOM

Annotation

In this article, the attention is focused on the great historical, cultural, and scientific contributions of Eastern peoples by the Western academic community, as well as the interest in the political and creative activities of the poet and statesman Bobur.

Key words: *academic discourse, East and West, historical facts, Timurid dynasty, autobiographical work, critical assessment.*

Долг, который мы, «жители Запада», имеем перед всеми другими культурами мира, без исключения, огромен: за то, что напали, ограбили, подчинили их себе, не заботясь о том факте, что даже наше Римское право, перечитанное и проведенное через христианство, позволяло нам действовать как захватчики, как убийцы, как поработители. Но, возможно, еще более серьезным фактом, чем отнятое имущество, свобода и часто даже жизни народов, которых мы настойчиво продолжали считать «низшими», поскольку они жили и думали иначе чем мы, и не имели ни инструментов, ни часто желания реагировать на наше насилие, было то, что никогда - по крайней мере до недавнего времени - не учитывалась ценность науки, искусства, красоты, в которых нас интересовала почти исключительно экономическая сторона.

* Известный итальянский учёный и писатель.

Мы даже изобрели ложное понятие о «народах без истории», чтобы быстрее оправдать нас в наших преступлениях, даже не приняв во внимание того, что вырванные нами у них сокровища были лишь самой внешней и поверхностной частью гораздо более существенных скрытых богатств. Поэтому, даже когда мы начали ценить эти блага, мы делали это в духе колонизатора или антрополога, считая свои знания, по определению, всегда выше и глубже их знаний. Только теперь мы с дезориентированностью и сожалением обнаруживаем, что, изучив и поняв их вовремя, мы не только бы оградили себя от совершения преступлений и злоупотреблений, но и облегчили бы нам наше сосуществование с ними в сегодняшнем мире, где концептуально пали барьеры и препятствия, хотя осталось о них неловкое воспоминание в виде несправедливости. Мы также метаболизировали экзотику и ориентализм - формы алиби, в соответствии с которыми мы начали любить эти цивилизации, эти обычаи, эти пейзажи, эти звуки, даже эти ароматы и вкусы, систематически, примерно с восемнадцатого века, проходя по поверхностно проделанному нами ранее пути. В конце концов, это старая как мир история о завоевателе, который безумно влюбляется в свою прекрасную жертву: *Graecia capta ferum victorem cepit (Грецию покорил дикий завоеватель)* и то, что за этим следует.

Но иногда мы признаемся в своей откровенной неполноценности. Научно-технический «скачок» изобретений и открытий перевернул тысячелетние отношения и поменял ценности не только на торговом уровне, но также (и прежде всего) на научном, культурном, эстетическом и этическом уровнях. Только теперь, с опозданием на века, мы открываем то чудо, которое, будь оно доступно нам раньше, в энной степени преумножило бы положительные результаты нашей встречи с «иным».

Например, достаточно вернуться к великолепию Индии, династии Бабуридов, и мы обнаружим «другой Ренессанс», который по великолепию городов, дворцов и садов был равен, если не превосходил то, что нам удалось произвести в самый пик нашего культурного развития. Мы можем только утешать себя, повторяя себе, что эти люди могли научить нас также свирепости, жестокости, жадности и коварству.

Захир ад-Дин Мухаммад, также известный как Бабур – это лакаб, то есть мусульманское почетное имя, вобравшее в себя древние урало-алтайские ритуальные обычаи шаманского происхождения, имеющее персидское значение *бабр*, собственно «тигр» (как и имя Тимур, означающее «железо») - был великолепно характерным примером

«туранской» культуры, то есть того, что свойственно необъятной равнине между Каспием, Индокушем и Тянь-Шанем, с незапамятных времен населенной Уральско-Алтайскими кочевыми народами. Со временем они построили общую культуру с тысячью различиями и лингвистически двигались в рамках прекрасного тюрко-ирано-арабского «треножника», чередуя - а иногда даже смешивая - арабский, на котором говорили с Богом и о Боге, персидский, на котором выражали свою любовь и силу, и тюркский, который был необходим для военного искусства.

Он родился в феврале 1483 года в Андижане, центре, расположенном на одном из ответвлений того, что испокон веков прославленный как «Шелковый путь», между Кашгаром в нынешнем китайском Синьцзяне, Ошем в современной Киргизии и Кокандом в Ферганской долине, на территории современного Узбекистана. Старший сын Умара Шейха Мирзы, великого правителя, у которого было «тимуридское» происхождение, то есть являлся потомком Тимура, легендарного Эмира Самарканда, и очень знатной принцессы из рода Барлас – дочери правителя Ташкента Казан-хана, Бабур говорил на чагатайском языке, т.е. на староузбекском языке, но он также хорошо знал персидский язык, «лингва-франка» всей Средней Азии того времени, а также, конечно, арабский, по крайней мере, достаточно, чтобы читать, декламировать и понимать Коран. Люди, которые следовали за ним, представляли собой этническое слияние: персы, таджики, и тюркоязычные этнические племена, а также те воины-кочевники, члены военного братства тюркско-суннитского происхождения, которые позже перешли в иранский шиизм, те, которых по цвету тюрбана, покрывшего головы, называли кызылбаш («красные головы»).

Бабур прожил недолго: он умер в Агре, городе на севере Индии, позже известном как место, в котором был построен чудесный Тадж-Махал, в 1530 году: в день своей кончины ему было сорок семь лет, что не так уж и мало для шестнадцатого века (в конце концов, примерно через три столетия Наполеон был всего на пять лет старше его на момент кончины: но, помимо всего прочего, нельзя утверждать, что врачи на острове Святой Елены в девятнадцатом веке были лучше врачей индийского двора шестнадцатого века: даже, возможно, было как раз наоборот..). Однако между 1511 и 1512 годами Бабуру удалось занять несколько городов старой среднеазиатской империи Тимура, прежде чем отступить на гористый юг, в Кабул. Оттуда была открыта дорога в Индию: и оттуда он получил предложения от лодийских принцев из Лахора и

конфедерации раджпутов, подстрекавших его к вторжению на богатый полуостров.

В конце концов он двинулся в наступление: и в битве при Панипате в 1526 году победил последнего лодийского правителя Лахора, Ибрагима II, благодаря своей быстрой и изящной тактике и превосходству своих пушек.

С тех пор он остался в Индии, прижиться к которой было не легко: он жаловался на то как выглядели его новые подданные, жаловался на климат, на плохое качество лошадей и еды, отсутствие льда.

Это может показаться мелкими странностями. Но он был человеком, любящим жизнь и комфорт. И особенно, он любил писать: оттого мы многое о нем знаем, даже очень личное: и о его недугах, и о том, что он любил вино. В Кабуле он разбил сады, которые, по его словам, были «самыми красивыми в мире» (они все еще существовали до неудачного американского вторжения в Афганистан 2002 году).

Все это и многое другое мы знаем из *Бабур-наме* («Книга Бабура»), первоначально написанной на староузбекском языке, а затем переведенной на многие другие языки, благодаря этой книге, в том числе и на итальянский. Это гораздо больше, чем дневник, книга путешествий и воспоминаний, автобиография, летописное сочинение, не лишенное собственно исторического запроса, дзибальдоне: несмотря на наличие характеристик всего перечисленного, книга предъявляет королевское пренебрежение к правилам литературного жанра.

Европейский читатель, который осмелится взяться за это чтение, не сможет больше оторваться от него. Почти сразу же на ум приходит сравнение с «Комментариями» папы-гуманиста Пия II, Энеи Сильвио Пикколомини; и, возможно, с некоторыми страницами между автобиографическим размышлением и «служебным отчетом» императора Петра Леопольда Габсбургского; иногда кажется, что мы читаем Монтеня, иногда Марко Поло или Фридриха Великого или Мелвилла.

Великий правитель с любовью к письму; или великий писатель с любовью к правлению.

I SHO‘BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAYOTI VA FAOLIYATI, DAVLATCHILIK SIYOSATI

PANEL I. THE LIFE, ACTIVITIES, AND STATEHOOD POLICIES OF ZAHIR aD-DIN MUHAMMAD BABUR

BOBUR – SAYYOH VA TABIATSHUNOS OLIM

Mashrabov Zokirjon Mashrabovich*

Annotatsiya

Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur mirzoning tabiatshunoslikka oid bilimlari haqidagi fikr-mulohazalari bayon etilgan. Qomusiy asar – “Boburnoma”dan ushbu mavzuga oid ko‘plab misollar keltirilgan. Bobur Mirzoning Movarounnahr, Afg‘oniston va Hindiston jo‘g‘rofiyasini, tabiiy boyliklarini, bu yerlardagi geologiya-seysmologiyaga oid tabiiy jarayonlarni sinchkovlik bilan o‘rgangan o‘tkir zehnli sayyoh-tabiatshunos olim ekanligini guvohi bo‘lish mumkin.

Kalit so‘zlar: *sayyoh, tabiatshunoslik, geologiya, tog‘lar, minerallar, zilzilalar.*

BABUR: THE TOURIST AND NATURALIST SCIENTIST

Annotation

This article delves into the perspectives of Zahir ad-Din Muhammad Babur Mirza regarding his profound insights into the realm of natural science. His comprehensive observations on this subject are extensively documented in his encyclopedic work, "Baburnama". Through a meticulous examination of his writings, it becomes evident that Babur Mirza was not only a perceptive tourist but also a keen naturalist. His travels across Mowarounnahr, Afghanistan, and India revealed his in-depth study of the geography, natural resources, and the intricate geological and seismological processes in these regions. Thus, Babur Mirza emerges as a sharp-witted scholar who made significant contributions to our understanding of the natural world during his remarkable journeys.

Key words: *tourist, natural science, geology, mountains, minerals, earthquakes.*

Zahiriddin Muhammad Bobur – o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyandasi, ajoyib shoir, tarixnavis va tabiatshunos olimdir. Uning qomusiy asari – “Boburnoma” yaratilgandan buyon jahon ziyolilarining diqqatini qariyb 500 yildan beri o‘ziga jalb etib kelmoqda.

“Boburnoma”da mavjud, lekin shu kungacha olimlar nazaridan chetda qolib kelayotgan soha Boburning tabiatshunoslikka oid qarashlari to‘g‘risida alohida fikr bildirish joiz.

“Boburnoma” muallifi tabiatshunos olim va sayyoh sifatida yuz bergan hodisa-jarayonlarni shunchalar sinchkovlik bilan kuzatgan va yoritganki, ularning ko‘pchiligi bugungi kun ilm-fan xulosalariga vobastadir. Bobur davlat arbobi bo‘la turib,

* Geologiya-mineralogiya fanlari nomzodi, professor, Bobur nomli xalqaro jamoat fondi raisi, boburfond@gmail.com

tabiatshunoslikning geologiya sohasiga tegishli ajoyib ma’lumotlar qoldirgani ilm ahlini to hanuz taajjubga solib keladi. Olim har bir sohani aniq bilishga intilgan va o‘zi yashagan, hukmronlik qilgan Andijon, Kobul, Agra, shuningdek, boshqa bir qator shaharlarning tabiati, aholisining tarkibi, jo‘g‘rofiy tuzilishi, ma’muriy bo‘linishi, tog‘lari, suvlari, vodiy va o‘simlik dunyosi haqida kutilmagan ma’lumotlar berishi ham tahsinga sazovor. Bulardan tashqari, qazilma boyliklari, zilzilashunoslik-seysmologiya faniga doir turli hodisalar haqidagi o‘z fikr-mulohazalarini ham bildirganki, allomaning bu fikrlari hamon o‘z ilmiy qimmatini yo‘qotgan emas.

Boburning Farg‘ona vodiysi, Afg‘oniston, Hindistonning geologiyasi, seysmologiyasi va foydali qazilma boyliklari haqida yozib qoldirgan ma’lumot va materiallarini to‘plash, ilmiy tartib berish, tadqiq qilib tegishli xulosalar chiqarish uchun bir necha yo‘nalishdagi ilmiy ekspeditsiyalar faoliyat ko‘rsatishi lozim, deb o‘ylaymiz.

Bobur Farg‘ona vodiysi atrofidagi tog‘larda, ayniqsa, Yettikentda sochma holda feruza hamda temir konlari bo‘lishi mumkinligi to‘g‘risida yozadi. Hozirgi geologlar vodiyning shimoli-g‘arbida haqiqatan ham temir konlari borligini aniqlashgan. Bularga Chokadambuloq, G‘ova konlarini misol tariqasida ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbekistonda feruzaning o‘ttizga yaqin ma’dan konlari mavjud. Ularning ko‘pchiligi Qurama tog‘ tizmasining janubiy yonbag‘rida va markaziy Qizilqumda joylashgan. “Boburnoma”da O‘sh shahri atrofidagi Baroko‘h (Sulaymon) tog‘ida qizil va oq rangda jilo beradigan ajoyib tosh borligi, undan o‘sha zamonda ham pichoqqa dasta, kamarga to‘qa va boshqa buyumlar yasalganligi to‘g‘risida ma’lumotlar uchraydi. Hozirgi tekshirishlar shuni ko‘rsatadiki, bu toshdagi jilo beruvchi kalsiy deyarli yumshoq, oq rangli minerallardan tashkil topgan. Qizg‘ish tomirlar esa temir oksidlari ta’siridan ranglanadi. Bizning zamonamizda bu toshdan qimmatli qurilish materiallari sifatida foydalanilmoqda. Bobur Xo‘jandning shimolida Mevag‘ul (hozirgi Mo‘g‘ul) tog‘ida feruza va boshqa ma’dan konlari mavjud deb ta’kidlaydi. Darhaqiqat, o‘sha joylarda feruzadan boshqa yana qo‘rg‘oshin, rux, kumush, oltin, volfram kabi ma’danlar borligi aniqlangan.

Ulug‘ vatandoshimiz Afg‘onistonning yer usti tuzilishi va yer osti boyliklari haqida ham qimmatli ma’lumotlar beradi. Chunonchi, Bobur “Boburnoma” (1960 yilgi nashri)ning 193-betida: “Kobul viloyatida 14 ta tuman bor. G‘urband tumanidagi tog‘larda kumush koni va lojuvard koni bo‘lur”, deb yozadi. Hozirgi kunda Afg‘onistonda sof kumush konlari emas, balki oltin konlari borligi aniqlangan (Badaxshon va G‘azna viloyatlarida). Ammo tabiatda kumush asosan oltin va qo‘rg‘oshin-rux ma’dani tarkibida hamroh element sifatida uchraydi. “Lojuvard” deb ataluvchi ko‘k rangli qimmatbaho tosh Badaxshon (Pomir) tog‘larida uchraydi (masalan, Sirisang koni). O‘zbek leksikasida qadimdan saqlanib kelayotgan “La’li Badaxshon” iborasi ham shu joyga daxldordir. Bu joyda lojuvard bilan bir qatorda kam miqdorda yoqut (la’l) ham uchraydi. Nuristonda esa zumrad koni ochilgan. U kamyob element – beriliy xom ashyosi sifatida xizmat qiladi. Bu borada “Boburnoma”ning 360-betida quyidagi tafsilot bor: “Latofatekim, Hindistonda bor – ulug‘ viloyatdir. Va oltin va yarmog‘i (kumush) qalin bo‘ladur”. Darhaqiqat, bu mamlakat oltin konlariga ega. Shulardan eng muhimlari – Qolar va Xattiya konlaridir (Maysur shtati). Qolarda oltin ma’dani 3100 metr chuqurlikdagi shaxtadan olinadi. Nodir va qimmatbaho toshlar, shu qatorda olmos konlari ham mavjud.

Hindistondagi qator foydali qazilmalardan, xususan, temir, koʻmir, boksit muhim oʻrin tutadi. Muallif asarida mineral xomashyo xususida aytilgan fikrlari 338–342-betlardan oʻrin olgan boʻlib, “Agrada hindular oʻz rizolari bilan qalin javohir va jarov Humoyunga peshkash qilur. Bu jumladan bir ashhar olmos edikim, bir muqayyim, shuning qiymatini tamom olamning ikki yarim kunlik xarji debtur, gʻolibo sakkiz misqoldur”. Darhaqiqat, butun olamga mashhur boʻlgan “Koʻhinur” deb atalmish 787 karat ogʻirlikdagi olmos Godovari va Kirishina daryolari havzalaridan topilgan boʻlib, boburiylarga sovgʻa qilingan, va u asrlar davomida qoʻldan-qoʻlga oʻtib, nihoyat, 1849-yili Ost-Indiya kompaniyasi ixtiyorida qolgan, 1850-yili esa Angliya qirolichasi Viktoriyaga sovgʻa qilingan. Ushbu olmos hozirda Angliyada saqlanadi.

Bobur tabiat moʻjizalarini oʻrganar ekan, togʻlarning tashqi koʻrinishi bir-biridan farqlanishini kuzatadi. “Kobul viloyatining sharq tarafidagi togʻlar ikki turlukdir. Andarob, Xosa va Badaxshonot togʻlari archalik, qalin chashmalik va yumshoq togʻlardir. Nijrov va Pamgʻonot-Batur, Savod togʻlarida oʻti qalin, lekin togʻi baland boʻlmasa ham, yirik toshlik, ot bilan yurib boʻlmas” (198-bet).

Biz Bobur qadamjolari boʻylab safarda boʻlgan vaqtimizda, yuqorida tahlil etilgan geologik jarayonlarni koʻrishga va kuzatishga muyassar boʻldik. Geologiya fani, qaysi bir togʻ sarchashma boʻlsa, bu yerda tektonik jarayonlar koʻproq rivoj topadi, deb oʻrgatadi.

Ma’lumki, serchashma joylar serdaraxt boʻladi. Togʻlarning darz ketishi oqibatida toshlar maydalanadi, nurash yuz berib togʻ yemiriladi (Andarob, Xosa, Badaxshonot togʻlari).

Togʻlar oʻz rangi bilan bir-biridan ajralib turishi ham Bobur diqqatini jalb qiladi: “Urvaning (Moʻlton viloyati) uch tarafi togʻ voqi’ boʻlubtur. Toshning rangi Biyona toshlaridek qizil emastur, bir nima berangroqtur”. Safar chogʻida biz Moʻlton viloyatida boʻlib, bu yerdagi togʻlarning tabiiy rangi turlanib turishiga toʻgʻri baho berilganiga imonimiz komil boʻldi.

Buyuk siymo ijodining xarakterli tomoni yana shundan iboratki, u harbiy yurishlarda oʻzi bilan birga zambaraksozlarni ham olib yurgan. Ular zarur boʻlgan chogʻda zambaraklar quyib tayyor qilganlar. Lekin “Boburnoma”da qurolni quyish uchun kerakli xomashyoning qayerdan keltirilganligi haqida xabar yoʻq. Shubhasiz, mahalliy xomashyodan foydalanilgani aniq. Chunki “ogʻir yuk”ni — xom ashyoni safarda olib yurish amrimahol.

Bobur oʻz saltanatiga qarashli yerlarning joʻgʻrofiyasini yaxshi oʻrgangan sayyoh, tabiatshunos olim sifatida “Boburnoma”da mingga yaqin joʻgʻrofiy atamalar – mamlakatlar, shaharlar, qishloqlar, qal’alar, togʻlar, dovonlar, daryo-soylar nomlarini keltiradi. Shuningdek, oʻzi koʻrgan zilzilalar haqida yozar ekan, zilzila oqibatini ham ta’riflaydi (216-bet). U oʻzi koʻrgan Qandahor, Chandaval (janubiy Afgʻoniston) zilzilalarining guvohi sifatida ularning oqibatlarini oʻrganishga kirishadi va xuddi mutaxassis kabi bayon etadi: “Zilzila markazida bir parcha yer uzilib bir oʻq otimi masofaga uchib borib tushgan va uzilgan joydan buloq paydo boʻlib, bir gaz kenglikda yer yorilgan. Bir yonbagʻirdan toshlar otilib ikkinchi yonbagʻirga tushgan. Koʻp uylar yiqilib, oʻlganlar bisyor boʻldi”, deb ta’riflaydi Bobur. Bu tabiiy ofatning koʻpgina xususiyatlarini har tomonlama yoritib, seysmologiya fanining makroseysmika sohasi talablariga mos axborotlar qoldiradi. Ushbu ma’lumotlarga qaraganda, Bobur ta’riflagan zilzila, Sharqiy Ovrupada qabul qilingan 12 balli zilzila jadvaliga koʻra, 9-10 ballga yetgan, deb taxmin qilish mumkin.

Bobur nomi Movarounnahr, Afg‘oniston va Hindiston jo‘g‘rofiyasini, tabiiy boyliklarini, bu yerdagi geologiya-seysmologiyaga oid tabiiy jarayonlarni o‘zbek tilida ilk bor yozgan ulug‘ tabiatshunos olim sifatida ham tarixda muhrlanib qolishi, shubhasiz.

Adabiyotlar

Мирзиёев Ш.М. 2016. “Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз”. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқ. Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1960. *Бобирнома.* Нашрга тайёрловчилар: П.Шамсиев, С.Мирзаев. Тошкент.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2019. *Бобурнома.* В.Раҳмонов ва К.Муллахўжаева табдили. Тошкент: “Ўзбекистон” НМИУ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. 2017. Тошкент: “Шарқ” НМАК.

BABUR’S TIMURID SULTANATE

Stephen Frederic Dale*

Annotation

This article discusses the historical neglect of Babur, the founder of the Babur Empire in South Asia, and the recent resurgence of interest in his role due to political and religious controversies. Historically, scholars have focused on his son Akbar as the empire's founder, largely ignoring Babur's heritage and his reign's early years. However, in 1992, the destruction of the Babri Masjid mosque in Ayodhya by Hindu revivalists sparked renewed interest in Babur's Indian conquest. These individuals claimed that Babur intentionally built the mosque on the site of a Hindu temple to assert his militant religious intent in Islamizing Hindustan. This article argues that Babur's invasion of North India was not driven by religious crusade but by a desire to establish a Timurid empire in the prosperous North Indian region. Despite evidence to the contrary, Hindu nationalist rhetoric continues to promote the idea of Babur's evangelical mission, making scholarly analysis of this issue crucial in twenty-first century India. Fortunately, Babur's autobiography provides valuable insights into his motives, policies, and actions, offering a unique perspective on his Turco-Mongol society, Persianized culture, and Timurid political career.

Key words: *Babur, Timurid, Hindu nationalism, Babri Masjid, Religious crusade, Indian conquest.*

Dynastic imperialism, Religious minoritie, Secularism, Political controversy, Historical neglect

Har kîm bû Vaqâyi‘ ni okur bîlgey kim
Ni ranj ü ni mihnet ü ni gamlar kördüm[2]

* Professor, Ohio State University.

[2] Bilâl Yücel, *Bâbür Dîvânı* (Ankara, 1995), no. 336, p. 265.

Everyone who reads these Events will know
What grief and what sorrow and what difficulties I have seen.
Babur in his *Rampur Diwan*
Agra, 28 December 1528[3]

Until recently most historians of the state commonly, if erroneously, known as the Babur Empire of South Asia have paid scant attention to its founder, the Timurid, Zahir ad-Din Muhammad Babur (1483-1530).[4] Their neglect is not surprising, considering that when Babur died in 1530, he bequeathed only a fragile North Indian paramountcy to his son and heir Humayun. Then after Afghans chased Humayun from India in 1540, the following interregnum meant that when Humayun died only a year after resuscitating his father's dynasty in 1555, it seemed reasonable to consider his formidable son Akbar (1556-1605) as the founder of the Empire qua empire. Scholars could feel comfortable ignoring Babur's poorly understood Central Asian, Turco-Mongol heritage and the ineffectual reign of his son.[5] In 1992, however, members or associates of India's Hindu revivalist BJP party violently provoked interest in Babur's Indian conquest by destroying a mosque in Ayodhya known as the Babri Masjid.[6] They asserted Babur deliberately built this mosque on the foundation of a Hindu temple that commemorated the birthplace of the Hindu god Ram, and that he did so because he had invaded India as a *ghazi,* a militant Muslim religious crusader, who was bent on Islamizing Hindustan. Many Hindus also believed Babur's malevolent intent was corroborated by a passage of his autobiography where he portrays his pivotal 1527 Battle of Kanua against the Rajput Rana Sanga as a *jihad,* a war for the faith. On its face, the idea that Babur invaded north India on a religious crusade seems absurd, since the region of North India he knew as Hindustan was already widely settled by Muslims, who were ruled by an Afghan Muslim dynasty. In fact, Babur did not invade Hindustan on a religious crusade. Rather, his attack on the Ludi Sultanate was an instance of dynastic imperialism, driven by his desire to resurrect a Timurid empire in the wealthy North Indian heartland. Yet, it is questionable if reasoned argument can dispel Hindu nationalist rhetoric that affirms and spreads the notion of Babur's evangelical mentality. In consequence, scholarly analysis of this issue has acquired compelling, immediate significance in twenty-first century India, for this characterization of Babur's campaign in 1526 is but one aspect of BJP's implicit rejection of Jawaharlal Nehru's tolerant secular, social democratic ideology in favor of a policy of Hindu dominance that encourages or tolerates persecution of Indian Muslims and other Indian religious minorities.

Fortunately, Babur's remarkable autobiography, which taken together with his verse and other writings, offers readers the opportunity to analyze his motives,

---

[3] For the *Rampur Diwan* see Annette Susannah Beveridge, *The Bâbur-Nâma in English* (*Memoirs of Bâbur*) Translated from the original Turki Text of Zahiru'd-dîn Muhammad Bâbur Pâdshâh Ghâzî (London: Luzac, repr. 1969), Appendix Q, "Concerning the "Râmpûr Diwân,"lviii-lxvii.

[4] Regarding Timur/Temür/Tamerlane see *Asian Art* V. II, No. Spring 1989, which has a series of fine introductory articles on Timur and Timurid culture.

[5] A recent exception to this is Michael H. Fisher's *A Short History of the Mughal Empire* (London: I. B. Tauris, 2016), in which Fisher devotes his first two chapters to Babur.

[6] For a brief account see "*New Lives*;" *Babur in Indian and Uzbek Nationalism* in Stephen F. Dale, *The Garden of the Eight Paradises*, *Bâbur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan and India* 1483-1530 (Leiden and Boston, Brill, 2004), 467-70 [Afterwards cited as *Babur and the Culture of Empire*], and Beveridge, *The Bâbur-nâma in English*, "Appendix U "The Inscriptions on Bâbur's Mosque in Ajodhya (Oudh), lxxvii-lxxix.

policies and actions with a degree of certainty unrivaled in studies of other pre-modern conquerors.[7] The scant sources, sometimes just a single text, available for historical studies of so many pre-modern conquerors and rulers often fosters misleadingly simplistic interpretations of complex historical events. Babur´s lavishly documented life, while as rhetorical or self-serving as other autobiographies, nonetheless represents an exceptionally realistic portrait of his Turco-Mongol society, highly Persianized culture and Timurid political career. In the case of Babur's invasion of India, it enables reader to understand how his sense of himself as both a Timurid and a Muslims shaped his decisions.

Introduction: Emperor as Sultan

To better understand the interplay between Babur's dynastic inheritance as a Timurid and his Muslim identity it is helpful to preface a survey of his career by introducing readers to the concept of the sultanate, the dominant form of the state in post-Mongol Islamic history. In 1508, while ruling from Kabul, which he had seized four years earlier after fleeing the Uzbeks as a political refugee from Mawarannahr, Babur demanded to be recognized as a *padshah*. This was an imperial Iranian title that reflected the expansive ambitions - or fantasies - of Timurids, who all inherited assumptions of imperial legitimacy. Yet, while Timurids' grandiose dreams have caused the Mughal Indian state to be commonly and reasonably characterized as an empire, Babur's autobiography and verse reveals him to have been an individual who exemplified nearly all of traits of the Muslim sultan as defined by the North African Muslim philosophical historian Ibn Khaldun (1332-1406). In his Arabic work the *Muqaddimah*,[8] Ibn Khaldun developed a political model of sultanates. He contrasted the vital, internalized piety of Muhammad and the rightly Guided Caliphs, with later

[7] For materials on Babur's career, the most important sources for studying the many aspects of his life and politics are the following. First and foremost: the Japanese scholar Eiji Mano's carefully edited original Turki text of the autobiography, known as the *Vaqâyi'* or "Events" and his accompanying Concordance that indexes every word and phrase of the text. These two volumes are: Eiji Mano ed., *Bâbur-Nâma (Vaqâyi')* (Kyoto: Syokado, 1995), hereafter cited as BN-M and Eiji Mano ed., *Bâbur-Nâma* (*Vaqâyi'*) Concordance and Classified Indexes (Kyoto: Syokado, 1996). Second: Reşit Rahmeti Arat's "modern" Turkish translation of the *Vaqâyi',* titled *Vekayi Babur'un Hâtıratı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1943) with its valuable accompanying notes by Y. Hikmet Bayur. Third: Annette Susannah Beveridge's English translation of the *Vaqâyi'*, with her invaluable footnotes and Indices *The Bâbur-nâma in English* (London: Luzac, repr. 1969, here after cited as BN-B). Fourth: The Persian/Farsi autobiographical memoir of Babur's daughter Gulbadan Begim edited by Annette Beveridge with an English translation: Gul-Badan Begam, *The History of Humayun* (*Humâyûn-Nâma*) (London: Royal Asiatic Society, 1902). Fifth: W. M. Thackston's two-volume edited and translated text of the Persian history and memoir written by Babur's young Mongol cousin Mirza Haydar Dughlat: Mirza Haydar Dughlat*, Tarikh-i Rashidi, A History of the Khans of Moghulistan* [Persian text] (Cambridge, Ma.: Harvard University, 1996) and Mirza Haydar Dughlat, A History of the Khans of Moghulistan [English Translation] (Cambridge, Ma.: Harvard University, 1996). Sixth: The modern Turkish edition of Babur's *diwan* or collection of Turki verse, accompanied by photographs of the original Arabic script Turki text, by Bilal Yücel, Bâbür Dîvânı (Ankara: Atatürk Kultür Merkezi, 1995), and lastly, the important Russian language studies of С. А. Азимджанова, *Государство Баьура в Кабул и Индии* [The State of Babur in Kabul and India]("Наука":Москва, 1977), two important commentaries on Turki poetry and Babur's verse by И. В. Стеблева, *Ритм и Смыса в классической тюркояызчной поэзии* [Rythm and Sense in Classical Turkish Language Poetry] (Москва: «Наука»,1993) and *Семантика Газелей Бабура* [The Semantics of Babur's Ghazals] (Москва: «Наука»,1982).

[8] For the best, concise introduction to Ibn Khaldun's life and works see Cheddadi, Abdesselam, "Ibn Khaldūn, ʿAbd al-Raḥmān", in: Encyclopaedia of Islam, THREE, Edited by: Kate Fleet, Gudrun Krämer, Denis Matringe, John Nawas, Everett Rowson. Consulted online on 25 September 2020 <http://dx.doi.org.proxy.lib.ohio-state.edu/10.1163/1573-3912_ei3_COM_30943> First published online: 2018 First print edition: 9789004356641, 2018, 2018-4. The best edition of Ibn Khaldun's *Muqaddimah* in any language is Franz Rosenthal's careful, erudite, edited translation, *The Muqaddimah* (Princeton: Princeton University Press, 1958), 3v.

Muslim rulers. The former possessed, he asserted spiritual authority, legitimized by their evangelical mission and religious responsibility as rulers. In this model later rulers, known as sultans, neither possessed nor claimed religious authority, but ruled solely through "superiority and force."[9] They practiced, he wrote, *siyasah 'aqliyah*, "rational politics," outwardly respecting the *shari'ah*, Muslim religious law, while governing according to expedient administrative norms, *qawanin*. Ibn Khaldun asserted that the religiosity of early Muslims had gradually atrophied during the Umayyad and 'Abbasid Caliphates, largely disappearing in the later 'Abbasid era (750-1258). These rulers, Ibn Khaldun believed, had metathesized into proto-imperial Iranian -like monarchs, men who patronized Islam but ruled according to the imperial traditions of Sasanian emperors.

By the later years of the 'Abbasid era, Ibn Khaldun pointedly remarked, '*ulama,* the clerical class of Muslim religious scholars and officials, had become politically marginalized. Alluding to *'ulama* complaints that they, the rightful "heirs of the prophets," had been wrongfully excluded from royal councils, Ibn Khaldun wrote an acerbic commentary on the class, He argued that sultans' disregard for clerics' opinions was entirely justified, reasoning that sultans' authority was not derived from divine law. Instead, he said, it issued from the "nature of society and human existence…. The nature of society," he added, "did not require that jurists [*mufti*s] and scholars [*'ulama*] exercised authority."[10] If, he continued, sultans invited Muslim religious scholars and functionaries into their counsels, they did so only as a courtesy and sign of their regard for Islam. Then adding social insult to political injury, he added that "Common people" as well as sultans "had no compelling need for the things religious officials had to offer. They were needed only by special people who took a particular interest in their religion."[11] He portrayed North African rulers, just as he characterized Iranians and Turks, who came to power in the final days of the 'Abbasid Caliphate, as autonomous Muslim monarchs. Such men could, Ibn Khaldun implied, invite *'ulama* to tea – or in the Timurid case something stronger. Otherwise, they could ignore these clerics and act according to their self-defined political interests.

The nature of Babur's Ibn Khaldun-like sultanate in Afghanistan (1504-1526) and Hindustan (1526-1530) can be inferred in the first instance from the evidence of his literary legacy, his Turki-language autobiography, which he refers to as *Vaqâyi'* or "Events," or as it is now commonly known, the *Bâbur-Nâmah*, and Two largely Turki *diwan*s of *ruba'iyat, ghazal*s, *masnavi*s and other verses. It is possible to tease out a partial sense of his principal political, religious and cultural preoccupations from the titles of the texts he cites in the *Vaqâyi'.* As a highly literate individual in both Turki and Persian, he was familiar with literature of all kinds, whose titles he often does not mention or cite, but these citations reflect three fundamental aspects of his mentalité: Timurid imperialism, Islamic legalism and literary creativity. Four works might be labeled as political or imperial in nature. These included the *Sikander Namah*, *The Book of Alexander*, the *Timur Namah*, *The Book of Timur*, the *Zafar Namah*, *The Book of Victory* and the *Shah Namah, The Book of Kings*. Four may be classified as Islamic texts and three of these are devoted to Hanafi law, the *Badâ'î al-sanâ'î* of al-Kasari, the

[9] Stephen Frederic Dale, *The Orange Trees of Marrakesh, Ibn Khaldun and the Science of Man* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 215), 213. Afterwards cited as *The Orange Trees of Marrakesh*. Mahmud of Ghazna (d. 1030) is often taken to represent the quintessential early Muslim sultan.
[10] Ibid., 213.
[11] Ibid., 213-14.

Hidâyat of Burhan al-Din ‘Ali Qilich [of Marginan in Babur’s Ferghanah homeland,], Babur’s own Turki versified legal treatise the *Mubîn* and the *hadith* text, *Sahih-i Bukhârî* of Khwajah Isma‘il Khartank.[12] Additionally, he cites the title of a history, the *Tabâqat-i Nâsirî*, a Persian language work focusing on the Iranian world, and also a Sufi treatise, Babur’s translation of the Naqshbandi *shaikh* Khwajah Ahrar’s *Wâlidîyyah risâla.* Otherwise he names nineteen verse texts, which include ‘Ali Shir Navâ’î’s four Turki *diwan*s and treatise on prosody, a work of Jami, the *Gulistan*, *Leila and Majnun,* a *Masnavi of Rumi*, Nava‘i’s *Conference of the Birds*, and Nizami Ganjavi’s *Haft Peikar*. Finally, Babur also alludes to the astronomical tables of his ancestor Ulugh Beg (d. 1449), Timur’s grandson and ruler of Samarqand. Known as the *Zij Gurkhani*, these tables comprised the most visible legacy of Ulugh Beg’s patronage of mathematical and astronomical research.[13] Taken together the texts reflect Babur’s public identity as a Timurid imperialist, a Muslim ruler concerned with and/or knowledgeable about Hanafi Sunni Muslim law and an individual, who inherited the Iranian literary interests of his father and other late fifteenth century Timurids, and aspired to become a recognized poet in Turki in the tradition of Mir ‘Ali Shir Nava’i (d. 1500).[14]

The presence of four imperial texts in this list accurately reflects Babur’s determination to restore Timurid paramountcy. His *Vaqâyi‘* is, before all else, a narrative of his attempt to resuscitate a Timurid state in Mawarannahr and, when that failed, to found a new Timurid kingdom in India. He campaigned as a Timurid and conquered India as a descendant of Timur, who had invaded and ravaged the Delhi Sultanate in 1398. His battles in Mawarannahr and Afghanistan were Timurid dynastic campaigns, not religious crusades, and his defeat of an Indo-Muslim Afghan Muslim dynasty was a dynastic triumph, narrated in Turki or Chaghatai Turkish for his family and a Turki-speaking Turco-Mongol audience. Babur’s interest in Islamic law, rather than Muslim theology and the ideology of *jihad*, was a natural and practical administrative concern of rulers or officials for administrative, revenue and social issues. (Ibn Khaldun himself was in religious terms a legist, concerned with practical matters, who trained and professionally practiced as a Maliki *faqih* in North Africa and Egypt.)[15] Finally, Babur’s life-long effort to perfect his skills as a Turki poet document his literary ambition. His cultural sophistication is most obviously on view when he describes Husain Baiqara’s Timurid Herat, which he visited briefly in 1506. Babur expressed delight in the city’s urban society that featured a galaxy of cultured intellectuals - erudite religious scholars, talented artists, musicians and, most of all, poets.[16] Yes, most of all poets, such as Jami (1414-92), the last great classical Persian

---

[12] Annette Beveridge discusses the variant titles given for this text, one of which is: *Dar fiqa mubaiyan* [“the Law Expounded]. See BN-B, 437-38.

[13] This list of titles and other enumerations of vocabulary are taken from Eiji Mano’s *Concordance* to his Turki text of Babur’s autobiography cited in N. 5 above. Mano’s two magnificent volumes constitute the fundamental texts for studies of Babur’s life – and more generally for late Timurid politics, culture and society.

[14] For the sophisticated cultural interests of late-fifteenth century Timurids see the beautifully illustrated book of Thomas W. Lentz and Glenn D. Lowrey, *Timur and the Princely Vision* (Los Angeles and Washington D C, Los Angeles County Museum of Art and Arthur M. Sackler Gallery, 1989). Babur wrote only a few largely adolescent Persian verses. Nonetheless, his Turki verse is based upon Persian literary models, as indeed are the verses of the founder of “classical” Turki verse, Nava’i.

[15] Yumna Ozer characterizes Ibn Khaldun as a “legist” in her fine, persuasive, edited translation of his essay on Sufism, *Ibn Khaldûn on Sufism, Remedy for the Questioner in Search of Answers, Shifâ’ al-Sâ-il li-Tahdhîb al-Masâ’il* (Cambridge: Islamic Texts Society, 2017).

[16] Babur’s account of the cultural and intellectual luminaries of Husain Baiqara’s Herat offers readers insight into his vision of a civilized society in a late-Timurid sultanate. For an introduction to this galaxy of intellectuals,

poet and Nava'i (d. 1500), the Turki writer who, more than anyone else was responsible for raising Turki to the level of a renowned literary language in the late fifteenth century.[17] Babur personified the degree to which late fifteenth century Timurids had become highly literate and actively engaged participants in Perso-Islamic culture. His persona makes nonsense of yet another common, malicious characterization of him as a Central Asian barbarian. He was, in indisputable fact, the most cultured of all the subsequent Timurid-Mughals rulers.

Overall, Babur's Timurid ambition, knowledge of Islamic law and literary ambition illustrate the degree to which he was his father's son. His father, Umar Shaikh Mirza, who died in Babur's twelfth year, presided over a seemingly isolated Timurid outpost in the Ferghanah Valley, east-south-east of Tashkent. Yet the Valley was also a major Silk Road route between China and Mawarannahr, Iran and India, and Babur alludes to this commerce in the *Vaqayi'*. Babur admired his father, describing him as an individual who comfortably blended Timurid - or Turco-Mongol - and Islamic strains in his personality. His portrait revealed a man, who wore a Mongol cap when he socialized with Turco-Mongol companions, but then exchanged it for a Muslim turban when he administered his modest state. Good with a sword and constantly on campaign he was, Babur writes, a hard drinking, "brave and manly," amorous Turco-Mongol ruler but also a "just," *adalat*, ruler, "a Hanafi Muslim of pure faith," who observed the five daily prayers, recited the Quran and revered the Naqshbandi Shaikh Khwajah Ahrar, whom he knew personally.[18] Babur importantly remarks that following his father's death he himself "was steadfast and god-fearing" in adhering to the Islamic teachings of his teacher and advisor Khwajah Maulana Qazi, a descendent of the author of the Hanafi legal text, the *Hidayat.*[19] Culturally Umar Shaikh was a characteristically cultured late-Timurid ruler, who possessed the qualities of an urbane Iranized individual. As Babur describes him, he was "sweet-speaking" and familiar with classics of Iranian literature, including those of Nizami, Amir Khusrau Dihlavi and Firdausi.[20] It is easy to see Babur as his father's son, when he ruled Afghanistan and then India presiding over a South Asian Timurid empire as a Hanafi Sunni administrative state ruled by Islamized Turco-Mongols, who were enthusiastic patrons of high Perso-Islamic literary and artistic culture.[21]

Career in Mawarannahr, Afghanistan and India

Babur's almost adoring portrait of his father and citation of certain texts accurately illumine his political religious and literary interests. His detailed narrative of his campaigns in Mawarannahr (1484-1504) and Afghanistan (1504-1526) reveals the interplay of these elements, demonstrating the degree to which dynastic ambition and religious commitment shaped Babur's invasion of India in 1526. First, it is essential to recall that Babur was a fifth-generation patrilineal descendant of Timur. In identifying himself Babur traced his dynastic identity from his father back to Timur

literati, musicians and artists see Stephen Frederic Dale, *Babur, Timurid Prince and Mughal Emperor 1483-1530* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018), 69-83.

[17] See the brief discussion of Babur's verse and these two literary giants, contemporaries in Sultan Husain Baiqara's Herat in Dale, *Babur, Timurid Prince and Mughal Emperor*, 77 and 114-18.

[18] BN-M, f. 7b.

[19] Cited above p. 4. See Dale, *The Garden of the Eight* Paradises,169.

[20] For a detailed account of Umar Shaikh Mirza see ibid.,142-147.

[21] For an extended discussion of the various cultural strains in Babur's personality see Chapter Three, "Babur's Cultural Personality," in Ibid.,135-86.

on genealogical seals and described himself as one of the Timurid sultans.[22] In the *Vaqayi'* he mentions or alludes to Timur forty-seven times, although he hardly needed to remind Turki readers of his exalted lineage.[23] It is implicit in his narrative of early life in the Ferghanah Valley that he had inherited the Timurids' progeny shared assumption of their imperial legitimacy. Like Chingizids before them, Timurids required no further rationale to justify conquest but their descent. Babur demonstrates this when, early in his narrative, he mentions the term *mulkgirliq*, "kingdom seizing" or imperialism as not merely a Timurid right but a dynastic obligation, and following his father's death in 1484, he was consumed for the next decade with his struggle to seize Samarqand, Timur's capital.[24] He twice occupied Samarqand for brief periods, before Uzbeks, his most formidable enemy, drove him from the city and ultimately from Mawarannahr as well in 1504.

In his account of wildly fluctuating fortunes in these early years Babur never discusses religious doctrine, apart from depicting his father's beliefs and practices. He does, however, make acerbic comments about Mongol treatment of Muslims – and not for the last time -, when describing events in 1498. In that passage he reports that a band of Mongols, remnants of the Chaghatai horde plundered his "Muslim dependents," making clear for the first but not the last time the relative strength of how Islamic religious identity trumped his Turco-Mongol cultural legacy in his adult personality.[25] Then too. based evidently on his second occupation of Samarqand in 1497, he also expresses his admiration for Muslim scholarship, and interest in Muslim legal texts. He thus writes approvingly of discovering all Samarqand residents to be doctrinally pure Sunni Muslims, *pak mazhab*, and notes that the author of the *hadith* collection and Sunni text the *Sâhih-i bukhârî* came from Mawarannahr, while also mentioning that the Hanafi legal text the *Hidayat* was written by a native of Marghinan in the Ferghanah Valley. [26] In the *Vaqayi'*s early pages Babur expresses a deeply felt spiritual religiosity only when invoking the spirit of Khwajah Ahrar (d. 1490) the pre-eminent Naqshbandi *shaikh* of the late fifteenth century. Later in the narrative he recalls calling on the *shaikh*'s spiritual aid once again in India.

Otherwise, Babur rarely pauses in his account of this chaotic and desperate period in his life to discuss anything but military campaigns, with the exception recording his early efforts to develop a literary reputation, a preoccupation that he retained throughout his life. Apart from campaigns, Babur allots more space to verse than any other subject in the *Vaqayi'.* He notes in passing that during this decade he included a copy of one of his verses on a letter he wrote in 1500 to the great Turki poet Mir 'Ali Shir Nava'i in Herat. Two years later, in the midst of desperate political troubles, he found time to improve his literary skills, by considering technical aspects of vocabulary and the prosody of Turki verse he wrote when he visited his Mongol uncle Mahmud Khan in Tashkent. Eventually he produced two *diwan*s of verse, nearly all in Turki, excepting a few juvenile love poems in Persian/Farsi, and from India he

[22] Ibid.,158.
[23] Based on Mano's *Concordance* cited above.
[24] Mano, *Concordance,* 310 for references. Later from India Babur wrote to his son Humayun in Afghanistan that as a young man he ought to be engaged in conquest – somewhere. BN-M, f.
[25] BN-M, f. 64.
[26] BN-M, f. 45a. See textual discussion above. His descendant, the wealthy Maulana-i Qazi, was Babur's advisor, moral guide and supporter in Ferghanah in 1494. In the twenty-first century the Ferghanah Valley remained a center of conservative Hanafi Sunni Islam.

proudly sent copies of his *diwan*s to family and close friends. The Turki verses did not resonate in the Persianate literary world, but nonetheless added to Babur's reputation as a major Turki writer..[27]

With his flight from Mawarannahr and occupation of Kabul in October 1504, Babur escaped his immediate Uzbek pursuers, and he held the city for the next two decades. Initially threatened with renewed Uzbek attacks, he subsequently struggled throughout these two decades with the Sisyphean task of subjugating Afghan tribes and clans. Nonetheless, Babur achieved a degree of security during this period and his carefully detailed narrative illumines his biases and priorities. His description of events in 1506, 1511 and 1519 are particularly important for appreciating his Timurid identity and *mulkgirliq* ambition. The first of these involved his march from Kabul to Herat in late 1506. He initially decided to visit Herat, because its ruler, the Timurid Sultan Husain Baiqara, asked him to join an alliance against the Uzbeks. Babur decided to go to Herat because the Sultan was a doubly descended Timurid, who had created a cultural oasis in his capital in the late fifteenth century. Despite learning of Husain Baiqara's death before reaching the city he still decided to visit, where he met the two of the Sultan's sons. He relates two revealing incidents that occurred there. First, he complained that these two Timurid relatives did not show him proper respect as one who had twice occupied Samarqand, Timur's capital, and then asserted his dynastic right to lead the Timurid *khanivadeh*, Timur's family or dynasty, as a result of these victories.[28] Yet while stressing his right to Timurid precedence, later in the text Babur culturally elevated Islam above the Chingizid Turco-Mongol ethos, remarking at a dinner with his Timurid cousins that unlike them, he respected but did not recognize the authority of the *torah,* the Chingizid code, as it did not have Quranic sanction, *nass qati'.*[29]

Two years after returning from Herat, Babur demanded to be recognized as padshah, an Iranian imperial title. By doing so Babur asserted a broad sovereignty over both Turks and Mongol, and the title publicized his expansive, but as yet, unrealized imperial ambition. This he tried once again to achieve when he occupied Samarqand for the third time with Safavid military aid in 1511. Yet, he was unable to consolidate his victory and being defeated once again by Uzsbeks, he retreated to northern Afghanistan, where he remained for nearly two years, probably hoping to make another attempt on Timur's capital. By 1514 he evidently abandoned hope of another assault on Samarqand and returned to Kabul, where he gradually came to the understand that India represented the only possible territory where he could establish a new Timurid state. In his *Vaqayi'* text Babur never adequately explains when he finally decided to look to India as a suitable kingdom, although Safavid power to the west and Uzbek control of Mawarannahr in the north had made it impossible for him to seize territory in either region. By 1519, however, he explicitly demonstrated his intent to seize the North Indian territories known to him as Hindustan. It is crucial, when debating Babur's sense of himself and motive for ultimately invading India in 1526, to understand that the invasion was the culmination of years of frustrated

[27] Babur's literary background and verse are discussed in detail by Dale, *The Garden of the Eight Paradises*, *Babur and the Culture of Empire in Central asia, Aafghanistan and India* (*1483-1530*). See especially Chapter 5, Poetry and Autobiography, 246-89.
[28] BN-M, f. 187a
[29] BN-M, f. 186b.

attempts to establish a new Timurid state in Mawarannahr. Religion played no discernable influence in those failed campaigns.

The preface to that invasion occurred in 1519, when Babur led a *yurush*, an armed expedition, into the Indian borderlands in a search for supplies for his habitually impoverished forces. After crossing the Indus for the first time he arrived before the town of Bhirah on the Jhelum river.[30] Then, what had reportedly begun as a raid inexplicably became a sovereign act, for he reports that instead of simply plundering the town, he forbade his men to engage in *"talan u taraj,* "sacking and plundering." Instead, he met the town's leaders and levied a kind of Timurid indemnity on its inhabitants, known as *mal-i aman*. Whatever the exact nature of Babur's musing, dreaming or thinking about new Timurid states had been up to then, it was at this precise he indicated that he planned to seize India, or more accurately, defeat the Ludi Sultanate of Hindustan. "It had always been in my heart," he writes, to take or possess [a*lmaq*] Hindustan," and he announced that the town and surrounding districts" had long been held by the Turks."[31] In saying this Babur alluded to the tenuous authority that Timur's son, Shah Rukh of Herat (r.1405- 1427), who claimed and fitfully exercised power in Hindustan following Timur's invasion of India and sack of Delhi in 1398. Babur then climaxe his account of this critical 1519 episode by reporting he dispatched a messenger to the Ludi governor of the Punjab, claiming all of Hindustan as Timur's heir.

At the conclusion of his Bhirah narrative Babur meaningfully reports that afterwards he named his newly-born third son *Hind-al*, that is *Hind*-al[*maq*], the taking or seizing of India. Adopting the Turki verb *almaq* for his son's name nicely punctuates this Timurid episode, in which Babur refers to the Timurids as Turks, a usage he adopts elsewhere in the *Vaqayi*'. If he had thought of himself as a *ghazi* it is highly likely he would have chosen an Arabic, Islamic name for his son. His obvious choice would have been Mahmud, as it would have framed his campaign as a revival of the oft-cited crusading spirit attributed to Mahmud of Ghazni, (d, 1030). Babur was certainly with familiar with Mahmud, who many Indian Muslims revere as the founder of Islam in India, even though this particular descendent of Turkic *ghulam*s was principally interested in plundering wealthy Indian territories to finance his Iranian conquests rather than actually ruling India. The evidence of his Bhirah npassage refutes the current political rhetoric that asserts Babur thought of himself and invaded India as a *ghazi*. It makes it clear invasion was, quite simply and unmistakably, an act of Timurid dynastic imperialism.

If the Kabul section of the Vaqayi' offers compelling evidence of Babur's Timurid dynastic ideology, it's detailed narrative also enables readers to understand the limited degree to which Babur acted from religious motives in any context during these two decades. It is not a question of his unmistakable Muslim identity, which he demonstrates by his everyday allusions to his observance of common Muslim practices, as in using the Islamic calendar, celebrating the 'Id festival and marking times in relation to the five daily prayers. He also records an isolated instance in January 1519, in which he justifies a massacre of more than three thousand Afghans at the village of Bajaur, located east-northeast of Kabul, by denouncing its inhabitants as

[30] Babur uses three terms for his military operations: *chapqun*, for minor raids, such as his repeated assaults on Afghans in and around Kabul, *yurush* for more ambitious campaigns and *safar* for major battles and/or invasions.
[31] BN-M. 223b & 224b.

heretics, who had adopted the "customs of unbelievers."[32] By this he evidently meant that they had[33] become disciples of a *qalandar*, an itinerant Sufi, whose tomb he later destroys. Babur attacked Bajaur as part of his effort to subjugate Afghans, and the massacre reflected how ruthless he could be, and how willingly he invoked Muslim doctrine, when it came to subjugating Afghan tribes whom he, like later occupiers of Afghan borderlands, found impossible to control, despite repeated *chapqun*s or raids. He evidently meant the massacre to intimidate nearby Dilahzak Afghan tribesmen, and his massacre foreshadows his invocation of common Muslim doctrine to sanctify his battle with Rajputs eight years later.

In the Kabul narrative Babur also displays a Sunni Muslim's hostility toward Shi'a or heretics on several occasions, as when he label one of Sultan Husain Baiqara's wives as not only "a talkative, stupid woman" but also a *rafizi, a* heretic. Otherwise, he displays his ritualistic formally observant Islam when he mentions studying or writing about Islamic law. Thus, during the same year as the Bajaur massacre and the Bhirah episode Babur not only began studying *fiqh,* Islamic law, with one Mullah Muhammad in Kabul, but more substantively he wrote an extensive verse treatise on Islamic law. Known variously as the *Mubin* or *Mubaiyin*, it devoted four chapters to everyday Muslim religious duties and another chapter titled *Kitab al-zakat*, to Muslim regulation of taxation and commerce. The entire work was almost certainly inspired by and extensively copied from the Hanafi Sunni text that Babur earlier cited, the *Hidayat*, written by the Ferghanah native Burhan 'Ali Qilich al-Marghinani, the ancestor of his advisor Khwajah Maulana Qazi. The *Kitab al-zakat* describe agricultural taxes and various types of land revenue, as well as outlining the differential rates of commercial dues to be paid by Muslims and non-Muslims.[34] The chapter also includes other mundane aspects of administration, such as the building of caravansarai to stimulate commerce. Babur's composition of this text reinforces his image as a potential Ibn Khaldun-like sultan, who respected and practiced Islam, while being primarily concerned with governance rather than ideological purity.

Apart from his dominating Timurid *mulkgirliq* preoccupation as Padshah and his apparent intention to establish a Hanafi Sunni administrative state, Babur's reign in Kabul was notable for two, well three, activities, constructing gardens, composing verse - and drinking. As a ruler, while also a Muslim, he might have been presumed to have constructed mosques to proclaim and publicly celebrate his faith, but he does not report building a single *masjid* during the more than two decades he spent in and around Kabul. In the first two sections of the *Vaqâyi'* Babur does mention mosques he saw Ferghanah and Samarqand, while in the third or Indian section he criticizes the style of a pre-Timurid mosque in Agra, and mentions building one in Dhulpur. From Agra he later ordered another constructed in Kabul in 1528. He never mentions the now famous or infamous Ayodhya mosque, so it is impossible to know why he or a supporter chose to construct it there. Instead of building mosques in his Kabul domains, Babur built gardens, many of them. He proudly mentions building modest garden structures while in Ferghanah, but during his Kabul years he constantly constructed what he identifies as *chahar (char)-bagh*s, the precisely measured

[32] The Bhirah episode is described in Dale, *The Garden of the Eight Paradises, 291-99*.
[33] Dale, *The Garden of the Eight Paradises*, 170.
[34] It is difficult to determine the degree to which these and other elements of Hanafi law were observed during Timirid-Mughal rule, due to the lack of administrative records.

quadrilateral or four-part gardens, which he favorably compared to the few garden examples he saw in Hindustan. The *Bagh-i Vafâ,* the "Garden of Fidelity" he constructed in 1508-09 east of Kabul is a classic example.

'It is impossible to overestimate the importance of *chahar-bagh*s as the central institution throughout Babur's life in Kabul and later in India, where he built the Garden of the Eight Paradises and the Gold-scattering Garden in or near Agra. He valued gardens, as Iranians had done for millennia, but not for their just geometrically precise visions of paradise, and as agricultural experimental stations, but as foci of his social and cultural life, including literary recitals.[35] He reveled in the congenial garden gatherings, which he termed *suhbat*, a word redolent with meaning for social camaraderie of congenial comrades. There too poets often displayed their literary wares, and just as Babur favored gardens over mosques, so he also devoted himself to poetry rather than theology.[36]

If Babur had seen himself as a *ghazi* before invading India, traces of this ideology would most likely appear in his verse. Yet, he never alludes to religious controversy or Muslim political ideology of any kind in his Kabul poems. He repeatedly and proudly discusses his poems and even the technicalities of prosody, and in these decades he produced an impressive quantity of *ghazal*s and *ruba'iyat*. Apart from the *Mubîn*, though, he did not write a single verse of any kind that expresses or even mentions religion, neither Sufism nor militant Islam. Indeed in his entire oeuvre, including Indian verse, he expresses religious ideology in only two poems, one *ruba'i* 'in Turki, the second a chronogram in Persian/Farsi. Both of these latter verses he wrote during his confrontation with Rajputs in 1527 and 1528.[37]

The momentous year of 1519 began an era, unfortunately not covered in the surviving pages of the Vaqâyi', in which Babur probed deeper into the Punjab in a series of five expeditions. These were climaxed by the actual invasion, described as a *safar* or "journey" and the victorious Battle of Panipat in April 1526, in which he defeated the forces of the Afghan Muslim sultan Ibrahim Ludi. This was an unmistakable dynastic Timurid victory over a Muslim tribal ruler, who had attempted to become, with limited degrees of success, a Perso-Islamic sultan. It was, indeed, a victory over an Afghan, for whom Babur repeatedly speaks with contempt, an emotion very likely fueled by two decades of largely ineffective *chapqun*s, to subdue Afghan tribes in Afghanistan. Neither in the *Vaqâyi'* nor in his verse does Babur suggest this invasion was anything more than a Timurid act. When narrating the battle and its immediate aftermath he does not mention either Indian Muslims or Hindus in his brief survey of the country's flora and fauna that opens the third or Indian section of the work. His concern is solely with political control and the economics of empire. Babur concedes that he knew little about the country but planned to expand his survey when he had learned more.

Typically frank, he reports in a very sultan-like way, that what attracted him about India was that the "*Hindustan mamalik*…is a vast, populous and productive *vilayat* … " adding, "it is a large *vilayat* with a huge [amount] of gold and silver"…and " innumerable laborers of every kind." [38] Apart from enjoying the air during monsoon

[35] Dale, Babur, *Timurid Prince and Mughal Emperori,* 108,
[36] For an analysis of Babur's verse, largely untranslated except in Russian, see Dale, "Poetry and Autobiography" in *The Garden of the Eight Paradises,* 247-89.
[37] See below p….
[38] BN-M, 291b.

rains and winter months – as he wrote in December 1528: "This winter in India is very amiable" - he disliked nearly every aspect of the Indian environment and Indian society.[39] He does not, though, fill his text with visceral attacks on Hindus as a religious community. Pointing out that the most Indians were *kafirs*, who were called Hindus/*Hindular*, he briefly mentions they believed in transmigration of souls, and adds that all artisans, workers and officials were Hindus. Babur does not denounce them as a religious community, as he would if they were Shi'as, but he expresses a Central Asian, Perso-Islamic individual's distaste for Indian society, especially for its absence of the *suhbat* - the congregational garden society he prized – an evident implicit allusion to Hindu caste restrictions, which made such social engagement impossible.

His disdain seems fueled by racism, homesickness and an apparently nearly complete ignorance of India's cultural and intellectual life or sustained contact with Hindus or any class – other than laborers. He expresses his feelings in a famous passage that begins with the statement: "Hindustan is a place of little elegance/*latafat*" and continues: Its people/*ilî* are not comely/*hasan yoq,* of convivial society or social intercourse, there is none/*ikhtilat u amizesh wa amad u raft yoq*, of creativity and genius there is none/*tab' wa idrak yoq*, of culture there is none/*adab yoq*, of nobility and chivalry there is none/*karam wa morevvat yoq*, in the arts and crafts there is no regularity, proportionality, straightness or rectangularity/ *hunarlarida wa ishlarida, siyaq wa andâm wa rajah wa gunia yoq*, no good horses, *yakhsi at yoq*, no good dogs/*yakhsi it yoq*, there are no grapes, muskmelons, and good fruits/*uzum, qavun wa yakhsiî meivahlar yoq….*" [40] Babur was, not, evidently, also offended by reality of a predominantly Hindu or non-Muslim population in Hindustan, as he does not even mention Hindu belief or practice.

Yet in one section of the *Vaqayi'* Babur's portrays himself – and/or allows himself to be portrayed – as a *ghazi.* This occurs in the passages in the *Vaqayi'* devoted to his conflict with the Rajput Rana Sanga, which have a dramatically different quality than the rest of his autobiography. Very shortly after narrating his victory over Ibrahim Ludi in April 1526 Babur turns to his account of an impending conflict with the powerful Rajput Hindu raja. By November and December of 1526, following his Panipat victory he knew that Rana Sanga was on the march, and by early January 1527 it was obvious that the Rajput was advancing toward Agra. Babur does not express surprise at this threat, for he had conducted some kind of negotiation with the Rana Sanga while still in Kabul. Babur writes there was an agreement he should take Delhi while Rana Sanga would occupy Agra. Reporting this, Babur does not say he agreed to a division of territorial spoils, but merely notes that he had already taken both cities, while Rana Sanga had earlier not given any sign of moving toward Agra. Babur reports on February 11th he led his army out of Agra on a *safar*, or journey, which he labeled as a *ghaza*, a war against non-Muslims – or heretics -, to confront the Rajput. From this point in the narrative Babur, or his amanuensis, the Iranian Shaikh Zain Khawafi, use the Islamic vocabulary of conflict, *ghaza* when fighting Rajputs, identified as *kafirs*, unbelievers, and describes Timurids who died fighting them as *shahids* or martyrs.[41]

[39] Yücel, Bâbür Dîvânı no. 197, p. 327.
[40] BN-M, f. 290b.
[41] Babur neither discusses Shaikh Zain Khawafi's background nor does he explain his relationship with the Iranian, who he first mentions as a companion, among those accompanying him and others on a raft on the Kabul River in December 1525, as his army marched to India. Shaikh Zain took part in the joking verse-composition.

After learning that Rana Sanga's men had savaged a Timurid advanced force, Babur, describes a collapse in morale as Timurids themselves praised the ferocity and courage of Rajput forces. Attempting to rally his disheartened men Babur decided to sanctify the religious nature of the conflict by formally renouncing the use of wine in a *farman*, which he publicizes in a combined Persian and Turki verse. He followed this by declaring that if victorious he would release Muslims from the payment of the Mongol tax known as *tamgha*. Shaikh Zain wrote the *farman* dated February 26th, using the religious vocabulary and polished style of an Iranian literati, infused with Quranic quotations. It concludes with and interesting passage stating that all who supported or recognized Babur's authority, whether Turk, Tajik, 'Arab, Hindi or Farsi, peasants or soldiers, all tribes or peoples of the sons of Adam ought to strengthen their religious commitment and obey the *farman*.[42]

Following his discussion of the text of Shaikh Zain's *farman*, Babur records a deepening sense of dread enveloping his men, which prompted him to address his troops with, he reports, a fatalistic Persian and Turki verse, saying that they should reflect that all men must die. He then repeats a sentiment he had earlier used when once encouraging a Timurid to fight Uzbeks in the Ferghanah Valley, that a good name is more important than death. He then returned to Islamic vocabulary and told his men they ought to be privileged to die as martyrs in support of God – in this case invoking Tingri, the overarching sky of Mongol worship. Babur concludes by reporting that his audience made vows of support on the Quran. This worked, he reports, while simultaneously lamenting that his nascent empire was falling apart around him even as he spoke, with desertions of Hindustanis and sieges of some forts by *kafir*s, presumably but not certainly Rajputs. Then finally on March 17th the Battle of Kanua began, which Shaikh Zain, who fought on the left wing, describes in apocalyptic Islamic terms in a later *Fath Namah* or Letter of Victory. He portrays Rana Sanga as a Satan-like pagan fighting the Army of Islam, *askar-i Islamı*, who imitated the Ottoman *ghazi*s of Rum. Following Shaikh Zain's Persian text Babur then returns to the narrative by announcing he now added the term *ghazi* to his titles, and then concludes with a Turki *ruba'i* – jokingly expressing his relief – for his Turki audience- at surviving the battle

Islam üçün âvâre-i yazı boldûm
Küffâr u Hûnûd harb-sâzı boldûm
Cezm iylep idim özni şehd olmakka
El-minnetü-li'llâh kî gâzî boldûm[43]
I am become a desert wanderer for Islam
Having joined battle with infidels and Hindus
I readied myself to become a shahid
God be thanked I am become a ghazi.

Babur used the language of *jihad* a second and final time in the *Vaqâyi,'* when he describes his assault on the Rajput fortress of Chanderi in January 1528. The fortress

---

BN-M, f. 252b. For an introduction to Khawâfî' immigrants to Mughal India see Mohd. Afzal Khan, "Iranis in the Mughal Nobility: A Case Study of the Khawâfîs," *Proceedings of the Indian History Congress*, V. 41 (1980), 248-64. Also of interest is H.T. Norris, "The Mir'ât al-Tâlibîn by Zain al-Dîn al-Khawâtî of Khurâsân and Herat," *BSOAS*, V. 53, No. 1 (1990), 57-63 for an introduction to a fourteenth century Sufi figure from Khawât.

[42] It is not clear who the "Hindi" people are. Babur only uses the term once earlier to refer to one of the languages spoken in Kabul. BN-M, f. 131b. Since he includes Hindi among the sons of Adam, Babur may use the term to refer both to a language and possibly also to Indian Muslims, who spoke Hinduvi or Hindustani. However, elsewhere he refers to Indian Muslims as "Hindustanis."

[43] Bilâl Yücel, *Babür Dîvânı,* 260, #318.

was within Rana Sanga's dominions and Babur's successful seizure on January 29th represented part of his larger strategy to conquer all of Rajasthan, including Chitur, where the wounded Rana Sanga had originally fled. Yet, increasingly threatened by resurgenrt Afghan forces to his east, he abandoned the Rajput campaign. From this date until his death in 1530 he spent most of his decliing energy attacking on Afghans in the Gangetic Valley. However, two subsequent passages concerning Babur's relations with Rajputs are important for understanding his attitude towards them and other Hindu rulers. The first is the negotiation he conducted in late 1528 with Rana Sanga's second son, Bikramjit, who then held Ranthambhor fortress. In his narrative Babur reports treating Birkramjit matter of factly, free of hostile religious rhetoric. He identifies Rajputs as Hindus but treats them no differently than he does Afghans, who submitted to his authority. He even indicates that planned later to seat Bikramjt as ruler of Chitur.[44] Then when Babur records names of the important rulers in Hindustan, he concludes by noting that Rana Sanga's lands had become part of the "mansion of Islam," a political, not a theological statement.[45] Almost as a footnote, he also reports that there were many, other, "rais and rajas" in Hindustan, some "obedient to Islam" and others "not subject to Musalman rule." The phrase "subject to Mussalman rule" makes it even more clear that "Obedience" meant feudatory status, not religious conversion.

Babur's account of the Rajput phase of his Indian conquest serves as the principal evidence, which critics use to portray him as a *ghazi*, a Muslim, who invaded India on a religious crusade. His actions, vocabulary and verse, along with Shaikh Zain Khawâfî 's *Letter of Victory*, express the vocabularly of *jihad*.[46] Whether or not Shaikh Zain had persusaded Babur to see or portray the Rajput conflict in these terms, the Iranian had, at least momentarily, acquired unusual influence in the Timurid camp. His account of the Kanwa battle is a notable example of Perso-Islamic battlefield rhetoric and Babur's inclusion of the Shaikh's *Fath Namah* suggests he admired the language – whose ornate vocabulary he probably could not have easiljy produced himself. In any event, the Rajput passages demonstrate Babur's willingness to use the ideology of *jihad* against a non-Muslim enemy such as Rana Sanga, and given this experience it seems quite likely he would have invoked it against other formidable Hindu opponents had he lived longer. Including the Rajput conflict in the *Vaqâyi'* meant he was also pleased to celebrate the Kanua and Chanderi victories as Muslim triumphs with Turki readers, a small audience of his sons and confidants. Yet, not only are the ideas of *ghaza* and *jihad* entirely absent from earlier and later pages of the *Vaqâyi'* but Babur drops this vocabulary immediately after he narrates the Chanderi siege. [47]

In the overall context of the *Vaqâyi'* the Rajput passages show Babur using *jihad* vocabulary as a momentary tactic – in a particularly fraught conflict - rather than as an expression of a long-held evangelical Muslim ideology. In that way it somewhat resembles his religious justification for massacring the Afghans of Bajaur in 1519. The fact that he was willing later to accept Bikramjit as a feudatory rather than persecuting him as a *kafir* substantiates other evidence that Babur viewed his new Timirid Empire

[44] BN-M, 345a.
[45] BN-M, f. 272a.
[46] Babur invokes *jihad* only three times in the *Vaqâyi'*, all within the pages depicting Kanwa and the subsequent siege of Chanderi. Nearly all of his other religious vocabulary is found within these pages also. See Mano's *Concordance,* cited above for references
[47] BN-M, f. 272a.

as a military feudatory system of indirect rule over indigenous rulers of all faiths. Near the end of his life he wrote how he wished to return to Kabul and govern his Afghan and Indian territories from his adopted homeland. In his survey of the Indian political landscape cited above, he alludes to the presence of both Hindu and Muslim rulers, which clarifies the impression that Babur sought military victories and political dominance in India but that neither in 1527 and 1528, nor at any time before or after this, did he consider forcibly inposing Islam on non-Muslim rulers or the broader Hindu population. He sought paramountcy and its financial benefit from his conquest, not ideological purity, as he demonstrates even more clearly when he reports that in December 1528 he invited unnamed Rajput representatives to attend his celebration of empire in a lavish celebration at Agra.[48]

At the December gathering Babur publicized an imperial, Timurid dynastic triumph. It was not, emphatically not, a religious event that celebrated the culmination of a successful *jihad*. Its Timurid, dynastic natüre was reflected by the guest list that included, as he notes, Iranian, Uzbek and "Hindu" ambassadors/ *Qizilbash wa Uzbek wa Hindularning ilchiları*.[49] The presence of Hindu ambassadors, alongside Iranians (Qizilbash) and Uzbeks, especially serves to illustrate the dynastic or political nature of the celebration. These Hindus must have included Rana Sanga's son Bikramjit, as Rajputs were the only formidable, non-Afghan forces he had battled in India. The Rajputs' presence as honored guests alerts readers to the reality of Babur's Kanua and Chanderi battles, that the religious vocabulary he and Shaikh Zain used to describe them was a momentary tactic rather than a reflection of a desire to convert Rajputs or Hindus generally to Islam. Despite his or Shaikh Zain's rhetoric, Babur sought only political submission, Others who sat immediately beside Babur were Timurids, Mongols, Ahrari Naqshbandi Sufis from Mawarannahr and a Bengali ambassador. Included among the guests were villagers from Ferghanah, who had aided him in 1502-03, after his loss to the Uzbeks. Shaikh Zain is not mentioned, nor does Babur record the presence of any indigenous Indian *'ulama.* In fact throughout the Indian section of the *Vaqâyi'* Babur never once mentions members of the indigenous Indian Muslim clerical class. Nor does he even discuss Indo-Muslim society.

The last event, which offers Babur's readers a grace note, a requiem of sorts, is the occasion, when ill, he oversaw the engagement of two of his daughters, that is two of Gulbadan Begim's sisters, the "Rose-Colored" and "Rosy-Faced" *begim*s. He thought it appropriate they should be married to two Chaghatai Mongol brothers, the ninth and tenth sons of his Mongol uncle Kichik Khan, the Chaghatai Khan who had ridden to Ferghanah from Xinjiang in 1502 to aid Babur's desperate struggle with the Uzbeks. Brought before Babur, the two brothers were formerly made to kneel before him, ceremonially elevating them to the rank of sons-in-law. Here was a poignantly appropriate reunification of Babur's Turkic and Mongol lineages, and why ultimately his dynasty and empire might better be termed not merely Timurid or Turkic but Turco-Mongol. It concludes a dynastic conquest, which began with Babur's two occupations of Samarqand and climaxed with the battles of Panipat and Kanua. Like early Ottoman sultans Babur fought both Muslims and non-Muslims, but his imperial or *mulkgirliq* goal was a Timurid dynastic state. It was a wealthy Ibn Khaldun-like

[48] BN-M, f. 351a

[49] N. to text and comment of Shaikh Zain's absence????

sultanate, one observant of Islam, but willing to rule a diverse population - and not a state dictated by the ideology of *jihad* or conversion.

Babur's *Vaqayi'* repreesents an unusually individualized example of Ibn Khaldun's generalized model of a Muslim sultan, a ruler who personally internalized Islamic practice and saw in Muslim law the administrative code for society and government - but otherwise a ruler, who demonstrably ignored *'ulama* and never claimed to possess religious authority or demonstrated an evangelical mission. Babur's Timurid-Mughal successors in India also illustrated Ibn Khaldun's idea of a "rational" Muslim state. Unlike their theocratic Safavid contemporaries his descendants ruled, as Babur did, jealous of their Timurid paramountcy, but seemingly unconcerned about ruling a predominantly non-Muslim empire. They primarily campaigned against Muslim states in the Deccan rather than forcing Hindus to convert to Islam. While their titles also included the phrase *Padshah* ghazi, its use meant little more than their assumption of grandiose imperial titles, such as Jahangir or Shah Jahan. Literature of Shah Jahan's reign illustrates the continuing Ibn Khaldun-like nature of the Timurid-Mughal sultanate. Shah Jahan, who took Timur's title Sahib-i Qiran had himself pictured seated opposite Timur in the illustrated *Padshah Namah* of Abdul Hamid Lahuri. The Brahman Persian-speaking official at Shah Jahan's court Chandra Bhan Barahman (d. 1662-63),, who vividly depicted the Timurid-Mughal sultanate in his work *Chahar* Chaman. Referring to the "throne of the sultanate" Chandra Bhan depicts a splendid multi-racial, multi-ethnic state whose court featured "high-ranking *sayyids*, great shaykhs, noble learned men, skilled physicians, and boon companions of various classes of Arabs, Persians, Turks, and Tajiks, Kurds, Tatars, Russians, Ethiopians, , Circassians…various groups and castes of learned men from Hindustan, peoples of the sword and pen, true *sayyids*, warrior *shaykhzadas* [the offspring of a religious personage], Afghan tribes and classes of Rajputs – ranas, rajas, raos and rais…and the rest of the people of India and other tribes…. From all the protected imperial realms, class by class, and group by group, they are honored to kiss the threshold of Saturnian splendor….[50] The phrase "protected imperial realms" describes the essentially feudatory nature of the Empire, a state inclusive of different ethnic and religious groups, who had been defeated and to various degrees integrated into the Empire. In his lavish account of Shah Jahan's court Chandra Bhan Brahman makes no mention of *ghazi*s or *jihad*s, but depicts an imperial system of diverse subject populations in words that resemble accounts of the multi-national Iranian Achaemenid Empire. Babur seemed to envisage and be planning such a state when he died.

[50] The "Padshahnama in Context," in Milo Cleveland Beach and Ebba Koch, *King of the World* (Sackler Gallery, Washington D.C.,1997), 113, quoting the *Chahar Chaman* of Chandar Bhan Brahman, fols. 20a-21a. For a detailed accpunt of this fascinating individual see RajeevKinra, *Writng Self, Wrting Empire*, *Chandar Bhan Brahman and the Cultural World of the Indo-Persian State Secretary* (Berkeley: unniversit of California Press, 2015).

BOBUR – KAMOLOT TIMSOLI

Jabborov Nurboy Abdulhakimovich*

Annotatsiya

Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning shaxs, shoir va olim sifatidagi fazilatlari “Boburnoma”, “Bobur shohning o‘g‘li Humoyunga maxfiy vasiyatnomasi”, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” tazkirasi, Boburning lirik she’rlari asosida tahlil etilgan. Ushbu mavzuga doir o‘zbek va dunyo olimlari tadqiqotlaridagi qarashlarga munosabat bildirilgan. Buyuk siymo fazilatlarining axloqiy-ma’naviy asoslari va bugungi kun uchun ahamiyatiga doir xulosalar chiqarilgan.

Kalit so‘zlar: *kamolot, shaxs, saltanat, hukmdor, badiiy ijod, shoir, adolat.*

BABUR IS THE EMBODIMENT OF PERFECTION

Annotation

This article conducts a thorough examination of Zahir ad-Din Muhammad Babur's multifaceted attributes as an individual, poet, and scientist, drawing upon primary sources including "Baburnoma," the "Secret Testament of Babur Shah's Son Humayun," "Muzakkiri Ahbob" authored by Hasankhoja Nisari, and Babur's lyrical compositions. It also presents the perspectives of both Uzbek and global scholars regarding these facets of Babur's life. Ultimately, the article concludes by reflecting on the enduring moral and spiritual foundations of Babur's qualities and their contemporary relevance in today's world.

Key words: *maturity, personality, kingdom, ruler, artistic creation, poet, justice.*

Besh asrdan ziyod vaqt o‘tsa-da, Zahiriddin Muhammad Bobur nomining bunchalik ehtirom bilan tilga olinishi sababi nimada? Uning shaxsida bugungi avlodlarga ibrat bo‘larli qanday fazilatlar bo‘lgan? Shoir va olim sifatida u qoldirgan merosning ahamiyati nechog‘lik? Tabiiyki, bunday savollar bugungi avlodni – har birimizni qiziqtiradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur – shoh, shoir va olim sifatida millatning ma’naviy taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan buyuk shaxs. Uning shoh sifatidagi faoliyati murakkab va ziddiyatli kechdi. Bu haqda Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» asarida quyidagicha ma’lumot beriladi: «(Bobur) chig‘atoy sultonlarining eng sarasi va zo‘r shijoatlisi edi. Shamshir zarbi bilan Movarounnahr mamlakatlariga ega bo‘lib, uni saqlab qolishda ko‘p sa’y-harakatlar va jonini ayamasdan jahdu jadallar ko‘rsatdi. Mardona to‘qnashuvlar qildi, ammo taqdir o‘qig‘a tadbir qalqoni dosh bera olmagach, biror natija chiqara olmadi... Mulk qo‘ldan ketgach, tab’ to‘tisi hind shakkaristoniga mayl bildirib, dengiz mavjli e’tiborini Hindiston mamlakatlarini egallashga sarf qilib, qorong‘ulik o‘lkasini quyosh yog‘duli qilichi shu’lasi nurlari bilan charog‘on etib, humoyun tole’ tufayli muxolif lashkariga shikast yetkazib, feruz baxt bilan shohlikning feruz taxtiga hazrat Dehlida komron o‘lturdi» [Нисорий 1993, 51-52].

Bobur va uning avlodlari Hindistonda uch asrdan ko‘proq muddat hukmronlik qildilar. Bu davrda Hindiston madaniy va ma’rifiy jihatdan yuksak taraqqiyotga

*Professor, filologiya fanlari doktori, Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, jabborov-nurboy@rambler.ru

erishdi. Boburiylar tomonidan bunyod etilgan tarixiy obidalar, ular yaratgan yuksak san'at asarlari ushbu fikrni quvvatlaydi. Hindiston xalqlari bugungi kunga qadar ham boburiylar davrini o'z tarixlaridagi oltin davr sifatida e'tirof etadilar. Shuning o'ziyoq Zahriddin Muhammad Bobur va uning avlodlari Hindistonga yuzlanar ekanlar, bu yurtni bosib olishni emas, balki uni islom ma'rifati bilan fayziyob etishni maqsad qilganliklariga yorqin dalil bo'la oladi.

Faqat bugina emas. Bobur Hindistonda yagona markazlashgan davlatga asos soldi. Bu mamlakatni fath etishi arafasida u yerda o'zaro dushmanlik kayfiyatida bo'lgan bir qancha mayda mustaqil knyazliklar (rojalar) mavjud edi. Ular o'rtasidagi o'zaro urushlar, qonli to'qnashuvlar Hindiston xalqlarining hayotini izdan chiqargan, mamlakat tanazzulga yuz tutgan edi. Shunday bir sharoitda Bobur tomonidan yagona markazlashgan davlatning barpo etilishi Hindistonni muqarrar inqirozdan qutqardi. Xalq osoyish topdi, mamlakat gullab-yashnadi.

Xusrav Dehlaviyning «Ro' ba Hind ovardani sohib dilon bejiz nest» ya'ni, "Sohibi dil zotlarning Hindga yuzlanishlari bejiz emas" degan misrasi bor. Xusrav Dehlaviy, Zahiriddin Bobur, Zokirjon Furqat kabi ajdodlarimizning Hindga yuzlanishlarida Yaratganning ajib bir hikmati bor, nazarimizda.

Tarixda bir yurtdan ikkinchi bir yurtga borib, hukmronlik qilgan jahongirlarning o'sha xalq hurmatini qozonishi, ular orasida yaxshi nom qoldira bilishi kamdan-kam uchraydigan noyob hodisa. Bobur va boburiylarning Hindistondagi hukmronligi, bu jihatdan ham ibratli va ahamiyatli. Buning buyuk siyosatdonlar, tarixnavislar tomonidan e'tirof etilgani ham ushbu fikrni tasdiqlaydi.

Savol tug'iladi: Boburning bunday e'tirofga sazovor bo'lishi sabablari nimada edi? U hind xalqi uchun qanday xizmatlar qilganki, Hindistonda bu ulug' sulolaning nomi bugungi kungacha yuksak ehtirom bilan tilga olinadi? Bizningcha, buni quyidagicha izohlash mumkin:

Birinchidan, Bobur va uning avlodlari minba'd Hindistonni talash, uning boyliklarini tashib ketish maqsadida bo'lmagan. Aksincha, boburiylar sulolasi hukmronlik qilgan qariyb uch yarim asrlik vaqt mobaynida bu yurtda ulkan bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Hindistonning buyuk davlat arbobi Javoharla'l Neruning quyidagi so'zlari ham bunga yorqin dalil bo'la oladi: «Boburning Hindistonga kelishi tufayli, – deya e'tirof etadi u, – Hindistonda buyuk o'zgarishlar sodir bo'ldi, san'atda, hayotda, me'morchilikda va madaniyatning boshqa sohalarida yangicha taraqqiyot yuz berdi» [Иброҳимов 1993, 53].

Boburning o'zi «Boburnoma»da bunday yozgan edi: «...Nechukkim, «Zafarnoma»da Temurbekning «Masjidi sangin» imoratini qilurda Mulla Sharaf mundoq mubolag'a bila bitibdurkim, Ozarboyjon va Fors va Hinduston va o'zga mamolik sangtaroshlaridin har kunda ikki yuz kishi masjidda ish qilurlar edi. Bir Agrada ushbu Agraning sangtaroshlaridin mening imoratlarimda har kunda olti yuz sekson kishi ish qilurlar edi. Yana Agrada va Sekriyda va Bayanada va Do'lpurda va Gvaliyarda va Ko'yilda ming to'rt yuz to'qson bir sangtarosh har kunda mening imoratimda ish qilurlar edi» [Бобурнома 2002, 209].

Bobur shohning mazkur so'zlari uning bunyodkorlik borasida ulug' bobosi Amir Temur Sohibqirondan o'rnak olganini ko'rsatadi. Nainki o'rnak olgan, Sohibqiron qurdirgan «Masjidi sangin»da 200 kishi ishlagan bo'lsa, Bobur bunyod ettirgan imoratlarda 1491 sangtarosh xizmat qilgan. Shu bois Bobur va boburiylar tomonidan barpo etilgan Dehlidagi Humoyun maqbarasi, Qizil qal'a ansambli, Jome masjidi,

Agradagi qal’a, Tojmahal, Fathpur Shekriy shahri, Sekandaradagi Akbarshoh maqbarasi, Lohurdagi qal’a va boshqa inshootlar hanuzgacha Hindiston ko‘rkiga ko‘rk qo‘shib kelmoqda.

E’tibor bering: Bobur va boburiylar xuddi shu bunyodkorlik salohiyatini o‘z ona zaminimizga xizmat qildirganda nima bo‘lar edi. Yurtimizdagi tarixiy obidalar, shubhasiz, hozirgidan ancha ko‘p, yanada salobatli, viqorli bo‘lishi aniq edi.

Boburning hind xalqi e’tirofini qozonishining ikkinchi sababi, bizningcha, hindlarning milliy va diniy qadriyatlarini benihoya hurmat qilgani bilan izohlanadi. U zinhor-bazinhor hind xalqining urf-udumlari va e’tiqodiga nopisandlik bilan qaramagan. Farzandlarini ham shu ruhda tarbiya qilgan. Bobur shohning o‘g‘li Humoyunga yozgan «Maxfiy vasiyati»dagi mana bu so‘zlari ham buni tasdiqlaydi.

«Ey farzandim, – deb yozadi Bobur, – Hindiston mamlakati turli mazhablardan iborat. Subhanollohu taolo haqqi, senga buyurildiki, har bir mazhabga pok qalb bilan qaragin, har mazhab va tariqatga adolatli bo‘l. Xususan, sigirni qurbon qilmoqdan saqlanginki, bu Hindiston xalqining qalb ardog‘i va bu viloyat ahli podshohga yaxshi nazar bilan bog‘lanadi» [Бобур 2002, 331].

Uchinchidan, Bobur shoh mamlakatni boshqarishda adolat tamoyillariga to‘liq amal qilgan. Bu tamoyillar: 1) o‘zi rahbarlik qilayotgan davlat fuqarolarining huquqlarini himoya qilish; 2) turli din va mazhab egalarining e’tiqodiga hurmat bilan qarash; 3) saltanatni adolat asosida boshqarish. Tarix shohid: har qanday saltanat siyosatda adolat mezonlariga tayansagina uzoq umr ko‘radi va taraqqiy etadi. Odil hukmdorlar esa xalqning chinakam ehtiromiga sazovor bo‘ladi.

Bobur shoh «Maxfiy vasiyati»da yana quyidagilarni yozadi: «Podshoh farmoniga bo‘ysungan xalqni xarob qilmagin. Adolatni ixtiyor qilgin. Shunda shoh raiyatdan, raiyat shohdan xotirjam bo‘ladi. Islomning taraqqiyoti ehson tig‘i bilan yaxshiroqdir, zulm tig‘i bilan emas... Turli e’tiqoddagi xalqlarni teng tutginki, shunda saltanat turli tashvishlardan xoli bo‘ladi» [Бобур 2002, 331].

Rusiya istibdodi davrida Turkistonda odamlar e’tiqodining poymol etilgani, masjid-madrasalarning, muqaddas qadamjolarning to‘pga tutilgani, qolganlari esa og‘ilxonaga, zaharli kimyoviy o‘g‘itlar saqlanadigan omborxonalarga aylantirilgani esga olinsa, Boburning shoh va shaxs sifatidagi maqomi naqadar ulug‘ ekani ayon bo‘ladi.

Ehson borasidagi fikrlarga kelsak, «Muzakkiri ahbob»da ta’kidlanishicha: «Kimki jahonpanoh (ya’ni Bobur shoh) dargohiga iltijo qilgan bo‘lsa, podshohning in’omidan bahramand bo‘ldi va fazl dasturxoni ne’matidan quruq qolmadi. Daryo misol qo‘li bilan saxovat olamini nurga to‘ldirdi» [Нисорий 1993, 52].

Bobur mamlakatni idora qilishda ulug‘ ajdodlarning, xususan, Amir Temur Sohibqironning boshqaruv uslubidan o‘rnak olgan. Avlodlariga ham shunday ish yuritmoqni nasihat qilgan: «Hazrat Sohibqiron Amir Temurning ish yuritishlari doimo yodingda bo‘lsin, – deb yozadi Bobur «Maxfiy vasiyati»da. – Shunda davlating ma’mur va puxta bo‘ladi» [Бобур 2002, 331].

Shubhasiz, saltanat boshqaruvida ajdodlar tajribalariga suyanish, ularning ezgu ishlaridan ibrat olish o‘z samarasini bergan. Bu esa boburiylar saltanatining bardavomligini ta’minlagan.

Zahiriddin Muhammad Bobur Sohibqiron Amir Temur avlodidan. Hazrat Sohibqironning sarkardalik mahorati shoh Bobur qonida ham jo‘sh urgani sababi shunda. Uning shayboniylar lashkari bilan bo‘lgan janglari mag‘lubiyat bilan

yakunlangan bo‘lsa-da, bu janglarda u tengsiz mahorat namunalarini ko‘rsata bildi. Ushbu mag‘lubiyat esa taqdiri ilohiydir. Bu to‘g‘rida Bobur shunday yozadi:

Nekim taqdir bo‘lsa ul bo‘lur, tahqiq bilgaysen,
Erur jangu-jadal, ranju-riyozat barcha behuda.

Uning jangdagi eng buyuk mahorati Dehli podshohi Sulton Ibrohim Lo‘diy bilan bo‘lgan to‘qnashuvda namoyon bo‘ldi. “Boburnoma”da yozilishicha: “Sulton Ibrohim binni Sulton Iskandar binni Sulton Bahlul Lo‘diy..., hozr cherigini bir lak derlar edi, o‘zida va beklarida mingga yaqin fil chenarlar edi, mutavajjih bo‘ldiq” [Boburnoma 2002, 190]. Bor-yo‘g‘i o‘n-o‘n ikki ming askar bilan yuz ming navkar va mingga yaqin jangovar fillarga ega qo‘shinga qarshi jang qilishga jur’at etganining o‘zi Boburning jasorati nechog‘liq ekanini tasavvur etish imkonini beradi. Bunday jasoratni u qayerdan olgani, albatta, mulohaza qilish zarur bo‘lgan holat. “Boburnoma”dan bu savolga aniq javob olish mumkin: Bobur Tangriga tavakkul qilgan. O‘zi izhor etishicha, aslida, uning qo‘shinida ham ayrim navkarlar orasida taraddud va vahimaga tushish hollari kuzatilgan: “Cherik eli ba’zi xeyli mutaraddid va mutavahhim edilar. Taraddud va tavahhum betaqribdur. Nekim azalda Tengri taqdir qilibdur, andin o‘zga bo‘lmas. Agarchi alarni ham ayb qilib bo‘lmas, haq alar jonibi edi. Ne uchunkim, vatandin ikki-uch oychiliq yo‘l kelilib edi” [Boburnoma 2002, 192]. So‘nggi so‘zlar Boburning navkarlari ruhiyatini nozik his etgani va ularga muomala qilganda ana shu jihatni e’tiborga olganidan dalolat beradi.

O‘z navbatida, Bobur sarkardalik mahoratining yana bir qirrasi dushmanning ruhiy holati, yov lashkarboshisining navkarlar bilan o‘zaro munosabati qay asosga qurilgani, g‘anim qo‘shinining jangga tayyorgarlik darajasi haqida to‘liq va ishonchli ma’lumot ola bilgani, urushga kirishishda ana shu jihatlarga jiddiy e’tibor qaratgani bilan izohlanadi. Boburning ta’kidlashicha, hindlar odati bo‘yicha: “...yarmoq berib, miyod bila navkar tutarlar. Bu elni “badhandiy” derlar. Agar mundoq xayol qilsa edi, bir lak, ikki lak ham navkar tuta olur edi” [Boburnoma 2002, 192]. Tabiiyki, bunday usulda yig‘ilgan lashkar urushga jiddu jahd bilan kirishmog‘i mahol. Bunday lashkar uchun eng asosiysi – tirikchilik g‘ami. Undan qat’iy intizom, jasorat va fidoyilik kutish qiyin. Buning ustiga, Boburning aniqlashicha, Ibrohim Lo‘diy navkarlarini rozi qilishga, zarur darajada haq berishga o‘rganmagan: “Tengri taolo rost kelturdi, ne yigitini rozi qila oldi, ne xazinasini ulasha oldi. Qandin ham rozi qila olurkim, tabiatig‘a imsok ko‘p g‘olib edi. Ne kelishi saranjomliq edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi” [Boburnoma 2002, 192]. “Imsok” so‘zi baxillik ma’nosini anglatishi e’tiborga olinsa, Sulton Ibrohim mol-dunyosini lashkarining moddiy ta’minotiga sarflashdan qizg‘angani, xasislik qilgani ayon bo‘ladi. Bu xususiyat g‘animining kulfatiga bois bo‘lgan bo‘lsa, Boburning g‘alabasiga olib keldi. Bular – masalaning bir tomoni. G‘alabani ta’minlagan yana bir muhim jihat, Boburning yog‘iy bilan jangda bobosi Sohibqiron Amir Temur harb san’atidan o‘rgangan to‘lg‘ama usulini mahorat bilan qo‘llaganidir: “Farmon bo‘ldikim, to‘lg‘amag‘a ta’yin bo‘lg‘on kishi o‘ng qo‘ldin, so‘z qo‘ldin g‘animning orqasig‘a evrulub, o‘q qo‘yub, urushg‘a mashg‘ul bo‘lg‘aylar. Burong‘or va javong‘or ham yurub, g‘anim bila tegishgaylar. To‘lg‘ama kishisi orqasig‘a evrulub, o‘q qo‘ya kirishtilar... Kun tushgacha zarb urush edi. Kun tush bo‘la a’do mag‘lub va maqhur va ahibbo mubtahij va masrur bo‘ldilar” [Boburnoma 2002, 193].

Boburning yana bir fazilati, erishilgan g‘alabani o‘zining mahoratidan emas, Yaratganning inoyatidan, deb bilishidir. Bunday xususiyat, birinchidan, uning e’tiqodi nechog‘liq rost va mustahkam ekanini ko‘rsatsa, ikkinchidan, uni o‘z sarkardalik

salohiyatidan mag‘rurlanib kibru havoga berilishdan saqlagan, deyish mumkin. Jumladan, u Sulton Ibrohim ustidan qozonilgan g‘alabani mana bunday izohlaydi: “Tengri taolo fazlu karami bila mundoq dushvor ishni bizga oson qildi va andoq qalin cherikni yarim kunda andoq yer bila yakson qildi” [Boburnoma 2002, 193].

“Boburnoma” sinchiklab o‘rganilsa, Zahiriddin Boburning e’tiqodi, dunyoqarashi, sarkardalik mahorati, umuman, shaxs va hukmdor sifatidagi fazilatlari qanday ma’naviy-axloqiy mezonlarga tayanishi oydin bo‘la boradi.

Ta’kidlash kerakki, Bobur shoh va sarkarda bo‘lmaganida ham “Boburnoma”si va she’rlarining o‘ziyoq, uning tarixda qolishi uchun kifoya qilar edi. Markaziy Osiyo, Afg‘oniston, Hindiston xalqlari tarixi, geografiyasi, etnografiyasi, madaniy-ma’rifiy taraqqiyot darajasi to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlarni beruvchi «Boburnoma» asari Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy merosining eng nodir namunasidir. Jahonning ko‘plab tillariga, jumladan fors, rus, ingliz, nemis, fransuz, golland tillariga tarjima etilgani ham asarning nechog‘lik qimmatli ekanini ko‘rsatadi. Yapon olimi Eyji Mano asarni yapon tiliga tarjima qilib, ilmiy-tanqidiy matnini yaratdi. «Boburnoma» 2023-yil avvalida italyan tiliga tarjima qilindi. Asarning italyancha matni professor Shuhrat Sirojiddinov hamda italiyalik taniqli turkolog, professor Federiko De Rensining xizmatlari bilan chop etishga tayyorlangan. “Boburnoma”ning yangi noyob nashri O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev so‘zboshisi hamda atoqli italyan olimi va adibi Franko Kardinining kirish maqolasi bilan bosilgan. Unda Boburning jahon ilm-fani taraqqiyotida tutgan o‘rni, badiiy va ilmiy asarlarining ahamiyati ishonarli yoritilgan. Bular barchasi, o‘z navbatida, “Boburnoma”ga bugungi kunda ham jahon miqyosida katta qiziqish bilan qaralayotgani dalilidir.

«Boburnoma»da voqealar shunchaki bayon qilinmaydi. Balki, yuksak fasohat bilan, haqqoniy va hayratlanarli darajada mukammal badiiyat bilan tasvirlanadi. Eng muhimi, asardan Boburning hayot yo‘li, asarlarining yaratilish tarixi, uning taqdiri tutashgan mamlakatlar, ellar to‘g‘risida nihoyatda qimmatli ma’lumotlarni olish mumkin.

Asarda bu ulug‘ siymoning Farg‘ona taxtiga o‘tirishidan to vafotiga qadar bo‘lgan voqealar o‘z aksini topgan. Hind san’atshunos olimlari Krishna va Ramananda Bandxupadxaylar «Boburnoma» to‘g‘risida mana bunday yozgan edilar: «Boburnoma»ni men o‘z ona tilimda zo‘r ishtiyoq bilan o‘qiganman. Bu juda mukammal va bebaho asar. Unda xalqlarimizning tarixi, turmushi, madaniyatiga oid juda ko‘p mukammal ma’lumotlar bor... Bu asar muallifi Zahiriddin Muhammad Bobur nomi Hindistonda sevib tilga olinadi. U O‘rta Osiyo va Hindiston diyorlari o‘rtasida o‘z zamonasida do‘stlik ko‘prigini bunyod etolgan ulug‘ sulton. Bu do‘stlik inshooti yana uzoq asrlar osha xizmat qilajak. Bobur zamonida O‘rta Osiyodan Hindistonga musulmon olimlari borib, u yerda fan va madaniyatning rivojiga munosib hissa qo‘shganlar» [Ҳошимов 1996, 13-14]

Boburdan o‘zida teran mazmun-mohiyatni mujassam etgan, yuksak badiiyat namunasi bo‘lgan boy she’riy meros qoldi. Bu she’rlarning mavzu qamrovi keng, badiiyati yuksak. Ular sharqona ezgulik falsafasi bilan yo‘g‘rilgan. Mana bir misol:

Bobur, ul gul javr etar, ag‘yordin ne yaxshilik,
Gulning ozori bu bo‘lsa, vah ne bo‘lg‘ay xorning.

Bobur she’riyati o‘zining falsafiy teranligi, badiiy barkamolligi bilan qariyb besh asrdirki, she’riyat muhiblarini hayratga solib keladi. Ularda yaralmishlarning afzali

bo‘lgan insonning mohiyati, uning kamolot sirlari, jamiyatda tutgan o‘rni kabi umuminsoniy muammolar badiiy in’ikosini topgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur – qomusiy bilimlar sohibi. Uning «Risolai aruz»i hazrat Navoiyning «Mezonul-avzon»idan keyin aruz nazariyasi bo‘yicha yaratilgan eng mukammal asar hisoblanadi. Hasanxoja Nisoriy ta’biri bilan aytganda Boburning «aruz bo‘yicha yozgan risolasi bir dengizdurkim, ichi to‘la javohiru durdona» [Нисорий 1993, 53].

«Risolai aruz» adabiyot tarixi va nazariyasi bo‘yicha muhim qo‘llanmadir. Asarda muallif XIV-XVI asrlarda yashab ijod etgan 60 dan ortiq shoir nomini zikr etadi. Ularning asarlaridan namunalar keltiradi. Mazkur shoirlarning aruz bobidagi mahorati xususida baho yuritadi. Aruz nazariyasiga doir salaflari qarashlarini rivojlantiradi, takomilga yetkazadi.

Bobur she’riyatida Sharq islom falsafasi to‘g‘risidagi qarashlar teran talqin etilgan. Masalan, mana bu bayt mohiyatiga nazar solinsa, ulug‘ shoirning dunyoqarashi islom e’tiqodiga nechog‘liq rost ekani ayon bo‘ladi:

Olam ahli birla olamdin manga Sensen g‘araz,
Zoti poking bo‘lmasa, olamda odam bo‘lmasun.

Sharq-islom mutafakkirlari dunyoqarashida har bir ishda Yaratganga tavakkul qilish – yuksak ma’naviy kamolot mezoni. Bobur hayotda bu mezonga og‘ishmay amal qilgani asarlaridan ma’lum. Ushbu e’tiqod shoir she’rlarida ham betakror badiiyat bilan ta’sirli ifodalangan. “Tut” radifli g‘azalidan olingan quyidagi bayt buning tasdig‘idir:

G‘ofil o‘lma davlatga, o‘zni solma mehnatga,
Tangri berur albatta, davlat ista, himmat tut.

Buyuk mutafakkir islom ma’rifatiga doir konseptual fikrlarini faqat she’rlari mag‘ziga singdiribgina qolmadi. Bu haqda maxsus ilmiy-badiiy risola – “Mubayyin”ni yozdi. Islom fiqhiga oid ushbu risola uning shariat ilmini nechog‘lik mukammal egallaganini ko‘rsatadi.

Ta’kidlanganidek, Bobur serqirra iste’dod sohibi. Eng muhimi, uning iste’dodi ezgulikka, insoniyatning ma’naviy ehtiyojlariga xizmat qilib kelayotir. Shoir mana bunday yozadi:

Bori elga yaxshilig‘ qilg‘ilki, mundin yaxshi yo‘q –
Kim, degaylar dahr aro qoldi falondin yaxshilig‘.

Ulug‘ shoirning bunday falsafiy to‘xtamga kelishi sababi teran asosga ega. Negaki, u mansub millat barchaga, hatto g‘animiga ham yaxshilik qila olishini ko‘p asrlik tarixi davomida qayta-qayta isbot etgani ma’lum. O‘rta asrlar adibi Al-Johiz “Fazoyili atrok” (“Turkiylarning fazilatlari”) asarida ajdodlarimizning *nomusli, yuragi toza, yovuz o‘y va botil fikrdan xoli* insonlar bo‘lganini; na jangda, na tinch payti *hiyla bilmaganini, fursatdan foydalanmaganini; o‘zi ham, so‘zi ham to‘g‘ri ekanini; birovning moliga xiyonat qilish, ikkiyuzlamachilik, kibru havo, kattalarga hurmatsizlik ko‘rsatish ularning tasavvuriga ham sig‘magan*ini [Ал-Джахиз 1993, 123] ta’kidlaydi. Hazrat Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida yozishicha: *“...sortdin tezfahmroq va baland idrokroq va xilqati sofroq va pokroq”* [Навоий 2011, 515] bo‘lgan turkiylar uchun barcha zamonlarda ham yaxshi nom qoldirish hayotining asosiy mazmunini tashkil etgan. Boburning *“...bori elga yaxshilik qilish”* haqidagi g‘oyasi, ana shu jihatdan, millatning siyratini o‘zida mujassam etganini alohida ta’kidlash kerak.

Millatning yomonlikka yomonlik bilan emas, yaxshilik bilan javob qaytara olish fazilati shoir lirikasida o‘ziga xos badiiy talqin etiladi. Shoirning boshqa bir g‘azalidan olingan quyidagi bayt mazmuni ham buni tasdiqlaydi:

Bobur, ul umr seni so‘kkan uchun
Umr borincha duo qilg‘aysen.

Hatto so‘kkan odamning haqiga ham duo qilish, tabiiyki, hammaning ham qo‘lidan kelmaydi. Olijanoblikning, insoniy kamolotning cho‘qqisi bo‘lgan bunday xulosaga kelish osonmi? Ham oson, ham qiyin. Osonligi shundaki, bu nainki shoh va shoir Boburning, balki mansub bo‘lganimiz millatning asl tabiatiga xos yuksak fazilat. Qiyinligi shunda ko‘rinadiki, yomonlikka nafrat – inson fitratiga xos tuyg‘u. Ushbu nafrat yomonlikka yomonlik bilan javob qaytarishni taqozo etadi. Nafratni yengish, yomonlikka yaxshilik bilan javob berish, shu jihatdan ham oson emas. Buning uchun ushbu fazilat insonga qondan o‘tgan bo‘lishi kerak.

Shoir she’rlarida millatning mentaliteti bilan bog‘liq quyma fikrlar ohorli ifoda etiladi. “Nimani eksang, shuni o‘rasan”, degan xalq maqoli hayot sinovlaridan o‘tib, tasdig‘ini topgan falsafiy to‘xtam. Millatimiz e’tiqodining asosi bo‘lgan Qur’oni karimdagi “Zalzala” surasi 7-8-oyatlarida ham ushbu mazmun ifoda etilgan: *“Bas, kimki (dunyoda) zarra miqdorida yaxshilik qilgan bo‘lsa (qiyomat kuni) uni ko‘rar. Kimki zarra miqdorida yomonlik qilgan bo‘lsa ham, uni ko‘rar” [Шайх Абдулазиз Мансур 2021, 599].* Muborak hadislardan birida ham: *“Dunyo – oxiratning ekinzoridir”* deyiladi. Demak, xalqimiz to‘rt so‘zda ixcham va lo‘nda ifodalagan “Nimani eksang, shuni o‘rasan” maqolida millatning asl tabiati va e’tiqodiy tushunchalar teran asoslarda uyg‘unlashib ketgan. Mashhur ruboiysida Bobur ana shu mazmunni o‘quvchining qalbini titroqqa soladigan darajada ta’sirli va go‘zal badiiy shaklda ohorli talqin etgan:

Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidur!
Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidur!
Yaxshi kishi ko‘rmagay yomonliq hargiz,
Har kimki yomon bo‘lsa, jazo topqusidur!

«Boburnoma»da ta’kidlanishicha: «xanafiy mazhablik, pokiza e’tiqodlik, besh vaqt namozini tark qilmaydigan» Umarshayx mirzo – Boburning otasi podshoh sifatida benihoya adolatli bo‘lgan. «Adolati bu martabada ediki, – deb yozadi Bobur o‘z otasi haqida, – Xitoy karvoni keladurg‘onda, Andijonning sharqiy tarafidagi tog‘larning tubida ming uylik karvonni andog‘ qor bosdikim, ikki kishi qutuldi. Xabar topib, muhassislar yuborib, karvonning jami’ jihotini zabt qildi. Harchandikim, vorisi hozir yo‘q erdi, bovujudi ehtiyoj saqlab, bir-ikki yildin so‘ngra Samarqand va Xurosondin vorislarini tilab kelturub, mollarini solim topshirdi» [Бобурнома 2002, 37].

Mana, ajdodlarimizda omonatga munosabat qanday bo‘lgan va qanday bo‘lmog‘i kerak! Vaholanki, ming uylik savdo karvonining boyligi qay miqdorda bo‘lishi, bu mol-dunyo egalari endi yo‘q ekani e’tiborga olinsa, ularni bir-ikki yil mobaynida asrab, vorislarini izlab topib, uni hech bir nuqsonsiz («solim») topshirish, omonatga bu darajada ehtiyotkorlik qilmoq uchun odamda insof, diyonat nechog‘lik baland bo‘lmog‘i kerak! Axir o‘zlarining tor manfaatlari yo‘lida, arzimagan mol-dunyo uchun vijdonini sotadiganlar kammi?! Dunyoning qiymatsiz matohi deb, nainki bir karvon, butun boshli el-yurt haqini tuya qilishdan toymaydiganlar yo‘qmi?!

Har holda, bir haqiqat aniq: undaylardan Boburday farzand dunyoga kelmaydi. Zahiriddin Muhammadning Umarshayx Mirzoday omonatdor, adolatli inson oilasida dunyoga kelishida ham Yaratganning ulug‘ hikmati, adolati bor, nazarimizda.

Shuning uchun ham Bobur shoh sifatida adolatli siyosat yuritdi. Yomonlikka-da yaxshilik bilan javob qaytarishni hayotiy a’moli, deb bildi. (Boburning hayotiga qasd qilgan malika Baydaga munosabatini eslang.)

Uning:

Davlatqa yetib mehnat elin unutma,
Bu besh kun uchun o‘zungni asru tutma, –

degan misralarini eslaylik. Ya’ni: «Ey inson, mansab-martabaning qay maqomiga erishsang ham, nechog‘lik mol-dunyo sohibi bo‘lsang ham, mehnat-mashaqqat bilan kun kechirayotganlarni yodingdan chiqarma. Unutmaginki, bu martaba ham, molu davlat ham besh kunlik, ya’ni vaqtinchalikdir».

Agar bu so‘zlarni ulkan bir davlat hukmdori aytayotgani, Bobur bu so‘zlarni aytibgina qolmay, ularga bir umr amal ham qilgani e’tiborga olinsa, bu ulug‘ siymoda shaxs, shoir va shoh sifatidagi fazilatlar nechog‘lik uyg‘un bo‘lgani sabablari yanada oydinlashadi. Bobur shohga besh asrdan buyon ko‘rsatib kelinayotgan ehtiromning bosh omili ham shunda bo‘lsa ajab emas.

Adabiyotlar

Ал-Джахиз Абу Усмон Амр. 1993. *Фазойили атрок.* Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку.

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. 2002. *Бобурнома.* Тошкент: Шарқ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг махфий васияти. 2002. Бобурнома. Тошкент: Шарқ.

Иброҳимов А. 1993. *Бобурийлар мероси.* Тошкент: Меҳнат.

Навоий, Алишер. 2011. *Муҳокамат ул-луғатайн.* Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. Ўнинчи жилд. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ.

Нисорий Ҳасанхожа. 1993. *Музаккири аҳбоб* (Таржимон, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи И.Бекжон). Тошкент: Халқ мероси.

Шайх Абдулазиз Мансур. 2002. *Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири*. Тошкент: Sano-standart.

Ҳошимов И. 1996. *Ҳиндистонда бобурийлар сулоласи салтанати*. Тошкент: Ўқитувчи.

GLOBAL/KÜRESEL BİR LİDER PORTRESİ: BABÜR ŞAH

Dr.Kemal Yavuz Ataman*

Özet

İnsanlık tarihinde birçok devlet başkanı, kral, sultan, padişah, emir, şah, hakan yaşamıştır. Globalleşme çağından maziye bakıldığında küresel vasıflara sahip, kuşatıcı liderlerin az sayıda oldukları görülür. Şahsiyeti gelişmiş, stratejik dehaya, akla güzel ahlak ile sahip olan, üstün yetenekleri aynı anda taşıyan, farklı unsurları hakkaniyetle yöneten, adaletle hükmeden, zulümden uzak duran, toplumu, insanları geliştiren, şehirleri mamur eden, sevgi, merhamet gibi erdemlerle muttasıf liderler arandığında Zahirü'd-din Muhammed Babür Şah Gazi'nin çok önde olduğu anlaşılır. Babür Şah asırlar boyunca büyük bir medeniyeti sürdüren Hindistan topraklarının kaderini, Asya'nın tarihini değiştiren Müslüman Türk-Hind İmparatorluğunun müessisidir. Küreselleşme çağında insan ilişkileri, kültürlerarası etkileşim, farklılıkların birlikte yaşaması, çok kültürlü toplumların çoğalması ile insanlık yeni bir devreyi idrak etmektedir. Babür Şah asırlar önce Maveraünnehir'den Hindistan coğrafyasına intikal ederek adeta globalleşme çağının gerçekleriyle o dönem yüzleşmiş, farklı din, ırk, kültür ve aidiyeti taşıyan insanları barış, huzur, adalet içerisinde yönetmiştir. Toplumu geliştirmiş, refahı tabana yaymış, sosyal devleti tesis etmiş, sömürüden uzak durmuştur. Ülkenin kaynaklarını başka yerlere taşımamış, çalmamış, kendisine hiçbir şey almamış, kazanımları, varlığı, kaynakları o topraklara yatırım ve hizmet olarak harcamıştır. Globalleşme çağını yaşayan insanlığa ve toplumlara örnek küresel bir lider, devlet başkanı vasıflarını Babür Şah'ta rahatlıkla görmek ve insanlığa sunmak mümkündür.

Anahtar kelimeler: *Babür Şah, Küresel, Lider, Portre, Örnek, İnsanlık, Hindistan.*

PORTRAİT OF A GLOBAL LEADER: BABUR SHAH

Annotation

Throughout the human history, many leaders such as presidents, kings, sultans, emirs, shahs, and khans have lived. Looking back to the age of globalization, it is evident that leaders with global qualities and encompassing capabilities were few. Zahir ad-Din Muhammad Babur Shah Ghazi stands out as a leader with developed personality, strategic genius, beautiful moral character, superior talents, fair governance of different elements, ruling with justice, avoiding oppression, developing society, building prosperous cities, and embodying virtues like love and mercy. Babur Shah is the founder of the Muslim Turk-Hind Empire that sustained a great civilization on the lands of India for centuries, altering the fate and history of Asia. In the age of globalization, human relationships, intercultural interactions, coexistence of differences, and the rise of multicultural societies have led humanity to a new era. Centuries ago, Babur Shah arrived from Transoxiana to the Indian subcontinent, confronting the realities of the age of globalization and governing people of different religions, races, cultures, and affiliations with peace and justice. He developed society, spread prosperity, established a welfare state, and stayed away from exploitation. He did not transfer the country's resources elsewhere, nor did he steal or take anything

* Doktor, PhD, kemal.ataman59@gmail.com

for himself; instead, he invested and utilized the gains, resources, and wealth in service to those lands. He can be seen as a global leader and exemplar for humanity and societies living in the age of globalization.

Key words: *Babur Shah, Global, Leader, Portrait, Exemplar, Humanity, India.*

Babür Şah'ın Serüveni

Babürlü Devletini kuran (1526-1530), devletin ilk sultanı Zahirü'd-din Muhammed Babür Şah Gazi 14 Şubat 1483'te Fergana'da doğmuştur. Babası tarafından Emir Timur'a, annesi tarafından ise Cengiz soyuna dayanmaktadır. Hem Türk, hem Cengiz soyunun her iki güçlü geleneğin varisidir. Müslüman hükümdarlara dini nasihatler veren Hace Nasuriddin Ubeydullah Ahrar adını koymuştur. İsminin uzun, telaffuzunun zorluğu sebebiyle ailesinin ileri gelenleri kendisine 'Babür' demişlerdir. "Babür", Çok kuvvetli, çevik, kaplan, panter gibi manalara gelmektedir [Konukçu 1989, 464]. Hayatının en ince ayrıntılarına yer verdiği Babürname'de, babası Ömer Şeyh Mirza'nın ölümü üzerine Fergana'da, 12 yaşında (10 Haziran 1494) hükümdar olduğu anlatılmaktadır (Babür, 1989: 10). Ciddi engel ve zorluklarla karşılaşmadan tahta çıkması, birtakım tecellilerle işlerinin kolay gitmesi Babürşah'ı çok etkilemiş, İlâhî yardımın kendisi ile beraber olduğunu düşünmüş, "Allah (CC), lütfuyla, işlerimi en müsait ve en mesut bir şekilde tanzim etmiştir", diyerek inancını dile getirmiştir [Babür 1989, 25]. Zaman zaman birçok kararsızlıklar yaşamış, yalnızlığa, yokluğa, başarısızlığa düşmüşse de güçlü maneviyatı sayesinde, kararlı bir şekilde yoluna devam etmiş, hedefine ulaşmıştır [Grenard 1992, 5]. İmanı, teslimiyeti son derece kuvvetlidir. Risâle-i Validiyye'nin başında şunları ifade etmektedir: "899 sene-i hicriyesinin Ramazan ayında avn-i hakla Fergana Hükümdarı olmuştum. Hindistan'da, livâyı İslâmiyet ve tevhid-i rekzeden aba ve ecdadımın tasavvurlarının bir dereceye kadar akim kalmış olduğunu gördüğüm için hem onların teşebbüslerini ikmâle hem de Müslümanlığı hakkıyla a'lâya çalışmaya cezm ettim" [Şahin 2022, 6]. Babürşah, İ'lâ'yı Kelimetullah'ı, Allah (CC)'ın ismini yükseltmeyi çok erken yaşlarda amaç edinmiştir.

Timurlu geleneğinde kullanılan "mirza" yerine kendisine "şah" diye hitap edilmesini istemiştir. Babür Şah'ın mücadele ve macera dolu hayatında Semerkant'ın çok özel bir yeri vardır. Lakin, Semerkant'ı elde tutması nasip olmamış, Afganistan'a Kabil'e inmek durumunda kalmıştır. Kâbil'i, Afganistan'ı doğduğu yer gibi sevmiştir. Mimari ve ekonomik bakımdan bölgeyi geliştirmeyi gaye edinmiştir [Muhammediyev 2016, 53]. Ancak, Kabil O'nun büyük hedeflerine ulaşacak bir yer değildir [Roux 2008, 117]. Hindistan'a inmek için Kabil önemli bir konumdadır. Ticari merkez, çok kültürlü, farklı etnik ve dini kimliklere mensup insanların yaşadığı, gelip gittiği, kavşak noktası olan Kabil, Hindistan için asıl pazar yeridir. Hindistan, O'nun siyasî aklını şekillendirmiş, siyasî literatürünü geliştirmiş, ittifakların yolunu açmış, diplomatik zemini, şartları anlamayı öğretmiştir [Roux 2008, 117]. Hindistan'ın fethi ile Babür Şah tarihte müstesna bir yer edinmiştir [Şahin 2022, 6].

Bâbür Şah siyasi mücadelesini üç yerde sürdürmüştür: Fergana hâkimiyeti (1494-1504), Kâbil hâkimiyeti (1504-1526) ve Hindistan hâkimiyeti (1526-1530). Babür Şah'ın hayatı dahili ve harici mücadelelerle geçmiştir. Yaşadığı aralıksız kavga, çatışma, kargaşa küçük yaşta insanları tanımasına, reflekslerinin güçlenmesine, strateji üretmesine, lider ve kumandan olarak gelişmesine sebep olmuştur. İlk Fergana döneminde yakın akrabalarıyla iç mücadelelerle uğraşmıştır. Hariçte ise, Delhi Sultanı

İbrahim Ludi, Şeybani Han, Hind Çitor Racası Rana Sanga ile çetin mücadelelere girmiştir. Delhi ve Agra'yı aldıktan sonra Agra sarayına girerek kendisini Hindistan Sultanı ilan etmiş, Rana Sanga'yı yendikten sonra ise "Gazi" unvanını almıştır. Zira bu savaş, Hinduların karşısında Müslümanların zaferi ile biten ilk savaştır [Şahin 2022, 7]. Babür Şah'ın Hindistan'da kaldığı dört yılın sonunda oğlu Hümayun'a devrettiği Babürlüler Devleti İslam Türk Medeniyetinin Asya kıtasında mihenk taşı olmuştur. Babür Şah tarihe damgasını vuran büyük bir şahsiyettir. Batılı tarihçiler O'nun hakkında çok sayıda araştırma yapmışlardır. Kendi yazdığı başta Babürname olmak üzere her biri dikkate şayan eserleriyle ilgi odağı olmuştur. Babür Şah'ın müstesna yapısı, başarısı kuvvetli bir imana, küçük yaştan itibaren aldığı eğitime, alimlerin, tasavvuf büyüklerinin duasına dayanır. Ayrıca, sürekli gergin geçen mücadeleler ile tecrübe, gözlem, bilgi ve tahlil, stratejik kabiliyeti gelişmiştir. Bunlarla beraber şahsiyeti, ahlakı, gayreti, çalışması, cesareti, metaneti, zekâsı, dehası, idari yetenekleri liderliğini pekiştirmiştir. O'nun edebi kişiliği, sanatkarlığı, müzisyenliği gibi birçok meziyeti de hayatında, başarısında çok önemli rol oynamıştır.

Esas itibariyle globalleşme/ küreselleşme çağı perspektifinden, nokta-i nazarından baktığımızda Babür Şah'ın küresel, evrensel hasletleri taşıdığını, başarısında, kurduğu devletin devamında bu ilke, ölçü ve anlayışın tesirli olduğu söylenebilir. Bu vasıfları itibariyle Babür Şah, tarihte emsali az görülen, globalleşme sürecini yaşayan, insanlık, toplumlar, devletler için örnek bir lider portresi olarak değerlendirilebilir.

Babür Şah'ın Şahsiyeti ve Global/ Küresel Vasıfları / Özellikleri

Babür Şah ailesi itibariyle bir tarafı Türk, bir tarafı Moğol olarak iki güçlü geleneğe dayanmaktadır. Tahtı babasından devralmıştır. Küçük yaşlarda Timurlu hanedanı üyeleri için yapılan eğitimlere katılmıştır. Daha sonra bir hükümdarın bilmesi gerekenlerin öğretilmesi için Atabegler'e teslim edilmiştir [Şan 2006, 630]. Hemen her spor alanında uzmanlaşmıştır. Beden gelişimi ve eğitimi yanında sarayda bulunan en kıymetli ilim adamlarının tedrisatından geçmiştir [Roux 2008, 136]. Babasının üstadı, hocası isim babası Hace Ubeydullah-ı Ahrar'ın (Ahrarı Veli ve Babürname'de sık sık bahsettiği Hace Mevlâna Kadı'nın dualarına mazhar olmuştur. Hace Ahrarı Veli'nin fetih ve zafer müjdelerini, işaretlerini rüyalarında aldığını yazmıştır [Babür 1989, 82]. Büyükannesi İsen Devlet Begim, Babür Şah'a çocukluk çağında üstünlük, cesaret ve fedakârlık sevgisini aşılayan çok akıllı ve zeki bir hanım, karakterini şekillendiren, yönlendiren kişidir [Prasad 2018, 271]. Çevresi, sülalesi, ait olduğu gelenekler Babür Şah'ın küçük yaşta yüksek bir terbiye almasını, olgun bir savaşçı haline gelmesini sağlamıştır [Kishori Saran Lal 1963, 216].

İdarecilik kabiliyetinin yanı sıra, büyük bir asker, iyi bir diplomat, devlet ve siyaset adamıdır. Kuvvetli bir şair, yazar, hattat, bestekâr, sanatkâr, müzisyen ve bahçe mimarıdır [Dolu 1968, 30]. Siyasi ve askeri sahada üstün bir zekaya, dehaya sahiptir. Tarihin iki büyük meydan savaşını büyük bir maharetle kazanmıştır [Ülkütaşır 1946, 10]. Hindistan'ın en kuvvetli racasını **Panişad Muharebesi**'nde yenmiş, Hind-Türk devletini kurmuştur. **Bu savaşta Osmanlı savaş stratejisini uygulamış, Osmanlı topçu ustalarından faydalanmıştır Babür, Hindistan tarihinde konvansiyonel silahları kullanan ilk hükümdardır [Yürük 2018, 278].** İdealist, azimli, yılmaz, yorulmaz, kararlı bir kişiliği vardır. Timur'un tahtına üç defa oturup kaybetmesine rağmen, azmini muhafaza etmiş, umudunu kaybetmemiştir. Maveraünnehir'de

babasının toprakları üzerinde hakimiyet tesis edemeyeceğini anlayarak daha zengin ve geniş bir coğrafya üzerine yönelmiş, "ülkü"sünü o topraklarda gerçekleştirmiştir [Koç 2011, 7].

Fethettiği topraklar şehirler, ülkeler üzerinde imar faaliyetleri gerçekleştirmiş, ilim, kültür müesseseleri kurmuş, cami, saray, medrese, han, hamam, hastane yaptırmış, gittiği yerleri medenileştirmiştir, Sulama ve ziraate önem vermiştir. Kadınların sosyal ve siyasi hayatta yer almalarını sağlamıştır Gezip gördüğü yerleri, karşılaştığı toplulukları en ince detaylara kadar, çok iyi tahlil etmiştir. Türkçe ve Farsçayı çok iyi kullanmasına karşın eserlerinde Türkçe dilini tercih etmiştir [Ülkütaşır 1946, 10]. Medeni, ilmi ve kültürel yatırımları sebebiyle asırlarca o topraklarda bir devletin hayat bulmasını sağlamış, hanedanı tesis etmiştir [Köprülü 1961, 183]. Türkler, İslamiyet'le birlikte, cami, türbe, hamam kültürünü Hindistan'a getirmişlerdir. O'nun çabaları ile bu hizmetler Hind topraklarında gelişerek büyümüştür [Demirel 2012, 96]. Akün'e göre, "Babür Şah, bir insanda aynı zamanda bir araya gelemeyecek çeşitli kabiliyet ve değerleri ahenkli bir terkip içinde toplayabilmiş, eşsiz bir hükümdar olarak, yalnız Türk tarihinde değil, Doğu ve Batı âleminin büyük şahsiyetler galerisinde, günümüzde hayranlıkla seyredilen bir portre olmuştur" [Akün 1991, 396]. Asker, kumandan, devlet adamı ve siyasetçi kimliği yanında şair, edip, alim, müdekkik, sanatkâr, hattat, seyyahtır. Bu meziyetlerini ahenk içerisinde bir arada toplayabilen ender bir şahsiyettir [Koç 2011, 7]. Kısa hayatında erken yaşlardan itibaren saltanat çevresinde, devlet işlerinde, devlet ricali yanında tekâmül ve terakki etmiştir. Çok farklı yönleriyle, kabiliyetleriyle temayüz ederek, büyük bir şahsiyet olarak tarihte yer almıştır [Köprülü 1961, 183].

Babür Şah son derece cömerttir. Elde ettiği imkanları, kaynakları, toprakları kumandanlarına, askerlerine, çocuklarına, etbaına, halka dağıtmıştır [Ülkütaşır 1946, 10]. Kendisine bir şey ayırmamıştır. Bu yüzdendir ki, kendisine "Kalender Hükümdar" denmiştir. O'nun çağdaşı olan tarihçi Mirza Haydar Duğlat, Babür Şah'ın mal, mülk toplamayıp, dağıtması, cömertliği konusunda, "geleneklere uymayan, yeni gelenek oluşturan bir kişiliğe sahip" olduğuna işaret etmiştir [Lamb 1956, 8]. Ailesine bağlı olup, akrabalık hukukuna riayet etmiştir, taassuptan uzaktır. Maiyetinde olanlara karşı merhametlidir. İsyan eden, yol kesen, yağmacılara karşı ise şiddet uygulamış, onları cezalandırmıştır. İyi bir müslüman olarak milli konularda aidiyet duygusunu da güçlü kılmıştır [Ülkütaşır 1946, 10]. Babür Şah'ın imanı, Kuranî, dini bilgileri, akl-ı, selimi, fikri derinliği ve kuvvetli hisleri başarısının anahtarı, iksiri olmuştur. Babürname'de olaylar karşısında sığındığı Ayet-i Kerime'lerden bahsetmektedir. Bu durum Kuran-ı Kerim'e vukufiyetini göstermektedir. Kuran'a samimiyetle bağlılığı, Allah (CC)'a tevekkülü, dua ehli oluşu son derece dikkat çekicidir. Ayetleri rehber edinerek istikametini tayin etmiştir [Kuş 2018, 148)] Savaşlarda gösterdiği başarıların temelinde askeri strateji ve dehası olmakla birlikte, güçlü maneviyatının tesiri vardır. Tasavvuf hayatında çok belirleyicidir. Risale-i Validiyye isimli eserini Hâce Ubeydullah Ahrar'ın ruhaniyetine mazhar olup, hastalığına şifa bulmak için kaleme almıştır [Akün 1991, 398]. Babür Şah "Dervişler ile hiçbir akrabalığım olmamakla beraber, onlara canı gönülden bağlıyım; Şah'lık ile dervişliğin birbirinden uzak olduğunu söylemem; Şâh'ım, fakat dervişlerin bendesiyim" demektedir [Babür 1970, 435]."

Hayatı çetin savaş ve mücadelelerle geçen bir hükümdarın edebiyata, sanata, musikiye değer vermesi, kıymeti çok yüksek eserler ortaya koyması gönül ve zihin dünyasının zenginliğine işaret etmektedir. Sevgi, merhamet, insafla yoğrulmuş, zulme

karşı abide bir şahsiyet Babür Şah'ta görülmektedir. Maddî kazanç için insanlara zarar verenleri eleştirir, O'na göre "üç günlük dünya" için çıkar peşinde koşmak doğru değildir. Babür Şah'ın hükümdarlığını takdir ettiklerinden aldığı ölçülere göre iyi bir hükümdar şu vasıfları taşımalıdır: 1- İyi bir müslüman, 2- Edebiyattan anlayan bir zarif ve edip kişi, 3- Cömert, 4- Güçlü bir savaşçı, (5) Adil bir idareci … [Akyol 2014, 68]. İnsanları sevk, idare ve organizasyonda büyük bir hüner göstermiştir. Çok kültürlü yapıları bir arada yönetmiştir. Sadece askeri siyasi zekâsı değil, irfani "kültürel" zekâsı vardır. Askeri ve devleti intizam ederken, halkın refahını da artırmış, medenileşmesini sağlamıştır [Ülkütaşır 1946, 10]. Babür Şah, farklı toplulukları bir arada yönetirken kendi idaresine karşı herkesin hoşnutluğunu kazanmıştır [Nehru 1956, 255]. O, kendisine itaat gösterenleri korumak için her şeyini feda edebilen özelliğe sahiptir [Lamb 1956, 8].

Babür Şah yüzyıllar önce Hindistan coğrafyasında o günün şartlarına göre "sosyal devlet"i adeta hayata geçirmiştir, Sosyal kalkınmaya ağrılık vermiş, insan onuruna yakışır yaşam şartlarını iyileştirmiştir. Halkın gelir seviyesini yükselterek kaliteli bir hayat seviyesine ulaşmayı, konut edindirmeyi sağlamaya çalışmıştır. Çevre düzenlemeleri yapmıştır. İdarecilerle halkın birlikte yaşamasını, adaletin tecelli etmesini, katılımcı yönetimi önemsemiştir [Seyhan 2011, 301]. Babür Şah'ın kurduğu düzende sosyal devlet anlayışının, dikkate alındığı görülmektedir: Yöneten-Yönetilenler Arasındaki İlişkiler, Karşılıklı Yükümlülükler, Halkın İradesine Saygı, Bilgi ve Bilimsel Metot ve Bilgi Paylaşımı, Hizmet Edene Hakkının Ödenmesi, Adil Olmak ve İyi Kanun Yapmak, Maiyetindekilerin Rahatını, Kalacağı Yeri Temin Etmek, Eşitlik, Vergilendirme, Yardım ve İyilik Etmek, Ganimet Paylaşımı, Çevre Düzenlemesi ve Konut Yapımı gibi yirminci yüzyılın gelişmiş batı ülkelerinde ancak uygulanabilen kural ve uygulamalar Babür Şah tarafından titizlikle takip edilmiştir [Seyhan 2011, 301]. Sanayi devrimi ile batı toplumlarında büyük bir istihdam ihtiyacı doğmuş, sermaye sahipleri tarafından ezilen işçiler örgütlenmiştir. İkinci dünya savaşından sonra ancak Batılı devletlerde asırlar sonra sosyal devlet gelişmiş, daha sonra refah devleti tesis edilmiştir. İnsanın, çalışanın hakları korunması çok çetin mücadeleler sonunda uzun zaman almıştır.

Babür Şah'ta adalet şuuru çok kuvvetlidir, zulme karşıdır. Adalet sayesinde ancak devlet "mamur" olur, mücadele ettiği rakipleri zulmettiği için onlarla savaşmaktadır [Akyol 2014, 68. İskendernâme türü İslam edebi metinlerinde, eserlerinde, İskender'in hayatı, iyi-kötü/adil-zalim arasındaki çatışmalara yer verilmekte, ideal hükümdarın nasıl olması gerektiği anlatılmaktadır. Bâbur Şah da hatıratında kendisini adaleti savunan tarafta, düşmanlarını da zalimlerin olduğu yerde konumlandırmakta, ki, onlarla savaşmaktadır [Akyol 2014, 93].

Babür Şah, eğitimi ve feyz aldığı ulemanın dışında sürekli okuduğu bilgi kaynaklarından daima faydalanmıştır. Sadî-i Şîrâzî'nin Bostân ve Gülistân'ı, Firdevsî'nin Şehnâme'si, Hâfız-ı Şîrâzî'nin şiirleri, Nizamî'nin Hamse'si, Mevlânâ Celâleddin Rûmî'nin Mesnevî'si, Ali Şir Nevâî ve Molla Câmî'nin şiirleri O'nun önemli bilgi kaynaklarıdır. Sadî-i Şîrâzî'nin diğerlerinin önünde yer aldığı, Vekâyî'de görülmektedir [Akyol 2014, 62]. Bâbür'ün bilgi kaynakları arasında müverrih Hând-Emîr'in Habîbü's-Siyer'i de yer alır Şerefüddin Yezdî'nin Timur'a ait Zafernâmesi ise başucu kitabıdır [Bayram 2004, 169]. Babürname eseri büyük bir öneme sahiptir. Babürname, Vekayi, Mübeyyen, Risale-i Validiyye, Divan, Arzu Risalesi, Hatt-ı Baburi eserleri dikkatle ve takdirle okunmuş, incelenmiş tarihe geçmiştir almıştır. Büyük

Türk tarihçisi Fuat Köprülü Babürname'yi yazan Babür Şah'ı Roma İmparatoru Sezar'ın yazdığı "Yorumlar" (*Commentarii*) adlı hatıralarıyla karşılaştırarak "Şarkın Jül Sezarı" olarak değerlendirmiştir [Ülkütaşır 1946, 10]. Kendi kalemi ile yazılmış, samimi ifadeleridir. Orta Asya'nın, Afganistan'ın ve Hindistan'ın tarihini özetleyen eser, hatırat, siyasî ve sosyal tarih kitabıdır. Bitkilerden, hayvanlardan tabiatın tüm güzelliklerinden bahseden bir coğrafya kitabı, romantik bir kişinin duygularını, maceralarını da anlatan portresidir [Koç 2012, 66]. Babür Şah. Hindistan coğrafyasını, mevsimlerini, arazisini, şehirlerini çok iyi gözlemlemiştir. O'nun iyi bir şehir tarihçisi olduğu da anlaşılmaktadır [Avcı 2020, 602]. İbn-i Haldun'un Mukaddimesi'ni andıran gözlemleri, değerlendirmeleri Hindistan medeniyeti, coğrafyası hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler vermektedir [Bayram 2004, 181]. Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig eserindeki akıl ve hikmet dolu sözlerin Babürşah'ın Babürname'sinde yazılanlarla ortak bir paydada buluştuğunu görmek mümkündür [Koç 2012, 56].

Babür Şah, Timur hanedanı, Moğollar, Türkler, Orta Asya, Hindistan, Özbekistan, tasavvuf tarihi gibi pek çok sahada yapılan araştırmalarda bir tür kavşak konumundadır [Demir 2016, 5]. Hindistan gibi geniş, çok çeşitli kültürlerin barındığı bir coğrafyada asimile olmadan büyük bir devlet kurmanın yanında, yerel halkı tarihlerinde görmedikleri bir refah içinde yaşatmış olmak Babür Şah'ın ve kurmuş olduğu Babürlü Devleti'nin büyüklüğünü göstermektedir [Pırlanta 2016, 216]. Babür Şah'ın liderlik özellikleri dikkati çekmektedir. Babür Şah; mütekâbiliyete, istişareye önem veren, öngörüleri olan, tedbirli, durum tespiti yapabilen, anı okuyabilen, mesuliyet sahibi, her hâlükârda sabır ve itidalli olan, mütehammil bir kişidir. Karşılaştığı olayları sağlıklı değerlendirerek aklını kullanan, işini zamanında yapan, fırsatları değerlendiren, iltimasa yer vermeyen, insanlara hakkaniyetle davranan, mükâfatlandırmayı da cezalandırmayı da yapabilen, anlaşmalarına mutabık kalan mütevazı bir liderdir. Fedakâr, cömert, hüsn-i zanda bulunan, insanî erdemleri taşıyan siyasi, idari, askeri aklı öne çıkan bir hükümdardır. Atalarından ilham alan, kendisi de ilham kaynağı olan bir insandır. Hindistan döneminde siyasî, idarî, içtimaî, askeri, kültürel, dinî sahalarda olgunluğu zirveye ulaşmıştır [Koç 2012, 60-61-67]. Babür Şah idarecilerinin az konuşan, mütevazi, gösterişi sevmeyen, çevik, tedbirli, kavrayışlı, ileri görüşlü, güler yüzlü, kabiliyetli olmasına önem vermiştir. Babür Şah, adil, disiplinli, hesabını bilen, zulme, sefahata meyli olmayan, merhametli, ahde riayet eden, sadık, güvenilir idarecileri, beyleri övmüştür [Babürname 1970, 149].

Babür Şah, ırk, dil, din ve mezhep ayrılıkları yüzünden savaşan, kendi içlerinde karışıklığı önleyememiş, küçük devletleri bir bayrak altında toplamış, birlik ve düzeni, insanca yaşamayı sağlamıştır. Hindistan'ın kurucu başbakanı Nehru'ya göre Bâbür Şah Hindistan'da dil, din ve mezhep farklılığından dolayı savaşan, iç çekişmeler içindeki küçük devletleri bir bayrak altında toplamış, birlik ve düzeni temin etmiş, insanlara huzurlu, barış içinde bir hayatı sunmayı amaç edinmiş, bunu sağlamıştır [Amber 2022, 40]. Jawaharlal Nehru, Babür'ün bu yönünü şöyle dile getirir: "Babür'ün gelişi ile Hindistan büyük gelişmelere sahne oldu. Kültür ve sanat hayatında, mimarlıkta ve medeniyetin bütün alanlarında yepyeni gelişmeler oldu" [Nehru 1956, 255]. "Babür Şah, büyüleyici, etkileyici bir kişiydi. **Gerçek Rönesans için örnek** bir hükümdardı. Cesur, atılgan, girişimci, dünyanın en kültürlü, çekici insanlarındandı. Mezhepçi, tutucu ve bağnaz değildi. Sanatı ve özellikle edebiyatı severdi [Chorikulovna 2021, 79]. Batılıların gözünde Hindistan'da Türkler, yerli toplumu kılıçla din değiştirmeye zorlamamışlardır. Türkler, halka karşı Avrupa'daki çağdaş Hıristiyan hükümdarların

hepsinden daha liberal davranmışlardır" [Atay 1943, 34.) Bâbür Şah, Asya tarihinde birinci derecede rol oynamıştır. O'nun kurduğu Hint Müslüman İmparatorluğu dört asırda çok kuvvetlenmiş, gelişmiştir [Grenard 1992, 3] Bâbür Şah, Osmanlı Sultanı Fatih Sultan Mehmed gibi, mâmur bir medeniyetin zirve noktasında zuhur eden Maveraünnehir havzasının eseriydi [Dickie (Yakub Zaki) 1985, 128]. Babür Şah, büyük bir stratejisttir. Askeri harekatlarda en uygun zamanı kollayan bir komutandır. "Yüce Allah bize öyle bir saadet nasip etmiş ve öyle bir devlet vermiştir ki, ölen şehit ve öldüren gazidir" diyen iman, akıl, ideal ve iddia sahibi bir liderdir. Savaşlara böyle bakmaktadır. Babür Şah'ın tevazusuyla alakalı Valérie Berinstain; "Babür Mirza doğu dünyasının en önemli hanedanlıklarından birinin kurulduğu Hindistan'ın büyük fatihlerindendi. O'nun tevazusu ve sadeliği, tabiatı ve bozkırı, muhteşem bir kaleye tercih etmesine yol açtı" [Koç 2012, 73-75].

Bir önemli husus da şudur ki, O, gurbette devlet inşa eden ve gurbet hatırlarını yazan bir sultan, bir insan olarak tarihe geçmiştir [Bayram 2004, 191]. İngiliz tarihçilere göre Babür Şah, kendisinden önce Hindistan'da düzenli bir idare yok iken, ilk hükümet sistemini kuran hükümdardır. O'ndan önce Hint Hükümdarları Hindistan'ı keyfi idare etmekteydiler [Kaan ve Koç 2013, 271-282]. Bâbür Şah, Maveraünnehir'de yaygın olan çeşitli bağ ve bahçeleri Hindistan'da da tesis etmiştir. Timurî gelenekte önemli olan bağ ve bahçeye, kültür ve sanat geleneğine âşinâ olduğu bilinmektedir [Bayram 2004, 183]. Bahçeler, Timurî gelenekte cennete açılan bir kapı olarak algılanmıştır [Dickie (Yakub Zaki) 1985, 128].

Hace Ubeydullah Ahrar, Nakşibendî (Hacegan) erenler silsilesinin en önemli halkalarından birisidir. Sultanlar, beyler üzerinde çok etkilidir. Irak, Azerbaycan, Anadolu gibi birçok yerde yayılmış talebeleri vardır, yöneticilere de tesiri çok olmuştur. Babürname'ye göre Hace Ubeydullah Ahrar'ın itibarlı, sevilen, fakir, mazlum dostu, sultanların bile huzurunda edeple oturduğu bir kutlu insan olduğu anlatılmaktadır. Babür Şah, babası ve amcasının talebesi oldukları Hace Ubeydullah Ahrar'ı çocuk yaşta tanımıştır. Babürname'de zikrettiğine göre, rüya yoluyla Hoca Ahrar kendisini uyarmış, manevi destek vermiştir [Demir 2016, 656]. Padişahlığının Hace Ubeydullah Ahrar (k.s.) tarafından rüya ile tebşir edildiğini Babürname'de zikretmiştir [Arat 1987, 126]. Hace Ubeydullah Ahrar'a kalben bağlılığı, güçlü bir manevi dinamiğinin olduğunu göstermektedir [Bilkan 2002, 99]. Hace Ubeydullah Ahrar'ın torunları Babür Şah ile birlikte olmuşlar, hareket etmişlerdir [Chorikulovna 2021, 80].

Babür Şah, şan ve şerefin ne kadar geçici olduğunu bilen, dervişler gibi yaşam sürmeyi, tasavvufla hemhal olmayı gönülden isteyen birisidir [Pırlanta 2016, 244]. Yalan söylemeyen, yalan söyleyenlerden hoşlanmayan, askerine, kumandanlarına iyi bakan, temiz giydiren, varlığını paylaşan, alimlere, erdemli insanlara değer veren bir hükümdardı. Birlikte çalıştığı yöneticilere, danışmanlara arkadaş, dost gibi hitap ve muamele ederdi. Cesur, ama yumuşak kalpliydi, savaşların haricinde kan dökülmesine razı olmaz, halka zarar verenlerin, kamu düzenini bozanların, katillerin cezalandırılmasına, idamına rıza gösterirdi. Kin beslemez, düşmanlarını ele geçirince affeder, iltifat eylerdi [Kaan ve Koç 2013, 271-282]. Alimlere kıymet verirdi, bazı seferlere alimlerle birlikte katılmıştır [Yürük 2018, 801]. Hindistan halkını cehaletten kurtarmaya, refah içinde yaşamaya, temiz giyinmeye, medenileştirmeye, nezaket kurallarına alıştırmıştır. Hastaneler, eczaneler açtı, doktorlar tayin etmiştir [Kaan ve Koç 2013, 271-282].

Evrensel Ölçüler, Küresel Liderlik Portresi ve Sonuç

İnsanlık tarihi sürekli değişme ve gelişmelerle iç içedir. Küreselleşme çağında insanlar, toplumlar, kültürlerarası tanışma, bilişme, etkileşim tarihin en yüksek seviyesine çıkmaktadır. Küreselleşmenin yerel, mahalli kültürler, milletler, devletler üzerinde kurmaya çalıştığı hakimiyet tehlikeli boyutlara ulaşmaktadır. Bu arada, iletişim teknolojisi bütün toplumları olduğu kadar küresel sistemi, hakimiyet unsurlarını ve insanları daha açık, şeffaf hale getirmektedir. Devletler savaş, çıkar, çatışma içerisinde olsalar da insanların başkalarıyla birlikte yaşamaya, iş birliği yapmaya çalıştıkları, hoş görülü oldukları, çok kültürlü hayatın kapsamının genişlediği, fonksiyonel hale geldiği görülmektedir. Bu durumda insanlığın ortak menfaatlerini teminat altına alan, toplumsal değerleri, ahlaki düzeni koruyan, barış ve huzur ortamlarının temin edildiği, kaynakların verimli kullanıldığı, gelir dağılımında adaletin sağlandığı küresel/global bir düzenin kurulması gerekmektedir. Bu düzenin temeli ise ahlakın vazgeçilmezliği, hukukun üstünlüğü, sömürünün, zulmün ortadan kalkmasıdır. Şüphesiz bu görev siyaset kurumlarına, devlet, ilim, kültür adamlarına, liyakat, ehliyet, adalet, insaf sahibi liderlere düşmektedir.

Bu zaviyeden bakınca Babür Şah'ın gurbet elde, yabancı topraklarda medeni, adil, barışçı, gelişmiş, mamur bir imparatorluğu şahsi, ailevi, ırki, dini taassuptan uzak tesis ettiği açıklıkla görülmektedir. O'nun iman, sevgi, vicdan, merhamet insaf sahibi, adil bir hükümdar olması, dünyanın geçiciliğine, iyiliklerin kalıcılığına, asıl hayatın ahiret olduğuna inancı kurduğu devletin kökleşmesine, büyümesine, gelişmesine sebep olmuştur. İnsanları kucaklaması, halkına sahip çıkması, fakirlere kol kanat germesi, yardım etmesi, sosyal katmanlar arasında uçurumlara yer vermemesi devletin temellerini sağlamlaştırmıştır. Batının asırlar sonra kurabildiği sosyal refah devleti benzeri uygulamaları başarıyla tesis etmesi ileri görüşlü olduğunu göstermektedir.

Bu bağlamda şehirleri mamur etmesi, ilme, irfana, kültüre, sanata, edebiyata, musikiye, bağa, bahçeye, mescide, medreseye, eczaneye, hastaneye, kütüphaneye önem ve değer vermesi üstün liderlik vasıfları arasında sayılabilir. Stratejik dehasının, aklının askeri, siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik alanlarda insani davranmasını sağladığı söylenebilir. Samimiyetle kaleme aldığı hatıratı ile Jül Sezarla, zulme karşı adaletin kavgasını vermekle İskender'le, Asya'nın tarihini değiştirmekle Fatih Sultan Mehmet'le mukayese edilmesi globalleşme açısından önemli görülebilir. Hindistan'da ilk hükümeti kuran kişi olduğunun vurgulanması, Hindistan'ın ilk Başbakanı Nehru ve ailesinin hakkında övgüler dizmesi Babürşah'ın küresel liderliğinin benimsenmesi olarak kabul edilebilir. Güçlü ve gelişmiş şahsiyeti, kabiliyeti, birçok üstün meziyetiyle Babür Şah toplumlara örnek lider profili olarak gösterilebilir. Yaşadığı dönemde Hindistan zengin, altını bol olan bir ülkedir. Babür Şah o toprakların kaynaklarını, zenginliğini, birikimini Maveraünnehir'e götürmemiştir. Varlığı, serveti Hindistan'ın gelişmesine, halkın refah seviyesinin yükselmesine, imarına, medenileşmesine harcamıştır. Emperyal, işgalci olmamış, ülkenin değerlerini o ülkeye sahip çıkarak kullanmıştır. Tarihte ve çağımızda az görülen bu strateji, siyaset, fedakârlık, ileri düzeyde liderlik, devlet adamlığı, başkanlığı olarak takdir edilebilir, örnek teşkil edebilir. Babür Şah'ın ilim, kültür, sanat, musiki, imar, bağ, bahçe tanzimi gibi sahalarda bilgi seviyesinin yüksekliği, hissiyatının kuvvetli olması gönlünün, kalbinin inceliğini, insan, çevre, doğa sevgisini göstermektedir. Duygularının güçlü olması,

Hakk'a bağlanması halka hizmet etmesinin, insanı sevmesinin saiklerinden birisi olarak ele alınabilir.

Küreselleşme çağında Babürşah'ın hayat mücadelesi, tecrübesi, idealleri, sevgileri, ilgileri, kaygıları, hedefleri, inançları, ölçüleri, ilkeleri, davranışları, ahlakı, maneviyatı, kültürü, yönetim kabiliyeti, yetenekleri, gözlemleri detaylıca incelenebilir. Tekniğe, yeni gelişmelere açık olması, kitaplarında yazdığı konulara vukufiyeti, insan ilişkileri, farklı kültürlerle birlikte yaşama pratikleri, ailesine, akrabalarına düşkünlüğü, birlikte çalıştığı kumandanlara, askerlere, yöneticilere dost, arkadaş gibi davranması, alimlere, sufilere hürmeti, samimiyetle düşüncelerini, zaaflarını paylaşabilmesi, kendi kendini kontrol edebilmesi, küresel çağda toplumlara, devlet, siyaset adamlarına, örnek lider olarak sunulabilir. Küreselleşme çağının insanları iletişim teknolojilerinin sağladığı imkanlarla dünyanın her yerini, her olayı izleyebilmektedir, birçok şey gizli kalmamaktadır. İnsanlar tarafından adil, insaflı, Hakk'a riayet eden, sevgi, merhamet vicdan sahibi, hoşgörülü, çalışkan, üretken liderlere, yöneticilere istek ve özlem duyulmakta olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Dünyada ancak bu nitelikte olan liderlerin ayakta kalacağı, hizmet edeceği, başarılı olacağı, insanlardan destek göreceği, benimseneceği sosyal mecralara da yansıyan araştırma ve eğilimlerle tespit edilebilir.

Kaynakça

Akün, Ömer Faruk. 1991. *Babür.* Dia, C.4: İstanbul.

Akyol, Ercan. 2014. *Bâburnâme: Bir Birey Olarak Bâbur ve Yeni Bir Nasihatnâme Türü.* Yüksek Lisans Tezi, Türk Edebiyatı Bölümü İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, Ankara.

Amber, Sadık. 2022. "Bâbürlü Toplumundaki Dinî Hayata Dair Genel Bir Değerlendirme". *Yeni Fikir Dergisi.* 37-47.

Arat, Reşit Rahmeti, C. I, S. 82 /,"Babürnâme (Babür'ün Hatıratı)", Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, C. I.

Arat, Reşit Rahmeti. 1987. *Vekâyî: Bâbür'ün Hâtırâtı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Atay, Falih Rıfkı. 1943. *Hind*. Semih Lütfi Kitabevi: İstanbul.

Avcı, Mesut. 2020. "Bâbürnâme'de Hindistan Örneğiyle Şehir Tarihçiliği". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7.1: 601-626.

Bâbür Şah. 1970. "*Bâbürname" Cilt 3.* İstanbul: Devlet Kitapları.

Bâbür Şah. 1989*. "Bâbürname ve Bâbür'ün Hayatı" Cilt 1.* İstanbul: Devlet Kitapları.

Bayram, Fatih. 2004. "Garip Bir Memleket, Garip Bir Sultan: Bâbürnâme'deki Hindistan". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi,* 169-191.

Bilkan, Ali Fuat. 2002. "Divân ve Bâbürnâme Işığında Bâbür'ün Hindistan Hayatı". *Bilig.* 21: 97-116.

Chorikulovna, Khayrullayeva Zuhra. 2021. "Babur's Exemplary Lıfe And Deeds In The Vıewpoınt Of Uzbek Wrıters", *Epra International Journal Of Research And Development (Ijrd)* 6 (12).

Demir, Cengiz. 2016. "Baburnâme'de Hoca Ubeydullah Ahrar". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (Teke) Dergisi* 5 (2).

Demirel, Şengül. 2012. "Hindistan'da Türk İzleri". *Türkbilim.* 9.6: 75-81.

Dickie, James (Yakub Zaki). 1985. "The Mughal Garden: Gateway To Paradise". *Muqarnas: An Annual On Islamic Art And Architecture* 3: 128. Ed. Oleg Grabar, E.J. Brill, Leiden..

Dolu, Edibe. 1968. "Babür Şah'ın Türbesi", *Hayat Tarih Mecmuası*, 2: 30. İstanbul.

Grenard, Fernard, "Babur". 1992. (Çev. Orhan Yüksel), *Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları,* İstanbul**.**

Kaan, O. & Koç, B. 2013. “Hindistan’da TürklükMüslüman Türk İmparatorları Zahirü’d-Din Muhammed Babür Şah Gazi”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (1), 271-282
Kishori Saran Lal. 1963. “Twilight Of The Sultanate”, *Asia Publishing House*, 216. London.
Koç, Bilal. 2011. *Babürlüler Devleti’nin Kurucusu Babür Şah’ın Dış Siyaseti,* Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
Koç, Bilal. 2012. "Türk Devleti’nde Akıl: Kutadgu Bilig Ve Babürnâme". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 55-77
Konukçu, Enver, “Babür Şah”, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul 1989, Ix, 464.
Köprülü, M. Fuad. 1961. “Babür”, C. II, S. 183. İ. A., İstanbul.
Kuş Büyüktaş, C. 2018. “Babür Şah’ın Varlık Mücadelesi Ve Hükümdarlık Döneminde Sığındığı Kur’an Ayetleri”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 145-168.
Lamb, Harold. 1956. “Babür’ün Bir Hususiyeti”. *Türkistan Sesi* 5: 5-6.
Muhammediyev, Otabek. 2016. “Bobur”, Orta Asr Shark Allomalari Ensiklopediyasi (Samarkand: İmom BuHoriy Halkaro Markazi Yay. 53.
Nehru, Jawaharlal. 1956. *The Discovery Of India.* Meridian Books Ltd., 4th Ed.
Pırlanta, İsmail. 2016. “Life Of Babur Shah And His Personality”. *Journal Of Faculty Of Theology Of Bozok University* 10(10): 215-245.
Prasad, Ishwari. 2018. “A Short History of Muslim Rule in India From the Conquest of Islam to the Death of Aurangzeb”. The Indian Press Ltd., Tarihsiz Allahabad, s. 206. Prasad, A Short History, S. 271.
Roux, Jean-Paul. 2008. “Büyük Moğolların Tarihi Babür”, Çev: Lale Arslan Özcan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
Seyhan, Tanju Oral. 2011. “Eserlerine Göre Babur Şah’ın Sosyal Devlet Anlayışı”. *Turkish Studies* (Elektronik) 6 (3): 297 – 327.
Şahin, Hilal. 2022. “Zahîrüddîn Muhammed Bâbür (1489-1530)”. *Gerçek Tarih Dergisi,* 5-12. Ocak.
Şan, Çetin. “Babürnâme”, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, S. 629-632.
Ülkütaşır, M. Şakir. 1946. “Babür Şah”, Ahmed Halit Kitabevi, İstanbul.
Yürük, Emre. 2018. “Gelişen Teknoloji, Değişen Savaş: Babür Şah'ın Hindistan'daki Savaşlarında Ateşli Silahların Rolü”. *History Studies.* 10.5: 269-283.

BOBUR QILMAGAN VASIYAT MUAMMOSI

Vahob Rahmonov*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur haqidagi ma’lumotlarni asosli, manbalarga suyangan holda yozish kerakligi haqida mulohaza bildirilgan, xususan, Boburning vasiyati hamda xokining Kobulga keltirishi sabablari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Bobur, Bibi Muborika, shahanshoh, maqbara, Bog‘i Bobur, Agra, Kobul, Sherxon, vasiyat*.

THE PROBLEM OF A WILL OF BABUR

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Guliston davlat universiteti.

Annotation

This article reflected on the need to write information about Zahir ad-Din Muhammad Babur in a reasoned, source-leaning manner, specifically analyzing Babur's will as well as the reasons why Hawke brought it to Kabul.

Key words: *Babur, Bibi Mubarika, shahanshah, mausoleum, the Garden of Babur, Agra, Kabul, Sherkhan, will.*

Ulug‘ tarixiy shaxslar, xususan, shahanshoh (imperator) Zahiriddin Muhammad Bobur haqida maqola yoki kitob yozilganda olim kishi tarixiy haqiqatdan chekinmasligi, o‘z xayolotiga berilib ketmasligi, to‘g‘rirog‘i, bo‘lmagan narsani bo‘lgan, Bobur aytmagan narsani aytgan deb yozishdan saqlanmog‘i kerak. Taassufki, ilmda ham 10-20% yolg‘onlar, soxta ma’lumotlar muallif xayolotining faktsiz mahsuli uchrab turadi. Jumladan, bobur shunoslikda ham.

Holbuki, shahanshoh Bobur “Boburnoma” asarini yozishda faqat haqiqatni yozishga ahd qilgani va bu ahdiga sodiq qolgani bobur shunos olimlarga dasturulamal bo‘lmog‘i lozim edi.

Ana shunday yolg‘onlardan biri Boburning latif tanini qaysi tuproqqa topshirish haqidagi vasiyatidir. Gap shundaki, Hindistonni egallab, Agrani poytaxt qilib o‘sha shaharda to‘rt yil yashab, 26-dekabr 1530-yilda vafot etgan shahanshoh Bobur hazratlari vasiyat yozmaganlar va bu haqda hech bir manba ma’lumot bermaydi. Jumladan, otasining so‘nggi nafasigacha uning boshida turgan tarixchi qizi Gulbadanbegim ham o‘z “Humoyunnoma” asarida bu haqda so‘z ochmagan.

Ammo 1983-yilda nashr etilgan Hamidulla Hasanovning “Olim sayyohlar” (“Sayyoh olimlar”) kitobidan boshlab Bobur haqidagi o‘nlab kitoblarda, hatto Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasida (2014, 2017, “Sharq” nashriyoti) ham Bobur o‘zining Kobulda dafn etilishini vasiyat qilgan degan yolg‘on ma’lumot bor.

Afsuski, yolg‘on urchishga ham moyil ekan. 2017-yilda Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”siga bag‘ishlangan xalqaro anjumanda ham (Andijon 2017) bot-bot bu ma’lumot qayd etilganidek, Kobuldagi Bog‘i Bobur ziyoratgohining mudiri Ahmadshoh Vardak anjuman minbaridan ushbu bog‘ tarixi haqida so‘zida, jumladan shunday dedi:

-Kobuldagi eng so‘lim va obod joy Bog‘i Boburdir. Biz shahanshoh Bobur sag‘analari ustiga salobatli maqbara qurdik. Hazratimiz o‘zlari “men osmonni ko‘rib yotay” deb vasiyat qilgan ekanlar. Shuning uchun maqbara tomi yopilmadi”.

Biz hammamiz bu ma’lumotni miriqib tingladik. Biror mulohazali olim ushbu anjumanda qo‘l ko‘tarib, – Ey birodari aziz, mehmoni arjumand, siz jahonda usti ochiq biror maqbarani ko‘rganmisiz? Nega Bobur nomidan aytmagan gapini aytgan demoqdasiz?! – deyolmadik. Chunki o‘nlab kitoblardagi “Meni Kobulga eltib ko‘minglar” degan yolg‘onlar Ahmadshoh Vardak tomonidan rivojlantirilganiga ham ko‘ndik.

Endi Boburning xoki Kobulga nega keltirildi, degan masalan hal qilishdan avval Bobur vafoti va ko‘milgan joyi haqida ma’lumot beraylik:

Manbalardan Bobur jasadi Agradagi o‘zi yashagan uy yaqinidagi marmar yerto‘ladagi maxsus joyda uch oy saqlangani haqida eshitganmiz. Nega? Chunki, shahanshoh Bobur sha’niga loyiq maqbara bunyod etish kerak bo‘lgan. Darhaqiqat,

oʻsha uch oyda siz koʻrib turgan hashamatli, yuksak mahobatli maqbara bunyod etilgan.

1531-yilning mart oyida Zahiriddin Muhammad Bobur bu maqbaraga shohona tantanalar bilan dafn etilgan. Bobur bu oromgohda 1540-yilgacha boʻlgan.

1540-yilda aslida Bobur lashkarida navkar sifatida toblangan, tajriba orttirgan Faridxon nomli afgʻon yigiti oʻz atrofiga katta kashkar yigʻib Humoyun bilan jang qilgan va gʻolib boʻlgan. U Shershoh yoki Sherxon laqabi bilan Shershoh Suriy sifatida taxtga chiqqan.

Humoyun noiloj azob-uqubatlar bilan Eronga-Tabrizga bosh olib ketgan.

Oʻsha davr odatiga koʻra yangi podshoh tarafdorlari oldingi podshoh zodagonlari uylarini talon-taroj qilishgan. Hatto podshoh mozoratini oyoq osti qilish holatlari sodir etilgan. Muhammad Haydar Mirzoning “Tarixi Rashidiy” asarida yozilishicha, yangi podshoh tarafdorlari Kashmirda shayx Iroqiyday azizning jasadini “bu shia” deya qabrdan chiqarib yoqqanlar…

Zahiriddin Muhammad Boburning kenja zavjasi Bibi Muborika (“Humoyunnoma”da Gulbadanbegim bu ayolni afgʻon ogʻacha deb keltiradi) Sherxon Sur huzuriga kirib undan Bobur jasadini Kobulga olib ketishga ruxsat soʻragan. Albatta, sobiq navkar malika Bibi Muborika iltimosini inobatga olgan. Shunday qilib kobullik Yusuf Zayn qavmining boshligʻi Shoh Mansurning qizi Bobur jasadini Kobulga eltib Qutlugʻ Nigor Xonim dafn etilgan Bogʻi Navruziyga qayta tuproqqa topshirgan. Shu munosabat bilan bu bogʻ keyinchalik Bogʻi Boburiy nomi bilan shuhrat qozongan. Hozir bu bogʻ Kobul shahridagi eng soʻlim va obodon maskan boʻlib, xalq va xorijiy mehmonlar ziyoratgohiga aylangan.

Vafodor va idrokli Bibi Muborakaning ishi ehtiyotkorlik gʻamxoʻrligi natijasi shu boʻldiki, Boburning jasadi ham Kobulga shuhrat keltirdi.

Endi mulohaza qilaylik, agar Bobur bordi-yu, vasiyat qilsa, qaysi shaharni aytgan boʻlardi? Poytaxtdan ikki ming kilometr masofadagi Kobulnimi, yoki poytaxt Agranimi? Axir ota qabrini oʻgʻil-qizlari, nevara-chevaralari asrab-avaylab ziyorat qilishlari kerak-ku!

Turgan gapki, Bobur “meni Agraga koʻminglar” deb aytgan boʻlardi. Shuning uchun shahanshoh Boburning maqbarasi Agrada bunyod etilgan. Tarix dolgʻalari uning xokini Kobulga eltgan.

Bu masalada yolgʻonga hojat yoʻq.

BABÜR ÜZERİNDEN BİR KAHRAMANLIK OKUMASI

Prof. Dr. Mehmet AÇA*

Öz

Kudretli Timur'un beşinci göbekten torunu olan Babür, Türkistan'da (şimdi adıyla Orta Asya'da) doğmuş, Fergana hükümdarı Ömer Şeyh Mirza'nın vefatı üzerine on iki yaşında Fergana tahtına oturmuştur. Babür'ün tahta çıktığı dönem, öz vatanında yükselmesi için gerekli şartların olmadığı bir dönemdir. Babür'ün tahta çıktığı dönemde, büyük hükümdar ve kahraman Timur'un yüz yıldan az bir zaman önce bıraktığı devlet tam anlamıyla bir kaosu yaşamaktadır. Onun başına geçtiği devlet, bir sürü mirza çatışmaları içinde her an daha çok dağılmakta, batmakta ve harap olmaktaydı. O dönem, aynı zamanda bazı güçlü komşuların Timuroğulları devletine ya da devletlerine saldırdıkları bir dönemdir. Bu şartlarda başa geçen ve iktidarını amcasıyla dayısından korumak zorunda kalan Babür, çocukluğunun ve gençliğinin bir dönemini, atası Timur'un devletini yeniden diriltmeye çalışarak geçirir. Fakat Sultan Ahmed Mirza, Sultan Mahmud Mirza, Hüseyin Baykara ve özellikle de Şiban Han gibi isimler karşısında yaşadığı güç dengesizliği, hastalıkları, maruz kaldığı ihanetler onu başarısız kılar. Sık sık yerinden yurdundan olur, açlığı ve sefaleti tadar, hayati tehlikeler atlatır. Şiban Han'ın bütün rakiplerini bertaraf ederek iktidarı tamamen ele geçirmesi, Babür'ün Türkistan'daki mücadelesini sonlandırmasına yol açar. Babür için artık Türkistan'ı terk ederek ikbali Türkistan topraklarının dışında arama zamanı gelir. Kendisine katılanlarla kurduğu büyük bir orduyla Hindikuş Dağlarını aşarak Kâbil'e yönelen Babür, 1506'da Kâbil şahı olur. Afganistan'dan sonra Belucistan ile Kuzey Hindistan'ı ele geçiren Babür, böylece büyük Babür İmparatorluğunu kurar ve bu imparatorluk, İngilizlerin Hindistan topraklarını ele geçirdikleri 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürür. Türkistan ve Hindistan tarihinin bu önemli hükümdarının hayatı ve mücadeleleri, onu kurucu bir kahraman kimliğiyle incelenmesini gerektirir. Bu çalışmada, bir hükümdar-kahraman olan Gazi Zahirüddin Muhammed Babür doğumu, yükselişinin işaretleri, ad alması, eğitim süreci, yetim kalması, annesi ve anneannesi, yükselişi ve takip eden düşüşü, doğduğu topraklardan çıkmak zorunda kalışı, yabancı bir coğrafyada yeniden yükselişi ve yeni bir devlet ya da dünya kuruşu üzerinden ele alınıp yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Türkistan, Babür, kurucu hükümdar kahraman, düşüş, yükseliş.*

A READING OF HEROISM THROUGH BABUR

Annotation

Babur, as the fifth-generation descendant of might Tamerlane, was enthroned in Fergana when he was twelve years old, after the death of Omar Sheikh Mirza. Babur's reign had dire conditions so that he would struggle to rule freely. Babur would inherit Tamerlane's crumbling state which struggles with chaos. On top of this, Timurids would be besieged from all sides by their foes. At such a time, Babur would feel the need of protecting his realm and reviving it. Though, occurring power imbalances between

* Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. İstanbul /TÜRKİYE. mehmet.aca@marmara.edu.tr

Huseyn Baykara, Mahmud Mirza and Sheybani Khan, Babur's illnesses and betrayals would make Babur's ambitions even more challenging. Babur would stop his ambitions in Turkistan due to such reasons. Thus, he would leave Turkistan for a different goal. He would seek success and glory beyond the Hindu Kush Mountains. Passing through the mountains, he would conquer Kabul and declare himself the ruler of Kabul. Then, he would move towards Baluchistan and Northern India to form his Mughal Empire. This new Mughal Empire would stand against the test of time and persevere until the peaks of British colonialism in India throughout 19th century. As a great ruler of Turkistan and India, his life deserves a study as a founder hero. This study will put Babur under scrutiny through his birth, successes, failures, education, relations with regards to his mother and family, his downfall, exodus and his formation of an empire in foreign lands.

Key words: *Turkestan, Babur, founding monarch hero, fall, rising.*

Giriş

Türk epik çağının kahramanları, seçilmiş kutlu kişilerdir. Bu sıra dışı kahramanlar, tanrısal kökenlere sahiptirler. Kahramanlar, içinde doğdukları toplumların olumladıkları özellikleri üzerlerine taşırlar. Cesur, savaşçı, idealist, fedakâr, dayanıklı insanlardır. Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcileri olan bu kahramanlar toplumlarını korurlar, onların yaşadıkları krizlere son verirler, çoğunlukla dışarıdan gelen saldırılar neticesinde bozulan düzeni yeniden tesis ederek barışı, huzuru, mutluluğu ve güveni geri getirirler. Varlıklarıyla düşmanların gözünü korkuturlar, yurdu saldırılardan uzak tutarlar. Verdikleri mücadelelerle toprağa toprak, mala mal, üne ün katarlar. Türk epik çağının bazı kahramanları soy atalarıdırlar. Bunlar, ulusları ve devletleri kurarlar, yasalar koyarlar, uygarlık tesis ederler. Çok erken bir dönemde devlet kurma aşamasına geçen Türk topluluklarının bu kahramanları, sadece kahraman değildirler, onlar aynı zamanda liderlerdirler. "Hükümdar-kahraman" olarak nitelendire-bileceğimiz bu kahramanlar, sadece tarih yapmazlar; epik anlatıların kahramanlarına da dönüşürler, ulusları ve devletleri uğruna verdikleri mücadeleleri sözlü ve yazılı kültür ortamlarında yüzyıllar boyunca kuşaktan kuşağa aktarılır. Bu hükümdar-kahramanların, tıpkı Türk epik çağının kahramanları gibi, ilahi kökenli olduğuna inanılır. Meşruiyetlerinin kaynağı sadece güçleri, cesaretleri, zekâları, savaşçılıkları, zaferleri ve etraflarında bir araya gelen insan toplulukları değildir. Onların iktidarlarının meşruiyetinin ana kaynağı "kut"tur. Onların Tanrı'dan kut aldıklarına; yönetmek, "töre"yi yeryüzüne egemen kılmak için seçildiklerine, dünyaya tanrısal bir görevi yerine getirmek için geldiklerine inanılan hükümdar-kahramanlardır. Hükümdar-kahramanlarla ilgili bu algının en eski örneklerini Alper Tunga, Şu ve Mete Han'dan itibaren görürüz. Bu algı, Alper Tunga, Şu ve Mete Han'dan Türklerin efsanevi kurucu atası Oğuz Kağan'a, Oğuz Kağan'dan Kök Türk devlerinin kuruları Bumin Kağan'la İstemi Kağan'a, Bumin Kağan'la İstemi Kağan'dan Buku Han'a, Buku Han'dan da sonraki hanlara ve hükümdarlara (Satuk Buğra Han, Cengiz Han, Emir Timur vd.) intikal ederek devam eder. Bu algının uzantılarını, günümüz Türk toplulukları arasında da görmek mümkündür.

Bu hükümdar kahramanların yükselişlerinin işaretleri vardır. Bu işaretler, onların doğumlarından hemen önce, doğumları sırasında ve doğumlarından hemen sonra belirirler. Bu yükselişin işaretleri zaman zaman onların ortadan kaldırılmak istenmelerine yol açar. Geleceğin hükümdarları olacak kahramanlar, zaman zaman içe dönük bir mücadele yürütmek zorunda da kalırlar; otoriteyi ya da iktidarı ele

geçirilebilmek için yakın akrabalarıyla mücadele ederler. Bu içe dönük mücadelelerini bazen de iktidarlarını kaybetmemek, paylaşmamak ve pekiştirmek için yaparlar. Ulus ve yurt üzerinde hâkimiyetlerini tam olarak kuran ve hükümdarlıklarını ilan eden bu kahramanlar, bir sonraki aşama olan hâkimiyet alanını genişletme, dünyaya düzen verme aşamasına geçerler. Eğer içine doğdukları ulus ve yurt üzerinde hâkimiyet kuramaz ve iktidarı ele geçiremezlerse başka yurtlara yönelirler, oraları yurt kılarak yeni bir dünya kurmaya çalışırlar. Bu durum, onların ana yurtlarıyla bağlarını tamamen kopardıkları anlamına gelmez. Hep bir gün ana yurda dönecekleri ve buralarda da hâkimiyet kuracakları umudunu diri tutarlar.

Yukarıda vasıfları hakkında ana hatlarıyla bilgi verdiğimiz hükümdar kahramanlardan biri de Gazi Zahirüddin Muhammed Babür'dür. Türkistan ve Hindistan tarihinde önemli bir yeri olan bu hükümdar kahraman, kurucu bir kahramandır. Bu da onu kurucu bir hükümdar kahraman kimliğiyle bir kez daha yorumlamayı gerektirir. Babür'ün hayatı, Fernand Grenard'ın (1971:III) da ifade ettiği gibi, şahsi bir kimlik taşıyan ve dolayısıyla romana benzeyen, harikülâde ve çeşitli maceralarla örülü bir hayattır. Böylesi bir hayatı okumak ve yorumlamak, merkezinde bir hükümdar kahramanın yer aldığı bir destanı okumak ve yorumlamak gibi olsa gerektir.

Bu çalışmada, bir kurucu hükümdar kahraman olan Gazi Zahirüddin Muhammed Babür; doğumu, yükselişinin işaretleri, ad alması, yetim kalışı, eğitim süreci, annesi ve anneannesi, yükselişi ve onu takip eden düşüşü, doğduğu topraklardan çıkmak zorunda kalışı, yabancı bir coğrafyada yeniden yükselişi ve yeni bir devlet ya da dünya kuruşu üzerinden ele alınıp yorumlanacaktır.

Ana Yurtta Güçlü Kadınların Elinde Yetişen Genç Hükümdar Kahraman

Soyu, baba tarafından Emir Timur'a, ana (Kutluk Nigar Hanım) tarafından da Cengiz Han'a dayanan Gazi Zahirüddin Muhammed Babür, 14 Şubat 1483'te Andican'da dünyaya gelir. Babası Fergana hükümdarı Ömer Şeyh Mirza, Hoca Nasreddin Ubeydullah Ahrar'ın yanına gelerek oğluna ad koymasını ister. Hoca Ahrar önce "Zahirüddin Muhammed"adını teklif eder fakat daha sonra biraz düşünerek halkın bu adı zor telaffuz edilebileceğini söyleyip "Babür Mirza"yı önerir (Əskər, 2011: 4). Böylece Babür, adını dönemin ileri gelen bir Nakşi şeyhinden almış olur. Geleceğin hükümdar kahramanının adını, kutsal bilinen birinden alması, hem Türk epik çağının hem de sonraki çağların geleneklerine uygundur.

Babür, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi soylu bir aileden gelir. Yetişmesinde ve ilerideki mücadelelerinde önemli bir tol üstlenecek olan annesi Kutluk Nigar Hanım, Sultan Mahmud'un kız kardeşi, Moğolistan Hanı Yunus'un kızıdır. Kutluk Nigar Hanım, Türkçe ve Farsça eğitim görmüş bir kadındır. Babür, entelektüel yeteneklerini annesi Kutluk Nigar Hanım'dan alır. Babür'ün çocukluk yılları anneannesi İsen Devlet Begüm'ün yanında geçer, anneannesinden terbiye alır. Babür'ün annesinin yanı sıra, böyle bir kadından da terbiye alması oldukça önemlidir. Çünkü İsen Devlet Begüm, bütün Türkistan'da çalışkan, kahraman ve akıllı bir kadın olarak tanınmıştır. Bir defasında kocasıyla birlikte düşmana esir düşmüş ve şehzadelerden biri ona tecavüz etmek istemiştir. İsen Devlet Begüm, hizmetkârları sayesinde bu şehzadeyi öldürmüş ve cesedini sarayın bahçesine atmıştır. Sabah durum anlaşıldığında da herkesin huzurunda "Bu adam şeriatı çiğneyerek namusuma halel getirmek istedi, ben de onu öldürdüm, Eğer bir suçum varsa çekmeye razıyım" demiştir. Öldürülen şehzadenin babası derin bir utanç yaşayarak Begüm'ün hiçbir suçunun olmadığını söyleyip bütün

esirleri serbest bırakmıştır [Əskər 2011, 4]. Babür, ilerleyen dönemlerde kritik anlarında annesiyle anneannesinin tavsiyelerine başvurur, onları siyasete dâhil eder. Babür, hatıralarında anneannesi için "Büyükannem İsen Devlet Begüm gibi bir kadın az bulunurdu. Çok zeki ve tedbirli idi. İşlerin çoğu ona danışılarak yapılırdı" diyecektir [Gazi Zahirüddin Muhammed Babür 1987, 25].

Babür'ün adını dönemin ileri gelen Nakşi bir şeyhinden alışını, soylu bir aileden gelişini, özellikle de Kutluk Nigar Hanım gibi bir anneyle İsen Devlet Begüm gibi bir anneanneye sahip oluşunu, onun yükselişinin işaretleri olarak nitelendirmek mümkündür. Babası Ömer Şey Mirza tarafından henüz on yaşındayken Andican'a vali tayin edilmesi de yükselmenin başka bir işaretidir. Bütün bu işaretler, Babür'ün kendi yurdunda yükseleceğinin bir göstergesi gibidir fakat olaylar hiç de beklendiği gibi gelişmeyecektir. Babür de Türk epik çağının pek çok kahramanı gibi küçük yaşta yetim kalacak, en önemli hamilerinden birini kaybedecek, kendisini yeterince deneyim kazanmadığı çok küçük bir yaşta iktidar çatışmalarının içinde bulacaktır.

Kaos Ortamında Yükselmeye Çalışan Genç Bir Hükümdar Karaman

Eğitimini ve entelektüel yeteneklerini annesiyle anneannesinden alan Babür[51] (ki bu durum Türk geleneği için oldukça normaldir), devlet yönetimiyle ilgili ilk deneyimlerini de babası sayesinde yaşar. Babası Ömer Şeyh Mirza, onu devlet yönetimini öğrenmesi için on yaşındayken Andican'a vali olarak tayin eder. Fakat iki yıl sonra Ömer Şeyh Mirza Ahsi'de bir kaza eseri ölür. O sırada büyük oğlu on iki yaşındaki Babür Andican'da, on yaşındaki diğer oğlu Ahsi'de, sekiz yaşındaki en küçük oğlu ise Kâsân'da validir. Babür, on iki yaşında Fergana tahtına oturur. Babür'ün tahta çıktığı dönem, ana yurdunda yükselmesi için gerekli şartların olmadığı bir dönemdir. Onun tahta çıktığı dönemde, büyük hükümdar ve kahraman Timur'un yüz yıldan az bir zaman önce bıraktığı devlette tam anlamıyla bir kaos yaşanmaktadır. Başına geçtiği devlet, bir sürü mirza çatışmaları içinde her an daha çok dağılmakta, batmakta ve harap olmaktadır. Babür'ün tahta oturduğu dönem, aynı zamanda bazı güçlü komşuların Timuroğulları devletine ya da devletlerine saldırdıkları bir dönemdir. Bu şartlarda başa geçen ve iktidarını amcasıyla dayısından korumak zorunda kalan Babür, çocukluğunun ve gençliğinin bir dönemini, atası Timur'un devletini yeniden diriltmeye çalışarak geçirir (Bayur, 1987: 5). Aklı, feraseti ve çevresindeki yakın adamları sayesinde amcasıyla anlaşır. Kâsân bölgesini dayısına vererek tehlikeyi savuşturur. Yavaş yavaş güçlenen Babür 1497'de Semerkand'ı alır. Ancak ağır hastalığı nedeniyle burada uzun süre hareketsiz kalır. Bu nedenle etrafındaki beyler onu terk ederler. En güvendiği beylerinden biri, Ahsi şehri komutanı Uzun Hasan (Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan değildir) ve diğer beylerle işbirliği yapıp Babür'ün ağır hasta olduğu, dilinin tutulduğu, ağzına pamukla su damlatıldığı gibi haberler yayarak Andican'ı kuşatır. Babür, 250 kişilik bir askerle Andican üzerine yürür fakat şehrin ele geçirildiğini öğrendikten sonra Hocend'e gelip dayısına sığınır. Dayısının yardımıyla Ahsi ve Andican'ı geri almaya çalışsa da başarılı olamaz. On beş ay sonra Andican'ı geri almayı başaran Babür, on iki yaşından beri nişanlı olduğu fakat kardeşi gibi gördüğü

[51] Babür'ü diğer Türk kökenli hükümdar kahramanlardan ayıran en önemli özelliği, insani yanının çok gelişmiş olmasıdır. Duygusallığı, şiire, sanata, estetiğe olan ilgisi, entelektüel birikimi, her gittiği yerler çeşmeler ve bahçeler kurması, Timur rönesansının biçimlendirdiği bir ortamda dünyaya gelip yetişmesinin yanı sıra, kendisini yetiştiren annesiyle anneannesinin de bir sonucu olmalıdır. Babür'ün duygu dünyası, entelektüel ve sanatsal yetenekleri hakkında kapsamlı bir değerlendirme için bk. (Roux, 2008).

amcası Sultan Ahmet Mirza'nın kızı Ayşe Begüm'le evlenir fakat bu evlilik uzun sürmez, Ayşe Begüm bir yıl sonra Babür'ü terk eder.

Özellikle de Şiban Han karşısında yaşadığı güç dengesizliği, hastalıkları, maruz kaldığı ihanetler Babür'ü öz yurdunda başarısız kılar. Sık sık yerinden yurdundan olur, açlığı ve sefaleti yaşar, hayatî tehlikeler atlatır. Şiban Han'ın bütün rakiplerini bertaraf ederek iktidarı tamamen ele geçirmesi, Babür'ün Türkistan'daki mücadelesine son verir. Babür için artık Türkistan'ı terk ederek geleceği Türkistan topraklarının dışında arama zamanı gelmiştir.

Başka Yurtlarda Yeni Bir Dünya Kuran Hükümdar Kahraman

Şiban Han Babür'le dayılarına ağır yenilgiler yaşatır. Babür bu kez Fergana'nın kuzeyindeki dağlara sığınır. Uzun bir süre burada ağır şartlarda aç-çıplak yaşar. Nihayet Horasan'a Hüseyin Baykara'nın yanına gitmek için çoğunluğu kadınlarla çocuklardan oluşan 250 kişilik bir kafileyle Haziran 1504'te yola koyulur. Kunduz valisi Hüsrev şahın topraklarından geçerken halk, iki ulu hakanın çocuklarını büyük bir sevgiyle karşılar. Şahın kardeşi başta olmak üzere birçok insan ona katılır. Kısa sürede Babür'ün etrafına büyük bir ordu toplanır. Babür istikameti değiştirerek bu sefer Horasan'a değil, Hindikuş dağlarına yönelir. Kendisine katılanlarla kurduğu büyük bir orduyla Hindikuş Dağlarını aşarak Kâbil'e yönelen Babür, 1506'da Kâbil şahı olur.

Başka topraklarda yeni bir dünya kuran Babür, atalarının mülkü olan Maveraünnehir'i unutmaz. Şah İsmail'in 1510'da Şiban Han'ı öldürmesi, ondaki ata mülkü Maveraünnehir'i yeniden ele geçirme umudunu yeniden canlandırır. Şah İsmail'le anlaşma yapar, onun adına hutbe okutur ve sikke kestirir. Lakin Sünni halk Babür'ün bu hareketinden memnun kalmaz. Şah İsmail'in ordusunun yardımıyla Hisar, Buhara ve Semerkant'ı ele geçiren Babür, Osmanlı Devleti'yle mücadele içinde olan Şah İsmail'in ordusunu geri çağırması üzerine ele geçirdiği toprakları tekrar kaybeder. Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'nda Osmanlı Türklerine yenilmesi, Babür'ün umutlarını tüketir. Çaresiz kalan Babür, dört yıllık bir aradan sonra Kabil'e döner ve bütün dikkatini bu coğrafyaya verir. Afganistan'dan sonra Belucistan ile Kuzey Hindistan'ı ele geçiren Babür, böylece büyük Babür İmparatorluğu'nu kurar ve bu imparatorluk, İngilizlerin Hindistan topraklarını ele geçirdikleri 19. yüzyıla kadar varlığını sürdürür.

Hayata Gözlerini Türkistan Dışında Kurduğu Yeni Dünyada Yuman Hükümdar Kahraman

Çocukluğundan beri ağır hastalıklar geçiren, özellikle de bataklık hummasından eziyet çeken Babür'ün sağlığı giderek ciddi bir şekilde bozulur. Delhi sultanı İbrahim Ludî'nin annesi tarafından aşçı Ahmet marifetiyle zehirlenen Babür'ün durumu günden güne ağırlaşır. Artık öleceğini anlayan Babür, oğulları Hümayun, Kamran, Askerî ve Hindal mirzaları, kızları Gülrenk, Gülçehre ve Gülbeden begümleri, beylerini ve seraskerlerini yanına çağırır. Hepsinin huzurunda büyük oğlu Hümayun'u hükümdar tayin eder. Aynı gün, 26 Aralık 1530'da 48 yaşında hayata gözlerini yumar. Agra'ya defnedilir, daha sonra da vasiyeti gereği mezarı Kabil'e aktarılır. 1646'da Cihan Şah, onun Bağ-ı Babür'deki mezarının üzerine bir türbe yaptırır.

Andican'da başlayan olağanüstü maceralarla dolu bir destanı andıran bir maddî hayat, 26 Aralık 1530'da Agra'da son bulur. Muhtemeldir ki ölmek üzere olan Babür'ün gözlerinin önünden ölümüne hasret kaldığı ata toprakları, Fergana'nın bağları,

bahçeleri ve bostanları, çocukluğu, annesi Kutluk Nigar Hanım, anneannesi İsen Devlet Begüm ve diğerleri bir film şeridi gibi geçmiştir. Onun maddî varlığı 48 yıl sürmüş fakat manevi varlığı bugüne kadar gelmiştir. Tıpkı Türk epik çağıyla sonrasının kahramanları ya da hükümdar kahramanları gibi, sözde ve yazıda ebedi kalmıştır. Kurduğu Babür İmparatorluğu, şiirleri ve "Vekayi"si, onu, sadece Türklerin nazarında değil, bütün insanlığın nazarında ölümsüz kılmıştır.

Sonuç

Bir kurucu hükümdar kahraman kimliğiyle Gazi Zahirüddin Muhammed Babür doğumu, yükselişinin işaretleri, ad alması, yetim kalışı, eğitim süreci, annesi ve anneannesi, yükselişi ve onu takip eden düşüşü, doğduğu topraklardan çıkmak zorunda kalışı, yabancı bir coğrafyada yeniden yükselişi ve yeni bir devlet ya da dünya kuruşuyla kendi döneminin güçlü ve önemli bir hükümdar kahraman örneğini oluşturmaktadır. Babür, sadece kendi döneminin şartlarının yetiştirdiği bir kurucu hükümdar kahraman olarak nitelendirilmemelidir. O, tıpkı kendisinden önceki ve sonraki hükümdar kahramanlar gibi, Türk epik çağının kahramanlarının genetik kodlarını taşımış, onların yolundan yürümüş, onlar gibi yeni bir dünya kurma idealiyle eyleme geçmiş biridir. Onu diğer hükümdar kahramanlardan ayıran en önemli özelliği ise duygusal yönünün ağır basmış olmasıdır. Hassas ve kırılgan bir kişiliğe sahip olan Babür, gençlik yıllarından itibaren büyük hayal kırıklıkları ve çöküş dönemleri yaşamış biridir. Sadece sevdikleri öldüğünde değil, bir kavun yerken bile ağlayabilen Babür, şiirlerinden ve "Vakayi"sinden de anlaşılacağı üzere, insanlar üzerinden salt bir hükümdar kahraman izlenimi bırakmamakta; hayal kırıklıkları, çöküş dönemleri, kırgınlıkları, acıları, yoksunlukları ve özlemleriyle romantik bir şair hükümdar izlenimi de bırakmaktadır.

Kaynakça

Bayur, Y. H. 1987. Önsöz. *Vakayi Babur'un Hâtıratı*, C. 1, (çev. Reşit Rahmet Arat), 5-21, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Əskər, R. 2011. Qazi Zəhirəddin Məhəmməd Babur: Həyatı, Şəxsiyyəti və Əsərləri. *Zəhirəddin Məhəmməd Babur Baburnamə*, 3-19, Bakı: Nurlan.

Gazi Zahirüddin Muhammed Babür. 1987. *Vakayi Babur'un Hâtıratı*, C. 1, (çev. R. R. Arat), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Grenard, F. 1971. *Bâbür.* (çev.Orhan Yüksel), Ankara: Milli eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları.

Roux, J-P. 2008. *Babur Büyük Moğolların Tarihi.* (çev. Lale Arslan-Özcan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

BOBUR HAYOTI, E'TIQODI VA IJODIDA TASAVVUFNING O'RNI VA AHAMIYATI

Sultonmurod Olim*

Annotatsiya

Ma'ruzada Bobur hayoti va e'tiqodida tasavvufning o'rni va ahamiyati "Boburnoma" va boshqa mualliflarning ayrim asarlariga suyangan holda yoritilgan. Shu tariqa uning tasavvuf vakillariga muayyan munosabati aniqlangan. Shuningdek, naqshbandiya tariqati shayxlarining buyuk shoh va shoir hayotida tutgan muhim o'rni ilmiy dalillar asosida isbotlangan.

Kalit so'zlar: *Bobur, "Boburnoma", Xoja Ahror, tasavvuf, naqshbandiya, pir, murid, ixlos, xalos.*

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF SUFISM IN BABUR'S LIFE, WORLDVIEW, AND CREATIVITY

Annotation

This article examines Sufism's pivotal role in Babur's life and worldview, drawing from "Baburname" and contemporaneous writings. It elucidates Babur's unique stance toward Sufi figures and establishes the significance of Nakshbandi sheikhs in his life. This scholarly inquiry enriches our understanding of Babur's complex relationship with Sufism.

Key words: *Babur, "Baburname", Khoja Akhror, Sufism, Nakshbandiya, pir(mentor), murid (student), ikhlos (candor), halos (deliverance).*

Kirish

O'rta asrlar o'zbek adabiyoti, qolaversa, milliy ma'naviyati tarixini tasavvufdan ayri holda aslo o'rganib bo'lmaydi. Bobur hayoti, e'tiqodi va ijodini ham bu ta'limot, xususan, uning naqshbandiya tariqatisiz tasavvur qilish qiyin. Bobur fenomeni – tasavvufning o'ziga xos hosilasi, naqshbandiya tariqatining ikki asrlik taraqqiyoti mahsuli edi.

Temuriy shoh-u shahzodalarning tasavvuf pirlariga murid tushishi aynan Amir Temurning o'zidan boshlangan. Temuriylar hamisha tasavvuf pir-u murshidlari ruhidan madad olib, o'zlarini shayxlar sharofati bilan shunday yuksak martabalarga erishgan hisoblab kelgan. Tasavvuf temuriylar uchun ma'naviy panoh bo'lgan. Navoiy asarlari, xususan, "Nasoyim ul-muhabbat va shamoyim ul-futuvvat" tazkirasida Temur va temuriyzodalarning tasavvufga, bevosita uning vakillari bo'lgan shayxlarga munosabati, ularga murid tushgani haqida yetarlicha ma'lumotlar mavjud.

Manbalardan Sohibqironning Xoja Ahmad Yassaviy qabriga hashamatli maqbara qurdirgani, yashil marmar qabr toshini Hindistondan oldirtirgani, Zangi Ota dahmasiga maqbara bunyod etishga ham kirishgani, chala qolgan bu imoratni keyinchalik nevarasi Mirzo Ulug'bek oxiriga yetkazganini bilamiz [Исломий 2005, 24] "Nasoyim ul-muhabbat..."da Temurning Farg'onada yassaviya pirlaridan Xoja Boyazid (uning qabri Farg'ona viloyatining Buvayda tumanidagi Mazor qishlog'ida),

* Filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent Amaliy fanlar universiteti, smo54@mail.ru

Xurosonning Andxud qasabasida Bobo Sungu degan shayx bilan uchrashgani, bu koʻrishuvlarda yuz bergan karomatlar haqida ham bayon etiladi [Навоий 2001].

Hammasidan ham Amir Temurning oʻzini bevosita soʻfiy hisoblashini Shahrisabzda qurdirgan Oqsaroy imorati peshtoqiga: *"Kimki bizning valoyatimiz* (valiyligimiz, ya'ni avliyoligimiz – *S. O.*) *va karomatlarimizga shubha qilsa, qurdirgan imoratlarimizga boqsin!"* – degan soʻzlarni yozdirganidan ham aniq bilsa, boʻladi [Зоҳидов, 2006, 536].

Yoki Sohibqironning suyukli nabirasi Mirzo Ulugʻbek azbaroyi tasavvufga e'tiqodi kuchi bilan Gʻijduvonda aynan xojagon-naqshbandiya tariqatining asoschisi Xoja Abdulxoliq Gʻijduvoniy maqbarasi yonida madrasa bunyod ettirdi.

Boburni temuriyzodalarning Xoja Ahrorga munosabati koʻp qiziqtirgan. Otasi – Umarshayx mirzo Xoja Ahror Ubaydulloh Valiyning muridi, hamsuhbati edi, uni shayx *"farzand"* der edi [Бобур 1960, 64]. Otasining akasi – Sulton Ahmad mirzo ham Xoja Ubaydullohning muridi boʻlgan [*Qarang:* Бобур 1960, 74 –75].Uning Samarqanddagi qariyb chorak asrlik hukmronligi zamonida Xoja Ahrorga taalluqli koʻp faqir-u kambagʻal kishilar zulm-u zoʻravonlikdan xalos boʻlar edi. Boburning yana bir amakisi Sulton Mahmud mirzo Samarqand taxtini olganidan keyin, ana shu ezgu an'anani davom ettirish oʻrniga, aksincha, shunday kishilarga zulm oʻtkaza boshladi. Hatto, bevosita hazrat Xoja Ahrorning avlodiga ham shunday tajovuzkorona munosabatda boʻlindi [*:* Бобур 1960, 79]. Uning Xoja Ubaydullohga nisbatan bepisand munosabatini "Boburnoma"ning keyingi – 1494/1495-yil voqealari bayonida ham oʻqiymiz: *"Bad e'tiqod kishi edi. Hazrati Xoja Ubaydullohgʻa istixfof* (bepisandlik. – S. O.) *qilur edi"* [Бобур 1960, 82]. Odamlar: *"Bu nav' zulm va fisqdin bajonu dil ozurda va ranjida boʻldilar. Vazi' va sharif, faqir va miskin nafrin va duoyi badigʻa ogʻiz ochib, qoʻl koʻtardilar"* [Бобур 1960, 79]. Koʻpning duoyi badi – yomon: Sulton Mahmud mirzoning Samarqandga podsholigi besh-olti oydan oshmadi.

Boburning zamoni shunday murakkab bir davr ediki, hokimiyat uchun kurash yoʻlida ota oʻgʻilni, aka ukani ayamasdi. Temuriylarning aksari Xoja Ahror va uning avlodlariga murid boʻlgani uchun ham tasavvuf vakillarining bu jangu jadallardan chetda turishi qiyin edi. "Boburnoma"da Xoja Ahror avlodlari temuriylarning taxt uchun kurashayotgan bir-biriga zid tomonlarga tarafkash boʻlib qolgani haqida ham yoziladi [Бобур 1960, 95]. *"Mullo Binoiyni va Muhammad Solihni anda Xoja xizmatida koʻrdum. Muhammad Solihni oʻshul bir qatla-oʻq koʻrdum"* [Бобур 1960, 96], – degan qayd esa oʻzbek va tojik adabiyotining bu ikki vakili shu algʻov-dalgʻov zamonda aynan naqshbandiya piri panohida jon saqlaganidan dalolat beradi.

Odatda otaning piri oʻgʻilga ham murshidlik qilar edi. Agar otasining piri oʻtib ketgan boʻlsa, oʻgʻil oʻsha pirning muridlaridan boʻlgan ulugʻ zotning etagini tutar edi. Boburning otasiga pirlik qilgan Xoja Ahrorga bogʻliqligi bundan ham kuchliroq edi.Umarshayx Mirzo toʻngʻich oʻgʻli tugʻilgach, piri Xoja Ahror huzuriga borib, chaqaloqqa ism qoʻyib berishni soʻraydi. Ul zoti sharif yangi tugʻilgan bolaga *"Zahiriddin Muhammad"* deb ot qoʻyadi. Lekin oddiy odamlar uchun talaffuzi ogʻirlik qilishini hisobga olib:*"Mirzo Bobur boʻla qolsin",* – deydi. Shunga qaramay, xutbada xatiblar *"Zahiriddin Muhammad Bobur"* deb oʻqishadi [Истиқлол садоси 2006].

Boburning *"ustodi va piri"* [Бобур 1960, 112] Xoja Mavlonoyi qozi Abdulloh edi. "Boburnoma"da uning ota tarafdan Shayx Burhoniddin Qilichga, ona tomonidan esa Sulton Ilik Moziyga borib bogʻlanishi aytiladi. Bu ikki nasab Fargʻonada avvaldan baobroʻ boʻlib kelgan edi: *"Fargʻona viloyatida bu tabaqa muqtado* (diniy yoʻlboshchi –

S. O.) *va qozi bo‘la kelgandurlar”* [Бобур 1960, 112]. Boburning piri Umarshayx Mirzo bilan hampira, ya’ni u ham Xoja Ahrorning muridi, ul zoti sharif qo‘lida tarbiya topgan edi. Shayxlar orasida valiy darajasiga yetganlar kam bo‘ladi. Bobur esa pirini shunday maqom egasi hisoblaydi, bu zoti sharifga yomonlik qilganlarning juda oz fursatlarda olamdan o‘tganini bunga eng ishonchli dalil qilib keltiradi: *“Xoja qozining valiylig‘ida mening hech shakkim yo‘qtur. Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg‘a qasd qilg‘anlardin oz fursatta osor va alomat qolmadi”* [Бобур 1960, 112]. Ikkinchi isbot ham – bor: *“Xoja qozi qo‘rqmas kishi edi. Qo‘rqmoq anda aslo yo‘q edi. Oncha daler kishi ko‘rilgan emas. Bu sifat ham valoyat dalilidur. Soyir el har necha bahodur bo‘lsa, andak dag‘dag‘asi* (qo‘rquvi – *S. O.*) *va tavahhumi* (vahimasi – *S. O.*) *bo‘lur. Xojada aslo dag‘dag‘a va tavahhum yo‘q edi”* [Бобур 1960, 112].

Xuddi shu salohiyati bilan ham pir hamisha davlat ishlarida Boburga yelkadoshlik qilgan.

1497/1498-yili Bobur yetti oy urushib, Samarqand taxtini Boysung‘ur mirzodan oladi va bu yerda 100 kun podshohlik qiladi [Бобур 1960, 112]. Ammo ahvol juda og‘ir edi, askarlar ta’minotida katta tanqislik bor edi. Shundan ayrim navkarlar qochdi [Бобур 1960, 110]. Shunday murakkab vaziyatda Bobur birinchi navbatda yonida bo‘lgan piriga suyangan. Maxsus vazifa bilan, ya’ni qochganlarga jazo berish, ba’zisini Samarqandga qaytarish uchun pirini Axsiga jo‘natadi [*Qarang:* Бобур 1960, 110]. Bu voqealar Xoja qozining, xuddi piri Xoja Ahror kabi, siyosat ishlariga bevosita va faol ishtirok etganini ko‘rsatadi. Samarqandni egallab turgan mahalda Xoja qozi 18 ming qo‘yni Boburning yigitlarga ulashadi [Бобур 1960, 111]. Bu ham Xoja qozining, Xoja Ahror singari, ko‘p mol-mulkka ega bo‘lganini ko‘rsatadi. “Boburnoma”da pirining siyosiy mazmundagi maslahatlar ifodalangan maktublar yozgani qayd etiladi [Бобур 1960, 111, 112].

Andijonni olgan dushman, Boburning Samarqanddan chiqib, Xo‘jandga yetib kelganini eshitib, Xoja qozini “ark darvozasida beizzatona osib, shahid qildi” [Бобур 1960, 112]. Bu Xoja qozining fikran sotqin Ali Do‘st tag‘oyi bilan birlashmaganini, Boburga oxirigacha sodiq qolganini ko‘rsatadi.

Bobur piri uchun o‘ch oldi, ikki yilcha qo‘ldan chiqqan ota viloyatini qayta qo‘lga kiritgach, yaqinlarini talagan, pirini o‘ldirgan, tuzini yeb, tuzdoniga tupurgan Uzun Hasan boshliq qavmni o‘zining sadoqatli navkarlariga talatdi. Ammo Bobur xato qilganini o‘sha zahoti tushundi: aynan ana shu xatosining kasriga qolib, u Andijonni ikkinchi marta tashlab chiqishga majbur bo‘ldi [Бобур 1960, 122].

Tasavvuf ahlining qat’iy aqidasiga ko‘ra, agar Xoja qozi chinakam valiy bo‘lsa, uning ruhi o‘lganidan keyin ham dushmanlarini, ayniqsa, qotillarini tinch qo‘ymasligi kerak. Shunday bo‘ldi. Axir Bobur ruboiysida aytilganidek:*Har kimki, yomon bo‘lsa, jazo topqusidur.*

Ikki yildan keyin Ali Do‘stning qo‘liga yara chiqib, shu dard bilan o‘ldi. O‘g‘li – Muhammad Do‘st Shayboniyxon xizmatiga kirdi, biroq o‘z podshohiga vafo qilmagan o‘zga podshohga sadoqat ko‘rsatarmidi? Shayboniylar o‘zlariga ko‘rsatgan bevafoligi uchun tutib, ko‘zlarini ko‘r qildi: *“Ko‘zlarini tuz tutti”ning bu ma’nisi bor emish”* [Бобур 1960, 135].

Temuriylar davri jamiyatda tasavvuf pirlarining mavqei baland zamonlar bo‘lgan. Hamma davrda ham siyosat xalqni g‘oya-e’tiqodining kuchi orqali boshqara oladigan ziyoli bilan hisoblashishga majbur bo‘lgani kabi, Shayboniyxon Xoja Ahrorning o‘g‘li – Xoja Yahyodan qo‘rqar edi. Shuning uchun ham uning ikki o‘g‘li

(Muhammad Zakariyo, Xoja Boqiy) bilan Xuroson ketishiga ruxsat berdi. Ammo keyin ortidan odam yuborib, uchalasini ham o‘ldirtirdi. Bahona qilib: *“Xojaning ishi mendin emas edi, Qanbar biy va Ko‘pak biy qildilar”* [Бобур 1960, 137], - dedi. Bobur bu masalada Shayboniyxonga ikkita jiddiy ayb qo‘yadi, birinchisi – ularni o‘zi o‘ldirishga buyurib, nomardlarcha gunohni beklariga to‘nkayapti; ikkinchisi – agar beklar xondan so‘ramay, o‘zboshimchalik bilan ish ko‘ra boshlagan bo‘lsa, uning xonligi qayerda qoldi: *“Bu andin yamonroq, masal* (maqol – *S. O.*) *– borkim: “Uzrash badtar az gunoh”* (*“Uzri gunohidan yomonroq” – S. O.*). *Mundoq ishlarni beklar o‘z boshicha qila boshlasa, bas, xonlig‘ig‘a va podshohlig‘ig‘a ne e’tibor?”* [Бобур 1960, 137].

Naqshbandiya shayxlari ko‘pincha hukmdorlar o‘rtasida diplomatik munosabatlarni ado etib kelgan. Bir gal Bobur Xojago Xojani ham shu maqsadda ishga soldi: *“Farkatqa borib, Xojani ko‘rdum. Umidvor edimki, xon dodam rioyat va inoyat maqomida bo‘lub, viloyat va pargana* (qism, bo‘lak hudud – *S. O.*) *bergaylar. O‘ratepani va’da qildilar. Muhammad Husayn mirzo bermadi. Bilmon* (bilmayman – *S. O.*), *o‘zlukidin bermadimu yo yuqqoridin ishorat bo‘ldimu?”* [Бобур 1960, 152]

“Boburnoma”da *“Xoja”* nomi bilan 15 yerda u yoki bu shaxs tilga olinadi. Bundan tashqari, ismi oldiga *“Xoja”* so‘zi qo‘shilgan holda yana 60 kishi qayd etiladi. Albatta, bularning bir qismi xojagon-naqshbandiya tariqati vakillari edi. Tadqiqotchilar oldida bularning har biriga Boburning munosabatini alohida-alohida o‘rganib chiqishdek masala turibdi.

Shohlik va darveshlik – bir-biri bilan kelishmaydigan ikki qutb. Ammo Navoiy butun ijodida shoh va darveshni bir shaxsda mujassam ko‘rish orzusini kuyladi. Husayn Mirzoni shunday shaxs sifatida ta’rifladi. Davr dunyoga Boburni berdi. U ixtiyoriy suratda shohlikka darveshlikni qo‘shdi. Bu uning umumfaoliyatida mavjud yetakchi xususiyat edi.

Bobur *“kichik xon dodasi”*, ya’ni tog‘asi Sulton Ahmadxonni kutib olish uchun barcha qarindoshlar Toshkent bilan Sayram o‘rtasidagi Yag‘o (bir nusxada Yag‘mon) qishlog‘iga peshvoz chiqqanlarini yozar ekan: *“Ibrohim ota va Is’hoq otaning qabri andadur”* [Бобур 1960, 159 – 160], deya qistirib o‘tishni esdan chiqarmaydi. Bu ham – uning tasavvufga alohida e’tiboridan bir dalolat.

Bobur bir gal naqd o‘limdan qolgan. “Boburnoma”da Xudoning bu inoyatini u bevosita tasavvufga, aniqrog‘i, Xoja Ahror ruhi madadiga bog‘laydi. Bobur Chustning G‘ovasidagi Karnon qishlog‘ida dushmandan qochib, yolg‘iz o‘zi qolgan payti aldanib, qopqonga tushganini obdon anglab yetdi. Uning yoniga dushman tarafdan vakil bo‘lib kelgan Yusuf dorug‘adan bu “gadoytopmas” yerdan chiqib ketolmas bir holatda ekanini bilganidan xabar topib, butkul tamom bo‘ldi.

Voqeaning bu yog‘ini hech kim Boburning o‘zidan oshirib ayta olmasa kerak: *“Kishi agar yuz, agar ming yashasa, oxir o‘lmak kerak... O‘zumni o‘lumga qaror berdim* (ya’ni *“o‘limimni bo‘ynimga oldim”* deyilmoqchi. – *S. O.*). *O‘shal bog‘da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rak’at namoz o‘qudum, boshimni munojotqa qo‘yub, tilak tilaydur edimkim, ko‘zum uyqug‘a boribtur”* (Бобур 1960, 174 – 175). Uyquga ketganicha Bobur tush ko‘radi: Xoja Ahrorning nevarasi bir ola ot minib, bir to‘da otliq bilan Boburning ro‘parasiga keladi-da: *“G‘am yemangiz, Xoja Ahror meni sizga yubordilar. Dedilarkim: “...Har yerda mushkil ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturub, yod etsun, biz anda hozir bo‘lurbiz”. Holo* (hozir. – *S. O.*) *ushbu soat fath* (g‘alaba. – *S. O.*) *va nusrat* (zafar. – *S. O.*) *sizning soridur. Bosh ko‘taring, uyg‘oning!”* [Бобур 1960, 175].

Shu zahoti uyg‘onib, qarasaki, g‘oliblik – qayoqda, tamoman teskari bir holat: Yusuf dorug‘a va uning sheriklari o‘zaro Boburni tutib, bog‘lamoq maslahatini qilib o‘tirishibdi. Shunda Bobur ularga: *“Sizlar bu yo‘sunluq so‘zlarsiz, ammo, ko‘rayinkim, qaysingiz mening qoshimg‘a kela olursiz?”* [Бобур 1960, 175] – dedi. Shu so‘zning ustida bog‘ning devoridin tashqarida bir to‘da otliqning ovozi keldi. Yusuf dorug‘a buni, *Tanbal yuborgan kishilar,* deb o‘ylab: *“Biz agar sizni olib, Tanbal qoshig‘a borsak edi, bizning ishimiz ilgari borur edi. Holo yana ko‘p kishi yiboribdur sizni tutg‘ali”* [Бобур 1960,175]. Shu o‘ta dramatik, hatto, fojeiy holatda Xoja Ahror ruhi karomat ko‘rsatdi: kelgan otliqlar Tanbal yuborgan kishilar emas, Boburning o‘n besh-yigirma “jon tortqon navkari” ekan: *“O‘shal holda manga andoq holat bo‘ldikim, go‘yo manga yangi boshtin Xudoy jon berdi!”* [Бобур 1960, 175].

Boburning talqinicha, bu Xoja Ahror ruhi karomati ekaniga yana bir dalil – bor. Xo‘sh, bu yigitlar Boburning aynan shu yerda qamalda qolganini qayerdan bilishibdi ekan? Kelgan navkar yigitlardan biri bo‘lmish Qutluq Muhammad barlosning tushiga Xoja Ahror kirib: *“Bobur podshoh Karnon degan kenttadur. Borib, ani olib kelingkim, podshohliq masnadi anga taalluq bo‘lubtur”* [Бобур 1960, 175], – debdi. U bu tushini Boburga yordam uchun kelgan ulug‘ xon, kichik xonga aytadi: *“Mening besh-olti ini-o‘g‘lum bor, yana bir necha yigit qo‘shungiz, Karnon tarafidin borib xabar olayin”* [Бобур 1960, 175]. Xonlar o‘n yigit beradi. Boboyi Parg‘ariy ikki ukasi bilan bularga qo‘shilib, yo‘lga tushishadi, uch kun deganda shu og‘ir holatida Boburni topishadi. Bobur shu tariqa naqd o‘limdan qoladi.

Endi Bobur hayotining tasavvuf bilan bog‘liq boshqa bir nuqtasiga diqqat qilaylik. Arab adabiyoti tarixida “Qasidayi Burda” degan mashhur asar bor. Uning muallifi falaj bo‘lib yotar edi. *Allohga ma’qul tushsa-yu, zora, tuzalsam,* degan niyat bilan shu qasidasini bitadi. Tez fursatda u oyoqqa turadi. Buni Bobur yaxshi bilar edi. U tez-tez takrorlanib turadigan bir dardga – bezgak kasaliga mubtalo edi. Bir gal kasalining beshinchi kuniga kelib, ko‘nglidan Xoja Ahrorning “Volidiya” risolasini nazm yo‘li bilan tarjima qilish niyati tug‘ildi: zora, tarjima Xoja Ahror ruhiga manzur bo‘lib, Bobur ham shu darddan xalos bo‘lsa! Shunday bo‘ldi ham [Бобур 1960, 418].

Bobur naqshbandiyaning XVI asrdagi eng yirik vakili Maxdumi A’zamni hurmat qilgan va unga ruboiylar bag‘ishlagan. Adabiyotshunos Sherxon Qorayevning Hasanxo‘ja Nisoriy “Muzakkari ahbob” tazkirasiga suyanib yozishicha, Bobur Hazrat Maxdumiy mullo Xojagiy Kosoniyga bir bo‘lak oltin quymasini yuborgan [Қораев 2016]. Bu shayx ham shoir haqida “Boburiya” risolasini yozib, Hindistonga jo‘natgan [Ислом энциклопедия 2004, 154].

Bobur qalban so‘fiy edi. Vafoti ham so‘fiyona kechdi. U dunyodagi eng katta boyligi – jonini og‘ir kasal yotgan Humoyun o‘g‘liga nisor ayladi. Ya’ni jonini olib, buning badaliga o‘g‘lini darddan xalos etishini Yaratgandan yalinib so‘radi. Humoyun Sanbalda edi. O‘sha yerlar unga berilgan edi. Lekin Sanbalning yer-suvi uning mijoziga yoqmadi, tez-tez isitmasi ko‘tariladigan kasalga chalindi, tuzalishi juda uzoqqa cho‘ziladigan bo‘lib qoldi. Tabiblar ko‘rib, yaxshiroq davo qilsin uchun Bobur uni kema bilan Dehliga keltirishlari to‘g‘risida farmon berdi. Dori-darmon mutlaqo foyda bermadi.

Xalq orasida juda og‘ir yotgan, dori-darmon kor qilmay qolgan bemorning nihoyat darajada yaxshi ko‘radigan biror narsasi Xudo yo‘liga sadaqa qilinsa, o‘rniga joni omon topadi, degan qarash bor edi. Mir Abulqosim shu xulosaga kelib, Boburga shuni maslahat bergan edi. Xo‘sh, Humoyunning eng yaxshi ko‘rgani nima edi? Otasi edi,

albatta. Bobur, hech ikkilanmay, o‘z jonini o‘g‘liga sadqa qiladi. Buni eshitgan Xoja Xalifa uni bu fikrdan qaytarishga, boshqa biror narsani sadaqa qilishga undaydi. Lekin Bobur o‘g‘lining bunday dard chekishiga chidolmaganidan qat’iy shu fikrga keladi. Bu yog‘ini Boburning o‘z tilidan eshitgan – ma’qulroq: “Mir Abulqosimkim, ulug‘ kishi erdi, arzg‘a yetkurdikim: *“Ushmundoq dardlarg‘a darmon budurkim, yaxshi nimarsalardin tasadduq qilmoq – kerak, to inki, Tengri taolo sihhat bergay”. Mening ko‘nglumga keldikim, Muhammad Humoyun(ning) mendin o‘zga yaxshiroq nimarsasi yo‘q, men o‘zum tasadduq bo‘loyin, Xudoy qabul qilsun. Xoja Xalifa o‘zga muqarrablardin (yaqinlardan) arzg‘a tegurdilarkim: “Muhammad Humoyun sihhat topar, siz bu so‘zni nechun tilingizga kelturasiz? G‘araz budurkim, dunyo molidin yaxshisini tasadduq qilmoq kerak”. Tilga keldikim: “Dunyo moli aning evazig‘a nechuk bo‘lg‘ay, men aning fidosi qilurmenkim, hol anga mushkil bo‘lubtur va andin o‘tubturkim, men aning betoqatlig‘ini toqat kelturgaymen”* [Бобур 1960, 459].

Bobur shu niyatini maqsadini amalga oshiradi: kasal yotgan o‘g‘lining boshiga borib, atrofidan uch marta aylanadi, shu tariqa ixlos bilan uning dardini o‘ziga oladi. *“Ixlos – xalos”,* – deganlaridek, karomatni qarangki, o‘g‘li tuzala boshlaydi, o‘zi esa... yotib qoladi: *“O‘shal holatga kirib, uch qatla boshidin o‘rgulub, dedimkim: “Men ko‘tardim harne darding bor”. O‘shal zamon men og‘ir bo‘ldum, ul engil bo‘ldi. Ul sihhat bo‘lub, qo‘pti, men noxush bo‘lub, yiqildim. A’yoni davlat va arkoni mamlakatni charlab, bay’at qo‘llarini Humoyunning qo‘lig‘a berib, joynishinlig‘ig‘a va valiahdlig‘ig‘a nasb qildim va taxtni anga topshurdum”* [Бобур 1960, 459].

Xalq tilidagi *“aylanay”, “o‘rgulay”, “dardingni olay”, “girgittoning bo‘lay”, “sadqang ketay”* degan duolar bekordan-bekorga paydo bo‘lgani yo‘q. Bu aynan shunday odatdan, birovning dardini o‘ziga so‘rab, unga shifo tilash an’anasidan kelib chiqqan. Shoh va shoir shu yotganicha vafot etdi. Chunki u o‘zini o‘g‘liga qurbon qildi, so‘fiyona ko‘ngil va sidq bilan Allohdan shuni tiladi. Tilakning bunday ijobat topishi chinakam tasavvuf vakillarigagina nasib etadi.

Sherxon Qorayevning “Humoyunnoma”ga suyanib yozishicha, Bobur umri oxirlab qolgan kezda a’yonlarini yig‘ib, jumladan, shunday deydi: *“Ko‘p yillardan beri o‘g‘limga podshohlikni topshirib, o‘zim “Zarafshon” bog‘ining bir burchagida tursam, degan fikrim bor edi. Xudoning karami bilan hamma narsa muyassar bo‘ldi. Lekin mana shu maqsadimni sog‘ paytimda qilsam, degan edim, bo‘lmadi. Kasal meni ezib qo‘ydi. Sizlarga vasiyatim shuki, hammangiz Humoyunni mening o‘rnimga deb bilinglar va uning hukmronligini kamsitmanglar. Uning atrofida hamjihat bo‘lib, birlashinglar”* [Қораев 2016] Sherxon Qorayev yana shunday deb yozadi: *“Aslini olganda, Bobur shoh ahli a’yonlari bilan uchrashuvida qayd etganidek, saltanatni Humoyunga topshirib, o‘zi esa darvesh bo‘lishni ko‘ngliga tukkan, Agradagi Zarafshon bog‘ining bir burchagida yashamoqni niyat qilgan edi: “Ko‘nglim saltanat va podshohlikdan olindi. Shu Zarafshon bog‘ida bir burchakda o‘tirsam. Mening xizmatim uchun Tohir oftobachi ham yetib ortadi, – degan ekan olampanoh. Biroq bu orzusi hayotligida amalga oshmadi”* [Қораев 2016].

Boburning o‘limi bilan bog‘liq yana bir qiziq fakt – bor. Bobur 1530-yilning 26-dekabrida vafot etadi. Ammo bu birdaniga oshkor qilinmaydi: *“Oroyishxon” ismli hind amiri podshohning vafotini oshkor etish yaxshilikka olib bormasligini, bu diyorda bunday noxush xabardan so‘ng odamlar bozorlarni talashi mumkinligi, boshboshdoqlik avj olishini Humoyunshohga so‘zlab beradi. ...Shundan so‘ng bir jarchi kishiga qizil mato o‘rab, fil ustiga o‘tqazib: “Bobur hazratlari darvesh bo‘ldilar, davlatni Humoyunga*

topshirdilar", – degan xabar tarqatilib, baribir, Bobur shohning o'limi sir tutiladi" [Қораев 2016].

Shohlik – siyosat, tasavvuf – ma'naviyat. Bir qarashda, bular o'zaro hech qachon qovushmaydigan sohalardek tuyuladi. Ammo, ko'rinib turibdiki, Bobur ham shoh, ham darvesh edi. Mana bu uning forscha-tojikcha ruboiysida bu gap aniq-tiniq aytilgan, undan Boburda shohlik va darveshlik birlashib ketganini bilib olamiz:

Darveshonro agar na az xeshonem,
Lek az dilu ҷon mu'taqidi eshonem.
Dur ast magӯy shohū az darveshū,
Shohem, vale bandai darveshonem.

("Agar darveshlarga qarindosh bo'lmasak ham, lekin dil-u jonimiz bilan ularga e'tiqod qilamiz. Shohlikni, darveshlikdan uzoq, deb o'ylama, shohmiz, biroq darveshlarga bandamiz, ya'ni qulmiz").

Tasavvuf falsafasi g'oyalari Bobur lirikasining ham mag'zi-mag'ziga singib ketgan. Chunki u yashagan davrda, xususan, Alisher Navoiydan keyin o'zbek she'riyatini bundan boshqacha tasavvur qilish mumkin emas edi. Mana bu turkiy ruboiysi ham fikrimizga isbot bo'la oladi:

Sen gulsen-u, men haqir bulbuldurmen,
Sen shu'lasen, ul shu'lag'a men kuldurmen.
"Nisbat yo'qdur", – deb, ijtinob aylamakim,
Shahmen elga, vale senga quldurmen.

Bu yerda shoir *"sen"* deganda yorni, yor zamirida esa Allohni ko'zda tutayotgani sir emas. Yaratganga qullik esa – darveshning bosh maqsadi. Elga shohligi bu darveshona maqsadiga monelik qila olmaydi. Shuning uchun lirik qahramon yorga: *"Shohlik va darveshlik orasida nisbat, ya'ni bog'liqlik – yo'q, deb o'ylama",* – deyayotibdi.

Izlanish izlanishga rag'bat beradi, tadqiqot tadqiqotga undayveradi. Ilm esa hayotning o'zi kabi cheksiz. Demoqchimizki, Bobur lirikasida tasavvuf g'oyalari talqini – alohida tadqiq talab qiladigan mavzu. Biz bu masalaga ma'ruza doirasidagina munosabat bildirdik va shu bilan cheklanamiz. Tarixdan yaxshi bilamizki, ayrim hukmdorlar taxtdan voz kechib, darveshlikni qabul qilgan. Masalan, Ibrohim Adham hayoti bunga yorqin misol bo'la oladi. Suvratda shoh, siyratda darvesh bo'lish Zahiriddin Muhammad Boburning hayotdagi falsafiy maslagi edi va u bunga erishdi ham. Keltirilgan fakt va dalillar shunday xulosa chiqarishga asos bo'la oladi. Demak, shoh va shoir shaxsiy hayoti, e'tiqodi va ijodini tasavvufdan ayri tasavvur qilish, tushunish va tushuntirishning aslo iloji yo'q.

Adabiyotlar

Исломий Ҳамидхон. 2005. *Султон ул-орифин Хожа Аҳмад Яссавий*. Тошкент: Фан.

Навоий, Алишер. 2001. *Мукаммал асарлар тўплами.* 20 томлик. Т. 17. Тошкент: Фан.

Зоҳидов, Пўлат. 2006. *Меъморлик.* Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Ж. 12. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. 1960. *Бобурнома.* Тошкент: Фанлар академияси.

Истиқлол садоси, 2006 йил, 13 февраль.

Қораев, Шерхон. 2016. "Бобуршоҳ мўъжизалари". *Мўъжизавий дунё*, 18 февраль.

Ислом энциклопедия. 2004. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

BABUR FENOMENİ

Prof. Dr. Ramiz Əskər*

Аннотация

Автор в статье рассматривает некоторые черты и особенности феномена Бабура, чья жизнь и творчество изучается, преподается и переводится на кафедре тюркологии Бакинского государственного университета.

Ключевые слова: *Бабур, тюркская литература, изучение, преподавание, перевод.*

THE BABUR PHENOMENON

Annotation

The author in this article examines some features and peculiarities of the phenomenon of Babur, whose life and work are studied and taught at the Department of Turkology of Baku State University.

Key words: *Babur, Turkic literature, study, teaching, translation.*

Zəhirəddin Məhəmməd Babur özbək, türk və dünya tarixində müstəsna bir yer tutur. O, tək bir kəlmə ilə fenomendir, bu da öz növbəsində bir sıra amillərlə əlaqədardır. Hər şeydən öncə Babur şəcərə baxımından Çingiz xan və Əmir Teymur nəslinə mənsubdur, yəni ilahi mənşəli xarizma sahibidir. Elə buna görə də türk törəsinə uyğun olaraq hökmdara bağlılıq duyğusu Baburla xalqı min bir tellə bir-birinə bağlamış, xalqda Babura, Baburda isə xalqa və özünə sarsılmaz bir inam aşılamışdır. On yaşından etibarən dövlət idarəçiliyi ilə məşğul olması, on iki yaşında isə taxt-tac sahibi olması onun gerçək şəxsiyyət kim yetişməsində və dövlət adamı kimi formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Nəticədə Babur Azərbaycanda Qazi Bürhanəddin, Şah İsmayıl Xətayi, Cahan Şah Həqiqi, Özbəkistanda Şeybani xan, Hüseyn Bayqara, Türkiyədə Sultan Səlim, Qanuni Sultan Süleyman və başqaları kimi adlı-sanlı hökmdar, qüdrətli dövlət başçısı kimi göstərmişdir.

Baburun fenomeninin başqa bir cəhəti onun bəxti və şansıdır. O, ilk gənclik illərində dəfələrlə hər şeyini itirmiş, köməksiz və arxasız qalmışdır. Hər dəfə bir möcüzə sayəsində yenidən dirçəlmiş, əvvəlkindən də qüvvətli olmuşdur. Bu işdə bəxtinin yavər getməsi ilə yanaşı mahir diplomat olması onu xilas etmişdir. Hərb sənətində misilsiz sərkərdə, böyük taktik və strateq, ox atmaqda, qılınc oynatmaqda, minicilikdə tayı-bərabəri olmayan Babur döyüş meydanlarında dəfələrlə ölümlə üzləşsə də əski dünyanın ən möhtəşəm imperiyalarından birini qura bilmişdir.

Babur fenomeninin digər və fərqli bir yönü onun ədəbi-bədii yaradıcılığıdır. O, hökmdar olmaqla yanaşı, həm də böyük şairdir, üstəlik, istedadlı nasir və mahir tərcümeçi, bilikli tarixçi və coğrafiyaçı, ədəbiyyatşünas və musiqiçidir, ensiklopedik zəka sahibidir, müxtəlif sahələrə dair dərin məzmunlu əsərlər müəllifidir. Demək, onun fitrətdən sahib olduğu iti və kəskin zəka, əngin təfəkkür və analitik ağıldır ki, bunların sayəsində o, bir düha səviyyəsinə yüksəlmişdir.

Babur çağatay ədəbiyyatının Nəvayidən sonra poeziyada ən uca zirvəsidir. O, bütün janrlarda qələmini sınamış, iki divan yazmışdır. Bunlardan biri «Kabil divanı» (1519), ikincisi isə «Hind divanı»dır (1528-29). Şairin bu anda elm aləminə 600-ə

* Bakı Dövlət Universiteti, Bakı / Azərbaycan, ramizasker@gmail.com

qədər şeiri məlumdur. Biz onun «Seçilmiş əsərləri» kitabına bunları, əlavə olaraq, «Etiqadiyyə» risaləsini və tərcümə etdiyi «Risaleyi-validiyyə»ni salmışıq [Babur 2011].

Nəhayət, Babur türk-islam ədəbiyyatında memuar janrında yazılmış ilk əsər olan "Baburnamə"nin [Babur 2011] müəllifidir. Bu nadir əsəri ana dilimizə tərcümə və nəşr etmək şərəfi də bizə nəsib olmuşdur.

Babur türk olsa da, türki dilində, yəni əski çağatayca danışsa və yazsa da Qərb tarixşünaslığında moğol (monqol) hökmdarı, qurduğu dövlət isə moğol imperiyası kimi təqdim olunur. Bunun da öz səbəbləri var. Qərb fatehlərini dünyaya mədəniyyət daşıyıcısı kimi, Şərq fatehlərini isə zülmkar və qaniçən kimi göstərən tendensiyalı tarix elmi burada da Baburu türklükdən ayırmaq, onu monqol kimi qələmə vermək üçün dəridən-qabıqdan çıxır. Bu, İngiltərənin Hindistanı tutmasından sonra xüsusilə güclənmiş və bütün Qərbi Avropaya yayılmışdır. Bu gün tarixçilərin çox az qismi Baburun mənşəcə türk olduğunu qəbul edir. Məsələn, R. C. Foltz [Foltz 1998] Baburu təmiz türk, J. Şalyon [Chaliand 2004] türkdilli çağatay, N.K. Sinxa və A.Ç. Banerci [Синха 1954] çağatay türkü adlandırır. M.H. Nuri [Nuri 1992-93] onu özbək, Y.İ. Rudenko türk-monqol qarışığı [Руденко 2013], C.B. Lobo [Lobo 2006] və C. Bxatta-çarya [Bhattacharya 1967] isə qəti olaraq monqol hesab edir.

Doğrudur, Babur on dördüncü nəsildən Çingiz xanın, altıncı nəsildən Əmir Teymurun törəməsi idi. Onun anası Qutluğ Nigar xanım Monqolustan xanı Yunusun qızı, Daşkənd hökmdarı Sultan Mahmudun böyük bacısı idi. Bunların adları türk-islam adları, dilləri türk dili, dinləri islam dini idi, yəni tamamilə türkləşmişdilər. Hətta nənəsi İsən Dövlət Bəyimin adı və titulu da xalis türkcə idi. Onlar xan nəslinə mənsub olduqları üçün simvolik şəkildə monqol sayılırdılar.

Baburun özü də monqollara xüsusi rəğbət bəsləmirdi. Sınıqçı-türkəçarəçi bir monqol həkimi çıxmaq şərtilə monqollar haqqında xoş bir söz yazmamışdır. Əksinə, onların yağmaçı xarakterini tənqid etmişdir: "Köməyə gəlmiş moğol əsgərlərinin savaşmağa heç niyyətləri yoxdu. Savaşmaq bir yana, bizim öz əsgərimizi yağmalayıb atdan salmağa başladılar. Yalnız burada deyil, bədbəxt moğolun adəti daima belədir. Qalib gəlsə də qənimət (olca) alır, məğlub olsa da öz elini yağmalayıb qənimət alır... Suyun şimal tərəfinə keçincə düşmənin təqibindən qurtulduq, lakin burada da dağınıq adamlarımızı atdan salıb soyanlar bu uğursuz moğollardı. İbrahim Tarxanı və başqa bir çox igidi moğollar yağmalayıb, atdan salıb tələf etdilər" [Babur 2011].

Babur polad iradə sahibi olmuşdur; qorxu və təhlükə nə olduğunu bilməmiş, prinsiplərindən əsla vaz keçməmişdir. Düşmənin adı-sanı, hərbi qüdrəti qarşısında titrəməmiş, zəiflik göstərməmişdir. Üstəlik, bütün savaşlarda komandan olmaqla yanaşı bir əsgər kimi şəxsən iştirak etmiş, dəfələrlə ciddi şəkildə yaralanmışdır. Bu hərəkət ordunu ruhlandırmış, onun şəxsiyyəti ətrafında bir əsrar haləsi yaratmışdır. Hətta bir yürüşdə şiddətli qar fırtınasına yaxalananda yaxındakı mağaraya sığınmaq barədə israrlı təklifləri qəbul etməmiş, hamı kimi çuxur qazaraq qar altında gizlənmişdir.

Səfərlərdə əsgərlərlə bərabər yemək yemiş, məhrumiyyət və məşəqqətlərə onlarla birlikdə qatlanmışdır. Baburun xalq və ordu tərəfindən səmimi şəkildə sevilməsinin bir səbəbi də bütün zəfərləri özünün deyil, əvvəl Allahın lütfü ilə, sonra da sərkərdələrin və əsgərlərin adı ilə bağlamasıdır. Babur ətrafındakı insanların könlünü fəth etməyi bacarmış, hər kəsin məziyyətlərini, xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmiş, bəzi silahdaşlarına şeirlər həsr etmiş, onları öymüşdür.

Babur ədalətli bir hökmdar kimi haqsızlığa qarşı həmişə barışmaz olmuş, yağmaçılığı, talançılığı, çapovulçuluğu ölümlə cəzalandırmış, xalqın taxılını, mal-qarasını zorla əlindən alan əsgərləri dar ağacından asdırmış, yerli təbəənin bir küpə yağını zəbt etdiyi üçün öz əsgərini ölüncəyə qədər şallaqlatmışdır. Baburun bu xasiyyətindən xəbərsiz olan Ş. İ. Xətayinin əsgərləri də eyni aqibətə uğramışlar.

Babur ölkəsinin abadlığı üçün var qüvvəsi ilə çalışmış, fəth etdiyi yerlərdə yeni yollar, su anbarları, bəndlər, körpülər, dini ibadət yerləri, hamamlar, saraylar, ictimai binalar inşa etdirmiş, bu qurğuların bir qismini şəxsən özü layihələndirmiş, memarların və mühəndislərin çalışmalarına nəzarət etmişdir.

Ticarət yolları üzərində karvansaralar tikdirmiş, çeşmələr çəkdirmiş, quyular qazdırmış, yolçular üçün iaşə mərkəzləri, heyvanlar üçün yem anbarları, asayişi və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə indiki mənada polis məntəqələri yaratmış, məsafələri göstərməklə yol işarələri qoydurmuşdur. Onun əmri ilə Kabildən Aqraya qədər olan məsafə dəqiq ölçülmüşdür.

Baburun sayəsində Hindistanda memarlıqda və incəsənətdə ortaq hind-türk (Orta Asiya) üslubu yaranmış, qarşılıqlı mədəni mübadilə baş vermişdir. Babur şah yaşıllığa da xüsusi diqqət yetirmişdir. Gördüyü ekzotik bitkilərin və güllərin əkildiyi parkların və bağların planlaşdırılması zamanı Orta Asiyadakı çarbağ sistemini tətbiq etmış, gözəl hovuzlar və fəvvarələr düzəltdirmişdir. Məsələn, İbrahim Lodi üzərində qələbə şərəfinə Kabil-bəxt adlanan nəhəng bir park saldırmışdır. Onun Zərəfşan, Bağı-vəfa, Bağı-səfa, Həşt-behişt adı verdiyi bağlar da qeyri-adi gülləri və ağacları ilə seçilmişdir. Baburun əmri ilə Orta Asiyadakı bəzi meyvələr, özəlliklə ən yaxşı qovun və üzüm növləri Hindistanda da becərilməyə başlanmışdır. Bu ölkədə indi də ənquri-səmərqəndi adlı üzüm növü çox məşhurdur.

Böyük siyasi xadim və alim Cəvahirləl Nehru Baburun bu fəaliyyətinə yüksək qiymət verərək yazmışdır: «Baburun Hindistana gəlməsi ilə böyük tərəqqi yarandı, yeni stimullar həyata, incəsənətə və memarlığa nəfəs verdi, mədəniyyətin digər sahələri isə qarşılıqlı təmasa keçdi. Babur valehedici şəxsiyyət idi, İntibah dövrünün tipik hökmdarı, cəsur, bacarıqlı insan idi, o, incəsənəti, ədəbiyyatı sevirdi, həyatdan zövq almağı xoşlayırdı» (11). Bu fikri elə həmin dövrlərdə Hindistanda və Orta Asiyada qələmə alınmış «Tarixi-Rəşidi», «Hümayunnamə», «Tarixi-Hümayun şah», «Əkbərnamə», «Təbəqəti-Əkbəri», «Tarixi-Fəriştə», «Cahangirnamə» kimi tarixi qaynaqlarda göstərilən faktlar da təsdiq edir.

Zəhirəddin Məhəmməd Babur cəmiyyətin bütün təbəqələri ilə daim əlaqədə olmuşdur. Xüsusilə alimlərlə, şairlərlə, din adamları ilə tez-tez görüşmüşdür. O, Əlişir Nəvayi və digər şairlər haqqında xoş sözlər söyləmiş, bir çox sevdiyi şairin və müasirinin müəmmalarını və beytlərini öz divanına daxil etmişdir. Babur eyni zamanda alimlərlə yaxınlıq etmiş, dahi astronom Uluğ bəyin rəsədxanasına getmiş, orada aparılan tədqiqatlarla yaxından tanış olmuşdur. O, Azərbaycan astronomu Nəsirəddin Tusinin elmi yaradıcılığı, Marağa rəsədxanası, eləcə də hind və yunan astronomları barədə çox dərin məlumat sahibi olduğunu göstərmişdir.

Zəhirəddin Məhəmməd Baburun yaradıcılığında risalələr çox mühüm yer tutur. Bunlardan «Əruz risaləsi» (1523-25), adından da göründüyü kimi, ədəbiyyat nəzəriyyəsinə həsr olunmuşdur. Risalə əruz vəzni haqqında türkcə və farsca qələmə alınmış əsərlərdən fərqlidir. Müəllif əsas diqqətini türk əruzuna yönəltmiş, bizə xas olan şeir şəkillərindən tuyuğ, qoşuğ, tarxani, öləng və digər janrları ətraflı təhlil

etmişdir. Babur əruzun 21 bəhri və 572 vəzni haqqında geniş məlumatla yanaşı türkcə və farsca nümunələr vermişdir.

Şairin digər bir risaləsi «Mübəyyəni-zəkat»dır (1521). Burada hənəfiliklə əlaqədar bəzi məsələlər (zəkat, xüms, əşar, xərac və s.) haqqında məsnəvi tərzində məlumat verilir. «Kitab nəzminin səbəbi» qismindən anlaşıldığına görə, Babur bu əsəri övladları Hümayuna və Kamrana öyüd-nəsihət vermək məqsədilə yazmışdır. Şairin «Etiqadiyyə» risaləsi də dini mövzudadır. Babur bu əsərində dinin əsaslarını və fiqhi bir ilahiyyatçı müsəlman alimi səviyyəsində bildiyini nümayiş etdirmişdir.

Mütəfəkkir şair 1504-cü ildə «xətti-baburi» adlı xüsusi bir əlifba kəşf etmiş, türkcə dilinin fonetikasını daha dolğun əks etdirən həmin əlifba ilə Qurani-kərim yazdırmışdır. Bunlardan başqa, Babur tarixi mənbələrdə qeyd olunan iki risalə də qələmə almışdır. «Musiqi elmi» və «Hərb işi» adlanan bu əsərlər, təəssüf ki, indiyə qədər tapılmamışdır.

Babur eyni zamanda türk ədəbiyyatında ilk tərcüməçilərdən biridir. Ağır xəstə olduğu zaman əgər bu xəstəlikdən qurtulsam, o zaman mənə Babur adını qoyan Xoca Übeydullah Əhrarın «Risaleyi-validiyyə»sini farscadan türk dilinə tərcümə edəcəyəm deyə əhd edən Babur 1528-ci ilin 6 noyabrında tərcüməyə başlamış, tək bir gün ara verməklə əsəri iki həftə ərzində tamamlamışdır. Babur bu risalənin müəllifinə dərin hörmət və ehtiram bəslədiyi üçün həmin əsəri öz divanının əvvəlinə qoymuşdur. Baburun tərcüməçilik fəaliyyətinin örnəyi olan «Risaleyi-validiyyə» onun «Seçilmiş əsərləri»nə daxil edilmişdir.

Bu sətirlərin müəllifi Babur haqqında bir sıra əsərlər qələmə almışdır. Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi-mədəni əlaqələrinin inkişafına verdiyi töhfəyə görə 2022-ci ildə Özbəkistanın "Dostluq" ordeninə layiq görülmüş, ona Beynəlxalq Babur mükafatı laureatı adı verilmişdir.

Ədəbiyyat

Zəhirəddin Məhəmməd Babur. *Seçilmiş əsərləri.* Bakı, MBM, 2011, 328 s. (tərtib edən, çağataycadan uyğunlaşdıran və ön sözün müəllifi: Ramiz Əskər).

Zəhirəddin Məhəmməd Babur. *Baburnamə.* Bakı, BXQR, 2011, 432 s. + 32 s. rəngli miniatür (çağatayca, türkcə və rusca nəşrlərindən çevirən, öz sözün, qeydlərin və izahların müəllifi: Ramiz Əskər).

Foltz R.C. 1998. *Mughal India and Central Asia.* Karachi.

Chaliand G. 2004. *Nomadic Empires. From Mongolia to the Danube.* New Jersey.

Синха Н.К., Банерджи А.С. 1954. *История Индии.* Москва.

Nuri M.H. 1992–1993. "India and Central Asia: Past, Present and Future". *Regional Studies* 11 (1) 71.

Руденко Е.И. 2013. "Зарубежные исследователи о тюркском элементе в Южной Азии». *Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук* 2: 4.

Lobo J.W. 2006. "Reinventing Cultural Histories – Need to Place India-Central Asia Historical and Cultural Linkages in Proper Geographical and Ethnic Perspectives". *International Seminar on Cultures and Societies in Transition. India, Russia and Other CIS Countries.* 110. New Delhi.

Bhattacharya *S.* A. 1967. *Dictionary of Indian History.* Calcutta.

Zəhirəddin Məhəmməd Babur. 2011. *Baburnamə.* Bakı, BXQR.

Дж. Нору. 1955. *Откpытие Индии.* Москва.

Ramiz Əskər. 2011. *Türk xalqları ədəbiyyatı oçerkləri.* Bakı, MBM.

Ramiz Əskər. 2020. *Özbək ədəbiyyatı tədqiqatları.* Bakı: Füyuzat.

Ramiz Askar. 2021. *O'zbek adabiyotidan tadqiqotlar.* Toşkent.

Ramız Asker. 2011. Eşsiz Bir Türk: Babur. Ege Güneşi Dergisi 10: 32-34. İzmir.
Ramiz Asker. 2012. *Babur and Azerbaijan; Azerbaijan and Babur. Babur ve Baburname Üzerine Araştırmalar.* Kocaeli.
Ramiz Əskər. 2023. "Türk dünyasının nadir şəxsiyyəti". *Türküstan qəzeti,* 4.02.

TAQDIR, TARIX VA TASVIR
(Boburning g'aroyib taqdiri, tarixi va tasviri)

Madraimov Abdumajid Abduraimovich*

Annotatsiya

Ushbu maqolada XVI asr boshlarida Kobul (Afg'oniston) va Hindiston (Pokiston va Hindiston) hudududa ulkan saltanatga asos solgan buyuk o'zbek shoiri va olimi, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning g'aroyib hayoti, tarixi va tasvirining o'z zamondoshlari, tarixchilar, musavvirlar va olimlar tomonidan buyuk davlat arbobi sifatida o'rganish masalalari va istiqbolli ilmiy yonalishlar tadqiq etildi.

Kalit sozlar*: shoir, olim, davlat arbobi, taqdir, tarix, tasvir.*

FATE, HISTORY AND IMAGERY
(Babur's strange fate, history and image)

Annotation

This article explores the unusual fate, history and images of Zahir ad-Din Muhammad Babur, the great Uzbek poet and scientist, famous statesman, who founded a great empire in the territory of Kabul (Afghanistan) and North India (Pakistan and India) in the early 16th century. They were presented in their own way by Zahir ad-Din Muhammad Babur himself, his contemporaries, depicted by miniaturists, and are also studied by various scientists in their own way. The author thought to characterize the most promising areas of study of the rich and diverse heritage of Zahir ad-Din Muhammad Babur as a great statesman.

Key words: *poet, scientist, statesman, fate, history, images.*

Buyuk o'zbek shoiri va olimi, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning g'aroyib hayoti boshqalarnikiga o'xshamasligini birinchi bo'lib yozgan qizi Gulbadan Begim faqat Farg'ona va Movarounnahrda sodir bo'lgan son-sanoqsiz jang-u jadallar to'g'risida fikr bildirgan edi.

Zahiriddin Muhammad Boburning g'aroyib taqdiri nimalarda namoyon bo'ladi?

Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yili Andijonda Temuriy Umarshayx oilasida tug'ildi, oq-qorani tanigach shahar hokimi bo'ldi, hijriy hisobda o'n ikki yoshida 1494-yili Fargo'na viloyati podshohi bo'ldi.

Zahiriddin Muhammad Boburning taqdiri ertaklardagi kabi bir kun avval otasidan ajrab, yetim qolgan o'n ikki yoshli shahzoda ertasiga katta onasi Esandavlat Begim va ustozi Mavlonoyi Qozi kelib, uni Farg'ona viloyat beklari podshoh deb tan

* Tarix fanlari doktori, professor, O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Temuriylar tarixi davlat muzeyi katta ilmiy xodim, abdumazidmadraimov@gmail.com

olganlarini aytadi. Yosh podshoh uch dushman siquvida qoladi. Biri – Samarqand podshohi Sulton Ahmad mirzo katta amakisi. Ikkinchisi – katta tog‘asi Toshkent xoni Sulton Mahmudxon edi. Uchinchisi – Koshgár hokimi Abubakr Dug‘lat. Qisqa muddatda Bobur Mirzo va beklari hamjihat bo‘lib dushmanlar hujumini bartaraf etdilar.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Vaqoyi” yoki “Boburnoma” asari mazmuni bilan jiddiy tanishgan kitobxon 15 asr oxiri va 16 asr boshlaridagi, biri ikkinchisiga aynan o‘xshamagan Farg‘ona va Movarounnahr, Kobul va Xuroson hamda Shimoliy Hindiston tabiati, odamlari va o‘sha davrda yuz bergan siyosiy voqealar girdobiga tushib qolganday his qiladi o‘zini. Yuksak ilmiy va madaniy yutuqlarga erishgan Temuriylar saltanatida shahzodalar o‘rtasida hokimiyat uchun o‘zaro kurash qiziydi. Anchagina hayotiy va harbiy tajriba to‘plagan Muhammad Shayboniyxon avval Temuriy shahzodalarni, so‘ngra esa chig‘atoiylarni ham siyosiy hayotdan siqib chiqarishga erishadi.

O‘n-o‘n bir yillik muvaffaqiyatsiz kurashdan so‘ng o‘z omadini boshqa yurtda sinamoqchi bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur avval Kobul va unga yaqin shaharlarni egallab, yuksak madaniy taraqqiy etgan Xuroson poytaxti Hirot shahrida qo‘sh hokimiyat egalari aka-uka shahzodalar Badiuzzamon va Muzaffar Mirzolar mehmoni bo‘ladi, Dehli podshohi Sulton Ibrohim Lo‘diyni 1526-yili aprelida Panipat maydonida, 1527-yili esa rajput sarkardasi Rana Sangani Kanva shahrida yengib, Kobuldan to Bengaliyaga qadar bo‘lgan hududlarni birlashtirib, yangi ulkan saltanatga asos soldi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z hayoti va boshidan o‘tkazgan voqealarni bayon etgan “Vaqoyi” asarini yozgan. Kitobni fors tiliga tarjima qilganlar uni “Tuzuki Boburiy” yoki “Voqioti Boburiy” deb ataganlar. Ingliz tiliga tarjima qilganlar kitobni “Boburning xotiralari” deb nomlaganlar. Bu kitob dunyoga “Boburnoma” nomi bilan mashhur bo‘lib ketgan. Bu kitobdagi g‘aroyib voqealar va ibratli misollar uni jahon adabiyoti durdonalari J. Sviftning “Gulliverning sarguzashtlari” yoki D. Defoning “Robinzon Kruzoning boshdan kechirganlari” asarlari qatoriga qo‘yish mumkin. U kitoblarda mualliflar o‘ylab topgan g‘aroyib voqealar bayon etilsa, Bobur hayotini voqealarini uch ajoyib o‘lka, mamlakat tabiati – Farg‘ona va Movarounnahr shahar va qishloqlarida, ikkinchi qismi Kobul, uning yaqin atroflari va Xuroson poytaxti Hirot shahridagi uchrashuvlar; va nihoyat muallifning sehrli va maftunkor Hind soridagi hayotining songgi to‘rt yilgi voqea va hodisalar tarixi bayon etilgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur mo‘min musulmon sifatida taqdirga ishongan va eng qaltis vaqtlarda ham o‘ziga ishonchni yo‘qotmagan. Shunday paytlarda u yozgan edi:

Nekim taqdir bo‘lsa ul bo‘lur, tahqiq bilgaysen,
Erur jangu jadal, ranju sitosat barcha behuda [Nisoriy 1993, 54].

Zahiriddin Muhammad Boburning hayotiga qasd qilganlarida ham Allohga tavakkul qilib yozadi: “Tengri taolo saxladi:

Agar tig‘i olam bijunbad zi joy,
Naburrad rage to nahohad Xudoy”.

(Mazmuni: Agar olam tig‘i o‘z joyidan qo‘zg‘asa ham, Xudo xohlamasa bir tori ham qirqmaydi) [Bobur 2002, 257].

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘n besh yoshida Samarqandni egallab Movarounnahr podshohi bo‘ldi. O‘zing shaxsiy qilichini sarkarda Sulton Ahmad

Tanbalga sovg‘a qildi. Bir necha yildan song dushmanga aylangan Sulton Ahmad Tanbal Boburning o‘z qilichi bilan boshiga urgan. Bu ham uning hayotidagi g‘aroyib voqealardan biri edi.

Zahiriddin Muhammad Bobur Samarqandda to‘satdan qattiq kasal bo‘lib tildan qoladi, bir necha kun og‘ziga paxtadan suv tomizishgan. O‘ziga kelgach, Andijondan yordam so‘rab yozilgan maktublarni o‘qib, shaharni tashlab chiqadi. Ayni shu kuni Andijon dushmanlari qo‘liga o‘tgan edi. Shu yili birdaniga Movarounnahr podshohi bo‘ldi, Samarqandni jangsiz tashlab chiqib, Andijonni qo‘ldan berib joysiz podshoh bo‘lib qoldi. Ikki yilcha kurashib Andijonni qo‘lga kiritadi, ammo bir xato farmon tufayli shaharni yana qo‘ldan chiqaradi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘n yetti yoshida 240 askari bilan Samarqand shahrini ikkinchi marta qo‘lga kiritadi. Bu uning harbiy jasorati natijasi edi. Bir yil shaharda qamalda qolib, katta qiyinchiliklardan so‘ng qamaldan qutulib chiqadi. U hijriy 909 /1503-1504-yillari So‘h va Xushyor tog‘larida bir yil darbadarlikda jon saqladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur hijriy 910 /1504-yili Hisor tomonga o‘tib, Kobulga yurish boshladi, yo‘lda unga avval Boqi Chag‘aniyoniy nomli amaldor, keyin esa Hisor hokimi Xusravshoh odamlari kelib qo‘shildi. Shu yili u Kobul shahri va uning atroflarini egalladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur hijriy 912/1506-yili Hirot shahriga Sulton Husayn Mirzo ta’ziyasiga bordi, Badiuzzamon Mirzo va Muzaffar Mirzolar bilan uchrashdi, poytaxt Hirot shahrining mo‘tabar joylarini ziyorat qildi. U ketganidan foydalanmoqchi bo‘lgan bir guruh qarindoshlari fitna uyushtirdilar. Bobur ularni yengib mamlakatidan haydab yubordi.

Zahiriddin Muhammad Bobur hijriy 932/1525-yili Hindistonga beshinchi yurishini amalga oshirib, Panipat maydonidagi jangda Sulton Ibrohim Lo‘diyni yengib, Dehli sultonligini egalladi. O‘z raqibi onasiga hurmat bajo keltirdi, ammo u badbaxt ayol Bobur joniga qasd qilib uni zaharlatdi. U hijriy 933/1527-yili Kanva shahri jangida rajput sarkardasi Rana Sangani yengib, yangi ulkan saltanatga asos soldi va *as-sultoni a’zam va xoqoni mukarram* unvoni bilan tangalarni zarb ettirdi.

So‘nggi yillarda Zahiriddin Muhammad Bobur yana ikki marta o‘limdan qoldi. Bir marta daryo yoqasida otda ketayotganida suvga qulab ketishiga oz qolgan. Ikkinchi marta kemadagi sayr davomida unga suiqasd uyushtirmoqchi bo‘lganlar.

Zahiriddin Muhammad Bobur hijriy 937/1530-yili Agra shahrida o‘z taxtini katta valiahd o‘g‘li Humoyunga qoldirib, vafot etdi.

Ushbu muhim va g‘aroyib voqealar “Vaqoyi” kitobida tafsiloti shunday bayon etilganki, ularni kitobxon juda qiziqib o‘qiydi. Agar kitobdagi tafsilotlar bu joyda keltirilsa, deyarli asar matnini aynan qaytarish zarur bo‘lar edi.

Zahiriddin Muhammad Boburning asari ungacha yaratilgan arab va fors tillaridagi an’anaviy tarixiy kitoblarlarga o‘xshamaydi. Mazmun jihatidan Nizomiddin Shomiy va Sharafuddin Ali Yazdiylarning “Zafarnoma” asarlarining mantiqiy davomi deyish mumkin, xolos. Ba’zi jihatlari bilan uslubi Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’i sa’dayn va majma-i bahrayn” asarini eslatadi, voqealarning yilma-yil bayon qilinishi bilan.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining asari bilan turkiy – o‘zbek tilidagi tarixiy asarlar yozish a’n’anasini davom ettidi. Bu asar undan avval yaratilgan “Temur tuzuklari” va Alisher Navoiyning “Tarixi anbiyo va hukamo”, “Tarixi muluki Ajam”,

“Xamsat ul-matahayyirin”, “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”, “Holoti Pahlavon Muhammad” kabi tarixiy asarlari davomi bo‘lishi bilan birga, bir necha jihatlari bilan ajralib turadi. Ular ichida “Temur tuzuklari” va Bobur asarining o‘xshash tomonlari bir tildagi va voqealarning sodda va to‘g‘ri bayon etishga intilish bo‘lsa-da, keyingi kitobda muallifning she’riyatga, tabiatga, go‘zallikka intilishi yaqqol sezilib turadi.

Muallif voqealarni juda samimiy va sodda tilda bayon etar ekan, har so‘zni rost bitilishiga katta e’tibor bergan. Yana bir jihati unda yirik tarixiy shaxs to‘g‘risidagi ma’lumotlar bir tizimga solinib bayon etilgan. Buni biz Boburning tarix ilmi taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi deb atashimiz mumkin.

Shu vaqtgacha yozilgan tarixiy asarlarda Farg‘ona vodiysiga bu darajada katta e’tibor berilmagan edi. Zahiriddin Muhammad Bobur asarida Farg‘ona, Movarounnahr, Kobul, Xuroson, Pokiston va Hindiston tarixi yoritilgan. Unda bu mamlakatlar geografiyasi, aholisi, tili, urf-odatlari, tabiati, nabotot va hayvonot dunyosi to‘g‘risida qimmatli ma’lumotlar mavjud.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zining “Vaqoyi’” asari bilan Shimoliy Hindistondagi tarixnavislik fani rivojiga katta hassa qo‘shdi. Qizi Gulbadan begim “Humoyunnoma”da, Jaloluddin Muhammad Akbar farmoni bilan yaratilgan otasi to‘g‘risidagi yana ikkita tarixiy asar va boshqa Boburiylar tarixiga oid barcha kitoblarda Bobur asarining ijobiy ta’sirini ko‘rish mumkin.

Hindistonda yangi saltanatga asos solgach, Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk bobokaloni Amir Temur hamda buyuk olim va davlat arbobi Ulug‘bek Mirzolarning Movarounnahrning Samarqand, Kesh va boshqa shaharlardagi hamda Shohrux Mirzo, Sulton Husayn Mirzo, Alisher Navoiyning Xuroson, Hirotdagi bunyodkorlik va homiylik ishlarini o‘zi davom ettirdi va “Vaqoyi’” –“Boburnoma” asari orqali avlodlariga vasiyat sifatida yozib qoldirdi.

Bu tarixiy vasiyat o‘z o‘rnida uchinchi buyuk Boburiy Jaloluddin Muhammad Akbar davrida va uning topshirig‘iga binoan yaratilgan “Voqioti Boburiy” tarjimasi mo‘tabar qo‘lyozmalariga ishlangan besh yuzdan ortiq nafis mo‘jaz rasmlarda tasvirlangan. Yuzdan ortiq mohir musavvirlar tomonidan yaratilgan bu noyob san’at asarlari jahonning eng nufuzli muzey va kutubxonalarida saqlanmoqda. Ular Zahiriddin Muhammad Boburning g‘aroyib taqdiri va tarixini yorqin ranglarda, nafis chiziqlarda yuksak badiiy saviyada tasvirlab, kishilarga nozik did va boy bilim beradi. Jaloluddin Muhammad Akbar davrida va uning topshirig‘iga binoan yaratilgan “Voqioti Boburiy” tarjimasi qo‘lyozmalariga ishlangan rasmlar o‘zining yuksak badiiy saviyasi bilan o‘z davri tasviriy san’ati mavzu doirasini kengaytirdi, turli mamlakatlar tabiati, odamlari, hayvonoti, parrandalari, suv hayvonlari, nabototi – daraxtlar, o‘simliklar va gullar tasvirini yaratdilar. Bu noyob rasmlarda kitob muallifi Bobur Mirzo, u yashagan davr va hamda g‘aroyib taqdiri bilan tanishish, o‘sha davr moddiy yodgorliklari to‘g‘risida tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

“Boburnoma” rasmlarida Zahiriddin Muhammad Boburning Kobul viloyatidagi bunyodkorlik faoliyati “Bog‘i vafo”, “Bog‘i safo”, “Bog‘i Kalon”, Hoja Seyoron chashmasini obod qilinishi, Hindistonda olib borilgan obodonchilik ishlari, mahalliy madaniy obidalarni qiziqib tomosha qilishiga alohida e’tibor berilgan.

Zahiriddin Muhammad Boburning ovga qiziqishi natijasida ko‘plab ov manzaralari turli joylarda, turli hayvonlar, qushlarni ov qilish ham tasvirlangan. Zahiriddin Muhammad Boburning taqdiridagi ko‘plab jang-u jadallar rassomlarning bu sohada o‘z mahoratini namoyish etishga imkon bergan. 16 asr tarixchisi Abulfazl

Allomiy “Bu rasmlarni buyuk Yevropa musavvirlari va ustod Kamoliddin Behzod asarlari bilan teng qo‘yish mumkin” - deb yuqori baho bergan edi.

Adabiyotlar

Нисорий Ҳасанхўжа. 1993. *Музаккири аҳбоб.* Тошкент: Халқ мероси.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома.* Тошкент.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. 2014. Бош муҳаррир А. Аъзамов. Тошкент: “Шарқ” НМИУ.

Захириддин Мухаммад Бабур. Бабуриды. 2016. Библиография. Автор-составитель Ш.Ш. Рустамходжаев. Москва: Изд-во восточной литературы.

Машрапов З., Мадраимов А. 2022. *Темурий ва Бобурийлар санъати.* Тошкент: “Шарқ” НМИУ.

HUKMDORLARGA O‘RNAK BO‘LADIGAN, DUNYO OLIMLARI HAVAS QILADIGAN UMR E’TIROFI

Mullaxo‘jayeva Karomat Toshxo‘jayevna*

Annotatsiya

Bobur va boburiylar sulolasining dunyo madaniyati taraqqiyotidagi o‘rni ulkan tarixiy ahamiyatga ega. Maqolada Bobur va uning avlodi tomonidan amalga oshirilgan ishlarning Hindiston, Yevropa va rus olimlari tomonidan e’tirof etilishi hamda o‘rganilishi, boburiylar sulolasi vakillari hayot yo‘lining muayyan ijodkorlar asarlari uchun muhim manba sifatida xizmat qilishiga oid fikr-mulohazalar o‘z ifodasini topgan.

Kalit so‘zlar: *Bobur, Hindiston, avlod, fazilat, qo‘lyozma, olim, yozuvchi.*

ACKNOWLEDGING A LIFETIME THAT SETS AN EXAMPLE FOR RULERS AND INSPIRES THE WORLD'S SCIENTISTS

Annotation

This article explores the historical significance of Babur and the Babur dynasty in shaping world culture. It delves into the acknowledgment and examination of their contributions by Indian, European, and Russian scholars. Additionally, it highlights the influence of the Babur dynasty's life narratives on artistic endeavors, underscoring their importance as source material for artists.

Key words: *Babur, India, generation, virtue, manuscript, scientist, writer.*

Dunyo tarixida katta imperiyani tuzib, uni adolat bilan boshqarish mumkinligini ko‘rsatolgan, avlodini o‘zi boshlagan ishni davom ettirishiga munosib qilib tarbiyalagan Zahiriddin Muhammad Bobur turkiylarning katta tarixdagi o‘rni mustahkamlanishiga muhim hissa qo‘shgan ulug‘ siymolardan.

Hindistonning katta siyosiy arbobi Javoharla’l Neru “Jahon tarixiga nazar” nomli mashhur asarida Hindiston tarixining XVI asrda kechgan voqealarini sarhisob qilar

* Dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, kmullahodjayeva@gmail.com

ekan, Bobur va boburiylarga alohida baho beradi. Neruning yozishicha, bu Buyuk mo‘g‘ullar imperiyasining (Yevropada Boburga nisbatan “Buyuk mo‘g‘ul” degan yanglish qarash natijasida ba’zi kitoblarda shunday ta’rif beriladi – *K. M.*) dovrug‘i butun Yevropaga tarqalgan qudrat va shon-shuhrat davri edi. Bobur o‘zigacha o‘tgan hukmdorlarning eng ma’rifatparvari va eng dilbaridir. “Italiyada va umuman Yevropada Uyg‘onish davrida adabiyot va san’atni sevgan avantyurist podsholar ko‘p o‘tgan – deb yozadi J. Neru. – Ammo ular prinsipsiz, ig‘voga moyil hukmronlar edi, dushmanlariga qarshi kurashda zahar solingan qadah va xanjar ishlatuvchi mustabidlar edi. Ritsar tabiatli Boburni bu hokimcha sultonlar qatoriga qo‘shish haqiqatga zid bo‘lur edi” [Hepy 1981, 36]. Neruning ushbu fikrlari Boburning hind xalqi tarixi, uning boy urf-odatlariga o‘ta hurmat bilan qaraganini yana bir bor yodga soladi.

Javoharla’l Neru Boburning Hindistonda bor-yo‘g‘i to‘rt yil hukmronlik qilgani, Hindistonni oxirigacha o‘rganib ulgurmaganini aytar ekan, buni “Boburnoma”da muallifning Hindistonga bergan dastlabki ta’rifi va u bilan tanishgandan keyingi bahosi bilan asoslaydi. Chindan, Bobur kam yashadi, ammo shu qisqa vaqt ichida Hindiston bilan, xalqining moddiy va ma’naviy hayoti bilan yaqindan tanishishga ulgurdi. Ko‘p ishlarni amalga oshiroldi, ammo qolganlariga vaqt kerak edi. Bevafo umr esa bunga imkon bermadi. Boburning ishlarini uning avlodlari davom ettirdi. Ularning ishlariga Boburning vasiyatlari ko‘mak berdi. Boburning keyingi yillari topilgan maxfiy vasiyatnomasida butun e’tiborni sultonlikning mustahkam tutishga qaratish haqida so‘z boradi: “... *Ey farzandim, Hindiston mamlakati turli mazhablardan ma’mur bo‘lgan. Alloh taolo Sizga buni karomat etdi. Siz mazhablarni yomon ko‘rishdan dilingizni pok tuting. Har mazhabning tariqasiga (yo‘liga) adolat qiling. Xususan, Hindistonning qalbini qo‘lga kiritaman desangiz, sigir so‘ymoqdan o‘zingizni tiying. Bu yaxshiligingiz evaziga shu viloyat xalqining qalbi Sizga yaqin bo‘ladi. Qo‘lingiz ostidagi har qavmning ibodatgohlarini va muqaddas joylarini xarob etmang. Shunday odillikni ixtiyor qilingki, podishoh ra’iyatdan va ra’iyat podishohdan osuda bo‘lsin. Islomning taraqqiyoti ehson qilichidan yaxshiroq bo‘ladi, zulm tig‘idan emas. Sunniy va shia o‘rtasidagi janjallardan ko‘zingizni yuming. Agar bundan ko‘z yummasangiz, islom zaiflashishi mumkin. Ra’iyatdagi turli qalblarni arbaai anosir (to‘rt unsur) bilan mahkam tuting. Saltanatning jismi turli marazlardan tinch bo‘lsin. Podishohlik ishlarini puxta qilish uchun hazrat Amir Temur Sohibqironning ishlarini ko‘z oldingizda tuting...*” [https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/zarvaraqlar-boburning-maxfiy-vasiyatnomasi. html].

Bobur dunyodagi hukmdorlarga o‘rnak bo‘ladigan, dunyo olimlari havas qiladigan umrni yashab o‘tdi. U olib borgan janglardan so‘ng o‘limning, qullikning azob-uqubati emas, balki yaratishning, yuksalishning nafasi ufurib turdi. Bobur qayerga bormasin, qaysi yurtni qo‘lga kiritmasin, u yerni o‘z vatanidek sevoldi – obod qildi, xalqi uchun farovonlikni istadi va shu yo‘lda kurashdi. Uning shaxs sifatidagi mukammal qiyofasi har bir a’molida namoyon edi. Bular barchasining bizga yetib kelishida esa “Boburnoma”dek ulkan manbaning o‘rni beqiyos. Ko‘pincha, esdaliklar, xotiralar deb nomlaydiganimiz “Boburnoma”ni sinchiklab o‘rgansak, unda juda katta ilmiy iqtidor egasining kuzatishlari, mulohazalari va xulosalarini ko‘ramiz.

Agar Boburning faoliyatiga nazar tashlasak, u 11–12 yoshlarida otga mindi va umrining oxirigacha undan tushmadi – umri jang-u jadallarda o‘tdi. Boburning shaxs sifatidagi qiyofasi, harbiy yurishlari, davlatchilik siyosatidagi muvaffaqiyatlari hamda “Boburnoma”dagi ko‘plab ma’lumotlar Boburning fenomenal qobiliyat sohibi

ekanligini koʻrsatadi. Uning muxlislarida bot-bot paydo boʻladigan “Bobur qachon oʻqib-oʻrgandi, qachon bunday shoir boʻlib ulgurib, “Boburnoma”dagi bunday maftunkorlik qayerdan?” kabi savollarning ba’zilariga shu asarning oʻzidan javob topilsa, qolganlarining hammasi undagi fenomenal qobiliyat bilan bogʻliq, degan xulosaga kelish mumkin. Ammo Alloh bergan bunday qobiliyatni asrab qolish, oʻstirish, kamolotga yetkazish shaxsning ishi – faqat uning oʻziga bogʻliq. Shu ma’noda, Bobur dunyoga kelib, oʻz missiyasini toʻgʻri anglagan va aniq belgilab ololgan insonlardan biridir. *“Boburnoma”ning mukammal nusxalaridan birini koʻchirgan kotib Boburning yaxshiliklari haqida gapirib, ularni yozib tugatish mahol ekanligini ta’kidlar ekan, bu insonda mujassam boʻlgan sakkiz sifat – fazilatni sanaydi, bular: hamisha yuksak muvaffaqiyatlarga erishishi, uning himmati baland inson ekanligi, viloyat olish, viloyat saqlashdagi ustunligi, obodonchilikka – farovon turmushga intilishi, Tangri taolo bandalariga turmush kengchiligini istashi, lashkarning koʻnglini ola bilishi va adolatpeshaligidi*r [Бобур 2008, 285].

Dunyo olimlarining Boburga ehtiromi, unga berayotgan bahosi zaminida mana shu fazilatlarning mujassamligini koʻramiz. Bugun bizning bu zotni ulugʻlashimiz, unga muhabbatimiz uning ayni shu fazilatlari tufayli, deb ayta olamiz. Ingliz tarixchisi Eduard Holden bu borada: “...Bobur fe’li-sajiyasiga koʻra Sezarga qaraganda sevishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qoʻyilgan”, – degan edi.

Bobur shaxsining mukammalligi va bu insonga muhabbatning ildizlari mana shu sifatlarning tajassumida boʻlsa, ajab emas. Sharqshunos olim Aleksandr Samoylovich bu zot oldida faqat uning vorislari – oʻzbek sharqshunoslari emas, balki dunyo olimlarining burchdorligi haqida yigirmanchi asrning boshlarida shunday yozgan edi: “Yevropada “buyuk moʻgʻul” deb atash rasm boʻlgan, haqiqatda esa “buyuk turk” deb ataydiganimiz “Oʻrta Osiyolik Yuliy Sezar” – Hindiston imperatori Zahiriddin Muhammad Boburning asarlarini nashr etish, tarjima qilish va oʻrganish ingliz va rus sharqshunoslari uchun burch, sharaf va saodatdir” [Самойлович 2005, 698]. Bu Boburga, uning ijodiga dunyo olimlarining munosabatini haqqoniy ifodalagan fikr edi.

Ammo Boburni oʻrganish ancha oldinroq boshlangan.

Bobur shaxsiga qiziqish, uning asarlarini oʻrganish inglizlarning Hindistondagi faoliyati bilan chambarchas bogʻliq. Hindistonga kelgan inglizlar Bobur muvaffaqiyatlari, boburiylar amalga oshirgan ulkan ishlarning asoslari bilan albatta qiziqishgan. Diplomatlar, tarixchilar, sharqshunoslar bu yerdagi manbalarni oʻrganish asnosida Bobur asarlariga ham duch kelgan. “Boburnoma”, Bobur devoni, “Aruz risolasi”, “Risolai volidiyya”, “Mubayyin” asarlari ichida, ayniqsa, “Boburnoma” barchaning e’tiborini tortgan. Keyinchalik, Neru e’tirof etganidek, Boburning gʻalabasini nafaqat Dehli sultonligining zaifligi, balki uning oʻsha davrda Hindistonda hali ma’lum boʻlmagan yangi, takomillashtirilgan artilleriya turiga ega boʻlganligi bilan ham izohlaganlar.

Ular endi dunyo ahlini Bobur shaxsi bilan tanitishga, “Boburnoma”dan olgan zavqini dunyodagi boshqa kishilar bilan baham koʻrishga intilardilar. Chunki bu bitikdagi ma’lumotlar, tuygʻularni bir kishining oʻz yuragida saqlab turishi qiyin. Dunyoning kemtikligini toʻldirishga urinib yashayotgan har qanday ziyoli Bobur shaxsi bilan, uning asarida bitilganlardan topgani – hayratlarini oʻzgalarga ulashish bilan zavq oladigan bir davr boshlangandi, goʻyo. Ayniqsa, ”Boburnoma” tarjimalari asnosida dunyoning katta qismi Bobur bilan tanisha boshladi. Bobur bilan birga uning avlodlari hayot tarzi, faoliyati, asarlarini uzviy tadqiq etish yoʻliga oʻtildi. Jumladan,

“Boburnoma”ni o‘rganganlarning ko‘pchiligi “Humoyunnoma” (Gulbadanbegim) va “Akbarnoma” (Abulfazl Allomiy)ni ham o‘rganardilar. Bu asarlar ham “Boburnoma” kabi boshqa tillarga, jumladan, ingliz tiliga tarjima qilingan. Boburiylar imperiyasi haqida so‘z ketganda, albatta, Humoyun, Akbar, Jahongir, Shohjahon, Avrangzeb nomlari va ularning tarixdagi ishlari tilga olinadi.

“Boburnoma” turkiy tildan, ko‘proq forsiy tildan Yevropa tillariga tarjima qilindi. Asar ilk bor Boburning zamondoshi Shayx Zayn tomonidan forsiyga o‘girilgan. Albatta, mazkur tarjima mukammal emas. Unda tarjimon ishga erkin yondashib, asardagi muayyan davrnigina (932–933/1525-1526-yil voqealarini) tarjima qilishga muvaffaq bo‘lgan. Ushbu tarjima asar nusxalarining Britaniya muzeyida (ulardan birini biz bilgan tarixchi Xondamirning nabirasi ko‘chirgan), Parij Milliy kutubxonasida saqlanishi, yevropalik sharqshunoslarning kataloglaridan joy olishi Bobur va u bitgan asarlarning bundan bir necha asrlar oldin dunyoni keza boshlaganini, o‘z muxlislarini topganini ko‘rsatadi. “Boburnoma” ana shu ilk tarjimadan boshlab dunyo keza boshladi. Albatta, Bobur bu asarini ko‘chirib, o‘z yaqinlariga jo‘natgani haqida ham ma’lumotlar qoldirgan. Lekin bu forsiy tarjima ana shu paytlari ziyolilar ko‘p bahramand bo‘lgan tilda asarning umrini uzaytirishni boshlab bergan edi. Keyinchalik “Boburnoma” yana tarjima qilindi. Ayniqsa, Akbarshoh davrida Mirza Abdurahim ibn Bayramxonning forsiyga o‘girgan (1589-y.) ancha mukammal nusxasi asarning ingliz (1826-yili Uilyam Erskin) va nemis (1928-yili Amadeus Kayzer) tillariga tarjima qilinishi uchun manba bo‘lib xizmat qildi (boshqa ingliz olimlari tomonidan qisqartirilgan tarjimalar ham shu manba asosida bajarilgan).

Ammo “Boburnoma”ni asliyatdan tarjima qilgan ingliz olimlari ham borki, ular o‘z tarjimasida yoki Bobur haqida yozganlarida bu shaxsga, uning avlodiga bo‘lgan muhabbatini yashirmaydi. Jumladan, Hindistonga turmush o‘rtog‘i – sharqshunos-tarixchi va tarjimon Henri Beverij bilan birga kelgan Annet Syuzanna Beverij xonim dastlab bu yerda ta’lim-tarbiya ishlari bilan shug‘ullanadi. Bobur va boburiylarga qiziqishi uning turkiy (eski o‘zbek tilini) va forsiy tillarni o‘rganishga ishtiyoqini oshirib, xonimga ilhom beradi. Beverij xonim dastlab Gulbadanbegimning “Humoyunnoma” asarini (forsiydan) ingliz tiliga o‘giradi va Angliyada 1902-yili chop ettiradi. Uning turmush o‘rtog‘i Henri Beverij esa xuddi shu yili “Akbarnoma”ni ingliz tiliga tarjima qilgan, Beverij xonimga turkiy tilni yaxshi bilgani uchun “Boburnoma”ning Haydaroboddagi nusxasini topib, tarjima qilish uchun topshirgan edi.

Uzoq yillik mashaqqat evaziga dunyo yuzini ko‘rgan bu tarjima-asar – ingliz tilidagi “Boburnoma” “Boburga bag‘ishlanadi” deb boshlangan so‘zlar bilan 1921-yili nashr qilinadi. Inglizzabon muxlislar “Boburnoma”ni undan keyin ham ko‘p bor tarjima qilishgan. Ularning barchasiga xos muhim xususiyat Boburga va uning avlodiga bo‘lgan muhabbat edi. Boburning shoh va shoir sifatidagi qiyofasi ayniqsa ko‘pchilikni o‘ziga rom qilgan. Bu – bir-biri bilan uyg‘unlashishi qiyin bo‘lgan fazilatlarning bir insondagi tajassumi ularning tasavvuridagi yangi bir dunyoni vujudga keltirgan edi. Ayni shu jihat endi tarjimalar orqali Boburni tanigan, uning dunyosini tasavvur qila boshlagan va bularni o‘zining qalb prizmasidan o‘tkazgan ijodkorlarning asarlarida namoyon bo‘la boshladi. Ulardan biri ingliz adibi Flora Anna Stil qalamiga mansub “Jahongashta hukmdor” (“King-Errant”) asaridir.

Asar muallifi Flora Anna Stilning faoliyati ham Beverij xonimnikiga o‘xshab ketadi. Angliyada tug‘ilib voyaga yetgan Flora Anna Stil 1867-yili Hindistondagi Buyuk Britaniya qirolligi fuqarolik xizmati a’zosiga turmushga chiqib, hayotining keyingi yigirma yilini Hindistonda, Panjobda o‘tkazadi. Shu bois uning asarlari asosan Hindiston va uning tarix**i** haqida. U mahalliy hind tilini mukammal o‘rganib oladi. Erining sog‘lig‘i yomonlashishi sababli Stil xonim uning ko‘pgina majburiyatlarini zimmasiga olishga majbur bo‘ladi. Mahalliy maktablarni nazorat qilib, Hindistonda ta’lim darajasi oshishiga o‘z hissasini qo‘shadi. Uning bu sohadagi faoliyati va hindistonlik ayollarning bilimini oshirishga bo‘lgan e’tibori uni mahalliy xalqqa yaqinlashtiradi hamda ularning madaniyati va turmush tarzini batafsil o‘rganishiga imkon beradi.

1889-yili Stil xonim oilasi bilan Buyuk Britaniyaga qaytadi va umrining oxirigacha (1929-yil) o‘sha yerda o‘z faoliyatini davom ettiradi.

“Jahongashta hukmdor” asarini Flora Anna Stil umrining so‘nggi yillarida yozgan. U Boburning hayoti, uning asarlari, xususan, “Boburnoma” va ”Humoyunnoma”dan ta’sirlanib yozilgan realistik badiiy asardir.

U asarida Boburni nozik qalbli, ta’sirchan inson, betakror ijodkor, go‘zal xayolot sohibi, shu bilan birga buyuk davlat asoschisi va qudratli hukmdor sifatida tasvirlab bera olgan.

Muallif o‘z asariga bitgan so‘zboshida quyidagilarni yozadi:

“Mazkur kitob roman ham, tarixiy asar ham emas. Bu asar bir insonning o‘zi yozib qoldirgan xotiralaridan olingan umr sahifalaridir.

“Chilangar, tikuvchi, jangchi, dengizchi, olijanob inson, dorishunos, dehqon...”. Bu kabi ta’riflarni behisob davom ettirish mumkin.

Bu asar qahramoni o‘zida shu kabi ko‘plab xislatlarni mujassam etgan. Zero, Bobur nomi bilan tanilgan Zahiriddin Muhammad – Hindiston hukmdori, biz yanglish “Buyuk Mo‘g‘ullar” deb ataydigan sulolaning asoschisi – bir vaqtning o‘zida shoir, rassom, jangchi, olijanob inson, bastakor, qalandar va hukmdordir.

U XV asrning oxiri va XVI asrning boshlarida hech qaysi inson boshidan kechirmagan sarguzashtlarga boy umrni yashab o‘tdi va o‘z kechinmalarini qog‘ozga tushirib bordi.

Men mana shu yozuvlarning har bir satrini qayta-qayta o‘rganib, ba’zan o‘zim lozim ko‘rgan tafsilotlarni kiritib, o‘zining fazilatlari-yu kamchiliklari, muvaffaqiyatlari-yu mag‘lubiyatlarini ochiq-oydin va shu bilan birga tengsiz yumor va g‘urur hissi bilan yozib borgan yoqimli, ko‘p qirrali va ta’sirchan ko‘ngil sohibi qiyofasini bekam-u ko‘st ochib berishga harakat qildim...” [Steell 1912, I–3].

Muallif Boburning ruhiy olamini, qalbida kechayotgan kechinmalarini tasvirlashga harakat qiladi. Natijada dilkash bir asarning dunyoga kelishiga muvaffaq bo‘ladi. Asarning janri haqida so‘z ketganda, muallifning o‘zi aytganidek, uni qaysi janrga mansubligi haqida ham aniq xulosaga kelish qiyin. Tasvirlanayotgan voqealar ko‘lami, qahramonlar va personajlarning adadi, olib chiqilayotgan masalalar asarni sarguzasht qissadan kattaroq ekanligini ko‘rsatadi. Yozganlarining nazariy tomonlariga parvo ham qilmagan bu muallifning yuragi Bobur shaxsi, u tasvirlagan ulkan bir olamning asiri edi. Boburning muhabbati haqida yozar ekan, u xayoliga, tasavvuriga erk beradi, hatto o‘zi anglab tursa-da, o‘zi o‘ylab topgan badiiy to‘qimalardan voz kecholmaydi va so‘zboshida shunday yozadi: *“Billur kosa voqeasi va Bobur hayotining so‘ngida Mohim ismli ayolga uylanishi badiiy to‘qima mevasidir. Men*

bu voqealarni asarga kiritishni Bobur va uning amakivachchasi Ma'suma o'rtasida bo'lib o'tgan, ming afsuski, qisqa davom etgan ishqiy munosabatlarining shubhasiz mevasi sifatida ko'rsatmoqchi bo'ldim. Chunki Bobur, avvalambor, juda mehribon inson bo'lgan. Ishonamanki, mening xayolotim qahramonim hayotining umumiy mazmuniga to'g'ri keladi. Agarda to'g'ri kelmasa, ishonchim komil, u meni kechiradi. Chunki u hayoti davomida shunchalik ko'p narsalarni (ishlarni) kechirganki, hayotidan so'ng ham o'zining ashaddiy muxlisasiga gina saqlamaydi... " [Steell A.F. 1912, 1912, I–3].

Ingliz tilida va boshqa yevropa tillarida Bobur haqida juda ko'p asarlar yaratilgan. Ularning muayyan qismi badiiy asarlar. Shuningdek, ilmiy, ilmiy-ommabop asarlar ham talaygina. Bu asarlardan bir qanchasi bugun o'zbek kitobxonlariga yetib borgan.

Sharq adabiyoti va san'ati, xususan, boburiylar faoliyatiga ham alohida mehr bilan yondashgan, uni chuqur o'rgangan olimlardan biri – Anna Mariya Shimmeldir. Shimmel xonim Sharq adabiyotini irfon bilan bog'lab tekshirar ekan, "Buyuk mo'g'ul imperiyasi: tarix, san'at va madaniyat" asarida Boburning hayot yo'lini, islom va uning g'oyalari bilan bog'lab o'rganadi. Bobur va avlodlarining jahon tamaddunidagi xizmatlariga nazar tashlagani holda shaxsiy sifatlarini ulug'laydi.

Umuman, dunyo olimlarining Boburga, boburiylarga nisbatan e'tibor qaratishiga sabab bo'lgan omillar juda ko'p. Xususan, Boburning Humoyunga jonfidoligi ular orasida muhim o'rin tutadi. Va bu oliyjanoblikning yuksak nuqtasi sifatida baholanadi. Chunki ayni shu hodisa Boburning bor-u yo'g'ini – butun borlig'ini rost namoyon etgan hodisa edi. "Boburnoma"da bayon qilingan voqealar ortida turgan muallif – Bobur shaxsi shu tarzda o'zgalarga qalbiga kirib boraveradi. Dunyo bobur shunoslari aynan "Boburnoma" uchun – unda o'z ifodasini topgan katta tarix uchun Boburdan hamisha minnatdor. Tarix Bobur va boburiylar qurdirgan katta-katta me'moriy obidalarning guvohi. Ularning katta qismi turkiylarning tarixiy missiyasini bo'y-basti bilan ko'rsatib turibdi.

Anna Mariya Shimmel asariga yozilgan so'zboshida, jumladan, shunday deyilgan: "Mo'g'ul imperiyasi Hindiston tarixidagi eng qudratli Islom imperiyasi edi va u asrlar davomida G'arbning xayolida tasavvur qilib bo'lmaydigan darajadagi xazinalar mo'jizasi sifatida yashab kelardi. Tojmahalning hayratlanarli go'zalligi buning eng yorqin ramzidir. Bunday go'zal madaniy tarix g'arbliklarning bu mamlakat haqidagi ekzotik va sirli tasavvurlarini sochib yubordi, lekin ularning madaniy va badiiy yutuqlariga tarixiy haqiqatning sovuq nuridan qaralsa ham, hayratlanarli jihatlari kam emas" [Annemarie Schimmel. 2004] Bobur barpo ettirgan ishootlar, xususan, u ko'targan masjidlarning bugungacha saqlanib qolgan "Qobuliy bog'", "Sambhal" va "Ayodhiya" masjidlari, boburiylar tomonidan ko'tarilgan ko'plab inshootlar, shu jumladan, Tojmahal bugun barchaning e'tiborida.

Bobur faoliyatining turli qirralari ko'plab olimlar, tadqiqotchilarni uzoq vaqtlardan buyon o'ziga jalb etib kelmoqda. "Boburnoma"da ko'tarilgan masalalar ko'lami kabi unga bag'ishlangan tadqiqotlar doirasi ham keng. Adabiyotshunoslik, tilshunoslik, tarix, etnografiya, agrar, harbiy va yana o'nlab soha mutaxassislari "Boburnoma"ni jahon tamadduni taraqqiyoti bilan bog'lab o'rganadilar. Jumladan, ko'pchilikni maftun etgan, "Boburnoma"da mehr bilan tasvirlangan Bobur bog'larini hind olimi doktor Mohendra Randhava "Asrlar osha yashab kelayotgan bog'lar" asarida maxsus o'rganadi. Boburning Kobulda barpo etgan bog'lari, Hindistondagi bog'lari, boburiylar barpo etgan bog'lar olim uchun eng sevimli mavzulardan edi.

Mohendra Randhava bu asarida insoniyat madaniyati taraqqiyoti tarixida bog‘dorchilik va gulchilikning o‘rni yuzasidan izlanishlar olib borar ekan, uning maxsus bobini “Bobur bog‘lari” deb nomlaydi. Islom madaniyatining Hindiston madaniy hayoti boyishiga ta’siri haqida so‘zlab, jumladan, bog‘dorchilik va gulchilik haqida “Hindistonga mo‘g‘ullar kelguniga qadar (Bobur va uning avlodlari nazarda tutilmoqda) bog‘dorchilik san’ati tarixi mutlaqo mavjud emas edi. 1504-yili Kobulni egallagan Bobur o‘zining sevimli mashg‘uloti – bog‘lar barpo qilishga berildi” [Рандхава 1981, 119], deydi. “Bog‘i Shahroro”, “Bog‘i Jahonoro”, “Chorbog‘” “O‘rtabog‘”, “Bog‘i Vafo”, “Bog‘i Mohtob”, “Bog‘i Ohuxona” va “Bog‘i Bobur” deb nomlangan o‘nlab bog‘larning barpo etilishini muallif “Boburnoma”dagi tafsilotlar bilan tushuntirib beradi – bu bog‘larni barpo etish jarayonidagi qizg‘in ishlar haqida yozadi. Boburning Hindistondagi g‘alabasi – Panipat jangidan keyin mana shu Panipatning o‘zida bog‘ barpo etishni buyurishi uning obodonchilik sohasidagi faoliyatini va albatta, ma’naviy qiyofasini namoyon qilishini ta’kidlaydi. Chindan, Boburning xalqni bunday yaratuvchilik ishlariga safarbar qilish taktikasi necha asrlarki, insoniyatni ruhlantirib keladi.

Hindiston tabiatini, ayniqsa, undagi suv inshootlari va sug‘orish ishlari bilan bog‘liq masalalarni yaxshi bilgani bois olim bu masalada Boburning katta mehnatini mehr bilan eslaydi.

Bu masalada V. N. Morlendning “Musulmon Hindistonining agrar tizimi” kitobi e’tiborni tortadi. Muallif Hindistonning qishloq xo‘jaligi va sug‘orish inshootlari haqida so‘z yuritar ekan, Boburning bu sohani taraqqiy ettirishdagi xizmatlari haqida gapirib, uning Sharqdagi o‘zga yurtlarni egallashga muvaffaq bo‘lgan hukmdorlar orasida insonparvarligi bilan ajralib turishini ta’kidlaydi: *Odamlar uning boshqa masalalardagi ishlari haqida nima deb o‘ylashlaridan qat’i nazar, biz katta qalb egasi bo‘lgan ochiqko‘ngil bu ulug‘ zotga chuqur insoniy mehr bilan qaraymiz* [Moreland 1929, 79].

Bobur asarlarini tadqiq etish, ilmiy muomalaga olib kirish rus boburshunosligida ham eng asosiy masalalardan hisoblanadi. Boburni o‘rganish **1857-**yili Nikolay Ilminskiy sa’y-harakatlari bilan boshlangan bo‘lsa, keyinchalik Bobur asarlarini o‘rganish rus sharqshunoslarining eng muhim va sevimli ishiga aylandi. Uning asarlarini nashr etish, tarjima qilish va o‘rganishni ingliz va rus sharqshunoslari uchun burch, sharaf va saodat deb bilgan Aleksandr Samoylovich shoirning “Majmuai ash’ori Bobur podshoh” deb nomlangan she’riy to‘plamini nashr qiladi va ularning rus tilidagi tarjimasini taqdim etadi. “Men – Majnunman, Turkiston – men uchun Laylo” deb o‘ziga ta’rif bergan bu sharqshunos olimning Bobur ijodini tadqiq etishdagi o‘rni muhim. Bobur ijodini tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rgangan olim Galina Blagova “Boburnoma”ning Rossiyada o‘rganilishi tarixiga doir”[Гулистон 1990**,** 12] maqolasida Bobur ijodini o‘rgangan olimlar ishlarini tadqiq etadi. 1950-yillarda M. Salye tomonidan rus tiliga tarjima qilingan “Boburnoma” bugun ko‘pchilikning sevimli asariga aylangan.

Ikkinchi jahon urushi yillari Samarqandda yashagan va shu yerning maktablarida ta’lim olgan va keyinchadik o‘z yurtida tahsilini davom ettirib, olimlik rutbasiga yetishgan Iya Stebleva esa: “Men Boburni, uning she’riyatini hech qachon tark etmaganman. Men Bobur bilan xayolan doimiy hamrohman. Men doim Bobur

bilan birgaman. Biz u bilan do‘stmiz. U meni doim qo‘llab-quvvatlab turadi” [Стеблева 2020], deydi.

Chindan, Bobur shaxsi, badiiy tafakkuri va mahorati, uning irfoniy, adabiy-estetik qarashlarini yaxlit tasavvur etishga imkon beradigan manbalar – Boburning o‘z asarlari. Ularni tadqiq va targ‘ib etish uchun o‘zbek olimlari ham imkoniyatdan samarali foydalanishi kerak.

Adabiyotlar

Annemarie Schimmel. 2004. The Empire of the Great Mughals*:* History, Art and Culture. Reaktion Books.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома.* Тошкент: “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2008. *Бобурнома.* Тошкент: “Шарқ” НМАК Бош таҳририяти.

Ия Стеблева, 2020. “Мен доим Бобур билан биргаман”**.** Туркийшунос олима Ия Стеблева билан суҳбат. *Жаҳон адабиёти* 2.

Moreland W. H. 1929. *Agrarian System of Moslem India*. Central Book Depot.

Неру, Жавахарлал. 1981. *Взгляд на всемирную историю.* Москва: Прогресс.

Рандхава М. 1981. *Сады через века*. Сокращенный перевод с английского Л. Д. Ардашниковой. Москва: Знание.

Самойлович А. Н. 2005. *Тюркское языкознание. Филологи. Руника*. Москва: Восточная литература.

Steell A.F. 1912 *King – Errant*, Frederick A. Stokes Company.

KOBULDA SHOH BO‘LMISHDUR HAZRATI BOBUR

Azizulloh Arral*

Annotatsiya

Qirq yetti yillik umrining chamasi yigirma besh yili Kobul bilan bog‘liq bo‘lgan Zahiruddin Muhammad Bobur XVasr oxiri va XVI asr boshlarida Kobulning shoh shoiri sifatida nom qozongan. Zahiruddin Muhammad Bobur ota tomonidan Amir Temurga, ona tomonidan Chingizxonga yetib borishiga qaramay, u o‘zining mashhur “Bobur Tuzuki” kitobida bu ikki munosabatni eslatib o‘tadi va o‘zini Turk (O‘zbek) deb ataydi. O‘zbek Bobur o‘zbek Shayboniyxondan bir necha bor mag‘lubiyatga uchragach, o‘z omadini Kobulistonda sinab ko‘rish maqsadida Farg‘onadan hozirgi Afg‘oniston poytaxti bo‘lmish Kobulga ketishga majbur bo‘ladi.

Bu yerda Kobul (Kobuliston) xalqi Boburni mamnuniyat bilan kutib oladi va Bobur Kobulning O‘zbek podshosiga aylanadi hamda u yerdan o‘z hukmronligini kengaytirish uchun Hindistongacha boradi. Bu jasur jahonshumul Turk/O‘zbek jahongiri zukko shoir, zabardast yozuvchi va kuchli hukmdor – shoh bo‘lgan. Bobur Kobulda shohlik tojini boshiga qo‘yganida 22 yoshida bo‘lgan va o‘shandan buyon Bobur shoh deb atala boshlangan.

* O‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi.

Kalit so‘zlar: *Zahiruddin Muhammad Bobur, turk, o‘zbek, “Boburnoma”, Bobur tuzuki, Kobul, Kobuliston, shoh, shoir.*

BABUR WAS KING IN KABUL

Annotation

Zahir ad-Din Muhammad Babur, who was associated with Kabul for about twenty-five years of his forty-seven years of life, gained fame as the royal poet of Kabul in the late XVth and early XVIth centuries. Despite the fact that Zahir ad-Din Muhammad Babur reached Amir Temur on his father's side and Genghis Khan on his mother's side, he mentions these two relationships in his famous book "Baburi Tuzuki" and calls himself a Turk (Uzbek). After Uzbek Babur was defeated several times by Shaybani Khan, he was forced to emigrate from Ferghana to Kabul, the current capital of Afghanistan, in order to try his luck in Kabulistan.

Here the people of Kabul (Kabulistan) welcomed Babur and Babur became the Uzbek king of Kabul and from there he invaded India to expand his rule. This brave cosmopolitan Turk/Uzbek world-goer was a clever poet, a brilliant writer and a powerful ruler - a king. Babur was 22 years old when he was crowned in Kabul, and Babur's nickname Mirza was changed to the title of Shah.

Key words: *Zahir ad-Din Muhammad Babur, Turk, Uzbek, Baburnama, Babur tuzuki, Kabul, Kabulistan, king, poet.*

Movarohunnahr, Xuroson va Hindistonning siyosiy va adabiy shaxsiyati va buyuk shahanshohi bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur 1483-yil 14-fevralda Andijonda, Amir Temur sulolasiga mansub Farg‘ona hokimi Umar Shayx Mirzo oilasida dunyoga kelgan. U otasining o‘limidan keyin 12 yoshida Farg‘ona hokimi etib tayinlangan. Zahiruddin Muhammad shajarasi ota tomonidan Amir Temurga, ona tomonidan Chingizxonga taqaladi, ammo u o‘zining mashhur “Bobur Tuzuki” kitobida bu ikki munosabatni eslatib o‘tadi va o‘zini turk (o‘zbek) deb ataydi. Bobur o‘zbek Shayboniyxondan bir necha bor mag‘lubiyatga uchragach, o‘z omadini Farg‘onadan tashqarida, Kobulistonda (hozirgi Afg‘oniston) sinab ko‘rish uchun ketishga majbur bo‘ladi. Shayboniyxon 1504-yili Andijonni qo‘lga oldi va Bobur esa Amudaryodan o‘tib, qisqa vaqt ichida Kobulistonda o‘z hokimiyatini o‘rnatadi va shohlik toji boshiga qo‘yiladi. Shundan so‘ng u tarixda shoh va shoir nomi bilan shuhrat qozonadi.

Manbalarda zikr qilinishicha, o‘shanda Kobuliston xalqi Boburni hech qanday qarshiliksiz mamnuniyat bilan kutib oladi. Bobur Kobul taxtini egallaganidan keyin baxt-iqbol unga kulib boqadi, natijada boshqa bir qator shaharlarni ham birin-ketin qo‘lga kirita boshlaydi. U Hindistonni tasarruf qilishi bilan o‘z qalamravida osoyishtalik o‘rnatishga, vayronalarni qayta qurishga hamda yangi binolar va bog‘lar barpo etishga kirishadi hamda umrining oxiriga qadar o‘zidan jahonshumul moddiy va ma’naviy boyliklar meros qoldirish uchun kurashadi. Bobur xalq orasida Kobulning shoh me’mori va shoir bog‘boni nomini ham olgan.

Bobur Shohning “Boburnoma” yoki “Bobur Tuzuki” asari voqea-hodisalar, atrof-muhit, jo‘g‘rofiya va xalqlarni tasvirlashda, Boburgacha bo‘lgan va Boburdan keyin yaratilgan voqealar kitoblaridan farqli asar hisoblanadi. Bu farq “Boburnoma”ning tarafsiz, xolisona pozitsiyada turib yozilganida ko‘zga tashlanadi. Asarning o‘ziga xos jihatlari xususida to‘xtaladigan bo‘lsak, eng avvalo, uning Islom olamidagi birinchi

tarjimayi holi (xotira kitobi) bo‘lgani, unda voqealar haqqoniy ravishda tasvirlangani, she’riy tili bilan voqealarga adabiy baho berilgani, o‘zidan keyingi tadqiqot dasturlarga munosib o‘rnak bo‘lgani bilan qimmatlidir. Bobur shohning kuchli va iqtidorli saltanati va hokimiyati xususida jahon mutafakkirlari so‘z yuritganda, uni misli ko‘rinmagan Shahanshoh, zukko adib bo‘lgani e’tirof etiladi. Hind qahramoni Javohir La’l Neru, “Boburning darbori ma’no jihatidan ham, mazmun jihatidan ham o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lganligini tan oladi. Bobur Shohning Amudaryodan Sindgacha bo‘lgan imperatorligida shu paytgacha misli ko‘rilmagan bog‘lar, binolar, yo‘llar, hovuzlar qurilgani; vayronalar qayta tiklangani; ilm-ma’rifat va san’at juda rivojlanganligi xususida uning jahonshumul shoh asari “Boburnoma”da batafsil ma’lumot beriladi” deb ta’kidlaydi. Mashhur sharshunos ingliz olimi William Erskin o‘zining “Eron va Bobur” asarida Boburni Afg‘oniston va Hindiston madaniyatining buyuk asoschisi sifatida tan oladi va tadbirli hukmdor bo‘lganligiga ishora qiladi. Muallifga ko‘ra, Bobur shoh Kobulda suv inshootini ustakorlik bilan yo‘lga qo‘ygani bois shahar yilning to‘rt faslida ham suv bilan ta’minlanib turgan. Afg‘onistonlik pushtu zabon muhaqqiq Dr. Abdulhay Habibiy “Zahiriddin Muhammad Bobur Shoh” nomli kitobida, Bobur shaxsiyati haqida to‘xtalib, jumladan, shunday yozadi: “Boburning shijoati va qahramonligini, Andijon shohligidan Hindiston Shahanshohligiga ko‘tarilganining o‘zi ko‘rsatib turibdi. Uning madaniyatparvarligi esa o‘zidan meros qoldirgan bebaho asarlaridan namoyondir”.

Zahiruddin Muhammad “Bobur” nomini olgani haqida ko‘plab rivoyatlar mavjud. Ayrim manbalarda jasorati uchun unga “babr” (yo‘lbars) laqabi berilgani aytiladi, biroq Zahiriddinning zamondoshlaridan biri Mirzo Muhammad Haydarning yozishicha, mo‘g‘ullar fors va arab tili va adabiyoti bilan to‘liq tanish bo‘lmagani bois Zahiriddin Muhammadning to‘liq talaffuzi ularga qiyin bo‘lgani uchun uni “Babar” deb atashgan. Zabardast o‘zbek shoiri Sirojiddin Sayyid o‘zining “Yuz oh, Zahiriddin Muhammad Bobur” kitobida ham Boburga nisbatan yo‘lbars iborasini qo‘llagani ko‘zga tashlanadi:

... Dunyoga kelmishdir hazrati Bobur,
Daholar ham qarzu ham farz yaralgay.
Sherlarning zuryodi faqat sher bo‘lur,
Yo‘lbars avlodidan yo‘lbars yaralgay.

Kobul Shohi Bobur (Yo‘lbars) Andijonda dunyoga kelganiga qaramay, u Kobulga ko‘proq ko‘ngil qo‘ygan. Bunga esa Kobulda shohlik tojini kiygani, 14 farzandidan 12 tasi shu yerda dunyoga kelgani, qolaversa, tug‘ilgan o‘z yurtiga sig‘may Kobuldan maskan tutgani sabab bo‘lgan bo‘lsa kerak. Javohir La’l Neruning ta’biri bilan aytganda: “Bobur Hindni tasarruf qilganidan keyin ham har doim Kobul shabadalari, gullari, bog‘lari va qovunlarini qo‘msab yashagan. Bobur yozgan xotiralarning guvohlik berishsa, u juda xushtabiat, ochiqko‘ngil, mehribon va jozibali shaxs bo‘lgan”.

O‘zbek Shohi Zahiruddin Muhammad Bobur davridagi Kobuliston bugungi Afg‘oniston poytaxti Kobul shahridangina iborat bo‘lmagan. Kobulistonning shimol tomondan Ko‘kcha va Amudaryolari tabiiy chegaralarini tashkil etgan va uning muhim shimoliy shaharlari Badaxshon, Kishm, Talqon va Qunduzdan iborat bo‘lgan. G‘arbiy chegarasi bugungi Bomiyondan Kahmardgacha etib borgan va Aybak (Oybek), Sarbog‘, Xurram, Ojar va Bomiyon uning muhim g‘arbiy shaharlari hisoblangan. Janubiy muhim shaharlarini G‘azni, Barmala, Gardez, Tal, Bangesh va Xo‘st tashkil etgan. Sharqda esa

Hind daryosi tabiiy chegara bo‘lgan, Peshovar, Bajavur va Suvat Kobulistonning muhim shaharlari sanalgan.

Mo‘g‘ullar davrini boshdan kechirgan Kobuliston, Bobur va uning avlodlari davrida gullab-yashnadi. Boburning kuchli davlatchilik siyosati va ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy tadbirlari natijasida Kobul o‘ziga yangi islomiy shahar qiyofasini kasb etdi. Shahar yangi tiklanish bosqichida qad ko‘tarar ekan, qadim vayronalar ustida yangi binolar, ko‘rkam bog‘lar, hovuzlar va anhorlar barpo etila boshlandi.Temuriylar sulolasidan bo‘lmish Sulton Abusaid 1449-yil o‘g‘li Ulug‘bek Mirzoni Kobuliston hukmdori qilib tayinlaydi. Yangi hukmdor Ulug‘bek Mirzo Kobul qal’asidan turib, G‘aznidan Badaxshongacha bo‘lgan hududlarni boshqara boshlaydi. Uning saltanati 1499-yilgacha davom etadi.

Ulug‘bek Mirzo vafotidan 2 yil o‘tar-o‘tmas Bobur 1511-yili Kobulni urushsiz Muhammad Muqim Arg‘uniydan tortib oladi. Arg‘uniy esa Qandahor tomon qochib ketadi. Bobur Kobulda o‘z hokimiyatini o‘rnatgach, bir tomondan shahar obodonchiligiga katta e’tibor bera boshlaydi, boshqa tomondan esa o‘z kechinma va xotiralarini qog‘ozga tushirib boradi. Natijada ham Kobul ko‘rkam shaharga aylanadi hamda jahonshumul “Boburnoma” asari vujudga keladi. Bobur bu asarini o‘z ona tili – o‘zbek tilida yozadi va u Shohjahon zamonida Abdurahimxon Xonon tomonidan Kobul forschasiga tarjima qilinadi. Asarda qayd qilingan, Kobul atrofidagi ayrim muhim shahar, jumladan, Nangarhor, Alishing, Alingor, Lugar, Kunar, Nijrob, Panjsher, G‘orband, Ko‘hdoman kabilar hozir ham ayni o‘sha Bobur zamonidagi nom bilan atalib kelinmoqda.

Bobur zamonida Kobulistonda to‘g‘onlar, daryolar, bog‘lar, koshonalar quriladi, bu hudud yanada go‘zallashtiriladi va uni Hindiston bilan Xuroson o‘rtasidagi ulanish savdo yo‘liga aylantiriladi. Hind, Chin, Rus, Turk, Fors va Movarounnahr o‘lkalaridan turli buyum va matolar olib kelib savdo qilinadi. Kobulning ko‘rkamligi, tabiyat manzaralari, o‘ttizdan ortiq gul-lolalar turi mavjud bo‘lgani, ayniqsa, yoqimli iqlimi sayohatchilarni ham o‘ziga jalb eta boshlaydi. O‘sha paytlarda Kobulistonda uch til (o‘zbek, fors va pushtu) tillarida ish yuritilgani ma’lum. Aytilishicha, har yili Kobulga savdogarlar o‘n mingga yaqin ot bilan kelib ketishgan.

Bobur o‘sha paytdagi Kobuliston xalqning turmush tarzi, ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli, tabiati, me’morchilik sanoati, dehqonchilik, chorvachilik, bog‘dorchilik, musiqa va shaharsozlik sohalari haqida o‘z asarida batafsil ma’lumotlar bergan. Shuningdek, u Kobuliston xalqlari ayniqsa, “Hazora” xalqining Kobulistonga kirib kelgani haqida ham ishora qiladi. “Boburnoma” yozilgunga qadar va undan keyin ham Kobuliston shaharlari va xalqlari haqida bunchalik batafsil ochiq-oydin ma’lumotlarni topish qiyin. Kobulistonning “Yerdagi jannat” deb atagan Stalf (Istolif) vodiysi, Sanjon, Qorabog vodiylari, Lag‘mon va Najrav (Nijrob) kabi joylarining o‘ziga xos go‘zal talqini shu qadar jozibali va ayni paytda haqiqatga yaqindirki, shuning uchun bo‘lsa kerak. Bobur Hindistonda turib ham Kobulistonni unutolmaydi. Bu shaharni farzandlaridan hech biriga topshirmay, uni o‘zi uchun xos makon sifatida asrab keldi. Kobul go‘zalligini ba’zan she’r yoki lirik satrlarda tasvirlagan shoirlar ko‘p bo‘lishi mumkin, ammo shuni aytish mumkinki, Kobul go‘zalligini hech kim Boburchalik tasvirlab berolmagan. Uning ta’biri bilan aytganda, Kobul yaqinidagi hududlarni issiq-sovuq hududlar deyish mumkin. Kobulning bir tomoni qor bilan qoplangan bo‘lsa, qarshi tomoni quyosh bilan qoplangan. Ya’ni g‘arb tomoni qahraton qish bo‘lsa, sharq tomoni jazirama yoz bo‘lgan. O‘shanda Bobur Pag‘mon va Jalolobod mintaqalarini nazarda

tutgan. Darhaqiqat, Pag‘mon tog‘larida yoz faslida ham qorni kuzatish mumkin bo‘lsa, Jalolobodda qish faslida ham qor yog‘maydi. Bobur Pag‘mon haqida shunday deydi: “Pag‘mon qishlog‘i Kobulga yaqin joylashgan bo‘lib, turli mevalarga boy hududdir. Pag‘mon tog‘i doimo qor bilan qoplangan, Kobulda havo juda issiq bo‘lsa, u yerdan qor olib kelishadi, suvga solib ichishadi”.

Bobur Shohning nafaqat davlatchilikda, balki san’at va madaniyatda ham didi baland bo‘lgan. Dastlab uning zamonida Kobulda qadim islomiy ko‘rinishdagi bog‘lar va binolar vujudga kela boshlagan. Bog‘lar sahnida masjidlar, ayvonlar, hovuzlar qurilgan, ariqlar tortilgan, yo‘laklarga marmar toshlar o‘rnatilgan. Bobur bunday bog‘larga nafaqat Kobulda balki Istolif, Istarg‘ich, Pag‘mon, Jalolobod, Qandahor va boshqa joylarda ham asos solgan. Misol uchun: Bobur bog‘i, Sharoro, Safo, Mahtob, Ohuxona, Vafo, Jilvaxona, Suratxona bog‘lari, hamda O‘rta bog‘, Chor bog‘, Navro‘z bog‘, Bo‘ston saroy kabilarni sanash mumkin. Bobur qurgan hovuzlardan “Murg‘obi hovuzi”, nahrlardan “Darsan nahri”, ariqlardan “Juyisher, Shohjo‘y, Bolojuy”, shuningdek, “Argi Bolohisor” (qal’a), “Bobur taxti” (1519) diqqatga sazovordir. Boburning chevarasi Jaloluddin Akbarning o‘g‘li Jahongir Shoh 1595-yilda Hindistonning buyuk Shahanshohi sifatida Kobulga qilgan birinchi tashrifida, bobokaloni Bobur qurgan shaharni ko‘rib hayratga tushadi. Shaharning ko‘rkamligi, bog‘larning ozodaligi Shahanshohni o‘ziga mahliyo qiladi. Jahongir Shoh fildan tushib Sharoro bog‘iga kirayotganida kovushini yechib bog‘ni yalang oyoq kezib chiqadi. Bu haqda shahanshohning o‘zi shunday yozadi: “Bu ozoda makonga kovush bilan kirish odobdan emasdur”. Ma’lumki, Sharoro bog‘i Bobur Shohning ammasi Shahrbonu Begim tomonidan qurilgan va Bobur davrida ushbu bog‘ qayta tiklangan.

Bobur Shohning ziroat va bog‘dorchilik faniga mahorati juda kuchli bo‘lgan, qaysi (o‘rikning bir turi) daraxt qanday iqlimda yaxshi hosil berishini ko‘p va xo‘b bilgan. U olxo‘ri va olcha ko‘chatlarini shimoldan Kobulga va u yerdan janubga olib borgan. Janubdan esa nayshakar (shakarqamish) va banana (Bobur bananani nag‘zak deb atagan) ko‘chatlarini Kobul va Jalolobodga keltirgan. Uzum va qovun ekishni hatto Hindistonda rivojlantirgan. Zahiriddin Muhammad Bobur qayerga bormasin, u bosqinchi Shoh sifatida emas, balki savlatli sarkarda, mohir yozuvchi va zukko shoir sifatida o‘zidan nom qoldirgan. Bundan besh yuz yil avval xalq hayotini shoh va shoir sifatida haqqoniy tasvirlagan Boburga hech bir zamon uning hukmronlik salobati ko‘lanka solmagan. Boburning boshqa shoh va shahzodalardan farqi ham ana shu xalqchilligida namoyon bo‘ladi.

Xullas, Kobulda Shoh bo‘lgan, 21 yil hukm surgan Zahiruddin Muhammad Bobur Kobuliston (Afg‘oniston) tarixida o‘zidan meros qoldirgan qator an’analardan biri bog‘ yaratish an’anasi 1880-yillarda Amir Abdulrahmon hukmronligi paytida yana bir bor takrorlandi. Shoh Abdulrahmon go‘yo Bobur an’anasiga tayanib shahar markazida Bo‘ston saroy, Guliston saroy, Gardo‘n saroy nomli bog‘lar obod etdi.

Bobur Hindistonda 4 yil hukmronlik qiladi, 1529-yilda og‘ir kasallikka chalinib, bir yil o‘tar-o‘tmas olamdan ko‘z yumdi va Agrada Aram bog‘iga vaqtincha dafn etildi. Oradan 10 yil o‘tib, 1539-yilda rahmatli Bobur Shohning pushtun millatiga mansub turmush o‘rtog‘i Muboraka Pupalzay tashabbusi bilan marhumning jasadi Agradan Kobulga olib kelindi va tirikligida qilgan vasiyatiga binoan “Bobur bog‘i”ga dafn etildi.

Adabiyotlar

Kohzod Ahmad Ali. 2006. *Afg‘oniston tarixi*. Kobul.

Habibiy Abdul Hay. 1977. *Hindistonning Qurgan davridagi Afg‘oniston tarixi.* Kobul.

Aminiy Muhammad Akbar. 1986. *Bag‘i Bobur.* Kobul.
Abdul Rahim Xon Xonon forscha tarjimasi. 1930. *“Boburnoma”,* Bombay.
Aminiy Muhammad Akbar. 1989. *Kobulning eski bog‘lari o‘tmishiga qisqacha nazar.* Kobul.
Zahiruddin Muhammad Bobur. 2023. *Boburnoma,* to‘liq nashri. Rahim Ibrohim, Mazori Sharif.
Zahiruddin Muhammad Bobur. 2021. *“Boburnoma”,* Dariy tarjimasi. Burhonuddin Nomiq. Kobul.
Zahiruddin Muhammad Bobur. 2008. *Boburnoma.* Toshkent.
Sirojiddin Sayyid. 2011. *Yuz oh, Zahiruddin Muhammad Bobur.* Toshkent.

BOBURIYLAR DAVLATIDA YERGA EGALIK QILISHNING JOGIRDORLIK TIZIMI

Yuldashev Botir Uralovuch *

Annotatsiya

Ushbu maqolada Buyuk Boburiylar davlati hududida yerga egalik qilishning jogirdorlik tizimi haqida qisqacha ilmiy ma’lumotlar berilgan. Buyuk Boburiylar davlatining asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) Movarounnahrni tark etganidan so‘ng 1504 yili Kobulda mustahkam o‘rnashib oladi va asta-sekin o‘z davlati sarhadlarini kengaytirib borgan. Shimolda Balx va g‘arbda Qandahorni ham o‘z tasarrufiga kiritganidan so‘ng Bobur Hindistonni egallash uchun harakat qilgan. 1526-yili Panipat jangida Dehli sultoni Ibrohim Lo‘diy ustidan g‘olib chiqqan Bobur podshoh o‘z davlati poytaxtini Kobuldan Agaraga ko‘chiradi.

Bobur podshoh Hindistonda o‘zidan avvalgi musulmon hukmdorlat tomonidan qo‘llanilgan “iqta” tizimidan voz kechib yangicha “jogir” shaklini joriy ettirgan. Bobur podshohning o‘gli Humoyun ham otasi siyosatini davom ettirgan. Ammo Boburning vafor etishi va Humoyunning Dehli taxtini tashlab chiqichi jogirlik tizimining mustahkam saqlanib qolinishini ta’minlay olmagan. Boburiyzoda Akbar podshoh va Jahongir podshohlar Bobur boshlab bergan jogirlikni keng qo‘llashga erishganlar.

Kalit so‘zlar: *Jogir, Jogirdor, "Jahongirnoma", suba, pargana.*

THE FEUDAL SYSTEM OF LAND OWNERSHIP IN THE BABURID STATE

Annotation

This article provides brief scientific information about the jagird system of land ownership in the territory of the Great Babur state. Zahir ad-Din Muhammad Babur (1483-1530), the founder of the great Babur state, left Movarunnahr and settled in Kabul in 1504 and gradually expanded the borders of his state. After taking control of Balkh in the north and Kandahar in the west, Babur tried to conquer India. In 1526, King Babur, who defeated Delhi Sultan Ibrahim Lodi in the Battle of Panipat, moved the capital of his state from Kabul to Agara.

King Babur abandoned the "iqta" system used by the Muslim rulers before him and introduced a new form of "jagir" in India. Babur's son Humayun also continued his

* Temuriylar tarixi davlat muzei ilmiy xodimi. indianstudies@mail.ru

father's policy. But Babur's prosperity and Humayun's abdication of the throne of Delhi could not ensure the firm preservation of the feudal system. In Baburiza, the kings Akbar and Jahangir succeeded in wide application of the feudalism started by Babur.

Key words: *Jagir, Jagirdar, "Jahangirnama", suba, pargana.*

Buyuk vatandoshimiz, mohir sarkarda va davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur (1483-1530) tomonidan asos solingan Buyuk Boburiylar davlati Osiyo xalqlarining turli jabhalarida oʻchmas iz qoldirgan. Temuriyzoda Zahiriddin Muhammad juda yoshligidan siyosatga aralashishga majbur boʻlgan. Otasi vafotidan soʻng Fargʻona ulusi taxtiga oʻtirgan Bobur tanazzulga yuz burgan Temuriylar saltanatini saqlab qolishga urinadi. Ana shu maqsadda ikki marta Samarqandni qoʻlga kiritsa-da, mustahkam oʻrnashib qololmaydi. Aksincha, oʻziga ota meros Fargʻonani ham qoʻldan chiqaradi.

Uzoq sarsongarchililardan soʻng Bobur milodiy 1504-yili ikki yuzdan koʻproq odamlari bilan Movarounnahrni tark etadi. Fargʻonaning janub togʻlaridan chiqib Hisor orqali Amudaryo boʻylariga yetib kelgan Bobur Termiz yaqinida daryoni kechib oʻtadi. Ana shundan soʻng turli joylarda jon saqlab yurgan beklar va navkarlar Bobur xizmatiga oʻta boshlaydi. Bu paytda Kobulni argʻunlar egallab olgan edi. Bobur osonlik bilan Kobul va Gʻaznani argʻunlardan tortib oladi.

Keyingi yigirma yildan ziyod vaqt davomida Bobur oʻz davlati sarhadlarini mustahkamlash va kengaytirish bilan shugʻullangan. Hatto yana bir marta Samarqandni egallashga muvaffaq boʻgan. Milodiy 1511-yili Safaviylar yordamida Movarounnahrni egallagan Bobur podshoh uchinchi marta ham muqim qololmay Kobulga qaytib ketadi.

Bobur nafaqat ichki va tashqi siyosat, balki iqtisodiy, madaniy va maʼmuriy sohalarda ham ulkan ishlarni amalga oshirgan. Chorvachilik qilib, ogʻir sharoitda yashayotgan baʼzi qavmlarni Kobul atrofiga koʻchirtirib kelgan va ularning oʻtroq holatda kun kechirishlari, dehqonchilik bilan shugʻullanishlari uchun sharoit yaratib bergan.

Milodiy 1526-yili Dehli sultoni Ibrohim Loʻdiyni mahv etgan Bobur Hindistonda qator islohotlarni amalga oshirgan. Avvalo, Bobur podshoh yerga egalik qilishning jogirdorlik tizimini yoʻlga qoʻygan. Jogir soʻzi fors tilida "Joy" – yer va "gir" – ol maʼnosini beradi.

"Boburnoma" sahifalarida bir necha marta "jogir" soʻzini uchratamiz. Masalan, "Muhammad Humoyun Sanbalgaʼakim, aning **joygiri** erdi, ruxsat berildi" [Bobur, 1960, 459]. Dehli va Agrani qoʻlga kiritgab Bobur tevarak atrofdagi qalʼa va qoʻrgʻonlarga farmonlar va ogʻiz soʻzlarini yetkazdirib urushsiz taslim boʻlishni va davlatxohlik qilgan mahalliy hokimlarga yo oʻz oʻrnida qoldirib yoki mavqeyiga yarasha joy ajrattirgan. Boʻysunmagan mahalliy amir va hokimlarning yeriga harbiy yurish qilishdan avval yaqin bek va amaldorlaridan birini oldindan oʻsha joyga hokim etib tayinlagan. Itava qalʼasiga pochchasi Mahdi Xoja, Doʻlpurga Sulton Joʻnayd barlos kabi yaqin va ishonchli kishilarni hokim sifatida joʻnatib kuch bilan egallash siyosatini qoʻllagan.

Yangi yer egalari jogirdor deb atalgan. Jogirdorlar yer va dehqonlardan olinadigan soliqni yigʻish va nazorat qilishdan tashqari harbiy yordamga ham tayyor turishgan. Umuman, jogirdorlik tizimini Bobur podshoh boshlab bergan. Zahiriddin

Muhammad Bobur Hindistonni fath etishidan ilgari “iqta” degan yerga egalik tizimi mavjud bo‘lgan. Bobur boshlab bergan yangi “jogirdorlik” tizimi o‘z davlatimi mustahkamlash va boshqarishda ancha qo‘l kelgan. Turkiy, xurosoniy, afg‘on va mo‘g‘ul kabi qavmlarni birlashtirgan holda ham iqtisodiy va ham siyosiy muammolarni yechish, Bobur o‘zi bilan kelgan bek va cheriklarni mahalliy sharoitga moslashtirish hamda mahlliy amir va beklarni o‘ziga yaqin olib ularga ham jogir yerlar ajrata boshlagan.

Bobur podshoh Kobul, Xuroson va boshqa yerlardan Hindistonga kelgan Temuriy va Chingiziy malikalarga ham jogir yerlar ajratib bergan. Gulbadanbegim bergan ma’lumotlarga ko‘ra, ularning barchasiga jogir sifatida alohida yerlar berilgan [Gulbadan Begim, 1959, 37]. Ularga suvga yaqin serhosil va serdaromad yerlar berilgan.

Bobur podshohning 1530-yili Agrada vafor etishi munosabati bilan yerga egalik qilishning yangicha uslubi, ya’ni jogirdorlik tizimi mukammal darajada oxiriga yetmagan. Otasi taxtiga o‘tirgan Humoyun podshoh davlatni boshqarishda havo, olov, suv va yer kabi asosiy to‘rt unsurdan iborat mahkamalardan foydalangan. Yer mahkamasi tarkibiga jogirdorlar kiritilgan bo‘lgan. Humoyun podshoh o‘zining ko‘proq vaqtini harbiy safarlarda o‘tkazgan. Avvaliga otasi davridagi hududlarda bosh ko‘targan isyonlarni bostirish bilan shug‘ullangan bo‘lsa keyinroq q‘oshni Gujorat sultonligini fath etgan. Arab dengizigacha bo‘lgan yangi yerlarni ukasi Askariy Mirzoga topshirib Humoyun podshoh o‘zi sharq tomondagi Bangola sultonligi ustiga harbiy yurish qilgan. Mazkur harbiy yurish chog‘ida podshoh poytaxtdan bir yil uzoqda qolib ketadi. Natijada Boburiylar saroyida ichki nizolar boshlanadi. Avvaliga Boburning kenja o‘g‘li Hindol Mirzo o‘zini podsho deb e’lon qiladi va keyin Panjobda turgan Komron Mirzo poytaxtga kelib taxtga da’vogarlik qiladi. Humoyun podshoh ham poytaxtga qaytadi va yo‘lda kam sonli navkarlari bilan Ganga daryosi bo‘yida Sherxon boshliq afg‘onlardan mag‘lub bo‘ladi.

Humoyun podshohning barcha urunishlari bekor ketadi va nohamjihat aka-ukalar Hindistonni tashlab chiqishga majbur bo‘ladilar. Bobur tiriklik paytida farzandlariga o‘z davlatini taqsimlab berganida Kobulni “xolisa” deb e’lon qilgan va hech biri ta’ma qilmaslikni tayinlagan edi [Bobir 1960, 422]. Ammo ota vasiyatiga rioya qilmagan Komron Mirzo akasini hatto Kobulga borishiga to‘sqinlik qilgan [Gulbadan Begim 2022, 60]. Uzoq sarsongarchiliklardan so‘ng Humoyun avvaliga Qandahorni, so‘ngra Kobulni ham egallagan. Milodiy 1555-yili Humoyun podshoh Hindistonga yurish boshlaydi va o‘n besh yillik tanaffusdan so‘ng ota meros taxtini qayta qo‘lga kiritgan.

Hindistonni qayta egallagan Humoyun podshohning birinchi tadbiri o‘z harbiy sarkardalariga yer taqsimlab berish bo‘lgan [Антонова 1952, 41]. Afsuski, hali Dehli taxtini qaytadan mustahkamlashga ulgurmagan Humoyun podshoh yarim yildan so‘ng Dini Panoh nomli saroyidagi binolardan birida marmar zinapoyadan yiqilib tushib boshi yoriladi va hushiga kelmay vafot etgan.

Navbatdagi Boburiy podshoh Buyuk Akbar nomi bilan tarixda qolgan. Akbar mamlakatni subalarga bo‘lib chiqqan va uning zamonida Boburiylar davlati o‘n besh subadan tarkib topgan bo‘lgan. Ollohobod, Agra, Abadh, Ajmir, Gujorat, Bihar, Bengal, Dehli, Kobul, Lohur, Mo‘lton, Malwa, Biror, Xandesh va Ahmadnagar nomli subalar bo‘lgan. Subalar esa sarkarlarga va sarkarlar esa parganalarga bo‘lingan.

Bobosi Bobur podshoh tatbiq etgan jogirdorlik tizimini mukammal darajada amalga oshirgan. O‘n uch yoshida boshiga toj kiygan Akbar salkam ellik yil davlatni boshqargan. Akbar podshoh ham, asosan, harbiylar kuchidan foydalangan. Mamlakat sarhadlarini kengaytirib borib, qo‘l ostidagi hududlarni shubalarga bo‘lgan. Shuba boshliqlari garchi harbiy soha odamlari bo‘lsa ham albatta jogir yer egalari sanalgan [Abul-Fazl Allami 1965, 252]. “Oyini Akbariy” muallfi podshohning eng yaqin do‘sti va mamlakatdagi ikkinchi lavozimdagi shaxs vazir darajasida bo‘lgan. Bu asarda keltirilgan o‘n birinchi oyinning ikkinchi farmonidagi bandlardan ikkinchisi, aynan, jogirdorlarga taalluqlidir. Unda ko‘rsatilishicha, jogir egalari harbiy xizmatchilarsiz ham yangi qo‘lga kiritilgan hududlarda soliq yig‘ish huquqiga ega bo‘lganlar. Albatta, jogir yerlarning egalari almashtirilib ham turilgan. Akbar podshohning hukm-ronligining o‘n uchinchi yili Xoni Kalon imsli amirga Sanbhalni jogir qilib bergan [Abul-Fazl Allami 1965, 339].

Jogirdorlarning yig‘ib oladigan *mol va jihotlari* belgilangan *dasturul amal* asosida amalga oshirilgan. Ulug‘ bobokaloni Amir Temurning adolat tamoyili asosida davlatni idora etgan Boburiy podshohlar barcha raiyatga haqiqat nazari bilan qaragan. Mansabdorlarning ortiqcha jabr-zulm qilmasliklari uchun mahalliy hududlarda ham voqeanavis va xosnavis lavozimidagi shaxslar yozuv ishlarini olib borgan. Maboda jogirdor yolg‘on ma’lumot bersa yoki zulm o‘tkazsa qattiq jazolangan [Randhawa 1982, 202].

Jogirdorlar faqat suvli va hosil beradigan yerlardan soliq olishi shart bo‘lgan. Suvsiz va hosil bermaydigan yerlardan soliq olinmagan. Odatda hosilning uchdan bir qismi davlatga topshirilgan. Tabiiy ofatlar sabab yoki qurg‘oqchilik tufayli hosil kam chiqqanida soliq miqdori ham o‘zgargan. Akbar podshoh jogirdorlardan olinadigan hosil o‘rniga pul bilan to‘lovni amalga oshirishga ruxsat berganidan so‘ng yerga munosabat yanada keng rivojlanadi. Endilikda jogirdorlar yerga koproq ishlov berish va yangi yerlarni o‘zlashtirish hamda suvsiz yerlarga suv chiqarib ekin yerlar paydo qilishga harakat qila boshlaydilar.

Jogir, asosan, biron amaldorning xizmatiga mukofot sifatida ham berilgan. Demak, jogir yerlar qo‘ldan qo‘lga o‘tib turgan. Masalan, Akbar podshoh zamonidagi saroy amaldorlaridan Mirza Aziz Ko‘ka dastlab Panjobda jogirdor bo‘lgan. 1572-yili Gujoratda, 1581-yili Bihar va Bangolada, 1590-yili esa Malvada va 1596-yili Mo‘ltonda jogir yerlarga ega bo‘lgan. Ko‘rinadiki, jogirdorlik tizimi Bobur podshoh boshlab bergan uslubda saqlanib qolingan. Ya’ni harbiy xizmat evaziga rag‘batlantirish va mukofotlashdan iborat.

Ba’zan esa mukofotlash emas, aksincha, jazolash yoki surgun sifatida ham qo‘llanilgan. Masalan, Akbar podshohga qarshi isyon ko‘targan ukasi Muhammad Hakim Mirzoni qo‘llab-quvvatlagan barcha amir va amaldorlarni Bihar va Bangola shubalariga ko‘chirtirib, ularga jogir yerlar ajrattirgan.

Akbar podshoh davrida jogirdorlarning soni 450 dan ko‘proq bo‘lgan. Avvaliga, asosan, musulmonlardan iborat bo‘lgan jogirdorlar safiga mahalliy hinduizm dinidagi shaxslar ham qo‘shilgan. Avvaliga Kobul, Xuroson, Movarounnahr va boshqa yerlardan Boburiylar xizmatiga kirgan amaldorlar jogir yerlarga ega bo‘lgan bo‘lsa, keyinchalik Hind zaminida tug‘ilgan odamlar ham jogirdorlar safidan o‘rin olgan.

Jogir yerlar nafaqat harbiy sohadagi yoki saroy amaldorlariga, balki tarixchi, shoir va diniy ulamolarga ham berilgan. Masalan, mashhur muarrix, “Taboqati Akbariy” asari muallifi Nizomiddin Ahmadga Shamsobod parganasi jogir qilib

berilgan. Shamsobod mashhur joy bo‘lib Muhammad Bobur podshoh kuyovi To‘xta Bo‘g‘a Sultonga Shamsoboddan tushadigan daromaddan o‘ttiz lak, ya’ni uch million tanga daromad tayin qilgan [Бобир 1960, 445]. Shamsobod qo‘rg‘oni va uning hududlari esa Rana Sangram Singhning o‘g‘li Vikramaditya Singhga Rantambo‘r qorg‘oni evaziga berilgan. Demak, bitta joydan tushadigan daromad ikki kishiga bo‘linishi ham mumkin bo‘lgan. Jogir tayin qilganda podshoh jogirdorga qancha miqdordagi daromad summasi belgilangan.

Akbar podshohning yirik sarkardalaridan biri Muzaffarxon ikki yarim karor, ya’ni yigirma besh million dam (625 ming rupiy) daromad keltiradigan jogir yerga ega bo‘lgan. Yana bir amaldor Husaynxon bir karor yigirma lak dam (o‘n ikki million dam uch yuz ming rupiyga teng bo‘lgan) miqdordagi daromad keltiradigan jogir egasi bo‘lgan.

Jogir miqdori mansabdor shaxsning mavqeiga ham qarab belgilangan. Masalan, Akbar podshoh davrida se hazori, ya’ni uch ming navkarga ega amaldorga o‘n olti ming sakkiz yuz rupiy, du hazori mansabidagi shaxsga esa o‘n bir ming to‘qqiz yuz rupiy daromad keltiradigan yer jogir qilib berilgan. Bu taxminan ming gektardan bir yarim ming gektargacha serhosil yer sanalgan.

Jogirdorlar yerni meros qoldirish uchun o‘z o‘g‘illarini doim podshoh xizmatiga shay holda tayyorlab borishgan.

Harbiy sohadagi eng yuqori mansab, albatta, podshohning o‘gillariga berilgan. Besh ming otliq qo‘shinga boshliq boburiyzoda shahzodalar yigirma to‘qqiz ming rupiy daromadga ega yer egalari sanalgan.

Begona kishilarga katta miqdordagi jogir yer berilmasligining sababi ba’zi kuchaygan jogirdorlar hatto isyon ko‘tarishgacha borganlar. Boburiylar saroyida katta hurmatga ega Xoja Abdulmajid Hindiston janubidagi Garha-Katanga o‘lkasini qo‘lga kiritganidan so‘ng bir necha rajalar sulolasi boyliklarini o‘zlashtirib o‘zini mustaqil hukmdor deb e’lon qilgan. 1564-yili Akbar podshoh bu isyonni bostiradi va amaldorlarning o‘ta boyib ketishi xavfli ekanini sezib, yangi qo‘lga kiritilgan hududlardagi boyliklar davlat xazinasiga o‘tkazilib, keyin podshoh tomonidan o‘lja taqsimlanishini buyurgan.

Buyuk Boburiylar davlatining to‘rtinchi vakili Nuriddin Muhammad Jahongir, buyuk bobokaloni Zahiriddin Muhammad Bobur (1530-1483) podshoh kabi tarixnavis sifatida ham nom qoldirgan. Jahongir podshoh yoshligida “Boburnoma”ni ko‘p marta o‘qigan. Keyinchalik o‘zi ham tarixiy asar yozgan va o‘z asarini “Jahongirnoma” deb atagan. Fors tilida yozilgan bu tarixiy asar ba’zan “Tuzuki Jahongiriy” deb ham ataladi. Jahongir podshoh o‘zining o‘n ikki yillik hukmronligi yillari voqealarini bayon qilganidan so‘ng yozganlarini kitob holiga keltirib birinchi jild sifatida ushbu tarixiy kitobdan nusxa ko‘chirib tarqattirgan. Kitobning ikkinchi jildi keyin yozilgan va Jahongir podshohning so‘nggi o‘n yilini qamrab olgan va muallif so‘nggi yillardagi voqealarni o‘zi yozmagan. Kasallikka chalingan podshoh bu asarni Boburiylar saroyidagi tarixchilardan biri Mu’tamidxonga topshirib, o‘zi tahrir qilib borgan.

Ulug‘ bobokaloni va davlat asoschisi Bobur podshohning davlat boshqaruvida adolatga qat’iy amal qilish haqidagi ko‘rsatmalariga amal qilishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan Jahongir podshoh o‘n ikki banddan iborat qonun loyihasini ishlab chiqargan va bu qonunlarni butun mamlakatda dasturulamal sifatida qo‘llashni buyurgan. Bu o‘n ikki bandlik qonunlar quyidagilardan iborat edi:

1. Jogirdorlarning o‘z hududlaridagi o‘z manfaati uchun olinadigan Tamga va Mir-Bahri deb nomlangan soliqlarni bekor qilish;

2. O‘g‘irlik va talonchilik sodir bo‘ladigan aholi punktlaridan uzoqroqda joylashgan jo‘g‘irdorlar o‘sha joylarda odamlar yashashi uchun saroy va masjidlar qurdirsinlar, quduqlar qazdirsinlar. Agar xolisa, ya’ni yer davlat hisobidagi yer bo‘lsa, mutasaddilar buni amalga oshirsinlar. Savdogarlarning mollari ularning ruxsatisiz ochilmasin va talon-taroj qilinmasin;

3. Agar butun mamlakatda biron musulmon yoki hind vafot etsa, uning boyligi marhumning vorislariga berilsin. Biron bir amaldor yoki podshohning xizmatchilari vorislikka qo‘shilmasin. Agar merosxo‘r bo‘lmasa, marhumning merosiga alohida g‘aznachi va qo‘riqchi tayinlanib, ular bu pulni shariat xarajatlariga, ya’ni masjid va saroylar qurishga, buzilgan va singan ko‘priklarni ta’mirlashga, hovuz va quduqlar qazishga sarflashsin;

4. Shariat harom qilgan sharob va arpadan tayyorlangan ichimliklar va mast qiluvchi narsalar tayyorlanmasin va sotilmasin;

5. Davlat amaldorlarining birovning uyida to‘xtashiga ruxsat etilmasin. Xudoning bandasini boshpanasiz qoldirish va uni sababsiz qiynash yaxshi emas;

6. Hech kimning burni va qulog‘i kesilmasin. Men o‘zim ham Alloh Taolodan iltijo qilib so‘radimki, hech kimga bunday jazo qo‘llamayman, balki shariat bo‘yicha jazosini berishini so‘radim;

7. Hech bir davlat amaldori va jogirdorlar raiyatning yerlarini tortib olmasin;

8. Davlat amaldorlari va jogirdorlar podshohning ruxsatisiz bir-birlari bilan nikoh rishtalarini bog‘lamasinlar;

9. Katta shaharlarda kasallarni davolash uchun podshohlikka tegishli kasalxonalar qurilib, ularning harajatlari xolisa daromadi evaziga qoplansin va raiyatga og‘irligi tushmasin;

10. Padari buzrukvorim an’anasiga ko‘ra, har yili Rabiul avval o‘yinining o‘n yettinchi kunidan to shu kungacha, men necha yoshda bo‘lsam, shuncha kun mamlakatda mol so‘yilmasin; Bundan tashqari, payshanba va yakshanba kunlari ham mol so‘yilmasin, negakim payshanba mening taxtga o‘tirgan kunim, yakshanba esa otam tug‘ilgan kun;

11. Padari buzrukvorim vaqtida kimga qanday amal tekkan bo‘lsa o‘z joyida qoldirilsin va uning holiga qarab o‘n-o‘n ikki mingdan o‘ttiz-qirq minggacha oshirilsin. Barcha ahadiylarning maoshi o‘ndan o‘n besh so‘mgacha, shogird xizmatchilarning maoshi esa o‘ndan o‘n ikki so‘mgacha oshirilsin; Padari buzrukvorim haramidagi ayollar otamga yaqinligiga qarab o‘n-o‘n ikkidan ikki yuz rupiygacha oshirilsin; Ulamo va fuqarolarning maoshi padari buzrukvorim zamonida joriy qilinganidek saqlanib qolinsin va Hindistonning sahih annasib sayyidi Mir Sadrkim muhtaram otam zamonida uzoq vaqt sadr bo‘lib ishlagan hurmatga loyiq edi, unga davlat g‘aznasidan mablag‘ va yordam berilsin;

12. Qandahordagi qal’a ichida uzoq vaqtdan beri asirlikda saqlanayotganlar ozod qilinsin.

Mazkur o‘n ikki qonunning birinchisi aynan jogirdorlarga tegishli ekani diqqatga sazovordir. Albatta, shu o‘rinda o‘n ikki raqam ham bejiz emas. Sohibqiron Amir Temurning “Temur tuzuklari” sahifalarida o‘n ikki raqamdan iborat davlatni boshqarish tartibi bayon qilingan. “Endi mening nimdor va baxtiyor farzandlarimga va mamlakatlarni zabt etuvchi nabiralarimga yo‘l-yo‘rig‘im shulki, men o‘n ikki narsani

o‘zimga shior qilib olib, saltanat martabasiga erishdim. Shu o‘n ikki tuzuk yordamida mamlakatni qo‘limda tutib saltanatimni boshqardim va saltanat taxtiga zeb-u ziynat berdim”, deb yozadi Temur tuzuklarida [Амир Темур 1991, 53].

Jogir yerlar meros sifatida qoldirilmagan. Shu sababdan jogirdorlar sahiylik bilan ish tutishganlar. O‘zlari yashaydigan uylarini hashamatli qurishganlar. Masjid va ko‘priklar qurishda faollik ko‘rsatganlar. Barcha jogirdorlar markaziy hokimiyatga bo‘ysungan.

Savdo munosabatlarining rivojlanishi sabab jogirdorlarning ehtiyoji ham ortib borgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur joriy etgan yerga egalik qilishning jogirdorlik uslubi uning nabirasi Akbar podshoh zamonida mustahkam tarzda keng yoyilgan. Jahongir va Shoh Jahon podshohlar ham hamisha jogirdorlar xizmatidan foydalanganlar davrida ham yerga egalik qilish tizimi Bobur davridagidek o‘zgarmay qolgan. Jogirdorlar, asosan, harbiy soha odamlari bo‘lib, o‘zlariga tegishli jogir joylardan tushgan daromad evaziga qo‘l ostidagi jangchilarni ta’minlashganlar.

“Jahongirnoma” asarida keltirilgan ma’lumotlarga ko‘ra, podshohning buyrug‘i asosida mamlakatning turli joylarida maxsus langarxonalar ochilib, kambag‘al va miskinlarga vaqti-vaqti bilan tekin ovqatlar tarqatilgan. Kasalxonalar qurilib, bemorlarni bepul davolash ishlari yo‘lga qo‘yilgan. Yo‘llar tekislanib, shaharlar o‘rtasidagi joylarda savdogarlar va boshqa yo‘lovchilarning xavfsizligini ta’minlash mazkur joylardagi jogirdor hamda amaldorlar zimmasiga yuklatilgan.

Zahiriddin Muhammad Bobur boshlab bergan yerga egalik qilishning jogirdorlik tizimi o‘rta asrlarda Hindistonda keng qo‘llangan. Davlatni boshqarishda asosiy tartib-qoidalardan biriga aylangan. Jogirdorlar ko‘proq daromad olish uchun yerga ishlov berishga ham alohida e’tibor qaratganlar. Dehqonchilik va bog‘dorchilik yanada rivojlangan. Jogirdorlarning o‘z hududida obodonchilik ishlarini amalga oshirishi, qaroqchilik va talonchiliklarga barham berishi oddiy xalqning bexavotir yashashini ham ta’minlagan.

Jogirdorlik tizimi o‘n to‘qqizinchi asr o‘rtalarigacha saqlanib qolingan.

Adabiyotlar

Abul – Fazl Allami. 1965. *The Ain-I Akbari. Translated into English by H*. Blokhmann. Delhi: Neelkamal Printers Pvt. Ltd.

Амир Темур. 1991. Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов таржимаси. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси.

Антонова К. 1952. *Очерки общественных отношений и политического строя Могольской Индии времен Акбара* (1556-1605). Москва: Издательство Академии Наук СССР.

Азимджанова С. А. 1977. *Государство Бабура в Кабуле и в Индии.* Москва: Наука.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир. 1960. *Бобирнома*. Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти.

Гулбадан Бегим. 1959. *Ҳумоюннома.* Форс тилидан С. Азимжонова таржимаси. Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси нашриёти.

Gulbadan Begim. 2022. *Humoyunnoma.* Fors tilidan B. Yo‘ldoshev tarjimasi. Toshkent: “Fan” nashriyoti.

Fernao Guerreiro. 1977. *Jahangir and Jesuits.* Translated by C.H. Payne. New Delhi: Munishram Mano.

Randhawa M. S. 1982. *A history of Agriculture in India.* Volume II. New Delhi: National Printing Works.

Yuldashev Botir. 2022. *Boburiy malikalar.* Toshkent: “Ochun”.

“BOBURNOMA”DA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING SIYOSIY-HARBIY FAOLIYATIGA DOIR MA’LUMOTLAR (HINDISTON FATHI MISOLIDA)

Sharipov Azizjon Azimovich*

Annotatsiya

Ma’lumki, Hindistonning Panjob o‘lkasi (shu jumladan Dehli ham) 1398-yilda Amir Temur tomonidan ishg‘ol qilinib, uning davlati tarkibiga kiritilgan edi. “Temur zabt etgan o‘lkalarning qonuniy vorisi” sifatida, Zahiriddin Muhammad Bobur bu viloyatlarni “yo kuch bilan yo sulh bilan” temuriylar tasarrufi ostiga qayta kiritish maqsadida Hindistonga, Dehli sultoni Ibrohim Lo‘diyga qarshi yurish qiladi va 1526-yil 21-aprelida Panipatda jang qilib g‘alaba qozonadi.

Panipat jangi nafaqat Boburiylar hayotida balki Hindiston tarixida ham o‘ta muhim voqea bo‘lgan edi. Jahon harbiy san’at tarixidan o‘rin olgan ushbu jang Boburning buyuk sarkarda sifatidagi iqtidorini yaqqol namoyon etib, unga katta shuhrat keltirdi. Mazkur jang tufayli Amir Temur va Temuriylarning jang san’atini yana bir bor Bobur misolida, butun dunyoga namoyon etishga xizmat qildi.

Ushbu maqolada muallif tomonidan Zahiriddin Muhammad Boburning Dehli sultoni Ibrohim Lo‘diy bilan Hindistonning Panipat shahri yaqinida bo‘lib o‘tgan tarixiy jangi haqida batafsil ma’lumotlar berishga harakat qilgan. “Boburnoma” va boshqa yozma manbalarga tayangan holda, ushbu jangning kelib chiqish tarixi, sabab va oqibatlari haqida to‘xtalib o‘tgan. Maqolada keltirilgan muallif tomonidan tuzgan sxematik vositalar, o‘quvchi va tarixga qiziquvchilar uchun ushbu tarixiy jang haqida tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: *Bobur, Ibrohim Lo‘diy, Panipat jangi, jangovar tartib, taktika va strategiya, Shimoliy Hindiston, Dehli sultonligi, Boburiylar saltanati.*

POLITICAL AND MILITARY ENDEAVORS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN "BABURNAMA": THE CONQUEST OF INDIA

Annotation

This article explores the pivotal Battle of Panipat, a historic clash that left an indelible mark on both the Baburid dynasty and India's history. It traces the backdrop of the conflict, wherein Zahir ad-Din Muhammad Babur, asserting his claim as the "legitimate heir" to lands once conquered by Amir Timur, sought to reestablish Timurid rule in the Punjab region, including Delhi. This monumental battle, fought against Ibrahim Lodi, Sultan of Delhi, on April 21, 1526, was a defining moment not only in Babur's life but also in the annals of military history.

The article draws from "Baburnama" and other written sources to provide a comprehensive account of the battle's origins, causes, and far-reaching consequences.

* O‘zRFA Temuriylar tarixi davlat muzeyi “Ma’naviyat va ma’rifat” bo‘limi boshlig‘i, sharipov.aziz@gmail.com

Furthermore, the author presents schematic tools to facilitate a deeper understanding of this historic confrontation, allowing readers and history enthusiasts to gain a vivid insight into this pivotal event. By doing so, the article not only sheds light on Babur's prowess as a military strategist but also underscores the enduring legacy of the Timurids in the art of warfare, as exemplified by Babur's triumph at Panipat.

Key words: *Babur, Ibrahim Lodi, Battle of Panipat, Battle Order, Tactics and Strategy, North India, Delhi Sultanate, Babur Empire.*

Ma'lumki, Hindistonning Panjob o'lkasi 1398-yilda Amir Temur tomonidan ishg'ol qilinib, uning davlati tarkibiga kiritilgan edi. Dehli sultonlarining bu yerdagi sobiq mulklarini boshqarish huquqi Sohibqiron tomonidan Sayid Xizrxonga topshirilgandi. Keyinchalik, uning o'g'li Muborakshoh (1421–1434) hukmronligi davrida ham bu yerlardan tushgan daromadlarning bir qismi soliq sifatida temuriylarga to'lab borilar edi. Shu asosda "Temur zabt etgan o'lkalarning qonuniy vorisi" sifatida, Bobur bu viloyatlarni "yo kuch bilan yo sulh bilan" temuriylar tasarrufi ostiga qayta kiritish va idora etishni maqsad qilgandi: *"Chun hamisha Hinduston olmoq xotirda edi, bu bir necha viloyatlarkim, Bhira va Xushob va Chanob va Chanut bo'lg'ay, necha mahal turk tasarrufida edi, bularni xud mulkimizdek tasavvur qilur yeduk. Zo'r bila yo sulh bila o'zimizning mutasarrif bo'lurimizg'a mutayaqqin yeduk. Bu jihattin bu tog' eli bila yaxshi maosh qilmoq vojib va lozim edi*" [Бобур 2002, 224[a]]. Shu sabab, Bobur bu yerdagi mahalliy aholini tinchlantirish va ko'nglini hotirjam qilish maqsadida, o'z askarlarini bu hududni talon-taroj qilish va aholisiga zarar keltirishni qat'iy taqiqlaydi: *"Farmon bo'ldikim, hech kim bularning gala-qoralarig'a, balki ip uchi, igna sinurlariga atrof va navohida zarar va nuqson yetkurmasun".* Ushbu maqsadlarni ko'zlab, Bhira viloyatiga Boburning vakili Abdurahimbek yuboriladi. Natijada Bhira hukmdori Alixon (Lahor hukmdori Davlatxonning o'g'li) Boburga shaharni qarshiliksiz topshiradi.

Ayni vaqtda, Bobur Temur avlodlariga tegishli bo'lgan barcha yerlarni, ya'ni Bhira va unga tutash bo'lgan Panjob viloyatlarini qaytarib berishni talab qilib, Mavlono Murshidni Dehliga, Sulton Ibrohim huzuriga elchi qilib jo'natadi. Biroq, Panjob hokimi Davlatxon Boburning mazkur elchisini Lahorda, turli bahonalar bilan ushlab turadi.

Bhira viloyatidan so'ng, Bobur Kanar qirliklari orqali Jelam va Chinob daryolarini kechib o'tib, Lahorga qarab yo'l oladi. Dehli tomondan ham, Davlatxonga jazo berish uchun Sulton Ibrohim Lo'diyning Bahodirxon, Muborakxon Lo'diy va Biharxon Lo'haniy boshchiligidagi qo'shini yaqinlashib kelayotgan edi. Davlatxon qochib Lohorni tashlab chiqib ketishga majbur bo'ladi. Bobur Shashkuruh nomli mavzega yetganda Sulton Ibrohimning bu qo'shini bilan to'qnashib, g'alaba qozonadi. Shu tariqa Lohur Bobur tasarrufiga o'tadi. Biroq Bobur Davlatxonga Lohur taxtini qaytarib bermaydi. Zero u Davlatxonning asl rejasidan, makr-hiylalaridan ogoh edi. Shu sabab, unga boshqa yerlarni – Jalandhar va Sultonpur shaharlarini beradi. Bundan Davlatxon norozi edi, sababi u Boburni qaytib ketishiga qattiq umid bog'lagandi va qanday yo'l bilan bo'lsa ham uni ortga, Kobulga qaytib ketishiga sabablar axtarib turardi.

Boburning Panjobga qilgan yurishi o'z natijalariga ko'ra ancha muvaffaqiyatli kechgan edi, chunki u Bhira, Xushob, Chinob hududini o'z davlati tasarrufiga kiritib, barcha joylarda yaqin safdoshlari orasidan vakillarini tayinlagandi: *"Bhira viloyatini*

Hindubekka.... Chanob viloyatini Husayn ikrakka inoyat qilib berduk... Bhira bila Sind daryosining orasidagʻi viloyatlarni va ellarni, misli, Qorluq, Hazora, Haatiy, Gʻayosvol va Keb Muhammad Ali jang-jangga inoyat boʻldi" [Бобур 2002, 232a]. Bu hududning barchasi katta strategik ahamiyatga ega edi, chunki Bhira shahri "Hindistonga kirish eshigi" hisoblanardi.

Ayni paytda Qandahor va Badaxshondagi vaziyat murakkablashib, Boburni Kobulga qaytib ketishiga sabab boʻladi. Bundan foydalangan Davlatxon esa, Boburning bu yerdagi noiblariga qarshi qoʻshin tortib, Sultonpur, Dibalpur, Sialkot va Kalanjar qoʻrgʻonlarini qayta egallab oladi.

1525-yil oxiriga kelib, Boburning qoʻl ostida faqatgina Lohur viloyati qolgan edi. Panjobning qolgan hududlari yana Davlatxon va uning toʻngʻich oʻgʻli Gʻozixonga oʻtib ketgandi.

Boburning Hindiston yurishi. 1525-yilning noyabrida Bobur Panjob viloyatini qayta egalash uchun va Hindistonni qat'iy ravishda fath etish maqsadida Kobuldan yoʻlga chiqadi. Bu Boburning Hindistonga qilgan beshinchi va soʻnggi, hal qiluvchi yurishi edi. Ushbu harbiy yurish bilan bogʻliq voqealar "Boburnoma"da batafsil bayon etilgan. 4 noyabrda Bobur Sind (Hind) daryosidan oʻtib, "Hindustonning darvozalari" boʻlmish Bhira va Sialkot tomon harakatlanadi. Zero, Bobur dastavval Panjobni butunlay boʻysundirish va Davlatxon masalasini hal qilishi lozim edi.

Dekabr oylarida Bobur qoʻshiniga Badaxshondan oʻgʻli Humoyun mirzo, Gʻazna viloyatidan esa, tajribali amirlaridan biri Xoja Kalon ham kelib qoʻshiladi[Бобур 2002, 252a]. Badaxshon va Gʻazna qoʻshinlarining qoʻshilishi bilan Bobur qoʻshinlari soni nisbatan ortadi. Yozma manbalarda Bobur qoʻshining umumiy soni boʻyicha qarama-qarshi ma'lumotlar uchraydi. "Boburnoma" ma'lumotiga koʻra, qoʻshin soni 12 ming[Бобур 2002, 254[a]], "Tarixi Rashidiy" [Мирза Муҳаммад Ҳайдар 1996, 455] va "Tarixi Farishta" [Farishta. Inv. № 826, 143, 144, 233] asarlarida esa 10 mingdan koʻp emasligi yozilgan.

Bu orada Davlatxon va uning oʻgʻli Gʻozixon 20–30 minglik qoʻshin toʻplab, Panjobdagi Kalanur shahrini egallab, Lahorga yurishga hozirlanayotgan edi [Бобур 2002, 254[a]]. Bobur zudlik bilan u yerga xabarchi yuborib, Lahor beklariga toki u kelguniga qadar Davlatxon bilan jangga kirishmaslikni buyuradi va oʻzi ham dushmanni shu yerda ushlab qolish umidida Sialkot yaqinidagi Bahlulpur qal'asiga yetib boradi. Davlatxon Lahor yurishini toʻxtatib, ortga chekinadi. Zero, u harbiy salohiyatda tajribali boʻlgan Bobur bilan yuzma-yuz toʻqnash kelishidan qoʻrqardi. U, Bobur qoʻshinining harakatini kuzatib, qayerda joylashgani va u bilan qaysi joyda toʻqnashishi mumkinligi toʻgʻrisida axborot toʻplab, qoʻshin yigʻishga kirishadi [Бобур 2002, 255[b]]. Biroq, Bobur bilan Davlatxon oʻrtasida umumiy jang sodir boʻlmaydi. Uning Bobur qoʻshinidan toʻrt barobar katta boʻlgan qoʻshini, ittifoqchilari oʻrtasidagi kelishmovchiliklar sabab, oʻz-oʻzidan tarqalib ketadi. Davlatxon oʻz qarorgohi Milvat (Maloʻt)ga, Gʻozixon esa togʻlarga chekinadi. Bobur Davlatxon ustiga yurishni davom ettirib, uning qarorgohi boʻlmish Milvat qoʻrgʻonini halqadek mahkam qoʻrshab oladi, shuningdek, yaqin atrofdagi ikkita yirik qoʻrgʻon – Kutil (Kotla) va Gangutani ham egallab oladi. Davlatxon najot umididan voz kechib, Boburga taslim boʻlishdan boshqa iloj topolmaydi. Gʻozixonni tiriklayin tutib keltirish uchun maxsus kuchlar ilgʻor qilinadi, biroq u qochib ketishga muvaffaq boʻladi. Bobur va'da qilganidek, Davlatxon va uning ahli oilasi hayotini saqlab qoladi, lekin uning xazinasi va mol-mulkini davlat foydasiga musodara qiladi. Bobur Davlatxonga Milvat qoʻrgʻonida qolishga ijozat

beradi, biroq u, noma'lum sabablarga koʻra, vafot etadi. Shunday qilib, 1526-yil 19-fevralda Hindistonning Panjob viloyati Bobur davlati tarkibiga kiritiladi.

Bobur Panjob bilan cheklanib qolmadi, chunki oldinda hali katta raqib – Dehli sultoni Ibrohim Loʻdiy turar edi. Muhammad Ali Jang-Jangni vaqtinchalik Milvatga hokim etib tayinlab, oʻzi esa Dehli tomon yurishga hozirlik koʻradi: *"Gʻozixonning ustiga ilgʻor ayirgʻondin soʻng himmat rikobigʻa oyoq qoʻyub, tavakkul inonigʻa ilik urub, Sulton Ibrohim binni Sulton Iskandar binni Sulton Bahlul Loʻdiy afgʻonning ustigʻakim, ul tarixda Dehli poytaxti va Hinduston mamoliki aning taxt tasarrufida edi, hozir cherigini bir **lak** derlar edi, oʻzida va beklarida mingga yovuq fil chenarlar edi, mutavajjih boʻlduk"* [Бобур 2002, 261[a]].

Panipat jangi arafasida Bobur allaqachon katta harbiy bilimga va yetarli jangovar tajribaga ega edi. Zero, u oʻsha davrning Shayboniyxon, Shoh Ismoil Safaviy, Sulton Husayn mirzo singari yirik hukmdorlarning harbiy mahorati – taktika va strategiyasini yaxshi oʻzlashtirgan edi. Bobur qoʻshinida oʻz davrining ilgʻor harbiy qurollari – miltiq va toʻfanglar bilan qurollangan askarlar hamda zambaraklardan foydalana oladigan Rumlik (Turkiyalik) mutaxassis – artileriyachilari ham bor edi.

Ibrohim Loʻdiyning qoʻshini Jamna daryosining oʻng qirgʻogʻi boʻylab, Bobur tomon harakatlanayotgan edi. Bundan tashqari, Dehli sultoniga yordam tariqasida Hisori-Firuzadan vazir Hamidxon boshchiligida qoʻshimcha koʻmak kuchlari ham yoʻlga chiqqan edi.

Boburga Hamidxonning Sulton qoʻshini bilan birlashayotgani xabari yetib kelgach, oʻgʻli Humoyun mirzoni ilgʻor joʻnatib, Hisori Feruza qoʻrgʻonidan kelayotgan qoʻshinni qanday yoʻl bilan boʻlsa ham toʻxtatib qolishga, agar uddalay olsa mazkur qoʻshinni magʻlub etishga buyuradi. Boburning oʻn sakkiz yoshli oʻgʻli bu vazifani a'lo darajada bajaradi. Humoyun nafaqat bu qoʻshinni yengishga, balki uning qarorgohi Hisori Feruzani ham egallab olishga muvaffaq boʻladi (1526-yil 26-fevral) [Бобур 2002, 263[a]].

Bu orada, Boburga, Sulton Ibrohim Loʻdiyning asosiy qoʻshiniga qoʻshilish maqsadida, Dovudxon va Haytimxon boshchiligidagi 5-6 minglik qoʻshin ham Miyoni-Duobda toʻplanib turganligi xabari keladi. Boburning sara amirlaridan tashkil topgan ilgʻor qismlari mazkur guruhni ham magʻlubiyatga uchratadilar [Бобур 2002, 264[a]].

Boburning birin-ketin qoʻlga kiritgan gʻalabalari, aftidan, Ibrohim Loʻdiyning ittifoqchilari orasida sarosimalik, tushkunlik va parokandalik kayfiyatlarini uygʻonishiga sabab boʻlgan koʻrinadi. Sulton amirlarining ba'zilari Bobur tomoniga oʻtish istagini ishor qilsalar, ayrimlari muzokara yoʻlini izlay boshlaydilar.

Aprel oyining boshida Bobur va dushman qoʻshinlari Panipat maydoniga yaqinlashib, saf torta boshladilar: *"Bu qaror bila koʻchub, ora qoʻnub, panjshanba kuni, jumodiuloxir oyining salxi Panipat kelduk. Oʻng qoʻl shahr va mahallot boʻldi".* Bobur Ibrohim Loʻdiydek kuchli va son jihatidan katta ustunlikka ega boʻlgan raqibga bas kelish uchun, Oʻrta Sharqning turli mamlakatlaridagi jangovar tajribani hisobga olgan holda, oʻz qoʻshinini murakkab bir tarzda yasol – jangovar tartibga soladi. U, jang oldidan harbiy kengash tuzib, dushman bilan qachon, qaysi maydonda va qay tarzda jangga kirishish boʻyicha puxta reja (taktika va strategiya) ishlab chiqishga kirishadi. Jangdan oldin oʻz qoʻshinini, dushman hech bir tomondan zarba bera olmaydigan darajada joylashtirishga intiladi.

Temuriylar qoʻshining kayfiyatida ham gʻalabaga boʻlgan ishonch umidlari sezilarli darajada past, ba'zi askarlar ruhiy havotirda edilar. Zero, Vatanlaridan ancha

uzoqda, begona xalq va begona yurtda, qolaversa, qarshilarida hali yaxshi o‘rganilmagan, jang uslubi noma’lum bo‘lgan qudratli raqib turar edi. Bobur o‘z lashkarboshi va qism boshliqlarining mas’uliyatini oshirib, ularga tayin vazifalar yuklaydi hamda jang vaqtida qanday harakatlanish lozimligini qat’iy belgilab beradi. Askarlarni jangovar ruhiy tayyorgarligini mustahkamlashga qaratilgan chora-tadbirlar ham ko‘riladi. *“Cherik eli ba’zi xeyli mutaraddid (qo‘rquv) va mutavahhim (xavotir) edilar. Taraddud va tavahhum betaqribdur.* ***Nekim azalda Tengri taqdir qilibtur, andin o‘zga bo‘lmas.*** *Agarchi alarni ham ayb qilib bo‘lmas, haq alar jonibi edi. Ne uchunkim, Vatandin ikki-uch oychiliq yo‘l kelilib edi. G‘arib qavme bila elning ishi tushub edi. Ne biz alarning tillarini bilur yeduk, ne alar bizning tilimizni”* [Бобур 2002, 264b], - deb yozadi Bobur.

Harbiy kengash qaroriga ko‘ra, hal qiluvchi jang maydoni sifatida Dehlidan 90 km shimolda joylashgan Panipat shahri atroflari tanlab olinadi. Zero, ushbu shahar atrofi asosan tekis maydondan iborat edi, o‘ng tomonda shahar qo‘rg‘oni, chap tomonda esa Jamna daryosi oqib o‘tardi. Bunday geografik sharoit qo‘shinning erkin harakatlanishi uchun, shuningdek, og‘ir to‘p aravalarning harakatlanishi va joylashuviga ham qulay tabiiy muhit sifatida qaralargan edi: “*kengash qilib, ra’ylar munga qaror toptikim, Panipat shahredur, mahallot va uylari qalin, har taraf mahallot va uylar bo‘lur, yana atrofini aroba va to‘ra bila berkitib, tufangandoz va yayoqni aroba va to‘ra orqasida ta’yin qilmoq kerak*” [Бобур 2002, 264a].

Bobur qo‘shinning o‘ng qanotini Panipat shahri qo‘rg‘oni bilan imkon qadar yaqinroq joylashtirishga, uning devorlari bilan tutashtirishga qaror qiladi. Zero, shaharning mahalla va imoratlari qo‘shinning o‘ng qanotga berishishi mumkin bo‘lgan zarbalarga o‘ziga xos to‘siq sifatida xizmat qilardi. Bobur qo‘shinining eng zaif tomoni esa, to‘pchi-zambaraklar joylashgan markaz hamda qo‘shinning chap qanoti edi. Zero, zarur paytda chekinish uchun og‘ir zambaraklarning harakatlanishi nihoyatda sekin, chap qanotdagi qo‘shinlarga esa, to‘lib toshib oqayotgan Jamna daryosi to‘sqinlik qilishi shubhasiz edi. Shu sababli ushbu taraflardan kelinadigan xavf xatarlarni bartaraf etish uchun bir qator qurilish-muhandislik ishlari olib boriladi. Jumladan, markazdagi to‘pchilar himoyasi uchun aravalardan tashkil topgan o‘ziga xos mudofaa chizig‘i (istehkom) barpo etiladi. Merganlarga ana shu aravalar va to‘siqlar ortidan dushmanni tinimsiz o‘qqa tutish vazifasi qo‘yiladi: *“farmon bo‘ldikim, jami’ cherik eli faroxo‘ri holig‘a aroba kelturgaylar. Yetti yuz aroba bo‘ldi. Ustod Aliqulig‘a farmon bo‘ldikim, Rum dasturi bila arobalarning orasida zanjir o‘rnig‘a o‘yning xomidin arg‘amchilar yeshib, bir-birig‘a bog‘lag‘aylar. Tufangandozlar bu aroba va to‘ralarning keynida turub, tufang otqaylar”.* So‘l qanotning yonlari bo‘ylab hamda aravalar bilan to‘silmagan joylarda xandaklar qaziladi, shuningdek, daraxt shohlari, to‘nka va g‘o‘lalar, tikanli butalar yordamida turli sun’iy to‘siqlar hosil qilinadi.

“Boburnoma” ma’lumotlariga ko‘ra, Bobur qo‘shinining yasoli, ya’ni jangovar tartibi quyidagicha edi (1-rasm):

Markaz (g‘ul, qalb)da shaxsan Boburning o‘zi, oliy jangovar bayrog‘i bilan qo‘mondonlik qilardi. Markazning o‘zi ham o‘ng va chap “qo‘l”lar bilan mustahkamlanadi. Har bir qo‘lda 7 ta bo‘linmadan iborat maxsus qism tashkil etiladi va ularga tajribalari amirlar tayinlanadi. Jumladan, **G‘ulning o‘ng qo‘lida** – Chin Temur Sulton, Sulaymon mirzo, Muhammadiy ko‘kaldosh, Shoh Mansur barlos, Yunus Ali, Darvesh Muhammad sorbon va Abdullo kitobdor; **G‘ulning so‘l qo‘lida** – Xoja

Xalifa, Xoja Mirmiron, Ahmadiy parvonachi, Turdibek, Qo‘chbek, Muhib Ali Xalifa va Mirzobek tarxonlar joy oladi.

O‘ng qanot (barong‘or)da – Boburning o‘g‘li Humoyun mirzo, Xoja Kalon, Sulton Muhammad do‘ldoy, Hindubek, Vali xazinachi va Pirquli Siystoniy boshchilik qilardi.

Chap qanot (javong‘or)da – Muhammad Sulton mirzo, Mahdiy Xoja, Odil Sulton, Shoh Mir Xusayi, Sulton Junayd barlos, Qutluqqadam, Jonibek, Muhammad baxshi va Shoh Husayn Yorakiy mo‘g‘ul tayinlanadi.

To‘lg‘ama manevrini amalga oshirish uchun, har ikki qanotning chetida mo‘g‘ullardan iborat yengil qurollangan maxsus otliq bo‘linmalar – *qunbul* (Bobur, bu qismlarga “burong‘or va javong‘orning uchi” atamasini beradi) tashkil etiladi. Uning vasifasiga *“g‘anim kishisi yovuq kelgach, bu ikki bo‘lak to‘lg‘ama o‘ng qo‘ldin, so‘l qo‘ldin g‘animning orqasig‘a yevrulgaylar”* (266b), ya’ni dushman paydo bo‘lgach, uni o‘ng va chap tomondan chetlab o‘tib, orqa tomondan kuchli zarbalar berib, dushmanni markazga siqib borishi lozim edi. Shunga ko‘ra, **o‘ng qanotning qunbulida** – Vali Qizil, Malik Qosim va Bobo Qashqa tayinlanadi.

Chan qanotning qunbuli (javong‘orning uchi)da – Qaroko‘zi, Abulmuhammad nayzaboz, Shayx Jamol barin, Mahdiy va Tengriquli Pishag‘iy mo‘g‘ul boshchilik qiladilar.

Irovul (avangard)da – Xisrav ko‘kaldosh va Muhammad Ali jang-janglar qo‘shinning oldingi safidan joy oladilar.

Tarh (rezerv qo‘shinlari)**da** – Abdulaziz miroxo‘r boshchiligidagi zahira qo‘shinlari zarur holatlarda har ikkala qo‘l va qanotga ko‘mak berishga tayyor edi. Bu qo‘shinlarni Bobur o‘ng qanotga yordamga jo‘natganini eslatadi: *“G‘animning qorasi ko‘runganda, burong‘or sari mayli ko‘prak edi, bu jihattin Abdulaziznikim, tarhqa muayyan edi, barong‘org‘a ko‘mak yiborildi”.*

Mudofaa chizig‘i. Qo‘shinning old qismini himoya qilish maqsadida, butun qanotlar bo‘ylar 700 ta (aroba) aravalardan iborat o‘ziga xos mudofaa chizig‘i, himoya istehkomi tashkil etiladi. Aravalarning old tomoni, fil va otliqlarga qarshi qo‘yilgan uzun nayza va tikanli shox va yog‘och to‘siqlar bilan himoyalanadi. Bu to‘siqlar ayni vaqtda aravalarni dushmandan yashirish uchun o‘ziga xos niqob (maskirovka) vazifasini ham o‘taydi.

Har ikki aravalardan keyin 6-7 ta yog‘och to‘ralar ya’ni to‘siq (shit) va temir qalqonlar o‘rnatiladi, ular bir birlari bilan mol terisidan to‘qilgan arqonlar bilan bog‘lanib mustahkamlanadi. Zero, bu arqonlar birinchidan, bostirib kelayotgan jangovar fillar hujumini mumkin qadar to‘xtatib qo‘yishga, ikkinchidan esa, orqadagi asosiy qo‘shinni safni buzmasdan, jang maydonida tartibli harakatlanishini ta’minlab berardi.

Mudofaa istehkomining ba’zi joylarida, orqadagi qanot qo‘shinlar harakati uchun 100–150 otliq o‘ta oladigan darajada bo‘sh maydonlar qoldirilgan: *“Har bir o‘q otimi yerda yuz-yuz ellik otliq chiqqudek yerlar qo‘yuldi”*. Arava va qalqonlar ortida o‘qotor askarlar – **kamonchi (tirkash), miltiqchi, ra’dandoz** va **to‘fangdozlar** guruhi joylashtirilib, dushmanni usluksiz o‘qqa tutishdan iborat bo‘lgan.

To‘pchi-farangilar (artileriya) bo‘linmasiga Rumlik (ya’ni turkiyalik) mutaxasislar Ustod Aliquli va Mustafo Rumiy boshchiligidagi to‘pchilar (“farangi zarbzanliq arobalari qurib”) mudofaa chizig‘i (aravalar) ortida joylashtiriladi. Ular ayni vaqtda, miltiqchi va to‘fangdozlar guruhiga ham umumiy rahbarlik qilgan. Mazkur to‘pchilarga “Rum dasturi” (ya’ni turklar usuli) asosida artilleriyani joylashtirish va

jang mobaynida raqibga muntazam to‘p otib, dushman safini buzish orqali lashkarlarni tuzg‘itib yuborish vazifasi qo‘yiladi.

Aytish mumkinki, Boburning bunday jangovar yasoli, ayni vaqtda, dushmanni zarur paytda qurshab olishga, uni qopqonga tushirib, pistirmadan turib yakson qilishga qaratilgan puxta rejasi ham edi.

Dehli Sultoni Ibrohim Lo‘diy qo‘shinining jangovar tartibi tarixchilar tomonidan ta’riflanmagan bo‘lsa-da, ammo ularning yakdil fikriga ko‘ra, uning qo‘shini 1 lak, ya’ni 100 mingga yaqin askar va 2 mingga yaqin jangovar fillarga ega bo‘lgan (2-rasm). Mirzo Muhammad Haydar Hindiston qo‘shinining soni bir lakdan ziyod ekanini qayd etadi [Мирза Муҳаммад Ҳайдар 1996, 455], Boburning qizi Gulbadanbegim esa hindlarning 180 ming otliq hamda 1500 ta jangovar fillar bilan jangga kirganini ta’kidlaydi [Гулбаданбегим 2015, 12]. Bobur esa, yuqorida aytib o‘tilganidek, 10-12 minggacha askarga ega edi, xolos.

Hindiston qo‘shinining tuzilishi, an’anaviy tarzda – avangard, o‘ng va chap qanotlar hamda markaz qo‘shinlaridan iborat bo‘lgan. Sultonning eng asosiy quroli uning **jangovar fillar**dan tashkil topgan qismlari hisoblanardi. Shuning uchun, Ibrohim Lo‘diy bu jangovar fillarni qo‘shinning eng oldingi safiga – avangardga joylashtiradi.

Jangovar fillar asosan otliqlarga qarshi ishlatilgan, chunki ot fillar hayqirig‘idan qo‘rqib ortga chekinar va o‘z chavandozini ag‘darishga harakat qilar edi, shu sababli jang maydonida suvoriylarning hujumkor shiddati to‘xtalib qolinardi.

“Boburnoma”ga ishlangan miniatyuralarda o‘sha davrdagi Hindiston armiyasidan mavjud bo‘lgan jangovar fillarning tasvirlari berilgan. Jangovar fillar, uning xartumidan tortib butun tanasi bo‘ylab, odatda, turli hashamatli bezaklar bilan bezatilgan zirhlar bilan qoplanar edi. Zirhlar asosan teri-charm va temir plastinkalar bilan qoplangan bo‘lgan. Bunday zirhlar hind manbalarida “*gadjagaxa*”, sharq manbalarida esa “*kajim*” yoki “*xajhul*” deb nomlangan.

Har bir jangovar fil bo‘linmasi qo‘mondon buyruqlarini yetkazish uchun, burg‘u va nog‘ora hamda boshqa ishora bayroqlariga ega bo‘lgan. Fillar, o‘z ustida, nayza va kamon bilan qurollangan to‘rttagacha askarni olib yurishgan. Askarlarni mustahkam o‘rnashishlari uchun fil ustiga yog‘och platforma yoki to‘qilgan savat bog‘langan.

Fillarning zaif tomoni, ularning xartumi va oyoqlari edi, shu sabab, yerda ham yana bir nechta askar hayvonni ikki yonida turib, himoya qilib yurishga majbur bo‘lgan. Boz ustiga, hayvon tutun va olovdan qo‘rqardi. Qo‘rqqan, g‘azablangan va qochayotgan fil esa o‘z qo‘shinlari uchun yanada xavfliroq edi.

Fillardan iborat avangard ortidan piyoda askarlar, undan keyin suvoriylar joylashgan. Qo‘shinning ikki chetida, qoida tariqasida, o‘ng va chap qanot qo‘shinlari o‘rin oladi. Markazda esa, Sulton Ibrohimning o‘zi xos lashkarlari bilan qo‘mondonlik qilar edi.

Jangning boshlanishi. 1526-yilning 12-aprelda Bobur qarorgohida barcha harbiy tayyorgarlik ishlari yakunlanadi, biroq Bobur nazdida, Sulton Ibrohim o‘rdasida ikkilanish, urushga hozirlik ishlari sust kechayotgandek tuyuladi. Dushmanni faol harbiy harakatlarga undash maqsadida, Bobur, bek va amirlarining maslahatiga ko‘ra, vaqti-vaqti bilan uning pozitsiyalariga kichik-kichik guruhlarni jo‘natib, hujum qilib ko‘radi. Bu kamonchi guruhlar tunda ham faollik ko‘rsatib, kutilmaganda dushman qarorgohida sarosima va vahima uyg‘otishga harakat qiladi: *“Oz-oz kishimiz borib, doirasig‘acha qalin kishilariga o‘q qo‘yarlar edi... Alar hech*

harakate va junbushe qilmaslar edi. Oxir ba'zi .... beklarning ra'yi bila amal qilib, ... to'rt-besh ming kishini shabixung'a yiborduk. ... Tong otib, yoruq bo'lg'uncha g'animning doirasining yaqinida edilar, g'anim kishisi naqoralarini choldurub, fillar bila yasab chiqtilar" [Бобур 2002, 265b].

1526-yil 21-aprelda, erta tongdan har ikkala tomon qo'shinlari Panipat maydonida jangga tayyor holatda saf tortib turardi. Ushbu tarixiy jang, karnay va burg'ular sadosi ostida, Bobur istaganidek, Sulton Ibrohim qo'shinining harakati bilan boshlanadi. Son jihatidan Bobur qo'shinidan 10 barobarlik ustunga ega bo'lgan hind qo'shinining eng oldingi saflarida jangovar fillar ("*fil chenarlar*") markazga qarab harakatlanib kela boshlaydilar, uning ortidan esa, sultonning asosiy kuchlari Bobur qo'shinining markaziy qismiga zarba berishni boshlaydilar. Biroq, Boburning mudofaa chizig'iga yaqinlashganda, Sulton qo'shini kutilmaganda, to'xtab qoladi. Bobur vaqtni boy bermay, qo'shin sardorlariga dushmanga qarata baravariga to'p va zambaraklardan, kamon va miltiqlardan shiddatli ravishda o'q uzishni buyuradi. Zambarak to'plarining portlashlari butun jang maydonini olov va chang-to'zonga aylantirib yuboradi. Kamonchilarni olovli o'qlari ham dushman ustiga yomg'irdek yog'ila boshlaydi. Bostirib kelayotgan fillar, saflarini buzib, o'z askarlarini toptagan holda, tartibsiz ravishda ortga chekina boshlaydi. Sultonning o'ng va chap qanotlari harakatga kelib, hujumga o'tadi. Asosiy zarbalar Boburning o'ng qanotiga tushadi. Barong'orni mustahkamlash maqsadida, Bobur Abdulaziz mirohur boshchiligidagi zahira (tarh) qo'shinlarini safarbar qilishga majbur bo'ladi: *"Abdulaziznikim, tarhqa muayyan edi, burong'org'a ko'mak yiborildi".* Chap qanotlarda ham vaziyat yaxshi emas edi, uni ham ortida turgan markazning chap "qo'li" yordamida mustahkamlashga to'g'ri keladi.

Shu tariqa, Bobur Sulton Ibrohim hujumini qaytariga muvaffaq bo'ladi va endilikda tashabbusni o'z qo'liga olib, o'zi ham tezkor qarshi hujumga o'tishni boshlaydi. To'lg'ama (o'rab olish amaliyoti)ga mas'ul bo'lgan har ikki qanotning qunbuli tezlikda dushmanni orqa tomoniga o'tib, o'rab oladilar va kuchli zarbalar bilan dushmanni markazga, ya'ni zambaraklar va miltiqchilar ta'sir doirasi tomon siqib kela boshlaydilar: *"Farmon bo'ldikim, to'lg'amag'a ta'yin bo'lg'on kishi o'ng qo'ldin, so'l qo'ldin g'animning orqasig'a yevrulub, o'q qo'yub, urushqa mashg'ul bo'lg'aylar... To'lg'ama kishisi orqasig'a yevrulub, o'q qo'ya kirishtilar... Mustafo to'pchi ham g'ulning so'l qo'lidin aroba ustidag'i zarbzanlar bila yaxshi zarbzanlar otti".*

Boburning o'ng va chap qanotlari – barong'or va javong'or qo'shinlari ham dushman qanotlariga zarba bera boshlaydilar: *"Burong'or, javong'or ham yurub, g'anim bila tegishgaylar".* Chin Temur Sulton va Xoja Xalifa boshchiligidagi markazning o'ng va chap "qo'l"lari esa qanotlarga ko'mak berib, dushmanning markaziy qismiga hujum qiladilar: *"Javong'ordin Mahdiy Xoja burunroq tegishti. Mahdiy Xojaning o'trusig'a bir favj bir fil bila keldi. Bular ham qalin o'q qo'yub, ul favjni yondurdilar. Javong'org'a ko'mak g'uldin Ahmadiy parvonachi va Turdibek Qo'chbek va Muhib Ali xalifani yiborildi. Burong'orda ham urush qoyim bo'ldi. Muhammad Ali ko'kaldosh va Shoh Mansur barlos va Yusuf Ali va Abdullog'a farmon bo'ldikim, g'ulning olida ro'baro'din yurub, urushqka mashg'ul bo'ldilar"* [Бобур 2002, 266b].

Jang vaqtida, Bobur o'z lashkarboshilariga aniq va tezkor buyruqlar berar, uning o'ziga ham ayni vaqtda, markaziy safda turib jang qilar edi. Temuriylar qo'shinining zahiradan tortib barcha qismlari urush maydonida dushman qarshiligini sindirishga, matonat va jasorat bilan jangga kirishgan edilar. Qamalda qolib ketgan hind qo'shini

esa, na olg‘a siljib, qarshisidagi raqibni yengishga va na jang maydonidan qochishga imkon topa olardi: *“Burong‘or, javong‘or va g‘ul va to‘lg‘ama g‘animning girdo-girdini olib, shiba qo‘yub, bajid urushqa mashg‘ul bo‘ldilar. Bir-ikki qatla javong‘or, burong‘or sari qisqa-qisqa hamlalar qildilar. Bizning kishi o‘q qo‘yub, shiba zarbi bila yana g‘ulig‘a tiqtilar”* [Бобур 2002, 266b].

Sulton Ibrohimning qo‘shinlarni boshqarish borasidagi tajribasizligi tufayli, uning o‘ng va chap qanotlari asosiy markaz qo‘shinlari bilan aralashib ketadi. Jangchilarning tartibsiz harakatini jang maydonida tizimli boshqarish butkul izdan chiqqan edi. “*G‘animning o‘ng qo‘li va so‘l qo‘li bori bir yerda yig‘ilib, andoq tiqilish bo‘ldikim, ne ilgari kela oldilar, ne qochg‘ali yo‘l topa oldilar”*, - deb eslaydi Bobur.

Darhaqiqat, Boburning o‘ng qanot, chap qanot, markaz va to‘lg‘ama qismlari dushmanni har tomondan o‘rab olib, borgan sari markazga siqqib borar, to‘pchi va miltiqchilar guruhi esa ular ustiga tinimsiz tosh, olov va o‘qlar yog‘dirardi. Shu tariqa jang taqdiri temuriylar foydasiga hal qilingan edi. Tongda boshlangan urush tushgacha davom etadi va oxir-oqibat Boburning yaqqol g‘alabasi bilan yakun topadi.

Panipat maydonida Boburning taxminicha, dushmanning 10-15 ming qo‘shini o‘ladi, biroq, keyinroq ma’lum bo‘ladiki, 40-50 ming qo‘shin nobud bo‘lgandi, omon qolganlari esa tevarak atroflarga qochib ketishga erishadilar. Bu urushda Sulton Ibrohimning o‘zi ham halok bo‘lgan edi. Uning jasadi sultonning 5-6 minglik xos navkarlari orasidan topiladi. *“Oftob bir nayza bo‘yi chiqib edikim, urush angizi bo‘ldi. Kun tushgacha zarb urush edi. Kun tush bo‘la a’do mag‘lub va maqhur va ahibbo mubtahij va masrur bo‘ldilar.* ***Tengri taolo fazl va karami bila mundoq dushvor ishni bizga oson qildi va andoq qalin cherikni yarim kunda andoq yer bila yakson qildi.*** *Besh-olti ming kishi Ibrohimning yaqinida bir yerda-o‘q qatlg‘a yetibturlar. O‘zga har yerda o‘lganlarni bu ma’rakada o‘n besh-o‘n olti ming taxmin qilur yeduk. So‘ngra Agraga kelganda, Hinduston eli takriridin andoq ma’lum bo‘ldikim, qirq-ellik ming kishi bu ma’rakada o‘lgan ekandur”*, - deb eslaydi Bobur.

“Tarixi salotini afg‘oniy” asarining muallifi Ahmad Yodgorning xabar berishicha, Bobur Sulton Ibrohimning o‘limidan xabar topib, uning jasadi yotgan joyga borib, boshini egib: “Jasoratingizga shon-sharaf bo‘lsin, Ey Ibrohim!”, - deb kuyungani, so‘ngra uni podshohona sharaf bilan dafn qilishga buyurganini eslatadi [Ahmad Yadgar 23]. “Tarix-i Dovudiy” [Abdulloh 1954] va boshqa ayrim manbalarda So‘lton Ibrohimning o‘limi haqida turlicha ma’lumotlar keltirilgan. Jumladan, manbalarda Ibrohim Lo‘diy jang maydonidan qochib, Jamna daryosida cho‘kib ketgani, yoki Panipat jangidan keyin yana bir yil yashagani kabi turli xabarlar qoldirilgan. Biroq, bu xabarlarning barchasi ishonchsizdir. “Boburnoma”da keltirilishicha, haqiqatdan ham Sulton Ibrohim ushbu jangda halok bo‘lgan edi, uning jasadi Boburning amiri Tohir Tabariy tomonidan aniqlanib, podshoh huzuriga keltirilgan edi.

Panipat jangidan so‘ng, sultonlik g‘aznasidagi xazinalarning talon-toroj qilinishini oldini olish maqsadida, tezlikda Dehli va Agra ham egallanadi. Ayni shu davrda Gvalior hokimi mashhur “ko‘hinur” olmosini Humoyunga taqdim etadi. 1526-yil 24-aprelda Boburning zafarli qo‘shinlari poytaxt Dehli darvozasidan tantanali kirib keladi. Bu yerda u Shayx Nizom avliyo va Xoja Qutbiddin mozorlarini ham ziyorat qiladi. 27-aprelda esa, shaharning jome’ masjidlarida ustozlari bo‘lmish Mavlono Mahmud va Shayx Zayn tomonidan Bobur nomiga xutba o‘qilib, shukronalik namozi ado etiladi, mahalliy aholiga turli ehsonlar ulashiladi. Shuningdek, Bobur bu yerda o‘z nomidan *“Al-Sulton al-a’zam val hoqon ul-mukarram Zahiriddin Muhammad Bobur*

podshohi Sulton g‘oziy, holadollohu mulkahu va saltanahu” yozuvlari tushirilgan tangalar ham zarb etadi. Bu Hindistonning fath etilishi va endilikda uning saltanati tarkibiga kiritilganligidan dalolat berardi [Sharipov 2021, 309–314].

Boburning Sulton Ibrohim ustidan ishonchli g‘alaba qozonishining sabablari nimada edi? Manba va tadqiqotlarda Dehli sultoni qo‘shinlarining mag‘lubiyatiga sabab bo‘lgan omillarning xolisona tahlili yo‘q. Bir qator tadqiqotchilar Panipat jangi natijalarini umumlashtirish bilan cheklanib, Ibrohimshoh mag‘lubiyatini uning harbiy iste’dod darajasining pastligi bilan izohlaydilar. Shubhasiz, jang natijasi, asosan, Boburning harbiy san’ati, uning to‘g‘ri tanlangan taktika va strateriyasi, jumladan, qo‘shinlarning istehkomlar zanjiri ortida mohirona joylashishi, tezkor qanot zarbalari (to‘lg‘ama) hamda o‘z davrining ilg‘or zamonaviy o‘qotar qurollaridan unumli foydalanganligi bilan bog‘liq. Hind qo‘shinining tartib-intizom borasidagi jangovar fazilatlari bo‘yicha, Bobur qo‘shinidan yaqqol pastligi ham sabab bo‘lgan edi. Ibrohimshohning o‘z kuchiga xaddan tashqiri ishonishi, manmanlik va tug‘yon botqog‘iga tushishi natijasida, raqibi bo‘lmish Boburning kuch-qudratiga yetarli baho berolmay qoldi. Lekin asosiy sabab, shubhasiz, Dehli sultonligida yuzaga kelgan siyosiy inqiroz, oliy hukmdor hokimiyatining zaiflashishi ham o‘z ta’siri ko‘rsatmay qolmadi, albatta. Shunday bo‘lsa ham Bobur, hind armiyasiga, hususan Sulton shaxsiyatiga baho berar ekan, agar xohlasa, Sulton Ibrohim yanada ham ko‘proq askar yollashi mumkinligi, ammo ziqnaligi va molu-davlatga berilganligi tufayli, hal qiluvchi jang oldidan o‘z qo‘shinini ko‘paytirishga, unga kerakli mablag‘lar ajratishga rozi bo‘lmagani ta’kidlaydi: *“G‘animning hozir cherikini bir lak chenarlar edi. O‘zining va umarosining ming-ikki mingga yovuq fili bor derlar edi. Ikki otasidin qolg‘on xazina xud naqd iligida edi, Hindustonda bir rasme bordurkim, mundoq ish tushganlarda yarmoq berib, miyod bila navkar tutarlar. Bu elni «badhandiy» derlar. Agar mundoq xayol qilsa edi, bir lak, ikki lak ham navkar tuta olur edi. Tengri taolo rost kelturdi, ne yigitini rozi qila oldi, ne xazinasini ulasha oldi. Qandin yigitini rizo qila olurkim, tabiatig‘a imsok ko‘p g‘olib edi. O‘zi yarmoq yig‘ishturmoqqa behad tolib, betajriba yigit edi. Ne kelishi saranjomliq edi, ne turushi, ne yurushi ehtimomliq edi, ne urushi”* [Бобур 2002, 265а]. Aftidan, temuriylar qo‘shinining kamligi sabab, shundoq ham ko‘p sonli qo‘shinni yollanma askarlar – “badhandiy”lar hisobiga yanada to‘ldirishga, Sultonda zarurat tug‘ilmagan ko‘rinadi.

Boburning o‘zi ham mazkur g‘alabasini iste’dodi, shaxsiy mahorati va tajribasidan emas, balki kamtarona tarzda, “taqdirning unga ko‘rsatgan inoyatidan” deb biladi: *“Bu hol va bu quvvat bila tavakkul qilib, o‘zbakdek yuz ming qari yog‘iyni orqada qo‘yub, Sulton Ibrohimdek qalin cheriklik va vase’ mulkluk podshoh bila ro‘baro‘ bo‘lduk. Tavakkulimizga yarasha Tengri taolo ranj va mashaqqatimizni zoyi’ qilmay, mundoq zo‘r g‘animni mag‘lub qilib, Hindustondek keng mamlakatni maftuh ayladi. Bu davlatni o‘zumizning zo‘r va quvvatidin ko‘rmasbiz, balki Tengrining mahzi lutf va shafqatidindur va bu saodatni o‘zumizning sa’y va himmatidin bilmasbiz, balki Tengrining ayni karam va inoyatidindur”* [Бобур 2002, 269а].

Garchi Sulton Ibrohimning armiyasi son jihatdan ko‘p va qudratli bo‘lgan bo‘lsada, biroq uning siyosatidan norozi bo‘lgan lashkarboshilar ko‘p edi, ular tez-tez itoatsizlik ko‘rsatib, markaziy hokimiyatga bo‘ysinishni istashmas edi. Tinimsiz urushlar oddiy xalq turmush hayotini yanada og‘irlashtirib, ularning hukumatga qarshi norozilik qo‘zg‘olonlariga ham sabab bo‘lar edi. Bularning bari, ohir oqibat, saltanatning yemirilishiga, uning harbiy qudratiga putur yetkazmay qo‘ymadi. Bu

vaziyatda Boburning Panipatdagi g‘alabasi Shimoliy Hindistonda, Dehli sultonligining salkam 300 yillik tarixiga yakun yasab, Lo‘diylar sulolasi hukmronligiga chek qo‘ygan so‘nggi zarba bo‘ldi.

Haqiqatdan ham, Panipat jangi nafaqat Hindiston tarixida, balki Boburiylar hayotida ham o‘ta muhim voqea bo‘lgan edi. Ushbu jang Boburning buyuk sarkarda sifatidagi iqtidorini yaqqol namoyon etdi va unga katta shuhrat keltirdi. Uning son jihatdan juda katta dushman qo‘shinini oz sonli lashkar bilan tor-mor qilgani jahon harbiy san’at tarixidan o‘rin olgan. Bu jangda o‘z davrining zamonaviy qurol-aslahalaridan, hususan, yangi o‘tochar qurollar, artileriya va harbiy taktika san’atidan unumli foydalanilgan. Ushbu jang tufayli Amir Temur va Temuriylarning jang san’atini yana birbor Bobur misolida, butun dunyoga namoyon etishga xizmat qildi.

Panipat jangidan keyin ham, Bobur yanada og‘irroq bo‘lgan janglarni boshidan kechiradi. Rona Sango boshchiligidagi Rajputlar konfederatsiyasiga qarshi navbatdagi urush 1527-yil 16-martda Agra shahridan 60 km g‘arbda joylashgan Konva (Kxanva) shahri yaqinida yuz bergan edi. Tarixda “Konva jangi” bilan mashhur bo‘lgan mazkur jang ham Boburning to‘liq g‘alabasi bilan yakunlanadi.

Boburning ushbu g‘alabalari natijasida, butun Shimoliy Hindiston ustidan Temuriylar sulolasining nazorati o‘rnatiladi, bu yerda uzil-kesil yangi hokimiyat o‘rnatiladi va Amir Temur asos solgan Temuriylar davlatining davomchisi sifatida, yangi buyuk imperiyaga – Boburiylar saltanatiga (1526–1857) asos soladi.

Adabiyotlar

Ahmad Yadgar. *Tarikh-i Salatin-i Afaghana.*

Sharipov A.A. 2021. “On Coins Minted in the Kingdom of Zahir al-Din Babur”. *“New Perspectives for the Study of Islamic Culture, History and Art in Uzbekistan (IRCICA)” Proceeding of the International Dedicated to the Memory of Academician Ubaydulla Karimov* (May 2021.Tashkent) Istanbul.

Abdulloh. 1954. *Tarixi Dovudiy.* Aligarx, (fors. tilida).

Азимджанова С.А. 1977. *Государство Бабура в Кабуле и в Индии*. Отв.ред. К.З. Ашрафян. Москва: Наука.

Ашрафян К.З. 1960. Делийский султанат: К истории экономического строя и общественных отношений (XIII-XIV вв.). Москва.

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. 2002. *Бобурнома.* Тошкент: Шарқ.

Гулбаданбегим. 2015. *Ҳумоюннома.* Форс тилидан А.Қуронбеков таржимаси. Тошкент.

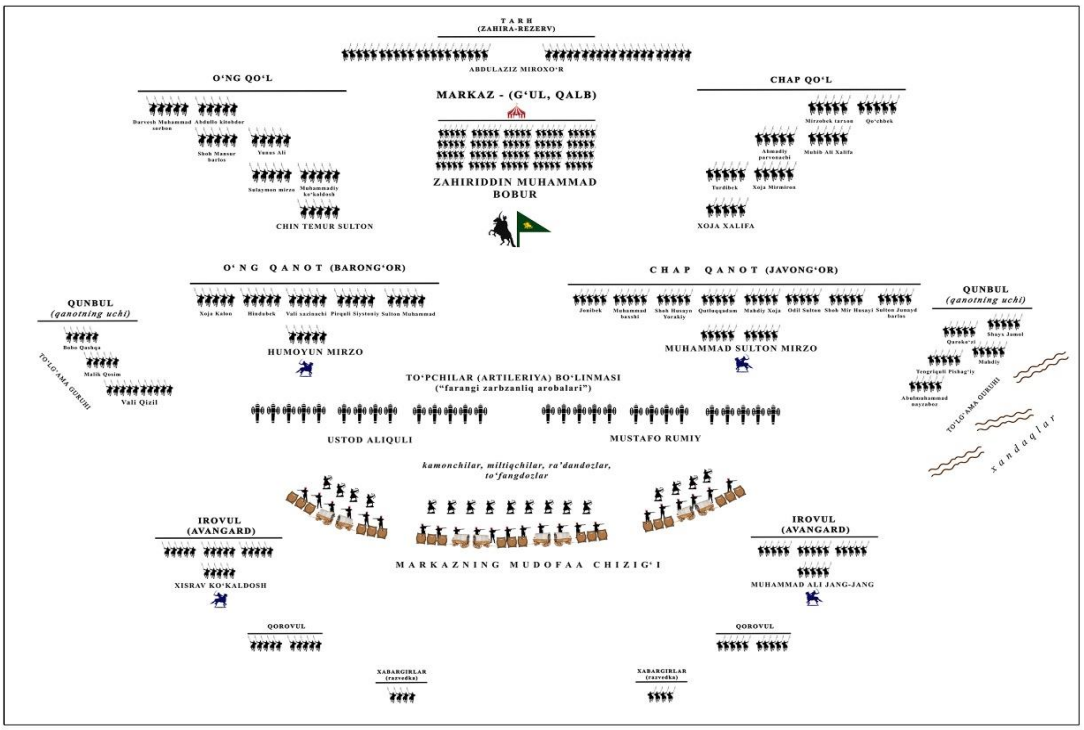
Мирза Мухаммад Хайдар. 1996. *Тарих-и Рашиди.* Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р. Джалиловой, Л.Епифановой. Ташкент: Фан.

Nizomiddin Ahmad ibn Muhammad Muqim Heraviy. *Tabaqoti Akbariy.* O‘zR FA Sharqshunoslik instituti fondi qo‘lyozmasi. Inv. № 3341. 138b varaq.

Farishta. *Tarixi Farishta.* O‘zR FA Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmasi. Inv. № 826. 143, 144, 233 varaqlar.

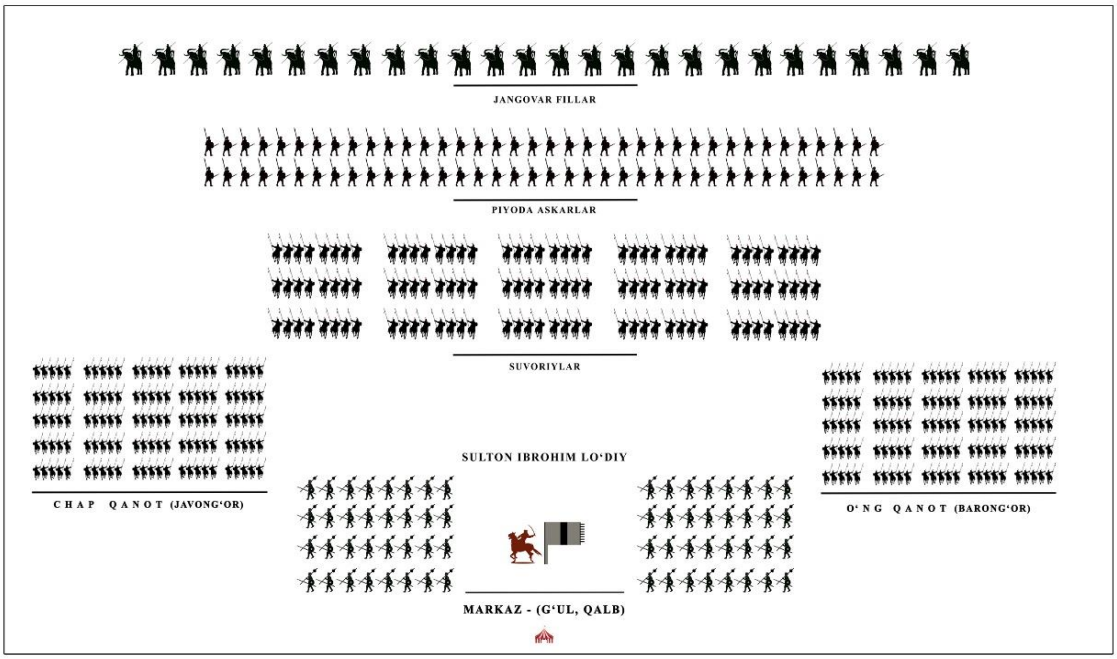
Ilovalar: *1-rasm*

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR
QO‘SHINING YASOLI (JANGOVAR TARTIBI)

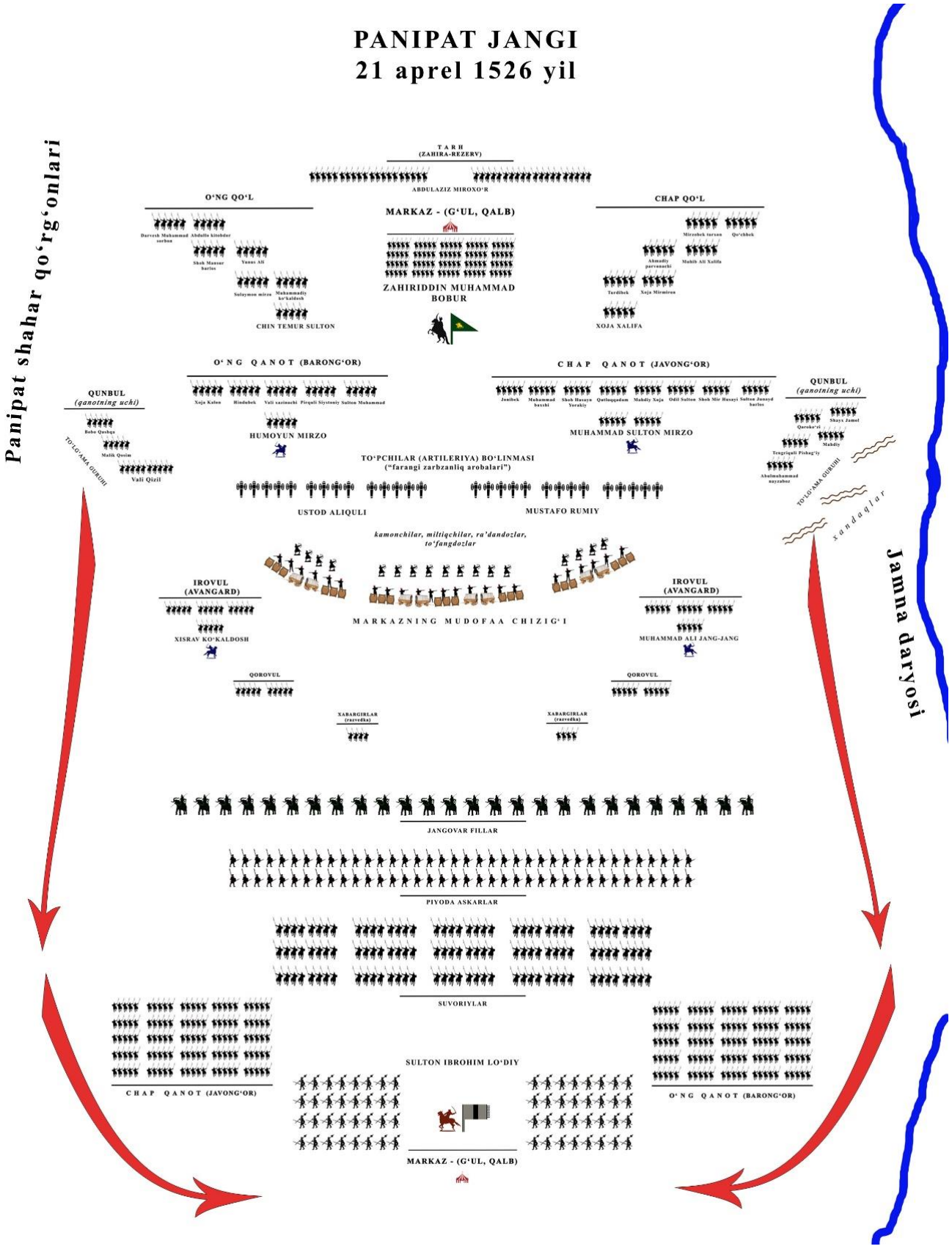
2-rasm

DEHLI SULTONI IBROHIM LO‘DIY
QO‘SHINING YASOLI (JANGOVAR TARTIBI)

3-rasm

PANIPAT JANGI
21 aprel 1526 yil

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING TABIATSHUNOSLIKKA OID QARASHLARI

Mirzayev Avazbek Tolibjonovich*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning tabiatshunos olim va sayyoh sifatida o‘zi kuzatgan hududlarning geografik tuzilishi, o‘simlik va hayvonot olami to‘g‘risidagi ma’lumotlarni “Boburnoma” asarida yoritilishi bayon etilgan.

Kalit so‘zlar*: tabiatshunos, iqlim, hayvonot, o‘simlik, tobuli, ovloq, feruza.*

ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR'S VIEWS ON NATURAL SCIENCE

Annotation

This article examines Zahir ad-Din Muhammad Babur's renowned work, "Baburnama," with a focus on his role as a naturalist, scientist, and tourist. It underscores how this historical account provides intricate details about the geographical features, flora, and fauna of the regions he explored. By delving into the multifaceted aspects of Babur's observations, this article enriches our understanding of his legacy beyond his role as a conqueror and ruler.

Key words: *naturalist, climate, animal, plant, spiraea, wilderness, turquoise.*

Kirish

Zahiriddin Muhammad Bobur – o‘zbek mumtoz adabiyotining yirik namoyondasi, ajoyib shoir, tarixnavis va tabiatshunos olimdir. Uning qomusiy asari – “Boburnoma” yaratilgandan buyon jahon ziyolilarining diqqatini qariyb 500 yildan beri o‘ziga jalb etib kelmoqda.

“Boburnoma”da mavjud, lekin shu kungacha olimlar nazaridan chetda qolib kelayotgan soha – Boburning tabiatshunoslikka oid qarashlari to‘g‘risida alohida fikr bildirish joiz.

“Boburnoma” muallifi tabiatshunos olim va sayyoh sifatida yuz bergan hodisa-jarayonlarni shunchalar sinchkovlik bilan kuzatgan va yoritganki, ularning ko‘pchiligi bugungi kun ilm-fan xulosalariga vobastadir. Bobur davlat arbobi bo‘la turib, tabiatshunoslikning geologiya sohasiga tegishli ajoyib ma’lumotlar qoldirgani ilm ahlini to hanuz taajjubga solib keladi [Машрабов 2013, 253]. Ayniqsa, Farg‘ona, Andijon, Samarqand, Qobul, Hirot, Agra kabi yirik shahar-viloyatlarning jo‘g‘rofiy-ma’muriy tuzilishi, madaniy hayoti, tumanlari, aholisi, qishloq xo‘jaligi, daryo va suv havzalari, cho‘l-adirlari, tog‘-sahrolari, bog‘-u rog‘lari, tabiati, iqlimi, hayvonot va o‘simliklar dunyosi, tabiiy boyliklari haqida mufassal ma’lumotlar beriladi [O‘зМЭ 2001, 436].

“Boburnoma”ga ko‘ra, Farg‘ona viloyati chegaralari sharqda – Koshg‘ar, g‘arbda – Samarqand, janubda – Badaxshon tog‘lari, shimolda – Olmaliq, Olmotu, Yangi shaharlari deb ko‘rsatilgan. Bundan ko‘rinib turadiki, Bobur Farg‘ona viloyati tarkibiga Farg‘ona vodiysidan tashqari unga yondosh anchagina joylarni ham kiritgan. Bunda Bobur Farg‘ona viloyatiga mamlakat sifatida qaragan. “Boburnoma”da vodiyni tog‘lar bilan o‘ralgani, g‘arb tomonigina ochiqligi, sharqdan g‘arbga Sayxun

* Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, avazbek.mirzaev.1956@mail.ru

daryosi(Sirdaryo) kesib o‘tishi aytilgan va ma’muriy jihatdan 7 ta qasabadan tashkil topgani qayd etilgan.

Bobur o‘zi boshqargan hududlarning tabiatini katta qiziqish bilan o‘rgangan va u hududlarning o‘simliklari, mevalari, qushlari hamda hayvonot dunyosi haqida ko‘plab ma’lumotlar bergan. Z.M.Bobur Farg‘onaning mevalarini, xususan, anorini juda yaxshi bo‘lishini ta’kidlab o‘tgan. Bobur mevaning anori donakalon (yirik donali anor), anori Xo‘jand, “Sebi Samarqand”, Simnon anori kabi navlari haqida ma’lumot bergan, ayniqsa, Marg‘ilon anorini alohida ta’riflagan: “Vale bu tarixda Marg‘inon anori ko‘p ortiqdur”. Bobur, Bog‘i Vafoda anor ektirganini qayd ham qilgan[Бобур энциклопедияси 2014, 48].

“Boburnoma”da Bobur Samarqand mevalari haqida ma’lumot berib, ayniqsa, olma va uzum Samarqandda yaxshi bo‘lishini qayd qiladi: “uzum va qovuni, olmasi va anori, balki hamma mevasi xub bulur, vale ikki meva Samarqanddin mashhurdir: “Sebi Samarqand” va “Sohibi Samarqand” mevalariga katta ta’rif beradi”.

Bobur asarda Samarqand shahri haqida, atrofidagi qishloq va tog‘, bog‘lari to‘g‘risida batafsil, mukammal ma’lumotlar beradi. Bular orasida hozirgi kunda butunlay yo‘qolib ketgan binolar va bog‘lar to‘g‘risida ma’lumotlar bor.

Ayniqsa, Bobur joylarning o‘simlik, hayvonot dunyosining, tabiiy boyligini, xo‘jalik imkoniyatlarini, u yoki bu hayvon va o‘simlikning hayoti va xususiyatini tasvirlaganda o‘zining nihoyatda kuzatuvchanligini, chuqur ilmiy bilimga ega ekanligini, foydali maqsadlarini amalga oshirishga intiluvchanligini ko‘rsatdi. Masalan: “Boburnoma”da mingdan ziyod geografik nomlar - mamlakat, shahar, qishloq, qal’a, dasht, to-davon, dara, ko‘prik, ko‘l, chashma, bo, yaylov, o‘tloq va boshqa joylarning nomlari tilga olingan.

Xo‘jandning ovloqlari va qishloqlari juda yaxshiligi haqida aytib, u erning hayvonlari to‘risida ma’lumotlar bergan. Xususan, oq kiyik, buumaral, qirovul va tovushqoni ko‘p bo‘lishini ta’kidlagan. Havosi juda tozadir, uning tozaligini Bobur shimoldagi to havosiga qiyoslaydi.

Farg‘onaning bodomi juda yaxshi bo‘ladi va uning ta’rifi Hurmuz va Hindistonga yoyilgandir. Yana uning qovunlarini juda maqtaydi. Farg‘onada “Mirtemuriy” qovunini tengi yo‘q deb qiyoslaydi. Bu davrda Buxoro qovuni mashhur edi, lekin, Bobur Samarqandni egallagan paytlarida bir majlisda Buxorodan va Axsidan bittadan qovun keltirishlarini buyurgan va bunda Axsi ya’ni Farg‘ona vodiysining qovunlarini tengi yo‘qligiga amin bo‘lganlar.

Farg‘ona viloyati tog‘larida yaxshi yayloqlari borligi, va u erda tobuli o‘simligi bo‘lishi va u boshqa hech qayerda bo‘lmasligini aytadi. Tobuli qizil rangli bo‘ladi, undan aso, qamchi dastasi, qushlar uchun qafas qiladilar va boshqa buyumlar tayyorlashda ishlatiladi. Uning yaxshi yog‘och ekanligidan boshqa yerlarga ham yuborishgan. Bobur Farg‘ona bilan Qoshg‘ar orasidagi tog‘larning aholisi uy o‘rniga qo‘tos saqlaganini yozgan. Bundan ko‘rinib turibdiki, shoh va shoir Bobur Mirzo har tomonlama yetuk inson bo‘lgan. Qaysi soha bo‘lmasin tub-tubiga kirib borgan.

Bobur o‘z yurtida bir yil to‘rt fasl bo‘lgani holda, Hindistonda esa bir yil uch fasl ekanligi, har fasl to‘rt oydan iborat ekanligini qiyoslab tushuntiradi. Bobur bundan tashqari, Hindiston qushlari haqida gapirar ekan, ularning ko‘rinishi, sayrashi-ovozini O‘zbekistondagi qushlarning o‘shanday hususiyati bilan solishtiradi, ularning nomlarini qiyoslaydi. Ayni paytda Hindistonning mevalari, gullari to‘risida ham fikr yuritib, ularning hususiyati va nomlarini o‘zbek tilidagi nomlari bilan qiyoslaydi.

Bobur o‘z asarida borgan joylarining tabiati, tabiiy boyligi, odamlarning urf-odatlari, hayvonot olami, o‘simliklari va qolaversa butun madaniyati, ma’naviyati tasvirlangan. Asar muhim atamalar va toponimik manbalarga boy. Unda tabiat, iqlim, er, suv, havo turli tabiiy hodisalarga tegishli xalq so‘zlari ko‘plab uchraydi. Asarda «Bobur biron bir safarga chiqishdan oldin yer, suv, tabiatni bilgan kishilarni chorlab, atrof va tomonlar surishtirilar edi» deb ta’kidlagan. “Boburnoma” asarida har bir shaharni, hududni ma’lum tartibda tasvirlaydi, ular haqida ma’lumot beradi. Bobur ovga juda qiziqqan, shuning uchun Markaziy Osiyo, Afoniston, Xuroson va Hindistonda yashovchi hayvonlarning turlari, yashash sharoitlari, oziqlanishi haqida batafsil ma’lumot bergan. Allomaning fikricha, o‘sha davrlarda Farg‘ona vodiysida antiloplar, to echkilari, kakliklar va boshqa hayvonlar ko‘p bo‘lganliklari haqida ma’lumotlar beradi.

Bobur Farg‘ona vodiysi atrofidagi tog‘larda, ayniqsa, Yettikentda sochma holda feruza hamda temir konlari bo‘lishi mumkinligi to‘g‘risida yozadi. Hozirgi geologlar vodiyning shimoli-g‘arbida haqiqatan ham temir konlari borligini aniqlashgan. Bularga Chokadambuloq, G‘ova konlarini misol tariqasida ko‘rsatish maqsadga muvofiqdir.

O‘zbekistonda feruzaning o‘ttizga yaqin ma’dan konlari mavjud. Ularning ko‘pchiligi Qurama tog‘ tizmasining janubiy yonbag‘rida va markaziy Qizilqumda joylashgan. “Boburnoma”da O‘sh shahri atrofidagi Baroko‘h (Sulaymon) tog‘ida qizil va oq rangda jilo beradigan ajoyib tosh borligi, undan o‘sha zamonda ham pichoqqa dasta, kamarga to‘qa va boshqa buyumlar yasalganligi to‘g‘risida ma’lumotlar uchraydi.

Bobur Xo‘jandning shimolida Mutu-Gil(hozirgi Oqur) tog‘ida feruza va boshqa ma’dan konlari mavjud deb ta’kidlaydi. Darhaqiqat, o‘sha joylarda feruzadan boshqa yana qo‘rg‘oshin, rux, kumush, oltin, volfram kabi ma’danlar borligi aniqlangan.

Ulug‘ vatandoshimiz Afg‘onistonning yer usti tuzilishi va yer osti boyliklari haqida ham qimmatli ma’lumotlar beradi. Bobur “Boburnoma”da “Qobul viloyatida 14 ta tuman bor. G‘urband tumanidagi tog‘larda kumush koni va lojuvard koni bo‘lur” [Boburnoma 2019, 138], deb yozadi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida bayon etgan fikrlari, axloqiy-ta’limiy va ekologik qarashlari Yangi O‘zbekistonda kamol topayotgan yoshlarni atrof-muhitni muhofaza qilishga o‘rgatishda g‘oyat qimmatli manba bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Машрабов, Зокиржон. 2013. *Бори элга яхшилиғ қилғил.* Тошкент: Ғафур Ғулом НМИУ.

Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2001, 2-жилд, Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти.

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2019. *Boburnoma.* Toshkent: Fan.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. 2014. Тошкент: “Шарқ” НМАК.

AFG‘ONISTONDAGI “BOBUR” BOG‘INING TARIXIY VA BUGUNGI HOLATI

Quvonch Ehsonullo*

Annotatsiya

Ushbu maqola buyuk shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Boburning Kobulda qurdirgan Bobur bog‘i nomli bog‘i haqida. Bobur bog‘ining Afg‘oniston xalqi va hukumati ongida bo‘lgan ahamiyati, Kobul mintaqasining qisqa tarixi, Zahiriddin Muhammad Boburning qisqa hayoti va nasl-nasabi, “Bobur” bog‘ining eski tarixi va Bobur davridagi holati hamda ushbu bog‘ning Bobur avlodlari zamonidagi o‘rni, Bobur bog‘ining Shohjahondan keyingi holati, “Bobur” bog‘idagi maqbaralar, “Bobur” bog‘idagi tarixiy maskanlar, ya’ni karvonsaroy, Bobur maqbarasi, Malika qasri, hovuz, bog‘ restorani, Shohjahon masjidi, hammom va Boloyi Jo‘ylar izohlangan. Hamda Bobur bog‘ining bugungi holati haqida ham to‘liq so‘z ketgan. Shunga binoan, yuqoridagi mavzularning har biri borasida berilgan qisqa izohlar ushbu maqolaga kiritilgan.

Kalit so‘zlar: *Afg‘oniston, “Bobur” bog‘i, Kobul, binolar, Bobur, Bog‘ning hozirgi holati.*

THE HISTORICAL AND CURRENT SITUATION OF BABUR GARDEN IN AFGHANISTAN

Annotation

This article provides a comprehensive examination of the Babur Garden in Kabul, constructed by the illustrious king and poet Zahir ad-Din Muhammad Babur. It covers the garden's historical and cultural significance, including its importance in Afghan society and government. The article offers a brief historical context of the Kabul region, Babur's genealogy, and the garden's evolution over time, notably during the reign of Shahjahan. Additionally, it explores the various historical sites within Babur garden, shedding light on its contemporary status. This multifaceted analysis offers a thorough understanding of the garden's enduring heritage.

Key words: *Afghanistan, Babur garden, Kabul, buildings, Babur, the current state of the Park.*

Kobuldagi “Bobur” bog‘ining xalq orasidagi ahamiyati

Afg‘onistonning qadimiy va dam olish mintaqalaridan biri Kobuldagi “Bobur” bog‘i bo‘lib XVI asr boshlarida o‘sha paytdagi buyuk shoh Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan qurdirilgan. Haqiqatan ham “Bobur” bog‘i Afg‘onistonning tarixiy va mashhur sayrgoh-maskanlaridan bo‘lib, mamlakat poytaxti Kobulda joylashgan. Ushbu bog‘da Zahiriddin Muhammad Boburning maqbarasining mavjudligi bois, bu yer mamlakat tarixida juda muhim va ahamiyatli mintaqaga aylangan. Bu bog‘ Kobuldagi “Shir darvoza” tog‘i etagida voqe’ bo‘lgan hamda ushbu shaharning o‘ziga xos me’morchiligiga asosan eng ko‘zga ko‘ringan maskanlardan biri bo‘lib, tarixiy, qadimiylik va me’morchilik san’ati jihatidan alohida ahamiyatga sazovordir. Bobur bog‘ining yana bir tarixiy ahamiyatlaridan biri uning geografik joylashuvidir

*Doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, ehsanullah.quwanch1@gmail.com

[https://www.farsnews.ir]. Ushbu buyuk tarixiy bog‘ Afg‘onistonning turli millatlari uchun sayrgoh bo‘lib, mamlakatning har bir tushungan va ziyoli insonlari bu bog‘ning Kobulda mavjudligidan faxrlanadi. Kun sayin minglarcha kishilar ushbu bog‘ga kelib, soatlab dam olishlari mumkin. Hamda yuzlarcha adabiy, madaniy va ijtimoiy tadbirlar ham yillar davomida bu yerda o‘tkazilib kelinmoqda.

“Bobur” bog‘ining asoschisi Zahiriddin Muhammad Bobur haqida

Bu bog‘ni ishq va muhabbat bilan qurdirgan inson Zahiriddin Muhammad Bobur ibn Umarshayx ibn sulton Abusaid Mirzo ibn Mironshoh ibn Amir Temur Sohibqiron bo‘lgan. Bobur 1483-yili Umarshayxning oilasida, Andijonda dunyoga kelib, o‘zbek mumtoz adabiyotining ulkan adabiy-ilmiy siymolaridan sanalgan va jahon madaniyatiga katta ulush qo‘shgan shoir, yozuvchi va davlat arbobi bo‘lgan. Ushbu davlat arbobining onasi mo‘g‘uliston hokimi Yunusxonning qizi Qutlug‘nigor bo‘lib, u Chingizxonning nasli-nasabiga borib taqaladi.Va uning silsilalari quyidagilardan iborat: (Yunusxon ibn Vaisxon ibn Muhammadxon Sherali o‘g‘lon ibn Xazarxoja ibn Tug‘luqtemur ibn Ishbuqo ibn Davoxon ibn Barko ibn Esonbuqo ibn Matukon ibn Chig‘atoy ibn Temuchin) [Korgar 2004, 3-4 bet].

Zahiriddin Muhammad Bobur otasi vafotidan so‘ng 12 yoshida Farg‘ona taxtiga o‘ltirdi va ko‘p vaqt o‘tmay, ichki urushlar sababli taqdir taqozosiga ko‘ra 1504-yili Afg‘oniston shimoliy viloyati Qunduzga o‘tdi. Keyinchalik Kobulni egallab olib o‘zini podshoh deb e’lon qildi. Ana shu tarixdan boshlab yengilib ovora bo‘lgan Boburga baxt quyoshi kulib boqdi va ketma-ket yutuqlarga erishdi. Bobur 1526-yili Dehli taxtini egallashga erishib, Boburiylar Hindi-Ko‘ragoniylar yoki Hindi-Temuriylar deb atalgan buyuk imperiyaga asos soldi. Afsuski, bir qator g‘arblik, eronlik, hindiylar va hatto afg‘onistonlik tarixchi va yozuvchilar esa Bobur imperatorligini Hind-Mo‘g‘ullari imperiyasi deb ataganlar. Ushbu atash tubdan xato va noto‘g‘ridir. Asosan Boburiylar imperatorligi deyish maqsadga muvofiq va to‘g‘ridir.Chunki Boburiylar imperiyasi 300 yildan oshiq Hindiston va Afg‘onistonning katta qismiga hukmronlik qilganlar. Boburning o‘zi siyosat, tarix, she’r va adabiyot bilimdoni bo‘lib, go‘zal she’rlar yozib, turli san’atlarni sevish barobarida u bog‘lar yaratish va chiroyli binolar qurishga ko‘ngil bilan mehr qo‘ygan edi [Yorqin, https://www.bbc.com]. Bobur mana shu ma’naviyat va madaniyatsevarligini o‘zidan keyingi avlodlariga butunlay meros qoldirdi.

Yuqoridagi mavzularga asos Bobur bog‘dorlik va obodonlikka o‘ta muhabbati bo‘lgani uchun o‘z hukumati davrida quyidagi bog‘lar, binolar va naharlarni Kobulda va Afg‘onistonning turli mintaqalarida tuzib, ularni go‘zallashtirish uchun har xil daraxtlarni ektirib, kamolga yetkazdi: Kobuldagi “Bog‘i Navro‘z”, “Bo‘stonsaroy”, “Chorbog‘”, “Bog‘ibehisht”, “Bog‘i Binafsha”, “Bog‘i Nur”, “Bog‘i Xilvat”, “Bog‘i Suratxona”, “Bog‘i Shahroro”, “Bog‘i Mahtob”, “O‘rta bog‘”, Nangarhor viloyatidagi “Safo” bog‘i, Odina qal’asi yaqinidagi “Vafo” bog‘i kabilar. Bobur bu bog‘larda turli mevali daraxtlar ektirib, bog‘ ichida hovuzlar va yo‘llar tuzatgan albatta. “Vafo” bog‘ining ichidan bir katta ariq suv ham o‘tar ekan. Qandahor viloyatidagi Qandahor Chihilzinasi va Qandahor Chorbog‘i bo‘lgan. Hamda Boburning meros qodirgan tarixiy binolaridan yana biri Bobur taxti bo‘lib, ushbu taxt Kobul viloyatidagi Ibn Sino kasalxonasi orqasida qaror topgan. Va bu taxtning oldida bir hovuz ham tuzatilgan va hozir ham shu yerda tarix yozilgan toshlavha mavjud. Boburning nabiralaridan biri Nuriddin Jahongirning aytishicha, bu toshsahifali o‘rin “Shoh taxti” deb ham nomlanar

ekan. Boburning o‘z zamonida tuzatilgan binolardan biri “Ark” qal’asi bo‘lib, hozir “Bolohisor” deb nomlanadi. Bobur bu qal’ani juda sevib maqtagan. Bu qal’ani Boburning o‘g‘li Komron Mirzo qayta qurib go‘zallashtiradi. Bu qal’a nihoyatda go‘zal bo‘lgani uchun Mullatolib Muammoiy tavsiflab, Badiuzzamon Mirzoga quyidagi nazmni aytadi:

Bixo‘r dar argi Kobul may, bigardon kosa paydar pay,
Ki ham koh astu ham daryo va ham shahr astu ham sahro.

Eslatib o‘tilgan mavzularga ko‘ra, Bobur o‘z hayoti davomida qurdirgan bog‘lar, chorbog‘lar, masjidlar, hammomlar, naharlar va ariqlardan anchasi bu kungacha yetib kelmagan, faqat Istolif Shahroro, “Bobur” bog‘i, Qandahor Chihilzinasi va bir nechta boshqa bog‘lar, binolar yodgor qolgan. Biz bu maqolada faqatgina “Bobur” bog‘ining qurilish tarixi haqida batafsil yozmoqchimiz [Quvonch 2020, 56-78].

“Bobur” bog‘ining qurilish tarixi

Mamlakat geografiyasiga ko‘ra, ushbu bog‘ Afg‘oniston poytaxti Kobul hududiga tegishli bo‘lib, tarixiy nuqtayi nazardan juda uzoq tarixga ega bo‘lgan. Tarixchilar fikriga ko‘ra, miloddan 4-5 asr oldin eski Kobulda juda ko‘p oddiy xalqlar yashar ekan. Arxeologlarning tarixiy hujjatlariga asosan miloddan avvalgi II va III asrlarda Kobul muhim tijorat markaziga aylanib, O‘rta Osiyoda asosiy o‘rinni egallagan. Ushbu mintaqada Boburdan boshqa ko‘pchilik shohlar va hokimlar hukumat qilib o‘tganlar [Aminiy 2020]. Kimlar ushbu mintaqada hukmronlik qilib o‘tgani haqida bu maqolada bahs qilishimizning o‘rni emas. Shu uchun mavzuga asosan, miloddan so‘ng ham islom dini taraqqiyoti davrigacha Kobul mintaqasi o‘z o‘rniga ega bo‘lgan. Lekin, arab bosqinchilari bostirib kelishi bilan ko‘p muddat ushbu mintaqada urushlar boshlanadi. Shuncha urush bilan ham arablar Kobulni bosib ololmay yengilib ketishgan. Lekin, xalqning o‘zi islom diniga yuz keltirishi bilan, islomiy davlat esa xalq tashabbusi bilan Kobulda qurilgan emish. “Hudud-ul olam” kitobining muallifiga ko‘ra, ushbu mintaqa islom hukumatiga o‘tganidan keyin, islom xalifalik markazi Damashqdan Bag‘dodga o‘tishi bilan, islom xalifasi buyrug‘i asosida Kobulning me’morlari va san’atkor ustalari masjid va madrasalarni qurish uchun Bag‘dodga chaqiriladi. Bu mavzu esa eski davrlarda ham Kobulning taraqqiyotga egaligini ko‘rsatadi [Kuhzod 1958, 703-728]. Anchadan keyin, Kobul shohlari yengilib, G‘aznaviylar imperiyasi markaziy hokimiyat tepasiga keladi. Ushbu imperiya tiklanishi tufayli G‘azni viloyati hukumat markaziga aylanib, Kobul esa qariyb ikki yuz yilga yaqin hukumat nazaridan chetda qoladi. Shu qarorsizliklar sababli Kobul vayrona mintaqaga aylanadi. Ancha yillardan so‘ng G‘aznaviylar, Saljuqiylar, G‘uriylar, Arablar, Mo‘g‘ullardan so‘ng Temuriylar hukumati yuzaga kelishi bilan Kobul mintaqasi oldingidan ham yaxshiroq go‘zallantiriladi. Temur sulolasi boshqa mintaqalar qatorida Kobulni yaxshiroq obodonlashtirgan. Asosiy maqsadga o‘tsak, temuriylar sulolasi vakili, Abusayid mirzo Temuriyning o‘g‘li, Boburning amakisi Ulug‘bek mirzo Kobuliy Kobulda yaxshi xizmat qilgan. U yarim asrga yaqin 1461-yildan 1502-yilgacha Kobulda hukumat qilib, o‘zidan tarixiy bino yodgorliklarini ushbu mintaqada qoldirgan. Ulug‘bek mirzo vafot etishi bilan uning o‘gli Abdurrazzoq toj-u taxtni egallaydi. Lekin bu bola voyaga yetmaganligi bois pochchasi Muhammad Muqim Arg‘un, Abdurazzoqni hukumatdan chetlashtirib, o‘zini Kobul hokimi deb e’lon qiladi [Aminiy 2020]. Oradan ikki yil o‘tar-o‘tmas, Ulug‘bek Mirzo Kobuliyning amakivachchasi Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z yurtidagi ichki urushlar tufayli Afg‘onistonga o‘tadi. 1504-yili Kobulni bosib olib, ajdodlari merosiga

ega chiqib, o‘zini Kobul podshohi deb e’lon qiladi. Bobur “Boburnoma”da keltirishicha, u elchilar yuborish bilan Kobulni qonsiz va urushsiz bosib oladi. Keyinchalik Muhammad Muqim Arg‘un va o‘zining amakivachchasi Abdurazzoq Boburga qulluqqa kelib bosh qo‘yadi. Bobur esa bularni qabul qilib Muqim Arg‘unni ko‘chi bilan boshqa mintaqaga chiqarib yuboradi va Abdurazzoqni ishdan bo‘shatib qo‘yadi. Boburning aytishicha, u urushlardan so‘ng Kobulni tuzatishga harakat qilib, ancha bog‘lar va binolar quradi (Boburnoma, 2023: 147-148 b). O‘sha qurdirgan bog‘lardan biri Kobuldagi Bobur bog‘i bo‘lgan, lekin Bobur Kobulni bosib olgandan ancha payt keyin Kobulda juda shiddatli zilzila yuz berib bir haftaga yaqin davom etadi. Ushbu zilzilada yuzlarcha kishilar o‘ladi, ko‘pchilik binolar o‘yiladi va yemiriladi. Hatto yerlar yoriladi. Boburning “Boburnoma”siga ko‘ra, zilzila davomli bo‘lib, Kobulni beshikdek tebratib xalqning moli va joniga ancha zarar yetkazgan. Bobur keyinchalik vayron bo‘lgan binolarni qayta tuzatib, zarar ko‘rgan o‘rinlarni qayta tuzadi [Kuhzod 2006, 703-728].

Mana shu yuqoridagi ma’lumotlarga ko‘ra, Bobur bog‘i ham Kobul viloyatining yaxshi mintaqalaridan bo‘lgan, xalqning dam oladigan maskanlaridan sanalgan. Lekin bu mintaqa qadimda qabriston va arg‘uvon gullar chorbog‘i bo‘lgan ekan. Kobul xalqi esa bu mintaqaga borib dam olar ekanlar, bu joy suvsiz sahro kabi bo‘lsa ham, arg‘uvon gullar daraxtlari faqat yomg‘ir suvidan bahramand bo‘lar ekan. So‘ng Bobur bu mintaqaning havosi va joylashuvi yaxshi bo‘lganini ko‘zda tutib, boshqa bog‘ va imoratlarni ushbu bog‘ yonida qurib naharlar, ariq va ariqchalar qazib suv keltirib, turli mevali va mevasiz daraxtlar ektirish bilan mintaqani obod hududga aylantirib, o‘zidan keyingi xalq uchun ushbu bog‘ni meros qilib qoldirgan. Bobur 1530-yilda Agrada vafot etadi. Uning vasiyatiga binoan o‘g‘li Humoyun Mirzo va uning pashtunlar qabilasidan bo‘lgan ayoli Bibimuboraka Yusufzoyi 10 yildan so‘ng Boburning jasadini Kobul bog‘iga keltirib dafn qiladi. Ushbu borada Javohirlal Neru esa “Boburning jasadini uning asli poytaxti bo‘lmish Kobulga eltib uning eng yaxshi ko‘rgan bog‘ida dafn etdilar, shu bilan Bobur yillarcha sevib sog‘ingan gullariga qaytdi,” deb yozgan. Bobur bog‘ining saqlash va parvarish qilish instituti idorasi ma’lumotiga ko‘ra, Bobur ko‘milgandan bugunga qadar ushbu bog‘ “Bobur bog‘i” deb ataladi. Lekin muhaqqiq Muhammad Akbar Aminiy maqolasiga asosan Bobur dafn bo‘lmasdan oldin ushbu bog‘ning oti “Qadamgohi Hazrati Rasul” deb nomlangan. Bobur juda e’tiqodli inson bo‘lgani uchun ushbu nomni o‘zi atagan bo‘lishi mumkin. Hamda Bobur so‘fiylik va darveshlik tamoyillariga e’tiqod qilganligi uchun o‘z ziyoratgohi tepasiga gumbaz qurilishini va unga qo‘riqchi qo‘yilmasligini va qabri faqirona bo‘lishini ham avlodlariga aytgan. Va o‘zi sevgan bog‘i bo‘lmish “Qadamgohi Hazrati Rasul” bog‘ida jasadi ko‘milishini ham vasiyat qilgan. Va uning o‘zi aytganidek, ziyoratgohiga kelganlar bilsinlarki, Bobur xuddi Kobuldan Hindistonga quruq qo‘l bilan ketganidek, Hindistondan Kobulga ham quruq qo‘l bilan qaytgan. Xulosada bu bog‘ning ichida Bobur qabrining borligi tufayli Kobuldagi barcha mumtoz islomiy manzarali bog‘lar ichida yagona bog‘ sifatida yodgor qolgani aniqlandi [Navandesh, 2018].

“Bobur” Bog‘ining Zahiriddin Muhammad Boburdan keyingi holati

Tarixiy hujjatlarga ko‘ra, Bobur vafotidan so‘ng uning nabirasi Jaloliddin Muhammad Akbar 1543-1606-yillar oralig‘ida Kobulga kelgan safarida Bog‘ni o‘rab, devorlar qurishni buyurgan va Kobuliston hokimi Jaloliddin Muhammad Akbar buyrug‘i bilan birinchi marta Bobur ziyoratgohi atrofiga ko‘chatlar ekib, daraxtlar o‘tqazadi. Lekin Boburning vasiyatiga ko‘ra, Bobur qabri asl holida daxlsiz, gumbazsiz

va faqirona sifatida qoldirilgan, ayni holda 1607-yili Hindistonning buyuk imperatori sifatida mashhur bo‘lgan Jaloliddin Muhammad Akbarning o‘g‘li Nuriddin Jahongir Salim Kobulga kelganida, Kobul shahri va uning bog‘lari ichida ko‘plab obodonlashtirish ishlaridan tashqari, “Bobur ’’bog‘ini ham obodonlashtiradi va bog‘ni chiroyli qilish uchun nihoyatda harakat qiladi. Asosan u obodonchilik ishlari bilan Bobur sulolasining borligi va buyukligini aks ettirgan. Hamda ulug‘ bobosi qabri atrofida oq marmartoshdan to‘siq qurdirib, Bobur qabri ustiga marmartosh o‘rnatib, toshga ajdodlarini ta’riflab yozgan she’rini o‘yib qo‘ygan. Ushbu Bobur sulolasining imperatori ham Bobur maqbarasining oldida namozxonlar uchun chiroyli ayvon va masjid qurishni buyruq beradi [Navandesh 2020]. 1607-yili Jahongir Salim Mirzo o‘zining Kobuldagi ilk safarida birinchi marta Bobur maqbarasi ziyoratiga boradi, Mirzo Hindolning qizi Ruqiya Sultonbegimni ham otasi Mirzo Hindol maqbarasini ziyorat qilishi uchun o‘zi bilan birga olib boradi. Ushbu safarida u Kobulda 85 kun istiqomat qilgan. Jahongir Salim mirzo Bobur, Mirzo Hindol va Muhammad Hakim Mirzo maqbaralariga marmartoshga o‘yma xatlar yozdirib, ajdodlari mozori ustiga o‘rnatib o‘zidan yodgor qodiradi, biroq Shohjahon saltanati tugaganidan so‘ng, Temurshoh Durroniy o‘z hukumati poytaxtini Qandahordan Kobulga ko‘chirgunigaqadar, Bobur bog‘i bir yarim asr davomida o‘z holicha qoladi. Shundan so‘ng Temurshoh Durroniy bu bog‘ni Zahiriddin Muhammad Bobur oilasiga tegishli bo‘lgan ayoli Navob Gavharnisoga beradi [Korgar 2007].

“Bobur” bog‘i ko‘p urushlar shohidi bo‘lgan, mana shu urushlar oqimida vayron bo‘lib xarobaga aylangan. Keyinchalik Kobuldagi hokimlar tomonidan ushbu bog‘ bir necha marta qayta qurilgan. Kobul baladiyasi tashkiloti ma’lumotiga ko‘ra, Temurshoh Durroniydan keyin bugunga qadar Kobul bog‘i 3 marta Abdurahmonxon, Muhammad Nodirshoh va Homid Karzay davrlarida qayta qurilgan. Tarix oqimida ushbu bog‘ ko‘p achchiq dardli kunlarni boshidan kechirgan [https://km.gov.af].

“Bobur” bog‘idagi maqbaralar

Ushbu bog‘ tarixiy yer bo‘lishiga asosiy sabab, u yerda Boburning maqbarasi mavjudligidir. Mana shu davlat arbobi maqbarasi bog‘ning yuqori tomonidagi tepalikda voqe’ bo‘lib, maqbara ustida marmar toshli lavha o‘rnatilgan. Ushbu marmartoshning boshida “Allohu Akbar La ilaha illolloh Muhammadur Rasulullo” va tagida fors tilida quyidagi she’r ham yozilgan:

Podshohi kazjabinash tofti nuri iloh,
On Zahiriddin Muhammad bud podshoh.
Boshukuhu davlatu iqbolu adlu dodu din
Dosht astavfiqu fathu feruzi sipoh.
Olami ajsomro bigreftu shud ravshanravon
Bahri fathi olami arvoh chun nuri nigoh.
Shud chu firdavsash makon rizvon ziman torix just,
Guftamash firdavs doim joi Bobur podshoh.

Ushbu bog‘da Bobur maqbarasidan bo‘lak Bobur oilasiga tegishli kishilar maqbarasi ham mavjuddir.

1. Boburning o‘g‘li Mirzo Hindol
2. Humoyun Mirzoning o‘g‘li Muhammad Hakim Mirzo
3. Mirzo Hindolning qizi va Jaloliddin Muhammad Akbar ayoli Ruqiyabegimning maqbarasi

1551-yili Zahiriddin Muhammad Boburning Mirzo Hindol o‘g‘li Nangarhorning Chaparhor mintaqasida shahodatga yetib, janozasi Kobulga keltirilib, otasi qabrining so‘l tomoniga dafn etildi.Muhammad Hakim Mirzo 1553-yili Kobulning Bolohisorida dunyoga kelib, yoshlikda Kobul hokimi lavozimida ish boshlagan, u o‘z zamonida “hakim podshoh va hokim qo‘riqchisi” deb atalgan. 1585-yili 32 yoshida Kobulda vafot etishi bilan amakisi yonida tuproqqa topshiriladi. Hamda 1625-yili Mirzo Hindolning qizi Ruqiyasultonbegim Hindistonda vafot etadi va uni ham Kobulga olib kelib, bobosi maqbarasi atrofiga dafn etadilar. Keyinchalik Ruqiyabegimning eri Jahongir Mirzo buyrug‘i bilan uning qabrida marmartosh o‘rnatiladi. Lekin hozirda ushbu marmartosh mavjud emas [Korgar 2007].

“Bobur” bog‘idagi maskanlar

Mazkur bog‘ning ichida bir qancha imoratlar mavjud bo‘lganki, ular haqiqatan tarixiy ahamiyatga egadir. Shuning uchun ularning har biri haqida qisqacha ma’lumot beramiz.

1. “Bobur” bog‘iga kirishning boshida chiroyli va go‘zal karvonsaroydan o‘tish kerak, ammo ushbu karvonsaroy zamonlar o‘tishi bilan o‘zgargan. Qadimiy davrlarda bu yer faqat kambag‘allar joylashtirish uchun yer bo‘lgan. Ammo bugungi kunda “Bobur” bog‘ining qo‘riqchilar tashkiloti ma’muriyati ushbu yerda joylashgan. Hamda bu joyda Kobul hunarmandchiligi va rasmlari kabi ko‘rgazmalar o‘tkaziladi. Va bu tarixiy binoga tashrif buyuruvchilar karvonsaroyning balkonlariga chiqib, bog‘dagi barcha manzaralarni tomosha qilishlari mumkin.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur maqbarasi. Ushbu maqbara esa bog‘ning yaxshi joyida voqe bo‘lgan. Tashqari ko‘rinishiga oq marmardan mohirona ishlatilib, maqbara ustiga o‘rnatilgan. Bu maqbaraning usti ochiq va uning atrofida faqat marmartoshli devor bor. Devorlariga chiroyli derazalar qo‘yilgan.

3. Malika qasri. “Bobur” bog‘ini saqlash va parvarish qilish instituti ma’lumotiga ko‘ra, Amir Abdurahmonxon bog‘ning sharqiy burchagida o‘zining harami uchun malikasi nomiga katta saroy qurdirgani uchun “Malika qasri” deb nomlanadi.

4. Shohjahon masjidi. Bu masjid 1678-yili Bobur bog‘ida Shohjahon tomonidan qurilgan. Haqiqatan ushbu masjid marmartosh va loydan juda nafis va chiroyli qilib qurilgan. Albatta, bu masjidning mavjudligi mamlakatdagi tosh o‘ymakorlik san’atini to‘liq nomayon qiladi.

5. Hovuz. 1660-yili Malika saroyi hududida chiroyli hovuz qurilgan. Ushbu hovuz yonida boshqa binolarning ko‘paytirilishi bog‘ning chiroyiga chiroy qo‘shgan. Bu yerga tashrif buyuruvchilar ushbu hovuz suvida suzishlari ham mumkin.

6. “Bobur” bog‘i restorani. Malika saroyida hashamatli va yangi restaurant tashkil etilgan bo‘lib, u yerda mahalliy Afg‘oniston taomlari pishiriladi. Ushbu restoran muxlislari ko‘plab eng mashhur Afg‘oniston o‘zbeklarining milliy taomi bo‘lmish O‘zbek palovi yo Qobili palovini tanovul etadilar.

7. Hammom. “Bobur” bog‘i yerining tik yuzasiga voqe’ bo‘lib, shimoldan janubga tik zinapoyalar bilan yurish mumkin. Ushbu zinapoyalardan tashqari bog‘ning tik joyidan past joylarigacha chiroyli suvlar oqib o‘tadi. Uning oxiri Malika saroyiga yaqin joyda umumiy foydalanish uchun hammom qurilgan va ushbu joy bog‘ning ko‘ngilochar qismlaridan biridir.

8. Boloyi Jo‘y. Bu ariq orqali “Bobur” bog‘ining suvi Kobul daryosining suvini “Shohi Kobul” tog‘i balandlari bo‘ylab Chihilduxtarongacha olib kelar ekan. Bobur yozishicha, Boloyi Jo‘y XV asrning ikkinchi yarmida Ulug‘bek Mirzo davrida Mirzovays

Ataka tomonidan qazilib qurilgan. Afsuski, zamonlar o‘tishi bilan qarovsizlik tufayli sekin-sekin ushbu ariq o‘rtadan ketgan. Faqat ma’lumot uchun ushbu ma’lumotni kiritdik. Hozir ushbu bog‘ quduqlar vositasida sug‘oriladi.

9. Bog‘ maydoni: Ushbu bog‘ 11 gektar yerdan iborat bo‘lib, yuqorida aytilgan binolar, maqbaralar, ariqlarning barchasi mana shu bog‘ maydoni ichida qurilgan. Bog‘ to‘garagi paxsa loydan tuzalgan chiroyli baland devordir [Mirzoyi, 2020].

“Bobur” bog‘ining bugungi holati

Ushbu bog‘ Kobulning Guzargoh nomli mintaqasida joylashgan. U G‘arbdan Chihilduxtaron va Dorulamon mintaqasi yo‘li, Sharqdan Shirdarvoza tog‘i, Janubdan Chihilsutun mintaqasi yo‘li bilan bog‘liq. Asosan, ushbu bog‘ Muhammad Nodirshoh (1933-1883) davriga qadar “Shoh bog‘i” bo‘lgan. Oddiy insonlar uni ziyorat qilishlari va sayr qilishlari ta’qiqlangan. Nodirshoh hukumatidan keyin bu bog‘ning eshigi xalqqa ochilgan. Shu sanadan so‘ng juma kunlari odamlar “Bobur” bog‘iga hordiq chiqarish uchun kelishar ekan.

Ammo Afg‘onistondagi yarim asr davomida yuz bergan shiddatli va yomon urushlar tufayli bu bog‘ vayron bo‘ldi. Bog‘da daraxtlar o‘rnida mina (portlovchi modda), yashil o‘simliklar o‘rniga o‘qlar “ekilib, o‘stirildi”. Lekin 2001-yili Homid Karzay vaqtinchalik hukumati ishga kirishi bilan ushbu bog‘ qayta tiklandi. Bobur bog‘ini saqlash va parvarish qilish instituti rahbarining so‘zlariga ko‘ra, ushbu bog‘ besh yil ichida, ya’ni 2001-2006-yillar orasida qayta tiklandi. Ushbu bog‘ qayta tiklanishi uchun bog‘ning tarixiy asoslari jahon muzeylaridan to‘plangan hujjatlar, tasvirlar va huquqiy hujjatlarga tayanib tiklandi. Bog‘ esa eski qiyofasini ma’lum miqdorda o‘ziga yana qaytarib oldi. Boburnomaga asosan, barcha daraxtlar, maysazorlar, maydonlar Boburning bog‘dorlik uslubiga teng tayyorlangan. Lekin ushbu bog‘ning to‘liq qayta tiklanishi uchun o‘sha payt 80,5 million AQSH dollari sarflangan. Biroq bu miqdor Bobur bog‘ini saqlash va parvarish qilish instituti tomonidan chop etilgan risolada keltirilishicha, taxminan 7 million dollar bo‘lgan. Shundan 80% “Og‘ajon” madaniyat jamg‘armasi va qolgan 20% Germaniya, Amerika va Norvegiya yordami bilan to‘langan. 2017-yili Bobur bog‘i to‘liq ta’mirlangandan so‘ng Bobur bog‘ini saqlash va parvarish qilish institutiga topshirildi.

Hozirda ushbu bog‘da jami 80 kishilik 6 ta tashkilot bor. Har bir boshqarma o‘zining yetuk mutaxassislariga ega. Misol uchun, bu maskanning bog‘dorchilik boshqarmasida 14 ta rasmiy bog‘boni bor. Bobur bog‘i daromadining 57% bilet savdosidan iborat. Bu bog‘ga kirish har bir kishi uchun 20 afg‘oniy, bolalar uchun 10 afg‘oniy, suratchilar uchun 100 afg‘oniy, chet elliklar uchun 250 afg‘oniy, xorijliklar fotokamerasi uchun 350 afg‘oniy pul to‘lashadi. Albatta, bu daromadlarning barchasi Bobur bog‘ini saqlash va parvarish qilish tashkiloti tomonidan yig‘ilib, davlat xazinasiga topshiriladi.

Hozirgi kunda ushbu bog‘da anor, o‘rik, olma, nok, shaftoli, bodom, jiyda uzum va shu kabi har xil mevali va mevasiz daraxtlar mavjud. Aynan shu yerda turli gullar va chiroyli o‘simliklarni ko‘rish mumkin. Hamda bu bog‘da karvonsaroy, masjid, Malika qasri, Suv ombori, buyuk ayvon, oshxonalar va bog‘ o‘rtasidan oqib o‘tuvchi soy arig‘i mavjud. Ushbu bog‘ning karvonsaroyida antiqa buyumlar: hunarmandchilik, yog‘ochdan yasalgan, qo‘l san’ati buyumlari sotiladigan do‘konlar bor.

Xulosa qilsak, oldingi 20 yillik Islom jumhuriyati hukumati davrida ushbu bog‘da yuzlarcha madaniy, badiiy, ijtimoiy, siyosiy dasturlar va foto ko‘rgazmalar,

xattotlik, rasm, hunarmandchilik va musiqa konsertlari o‘tkazilgan. Va mahalliy, xorijiy muassasalar ham o‘z dasturlarini ushbu bog‘da o‘tkazganlar. Hozir ham ushbu tarixiy bog‘ o‘sha go‘zalligi va bor boyligi bilan asrab kelinmoqda.

Adabiyotlar:

1-امینی، محمد اکبر. ۲۱/۲/۲۰۲۰ میلادی. ظهیرالدین محمد بابر و یادی از کابل. سایت مُندیگک. https://mundigak.com .

2- بابر، ظهیرالدین محمد بابر. 2023. بابرنامه. ناشر تعلیمی انشتارات موسسه سی. چاپگه تیارلاووچی: محقق رحیم ابراهیم. 147-148بیتلر.

3- میرزایی، زهرا.1398-شمسی باغ بابر افغانستان | تفرجگاه زیبای کابل. سایت کارناوال . https://www.karnaval.ir

4- نواندیش، الیاس.۲۱/۱/۱۳۹۶ شمسی. باغ بابر یادگار پنج صد ساله کابلستان. سایت اطلاعات روز . https://www.etilaatroz.com

5- قووانچ، احسان الله.1399شمسی.فصل نامۀ علمی و تحقیقی پوهنتوب فاریاب "نوایی بیلن بابر نینگ فکری مناسب لری" ، میمنه: فاریاب، ص 56-78.

6- کارگر، عبدالله 2007-7-10. ظهیرالدین محمد بابرنینگ افغانستانده گی عابده لری.بی بی سی اوزبیک سایتی . https://www.bbc.com

7- کارگر، عبدالله، 1382شمسی. شهنشاه سخنور ظهیر الدین محمد بابر. پاکستان : موسسه انتشارات الازهر.ص4-5.

8- کهزاد، احمد علی.1384شمسی. تاریخ افغانستان.جلد اول، دوم و سوم، طبع دوم، کابل: ، صفحات بین 703-728. به کوشش نشرات میوند.

9-کهزاد، احمد علی.1336 شمسی .بالای حصار کابل و رویداد های تاریخی.جلد اول، انشتارات: کابل، ص39.

10- یارقین، محمد حلیم.ظهیرالدین محمد بابرشاه و مدنیت رواجی https://www.bbc.com .

11- سایت شهرداری کابل. باغ بابر، از باغ شاه تا باغ مردم https://km.gov.af .

12-https://www.farsnews.ir

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING AFG‘ONISTONDAGI HOKIMIYATI VA OBODONCHILIK SOHASIDA AMALGA OSHIRGAN ISHLARI

Erkin Mohammad Aalim*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Bobur, jahon madaniyati xazinasiga keng hissa qo‘shgan ijodkordir. U o‘zining Afg‘onistondagi hokimyati zamonida ko‘plab karvonsaroy, masjid, madrasa va bog‘lar qurdirdi. Mazkur obodonchliklarning ko‘plari, Bobur o‘z zamonida va qolaversa, uning o‘g‘illari zamonida barpo etildi.

Kalit so‘zlar: *Afg‘oniston, Kobul, Hindukish tog‘lari, obodonchilik, saylgoh, bog‘lar, Bog‘i Bobur, Bog‘i Safo, chorbog‘.*

ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR'S WORK IN THE FIELD OF GOVERNMENT AND DEVELOPMENT IN AFGHANISTAN

Annotation

Zahiri ad-Din Muhammad Babur is an poet who has made a great contribution to the treasury of world culture. During his rule in Afghanistan, he built many

* Erkin Mohammad Aalim, Afg‘oniston poytaxti kobul Universitetidagi o‘zbek tili va adabiyoti bo‘limining o‘qituvchisi.

caravanserais, mosques, madrassas and gardens. Many of these improvements were built during Babur's time and, moreover, during the time of his sons.

Key words: *Afghanistan, Kabul, Hindukish Mountains, landscaping, Babur gardens, Safo garden, Shahraro garden, pond.*

Zahiriddin Muhammad Bobur 1504-yilda hozirgi Afg‘onistonga kelib, birinchidan, Qunduz viloyatini egallaydi. So‘ngra Hindukish tog‘laridan o‘tib, Kobul tomonga yurish qiladi. Bobur urushsiz va talofatsiz Kobulni olib shu shaharda hokimiyatini tiklaydi. G‘azni shahrini ham urushsiz qo‘lga kiritadi. Bu shaharlarning xalqi Boburning yaxshi munosabatini ko‘rib, unga jon-u dil bilan ko‘maklashadi. Bu vaqt Shayboniyxon Xurosonni bosib olishga tayyorlanayotgan edi. Bu hol Husayn Boyqaroni ham tashvishga solgan edi. U 1503-yilda Husayn Boyqaro o‘g‘li Badiuzzmonga qarshi yurish qilishga buyruq berdi. Badiuzzamon yigirma ming kishi bilan Amudaryoning o‘ng qirg‘og‘iga o‘tib, Hisor, Xatlon, Badaxshon va boshqa shahar hokimlarining ko‘maklarini va himoyatini kutdi. Ammo ular Badiuzzamonga vaqt bermadilar va Husayn Boyqaroning o‘zi ham o‘g‘liga yordam berish o‘rniga uni Balxga qaytishini buyurdi. Biroq 1503-1506-yillarga kelib vaziyat juda jiddiylashdi. Hussayn Boyqaro, qattiqroq jazzo berishga shaylandi. U o‘g‘illarini, sardorlar, beklarini va Boburni kengashga chaqirdi. Zahiriddin Muhammad Bobur esa, sulton hussayn Boyqaroning bunday tashabbusini ko‘pdan beri ko‘tayotgan edi va unga katta umid bog‘lagan edi.

1506-yilning yanvarida Badiuzzamon mag‘rib tomonga yo‘l oldi, keksa va bemor Husayn Boyqaro ham shayboniyxon bilan bir tarafa qilish uchun yo‘lga chiqdi. Biroq kuchlar berlasha olmadi. 1506-yilining may oyida Husayn Boyqaro vafot etadi, uning taxtiga birdan ikki o‘g‘li, Badiuzzamon va Muzaffar Husayn o‘ldirmoqchi bo‘ldi va o‘zlarini otasi o‘rnida podshoh deb e’lon qildilar. Shayboniyxon bu fursatdan foydalanib, Hirotga elchi yuborib, ularning bo‘ysinishlarini talab qildi. Badiuzzamon va Muzaffar Husayn uning so‘zlarini rad qilib urushga tayyorlana boshladilar. Shaybonixon Balxni qamal qilib oldi, Badiuzzamon Balx tomon harakat qilganda, bu vaziyiyatni eshitib yana Movarounnahrga qaytib ketdi. Biroq u 1506-yilda katta kuch bilan Xurosonga kirib keldi. Hirotning yaqinida Temuriylar qo‘shini yengildi. Badiuzzamon Qandahorga va Muzaffar Husayn Astraobdga qochdilar. Shayboniyxon Hirotni olgandan so‘ng Eronni ham egalashga harakat qildi. Biroq 1510-yilda Marv yaqinida shoh Ismoildan yengilib, o‘zi urush maydonida o‘ldi va lashkarlari tarqalib ketdi. Shoh Ismoil esa 1511-yilda Xurosonning shimoliy viloyatlarini bosib oldi. 1512-yilda Bobur Amudaryodan kechib, Hisor, Xatlon, Ko‘lob va Badaxshonni egalladi. Bobur esa Movarounnahrga qaytib yana hokimyatini o‘rnatmoqchi edi. Shuning uchun shoh Ismoil Safaviydan yordam so‘radi va Samarqandi uchinchi marta egallab oldi. Ammo Shaybonixonning o‘g‘illari: Ubaydullao Sulton va Muhammad Temur Sulton 1513-yilning boshlarida katta qo‘shun bilan Boburga qarshi yurish bashladilar. Bobur ellik ming kishi bilan jangga kirishdi, ammo yana yengilib Hisorga qochdi va Samarqand ham yana Shayboniylar qo‘liga tushdi. Shoh Ismoil Boburga ko‘mak uchun o‘z sipohsolori Najmisoniyning rahbarligida qo‘shin yubordi. Bobur bilan Najmisoniy Termiz atrofida uchrashdilar. Uchrashgandan so‘ng Bobur Samarqandga va Najmisoniy esa Qarshi tomonga jo‘nadilar. U Qarshini olib, butun shahar aholisini qirib tashlashga buyuruq beradi. Uning shu siyosati, sunniy-shia’ ixtiloflari kuchaytirib, butun xalq Najmisoniyga qarshi yurish qiladi. Shu vaqt Shayboniylar

qo‘shuni kelib, G‘ijdivon atrofida Eron qo‘shinini yegib, Najmisoniyni o‘ldiradi va shoh Ismoilning qolgan qutgan lashkarlari Eron tomonga qochib ketadilar. Shunday qilib, Boburning Movarounnahrda Temuriylar hukumatini qayta tiklash va u yerda mustahkam davlat qurish rejalari ham barbod bo‘ldi. U majburan Afg‘onistonga qaytib keldi va bu yerda o‘z davlatini mustahkamlashtirdi. Afg‘onistonning iqtisod va madaniyatiga katta e’tibor berib, bu yerda, ayniqsa, Kobulda ko‘p joylarni va binolarni qurdi.

Zahiriddin Muhammad Boburning Kobuldagi faoliyatlari:

Bobur va Boburiylar yaratgan madaniyat, jahon madaniyatining muhim, porloq va yirik qismini tashkil etadi.

Bu kunga kelib, bu madaniyat sharq va g‘arbning ko‘plab tadqiqotchilar va olimlarining diqqat va e’tiborini o‘ziga tortgan.

Boburning “Boburnoma” asari tarixning ushbu ajoyib va nodir siymosining yaqqol, haqiqiy ko‘zgusidir. “Boburnoma” va ko‘plab ilmiy-tarixiy manbalarning guvohligicha, Bobur Afg‘onistondan boshlab Hindistongacha butun hukumronligi davomida qurulish, bog‘lar barpo etish, ariq chiqarish hamda san’at turlarini ravojlantirish ishlari bilan doim shug‘ullangan ekan.

Chunonchi, Kobul va uning atrofida undan ortiq bog‘ va saylgoh qurgan. Tarixiy manbalar Kobulda, Bog‘i Saman, Bog‘i Kalon, Jahonaro, Shahraro, O‘rta Bog‘, Chahorbog‘, Ohuvxona Bog‘i, Istolif Bog‘ishi, Yung‘incha Bog‘i(shu Bog‘da Hamoyun Mirzo tug‘ilgan), suratxona va ohuvxona kabi ko‘plab, ko‘rkam, mashhur bog‘lardan eslaydilar. Bu bog‘larning qurilishida Boburning shaxsan o‘zi hissa qo‘shganini manbalar va o‘sha davrda ishlangan asarlari ko‘rsatadi.

Shuningdek, Nangarhorda Bog‘i Safo, Bog‘i Vafo va Bog‘i Norinjzor kabi bog‘lar qurgani ham tarixiy manbalar hamda “Boburnoma”da zikr etilgan. Bu o‘rinda shuni ham ta’kidlash kerakki, Bobur bog‘lar barpo etish bilangina cheklanmagan, balki u Movarounnahr va Xurosondagi bog‘ tuzish va bog‘dorchilik usullari, qolaversa, turli mintaqalarning daraxtlar va o‘simliklarini ham o‘stirish va rivoj berishga ham alohida e’tibor bergan. Bobur va uning sulolari zamonida qurilgan bog‘lar quyidagilardan iborat:

Bog‘i Bobur

Zahiriddin Muhammad Boburning muborak qadamlari yetgan joyda, ulardan, albatta, iz qolgan. Shulardan biri Afg‘oniston poytaxti bo‘lmish Kobul shahrida buyod etilgan ajoyib, tarovati betakror bog‘ “Bog‘i Bobur”dir.

Zahiriddin Muhammad Bobur kobulda qadam ranjida qilar ekan, bu yerning ob-havosi, iqlimiy, bepoyon yavlovlari, shifobaxsh suvlari, u zotni hayratda qoldirgani “Boburnoma” asarida takror-takror qayd qilingan. Mazkur bog‘da yetti iqlimdan an’anaviy gullar, mevali va mazarali daraxtlar keltirilib ekilgani hanuzgacha poytaxt shahrning ko‘rki hisoblanadi. Hozirgi kunda “Bog‘i Bobur” saylgoh bo‘lib, davlat va jamoatchilik tomonidan o‘tkaziladigan omaviy anjumanlar markaziga aylangan.

Zahiriddin Muhammad Boburning maqbarasi ham ushbu bog‘da joylashgan. Hozirgi kunda dunyoning har bir joyidan kelgan sayyohlar, “Bobur bog‘i” va Boburning maqbarasini ziyorat qiladilar.

Bog‘i Safo

Bu bog‘ Zahiriddin Muhammad Boburning o‘z vaqtida Kobul bilan Jalolobodning qatnov yo‘lida barpo etilgan edi. Ushbu bog‘ Boburiylar hukmdorlaridan, Shohjahon zamoniga qadar Safo nomi bilan mashhur edi va bu bog‘ haqida Abulfazil shunday

degan: “Bu bog‘ning chamanlari orasta shaklda tuzilib, ko‘p sof va toza bo‘lgani uchun Safo nomiga ot qo‘yilgan”.

Aynan shuningdek, Pokistonning Panjob viyolatida Bobur zamonida, bir ko‘l yoki buloq atrofida bir bog‘ qurilgan edi. Ushbu bog‘ esa tozalik jihatdan Safo bog‘idek o‘ta ko‘p toza va pok edi.

Bog‘i Vafo

Vafo bog‘i Odenapur oldida, janub tarafdagi bir balandlikda 914-yilda Bobur tomonidan bunyod etilgan. Ushbu bog‘ ichidan kichkinagina bir daryocha o‘tgan. Bog‘ esa bir kichkinagina tepa va balandlikka ega edi. Bobur bog‘ ichidagi tepa yo balandlikning atrofida hovuz, ko‘cha va chamanzorlar barpo etdi. Ko‘chalar yonida norinj va anor daraxtlaridan ekdi. Bu bog‘ Kobul bilan Jalolobod qatnov yo‘lida voqe bo‘lgan edi. Qishlarda ushbu tepa(bog‘)da qor yoqmas edi. Bobur o‘z safarlarida Vafo bog‘ida tushib dam olib, keyin harakat qilardi. Zahiriddin Muhammad Bobur mazkur bog‘ haqida shunday degan:

“Odenapur qo‘rg‘onining oldida, janub tarafdagi bir balandlikda, hijriy to‘qiz yuz o‘n to‘rtinchi (914) milodiy1508-yili bir chorbog‘ soldim. U bog‘i Vafo deb nomlangan. Soyga tutash, soy qo‘rg‘on bilan bog‘ orasidadir. Norinji, turunji va anori ko‘p bo‘ladi. Ko‘kargan edi, undan burungi yili shakarqamish ham ekkan edilar, shakarqamish yaxshi bo‘lgandi. Badaxshon va Buxoroga u shakarqamishlardan yuborilgan edi. Yeri baland, oqarsuvi muttasil, havosi qish payti mo‘tadil, bog‘ning o‘rtasida bir kichikroq tepalik yastangan, bir tegirmon suv bu bog‘ning o‘rtasidan va bog‘ning ichidagi tepalikning ustidan hamisha oqib turardi. Bog‘ o‘rtasidagi chorchaman (to‘rt burjak gulzor) shu tepalik ustida barpo etilgan. Bog‘ning g‘arbiy-janubiy tarafida unga o‘n o‘lchovidagi hovuz, atrofida butunlay norinj daraxtlaridir va anor daraxtlari ham bor. Bu havzning tevarak qirg‘oqlari batamom sarbargazordir. Bog‘ning eng so‘lim yeri ushbudir. Norinjlar sarg‘aygan mahalli ko‘p yaxshi ko‘rinadi”.

Quyi o‘tloqqa hich qor tushmaydi. Oraliq masofa yarim kunlik yo‘ldir. Bu tog‘ etagida yaxshi havoli yerlar bor. Suvlari sovuq, muzga hech ehtiyoj bo‘lmaydi.

Odenapur qo‘rg‘onining janub tarafi sarxurud (qizilsoy) soyidir. Qo‘rg‘on tepasida bunyod topgan, soy tomoni qirq-ellik qari tektog‘dir. Shimolida bir parcha tog‘ bo‘lib, hiyla mustahkam qurg‘ondir. Qachon Kobulda qor yog‘sa, bu tog‘ cho‘qqisiga qor tushadi. Lamg‘on eli Kobulda qor yoqqanini shundan biladilar.

Chor Bog‘

Zahiriddin Muhammad Bobur hijriy 903-milodiy 1506-yilda Qandahorni bosib olgach, shimoli-g‘rbiy tomonidagi bir joyni “Farruxzod chorbog‘i” deya tilga olgan. Bu bog‘ unga mansub, ammo ma’lum emaski, Farruxzod kimdir! Biroq ko‘p ehtimolda, Farruxzod 1052-1059-yillardagi g‘aznaviylar podshohlaridan biri, sulton Ma’sudning o‘g‘li bo‘lsa kerak.

Abulfazl rivoyatiga ko‘ra: “Chorbog‘ ham Zahiriddin Muhammad Boburning obodonchiliklaridan biri bo‘lib, ko‘p sof va tozadir. Boburning o‘g‘li Humoyon Erondan qaytganda, ushbu bog‘da dam olgan.

Chihlzina

Chihlzina ham Boburiylar me’morlaridan biri bo‘lib, Qandahorning g‘arb tomonida qurilgan. Mardum (odamlar) buni **chihlzina** deb ot qo‘ygan. Muhammad Ma’sum degan tarixchi buni (besh toq imorati)degan. Bu imorat esa xuddi Zahiriddin Muhammad Boburning buyurug‘i orqali, Qandahorda Supuza degan tog‘ni taroshlab zina qurgan. Ushbu zinani qurishda kunda 80 nafar sangtarosh(tosh yo‘nuvchi kishi)

mashg‘ul bo‘lib, 9 yil davomida qurib tamomladi. Chihlzina imoratining devorlarida, Mirzo Bobur, Mirzo Komron, Mirzo Askariy va Mirzo Hindol haqida kitobat bo‘linib, ularning qilgan faoliyatlarida zikr bo‘lingan. Zahiriddin Muhammad Bobur Chihlzina haqida shunday degan: “Qandahorning qoshida imorati barpo qildim”.

Chihlzinaning devorlariga Boburiylar haqida ba’zi ma’lumotlar nasta’liq xati bilan yozilgan. Devorning g‘arb tomonida ikki satrda shunday yzilgan: “Bobur shavvol oyining 13-kuni 928-hijriy shamsiy yilida Qandahorni butunlay fath qildi. Ushbu yilda devon qurib Chihlzinani qurish haqida farmon chiqardi, Chihlzinaning qolgan ishlarini tamomlashi uchun Muhammad Komronni tayinladi”.

Muhammad Komron mazkur farmondan keyin, Chihlzinani qurish uchun mohir ustalarni yig‘di. Biroq u Qandahorda ko‘p vaqt qolmay, o‘z o‘rnida ukasi Muhammad Askariyni ta’iyinladi. U esa 953-yilda, Chihlzinaning qolgan ishlarini butunlay tamomlab adog‘iga yetkazdi.

Zahiriddin Muhammad Boburdan keyin, Boburiylar hukumdori Jaloliddin Akbar zamonida, Qandahor hokimi Shohbekxon edi. Darbor amirlaridan biri Sayyid Ma’sum Qandahorga kelib, ushbu binoda quyidagi mazmunda xat yozdi:

“Qandahor podshohligi Jaloliddin Akbarning ajdodlari tasarrufida edi, lekin Dehlini qayta olish chog‘ida Qandahor Humoyun tasaruffidan chiqarildi. Yana hijriy 1002-yili qaytadan Jaloliddin Akbar sipohlari tomonidan qo‘lga kiritildi. O‘sha zamonda Qandahor hokimiyati Shohbekxon qo‘lida edi. Sayyid Safoyi o‘g‘li Muhammad Ma’sum Chihlzina devorida, hijriy 1007, milodiy 1598-yili Jaloliddin Akbar va o‘g‘illari Shohsalim, Shohmurod, Doniyolshoh, Xisravshoh va Parvizshoh tomonidan bu qo‘lyozmani yozdi hamda Jaloliddin Akbar hokimiyati ostidagi barcha viloyatlarni ushbu devorda qayd etdi”.

Adabiyotlar

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2020. Toshqin Bahoiyi ihtimomiy bilan. Boburnoma. Kobul. Bobur nashriyoti.

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2008. Hidoyat, hidoyatulloh ihtimomiy bilan. Boburnoma. Mazorisharif. Merzo ulug‘bek bosmaxonasi.

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2007. Yorqin Shafiqa ihtimomiy bilan. Boburnoma. Kobul .Baher matba’si.

Habibiy Abdulhay. 2012. *Zahiriddin Muhammad Bobursho.* Kobul. Mayvand nashriyoti.

Mallayev Natan. 2000. Nomiq Shahroniy, Burhoniddin. Adabiyot taxixiy. Pishovir matba’si. Pokiston.

BABÜRLÜ KUZEY HİNDİSTANINDA ALİ ŞÎR NEVÂYÎ TESİRİ

Prof. Dr. Abdurrahman GÜZEL*
Prof. Dr. Ali Fuat BİLKAN *

Özet

*Tarih boyunca Türk devletlerinin akınlarıyla ilgi odağı haline gelen Hindistan, bilhassa **Gazneliler, Timurlular ve Babürlüler** tarafından **Kuzey Hindistan**'a yapılan seferler sonucunda, yoğun bir Türk nüfusa sahip olmuştur. Gazneli Mahmud'un seferleri sırasında, Türk nüfusun yerleştiği Kuzey Hindistan'daki **Muradâbâd, Sambhal ve Rampur** gibi bölgelerde bugün bile soyadı **Türkî** olan pekçok aileye rastlanır. **Gaznelilerden sonra Timur'un Kabil, Pencap, Sind ve Delhi** gibi bölgelere düzenlediği seferlerde de buraya önemli bir Türk nüfusun yerleştiği bilinmektedir. Nitekim **Kuzey Hindistan**'da 13. yüzyıldan itibaren hüküm süren **Kutbîler** (1206-1266), **Balabanlar** (1266-1290), **Kalaç Sultanlığı** (1290-1320), **Tuğluklular** (1320-1414), **Seyyidîler** (1414-1451) ve **Lodîler** (1451-1526) gibi sultanlıklar, daha önce buraya yerleşen Türk nüfusun gücünden yararlanarak hakimiyet sağlayabilmiştir. **Babür'ün 1526'da Lûdîler**'i yenmesi ve **Kuzey Hindistan fethi**, diğer seferlerden farklı olarak bu bölgede kalıcı bir hâkimiyetin başlaması anlamına gelmektedir. **Babür'ün burada beş yıla** yakın bir süre hükümdarlık tahtına oturduğu dönemlerde, Farsça, Hintçe'nin yanında bu coğrafyada **Türkçe**'ye verdiği önem, **sarayda Türkçe** konuşulmasını ve **Türkçe'nin şiir dili** olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu yönüyle **Çağatay Türkçesi, Kuzey Hindistan'da Timurlu edebî** geleneğinin devam ettiği "yeni bir saha"[52] kazanmakla, aynı zamanda kültürel hâkimiyet sembolünü de temsil etmektedir. Çalışmamızda bu konu ele alınacaktır.*

Anahtar kelimeler: *Babür, Kuzey Hindistan, Çağatay Türkçesi, Ali Şîr Nevâyî üslubu, Türkçe Divânlar.*

Tarih boyunca Türk devletlerinin akınlarıyla ilgi odağı haline gelen Hindistan, bilhassa **Gazneliler, Timurlular ve Babürlüler** tarafından **Kuzey Hindistan**'a yapılan seferler sonucunda, yoğun bir Türk nüfusa sahip olmuştur. Gazneli Mahmud'un seferleri sırasında, Türk nüfusun yerleştiği Kuzey Hindistan'daki **Muradâbâd, Sambhal ve Rampur** gibi bölgelerde bugün bile soyadı **Türkî** olan pekçok aileye rastlanır. **Gaznelilerden sonra Timur'un Kabil, Pencap, Sind ve Delhi** gibi bölgelere düzenlediği seferlerde de buraya önemli bir Türk nüfusun yerleştiği bilinmektedir. Nitekim **Kuzey Hindistan**'da 13. yüzyıldan itibaren hüküm süren

* Filologiya fanlari doktori, professor.Turkiya –Anqara Bashkent universiteti Alisher Navoiy nomidagi Xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi mudiri, aguzel56@gmail.com
* Filologiya fanlari doktori, Turkiya –Anqara Bashkent universiteti professori.
[52] Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, C.2, Ötüken Yay., İstanbul, 1989, s. 165.

Kutbîler (1206-1266), **Balabanlar** (1266-1290), **Kalaç Sultanlığı** (1290-1320), **Tuğluklular** (1320-1414), **Seyyidîler** (1414-1451) ve **Lodîler** (1451-1526) gibi sultanlıklar, daha önce buraya yerleşen Türk nüfusun gücünden yararlanarak hakimiyet sağlayabilmiştir. **Babür'ün 1526'da Lûdîler**'i yenmesi ve **Kuzey Hindistan fethi**, diğer seferlerden farklı olarak bu bölgede kalıcı bir hâkimiyetin başlaması anlamına gelmektedir.

Babür'ün bura beş yıla yakın bir süre hükümdarlık tahtına oturduğu dönemlerde, *Farsça, Hintçe'nin yanında* bu coğrafyada **Türkçe**'ye verdiği önem, **sarayda Türkçe** konuşulmasını ve **Türkçe'nin şiir dili** olarak gelişmesini sağlamıştır. Bu yönüyle **Çağatay Türkçesi, Kuzey Hindistan'da Timurlu edebî** geleneğinin devam ettiği "*yeni bir saha*" [8:165.] kazanmakla, aynı zamanda kültürel hâkimiyet sembolünü de temsil etmektedir.

Babür'ün, eserlerini Çağatay Türkçesi'yle kaleme alması ve daha önemlisi oğlu **Kâmrân Mirzâ** [9:37-137.] ile emirlerinden **Hoca Kâlân ile Mirzâ İbrahim Cânı** gibi aristokratların **Çağatay Türkçesiyle** şiirler yazmaları ve divan tertip etmeleri, Timurlu sanat ve edebiyat geleneğinin bu bölgede devam ettiğini göstermektedir. Bu süreçte, **Bedahşan hükümdarı Ebû Sa'îd**'in torunlarından *Şah Mirzâ ve oğlu İbrahim Mirzâ, **Sind hükümdarı** Sultan Hüseyin Argun, Bayram Hân, Abdürrahîm Hân, Kelb-i Alî Beg, Bahârlu Hemedanlı Siyânî, Derviş Mislî, Mîr Yûnus Muhammed Han* gibi bey, yönetici ve askerlerin **Türkçe** şiir yazmış olması, **Çağatayca şiirin Babür'**den sonra da ilgi gördüğünü ortaya koymaktadır.

Bilindiği gibi, **Gazneliler ve Dehli Türk Sultanlıkları**[53] döneminde, resmî dil olarak kullanılan Farsça, aynı zamanda kültür ve sanat alanında da öne çıkmıştır. Fars edebiyatının "altın çağı" olarak kabul edilen bu dönemde Farsça, Gazneli hükümdarlarının ve saray çevresinin himayesiyle geniş bir alana yayılmıştır. Gazne'den Lahor'a[54] ve Kuzey Hindistan'a kadar geniş bir bölgede etkili olan Farsça, 13. yüzyıldan itibaren Delhi Türk Sultanlıkları'nın himayesinde gelişmiştir.

Bâbür'ün Kuzey Hindistan'ı fethinden sonra, Timurlu sanat geleneğinin bu bölgeye taşınması, Farsça'nın hâkimiyetine rağmen **Çağatay Türkçesine** yeni bir alan açmıştır. **M. Fuad Köprülü**, bu süreci klâsik dönemin devamı olarak değerlendirir:

"*XV. asrın ikinci yarısında **Nevâyî** ile başlayan devre, artık klâsik Çağatay devridir. XVI. asırda **Bâbur** ve çocukları zamanında Hind saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve **Şeybanîler devrinde Türkistan**'da tekâmülünü takip eyleyen **Çağatay edebiyatı** için, XVI. asır, klâsik devrin devamı asrıdır*" [8:83.]

Hindistan'daki kütüphanelerde yaptığımız araştırmada tespit ettiğimiz Nevâyî yazmaları, bu bölgede Çağatay Türkçesiyle birlikte, **Alî Şîr Nevâyî** etkisini de göstermektedir.[55]

---

[53] Bu dönemde ilk kez Gazneli Mahmud tarafından oluşturulan Melikü'ş-Şu'arâ makamına şair Unsûrî seçilmiştir.

[54] Gazneli hükümdarı Sultan Mes'ûd döneminde, Hindistan doğumlu olup Lahor'da ilk Farsça şiir yazan sanatçının Ebu Abdullah Nukâtî olduğu bilinmektedir. Aynı dönemde, Lahor'da doğan Mes'ûd-i Sa'd-i Salmân (öl.1121-22) da Hindistan'da ilk Farsça eser kaleme alan sanatçılardandır. (Jan Marek, "*Persian Literature in India*", Jan Rypka, History of Iranian Literature, edited by. Karl Jahn, D. Reidel Publishing Comp., Dordrecht, 1968, s. 714). Mes'ûd-i Sa'd-i Salmân hakkında daha fazla bilgi için bkz.: Sunil Sharma, Persian Poetry at the Indian Frontier, Permanent Black, Delhi, 2000.

[55] Kuzey Hindistan'da Türkçe şiirin Ali Şîr Nevâyî etkisinde gelişmesi, bu bölgedeki kütüphanelerde yer alan Nevâyî yazmalarından da anlaşılmaktadır. (Bkz. Divân-ı Ali Şîr Nevâyî, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4473, L.T. 22; National Library, Kalküta, nu: 946; Asiatic Society, Kalküta, nu: 136; National Library, Kalküta, nu:

Hindistan kütüphanelerindeki **Türkçe Divânlar** arasında *Hâfız Harezmî Divânı*[5], *Hüveydâ Divânı*[6], *Semînî Divânı*[7] *ve Ubeydî Divânı*[4] gibi **Çağatay şairlerinin** eserlerinin yer alması, bu bölgedeki şiir geleneğinin mahiyetini de yansıtmaktadır. Bu şairlere, Osmanlı tezkirelerinin "*Nevâyî üslubuna yakın*"[56] olarak tanımladıkları **Fuzûlî'**yi de katmak gerekir.[57]

Babürlü Devleti'nin kurucusu **Babür Şah** ile saray elitlerinin **Çağatay Türkçesiyle** şiir yazmaları, Farsça'nın kültürel hâkimiyetindeki Kuzey Hindistan'da Türkçe'nin şiir dili olarak gelişmesine zemin hazırlamıştır.

Çağatay Türkçesiyle bir Divân[58] tertip eden **Babür**'ün üslubu, **Alî Şîr Nevâyî'**nin temsil ettiği klasik şiirin genel özelliklerini yansıtır. İki şair arasındaki üslup benzerliğine bazı örnekler verelim:

Nevâyî: *Kim ki 'âşık bolsa zâr u hasta-hâl olmak kirek* *Reşkdin 'âlem iliğe bed-hayâl olmak kirek* **Nevâyî**: *Cevr-i zulmüng gerçi ölmeklik nişânıdur manga* *Çünki sindindür hayât-ı câvidânîdür manga* *Ol perî-veş 'ışkıdın nâsih mini men' itme kim* *Tilbelik vakti vü 'âşıklığ zamnânıdur manga*[1:37.] **Nevâyî**: *Hattıng içre leb-i handan körünür* *Hızr ile çeşme-i hayvân körünür* *.....* *Lâf-ı zühd urma Nevâyî her dem*	**Babür**: *Yâr yüzümni körüp derd ü gamım bilse kirek* *Yüz körüp derd ü gamım çâresini kılsa kirek* [2:122.] **Babür**: *Kiltürse yüz belânı uşal bî-vefâ manga* *Kilsün eger yüzümni ivürsem belâ manga* *.....* *Bigâne bolsa 'akl min-i tilbedin ni tang* *Çün boldı ol perî-sıfatım âşinâ manga*[2:130.] **Babür**: *Yüzide ol bel-i handân körünür* *Sütke köp baksa belî kan körünür.* *.....*

929; Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4474, L.T. 23; Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 182; Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 99; Hudâbahş Library, Patna, nu: 6; Osmania University, Haydarâbâd, nu: 1273; Mahbûbü'l-Kulûb, Kalküta, 941. Bu eserler arasında Alî Şîr Nevâyî adına kaydedilmiş "Yusûf u Züleyhâ" (Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: L.T. 6) yazmasının yer alması, oldukça önemlidir. Zira, bazı kaynaklarda Nevâyî'nin böyle bir eseri zikredilmekle birlikte, bu eserin başka bir nüshasına rastlanmamıştır.

[56] Latîfî Tezkiresi'nde Fuzûlî hakkında yer alan "*Nevâyî tarzına karîb bir tarz-ı dil-firibi ve üslûb-ı 'acîbi vardur*" ifadesi, Nevâyî'nin geniş bir coğrafyada etkili olduğunu göstermektedir. (Latîfî, Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin), haz. Rıdvan Canım, AKM Yayınları, Ankara, 2000, s. 523).

[57] Hindistan kütüphanelerinde yer alan Fuzûlî'nin eserleri, bu görüşümüzü destekler mahiyettedir: Külliyât-ı Fuzûlî, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: L.T. 26; Divân-ı Fuzûlî, Oriental Manuscripts Library and Research Institute, Bombay, nu: R.VII-47; Divân-ı Fuzûlî, Raza Library, Rampur, nu: 157; Divân-ı Fuzûlî, Raza Library, Rampur, nu: 15; Divân-ı Fuzûlî, Raza Library, nu: 16; Divân-ı Fuzûlî, Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 1571; Divân-ı Fuzûlî, Lucknow University Library, Lucknow, nu: F 98 D; Arz-daşt-ı Fuzûlî, Hudâbahş Library, Patna, nu: 2310; Hadîkatü's-Sü'edâ, Asiaric Society, Kalküta, nu: 134; Leylî ü Mecnûn, Oriental Manuscripts Library, Haydarâbâd, nu: 1927; Hadîkatü's-Süedâ, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 20; Zâhid ü Rind, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: L.T.27.

[58] Bâbür Divânı'nın Hindistan kütüphanelerinde üç yazma nüshasını tespit ettik: Dîvân-ı Bâbür (Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi), Raza Library, Rampur, nu: 19; Dîvân-ı Bâbür, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4478, L.T. 4; Dîvân-ı Bâbür, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4479, L.T. 18.

Eserin tenkitli neşri hakkında bkz.: Bilâl Yücel, Bâbür Divânı, Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım, AKM Yay., Ankara, 1995. (*Divan'da, 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rubâ'î, 57 mu'ammâ, 19 kıt'a, 15 tuyuğ, 79 matla', 7 masnû' şiir, 16 nâ-tamam gazel, 3 nazm, 16 musarra' beyit, 5 müfred, 4 mensur metin ile birlikte, Farsça yazılmış 2 gazel, 12 rubâ'î, 8 kıt'a, 17 matla', 1 mensur* bulunmaktadır.)

Ki anıng ekseri yalgan körünür[1:164.]	*Serv boyluk sanemin giy Bâbür* *Râst aytay sözi yalgan körünür*[2:157.]
Nevâyî *Ol ay ki mihr ile 'âlemni muhterem kıldı* *Bu tilbege nidin âyâ nazarnı kem kıldı*[1:46.]	**Babür**: *Kaşı yalar cefâsıdın bu çerh* *Mining atımga ok rakam kıldı* [2:162.]

Onun, Türk edebiyatının önemli otobiyografik eserlerinden olan *Vakâyi' (Babürnâme*) adlı **Türkçe** hatıratı, Babür'ün şahsî hayatıyla birlikte, Hindistan coğrafyasındaki adetler, *inançlar, bitkiler ve hayvanlar* hakkında da bilgiler içerir. Çok sayıda Çağatayca ve Farsça şiirin de yer aldığı bu eser, Timurluların hatırat yazma geleneğinin devamı bakımından da önem taşır.[59]

Babür, tıpkı **Alî Şîr Nevâyî** gibi, sadece şiir yazmamış, *Aruz Risâlesi* adlı eseriyle, edebiyat ilmiyle de yakından ilgilenmiştir. **Babür**,

"***Nevâyî**'nin **Mîzânü'l-Evzân**'ında yirmi dört rubaî vezninden dördünde yanıldığını (Vekâyi: 186) yakalayacak kadar şiir tekniğine hâkimdir."*[60] Onun ***Hatt-ı Babürî*** adıyla bilinen yazı çeşidiyle,

"*Uygur harfleri ve stili ile Arap harflerini birleştirerek yeni bir yazı çeşidi ortaya çıkarma*"[61] teşebbüsü, icâd ve ibdâ yeteneğini de ortaya koymaktadır.

Babür'ün bir diğer özelliği de *Münâcât*, *Çihil Hadîs*, *Nazmu'l-Cevâhir*, *Lisânu't-Tayr*, *Sirâcü'l-Müslimîn* ve *Mahbûbu'l-kulûb* gibi **dinî ve tasavvufî eserler kaleme alan Nevâyî'**nin geleneğini devam ettirmesidir. **Hanefî fıkhına** dair *Mübeyyen* adlı manzum fıkıh kitabıyla, Farsça'dan Türkçe'ye tercüme ettiği Hoca Ubeydullah Ahrâr'ın *Risâle-i Vâlidiyye*'si, onun bu yönünü ortaya koyar.

Esasen, dönemin kaynaklarında yer alan bazı bilgiler, Babür'den sonra da bir süre **Çağatay Türkçesiyle** şiir yazmanın sürdürüldüğünü göstermektedir. Bu konuda önemli bilgiler taşıyan **Seydi Ali Reis**'in *Mir'âtü'l-Memâlik* adlı eseri, Hümayun döneminde de **saray dilinin Türkçe olduğunu** göstermektedir. Hümayun'un bir süre Hindistan'da kalan **Seydi Ali Reis'e** sorduğu

"*Vilâyet-i Rûm mı köpdür, yoksa Hindûstan mı köpdür?*" sorusu, Babürlülerin bu dönemdeki "*cihan imparatorluğu*" iddiasını yansıttığı gibi, Hümayun'un *Seydi Ali Reis'le* **Türkçe konuştuğunu** da göstermektedir. Nitekim, **Kanûnî Sultan Süleyman** tarafından Mısır Kaptanlığı'na getirilen **Seydi Ali Reis'in** Basra'daki donanmayı Mısır'a götürürken Portekizlilerin saldırıları ve kötü hava şartları sebebiyle Hindistan sahillerine sürüklenmesi ve **28 Eylül 1554'te Surat'ta karaya çıkarak Delhi'de Hümayun'un** huzuruna kabulünden sonra şahit olduğu saray hayatında, **Çağatay Türkçesi** önemli bir yer tutmaktadır. Hümayun'un huzuruna çıkıncaya kadar, **Kâtibî** mahlasıyla yazdığı manzumeleri Osmanlı Türkçesiyle kaleme alan Seydi Ali Reis, padişahın huzuruna çıkma talebini, Babürlü beylerinden Sultan Mahmud'a sunduğu

[59] Bir kısmı Divân'da da yer alan Babürnâme'deki Çağatayca şiir örnekleri için bkz.: Gazi Zahîreddin Muhammed Bâbür, Bâbürnâme, s. 427, 433, 434, 455, 510, 524, 557, 580, 584, 590, 609,.

[60] Babür, Vekâyi' (Babürnâme) adlı eserinde, Ali Şîr Nevâyî'den "*Ali Şîr Bey emsalsiz bir adamdı. Türk diliyle o kadar çok şiir söylemiştir ki, kimse o kadar çok güzel söylememiştir*" şeklinde övgüyle bahsettikten sonra, onun aruzla ilgili eserini tenkit eder: "*Bir de Mîzânü'l-Evzân adlı bir arûz risâlesi yazmışsa da eleştirilecek tarafı çoktur. Yirmi dört rubâî vezninden dört tanesinde yanılmıştır. Bazı bahirlerin vezinlerinde de yanılmıştır ve bunlar arûz ile uğraşanlarca malûmdur.*" (Gazi Zahîreddin Muhammed Babur, Baburnâme (Vekayi), Doğu Türkçesinden çeviri: Reşit Rahmeti Arat, Önsöz ve Tarihî Özet: Y. Hikmet Baydur, Kabalcı Yay., İstanbul. 2006, s. 341-342). İngilizce neşir için bkz.: Babur, The Baburnama, Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, edited, and annotated by Wheeler M.Thackston, The Modern Library, New York, 2002.

[61] Yücel, Bâbür Divânı, s. 15; Ali Alparslan, "*Bâbür'ün İcat Ettiği Bâbürî Yazısı*", Türkiyat Mecmuası, XIX, (1977-79), İstanbul, 1980, s. 207-211.

iki Çağatayca gazel[10:103-104.] ile arz eder. Bir süre sonra Delhi'de Hümayun'un huzuruna çıkan **Seydi Ali Reis**, padişah ile sohbet eder ve Hindistan'ın fethine dair yazdığı **Çağatayca şiiri** sunar. [10:107.] Hümayun'un okunan gazellerden "*hayli zevk aldığı*"nı belirten Seydi Ali Reis, sık sık padişahın huzurunda **Türkçe gazeller** okur, padişahın kendisine **Mir 'Alî Şîr-i Sânî** diye hitap ettiğini ve "***bir yıl böyle giderse, sen Çağatay taifesine Mîr 'Ali Şîr'i unutturursun***" dediğini de nakleder. [10:113.] Seydi Ali Reis, Hümayun'la şiir sohbetlerinde padişahın kendisine kâfiye ve redifler vererek sonraki gün bu kalıplarda Çağatay Türkçesi'yle şiirler yazmasını talep ettiğini söyler.[62]

Hümayun'un "*Çağatay taifesi"*nin Mîr 'Ali Şîr'e verdiği değeri yansıtan bu anekdot, Hindistan'da *Timurlu sanat geleneğini sürdüren Babürlülerin* mensubiyetlerini açıkça ifade etmesi bakımından da önem taşımaktadır.

Gürkanlı Devleti'nde **Babür**'den sonra en çok Türkçe şiir yazan şairlerin başında **Bayram Han** gelmektedir.[63] Babür tarafından Hümayun'un refakatçisi olarak görevlendirilen Bayram Han, Ekber'in atalığını da yapmıştır.

Bayram Han'ın şiirlerinde Ali Şîr Nevâyî üslubu açık bir biçimde kendisini hissettirir:

Hoş ol kim serv-i nâzım rahm kılgay bî-nevâlarga
Neçük kim pâdişehler merhamet eyler gedâlarga [16:112.]
…..
Yene közi gamıdın nâ-tüvân durur könlüm
Refîk u hem-dem-i âh u figân durur könlüm [16:77.]
…..
Mençe hicrân ibtilâsı hîç mahzûn körmedi
Ança kördüm belâ deştinde Mecnûn körmedi. [16:156.]

Bâbür sarayında şehzadelere Türkçe öğretildiği ve Bâbür'den sonra Hümayun (öl.1556), **Ekber Şah** (öl. 1605), **Cihangi**r (öl.1627**), Şah Cihan** (öl.1658), **Evrengzîb** (öl.1707) ve **I. Bahadır Şah** (öl.1712)'ın **Türkçe konuştuğu** bilinmektedir. [14:814.]

Kuzey Hindistan'da kurduğu devletin Timurlu kimliğini korumak için **Çağatay Türkçesini** bir hâkimiyet sembolü olarak bu bölgeye taşıyan **Babür**, Hint dilleri ile Farsça'nın baskın karakterine rağmen, saltanatı boyunca bu politikasını sürdürmeyi başarmıştır. Hümayun dönemindeki İranlılaşma eğilimine rağmen, başta Bayram Han gibi önemli devlet adamları olmak üzere, Ekber döneminin ortalarına kadar **birçok sanatçı, Çağatayca şiir yazmaya** devam etmiştir. Nitekim **Âlemgîr ünvanıyla** bilinen **Evrengzîb** (öl.1707)'in beylerinden **Navvâb Ağır Hân'ın Türkçe şiirler** yazmış olması, **Bâbürlü sarayında Türkçe şiir yazma** geleneğinin 18. yüzyılın sonlarına kadar zayıf da olsa sürdürüldüğünü göstermektedir.

1589'da, ***Baburnâme'***nin **Türkçe**'den Farsça'ya tercüme edilmesiyle başlayan süreç, artık Çağatay Türkçesi'nin etkisini kaybettiği ve Farsça'nın yeniden hem saray

[62] Onun Hindistan'da meşhur olduğunu söylediği bu şiirlerin matla'ları,
Ruhları keyfiyyet-i meydin kaçan kim aldur
Sâkiyâ tanır min ol gül-çehreni hoş-hâldür
Çîn durur zülfinge câdûlıg atı yalgan imes
Küfr isnâdı hattınge ay sanem bühtân imes (Kiremit, s. 113-114.).

[63] Denison Ross (ed), The Persian and Turkî Dîvâns of Bayram Khân, Khân-Khânân, Asiatic Society, Calcutta, 1910; S. Hussamuddin Rashdi-Muhammed Sabir (Edited by), Diwan of Bayram Khan, The Institute of Central and West Asian Studies, Karachi, 1971.

çevresinde, hem de edebiyat alanında hâkim bir dil haline geldiğini göstermektedir. Bu eserin Ekber'in emriyle, Bayram Han'ın torunlarından Abdurrahim Mirza Han tarafından Farsça'ya tercüme ettirilmesi[11], Türkçe'den Farsça'ya geçiş sürecinin de önemli göstergelerindendir. [18]

Sonuç olarak Timurlu hâkimiyetinde klasik dönemini yaşayan ve siyasî dengelerin değişmesiyle birlikte, edebiyat alanındaki gücünü kaybeden Çağatay Türkçesi, Kuzey Hindistan'da kısa süreli de olsa varlığını devam ettirmiş ve bilhassa Babür'ün kültürel hâkimiyet oluşturma gayretlerinin neticesinde saray mensupları ve yöneticilerin kaleme aldıkları edebî eserlerle gelişimini sürdürmüştür. Böylece **Alî Şîr Nevâyî** üslubunun bu bölgeye kadar yayılması, **Çağatay şiirine yeni bir alan** açtığı gibi, Farsça'nın kültürel etkisinin kırılmasını da sağlamıştır.

Kaynakça

Agâh Sırı Levend, Ali Şir Nevaî, II. Cilt.

Bilâl Yücel, Bâbür Divânı.

Denison Ross (ed), The Persian and Turkî Dîvâns of Bayram Khân, Khân-Khânân, Asiatic Society, Calcutta, 1910; S. Hussamuddin Rashdi-Muhammed Sabir (Edited by), Diwan of Bayram Khan, The Institute of Central and West Asian Studies, Karachi, 1971.

Divân-ı 'Ubeydî, Raza Library, Rampur, nu. 107. Bu eserin zahriyyesinde, "Akvâl-i Manzûme-i 'Ubeydî" ifadesi yer almaktadır. Bu nâdir eserde, Şeybânîlerin dördüncü hükümdarı Ubeydullah Hân (öl.1539)'ın Hoca Ahmed Yesevî etkisinde kaleme almış olduğu 14 hikmet yer almaktadır.

Divân-ı Hâfız Harezmî, Salarceng Museum, Haydarâbâd, nu: 4472, L.T.

Divân-ı Hüveydâ, Asiatic Society, Kalküta, nu: 135.

Divân-ı Semînî, Hudâbahş Library, Patna, nu: 23.

Fuad Köprülü, Edebiyat Araştırmaları, C.2, Ötüken Yay., İstanbul, 1989.

Mahfuzul Haq (ed), Diwân-ı Kâmrân, A'zamgarh, 1929; Ali Alparslan-Kemal Eraslan, Kâmrân Mirzâ'nın Divânı I, TDED, c. XXIII, İstanbul, 1981.

Mehmet Kiremit, Seydi Ali Reis, Mir'âtü'l-Memâlik, İnceleme-Metin-İndeks, TDK, Ankara, 1999.

Muzaffar Alam, Hindistan'da İslam, Siyasi Dil ve Kültürün İnşası 1200-1800.

Muzaffar Alam, The Languages of Political Islam, India 1200-1800, Hust&Company, London, 2004.

Onun Hindistan'da meşhur olduğunu söylediği bu şiirlerin matla'ları,

Peri Benedek,"Bâbür İmparatorluğu'nda Türkçe", Çeviren: Gökçen Sert, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Sunil Sharma, Persian Poetry at the Indian Frontier, Permanent Black, Delhi, 2000.

Tekcan M., Bayram Han'ın Türkçe Divanı.

Yücel, Bâbür Divânı, s. 15; Ali Alparslan, "Bâbür'ün İcat Ettiği Bâbürî Yazısı", Türkiyat Mecmuası, XIX, (1977-79), İstanbul, 1980.

Zahiruddin Muhammed Bâbür Mirza, Bâbürnâma, Edited by Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Kkankhanan's Persian Translation by W. M. Thackston, Jr., Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University, 1993.

İKİ QÜDRƏTLİ ŞAH – İKİ ŞÖHRƏTLİ ŞAİR

(Şah Ismayil Xətai-566 və Zahirəddin Məhəmməd Babur-540)

Almaz ÜLVİ QASIM QIZI (BİNNATOVA)*

Açar sözlər: *Şah Ismayil Xətai, Zahirəddin Məhəmməd Babur, Səfəvilər dövləti, Babur İmperatorluğu, Azərbaycan-özbək dostluq əlaqələri, Azərbaycan-özbək tarixi münasibətləri*

Kalit so'zlar: *Shoh Ismoil Xatay, Zahiriddin Muhammad Bobur, Safaviylar davlati, Bobur imperiyasi, Ozarbayjon-O'zbek do'stlik aloqalari, Ozarbayjon-O'zbek tarixiy munosabatlari*

Key words: *Shah Ismayil Khatai, Zahir ad-Din Muhammad Babur, Safavid state, Babur Empire, Azerbaijan-Uzbek friendship relations, Azerbaijan-Uzbek historical relations*

Sərkərdə qüdrəti və poetik ruhu bir-birini tamamlayan iki hökmdar - Şah Ismayil Xətai və Zahirəddin Məhəmməd Babur ad-soyadları dünya tarix və elm-ədəbiyyat kitablarında qızıl hərflərlə yazılmış şəxsiyyətlər olmuşlar. 15-16-cı əsrlərdə Səfəvilər dövləti və Babur İmperatorluğunun – iki türk dövlətinin sərkərdəsi və şairi olmuş böyük tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, dostluq münasibətləri günümüzdəki qardaşlıq əlaqələrinin sağlam bünövrə üzərində qurulmasının faktiki təsdiqlərindən biridir.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycan xalqının həyatında, Zahirəddin Məhəmməd Babur isə özbək və hind xalqlarının həyatında mühüm və tarixi rol oynayıblar. Bu iki böyük şəxsiyyətin, eyni zamanda yaxın dost, silahdaş olması haqqındakı tarixi hadisələr fövqündə ülviyyəti ilə fərqlənir. Hindistanın dövlət xadimi Sanjar Rananın qeydlərindən xeyli hissəni diqqətə yetirmək istədim. Nədən xeyli hissəni? Çünki Baburun məğlub etdiyi Kral Rana səcərəsindən olan bir dövlət xadiminin fikirləri elə bilirəm ki, diqqətçəkən olacaqdır. Sanjay Rana yazır: "Biz Baburu Hindistanın şimal hissəsinin fateh kimi tanıyırıq. Babur öz dövrünün və yaşının dahi şəxsiyyəti olaraq Hindistanın böyük hissəsində 325 ildən artıq hökmranlıq etmiş Türk-Hind Dövlətinin (Moğol) sülaləsinin əsasını qoymuşdur. Bu fateh haqqında fikrimin bir hissəsində Baburun əjdadları və ulu babalarımın tarixi ilə əlaqəsinin olmasıdır... Şübhəsiz o böyük ərazini fəth edən cəsur döyüşçü və daha sonra isə böyük general və imperator olmuşdur. Bundan əlavə o Böyük Teymurləngin nəticəsi, ana tərəfdən isə Çingiz xanın nəslindən olmuşdur. O, gənc yaşında olarkən Fərqanənin hökmdarı olmuşdur. Gənc hökmdar kimi onun daim üsyanla üzləşməsi onu şücaətli döyüşçü etmişdir. 12 yaşından etibarən davamlı mübarizəyə cəlb olunmasına və yalnız qısa müddətdə təhsil almasına baxmaya-raq, o ədəbiyyata, incəsənətə, musiqiyə və bağçılığa böyük maraq göstərmişdir. Sonrakı dövrün terminologiyasından istifadə etsək o, "İntibah adamı" olmuşdur. O, dolğun təsvir edən şəxs olmuşdur və incəsənətə, təbiətə, quşlara və heyvanların həyatına olan marağını çox aydın şəkildə özünün "Baburnamə" kitabında əks etdirmişdir. Beləliklə, o hərbi dühaya və ədəbi peşəkarlığa malik nadir şahzadə idi. O Hindistana nə üçün gəlmişdir?

* Filologiya elmləri doktoru, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun "Azərbaycan-Türkmənistan-Özbəkistan ədəbi əlaqələr" şöbəsinin müdiri, Azərbaycan, Bakı, +994 50 382 74 59; almazulvi1960@mail.ru

Fərqanə hökmdarı olduqdan sonra onun növbəti iyirmi ili qohumları və özbək qardaşları ilə daimi mübarizədə keçmişdir. O, ulu babası Böyük Teymur tərəfindən salınmış Səmərqənd şəhərinə həmişə heyran olmuşdur. Bu şəhər onun fəth etdiyi ilk şəhər idi. Lakin o, bu şəhəri üç dəfə itirmişdir. 1504-cü ildə ordusu azaldığında o, böyük risk etdi və Hindiquşu keçərək Kabula gəldi. Ehtimal ki, o dinc hökmranlıq arzusunda idi. Lakin o Qızılquş, südün və balın vətəni olan Hindistan haqqında çox eşitmişdi və güman ki, bu cazibə onu Hindistana gətirdi. Babur 1519-cu ilin əvvəlində Hindistana hücum edərək Jheluma qədər irəlilədi. O, yenidən 1519-cu ilin sonlarında hücum edərək Peşvara doğru irəlilədi. Üçüncü hücum 1520-ci ildə oldu və o, Saidapura çatdı.1524-cü ildə Dehli İbrahim Lodi tərəfindən idarə olunduğu zaman Babur Punjab hökmdarı və Dehlidə gözü olan Lodhinin qohumu Daulat Ali Bəy (Dövlətəli bəy) tərəfindən dəvət olundu. 1526-cı ilin 21 aprelində o, ilk Panipat döyüşündə İbrahim Lodinin qüdrətli ordusu ilə qarşılaşdı.

Babur, Hindistanda nisbətən tanınmayan Türk toplarını Ustad Kuli Xanın əmri altında istifadə etmək üstünlüyünə malik idi. Babur öz döyüş sursatları olan toplarını fillərin üzərinə yönəltdi və fillər geri dönərək öz ordularını əzdilər, İbrahim Lodi öldürüldü, onun ordusu məğlub oldu və döyüş yarım gün ərzində bitdi.

Hindistan Babur üçün asan olmamışdır. O, daima Hindistanın qərbində Racputanada onun kimi güclü torpağın oğulları olan və qılıncla böyümüş Racput döyüşçülərinin müqaviməti ilə qarşılaşırdı. Mevarlı Rana Sangha ona qarşı mübarizə aparırdı. Lakin Baburun ordusundakı toplar səbəbindən Rana Sanghanın ordusu Fatehpur Sikri yaxınlığındakı Khanva döyüşündə məğlub oldu.

Babur Hindistana nə gətirdi? Baburun Hindistanda hökmranlığı yalnız 4 il davam etdi, lakin onun başlatdığı imperiya 1857-ci ilə qədər - 300 ildən artıq davam etdi. Moğollar Hindistana həmin dövrün və sonrakı əsrlərin bir sıra əzəmətli binalarında öz əksini tapan Türk və Azərbaycan mədəniyyətinin vəhdətini gətirdilər.

Onlar həmçinin, Baburun ölümündən təxminən 120 il sonra 1650-ci ildə hazır olan Tac Mahalın tikintisində özünü göstərən su hissələri və pilləkənləri olan Çarbağ tərzi bağları gətirdilər. Babur çox təbiətpərəst idi və Hindistanın təbiətinin müxtəlifliyi onu heyrətləndirmişdi. O, tovuzquşu kimi quşlar və Hindistanın ağacları və meyvələri haqqında, məsələn portağalın növləri haqqında yazmışdır. Babur Hindistanın hərb texnologiyasına topları və muşketləri gətirmişdir və onun artilleriyası Lodhinin və Racputun güclü ordularını məğlub etməkdə ona kömək etmişdir. Babur böyük imperator olmaqla yanaşı şeirləri daha sonralar Özbəkistanda və Qırğızıstanda məşhur xalq mahnılarına çevrilmiş şair və yazıçı olmuşdur. Onun "Baburnamə"si cığatay türkcəsində yazılmışdır və onun nəvəsi Əkbərin hökmranlığı dövründə fars dilinə tərcümə olunmuşdur. Hindistanın Racput döyüşçüləri Baburun hökmranlığına qarşı müqavimət göstərirdilər. Rana Sangha Babura qarşı mübarizə aparmışdır, onun nəslinin davamçıları isə Moğollara qarşı mübarizə aparmağa davam etmişlər. Rana Pratap Baburun nəvəsi Əkbərə qarşı mübarizə aparmışdır. Babur cavan yaşında 47 yaşında olarkən Hindistanda vəfat etmiş və öz arzusuna uyğun olaraq Kabulda dəfn olunmuşdur. Baburun oğulları və nəvələri Türk-Hind Dövləti yaratmış və genişləndirmişlər. Onlar Hindistanı öz evləri kimi qəbul edərək hindistanlı olmuşdular, bu baxımdan bizim onlara qarşı münasibətimiz fərqlidir. Onlar bizim tarixi irsimizin mühüm hissəsini təşkil edirlər" [2018, 18-22].

Əslində Hindistanın dövlət xadimi Sanjay Rananın bu fikirləri Baburilər hakimiyyəti haqqında maraqlı qeydlərdir.

Zahirəddin Məhəmməd Baburun Şah İsmayıl Xətai ilə yaxın dostluq əlaqələrinə gəlincə, yuxarıda haqqında bəhs edilən döyüş topları məhz Səfəvi hökmdarının Hindistan

fatehinə hədiyyəsi və ya dəqiq ifadə etməli olsaq Hindistana yürüş edən gənc döyüşçüyə hərbi dəstəyi olmuşdur. Babur Səvəfi sarayında bir müddət qonaq kimi qaldıqdan sonra Şah Xətainin döyüşçü və hərbi sursat dəstəyi ilə yenidən Hindistana tərəf getməsi yol almışdır.

Iki şahın dostluq münasibətlərini sonralar onların övladları da davam etdirmişlər. Məsələn, Baburun böyük oğlu Humayun Şah da atası kimi bir müddət Şah Xətainin böyük oğlu Şah Təhmasibin sarayında qalmışdır. Azərbaycan muğamlarına sonsuz heyrətinin nəticəsi olaraq sarayda onun şərəfinə "Humayun dəstgahı" bəstələnmiş ki, bu gün də həmin muğam Azərbaycanda çox tez-tez səslənir. Beləliklə, bir müddət sonra Şah Təhmasibin hərbi dəstəyi ilə Humayun Hindistana gedərək atasının qurduğu taxta sahib olmuşdur.

Hər iki xalqın sərkərdə və şair oğulları – Şah İsmayıl Xətai və Zahirəddin Məhəmməd Baburun milli arzu və məqsədləri uğrunda vuruşduqları müstəqillik istəyi təxminən beş əsr sonra – XX əsrin son on illiyində yenidən gerçəkləşdi.

ƏDƏBİYYAT

"Zahirəddin Məhəmməd Babur və Azərbaycan" Beynəlxalq elmi konfransın materialları // Bakı, 20 aprel, 2018-ci il (redaktoru və nəşrə hazırlayan fil.e.d. Almaz Ülvi). // Bakı, 2018, 210 səh.

Zahiriddin Muhammad Bobur va Ozarbayjon // Atoqli davlat arbobi, ensiklopedik olim va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 538 yilligi munosabati bilan 12 fevral 2021 yilda bo'lib o'tgan xalqaro konferentsiya materiallari // To'plamni nashrga tayyorlovchi va muharrir: Almaz Ulvi. – Bakı, "OPTİMİST" MMC, 2022. 208 b.

ABULVAJD FORIG'IY VA UNING ADABIY MEROSI

Jo'rayev Jaloliddin Olimjonovich*
Xoliqulova Gulsanam Yorqulovna*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Bobur sa'y-harakatlari natijasida Hindistonda shakllangan forsiy va turkiy tillariga asoslangan yangi adabiy muhit Xuroson, Movarounnahr va Erondan kelgan ko'plab ziyoli, ijodkorlarni o'z bag'riga oldi, ularning yetuk ijod ahli darajasiga ko'tardi. Ana shu adabiy muhitning zullisonayn vakillaridan biri – bu Shayx Abulvajd Forig'iydir. Abulvajd Forig'iy Bobur hukmronligi davrida Hirotdan Hindistonga kelib, e'tibor qozongan, hukmdor nazariga tushgan. Humoyun podshoh davrida "malik ush-shuaro" unvoniga sazovor bo'lgan. Undan bizgacha forsiy va turkiy tillardagi g'azallardan tashkil topgan "Devon"i yetib kelgan. Mazkur maqolada Abulvajd Forig'iy va uning adabiy merosi haqida manbalar asosida ma'lumotlar umumlashtirildi.

Kalit so'zlar: *Hindiston, boburiylar adabiy muhiti, Abulvajd Forig'iy, "Devon", zullisonayn shoir, "malik ush-shuaro".*

* Filologiya fanlari doktori, Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti, oyqor@mail.ru
* Filologiya fanlari nomzodi, Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti, gulsanamyorqulovna@mail.ru

ABULVAJD FORIGIY AND HIS LITERARY HERITAGE

Annotation

Zahir ad-Din Muhammad Babur's efforts gave rise to a new literary milieu in India, centered on Persian and Turkish languages. This milieu attracted and nurtured intellectuals and artists from Khorasan, Movarounnahr, and Iran, fostering their creative maturity. Among the notable figures in this literary milieu, Sheikh Abulwajd Farigi stands out. He arrived in India from Herat during Babur's reign, capturing the ruler's attention and earning the title "malik ush-shuaro" during Humayun's reign. Abulwajd Farigiy's legacy lives on through his collection of ghazals in Persian and Turkish, known as "Devon." This article presents a concise overview of Abulvajd Forigiy and his literary contributions, drawing from authoritative sources.

Key words: *India, Baburi literary environment, Abulvajd Forigii, "Devon", Zullisonayn poet, "Malik ush-shuaro".*

Zahiriddin Muhammad Bobur nafaqat siyosiy arbob, shuningdek, ijodkor sifatida o‘zidan katta va qimmatli meros qoldirishi bilan birga, madaniyat, adabiyot homiysi sifatida o‘z atrofida ilm-fan, ijod ahlini birlashtirdi. XV asrning oxiri XVI asrning birinchi choragidagi kuchli ijtimoiy-siyosiy voqealar hamda iqtisodiy inqiroz yoqasida bo‘lgan Hindistonga Xuroson va Movarounnahrdan ilm-fan, san’at va adabiyot, madaniyat namoyandalari: shoir, adabiyotshunos, tarixchi, rassom, naqqosh, xattot, tabib, me’mor, tarjimon kabi turli soha vakillaridan iborat yangi bir guruh kirib keldi. Buning natijasida Hindistonda turkiy va forsiy tillarga asoslangan yangi adabiy muhit vujudga keldi. Ana shu adabiy muhitning ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri Abulvajd Forig‘iydir.

Sohibdevon zullisonayn shoir Abulvajd Forig‘iy XV asrda Hirotda tug‘ilgan bo‘lib, shayx Vajihuddinning farzandidir. Shayx Vajihuddin esa mashhur Shayx Zayniddin Havofiy avlodidan. Abulvajd Forig‘iyning tavallud yili noma’lum. Ismi Abulvajd, ayrim manbalarda Abulvajid, Abul Vojid, Abdulvohid ham deb tilga olinadi. Forig‘iy uning adabiy taxallusi. Shoir 1534- (hijriy 940) yil Agrada vafot etgan.

Abulvajd Forig‘iy haqidagi ilk ma’lumot Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasining “Alar zikridakim, holo zamon sahoifida maoiniy abkori alarning daqiq, ta’blari hullaboflig‘idin nazm libosi kiyadur, nazm libosi alarning amiyq zehnlari mo‘yshikoflig‘idin san’at va salosat naqsh va nigore topadurkim, ba’zining mulozamatig‘a musharraf va sarbaland va ba’zining musohabatidin xushnud va bahramanddurbiz”, – deya izoh berilgan uchinchi majlisida tilgan olingan. Navoiy Forig‘iyni shaxsan uchratgan va suhbatidan bahramand bo‘lgan shoirlar sirasiga kiritar ekan, uning o‘qimishli va darveshvash yigit ekanligi haqida qisqa ma’lumot beradi va bir forsiy baytini namuna qilib keltiradi: “Mavlono Forig‘iy – xonaqohi Jadidiyda bo‘lur. Darveshvash yigitdur. Bu matla’ aningdurkim:

Az baski on, jafoju ozor menamoyad,
Andak tarahhumi u bis’yor menamoyad” [Navoiy 2012, 348].

Mazmuni:

U jafo axtaruvchi yorim menga hamisha ozor berganidan
Ko‘rsatgan ozgina g‘amxo‘rligi ham ko‘pdek tuyuladi.

“Boburnoma”ning ikki o‘rnida Forig‘iy nomi tilga olingan bo‘lib, undan biz shoirning Boburga yaqin kishilardan bo‘lganini bilishimiz mumkin. “Boburnoma”ning

1525 - (hijriy 925) yil Hindistonga yurish boshlangan safar oyi avvalidagi voqealar tasviriga oid qismida quyidagicha fikrlar bayon qilingan: “Jolada she’r aytur el xeyli bor edi. Misli, Shayx Abul Vajd[64] va Shayx Zayn va Mullo Alixon va Turdibek Xoksor, yana ba’zilar ham bor edi. Suhbatta Muhammad Solihning bu bayti mazkur bo‘ldikim:

Joye ki tu boshi digarero chi kunad kas?
Mahbubii har ishvagarero chi kunad kas?”

Mazmuni:

Sen bo‘lgan joyda o‘zgani ne qilar kishi?
Har qanday ishvagar mahbubni ne qilar kishi?

dedukkim, bu go‘shada aytsunlar. Tab’i nazmi bor el aytmoq maqomida bo‘ldilar” [Bobur 2002, 185].

“Boburnoma”dagi ikkinchi ma’lumot 1528-yil (hijriy 935) voqealari tasvirida uchraydi. Unda Forig‘iy Humoyunning o‘g‘li tug‘ilishi sharafiga ta’rix bitganligi quyidagicha bayon etilgan: “Dushanba kuni oyning o‘nida Bekkina Vays Log‘ariy bila Bayonshayx otliq Humoyunning bir navkari Humoyunning qoshidan keldilar. Bekkina Humoyunning o‘g‘lining sevinchisiga kelibtur. Otini Al’omon qo‘yubtur, Shayx Abulvajd valodatig‘a tarix: “Shahe saodatmand” topibtur”. [Bobur 2002, 242]. Ta’rix moddasidan abjad hisobiga ko‘ra, 934-hijriy (1527-milodiy) yil hisobi chiqadi.

Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Bobur ma’lumotlaridan ayon bo‘ladiki, Forig‘iy Hirotda tavallud topib, shu yerda ulg‘aygan, shoir sifatida tanilgan. Navoiy “Majolis un-nafois” tazrikasini yozayotgan 1492-1498-yillarda ko‘pchilikning e’tiboriga tushgan o‘qimishli, ijodkor yigit bo‘lgan. Temuriylar saltanatining tanazzulidan keyin Boburning Hindiston bilan bog‘liq faoliyati vaqtida uning huzuriga borgan.

“Boburnoma” varaqlarini ko‘chiruvchi kotib tomonidan qo‘shilgan so‘nggi sahifalarida ham Forig‘iy haqida fikrlar quyidagicha bayon qilingan: “Va necha ahli tab’kim, ushbu podshoh doimul avqot suhbatdin ayru qo‘ymas erdi, bulardur: Abulbaqokim, ilmi hikmat bobida bebadal erdi. Va Shayx Zayn sadrkim, Zayniddin Xavofiyning nabirasi erdi: Hiddati tab’i bor edi, nazm va inshodin saliqalig‘ va Humoyun podshoh zamonida umarolig‘ ham topib erdi. Va Shayx Abulvohid Forig‘iykim, Shayx Zayn Xavofiyni abasi bo‘lur erdi, xush tab’ va she’r ham aytur erdi...” [Bobur 2002, 267] Bundan ayon bo‘ladiki, Abulvajd Forig‘iy saroyning nufuzli ijodkor vakili bo‘lib, Bobur vafotigacha unga yaqin bo‘lgan. Ba’zi manbalarda Abulvajd Forig‘iy Bobur davridayoq taniqli shoir sifatida “malik ush-shuaro” unvoniga sazavor bo‘lganligi qayd etiladi. Chunonchi, R.Inomxo‘jayev “Bobur va Hindistondagi turkiyzabon adabiyoti” maqolasida Forig‘iyni Hindistonga kelib, Bobur saroyida e’tibor topgani va malik ush-shuarolik martabasiga erishganini ta’kidlaydi [Inomxo‘jayev 1991, 15-16].

Forig‘iy haqida ma’lumot beruvchi yana bir manba Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkir ul-ahbob” tazkirasidir. Tazkirada Forig‘iyning nasabi, fazilatlari, hayoti faoliyati “Shayx Abu al-Vajdning muqaddas yodi” nomi ostida quyidagicha bayon etilgan: “Hazrat shayx Zaynuddin Xofiyning majid avlodidan. Ilmu fazl va xushta’blikda zamon yagonasi va o‘lkaning durdonasi bo‘lgan. G‘aroyib va dilfarib so‘zlari bor. Bir oz vaqt Bobur podshoh xizmatida turib, podshohning lutfu marhamatidan safaroz bo‘lgan. Bu g‘azal uning balog‘at nizom kalomidandir. G‘azal:

[64] “Boburnoma”ning oxiriga noma’lum kotib tomonidan kiritilgan matnda Shayx Abdulvohid deb keltirilgan. Qarang: [Bobur 2002, 267].

Girift burqai xat moh rui jononro,
Hijobi kufr bipushid nuri iymonro.
Hanuz bar sari on kuy nogirifta vatan,
Dil az g‘arib navozi girifta jonro.
Daroz umrtar az man kase naxohad bud,
Agar zi umr shumorand ruzi hijronro.
Ba g‘ayri surati xubi tu kay rasad ba xiyol,
Agar xiyol tavon kard surati jonro.
Hadisi la’li labash Forig‘iy magu bo g‘ayr,
Marez zi bahri xasu xor obi hayvonro.

Mazmuni:

Jononning yuzini go‘zal sabza xat ochib yubordiyu,
Kufr pardasi bekitdi iymon nurini.
Hali ul ko‘cha boshida tutmayin vatan,
Dil musofirnavozlik yuzasidan jonni oldi.
Hech kim mendan umri uzunroq bo‘la olmaydi,
Agar ayriliq kunlarini ham umr hisobiga kiritsalar.
Sening xo‘b suvratingdan boshqa narsa qachon esga tushibdi,
Agar jon suvratini xayolda gavdalantirib bo‘lsa.
La’li labin hadisini, Forig‘iy, aytma o‘zgalar oldida,
Jannat suvini har qanday xoru has uchun ham zoe qilaverma.

Bu matla’si juda yaxshi chiqqan. Matla’:

Jon man az dida har dil mekunam manzil turo,
To nihon az mardumon binam ba komi dil turo.

Mazmuni:

Jonim, ko‘zim qarochig‘i orqali dilimga olib kirgayman seni,
Tokim, odamlardan yashirin dilim to‘rida ko‘rgayman seni”

[Nisoriy 1993, 128-129].

Hasanxoja Nisoriy ma’lumotlaridan ayon bo‘ladiki, Abulvajd Forig‘iy ilmli, fazilatlarga boy, xushta’b inson bo‘lgan. Tazkiradagi “Uning g‘aroyib va dilfarib so‘zlari bor” jumlasi esa uning she’riyatiga, adabiy merosiga berilgan munosib baho hisoblanadi.

Alavuddavla Qazviniy “Nafois ul-maosir” tazkirasida quyidagilarni keltirgan: “Forig‘iy Shayx Abulvajd Shayx Vajhiddinning o‘g‘lidurkim, muddatlar Hirot – Dor us-saltanasida zuhd va taqvoning joynamozida bo‘lur erdi. Hargiz ahli sunnat va jamoaning tariqidin chiqmas erdi. Va Shayx Abulvajd benihoya darveshvash va foniy va mashrab kishi erdi. Mazali so‘zlik va shirin tillik bila mashhur. Aksar avqoti umrin ishq va oshiqliqg‘a sarf tutg‘on. Va beqaydliqi bu masobada erdikim, hargiz madrasaning qapusin qufl qilmas erdi va hech bir dunyoning amrlari bila ishi yo‘q. Va hazrat Mavlono Shamsiddin Muhammad Ruhiyning murididur. Alarning xizmatida ko‘p ish ko‘rgan va qilg‘on. O‘z ravishin andoqkim ul tabaqaning rozi bo‘lg‘on shevasi erdi, pinhon tutar erdi xalq bilmasun deb. Va hamisha zamonning sultonlarining suhbati bila shod va masrur bo‘lur erdi. Oning she’rlaridindur:

Az baski on jafoju ozor minamoyad,
Andak tarahhumi u bisyor minamoyad.

Mazmuni:

U jafo axtaruvchi yorim menga hamisha ozor berganidan

Ko‘rsatgan ozgina g‘amxo‘rligi ham ko‘pdek tuyuladi.

Jununi ham bor:

Bihamdullohki vorastam zi ishqi masti badxuy,
Ki miaftod chun chashmi xud az masti bahar suy.
Chu sog‘ar az baroi jur’ai lab barlabi har kas,
Surohivor bahar sog‘ari moyil bahar suy.

Mazmuni:

Bihamdullohki, badxo‘ mastning ishqidan qutuldim,
Ki mastlikdan ko‘zidek har tarafga tushdi.
Misoli sog‘ar lab jur’asi uchun har kimning labiga,
May qadag‘idek har tarafga har sog‘arga moyil.

Hajvlarda ajib va g‘arib she’rlari bordur”, – deb uning hajviy she’rlari va g‘azallaridan namuna havola qilgan [Qazviniy 848, 118[6]-119[a]].

Shamsiddin Somiyning “Qomus ul-a’lam” tazkirasida Forig‘iyning Hindistonga safari, Humoyun iltifotiga sazavor bo‘lishi va shoirning vafoti haqidagi ma’lumotlarni bayon etilgan: “Forig‘iy – Shayx Abulvajid bin shayx Vajhiddin Hirot mashoyixlaridan bo‘lib, birodarzodasi Zayn Xavofiy ila birlikda Hindistona azimatla Humoyunshoha ikrom va ehsonina noil o‘lmish. 940 tarixida Agrada vafot etmishlar. Ushbu matla’ aningdur:

Bunyodi zamin kun chu ko‘shti shiftagonro,
To ko‘shtai tig‘i tu na binam digaronro” [Somiy 4598, 5].

Mazmuni:

Zamin bunyodini qil, oshiqlarni o‘ldirdingdek,
To sening tig‘indan boshqalarning o‘lganini ko‘rmayin.

Forig‘iyning Humoyun podshoh tomonidan taqdirlanishi haqidagi ma’lumot tarixnavis Xondamirning “Qonuni Humoyuniy” asarida ham uchraydi. Xondamirning yozishicha, Humoyun davrida Forig‘iy “malik ush shuaro” – shoirlar shohi unvoniga sazovor bo‘ladi [Inomxo‘jayev 1993, 59]. Ammo bu unvonni olgach, Forig‘iy ko‘p o‘tmay, ya’ni 1534 - (940 hijriy) yilda vafot etadi va Agradagi Shayx Zaynuddin madrasasi hududida dafn etiladi.

“Tazkirayi Husayniy” muallifi ham Abulvajd Forig‘iy haqida ma’lumot berar ekan, u Jomiyning zamondoshi va nihoyatda xushkalom ekanini aytib, “Majolis un-nafois”da keltirilgan bir baytini takrorlash bilan kifoyalangan [Sanbahliy 1292, 242].

Manbalarda qayd qilinganidek, Abulvajd Forig‘iy Hindistonga borgan va Bobur xizmatida e’tibor topgan. Husaynqulixon Azimobodiy “Nishtari ishq” tazkirasida keltirishicha, yo‘lda jiyani va do‘sti Shayx Zayn bilan och-nahor (ayrim manbalarda amakivachchasi deyilgan), hatto yeyish uchun hech vaqosi qolmaganidan so‘nggi umidlari – eski meshni bozorga sotishga majbur bo‘ladilar. Ular bu meshni qimmatbahoga sotish uchun o‘zaro kelishib, biri xaridor ikkinchisi sotuvchi bo‘ladi [Azimobodiy 1391, 1179].

Abulvajd Forig‘iy hayoti va adabiy merosi haqida adabiyotshunoslikda bir qancha olimlar tomonidan muxtasar bo‘lsa-da, tadqiqotlar olib borilgan. Jumladan, o‘zbek adabiyotshunosligida birinchi bo‘lib filologiya fanlari doktori, professor Saidbek Hasanov “Hindistonda Bobur davri o‘zbek adabiy muhiti” nomli maqolasida Forig‘iy adabiy merosiga ilmiy jamoatchilik etiborini qaratgan [Hasanov 1983, 50-53]. Keyinchalik R. Inomxo‘jayev, N.Nizomiddinovlar o‘z maqola va tadqiqotlarida Forig‘iy shaxsiyati va “Devon” qo‘lyozmasiga oid muhim ma’lumot hamda xulosalarini,

qo‘lyozma surati hamda g‘azallardan namunalarni taqdim qilgan [Inomxo‘jayev 1991, 15-16; 1993, 58-66; Nizomiddinov 2005, 272]. Shuningdek, fors olimlari Maqsud Ali Gundamoniy, Ali Rizo Karimiy va Murtazo Davlatobodiylarning “Digargunii mavqeyati jo‘ngoni farhang va ijtimoiy dar davrai temuriyoni Hirot dar ruzgori safaviy” nomli maqolasida Forig‘iyning Hindistonga safari e’tirof etilgan bo‘lsa, pokistonlik olim Sayid Karim Purmoniyning “Zaboni forsiy dar davrai temuriyon” nomli maqolasida bir qancha forsiyzabon shoirlar qatorida Forig‘iy nomi qayd qilib o‘tilgan [Gundamoniy… 1397, 18-19; Purmoniy 932-1118].

Abulvajd Forig‘iydan bizgacha bir qo‘lyozma “Devon” yetib kelgan bo‘lib, u Hindistonning Haydarobod shahridagi Solarjang kutubxonasida 1098–raqami ostida saqlanadi. “Devon” qo‘lyozmasi mikrofilmi professor Hamid Sulaymon boshchiligida Hindistonga uyushtirilgan ekspeditsiya chog‘ida professor Saidbek Hasanov tomonidan mamlakatimizga keltirilgan. Qo‘lyozma noma’lum xattot tomonidan hijriy XVII asrda Dekan degan joyda ko‘chirilgan. “Devon” qora rangli siyohda, go‘zal nastaliq xati bilan yozilgan. Matnning dastlabki olti misralik ikki sahifasi zarvaraq bilan bezatilgan. She’rlar ikki ustunda yozilib, ularning o‘zaro ajratilgan joylariga, bo‘sh o‘rinlariga hind miniatura maktabiga xos uslubda xilma-xil qush, hayvon, gul, erkak va ayol rasmlari chizilgan.

Qo‘lyozma 41 sahifadan iborat bo‘lib, har betiga asosan 11 yoki 12, ba’zan 13-14 qatordan turkiy va forsiy tillardagi she’rlar joylashtirilgan. “Devon”dan 182 ta g‘azal o‘rin olgan bo‘lib, shundan 12 tasi turkiy tilda, 166 tasi forsiy tilda, 4 tasi shir-u shakar usulida turkiy va forsiy tillarida yozilgan. G‘azallar asosan Bobur adabiy muhitida keng tarqalgan g‘azal hajmida, ya’ni besh baytda (161 g‘azal) yaratilgan bo‘lib, ikki (1 g‘azal), uch (3 g‘azal), to‘rt (12 g‘azal), olti (4 g‘azal), yetti (1 g‘azal) baytlilari ham uchraydi. Forig‘iy “Devon”i sahifalarida joylashtirilgan g‘azallar hajmi 1790 misradan iborat. “Devon” qo‘lyozmasining fotonusxasidan ma’lum bo‘ladiki, ko‘pgina sahifalar tushib qolgan. Ayrim sahifalarning bo‘yalib ketganligidan o‘qish imkoniyati yo‘q. “Devon” an’anaga ko‘ra g‘azallar alifbo tartibida joylashtirilgan.

“Devon” qo‘lyozmasida she’rlarning yozilgan vaqti ko‘rsatilmagan. Bizningcha, qo‘lyozmaga kirgan turkiy g‘azallar shoirning shu tildagi ijodiy merosidan kichikkina bir lavha bo‘lsa kerak. R.Inomxo‘jayev qayd qilganidek, Forig‘iy devonining hozirda ma’lum qo‘lyozmasidagi she’rlar shoir haqida ma’lumot beruvchi tazkiralarning birortasida uchramasligi va devon qo‘lyozmasidagi varaqlarning yetishmayotgani fikrimizni quvvatlaydi [Inomxojayev 1993, 65].

Demak, Forig‘iyning Hindistonga kelgunga qadar Xurosonda yaratilgan ijod namunalari bizga noma’lumligicha qolmoqda. Bu esa Forig‘iy ijodining hajmi 1790 misradan ortishini va uning ijodkorlik mahorati to‘g‘risida tugal xulosaga kelishimizga erta ekanligini, izlanishlarni davom ettirish lozimligini ko‘rsatadi.

Abulvajd Forig‘iy o‘z davri an’analariga ko‘ra ikki tilda – turkiy va forsiyda qalam tebratgan. Uning she’riyatida Bobur ijodiga xos inson va uning muhabbatini tarannum etuvchi mavzular asosiy o‘rinni egallagan. Bu haqda Mahmud Futuhiy Rudmo‘janiy “Sabki vosuxt dar she’ri forsiy” nomli maqolasida to‘xtalib, shoirning aksar she’rlari ishq va oshiqlik mavzusiga bag‘ishlanganini qayd qiladi va “Bihamdullohki vorastim...” deb boshlanadigan she’rini tahlilga tortadi [Rudmo‘janiy, 12].

Forig‘iy g‘azallarida inson hayoti-yu, uning tuyg‘u va kechinmalarini ifodalashda turli manzara va tabiat hodisalari ishtirok etadi. Bularning barchasi ja’m bo‘lib shoir ifodalamoqchi bo‘lgan g‘oya va fikrlarga qanot bag‘ishlaydi. Forig‘iy she’riyatining

katta qismi oshiqona mavzuda. Azaliy mavzu hisoblangan ISHQ lirik qahramonning azaldan ishq bilan tug‘ilganligida namoyon bo‘ladi:

Az azal bo ishq damsoz omadam,
Bo xayolash mahrami roz omadam [Forig‘iy, 29b].

Mazmuni:

Azaldan ishqqa damsoz keldik,
Hayoli bilan mahrami roz keldik.

Ishq, shuningdek, Forig‘iy talqinida Yaratganga bo‘lgan muhabbatdir. Tasavvuf ta’limoti ruhida tarbiyalangan Forig‘iy misralari o‘z qalbining inkishofi. Bu ta’limotga ko‘ra, insonning eng yaqini va dardkashi Alloh. Forig‘iy baytlarida ham ana shu fikr o‘z ifodasini topgan. Ya’ni mendek g‘amzada uchun sendan bo‘lak hech qanday hamnafas-u oshiq yo‘q. Sendan boshqaga oshiq bo‘lish men uchun begona. Bayt:

Jahon ro toke jon boshad, tu shohi mulki jon boshi,
Hamisha az parishoni dilho dar amon boshi [Forig‘iy, 40a].

Mazmuni:

Toki jahonning joni bor ekan, sen jon mulkining shohi bo‘larsan,
Hamisha dillarning parishonligidan omon bo‘lgaysan.

Bejizga hind olimi M.A.G‘ani Forig‘iy ijodiga yuksak baho berib, shoir she’riyatini shirin, pafosli va tasavvufiy ishqqa to‘la deya baholamagan [Inomxojayev 1993, 60].

Forig‘iyning ayrim g‘azallari bandaning Allohga munojati sifatida yangraydi. Bunday baytlar umidvorlik mazmunida, irfoniy ma’no bilan yo‘g‘rilgan:

Kudurathoi hijron ro az dil bardor, yo Alloh,
Maro dar mehnatu anduhu g‘am maguzor, yo Alloh.
Baruzi hashr mixohamke bimoroni hijronro,
Nasozad binasib az sharbati didor, yo Alloh [Forig‘iy, 38b].

Mazmuni:

Qalbdan hijron kuduratini olib tashla, yo Alloh,
Meni mehnat va g‘amda qoldirma, yo Alloh.
Hijrondagi bemorlarni mahshar kuni
Uchrashuv sharbatidan benasib qilsin, yo Alloh.

Allohga qalbini ochgan lirik qahramon munojaat qilar ekan, dard-u hasratlarini aytib Yaratganga yaqinlashadi. Uning qalbi yanada nurlanadi, ma’rifat bilan limmo-lim to‘ladi. Bunda unga ishq hadisidan ta’lim beradigan ma’shuqa – muhaddis kerak. Shoirning “muhaddis” radifli bir forsiy, bir turkiy g‘azalida ana shu masalaga e’tibor qaratilgan.

Forsiy baytlar:

... Juzi ishq mako‘n kori digar dar hama olam,
Sad bor baman go‘ft batakror muhaddis.
Chun Forig‘iy bi saru po tolibi ilmam,
Har gohki gardida ba man yor muhaddis [Forig‘iy, 8a].

Turkiy baytlar:

Yuz shukrki bo‘ldi menga dildor muhaddis,
Qildi karam-u lutf bayak bor muhaddis...
G‘am harfini mani g‘amzadai besarupoga,
Ta’lim qilurda qilur izhor muhaddis [Forig‘iy, 8b].

Ma’lumki, Forig‘iy zamonasining eng gullagan shaharlaridan Hirotda voyaga yetadi. U yerdagi adabiy muhit ta’sirida o‘sib ulg‘ayadi. Shahzodalar o‘rtasidagi toj-u taxt uchun olib borilayotgan urushlar Hirotdagi adabiy hayotni ham izdan chiqaradi. Hirot ziyolilari ijod bilan shug‘ullanish uchun osoyishta mamlakatlarga panoh izlab ketishga majbur bo‘ladilar. Shular orasida Forig‘iy ham o‘z ona shahrini tashlab o‘zga yurtlardan panoh izlaydi. U Hindistonda boburiylar saroyida xizmat qilib, ulug‘ martabalarga erishganiga qaramay, ona yurtini hech qachon yoddan chiqarmaydi. Vatan sog‘inchi, do‘stlar diydori kabi hissiy sezgilar Forig‘iy ijodida o‘z izini qoldirgan:

Jo‘do az gul’uzori xud mani divonai shaydo,
Chu bulbul miko‘nam har dam fig‘onu ohu vovaylo [Forig‘iy, 4[a]].

Mazmuni:

Gulzorimdan judo bo‘lib men devonai shaydo bulbuldek,
Har doim afg‘on, oh va afsus nadomatlar chekaman.

G‘azalning matla’sida shoir o‘zini bir devona baxt shaydosiga o‘xshatib, vatanni esa bir gulzorga qiyoslaydi. Go‘yo bulbul o‘z vatanidan judo bo‘lganda nola qilganidek, men ham qaerda bo‘lsam ham vatan sog‘inchi, uning dardi bilan yashayman, deb nola qiladi. Ba’zan shoir o‘zga yurtlarda qanchalik tinch-farovon yashamasin, ona yurtning sog‘inchi, unga yeta olmaslik dardidan og‘rinadi.

Forig‘iy she’riyatda faqat yor vasli, vatan sog‘inchi, dard-u alamlarnigina tasvirlab qolmasdan hayotdagi nohaqliklarni qoralovchi satirik hamda qiyinchiliklarni yengib, maqsad sari intilishga undovchi g‘azallar ham yaratgan. “Nafois ul-maosir” asarida xabar berilishicha, Forig‘iy akasining eshagi yo‘qolishi sababli yozilgan satirik-hajviy asari borligi qayd etiladi. Lekin qo‘limizdagi Forig‘iy “Devoni”ida bunday g‘azallarning yo‘qligi afsuslanarli holdir. Ammo uning ijodida ilg‘or fikrlarni tashuvchi, hayotsevarlik ruhidagi g‘azallar ham anchagina:

Harke mixohad rasad az sayd bar komi murod,
Shivai u dar jahon nabuvad bichoragi [Forig‘iy, 39[b]].

Mazmuni:

Agar har kishining uslubi faqatgina bechoralik
bo‘lib qolmasa ko‘zlagan maqsadiga yetadi.

Ma’lumki, har qanday ijodkor asarida boshqa bir shoir ijodining ta’siri sezilib turadi. Forig‘iy ijodida Bobur g‘azallarining ohangi seziladi. Go‘yo ular bir-biriga yaqin egizak misol bo‘lsa-da, uning botinida to‘lqin uruvchi ikki ijodkor qalblarining alohidaligi har satr orasida bilinib turadi:

Firoq dardi mani zor-u notavon qildi,
G‘arib miskin-u ovorayi jahon qildi [Forig‘iy, 39[a]].

Bu satrlar zamiriga joylashgan tuyg‘ularni izohlashga urinish uning ta’sir kuchini susaytirishga olib kelgan bo‘lar edi. Undagi har bir so‘z ohu hasrat nidosi, chuqur dard va alam bilan to‘la qalb sadosini o‘ziga singdirgan. Bularni o‘qigan kitobxon hayajonlanmasligi, unga hamdard bo‘lmasligi mumkin emas. Bu satrlar zamiriga joylashgan dardu alamlar unda insongagina xos bo‘lgan tuyg‘u va qalb nolalarining quyuq jamlanganidir. Satrlardagi firoq, g‘arib kabi so‘zlar shoir qalbidagi iztirobli ohanglar bilan uyg‘unlashib ketgan. Ular birlashib ayriliq, firoq simfoniyasini tashkil etadi. Xuddi mana shu kayfiyat, shu ohang Forig‘iy ijodining butun borlig‘ini qamraydi va yurt sog‘inchi bilan umri shamdek yonib borayotgan ikki ijodkor qarashlarini bir-biriga yaqinlashtiradi:

Vahki, hijron ilgidin bag‘rim to‘la qondur yana,

Sochining savdosidan holim parishondur yana, -

deb boshlanuvchi ushbu g‘azal Boburning quyidagi matla’ bilan boshlanuvchi g‘azali bilan hamohangdir:

Sochining savdosi tushti boshima boshtin yana,
Tiyra bo‘ldi ro‘zgorim, ul qaro qoshtin yana [Forig‘iy, 37[a]].

Forig‘iyning bu g‘azali Bobur g‘azali ta’sirida yozganligi bir qarashdayoq ma’lum bo‘ladi. Zero, Bobur g‘azallarida ham, Forig‘iy g‘azallarida ham hayotda ro‘y bergan turli-tuman ijtimoiy voqealar, ulardan olingan taassurotlar, chiqarilgan ijtimoiy xulosalar aks etgandir.

Bu holni biz ulardagi vatanni qumsash, sog‘inch ila ona yurtga nisbatan talpinishga bo‘lgan urunishlar, vatanga yetolmay qolishdan umidsizlanib yozilgan hayajonli tuyg‘ular, ammo uzoqda bo‘lsa-da, o‘g‘illik burchi sifatida uni qalb qo‘rida saqlash kabi ta’sirchan, go‘zal badiiy lavhalarni rango-rang manzaralariga duch kelamiz.

Forig‘iy g‘azallarining yana bir muhim belgisi shundaki, u o‘z g‘oyalarini xalq ohanglariga mos keladigan so‘zlar vositasida yozadi.

Uning g‘azallari turli tasviriy vositalar, she’riy san’atlar bilan muzayyan qilingan. Ular go‘yo lirik kayfiyatdagi satrlarga musiqiylik va ta’sirchanlik baxsh etib, o‘quvchi qalbiga tezroq yetib borishida qulay vosita bo‘lgan. Forig‘iyning “Vahki, hijron ilgidin bag‘rim to‘la qondur yana” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azalida “yana” radif bo‘lib kelgani uchun ham, g‘azalda ohangdorlik, ta’sirchanlik tuyg‘ular teranligini kuchaytirgan bo‘lsa, “Mo‘rdam ey oromijon az darde bi darmone tu” deb boshlanuvchi forsiy tildagi g‘azalida “tu”ning bir necha bor takrorlanib kelishi, ya’ni “tu” so‘zining radif o‘rnida kelishi ham yuqoridagi holatni yuzaga keltirganini ko‘ramiz. Bundan tashqari, Forig‘iy g‘azallarida zamondosh shoirlar ijodiga xos xususiyat – an’anaviy obrazlardan mahorat bilan foydalanib, ajoyib manzaralar bunyod etganini guvohi bo‘lamiz:

Ul guli ra’nodin ayru kecha-yu kunduz ishim,
Andalibi hastadek faryod-u afg‘ondur yana [Forig‘iy, 40[b]].

Misollarda gul va bulbul, Layli va Shirin hamda Farhodu Majnunlar, o‘tmish xalq og‘zaki ijodi qahramonlari va an’anaviy obrazlaridir.

Forig‘iy “Devon”ida to‘rtta g‘azal shir-u shakarda bitilgan. Shir-u shakarda yozilgan g‘azallar o‘ynoqiligi, ikki xalq dilining bir-biriga yaqinligi belgisi sifatida ham xarakterlidir:

Ko‘rbmen to ruxi gulfomi Farrux,
Bo‘lubturmen asiri domi Farrux.
Nisor ettim anga jonu dilimni,
Sabo kelturdi to payg‘omi Farrux.
Umidim buki to kuyida etsam,
Ko‘ngulda bag‘lodim ehrom, Farrux.
Tani farsuda az sar to qadam suxt,
Zi dasti va’dahoi xomi Farrux.
Agar chun Forig‘iy tavfiq yobam,
Benusham boda ro dar jomi Farrux [Forig‘iy, 9[b]].

Mazkur g‘azalda tilga olingan bizga noma’lum Farrux shoir uchun qadrli shaxs. Xuddi shuningdek, shoir she’rlarida Hoja Qutbiddin nomi tilgan olingan. Shoirning quyidagi forscha g‘azalida Qutbiddin nomi ulug‘lanadi, ta’rif-tavsif etiladi:

Xojai xojaho ast Qutbiddin,
Rahbaru rahnamost Qutbiddin.
Bi shaku shubha mirasad ba Xudo,
Bar darash har ke sar nehad ba yaqin...
Forig‘iy shuda ast bandai ishq,
Na ba dunyo ast mo‘taqid, na ba din.

Xuddi shunday mazmundagi baytlar shoirning turkiy she’rlari ichida ham uchraydi. Ushbu baytlar shu jihatdan xarakterlidir:

To bo‘ldi qoshing ko‘ngulga mehrob,
Yo‘qtur manga sabru toqatu tob...,
Yuz shukrki Forig‘iy bo‘lubtur,
Xoki rohi Qutbiddin aqtob [Forig‘iy, 7[b]].

Yuqoridagi har ikki tildagi baytlar ham Forig‘iyning Xoja Qutbiddinga bo‘lgan muhabbatini belgilash bilan birga, shoirning ma’rifiy qarashlari va zullisonayn shoir sifatidagi mahoratini ham namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, shoir Abulvajd Forig‘iy o‘zining turkiy va forsiy tildagi she’riyati bilan boburiylar adabiy muhitida alohida o‘ringa ega bo‘lgan ijodkor sifatida tarixga muhrlandi. Shoir adabiy merosi adabiyotning boburiylar davri mavzu ko‘lami, she’riy san’atlarni qo‘llash doirasi, devon tuzish an’anasi kabi kator mavzularda olib borilajak tadqiqotlar uchun qimmatli manba bo‘la oladi.

Adabiyotlar

Alisher Navoiy. 2012. *To‘la asarlar to‘plami.* 10 jildlik, 9-jild. Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Алоуддавла Қазвиний. *Нафоис ул-маосир.* ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди. 848-рақамли қўлёзма. 118б-119а-варақ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома.* Тошкент: Шарқ.

Иномхожаев Р. 1993. *Тюркско-персидское двуязычие в литературной жизни Индии XVI в.* Ташкент: Фан.

Иномхўжаев Р. 1991. “Бобур ва Ҳиндистондаги туркийзабон адабиёти”. *Адабий мерос* 4: 13-19.

Мақсуд Али Гундамоний, Али Ризо Каримий, Муртазо Давлатободий. 1397. “Дигаргунии мавқеяти жўнгони фарҳанг ва ижтимоий дар давраи темуриёни Ҳирот дар рузгори сафавий”. *Таҳқиқоти торихи ижтимоий*. Соли ҳаштум, шумораи дуввум. Поиз ва зимистон, 18-19.

Сайид Карим Пурмоний. 932/1118. *Забони форсий дар давраи темуриён.* http://pourmani.blogfa.com/post/13

Маҳмуд Футуҳий Рудмўъжаний. “Сабки восухт дар шеъри форсий”. *Номи фарҳангистон*, 12.

Мир Ҳусайн Дўст Санбаҳлий. 1292. *Тазкираи Ҳусайний.* Лакнав: Мунши Навалкешвар.

Низомиддинов Н. 2005. *Ҳиндистон туркийзабон адабиёти (XV-XIXаср).* Тошкент.

Саидбек Ҳасан. 1983. “Ҳиндистонда Бобур даври ўзбек адабий муҳити”. *Ёшлик* 4: 50-53.

Фориғий. Девон. Ҳайдаробод, *Соларжанг кутубхонаси.* 1098-рақамли қўлёзма.

Ҳасанхожа Нисорий. 1993. *Музаккири аҳбоб.* Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

Ҳусайнқулихон Азимободий. 1391. *Ништари ишқ.* Жилди аввал. Теҳрон: Мерос мактуб.

Шасмиддин Сомий. *Қомус ал-аълам.* ЎзР ФА Шарқшунослик институти Ҳамид Сулаймон фонди. Босма китоб. 4598 (5-жилд).

BÜYÜK TÜRK HAKANI BABÜR'ÜN VE NESLİNİN TÜRK EDEBİYATININ GELİŞMESİNDEKİ ROLÜ

Prof.Dr. Sebahat DENİZ*

Özet

Türk devlet geleneği içinde Türk Hakanlarının büyük çoğunluğu aynı zamanda birer şairdir. Hatta bazılarının divan sahibi olduğu ya da bir divan oluşturacak kadar şiirleri bulunduğu bilinmektedir. Bu hakanlar, kendileri şair oldukları gibi kendi dönemlerinde etraflarında sanatkarları toplamışlar, onları himaye etmişler ve yazdıkları şiirlere karşılık onları çeşitli şekillerde ödüllendirmişlerdir. Babür de bu sıfatı taşıyan önemli Türk hakanlarından biridir. Divan sahibi hükümdar şairlerdendir. Hatıratında (Vekayi/Babürname) etrafındaki veya bulunduğu yerlerdeki bazı şairlerin isimlerini anmakta ve onlar hakkında, onların şiirleri ve şairlikleri hakkında düşüncelerini paylaşmıştır. Özellikle Ali Şir Nevayî'nin onun sanat hayatında önemli bir yeri vardır.

16. Asırdan itibaren Babür sarayları İran'da Safevî baskısından kaçan bazı şairlerin sığınağı olmuş, onlara çeşitli imkanlar sağlanmıştır. Böylece Hindistan coğrafyasında, aynı zamanda şair olan Türk Hakanlarının desteğiyle Türk ve İran zevk-i selimini yansıtan bir edebi akım ortaya çıkmıştır. Bu akıma Sebk-i Hindî denilmiştir. Bu akım çok rağbet görüp ilerlemiş ve Hindistan, Afganistan, İran, Azerbaycan, Tacikistan ve Anadolu coğrafyasına yayılmıştır. Daha sonra Fars şairler bu üslubu terk etmişler ancak Türk coğrafyasında devam etmiştir. Bu durumun, Fars edebiyatında daha çok Türk asıllı şairler tarafından benimsenmiş olan bu üslubun ortaya çıkış zeminindeki Türk etkisinin daha yoğun olmasıyla izah edilebilmesi mümkündür.

Sebk-i Hindî üslubu Türk edebiyatını 16. yy. sonu ile 17.yy. başından itibaren hissedilir şekilde etkilemeye başlamıştır. Daha sonra 17, 18, 19. Yüzyıllarda bu üslupla şiir yazan şairlerin sayısı giderek artmıştır. Bazı şairler doğrudan sebk-i hindî şairi olarak anılırken diğer şairlerde de bu üslubun izleri az veya çok görülmektedir. Sebk-i hindi adı konulmasa bile son dönem şairlerinde de bu üslubun özelliklerini görmek mümkündür.

Babür'ün saraylarında ortaya çıkan Şah Cihan ve Âlemgir'le devam eden Türk zevkini de yansıtan bu üslubun Türk edebiyatını günümüze kadar etkilemesi Babür ve neslinin Türk edebiyatının gelişmesine ne ölçüde katkı sağladığının inkar edilemez bir delilidir. Nitekim bu kaçınılmaz bir durumdur. Türk zevk-i selimi var olduğu sürece Türk coğrafyasını bütün olarak etkilemeye devam edecek ve bir milletin var olma dinamiklerini oluşturacaktır. Türk milleti asırlarca bu dinamiklerini çok sağlam bir şekilde oluşturmuştur. Bu da Türk Hakanlarının sadece askeri ve siyasi gücüyle değil aynı zamanda sanat güçleriyle de ortaya koyduğu bir dinamizmdir. Bir insanda aynı zamanda bir araya gelemeyecek çeşitli kabiliyet ve değerleri üzerinde barındıran Babür de bunun en belirgin örneklerinden biridir.

Anahtar kelimeler: Babür, Türk-Hint İmparatorluğu, şiir, Türk edebiyatı, sebk-i hindî

* Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dekanı (Türkiye/İstanbul)
sebahat@marmara.edu.tr

“BOBURNOMA”DA SHUARO ZIKRI

Ilyos Ismoilov Abduqayumovich*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Bobur ma’rifatparvar temuriy hukmdorlardan biri sifatida dunyo tarixida o‘chmas iz qoldirdi. U yoshligidanoq hayotning shafqatsiz sinovlariga duch kelgani, umr so‘qmoqlarida ko‘p mashaqqatlarga yo‘liqqani va Olloh bergan iste’dodi tufayli badiiy ijod bobida ham kamolotga erishdi. Ayniqsa, uning “Boburnoma” asari boshqa fanlar qatori adabiyotshunoslik ilmimiz uchun ham juda muhim manba bo‘ldi. Ushbu maqolada “Boburnoma”ning adabiyotimiz tarixi bilan bog‘liq jihati tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: *temuriylar davri, Bobur, Davlatshoh Samarqandiy, shoirlar, Jomiy, Navoiy, Suhayliy, Osafiy*.

"INCLUSION OF SHUARO (POET) IN THE "BABURNOMA" NARRATIVE"

Annotation

Zahir ad-Din Muhammad Babur, an enlightened Timurid ruler, left an enduring legacy in world history. Throughout his life, he confronted numerous hardships and trials, yet his innate talent, bestowed by Allah, allowed him to mature as an artistic creator. His renowned work, "Baburnoma," holds particular significance as a valuable source not only for literature but also for various academic disciplines. This article delves into the exploration of the "Baburnoma" aspect that pertains to the history of literature, shedding light on its enduring influence.

Key words: *Timurid period, Babur, Davlatshah Samarkandi, poets, Jami, Navoi, Suhaili, Asafi.*

Temuriylar hukmronligi davrida madaniyat, san’at va adabiyot ravnaq topdi. Buyuk shoirlar kamolga yetdi. Xususan, Husayn Boyqaro zamonida Hirotda ulkan adabiy muhit yuzaga keldi. Boyqaroning o‘zi ham “Husayniy” taxallusi bilan ijod qildi. Husayn Bayqaro “Risola”sida o‘z hukmronlik davrida Hirotda vujudga kelgan adabiy muhit haqida to‘xtalar ekan, Hirotda mingga yaqin ijodkorning ishi “nazm durlarini nazm silkiga tormoq” [Бойқаро 1991, 12] ekanligini qayd etadi. Husayn Boyqaroning mazkur fikrlari faxriyadek tuyulsa-da, ayni haqiqat edi. Buni Zahiriddin Muhammad Bobur “Boburnoma”da tasdiqlab shunday yozadi: “Sulton Husayn mirzoning zamoni ajab zamone edi, ahli fazl va benazir eldin Xuroson, bataxsis Hiri shahri mamlu edi. Har kishiningkim bir ishga mashg‘ullug‘i bor edi, himmati va g‘arazi ul edikim, ul ishni kamolga tegurgay” [Бобур 2002, 136 – 137].

Bobur faqat ushbu adabiy muhit haqida xabar berish bilan cheklanmaydi, balki uni vujudga keltirganlardan bo‘lgan muhim adabiy siymolar, jumladan, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Shayxim Suhayliy, Abdullo Marvorid, Osafiy haqida ham muxtasar to‘xtaladi. Alisher Navoiyning kichik zamondoshi sifatida Boburning mazkur shoirlar to‘g‘risida keltirgan ma’lumotlari ancha qimmatli bo‘lib, ularni shu xarakterdagi boshqa ma’lumotlar bilan qiyoslab o‘rganish ilmiy ahamiyatga molik.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori, ismoilov_iles@mail.ru

Xususan, Hirot adabiy muhitini yaxshi bilgan va bevosita Alisher Navoiyning zamondoshi bo‘lgan Davlatshoh Samarqandiy mazkur shoirlar haqida batafsil yozib qoldirgan. Bu ikki manbadagi ma’lumotlarni o‘zaro qiyoslash qiziqarli xulosalarga olib keladi.

Abdurahmon Jomiy zikri. Bobur Abdurahmon Jomiyni Husayn Bayqaro zamonining fozillari, shoirlari qatorida tilga oladi. “Boburnoma”da Jomiy haqida turli masalalar munosabati bilan ko‘p to‘xtalgan bo‘lsa-da, u haqda, asosan, zamona fozillari zikrida yozadi: “Bu jumladin bir Mavlono Abdurrahmon Jomiy edikim, zohir va botin ulumida ul zamonda ul miqdor kishi yo‘q edi. She’ri xud ma’lumdur. Mulloning janobi andin oliyroqdurkim, ta’rifka ehtiyoji bulg‘ay. G‘oyatash xotirg‘a kechtikim, bu muhaqqar ajzoda tayammun va tabarruk jihatidin alarning otlari mazkur va shammae sifatlaridin mastur bulgay” [Бобур 2002, 137]. Bobur Husayn Boyqaro zamonining shoirlari haqida yozar ekan, dastlab, Jomiyni tilga olib “Shuarodin: bu jam’ning saromad va sardaftari Mavlono Abdurrahmon Jomiy edi” [Бобур 2002, 138], deydi. Jomiy haqida “Boburnoma”da kelgan ma’lumotlar, asosan, mana shulardan iborat. Bobur Jomiy haqida yozar ekan ko‘proq ikki jihat – “zohir va botin ulumi”da (shariat va haqiqat ilmlarida) benazirligi va zamona shoirlarining saromadi ekanligiga urg‘u beradi. Uni e’zozlab martabasi ta’rifga muhtoj emasligini ham aytadi.

Davlatshoh Samarqandiy ham “Tazkirat ush-shuaro”da Abdurahmon Jomiyga alohida bir fasl ajratgan. Asar shoirlar hayoti va ijodiga bag‘ishlangan maxsus tazkira bo‘lganligi bois unda ma’lumotlar ancha batafsil. Jomiyning tug‘ilishidan tortib vafotiga qadar bo‘lgan muhim ma’lumotlar, ijodi haqidagi fikrlarni o‘qish mumkin: “Jomiy mayxonasining eshigi ochilgach, nomdor rindlar majlisi shikast yedi va fikrning bokira keliniga bu ma’no mardi xaridor bo‘lgach, da’vo hujralarining pardanishin ayollari bebahra va ojiz qoldilar. Devon-u munshoatining savodi Hindning shirinsuxan to‘tilarini xomush qildi va Fors maydonining shirinzabonlari-yu chavondozlari ash’ori bolidan tatib ko‘rgach, boshqa shirinsuxanlar kalomining namakdoniga qo‘l cho‘zmadilar” [Самарқандӣ 2015, 446] (*tarjimalar bizniki – I.I.*). E’tibor berilsa, Davlatshoh ham dastlab Jomiyning shoirligi, ijodkorligiga urg‘u bermoqda. Biroq yuqoridagi ta’rifning mohiyatida Jomiyning irfoniy haqiqatlarni shoirona uslubda ifodalagani ham aks etgan. Ya’niy Davlatshoh ham Bobur kabi Abdurahmon Jomiy shaxsining eng muhim jihatlari sifatida shoirlik va oriflikni ko‘rsatadi. Faqat Jomiyga berilga ikki tavsif o‘rtasida nozik farq ham mavjud. Bobur Jomiyni, avvalo, fozil shaxs, zohir va botin ilmining bilimdoni, so‘ngra shoir sifatida tavsiflasa, Davlatshoh Jomiyni ko‘proq buyuk shoir, shu bilan birga “dimog‘i haqoyiq-u maorif gulzori rayhonlaridan muattar” inson sifatida tasvirlaydi.

Alisher Navoiy zikri. Bobur Alisher Navoiy zikrida o‘zi eng muhim deb bilgan bir necha jihatlarga to‘xtalgan. Bular Alisherning Husayn Boyqaro bilan munosabati, hayoti, xarakteri, Samarqandga borishining sababi, ijodi, fazilat va hunar ahliga murabbiyligi va o‘limi kabi masalalardir. Davlatshoh ham bularning askari, ayniqsa, ijodi haqida ancha batafsil yozib qoldirgan. Bu o‘rinda ayrim tafovutlarga e’tibor qaratish maqsadga muvofiq.

Shulardan biri “Xamsa” masalasidir. Bobur aytadi: “Olti masnaviy kitob nazm qilibtur, beshi “Xamsa” javobida” [Бобур 2002, 132]. Davlatshoh ham ayni masalaga e’tibor qaratib, quyidagicha yozadi: “Bugunga kelib u latif tab’dan orif shayx Nizomiy (Olloh rahmat qilsin) “Xamsa”siga turkiy tilda javob yuzaga keldi, hech kim bu ulug‘ amirdan avval bunday yaxshi ishga sa’y qilmagan edi. Darhaqiqat, u dostonda ma’nolar

dodini berdi" [Самарқандӣ 2015, 456]. E'tiborli tomoni shuki, Davlatshoh Navoiyning "Xamsa"si aynan Nizomiy "Xamsa"siga javoban yozilganini qayd etadi. Bu ma'lumot ikki jihatdan ahamiyatli, birinchidan, u Alisher Navoiy davrida Nizomiyning besh dostoni "Xamsa" sifatida tan olingani va xamsanavislik an'anasining bosh bo'g'ini sifatida e'tirof etilganini tasdiqlaydi. Ikkinchidan, Navoiy o'z "Xamsa"sini kimga javoban yozganligi haqidagi masalaga oydinlik kiritadi. Garchi Navoiyning o'zi "Xamsa"sidagi har besh dostonni alohida-alohida dostonlarga tatabbu ekanini aytsada, Navoiyning o'z asari ham, Navoiy tatabbu qilgan asarlar ham – barchasi mohiyat e'tibori bilan Nizomiy "Xamsa"siga javobdir. Shu ma'noda, Navoiy "Xamsa"sini Nizomiy "Xamsa"siga javob deyish eng to'g'risi va Navoiy "Xamsa"siga oid tadqiqotlarni kamida Nizomiy dostonlarini o'rganishdan boshlash maqsadga muvofiqdir.

Davlatshohning Alisher Navoiy "Xamsa"siga oid ma'lumotlaridagi yana bir jihat e'tiborga molik. Davlatshoh fikrlarining isboti uchun Navoiy "Xamsa"si tarkibidagi "Layli va Majnun" dostonidan ikki bahoriyot baytni keltirib, ularda Navoiyga xos yuksak tashbehlar-u xayolot mujassam ekanligini aytadi:

Abyot:

Marz uzra bisyor zebarga javshan,
Shashpar ko'tarur boshig'a savsan.
Lola varaqin berib sabog'a,
Bag'ri qarodek uchar havog'a [Самарқандӣ 2015, 456].

Darhaqiqat, bu "Layli va Majnun" dostonining XII bobidan olingan iqtibos. E'tiborlisi, mazkur ikki baytning dastlabkisi Alisher Navoiy asarlarining yigirma tomlik va oxirgi o'n tomlik nashrida xuddi shunday berilgan. Ammo ikkinchi bayt har ikki nashrda Davlatshoh bergan variantdan farq qiladi. Har ikki zamonaviy nashrda mazkur bayt quyidagicha berilgan:

Dasht uzraki sayr o'lur sabog'a,
Bag'ri qoralar uchar havog'a [Навоий 1992, 77; 2011, 68].

Ushbu bayt qay tarzda bu holga kelgani maxsus o'rganishni talab qiladi. Ammo hozircha aytish mumkin bo'lgani shuki, bu bayt Davlatshoh keltirgan variantda to'g'riroq bo'lishi kerak. Chunki Davlatshoh o'z tazkirasini Navoiy hayotligida, uning xabari bo'lgan holda, "Xamsa" yozilganidan ko'p o'tmay yaratgan. Qayd etish kerakki, "Layli va Majnun"ning mavjud nusxalari orasida qaysi birida baytning Davlatshoh keltirgan variant berilgan bo'lsa, ana o'sha nusxa nisbatan qadimiyroq va asliyatga yaqinroq bo'lishi kerak. Matnshunoslarimiz bu masalaga e'tibor qaratishadi, deb umid qilamiz.

Bobur va Davlatshohning Alisher Navoiyga oid qarashlaridagi yana bir farqli nuqta zullisonaynlik masalasida ko'zga tashlanadi. Bobur Navoiyning turkiy tildagi asarlari va ijodiga yuqori baho bergan, ammo forsiy she'riyatini maqtamaydi [Бобур 2002, 133]. Boburning ifoda tarziga ochiqlik va keskinlik xos. Davlatshohda buning aks ifodasini ko'ramiz. Davlatshoh Navoiy yigitlik davrida turkiy va forsiy tillarda baravar ijod qiluvchi – zullisonayn shoir bo'lib yetishganini ta'kidlab shunday yozadi: "Yigitlik chog'ida zullisonayn bo'ldi va turkiy tilda sohibfanga, forsiy tilda sohibfazlga aylandi" [Самарқандӣ 2015, 455]. Davlatshoh Boburning bahosini qisman tasdiqlagandek tuyuladi, ammo Davlatshohning fikrini ikki xil tushunish mumkin. Birinchidan, Davlatshoh o'z fikrini "turkiysi yaxshi, forsiysi sust" tarzida emas, balki "forsiy she'rlariga nisbatan turkiy she'rlari yaxshiroq" ma'nosida ishlatgandek. Chunki

sohibfan (mushkillarni hal etuvchi, ustoz) sifati bilan **sohibfazl** (fazilat sohibi) sifati daraja nuqtayi nazaridan qisman farqli ma'nolarni anglatadi, ammo keskin farqqa ham ega emas. Ikkinchidan, har ikki sifat "yaxshi, e'tirofga loyiq" degan umumiy mazmunni ham ifodalaydi.

"Tazkirat ush-shuaro"da Davlatshoh Navoiyning forsiy she'rlari sust bo'lmagan deb hisoblaganini tasdiqlovchi yana boshqa dalillar ham bor. Xususan, Davlatshoh o'z tazkirasida Navoiyning "Tuhfat ul-abror" qasidasini "g'arro" (jo'shqin, porloq, juda zo'r) deb ta'riflaydi. Bu qasidalarga beriladigan eng yuqori bahodir. Shuningdek, bu qasida Xusrav Dehlaviyning "Bahr ul-abror" nomli qasidasiga yozilgan javoblar orasida eng afzali ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur ikki bahoning o'zi Navoiyning forsiy she'riyati qanchalik yuqori darajada ekanligiga ishonchli dalil bo'la oladi.

Bobur Alisher Navoiy xayrli binolar qurdirishga ko'p uringani, unga nasib etgani kam kishiga nasib etganini yozadi [Бобур 2002, 133]. Davlatshoh ham Navoiy juda ko'p xayrli binolar qurdirganini aytishdan tashqari, ulardan bir qanchasining nomlarini ham keltiradi. Bu borada Davlatshoh bergan yana bir qiziq ma'lumot qurilgan binolarning ta'minoti masalasiga oiddir. Davlatshohning qayd etishicha, xayrli binolar uchun Alisher Navoiy tomonidan qilingan vaqflar taxminan 500 tuman kepakiy qiymatida bo'lgan. Bobur ham Navoiy "yilda mirzog'a kulliy mablag'lar peshkash qilur edi" [Бобур 2002, 133] desa ham, aniq raqamlar keltirgan emas.

Bobur Navoiy va Binoiy munosabatlariga ham to'xtalgan. Lekin Davlatshoh tazkirasida bu masala haqida yozmaydi.

Shayxim Suhayliy zikri. "Boburnoma"da bu Suhayliyning zikri juda oz berilgan. Bobur devoni va masnaviysi bor deyish bilan cheklanadi. Bir xil uslubda ijod qilishini qayd etib, "qo'rqqudek alfoz va maoniy" ifodalashini, bir safar bir baytini o'qiganda Abdurahmon Jomiy hazilomuz tarzda "Mirzo, she'r aytasiz yo odam qo'rqutasiz?" deganini ham eslab o'tadi [Бобур 2002, 134]. Davlatshoh ushbu voqea haqida yozmaydi. Lekin ayrim farqli ma'lumotlarni zikr qiladi. Davlatshohning yozishicha, Suhayliyning ikki devoni bo'lgan. Ulardan biri turkiy devon, ikkinchisi forsiy devon bo'lgan. Turkiy devonidan to'qqiz baytli bir g'azalini ham keltirgan. Davlatshoh qaydlaridagi yana bir e'tiborli jihat Suhayliy taxallusining olishi bilan bog'liq. Unga ko'ra, Suhayliy yigitlik davrida orif shayx Ozariy mulozamatida bo'lgan va ilm o'rgangan va unga "Suhayliy" taxallusini aynan shayx Ozariy bergan [Самарқандӣ 2015, 465]. "Majolis un-nafois"dan ma'lumki, Navoiy ham zamondoshi bo'lgan Shayxim Suhayliyni e'tirof etgan.

Xoja Osafiy zikri. "Boburnoma"da Osafiy haqida muxtasar, ammo xarakterli ma'lumotlar berilgan. Jumladan, uning she'riyati haqida: "She'ri rang va ma'nidin xoli emastur. Agarchi ishq va holdin bebaxradur… g'azaliyotini inisi yo aqrabosi jam qilibtur. G'azaldin o'zga nav she'r kam aytibdur" [Бобур 2002, 138]. Boburning mazkur bahosini Davlatshohning munosabati ham tasdiqlaydi. Davlatshohning "Tazkirat ush-shuaro"dagi uslubi shunday: u o'zi tasvirlayotgan shaxslarning ijodkorligiga ko'proq e'tibor qaratadi, uning shoirligini ko'rsatib berishga intiladi. Faqat Xoja Osafiy zikrida mana shu uslubdan biroz chekingan, u asosiy e'tiborni Osafiyning nasabi, shaxsiga qaratadi. Faqat bir o'rinda "Xoja Osafiy shoirlikda oliy martabaga ega" [Самарқандӣ 2015, 465] deyish bilan cheklangan. Bunday ifoda ham takallufdek tuyuladi. Shu ma'noda Boburning Osafiy haqidagi tanqidlari o'rinli deyishga asoslar mavjud.

Xullas, “Boburnoma” XV asr adabiyoti tarixini o‘rganishda ham juda muhim manba bo‘la oladi. Undagi ma’lumotlar ochiq, muxtasar va keskin xarakterga ega bo‘lsa-da, ular muallifning uslubi bilan izohlanadi va adabiyotimiz, adabiyotshunosligimiz o‘tmishini tadqiq etishda katta ahamiyatga ega. Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”si ham bu jihatdan qimmatli. Zero, ushbu asardan keltirilgan yuqoridagi ma’lumotlar ishonchliligi, o‘zi bevosita guvohi bo‘lganligi bilan muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад. 2002. *Бобурнома.* Тошкент: Шарқ.
Бойқаро, Ҳусайн. 1991. *Рисола.* Тошкент: Шарқ.
Навоий, Алишер. 1992. МАТ. 20 томлик. Т. 9. *Лайли ва Мажнун.* Тошкент: Фан.
Навоий, Алишер. 2011. *Тўла асарлар тўплами.* 10 жилдлик. 7 жилд. Хамса: *Лайли ва Мажнун.* Сабъаи сайёр. Тошкент: 2011.
Самарқандӣ, Давлатшоҳ. 2015. *Тазкирату-ш-шуаро.* Хуҷанд: Ношир, 2015.

KOMRON MIRZO – BOBUR SHE’RIYATINING MUNOSIB VORISI

Allambergenova Nodira Gulmurzayevna*

Annotatsiya

Hindistondagi turkiy adabiyot vakillaridan biri Komron Mirzo Boburning ikkinchi o‘g‘li, iste’dodli shoir, otasi Bobur an’analarini munosib davom ettirgan yuksak iste’dod sohibidir. Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur va Komron Mirzolarning o‘zbek tilida chop qilingan devonlaridagi she’riy asarlar, jumladan, g‘azal, ruboiy va fardlar qiyosiy tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: *Devon, g‘azal, ruboiy, fard, obraz, an’ana, an’anaviy tasvir.*

KAMRON MIRZA IS A WORTHY SUCCESSOR OF BABUR'S POETRY

Annotation

Komron Mirza, one of the notable figures in Turkish literature in India, was the second son of Babur. He was not only a gifted poet but also a remarkable talent who carried forward the rich traditions established by his father. This article conducts a comparative analysis of the poetic works of Zahir ad-Din Muhammad Babur and Komron Mirza, specifically focusing on their contributions in the Uzbek language, encompassing ghazals, rubai, and fards.

Key words: *devan, ghazal, rubai, fard, image, tradition, traditional image.*

Komron Mirzo Qobulda tug‘ilib Hindistonda yashagan bo‘lsa ham, turkiy adabiyot bilan yaqindan tanish bo‘lgan, xususan, Navoiy ijodiga muhabbat qo‘ygan va hatto bir she’rida “Turkiyda Navoiyga yetsam, ne ajab, g‘oziy”, - deya niyat qiladi. Shuningdek, otasi shoh va shoir Bobur asos solgan Hindistondagi turkiy adabiyotning rivojiga munosib hissa qo‘shadi.

* Ajiniyoz nomidagi Nukus DPI, O‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti v.v.b., farzona-n@mail.ru

Adabiyotshunoslik faniga Komron Mirzo devonining uch nusxasi ma'lum. Bulardan birinchisi Xudobaxsh kutubxonasi nusxasi bo'lib, qo'lyozma 1556-milodiy yili Mahmud Ibn Is'hoq Shahobiy Hiraviy tomonidan ko'chgirilgan. Bu devonga Mirzo Komronning o'zbek, fors-tojik tillaridagi she'rlari kiritilgan. Bular: o'zbek tilida 47 ta g'azal, 2 masnaviy, 1 tarkibband, 28 ruboiy, 1 to'rtlik, 3 qit'a, 21 fard; fors-tojik tilida 24 g'azal, 8 ruboiy, 23 fard, 2 qit'a, 1 masnaviy.

Devonning ikkinchi nusxasi bevosita boburiylar kutubxonasiga mansub bo'lib, devon o'z ichiga o'zbek tilida 47 ta g'azal, 2 masnaviy, 1 tarkibband, 29 ruboiy, 1 to'rtlik, 3 qit'a, 21 fardni; fors-tojik tilida 25 g'azal, 8 ruboiy, 23 fard, 2 qit'a, 1 masnaviyni qamrab olgan.

Mirzo Komron devonining uchinchi nusxasi Osiyo jamiyati qo'lyozmalar fondida saqlanib kelinadi. Bu nusxa Xudobaxsh kutubxonasida saqlanayotgan Is'hoq ibn Shahobiy Hiraviy tomonidan ko'chirilgan qo'lyozmadan kitobat qilingan nusxa bo'lib, she'rlar tartibi Xudobaxsh nusxada qanday bo'lsa, bu nusxada ham aynan shu tartibda joylashtirilgan.

Komron Mirzo zullisonayn shoir bo'lgan. U o'zbek va fors-tojik tillarida ijod qilgan. Biz tahlilga tortgan, o'zbek tilida nashr qilingan devoniga shoirning 41 ta g'azali, masnaviy, fard, tuyuq, qit'a va ruboiylaridan namunalar kiritilgan. Komron Mirzo devonida ham o'sha davr an'analariga muvofiq g'azal yetakchi janrlardan sanaladi. Aksar g'azallar ishqiy mavzuda yozilgan bo'lib, asosan, ilohiy ishqni tarannum qiladi.

Mirzo devonida sharq she'riyatida keng qo'llanadigan an'anaviy tashbehlar, tashxis, iyhom, mubolag'a, tajnis, tanosub kabi bir-biridan go'zal she'r san'atlari, qofiya san'atlarining turli ko'rinishlari, aruz vaznining jarangdor vaznlari qo'llaniladiki, bularning bari Komron Mirzoning she'r ilmini puxta o'zlashtirganligidan darak beradi. Ayniqsa, nafaqat Bobur ijodiga, balki butun sharq she'riyatiga, turkiy adabiyotga xos bo'lgan tasviriy vositalarni mahorat bilan qo'llay olishi devondagi she'rlarni yana-da o'qimishli qiladi. Shoir she'rlarining xalqona uslubga yaqinligi, sodda va samimiy ifodalar esa badiiy bitiklarning o'quvchiga tushunarli bo'lishini ta'minlaydi:

Lolayi hamro degan yuzi emish yor-yor,
Nargisi shahlo degan ko'zi emish yor-yor [Komron Mirzo 1993, 21].

Xalq qo'shiqlari ohangida yozilgan ushbu baytda ma'shuqaning go'zal yuzi lolaga, shahlo ko'zlari nargisga qiyoslanadi.

Bir qator she'rlarida sharq she'riyatida keng qo'llanadigan Farhod va Shirin, Layli va Majnun kabi obrazlarga talmeh qilinadi:

Erur Laylo bilan Shirin bahona,
Jahonda sen solibsan sho'ru g'avg'o [Komron Mirzo 1993, 7].

Mirzo she'rlarida ma'naviy san'atlar bilan birga lafziy san'atlar, takrorga asoslangan san'atlar ham ko'p uchraydi. Ayniqsa, Bobur ijodida ko'p kuzatiladigan (balo qaro – qaro balo kabi) tard-u aks (teskari takrorlash) san'ati yordamida original tasvirlar yaratiladi: "Vafog'a va'da qilib, va'daga vafo qilsang".

Komron Mirzoning ishqiy g'azallarida tilga olinadigan nasroniy qiz muhabbati tasviri dastlab Navoiyning "Lison ut-tayr" asarida "Shayx San'on hikoyati"da uchrasa ham, "Komron g'azalida nasroniy qizning lirik qahramon sifatida tanlanishi hamda shayxning o'z e'tiqodiga xilof ichki kechinmalarini bir planga olib chiqilishi turkiygo'y shoirlar ijodidagi sevgi kuch-qudrati madhiyasiga xos ilg'or g'oyalarni yana-da mazmunan kengaytiradi" [Nizomiddinov 2012, 318]:

O‘t qo‘yar aql ila din xirmanig‘a shayx ila shob,
Chun tarab belga berur turrasin ul tarso qiz [Komron Mirzo 1993, 13].

Quyidagi baytda esa musulmon va kofir so‘zlari vositasida tazod (qarshilantirish) va mukarrar (Olloh-Olloh) san’ati vositasida yuqoridagi mazmunga hamohang tasvir yaratiladi:

Yuz musulmon qonini to‘kti ko‘zungning g‘amzasi,
Olloh- olloh ne ajoyib kofiri xunxor erur [Komron Mirzo 1993, 11].

Zahiriddin Muhammad Boburning ijodiga havas qo‘ygan va u yaratgan badiiy bitiklardan ilhomlangan otasi boshlab bergan Hindistondagi turkiy adabiyot an’analarini munosib davom ettirgan Komron Mirzo ijodi Bobur asarlari bilan shaklan va mazmunan yaqinlik kasb etadi. Bu tabiiy jarayon bo‘lib, birinchidan, Bobur ijodi Hindistondagi turkiy adabiyotning dastlabki namunalari bo‘lsa, ikkinchidan, o‘g‘ilning otaga havas qilishi, kezi kelganda taqlid qilishi bilan izohlash mumkin. Boburning quyidagi g‘azalida “Menga” so‘zi radif vazifasini bajargan bo‘lsa, Komron Mirzo devonida ham shu so‘zning radif sifatida takrorlanishi kuzatiladi:

Bobur:
Keltursa yuz baloni o‘shal bevafo menga,
Kelsun agar yuzumni evursam, balo menga! [Bobur 2008, 25].

Komron:
Yordin keldi xat-u ta’vizi jon bo‘ldi manga,
Qotili hajr ilgidin xatti amon bo‘ldi manga [Komron Mirzo 1993, 7].

Ayrim g‘azallar qofiyalanishi, radiflarning bir xilligi bilan uyg‘unlik kasb etsa, ayrimlarida vaznlarning bir xilligini ham kuzatish mumkin.

Bobur:
So‘rma holim/niki, bo‘ldim /burnog‘idin/ zorroq,
- v - - - v- - - v - - - v ~
Jism jondin / zoru jonim / jismdin af/gorroq [Bobur 2008, 67].
- v - - - v - - - v - - - v ~

Komron:
Sendin ayru /har zamon ko‘ng/lum mening g‘am/nokroq,
- v - - - v - - - v - - - v ~
Ko‘kragim haj/r ilgidin pi/rohanimdin / chokroq [Komron Mirzo 1993,15].
- v - - - v - - - v - - - v ~

Komron Mirzoning Bobur qo‘llagan badiiy mazmun va tashbehlarni aynan takrorlamagani holda original tasvirlar yarata olishi Bobur she’riyatining munosib davomchisi va yuksak iste’dod sohibi ekanligini ko‘rsatadi:

Bobur Mirzo	***Komron Mirzo***
Charxning men ko‘rmagan javr-u jafosi qoldimu?! *Xasta ko‘nglum chekmagan dard-u balosi qoldimu?!*	*Charxdin jonima bor ancha malol,* *Ki, demon otini ham og‘zinga ol.*
Yor iti, qichqirma gar Bobur desa holin senga, *Naylayin, bu g‘urbat ichra sendin o‘zga yo‘q kishim.*	*Iting to manga yor-u hamdam bo‘lubtur,* *Jahon ahlidin ulfatim kam bo‘lubtur.*
Necha la’lingdin mening bag‘rim to‘la qon qilg‘asen? *Xotirimni necha zulfingdek parishon qilg‘asen?*	*G‘uncha yanglig‘ la’lidin gahe ko‘nguldur g‘arqi xun,* *Gah parishon zulfi yanglig‘ xotirim darhamdurur.*

Sochining savdosi tushti boshima boshdin yana, *Tiyra bo‘ldi ro‘zgorim ul qaro qoshdin yana.*	*Oldi ko‘nglumni ochib sochini ul ra’no qiz,* *Soldi savdoyi boshimg‘a sochidin savdo qiz.*

Komron Mirzo devonida g‘azallardan tashqari ruboiy janrida yozilgan she’riy asarlar ham mavjud bo‘lib, ular ham Bobur ruboiylari bilan mazmunan yaqinlik kasb etadi.

Bobur:
Yod etmas emish kishini g‘urbatda kishi
Shod etmas emish ko‘nglini mehnatda kishi.
Ko‘nglum bu g‘ariblikda shod o‘lmadi, oh,
G‘urbatda sevunmas emish, albatta, kishi [Bobur 2008, 211].

Komron:
Ahbobga xushdurur rafiq o‘lsa kishi,
Imdod ila homiyi tariq o‘lsa kishi,
Islom eliga jon bila tarvij qilib,
Bir-biriga bu besh kun shafiq o‘lsa kishi [Komron Mirzo 1993, 28].

Bobur:
Ishvang bila g‘amzangni-yu nozingnimu dey?
Javrung bila so‘zung-u gudozingnimu dey?
So‘zung, qilig‘ing, navozishinmu aytay?
Ovozu usulingni-yu sozingnimu dey? [Bobur 2008, 215].

Komron:
Yo ravzayi rizvon kibi ko‘yungnimu dey?
Yo g‘oyati e’tidol bo‘yungnimu dey?
Yo husni kalom-u guftugo‘yungnimu dey?
Yo tab’i salim-u yaxshi xo‘yingnimu dey? [Komron Mirzo 1993, 28].

Bobur:
Shohim, senga ma’lum emastur, ne qilay?
Ohim senga ma’lum emasdur, ne qilay?
Men yuz-u qoshing dermen-u, sen – badr-u hilol,
Mohim, senga ma’lum emastur, ne qilay? [Bobur 2008, 217].

Komron:
Faryodki, faryodima yetmas ne qilay?
Ul sho‘x mening dodima yetmas ne qilay?
Har chand ki dardimni bayon aylarmen,
Dardi dili noshodima yetmas ne qilay? [Komron Mirzo 1993, 28].

Zahiriddin Muhammad Boburning biz tahlilga tortgan she’riy devoniga baytlar nomi bilan kiritilgan ikkiliklar va Komron Mirzo devoniga fardlar nomi ostida joylashtirilgan misralar orasida ham shakl va mazmun uyg‘unlikni ko‘rish mumkin.

Bobur:
Garchi olamda visol ayyomi dilkashdur axiy,
To bilingay vasl qadri, hajr ham xushdur axiy [Bobur 2008, 276].

Komron:
Gar tarahhum qilmasa hijron aro jonon axiy,
Bo‘lg‘um ushbu g‘ussadin ovorayi davron axiy [Komron Mirzo 1993, 22].

Dunyo tamaddunida shoh va shoir sifatida nom qoldirgan hazrati Boburning ikkinchi o‘g‘li Komron Mirzo, asosan, otasi Bobur yaratgan she’riy yaratiqlardan ilhomlangani, ularga ham shaklan, ham mazmunan yaqin misralar bitishga intilganini, bir so‘z bilan aytganda, she’riyatda Bobur an’analarini munosib davom ettirganini ko‘rish mumkin. Mirzo devonidagi badiiy betakror ifodalar uning yuksak iste’dodidan, she’r ilmini puxta egallaganidan va ulardan o‘z ijodida mahorat bilan foydalanganidan darak beradi. Komron Mirzo asarlari Hindistonda Zahiriddin Muhammad Bobur asos solgan turkiy adabiyotning go‘zal namunalari sifatida qadrlidir.

Adabiyotlar

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2008. *G‘aribing Andijoniydur*. Saylanma she’rlar. Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi va lug‘at muallifi Vahob Rahmonov. Toshkent: Sharq.

Komron Mirzo. 1993. *Devon.* Toshkent: Yozuvchi.

Nizomiddinov N.F. 2012. *Buyuk boburiylar tarixi (XVI-XIX asr).* Toshkent: Fan va texnologiya.

PANEL III. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ASARLARINING ADABIY-ESTETIK, ANTROPOLOGIK VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI

PANEL III. THE LITERARY, AESTHETIC, ANTHROPOLOGICAL, AND LINGUACULTURAL CHARACTERISTICS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S WORKS

BOBURNING TIL BILIMI BORASIDAGI QARASHLARI

Qosimjon Sodiqov*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning tilshunoslikka oid qarashlari tahlil qilingan. Tahlil uchun asos sifatida “Boburnoma” va “Muxtasar” asarlari olingan. Ayrim so‘zlarning qo‘llanish doirasi qiyosiy tekshirilgan. Alisher Navoiy asarlari tiliga Boburning munosabati ko‘rib chiqilgan.

Kalit so‘zlar: *turkiy til, turk, el, ulus, chig‘atoy lafzi.*

VIEWS OF BABUR ON THE KNOWLEDGE OF A LANGUAGE

Annotation

This article analyses Zahir ad-Din Muhammad Babur's views on linguistics. The works "Baburnama" and "Mukhtasar" were taken as the basis for the analysis. The range of use of some words has been comparatively checked. Babur's attitude to the language of Alisher Navoi's works is considered.

Key words: *Turkic language, Turk, el, ulus, Chigatai word.*

Kirish

O‘zbek klassik adabiyoti va eski o‘zbek yozma adabiy tili, o‘zbek tarixnavisligi rivojida Zahiriddin Muhammad Bobur (Ẓahīruddīn Muḥammad Bābur pādšāh ibn-i ’Umaršayx mīrzā ibn-i Sulṭān Abu-Sa‘īd mīrzā Körägän ibn-i Sulṭān Muḥammad mīrzā ibn-i Mīrānšāh mīrzā ibn-i Temürbeg Körägän)ning xizmatlari benihoya ulug‘. U o‘tmishda ulug‘ hukmdor va sarkarda, buyuk adib, mashhur tarixchi, adabiyotshunos va tilshunos, ajoyib san’atlar egasi sifatida iz qoldirgan.

Taniqli tazkiranavis Hasanxoja Nisoriy «Muzakkir-i ahbob» tazkirasining o‘tkinchi jahondan mangulik mulkiga ko‘chgan chig‘atoy sultonlariga bag‘ishlangan bo‘limida Zahiriddin Muhammad Boburni hurmat bilan yodga olib, shunday yozgan edi: «Chig‘atoy sultonlarining eng sarasi va zo‘r shijoatlisi edi. Shamshir zarbi bilan Movarounnahr mamlakatlariga ega bo‘lib, uni saqlab qolishda ko‘p sa’y-harakatlar va jonini ayamay, jahd-u jadallar ko‘rsatdi. Mardona to‘qnashuvlar qildi, ammo taqdir o‘qiga tadbir qalqoni dosh bera olmagach, biror natija chiqara olmadi. ... Mulk qo‘ldan ketgach, tab to‘tisi hind shakaristoniga mayl bildirib, dengiz mavjli e’tiborini Hindiston mamlakatlarini egallashga sarf qilib, qorong‘ulik o‘lkasini quyosh yog‘duli qilichi shu’lasi nurlari bilan charog‘on etib, humoyun tole tufayli muxolif lashkariga shikast

*Filologiya fanlari doktori, professor, Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti, sodiqov@mail.ru

yetkazib, feruz baxt bilan shohlikning feruz taxtiga hazrat Dehlida komron oʻlturdi» [Nisoriy 1993, 51–52].

Boburning Oʻrta Osiyoda Temuriylar saltanati (ya'ni *Temür-begniŋ yurtï* – BN.251)ni mustahkamlashga boʻlgan urunishlari, jangu jadallari zoye ketgan esa-da, oʻz oldiga qoʻygan ezgu maqsadi va ulugʻ ishlarini Hindistonda yuzaga chiqardi.

Bobur hayotining katta bir qismi jangu jadallar, davlat ishlari, xalq tashvishi bilan bogʻliq holda kechgan boʻlishiga qaramay, badiiy adabiyot, ilmiy sohalarda ham misli koʻrilmagan yutuqlarga erishdi. U butun ijodiy faoliyatini turkiy adabiyot va uning ravnaqi, oʻz ona tilisining rivojiga bagʻishladi, tarixnavislik, badiiy adabiyot, adabiyotshunoslik, dinshunoslik, musiqa ilmi, harb ishi sohalarida ajoyib va tengi yoʻq asarlar yozdi.

Bobur qoʻllagan turkiy yozma adabiy til

Bobur oʻz davridagi Fargʻona, Movarounnahr va Xuroson turkiy ulusini *türk*, uning tilini esa *türkî*, *türkî til* deb atagan. Jumladan, Andijon xalqi va uning tili haqida soʻz yuritib, yozadi: Eli türkdür. Šahrï-vu bāzārïsïda tükî bilmäs kiši yoqtur (BN.5).

Yoki Bobur Husayn Boyqaro davridagi Hirot adabiy muhitini ta'riflar ekan, Alisher Navoiyni tilga olib, yozadi: 'Alî-šer-beg naẓīrï yoq kiši edi. Türkî til bilä tā še'r aytïpturlar, heč kim anča köp va xōb aytqan emäs [BN. 355].

Yoki Sulton Husayn mirzo ta'rifida: Ṭab'-i naẓmï bar edi. Devān ham tartib qïlïp edi. Türkî aytur edi. Tahalluṣï Ḥusaynî edi, deb yozadi Bobur [BN. 341].

«Boburnoma»da *türk* soʻzining boshqa ma'nolari ham ishlatilgan; ularni «xalq, ulus; kishining qavmi» anglamidagi *türk* bilan qorishtirmaslik kerak.

Masalan, Bobur amakisi Sulton Ahmad toʻgʻrisida soʻz yuritar ekan: Heč nimärsä oquγan emäs edi, 'āmî edi. Bāvujūd-kim, šahrda ulγanïp edi. Türk va sāda edi, deb yozadi (BN.37). Bu oʻrinda *türk* soʻzi «sodda, oddiy» ma'nosidadir.

Yoki Bobur qoʻllagan *türk* soʻzining boshqa bir ma'nosiga e'tibor qiling: Yana İslīm Barlas edi. Türk kiši edi (BN. 361); Yana Teŋri-berdi Samančï edi. Türk-u mardāna va qïlïčlïq yigit erdi (BN. 365); Yana Amīr 'Umar-beg edi. … Mardāna-vu türk va yaxšï kiši edi (BN. 365). Bu jumlalarda *türk* soʻzi «jasur, mard» ma'nosida kelgan. Buni uning *mardāna* soʻzi bilan juft holda kelgani ham tasdiqlab turibdi: *mardāna-vu türk* birikmasi – «mard va jasur» degani.

Türk soʻzining bu ma'nosi qadimgi turkiy bitiglarda ham uchraydi. Jumladan, Ikkinchi turk xoqonligʻi davrida yashab oʻtgan yurt egalaridan biri Bilga xoqonni sifat va unvonlari bilan *türk Bilgä qaγan* deb aytilgan; bu oʻrindagi *türk* «qudratli; jasur» degan ma'nodadir: *türk Bilgä qaγan* – «qudratli / jasur Bilga xoqon» [Sodiqov 2004].

Bobur oʻzining boshqa asarlarida ham oʻz xalqi va ona tilisiga nisbatan *türk, türkî, türkî til* atamalarini ishlatgan.

Masalan, aruz ilmiga bagʻishlangan «Muxtasar» asarida «turkiy ulus, xalq» ma'nosida *türk* soʻzini qoʻllagan:

Olim turkiy she'riyatdagi tuyuq haqida soʻz yuritar ekan, moγul xanlarï bilä türk salāṭinïnïŋ majālisïda tuyuqnïŋ köp ištihārï bar ekändür, deb yozadi [Muxtasar 138^{a},13–138^{b}, 1].

Yoki: Bu vazn türk arasïda qošuqqa mavsumdur (Muxtasar. 132^{a},13).

Bobur asarda *türk* soʻzi bilan bir qatorda *atrāk* (*arab.* اتراک) soʻzini ham ishlatgan [Muxtasar 146^{b},13].

Yoki Haydar Xorazmiy asarini tilga olar ekan, shoirning turkiygoʻy ekanligini taʼkidlab oʻtadi: Mavlānā Xaydar Xvārazmî türkîgōynïŋ «Gulšanu-i-asrār»ïdur deb yozadi Bobur [Muxtasar 165ᵇ, 11–12].

XV–XVI yuzyillarda butun Movarounnahr xalqi va tiliga nisbatan *türk, türkčä, türkî* soʻzlari bilan bir qatorda *čïγatay ~ čaγatay* atamasi ham qoʻllangan: yurtini, elini *Čïγatay ~ Čaγatay, Čïγatay ~ Čaγatay eli / diyārï,* xalqini *čïγatay ~ čaγatay ulusï, čïγatay ~ čaγatay xalqï,* uning tilini esa *čïγatay ~ čaγatay tili* deyildi.

Urgʻulash oʻrinliki, *čïγatay ~ čaγatay tili* atamasi, asosan, turkiy yozma adabiy tilga nisbatan qoʻllangan.

Alisher Navoiy ham oʻz asarlarida *čïγatay ~ čaγatay* atamasini ishlatgan. «Favoyidu-l-kibar»da kechgan gʻazallarning birida shunday bayt bor:

Navāyî istä maẓāhirda čehra-i maqṣūd,
ʼArab-u gar čïγatay, yoqsa türkmän-u xalaj [FK 211ᵃ,6].

Bu baytda *čïγatay* deganda «xalq, ulus» koʻzda tutiladi.

Navoiy *čaγatay xalqï* atamasini ham ishlatgan. U «Mezonu-l-avzon» risolasida *tuyuγ, qošuq* singari turkiy sheʼr oʻlchovlari xususida xabar berar ekan, yozadi: Yana türk ulusï, bataxṣīṣ čaγatay xalqï ara šāyeʼ avzān-kim, alar surudlarïn ul vaznlar bilä yasap, majālīsda ayturlar [MA 275ᵇ, 25–276ᵃ,1].

«Mezonu-l-avzon»da Navoiy *türk tili* atamasi bilan yonma-yon *čaγatay lafẓï* atamasini ham qoʻllagan: Türk tili bilä qalam surdum va har nečük qāidada-kim, maʼni abkārïγa ziynat-u ārāyiš körgüzüp erdilär, čaγatay lafẓï bilä raqam urdum. Andaq-kim, bu maδkūr bolγan til-u lafẓ bināsïdur, heč nāẓimγa bu dast bermäydür va heč rāqimγa bu muyassar bolmaydur (MA. 269ᵇ, 6–8).

Bobur *čïγatay* soʻzini *čaγatay* deb ishlatgan, chunki asar qoʻlyozmasida bu soʻzni yozganda *čīm* dan keyin *γayn* keladi: Čaγatay-xan (چغتای خان) (BN.Fac-simile.12.11); čaγatay xanlarï (چغتای خانلاری) (BN.Facsimile.13.6–7).

Bobur oʻz asarida *čaγatay xanlarï* (BN.11) soʻzini ishlatsa-da, Fargʻona, Movarounnahr va Xurosonning turkiy ulusi va uning tiliga nisbatan *türk; türkî*, *türkî til* soʻzlarini qoʻllagan. U ham umumxalq tili, ham yozma adabiy tilni koʻzda tutib, shunday yoʻl tutgan koʻrinadi.

Bobur «xalq, ulus» maʼnosida *sart* atamasini ham ishlatgan. U Margʻinon (مرغینانMaryïnan – BN.Fac-simile. 7. 11), yaʼni Margʻilon qasabasi toʻgʻrisida soʻz yuritar ekan, *eli sarttur* deb yozadi (BN. 7). Isfara haqida esa, *eli tamām sart va fārsîgōydur* deb yozadi (BN. 7). Bu oʻrinda *sart* deganda hunarmandchilik, bogʻdorchilik va dehqonchilik bilan shugʻullanuvchi oʻtroq aholi, yaʼni turkiylar va tojiklar koʻzda tutilgan. Asarning Porso Shamsiyev tayyorlagan nashrida bu oʻrinda *sart va kōhîdur* deb yozilgan [BN.7]. Harqalay, u foydalangan nusxada ana shunday yozilgan boʻluvi kerak.

Bobur «xalq, ulus; kishining qavmi» anglamida *özbeg, özbeg ulusï* atamasini ham ishlatgan. Lekin bu oʻrindagi *özbeg* atamasi Fargʻona, Movarounnahr va Xurosonning turkiy ulusiga nisbatan emas, qipchoq oʻzbeklariga nisbatan qoʻllangan. Jumladan, Qosimbek qavchin toʻgʻrisida soʻz borar ekan, uning qadimiy Andijon qoʻshin beklaridan ekanligini taʼkidlaydi, uning yutuqlari haqida yozadi: Bir martaba Kāsān navāḥisïnï čapqan özbegniŋ keyiničä barïp yaxšï bastï [BN. 27].

Yoki boshqa bir misol. Bobur asarda Sulton Mahmudxonning Qorakoʻzbegim degan xotinidan tugʻilgan Boboxon otli oʻgʻlini eslab, yozadi: Özbeglär xannï Xōjandta šahīd qïlγanda, anï va andaq nečä nārasidanï ḍāyeʻ qïldïlar (BN.39).

Özbegdin elči kelür, özbeg ulusïda bu elči zōrγa mašhūr ekändür. Özbeg zōr kišini «bökä» der emiš. Jānibeg der-kim: «Bökämü-sen? Bökä bolsaŋ, kel küräšäliŋ» [BN. 41].

Yoki yana: Šāh İsmā'il özbegni Marvda basqanda Xānzāda-begim Marvda edi [BN.17].

«Boburnoma»da etnonim sifatida *uyγur* so'zi ham tilga olingan: Yana bir Abdu-l-karīm ašrit edi, uyγur edi. Sulṭān Aḥmad mirzā qašïda ešik-aqa edi [BN. 45].

Asarda «xalq, ulus; kishining kelib chiqqan qavmi» anglamida *qazaq* so'zi ham ishlatilgan: Adik sulṭān ... qazaq sulṭānlarïdïndur (BN.23); qazaq ulusïnïŋ xanï Qāsimxan (BN. 23); qazaq xan va sulṭānlarï (BN.23) singari.

Bobur o'z asarida *qazaqlïq* degan so'zni ham qo'llagan. Muhimi, bu so'z o'zagining «xalq, ulus» ma'nosidagi *qazaq* qa bog'liqligi yo'q; u «sarson-sargardonlik» ma'nosidadir. Muallif o'zining sarson-sargardonlikda yurgan chog'larini *qazaqlïqlarda* deb eslaydi (BN.27).

Demak, Bobur davrida Farg'ona, Movarounnahr va Xurosondagi turkiy ulus *türk* nomi bilan yuritilgan, uning tili, ya'ni Bobur o'z asarlarida ishlatgan yozma adabiy til esa *türkî*, *türkî til* deb atalgan.

Boburning Alisher Navoiy asarlari tili haqida yozgan so'zlari

Turkiy klassik adabiyoti va adabiy tilining rivojiga ulkan hissa qo'shganlar orasida ulug' mutafakkir Alisher Navoiyga tenglashadigani chiqmadi. Bu haqiqatni zamonasining peshqadam olimi Zahiriddin Muhammad Bobur ham to'g'ri anglagan edi.

Alisher Navoiy asarlari tilining hozirgi o'zbek shevalariga munosabati xususida o'zbek tilshunoslari orasida har turli qarashlar yuradi. Shulardan biri Zahiriddin Muhammad Boburning Navoiy asarlarining tili haqida aytgan so'zlari asosida yuzaga keldi. Chunonchi, u «Boburnoma»da Farg'ona viloyatining poytaxti Andijon ta'rifida yozadi: Eli türkdür. Šahrï-vu bāzārïsïda türkî bilmäs kiši yoqtur. Eliniŋ lafẓï qalam bilä rāsttur. Ne üčün-kim, Mīr 'Alî-Šer Navāyînïŋ muṣannafātï bāvujūd-kim, Hirîda našvu namā tapïptur, bu til bilädür (BN.5; BN.critical. 5).

Zahiriddin Boburning ushbu so'zlarini ro'kach qilib, ba'zi olimlar Navoiy asarlari tilining asosini Andijon shevasi tashkil etgan deya qaraydilar [Doniyorov 1968]. Boshqa bir olimlar Navoiyning Andijonda bo'lmaganligini vaj' qilib, bu fikrni inkor etadilar [Abdullayev 1968].

Ta'kidlash joizki, bu o'rinda Bobur haq. Tarixda Navoiy merosiga, qolaversa, uning ijodiy mahoratiga xolis baho berganlardan biri ham Bobur bo'ladi. Biroq «Boburnoma»dagi ma'lumotlarni, to'g'rirog'i, matnni xato tushunish, noto'g'ri talqin etish oqibatida olimlarimiz ichida turli bahslar kelib chiqmoqda.

Anglashilmovchilik matndagi *Eliniŋ lafẓï qalam bilä rāsttur* jumlasining xato talqin etilayotganida. Buni ular «Andijon elining tili (ya'ni, shevasi) adabiy til bilan mos keladi» deya izohlaganlar. Shunday bo'lgan taqdirda buning davomidagi Navoiy asarlari xususida aytilgan mulohazalar ham o'z-o'zidan shunga bog'lanadi-qoladi. O'sha qarashni quvvatlaydigan bo'lsak, matnni «Hirotda yuksakliklarga erishgan Navoiy asarlarining tili ham ayni shevadadir» deya talqin etishdan boshqa yo'l qolmaydi.

Fikrimizning isboti uchun Bobur aytgan o'sha jumlalarning ma'nosini bir boshdan chaqib ko'raylik. E'tibor berilsa, muallif, matnda Farg'ona viloyati to'g'risida

ma’lumot bera turib, bu yurtning xalqi turklar, tilining esa turkiy til ekanligini ta’kidlamoqda. Matndagi *Eliniŋ lafẓï qalam bilä rästtur* jumlasi ikki xulosaga olib keladi:

(1) mazkur jumlada Farg‘ona (Andijon) elining lafzi (ya’ni, turkiy til) yozma shaklda (badiiy adabiyot orqali) mashhur ekanligi ta’kidlanmoqda;

(2) bu jumla mantiqan xalq tili adabiy tilga yaqin ekanligini ham anglatadi. Adabiy til tarixida bunday hodisa uchrab turadi. Masalan, qoraxoniylar davri adabiy tilida koshg‘ar shevasi yetakchilik qilgan. Shundan kelib chiqib, o‘sha davr adabiy tili ayrim manbalarda *kāšγar tili ~ kāšγarî til* deb ham atalgan. Boburning yozmalaridan ham o‘sha davrda farg‘ona shevasi adabiy tilga juda yaqin ekanligi ma’lum bo‘ladi.

Matn tahlilida davom etamiz. Bobur Hirot adabiy maktabining namoyandasi bo‘lgan Alisher Navoiy haqida so‘zlab, uning ham asarlari ushbu turkiy adabiy tilda ekanligini ta’kidlaydi. Buning bilan Bobur Navoiy asarlarining tiliga Andijon shevasi asos bo‘lganligini emas, balki Farg‘ona va Hirot adabiy muhitlarida yagona adabiy til amal qilganini ta’kidlamoqda. Boburning ushbu ma’lumoti Temuriylar davlatining barcha o‘lkalarida yagona turkiy adabiy til (eski o‘zbek adabiy tili // «chig‘atoy tili») amal qilganiga guvoh.

Mulohazalardan kelib chiqib, Boburning Farg‘ona elining tili to‘g‘risida yozgan so‘zlarini shunday talqin qilinsa, to‘g‘ri bo‘ladi: «Eli turkdir. Shahri va bozorlarida turkiy bilmas kishi yo‘qdir. Elining lafzi qalam bilan [yozma adabiyot tili, yozma adabiy til bilan] mosdir. Ne uchun-kim [ajablanarlisi], Mir Alisher Navoiyning tasniflari [asarlari], (uning o‘zi) Hiriyda o‘sib-ulg‘ayganligiga qaramay, ushbu tilda [ya’ni Farg‘ona va Hirot adabiy muhitlari uchun yagona bo‘lgan adabiy tilda]dir».

Navoiy asarlarining tili haqida so‘z ketganda uni o‘sha kezlardagi mavjud shevalarning birortasiga bog‘lab qo‘yish mumkin emas. U Xurosondagina emas, butun Temuriylar saltanatida, Oltin O‘rda, qolaversa, musulmon turk ellarida amal qilgan adabiy tilda ijod qildi. U o‘z ijodi bilan temuriylar zamonida amal qilgan butun bir adabiy oqimning boshida turdi, turkiy adabiy tilga yetakchilik qildi. Buni «Lisonu-t-tayr» asarida uning o‘zi ham ta’kidlagan edi:

Türk naẓmïdaču men tartïp ’alam
Äylädim ul mamlakatnï yakqalam [LT.192^{a},3].

Navoiy *mamlakatnï yakqalam äylädim* deganda o‘z asarlarining hamma uchun tushunarli bo‘lgan yozma adabiy tilda ekanligini qayd etayotir.

Zahiriddin Muhammad Bobur ham, asarlarining katta bir qismi Hindistonda ekanligi chog‘ida yaratilgan esa-da, ana shu yozma adabiy tilda ijod qildi.

Bobur ayrim joy otlarining kelib chiqishi, tarixiy otlari to‘g‘risida

«Boburnoma»da muallif tarixiy voqealarni bayon etar ekan, ko‘plab joy otlari, suv otlarini ham tilga oladi. Qizig‘i shundaki, Bobur ular haqida so‘zlar ekan, bilimli tilshunos, zukko olim sifatida, ayrimlarining etimologiyasi – kelib chiqishi, tarixiy otlari, ular bilan bog‘liq rivoyatlarga ham to‘xtaladi.

Jumladan, Farg‘ona viloyatining qasaba, kentlari haqida so‘z yuritib, Konibodomga ham ta’rif beradi; Bobur uni *Känd-i-bādām* (كندبادام) deydi (*qarang:* BNFac-simile. 9.13). Demak, hozirgi Konibodom o‘sha kezlar shunday atalgan ekan.

U yozadi: Känd-i-bādāmdur. Agarči qaṣaba emäs, yaxšïγïna qaṣabačadur. Bādāmï yaxšï bolur. Bu jihattïn bu ismγa mavsūmdur (BN. 9).

Umarshayx mirzoning viloyati to‘g‘risida so‘zlar ekan, yozadi:

Farγāna vilāyatï edi va Xōjand va Ora-tepä-kim, aṣl-i atï «Usrūšna»dur, «Usrūš» ham derlär. Xōjandnï ba'ḍi dāhil-i Farγāna tutmaslar. Sulṭān Aḥmad mirzā-kim, Taškändgä moγul üstigä barïp, Čïr suyï yaqasïda-kim, šikast taptï. Ora-tepäda Ḥāfiẓbeg dolday edi, ('Umar-šayx) mirzāγa berdi. Andïn beri Usrūšna 'Umar-šayx mirzā taṣarrufïda edi (BN. 17).

Yuqoridagi matnda *Usrūšna, Usrūš* deb keltirilgan toponim «Boburnoma» asarining qo'lyozmasida *alif*-u *vāv* bilan emas, *alif* ning o'zi bilan yozilgan. Matnning boshqa yerida [*u*] tovushining *alif* bilan berilish holati uchramaydi. Shunga ko'ra, bu joy otini [*a*] bilan o'qilgani ma'qul: *Asrūšna* (اسروشنه) (BN.Fac-simile.17.14; 18.3); *Asrūš* (اسروش) (BN.Fac-simile. 17. 14). Eski o'zbek tilining qoidasi bo'yicha bu so'z [*a*] bilan talaffuz qilingan ko'rinadi.

Bobur Toshkentning tarixi haqida yozadi: Ul furṣatta Taškänd vilāyatï 'Umar-šayx mirzā taṣarrufïda edi-kim, kitāblarda Šaš bitirlär, ba'ḍi Čač bitirlär-kim, «kamān-i čačî» andïn ibārattur, berdi. Ošal furṣattïn tārix-i toquz yüz sekizgäčä Taškänd va Šāhruhiyya vilāyatï čaγatay xanlarïnïŋ taṣarrufïda edi (BN.11).

«Boburnoma» asarining qo'lyozmasida bu shaharning oti *Taškänd* (تاشكند); uning eski otlari esa *šīn alif šīn*; boshqa bir oti *čīm alif čīm* harflari bilan yozilgan: *Šaš* (شاش) va *Čač* (چاچ) (*qarang:* BNFac-simile.13.4–5).

Bobur yana Samarqandning joylashgan o'rni haqida so'z yuritar ekan: … šimālï Taškänd va Šāhruxiyya-kim, «Šaš» va «Banākat» bitirlär deb yozadi (BN.93). Shunga qaraganda, *Šāhruxiyya* ning tarixiy oti *Banākat* bo'lgan ekan.

Mahmud Koshg'ariy *Taškend* ni *Taškän* deb keltirgan. U ham o'tmishda bu shahar *Šaš* atalganini urg'ulaydi: *Taškän – Šaš* ning oti. Uning asli *Taškend* bo'lib, «toshdan qurilgan shahar» demakdir [DLT.176].

Bobur o'z davrining bilimdon etimologlaridan biri edi. U Samarqand va uning tarixiy oti haqida ham qiziq ma'lumot bergan. U yozadi:

Samarqandnï İskandar binā qïlγandur. Moγul va türk ulusï «Semizkänd» derlär. Temür-beg pāytaxt qïlïp edi. Temür-begdin burun Temür-beg-deg uluγ pādšāh Samarqandnï pāytaxt qïlγan emästür (BN.91).

«Samarqand» o'tmishda «Semizkänd» atalganini Mahmud Koshg'ariy ham aytib o'tgan. U *kend~känd* so'ziga izoh berar ekan, shunday yozadi:

kend~känd – o'g'uzlar va ular bilan yaqin turuvchilar tilida «qishloq», ko'pchilik turklar nazdida «viloyat»dir. Shuning uchun *Farγāna* ni *Özkend* – «o'z shahrimiz» deydilar. *Samarqand* ni kattaligi uchun *Semizkend* – «semiz shahar» deydilar. Buni forslar *Samarqand* tarzida qo'llaydilar (DLT.140).

Bobur Samarqand tevaragidagi viloyat va tumanotlar to'g'risida so'z yuritib, Keshni ham tilga olgan. U yozadi: Yana Keš vilāyatïdur. … Bahārlar ṣaḥrāsï-vu šahrï va bāmï-vu tamï xōb sabz bolur üčün, «Šahr-i-sabz» ham derlär. Temürbegniŋ zād-u budï Kešdin üčün, šahr-u pāytaxt qïlurïγa köp sa'y-u ehtimāmlar qïldï … Čūn Kešniŋ qābiliyyatï šahr bolmaqqa Samarqandča emäs edi, āxir pāytaxt üčün Temürbeg Samarqandnï-oq ixtiyār qïldï (BN.101).

Bobur Samarqand tevaragidagi viloyat va tumanotlarni ta'riflar ekan, Qarshini ham tilga olgan. Bobur yozadi:

Yana Qaršï vilāyatïdur-kim, «Nasaf» va «Naxšab» ham derlär. «Qaršï» moγulča attur, «gōrxāna»nï moγul tili bilä «qaršï» derlär. Ğālibā, bu at Čiŋgiz-xan tasalluṭïdïn söŋ bolγandur (BN.101).

Bu oʻrinda Bobur *qarši* soʻzining etimologiyasiga biryoqlama yondashgan. U *qarši* soʻzining moʻgʻulchada saqlanib qolgan birgina maʼnosiga eʼtibor qaratayotir, xolos. Bu soʻz moʻgʻulcha emas, sof turkiydir. U moʻgʻulchaga oʻzlashib, u tilda soʻzning «goʻrxona» maʼnosigina saqlangan. Bobur ana shuni koʻzda tutgan koʻrinadi. Vaholanki, *Qarši* soʻzi joy oti sifatida «goʻrxona» maʼnosidagi *qarši* ga bogʻlanayotgani yoʻq.

Qadimgi turkiy tilda bu soʻzning qoʻllanish koʻlami ancha keng. Masalan, Yusuf Xos Hojibning «Qutadgʻu bilig» asarida u «qasr, saroy; oʻrda» maʼnolarida keladi:

Yana qaršïqa bardï ewdin turup. – «Uydan chiqib yana saroyga bordi» (QBS.210).

Asarda *qarši* soʻzi *saray, ordu* soʻzlari bilan juft holda ham qoʻllanadi:

Qaršï-saray – *juft.* «qasr-saroy»: Bu kün munda etmä bu qaršï-saray. – «Bu kun ba yerda qasr-saroy(lar) bezatma»;

qaršï-ordu – *juft.* «qarshi-oʻrda»: Qalïr qaršï-ordu, saraylar qamuγ. – «Qarshi-oʻrda, saroylarning bari qoladi» (QBS.210).

Bobur joy otlari toʻgʻrisida soʻz yuritar ekan, xalq orasida tarqalgan buning bilan bogʻliq rivoyatlarni ham chetda qoldirgan emas. Masalan, Xoʻjandning gʻarbidagi Hodarvesh degan joy tarixi toʻgʻrisida shunday yozadi:

Xōjand bilä Känd-i-bādām arasïda bir dašt tüšüptür, Hā-darvešγa mavsūmdur. Hamiša bu daštta yel bardur. Maryïnānγa-kim, šarqîdur, hamiša mundïn yel barur. Xōjandγa-kim, γarbîdur, dāyim mundïn yel kelür; tund yelläri bar. Derlär-kim, bir nečä darveš bu bādiyada tund yelgä yoluqup, bir-birini tapa almay, «Hā darveš, hā darveš», dey-dey tamām halāk bolurlar. Andïn beri bu bādiyanï «Hā-darveš» derlär (BN.9).

Yoki, boshqa bir oʻrinda, Umarshayx mirzoning masof va urushlari toʻgʻrisida soʻzlar ekan, yozadi:

Üč maṣāf uruštï. Avval Yūnus-xan bilä Andijānnïŋ šimāl tarafïda Sayxūn daryāsïnïŋ yaqasïda Täkä-sekritgü degän yerdä. Bu jihattïn ul mavḍaʼ bu ismγa mavsūmdur-kim, tayγ dāmanasï jihatdïn bu daryā andaq tar aqar-kim, rivāyat qïlurlar-kim, ul yerdin täkä sekrigändür, mayγlūb bolup elikkä tüšti. Yana Yūnus-xan yaxšïlïq qïlïp, vilāyatïγa ruxsat berdi. Bu yerdä uruš bolγan üčün Täkä-sekritgü uruši ul vilāyatta tarix boluptur (BN.15).

Yuqoridagi matnda qayd etilgan joyning oti asar qoʻlyozmasida *Täkä-sektitgü* (تکه سیکریتکو) deb berilgan (BN.Fac-simile.17.1, 5). Muallifning yozishicha, bu joyning oti *täkä sekrigän* (تکه سیکریکان), yaʼni «taka sakragan» soʻzidan olingan (BN.Fac-simile.17.3).

Bobur soʻzlarning qaysi maʼnodan kelib chiqqanini ham yaxshi biladi. Uning yozishicha:

Alačanïŋ vajh-i tasmiyasï munï derlär-kim, qalmaq va moγul tili bilä «öltürgüči»ni «alačï» derlär. Qalmaqnï nečä qatla basïp, qalïn kišisin qïrγan üčün «alačï» dey-dey kasrat-i isteʼmāl bilä «Alača» boluptur (BN.23).

Bobur ishlatgan ayrim juft soʻzlar semantikasi

Bobur asarning badiiyligi oshirish, ayrim nozik tushunchalarni ifodalash maqsadida juft soʻzlardan ham unumli foydalangan. Asardan olingan quyidagi jumlalarga eʼtibor qiling:

Sulṭān Aḥmad mīrzā kamsuxun-u faqīr va ādamî kiši edi. Har söz-ün va iš-küč beglärsiz qarār tapmas edi (BN.33). Bu oʻrinda *söz-ün* – «maslahat; oʻrtaga tashlanadigan fikr», *iš-küč* – «amal; bajariladigan ishlar» maʼnosidadir.

Bobur Husayn Boyqaro va oʻgʻli Badiuzzamon oʻrtasidagi mojarolar toʻgʻrisida soʻz yuritib, uni shunday xulosalaydi: Āxir atalïq-oγulluq arasïda bu guft-u gōylar aŋa munjarr boldï-kim, atasï atasïnïŋ üstigä va oγlï oγlïnïŋ üstigä Balx-u Astrābādqa čerig tarttïlar (BN.83). Ushbu jumlada ishlatilgan atalïq-oγulluq «yaqinlik, ota-oʻgʻillik» maʼnosidadir.

Bobur yozadi: Taškändgä xan qašïγa bardïm. Šāh-begimni va uruq-qayašnï ham yeti-sekiz yïl bar edi, körmäydür edim, bu bahāna bilä alarnï ham körüldi (BN.113). Bu jumlada kechgan *uruq-qayaš* – juft soʻz, «qarindosh-urugʻlar» anglamidadir.

Qadimgi turkiy tilda: *qadaš* ~ *qaδaš* – «qarindosh; tugʻishgan» degani. Bobur qoʻllagan *qayaš* esa [*d*]~[*δ*] ning [*y*] ga oʻzgargan shaklidir: *d* ~ *δ* > *y*.

Yoki yana: Bu jamāʼatnï qalïn atlïγ-yayaq kelip, ul yerdin kötärip köčägä yïqïpturlar (BN.277). Bu jumlada kechgan *atlïγ-yayaq* – harbiy atamalar boʻlib, «otliq va piyoda qoʻshin»ni anglatadi.

Har yergä barγan-körgän nokarlarïm yïγïldïlar (BN.245).

Endi quyidagi jumlalarga eʼtibor qiling:

Sulṭān Masʼud mīrzānïŋ beg-u ičkisi va yigit-yalaŋï āzurda bolup edilär (BN.115).

Beglär-u ičkilär va yigitlär-kim, meniŋ bilä qalïp edilär, aksarïnïŋ köčläri Andijānda edi (BN.113).

Beg-u begätdin va yigit-yalaŋdïn yeti-sekiz yüz kiši mendin tamām ayrïldïlar (BN.113).

Soʻnggi jumladagi *yigit-yalaŋ* soʻzi «Boburnoma»ning Harvard universitetida tayyorlangan nashridagi transkripsiyada *yigit-yeläŋ* deb berilgan. Bunda juft soʻzning ikkinchi komponenti *yel* soʻziga bogʻlangan chamasi. Aslida bu juft soʻzni *yigit-yalaŋ* shaklida berilgani maʼqul. Sababi *yalaŋ* soʻzi «yosh, yigirma-oʻttiz yoshlardagi», hatto «turmush qurmagan, boshi ochiq yigit-qizlar»ga nisbatan ishlatiladi: oʻzbekchada *yosh-yalang* deydi. Yoki *boshyalang* – «boshida roʻmoli yoki bosh kiyimi yoʻq kishi»ni aytadi. Toshkentning sharqiy biqinida Yalangʻoch (< Yalaŋγač) degan yer bor. Bu «yap-yalongʻoch» degani emas, «yalangliq; ochiq joy», yaʼni *yalaŋlïq* degan maʼnoni beradi.

Yuqoridagi jumlada kechgan Beglär-u ičkilär va yigitlär birikmasi inglizchaga The families of most of the begs, *ički*s deb; keyingi jumladagi Beg-u begätdin va yigit-yalaŋdïn birikmasi esa begs and warriors deb tarjima qilingan (*qarang:* BN.112).

Bu oʻrinda *ičkilär* – «saroy ichidagi yuqori mansabli kishilar»dir; *beg-u begät* dagi *begät* – *beg* ning koʻplik shakli; toʻgʻrirogʻi, stilistik jihatdan qaralganda, uning kuchaytirma shaklidir; *yigit-yalaŋ* deganda – «yosh-yalang, yigit-yalang» tushuniladi.

Chogʻishtiring: Yaraš ṭarḥïn araγa salïp ičkäridin Maḥmūd barlas keldi. Tašqarïdïn Ḥājî Pïr bökäwül-u uluγ aγalar va ne-kim bolγan sāzanda-vu xvānanda kelip … (BN.71).

Yoki yana: Āxir Badīʼu-z-zamān mīrzā araγa tüšüp, yarašïp, ičkäri-tašqarï tüškän yigitlärni alïšïp, yandïlar (BN.71).

Tarjimada soʻzlarning ana shunday nozik maʼnolari inobatga olingani maʼqul.

Juft soʻzlarning ishlatilishiga yana misollar:

Qara-bulaqqa tüškändä ba'ḍi kirgän kend-kesäkkä bašsïzlïq qïlγan moγullarnï tutup keltürdilär (BN.81). Bu jumlada kechgan *kend-kesäk* «kichik-kichik kendlar» degan ma'nodadir.

Meniŋ anam egäčisingä qoryanda turup, bolγan köč-u uruq va kiši-qarasïnï Ora-tepägä čïqarïp yibärdi, özi bir nečä kiši-qarasï bilä jarīda qoryanda turdï (BN.183). Bu jumladagi *kiši-qarasï* «oddiy kishilari, xalqi, fuqarosi» ma'nosidadir.

Čūn qïš yawuq bolup edi, el ašlïq-tölükini tamām kötärip edilär, bu jihatlardïn nečä kündin söŋ Andijān sarï murāja'at qïlïldï (BN.65). Ushbu jumladagi *ašlïq-tölükini* «ovqati va kiyimlarini» degan ma'nodadir.

Bobur qarama-qarshi ma'noli so'zlarni juftlash, so'z qaytarig'i, ya'ni bir so'zni takrorlash usullaridan ham unumli foydalangan.

Asarda qarama-qarshi ma'noli so'zlarni juftlash bilan anglashilayotgan ma'no umumlashtiriladi: Xusravšāhnïŋ yaxšï-yaman, uluγ-kičik nokarï tört-beš miŋ bolγay edi (BN.71).

Mašvarat qïlïp, ölüg-tirigni Samarqand qoryanïnïŋ ičidä körüp, qoryannï berkitmäk bolduk (BN.183).

Ušbu yurtta ekändä, Kābulnïŋ üstigä fï'l-ḥāl barurnï-barmasnï keŋäšildi (BN.259). Bu jumladagi *barurnï-barmasnï* «borish yoki bormaslikni» anglamidadir.

Matnda so'z qaytarig'i, ya'ni so'zlar takrori ma'noni kuchaytiradi:

Uluγ-uluγ beglär va yaxšï-yaxšï yigitlär, qalïn kiši bu urušta talaf boldï (BN.183).

Barïp mulāzamat qïlsam, ötkän kūduratlar raf' bolsa, yïraqta-yawuqta ešitür, körärga yaxšï bolγay (BN.63). Bu jumladagi yïraqta-yawuqta uzoq-yaqinda degan ma'noni anglatadi.

Numerativlarda so'z qaytarig'i bilan miqdor oshiriladi: Āxir közä-közä suw keltürüp quyup, tasqï elni naqbdïn qačurdïlar (BN.69).

Turkiy yozuv imlosi va kitobat ishi bilan bog'liq ma'lumotlar

«Boburnoma»da *bāburî xaṭṭï* deb ataluvchi yozuv bilan bir qatorda arab alifbosi negizida shakllangan turkiy yozuv va uning uslublari, imlo xususiyati, kitobat ishi haqida ham so'z yuritilgan.

Turklar arab alifbosini o'z tillariga moslab o'zlashtirganlar. Shuning uchun ham asl arab alifbosi bilan turkiy tilga moslangan alifbo orasida imlo tizimida, harflarning vazifalarida anchagina farq bor.

Arab alifbosi negizidagi turkiy yozuvning imlo prinsiplari puxta ishlangan edi. Yozuvda unlilarni ifodalash uchun alifbodagi uchta harf – *alif*, *vāv*, *yā* hamda harakatlar, turli harfiy ishoratlardan foydalanilgan.

Ma'lumki, turklar o'tmishda keng qo'llagan uyg'ur xatida unlilar yozuvda izchil tarzda ifoda etilar edi. Turklar arab xatini o'zlashtirganlarida qadimgi turkiy yozuvning ana shu prinsipini saqlab qoldilar. Oqibatda, arab xati asosidagi turkiy yozuvda ham unlilar uchun *alif, vāv, yā* harflari, ko'pincha, to'liq ishlatiladigan bo'ldi.

Yozuvning bu xususiyati o'sha zamon tilshunoslari nazaridan chetda qolgan emas. «Attuhfatu-z-zakiyatu fillug'ati-t-turkiyya» asarining muallifi arab alifbosi negizidagi turkiy yozuvning imlo xususiyatlari to'g'risida shunday yozadi: «Bilgilki, turk tilida shakl yo'q. Shakl yo'qligi uchun bir qancha aniqsizlik va xatolar paydo bo'lar edi. Shuning uchun ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe'l va hurufni yozishda maxsus shakl qo'llash usulini qabul qildilar. Ya'ni *fatḥa* o'rnida *alif*, kasra o'rnida *yā, ḍamma* o'rnida *vāv* qo'llay boshladilar» (AZFT,10).

Bunda muallif «turk tilida shakl yoʻq» deganda turkiy yozuvda tovushlar tizimidagi «choʻziqlik» va «qisqalik»ni berish muhim emasligi, diakritik belgilarning turgʻun vazifasi yoʻqligini koʻzda tutgan; «ana shu aniqsizlikdan qutilish uchun ot, fe'l va hurufni yozishda maxsus shakl qoʻllash usulini qabul qildilar» deganda esa arabiy yo forsiy matnlardan farqli oʻlaroq, turkiy soʻzlarni yozishda matnda unlilarni harflarda toʻliq berish qoidasi joriy etilganini koʻzda tutadi [Sodiqov 2020, 270–271].

Turkiy imlodagi bu oʻzgachalikka Bobur ham katta urgʻu qaratgan va uning ilmiy jihatlarini asoslab bergan edi. U oʻzining aruz ilmiga bagʻishlangan «Muxtasar» asarida turkiy imlo haqida ma'lumot berib, yozadi: Yana *alif*-u *vāv*-u *yā* dur-kim, türkî imlāsïda *fatḥa* va *ḍamma* va *kasra* nïŋ 'alāmatïdur, talaffuẓγa kelmäs, taqṭî'da sāqiṭ bolur, γāyataš ba'ḍi maḥalda mutallafaẓ bolsa, mujavuzdur [Muxtasar, 23a, 9–11].

Eng muhimi, «Muxtasar» asarida Bobur poetologiya, xususan, aruz nuqtayi nazaridan arab alifbosi negizidagi turkiy yozuvning oʻziga xosligi, imlosi, harf va tovush munosabatlari, harflarning she'riy tizimdagi vazifalarini, turkiy she'r oʻlchovlarining fonologik qoidalarini yoritib berdi.

«Boburnoma»da kitobat ishi va yozuv amaliyoti, hujjatchilik ishlari bilan bogʻliq butun boshli atamalar tizimi qoʻllangan.

Masalan, asarda «yozishma, maktub» ma'nosida *xaṭṭ* (*arab*. خط), *'arḍadāšt* (*fors*. عرضه داشت) atamalari ishlatilgan: Sulṭān Ḥusayn mīrzānïŋ bu xaṭṭlarï mūjib-i nā-umidlik boldï [BN.251].

Bobur oʻz asarida *kitābat* (*arab.* **كتابة**) atamasini ham ishlatgan. UAlisher Navoiy bilan boʻlgan yozishmasini, xatini ana shunday atagan. Mana oʻsha yozganlari: Bu ikkinči navbat Samarqandnï alγanda, 'Alî-Šer-beg tirig edi. Bir navbat meŋä kitābatï ham kelip edi. Men ham bir kitābat yïbärip edim, arqasïda türkî bayt aytïp, bitip yibärip edim. Javāb kelgünčä, tafriqa-vu γavγā boldï (BN.175).

«Boburnoma»da muhrning bir turi sifatida *čahārsu muhr* tilga olingan. Asarda Mir Gʻiyos togʻayi toʻgʻrisida soʻz borar ekan, yozadi: Moγul mīrzādalarï arasïda Sulṭān Abusaʻid mīrzā ešigida mundïn ilgäriräk kiši yoq edi. Sulṭān Abusaʻid mīrzāning čahārsū muhrï munda edi (BN.29).

Ilk va oʻrta asrlarda Markaziy Osiyoning yirik madaniy markazlarida qogʻoz ishlab chiqarishga katta e'tibor berilgan. Sharqning bir qancha markazlarida ishlab chiqarilgan qogʻoz dunyo bozorida dovrugʻ qozongan edi. Jumladan, Samarqand, Hirot qogʻozi oʻzining sifati bilan ajralib turardi.

Bobur Samarqanddagi hunarmanchilik ishlari, shaharning dovrugʻ qozongan yaxshi mol-tavarlari toʻgʻrisida soʻz yuritar ekan, Samarqand qogʻozini ham tilga oladi. U yozadi: 'Ālamda yaxšï kāγaδ Samarqanddïn čïqar. Juvāz-i kāγaδlar suyï tamām Kān-i-gildïn kelädür. Kān-i-gil Siyāh-āb yaqasïdadur-kim, bu qara sunï «Āb-i-raḥmat» ham derlär [BN. 97, 99].

Bobur hind kitobati haqida ham biz uchun qiziq boʻlgan ma'lumotni keltirgan. U Hindiston nabototi haqida soʻz yuritar ekan, *tār* deb ataluvchi daraxtni tilga oladi. Uning koʻrinishi, yaproqlarini ta'riflab, hindi xatini daftar yoʻsinli ana shu yaproqlarga bitishlarini ta'kidlaydi. U yozadi:

Yana bir tārdur, tārnïŋ šāxlarï ham bašïda-oq bolur. Tāγa ham xurmā-deg közä baγlap, suyïnï alïp ičädürlär. Bu sunï «tārî» deydürlär. Munïŋ kayfiyyatï xurmā suyïnïŋ kayfiyyatïdïn tundraq bolur emiš.

Tārnïŋ šāxlarïnïŋ bir qarï-bir yarïm qarïγača heč bargi bolmas. Andïn soŋ otuz-qïrq barg šāxïnïŋ učïda bir yerdin-oq panja uradur. Bu barglarïnïŋ uzunluqï bir qarïγa yawušur. Hindi xaṭṭlarnï daftar yosunluγ bu barglarda xeylî bitiydürlär [BN. 613].

Bobur oʻz davri hukmdorlari haqida soʻz yuritar ekan, ularning bilim darajasiga, kitob oʻqishiga ham e'tibor qaratadi. Jumladan, otasi Umarshayx mirzoning axloq va atvori toʻgʻrisida soʻz yutitar ekan, yozadi: Ravān savādï bar edi. «Xamsatayn» va masnavî kitāblarnï va tārixlarnï oqup edi. Aksar «Šāhnāma» oqur edi. Ṭab'-i naẓmï bar edi, vale še'rγa parvā qïlmas edi [BN. 13].

Muallif oʻz davrida shuhrat qozongan xattotlarni tilga olar ekan, ular qanday xat turida qalam surganlariga ham alohida e'tibor qiladi. Jumladan, Ali Darvesh toʻgʻrisida soʻzlar ekan: Mardāna kiši edi, nasxta'liq xaṭïnï ṭavrî bitir edi, deb yozadi Bobur (BN. 29).

Husayn Boyqaroning umarosi haqida soʻz yuritar ekan, Xoja Abdullo Marvoriy haqida: Xuṭūṭnï xōb bitir edi. Ta'liqnï xōbraq bitir edi, inšānï xōb qïlur edi, deb yozadi Bobur (BN. 363).

Bobur Hirot adabiy va madaniy muhiti toʻgʻrisida soʻz yuritar ekan, kotib Sulton Ali Mashhadiyni ham tilga oladi. U yozadi:

Xušnavīslardïn agarči heylî kiši bar edi, vale barïnïŋ sarāmadï nasx-ta'līqda Sulṭān 'Alî Mašhadî edi. Mīrzā üčün, 'Alî-šerbeg üčün qalïn kitābatlar qïldï. Har kündä otuz bayt Mīrzā üčün va yigirmä bayt 'Alî-šerbeg üčün biti(r) edi (BN.379)

«Boburnoma»da oʻrta asrlar uchun muhim sanalgan kutubxonalar toʻgʻrisida ham ma'lumot bor. Muallif Gʻoziyxonning qoʻrgʻonini zabt etkan chogʻda, uning kutubxonasiga ham kirganligini yozadi: Ǧāzîxannïŋ kitābxānasïγa kildim. Bir nečä nafīs kitāblar čïqtï. Bir nečäsini Humāyunγa berip, bir nečäsini Kāmrānγa yibärdim. Mullāyāna kitāblar xud bisyār erdi. Vale anča nafīs kitāblar-kim, köz tuturulur edi, anča čïqmadï (BN.555).

Bobur oʻrta asrlardagi ilm tarmoqlari, ularning yirik namoyandalari haqida ham ma'lumot bergan. Masalan, Hirot ilmiy muhiti va uning vakillari haqida yozadi:

Yana Mīr Jalāluddīn muḥaddis edi. Ḥadīs 'ilmïnï Xurāsānda anča bilür kiši yoq edi (BN.371).

Yana Mīr 'Aṭāullāh Mašhadî edi. 'Arabîyyat 'ilmïnï yaxšï bilür edi. Qāfiyada bir fārsî risāla bitiptür (BN.373).

Yana Qāḍî İxtiyār edi. Qāḍîlïqnï xōb qïldï. Fiqhda bir fārsî risāla bitiptür, tavr risāladur. Yana bir maḍmūn bilä iqtibās üčün āyat-i kalāmînï jam' qïlïptur (BN.373).

Tuganchi

Zahiriddin Muhammad Bobur ulugʻ hukmdor, ajoyib sarkarda, benazir adib va tarixchi, adabiyotshunos, musiqashunos boʻlishi bilan birga, kuchli tilshunos ham edi. Boburiy xatini aytmaganda, uning tilshunoslikka oid maxsus asari yoʻq. Olim «Boburnoma» asarini yozar ekan, ora-orada ayrim joy otlarining etimologiyasi haqida mushohada yuritadi, ularning tarixiy otlari haqida ma'lumot beradi. Yana bir jihati, asarda muallif turkiy tilning boy imkoniyatlaridan unumli foydalangan. U soʻzlarni bilib-bilib ishlatadi, soʻzlarning ma'nolari, ularning uslubiy xususiyatlarini anglashda har bir adib va tarixchi Boburga tenglashavermaydi. «Boburnoma» yuksak balogʻat darajasida yozilgan asardir. Bularning bari til bilimi sohasida Bobur kuchli bilim egasi, oʻtkir tilchi olim ekanini anglatib turadi.

Bobur Farg‘ona, Movarounnahr va Xuroson ellarining turkiy ulusi uchun umumiy bo‘lgan yozma adabiy tilda, ya’ni *türkî til* da ijod qildi. U yozma tildan foydalanibgina qolmay, o‘zining she’riy, nasriy asarlari, ilmiy kitoblari bilan turkiy tilning cheksiz imkoniyatlarini ko‘rsatib berdi; turkiy yozma adabiy tilning ravnaqi uchun xizmat qilib, uni yuksakliklarga olib chiqdi.

Adabiyotlar

АЗФТ – *Аттуҳфатуз закияту филлуғатит туркия (Туркий тил (қипчоқ тили) ҳақида ноёб туҳфа)*. 1968. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. Тошкент.

BN – Zahiruddin Muhammad Babur Mirza. 1993. *Bâburnâma.* Part One, Two, Three. Chaghatay Turkish Text with Abdul-Rahim Khankhanan’s. Persian Translation, Turkish Transcription, Persian Edition and English Translation by W.M. Thackston, Jr. / Sources of Oriental Languages and Literatures –18. Edited by Şinasi Tekin. Gönül Alpay Tekin. Turkish Sources – XVI. / Published at The Department of Near Eastern Languages and Civilizations. Harvard University.

BNFac-simile – *«Бобурнома»нинг Ҳайдаробод қўлёзмаси: The Bábar-náma* (Fac-simile). 1905. Edited by Annette S.Beveridge. London.

BN.critical. – Zahir Al-din Muhammad Babur. 1995. *Babur-nama (Vaqayi’).* Critical edition based on four Chaghatay texts with introduction and notes by Eiji Mano. Kyoto Syokado.

FK – «Фавойиду-л-кибар»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (202b–265b).

DDT – *Dictionnnaire Djaghatai-turc.* 1869. V. de Viliaminof-Zernof. – SPb.

ДЛТ – Маҳмуд Кошғарий. 2017. *Девону луғати-т-турк* [Туркий сўзлар девони]. Нашрга тайёрловчи Қ. Содиқов. Тошкент.

LT – «Лисону-т-тайр»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 316 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (155b–193a).

MA – «Мезону-л-авзон»: Франция Миллий кутубхонасида сақланаётган Suppl. Turc. 317 / 1513 кўрсаткичли Навоий куллиётида (269b-277b).

Мухтасар – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. Нашрга тайёрловчи Саидбек Ҳасан. Тошкент, 1971. (Мисоллар иловадаги факсимиле матндан олинди).

ҚБС – «Қутадғу билиг» сўзлиги. 2020. Тузувчи Қ. Содиқов. Тошкент.

Абдуллаев 1968 – Абдуллаев Ф. *XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. Навоий ва адабий таъсир масалалари*. 238–257. Тошкент.

Азимджанова 1963 – Азимджанова С. Новые сведения о «Хатт-и Бабури». – XXVI Международный конгресс востоковедов. 5–10. Доклады делигации СССР. Москва.

Дониёров 1968 – Дониёров Х. Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир (унлилар системаси ҳақида). *Навоий ва адабий таъсир масалалари.* 279–301. Тошкент.

Нисорий 1993 – Ҳасанхожа Нисорий. 1993. *Музаккири аҳбоб.* Форс тилидан И. Бекжон таржимаси. Тошкент.

Содиқов 2004 – Содиқов Қ. *Кўк турк битиглари: матн ва унинг тарихий талқини.* Тошкент.

Содиқов 2020 – Содиқов Қ. *Эски ўзбек ёзма адабий тили*. Тошкент.

BABUR ŞAH VE KÜLTÜR POLITIKASINDA TÜRK DILI VE EDEBIYATININ YERI

Tanju Oral Seyhan*

Özet

Kılıçla alınan ülkelerin kalıcılığı ancak kalemle sağlanır. Babur Şah kendinden önce iki kez fethedilen ama elde tutulamayan Hindistan'da kalıcı bir imparatorluk kurmayı başarır. Bize miras bıraktığı başta *Baburname* olmak üzere *Divan, Aruz Risalesi*, *Bir beyit 504 vezinle taktiini yaptığı risalesi, Mübeyyen, Risale-i Validiyye Tercümesi* eserleri bize Babur Şah'ın Türk dilini kullanışını, Türk kültürüne hakimiyetini, Devlet yönetim anlayışını, çevresini, duygularını, şeceresini, dönem sanatçılarını ve daha pek çok bilgiyi sağlamaktadır. Bu makalede imparatorluğunun kalıcılığını sağlayan kalemin coğrafyayı vatan haline getirişini, buraya mimarîsiyle, demografik yapısıyla Türk dili ve kültürüyle damga vurarak devlet yönetiminde uyguladığı kültür politikasını kendi eserleri üzerinden inceledik.

Anahtar kelimeler: *Babur Şah, kültür politikası, Baburname.*

THE PLACE OF THE TURKİSH LANGUAGE AND LİTERATURE İN BABUR SHAH AND HİS CULTURAL POLİCY

Annotatıon

The permanence of the countries acguired by the sword can only be ensured through the pen. Babur Shah managed to establish a lasting empire in India, which had been conquered twice before but couldn't be held. The works he left us, primarily Baburnama, as well as Divan, Aruz Risalesi, a treatise in which he demonstrated a tactic using a verse with 504 metrics, Mübeyyen, and the translation of Risale-i Validiyye, provide us with insights into Babur Shah's utilization of the Turkish language, his mastery of Turkish culture, his understanding of state governance, his surroundings, emotions, genealogy, contemporary artists, and much more. In this article, we examined how the pen that ensured the empire's permanence turned the geography into homeland, how he stamped this place with Turkish language and culture through its architecture and demographic structure, and his cultural policy applied in state governance, all through his own works.

Key words: *Babur Shah, Cultural policy, Baburnama.*

Bir kültürün bir coğrafyada varlığını ve devam ettiğini kanıtlayan üç ölçüt vardır: Edebî eser, mimarî eser ve demografik (nüfus) bakiye. Türk kültürü takip edilebilen tarihinden itibaren kesintisiz olarak gittikçe yayılan bir coğrafyada var olmaya devam eder. Bir yerdeki maddî ve manevî birikimin kültür olarak kabul edilebilmesi için o yerin yayılma alanı halinden yaşam alanı haline getirilmesi gerekir. Vurgulanması gereken esas konu ise bir kültürü diğer kültürlerden ayırmak ve millî kültür olarak kabul etmek için başvurulacak yegâne ölçütün dil olduğudur. Gelenek-görenekler, inanç sistemi, yaşam biçimi (ev, yemek, giysi, musiki aletleri) ve başka diğer unsurların hiçbiri dil olmadan kuşaktan kuşağa aktarılamaz.

* Prof. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi seyhantanju@gmail.com

Dünyada Türk asrı olarak tanımlanan16. yüzyıla damgasını vuran Türk liderlerinden biri de Zahirüddin Muhammed Babur Şah'tır. 12 yaşında oturduğu tahtı erken elinden kaybetse de hem aldığı eğitim, hem de karakter itibariyle yüksek ideallerinden hiç vaz geçmez. Kendini merkeze koyarak yüksek bir hedefi talep eder. Daha öncesinde Türk boduna, bir yüzüyle de Çinlilere seslenen Bilge Kağan'dan, DLT yazarı Kaşgarlı Mahmud'a ve ondan Nevâyî'ye bu talep ve hedef şaşmamıştır. Kaşgarlı Mahmud XI. yüzyılda Türk coğrafyasını çizmiş, kültür varlığını, töresini, geleneklerini kimliğini kendi milli dilini öğretme düşüncesini gerçekleştirmek üzere faaliyet göstermiştir. Babur Şah da bu geleneğin takipçisidir.

Bu dikkatlerle Babur Şah'ın farklı bir coğrafyada Türk kültürü ve Türk diliyle bir Türk imparatorluğu kurmasını, orayı bahsettiğimiz ölçütlerle yaşam alanı haline getirişinin esaslarını, doğrudan kendi eserlerinden hareketle incelemeye çalışacağız.

I. Kimlik dil-kültür ilişkisi ve Babur Şah'ın Türk Hakimiyeti

Babur Şah, yazdığı eserlerinde Türk çevresinde Türk kültürüyle yetişmiş biri olarak sanatını, tarihçiliğini, siyaset adamlığını, aslında Türk'ün yabancı olmadığı başka diyarlarda da icra ederken bireysel ve ulusal kimliği Türklüğü hiç bırakmamış, *Türkî / Türkî til / Türkî lafzı / Türkîçe* terimleriyle karşıladığı Türkçeyi kendinden öncekiler, çağdaşları ve sonrakiler gibi daha ileriye taşımaya çalışmıştır. Sahip olduğu çoklu dil ve kültürün merkezinde kendi kimliğinin farkında olup yücelticisi olmuştur. Türkçenin yanısıra Farsçanın da günlük hayatta ve sanatta, yazışmalarda çok kullanılması sebebiyle kimlik ve dili gerekli olduğu durumlarda belirtir: *Türkî-gûy, Türkî şiir* gibi; ancak ara sıra Farsça şiir yazsa da esas olarak Türkçe eser vermiştir. Divan'ı dışında kullandığı Türkçe *Aruz Risalesi*'nde, *Baburname*'de, *Mübeyyen*'de Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı gibi 7'den 70'e herkesin anlayacağı gibi tanımları, açıklamalarıyla son derece açık ibareli, basit ama zengin Türkçedir. Mesela *Aruz Risalesi*'nde kısa ve kurallı öğreti cümlelerine yer verilir. Tanım cümlelerinde vasıflandırmaya yer verilmez, "*Bilgil kim*" gibi Eski Uygur Türkçesinden beri gördüğümüz öğreti metinleri cümle başlangıçları kurulur: "*Bilgil kim bu sėkkiz rüknni erkân-ı sâlime dėrler.*", "*Bilgil kim munuñ zarbı bir şi'ir içinde gâhî "mefâ'îl" kėlür gâhî mahzûf kılsa "fe'ûlün" kėlür. Ėkkelesi câyizdür. Eger "fe'ûlün" kėltürsek bu tarîka bolur*.". *Hatırat*'ta çoklukla kısa, basit konuşma diliyle canlı, akıcı, anlaşılır bir dil kullanır. *Çağatay lafzını* da *Divan*'ında görürüz. Türk Dilini zengin kılan atasözlerini, deyimleri, yazı ve konuşma dilinin zengin kelime hazinesini bilir. Babur Şah'ın eserleri ve kullandığı söz varlığı sayısı onun dil hakimiyetini ortaya koyar. Lugat bilgisi bakımından kelime hazinesi çok zengin bir konu çeşitliliği gösterir. Aruz Risalesi ve Baburname'de verdiği bilgilere dayanarak başta adbilim, köken bilgisi, çok anlamlılık, diller arası eş anlamlılık, ses değişmeleri, ses hadiseleri, alfabe, yazım kuralları, söz dizimi, inşa, üslup olmak üzere çeşitli bakımlardan Türkçeye hakimiyetini görürüz. Eserlerinden bunlarla ilgili bazı örnekler:

1. Ad bilim: Yer isimlerinin adlandırılış sebebleri üzerinde durur, öğreninceye kadar da inceler: *Bu tagnı Zafer-nâmede ve ba'zı kitâblarda Kûh-ı Cûd bitiptürler. Vech-i tesmîyesi ma'lûm ėmes ėdi. Soñralar ma'lûm boldı. Bu tagda bir ata neslidin ėkki hayl ėl bar birini Cûd dėrler, birini Cencûhe. … Bu tagnı Cûdka mensûb kılıp Kûh-i Cûd dėptürler* (223a/8-11, 223b/4).

Babur Şah Kabil'e geldiğinden beri Hindistan'a yürüyüşü hayal eder, Babur Şah Hindistan kuşatmasındayken Kabil'de doğan oğlunun haberini alır (227a/5-7) ve adını da Hindal koyar.

2. Ses hadisesi: alça < alaçı: *Sultân Ahmed Hân ėdi kim **Alça Hân**'ga meşhûrdur. **Alça**nıñ vech-i tesmiyesi munı dėrler kim Kalmak ve Mogol tili bile öltürgüçini **alaçı** dėrler. Kalmaknı nėçe katla basıp kalın kişisin kırgan üçün **alaçı** dėy dėy kesret-i isti'mâl bile **alça** boluptur* (11b/9-12).

3. Ses değişmesi: Aruz Risalesi'nde Türkçe telaffuzda/Türkçede t/d, gayın/kaf nöbetleşmesine dikkat çeker ve bunları özellikle kafiye, vezin için uygular, dialekt farklılıklarına dikkat çekmek istediğinde örnekler verir (Ayrıntılı bilgi için bakınız Oral Seyhan 2012). Öğrendiği dillerdeki alıntı kelimelerin geçtiği dile özgüleştirilen ses değişimlerine de dikkat eder: hest < esd <esed, *habr < habar: ėl ve ulusnıñ hâkimininiñ atı Melik **Hest** ėdi. Aslî atı **Esed**dür. Hindistânîler mundak hareketlerni gâhî sâkin okurlar, nėçük kim **habar**nı **habr** dėrler. **Esed**ni **esd** dėptürler. Bara bara **hest** boluptur* (223b/7-9). *kėçeni tört ve kündüzni dört kısmet kılıpturlar. Her kaysını **peher** dėptürler kim Fârsî'si **pâs** bolgay. Ol vilâyetlerde **pâs** ve **pâsbân** ėşitilür ėdi* (289a/3-5). ***Nârgîl**dür, '**Arab** magrib kılıp **Nârçîl**; Hindûstân ėli **Nâlyar** dėydür, gâlibâ galat-ı âmdur* (285b/3-4).

4. Köken bilgisi: Karşı <Moğolca: *Yana **Karşı** vilâyetidür kim Nesef ve Nahşeb hem dėrler. **Karşı Mogolça attur**. Gûr-hâneni Mogolî til bile **Karşı** dėrler, gâlibâ bu at Çiñgiz Hân tasallutıdın soñ bolgandur* (49b/2-4).

5. Çok şekillilik, çok adlılık: Kelimelerin imlasına, çoklu kullanımlara dikkat çeker: *evlâdınıñ pâytahtı **Gaznî** ėkendür. Ba'zı **Gaznîn** hem bitiptürler* (137b/4-5). ***Taşkent*** için de ***Çaş, Şaş*** da dendiğini yazar.

6. Çok anlamlılık: *Yana hâssa tabında kim boy yigitidür, Türkî lafzıda mücerredni hem boy dėrler. Munda ol boy murâd ėmestür, yakın murâdtur* (209b/8-9).

7. Atasözleri, deyimlere vakıftır: Ol bir Türkî mesel bar kim: *İnanmagıl Dostuñga, saman tıkar postuñga* (78b/1-2).

8. Dillerarası karşılaştırmalı söz varlığı: *bir **câsûn**dur, ba'zı Hindûstânî, **kedhil** dėydür* (287b/2-3). Hindistan fethinden sonra da oranın kendine özgü hayvanlarının (balıklar, kuşlar v.b.), bitkilerinin (meyveleri, sebzeleri, çiçekleri vb) ve başka canlı ve cansız nesnelerin adlarını, metrik sistemi öğrenir, karşılaştırmalar yapar.

9. Terminoloji hakimiyeti: Diplomaside kime ne tür mektup gönderildiğiyle ilgili zengin terminolojiyi bilir, inşa sanatına hakim olup, kişilerin bu istidadını da değerlendirir: Hüseyin Baykara'dan *nişan, inayetname* alır, kendinden alt makamda olandan *arzadaşt* gelir, o kendinden alt makama *ferman* yollar, eşit makamda olana *istid'â* yollar. Bu terminolojiye *hatt, kitâbet* de eklenir. Diplomaside hitaplar önemli olup bölgedeki elkaba da hususiyle dikkat eder: *Bulardın bir mu'teber ulugı rây hitâb tapar; özge ini oglını melik dėrler* (223b/5).

10. Üslubiyat: Nevâyî *Münşeat*'ta inşaya Fars üslubunu getirmek gerekir diyerek bunun temellerini yazdığı mektuplarla atmıştı. Gerçekte bu üslup Gazneliler, Selçuklular döneminde Türk dünyasında Türk tesiriyle Farslar tarafından ortaya çıkarılmıştı. Herat'ta temelleri atılan Fars üslubu Babur Şah'ın yanına gelen Farsî şairlerle de yaygınlaşır. Bu gelişme Babur Şah'ın desteği olmadan gerçekleşemezdi. Oluşturulan meclislerde Türkçe, Farsça biraradadır: Bazen bu meclisler çok dillidir, başta Türkçe ve Farsça gelir: *Maña hem dagdaga boldı. Bir nėme baglagaymėn Bu*

takrîb bile çargâh savtını bagladım nėçük kim mahalıda mezkûr bolgusıdur. Çehârşenbe küni sabahî kılganda mutâyibe cihettin dėyildi kim her kim sartça aytsa bir ayag içsün, bu cihettin köp kişi ayag içti Sünnet vaktıda çemen ortasıdagı tâlâr üstüde olturuldı. Dėyildi kim her kişi Türkîçe aytsa bir ayag içsün munda hem galaba kişi ayag içti. (249b/7-12).

II. Yazma faaliyetleri, edebî eser üretme, sanat icrası

Babur Şah'ın yazma ve sanat faaliyetleri çok ciddî bir şehzade eğitimi ve okuma birikiminin sonucudur. Edebiyata, musikiye, hat sanatına, mimarîye ve başka ilim dalları, sanat kollarına önem verip ya kendi uğraşan ya da destekleyen bir padişah, iyi bir modeldir. Hususiyle *Aruz Risalesi*'nde yaptığı alıntılarda Türkçe, Farsça eserlerle zengin bir kütüphanesi olup kütüphanesindeki eserlere eleştirileri, bazı eserlerin kimlerin eserlerinden ilham alınarak yazıldığına kadar açıklamalarıyla vukufiyetini görmekteyiz: *Aruz Risalesi*'nde kendi şiirleri dışında Nevâyî (337 beyit), Enver-i Divâne / Enver (1 beyit), Hâcı Akça Kendî (2 beyit), Hecrî (4 beyit), 'İsmet Buhârî (1 beyit), Kemâl (1 beyit), Lutfî (34 beyit), Sultân 'Ali Mîrzâ (3 beyit), Sultân Hüseyn Mîrzâ (4 beyit), Sultân Mahmûd Han (3 beyit), Sultân Mes'ûd Mîrzâ (2 beyit), Şâhî (1 beyit), Şevkî (1 beyit), Târemî (1 beyit), Tarâzî (6 beyit olup ki bunlar eser adı zikredilmeden *Fünunü'l-Belaga*'dan alınmıştır) olmak üzere 15 Türkçe şiir yazan şairden alıntı yapar. Hâce Husrev / Hâce Husrev Dehlevî / Husrev Husrev (97 beyit), Selmân / Selmân-ı Sâvecî (34 beyit), Şeyh Sa'dî (çoğu Bustan'dan 79 beyit), Afdalî(1 beyit), Ahmed Hâcı Bek(1 beyit), Ârif Firketî(1 beyit), Ârifî(1 beyit), Âsafî(1 beyit), Baysungur Mîrzâ(1 beyit), Bihiştî-i Hisârî(1 beyit), Binâî(1 beyit), Busûrî(1 beyit), Ebu'l-Bereke(1 beyit), Enverî(1 beyit), Hâce Eyyûb(1 beyit), Hâfız (117 beyit), Hakanî, Hasan (55 beyit), Hayâlî, Hilâlî (23 beyit), 'İmâd, Kâtibî (24 beyit), Kâzı Hâce Hıred Semerkandî (1 beyit), Mahvî(1 beyit), Mes'ûd Mûmî(1 beyit), Mîrzâ Baysungur Mîrzâ Şâhruh(1 beyit), Nizâmî(1 beyit), Riyâzî / Riyâzî-i Semerkandî(1 beyit), Rûdegî(1 beyit), Sâhib-i Belhî(1 beyit), Sâlih(1 beyit), Sâyifî(1 beyit), Seyf-i Yâdgâr Bek(1 beyit), Seyfî(1 beyit), Şah İbn La'li / Şah La'li Şâh Bedahşân(1 beyit), Şâhî (48 beyit, bir de Türkçe beyit), Şâhidî(1 beyit), Şeyh Mahmûd Şebüsterî(1 beyit), Vahîd Tebrizî(1 beyit), Veli Kalender(1 beyit), Yârî(1 beyit), Yûsuf Andicânî(1 beyit), Zuhurî'den (1 beyit) Farsça alıntılamar yapar.

Gerek Türkçe gerekse Farsçalarda şairler ve eserleri de birlikte zikredilir: *Şeyh Sa'dî Şîrâzî'nin Bustân'ıdur, Firdevsî'nin Şâh-nâme'si ve Şeyh Nizâmî'nin İskender-nâme'si ve Hâce Husrev'in Âyîne-i İskenderî'si ve Mevlânâ 'Abdu'r-rahmân Câmî'nin Hıred-nâme-i İskenderî'si ve Mîr 'Alî Şîr Nevâyî'nin Sedd-i İskenderî'si ve 'Abdu'llâh Hâtifî'nin Temür-nâme ve Selmân-ı Sâvecî'nin Firak-nâme'si pend ve nasîhat ve mev'ize bâbıda Şeyh Sa'dî'niñ Bustânı'ça ma'lûm ėmes kim 'âlemde bolgay (101b/12-102a/5); Şeyh Nizâmî'niij Husrev ü Şîrîn'idür ve Hᵛâce Husrev'niij Şîrîn ü Husrev'i ve Mevlânâ 'Abdu'r-rahmân Câmî'niij Yûsuf u Züleyhâ'sı ve Muǵammed 'Âŝŝâr'nıij Mihr ü Müşteri'si ve Mîr 'Alî-Şîr Nevâyî'niij Ferhad u Şîrîn'i ve Mevlânâ 'Abdü'l-Haydar Hârezmî'niij Gül ü Nevrûz'ı (115b/8-11); Hâce Husrev Dehlevî'nin "Deryâ-yı Ebrâr"ı bu vezndedür* (125a/6-7). *Bu veznde dagı mesnevî köptür. Ol cümledin Şeyh Nizâmî'niñ Leylî vü Mecnûn'ı ve Hâce Husrev'in Mecnûn u Leylî'si ve Mevlânâ 'Abdu'r-rahmân Câmî'niñ Leylî vü Mecnûn'ı, Mîr Hüseynî'nin Zâdü'l-Müsâfirîn'i (9) ve Mîr 'Ali-Şîr Nevâyî'nin Leylî vü Mecnûn'ı ve Abdu'llâh Hâtifî'nin Leylî vü Mecnûn'ı (117a/7-9)*.

Sadece bu liste bile onun sanatçı kimliğini ispatlamaya ve kültür politikasında çok yönlü olarak sanata (edebiyat, hat, musıki, minyatür, tezhip vb) verdiği öneme işaret eder.

1. Tezkireciliği: Nevayi'nin eserlerini çok iyi okumuş olup eserlerinde onun tesirini görmek mümkündür. Baburname'de O da bir tezkire yazarı gibidir, kişileri tanıtırken *Mecalisü'n-Nefayis*'deki biyografi metodunu uygular. Tanıttığı kişiler yürüttüğü kültür politikası sonucu birlikte olduğu, teşvik ettiği kişiler olup bize zengin bir çevre tanıtır. Sultan Ahmed Mirza'nın tanıtıldığı bölümü örnek verebiliriz, kişilerin çeşitli özellikleri geçiş formülleriyle / başlıklar atılarak anlatılır: ***Vilâdet ü nesebi , Şekl ü şemâili , Ahlâk u etvârı, masâfları /*** **Masâf ve uruşları** ***, Vilâyâtı, Evlâdı, Havâtîn u serârı, Ümerâsı***, *(18a/9-21a/6),* Bu tam bir biyografi binasıdır. Ölmüşlerden bahsediyorsa nerede öldüğü, defnedildiği yeri belirtir. Devlet yönetimindeki kişilerden bahsederken savaşlarından, yaptıklarından bahsedilir. Varsa ahlak ve etvarı başlığı altında kabiliyetlerinden, eserlerinden bahsedilir. Etrafındakilerin şecere ve neseblerini ayrıntılarıyla bilir; hayatlarından anektotlar anlatır. Sultan Veys Mirza'dan bahsederken de aynı binaya göre yazar: Sultân Veys Mîrzâ, kim: "Hân Mîrzâ" bile meşhûrdur, uluk. Anası Paşa Bėgim ėdi. **Şekl ü şamâyili**: Uluk közlüg, kaba yüzlüg, orta boyluk, Türkmen çehrelig, melâhatlık yigit ėdi. **Ahlâk u etvârı**: 'Adâletpîşe ve âdemî u huştab' u fazîletlık pâdşâhzâde ėdi. Üstâdı Seyyid Mahmûd şi'î ėkendür. Bu cihettin **Baysungur Mîrzâ** hem mat'ûn ėdi. Soñra dėdiler kim Semerkand'ta ol yamân 'akidedin yanıp pâk-i'tikâd boluptur. Haylî çagırga hırsı bar ėrdi. Çagır içmes mahalda namâz öter ėdi. Sehâveti vü bahşişi i'tidâl bile ėdi. Nesta'lîk hattını haylî hûb bitir ėdi. Nakkâşlıkda hem ėligi yamân ėmes ėdi. Şi'rni hem tavrî aytur ėdi. 'Âdilî tahallüs kılur ėdi. Şi'ri dîvân tertîb kılgunça bolmaydur ėdi. Bu matla' *anıñdur kim: Sâyevâr ez nâ-tüvânî câbecâ mîûftem. Ger nagîram rû-yı dîvârı, zi pâ mîûftem. Semerkand'ta Baysungur Mîrzâ'nıñ gazelleri ança şâyi'dür kim kem üy bolgay ėdi kim mîrzânıñ eş'ârı ol üyde bolmagay ėdi.* ***Masâfları****: ėkki masâf uruştı*, … (68a/13-68b/12).

Sultan Hüseyin Mirza'nın ahlak ve etvarını anlatırken (163b/4-) yine onun sanatçı yönünden bahsederek kelamının rağbet gördüğünü, Hüseynî mahlasını kullandığını, Türkçe ve Farsça şiir söylediğini, tek vezinde Divan tertip ettiğini belirterek bir beytini alıntılar. Baykara'dan sonra beyi değil belki musahibi, okul arkadaşı olarak Nevâyî'nin biyografisini hususiyetlerinin çok olduğunu vurgulayarak yazar. Edebi yönünü şu cümlelerle anlatır: *'Alî Şîr Bėg nazîri yok kişi ėdi. Türkî til bile tâ şi'r aytıpturlar, hîçkim ança köp ve hûb aytkan ėmes* (170b/5-, 11-171a/8).

Liyakat sahibi kişileri tanıması ve bunları zikretmesi kültür politikasında teşvik etmenin olumlu sonuçlar doğuracağı düşüncesi sonucu olsa gerektir. Burada doğruluk, gerçeklikten ödün vermez, olumlu veya olumsuz eleştirilerde bulunur. Kişilerin hangi alanda üstün olduklarını belirtir, onların biyografisinden kendileriyle yakından ilgilendiğini öğreniyoruz. Buralardan Babur Şah döneminin sanat, edebiyat ve kütür alanında öne çıkan isimlerini ve uğraşılarını öğreniyoruz. Mesela Mühürdar Hâcegî Molla Sadr'dan bahsederken onun lugati bilmesi yani dile hakimiyeti ve inşasının güzel olmasından, ifade gücünden bahseder: *Hâcegî Mollâ Sadr, kim Hâce Kelân'nıñ uluk agası ėdi, bogan boynıga ok tėgdi. Uşol zamân Tėñri rahmetiga bardı. Haylî yahşı yigit ėdi. Atam hem ri'âyet kılıp mühr-dâr kılıp ėdi. Tâlib-i 'ilmlıgı bar ėdi. Lugatnı haylî bilür ėdi. İnşâsı hem yahşı ėdi. Kuşçılıgnı ve yadaçılıgnı hem bilür ėdi.* (39b/12-40a/2).

Başka birkaç örnek verelim: ***Hasan 'Ali Celâyır*** *Sultân Hüseyin Mîrzâ kaşıda kuş bėgi ėdi. Şâ'ir ėdi. Tufeylî tahallus kılur ėdi. Kasîdeni bisyâr yahşı aytur ėdi. Öz zamânıda*

kasîdede serâmed ėdi. Târîh-i tokkuz yüz on yėttide kim Semerkand'nı aldım, mėniñ kaşımga kėldi. Bėş altı yıl mėniñ kaşımda boldı. Mėniñ atımga hem yahşı kasîdeler ayttı (174b/11-14); ***Hâce 'Abdullâh Mervârîd*** *ėdi. Burun sadr ėdi. Soñra içki vü mukarreb ü bėg bolup ėdi. Pür-fezâyil kişi ėdi. Kânûnnı ança kişi çalmaydur. Kânûnda girift kılmak munıñ ihtirâ'ıdur. Hutûtnı hûb bitir ėdi. Ta'lîknı hûbrâk bitir ėdi. İnşânı hûb kılur ėdi. Hoş-sohbet kişi ėdi. Şi'r aytur ėdi. Bėyânî tahallus kılur ėdi. Şi'ri özge haysiyyetiga baka köp firodtur ėdi, velî şi'rni hûb tanır ėdi* (175a/1-6); ***Kemâleddîn Hüseyin Gâzürgehî*** *ėdi. Egerçi sûfî ėmes ėdi, mutasavvıf ėdi. 'Alî Şîr Bėg kaşıda mundak mutasavvıflar yıgılıp vecd ü semâ' kılurlar ėkendür. Ekseridin munıñ usûlı yahşırak ėgendür gâlibâ sebeb-i ri'âyeti usûlı boluptur. Özge dėk haysiyyeti yok ėdi. Bir tasnîfi bar* ***Meclisü'l-uşşâk*** *atlık. Sultân Hüseyin Mîrzâ'nıñ atıga baglap bitiptür. Bisyâr süst ve ekseri yalgan ve bî-meze yalgan bî-edebâne harfler bitipdür andak kim ba'zıdın tevehhüm-i küfrdür, nėçük kim haylî enbiyânı ('aleyhimü's-selâm) ve evliyânı mecâzî 'âşıklıkka mensûb kılıp her kaysıga ma'şûk u mahbûbî peydâ kılıptur. Yana bu 'aceb gölâne emrîdür kim dîbâçede* ***Sultân Hüseyin Mîrzâ "Özümniñ tahrîr ü tasnîfidür" dėp bitipdür****; kitâb arasıda kėltürülgen Kemâleddîn Hüseyin'niñ eş'âr u gazeliyyâtınıñ başıda tamâm "li-muharririhi" bitipdür. Uşbu Kemâleddîn Hüseyin'niñ hoş-âmedidin Zü'n-Nûn Argun Hizebrullâh'ga mülakkab boldı* (176a/10-176b/6); *Yana* ***Bennâî*** *ėdi. Herîlig'dür. Atası Üstâd Muhammed ser-bennâ üçün mundak tahallus kılıptur. Gazelide reng ü hâl bardur. Dîvân tertîb kılıptur. Mesnevîleri hem bar. Bir mesnevîsi bar, mîveler bâbıda, mütekârib baḥride Bî-muhassal nėme dėptür. Bîkârî kılıptur. Yana bir muhtasar mesnevîsi bar, hafîf bahrıda. Yana bir ulugrak mesnevîsi bar: Ol hem hafîf baḥride. Bu mesnevîni soñralar tüketip ėdi. Burunlar mûsîkîdın bî-haber ėkendür. Bu cihettin 'Alî Şîr Bėg ta'n kılur ėkendür. Bir yıl Mîrzâ Merv'ga kışlay barganda 'Alî Şîr Bėg hem barur. Bennâî Herî'ge kalur. Ol kış mûsikî meşk kılur. Yazgaça ança bolur kim işler bağlar. Yaz Mîrzâ Herî'ge kėlgende savt u nakş ötkerür. 'Alî Şîr Bėg ta'accüb kılıp tahsîn kılur. Mûsîkîde tavr işler baglaptur. Ol cümledin bir nakşı bar, Nuhr Reng'ga mevsûm. Tokkuz rengniñ tükenişi ve nakşınıñ yillesi râsttadur. 'Alî Şîr Bėg'ge haylî mu'âriz ėkendür. Bu cihettin haylî cefâlar tarttı. Âḫir tura almay 'Irâk ve Âzerbâycân'ga Ya'kûb Bėg kaşıda bardı. Ya'kûb Bėg kaşıda yaman ėmes ėdi. Herîf-i meclis bolup ėdi. Ya'kûb Bėg ölgendin soñ ol vilâyetlerde turmay Herî'ge kėldi.* (179b/7-180a/6).

Seyfî Buhârî (180b/2), 'Abdullâh Mesnevîgûy Hâtıfî (180b/9), Mîr Hüseyin Mu'ammâ'î (180b/13), Mollâ Muhammed Bedahşî (181a/1), Âhî (181a/4), Muhammed Sâlih (181a/5), Şâh Hüseyin Kâmî (181a/12), Hilâlî (181a/13), Ehlî (181b/8), *Egerçi haylî kişi bar ėdi, velî barınıñ serâmedi nesh-ta'lîkde Sultân 'Alî Meşhedî ėdi. Mîrzâ üçün 'Alî Şîr Bėg üçün kalın kitâbetler kıldı. Her künde ottuz beyt Mîrzâ üçün ve yėgirme beyt 'Alî Şîr Bėg üçün bitir ėdi. Musavvirlerdin. Behzâd ėdi. Musavvirlık işini bisyâr nâzik kıldı* (181b/9-12), Şâh Muzaffer (181b/14),

Saz Sanatçıları*: Kânûnnı Hâce 'Abdullâh Mervârî'çe kişi çalmas ėdi, nėçük kim mezkûr boldı. Yana Kul Muhammed 'Ûdî ėdi. Giçekni hem hûb çalur ėdi. Giçekke bu üç kıl taptı. Nagmedin ve ehl-i sâzdın hîçkim munça köp ve hûb peşrev baglagan ėmestür. Peşrevdin özge işlerde munça ėmestür. Yana Şeyhî Nâyî ėdi: 'Ûdnı ve giçekni hem hûb çalur ėkendür* (182a/2-6) ve niceleri Şâh Kulı Giçekî (182a/12), 'Irâkî (182a/12), Hüseyn 'Ûdî (182a/13).

Musannifler: *Musanniflerdin Gulâm Şâdî ėdi. Şâdî Hânende'niñ oglı ėdi. Egerçi sâz çalur ėdi, velî bu sâzendeler çergeside çalmas ėdi. Yahşı savtları ve hûb nakşları bar.*

Ol zamânda ança nakş u savt baglar kişi yok ėdi (182b/4-7), Bennâî (182b/9), Pehlivân Muhammed Ebu Sa'îd (182b/9)

Rakkaslar: Mîr Bedir (187a/16), Yûsuf 'Alî Kökeldaş (190a/10)**.**

Hepsi hakkında bizzat usta oldukları alanla ilgili birinci ağızdan değerlendirme yapar. Uyguladığı kültür politikasında sanatçılara ne kadar ehemmiyet verdiğini, imparatorluğunun kalıcılığını böyle bir çevreyle sağladığını söyleyebiliriz.

2. **Tarihçiliği**, **tarih yazıcılığı**: Kimlik sahibi olmak için tarih bilincine sahip olmak gerekir. Liderler halkı için bir örnektir. Bu sebeple de feodal ve dini lider olarak Babur Şah'ın gerek kendisi gerekse halkı için her yaptığı devlet yönetiminde uyguladığı politikasının belirleyicisi ve sonuçlarıdır. Babur Şah'ın *Hatırat*'ı onun tarihçiliğinin en iyi kanıtıdır. Eserlerinden tarihi kaynakları okuduğunu ve tarih yazıcılığını teşvik ettiğini tespit ediyoruz. Babur Şah'ın dikkatle takip ettiği, bütün külliyatını okuduğu Nevâyî *Münşeat*'ında Bediüzzaman Mirza'ya yönetici olarak uyması ve uygulaması gereken esasları öğretmek üzere nasihatname olarak yazdığı mektubunda kütüphaneye girmesini, kitap okumasını özellikle de tarih kitabı okumasını tavsiye eder: … *milk ü mâl işidin bes dâd-hâh işidin ferâgat hâsıl bolsa melâlet def'i üçün kitâb-hânega kirmek ve kütüb-hâne ehli bile meşgûlluk kılılsa, nevvâbdın her kaysı münâsib körülse, tevârih okumak buyurulsa be-tahsîs* ***Zafer-nâme*** *eger meşâyih sözi yâ ba'zı devâvîn dagı güft ü şünüft bolsa nâ-münâsib ėrmes* (R 808: 793a/18 →) der.

Baburnâme Baburşinasların bildiği gibi *Ramazân ayı târîh sekiz yüz toksan tokuzda Fergâna vilâyetide on ėkki yaşta pâdşâh boldum*. (1b/1-2) cümlesiyle başlar. Bu cümle ilk dikkatlerinin geleneğe uygunluğu açısından önemlidir. Tarih, coğrafya ve kendi yaşı. Abidelerden itibaren tarihi olayların anlatılmasında bu ana çerçeve hep belirtilir.

Babur Şah, Baykara döneminde Nevâyî'nin Bediüzzaman Mirza'ya yazdığı R 793a/18'de başlayan 57. mektupta ona "*bir münâsib kişi ta'yîn kılılsa kim Mîrzâm devleti bile dîvânda olturganda her iş kim vâki' bolur, barın kalemî kılıp rûz-nâmede sebt kılılsa, dagı târîhin bitilse kim kaçan ol işni bilmek ihtiyâc bolsa mazmûnı ve târîhi ma'lûm bolsa*." nasihatında bulunur. Babur da bu nasihata uygun davranır ve belirtildiği üzere zaman sayfasında unutulmasın diye bütün yaptıklarını kaydeder. Özellikle de Hümayun döneminde Hindistan'da tarih yazıcılığı gelişir, Gülbeden, Hondmir gibi isimler'in önemli eserleri bugün elimizdedir.

Tarih okumaları onun savaşlardaki başarısının da anahtarıdır. Hindistan'ın fethi tesadüfi değildir, istikrarlı bir şekilde 925'ten 932'ye kadar 8 yılda 5 kez ordu sevkeder. Türklerin Hindistan'ıorayı kendinden önce fetihlerini ve devamlılıklarını okur, oradan dersler çıkarır kendi stratejisini oluşturur ve kalıcılığı nasıl sağlayacağını planlar, ne yaptığının ve yapacağının bilincindedir: *Hazret-i Risâlet zamânıdın bu târîhkaça ol yüz pâdişâhlarıdın* ***üç kişi*** *Hindûstân vilâyetiga musallat bolup saltanat kılıpturlar.* ***Bir Sultân Mahmûd Gâzî*** *ve evlâdı Hindûstân memleketide müddet-i medîd saltanat tahtıga olturupturlar. Ėkki****nçi Sultân Şehâbeddîn Gavrî*** *ve kulları ve tevâbi' köp yıllar bu memâlikde pâdişâhlık sürüptürler.* ***Üçünçi mėndürmėn*** *velî mėniñ işim ol pâdişâhlarnıñ işige ohşamas. Nė üçün kim Sultân Mahmûd, Hindûstân'nı kim musahhar kıldı. Horasan tahtı anıñ taht-ı zabtıda ėdi ve Hârezm ve Dâru'l-marz selâtînni aña mutî' ve münkâd ėdi, Semerkand pâdişâhı anıñ zîrdestî ėdi.Çerigi, ėkki Lek bolmasa hûd bir Lek'te nė söz ėdi. Yana ganîmleri racalar ėdi. Tamâm Hindûstân bir pâdişâhda ėmes ėdi. Her râca bir vilâyette öz başıça pâdişâhlık kılur ėdi. Yana Sultân Şehâbeddîn Gavrî, egerçi*

Horasan saltanatı anda ėmes ėdi. Agası Sultân Giyâseddîn, Gavrî'de ėdi. Tabakât-ı Nâsırî'de kėltürüptür kim bir nevbet bir Lek ve yėgirme miñ bergüstvândâr bile Hindûstân'ga çerig tartıptur. Munıñ ganîmleri hemrây ve râcalar ėdi. Tamâm Hindûstân bir kişide ėmes ėdi (269a/11-269b/10).

Sadece Türkler değil Hindistan kuşatmasında bulunan başka padişahları, Hindistan'da padişahın halk tarafından kabul ediliş adetlerini ayrıntılarıyla okumuştur, *Baburname*'de (270b/4-272a/7) anlatır. Hedefi orayı *dâru'l-islâm* yapmaktır ve yapar.

3. Devlet yönetiminde İstişare etme: 1. Kėñeş, 2. Meclis kurma:

3.1. Kėñeş: Türk devlet yönetiminde bir araya gelme, fikir alışverişi adil bir yönetim anlayışının başında gelir. Yapılan kengeşlerde devlet-hâhlar açıkça fikirlerinin beyan ederler. Elbette kültür politikasının belirlendiği yerler de buralardır. Babur Şah'ın yönetim anlayışında ***kėñeş*** önemlidir ki buna katılamadığında *Hatırat*'ta belirtme gereği duyar: *Kitâbdâr garîb güzerâ keyfiyyet kıldı. Ol mertebede kim namâz-ı şâmda bėgler yıgılganda **kėñeşke** çıka almadım* (219b/6-7); *Tâ Kâbil'ga kėlip ėdük. Hemîşe Hindûstân yürüşi hayâlıda ėdük. Ba'zı mevâni' cihetidin müyesser bolmas ėdi* (222a/7-9). Yönetim kademesindekiler de aynı fikirdedirler ve bunu dile getirirler: *Çerig ėliniñ ėligige mu'tedd-bih nėme tüşmedi. Çün Hindûstân'nıñ ser-haddı Bihre yavuk ėdi, hâtırga kėçti kim fi'l-hâl cerîde kirsek, çerig ėliniñ ėligige bir nėme tüşse. Bu hayâl bile yanıp Afgânlarnı çapıp Makâm'ga tüşkende ba'zı devlethâhlar 'arzga yėtkürdiler kim Hindûstân'ga kirilür bolsa biz bünyâdlık kirilse* (222a/9-13).

Hindistan'ın fethinden sonra özellikle çok sıcaktan dolayı orada durmak istemeyenler olur. Son derece açık sözlülükle kengeş yaparlar: *Bu cihetlerdin ekser bėgler ve âbdân âbdân yigitler köñül salıp ėdiler. Hindûstân turmakka râzı ėmes ėdiler. Belki kėterge yüz koyup ėdiler. Uluk yaşlık tecrübelık bėgler mundak sözlerni aytsa 'aybı yoktur. … Her iş ve her mühimni kim barınıñ kėñeş ve ittifâkı bile özümizge cezm kılduk. Kėñeştin kopmasdın burunrak ol ok söz ve mühimdin kaytkanlar bular. … Her kim devlet-hâhdur mundın soñ mundak sözlerni aytmasun. Her kim tâkat kėltüre almay kiterge yüz koysa barganıdın kaytmasun. Mundak ma'kûl ve müteveccih sözlerni hâtır-nişân kılıp hâhî ve nâ-hâhî ėlni bu dagdagalardın ötkerdük* (294b/8-295b/7).

3.2. Meclis: Sanatla, edebiyatla uğraşmak Babur Şah için güzelliktir: *Ėliniñ arasıda **hüsn** haylî bardur. Hâce Yûsuf, kim mûsikîde meşhûrdur* (2b/4-5). Semerkant'ta, Herat'ta, edebiyatın, musıkînin icra edildiği yerler meclislerdir. Hindistan'da bu gelenek devam ettirilir, sanatçılar hattatlar, minyatür ustaları, nakkaşlar, mücellidler ve başkaları himaye görür, ilim adamları, mimarlar, sertraşlar çeşitli hüner ehilleri desteklenir. Baburname'de bu meclislerle birlikte sürekli içki içmek, macun çiğnemek bir arada kullanıldığı için olumsuz değerlendirmeler de yapılmaktadır; ancak içki sohbetleri de basit bir eğlence sayılmamalıdır, yönetim kademesinin, âkil insanların bir araya gelip fikir alışverişinde bulunduğu sosyal ortamlardır ve bu meclisleri ilim sahipleri, sanatçılar zenginleştirir. Kişiler çok yönlü olarak kendilerini geliştirmişler, kabiliyetlerine göre hamileri, yetişmelerinden sorumlu olan kişiler onların bu maharetlerini sezerek yönlendirmişlerdir: *Namâz-ı şâmda çagır sohbeti boldı* (220b/3). Anca her daim bu sohbetlerin keyifli olmadığını da yazar (227b/9-228a/2). Bunların önünü almak için de çeşitli tedbirler uygular.

Bir meclis ehli örneğini Baburname'den verelim: ***Ehl-i meclis**: Dost Bėg, Mîrzâ Kulı, Ahmedî, Gedâ'î, Muhammed 'Alî Ceng Ceng, 'Ases, Uganbėrdi, Mogul, **ehl-i nagme**: Rûh Dem, Bâbâ Cân, Kâsım 'Alî, Yûsuf 'Alî, Tėñri Kulı, Ebû'l-Kâsım, Ramazân Lûlî*

(228b/9-12). İsimlere bakıldığında katılanların çok yönlülüğünü görmek mümkün. Meclislerin renkliliğini, zenginliğini sağlamak davetlileri tanımakla olur. Davet edilen, edilecek kişileri hususiyetleriyle anlatır. Bazan bu kişiler uzaktadır, onlarla da yazışarak haberleşir. Yazıştığı kişileri de Baburname'de kendi dikkatini çeken yönleriyle hünerleriyle tanıtır, beyitlerinden örnekler verir: ***H**asan Ya'kûb Bėg ėdi. Kiçik köñüllüg, yahşı tab'lık, çüst u çespân kişi ėrdi. Bu beyt anıñdur: bâz ây, ay humây, ki bî tûtî-yi hat-at / nazdîk şud ki zâg barad ustahvân-i man.(13b/12-14). Bâburî hattınıñ mufredâtını yėberildi. Yana Bâburî hattı bile bitilgen kıt'alar yėberildi. Hindâl'ga ve Hâce Kelân'ga hem tercume u eş'âr yėberildi. Mîrzâ Beg Tagâ'î'din hem Kâmrân'ga tercume ve Hind'ka kelgeli aytkan eş'âr ve Bâburî hattı bile bitilgen serhatlar yėberildi* (357b/10-13). *Namâz-ı pîşînge yavuk ma'cûn irtikâb kılıldı. Şeyh Zeyn ve Mollâ Şahâb ve Hond-Emîr'ga bugına beytni yėberip tiledük. Şeyh Zeyn ve Mollâ Şahâb ve Hând-Emîr / Keliñ üç üç ėkki ėkki bir bir. Dervîş Muhammed ve Yûnus 'Alî ve 'Abdullâh hem bar ėdiler* (378b/8-11).

Sohbetlerinde sanatkarlardan onların sohbetlerinden, meclislerinde olup bitenlerden, edebî sohbetlerden bahsettikleri gerçektir (Şeyhî'din yana bir nėme rivâyet kıldılar: 182a/9). Kendisinin bulunmadığı meclisler hakkında verdiği bilgiler bunun kanıtıdır: *Şeyhim Bėg ėdi Süheylî tahallus kılur üçün Şeyhim Süheylî dėrler ėdi. Bir tavr şi'r aytur ėdi. Korkku dėk elfâz u ma'ânî derc kılur ėdi anıñ ebyâtıdındur: Şeb-i gam girdbâd-ı âhım ez câ burd gerdûnrâ / Firo burd ejdehâ-yı seyl-i eşkem rub'-ı meskûnrâ. Meşhûrdur kim bir katla bu beytni Mevlânâ 'Abdurrahmân Câmî'niñ hıdmetide okuptur. Mevlânâ aytıpturlar kim "Mîrzâ, şi'r ayta siz, ya âdem korkuta siz?" Dîvân tertîb kılıp ėdi. Mesnevîyyâtı hem bar* (174a/2-7).

Düzenlenen toplantılar bazen bir konu üzerinedir. Mesela fıkıh okunur. Hindistan yürüyüşünde tam bir kengeş düzenlenir: *tamâm bėglerni ve söz bilür âbdân yigitlerni dagı kėñeşke tilep 'ilm kėñeş kılıp râylar muña karâr taptı* (264a/8-10).

Hindistan'da büyük imar faaliyetleriyle beraber meclisler başlar: Sazendeler, gûyendeler, münşîler, şairler vb Babur Şah'ın yanındadırlar: *Su yokkarı barıp sunıñ bidâyetigaca seyr kılıp yanıp bir bülendî üstige cıkıp muddeti olturduk. Sâzendeler sâz çaldılar ve gûyendeler neme ayttılar* (343b/13-344a/1). Hindistan'daki bâzîgerleri düzenledikleri toplantılara çağırarak bütünleşmeye çalışır: *Aş tartılgandın soñ fermân boldı kim Hindustân'nıñ bâzîgerleri kelip oyunlarını körsetgeyler. Lûlîler kelip işlerin körsettiler* (353a/1-3).

Nevâyî nasıl kalemiyle dünyaya hakimiyet kuracağını iyi biliyorsa onun bütün külliyatı elinin altında olan Babur da bu kültür politikasını takip ettirir. O da **Baburname**yle aynı nüfuzu yaratır. Eser çeşitli dillere çevrilir, günümüzde de çevrilmektedir. En son İtalyancaya tercümesi yapılmıştır. Babur Şah hattat, mûsikişinas, fakih, hararetli bir tezyinî sanatlar ve kitap meraklısı, bir edebiyata damgasını basmış şair, dünyanın zevkle, takdirle okuduğu üstün bir hâtıra yazarı bir edebiyatçı hükümdar olarak tanınır. O çevresini, çevresi onu etkiler. Edebî çevreyi ve ilimleri hususiyle Aruzu bilir. Aruz risalesinde yaptığı alıntılar bu bilgisinin kanıtıdır. Bu bilgisi çevresini de şekillendirir ve ileriye taşır.

Babur Şah savaşla, mücadeleler içinde geçen hayatında her daim sanat, edebiyat, kültürle ilgilenmiş, savaş ve barışı iç içe yaşamış, yaşatmıştır. Bütün savaşlar esnasında döneme imza atan kültür adamı olma özellikleri ağır basan kişilerle iletişimi olur, yanında olmalarını ister. Taşlara bile beyit kazımak şiire ne kadar önem verildiğinin göstergesi. Kuhistan'da taşa beyitler kazıma adetinden bahseder: *Uşbu*

çeşme başıda çeşme yakasıdagı taşıda kazıp bu üç beytni sebt ėttim: Şunûdam ki Cemşîd-i ferruh-sirişt be serçeşme-î bar be sengi nivişt: "Barın çeşme çûn mâ besî dem zadand bireftend tâ çeşm berhem zedend. Giriftim 'âlem be merdî vü zor velîkin naburdîm be hod be gor." Ol ***Kûhistân'da bu resmdür kim taşka kazıp ebyât u nėmeler bitirler****. Uşbu Masihâ ėkende Mollâ Hicrî şâ'ir, Hisâr tarafıdın kėlip mülâzemet kıldı. Bu matla'nı uşol eyyâmda aytıp ėdim: Tekellüf her nėçe sûret[te] bolsa andın artuk sėn sėni cân dėrler, ammâ bî-tekellüf cândın artuk sėn* (99a/6-13). Bu açıklamalar ve adım adım gazellerinin yazılışını takip etmek onların şerhini daha iyi yapmaya yardımcı olmaktadır. Divanını da Baburnameyle okumak gerekliliği doğmaktadır.

Sanattan barışı tesis etme aracı olarak da yararlanır. Rakipleriyle görüşmelerde edebiyattan iletişimde yakınlaşma için yararlanır. Kendisi de şiir yazan Şeybak Han'ı karşısına gittiğinde kendisinin şiir ilminde henüz iyi olmadığını belirterek yazdığı bir rubaiyi onunla paylaşır. Ancak gönül okşayıcı bir cevap alamaz ve Şiybak Han'ın da şiir nazariyatında iyi araştırma yapmadığını belirtir.

Hatırat'ta Babur Şah'ın adım adım şiir sanatında ve ilmindeki gelişmesini de takip edebiliyoruz. İlk gazelini Şeybak Han ile mücadeleleri esnasında ki Semerkand elinden çıkmış, askerleri dağılmış, yenilmiştir, Turek Çarbag'ıda yazdığını sonrasında da hep bu vezinle gazellerini söylediğini belirtir: *Evvel gazelî kim tükettim uşbu kün uşbu yurtta tükettim. Ol tükengen gazel budur: Cânımdın özge yâr-ı vefâdâr tapmadım. Köñlümdin özge mahrem-i esrâr tapmadım. Altı beytdür. Mundın soñ her gazel kim tükendi uşol tertîb bile ok bitildi* (101a/-3).

Semerkand'ı 2. kez alışında 19 yaşında olduğunu belirtir, ayrıca Ali Şir Nevâyî'nin de hayatta olduğunu, kendisine bir kitabının geldiğini kendisinin de arkasına Türkçe bir beyit yazarak ona kitap gönderdiğini yazar. Ayrıca Molla Binai'nin Şeybak Han'ın yanında olduğunu ama Semerkant'a getirildiği, kaside ve gazel yazdığını belirterek kendisine neva makamında bir beste yaptığını, rubai yazdığını, kendisinin de artık birer ikişer beyit yazdığını ama gazel tamamlamadığını açıklayarak Türkçe bir rubai yazarak ona gönderdiğini, Binai'nin rubaide değişiklik yaparak kendisine gönderdiğini, velhasıl bu zorlu mücadelelerde sanat faaliyetleriyle uğraştıkları bilgisini verir: *Bu ėkkinçi nevbet Semerkand'nı alganda 'Alî Şîr Bėg tirig ėdi. Bir nevbet maña kitâbeti hem kėlip ėdi. Mėn hem bir kitâbet yėberip ėdim. Arkasıda Türkî beyt aytıp bitip yėberip ėdim. Cevâb kėlgünçe tefrîka ve gavgâ boldı. Şaybak Han Semerkand'nı alganda Mollâ Binâ'î'ni mülâzım kılıp ėdi. Şaybak Han bile ėdi. Semerkand fethidin nėçe kündin soñra Semerkand'ga kėldi. Kâsım Bėg andın bedgümân bolup Şehr-i Sebz sarı ruhsat bėrdi. Nėçe kündin soñ çün fazîletlık kişi ėdi, günâhı sâdır bolmaydur ėdi, Semerkand'ga kėltürdük. Dâyim kasîde vü gazel ötkerür ėdi. Nevâda bir 'amel mėniñ atımga baglap ötkerdi. Uşol esnâda bir rubâ'î aytıp ötkerdi. Rubâ'î: Nė galle marâ kazû tüvânem nûşîd. Nė mühmel-i galle tâ tüvânem pûşîd. Ânrâ ki na hurdenest u nė pûşîdûn der 'ilm ü hüner kücâ tevâned gûşîd? Ol fursatlarda birer ėkkirer beyt aytur ėdim, velî gazel tüketmeydür ėdim. Birgine Türkî rubâ'î aytıp yėberdim: Rubâ'î işler barı köñlüñdeki dėk bolgusıdur. İn'âm u vaţîfe barı buyrulgusıdur. Ol galle u muhmel ki dėp ėrdiñ bildim muhmelga bûy u galledin üy tolgusıdur. Mollâ Binâ'î bu rubâ'îniñ evvelki mısrâ'ınıñ kâfiyesini redîf kılıp özge kâfiyesini redîf kılıp özge kâfiye bile yana bir rubâ'î aytıp ötkerdi: Rubâ'î: Mîrzâm ki şah-ı bahr u ber bolgusıdur, 'âlemde hüner birle semer bolgusıdur. Bir muhmel üçün munça 'inâyet boldı ma'kûl eger dėsem nėler bolgusıdur? Ol fursatta Hâce Ebû'l-bereke Firâkî Şehr-i Sebz'din Semerkand'ga kėlip ėdi. Dėdi kim uşol kâfiyede aytmak kėrek ėdi. Bu rubâ'îni Hâce Ebû'l-bereke ayttı: Rubâ'î Bu cevr ki*

kıldı devr sorulgusıdur. Sultân-ı kerem bu 'uzrnı kolgusıdur. Tökülgen egerçi tolmasa, ey sâkî, tökülgenimiz bu devrde tolgusıdur (86b/14-87a/4).

III. Coğrafya:

Babur Şah bulunduğu coğrafyayı tamamına hakimiyetini gösterecek şekilde sınırlarıyla, coğrafi bilgileri, mimarîsi, ürettikleriyle ve başka özellikleriyle ayrıntılı olarak tanımlar: *Fergana vilâyeti bėşinçi iklîmdindür. Ma'mûreniñ kenâresi vâkî' boluptur. Şarkı Kâşgar, garbı Semerkand, cenûbı Bedahşânnıñ serhaddi tagları ve şimâlide egerçi burun şehrler bar ėkendür, misl-i Almalıg ve Almatu ve Yangı, kim kitâbda Otrar bitirler* …. (1b/2-5).

Bu bakış açısını Hatırat'ın sonuna kadar görürüz. Coğrafyayla demografik yapı arasındaki ilişkiye dikkat eder. *Baburname*'de bir coğrafi bölgeyi tanıtırken halkından, dilinden bahseder: *Bu vilâyetler kadîmdin Türk'ke ta'alluk bola kėlgendür* (224a/13-14), *Hemîşe ėlniñ sözi bu ėdi kim eger musâlaha cihetidin ėlçi barsa Türk'ke ta'alluk vilâyetlerga müzâyaka kılmagularıdur … Kadîmî Türkke ta'alluk vilâyetlerni tiledük* (226b/7-9, 13). Kabil'i de coğrafi özellikleriyle, ürünleriyle ayrıntılı olarak tanıtır. Afganistan'da konuşulan dillere dikkat çeker: *Cenûbı Afgânistân'dur. On bir on ėkki lafz bile Kâbul vilâyetide telaffuz kılurlar: 'Arabî, Fârsî, Türkî, Mogolî, Hindî, Afgânî, Peşâ'î, Perâcî, Geberî, Berekî, Lemgânî* (131b/3-5). Yeni coğrafyayı Türkleştirirken yerli ahaliyi de yok saymaz, onların emirlerini çağırıp görüşlerini alır: *Bu çeriglerni ta'yîn kılgandın soñ Türk 'ümerâsını ve Hind 'ümerâsını tilep meşveret kılıp bu sözni araka salduk* (299a/4-6), *Ėli Türk'dür. Şehri ve bâzârîside Türkî kişi yoktur. Ėliniñ lafzı kalem bile râsttur, nė üçün kim Mîr 'Alî-Şîr Nevâ'îniñ musannefâtı, bâvücûd kim Herîde neşv ü nemâ tapıptur, bu til biledür. Ėliniñ arasıda hüsn haylî bardur. Hâce Yûsuf, kim mûsikîde meşhûrdur, Andicânî'dür. … Yana bir İsfaradur. Ėli tamâm Sart ve Fârsî-gûydur* (2b/2-9).

Bu satırlarda Padişah olduğu ülkenin dil, edebiyat ve sanatına sanatçısına sahip çıkışını görürüz. Türkistandan getirilen minyatürler Hintli ressamların beğenisini kazanarak Hindistan'da da bu sanatın gelişmesine tesir etmiştir.

IV. Mimarî eser

Mimarî eserler de bir sanat ürünüdür. Babur Şah Semerkant'ı anlatırken mimarîye değer verdiğini dikkatli bakışlarla en ince ayrıntılarına kadar anlatarak gösterir: *Timur Bėgniñ ve Ulug Bėg Mîrzânıñ 'imârât u bâgâtı Semerkand u mahallâtıda köptür. Semerkandnıñ erkide Timur Bėg bir uluk köşk salıptur, tört âşiyânlık. Kök Serây'ga meşhûrdur. Bisyâr 'âlî 'imârettür. Yana Âhenîn dervâzesiga yavuk kal'anıñ içide bir mescid-i cum'a salıptur. Señîn ekser Hindistândın ėltken señtırâşlar anda iş kılıpturlar. Mescidniñ kitâbeside bu âyetni "ve iz yerfe'u İbrâhîmü'l-kavâ'ide" ilâ âhirih andak uluk hatt bile bitiptürler kim bir kuroh yavuk yėrdin okusa bolur. Bu hem bisyâr 'âlî 'imârettür. Semerkandnıñ şarkıda ėkki bâg salıptur. Biri, kim yırakraktur, Bâg-ı Dilgüşâ'dur. Dilgüşâ'dın Pîrûze dervâzesigaça hıyâbân kılıp ėkki tarafıda [tîrak] yıgaçı ėktürüptür. Dilgüşâ'da hem uluk köşk salduruptur. Ol köşkte Timur Bėg'niñ Hindistân uruşını tasvîr kılıpturlar. Yana Puşte-i Kuhek'niñ dâmeneside Kân-i Gil'niñ kara suyınıñ üstide, kim bu sunı Âb-ı Rahmet hem dėrler, bir bâg salıptur, Nakş-i Cihân'ga mevsûm. Mėn körgen mahalda bu bâg buzulup ėrdi*. …(45b/5-46a/4). Yine Semerkand'daki binalardan bahsederken Uluğ Bey'in rasathanesinden bahseder, astromomiyle ilgili eserlerden ve tarihinden haberdardır, bunlardan gururla bahseder: *Yana 'âlî 'imâreti*

Puşte-i Kuhek dâmeneside rasaddur kim zîc bitimekniñ âletidür. Üç âşiyânlıkdur. Ulug Bėg Mîrzâ bu rasad bile Zîc-i Gûrgânî'ni bitiptür kim 'âlemda hâlâ bu zîc müsta'meldür. Özge zîc bile kem 'amel kılurlar. Mundın burun Zîc-i İlhanî müsta'mel ėdi kim Hâce Nasîr Tûsî Hülâgû Hân zamânıda Merâgada rasad baglaptur. Hülâgû Hândur kim İlhan hem dėrler. Gâlibâ 'âlemde yėti sekiz rasad bėş baglamaydurlar. Ol cümledin bir Me'mûn Halîfe rasad baglaptur kim Zîc-i Me'mûnî'ni andın bitiptürler. Bir Batlamyûs hem rasad baglaptur. Yana Hindistânda Râca Biker Mâcît Hindû zamânıda Ucîn ve Dehâr'da, kim Mâlva mülkidür hâlâ Mandûga meşhûrdur yana bir rasad kılıpturlar kim hâlâ Hindûlarnıñ müsta'mel Hindistân'da ol zîcdür. Bu rasadnı baglaganı miñ bėş yüz sėksen tört yıldur. Bu ol zîclerga baka nâkıs nâkısrakdur (46b/5-47a/2). *Anda bir uluk eyvân 'imâret kılıptur. Eyvânnıñ içide bir uluk taş taht koyuptur, tûlı tahmînen on tört – on bėş karı bolgay, ['ar]zı yėti-sekiz karı, 'umkı bir karı. Mundak uluk taşnı haylî yırak yoldın kėltürüptürler. Ortasıda derz boluptur: dėrler kim uşbu yėrde kėltürgendin soñ bu derz bolgandur. Uşbu bâgçede yana bir çârdere salıptur, îzâresi tamâm çînî. Çînîhâne dėrler. Hitây'dın kişi yėberip kėltürüptür*. (47a/10-47b/2).

Hindistan'ı tanıtırken de imar edeceği bir yer olarak bakar, eksiklikleri, bozuklukları görür, hamam, medrese yokluğuna işaret eder: *Hindûstân'nıñ şehrlerniñ ve vilâyetleri asru bîsefâdur. Barı şehrleri barı yėrleri bir vaz'lık bâgâtıga tam bolmas* … (274a/12-13). Hemen işe koyulur köyü şehir haline getirir: *Cem'i yıgıldılar, bir havz yasadılar. Ya çâh kazdılar üy yasamak ve tam koparmak hûd yoktur. Has bisyâr ve dıraht bîşümâr çerigler kıldılar. Fi'l-hâl kėnt şehr boldı*. (274b/9-11); *hammâm yok ve medrese yok* (290b/6). İmara başlar. Mimarlık da bir sanattır. Burada da atalarından Emir Temür'ü örnek alır, onu da geçmek ister: *Zafernâme'de Tėmür Bėg'niñ Mescid-i Sengîn 'imâretini kılurda Mollâ Şeref mundak mübâlaga bile bitiptür kim Azerbâycân ve Fârs ve Hindûstân ve yana özge memâlik seng terâşlarıdın her künde ėkki yüz kişi mescidte iş kılurlar ėdi. Biz Agra'da uşbu Agra'nıñ terâşlarıdın mėnniñ 'imâretlerimde her kün altı yüz sėksen kişi iş kılurlar ėdi. Yana Agra'da ve Sîkrî'de ve Biyâne'de ve Dûlpûr'da ve Güvâlyâr'da ve Kûl'da miñ tört yüz toksan bir seng terâş her künde mėnniñ 'imâretlerimde iş kılurlar ėdi. Her hirfekâr ve her kârıkârdın uşbu kıyâs bile Hindûstân'da bîhadd ve bînihâyetdür* (291b/9-292a/1). Andın soñ halvethâne bâgatı ve üyleri boldı. Andın soñra hammâm boldı. Mundak bî-sefâ u bîsiyâk Hind'te … peydâ boldı (300a/5-7).

Yürüttüğü kültür politikasıyla Tük mimarî özelliklerini Hindistan'a taşır. Çok fazla bina inşa ettirmese de çok sayıda bahçeler, geometrik havuzlar, lotus havuzlar, teraslar, kanallar, alanlar yaptırır, bahçelerde vakit geçirir.

Sonuç

Babur Şah doğduğu topraklardan, Timürlü imparatorluğunun kurulup genişlediği coğrafyadan çıkıp Batıda Kanûnî'nin Macaristan'a girdiği yılda, 1526'da Hindistan'da Ludi'ye karşı zafer kazanarak dünyada Türk hakimiyetinin sınırlarını genişletir. Hayatını dönemlere ayıran Ali Şir Nevâyî gibi Babur Şah da hayatını 3 döneme ayırır: Fergana'da geçen hadiseler (Ali Şir Nevâyî), Kâbil'deki dönem (1504-1520), Hindistan'daki dönem (1525-Eylül 1529), anavatanıyla ilişkisini hep devam ettirirken onu daha genişleterek başka bir coğrafyayı da ona katmış olur. Babur Şah'ın kurduğu imparatorluğun temelleri sıfırdan atılmamıştır. Bir ülkenin vatan olabilmesi için gerekli coğrafya, mimarî, yerleşimin yapılması gereklidir. Savaşma yani kılıç vazifesini yapmış sıra kaleme gelmiştir. İşte bu noktada Babur Şah yanında taşıdığı en

büyük mirasını yürürlüğe sokar: kimlik, dil, edebiyat. **Temürlüler dönemindeki kültürel ve sanatsal, eğitimsel ve bilim merkezi olma statüsünü Hindistan'da da kurmak ister, ulusal değerlerin restorasyonunu hedefler.** Yeni kurduğu imparatorluğun temeli kültüre dayalı devlet politikası olup onu fiili ve finansal olarak destekler. Burada bir sanat koseyinden bahsedemeyiz, başta padişah vardır. Nevayi'de bunun en açık örneğini görürüz. Divanlarının tasnifi, yazdıklarını ona gönderip tashihini istemesi, beğenisine sunması gibi… **Hint coğrafyasını** eğitim, kültür ve sanat politikaları ile bir Temürlü olarak Temürlülerin kültür politikalarını sürdürerek **Türk diliyle, edebiyatıyla, Orta Asya tipi mimarîyle, çevre düzenlemesiyle imar faaliyetlerinde bulunarak yaşam alanı haline getirir, demografik yapısını değiştirir.** Ancak yenilikçiliğe ve değişimlere de daima açık olmuştur. Yeni tanıdığı kültürler ve/veya himayesinde toplanan Farsların edebiyatı şekillendirişine de şahit oluruz. **Yıkıcı değil yapıcıdır. Hindistan'a girdiğinde Babur da oğlu Hümayun da talana izin vermez.** Bir devleti imparatorluk haline getirecek tarih, çok yönlü bilgi birikimine sahiptir, bu değerler doğrultusunda bir kültür politikası uygular. Bu birikimle imparatorluğunu tesis etmiştir. Orada kurduğu kütüphanesinde Timürlüler dönemi yazılı kaynaklarını bulundurur. Sadece *Aruz Risalesi*'nde, *Baburnâme*'de zikrettiği kaynaklar bunun kanıtıdır. Kendisi de bir yandan yazdığı bir yandan da yazılmasına vesile olduğu eserlerle kültür tarihine de imza atar. Bütün yaptıklarının maksadını yine kendisi açıklar:

Garaz kim bu dünyâda kişidin uşmundak nėmeler kalur. Herkim 'akldın behrever bolsa nėge andak hareketga ikdâm kılgay kim andın soñ yaman dėgeyler? Ve her kişige hûşdın eseri bolsa, nėge andak emrga ikdâm u ihtimâm kılmagay kim kılgandın soñ müstahsen dėgeyler? (185b/4-7).

Kaynakça

Akün, Ömer Faruk. 1991. "Babur Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 4. Cilt: 395-396. İstanbul: Diyanet Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti. 1987. Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi Babur'un Hâtıratı, II Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.

Çevik, Gökhan. 2014. *Babur-nâme'nin [184a-244b] arasındaki bölümü (metin, gramatikal dizin ve sözlük*). T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Münevver Tekcan.

Demir, Hami. 2017. *Babürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi*, Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Tez Danışmanı: Doç. Dr. Muhammed Bilal Çelik.

Kavallı, Seda. 2016. *Babur-Nâme'nin [304a-382a] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük)*. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Münevver Tekcan.

Koca, Duygu. 2013. *Babur-Nâme'nin [1b-60b] arasındaki bölümünün gramatikal dizini ve sözlüğü*). T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Münevver Tekcan.

Mano, Eiji. 1995. *Zahîr Al-Dîn Muhammad Bâbur, Bâbur-Nâme (Vakâyi')*. Kyoto/Japan: Nakanishi Printing CO., LTD.

Mutlu, Kemal. 2017. *Babur-Nâme'nin [61a-120a] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük*). T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Münevver Tekcan.

Oral Seyhan, Tanju. 2012. "Babür'ün Aruz Risalesi'nde Yer Alan Bazı Dil Bilgisi ve Yazım Kuralları", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 31: 217-241.
R, *Külliyat-ı Nevâyî*, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan Bölümü, Numara: 808.
Şirin, Bilal İsmail. 2017. *Babur-nâme'nin [120a-183a] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük)*. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Tez. Danışmanı: Prof. Dr. Münevver Tekcan.
Terzioğlu, Hakan. 2016. *Babur-Name'nin [245a-304b] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük)*. T.C. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Tez Danışmanı: Prof. Dr. Münevver Tekcan.
Thackston Jr. WM (Çeviren). 1993. *Zahiruddin Muhammed Babur Mirza*: *Bâbur-Nâme.* 3 Cilt. Cambridge: Cambridge University Press.

ÇAĞATAY SÖZLÜKLERINDE BĀBÜR ŞAH TANIKLARI ÜZERINE

Farhad Rahimi*

Öz

Çağatay Türkçesi, 13. yüzyılın başlarından 20. yüzyılın başlarına kadar kullanılmaya devam eden yazı dilidir. Nevayi'nin ölümünden sonra, onun eserlerinin kolayca okunması için, İslam dünyasının her bir köşesinde çeşitli sözlükler yazılmaya başlandı. Genellikle Osmanlı imparatorluğu, İran, Azerbaycan, Hindistan ve Türkistan'da yazılan ve Türk dilinin gelişmesi tarihi için çok büyük bir değere sahip olan bu sözlükler bir sözlükçülük ekolü oluşturmuştur. İran sahasında da Ali Şir Nevayi'nin eserlerini anlamak üzere Çağatay Türkçesi sözlükleri düzenlenmiştir. Nevayi'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde birçok Çağatay Türkçesi Sözlüğü yazılmıştır. Nezrali'nin sözlüğü, Ferağı'nin *Miftâhu'l-Lugat* adlı sözlüğü, *Bedâyiü'l-Lugat* ve Abdulcemil Nasîri'nin *Kitab-ı Türki'*si Safeviler döneminde yazılan sözlüklerdendir. Afşar hanedanı döneminde Nadir Şah'ın münşi ve tarihçisi olan Mirza Mehdi Han tarafından yazılan *Senglah* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş; *Hülasa-yı Abbasi*, *Et-Tamga-yı Nâsıri* ve *Fethali Kaçar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bu çalışmada daha önceden Türkiye'de yayımladığımız Fethali Kaçar, Ferağı ve Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü hakkında bilgi verilmiş daha sonra bu eserlerde tanık olarak başvurulan Babür Şah örnekleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Çağatay Türkçesi Sözlükleri, Babür, Fethali Kaçar, Ferağı, Nezrali.*

ON WİTNESSES OF BABUR SHAH İN CHAGATAİ DİCTİONARİES

* Doktor, Tebriz Üniversitesi, farhad_rahimi2007@yahoo.com

Annotation

Chagatai Turkish is a written language that continued to be used from the beginning of the 13th century to the beginning of the 20th century. After Navoi's death, various dictionaries began to be written in every corner of the Islamic world to make his works easier to read. These dictionaries, which were generally written in the Ottoman Empire, Iran, Azerbaijan, India and Turkistan and have a great value for the history of the development of the Turkish language, formed a school of lexicography. In the field of Iran, Chagatai Turkish dictionaries have been arranged in order to understand the works of Ali Sher Navoi. After the death of Navoi, many Chagatai Turkish dictionaries were written during the three successive Turkish dynasties, Safavids (1501-1736), Afshars (1736-1747) and Qajars (1795-1925). Nezrali's dictionary, Feraghi's *Miftâhu'l-Lugat* dictionary, *Bedâyiü'l-Lugat* and Abdulcemil Nasîri's *Kitab-i Türki* are among the dictionaries written during the Safavid period. A giant work like Senglah, written by Mirza Mehdi Khan, who was the author and historian of Nadir Shah during the Afshar dynasty, is extremely important in terms of showing the importance of Chagatai Turkish in this period. The interest in Chagatai Turkish continued during the period of Qajar rule, which is a continuation of the Turkish states in Iran; Dictionaries such as *Hulasa-yi Abbasi*, *Et-Tamga-yı Nâsiri* and *Fethali Kachar* dictionary were written. In this study, information about the *Chagatai Turkish Dictionary of Fethali Kachar*, *Feraghi* and *Nezrali*, which we have previously published in Turkey, is given, and then the examples of Babur Shah, who are referenced as witnesses in these works and emphasized.

Key words: *Chagatai Turkish Dictionaries, Babur, Fethali Kachar, Feraghi, Nezrali.*

1. Giriş

Fuad Köprülü, Çağatay Türkçesini kelimenin en geniş anlamıyla Moğol istilasından sonra Cengiz'in çocukları tarafından kurulan Çağatay, İlhanlı ve Altın-Ordu imparatorluklarının medeni merkezlerinde 13-14. yüzyıllarda gelişen ve Timurlular devrinde özellikle de 15. yüzyılda klasik bir mahiyet alarak zengin bir edebiyat yaratan edebî Orta Asya lehçesi biçiminde tanımlar [Köprülü 1945, 270]. Köprülü'ye göre Çağatay Türkçesinin temelini Hakaniye Türkçesi oluşturmaktadır [Köprülü 1945, 277]. Köprülü, Çağatay Türkçesini şu devirlere ayırır:

I. 13-14. yüzyılda önce Çağataylılar ve İlhanlılar ülkelerinde daha sonra Harezm ve Altın-Ordu'da göze çarpan edebî inkişaflar ile kendini gösteren ilk Çağatay devri: 11-12. yüzyılda bütün Orta Asya Türklerinin edebî dilinin (Hakaniye) Moğol istilasından sonra çeşitli sahalarda çeşitli yerel lehçeler ile ve özellikle Oğuz-Kıpçak unsurlarının karışmasından meydana gelen ve bu nedenle ayrılıklar gösteren bu edebî lehçe; önce Türkistan, Horasan ve İran sahalarında, daha sonra Harezm'de ve Altın-Ordu'da ürün vermeye başlamıştır. 13-14. yüzyılda Türkistan ve İran'da Orta Asya edebî Türk dili ile eserler yazıldığı bilinmektedir (bu eserlerle ilgili bilgi için *Bk.* Köprülü 1945, 278-280). Barthold ve Samayloviç'in 15. yüzyıl Çağatay edebiyatının 14. yüzyılda Harezm ve Altın-Ordu edebiyatının etkisi altında geliştiği iddiasının yersiz olduğu, bu edebiyatın oralardakinden daha önce İlhanlılar ve Çağataylılar ülkelerindeki kültür merkezlerinde önemli bir gelişme göstermesinden bellidir.

II. Klasik Çağatay devrinin başlangıcı (Nevāyí'ye kadar): Bu edebî lehçe, 14. yüzyıl sonlarından başlayarak 15. yüzyılın ilk yarısında Timurlular devrinde Horasan ve Maveraü'n-nehr'in Herat ve Semerkand gibi medeni ve siyasi merkezlerinde klasik

bir edebî dil mahiyetini almaya başladı.

III. Klasik Çağatay devri (Nevāyí devri): 15. yüzyılın ikinci yarısında Nevāyí ile başlayan devir.

IV. Klasik devrin devamı: 16. yüzyılda Bābür ve çocukları zamanında Hint saraylarında yüksek aristokrasi edebiyatı şeklinde devam eden ve Şeybaniler devrinde Türkistan'da tekâmülünü takip eden Çağatay edebiyatı devri.

V. Gerileme ve çökme devri: 17-19. yüzyıllarda kültür dili olarak birçok ürünler vermekle birlikte artık büyük şahsiyetler yetiştiremeyen Çağatay edebiyatı, duraklama ve gerileme devrine girmiştir. Bu durum 20. yüzyılda iktisadi ve medeni değişimlerin etkisi ile yeni Özbek edebiyatının meydana gelmesine kadar devam etmiştir. [Köprülü 1945, 270-286].

Nevāyí'nin ölümünden sonra İran'da art arda hüküm süren üç Türk hanedanı Safeviler (1501-1736), Afşarlar (1736-1747) ve Kaçarlar (1795-1925) döneminde yazılan Türkçe eserler yanında Çağatay Türkçesiyle de birçok eser meydana getirilmiştir. Çağatay Türkçesiyle yazılan eserlerin bir bölümünü oluşturan ve genellikle de Nevāyí'nin yapıtlarının anlaşılması için hazırlanan Çağatay Türkçesi sözlüklerinin çokluğu, Türk dilinin bu lehçesine verilen önemi kanıtlamaktadır.

Neźr-'Alí'nin sözlüğü, *Miftāġu'l-Luġat*, *Bedāyi'ü'l-Luġat* ve 'Abdu'l-Cemíl Naŝírí'nin *Kitāb-ı Türkí'*si Safeviler döneminde yazılan sözlüklerdendir.

Afşar hanedanının yaklaşık 10 yıl gibi kısa süreli hâkimiyeti döneminde Nādir Şāh'ın (hük. 1736-1747) münşi ve tarihçisi olan Mírzā Mehdí Ĥan tarafından yazılan *Senglaĥ* gibi dev bir eser, bu dönemde Çağatay Türkçesinin önemini göstermek açısından son derece önemlidir. Kendisinden sonraki Çağatay Türkçesi sözlüklerine kaynaklık eden ve Çağatay Türkçesinin önemli sözlüğü olan *Senglaĥ*, Mírzā Muġammed Mehdí Ĥan bin Muġammed Naŝír-i Esterābādí tarafından H 1172-1173 (1758-1760) yılları arasında yazılmıştır.

İran'da Türk devletlerinin bir devamı olan Kaçar egemenliği döneminde de Çağatay Türkçesine olan ilgi devam etmiş; *Ĥulāŝa-yı 'Abbāsí*, *Eš-Šamġa-yı Nāŝırí* ve *Fetġ-'Alí Ķacar* sözlüğü gibi sözlükler yazılmıştır. Bunlardan *Ĥulāŝa-yı 'Abbāsí*, Fetġ-'Alí Şāh'ın (hük. 1797-1834) oğlu 'Abbās Mírzā'ya (öl. 1833); *Eš-Šamġa-yı Nāŝırí* ve *Fetġ-'Alí Ķacar* sözlüğü ise Nevāyí eserlerini istekle okuyan o zamanın hükümdarı Nāŝıruddín Şāh'a (hük. 1848-1896) ithaf edilmiştir [Rahimi 2018, 62-63].

Burada daha önceden Türkiye'de yayımladığımız Fethali Kaçar, Ferağı ve Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü hakkında kısaca bilgi verilmiş, daha sonra bu eserlerde tanık olarak başvurulan Bābür Şah örnekleri üzerinde durulmuştur.

2. Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü

Bu eser, Fetġ-'Alí bin Kelb-'Alí bin Mürşid Ķulı bin Fetġ-'Alí Ķacar-ı Ķazvíní Sapanlu tarafından Nāŝıruddín Şāh adına üç yılda yazılıp 1861'de İran'da tamamlanan *Luġat-ı Etrākiyye* adlı Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. Sözlüğün İran'da beş nüshası vardır. Thury ve Romaskeviç nüshaları ile birlikte toplam yedi yazma nüshası bilinmektedir. Bu sözlükte *Abuşķa, Bedāyi'ü'l-Luġat, Naŝírí, Senglāĥ, Ĥulāŝa-yı 'Abbāsí, Ferheng-i Vaŝŝāf, Burhān-ı Ķāši'* gibi sözlüklerden yararlanılmıştır. Çağatay Türkçesi sözlüğü kısmında 8235 tane, Arapça-Farsça sözcükler sözlüğü kısmında ise 343 tane kırmızı mürekkeple yazılı madde bulunmaktadır. Maddelerin gerçek sayısı ise çok daha fazladır. Sözlükte binlerce nazım ve düz yazı örnekleri yer almaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2018 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.

Atlanmaḳçı idük (آتلانماقچی ایدوک) "binmeliydik, binecek idik, binesi idik". *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Yaġılarnıij üstige atlanmaḳçı idük.

(یاغی لارنینک اوستیکا آتلانماقچی ایدوک)

Bk. SG-Yazma (22), TB (224, H299a/14), Arat-Bābür (514, Yıl.932/H299a)// SG-Yazma (104), DLT (563), CC (15), Tatar.Tr (30), YUyg.Tr (21), Trkm.Tr (36): Atlan- "ata binmek"// Krgz.Tr: Attan- "ata binmek" (60).

Ėşitilgü dik (اَیشیتیلکو دیک) "işitilecek, işitmeli, işitilesi; işitilir gibi".

Ḳılġumdur (قِیْلغومدور) "yapacağım". *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Ėşitilgü dik nime ėşitilse taḳrír ḳılġumdur.

(اَیشیتیلکو دیک نیمه اَیشیتیلسا تقریر قیلغومدور)

Bk. SG-Yazma (377), TB (217, H293b/3).

Ėteliij (اَیتالینک) "edelim".

Dengāne (دَنکانه) "şölen ve eğlence masraflarını karşılamak için adam başına düşen pay".

Bk. SG-Yazma (1418)// BR-TDK: Dāngāne (152).

Gezek (گَزَک) "içki mezesi, çerez". Bābür Şāh'tan:

Ĥoş ol ki bahār faŝlı bu dünyāda
Bolġay šarab esbābı barı āmāde
Ger bolmasa esbāb ėteliij dengāne
Mindin gezek ü ša'ām sindin bāde

(خوش اول که بهار فصلی بو دنیاده/بولغای طرب اسبابی باری آماده
کر بولماسا اسباب اَیتالینک دنکانه/مین دین کزک و طعام سین دین باده)

Bk. SG-Yazma (1170-1171)// AŞ-Yazma: Gezek/Gėzek "çerez" (159b/162b)// BR: Gezek "ağzın tadını değiştiren nesne, [çerez]" (1812).

Bk. AŞ-Yazma (19a), SG-Yazma (328), BD (248/69a, 271).

Büdine/Bödene (بُودِینه-بَودَنه) "bıldırcın. Kerek de denir".

Yazmalar: Büdine// AŞ-Yazma (65b), SG-Yazma (478), Kzk.Tr (94), Mlk.Tr (127): Bödene// Alt.Tr (44), Krgz.Tr (136): Bödönö// Tatar.Tr: Büdene (49)// Özb.Tr3: Bedänä (I/94)// YUyg.Tr (50), Derleme: Bödüne// Trkm.Tr: Bedene (56)// Moğ-Les: Büdüne/Büdne (233).

Piyāzí (پِیازی) "bir tür ok temreni; bu tür temreni taşıyan ok; [bir tür savaş topuzu]". *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Fülān ḳırġavul ve bödeneni piyāzí bile atıb kem yazar ėrdi.

(فلان قرغاول و بودنه نی پیازی بیله آتیب کم یازار اَیردی)

SG-Yazma: Piyāzí "bir tür ok temreni; bu tür temreni taşıyan ok" (557/1406)// BR: Piyāzek/Piyāzí "başı zincir veya tasmayla sapına bağlanan bir tür savaş topuzu. Türkçede Çevgen denir" (434).

Bk. SG-Yazma (557/1297), Arat-Bābür (154, Yıl.899/H19a), TB-Yazma-ML (26).

Töre (تَوره-تَورا) "soy, sülale; padişahların çocukları; töre, görenek, yasa; Çengiz Ĥan'ın yasası".

Tārīḫ-i Bābürí'den:

Dervíş Muġammed Tarĥan töre ve müçe bile mundın uluġ idi.

(درویش محمّد ترخان توره و موچه بیله موندین اولوغ ایدی)

Bk. SG-Yazma (650-651)// AŞ-Yazma: "âdet; kanun" (90b)// DLT: Törü "örf, âdet" (897)// CC: Töre "töre" (194)// Krgz.Tr: Törö "efendi, devlet memuru, yüksek

mertebeli, derebeyi; bürokrat” (756)// YUyg.Tr: Töre “han soyundan olan kimse, soylu; bürokrat” (424)// Moğ-Les: Törü/Tör “töre, gelenek; güç; düzen; kural; hüküm, yönetim, hükümet, devlet; şölen, düğün” (1288-1289).

Bk. Arat-Bābür (157, H21b), TB-Özb (Yıl.900), TB-Yazma-ML (30).

Turuş (تُوروش) “durma, durup bekleme; dayanma, katlanma, direnme”. *Tārīḫ-i Bābürí'de* Afāġına (Afġānlar) ile ilgili şöyle der:

Yaġılıḳ yürüş ve turuşın ḳıla almadı.

(یاغی لیق یوروش و توروشین قیلا آلمادی)

Tıymaġıl (تِیْماغیل) “engelleme!, önleme!”. Bābür Mírzā'dan:

Tıymaġıl dívāne köijlümni ki rüsvā bolma dėb

‘Āşıḳ olġay mu idi ol tilbe rüsvā bolmasa

(تِیماغیل دیوانه کونکلومنی که رسوا بولما دَیب/عاشق اولغایمو ایدی اول تیلبه رسوا بولماسا)

Bk. AŞ-Yazma (87a), SG-Yazma (774), BD (127/17a, 16).

Çaġanyāní (چَغانیانی) “kişi adı”.

Ḳoşulmaḳçı (قَوشولماقچی) “birlikte bulunan, katılan; katılası”. *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Bāḳí Çaġanyāní devlet-ĥˇāhlıḳ [ižhārı] ḳılıb bizge ḳoşulmaḳçı boldı.

(باقی چغانیانی دولت خواه لیق قیلیب بیزکا قوشولماقچی بولدی)

Bk. SG-Yazma (22), TB (2, H120b/9), TB-Yazma-ML (182).

Çiçen (چِیچان-چِیچَن) “akıllı, bilgin”.

AŞ-Yazma: Çėçen “kendisini akıllı sanan” (106b-107a)// SG-Yazma: “akıllı, bilgin” (828)// Krgz.Tr: Çeçen “söz ustası; akıllı” (258)// YUyg.Tr: Çėçen “zihni çevik, hazırcevap; hatip; temiz” (75)// Moğ-Les: Seçen/Çeçen “akıllı, zeki, aydın; uyanık” (1056).

Yaijılmış (یانکِلمیش) “yanılmış, şaşırmış”. Bābür Mírzā'dan:

Ŝalāġġa ĥıred ehli mini yavuḳ dėrler

Görüij ki uşbu çiçenler yıraḳ yaijılmışlar

(صلاح غه خرد اهلی مینی یاوق دَیر لار/کورونک که اوشبو چیچان لار پراق یانکِلمیش لار)

Bk. AŞ-Yazma (107a), BD (130/18a, 21).

Ĥāk-pelek (خاک پلک) “oyuncuların birbirinin üstünden atlayarak oynadıkları bir çocuk oyunu, birdirbir”.

Saçrar idi (ساچرار ایدی) “sıçrardı”. *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Oḳnı yaĥşı atar idi, çevgānnı yaĥşı oynar idi, ĥāk-pelleni yaĥşı saçrar idi.

(اوق نی یخشی آتار ایدی، چوکان نی یخشی اَوینار ایدی، خاک پله نی یخشی ساچرار ایدی)

Bk. Arat-Bābür (147, Yıl.899/H14a), TB-Özb, TB-Yazma-ML (19), TB-Yazma-G (314).

Sıġnaḳ (سِیْغناق) “Cıġatay'da Bābürí yazısı gibi bir tür yazı”. Bābür Mírzā'dan:

Türkler ĥaššı naŝíbiij bolmasa Bābür ni taij

Bābürí ĥaššı ėmesdür ĥašš-ı Sıġnaḳí durur

(ترک لار خطّی نصیبینک بولماسا بابر نِی تانک/بابری خطّی اَیماس دور خطّ سیغناقی دورور)

Bk. AŞ-Yazma (129a), SG-Yazma (983), BD (170/35a, 87).

Şonḳar (شُنقار) “çakırdoğan cinsinden bir avcı kuş, sungur; padişahların ölümü”. *Tārīḫ-i Bābürí'de* ‘Ömer Şeyĥ Mírzā'nın ölümünde şöyle der:

‘Ömer Şeyĥ Mírzā kebūter ve kebūter-ĥāne bile uçub şonḳar boldı.

(عمر شیخ میرزا کبوتر و کبوترخانه بیله اوچوب شُنقار بولدی)

Ġunçaçı (غُونچاچی) “harem hizmetçisi, cariye”. *Tārīḫ-i Bābürí'de* Sulšān Ġüseyn Mírzā'nın haremindekilerin sayısı ile ilgili şöyle der:

Fülān ġunçaçılıḳ mertebesidin bėgimlik mertebesiġa teraḳḳí ḳıldı.

(فلان غونچاچی لیق مرتبه سیدین بیکِم لیک مرتبه سیغه ترقّی قیلدی)

Yazmalar: Ġupçaçı (غُوپچاچی). SG kaynaklı yanlış olmalıdır (1019: Ġubçaçı). Bk. Arat-Bābür (668), TB (57, H169a/11), TB-Yazma-ML (13; 39), TB-Yazma-G (325)// Özb.Tr3: Ğunçäçi "padişahın haremine güzel kızlar getiren kadın" (II/665).

Giriştiler (كِيريشتى لار) "giriştiler, bir işe başladılar; birbirine karıştılar". *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

'İşret peymānelerin toldurub [sāḳíler yürüb] meclis ehliġa tuta giriştiler ve mürevvaḳ çağırlarnı meclis ehli hem [ġayvān suyı dik] yuta giriştiler.

(عشرت پيمانه لارين تولدوروب مجلس اهليغه توتا كيريشتى لار و مروّق چاغِرلارنى مجلس اهلى هم يوتا كيريشتى لار)

Bk. SG-Yazma (1221), TB (83, H189a/7).

Gėyişib (گَيِيشيب) "birlikte giymişler; karşılıklı giymişler".

Yasaşıb (ياساشيب) "yapılmış; hazırlanmış; düzenlenmiş; dizilmiş, sıraya girilmiş; süslenmiş, bezenmiş; [birlikte yapmak]".

Yazmaḳ (يازماق) "yazmak; yanlış yapmak, şaşmak; çözmek, açmak"; "başlamak; [yaklaşma bildiren tasvir eylemi]". *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Ĥusrev Şāh [ve Nāṣır Mírzā] yasaşıb [cibeler] gėyişib uruşa yazıb ayrılıb Nāṣır Mírzā Bedaĥşān sarı tarttı.

(خسرو شاه ياساشيب گَيِيشيب اوروشا يازيب آيريليب ناصر ميرزا بدخشان ساری تارتتی)

Bk. SG-Yazma (1297)// DLT: "çözmek; yanılmak; ıskalamak; yazmak; yaklaşma bildiren tasvir fiili" (962-963)// CC: "yanılmak; çözmek, ayırmak; yazmak" (224)// Krgz.Tr: Caz- "yazmak; tasarlamak; tahmin etmek; yaymak, açmak; dağıtmak; yanılmak" (193)// Trkm.Tr: "çözülmek, açılmak; yerinden çıkmak; başka yana çevrilmek; yazmak; döşemek; yaymak, sermek; kırışığını açmak; katını açmak; kaçmak" (685)// Moğ-Les: Ciru-/Cura- "çizmek, resim yapmak" (1638); Cisi-/Jişi- "yaklaşmak; caymak, sapmak" (1642).

Bk. SG-Yazma (1298), TB (40, H156a/2), Arat-Bābür (323, Yıl.910/H156a).

Hona (هَوْنه) "erkek ceylan". *Tārīḫ-i Bābürí'den:*

Yana bir cirenniij ėrkegi hona yosunluḳ giyigdür.

(ينه بير جِرن نينک اَيركاكى هونه يوسونلوق كِيِک دور)

Bk. SG-Yazma (1273)// MU: "erkek geyik" (T777a/21)// Tr.Tr: Hona "erkek sığır"// Moğ-Les: Ogunu/Ogono/Onu/Oono "erkek geyik" (942/961); Uhuna/Uhna/Uhana "erkek keçi" (1375).

Bk. TB (193, H276a/14).

Yaḳar (ياقار): "kına koyar, yakı yakar, sürer; yakar, yandırır; beğenir; etkiler; yakışır; [yaklaşır; suçlar, yakıştırır]". Bābür Şāh'tan:

Tā yār kimni ister ü köijlige kim yaḳar

Teşvíş bí-cihet durur āĥır saija maija

(تا يار كيم نى ايستار و كونكلى كا كيم ياقار/تشويش بى جهت دورور آخر سنكا منكا)

Bk. AŞ-Yazma (180b-181a), BD (131/18b, 22).

3. Feraği'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü

Miftāġu'l-Luġat, 1642'de İran'da Ferāġí mahlaslı Muġammed bin Żiyā'u'd-dín Çüseynί tarafından Safevi şahı Ŝafí bin Ŝafí'nin (hük. 1629-1642) adına yazılmış Türkçe-Farsça bir sözlüktür. Biricik nüshası İran-Tahran Milli Kütüphanesinin 5-19055 numarasında saklanmaktadır.

Madde başı sözcüklere genellikle Çağatayca eserlerden örnekler verilmiştir ki bu örneklerin sayısı sıfırla iki arasında değişmektedir. Eserlerinden örnekler alınan yazarların başında hiç şüphesiz Nevāyí gelmektedir. Onun eserlerinden en çok *Ġarāyibü'ŝ-Ŝıġar* eserinden örnekler alınmıştır. 18. yüzyılda Mírzā Mehdí Ĥan

Esterābādí tarafından yazılan *Senglaĥ* sözlüğünün en önemli kaynağıdır. Çağatay Türkçesinin belki de en önemli sözlüğüdür. Sözlükte toplam madde sayısı 719'dur. Bu sözlükte özellikle Nâŝır'ın *Ḳıŝaŝu'l-Enbiyā'sının* kullanılmasından kaynaklanan eskicil olan sözcükler bulunmaktadır. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2021 yılında yayımlanmıştır.

- Rahimi, Farhad. 2021. Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDK.
- Bu sözlükte tanıklığına başvurulan *Gül ü Nevrūz* eserinin yazarı Mevlānā Sāḳí olarak verilmiştir. Abuşḳa ve bu eserin yazma nüshalarından Wien Staatsbibliothek (No. 649) nüshasında *Gül ü Nevrūz'un* Lušfí'ye ait olduğunu öğrensek de Nevāyí'nin *Mecālisü'n-Nefāyis* ve *Nesāyimü'l-Maġabbe min Şemāyimi'l-Fütüvve* adlı eserlerinde Lušfí'ye dair böyle bir kayıt bulunmamaktadır. MN'de Lušfí'nin sadece Türkçe Dívān ve Žafer-nāme tercümesi mesnevisinden söz edilmiştir (66-67, 122). Žahírü'd-dín Muġammed Bābür, Risāle-yi 'Arūż adlı eserinde ise şöyle diyor: "Bu veznde meśneví bisyār aytıpturlar, ol cümleden…Mevlānā Ġaydar Ĥˇārezmí'nin *Gül ü Nevrūz'ı"* (118).

Tala (تَلَا) "yeşil alan, yeşillik, çayırlık; sahra".

Bābür Mírzā'dan Rubā'í:

Ĥāšırnı bahār faŝlıda geşt aladur
Köz nūrını reng-i lāle-yi deşt aladur
Ĥoş ol ki talalarġa yürüp seyr ėtse
Bu faŝlda kim lašíf ü dil-keş taladur

(خاطرنی بهار فصلی ده کشت آلادور/کوز نورینی رنک لالهٔ دشت آلادور
خوش اول که تلالارغه یوروب سیر ایتسه/بو فصل ده کیم لطیف و دلکش تالادور)

Bk. AŞ-Yazma (76a), SG-Yazma (600)// Kzk.Tr: Dalaa "step, bozkır; dışarı, kapı önü" (118)// Krgz.Tr: Talaa/ Dalaa "step, bozkır, sahra; vadi" (700/293)// Mlk.Tr: Tala "orman içinde açık alan, kır, sahra" (372)// Tatar.Tr: Dala "bozkır, kır" (71)// Özb.Tr2: Tålä/ Dälä "tarla" (458/110)// YUyg.Tr: Tala/ Dala "step, bozkır; evin dışı, sokak" (386/92)// Moğ-Les: Tala/ Tal "düzlük arazi, bozkır" (1191).

Bk. AŞ-Yazma (76a), SG-Yazma (600), BD (249, 272), BD-Yazma (69b).

4. Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü

Neźr-'Alí'nin sözlüğü, 17. yüzyılda Safevi padişahı Şāh Ŝafí Sām Mírzā'nın (hük. H 1038-1052/ 1629-1642) buyruğuyla yazılan Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüktür. 1629-1642 yılları arasında yazılan bu eser, Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí tarafından yazılan *Senglaĥ* sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

İran sahasında bilinen ilk Çağatay Türkçesi-Farsça sözlük olması son derece önemlidir. Büyük ihtimalle Çağatay Türkçesi-Farsça sözlüklerin ilk ve *Abuşḳa*'dan sonra Çağatay Türkçesinin ikinci sözlüğüdür.

Abuşḳa sözlüğünden yararlanılarak yazıldığı anlaşılan bu sözlüğün üç nüshası tespit edilmiştir: Tahran Üniversitesi-Merkez Ktp. No. 4354/3 (T), Tahran-Meclis Ktp. No. 9176 (Sebt No. 85417) (M) ve Kum-Gülpaygani Ktp. No. 20/148-4028/1 (G) nüshası. Elde edilen nüshaların hepsinde bütün sözcükler (madde başları ve örnekler) harekesiz bir biçimde verilmiştir.

Sözlükte toplam madde sayısı 725'tir. Genellikle bir örnek, bazen de iki veya üç örnek verilirken birçok madde de örneksiz kalmıştır. Eserdeki maddeler genellikle Çağatay Türkçesi alanından seçilmiştir. Örneklerin çoğu Nevāyí'nin eserlerinden, özellikle de *Ġarāyibü'ŝ-Ŝıġar* ve *Fevāyidü'l-Kiber* adlı eserinden seçilmiştir. Verilen örneklerin toplam sayısı 485'tir. Bu eser Farhad Rahimi tarafından 2022 yılında yayımlanmıştır.

● Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.

Teskeri/ Tėskeri (تسکری-تیسکری) "tersine, ters". (برعکس)

[Bābür Mírzā'ya cevap olarak Ĥˇāce Kelān Penāhí'den] Rubā'í:

İžhār-ı žarāfet ü lešāfet ḳıla-siz

Her ġarfda yüz tümen nezāket ḳıla-siz

Ger Hind işi tėskeri ėrmes nėvçün

Isıġ yėrdin savuġ žarāfet ḳıla-siz

(اظهار ظرافت و لطافت قیله سیز/هر حرف دا یوز تومن نزاکت قیله سیز

کر هند ایشی تیسکری ایرماس نیوچون/ایسیغ ییردین ساوغ ظرافت قیله سیز)

Yazmalar: Teskeri. AŞ kaynaklı biçim olmalıdır. AŞ-Yazma: Teskeri (تَسکَری) (/k/ ile) "tersine, ters" (74b). AŞ'de verilen örnekte geçen bu sözcük, تِیسکاری olmalıdır// AŞ-Yazma: تِیشکاری (/k/ ile) "tersine, ters" (84a)// SG-Yazma: تَسکیری-تِیسکاری "tersine, ters". Rumí yazarın /ş/ ile verdiği تِیشکاری yanlıştır (578/ 738)// AŞ-Yazma (84a: تِیشکاری), SG-Yazma (738), MK (153, 31b/ 10), MK-Özb (Fasl.36), Külliyat-Yazma-TB (1471), MK-Amire (61): Uyġa tėskeri (تیسکاری) mindürgeyler// Hak.Tr1: Tisker "tersine, zıddına" (506)// Alt.Tr (175), Krgz.Tr (728): Teskeri "ters; ters tarafa"// Tatar.Tr: Tiskerė "tersine" (284)// Özb.Tr1: Teskäri "ters" (88)// YUyg.Tr: Teskiri "ters" (404)// Moğ-Les: Tesergüü/ Teserü/ Tesreg "karşıt, ters, zıt; arkadan, geriden" (1245).

Tuġġan (توغغان) "ikiz kardeş". (توامان)

Bābür Mírzā'dan [Rubā'í]:

'Azm èyle ŝabā yėt gül-i Ĥandānımġa

Nė gül ki ḳuyaş dėk meh-i tābānımġa

Yėtkil dağı iştiyāḳ ile Bābür'din

Zinhār dėgil selām tuġġanımġa

(عزم ایله صبا ییت کل خندانیمغه/نی کل که قویاش دیک مه تابانیمغه

یتکیل داغی اشتیاق ایله بابردین/زنهار دیکیل سلام توغغانیمغه)

AŞ-Yazma: تُوغغان "ikiz kardeşler" (95b)// SG-Yazma: تُوغغان "ikiz kardeş; akraba" (677)// BD-Yazma: توققان (54a)// FK (676, 689/ 223), Külliyat-Yazma2 (538): توغقان; FK-Özb: توققان (Saki-name.XXI)// Hak.Tr1: Tuğan "akraba" (526)// Alt.Tr: Tuugan "öz" (187)// Kzk.Tr: Tuvğan "öz; akraba" (551)// Krgz.Tr: Tuuğan "hısım, soydaş, kabiledaş" (765)// Mlk.Tr: Tuvgan "kardeş çocuğu, yeğen" (410)// Tatar.Tr: Tuġan "akraba, hısım; kardeş; öz" (294)// Özb.Tr3: Tuqqän "akraba" (II/ 241)// YUyg.Tr: Tuḳḳan "akraba" (426)// Trkm.Tr: Dogan "kardeş; dost, ahbap" (166).

Bk. AŞ-Yazma (95b), SG-Yazma (677), BD (215, 139), BD-Yazma (54a), BD-Yazma-F (38).

Çėçen (جیجان) "kendisini akıllı sanan; [akıllı]". (شخصی که عاقل نباشد و عاقل تصور کنند)

[Bābür Mírzā'dan:]

Ŝalāġġa Ĥıred ehli mėni yavuḳ dėrler

Körüij ki uşbu çėçenler yıraḳ yaijılmışlar

(صلاح غه خرد اهلی مینی یاوق دیرلار/کورونک که اوشبو جیجان لار ییراق یانکیلمیش لار)

AŞ-Yazma: چیچان "kendisini akıllı sanan" (106b-107a)// SG-Yazma: چیچان-چیچَن "akıllı, bilgin" (828)// Tuv.Tr1 (22), Alt.Tr (71): Çeçen "hatip, güzel ve yerinde konuşan; isabetli"// Kzk.Tr: Şeşen "hatip, söz ustası; konuşmacı" (639)// Krgz.Tr: Çeçen "söz ustası; akıllı" (258)// Mlk.Tr: Çeçen "dalkavuk, ağzı laf yapan, güzel konuşan" (171)// Tatar.Tr: Çeçen "ozan, halk şairi" (63)// Özb.Tr1: Çeçän "söz ustası"

(110)// YUyg.Tr: Çèçen “zihni çevik, hazırcevap; hatip; temiz” (75)// Moğ-Les: Seçen/ Çeçen “akıllı, zeki, aydın, ağırbaşlı; uyanık, tedbirli” (1056).

Bk. AŞ-Yazma (107a), BD (130, 21/ 4), BD-Yazma (18a), BD-Yazma-F (13).

Deijāne (دنكانه) “seyahat, şölen ve eğlence masraflarını karşılamak için adam başına düşen pay”. (حريفانه)

Bābür Mírzā’dan [Rubā‘í]:

Ĥoş ol ki bahār faŝlı bu dünyāda
Bolġay šarab esbābı [barı] āmāde
Ger bolmasa esbāb ėteliij deijāne
Mėndin gezek [ü] ša‘ām u sėndin bāde

(خوش اولكه بهار فصلى بو دنياده/بولغاى طرب اسبابى آماده
كر بولماسا اسباب ايتالينک دنكانه/مين دين كزک طعام و سين دين باده)

SG-Yazma: دَنكانه “şölen ve eğlence masraflarını karşılamak için adam başına düşen pay” (1418)// BR: دانگانه “seyahat masraflarını karşılamak için adam başına düşen pay” (820).

Bk. AŞ-Yazma (19a), SG-Yazma (328), BD (248, 271), BD-Yazma (69a).

Sıġnaḳ (سيغناق) “[Türkistān’da bir şehir adı]”; [**Sıġnaḳı** (سيغناقى)] “Çıġatay’da Bābürí yazısı gibi bir tür yazı”. (خطيست در چيغتاى مثل خط بابرى)

Ĥūblar ĥaššı naŝíbiij bolmasa Bābür nė taij
Bābürí ĥaššı ėmesdür ĥašš-ı Sıġnaḳı mudur
Örneğin doğru biçim:
[Bābür Mírzā’dan:]
Türkler ĥaššı naŝíbiij bolmasa Bābür nė taij
Bābürí ĥaššı ėmesdür ĥašš-ı Sıġnaḳı durur

(ترک لار خطى نصيبينک بولماسا بابر نى تانک/بابرى خطى ايماس دور خط سيغناقى دورور)

AŞ kaynaklı biçim olmalıdır. AŞ-Yazma: Sıġnaḳ (سِيغناق) “Çaġatay’da Bābürí yazısı gibi bir tür yazı” (129a-129b)// SG-Yazma: Sıġnaḳ (سِيغناق) “bir tür yazı” (983).

Bk. AŞ-Yazma (129b), SG-Yazma (983), BD (170, 87/ 6), BD-Yazma (35a), BD-Yazma-F (24).

Sögünç (سوكنج) “sövme, sövüş, sövgü, küfür”. (دشنام)

[Bābür Mírzā’dan:]

Ḳılmaḳ ümíd ü bím ile ĥidmet şeh allıda
Der-bānınıij sögünç ü tayaḳıġa arzımas

(قيلماق اميد و بيم ايله خدمت شه اليدا/دربانى نينک سوكنج و تاياقى غه ارزيماس)

AŞ-Yazma: سُوكتى (/g/ ile) “sövdü, küfretti” (134a); سُوكونج (/g/ ile) “sövme, sövüş, sövgü, küfür” (134b)// SG-Yazma: سُوكماک (/g/ veya /k/ ile) “sövmek, küfretmek”; سُوكتى “sövdü, küfretti” (949); سُوكونج-سُوكوش (/g/ ile) “sövme, sövüş, sövgü, küfür” (951-952)// AŞ-Yazma (134a), SG-Yazma (949), SS (290, 3133), SS-Özb (XXIII), Külliyat-Yazma1 (765), Külliyat-Yazma-TB (750), Hamse-Taşbasma (332): آغزيغه هر نى كيلكانين سوكتى// TM (201, T719b/ 9), TM-Özb (Żaġġāk), Külliyat-Yazma2 (724), Külliyat-Yazma-TB (1206): ايلكا كوپ طعن لار قيليب ضحاكنى سوكتى// DLT-Yazma: سُوكماک “sövmek” (526); سُكُش “sövüş” (185)// CC2: Sök- “sövmek, küfretmek”; Söküş “sövgü, küfür” (555)// Hak.Tr1: Sök- “sövmek”; Sögïs “sövüş” (448)// Alt.Tr: Sök- “sövmek, küfretmek”; Sögüş “sövgü, küfür” (157)// Kzk.Tr: Sök- “sövmek, azarlamak, paylamak” (489); Sögis “kınama cezası; azar” (488)// Krgz.Tr: Sök- “sövmek, azarlamak”; Sögüş “tevbih; tekdir” (664)// Mlk.Tr: Sök- “arkasından çekiştirmek, iftira etmek; kınamak, yermek, eleştirmek”; Sögünç/ Sögüş “leke, iftira, çekiştirme, küfür, kara sürme; kınama, eleştiri” (353)// Tatar.Tr: Sük- “sövmek, küfretmek, hor görüp eleştirmek”

(247)// Özb.Tr2: Sök- “sövmek; azarlamak”; Sökiş/ Sökiniş “küfür, küfretme” (442)// YUyg.Tr: Sökmek “sövmek, azarlamak”; Söküş “sövme, azarlama” (362)// Trkm.Tr: Sög- “sövmek” (585); Sögünç “sövgü, küfür” (586)// Moğ-Les: Sögege- “sövmek, suçlamak, azarlamak, ilenmek, lanet etmek; gücendirmek, incitmek; rahatsız etmek, eziyet vermek” (1132).

Bk. AŞ-Yazma (134b), BD (149, 52/ 4), BD-Yazma (26a), BD-Yazma-F (23).

Sonuç

Bu çalışmada daha önceden Türkiye’de yayımladığımız Fethali Kaçar, Ferağı ve Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü hakkında bilgi verilmiş daha sonra bu eserlerde tanık olarak başvurulan Babür Şah örnekleri üzerinde durulmuştur. Fethali Kaçar’ın Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Atlanmaḳçı idük, Ėşitilgü dik, Ḳılġumdur, Ėteliij, Dengāne, Gezek, Büdine/Bödene, Piyāzí, Töre, Turuş, Tıymaġıl, Çaġanyāní, Ḳoşulmaḳçı, Çiçen, Yaijılmış Ĥāk-pelek, Saçrar idi, Sıġnaḳ, Şonḳar, Ġunçaçı, Giriştiler, Gėyişib, Yasaşıb, Yazmaḳ, Hona, Yaḳar; Ferağı’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Tala; Nezrali’nin Çağatay Türkçesi Sözlüğünde Teskeri/ Tėskeri, Tuġġan, Çėçen, Deijāne, Sıġnaḳ maddelerinde tanık olarak Bābür Şahın eserlerinden örnek verilmiştir. Bābür Şahın eserlerinin el yazmaları sayesinde bu sözlüklerde bulunan birçok yanlış düzeltilebilmiştir. Örneğin Fethali Kaçar Sözlüğünde Ġunçaçı, Nezrali’nin Sözlüğünde ise Sıġnaḳı maddesi ve örneği düzeltilebilmiştir.

Kısaltmalar

AŞ	*Abuşḳa* sözlüğü
Bk.	Bakınız
Haz.	yayına hazırlayan
Ktp.	Kütüphanesi
nr.	numara
öl.	ölümü
SG	*Senglaĥ* sözlüğü
Ş.	şemsi
TDK	Türk Dil Kurumu
Tr.	Türkçesi

Kaynaklar

‘Alí Şír Nevāyí (20 Cilt) (1987-2003), Özbekistan SSR Fenler Akademiyası, Taşkent. Eser-Özb.

‘Alí-Şír Nevāyí. 1289/1872. *Mahbūbu’l-Ḳulūb*. Matbaa-yı Amire, İstanbul. MK-Amire.

‘Alí-Şír Nevāyí. *Ĥamse-yi Emír ‘Alí-şír Nevāyí*. İran-Tahran Meclis Ktp., No. 214629 taş basması. Hamse-Taşbasma.

‘Alí-Şír Nevāyí. *Külliyāt-ı Nevāyí*. Cilt: I, Fransa-Millî (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., No. 316 El Yazması. Külliyat-Yazma1

‘Alí-Şír Nevāyí. *Külliyāt-ı Nevāyí*. Cilt: II, Fransa-Millî (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., No. 317 El Yazması. Külliyat-Yazma2

‘Alí-Şír Nevāyí. *Külliyāt-ı Nevāyí*. Tebriz-Millî Ktp., No. 3582 El Yazması. Külliyat-Yazma-TB

Abik, Ayşehan Deniz. 1993. *Ali Şir Nevayi’nin Risaleleri Tarih-i Enbiya ve Hükema, Tarih-i Müluk-i Acem, Münşeat: Metin Gramatikal İndeks-Sözlük (2 Cilt)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. TM

Abuşḳa. *Süleymaniye-Esad Efendi* Ktp., No. *3264* El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: M. S. Kaçalin, Niyāzi: Nevāyí’nin Sözleri ve Çağatayca Tanıklar (el-Luġātu’n-Nevāiyye ve’l-İstişhādātu’l-Caġātāiyye), TDK, Ankara 2011. *AŞ-Yazma*

Arat, Reşit Rahmeti. 2006. *Gazi Zahíreddin Muhammed Babur: Baburnāme*. İstanbul: Kabalc. Arat-Bābür

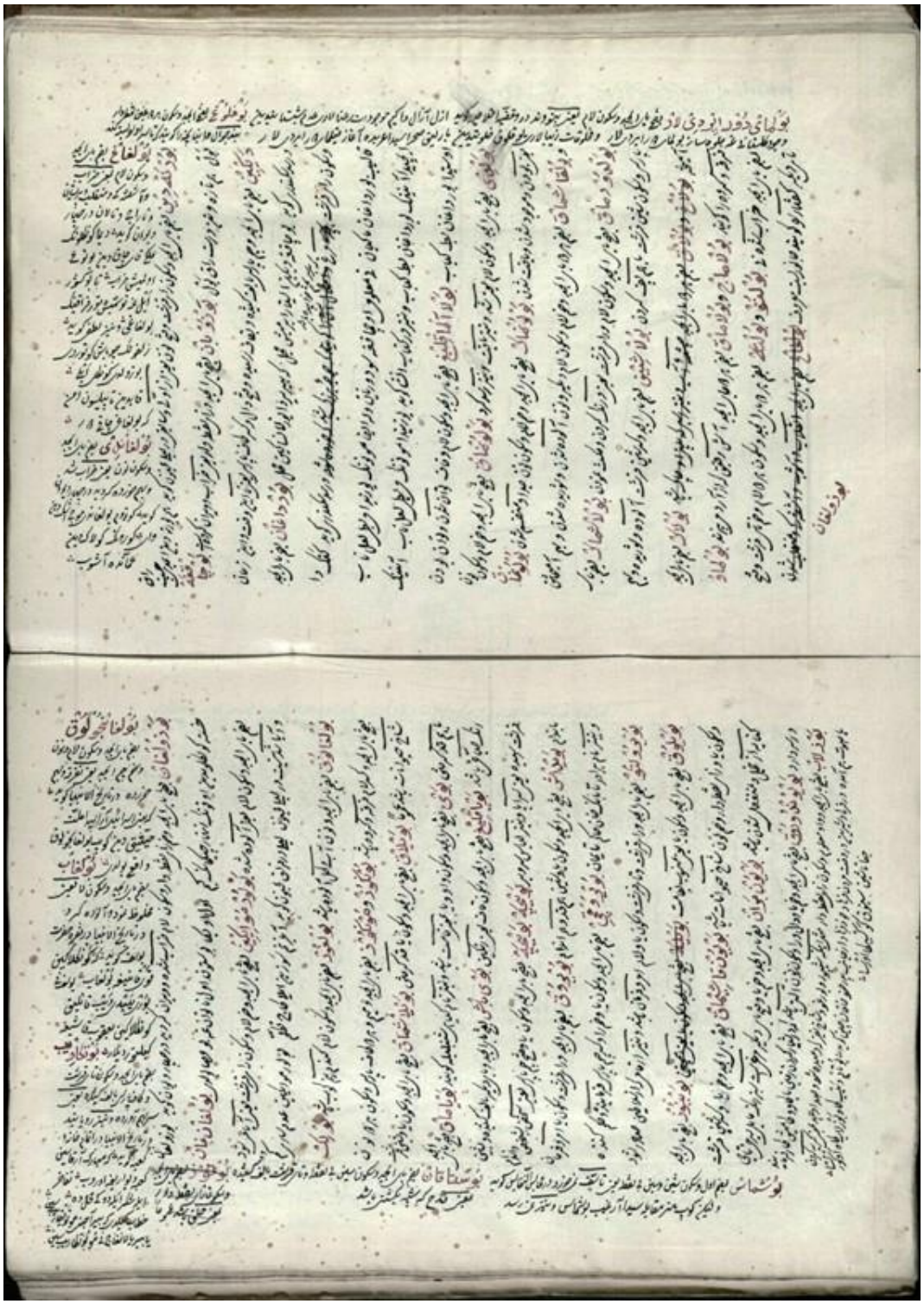
Argunşah, M. - Güner, G. 2015. *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit. CC2

Arıkoğlu, E. - Kuular, K. 2003. *Tuva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK. Tuv.Tr1

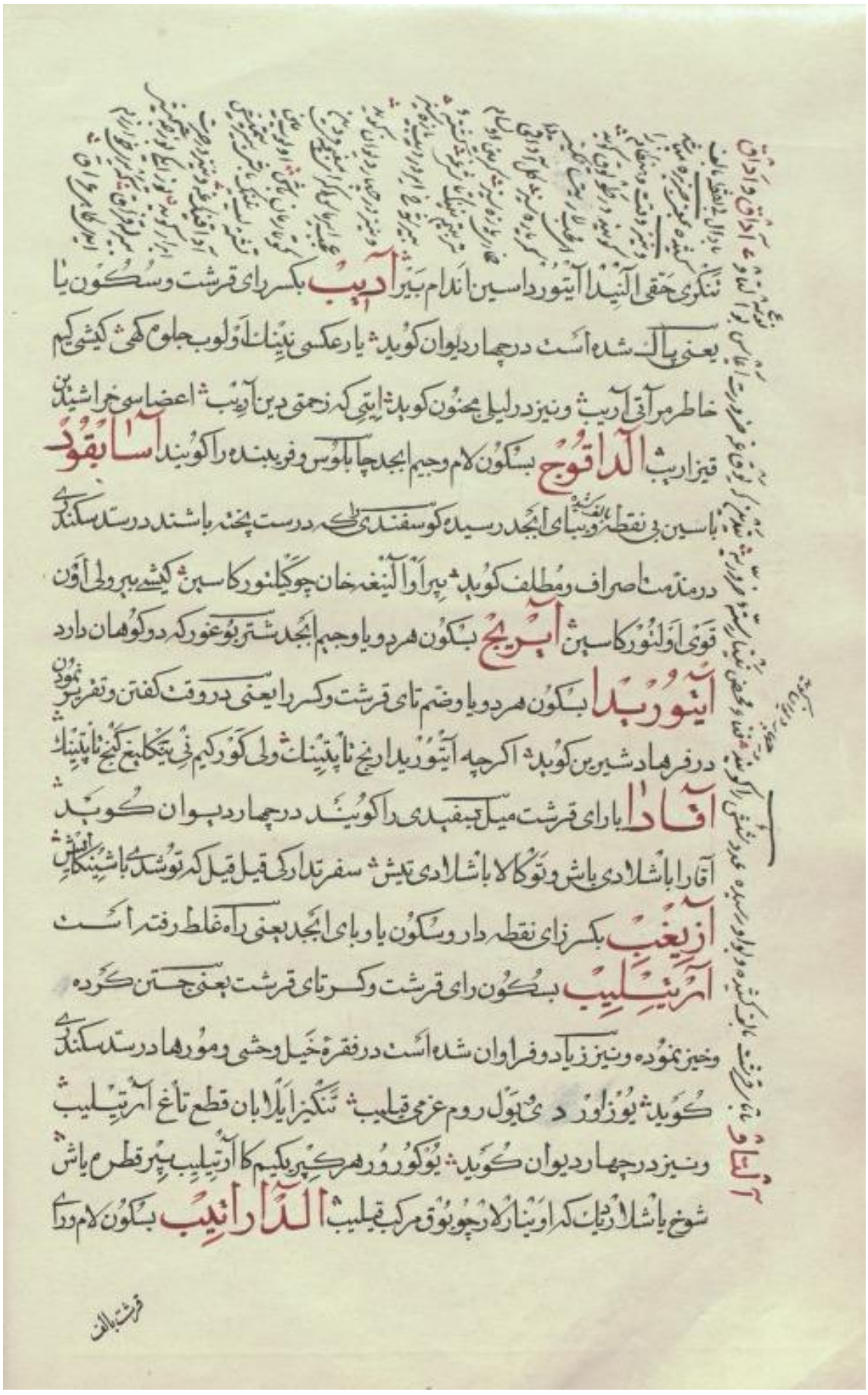
Arıkoğlu, Ekrem. 2005. *Örnekli Hakasça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ. Hak.Tr1
Bābür, *Tüzük-ı Bābürí*, Tahran-Melik Milli Ktp., nr. 2948 el yazması. TB-Yazma-ML
Bābür, *Vaḳāyi'-i Bābürí*, Tahran-Gülistan Ktp., nr. 2249 el yazması. TB-Yazma-G
Bābür. *Dívān-ı Bābür*. Fransa-Millî (*Paris Bibliotheque Nationale*) Ktp., No. 1230 El Yazması. BD-Yazma-F
Bābür. *Dívān-ı Bābür*. İstanbul Üniversitesi Ktp., No. 3743 El Yazması, *Tıpkıbasımı* Haz.: B. Yücel, Bâbür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım), Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 1995. BD-Yazma
Ercilasun, Ahmet Bican, Akkoyunlu, Ziyat. 2014. *Kâşgarlı Mahmud: Dîvânu Lugâti't-Türk*. Ankara: TDK. DLT
Grönbech, K. 1992. *Kuman Lehçesi Sözlüğü: Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*. çev. Kemal Aytaç, Ankara: Kültür Bakanlığı. CC
Gürsoy, E. - Duranlı, N. M. 1999. *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK. Alt.Tr
Kâşgarlı Mahmud. *Dívānu Luġāti't-Türk*. İstanbul-Millet Ktp., No. 4189 El Yazması. DLT-Yazma
Kaya, Önal. 1996. *'Alí Şír Nevāyí: Fevāyidü'l-Kiber*. Ankara: TDK. FK
Koç, Kenan - Bayniyazov, Aybek - Başkapan, Vehbi. 2003. *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ. Kzk.Tr
Köprülü, Fuad. 1945. "Çağatay Edebiyatı". *İslam Ansiklopedisi*, III. Cilt: 270-323, İstanbul: MEB.
Lessing, Ferdinand. 2003. *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Cilt: I-II, (Çev.: Günay Karaağaç), Ankara: TDK. Moğ-Les
Magrufova, Z. M. 1981. *Özbek Tilining İzahlı Lugati*. Cilt: I-II, Moskova. Özb.Tr3
Mírzā Mehdí Ĥan Esterābādí. *Senglaĥ*. İran-Tahran Millî Ktp., No. F-1141 El Yazması. SG-Yazma
Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî. 2000. *Burhân-ı Katı*. (Çev.: Mütercim Âsım Efendi), Haz.: Mürsel Öztürk, Derya Örs, Ankara: TDK. BR-TDK
Muhammed Hüseyin Bin Halef-i Tebrizî. Ş 1342. *Burhan-ı Katı*. Cilt: I-V, Haz.: Muhammed Muin, Tahran: İbn-i Sina Kitapçısı. BR
Necip, Emir Necipoviç. 2008. *Yeni Uygur Türkçesi sözlüğü*. (Çev.: İklil Kurban), 2. Baskı, Ankara: TDK. YUyg.Tr
Ölmez, Zuhal Kargı (1993), *Mahbūbü'l-Kulūb (İnceleme-Metin-Sözlük)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. MK
Öner, Mustafa. 2009. *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK. Tatar.Tr
Özönder, Sema Barutçu. 2011. *'Alí Şír Nevāyí: Muġākemetü'l-Luġateyn (İki Dilin Muhakemesi)*. 2. baskı, Ankara: TDK. MU
Rahimi, Farhad. 2017. "İran Kitaplıklarında Bulunan Çağatay Türkçesi Sözlükleri". *Teke Dergisi*, Sayı: 6/4: 2067-2079.
Rahimi, Farhad. 2018. "Çağatay Türkçesi Sözlükleri Bibliyografyasi". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/1: 69-104.
Rahimi, Farhad. 2018. "Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/2: 663-704.
Rahimi, Farhad. 2018. "Fethali Kaçar'in Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözcük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi". *Teke Dergisi*, Sayı: 7/3: 1472-1499.
Rahimi, Farhad. 2018. *Fethali Kaçar'ın Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ.
Rahimi, Farhad. 2019. "Abuşka Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 8/3: 1293-1312.
Rahimi, Farhad. 2019. "Fethali Kaçar'in Çağatay Türkçesi Sözlüğünün Sözlük Bilimi Açısından Değerlendirilmesi". *Teke Dergisi*, Sayı: 8/1: 53-92.
Rahimi, Farhad. 2020. "Bedâyi'u'l-Lügat Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 17, Sayı 3: 412-426.
Rahimi, Farhad. 2020. "Senglah Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Teke Dergisi*, Sayı: 9/2: 530-552.

Rahimi, Farhad. 2021. "Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/4: 393-406.
Rahimi, Farhad. 2021. "Ferheng-i Vassaf'taki Yanlışlar Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/2: 162-170.
Rahimi, Farhad. 2021. "Kitab-ı Türkî (Ferheng-i Nasîrî) Sözlüğündeki Yanlışlar Üzerine". *Bugu Dergisi*, Sayı: 2/1: 36-43.
Rahimi, Farhad. 2021. *Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
Rahimi, Farhad. 2022. "Sözcük ve Sözlük Bilimi Açısından Ferağî'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü". *Turkish Studies - Languages*, 17 (2): 623-659, Ankara.
Rahimi, Farhad. 2022. *Nezrali'nin Çağatay Türkçesi Sözlüğü (Giriş-Metin-İnceleme-Notlar-Dizin)*. Ankara: TDK.
Şen, Mesut. 1993. *Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur: Bâburname Giriş-Metin (Kâbil Ve Hindistan Bölümleri)-Açıklamalı Dizin*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. TB
Tavkul, U. 2000. *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK. Mlk.Tr
TDK. 1993. *Derleme Sözlüğü*. cilt I-IX, 2. baskı, Ankara: TDK. Derleme
TDK. 2009. *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK. Tr.Tr
Tekin, T. - Ölmez, M. - Ceylan, E. - Ölmez, Z. - Eker, S. 1995. *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18, Ankara. Trkm.Tr
Tural, Güzin. 1993. *Ali Şîr Nevâyî, Seb'a-i Seyyâre Metin-Dizin* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. SS
Üşenmez, Emek. 2016. *Özbekçe-Türkçe Sözlük*. Eskişehir: Türk Dünyası Vakfı. Özb.Tr2
Yaman, E. - Mahmud, N. 1998. *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. Ankara: TDK. Özb.Tr1
Yudahin, K. 1988. *Kırgız Sözlüğü*. (Çev.: Abdullah Taymas), Ankara: TDK. Krgz.Tr
Yücel, Bilal. 1995. *Bâbür Dîvânı (Gramer-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. BD
Žahírü'd-dín Muġammed Bābür. *Risāle-yi 'Arūż* El Yazması, [No.y., y.y.].

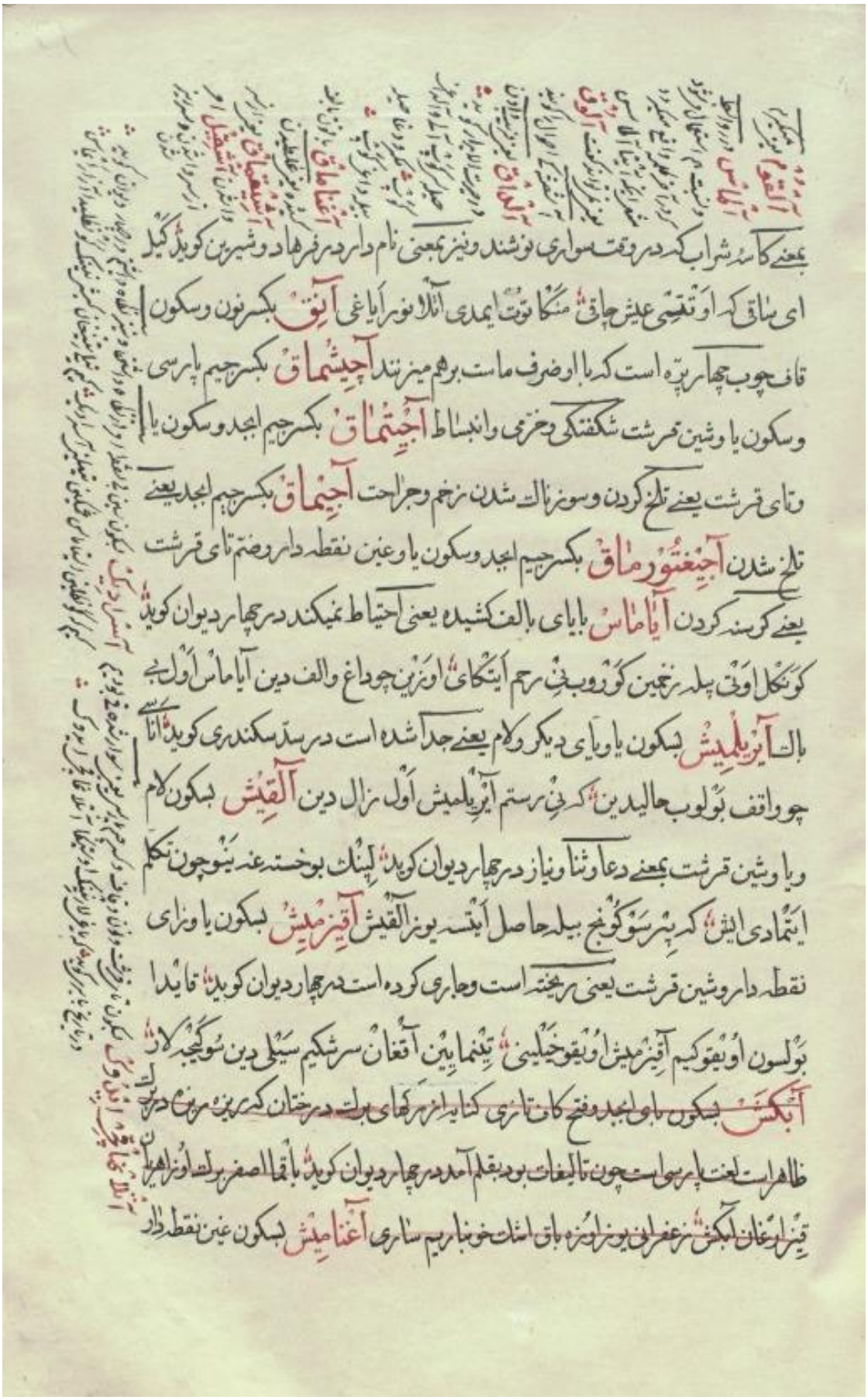
NÜSHALARIN TIPKIBASIMINDAN ÖRNEKLER

TÜ: İran-Tahran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ktp., nr. B-150 (Etrākiyye)

M1: İran-Tahran Milli Ktp. Nüshası, nr. F-1835 (Luġat-ı Etrākiyye)

M2: İran-Tahran Milli Ktp. Nüshası, nr. F-1836 (Behcetü'l-Luġat)

TIBBIYOT TERMINLARINING “BOBURNOMA”DA AKS ETISHI VA INGLIZCHA TARJIMALARI

Teshaboyeva Ziyodaxon Qodirovna*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhamad Boburning asarlari dunyoga mashhur bo‘lib, bir necha asrlardan buyon o‘rganib kelinadi. Uning asarlarida milliy ruh bo‘lib, uning leksikasi va uslubi Markaziy Osiyodagi bitilgan boshqa asarlardan farq qiladi. Juda ko‘p ma’lumotlarni o‘zida jam etgan “Boburnoma” dunyo tillariga ko‘p marta tarjima qilingan. Jumladan, ingliz tiliga bir necha bor tarjima qilinib, ular orasida adekvat sanalgan Jon Leyden va Villiam Erskin (1826), Annetta Susanna Beverij (1921) va Vilyer Tekston (1996)ning tarjimalaridir. Qiyosiy adabiyotshunoslik, tilshunoslik va tarjimashunoslik yo‘nalishidagi tadqiqotlar mana shu uch turdagi nashrdan olib boriladi. Ushbu maqola ham mana shu uch turdagi tarjimalarda “Boburnoma”dagi tibbiyot terminlari tadqiqiga bag‘ishlangan. Unda Zahiriddin Boburning hayrat va achinish ila bayon etgan voqeiy hodisalar orqali oqibatda nima uchun? qanday qilib, qanday kasallik bilan vafot etgani tibbiy terminlar bilan tasvirlab berilgan. Mana shunday misollar orqali tibbiyot terminlarining tarjimalari maqolada ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *asliyat, baxshi, jarroh, yara, fatila, so‘ngak, inchka poychalar, fatila qo‘ymoq, qort chiqmoq, hasba marazi, tarjima.*

REFLECTION OF MEDICAL TERMS IN "BABURNAMA" AND ENGLISH TRANSLATIONS

Annotation

The works of Zahir ad-Din Muhamad Babur enjoy global recognition and have been subject of study for centuries. Distinguished by its national spirit and unique lexicon, Babur's work stands apart from other Central Asian writings. "Baburnama," a rich source of information, has been translated into numerous languages, including notable English translations by John Leyden and William Erskine (1826), Annette Susannah Beveridge (1921), and Wheeler Thackston (1996), each offering comprehensive renditions. This article focuses on a comparative analysis of medical terminology within "Baburnama" across these three translations. It delves into Zahir ad-Din Babur's portrayal of real events, his expressions of surprise and regret, and the circumstances surrounding individuals' illnesses and deaths. The article examines these aspects by analyzing original text excerpts alongside their corresponding medical terms as found in the English translations.

Key words: *original, bakhshi, surgeon, wound, seton, bone, thin bones, to put a seton, to have an absess, hasba fever, translation.*

Kirish

Har bir millatning daho sanalgan mashhur vakillari bor. Mashhurlar olamdan otsalar-da, ularning qilgan yaxshi amallari, meros qilib qoldirgan asarlari hamisha

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, teshaboyevaziyodaxon@navoiy-uni.uz

millat tomonidan yodga olinadi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma”sida keltirilgan “Zikri nomero hakimon umri soniy guftand” – “Shuhrat bilan yodlanishni hakimlar ikkinchi umr deyishar” maqoli bugungi kunda uning o‘zini tez-tez yodga olinishini anlatadi, nazarimda. “Boburnoma”ni o‘rganar ekanmiz, undan hayot uchun ibratli misollarning ko‘pligini anglab yetamiz.

“Boburnoma” o‘zbek olimlari tomonidan H.Qudratullayev, S.Hasanov, N.Otajonov, D.Hoshimova o‘zbek va chet el adabiyoti tarixi ko‘lamidagi tadqiqotlar amalga oshirishilgan. Abdurauf Fitrat, H.Yoqubov, Y.G‘ulomov, V.Zohidov, H.Sultonov, I.Sultonov, A.Qayumov, A.Haitmetov, F.Sulaymonova, N.Mallayev, X.Nazarova, P.Qodirov, S.Jamolov, B.Valixo‘jayev, R.Nabiyev, A.Abdug‘afurov, B.Qosimov, N.Komilov, J.Sharipov, M.Xolbekov, B.Mamatov, G‘.Xo‘jayev, R.Vohidov, I.Sulaymonov singari o‘zbek olimlari asarga tarixiy, adabiy, geografik manba sifatida yondashib, e'tiborni badiiy-estetik qiymatiga qaratganlar.

Tilshunoslik va tarjimashunoslik yo‘nalishida S.Azimjonova, A.Ibrohimov, S.Shukrullayeva, F.Salimova, Z.Xolmonova, L.Xo‘jayeva, N.Jiyanova, N.Otajonov, M.Sobirov, R.Karimov, N.O‘rmonova, M.Amanov, D.Hoshimova (doktorlik dissertatsiyasi) Sh.Haitov, D.Muhammadiyeva qiyoslanayotgan tillar (turkcha, qozoqcha, ingliz, hind va fransuz) vositalarini ko‘proq lug‘aviy muvofiqliklaridan kelib chiqib, tadqiqot olib borishgan.

“Boburnoma” chet el olimlari tomonidan jiddiy o‘rganilgan bo‘lib, u Yevropa sharqshunoslarining diqqat-e’tiborini XVIII asr o‘rtalaridan buyon jalb qilib kelmoqda. Asarni D.Vitsen, J.Leyden, V.Erskin, R.Kaldekot, S.Puul, E.Xolden, M.Elfinston, Jan-Pol Ru, Jan Lui Bake-Grammon, G.Elliot, V.X.Moreland, Pave de Kurteyl, F.G.Talbot, A.Denison Ross, A.S.Beverij, H.Beverij, H.Lemb, A.Shimmel, S.Deyl, M.V.Ko‘prulizoda kabi yirik G‘arb sharqshunoslari, N.I.Ilminskiy, N.N.Pantusov, V.V.Vyatkin, N.I.Veselovskiy, V.V.Bartold, A.N.Samoylovich, M.Salye, A.A.Semyonov, A.Yu.Yakubovskiy, I.V.Stebleva, M.Maklay kabi rus olimlari; Ahmad Ali Ko‘hzod, Abdulhay Habibiy, Gulchin Ma'oniy singari afg‘on va hind olimlaridan: Zokir Husayn, Nurul Hasan, Shafiqa Yorqin, Muni La'l, S.A.Sharmi, R.P.Tripathi, P.Saran, Kanunga, Muhibbul Hasanlar tadqiq qilganlar. Asarining yanada chuqurroq tadqiq etilishining boisi shundaki, undan turli sohalarga oid ma’lumotlar olimshimiz mumkin. Shuningdek, tibbiyot sohasidagi terminlar ham unda yetarlicha qo‘llangan

Shu nuqtayi nazardan bu safargi tadqiqotimizni “Boburnoma”dagi tibbiyotga oid so‘zlar, kasallik nomlarining inglizcha tarjimasini o‘rganishga e’tiborimizni qaratamiz. Asarda muallif kasallik nomlarining ma’nosini ochib berish bilan birga mumtoz adabiyot va zamonaviy ingliz tilidagi ma’nolarini ham ochib beradiki, muallif asarning voqealar bayonini tafsilotlar bilan *qanday qilib?*, *nima uchun?*, *nima u?* degan savollarga javob tariqasida aks ettiradi.

Asarda tibbiyot terminlaridan *mag‘zi chiqmoq, Iligiga qort chiqish, hasba marazi bo‘lmoq, quyong tashvishi, dobg‘uli* kabi kasalliklar mavjudki, ular ingliz tilida qanday aks etishini aniqlash maqolamizda vazifa qilib qo‘yiladi.

Boburning oyog‘i, yani soniga yara chiqqan mahaldagi voqeada ushbu termin aks etgan. O‘sha zamonlar eng yaxshi tabibni yarani davolashga chaqirtirishadi: *Кичик хоннинг қошидин қўпуб, ўзумнинг ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика* ***бахши*** *отлиқ мўғул* ***жарроҳи****ни йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам “****бахши****” дер.* ***Жарроҳлик****да бисёр ҳозиқ эди. Кишининг* ***мағзи чиқса****, дору берур эди. Илиздин ҳар турлук* ***яра*** *бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек*

дору қўяр *эди, баъзиға егали* ***дору*** *берур эди. Менинг бутумнинг* ***яра****сиға бучқоқ ёрмоқни буюрди,* ***фатила қўймади****. Илдиздек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг* ***инчка пойча****си синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб* ***сўнгак****ларини тамом олиб,* ***сўнгак*** *ўрниға доруни ун қилиб солдим. Ул дору* ***сўнгак*** *ўрниға сўнгакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин ожиздурлар* [Бобур 2002, 94].

– Kichik xonning huzuridan chiqib, o‘zimning o‘rdamga keldim. Yaramga qarashga Atika **baxshi** ismli mo‘g‘ul jarrohini yuboribdilar. Mo‘g‘ul xalqi **jarroh**ni ham **baxshi** deydi. U **jarrohlik**da juda mohir edi. Kishining **miyasi** zarb yesa – **dori** berardi. Har turli yaralarni ildizdan qilingan malham bilan oson muolaja qilardi. Ba’zi **jarohat**ga **malham**dek **dori** qo‘yar, ba’zisiga yegani **dori** berardi. Mening sonim **yara**siga jun kuydirib bosishni buyurdi, **pilta qo‘ymadi**. Ildisdek narsani ham bir marta yedirdi. O‘zi der edikim: “Birovning **ingichka poychasi** sinib bir tutamcha yeri mayda-mayda bo‘lib edi. **Etini** yorib **suyaklar**ini batamom olib, **suyak** o‘rniga **dori**ni un qilib soldim. U **dori suyak** o‘rnida **suyakdek** bitdi.” Bunday ajoyib va g‘aroyib hodisalardan anchagina aytib berdiki, viloyat tabiblari bunday davolashdan ojizdirlar [Бобур 2008, 93]. Demak, birinchi keltirilgan misol asliyat matni, undan so‘ng uning tabdili keltirildi, chunki ajratib ko‘rsatilgan so‘zlarning barchasi tibbiyot terminlariga kiradi va ularning ma’nosini tushunib olish qulaydir [Бобур 2008, 93].

Asliyat mahsuli *jarroh, baxshi, yara, fatila, so‘ngak, inchka poychalar*, *fatila qo‘ymoq, doru qo‘yar* ot va fe’l so‘z turkumidan tashkil topgan. Ushbu terminlar “Boburnoma”ning uch turdagi Jon Leyden va Villiam Erskin (1826), Anetta Susanna Beverij (1921) va Vilyer Tekston (1995)ning inglizcha tarjimasida qay tarzda aks etganini kuzatamiz. Asliya matni Jon Leyden va Villiam Erskindsa quyidagicha tarjima qilingan:

After getting up from the little Khan’s, I came to my own camp, when he sent me his own **Yakshi** or **Surgeon** to examine my **wound**. The Moghuls term a **surgeon Yakshi.** He was wonderfully skilful in surgery. If a man’s **brains had come out,** he could **cure** him by medicine; and even where the arteries were cut, he healed them with the utmost facility. To some wounds, he applied a kind of **plaster**; and to some wounded persons he gave a medicine to be swallowed. To the **wound** in my thigh he applied the skin of some fruits which he had prepared and dried, and did not insert a **seton**. He also once gave me something like a vein to eat, and said, “A man had once the **bone of** his **leg** broken in such a manner that a part of the **bone,** of the size of the hand, was completely shattered to pieces. I cut open the integuments, extracted the whole of the shattered **bones**, and inserted in their place a pulverized preparation; the preparation grew in the place of the **bone**, and became **bone** itself, and the leg was perfectly cured.” He told me many similar strange and wonderful stories of cures, such as the **surgeon**s of our countries are totally unable to accomplish [Leyden 1826, 112].

– Kichkina Xonnikida turgach, men o‘z qarorgohimga keldim, u menga **yara**mni tekshirish uchun o‘zining **Yaxshi** jarrohini yubordi. Mo‘g'ullar **jarroh**ni **Yaxshi** deb atashadi. U **jarrohlik**da ajoyib mahoratga ega edi. Agar odamning **miyasi chiqqan bo‘lsa,** uni **dori** bilan davolay olardi va hatto **tomirlari** kesilgan bo‘lsa, ularni eng yaxshi usul bilan davolagan. Ba'zi **yaralar**ga u *gips* turini qo‘llagan; ba'zi **yarado**rlarga esa ichish uchun dori bergan. Sonimdagi **yara**ga o‘zi tayyorlab quritgan ba'zi mevalarning po‘stlog‘ini surdi, lekin **pilta** qo‘ymadi. U ham bir gal menga ichib

qo‘yishim uchun tomirga o‘xshash narsa berdi va shunday dedi: “Bir marta bir odam oyog‘ining **suyagi** shunday singanki, **suyak**ning qo‘l kattaligidagi bir qismi butunlay parchalanib ketgan. Men lat yegan joylarni kesib oldim, hamma singan **suyakl**arni chiqarib oldim va ularning o‘rniga maydalangan dorini qo‘ydim; dori **suyak** o‘rnida o‘sib, **suyak**ning o‘ziga aylandi va oyoq mukammal davolandi. U menga, masalan, bu mamlakat **jarroh**lari umuman qila olmaydigan ko‘plab shunga o‘xshash g‘alati va ajoyib shifo hikoyalarini aytib berdi (Muallif tarjimasi).

Leyden-Erskinning tarjimasi bizningcha yomon emas, asliyatdagi barcha tibbiy terminlar o‘z ma’nosida keladi, lekin har qanday tarjimon adashadigan qiziq hodisa ro‘y bergan. Odatda podshohga eng yaxshi mutaxassislarni tavsiya etishadi. Shu nuqtayi nazardan bo‘lsa kerak, baxshi so‘zi *Yaxshi* (Jarroh)ga aylanib qolgan. Buni mantiqan va mazmunan togri deb oylagan tarjimon *baxshi* mogulcha so‘z ekanligini anglamagan. Natijada *baxshi* sozi “Yaxshi” “ot”dan “sifat”ga o‘zgargan. Inglizcha “seton” so‘zi esa aynan “fatila” yani, “pilta” so‘ziga to‘g‘ri kelgan.

Asliyat matni “Boburnoma”ning ikkinchi tarjimoni Susanna Beverijda quyidagicha beriladi:

I went from his presence straight back to my own camp and there he sent his Mughul **surgeon** to examine my **wound**. Mughals call a **surgeon** also a ***bakhshi***; this one was called Ataka ***Bakhshi*.** He was a very skillful **surgeon**; if a man’s **brains had come out,** he would **cure** it, and any sort of **wound** in an artery he easily healed. For some **wounds** his remedy was in form of a **plaster**, for some medicines had to be taken. He ordered a bandage tied on the **wound** in my leg and put no **seton** in; once he made me eat something like a fibrous root (*yildiz*). He told me himself, ‘A certain man had his leg broken in the slender part and the **bone** was shattered for the breadth of the hand. I cut the **flesh** open and took the bits of **bone** out. Where they had been, I put a remedy in powder-form. That **remedy** simply became **bone** where there had been **bone** before.‘ He told many strange and marvelous things such as **surgeons** in cultivated lands cannot match [Beveridge 1921, 170].

– Men uning huzuridan to‘g'ridan-to‘g'ri o‘z lagerimga qaytdim va o‘sha yerda mening **yara**mni tekshirish uchun o‘zining Mug'ul **jarroh**ini yubordi. Mug‘ullar **jarroh**ni ham ***baxshi*** deyishadi; Bu mug‘ulda ***baxshi*** deb atalgan. U juda mohir **jarroh** edi; agar odamning miyasi chiqqan bo‘lsa, uni davolardi va arteriyadagi har qanday **yara**ni osonlik bilan davolaydi. Ba'zi **yara**lar uchun uning davosi gips shaklida edi, davolash yoki bog‘lab davolash, ba'zilari uchun **dori-darmon**larni qabul qilish kerak edi. U oyog'imdagi **yara**ni bog'lab qo‘yishni buyurdi va hech qanday pilta qo‘ymaslikni buyurdi; bir marta u meni tolali ildiz (*yildiz*) kabi bir narsa yedirdi. U menga o‘zi aytdiki: "Bir odamning **oyog'i ingichka** qismi singan va **suyagi** qo‘lining kengligida **singan** edi. Men **go‘shtni** kesib, **suyak bo‘laklari**ni olib tashladim. Ular bo‘lgan joyga men **dori**ni kukun qilib qo‘ydim. Bu **dori** ilgari **suyak** bo‘lgan joyda **suyak**dek bo‘lib bitdi.” U ko‘p g'alati va ajoyib narsalarni aytib berdi, masalan, bu hududdagi **jarroh**lar unga tenglasha olmas ekan.

Ushbu tarjimada “camp” yani “lager” va “gips” “plaster” so‘zlarini mumtoz matnga biroz to‘g‘ri kelmasligini hisobga olmasak, Susanna Beverij ham yaxshi tarjima qilgan. Tibbiyotga oid so‘zlarning barchasini tarjimada aks ettira olgan.

Asliyat matni “Boburnoma”ning uchinchi tarjimoni V.Tekstonda quyidagicha beriladi: I left *Kichik* Khan and went to my own camp. A Moghul **surgeon** named Atika ***Bakhshi*.** He was quite an expert at **surgery**. If somebody’s **brains had spilled out**, he

gave him some **medicine**. He could easily **treat** any sort of **wound** from his herb bag. For some **wounds,** he prescribed a **salve like medicine**; for others he dispensed **medicine** to be swallowed. For the **wound** on my thigh, he ordered animal's foot to be rubbed on it, and he **did not apply a dressing**. Once he had me swallow something herbal. He used to say, "A fellow broke his leg. It was shattered for a span. I hollowed out the flesh, took out all the **bone splinters**, made a paste, and put it in place of the **bone**. The **medicine** healed just like **bone** where the **bone** had been." He told me all sorts of strange and remarkable maladies the **surgeons** in our country were incapable of **treating** [Wheeler 1996, 127].

– Kichikxonni tark etib, o'z qarorgohimga ketdim. ***Atika Baxshi*** ismli mo'g'ul **jarroh**i. U **jarrohlik** bo'yicha juda yaxshi mutaxassis edi. Agar kimnidir miyasi boshi yorilib chiqib qolsa, u unga dori berardi. U dorivor o't sumkasidan har qanday **yara**ni osongina davolay olardi. Ba'zi **yara**lar uchun u **dori** kabi shilimshiqni buyurdi (suyuq malham); boshqalarga yutish uchun dori berdi. Mening sonimdagi **yara** uchun u va uni bog'lamadi. Bir marta u menga o'simlikdan tayyorlangan narsalarni yutishni buyurdi. "Bir yigit oyog'ini sindiribdi. U bir muddat suyaklari parchalanib ketibdi. Men go'shtni o'yib, barcha **suyak** bo'laklarini chiqarib oldim, o'simlikdan xamir tayyorladim va suyak o'rniga qo'ydim. **Dori suyak** bo'lgan joyda xuddi **suyak** kabi shifo topdi". U menga yurtimizdagi **jarroh**lar davolay olmaydigan turli g'alati va ajoyib kasalliklarni aytib berdi.

Uzoq yillar davomida "Boburnoma" tarjimalarini taqdiq etish asnosida shuni ko'rdikki, V.Tekston tarjimaning barcha metodiga murojaat qilgan. Asliyatning ma'nosi va g'oyasini o'girish, kalkalab tarjima qilish, frazeologik birlikni saqlab qolish va ixchamlilikka ham e'tibor qaratganini guvohi bo'lamiz. Lekin V.Tekstonning tarjimasida asliyatdagi *hayvonning junini kuydirib yaraga qo'yish* muolajasi notog'ri berilgani, bu joyda u *hayvonning oyog'ini surtishni buyurdi* deb adekvat tarjimaga erisha olmagan. Lekin *singan ingichka poychalar*ni voqeiy bayon etishini tarjimada juda yaxshi aks ettirganini ko'rsatadi.

Zahiriddin Bobur qo'l ostidagi beklarini maqtar ekan, albatta, yana boshqa bir bekini uning ziddi ekanligini ta'kidlaydi. Yillar davomida sinalgan, unga qilgan xizmatlarini taftish qilib, oqibatda nima ro'y berganini va o'zi ham undan dili og'riganini bildiradi. Ana shunday misollardan biri asliyatda quyidagicha beriladi:

Менинг ҳам табъим бу мардак била ёмон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам тавақҳумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст ўшул рухсат олғон била Танбал қошиға бордилар. Танбалға муқарраб бўлуб, ғалаба ёғийлиқлар ва ёмонлиқлар бу оталиқ-ўғуллуқтин зуҳурга келди. Бир икки йилдин сўнг Али Дўстнинг ***илигига қорт чиқиб*** *ўлди* [Бобур 2002, 77]. Oylaymizki, ushbu matn o'quvchiga tushunarli va tabdilga hojat yo'qdir. Ushbu matndagi *qort chiqmoq*-kuydirgi chiqmoq yoki hozirgi zamonaviy tibbiyotda rus tilidagi "сибирская язва", yani "saraton"ni anglatadi. Demak, qo'liga qort chiqib o'lishi saratondan ekanligini anglatadi.

J.Leyden-V.Erskin asliyat matnini quyidagicha tarjima qiladi: I had conceived a rooted dislike to the man. Partly from shame and partly from apprehensions, he could no longer remain with me, and asked leave to retire, which I granted with great pleasure. Ali Dost and Muhammed Dost, on leaving me, went and joined Tambol, by whom they were received and treated with much distinction; and I afterwards had many proofs of the mutinous and incendiary temper of both father and son. A year or

two after, Ali Dost was siezed with **a cancerous sore** in the hands, of which he died [Leyden 1826, 83].

– Men bu odamni ich ichimdan yomon koʻrardim. Qisman uyatdan, qisman xavotirdan u endi men bilan qola olmadi va nafaqaga chiqish uchun ruxsat soʻradi, men buni mamnuniyat bilan qabul qildim. Ali Doʻst va Muhammad Doʻst meni tark etib, Tambalga qoʻshilishdi. Keyinchalik menda ota va oʻgʻilning qoʻzgʻolon va qizgʻin kayfiyati haqida koʻplab dalillari bor edi. Oradan bir-ikki yil oʻtgach, Ali Doʻst qoʻlida chiqqan **saraton yarasi**dan vafot etibdi.

Ushbu matnda faqatgina "a cancerous sore" tibbiyot termini boʻlib, ya'ni "saraton yarasi" kabi oʻgirilgan va adekvat tarjimaga erishgan.

Asliyat matnining Susanna Beverijdagi tarjimasi quyidagicha beriladi:

As for me, my very nature resisted ill with the manikin's! From shame and fear, he could stay no longer with us; he asked to leave; I took it as a personal favor; I gave it. On this leave, he and his son, Muhammad-dost went to Tambal's presence. They became his intimates, did from father and son alike, much evil and sedition issued. Ali-dost died a few years later from **ulceration** of the hand [Beveridge 1921, 125].

– Menga kelsak, mening tabiatimga bu erkak unchalik mos kelmas edi! Uyat va qoʻrquv tufayli endi u biz bilan boshqa qololmadi va ketish uchun ruxsat soʻradi. Men buni shaxsiy manfaat sifatida qabul qildim va javob berdim. U oʻgʻli Muhammad-doʻst bilan Tambal huzuriga ketdi. Ota va oʻgʻildan koʻp yovuzliklar boʻlib, fitna koʻtarib, uning yaqiniga aylandilar. Ali Doʻst bir necha yil oʻtgach, **qoʻlidagi yara**dan vafot etdi. Susanna Beverijda "qoʻliga qort chiqmoq" fe'ldan iborat kasallikning inglizchasida "ot" – "ulceration"- "yara"dan iborat boʻlgan.

V. Tekstonda quyidagicha tarjima qilinadi: Even my nature was repulsed by this fellow. No longer able to stay on account of shame and fear, he requested leave. I did him a favor and let him go. As soon as they were given leave, Ali-Dost and Muhammad-Dost went to Tambal. As they became intimates of Tambal, much sedition and evil issued from this father-son pair. A year or two later Ali-Dost died from an **abscess** on his hand [93].

– Hatto mening tabiatim ham bu odamdan jirkanishimni korsatardi. U uyat va qoʻrquv tufayli endi qola olmay, ketishga ruxsat soʻradi. Men unga yaxshilik qilib qoʻyib yubordim. Ali Doʻst va Muhammad Doʻst Tambalga ketishdi. Bu ota-oʻgʻil juftligi koʻp fitna va yomonliklari bilan Tambalga yaqin boʻlib olishdi. Bir-ikki yil oʻtgach, Ali-Dost qoʻlidagi **xoʻppozdan** vafot etdi.

Ushbu tarjima orqali zamonaviy va ogʻzaki nutqqa moyil Vilyer Tekstonnning uslubi bora bora yorqinlashganini koʻramiz. Uning tarjimasida *iligiga qort chiqmoq – xoppoz* leksik birligi "ot" turkumiga va ogʻzaki nutqqa mansub tibbiy soʻzni qoʻllagan.

Bobur asarda juda koʻp marta oʻzi va yaqinlarining qanday kasalga chalingani haqida batafsil yozadi. Oʻzining onasi haqidagi yozgan voqeasi quyidagicha:

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигорхонимга ***ҳасба марази*** *ориз бўлди, фасод қилдилар, ноқис воқиъ бўлди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Саййид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни Тенгри раҳматиға борди* [Бобур 2002, 124]. – Muharram oyida onam Qutlugʻ Nigorxonim **terlama kasaliga chalindi**. Qon olishdi. Foydasi boʻlmadi. Bir xurosonli tabib bor edi. Sayyid tabib derdilar. Xuroson usuli bilan tarvuz berdi. Ajal yetib kelgan ekan, olti kundan soʻng shanba kuni Tangri rahmatiga bordi [Бобур 2008, 123].

In the month of Moharrem, my mother, Kutluk-Nigar Khanum, **was seized with the pustulous** (psorias) **eruption**, termed *Khasber*, and **blood** was let without effect. A Khorasan physicians, named Sayed Tabib, attended her; he gave her water - melons according to the practice of Khorasan; but as her time was come, she expired, after six day's illness, on a Saturday, and was received into the mercy of God [Leyden 1826, 169].

– Muharram oyida onam Qutluk-Nigorxonim ***Xasba*** deb atalgan (**psorias**) kasalining zo'rayishi bilan xastalandi va **qon olidirishlar** ta'sir qilmadi. Xurosonlik tabiblardan biri Sayid Tabib ismli uni ko'rgani keldi; unga Xuroson amaliyotiga ko'ra tarvus yedirdi. Ammo vaqti kelgan ekan, u olti kunlik kasallikdan so'ng shanba kuni vafot etdi va Xudoning rahm-shafqatiga sazovor bo'ldi. (Muallif tarjimasi).

Ushbu tarjimada "Hasba marazi" ingliz tilida "was seized with the pustulous (psorias) eruption" – *Xasba* termini bo'lgan (psorias) kasali, deb beriladi. Lekin psoriazdan inson halok bo'lmaydi va tarjima xato. Qolgan tibbiy termin "qon oldirishlar" to'g'ri tarjima qilingan.

Asliyat matnining Susanna Beverijdagi tarjimasi quyidagicha beriladi:

In the month of Muharram my mother **had fever**. Blood was let without effect and a Khurasani doctor, known as Sayyid Tabib, in accordance with the Khurasan practice, gave her water-melon, but her time to die must have come, for on the Saturday after six days of illness, she went to God's mercy [Beveridge 1921, 246].

– Muharram oyida onamning **isitmasi ko'tarildi.** Qon oldirish ham ta'sirsiz bo'ldi va xurosonlik bir Sayyid Tabib Xuroson amaliyotiga ko'ra unga tarvuz berdi, lekin uning o'lim vaqti kelgan bo'lsa kerak, chunki olti kunlik kasallikdan so'ng shanba kuni Xudoning rahmatiga bordi.

V. Tekston tarjimasi: In the month of Muharram (June 1505) my mother, Qutlugh Nigar Khanim, fell ill with **spotted fever**. She was bled without effect. A Khurasani physician named Sayyed Tabib prescribed watermelon in accordance with the treatment in Khurasan. As her time must have come, she passed way six days later, on Saturday [Wheeler 1996, 184].

– Muharram oyida (1505-yil iyun) onam Qutlug' Nigorxonim **toshma toshadigan isitma** bilan kasal bo'lib qoldi. Unga hech qanday dori ta'sir qilmay qon ketdi. Sayyid Tabib ismli xurosonlik tabib Xurosondagi muolajaga muvofiq unga tarvuz buyurdi. Vaqti kelgan bo'lsa kerak, u olti kundan keyin, shanba kuni olamdan o'tib ketdi

Tibbiyot termini "*Xasba* marazi"ni Susanna Beverij "spotted fever" yani inson kasal bo'lgandagi "toshma toshadigan isitma" bilan degan ekvivalentni qo'llaydi. Xasba so'zi uning tarjimasida tushib qoladi.

Hozirgi kunda "quyonchiq kasali" deb ataladigan, inson tanasida og'riqli bo'lib, u doim inson tanasida ko'chiq yurishi, bo'g'in kasali yoki ruscha "podagra"ni anglatib, eski o'zbek tilida ham "quyong tashvishi" deb ataladi. Zahiriddin Boburning o'zi sog'ligi haqida qilgan bayonida ushbu "quyong tashvishi"ni shunday tasvirlaydi:

Нижров дараларидин Пижрон дараси алалхусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлик била машҳур ва маъруф эдилар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди, Қосимбек ҳам борди. Черик бориб Саркўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар. ***Қуёнг ташвиши*** *жиҳатидин миҳафадек нима ясаб, Борон ёқасидан шаҳрғача мени кўтариб, Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ*

бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумга ***добғули*** *чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сиҳат топиб, Чорбоқға чиқтим. Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди* [Бобур 2002, 127].

– Nijrov daralaridan Pijronda, G‘ayn kentining ulug‘i Husayn G‘ayniy og‘a-inisi bilan itoatsizlik va bezbetlikda mashhur bo‘lib tanilgan edilar. Ularga qarshi lashkarni Jahongir mirzoga boshlatib yuborildi. Qosimbek ham bordi. Lashkar borib Sarko‘bga chiqib singirlangan yerni kuch bilan olib, bir guruhini qatl ettirdi. **Quyonchiq xastaligi** tashvishi tufayli taxtiravondek narsa yasab Boron sohilidan shahargacha meni ko‘tarib Bo‘stonsaroga keltirdilar. O‘sha qishning o‘zida bir necha kun Bo‘stonsaroda o‘tirdim. Bu kasallik hali-hanuz tuzalmasidan, o‘ng yuzimga **chipqon chiqdi**, nashtar soldilar. Bu xastalikka qarshi surgi ichdim. Sihat topib, chorboqqa chiqdim. Jahongir mirzo mulozamatga keldi. [Бобур 2008, 127].

“Qoyong tashvishi” (quyonchiq kasali) bilan “dobg‘uli chiqmoq” (chipqon) tibbiyot terminidir. Ushbu kasallik nomlarining uch turdagi inglizcha tarjimalarda kuzatamiz.

Among the glens of the valley of Nijrow, that of Bechghan is the chief, and is the principal district in the valley. The headman, Hussain Ghaibi Agha, and his younger brother, were noted for their rebellious and contumacious spirit. I dispatched a division against him, under the command of Jehangir Mirza, whom I made Kasim Beg accompany. The detachment went, attacked, and took by storm, a rough stone fort, or Sanger, which had been thrown up, and inflicted on part of them the punishment they deserved. In consequences of the **pain**, I suffered from my lumbago, they made a sort of litter, in which I was conveyed from the banks of the Baran to the city, where I was lodged in the Bostan-Sara, and spent there some part of winter. My first complaint was not removed, when I was **seized with boils on my right cheek**, which I **got lanced.** I also used laxatives for this disorder. On getting better I moved into Charbagh. Jehangir Mirza came thither to pay his respects to me [Leyden 1826, 175]

– Nijrov vodiysidagi daralar orasida *Bechghan* shahri bosh va vodiydagi asosiy tuman hisoblanadi. Husayn G'aybi boshliq og'a, uning ukasi isyonkorlik va bezbetlik ruhi bilan mashhur edi. Men unga qarshi Jahongir Mirzo qo‘mondonligida bo‘linmani jo‘natdim, uni Qosim begimga hamroh qildim. lashkar borib, hujum qilib, bo‘ron bilan otib tashlangan qo‘pol tosh qal'ani yoki sangerni egallab oldi va ularning bir qismiga o‘zlariga munosib jazo berdi. Og'riq tufayli men **bel og'rig'imdan** azob chekdim, ular bir xil axlat yasashdi, ularda meni Baran qirg'og'idan shaharga olib borishdi, u erda meni Bo‘ston-Saraga joylashtirdilar va u erda qishning bir qismini o‘tkazdilar. Mening birinchi kasaligim tuzalmadi, o‘ng yanog'imda **yiringlar** paydo bo‘lganida, mening yuzimga nayza sanchib, uni olib tashlashdi. Men sog‘ligimdagi tartibsizlikka qarshi dori ham ichdim. Yaxshi bo‘lganimdan so‘ng Chorbog'ga ko‘chib o‘tdim. Jahongir Mirzo u yerga kelib, menga hurmat bajo keltirdi.

Tarjimadagi “quyong tashvishi” “bel og‘rig‘i” tarzida beriladi, “dobg‘uli esa “yiringlar” tarzida tarjimada aks etadi.

Asliyat matnining Susanna Beverijdagi tarjimasi quyidagicha beriladi:

Of the (seven) valleys of the Nijr-water the Pichkan-valley,– and of the villages in the Pichkan-valley Ghain,– and of Ghain its head-man Husain *Ghaini* in particular, together with his elder and younger brethren, were known and notorious for obstinacy and daring. On this account a force was sent under Jahangir Mirza, Qasim

Beg going too, which went to Sar-i-tup (Hill-top), stormed and took a *sangur* and made a few meet their doom. Because of **sciatic pain,** people made a sort of litter for me in which they carried me along the bank of the Baran and into the town to the Bustan-sarai. There I stayed for a few days; before that trouble was over **a boil came out on my left cheek**; this was lanced and for it I also took a purge. When relieved, I went out into the Char-bagh [Beveridge 1921, 253-254].

– Nijr suvning (yetti) vodiysidan Pichkan vodiysi va Pichkan vodiysidagi G'ayn qishloqlari va G'aynning boshlig'i Husayn G'ayni, xususan, katta va kichik birodarlari bilan birga edi. U o‘jarligi va jasurligi bilan tanilgan va mashhur edi. Shu munosabat bilan Jahongir Mirzo boshchiligida Qosim begim ham Sar-i-tupga borib, bostirib kirib, sangur olib, bir necha kishini halokatga uchratgan. **Asab yo‘li bo‘ylab harakatlanadigan og'riq tufayli** Odamlar menga bir quti yasashdi, ular meni qutiga solib, Baron qirg'og'i bo‘ylab shaharga, Bo‘ston-saroygacha olib borishdi. U yerda bir necha kun qoldim; o‘sha muammo tugamaguncha, chap yonog'imga (furunkul) yiringli yara chiqdi; buning uchun surgi dori ichdim. Xalos bo‘lib, ko‘nglim tinchib, Chorbog‘ga chiqdim.

Ushbu tarjimadan ko‘rinadiki, agar mutaxassis tarjimon bo‘lmasa, “Quyong tashvishi”ni **sciatic pain** “Siydik yo‘lidagi og'rig'i tufayli” deb berishi aniq, unda bu talqin xato bo‘ladi. Aslida uni “Asab yo‘li bo‘ylab harakatlanadigan og'riq tufayli” deb berildi. “Dobg‘uli” esa “a boil” tarjimonning yolg‘on do‘sti orqali aks etgan.

Asliyat matni V. Tekston tarjimasida quyidagicha beriladi:

Known for insolence and fearlessness throughout the Nijrao valleys, and in particular the Pachaghan valley, were the headman of the village of Ghain, Husayn Ghaini, and his brothers. Jahangir Mirza was put in charge of the army and dispatched to deal with them. Qasim Beg was along too. The army went, took by storm the place that had been fortified, and put a number to death. Because I had **sciatica**, I had a contraption like a litter built to take me to town from the banks of the Baran. They put me in the Bustan Sara, where I stayed for a few days that winter. No sooner had I recovered from that **illness** that I got a boil on my right cheek. It **was lanced**, and I **took a purge** too. When I was well, I went out to the Charbagh. [Wheeler 1996, 191].

– Nijrav vodiylarida, xususan, Pachag'on vodiysida takabburlik va qo‘rquvsizlik bilan mashhur bo‘lgan G'ayn qishlog'ining boshlig'i Husayn G'ayni va uning ukalari edi. Jahongir Mirzo lashkarboshi qilib, ular bilan shug‘ullanish uchun jo‘natildi. Qosim begim ham birga edi. Qo‘shin borib, mustahkamlangan joyni bostirib, bir qatorni o‘ldirdi. Menda ***sciatica*** borligi sababli, meni Baran qirg'og'idan shaharga olib borish uchun qurilgan taxtaga o‘xshash narsada olib borishdi. Meni Bo‘ston-Saraga olib borib qo‘yishdi, qishda bir necha kun shu yerda qoldim. O‘sha kasallikdan tuzalishim bilanoq o‘ng yonog'imda **yiring** (furunkul) paydo bo‘ldi. U nayzalangandan so‘ng, men ham xalos bo‘ldim. Sog‘ayib bo‘lgach, Chorbog‘ga chiqdim.

V.Tekstonda ham “Quyong tashvishi” Susanna Beverijdagi kabi ***sciatica*** termini qo‘llangan va “dobg‘uli” “yiring” tarzida aks etgan. Matn ichidagi tibbiyot terminlarini alohida o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, tarjimonlar ushbuni berishda birmuncha qiyinchilikka duch keladilar. Shunday bo‘lsa-da, ular o‘zlarining tarjimadagi yondashuvlarini bera olgan.

Xulosa tarzida shuni ta’kidlab aytish joizki, asliyatni tarjimada qayta yaratish har uchala tarjimon uchun oson bo‘lmagan. “Boburnoma”dagi tibbiy terminlar tarjimalarning birida ekvivalenti berilsa, boshqasida aynan o‘sha terminlarni (sciatic)

qo‘llash orqali aks etadi. Muallifning hayotiy voqealar asosida bayon qilishi esa tarjimonga qulaylik tug‘dirgan va ularni ogohlikka chaqirgan. “Boburnoma”dan tibbiy terminlarni alohida tadqiqot doirada o‘rganish ham yaxshi samara beradi. O‘quvchi eski o‘zbek tili matnidan boxabar bo‘lishi bilan birga uning uch turdagi tarjima variantlaridan ham o‘z bilimlarini shakllantiradilar. Uch turdagi tarjimalarni o‘rganish orqali ekvivalentlik hodisasi bilan yuzma-yuz keladi.

Adabiyotlar

Beveridge, Anette Susannah. 2021. *The Babur-nama in English. Emperor of Hindustan Babur.* London.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома.* Тошкент: Шарқ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2008. *Бобурнома.* Тошкент: Ўқитувчи.

Кунин А.В. 1984. *Англо-русский фразеологический словарь.* Москва: Русский язык.

Xolmonova Z.T. 2021. *“Boburnoma” til qomusi.* Тошкент: Akademnashr.

John Leyden. 1826. *Memoirs of Zehir-Ed-Din Muhammed Baber: Babur Emperor of Hindustan*. London.

Wheeler M. Thackston. 1996. *The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor*. New York.

http://www.apnaorg.com/books/english/baburnama/book.php?fldr=book

www.ziyouz.com kutuxonasi Навоий асарлар луғати, 1993.

BABUR DİVANINDA GEÇEN ORGAN ADLARIYLA YAPILMIŞ DEYİMLER

Süveyda ŞAHİN*

Nergis BİRAY*

Özet

Bir dilin kalıp söz, atasözü, ikilemeler gibi söz varlığının önemli bir parçasını da deyimler oluşturur. Deyimler, mecazi bir yapıya sahiptirler ve sosyal yapının göstergesi olarak da nitelendirilebilirler. Bir dili öğrenerek ona nüfuz edebilmenin gücü de deyimlerden geçer. Her milletin kültürel yapısı çevresinde oluşan ve ortak kültürün de mirası olan deyimler, yüzyıllarca yapılarını da anlamlarını da koruyarak tarihi dönemlerde çok küçük değişiklikler geçirerek günümüze kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Tarihi süreklilikleri ve mecazi yapıları sebebiyle metinlerin anlaşılması ve yorumlanmasında, başka bir Türk lehçesine aktarılmasında deyimlerin önemi yadsınamaz.

Bu amaçla bildirimizde 16. yüzyıla ait Babur divanında yer alan organ adlarıyla kurulmuş deyimleri tespit edip sınıflandırarak anlam ve yapı bakımından ele almak istedik. Eserde kullanılan deyimlerin bugün de varlıklarını sürdürüp sürdürmedikleri,

* Arş. Gör. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü suveydasahin48@gmail.com 8

* Prof. Dr. Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü nergisb@gmail.com

anlamlarının aynı şekilde yaşayıp yaşamadığı konusu da bildirinin sonucunda belirlenecektir.

Anahtar Kelimeler: *Babur Divanı, organ adları, deyim, anlam ve yapı.*

EXPRESSIONS MADE WITH ORGAN NAMES IN BABUR'S DIVAN

Annotation

Idioms constitute an important part of a language's vocabulary such as stereotypes, proverbs, and dilemmas. Idioms have a figurative structure and can also be characterized as indicators of social structure. The power of learning a language and penetrating it through idioms. Idioms, which are formed around the cultural structure of each nation and are the heritage of the common culture, have preserved their structures and meanings for centuries and have survived to the present day with very minor changes in historical periods. Due to their historical continuity and figurative structures, the importance of idioms in understanding and interpreting texts and transferring them into another Turkish dialect cannot be denied.

For this purpose, in our paper, we want to identify and classify the idioms formed with the names of organs in the Babur divan of the 16th century and discuss them in terms of meaning and structure. Whether the idioms used in the work continue to exist today and whether their meanings live in the same way will be determined at the end of the paper.

Key words: *Babur Divan, organ names, idiom, meaning and structure.*

Giriş

Deyim kelimesi Türkçe Sözlükte "Gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği, tabir" (https://sozluk.gov.tr/ e-erişim 08.09.2023) şeklinde tanımlanmaktadır. Korkmaz, Aksoy, Elçin, Par da deyimlerin gerçek anlamları dışında kullanıldığından, özel bir yapıya sahip kelime, kelime grubu veya cümle olduklarından, kalıplaşmış yapılarından bahsetmektedirler [Korkmaz 2010, 66; Aksoy 1993, 52; Elçin 1981, 706]. Onların en büyük özellikleri kalıplaşmış ifadeler olmalarıdır. Bu açıdan ele alındıklarında parçalanamadıkları, kelimelerinde değişiklik yapılamadığı görülür. Bir durum ve kavramı karşılarlar. Anonim ürünler olarak anlatıma güzellik katan, canlı ve ilgi çekici dil birlikleri olduğu söylenebilir.

Edebi eserlerin söz varlığı içinde yer alan deyimler hem metinlerin anlaşılması, yorumlanması ve anlamlandırılmasında, hem de dil öğretimi çalışmalarında önemli bir yer teşkil etmektedir. Bir dile hakim olabilmenin yolu deyim, kalıp söz ve atasözü gibi dil birliklerinin iyi öğrenilmesiyle mümkündür. Ortak kültür unsurları içinde yer alan bu söz birlikleri şair ve yazarların üslup özelliği olarak çarpıcı, özgün ve ilgi çekici anlatım yollarından biridirler de. Her insanın ve insan topluluğunun olduğu gibi her dilin de dünyayı kavrayışı, anlayışı ve anlatışı kendine özgüdür ve kalıplaşmış dil birlikleri bu kendine özgülüğü oluşturan temel ögelerdir. Bu yapıları incelemek, bir dilin inceliklerini kavramak anlamını da taşır. Aksan, deyimi "Belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür. Deyimler bir dilin anlatım yollarını, o dili konuşan toplumun geçmişini, yaşam biçimini, geleneklerini ve özelliklerini belirten ipuçları sağlarlar" (2003: 35-36) ifadeleriyle tanımlar. Dil konuşurlarının anlatım gücünü, dili kullanma başarısını, benzetme ve nükteye olan

eğilimini de bu kullanımdan anlarız (Aksan 1999: 91). Akar'a göre de halk bilimi üzerinde çalışanlar sadece deyimlere bakıp onları inceleyerek bir toplumun bütün kültürünü irdeleyebilir, önemli sonuçlar çıkarabilirler [1994, 32].

Türkçe deyimler bakımından zengin, anlatım gücü yüksek bir dildir. Deyimlerdeki kısa ve mecazi anlatım, bir zeka ürünü olduklarının da göstergesidir. Bu yapıları kullanan insanlar böylece hem etkili bir anlatıma ulaşmakta hem de anlam dünyalarını soyut düşünce bakımından geliştirmektedirler.

Deyimler, "bireysel ve nedenli olan bir sözdizimi biriminin genelleşip yaygınlaşması ve nedenliliğini yitirmesiyle ortaya çıkarlar ve tek bir sözcük gibi algılarlar. Deyimlerin yapısındaki sözler bir bütünlük oluştururlar ve anlam bakımından parçalanamayan bir söz birimidirler. Deyimlerin anlam açısından kaynakları, dilin ve dili kullananların geçmişiyle de bağlantılıdır" [Karaağaç 2013, 271-272].

Ahanov' a göre deyimler yapılarına göre iki gruba ayrılabilir. İlk gruptaki deyimler kendi içinde iki gruba ayrılır. Bunlar; «yapı bakımından cümle özelliği gösteren, anlamları yönünden bildirişimlik deyimler ve öznel deyimler»den oluşmaktadır. İkinci gruptakiler ise «birer söz grubu» yapısındadırlar. Bunların da birkaç çeşidi vardır [2013, 180].

İnsanların zihninde ve düşünce dünyasında farklı olaylar farklı izler bırakır. Bu durum deyimlerin oluşmasında yer alırken bunun dışında tarihi olaylar, çeşitli inanış ve rivayetler de onların yapısında ve oluşumunda rol oynarlar. Halkın etnografyasının öğrenilmesinde de etkili olan deyimler, zaman içerisinde genel söz varlığının dışında kalabilirler. Bu amaçla Türkçenin tarihi dönemlerden bugüne ulaşan edebi eserlerinden derlenecek deyimlerin dönem dönem, lehçe lehçe tespit edilmesi yanında anlamlarının belirlenmesi, bu dönemlik ve tarihi ve günümüz lehçelerine ait çalışmaların art ve eş zamanlı karşılaştırmalar ve değerlendirmelerle birleştirilerek Türkçe Deyimler Sözlüğünün hazırlanması büyük önem arz etmektedir.

Deyimlerin sınıflandırılması üzerine yapılan çalışmalardan biri Aksoy'a aittir. O, deyimleri "sözcük öbeği durumundaki deyimler", "tümce durumundaki deyimler" şeklinde iki gruba ayırmaktadır [1993, 39]. Ergin, deyimleri ayrı olarak incelemez, birleşik kelime, birleşik isim gibi yapıların kendine has bir sentaks yapılarının olduğunu söyler (1985: 385-386). Hatiboğlu Türkçedeki anlam kalıplaşmalarını da ele aldığı makalesinde deyimleri "Cümle hükmünde olanlar", "Cümle hükmünde olmayanlar" olarak iki gruba ayırmıştır [1988 203-244]. Korkmaz deyimleri "Anlamca kaynaşmış ve deyimleşmiş birleşik filler" başlığı altında inceler ve deyimleri "Ad ya da ad soylu bir veya birden çok kelimenin belirli şekil kalıpları içinde bir esas fiil ile birleşerek anlam kayma ve kalıplaşmasına uğramasından oluşmuştur" ifadeleriyle tanımlar [2009, 153]. Gencan "Öbekleşmiş eylemler" konusunda ele aldığı deyimleri "Ad olan deyimler; Sıfat görevli deyimler; Belirteç olan deyimler, Eylem görevli deyimler; Eylem türevlerinin birkaç sözcükle değişik biçimlerde kaynaştığı deyimler; Durum takısı almış olumsuz eylem türevleri ile öbekleşmiş eylemler…" şeklinde altı grupta sınıflandırır (1983: 319). Karahan ise deyimleri "anlamca kaynaşmış birleşik fiiller" konusu içinde ele almaktadır (1999: 38). Özezen deyimleri "iki veya daha fazla sözcüğün bir araya geldiği ve herhangi bir öbek türünde (ad tamlaması, sıfat tamlaması, edat öbeği) olanlar; sonu mastarla bitenler; cümle biçiminde olanlar" başlıkları altında gruplandırmıştır (2001: 872).

Bu bildiride inceleyeceğimiz söz varlığı ögesi Babur'un divanında yer alan organ adlarıyla oluşturulmuş deyimler olacaktır. Babur'un Divanındaki deyimler anlamlarına ve yapılarına göre sınıflandırılacak, dönemi içerisinde kullanıldığı şekliyle anlamı belirlenmeye çalışılacaktır. Daha sonra yer alacak olan sonuç bölümünde de elde edilen malzemeden hareketle değerlendirmeler yapılacaktır.

A. Babur'un Divanından Tespit Edilen Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Anlam Bakımından Tasnifi

1. Ağlama

közdin kan tök- (98/5) Ağlamak.

2. Anmak

atını tilinge köp meẕkūr it- (4/107) Adını diline pelesenk etmek.

3. Bakmak/ Bakış/ İma Etme

köz sal- (61/2) Göz koymak, göz atmak.

kaşıng sikritip közüng oynat- (88/2) Kaş göz oynatmak, gözlerini açıp kapatarak imada bulunmak.

4. Baş Kaldırma

baş köter- (87/2) Baş kaldırmak.

5. Beğenmek/ Hayran Olmak

köz ala al-(85/2) Bir şeye, bir yere bakmaktayken hayranlık duyarak gözünü oradan başka bir yere çevirememek, gözünü alamamak.

6. Bekleme

köz tutma (24/1) Bekleme, umma.

7. Bir İşe Başlama/ Girişme

ayak koy- (12/3) Ayak basma, girme, başlama.

8. Çekip Gitme/ Terk Etme

al başıngnı kit (388) Çekip git!

baş alıp kit- (474/1, 125/16, 474, 115/5, 125/6) Çekip gitmek.

başım alıp kit- (134/2) Çekip gitmek.

başımnı alıp kit-(115/1, 190/2, 571/4, 95/5) Çekip gitmek.

başını alıp kit-(138/2) Çekip gitmek, terk etmek.

9. Değer Vermek

başdın kiç- (12/3) Uğruna ölümü göze almak.

baş koy- (12/2) Bir şey uğrunda ölümü göze almak.

ildin koy- (4/111) Sahip çıkmak, elinden bırakmak.

10. Dert/ Dert Çekmek

bagrını kan kıl- (98/5) Dertlenmek.

bagrımnı kan kıl- (37/2, 98/5) Dertlenmek, derde salmak.

başımga cefā taşını yagdur- (465) Başıma eziyet taşlarını yağdırmak, dertlere salmak.

11. Dikkat Etmek

köz aç- (96/2) Bakmak, dikkat etmek, tanımaya başlamak.

12. Dilemek/ İstemek/ Arzulamak

baş ur- (56/1) İsteği ve dileği için girişimde bulunmak, istemek, dilemek.

baş urup kitme-(56/1) İsteği ve dileği için girişimde bulunmamak, istememek, dilememek.

közüm tik- (122/2) Bir şeyi elde etme, ele geçirme isteğine kapılmak.

yüzümni yüzingdin kiterme- (126/21) Yüzümü yüzünden çevirmemek.

13. Göz Önünde Olmak/ Göze Çarpmak/ Aniden Görmek

közge il- (84/5, 556/8,) Göze takılmak, göz önünde olmak.

közümge kadem bas- (128/29) Gözüme görünmek.

közümge uçra- (39/1) Gözüne çarpmak, birden görmek.

14. Güç

ayagım yit- (9/5, 115/1) Gücüm yetmek, ayağımın gittiği yere kadar devam etmek.

15. İşitmek/ Dinlemek

kulagıng tolga- (93/4) İşitmek, dinlemek.

kulak tut- (4/167, 62/2) Dinlemek.

kulak sal- (34/6, 42/5) İşitmek, dinlemek.

16. İtaat

badedin baş köter- (87/2) Meyden vazgeçmek, meye baş kaldırmak.

17. Kargış/ Beddua

ayagım sın-(110/1) Kadehi kırılmak.

18. Karşılaşmak/ Karşılaştırmak/ Önüne Gelmek

yüz kiltür- (78/5) Karşısına getirmek (?)

yüzünge yüz koyar (70/2) Yüz yüze gelmek.

19. Konuşmak

dil boşat- (4/75) Konuşmak.

leb aç- (96/2) Söze başlamak, bahis açmak.

20. Mutluluk/ Mutlu Etmek

başını kökke yitkür- (113/2) Mutlu etmek.

21. Ortaya Çıkmak

yüz körset- (60/1) Ortaya çıkmak.

22. Saygı Duymak

başımnı tufeyl ḳıl- (252/1) Başımı sunmak.

yirge baş çal- (40/5, 85/4) Başını yere eğmek.

23. Sertleşmek

süngek bol- (tenim s.) (123/4) Kemikleşerek, donup kalmak.

24. Sunmak

ayak tut- (11/4) Kadeh sunmak (söz açmak ?).

25. Şaşırmak

irnini tişle- (107/3) Şaşırmak, şaşkınlıktan dudaklarını dişlemek.

lebin tişle- (107/3) Şaşırmak, şaşkınlıktan dudaklarını ısırmak.

26. Tutmak

ilgini tart- (108/9) Elini tutmak.

27. Umutsuzluk/ Karamsarlık

köz yum-(67/4) Umudunu kesmek.

28. Utanma

yüzüm ḳara (olmak) (195/2) Utanacak bir durumda olmak.

29. Uyku/ Uyumak

uyku közdin uç- (39/3) Uyuyamamak.

30. Üzülmek/ Canı Yanmak

yürekni til- (8/4) Yüreğini delmek, canını yakmak.

31. Yalvarma/ Yalvarmak

ayagıdın başnı köterme- (445/1) Yalvarmaktan vazgeçmemek.

ayagıga baş koy- (12/4) Önünde eğilmek, yalvarmak.
ayagıga başımnı koy- (95/5) Ayağına kapanmak, yalvarmak.
ayagıga tüş- (29/2) Çok yalvarmak.
başıdın ivrül- (66/3, 50/5, 90/5, 131/10) Yalvarmak, başından çevrilmek.
başıga ivrül- (86/4, 126/2, 568) Yalvarmak.
başınga ivrül- (203/1, 42/3, 70/2, 135/2) Yalvarmak.
yüzüm bosaganga sür- (97/2) Yüzümü eşiğine sürmek, yalvarmak.

32. Zaman

közni yumup açkunça (27/4) Çok kısa bir sürede. (???)

B. Babur'un Divanından Tespit Edilen Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimlerin Yapı Bakımından İncelenmesi

1. Cümle yapısında olanlar.

Babur'un Divanındaki şiirlerinden tespit ettiğimiz organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin çoğunluğu cümle yapısında kullanılmıştır. Bunları kendi içinde şu şekilde sınıflandırabiliriz:

A. Bildirme Kipleri

a. *Geçmiş Zaman ifadesi taşıyanlar:* Tespit edilen deyimler görülen geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır.

bagrımnı kan kıldı: Dertlendim, beni derde saldı (37/2); *bagrını kan kıldı:* Dertlendi (98/5); *baş urdı:* bk. baş urar (97/3); *kulagıng tolgadı:* İşitti, dinledi (93/4); *kulak salmadı:* İşitmedi, dinlemedi (42/5); *uyku közdin uçtı:* Uyuyamamak (39/3); *yüz kiltürdi:* Karşısına getirmek (?) (78/5).

b. Geniş Zaman ifadesi taşıyanlar: En sık kullanılan zaman ifadesi geniş zamandır. Bunda genel doğruların ya da genel ifadelerin kullanılmasının etkisi olduğunu görüyoruz.

-r, -ar, -er, (u)r, -(ü)r ekiyle: yüzünge yüz koyar: Yüz yüze gelmek (70/2); *baş urar*: İsteği ve dileği için girişimde bulunmak, istemek, dilemek (56/1); *lebin tişler*: Şaşırmak, şaşkınlıktan dudaklarını dişler (107/3); *baş alıp kiter min*: Çekip giderim (125/16); *közdin kan töker*: Ağlar (98/5); *başıdın ivrülür*: Yalvarır, başından döner (50/5, 66/3); *başıngga ivrülür*: Başına döner, başına çevrilir (70/2, 135/2).

-y ekiyle

köz ilmey sin: Göz önünde bulunmuyorsun (84/5, 556/8); *közge ilmey sin*: Göze takılmazsın, göz önünde olmazsın (84/5).

-gu, -gü ekiyle:

baş alıp kitküm: Çekip gideceğim (474/1).

Olumsuzu:

yirge baş çalman: Yere eğilmeyin, yere baş koymayın (85/4).

c. Gelecek Zaman ifadesi taşıyanlar

-gay, -gey, -kay, -key ekiyle: Geleceğe yönelik düşünceleri ve tasavvurları ifade etmekte kullanılan gelecek zaman ekinin sık kullanıldığı görülmektedir.

başımga cefā taşını yagdurgay: Başıma eziyet taşlarını yağdıracak, beni dertlere atacak (465); *başıngdın ivrülgey*: Başından çevrilecek, yalvaracak (90/5); *başını kökke yitkürgey*: Mutluluğa ulaşacak (113/2); *başını kökke yitkürgey*: Mutlu edecek (113/2); *başımnı alıp itkey min*: Kaybolup gideceğim (193/2); *başımnı alıp kitkey min*: Başımı alıp gideceğim, çekip gideceğim (995/5, 115/1, 190/2).

B. Tasarlama Kipleri

a. Emir ifadesi taşıyanlar: Hemen bütün şahıslarda emir çekimi görülmektedir.

başımnı tufeyl ḳılay: Başımı sunayım (252/1); *ayagını öpey*: Ayağına eğilmek (131/11); *başım alıp kitey*: Çekip gideyim (134/2); *başınga ivrüleyin*: Yalvarayım (203/1); *başıngdın ivrüleyin*: Başından çevrileyim, yalvarayım(131/10; 131/10); *al başıngnı kit*: Çekip git (388); *başıngnı al kit:* Çek git, kaybol (388/1); *atını tilinge köp mezkur it*: Adını diline pelesenk et (4/107); *ayak tut*: Ayak uydurmak (söz açmak ?) (11/4); *başdın kiç:* Uğruna ölümü göze al (12/3); *başıga ivrül:* Yalvar (128/2); *irnini tişle*: Şaşırmak, şaşkınlıktan dudaklarını dişlemek (107/3); *közümge kadem bas*: Gözüme görün (128/29); *kulak tut*: Dinle (4/167, 62/2); *ayak koyma*: Ayak basma, girme, başlama (12/3); *ildin koyma:* Sahip çık, elinden bırakma (4/111); *köz tutma:* Bekleme, umma (24/1); *közge ilme*: Göze takılma, göz önünde olma (556/8); *köz açkıl:* Bakmak, dikkat etmek, tanımaya başlamak (96/2); *leb açkıl:* Söze başlamak, bahis açmak (96/2); *ayagım sınsun:* Kargış. Kadehi kırılmak., (110/1); *köz salıng:* Göz koymak, göz atmak (61/2); *baş kötermen:* Baş kaldırmayın (87/2).

b. Şart ifadesi taşıyanlar

-sa, -se ekiyle

başıga ivrülsem: Yalvarsam (86/4, 568/1); *yüzüm bosaganga sürsem*: Yüzümü eşiğine sürsem, yalvarsam (97/2); *yüzümni yüzingdin kitermesem*: Yüzümü yüzünden çevirmesem (126/21); *kulak salsa*: İşitse, dinlese (34/6); *başını alıp kitse*: Çekip gitse, terk etse (138/2); *yürekni tilse*: Yüreğini delmek, canını yakmak (8/4).

C. Birleşik Zaman Çekimlerinde: Birleşik zaman çekimi oldukça az kullanılmıştır. Bunlardan ilki öğrenilen geçmiş zamanın hikayesi, ikinci ve üçüncüsü gelecek zamanın hikayesi çekimindedir.

ayagıga baş koyup irdim: Ayağına kapanmak, yalvarmak (526/1); *başımnı alıp kitkey irdim*: Çekip gidecektim (571/4); *başımnı alıp kitkey idim*: Çekip gidecektim (247/2).

2. Kelime Grubu Yapısında Olanlar

Divan'da kelime grubu yapısındaki deyimlere de rastlanmaktadır. En sık karşılaşılan kelime grubu zarf fiil, diğeri de isim fiildir. Sıfat fiil grubuna rastlanmamıştır.

a. İsim Fiil Grubu

- mag, -mak, -mek ekiyle:

dil boşatmaġlıḳ: Konuşmak (4/75); *ayagıga başımnı koymaklık* Ayağına kapanmak, yalvarmak (95/5); *köz tutmak*: Beklemek, ummak (24/1); *yirge baş çalmak*: Yere baş eğmek (40/5); *ayagıga tüşmek*: Çok yalvarmak (29/2); *baş alıp kitmek*: Çekip gitmek (125/6, 125/16, 474).

baş alıp kitmekni: Çekip gitmek (115/5); *başını alıban kitmek*: bk. başını alıp kitse (154/2).

b. Zarf Fiil Grubu

-ar, -er ekiyle:

başım ayagıngga ḳoyarga: Ayağına kapanmak için, yalvarmak (134/2).

-p, -ıp, -ip, -up, -üp ekiyle:

közümge uçrap: Gözüne çarpmak, birden görmek (39/1); *ilgini tartıp*: Elini tutmak (108/9); *közüm tikip*: Bir şeyi elde etme, ele geçirme isteğine kapılmak (122/2); *yüz körsetip*: Ortaya çıkmak (60/1); *ayagıga baş koyup*: Önünde eğilmek,

yalvarmak (12/4); *köz yumup*: Umudunu kesmek (67/4); *başıga ivrülüp*: Başına dönmek, yalvarıp (126/2); *başıngga ivrülüp*: Başına dönüp (42/3).

-man, -men ekiyle:

köz ala alman: Bir şeye, bir yere bakmaktayken hayranlık duyarak gözünü oradan başka bir yere çevirememek (85/2); *badedin baş kötermen*: Meyden vazgeçmeyin, meye baş kaldırmayın (87/2).

-y, -may, -mey ekiyle:

ayagıdın başnı kötermey: Yalvarmaktan vazgeçmeden (445/1); *baş urup kitmey*: İstemeden, dilemeden (56/1); *baş urup kitmey*: İsteği ve dileği için girişimde bulunmadan, istemeden, dilemeden (56/1).

-gança, -gençe, -gunça, -günçe; -kança, -kençe, -kunça, -künçe

ayak yitkençe: Gücüm yettiği kadar (95/5, 134/2); *közni yumup açkunça*: Çok kısa bir sürede. (???) (27/4).

-keniçe ekiyle

ayagım yitkeniçe: Gücüm yettiğince, ayağımın gittiği yere kadar (9/5, 115/1).

-ıban, -iben, -uban, -üben ekiyle:

kaşıng sikritip közüng oynatıban: Kaş göz oynatmak, gözlerini açıp kapatarak imada bulunmak (88/2); *süngek boluban*: (tenim s.) Kemikleşerek, donup kalarak (123/4).

c. Kısaltma Grubu: Bir örnekte rastlanmıştır.

yüzüm kara (olmak): Utanacak bir durumda olmak (195/2).

Sonuç

Organ adlarıyla kurulmuş deyimlerin çekimli şekillerinde olumsuz çekimlere çok fazla rastlanmamıştır. Bu, dünyayı kavrama, algılama ve ifade etmede olumlu bir bakış açısının olduğunu ifade etmektedir.

Divan'da hem Batı (Oğuz) hem de Doğu (Çağatay) yazı dilindeki ses hadiselerine rastlanmaktadır: ir- ve i- fiili gibi, geniş zaman çekiminde görülen -Ar, -r; -(U)r yanında -y ekinin olması gibi. Bu ek, Batı Türkçesinde çok kullanılmaz. Ancak dil özelliklerinin çoğu Doğu Türkçesi dil özelliklerini taşımaktadır: +GA yönelme hali eki, +DIn, ayrılma hali eki, -GAnçA zarf fiil eki, +nI yükleme hali eki, -kıl ve -sun emir ekleri, -GAy gelecek zaman eki, -mAn zarf fiil eki gibi.

Divan'da geçen deyimler anlam bakımından sınıflandırıldığında otuz iki alt anlam tespit edilmiştir. Bu anlamlara bakıldığında ise en çok *yalvarmak* ve *çekip gitmek* anlamları ön planda olan deyimler dikkati çekmektedir. Bu anlamların ön planda olması Babür'ün yaşadığı yüzyılın şartlarını, hayat görüşünü, karakteri ile sanat gücünü yansıtmaktadır. Onu hayatından izler taşıyan bu Divan'da yer alan organ adları ile yapılmış deyimlerden birçoğu bugün hala aynı anlamda kullanılmakta ve kültürel aktarımını devam ettirmektedir.

Yapısal anlamda bakıldığında ise *cümle yapısında* ve *kelime grubu yapısında olan* deyimler yer almaktadır. Bunlardan cümle yapısında olanlar; bildirme kipleri, tasarlama kipleri ve birleşik zaman çekimleri şeklinde tespit edilmiş olup birleşik zaman çekiminin oldukça az kullanıldığı görülmüştür. Kelime grubu yapısında olanlar ise kendi içinde isim fiil grubu, zarf fiil grubu ve kısaltma grubu şeklinde ayrılmıştır.

Eserin genellikle Çağatay yazı dilinin ses özelliklerini barındırdığı çok az örnekte de Batı Türkçesi özelliklerini taşıdığı görülmektedir. Bu da eserin genel dil özellikleri açısından Doğu Türkçesi yazı dilinin dil özelliklerini taşıdığını bize gösterir.

Söz varlığının önemli bir parçasını oluşturan ve kültürel mirasın bir devamı olan deyimlerde geçen organ adları, insanın organları ile dili arasında kurduğu mecazi dünyanın da bir parçasıdır. İnsanoğlunun konuşurken ve kendini en iyi şekilde ifade ederken vermek istediği mesajın derinliği ve etkinliğini sağlamak iletişimde önemli bir unsurdur. Deyimler de bunların en önemli parçalarından biridir. 16. yüzyıldan günümüze uzanan bu kültürel mirasta bazı anlam ve yapı değişiklikleri olsa da genel itibarı ile benzerlikler ağır basmaktadır.

Kaynaklar

Ahanov K. 2013. *Dil Biliminin Esasları,* Ankara: TDK Yayınları.

Akar Y. 1994. "Deyimlerde Güçlü ve Etkin Anlatım", *Ankara Üniversitesi TÖMER Dil Dergisi*, 18: 32-36.

Aksan Doğan. 1999. *Türkçenin Gücü*, İstanbul: Bilgi Yayınevi.

Aksan Doğan. 2003. *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yayınları.

Aksoy Ömer Asım. 1995. *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1, 2,* İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Elçin Şükrü. 1981. *Halk Edebiyatına Giriş*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ergin Muharrem. 1985. *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

Gencan Tahir Nejat. 1983. *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara: TDK Yayınları.

Hatiboğlu Vecihe. 1988. "Kelime Grupları ve Kuralları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı/Belleten*-1963, 2. Basım, Ankara: TDK yayınları,

Karaağaç Günay. 2013. *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yayınları.

Karahan Leyla. 1999. *Türkçenin Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Korkmaz Zeynep (1998). "Türkçede Birleşik Fiiller ve Anlam Kaymaları", *Türk Dili*, 559: 3-14.

_____ (2000). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, Ankara: TDK Yayınları.

_____ (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi,* Ankara: TDK Yayınları.

Özezen Yüceol Muna. 2001. "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz," *Türk Dili*, 600: 869-879.

Par, Arif Hikmet. 2003. *Türkçe Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Serhat Yayınevi.

TDK. 1971. *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler*, Ankara.

OMONIMIYA – TURKIY TILLARGA XOS SEMANTIK IMKONIYAT SIFATIDA

Abdurahmonova Muqaddas Tursunaliyevna*

Annotatsiya

Turkiy tillar qadimiy til sifatida keng semantik imkoniyatlarga ega. O‘zbek va turk tillaridagi omonimiya buning dalili sifatida xizmat qiladi. Buyuk qomusiy olimlar, mutafakkirlarning tafakkur rivojida ularning tilni o‘zlashtirish, til imkoniyatlarini anglash darajasi muhim o‘rin tutadi. Buyuk mutafakkir, shoh va shoir Zahriddin Muhammad Boburning chuqur mulohazalarida, borliqni anglash va bilish, mahorat bilan aks ettirishida til malakasi alohida ahamiyat kasb etadi.

Omonimiya til hodisasi bo‘lishi bilan bir qatorda tafakkurni o‘stirish, fikrni rivojlantirish omili sifatida qaraladi. Maqolada "Boburnoma" matnidagi omonimlar semantik jihatdan tahlil qilingan, muallifning so‘z qo‘llash va til imkoniyatlaridan foydalanish mahorati ko‘rsatib berilgan.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat ozbek tili va adabiyoti universiteti doktoranti, filologiya fanlari nomzodi, MParfi2005@yandex.ru

Kalit so‘zlar: *omonimiya, omonimlar, turkum sinkretizmi, metonimiya, ma’no ko‘chishi, so‘z, leksema, semantika, lug‘aviy birlik, til imkoniyatlari.*

HOMONYMY AS A SPECIFIC SEMANTIC POSSIBILITY OF TURKIC LANGUAGES

Annotation

As an ancient language, Turkic languages have wide semantic capabilities. Proof of this is the homonymy in the Uzbek and Turkish languages. In the development of the thinking of great encyclopedist scientists and thinkers, their command of language and level of understanding of the capabilities of language will occupy a special place. In the deep thoughts of the great thinker, king and poet Zahr ad-Din Muhammad Babur, the ability to master language plays an important role in its understanding and knowledge of existence, with the skill of reflecting it.

Homonymy, in addition to being a linguistic phenomenon, is considered as a factor in the development of thinking.

The article semantically analyzes homonyms found in the text of “Baburnama”, shows the author’s skill in using words and the level of use of language capabilities.

Key words: *homonymy, homonyms, category of syncretism, metonymy, transmission of meaning, word, lexeme, semantics, lexical unit, language capabilities.*

Turkiy tillar xalq tarixi qadar qadimiydir. Turkiy tillar, xususan, o‘zbek va turk tillari tarixiy taraqqiyoti davomida aloqa-munosabat vositasi sifatida axborot almashishning turli ko‘rinishlarini ifodalashga xizmat qildi va ijtimoiy-tarixiy voqelikning muhim tarkibiy qismi sifatida rivojlanib kelmoqda. Ichki va tashqi taraqqiyot omillari negizida turkiy tillarning hissiy ta’sir, to‘plash funksiyalari shakllandi. Shuning barobarida tilning undan foydalanuvchilar idroki bilan bog‘liq funksiyalari ham rivojlandi. Bu – tafakkurni rivojlantirish, fikrni teranlashtirish funksiyasidir.

Tilning tafakkurni rivojlantirish funksiyasini ta’minlaydigan omillardan biri omonimiya hodisasi bo‘lib, lisoniy hodisa sifatida mavjud bo‘lishdan tashqari, turkiy xalqlarda fikr rivojiga xizmat qilib kelgan. Omonimlar bir xil shaklga, ammo turli mazmun planiga ega bo‘lgan birliklardir. Grekcha *omonim* terminining lug‘aviy ma’nosi “bir xil nom” demakdir [Hojiyev 2002, 71].

Omonimiya turkiy adabiyotda til imkoniyatlari asosidagi badiiy san’atlarning yaratilishiga asos bo‘lgan. Shunday janrlardan bo‘lgan tuyuq, askiya hamda tajnis va iyhom san’atlari turkiy xalqlarda so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi muloqotning ajralmas qismi sifatidagi ko‘nikmaga aylangan. Omonimiyaga asoslangan she’riy janr va badiiy san’atlarning asosi nutq so‘zlovchi salohiyatini, teran idrokini talab qilganidek, tinglovchi hushyorligini, aqliy kamolotini taqozo etadi.

Omonimiya hodisasining nazariy asoslarini yaratgan, uning tafakkurni o‘stirish, fikrni rivojlantirish omili sifatidagi qiymatiga birinchilardan bo‘lib e’tibor qaratgan Alisher Navoiy turkiylarning badiiy so‘z san’ati, tajnis va iyhomni ko‘p qo‘llashlari haqida yozadi. So‘z o‘yinlarining turkiy tillarda sart tilidan ko‘proq ekanligini qayd etgan. Tajnisga asoslangan tuyuq janrining faqat turkiy xalqlarda uchrashini ta’kidlagan: “*Yana she’rda barcha tab’ ahli qoshida ravshan va majmu’ fusaho ollida mubarhandurki, tajnis va iyhom bag‘oyat kulliydur. Va bu farxunda iborat va xujasta alfoz va ishoratda forsidin ko‘proq tajnis omiz lafz va iyhom angez nukta borki, nazmg‘a mujibi zeb va ziynat va boisi takalluf va san’atdur... ham turk shuarosi xos sasidurki, sartda yo‘qtur va muni tuyuq derlar*”

[Muhokamat –ul -lug‘atayn, 2011]. Turkiy xalqlarning xos she’r shakli bo‘lgan tuyuq, askiya, omonimlar asosidagi badiiy san’atlar yuksak darajadagi tafakkur rivojidan darak beradi [Xolmanova, 2022: 35].

Turkiy xalqlarning buyuk qomusiy olimlari, mutafakkirlari hozirgi kun uchun ham dolzarb bo‘lgan muhim ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy muammolarni ko‘ra olganlar. Bugungi kunda mushohada-mulohazalari hikmatga aylangan shaxsiyatlarning tafakkur rivoji ham, ma’lum ma’noda, turkiy til imkoniyatlari, so‘z o‘zlashtirish qobiliyati va idroki bilan bevosita bog‘liq.

Buyuk shoir, shoh va sarkarda, mohir so‘z ustasi Zahiriddin Muhammad Boburning tafakkuri rivojida, olamni teran idrok etish va olamning lisoniy manzarasini mahorat bilan tasvirlash san’atida egallagan til ko‘nikmalari muhim o‘rin tutadi. Bobur omonimlardan mantiqiy so‘z o‘yinlari, iyhom va tajnisga asoslangan ta’sirchan misralarni shakllantirishda foydalangan. O‘z navbatida, “Boburnoma”da qo‘llangan omonimlar bir shaklda turfa mazmundagi voqelikni ifodalashga xizmat qilgan. “Boburnoma”da qo‘llangan omonimlar leksemalarning shakl va ma’no munosabatini anglashda, leksema semantikasidagi aloqadorlikka asoslangan ko‘chimlarni tahlil qilishda muhim dalil sifatida xizmat qiladi.

“Boburnoma” leksikasining o‘ziga xosligini ta’minlovchi lingvistik omillardan biri omonimlar, sinonimik paradigma, antonimlarning maqsadga muvofiq qo‘llanishidir” [Xolmanova, 2021:197-199].

“Boburnoma” matnida qo‘llangan omonimlarni ikki guruhga ajratish mumkin:

1. Har xil mazmundagi birdan ortiq so‘zning shakliy bir xilligiga asoslangan omonimlar.

2.Ko‘p semali bir so‘zdan semantik aloqadorlik asosida yuzaga kelgan omonimlar.

Har xil mazmundagi birdan ortiq so‘zning shakliy bir xilligi omonimiya hodisasining yuzaga kelishidagi faol usul hisoblanadi.

“Boburnoma”da turli so‘zlarning shakliy mosligi turkiy tilga mansub so‘zlarda kuzatiladi: *tosh* I “to‘p, zarbzan o‘qi, quroli” *...tosh tayyor bo‘lubtur, ne farmon bo‘lur? Farmon bo‘ldikim, bu toshni otsun, yana men borg‘uncha yana bir toshni tayyor qilsun* [BN,442]; *tosh* II “jism”: *Imorat kursisini tamom toshdin farsh qilibturlar* [BN,106].

To‘ra I “qoida, qonun, intizom, odat” [ANATIL, III, 270]: *hazm va ehtiyotni mar'iy tutub, to‘ra va siyoqkim, tartib qililib edi; to‘ra II* odam bo‘yi baravar keladigan qalqon [ANATIL, III,269]: *Tufakandozlar bu aroba va to‘ralarning keynida turub, tufak otqaylar* [BN, 334]; *to‘ra* III “qism, a’zo”: *...Husayn olilg‘onda qisqaliq qilg‘anlarning kayfiyatin ko‘rub, to‘ra-muchalaridin hurattuk* [BN,306].

Qalin I “yonlama hajm”; *qalin* II “nikoh to‘yida qiz uchun kuyov tomonidan beriladigan mol, pul” ma’nosini ifodalaydi. Qalin II dan yasalgan *qalinliq* “Boburnoma”da “unashilgan qiz” tushunchasini ifodalagan: *Sulton Ahmad mirzoning Oysha Sultonbegim otliq qizinikim, ota, obag‘a tirik ekanda manga qalinliq qilib edilar* [BN,131]. *Qalınlıq // qalındık* fonetik o‘zgarish natijasida *qalliq* ko‘rinishiga kelib qolgan: *qalьın-qalьıq-qalınlıq-qallıq-qalliq* [O‘TEL,517]; “nikohlamoq” ma’nosidagi *qo‘l-* so‘zining asosi ham *qalın*ga bog‘lanadi [Xolmanova,2021] *...burun Jahongir mirzog‘a mirzolar tirigida qo‘lub edilar* [BN,178].

Yon=/ Jan= I. “qaytmoq” [ДТС, 231]: *Biz yong‘andin so‘ng xon kishisi O‘ratepa ustiga yurudi* [BN,32]. *Yondur-* “qaytarmoq”: *barchasini egalariga yondura berdilar* [BN,39]. Bu ma’nodagi *yon-* fe’li hozirda ishlatilmaydi. “O‘t olmoq; o‘tda kuymoq” ma’nosidagi *yonmoq* II hozirda qo‘llanadi [O‘TIL,I,259].

“Boburnoma”da forscha-tojikcha va hindcha so‘z omonimligi kuzatiladi: *pul* I – (forscha-tojikcha) “ko‘prik” [BAL,112]: *Qo‘rg‘ong‘a yetib, shotu qo‘yub chiqib darvozani olib, puli ravon solilib,..*[BN,167]; “bir to‘da, bir talay, allaqancha” ma’nosidagi *pul* II so‘zi ham forcha-tojikchadir: *...pul tir yig‘ilib turubtur, o‘bdon-o‘bdon yigitlardek...*[BN,259]. Bobur asarning Hindiston voqealari qismida hayvonot olami, o‘simlik dunyosi, aholining so‘zlashuv tili, madaniyati, kiyinishi, urf-odat, an’analari haqida so‘z yuritadi. Hind tilidagi “vaqt” tushunchasi, uning ko‘rinishlari, tushunchani ifodalovchi leksemalar haqida mulohazalarini ifodalagan. “Vaqt” tushunchasi tavsifida hindcha *pul* so‘zini keltirgan: *pul* III “vaqt birligi”*: Yana har girini oltmish bo‘lubturlar, har birini pul debturlarkim, bir kecha-kunduz uch ming olti yuz pul bo‘lg‘ay* [BN,448].

“Boburnoma”da arabcha va hindcha so‘z omonimligi uchraydi: *roy* I (arabcha) “fikr, qarash”: *Mirzo royi bila amal qilmas edi (232). Bu so‘z hozirda ra'y ko‘rinishida ishlatiladi: Ra’y* “fikr, nuqtayi nazar, qarash, mulohaza; aql, idrok; xohish, mayl; rag‘bat” ma’nolarini bildiradi [O‘TIL,III,359];

roy II “hind podshohlari unvoni” [BAL,119]: *Agarchi kichik-kirim roy va roja tog‘ va jangalda xeli bor edilar, vale mu’tabar va mustaqil bular edilar* [340]. Bu so‘zlar arab grafikasida bir xil ifodalash natijasida omonim shakllarga aylangan.

“Boburnoma”da arabcha so‘zlar o‘zaro omonimik munosabatni hosil qilgan: *burj* I – “qadimgi astronomiyada quyoshning yillik harakat doirasidagi o‘n ikki nuqtaning har biri” [BAL,24]: *... oftob qavs burjida edi* [321]; Quyosh sistemasidagi o‘n ikkita yulduz turkumini ifoda etadi. Turkiy xalqlarda oylarning nomi ham burj nomidan olingan [O‘TIL,I,383]. *Burj* va burj ko‘rinishlari gipo-giperonimik munosabatni ifoda etadi: *Hut, Hamal, Savr, Javzo, Saraton, Asad, Sunbula, Mezon, Aqrab, Qavs, Jady, Dalv;*

burj II – minora; qal’a; qal’a devoriga tutashtirib, unga tirgak sifatida tashqi tomonidan minora shaklida qurilgan qo‘shimcha bino [O‘TIL,I,383]. *Burj* II “qal’a devorining tirgaklari, qal’aning cho‘qqisi”: *Namoz xufton burj uchti* [BN,93]. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da *burj* so‘zi ko‘p ma’noli so‘z sifatida keltirilgan. *Burj* so‘zining o‘zbek tilida “burchak” ma’nosida ham qo‘llanishi qayd etilgan [O‘TIL,I,383]. *Burj* yuqorida qayd etilgan ma’nolar nuqtayi nazaridan bir xil shaklga ega bo‘lgan omonim sanaladi. *Burj* so‘zining “burchak” ma’nosida *burch* so‘zi o‘rnida qo‘llanishi paronimiya hodisasi va paronimlarning o‘rnini almashtirib qo‘llash bilan bog‘liq.

Arab tilidan o‘zlashgan *naqsh* birliklari ham omonimik munosabat hosil qilgan: I *naqsh* I “kuy, ashula [NAL,457]: *..ul jumladin bir naqshi bor, nuhranga mavsum* [BN, 242]; *naqsh* II “buyum va binolardagi naqsh” [BAL, 99].

Ko‘p semali bir so‘z ma’nolari o‘rtasida bog‘lanishning yo‘qolishi natijasida yuzaga kelgan omonimlar turkiy tillarga xos bo‘lgan turkum sinkretizmi bilan bog‘liq. “Boburnoma”da omonimlarning semantik usul bilan hosil bo‘lishiga oid xarakterli misollar aks etgan. Semantik usul bilan omonim yasashda turkum sinkretizmi va metonimiya hodisasi asos bo‘ladi. Omonimiyani yuzaga keltiruvchi hodisa – turkiy tillarga xos turkum sinkretizmi E.V.Sevortyan tomonidan “fe’l-ot asoslar” (“глагольно-именные основы”) deb nomlangan [Sevortyan,1974:32-40] va bir bo‘g‘inli fe’l asosdan ism yoki ot so‘zlarning yuzaga kelishini ifoda etadi. Bunday ma’no taraqqiyoti ot va fe’l o‘rtasida kuzatilgani bois shu nom bilan yuritilgan. E.V.Sevortyan bu hodisaning leksik-morfologik tabiatga ega eganligini ham ko‘rsatib o‘tgan.

Omonimiyani yuzaga keltiruvchi ikkinchi hodisa metonimiya bo‘lib, turkiy tillar lug‘at sathida leksemalar semantik tizimida ko‘p kuzatiladi. Bu ko‘rinishdagi ma’no taraqqiyoti muayyan davrni hamda tildan foydalanuvchining anglash, tafakkur qilish

qobiliyatini namoyon etadi. “Boburnoma”da metonimiya asosida yuzaga kelgan omonimlar ko‘p qo‘llangan. Quyidagi misolda belgi bildiruvchi so‘zning metonimiya asosida shaxs otiga ko‘chganligi kuzatiladi: *ichki* I “yaqin, ishonarli”: *G‘ulda ulug‘ beklardin kishi yo‘q edi, tamom ichki beklar edi* [BN,207]; *ichki* II “podshoh saroyiga xos amaldor” [BNL,73]: *Ichkilardin uch-to‘rti mash’al bila har axshom navbat bilan evrulur edilar* [BN,207].

Ko‘hpoya I so‘zi geografik hudud, “предгорье; подножие, подошва горы” ma’nolarini bildirgan [TPC,201]*: Yana bir Isfaradur, ko‘hpoyada voqi’ bo‘lubtur* [BN,61]. So‘zning shu ma’nosidan metonimiya asosida shakldosh so‘z hosil bo‘lgan: *ko‘hpoya* II “ma’muriy – hududiy birlik”: *Isfara viloyati to‘rt bo‘luk ko‘hpoyadur* [BN,61]. Asarda shaxs oti, mansab-martabani bildiruvchi *ko‘hpoya* III so‘zi ham qo‘llangan:*...ikki ko‘hpoyadur, Sayid Yusuf majam aning ulug‘i edi*... [BN,130].

Boshliq I “bosh kiyimi” [BAL,23]; *boshliq* II “guruh yetakchisi” omonimlari qo‘llangan. Bu so‘zlar *bosh* so‘zining o‘z va ko‘chma ma’nolaridan yuzaga kelgan. *Boshliq* “bosh kiyimi” leksemaning o‘z ma’nosidan shakllangan bo‘lsa, “guruh yetakchisi” ma’nosini anglatuvchi *boshliq* II vazifadoshlik asosidagi semantik ko‘chishdan hosil bo‘lgan. Bir so‘zning turli ma’nolari sifatida kelgan *tort=* so‘zi keyingi davrlarda omonimga aylangan: *tort= I* “chizmoq“: ...*agar naqqoshlar takalluf bila tortsalar, oncha torta olmag‘ay erdilar* [BN,314]; *tort=II* “bormoq”, “qo‘shilmoq”: ...*yigit yalangi va yayoq yalingi bila Qunduzg‘a Xisravshohg‘a tortti* [BN,100]. Bu so‘zlar hozirgi o‘zbek tilida ishlatilmaydi, ammo ayrim shevalarda saqlanib qolgan; *tort= III* “sovg‘a qilmoq, bermoq”*: Bir egarlik ot ham tortti (302).* Hozirgi o‘zbek tilida “sovg‘a” ma’nosida *tortiq*, “sovg‘a qilmoq” ma’nosida *tortiq qilmoq* lug‘aviy birliklari ishlatiladi; *tort- IV* “to‘xtatmoq“: *Otini tortti* [169]. Bu ma’nodagi *tort-* hozirda ishlatiladi.

*Ish I “*shaxsning muayyan faoliyati”ni ifodalaydi: *Ish ham qila olmadi* [BN 87]; *ish II* “kuy” ma’nosidagi so‘z: *Bir navbat Badiiuzzamon mirzoning suhbatida bir ishni naydin xo‘b chiqarur, Qul Muhammad g‘ijjakta ul ishni chiqara olmas* [BN 245]. “Mashg‘ulot” ma’nosidagi *ish* va “kuy” ma’nosidagi *ish* polisemantik so‘zlar o‘rtasidagi semantik bog‘liqlikning yo‘qolishi natijasida shakllangan omonimlar hisoblanadi [Xolmanova, 2021].

Semantik ko‘chish asosida omonimiyaning yuzaga kelishi turkiy tillarga mansub leksemalar doirasida kuzatiladi. Ba’zan o‘zlashma leksemalar doirasida ham uchraydi: *vofir* I *“*ko‘p, mo‘l”: *Oshlig‘i vofir, mevasi farovon* (60); *vofir* II “aruz vaznlaridan biri” [BAL,28]. Bu holatni turkiy tillarga xos aloqadorlik asosidagi semantik ko‘chishning o‘zlashma so‘zlar ma’nosida ham namoyon bolishi sifatida baholash mumkin.

“Boburnoma”dagi omonimlar tahlili asar matnining mazmun-mohiyatini anglashda, omonimiya hodisasining yuzaga kelish yo‘llarini aniqlashda, turkiy tillarning semantik imkoniyatlarini va tafakkurni rivojlantirish xususiyatlarini yoritishda ahamiyatlidir.

Adabiyotlar

Alisher Navoiy. Muhokamat -ul lug‘atayn. Toshkent, 2011.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). М.:Наука.1974.

Холманова З. “Бобурнома” – тил қомуси. –Тошкент: Академнашр, 2021.

Xolmanova Z. Omonimlar –tafakkur omili O‘zbekiston: til va madaniyat. 2022 Vol.1. B.30-45.

Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти, 2002.

Shartli qisqartmalar

АНАТИЛ – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. I–IV жилд. - Тошкент, 1983–1985.- I–656; II–644; III–624; IV–636;

BAL – Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг изоҳли луғати. Тузувчи: Назарова Х. Тошкент, 1972. 187 б.

BN – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев. В. Зоҳидов сўз бошиси ва таҳрири билан. Тошкент: ФА нашр, 1960. – 512 б.

ДТС – Древнетюркский словарь. Л.,1969.

NAL – Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. Тошкент, 1972. –784 б.

ТРС – Таджикско-русский словарь. Под редак. М. В. Рахими и Л. В. Успенской М.: Гос. изд. ин. и нац. словарей, 1954.

O'TEL–Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). Тошкент, 2000.

O'TIL –Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I –680 б.; II– 672 б.

BOBUR MA'NAVIY-AXLOQIY RUHIYATI – YOSHLARGA IBRAT

Mamajonov Alisher*
Alisherov Abduvohid*

Annotatsiya

Maqolada Buyuk siymo Zahiriddin Muhammad Boburning ma'naviy-axloqiy ruhiyati yoshlarga ibrat bo'lishligi, boburiylar xonadonida bola tarbiyasiga e'tibor qaratilganligi, Sharqona ta'lim qoidasiga ko'ra, bolani yoshligidanoq bag'rini ilmu urfon nuri bilan yoritish taraddusi tashkil qilganligi bayon etilgan.

Kalit so'zlar: *Buyuk siymo, ma'naviy-axloqiy ruhiyat, yoshlar tarbiyasi, "Babr-babr", chiroyli fazilat, rikobdor, tirandozlar, chavgon.*

BABUR'S SPIRITUAL AND MORAL LEGACY: AN EXEMPLAR FOR YOUTH

Annotation

The article underscores the profound spiritual and moral influence of the eminent figure, Zahir ad-Din Muhammad Babur, serving as an exemplary role model for today's youth. It highlights the Babur family's commitment to nurturing their offspring, adhering to the principles of Eastern education. From a tender age, children were meticulously groomed, instilling within them the enlightenment of both knowledge and religion.

Key words: *Great image, spiritual and moral spirit, education of young people, "Babr-Babr", beautiful virtue, rikobdar, tirandoz, chavgon.*

Tarix kishilik jamiyatining uzoq ming yilliklardagi o'tmishi, o'sha jamiyatning turli davrlarida yashab o'tgan xalq ommasining faoliyatini o'rganadi va yoritadi.

* Dotsent, tarix fanlari nomzodi, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, alisher_m@mail.ru

* O'qituvchi, Zahiriddin Muhammad Bobur nomidagi Andijon davlat universiteti, abduvohid@mail.ru

Hayotga nazar solsak, insonlarning ongi, tafakkuri hamda dunyoqarashlari o‘zgardi, ularning ko‘pchiligi turli-tuman fikr-andishalar bilan band bo‘lib yashagan. Bunday fikr-andishalar xoh to‘g‘ri bo‘lsin, xoh xato bo‘lsin, baribir, uning sohibiga butunlay go‘zal ko‘rinish, ajoyib bo‘lishi tabiiy bir holdir.

“Go‘zal turmush rohat-farog‘at bilan umr o‘tkazmoqdan iboratdir. Umr hech mahal bir yerda to‘xtab turmas, balki hamisha birin-sirin o‘tar va nihoyat tugar ham. O‘tgan umrni butun dunyo molini berib bo‘lsa ham qaytarib bo‘lmas. Shuning uchun bu oz umrni rohat-farog‘at bilan kechirmoq, zoye o‘tkazmoqdan saqlanmoq lozim bo‘ladi” [Olimat ul-Banot 1991, 7], degan so‘zlarga quloq tutadigan bo‘lsak, oilaning baxt saodati aqlli, ilmli, yaxshi tarbiyali bolalarni yetishtirishdir. Ana shu tarbiyalar orqali dunyoda buyuk siymolar yetishib chiqishi muqarrardir.

Yoshlarning ma’naviy-axloqiy ruhiyatini mustahkamlash to‘g‘risida gap ketganda, ularga faqat diniy aqidalar, diniy rasm-rusumlar majmuasi emas, balki turli falsafiy, ijtimoiy, axloqiy, huquqiy, iqtisodiy va siyosiy qarashlar tizimidan tarkib topganligidan dalolat beruvchi milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg‘unligiga erishishdir. Bunda ota-onani ulug‘lash, oilani mustahkam saqlash, farzandning burchi, o‘zaro mehr oqibat, iffat, or-nomus, hayo, kabi asrlar osha qon-qonimizga singib ketgan fazilatlar, ustoz va shogirdlar odobi kabi ezgu qadriyatlarga sodiq qolish, yoshlarda mafkuraviy immunitetni shakllantirish, milliy g‘oya targ‘ibotini izchillik bilan davom ettirish kabi hislatlarni singdirib borish shubhasizdir.

“Biz-daraxt, bolalar mevamiz emaski, ular shig‘il pishganda odamlarning oldiga qo‘ysak, bir o‘tirishda yeb, duo qilib ketaversalar va shu bilan ishimiz tugasa! Bolalar aslimizni, naslimizni asrlardan-asrlarga tashuvchilardir! Yaralishiga biz sababchi bo‘ldik, aslida, ular Allohning ne’matlaridir” [Sodiqova 2014, 246].

Gar shunday ekan barcha ota-onalar o‘z farzandlari uchun ma’sul va murabbiy bo‘lishi davr talabidir. Har bir bola tarbiyani oilada, maktabda, mahallada, boshqa bilim dargohlarida oladi. Ammo bola tarbiyasida asosiy o‘rinni oila egallaydi. Chunki bola oilada tug‘iladi, yurish, so‘zlashni, muomalani oilada o‘rganadi, bola dunyoni oilada taniydi. Shuning uchun har bir bolaning birinchi va asosiy ustozi ota-ona hisoblanadi. Ota-ona, farzandlar tug‘ilganidan so‘ng, o‘zining yurish-turishini, muomalasini nazorat qilishi lozim. Zero, bola shogird bo‘lib, ustozlarini, ya’ni ota-onaning qilgan ishlarini takrorlashga harakat qiladi.

Yoshlarda vatanparvarlik tarbiyasi va hunari to‘g‘risida gap ketganda “Qobusnoma”dagi ushbu so‘zlarni eslash maqsadga muvofiqdir: “Agar kishi har qancha oliy nasab va asl bo‘lsa-yu, ammo hunari bo‘lmasa, u xaloyiqning izzat va hurmatidin noumid bo‘lur. Ulug‘lik aql va bilim biladur; nasl-nasab bila emas. Otni senga ota va onang qo‘ymishlar, sen unga g‘arra bo‘lmag‘il...Bu ot faqat bir nishonadin boshqa narsa emasdur. Ammo sen hunar bila bir nomga ega bo‘lg‘il” [Kaykavus 1994, 5], - deyilgani har bir yoshning hunarga, mehnatga bo‘lgan qiziqishini yoshligidan oilada shakllanishiga olib keladi.

Insoniyat tarixida buyuk kishilarning o‘rni, o‘ta muhim bo‘lgan. Unday kishilar jamiyat taraqqiyoti tamadduni(sivilizatsiyasi)ga g‘ov bo‘lib qolgan ijtimoiy-siyosiy illatlarni o‘zgalardan oldin ilg‘ab oladilar, ularni o‘zlariga xos noyob qobiliyat, mustahkam iroda va dono siyosat bilan bartaraf qila oladilar. Unday shaxslarning nomi u yoki bu xalq tarixiga o‘chmas nom bo‘lib bitilib qolgan ana shunday yurtdoshlarimizdan biri, kindik qoni Andijon diyorida to‘kilgan, nomi jahonga mashhur Zahiriddin Muhammad Boburdir. Temuriylarning Farg‘ona mulki podshohi,

keyinchalik ulug‘ Sohibqiron Amir Temurning Hindistondagi davomchisi, buyuk sarkarda, beqiyos shoir va serqirra olimligidan tashqari yana bir qancha ulug‘ sifatlarga ega bo‘lgan u zotning salobati va salohiyati yillar o‘tgan sayin butun jahonni lol qoldirib kelyapti.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masala haqiqatdan ham hayot-mamot masalasiga aylanib bormoqda.

“Tarbiya qancha mukammal bo‘lsa, xalq shuncha baxtli yashaydi” deydi donishmandlar. Tarbiya mukammal bo‘lishi uchun esa bu masalada bo‘shliq paydo bo‘lishiga mutlaqo yo‘l qo‘yib bo‘lmaydi,”[Mirziyoyev 2017, 504-505] deganlari tarbiya masalasida ibrat bo‘ladigan buyuk ajdodlarimiz faoliyatini yanada kengroq o‘rganish uchun keng imkoniyatlar yaratib bermoqda.

Endilikda nomi butun jahonga mashhur Zahiriddin Muhammad Bobur Andijonda katta onasi Eson Davlatbegim chorbog‘ida hijriy 888-yil muharram oyining oltinchi (1483-yil 14-fevral) kuni tong otar chog‘da yorug‘ dunyoga keldi. Unga ism quyib berishni so‘rab Umarshayx Mirzoning piri Hazrati Eshon-Xoja Ahror Valiyga chopar ketadi. Unga “Zahiriddin Muhammad”, deb go‘zal ism qo‘yib beradi.

Nabira tug‘ilganligidagi xabar Mo‘g‘ulistonga katta ota Yunusxonga ham yetib boradi, u bilan Mo‘g‘ulistondan kelgan mehmonlar chaqaloqni birma-bir qo‘lga olib, nihoyatda zavqlanishdi. Yunusxon esa shu zavq ta’sirida Zahiriddinni “yo‘lbarsim”, “sherim” degan ma’noda “Babr-babr” deb erkalatgan. “Zahiriddin” ismi mo‘g‘ullar uchun talaffuzda andak qiyin bo‘lgani bois oddiyroq qilib “Babr” deb atagan, shunga ko‘ra bo‘lg‘usi shahzoda nomi “Zahiriddin Bobir” deb, keyinchalik esa “Bobur” deb yoziladigan bo‘ldi [Jalilov 2013, 18-19].

Inson o‘z farzandini kichik yoshdan tarbiyalab, odob bermog‘i kerak. Ma’lum yoshga yetgach, ba’zi narsalarni bolaga qabul qildirish qiyin bo‘ladi. Ularni hayotda o‘z o‘rnini belgilashga intilish o‘zida olijanob maqsadga, axloq tushunchasini chuqur tushunish va ularni ma’lum tizimga solishga javob beradigan sifatlarni hosil qilish ehtiyojini keltirib chiqaradi.

Yuqorida aytganimizdek, boburiylar xonadonida ham bola tarbiyasi masalasiga kichik yoshdan e’tibor qaratiladi. “Millatning yetukligi, shaxsning ma’naviy kamoloti o‘z Vataniga bo‘lgan muhabbati, hurmati, samimiyati, mehr-oqibati bilan belgilanadi. Vatanga bo‘lgan mehr-muhabbat odamning qoniga ona suti bilan kiradi. Bu muqaddas tuyg‘uni ona allasi parvarish qiladi, ota tarbiyasi va namunasi ulg‘aytiradi” [Tulenov 1993, 39].

Ana shu tuyg‘uga amal qilgan holda Zahiriddin Muhammad Bobur tarbiyasiga e’tibor berib, Sharqona ta’lim qoidasiga ko‘ra, bolani uch yoshligidanoq bag‘rini ilmu urfon nuri bilan yoritish taraddudiga kirishadi. Davr talabi shundayki, Islom dini qoidasiga binoan, savod chiqarishni Allohni Kalomidan, so‘ngra arab tilidan boshlamoq lozim bo‘lgan shuni hisobga olib, 1486-yil qish oyidan boshlab, alifbo o‘rganishga kirishdi.

“Arab alifbosidagi ilk harflarni o‘rgatish hamda Qur’oni Karimni “Fotiha” surasini o‘qitish qoidasi bo‘lib, dastlabki savod chiqarish ibtidosidir. Zahiriddin Muhammad Bobur birinchi kundanoq “Alhamdu” kalimasining to‘g‘ri talaffuzini o‘rganib oldi.

Bir hafta ichida u “Fotiha” surasini tajvid (to‘g‘ri qiroat) qoidasi bilan yod olib ulgurdi. To‘rt yoshga to‘lganda arab tilining “sarf” qismidan xabar topdi, yozuvni ham o‘rganib ulgurdi, ancha-muncha kitoblarni o‘zboshimchalik bilan “tatalab” o‘qishga kirishgan edi, ammo o‘qituvchisi bunga yo‘l bermadi. Faqat “Qobusnoma” va “Kalila va Dimna” kabi tarbiyaga oid kitoblarni o‘qitar edi” [Jalilov 2013, 53-54].

“Kitob o‘qish eng huzurli, eng go‘zal yupanchlardan bo‘lgani kabi zehn orttirmak, ilmu ma’rifat hosil qilmak, xullas, ilmu tarbiya o‘rganmak uchun juda kerakli bo‘lgan ishlardan biridir. Bir yaxshi kitob o‘qish ila qayg‘ular tarqaladir, lekin avvalo shuni aytamanki. Bizning uchun to‘g‘ri-yu, durust kitoblar ko‘rishdan foydaliroq hech narsa yo‘q” [Nazimo 1994, 11]. Buni hisobga olgan holda u besh yoshga yetganligini e’tiborga olib, odob-axloq jihatdan uning tarbiyasiga jiddiy kirishildi. Tengqurlari ichida ancha gavdaliroq, tetik va sog‘lom ko‘ringaniga e’tibor qaratgan ota Umarshayx Mirzo o‘g‘lini jismoniy tarbiyaga berish, asta-sekin harbiy mashqlarni o‘rgatishga kirishmoqni o‘ylar edi.

Ingliz olimi Xerald Lembning yozishicha, u olti yoshga yetganda, uni “ichkaridan”, ya’ni ayollar xonasidan olib chiqib, erkakchasiga tarbiyalay boshladi.Uning tarbiyasi bilan endi ko‘proq erkaklar shug‘ullanardi”-[Jalilov 2013, 62].

“Zahiriddin Muhammad Bobur yetti yoshga to‘ldi, o‘sha davr tabobat ilmida bolalar salomatligini asrash muhim masala edi. Qizamiq, chechak, bezgak, ko‘k yo‘tal kabi kasalliklar go‘daklar hayoti uchun haqqoniy ofat edi. Uni bu dardlarga chalinmasligi uchun chorbog‘da maxsus tabib ham istiqomat qilardi. Tabib udumga binoan, har yili ma’lum kasallikka qarshi “emlash” usullarini qo‘llar edi. Zahiriddin Muhammad Boburni chechak kasalidan saqlash uchun yetti yoshga to‘lganida mo‘g‘ul tabib maslahati bilan bo‘yniga ko‘k feruza tosh osib, qo‘liga ham bog‘lab qo‘ydilar. U kasallikka uchramay, sog‘-salomat o‘smoqda edi. Shuni hisobga olib otasi shahzodalarga xos ayrim hunarlarni o‘rgatishni tayinladi. Unga tez yugurish va suvda suzishni o‘rgatdilar.

Zahiriddin Muhammad Bobur yetti yoshga to‘lganida unga maxsus rikobdor (uzangibon, otga mindiruvchi) tayinlanib, ot minish va choptirishga o‘rgata boshladi. Avvaliga riobdor ustoz minib, keyin egar oldiga Zahiriddin Muhammad Boburni o‘tkazdi. Qamchi urushi bilan ot chopib ketdi. Rikobdor Boburjonga “Shahzodam, egar qoshini mahkam ushlang, boshingizni baland ko‘tarib, oldinga qarang, qo‘rqmang” degan edi. Tulpor yeldek chopib ketdi. Shu tariqa ot minishni o‘rganib oldi. Bu mashg‘ulotni o‘rganib olgach, unga yoydek egikroq, ixchamgina maxsus bag‘dodiy qilich yasab berdilar va alohida yarog‘bardor tayyorladilar. Uni qilich ushlashga, uning bilan turli harakatlar qilishga o‘rgatdi. Qilichni ikkala qo‘lida ushlashga, ikki qo‘lida birdek zarba berishga o‘rgatadilar.

Endi kamon otishda mahorat hosil qilish navbati keldi. Ma’lumki, tarixda poroxdan o‘q yasab otadigan miltiq kashf qilingunga qadar kamon (o‘q-yoy) butun dunyo harbiy ishida uzoqqa otadigan asosiy qurol bo‘lib kelgan. Avvaliga bu maxsus tirandozlar (merganlar) ishi bo‘lgan, keyinchalik kamon har qanday mamlakat armiyasining asosiy uzoqqa otish quroliga aylangan. Urushda qilich ishlatish uchun yovga yaqin borish kerak, kamonda esa qarshi tomonga uzoq masofadan turib talafot yetkazish mumkin. Boburni yoshligidan kamonda otishga o‘rgatdilar. Sakkiz yoshligida u kamonni kuch bilan yaxshi egolmasdi, shunga yarasha, o‘q ham uncha uzoqqa uchmasdi. Kichik bolada sekin-asta paydo bo‘lar, shuning uchun uni belgini yaqinroqqa qo‘yib, mo‘ljalni to‘g‘ri olishga o‘rgata borishdi.

Zahiriddin Muhammad Bobur sekin-asta kamondan o‘q otish mashqiga ham o‘rganib ketdi. Eng muhimi, mo‘ljalni aniq olish va uni o‘q bilan urish. Ammo aniq mo‘ljalga olish, ya’ni merganlik ziyraklikka va aniq-ravshan ko‘ra bilishga bog‘liq. Ustozi mana shunga e’tiborni qaratdi va shahzodani aniq mo‘ljalga olishga, ya’ni merganlikka o‘rgatdi.

Zahiriddin Muhammad Bobur to‘qqiz-o‘n yoshidan boshlab chavgon o‘yinida qatnashar ekan, eng muhimi ot choptirishni, egarda mahkam o‘tirgan holda engashib, qo‘ldagi chavgon tayoqcha bilan to‘pga tashlanish va uni mo‘ljalga olib yaxshi o‘rganishi kerakligini yaxshi bilardi. Hammadan tez ot choptirish, to‘pni oldinga surib, “raqibiga” bermasdan, tezlik bilan olib borib darvozaga kiritish mana shu vaqtdagi chaqqonlik, otda turib mo‘ljalni aniq olish va orqadan birovni quvib yetishiga imkon bermaslik bular o‘yinning asosiy shartlari hisoblanardi. Ammo bolalar uchun xavfli bo‘lgani sabab (chang-to‘zonda ko‘zga biror narsa kirishi bor) ko‘p ham ruxsat etavermas edilar. Atrofdagi qiyqiriqlar esa o‘yinga alohida fayz, qiziqish baxsh etardi” [Jalilov 2013, 76], bu esa bolalarni jismoniy jihatdan baquvvat bo‘lishiga sabab bo‘lardi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o‘n yoshga to‘lganida ota-bola ot minib atrofni sayr qilishga chiqadigan bo‘lishdi. Ayniqsa, bahor kezlari mulozimlar bilan qir-adirlar osha otda sayr qilib yurgan paytlarda uning qalbida ota yurti-go‘zal Farg‘ona vodiysi va kindik qoni to‘kilgan Andijonga nisbatan mehr-muhabbat tuyg‘ulari uyg‘ona boshladi. Yurtga bo‘lgan farzandlik his-tuyg‘ulari keyincha vatan, ulus haqidagi g‘azallarining asosiy mazmunini tashkil qildi.

Yuqoridagilaridan ibrat olgan holda bugungi kun yoshlarini ma’naviy-ahloqiy ruhiyatini mustahkamlash borasida keng ko‘lamli ishlarni amalga oshirar ekanmiz, bunda asosiy vazifa yoshlar qalbida vatanparvarlik, xalqparvarlik ruhini uyg‘otish asnosida jamiyat ishiga dahldor, millat taqdiriga taqdirdosh, Vatan istiqboli uchun javobgar shaxsni shakllantirishdan iboratdir. Buning uchun ma’naviy-ahloqiy ruhiyatni mustahkamlash, javobgarlik hissini uyg‘otish, daxldorlik tuyg‘usini oshirish vazifalarini bilmog‘imiz lozim.

“Insondagi eng chiroyli fazilatlar, avvalo, oila bag‘rida kurtak yoyadi. Farzandlarimizning ertaga qanday inson bo‘lib voyaga yetishi oiladagi tarbiyaga ham bog‘liq. Shuning uchun ota-bobolarimiz oilaviy tarbiyaga g‘oyat nozik masala sifatida alohida e’tibor qaratgan. Farzandlar baxt-saodati, kelajagi uchun halol kasb ila halol luqma topishga harakat qilishgan. Yaxshi ustozlar qo‘lida ta’lim olishini ta’minlashgan” [Shayx Abdulaziz Mansur 2013, 56].

“Farzandni bolalikdan kasb-hunarga, mehnatga o‘rgatish lozim, shunda uni tarbiyalash oson kechadi. Ota-ona iqtisodiy tomondan qancha boy bo‘lmasin, hech qachon farzandini haddan ziyod erkalamaslik va isrofgarchilikka o‘rgatmaslik kerak. Bu dunyoda hamma narsaning hisob-kitobi bo‘lgani bois, inson tomonidan yaratiladigan va tabiat in’om etadigan noz-ne’matlarning ham hisob-kitobi bor. Shunday ekan, farzandni inson tomonidan, tabiat tomonidan yaratilgan noz-ne’matlarni qadrlashga va isrof qilmaslikka o‘rgatish lozim. Agar doimo bolaga xohlagan narsalarini muhayyo etsanggiz, u bu narsalarning qadriga yetmaydigan bo‘ladi. Agar o‘zi mehnat qilib, halol mehnat bilan o‘sha narsalarga erishsa, u bularni qadrlaydi va ehtiyot qiladi. Shuningdek, bu unga asaldan ham shirin va oltindan ham qimmat tuyuladi” [Abduazimov 2012, 65].

Agar biz ta’lim-tarbiya sohasidagi ishlarimizni aniq tizim asosida tashkil etib, ularning samaradorligini oshirmasak, ertangi kunimizni qurolmaymiz, o‘z maqsadlarimizga yetolmaymiz. Har bir inson alohida va to‘laqonli tizim ekan, uning ana shu serqirra, rang-barang va ziddiyatli olamiga mos ravishda g‘oyaviy ta’sir kompleks tarzda, keng miqyosli, yoshlar olamini yaxlit holda qamrab olgan shaklda olib borilmog‘i lozim. Bu borada “Bir bolaga yetti mahalla ham ota ham ona” degan shior doimiy kun tartibida turishi lozim. Biz yoshlarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash uchun bor kuch va imkoniyatlarimizni safarbar etishimiz lozim.

Yoshlarni barkamol insonlar bo‘lib voyaga yetishida “umid va kutmoq insonning qanoti ekanligi, qanotlar qancha katta bo‘lsa, u shunchalik yuksakka ucha oladi. Umidsiz qolsachi, tamballashadi, o‘zi xayr qilolmagandek, bandalik vazifalarini ham ado etolmaydi. Shuning uchun ham, ular ko‘zingizga xunuk va nuqsonli ko‘rinadi. Chuchuk suv ichib yurgan odamgina suvning sho‘r-tuzli ekanligini payqaydi. Ya’ni har qanday ashyoning sifati ziddi orqali ma’lum bo‘ladi... Ulug‘ tangri sizga istaganingizni beradi, nimaga erishish yo‘lida himmat ko‘rsatsangiz, o‘shanga sizni muyassar aylaydi. Chunki “qush qanotlari bilan yuksaladi, mo‘min himmati bilan” [Rumiy 2017, 92-93].

Xulosa qilib aytganimizda, yoshlarni bugungi davrga teran va chuqur mushohada yuritgan holda nazar tashlashni, hushyor qarashni, jahonda va yon atrofimizda tobora kuchayib borayotgan ma’naviy tahdid va xatarlarni to‘g‘ri baholab, ulardan tegishli saboqlar chiqarib yashashni talab etmoqda. Yoshlarda ma’naviy-axloqiy ruhiyatni hosil qilish va yanada mustahkamlash, turli vositalar orqali qadriyatlarimiz, mentalitetimizga yot tushuncha va g‘oyalar kirib kelishi, tarqalishini oldini olish barchaning burchi va vazifasi hisoblanadi.

Buyuk siymo Zahiriddin Muhammad Boburning sarkardalik faoliyati hamda davlatni boshqarish usuli va yo‘llari hamma uchun ibratdir. Yuqoridagilardan kelib chiqib, Zahiriddin Muhammad Boburning yashash tarzi bilan tanishgach, uning haqiqiy komil inson bo‘lganiga amin bo‘lamiz. Shunga ko‘ra uning shaxsi barcha uchun ibrat maktabi, u biz uchun ideal shaxsdir.

Adabiyotlar

Жалилов Сайфиддин. 2013. *Шаҳзода Бобур.* Тошкент: Movarounnahr.

Кайковус. 1994. *Қобуснома.* Тошкент: Истиқлол.

Назимо Алий. 1994. *Қизлар тарбияси.* Тошкент: Камалак.

Олимат ул-Банот. 1991. *Муошарат одоби.* Тошкент: Меҳнат.

Содиқова Турсуной. 2016. *Ҳаёт тилсими.* 3-жилд. Тошкент: Ўзбекистон.

Румий Жалолиддин. 2017. *Ичиндаги ичиндадур.* Тошкент: Янги аср авлоди.

Туленов Жондор ва б. 1993. *Истиқлол ва тараққиёт мафкураси: мақсад ва йўналишлари.* Тошкент: Ўзбекистон.

Шайх Абдулазиз Мансур. 2013. *Тинчлик ва осойишталик - олий неъмат.* Тошкент: Мовароуннаҳр.

BOBUR G‘AZALLARIDAGI BOG‘LOVCHILARNING PLEONASTIK XUSUSIYATI

Turdiboyev Tohir Hasanovich*

Annotatsiya

Mazkur maqolada shoir Boburning ayrim g‘azallarida qo‘llanilgan bog‘lovchilarning pleonastik xususiyati tahlil etilgan. Ma’lumki, shoir lirikasining bosh mavzusi asosan inson bo‘lib, insonlarni ezgulik, adolat, insonparvarlikka undash kabi masalalardir. Shuningdek, uning g‘azallarida yor vasfi, yorning go‘zalligi, yorga bo‘lgan cheksiz muhabbat, visol onlari, hijron, ayriliq azoblari ham asosiy o‘rinni egallaydi.

Kalit so‘zlar: *g‘azal, insoniy fazilat, yor vasli, go‘zallik, muhabbat, hijron, visol, bog‘lovchi, konversiya, pleonazm.*

PLEONASTIC CHARACTERISTICS IN THE CONNECTIONS OF BABUR'S GHAZALS

Annotatsion

This article delves into the Pleonastic Usage of Connectives in Babur's Ghazals. The primary theme of Babur's lyrical compositions predominantly revolves around humanity, inspiring goodness, and championing justice. Furthermore, his ghazals vividly portray the land's beauty, an unwavering love for it, moments of intense longing, experiences of migration, and the profound ache of separation.

Key words: *ghazal, human virtue, yor wasli, beauty, love, hijran, visal, binder, conversion, pleonasm.*

Bobur o‘zbek adabiyotiga, ayniqsa, o‘zbek she’riyatiga munosib hissa qo‘shgan zabardast shoirdir. Bobur lirikasining tematikasi nihoyatda, keng bo‘lib, uning g‘azallarida insonlarni ezgulik, adolat, insonparvarlikka undash kabi masalalar birinchi planda turadi. Uning she’riyatida yor vasfi, yorning go‘zalligi, yorga bo‘lgan cheksiz muhabbat, visol onlari, hijron azobi, ayriliq alamlari ham nihoyatda go‘zal va mohironalik bilan ifodalangan.

Ma’lumki, yordamchi so‘zlar pleonazmi tilning ma’lum bir qonun-qoidalar bilan bog‘lanuvchi murakkab jarayon hisoblanadi. Bu jarayonni o‘rganish yordamchi so‘zlar kategoriyasini o‘ziga xos sistema tarzida tushuniladi, uning o‘zaro bog‘lanuvchi tagsistemasi (podsistema)larini belgilaydi, mazkur tagsistema birliklarining farqli tomonlarini aniqlash, har xil tagsistemalarga xos farqli belgilarining xiralashishi va betaraflashishi (neytralizatsiyasi), ularning sabablari kabi masalalarni to‘g‘ri va mushtarak anglashga imkoniyat yaratadi [Berdialiyev 2016, 12-13].

Yordamchi so‘z turkumlari konversiyasiga sabab bo‘luvchi omillardan biri pleonazm hodisasidir. Pleonazm “nutqiy figura bo‘lib, sinonimik muqobil (ifoda)larning bir joyda yig‘ilishi”, “til birliklarining semantik jihatdan takror (izbытochnыy) holda” (O. S. Axmanova) ishlatilishidir.

Pleonazm hodisasi so‘zlashuv nutqida faol bo‘lib, unda bir xil yoki o‘zaro yaqin birliklar bir xil kategorial vazifada ishlatiladi. Masalan, ***Paxtamizning hozirgi holati kuzda yaxshi hosil olishga ishontirib turibdi, ammo lekin shu vaqtgacha birorta***

*Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, akademik Bobojon G‘afurov nomidagi Xo‘jand davlat universiteti, Tojikiston.

klubimiz yo‘q (Said Ahmad) [Turdiboev 2023, 67] qo‘shma gapida predikativ qismlari zidlovchi ***ammo*** va ***lekin*** bog‘lovchilari yordamida birikkan. Shunisi ma’lumki, ***ammo*** va ***lekin*** bog‘lovchilari grammatik vazifasiga ko‘ra ham, ma’nosiga ko‘ra ham, bir xildir. Mazkur matn “bag‘ri”da ularning mushtarak qiymatiga putur yetgan, ulardan biri ana shu qiymat va vazifadan holilashib, yuklamalar zimmasidagi vazifa va ma’noni kasb etgan - qo‘shma gap predikativ qismlariaro zidlik ma’nosini kuchaytirishi uchun xizmat qilgan. Natijada yordamchi so‘z - bog‘lovchilar konversiyasiga yo‘l ochilgan bo‘lib, bu pleonazm hodisasi orqali amalga oshgan.

Plenonazm bu vazifadosh, ma’nodosh yoki vazifa va ma’nolari yaqin, kamida ikki lisoniy birlikning yonma-yon qo‘llanishi bo‘lib, mazkur holatda vazifadosh yoxud ma’nodosh lisoniy birliklardan birining boshqa turkumga xos qiyofaga kirishiga sabab bo‘ladi - bog‘lovchi yuklamaga aylanadi, yuklama bog‘lovchiga aylanadi [Turdiboyev 2023, 56-57].

Ilmiy adabiyot va maqolalarda yordamchi so‘zlar pleonazmining turli xil ko‘rinishlari mavjudligi qayd etiladi. Lekin ular qanday ko‘rinishda bo‘lmasin, baribir konversiyaga imkoniyat paydo bo‘ladi [Bozorov 1977, 24-28; O‘zbek tili grammatikasi 1975, 46-47].

Pleonastik qo‘llanish har xil vazifa va ma’nodagi yordamchi so‘zlar munosabatida ham vujudga keladi.

Lekin bog‘lovchisi bajargan vazifani, uning sinonimlari ***ammo, biroq*** bog‘lovchilari ham bajarishi mumkin. Bu bog‘lovchilar ham ayrim so‘z va gaplarni bir-biriga bog‘lab, ular orasidagi turli xil munosabatlarni ifodalash uchun xizmat qiladi.

Zidlov bog‘lovchilardan ***ammo, lekin*** bog‘lovchilari qavat kelib, ***ammo lekin*** tarzida ham qo‘llanishi mumkin. Bunday qavat bog‘lovchi so‘zlashuv tilida ko‘p uchrasa-da, u hozirgi kunda badiiy adabiyot (personaj nutida) ham uchraydi: *Men baho bermoqchi emasman, uka, ammo lekin hayotni ortiqcha rasmiylashtirib yuboryapmiz* (A.Muxtor) [Berdialiyev 1990, 33].

Nutqiy lahzalarda, ba’zan she’riyatda bir grammatik kategoriyaga mansub bo‘lgan, lekin har xil ma’no va har xil vazifadagi bu ikki bog‘lovchi yonma-yon qo‘llanib, pleonastik ifodaga sabab bo‘ladi:

Qoshida chin, ko‘zida kiynu angabin labida,
So‘zida zahru va lekin tilida darmondur

[Bobir she’riyatidan. Tuzuvchi Saidbek Hasanov 1982 ,60]

Mazkur gapda “***lekin***” bog‘lovchisi o‘ziga xoslashgan zidlik ma’nosi va tenglik aloqasi ifodachisi vazifasida emas; uning bu ma’no va vazifasi inkor etilgan. Chunki qo‘shma gapning predikativ qismlari biriktiruv va uning ketma ketlik ma’nosi munosabatiga ko‘ra birikkan. Mazkur ma’no munosabati tobelanish aloqasi tufayli ro‘yobga chiqadi.

Demak, *“Qoshida chin, ko‘zida kiynu angabin labida, So‘zida zahru va lekin tilida darmondur”* sodda gapning qismlar uyushgan bo‘laklari ***(so‘zida zahru)*** va ***(tilida darmondur)*** kabi teng qismlar maqomida bo‘lib, ularning aloqasi ***“va”*** bog‘lovchisi orqali amalga oshgan. “***Lekin***” bog‘lovchisi esa, ana shu uyushgan bo‘laklararo anglashiluvchi biriktiruv ma’nosini kuchaytirish, bo‘rttirish vazifasining bajargan - yuklama ixtiyoriga o‘tgan, uning konversiya imkoniyati reallashgan.

Pleonazm - bu vazifadosh ikki hodisaning yonma-yon kelishidir. Ana shu yonma-yonlikda ulardan biri o‘zining kategorial guruhiga xos xususiyatlarini o‘zida paydo qiladi:

Xating bila yuzungu kokulung sening, ey jon,
Biri bunafsha, biri yosuman, biri rayhon

gapida uyushgan bo‘laklar ohang yordamida uyushgan. Takrorlardan oldin biri so‘zi ishlatilgan va bu o‘rinda mazkur birlik ta’kid ma’nosidagi hukmlarning (***binafsha, yosuman, rayhon***) kuchaytirish, bo‘rttirish ma’nosidagi vazifasini bajargan, u shu matn doirasida biri yordamchi birligi kuchaytiruv yuklamasi maqomiga kirgan.

Masalan, pleonazm jarayonida qatnashayotgan bog‘lovchi vositalarning har biri yo biriktiruv, yo zidlov bog‘lovchilari tavsifida ham bo‘lishi mumkin:

Pariyning husn ichra oti benihoyatdur,
Meni devona qoshingda va lekin ondin ortuqsen.

[Bobir she’riyatidan 1982, 47].

Bunday jarayonda qo‘shaloq “jinsdosh”larning biri bog‘lovchilik ma’nosi va vazifasida qo‘llanib, sintaktik butunlik tarkibiga tortilgan qismlarning grammatik munosabatlaridan anglashilgan ma’nolarni kuchaytiradi. Ma’no va vazifasi bir xil bog‘lovchi va bog‘lovchi vositalar pleonazmi sodda va qo‘shma gaplar tarkibidagi pleonazm so‘z tizmalari - uyushiq bo‘laklarning sintagmatik munosabatini, qo‘shma gaplar tarkibidagi pleonazm predikativ qismlararo sintagmatik munosabatlarni ta’minlaydi.

Xullas, Z.M.Bobur g‘azallarida bunday misollarni ko‘plab uchratish mumkin. Maqolada faqat to‘rtta g‘azaldagi bog‘lovchilarning uyushgan bo‘laklardagi pleonazmlik xususiyati o‘rganildi.

Bobur nazmiy asarlarining til nuqtayi nazaridan tadqiq etish bu mutuxassislar oldida turgan muhim va kechiktirilmas vazifalardan biri hisoblanadi.

Adabiyotlar

Berdialiev, Abduvali. 2016. *Hozirgi o‘zbek adabiy tili*. Morfologiya. Universitet va pedagogika oliy o‘quv yurtlari filologiya fakultetlarining o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi bo‘yicha bakalavr va magistrantlar uchun o‘quv qo‘llanma. Xo‘jand.

Berdialiev, Abduvali. 1990. *O‘zbek tilida omonim modelli ergash gapli qo‘shma gaplar.* Toshkent: Fan.

Bobir she’riyatidan. 1982. Tuzuvchi Saidbek Hasanov. Toshkent: Fan.

Bozorov, Odil. 1977. *O‘zbek tilining yuklama kategoriyasi*. O‘zbek tili va adabiyoti. Toshkent.

Turdiboev, Tohir. 2023. *O‘zbek tilida yordamchi so‘zlarning ko‘chishi bilan bog‘liq hodisalar.* Xo‘jand.

O‘zbek tili grammatikasi. 1975. I qism. Morfologiya. Toshkent: Fan.

“BOBURNOMA"DAGI VAQT O‘LCHOV BIRLIKLARI LEKSEMALARINING INGLIZCHA TARJIMALARDA QAYTA TIKLANISHI

Shodmonova Sayyora Baxromovna*

Annotatsiya

Ushbu maqola “Boburnoma” matnidagi vaqt o‘lchov birliklarining lingvokulturologik xususiyatlariga bag‘ishlanadi. O‘lchov birliklarining tarjimasini transliteratsiya usulida berilishi hamda tarjimalarning lingvokulturologik va pragmatik xususiyatlariga alohida e’tibor berilgan. “Boburnoma” matnidagi vaqt o‘lchov birliklarining tarjimalarda aks etishdagi muammolar va ularning tarjimalarida lingvokulturologik xususiyatlarini qayta tiklanish masalalari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *o‘lchov birliklari, vaqt o‘lchovlari, misqol, lingvokulturologik xususiyatlar, asliyat, matematik raqamlar.*

RECONSTRUCTION OF TIME UNIT LEXEMES IN "BOBURNOMA" IN ENGLISH TRANSLATIONS

Annotation

This article is devoted to the linguistic and cultural features of the units of time in the text “Baburnama”. Particular attention is paid to the transliteration of the translation of units of measurement, as well as the linguocultural and pragmatic features of translations. The problems of reflecting units of time in the text of “Baburnama” in translations and the issues of restoring linguistic and cultural features in their translations are analyzed.

Key words: *units of measurement, measures of time, comparison, linguistic and cultural features, originality, mathematical numbers.*

Bizga ma’lumki, tilshunoslikning asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lgan lingvokulturologiya XX asrning oxirida shakllana boshlagan. Lingvokulturologiya termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologik maktabi tomonidan olib borilgan tadqiqotlar bilan bog‘liq tarzda paydo bo‘ldi .

Lingvokulturologiyaning fanga kirib kelishi va shakllanishi haqida so‘z ketganida, barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning asoschilaridan biri V.Gumboldt ekanligini ta’kidlaydilar. Ilmiy adabiyotlarga bu sohani kirib kelishida A.A.Potebnya, L.Vaysgerber, X.Glins, X.Xols, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbitskaya, D.Xaymz kabi tilshunoslarning fikrlari muhim ahamiyatga ega ekanligi aytib o‘tiladi .

Lingvokulturologiya masalasida jiddiy tadqiqotlar olib borgan V.V.Maslova ushbu sohaning rivojini 3 bosqichga ajratadi:

1. Fan shakllanishiga turtki bo‘lgan dastlabki tadqiqotlarning yaratilishi (V. Gumboldt, E.Benvenist, L.Vaysgerber, A.A.Potebnya, E.Sepir kabi tilshunoslarning ishlari);
2. Lingvokulturologiyaning alohida soha sifatida ajralishi;
3. Lingvokulturologiyaning rivojlanish bosqichi .

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Qarshi muhandislik-iqtisodiyot institute, sayyora@gmail.cpm

XXI asr boshida jahon tilshunosligida yetakchi yo‘nalishni lingvokulturologiya egalladi. Tadqiqotlarda aytilishicha, tilni madaniyat fenomeni sifatida o‘rganuvchi fan lingvokulturologiyadir, til va madaniyat o‘zaro aloqadorlikda bo‘lgan predmetni tashkil etadi. “Lingvo-kulturologiya insoniy, aniqrog‘i, shaxs va madaniy omilni uzviylikda tadqiq etuvchi fandir” . V.N.Teliyaning ta’kidiga ko‘ra, bu omillar bir-biri bilan uzviy bog‘liklikda ushbu fanning vujudga kelishiga va bu boradagi tadqiqotlarning amalga oshishida muhim ahamiyat kasb etadi. G.G.Slishkin “Lingvokulturologiya inson omiliga, aniqrog‘i, insondagi madaniyat omiliga yo‘naltirilgan. Lingvokulturologiyaning markazi madaniyat fenomenidan iborat bo‘lishi inson haqidagi fanning antropologik paradigmaga tegishli hodisa ekanligidan dalolat beradi” , deb ta’kidlaydi. Har ikki olimning lingvokulturologiya haqidagi fikrlari bir-birini to‘ldiradi. Bu esa ularning o‘rtasida uzviy tarzda bog‘liqlik bor ekanligini shak-shubhasiz qabul qilish mumkinligidan darak beradi.

Hozirgi vaqtda lingvokulturologiya jahon, xususan, rus tilshunosligida eng rivojlangan yo‘nalishlardan biri bo‘lib, bu borada yaratilgan o‘quv qo‘llanmalar ichida V.A.Maslova tomonidan yaratilgani eng mashhurlaridan biri hisoblanadi. Ushbu o‘quv qo‘llanmada lingvokulturologiya sohasining metodlari, obyekti va predmeti, yo‘nalishlari yoritib berilgan, muayyan til birligini lingvokulturologik tahlil qilish namunalari ko‘rsatilgan .

Lingvokulturologiya - bu til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlik bo‘lib, leksik til birligi orqali ifoda etilayotgan leksik birliklarni ko‘rsatib berish bilan bog‘liq holda amalga oshiriladi. Matnda keltirilgan madaniyatning leksik birlik orqali tasvirlanishi, uni o‘quvchiga tushunarli tarzda yetkazib berishdir. Bularni tarjimalarda aks ettirishda esa shu millat madaniyati va urf-odatlarini yaxshi o‘zlashtirgan bo‘lish taqozo etiladi.

Milliylikni anglatgan so‘zlarning ba’zilari asl nusxa tilidan tashqari, yana qator xalqlar nutqida, jumladan, tarjima tilida ham uchrashi, aniqrog‘i, tarjima tili lug‘at boyligining ham tarkibiy qismi hisoblanishi mumkin. Bunday so‘zlar til, chegara yoki turmush sharoiti jihatidan bir-biriga yaqin, doimo o‘zaro munosabatda, muloqotda bo‘lib turadigan, ayrim odatlari bir-biriga o‘xshash xalqlar nutqida ko‘p uchraydiki, ayni hol tarjimonni hech qanday amaliy qiyinchiliklarga duchor etmaydi. Shuningdek, lingvokulturologik tushunchalar ifodasi uchun qo‘llanilgan so‘zlarning ko‘pchiligi boshqa tillarda ma’nolarini aynan qoplay oladigan til vositalarining yo‘qligi, biroq ularning boshqa tillarda ishlatilishiga ehtiyoj sezilishi tufayli, qator tillar lug‘at tarkibiga singib, umumiylikni kasb etadi. Bunga, jumladan, tilimizdagi talay so‘zlarning jahonning ko‘p tillari lug‘at tarkibidan borgan sari jadalroq o‘rin egallayotganligi yoki xorijiy mamlakatlar voqeligini anglatadigan ko‘pgina so‘zlarning tilimizga singib borayotganligi ham dalildir. Bu esa tarjima jarayoni mushkulotlarini oson bartaraf etadi. Bundan tashqari, u yoki bu xalq milliy va madaniy tushunchalarini anglatadigan so‘zlarning ma’no va vazifalari mamlakatlarning o‘zaro madaniy, savdo-sotiq kabi xilma-xil aloqalari natijasida qator xalqlarga, shu jumladan, tarjima tili sohiblariga ham tushunarli bo‘ladi. Tarjimonlar bunday so‘zlarga o‘z tillarida o‘xshash muqobillar qidirib yurmasdan transliteratsiya yo‘li orqali qayta tiklaydilar.

Biroq boshqa madaniyat va urf-odatga mansub bo‘lgan xalqlar adabiyoti tarjimasida eng katta qiyinchilik tug‘diradigan o‘lchov birliklari leksemalarining tarjimasidir. Chunki o‘lchov birliklari bir-biridan farq qilib, nafaqat o‘lchami, balki o‘lchash qiymatlarida ham o‘zaro tafovutlarga ega. Binobarin, har doim ham bir xalqqa

xos bo‘lgan istilohlarni ikkinchisiga oid tushunchalar bilan ifodalab bo‘lmaydi: ularni ham asliyatga muvofiq, tarjima o‘quvchisiga tushunarli shakl va uslubda berish lozim.

Lingvokulturologiyaning boshqa barcha ko‘rinishlari kabi vaqt o‘lchov birliklari leksemalari ham tarjimada asliyatga muvofiq aks etishi kerak. Tarjima ayrim olingan so‘zlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri o‘girilganiga qarab baholanmaydi. Tarjimaning asosiy muvaffaqiyati o‘lchov birliklari leksemalarini to‘laqonli qayta yaratish, asliyat muallifi uslubini, mazmuni va g‘oyasini tarjima orqali bera olishdir.

Umuman olganda, o‘zga xalqqa xos istiloh-tushunchalar va o‘lchov birliklari leksemalari o‘girmasida ularning asarda qo‘llanilgan o‘rnini, bajargan vazifasini hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Barcha xalqlar uchun umumiy va har bir xalqqa xos bo‘lgan o‘lchov birliklari mavjud, umumiy o‘lchov birliklari tarjimasida tarjima tilidan asliyatdagi istiloh – tushunchaning muqobilini topib, tarjima qilinadi. Lekin gap bevosita u yoki bu o‘lchov birliklari mazmun-mohiyatini ifodalaydigan birliklarga borib taqalganda, ular transliteratsiya qilinib, zarur izohlar keltiriladi. Ingliz tarjimonlari “Boburnoma” matnida qo‘llanilgan o‘lchov birliklarini transliteratsiya, mos muqobillari hamda xolis ifoda yo‘li bilan o‘girganlar, natijada, aksariyat hollarda asliyatning badiiy-estetik qimmati, ularning milliy o‘ziga xosligi va tarixiy davri saqlanib qolgan.

Bobur og‘irlik o‘lchov birliklarini tavsif etganida, retsipiyentga tushunarli bo‘lishi uchun tasvir usulini boshqacharoq shaklda davom ettirganining guvohi bo‘lamiz. Hindistondagi o‘lchov birliklari leksemalarining ko‘pligini Bobur shunday izohlaydi:... bu adadlarning ta’yini Hinduston molining ko‘plugining dalilidur... Yana hind eli adadni ham xo‘b ta’yin qilibturlar: yuz mingni lak derlar, yuz lakni karo‘r derlar. Yuz karo‘rni arb derlar. Yuz arbni karb, yuz karbni niyl, yuz niylni padam, yuz padamni sank. Bu adadlarning ta’yini Hinduston molining ko‘plugining dalilidur (BN.208). Ushbu matnda berilgan raqamlar muallifning matematik atamalarni tasniflab, ularni o‘lchovlarda ishlatishda tushunarli bo‘lishi uchun uringanini, tasvirlarni hindcha terminlar asosida ko‘rsatishidan ham fahmlasak bo‘ladi. Boburona uslub hech bir muallifning asarlarida uchramaydi, muallifni tashvishlantirgan narsa bu – o‘quvchi uchun matnni o‘qiyotganida hech qiyinchilik bo‘lmasligi, matnda berayotgan o‘lchamlar, tasniflarda voqeliklar o‘z ifodasini yaqqol topishidir.

Yuqorida keltirilgan parchada har bir o‘lcham atamasi ayni jihatdan mutarjimlar ijodida shunday aks etgan:

Ushbu: yuz mingni lak derlar, yuz lakni karo‘r derlar. Yuz karo‘rni arb derlar. Yuz arbni karb, yuz karbni niyl, yuz niylni padam, yuz padamni sank jumlasi Leyden-Erskin tarjimasida: They call a hundred thousand a lak, a hundred laks a kror, a hundred krors and arb, a hundred arbs a kerb, a hundred kerbs a nil, a hundred nils a padam, a hundred padams a sang (Ular yuz mingni lak, yuz lakni karo‘r, yuz karo‘rni arb, yuz arbni karb, yuz karbni niyl, yuz niylni padam, yuz padamni sank deb atashadi);

A.Beverij tarjimasida: 100,000 they call a lak; 100 laks, a krur; 100 krurs, an arb; 100 arbs, 1 karb; 100 karbs, 1 nil; 100 nils, 1 padam; 100 padams, 1 sang (Yuz mingni ular bir lak deb, yuz lakni karo‘r, yuz karo‘rni bir arb, yuz arbni karb, yuz karbni bir niyl, yuz niylni bir padam, yuz padam bir sank deb atashadi);

V.Tekston tarjimasida: One hundred thousand equal 1 lac; 100 lacs equal 1 crore; 100 crores equal 1 arb; 100 arbs equal 1 kharb; 100 kharbs equal 1 nil; 100 nils equal 1 padam; 100 padams equal 1 sankya (Yuz ming bir lakka teng, yuz lak bir

karo‘rga teng, yuz karo‘r bir arbga teng. Yuz arb bir karbga teng, yuz karb bir niylga teng, yuz niyl bir padamga teng, yuz padam bir sankka tengdir) tarzida o‘girilgan.

Variantlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, Leyden – Erskin tarjimasida matematik qiyoslarni transliteratsiya usuli orqali, raqamlarning yozuvda ifodalanishi yo‘li bilan ingliz tilida qayta tiklangan. Tarjimonlar matematik o‘lchovlarni bir xil so‘zlar bilan emas, raqamlar bilan qayta tiklashga uringanlar. Ularning har biri leksik-semantik jihatdan gaplarning bir-biri bilan bog‘lanishiga e’tibor qaratishgan. V.Tekston tarjima matnida raqamlar o‘rtasida equal so‘zini ishlatgan, Leyden-Erskin va A.Beverij tarjimalarida gapning bosh qismida call so‘zini qo‘llagan bo‘lsa, bu so‘z hisob raqamlarining barchasini jamlash, uyushtirishga xizmat qilgan. Muallifning sodda gap shaklidagi ifodalari, tarjima matnlarida qo‘shma gap tarzida qayta tiklangan.

Asliyatdagi: Bu adadlarning ta’yini Hinduston molining ko‘plugining dalilidur jumlasi, Leyden-Erskin tarjimasida: The fixing such a high mode of calculation is a proof of the abundance of wealth in Hindustan (hisoblashni shunday yuqori uslubda belgilanishi Hindistondagi boylikning mo‘lligining isbotidir); A.Beverij tarjimasida: The fixing of such high reckonings as these is proof of the great amount of wealth in Hindustan” (sanoqning bunday yuqori belgilanishi Hindistonda boylikning katta miqdordaligini dalilidir); V.Tekston tarjimasida: The creation of these numbers indicates the vast wealth of Hindustan (bu raqamlarning yaratilishi Hindiston boyligining kattaligini ko‘rsatadi) deb qayta tiklanadi. Har uchala tarjimada keltirilgan o‘lchov birliklari leksemalarining tarjimasini biri-biri bilan chog‘ishtiradigan bo‘lsak, fixing va wealth so‘zlaridan tashqari barcha so‘zlarning sinonimi ishlatilgani ma’lum bo‘ladi. Demak, barcha tarjima matnlarida o‘lchov birliklari leksemalari shaklan har xil bo‘lsa-da, ma’no jihatidan aynan bir xildir. Tarjimalarning har biri o‘ziga xos uslubda qayta tiklangan.

O‘lchov birliklari tarjimasidagi xato-nuqsonlarning kelib chiqish sabablari asosan 4 xil: 1) boshqa xalqlar o‘lchov birliklaridagi ayrim o‘lchov birliklarini yetarli darajada bilmaslik, ba’zi tafovutlar, ayniqsa, mumtoz asarlardagi farqlar; 2) tarjimani o‘quvchi saviyasini nazarda tutib, asliyat matnini ataylab soddalashtirishga urinish; 3) har qanday millatga xos o‘lchov tushunchalarini barcha o‘lchov birliklari uchun umumiy bo‘lgan atamalar bilan ifodalash yoki bunday o‘rinlarni tarjima jarayonida qisqartirib ketish; 4) tarjima asarini ingliz hayotida foydalanadigan o‘lchov birligiga moslashtirish, milliylashtirish natijasi o‘laroq, boshqa xalqqa tegishli o‘lchov birliklarni tarjima tili o‘lchov birliklariga almashtirish.

O‘lchov birliklari leksemalarining tafovutlari muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir xalqning o‘lchov birliklari haqida o‘ziga xos qarashlari va urf-odatlari borki, ular mohiyatan yaqin bo‘lsa-da, biroq lingvokulturologik jihatdan farqlanadi. Tarjima jarayonida ularni o‘zgartirish, o‘z rasm-rusumlariga muvofiqlashtirish asliyat o‘quvchisi amal qiladigan o‘lchov birliklariga daxl qilishi mumkin. Shu sababli, eng avvalo tarjimon boshqa xalq tili, urf-odati va an’analarini hurmat qilishi va muayyan tartibda shu xalq o‘lchov birliklari leksemalarini saqlab qolishi lozim.

O‘lchov birliklar leksemalari yoritilgan asarlar talqini, shu birliklarni qayta yaratish, qadimgi o‘lchov birliklarini tarjimada aks ettirish masalasini o‘rganish misolida tarjimada, tarjimon konsepsiyasi masalasini tekshirish ham muhim nazariy xulosalarga olib keladi. Chunonchi, tarjima uchun tarjimonlikning alifbesi bo‘lgan til bilish birlamchi rol o‘ynamaydi. Chunki tarjima tarixida taglamadan ham

muvaffaqiyatli tarjimalar yaratilganligiga koʻplab misollar keltirish mumkin. Aksincha, tilni bilgan holda, muvaffaqiyatsiz tarjimalar yaratish hodisalari ham undan oz emas. Maʼlum boʻladiki, oʻlchov birliklar leksemalari tarjimalarida lingvokulturologik xususiyatlar muhim ahamiyatga ega boʻladi.

Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da qay bir oʻlka, mamlakat haqida toʻxtalmasin, albatta, oʻsha joy haqida maʼlumot berish bilan birgalikda ularning oʻlchov birliklariga ham eʼtibor qaratadi. Masalan, muallifning kark (karkidon)ga bergan taʼrifini olaylik. Muallif karkning tuzilishiga tavsif berish mobaynida uning oʻlchamlarini oʻta sinchkovlik bilan kuzatganining guvohi boʻlamiz. Keng dunyoqarash va tajriba sohibi boʻlgan Bobur, fanning turli sohalarini sinchiklab oʻrgangani maʼlum. Shu bois har bir narsa-hodisaga oddiy tomoshabin sifatida emas, tadqiqotchi, olim koʻzi bilan qaraydi. Bobur karkidon tavsifida uning qiyofasini tasvirlar ekan, albatta, oʻlchov birligi leksemalari orqali tasvirini va koʻrinishini tavsiflashga harakat qiladi. "Boburnoma" matnida muallif karkidon terisining oʻlchami juda qalinligini taʼkidlab, uzoqdan uni otga oʻxshaydi, desa boshqa zoologik xususiyatlarini sanayotib, uning otdan farqli jihatlarini va oʻlchamlarini koʻrsatadi. Shuningdek, karkidonning shoxi, ogʻirlik va uzunlik oʻlchovlarini aniq tasvirlaydi: Yana karkdur; bu ham ulugʻ jonivoredur. Zaxomati uch govmishcha boʻlgʻay). Ul soʻzkim, ul viloyatlarda mashhurdurkim, kark filni shox bila koʻtarur emish, gʻolibo gʻalattur. Bir shoxi bor, burnining ustida, uzunligi bir qarishdin koʻprak, ikki qarish xud koʻrulmaydur. Bir uluq shoxidin bir obxoʻra kishti boʻldi, yana bir nardning tosi boʻldi, yana uch-toʻrt ellik ham shoyad ortti ekin. Terisi bisyor qalin boʻlur. Qattiq yoy bila bagʻalkusho va xoʻb toʻldurub ursalar, yaxshi kirsa, toʻrt ellik kirar (BN.199). Koʻrinadiki, karkidonning kattaligi, terisining qalinligi kabi jihatlari kerakli oʻrinda, texnik vositalar (oʻq-yoy) orqali tasvirlanib qancha oʻlchamga tengligi tasvirlanmoqda, tasvirda karkidonning oʻquvchini hayratga soladigan darajadagi ogʻirligi va uzunligi aniq namoyon boʻlmoqda. Garchi Bobur bu oʻrinda "oʻq boshqa bir hayvonning terisidan buncha oʻtadi" deb terisining oʻlchamini aniq koʻrsatmasa-da, oʻquvchining oʻzi bunday tasavvurga ega boʻlishi uchun imkoniyat yaratadi. Asliyatdagi Yana karkdur; bu ham ulugʻ jonivoredur. Zaxomati uch govmishcha boʻlgʻay jumlasi, Leyden-Erskin tarjimasida: The rhinoceros is another. This also is a huge animal. Its bulk is equal to that of three buffaloes (yana karkdir. Bu ham katta hayvondir. Uch bizon (Shimoliy Amerika yovvoyi qoramoli)ga teng) deb tarjima qiladi. Umuman, Shimoliy Amerika bizonining koʻrinishi Bobur aytgan govmish (sogʻin sigir)dan ancha kattaroq oʻlchamga egaligini oʻquvchi anglashi uchun aniqroq berishga uringan. Shu sababdan tarjimadagi karkidonning jismoniy koʻrinishi mubolagʻali tasavvur qoldiradi.... uzunligi bir qarishdin koʻprak jumlasidagi bir qarich lingvokulturologik jihatdan milliy oʻlchov birligi hisoblanadi. Bu oʻlchov birligi leksemasidan oʻzbeklar koʻproq foydalanadi. Tarjimada ushbu lingvokulturologik xossa: upwards of a span in length (uzunligi bir qarichdan koʻp) tarzida berilgan boʻlsa-da, aynan lingvokulturologik jihatdan muallif taʼriflagan oʻlchamni koʻrsatib bera olmagan. Tarjimon lingvokulturologik jihatdan shu tilda ifoda etiladigan oʻlcham birliklarini nazarda tutgan va oʻquvchiga yetkazib berishga harakat qilgan. Ushbu ... qattiq yoy bila bagʻalkusho va xoʻb toʻldurub ursalar, yaxshi kirsa, toʻrt ellik kirar jumlasi, tarjimada: If it be shot at with a powerful bow, drawn up to the armpit with much force, and if the arrow pierces at all, it enters only three or four fingers' breadth (agar u kuchli kamon bilan otilsa, katta kuch bilan zoʻrlab koʻtarilsa qoʻltigʻigacha boradi, agar kamon oʻqi

batamom sanchilsa, uch-to‘rt barmoq kenglikda kiradi) shaklida aks etadi. Bunda tarjimon generalizatsion transformatsiya usuliga tayangan holda ushbu jumlani qayta tiklaydi. Bu usul: “...konkretlashtirishning aksi bo‘lib, asliyatdagi tor ma’noli so‘zni tarjima tilidagi keng, umumlashtiruvchi so‘z bilan almashtirishni ko‘zda tutadi”. Ammo bu usuldan muvaffaqiyatli foydalana olmagani tarjima tahlilidan ma’lum. Xullas, tarjimon to‘rt enlik o‘lchov birligi leksemasidagi ma’noni xiralashtirgan, ularni asliyatdagidek bera olmagan. Aynan lingvokulturologik xossani o‘quvchiga yetkazishda bir oz tushunarsizlikka yo‘l qo‘ygan.

A.Beverij ushbu yana karkdur; bu ham ulug‘ jonivoredur. Zaxomati uch govmishcha bo‘lg‘ay jumlasini tarjima qilishda Leyden-Erskin yo‘lidan boradi. Ushbu jumla:...equal in bulk to perhaps three buffaloes (uning kattaligi balkim uch bizon (Shimoliy Amerika yovvoyi qoramoliga tengdir), deb o‘giradi. Asliyatda berilgan uzunligi bir qarishdin ko‘prakni esa, more than nine inches (qarish) long (to‘qqiz dyumga qaraganda uzun) deb beradi. Aftidan, tarjimon Bobur bergan milliy o‘lchov birligini, ingliz o‘lchov birligiga moslab to‘qqiz dyumga teng deb olgan ko‘rinadi. Tarjimon bu o‘lchov birligi leksemasini o‘quvchiga tushunarli bo‘lishi uchun tarjima tilida mavjud variantidan foydalangan. Ularning o‘lchamida qanday farq borligi yoki aynan bir xilligini o‘lchovlar tahlilidan bilib olamiz. Agar bir qarich o‘rtacha 20 sm, bir dyum-2,5 smga teng bo‘lsa, 10 dyum 22,5 smni tashkil etyapti. Chunki muallif o‘lchamda bir qarichdan ko‘proq ekanligini ta’kidlagan. Demak, tarjimon hisobni to‘g‘ri olgan. Lingvokulturologik jihatdan, o‘z millatining madaniyatidan, urf-odatlaridan kelib chiqqan. Matnni adekvat o‘girishga erishgan. ...yana uch-to‘rt ellik ham shoyad ortti ekin jumlasi leaving over (the thickness of) 3 or 4 hands (qolgani (qalinligi) uch yoki to‘rt qo‘l) tarzida beriladi. Bizga ma’lumki, uch-to‘rt qo‘l, uch-to‘rt enlik ma’nosini bermaydi. Enlik deganda, xalqimiz qo‘lning bo‘yi emas, enini nazarda tutadi. U o‘lcham hozirda ham savdo sohasida ishlatib kelinadi. Bunday o‘lchamlar xalq orasida ko‘p qo‘llaniladi. Tarjimada lingvokulturologik jihatga e’tibor beradigan bo‘lsak, bu xususiyat o‘z aksini topmagan, tarjimon ham muallifning milliylik nuqtayi nazaridan berilgan o‘lchamini chuqur tahlilga tormagan, natijada o‘lchov hajmi katta bo‘lib ketgan. A.Beverij tarjimaga aniqlik kiritish maqsadida izoh va sharhlarni ko‘proq kiritgan. Ammo uzunlik o‘lchovi masalasida bu jihatni unutgan.

V.Tekston uzunlik o‘lchov birligi leksemalarini asliyatga muvofiq tarzda berishga erishgan. Asliyatdagi: uch govmishcha so‘zini the size of three oxen (Kattaligi uch ho‘kizchadir) deb o‘girib, ma’lum ma’noda Bobur talqiniga yaqinlashgan.... ul so‘zkim, ul viloyatlarda mashhurdurkim, kark filni shox bila ko‘tarur emish, g‘olibo g‘alattur jumlasi, tarjimada: The statement that is well known in our country, that is, that a rhinoceros can lift an elephant on its horn, is certainly false (Bu fikr bizning viloyatimizda mashhurdir, kark shohida filni ko‘tara oladi, albatta yolg‘ondir) tarzida aks etadi. Ammo asliyatda g‘alat so‘zi hayrat, bilmaslikni tan olish, qoyil qolish ma’nolarida kelgan. G‘alatning yolg‘on ma’nosi ham bor, ammo ushbu jumla kontekstda o‘zini oqlamaydi....yana uch-to‘rt ellik ham shoyad ortti ekin jumlasi maybe three or four fingers of horn were left over deb beriladi. Ushbu uch-to‘rt ellik o‘lchovini three or four fingers (uch-to‘rt barmoq (enlik) shaklida berib, asliyatga ancha yaqinlashadi.

Bizningcha, bu matn tarjimasida har ikkala tarjimonga nisbatan V.Tekston tarjimalari aniqroq, adekvatroq qayta tiklangan. Tarjimalarni qiyosiy o‘rganish asosida yana shunday xulosa chiqarish mumkinki, tarjima variantlarini bu usulda

oʻrganish, talqin etish, ularni birlashtirish biror tilda muqobil tarjima variantining paydo boʻlishiga olib keladi. Oʻlchov birliklarining lingvokulturologik jihatini saqlagan holda oʻquvchiga yetkazish ham tarjimonning mahoratiga bogʻliq tarzda amalga oshadi. Bu matnni oʻqiyotgan oʻquvchi ham shu millatning madaniyati va qadimiy oʻlchov birliklaridan bahramand boʻlishini nazardan chetda qoldirmasligi zarur. N.Qambarovning ta'kidlashicha: "...madaniyat va kulturologik hodisalarni ifodalagan terminlarning barchasi til va madaniyat bir-birisiz mavjud boʻlmasligini isbotlaydi. Til madaniyatning mulki sifatida tushunilsa, unda u madaniyatning eng muhim va ajralmas qismi ekanligini e'tirof etish haqiqat boʻladi" . Demak, oʻlchov birliklarining tarjimasi Leyden-Erskin tarjimasida qoʻshimchalar, takrorlardan unumli foydalanilishi, A.Beverij tarjimasida izoh va sharhlarning yetakchilik qilishi, V.Tekston tarjimalarida esa aniqlik va adekvatlik uchun tirishish bir joyda jamlansa, "Boburnoma" matnining inglizcha tarjimasi ancha muvofiq nashrga aylanadi. Haqiqatan ham, tarjimon asliyat muallifi ifodalagan tasvirni aynan aks ettirishda, har bir soʻzni tarjima matnidan tushirib qoldirmaslikka, lingvokulturologik jihatlariga, bir soʻzni ma'no va mazmuni jihatidan oʻzgartirib matnga putur yetkazmaslikka hamda oʻquvchiga tushunarli ifodalashga intilishi zarur boʻladi. Matnga oʻzgartirishlar kiritilishi lozim oʻrinda zarurat maqomida turadi. Ammo matn kengayishi abatta, ma'no-mazmun yoʻqolishi hisobiga boʻlmasligi kerak. Shuningdek, asliyat uslubini saqlash ham tarjimaning muhim xususiyati hisoblanadi.

Asliyatga har jihatdan mos mukammal tarjima yaratish uchun mutarjim asl nusxa yaratilgan til, u mansub xalq tarixi, dini, madaniyati, turmush tarzi, urf-odat va an'analarini bilishdan tashqari, muallifga ruhan yaqin, u bilan usluban bir yoʻnalishdagi ijodkor boʻlishi kerak. Muallif va mutarjimning dunyoqarashi, oʻy-fikrlari, dardu tashvishlari oʻzaro mushtarak boʻlishi va ayni jihatdan asliyat tarjimonni toʻlqinlantirishi lozim, shu holdagina asarni ilhom, zavq-shavq va katta ichki ehtiyoj bilan tarjima qila oladi. Bunda hayotiy tajriba, malaka, yosh va boshqa ijtimoiy-ruhiy omillar ham muhim rol oʻynaydiki, ulardan birortasi yetishmasa, oʻsha tarjima toʻlaqonli chiqmaydi.

Bu omillar koʻpincha adib-tarjimonlar ijodida yorqin aks etadi. Chunki ularning oʻziga xos tarjima uslubi mavjud: bunda davr talabi, oʻquvchi ehtiyoji va qalb istagi oʻzaro birlashib ketgan boʻladi. Ayni shu uch omil uygʻunligi oʻlaroq dunyoga kelganligi uchun ham bunday tarjimalar koʻpincha tarjimachilikka munosib hissa boʻladi.

"Hozirgi badiiy tarjima nazariyasi asl nusxaning mazmuni va ma'nosinigina emas, balki milliy va tarixiy fazilatlarini saqlash zarur, deb hisoblaydi". Shuningdek, bu asarlarda u yoki bu xalqning oʻziga xos xususiyat va jihatlari aks etadi. Bizga ma'lumki, din, madaniyat, turmush tarzi, an'ana va urf-odatlari, hatto til jihatidan mushtaraklikka ega xalqlar borki, ularning bu jihatlari lingvokulturologik xususiyatlariga koʻra farq qiladi va tarjima san'atida oʻziga xos tarzda qayta tiklanadi. Lekin koʻchilik xalqlar oʻrtasida tildan tortib dingacha, turmush tarzidan urf-odatlargacha tafovut va ziddiyatlar mavjudki, bu hol tarjima jarayonida qator muammo va murakkabliklarni keltirib chiqaradi.

Tarjima asliyatining milliy oʻziga xosligini saqlash mutarjimdan oʻlchov birliklarining barcha turlari va koʻrinishlaridan xabardor boʻlishni taqozo etadi. U yoki bu asarni tarjima qilishda mazkur tarjimani oʻqiydigan kitobxonning asliyat tilida soʻzlashuvchi xalqning hayoti va urf-odatlari bilan qanchalik tanish ekanligini ham hisobga olmoq lozim. Ushbu tarjima masalasida shuni hisobga olmoq darkorki, ingliz

kitobxoni nuqtayi nazaridan yondashilsa, ahvol bir muncha o‘zgacha bo‘ladi, zero, bu borada ko‘plab so‘zlar, ayniqsa, o‘lchov birliklar leksemalari tarjimalarida bunga yanada chuqquroq kirib borish lozimligini anglatadi. Bu, albatta, shu tilda so‘zlashuvchi millatlarning milliyligiga xos tarzda ishlatilishi ham tarjimada ayrim muammolarni olib keladi, desak to‘g‘ri bo‘ladi.

Tarjimonning dunyoqarashi keng, bilim zaxirasi katta bo‘lishi kerak, degan talablar bejizga emas. Chunki bu mahorat tarjima jarayonida juda muhim omillardan biridir. U nafaqat o‘z xalqi, balki tarjima qilinayotgan asar mansub bo‘lgan xalq tarixi, dini, madaniyati, adabiyoti, turmush tarzi va urf-odatlarini yaxshi bilmog‘i lozim, bular lingvokulturologik xususiyatlarni tarjimalarda aks etish jarayoniga albatta o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Agar shunday bo‘lganida, ko‘rib o‘tilgan kamchiliklarga yo‘l qo‘yilmagan bo‘lardi.

O‘lchov birliklari tarjimalarini lingvokulturologik xususiyatlarini berishda ko‘pincha ifoda etilayotgan asliyat tilidagi birliklar ma’no-mazmunini ham yoddan chiqarmaslik taqozo etildi. Ushbu “Boburnoma” matnidan keltirilgan parchaga e’tiborimizni qaratsak: “To‘qquz tarnov suv kirar. Bu ajabturkim, bir yerdin ham chiqmas” (BN.34). Bu parchada “ tarnov” o‘lchov leksemasi o‘zbek millatiga mansub bo‘lgan o‘lchov birligidir. “Tarnov” o‘lchov leksemasi “Boburnoma” matnida hajmni ifodalaydi. Nazokat Jiyanovaning tasnificha, “...bugungi kunda Qashqadaryo, Qarshi, Beshkent va Toshkentda tannov, Qovchin, Andijon, Farg‘onada tarnov shaklda qo‘llanib, suv oqib o‘tish uchun metall yoki yog‘ochdan yasalgan ariqcha shaklidagi predmetga nisbatan qo‘llanadi”. Buning asl ma’nosi bir tarnov suvining qancha suv o‘lchamiga tengligidir. Ingliz mutarjimlari tomonidan bu o‘lcham birligining qayta tiklanish jarayonlariga e’tibor qaratsak, V.Tekston tarjimasida: Nine water channels enter it; amazingly, the water does not come out anywhere (9 kanal suv kirar, suv biror joydan ham chiqmas) deb beriladi. “9 tarnov suv” o‘lchov birligi Nine water channels deb tarjima qilinadi. Ushbu channel so‘zi a length of water wider than a strait, joining two larger areas of water, especially two seas. Bu berilgan ta’rifdan ko‘rinadiki, ingliz mutarjimi tomonidan qilingan tarnov o‘lchov leksemasining tarjimasi lingvokulturologik jihatidan boburona tasnifga mos kelmaydi. Tarjimon ham o‘lchov leksemasini o‘z millati jihatidan kelib chiqib, lingvokulturologik xususiyatiga moslagan holda qayta tiklagan.

Bunday tahlillarni ko‘plab keltirish mumkin. Biroq aynan mana shunday holatga biz ko‘proq e’tiborni jalb qilishni istardik, zero, badiiy tarjima qotib qolgan narsa emas, balki ijodiy jarayondir, u doimiy izlanishda, doimiy rivojlanishda bo‘lib, kundan-kun yangilanib boradi. Lingvokulturologik jihatdan tarjimalarni berish chog‘ida, milliylikning qanday tarjima qilinishi haqida emas, balki asar mazmuni va g‘oyasini tarjimada to‘la saqlay bilish haqida, asliyat muallifining uslubini, asardagi u yoki bu obrazni, u yoki bu holatni tarjimada adekvat qayta yaratish haqida boryapti. Bu muammolarni har bir tarjimon o‘z tarjima usullaridan kelib chiqib, albatta, o‘zicha hal qiladi. Bunga har bir tarjimonning haqi bor, huquqi bor. Faqat o‘lchov birliklari leksemalarining tarjimasidagi bu xilma-xillik, tarjimaning sifatiga ta’sir qilmasa, o‘quvchida u yoki bu xalqning o‘lchovlarida lingvokulturologiya xususida noto‘g‘ri tasavvur uyg‘otmasa, uni chalg‘itmasa, bu tarjimonning tarjimani yetarlicha aniq aks ettira olganidan darakdir.

Tarjimon biror yozuvchining asarini tarjima qilar ekan, uning uslubini, albatta, tarjima asarida aks ettirishi zarur. Bu adabiy tarjimaning asosiy qoidalaridan biri,

tarjimonning ustaligi esa asliyat asarining uslubini bera bilishdadir. Agar tarjimon o‘sha yozuvchining uslubini bermasa, u vaqtda tarjima bo‘sh chiqadi va tushunarsiz, oxiri yo‘q bir yo‘lga aylanadi. Eng mohir tarjimonlarning asarlari shuning uchun ham o‘lmas asarlar bo‘lib qoladiki, ular asliyat asar muallifining ruhi va uslubini bera oladilar. Bu og‘ir vazifani bajarish uchun tarjimon har turli yo‘llarni axtaradi hamda sevimli tarjimonga aylanadi.

Murakkab va yuksak san’at turlaridan bo‘lmish mumtoz asarlar tarjimasi - ijodiy ish mahsulidir. Har bir talantli yozuvchining individual ijodiy uslubi bo‘lgani kabi tajribali tarjimonlarning ham o‘ziga xos uslubi bo‘ladi. Tamoman boshqa-boshqa tillarda ijod qilsa-da, uslub jihatdan yaqin yozuvchilar bor. Ular asarlarni o‘z ona tiliga o‘girsa, tarjima o‘sha tilda yaratilgan asliyat asaridek ro‘yobga chiqadi. Buni tarjima nazariyasi va amaliyoti ham e’tirof etadi.

Tarjimonning tarjima qilinajak asarda tasvirlangan xalq o‘tmishini, o‘sha xalqqa xos barcha xususiyatlarni, voqealar bo‘lib o‘tgan ijtimoiy va geografik muhitni, asl nusxa muallifining individual uslubini, o‘sha asarning yaratilish tarixi, asliyat tili va o‘z ona tilini bilishi, nihoyat, muallif ijodining ashaddiy muxlisi bo‘lishi-tarjimaning muvaffaqiyatli chiqishining garovidir.

Har qanday yozuvchi kichik asarlardan yirik asarlarga o‘sib borgani kabi tarjimon tarjima bobida dastlab hajm jihatidan kichik asarlarni tarjima qilib, keyin yirigini qo‘lga oladi. Tarjimon tarjimalarining muvaffaqiyati ko‘p jihatdan tayyorgarlikka, mas’uliyatni his etishga bog‘liq.

Odatda ko‘pchilik tarjimonlar yirik asarlar tarjimasiga ma’lum tayyorgarlik ko‘rib, ishning yaxshi chiqishiga ishonch hosil qilgach kirishadi. Ingliz tarjimonlari ham bundan mustasno emas, biz tadqiqotga ularning bu bosqichdagi mehnatini ko‘rsatuvchi ayrim misollarnigina keltirdik.

Tarjima tahlilida asosiy masala - asliyatning ruhi, o‘ziga xos xususiyatlari qay darajada saqlangani va lingvokulturologik jihatlarini ko‘rsatishdir.

Tarjimonlar asliyat matnida ifodalangan vaqt o‘lchov birliklarini qayta tiklashda o‘z mahorati va uslubiga ko‘ra tarjima qilishgan. Ayniqsa, vaqt o‘lchov birliklarini lingvokulturologik jihatidan mukammal o‘rganib, tarjimada aks ettirish uchun adekvat tarjima asosiy o‘rin tutadi. Bu leksemalar tarjimasini aks ettirishda grammatik transformatsiyaning sintaktik moslashuv turlaridan foydalanishgan. Ayni jihat “Boburnoma”dek tarixiy-memuar-biografik asar tarjimasi uchun o‘ta muhim. A.Beverij tarjimasida shu jihat ustunlik qiladi. Ushbu va sanalgan boshqa jihatlar tarjimashunoslik nazariyasi va amaliyotini yangidan-yangi xususiyatlar bilan boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Beveridge A.S., *The Bābur-nāma in English* (Memoirs of Babur), Translated from the Original Turki Text of Zahiruddin Muhammad Babur Padshah Ghazi by Annette, Susannah Beveridge. 2 Vols. London, 1922; Repr, in one Volume, – London, 1969; – New Delhi, 1970; Lahore, 1975.

Leyden J., W.Erskine. 1826. *Memoirs of Zehired-din Muhammed Babur,* Emperor of Hindustan. Edinburg.

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2002. *Boburnoma.* Toshkent: “Sharq” NMAK.

The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor, Translated, Edited, and, Annotated by Wheeler M., Thackston. New York & Oxford, 1996.

Жиянова Назокат. 2010. *“Бобурнома”да нумератив сўзлар.* Филол. фан. ном. дисс.. автореферат. Т.
Отажонов Н. 1994. «Бобурнома» жаҳон адабий жараёнида. Филол. фан. док. ... дисс. Тошкент.
Федоров А.В. 1983. *Основы общей теории перевода (лингвистические проблемы).* М.: Высшая школа.
Раҳимов Ғ. 2016. *Таржима назарияси ва амалиёти.* Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.
Ҳакимова М. 2004. *Ўзбек тилида вақт маъноли луғавий бирликлар ва уларнинг матн шакллантириш имкониятлари.* НДА. Фарғона.
Қудратуллаев Ҳ. 1998. *“Бобурнома”нинг адабий-тарихий ва услубий таҳлили.* Филол. фан. док. дисс.. автореф. Тошкент.
Холмирзаев Ф. 2003. *Хотира уйғонса гўзалдир.* Тошкент: Фан.
Холманова З. 2007. *«Бобурнома» лексикаси.* Тошкент: Фан.

IV SHO‘BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHE’RIYATINING O‘RTA ASRLAR VA ZAMONAVIY ADABIY JARAYONI TAKOMILIDAGI O‘RNI

PANEL IV. THE ROLE OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR’S POETRY IN THE DEVELOPMENT OF MEDIEVAL AND MODERN LITERATURE

ZAHÎRÜDDIN MUHAMMED BABUR’UN RUBAISINDEKI MATEMATIK SANATI

Bilâl Yücel*

Özet

Dünya tarihinin büyük imparatorluklar kuran hükümdarları arasında ilk sıralarda yer alan Gâzî Zahîrüddîn Muhammed Babur, aynı zamanda, dünya edebiyatı sahasında da en üst seviyede eser vermiş ender şahsiyetlerden biridir. Farklı disiplinlerden akademisyenlerin müracaat eseri *Baburnâme* isimli şaheseri, şiir alanında kendine has tarzıyla *Divan*’ı, şiir nazariyatı sahasında *Aruz Risalesi,* tasavvufta *Vâlidiyye Risalesi,* fıkıh sahasında manzum *Mübeyyen* isimli eseri; Babur’ün, hayallerin ötesinde kabiliyetinin ve muvaffakiyetlerinin numuneleridir. Babur’un edebî eserleri, klasiğin ve geleneğin yanı sıra yenilikleri ve ilkleri sunmasıyla emsalleri arasında ayrı ve müstesna kıymet taşımaktadır. İşte bu yeniliklerden biri, Babur’un, edebî sanatla matematiği bir rubaide mükemmel şekilde birleştirmesidir. Makalede, söz konusu rubaideki izharul-muzmer sanatının rakamları ve bu rakamların kültürel yönü ele alınacaktır.

Anahtar kelimeler: *Babur, izharul-muzmer, Hayyam Üçgeni, Pascal Üçgeni, rubaide matematik.*

THE ART OF MATHEMATICS IN THE RUBAI OF ZAHIIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR

Annotation

Gāzī Zahir ad-Din Muhammad Babur, who was among the first rulers of world history, established great empires. He was also one of the rare figures who produced literary works at the highest level in world literature. His masterpiece called *Bāburnāma* is the reference work of academics from various disciplines. Besides that, his *Divan* with its unique style in the field of poetry, *Treatise of Aruz* in the field of poetry theory, *Treatise of Vâlidiyye* in Sufism, *Mübeyyen* in verse style in the fiqh are all examples of Babur’s talent and success beyond imagination. Babur’s literary works are distinctive when compared to the other literary works of his time since they present originality as well as classical and traditional. One of these original ideas is that Babur perfectly combined literary art and mathematics in a rubai. In this article, the numbers of the izharul-muzmer art in his rubai and the cultural aspects of these numbers will be discussed.

Key words: *Babur, izharul-muzmer, Khayyam Triangle, Pascal’s Triangle, Mathematics at rubai.*

* Prof. Dr. (emekli/nafaqaga chiqqan), Sivas/Türkiye. yucel.bilal@gmail.com

Giriş

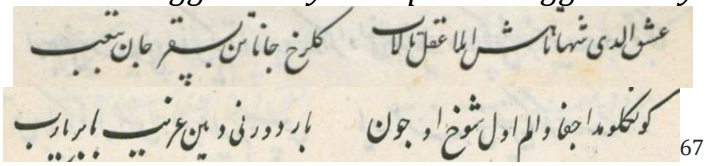
Dünyanın sayılı devletlerinden en çok dikkat çeken bir imparatorluğu kurma başarısını gösteren büyük hükümdar Babur, maceralarla dolu kısacık hayatında kıymetli edebî eserler miras bırakmış mümtaz bir şahsiyettir. Ata toprağının çok uzaklarında, kendi ırkından ve soyundan kimsenin yaşamadığı, dilleri, dinleri ve kültürleri farklı bir coğrafyada imparatorluk kurmak yanı sıra edebiyat tarihinde son derece mühim ve kıymetli eserler yazmak; Babur'u, coğrafyasını ve asrını aşan bir edebî şahsiyet olarak yüzyıllar sonra ve gelecek zamanlarda hakkında daha çok araştırmalar yapılacak bir şahsiyet hâline getirmiştir.

Erken vefatı sebebiyle tamamlanmamış ve tertip edilmemiş *Babur Divanı*'nın "masnu şiirler" kısmında dikkat çeken bir rubai ve o rubaideki edebî sanatı açıklayan kısa malumat var. Edebiyat tarihinde, söz konusu rubaideki izharul-muzmer (saklanmış olanı meydana çıkarma) sanatı ve bu sanatın işlendiği manzum misaller hakkında Babur'a gelinceye kadar herhangi bir malumat yoktur.[65] Babur'un nazariyatçılık tarafının numunelerinden biri olan ve matematik esasında işletilen izharul-muzmer sanatı, Babur'un anlatımından hareketle aşağıda ele alınmaktadır.[66]

Rubaideki Hayyam üçgeni

Babur, söz konusu sanatı anlatmağa şöyle başlıyor (Üniversite nüshası, v. 89b):

> *bu san'atni izhorul-muzmar derlar avvalġı ruboiydin har harf yashurulsa so'ngg'ı ruboiydin topilur so'ngg'i ruboiy bu durur*

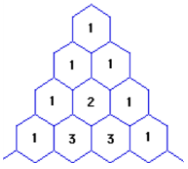

[67]

Babur, saklı harfleri bulma işinin ilk kademesi olarak mısralara nasıl rakam verileceğini söylüyor:

> *topmog'lig' tariqasi bu nav' durur kim bu ruboiyning avvalg'i misro'ini bir tutarlar ikkinchi misroini ikki uchunchi misroini to'rt to'rtunchi misroini sakkiz*

Bu rakam sistemi "Hayyam Üçgeni"nden gelmektedir (1-2-4-8-16-32...). [68] Hayyam Üçgeninin ilk dört satırındaki rakamların toplamı ve buna göre rubainin mısralarının kıymeti şöyledir:

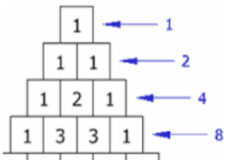
/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб

[65] Bu sanat hakkında başlıca şu neşirlere bakılabilir: Yakıt 1992, 377-379; Tehanevî 1996, 225-226.

[66] Bu sanat, daha önce tarafımızdan takdim edilmişti [Yücel 2021, 133-146]. Ancak, Arap harfli metin üzerinden yapılan açıklamaların herkesçe anlaşılamadığı çok defa dile getirilmişti. Bu makalede söz konusu sanat, Kiril ve Özbek harfleriyle, ayrıca, farklı bakış açısı ve şekille ele alınmaktadır.

[67] Bu rubai *Babur Divanı*'nın şu nüshalarında yer almaktadır: Üniversite 89b-90a, Topkapı 54a, Muallim Cevdet 68b, İslamabad 370-371.

[68] Bu ünlü üçgeni matematik bilimine kazandıran kişi; Selçuklu Devletinin ilk başkenti Nişabur'da doğan filozof, matematikçi, astronom, tarihçi ve şair Ömer Hayyam'dır (1048-1131). Üçgeni geliştiren ise Blaise Pascal (1623-1662) olmuştur. Bu sebeple "Paskal Üçgeni" diye de bilinir.

/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

Babur, Rubaide sakladığı harfleri şöyle zikrediyor:

yana bu misro kim o‘n to‘rt harftur misro هست مشکل غیر بودن hast mushkil g‘ayr budan[69]

Bu mısraın harflerinin ayrılmış şekilleri, sıra rakamları, harflerin Kiril ve günümüz Özbek harflerine karşılıkları şöyledir:

هست مشکل غیر بودن

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

Daha sonra Babur, 14 harfin 7 adedini (1, 2, 3, 4, 5, 7, 8) açıklayarak zikrediyor, kalan 7 adedini (6, 9, 10, 11, 12, 13, 14) kıyas yoluyla okuyucunun bulmasını istiyor.

Saklı 14 harf, Hayyam Üçgenindeki 1, 2, 4, 8 rakamları kullanılarak şöyle bulunmaktadır:

1. harf “ **h**ā / **x** / **h** ”

Babur şöyle yazıyor:

*agar o‘l yashurulg‘an harf ruboiyning avvalg‘i misroida bo‘lsa va pas kim oni bir tutulup erdi bu misroning avvalg‘i harfi bo‘lg‘ay kim “**h**ā” durur.*

Buna göre birinci sıradaki “**x** / **h**” harfi (**1**, ~~2, 4, 8,~~) doğrusunda sadece /1/ rakamlı mısrada bulunur, başka mısralarda bulunmaz.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	**x**
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	**h**

/1/. Ишқ олди ша**x**о то **x**уш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi sha**h**o to **h**ush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

2. harf “ **s**īn / **c** / **s**”

*agar ikkinchi misroida bo‘lsa va pas ikkinchi harfi bo‘lg‘ay kim “**s**īn” durur.*

İkinci harf “ **c** / **s**”, (~~1~~, **2**, ~~4, 8~~) doğrusunda sadece /2/ rakamlı mısrada var, başka mısralarda yok.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	**c**	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	**s**	h

[69] Takdim-tehirli bu gûşvârenin (küpe, saklı harfler) cümle hâli şöyledir: *gayr bûden müşkil hest* “yabancı, bigâne, gayrı olmak zordur, çetindir”.

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-**с**ақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-**s**aqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

3. harf “ **t**ā / **т / t** ”

*agar avvalg‘ı misroida ve ikkinchi misroida bolsa kim avvalg‘ini bir va ikkinchisini ikki tutulup erdi kim üch bolg‘ay ol misroning uchunchi harfi bolg‘ay kim “**t**ā” durur.*

On dört harflik guşvarenin üçüncü harfi “ **т / t** ”, (**1**, **2**, ~~4, 8~~ // 1+2= 3) doğrusunda /1/ ve **/2/** rakamlı mısralarda görünür, başka mısralarda görünmez.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	**т**	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	**t**	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо **т**о ҳуш ила ақл **т**алаб
/2/. Гулрух жоно **т**ан ба-сақар жон ба-**т**аъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho **t**o hush ila aql **t**alab
/2/. Gulrux jono **t**an ba-saqar jon ba-**t**a‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

4. harf “ **m**īm / **м / m** ”

agar uchunchi misroida bo‘lsa ve pes kim oni to‘rt tutulup erdi, to‘rtu‘nchi harf bolg‘ay kim “mīm” durur.

Dördüncü sıradaki “ **м / m** ” harfi (~~1, 2,~~ **4**, ~~8~~) doğrusunda sadece /4/ rakamlı mısrada yani üçüncü mısrada mevcut, başka mısralarda yok.

14	**13**	**12**	**11**	**10**	**9**	**8**	**7**	**6**	**5**	**4**	**3**	**2**	**1**
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	**м**	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	**m**	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглу**м**да жафо ву ала**м** ўл шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglu**m**da jafo vu ala**m** o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

5. harf “ **ş**īn / **ш / ş** ”

*agar avvalg‘ı misroida va uchunchi misroida bo‘lsa kim ikkisining ‘adedi besh durur o‘l misroning beshinchi harfi bo‘lg‘ay kim “ş**ī**n” durur.*

Beşinci sıradaki harf " **ш / sh** " (**1,** ~~2,~~ **4,** ~~8~~ // 1+4= 5) doğrusunda /1/ ve /4/ rakamlı mısralarda bulunur, başka mısralarda bulunmaz.

14	**13**	**12**	**11**	**10**	**9**	**8**	**7**	**6**	**5**	**4**	**3**	**2**	**1**
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	**ш**	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	**sh**	m	t	s	h

/1/. И**ш**қ олди **ш**аҳо то ҳу**ш** ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл **ш**ух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. I**sh**q oldi **sh**aho to hu**sh** ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l **sh**ux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

6. harf " **k**āf / **к** / **k** "

On dört harfin altıncı sırasındaki " **к / k** " harfi Hayyam Üçgeni sistemi (~~1,~~ **2**, **4**, ~~8~~ // 2+4= 6) doğrusunda /2/ ve /4/ rakamlı mısralarda var, başka mısralarda yok.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	**к**	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	**k**	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. **Г**улрух* жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. **К**ўн**г**лумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. **G**ulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. **K**o‘n**g**lumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

7. harf " **l**ām / **л** / **l** "

agar avvalg‘ı misroida va ikkinchi misroida va uchunchi misroida bo‘lsa kim avvalg‘ini bir va ikkinchisini ikki ve uchunchusini to‘rt tutulup erdi kim macmu‘i yetti bo‘lg‘ay o‘l misroning yettinchi harfi bo‘lg‘ay kim “lām” durur.

Yedinci sıradaki harf " **л / l** ", (**1**, **2**, **4**, ~~8~~ // 1+2+4= 7) doğrusunda /1/, /2/ ve /4/ rakamlı mısralarda görünür, başka mısrada görünmez.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	**л**	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	**l**	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ о**л**ди шаҳо то ҳуш и**л**а ақ**л** та**л**аб
/2/. Гу**л**рух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнг**л**умда жафо ву а**л**ам ў**л** шух учун
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq o**l**di shaho to hush i**l**a aq**l** ta**l**ab

* Kadim Türk dili metinlerinde /g/ sesi umumiyetle **k**âf (ک) harfiyle yazılır (*gul, ko‘ngul*).

/2/. Gu**l**rux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘ng**l**umda jafo vu a**l**am o‘**l** shux uchun
/8/. Bordur ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

8. harf “ **ġ**ayn / **ғ / g‘** ”

agar to‘rtunchi misroida bo‘lsa kim oni sakkiz tutulup erdi sakkizinchi harfi bo‘lg‘ay kim “g‘ayn” durur.

Sekizinci harf “ **ғ / g‘** ”, (~~1, 2, 4,~~ **8**) doğrusunda /8/ rakamlı mısrada yani rubainin sadece dördüncü mısraında mevcut, başka mısralarda yok.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	**ғ**	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	**g‘**	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Борду(в)р не дейин **ғ**ариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur ne deyin **g‘**arib Bobur yo Rab

9. harf “ **y**ā / **й** / **y** ”

Rubaide saklanan dokuzuncu harf “ **й** / **y** ”, (**1**, ~~2, 4,~~ **8** // 1+8= 9) doğrusunda /1/ ve /8/ rakamlı mısralarda bulunur, başka mısralarda bulunmaz.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	**й**	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	**y**	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олд**и*** шаҳо то ҳуш **и**ла ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. Бордур н**е** д**ейи**н ғар**и**б Бобур **ё** Раб
/1/. Ishq old**i** shaho to hush **i**la aql talab
/2/. G(k)ulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bordur n**e** d**eyi**n g‘ar**i**b Bobur **y**o Rab

10. harf “**r**ā/ **p / r** ”

Saklanan onuncu harf “ **p / r** ” (~~1~~, **2**, ~~4~~, **8** // 2+8= 10) doğrusunda /2/ ve /8/ rakamlı mısrada var, başka mısralarda yok.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ى	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	**p**	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	**r**	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гул**р**ух жоно тан ба-сақа**р** жон ба-таъаб
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун

* Kadim Türk dili metinlerinde /ı-i/ ve /e/ sesleri **y**e (ى) harfiyle yazılır (*oldi, ila, ne, deyin, g‘ariyb. Işq* kelimesinin ön sesi “ ع ” harfiyledir.).

/8/. Бо**р**ду**р** не дейин ға**р**иб Бобу**р** ё **Р**аб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gul**r**ux jono tan ba-saqa**r** jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bo**r**du**r** ne deyin g‘a**r**ib Bobu**r** yo **R**ab

11. harf “ **b**ā / **б** / **b** ”

Saklanan on birinci harf “ **б** / **b** ”, (**1**, **2**, ~~4,~~ **8** // 1+2+8= 11) doğrusunda /1/, /2/ ve /8/ rakamlı mısralarda görünür, üçüncü mısrada görünmez.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	**б**	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	**b**	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл тала**б**
/2/. Гулрух жоно тан **б**а-сақар жон **б**а-таъа**б**
/4/. Кўнглумда жафо ву алам ўл шух учун
/8/. **Б**ордур не дейин ғари**б** **Б**о**б**ур ё Ра**б**
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql tala**b**
/2/. Gulrux jono tan **b**a-saqar jon **b**a-ta‘a**b**
/4/. Ko‘nglumda jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. **B**ordur ne deyin g‘ari**b** **B**o**b**ur yo Ra**b**

12. harf “ **v**āv / **в** / **v** ”

Saklanan on ikinci harf “ **в** / **v** ”, (~~1, 2,~~ **4**, **8** // 4+8= 12) doğrusunda /4/ ve /8/ rakamlı mısralarda mevcut, başka mısralarda yok.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	**в**	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	**v**	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. К**ў**нгл**у**мда жафо **в**у алам **ў**л ш**у**х **у**ч**у**н*
/8/. Бордур не дейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. K**o‘**ngl**u**mda jafo **v**u alam **o‘**l sh**u**x **u**ch**u**n
/8/. Bord**u**r ne deyin g‘arib Bobur yo Rab

13. harf “ **d**āl / **д** / **d** ”

Saklanan on üçüncü harf “ **д** / **d** ” (**1**, ~~2,~~ **4**, **8** // 1+4+8= 13) doğrusunda /1/, /4/ ve /8/ rakamlı mısralarda bulunur, ikinci mısrada bulunmaz.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	**д**	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	**d**	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ ол**д**и шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жоно тан ба-сақар жон ба-таъаб
/4/. Кўнглум**д**а жафо ву алам ўл шух учун

* İşaretlenmiş (belgilangan) /o‘/ ve /u/ sesleri, muntazam şekilde **v**av (و) harfiyle yazılmıştır.

/8/. Бор**д**ур не **д**ейин ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq ol**d**i shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jono tan ba-saqar jon ba-ta‘ab
/4/. Ko‘nglum**d**a jafo vu alam o‘l shux uchun
/8/. Bor**d**ur ne **d**eyin g‘arib Bobur yo Rab

14. harf “ **n**ūn / **н** / **n** ”

Saklanan on dördüncü harf “ **н** / **n** ” (~~1~~, **2**, **4**, **8** // 2+4+8= 14) /2/, /4/ ve /8/ rakamlı mısralarda var, birinci mısrada yok.

14	13	12	11	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1
ن	د	و	ب	ر	ی	غ	ل	ك	ش	م	ت	س	ه
н	д	в	б	р	й	ғ	л	к	ш	м	т	с	ҳ
n	d	v	b	r	y	g‘	l	k	sh	m	t	s	h

/1/. Ишқ олди шаҳо то ҳуш ила ақл талаб
/2/. Гулрух жо**н**о та**н** ба-сақар жо**н** ба-таъаб
/4/. Кў**н**глумда жафо ву алам ўл шух учу**н**
/8/. Бордур **н**е дейи**н** ғариб Бобур ё Раб
/1/. Ishq oldi shaho to hush ila aql talab
/2/. Gulrux jo**n**o ta**n** ba-saqar jo**n** ba-ta‘ab
/4/. Ko‘**n**glumda jafo vu alam o‘l shux uchu**n**
/8/. Bordur **n**e deyi**n** g‘arib Bobur yo Rab

Rubaideki başka rakamlar

“7” rakamı

Bu rubaideki bir başka matematik hususiyet, her mısrada 7 adet saklanan harfin mevcudiyetidir. Her mısrada saklanan harf bir defa sayıldığında şöyle görünmektedir:

И**ш**қ ол**д**и ша**ҳ**о то ҳуш **и**ла ақ**л** **т**ала**б** (1, 3, 5, 7, 9, 11, 13)
Гу**л**рух жо**н**о **т**ан ба-**с**ақа**р** жон ба-таъа**б** (2, 3, 6, 7, 10, 11, 14)
Кўнглу**мд**а жафо **в**у а**л**ам ўл **ш**ух учу**н** (4, 5, 6, 7, 12, 13, 14)
Борд**у**р **н**е **д**е**й**ин **ғ**ариб **Б**обур ё **Р**аб (8, 9, 10, 11, 12, 13, 14)

Görüleceği üzere, saklanan 7 harfin her mısradaki sıra rakamları, yine bir doğru üzerindedir. Birinci mısrada ardışık (ketma-ket) tek rakamlar (1-3-5-7-9-13), ikinci mısrada ikişerli ardışık gruplar (2-3, 6-7, 10-11), üçüncü mısrada ardışık iki grup (4-5-6-7, 12-13-14) ve dördüncü mısrada yine ardışık dizi (8-9-10-11-12-13-14) görülmektedir.

“66” rakamı

Rubaideki saklanan harfler Arap harfli metin esas alınmak suretiyle yazıldığı her defasında işaretlenir, sonra da bunlar toplanırsa “66” rakamı elde edilmektedir:

И**шқ** о**лди** **шаҳо** **то** **ҳуш** **ил**а ақ**л** **тала**б** - 15
Гулрух жо**но** **тан** **б**а-**с**ақа**р** жо**н** **б**а-**т**аъа**б** - 13
Кўнглумда жафо **в**у ал**ам** **ўл** **шу**х **уч**ун** - 18
Бордур **не** **дейин**[70] **ғариб** **Бобур** **ё** **Раб** -20

Ishq o**ldi** **sh**a**h**o **t**o **h**u**sh** **il**a aq**l** **t**ala**b** - 15
Gu**lr**ux jo**n**o **t**a**n** **b**a-**s**aqa**r** jo**n** **b**a-**t**a‘a**b** - 13
Ko‘nglumda jafo **v**u al**am** **o‘l** **shu**x **u**ch**un** - 18
Bo**rdur** **ne** **deyin** **g‘**a**rib** **B**o**b**u**r** **y**o **R**a**b** - 20

Dört mısradaki rakamların toplamı 66 etmektedir: 15 + 13 + 18 + 20 = 66.

[70] Bu kelime Çağatay imlası geleneğine göre tek “**y**e” harfiyle yazılmıştır (دین).

Rakamların dili

Makalede ele alınan rubaideki rakam bağlantıları, sıralamalar, gruplandırmalar ve toplamalar; ilk bakışta insanı edebî tetkik değil de matematik, mühendislik veya mimarlık sahalarına götürmektedir. Bu rubai, şiir diliyle matematik dilinin bir sanat eserinde nasıl birleştiğini göstermesi yanı sıra rakamların ifade ettiği manalar yönüyle de ayrıca dikkat çekmektedir.

Türk-İslam kültüründe din, tasavvuf, gök bilimi, edebiyat, halk bilimi gibi sahalarda gerçek ve efsaneleriyle birlikte işlenen 14 ve 7 rakamları; ayrıca, nümeroloji sahasında da kehanet veya metafizik yorumlar hâlinde yer alarak çok geniş literatüre sahip olmuş rakamlardır.

"On dört" rakamı etrafındaki malumatlardan bazıları şöyle zikredilebilir: Kur'an'daki tilavet secdelerinin *sayısı 14*'tür. Mukattaa surelerinin başlangıcındaki harflerin (huruf-ı mukattaa, anahtar harfler, sırlı harfler) sayısı 14'tür. Tasavvuf düşüncesinin temel kitaplarından biri olan Fusûsu'l-Hikem'deki Kur'an'da zikredilen peygamber ve kümmellerin (olgun kimselerin) isimlerinin anahtarları 14 harftir. "14 masum"; İslam Peygamberi Hz. Muhammed, kızı Fatma ve Oniki İmamlardır. 14 rakamı nümerolojide koruyucu melekler diye ifade edilebilir ve bu çerçevede sevgiyi, uyum ve dengeyi, adaleti, bağımsızlığı, birliği, kararlılığı, iyimserliği, güç ve coşkuyu, sürekli hareketi, macerayı, inandırıcılığı, arzu ve istekle hedeflere ulaşmayı vb. sembolize eden bir rakamdır.

Bu rakam, Babur'un doğduğu 14 şubat tarihine denk düşmesi bakımından da kutlu bir tesadüf olarak ayrıca dikkat çekmektedir.

"Yedi" rakamı etrafındaki pek çok örnekten birkaçı şöyle zikredilebilir: Kur'an'da göklerin 7 kat olduğu farklı ayetlerde geçer. Kâbe'de sa'y 7 gidiştir ve tavaf 7 şavttır. Ashab-ı Kehf 7 kişidir. Yusuf'un rüyalarında 7 rakamı dikkat çeker. "Yediler", kendilerine hususi vazife verilmiş peygamberlerdir (İbrahim, Halil, Musa, Harun, İdris, Yusuf ve İsa). Tasavvuf çevrelerinde ricâlü'l-gayb (gayb erenleri) diye bilinen ve kimliklerini sakladıklarına inanılan 7 ulu kişi/makam (kutup, gavs, evtâd, revâsî, nukebâ, nucebâ) var. "Vahdet"i tarif eden birlik; ateş, su, toprak, rüzgâr, can (erkek), canan (kadın), çoban (çocuk) şeklinde 7 unsurdan ibarettir. Kâmil insan olmak için 7 haslet; bilim, cömertlik, sabır, marifet, perhiz, korku, edeptir. Gökkuşağı 7 renkten oluşur. Hafta 7 gündür. Yüzümüzde 7 delik vardır. Büyükayı takımyıldızında 7 parlak yıldız görünür. Fatma Ana Kuşağı 7 renktir.

"Yedi" rakamı, Türk-İslam dünyası yanı sıra başka din ve kültür çevrelerinde de hayli zengin manalar taşımaktadır.

"Altmışaltı" rakamı, "Allah" ve "hilâl" kelimelerinin ebced hesabıyla karşılığıdır ("Allah": ا:1 + ل: 30 + ل: 30 + ه: 5 = 66. "hilâl": ه: 5 + ل: 30 + ا:1 + ل: 30 = 66). Bu hesapla bayraktaki hilâl, Allah'ı sembolize eder. İlahî âlemden muhabbet mesajı olarak gönderilen 66 rakamı, meleklerin her zaman kişi için en iyisini bildiğini söyleme şekli olarak kabul edilmektedir. Numerolojide 66 rakamının manası, merhamet ve şartsız muhabbet demektir. 66 rakamı aracılığıyla kişi, aile fertleri ve sevdikleriyle merhamet ve şefkat dolu bir hayat yaşanmasına teşvik edilmektedir.

Sonuç

İzharul-muzmer sanatının metodu, izahı ve misalleri hakkındaki mevcut bilgi ve literatür, XVII. yüzyıl sonrasına aittir. Halbuki Gâzî Zahîrüddîn Muhammed Babur; bu sanatı edebiyat nazariyatçısı sıfatıyla kendi rubaisi üzerinden XVI. yüzyıl başlarında izah etmiştir. Böylece Babur, edebiyat tarihinde bu sanatı nazari tarafıyla beraber

veren ilk edebî şahsiyettir. Ayrıca, 14 rakamının kendi doğum tarihiyle aynı olması, her mısrada 7 adet saklanan harfin varlığı ve toplamda "66" rakamının elde edilmesi; ancak Babür gibi bir dehanın eseri olabilir. Edebiyatımızda İzharul-muzmer sanatıyla birlikte bu üç hususun tek rubaide birleştiği başka misal yoktur.

Makalede ele alınan rubaide rakamlar etrafındaki hususiyetler; Babur'un, şiir kabiliyetiyle matematikteki hünerinin sanat eserine dönüşmüş şeklidir. Bu rubai, edebî sanatlarla matematiğin mükemmel uyumu yönüyle olduğu kadar, tercih edilen rakamların mana derinlikleri yönleriyle de fevkalade kıymet taşımaktadır.

Kaynaklar:

Dîvân-ı Babur Şâh (Çağatâyî), İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi No. 3743, varak: 89b-90a.

Dîvân-ı Sultânu'l-A'zam Babur Mîrzâ, Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi No. 2314 (R741), varak: 54a.

Dîvân-ı Mîrzâ Bâbür, İstanbul 100. Yıl Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları K. 332, varak: 68b.

Dîvân-ı Babur (Türkî), İslamabad National Library of Pakistan, Müteferrik Zebânîn No. 3, varak: 370-371.

Tehanevî, *Keşşâfu Istılahâti'l-Funûn*, C. I. 1996. Beyrut: Mektebetü Lübnan. sh. 225-226.

Yakıt, İsmail. 2010. *İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme*, ikinci baskı. İstanbul: Ötüken Neşriyat. sh. 424-426.

Yücel, Bilâl. 1995. *Bâbür Dîvânı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi yayını. sh. 303-305.

Yücel, Bilâl. 2021. "Babur Dîvânı'ndaki izharu'l-muzmer sanatı hakkında". *Prof. Dr. Zokirjon Mashrabovga Armug'on, Bobur Izida O'tgan Bir Umr*. (Editör: Münevver Tekcan). İstanbul: Post yayını. sh. 133-146.

Zahiriddin Muhammad Bobur Entsklopediyasi. 2017. Toshkent: "Sharq" nashriyot. sh. 240.

Zahiriddin Muhammad Bobur, Külliyot, 1 Cild, Devon, 2021. V. Rahmonov va M. Kenjabek. Toshkent: "Zilol bulok" nashriyoti. sh. 423-424.

BOBUR FORSIY SHE'RLARINING BADIIYATI

Nusratullo Jumaxo'ja*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Boburning forsiy she'riyati shu paytgacha to'liq nashr etilmagan edi. 6 jildlik "Kulliyot"i nashrida shu ish amalga oshdi. Maqolada shoir she'riyati badiiyati birinchi marta tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: *Shohbayt, zullisonayn, forsiy she'rlar, dariy tili, matla', yor obrazi, rind, rindona she'r, tarse', kulliyot.*

THE ARTISTRY OF BABUR'S PERSIAN POETRY

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, ataullo98@mail.ru

Annotation

It is known that Zahir ad-Din Muhammad Babur was a great poet who wrote in two languages – Turkish and Persian. However, Babur's Persian poetry had not been published in its entirety. In 2021, 6 volumes of his works called "Kullyot" were published. Babur's Persian poems were fully published for the first time in the 1st volume of "Kullyot" in "Devan". So, this article is about the art of Babur's Persian poetry.

Key words: *Shahbait , bilingual, Persian poems, Dari language, the beginning of the poem, image of lover, rind, rindana poem, tarse (repetition), "kulliyot".*

Zahiriddin Muhammad Bobur olti jildlik "Kulliyot"ining nashr etilishi katta ilmiy-ma'rifiy ahamiyatga ega hodisa bo'ldi. Ushbu "Kulliyot" keng xalq ommasi tasarrufi uchun ham, ilmiy tadqiqotlarda foydalanish maqsadida ham ishonchli, mukammal manbadir. Mazkur manba asosida Bobur ijodiyotining har qanday xususiyatiga doir izlanishlar olib borish mumkin.

Jumladan, Boburning zullisonaynlik salohiyati xususida ham endi tugal tadqiqotlar yaratish imkoniyati bor. Boburning forsiy she'rlari shu nashrgacha keng kitobxonlar ommasiga ma'lum emas edi. Boburning 3 jildlik "Tanlangan asar"larining 1-jildi lirik asarlardan iborat "Devon" sifatida nashr etilgan. Lekin bu "Devon"dan shoirning birorta forsiy she'ri o'rin olmagan. "Devon"ni nashrga tayyorlagan Sabohat Azimjonova va Aziz Qayumov o'zlarining "Zahiriddin Bobur va uning ijodiyoti" sarlavhali yirik hajmli so'zboshi maqolalarida Boburning forsiy lirik merosi haqida umuman ma'lumot bermaganlar [Bobur 1965, 5-22]. Bundan anglash mumkinki, o'sha davrda Boburning forsiy lirik merosi mavjudligi o'zbek adabiyotshunosligiga ma'lum bo'lmagan. Afg'onistonlik olima Shafiqa Yorqin 1983-yil Kobul shahrida Boburning devonini eski o'zbek yozuvida nashr etgan. Ushbu nashrda Boburning forsiy she'rlari "Dariy tilidagi she'rlar" sarlavhasi bilan alohida berilgan [Bobur 1983]. Kitobdan Boburning 43 misra forsiy she'ri o'rin olgan. Bayt emas, misra o'lchami bilan gapirganimizga sabab shuki, unda ayrim misralarning jufti topilmagan. She'rlar janrlarga ajratilmagan. Olingan manbasi ham aniq ko'rsatilmagan. Mazkur nashrdan namunalarni Shafiqa Yorqinning o'zi O'zbekistonga olib kelib, mutaxassislarga tarqatgan. Shu yo'l bilan Boburning forsiy lirik merosi O'zbekiston boburshunoslik ilmiga ma'lum bo'ldi. Boburning "Ash'ori forsiy", ya'ni forsiy she'rlari "Kulliyot"ning 1-jildi – "Devon"da alohida sahifalarda berilgan [Bobur 2021, 455-469]. "Kulliyot"ga ilk bor san'atkor shoirning forsiyda bitgan g'azal, ruboiy, qit'a va fardlari kiritildi", deb yozadi so'zboshi muallifi Mirzo Kenjabek. Lekin ushbu nashrda ham asarlarning qaysi manbadan olinganligi yozilmagan.

Avvalo, Zahiriddin Muhammad Boburning ulkan zullisonaynlik salohiyatga ega mutafakkir ekanligini ta'kidlagimiz keladi. Uning tabiatidagi bu fazilat, ta'bir joiz bo'lsa, tug'ma, sulolaviy bo'lgan. Barcha temuriy va temuriyzodalar zullisonayn bo'lganlar. Bu – isbot talab qilmaydigan haqiqat. Agar isbot talab qilinadigan bo'lsa, buni maxsus tadqiqotlarda isbotlash ham mumkin. Boburning fors-tojik tilini hamda fors-tojik adabiy merosini nechog'li mukammal bilganligi uning turkiy tilda yozgan asarlarida ham yaqqol ko'rinib turadi. Adibning turkiy asarlarini bitish jarayonida forscha-tojikcha so'z-iboralar, maqollar, she'riy parchalardan o'rinli foydalanishiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Boburshunos olimlarimiz o'z ilmiy tadqiqotlarida ushbu fikrga munosib dalillar keltirganlar. Masalan, "Boburnoma"da tasvirlanganidek,

Bobur qahraton qishda qor tepishda, izg‘irin sovuqqa bardosh berishda o‘ziga alohida imtiyoz bermay, askarlari bilan bir safda turishi va bu vaziyatning tasvirida *“Do‘stlar bilan o‘lim - to‘ydir”* ma’nosidagi *“Marg bo yoron – sur ast”* forscha-tojikcha maqolini mohirona qo‘llaganligi fikrimizning yaqqol dalilidir.

Bobur forsiy merosining 6 jildlik “Kulliyot”da birinchi marta to‘liq aks ettirilishi mutafakkir qay darajada forsiy yoki tojikcha yozganligi masalasiga ham aniqlik kiritish, asosli mulohaza yuritish imkonini beradi. Ma’lumki, fors tili va tojik tili kelib chiqishiga ko‘ra bir ildizga ega bo‘lish bilan birga, har biri alohida va mustaqil tillar hisoblanadi. Ushbu tillarning asos va ildizi dariy tilidir. Fors tili o‘zining tarixiy taraqqiyoti jarayonida juda murakkablashib ketgan. Hozirgi tojik adabiy tili ham o‘ta kitobiylashgan. Bu tillarga nisbatan dariy tili anchagina sodda edi. Bu fikrning isbotini dariy tilining asoschisi Abu Abdullo Rudakiy asarlari uslubida ko‘rishimiz mumkin. Shu ma’noda Shafiqa Yorqinning “dariy tilidagi she’rlar” deya belgilashiga qo‘shilish mumkin. Bobur forsiy she’rlarining tili o‘rta asrlar fors tilidan ham, o‘rta asrlar tojik tilidan ham keskin farq qiladi. Hatto, dariy tilidan ham soddaroq. Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy, Sa’diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Foniylarning badiiy tili Bobur forsiy she’rlarining tiliga nisbatan ancha og‘ir va murakkab. Bobur forsiy she’rlari sodda tojik tilida yozilgan. Buning sababi shundaki, nazarimizda, zullisonayn temuriylar, shu jumladan, Bobur ham hozirgi O‘zbekiston sarhadlaridan chiqib, xorijiy dunyoga yoyilganlar. Boburning forsiy tili Samarqandu Buxoro, Qashqadaryovu Surxondaryo tojiklarining tillaridek sodda, ravshan va tushunarli. Unda murakkab grammatik tarkiblar, tushunish qiyin bo‘lgan so‘z-iboralar yo‘q. Bu Bobur o‘sib-ulg‘aygan, shoir sifatida shakllangan makon va muhitda turkcha-tojikcha zullisonaynlik faol amal qilganligidan dalolat beradi. Yuqoridagi fikrlarga asosan, “Boburning forsiy she’rlari” emas, balki “Boburning tojik tilidagi she’rlari” yoki “Boburning tojikcha she’rlari” deya so‘z yuritsak, to‘g‘riroq bo‘lardi.

Boburning tojikcha she’rlari 4 lirik janrda yaratilgan: 1.G‘azal. 2.Ruboiy. 3.Qit’a. 4.Fard. Fard janriga doir she’rlariga qavsda “matlaho” (matlalar) deb ham sarlavha qo‘yilgan. Darhaqiqat, bunday she’rlar matla poetikasi talablariga ham javob beradi. Tojikcha she’rlar tarkibidan 2 g‘azal, 12 ruboiy, 7 qit’a, 17 fard o‘rin olgan. Ushbu she’rlar jami 69 baytni tashkil etadi. Demak, Bobur turkiy nazmda kam ijod qilganidek, tojik tilida yanada kamroq ijod etgan.

Biroq Bobur har ikki tilda ham oz bo‘lsa-da, soz she’rlar yozgan. Bu – Bobur tojikcha she’rlarining o‘zbekcha she’riyatiga o‘xshashligining bir qirrasi. Birorta bo‘sh asari yo‘q. Hammasi pishiq-puxta, yetuk asarlar.

“Kulliyot”da 2 ta tojikcha g‘azal berilgan bo‘lib, ularning biri 5 bayt, ikkinchisi 4 baytdan iboratdir. Ikkala g‘azalning maqtasida ham shoir taxallusi aks etgan. Bunda ham Bobur turkiy g‘azaliyotidagi shaklan ixchamlik prinsipi o‘z ifodasini topgan.

Bobur tojikcha g‘azallarida dunyoviy, insoniy muhabbat kuylangan. Ishqi haqiqiy tavsif etilmagan. G‘azallarining lirik qahramoni rind oshiqdir. Birinchi g‘azal matlasi visol va hijron tasviri bilan boshlanadi:

Ey moh, shomi vasli tu subhi saodat ast,
Ro‘zi judoii tu vale shomi mehnat ast [Bobur 2021, 457].

Lirik qahramonning dil izhori qaratilgan “moh” – umumlashma ma’shuqa obrazidir. Unga shoirning murojaati istiora san’ati orqali ifodalangan. Shoir ta’rificha, visol oqshomi – baxt tongidir. Garchi shom qorong‘ulikni ifodalasa ham, u vasl bilan

munavvar bo‘lganligi uchun saodat subhidir. Biroq shom emas, kunduz kuni bo‘lsa-yu, lekin judolik – ayriliq bilan yo‘g‘irilgan bo‘lsa, bu endi kun yorug‘ligiday tatimaydi oshiq ko‘ngil uchun, balki hijronning tiyra, iztirobli shomidir. Bayt qo‘shaloq tazod san’ati asosiga qurilgan, ya’ni “shom” – “ro‘z” (kecha - kunduz), “subhi saodat” – “shomi mehnat” (baxt tongi – hijron kechasi).

Jonam bikun jarohat-u, rohat rason ba dil,
Az tu ba joni xasta jarohat chu rohat ast.

Oshiqning xasta ko‘ngliga yor yetkazadigan jarohat, aslida, rohat sanaladi. Shuning uchun oshiq iltijo qiladi: jonimga jarohat yetkazgilki, bu bilan ko‘nglimga rohat solgan bo‘lasan. Sening xasta jonimga yetkazadigan jarohating misli rohatdir. Baytning har ikki misrasida “jarohat” va “rohat” so‘zlarining ikki marta takrorlanishi Bobur g‘azalnavislik mahoratidagi ichki qofiya san’atini ta’minlagan.

Az komi jomi boda bigirad komi dil,
Aknun, ki vaqti bodavu hangomi ishrat ast.

G‘azalning ushbu to‘rtinchi baytida Boburning turkiy g‘azallarida ham uchraydigan rindona obraz va kayfiyat ifodalangan. Hozirki, may ichish va ishrat fursati ekan,- deydi shoir, - may qadahining halqumidan ko‘ngil o‘z muddaosini sipqoradi. Ya’ni dil qongunicha maydan lazzatlanish fursati g‘animatdir. Baytning birinchi misrasida “kom” so‘zi 2 marta 2 ma’noda qo‘llangan. Birinchi ma’no – halqum, ikkinchisi esa – murod, maqsad, muddaodir. Bu ham Boburning so‘z qo‘llash mahorati mahsulidir.

Maqta baytda yor visolidan bahramandlikning g‘animatligi ta’kidlanadi:

Gar rext xuni tu, zinhor dam mazan,
Xush bosh, Boburo, ki hamin dam g‘animat ast.

Yor – sitamkor. Oshiqqa nisbatan xunrezlik qilish uning odati, tabiati. Yor qonini to‘ksa ham, shunday vaziyatda visoldan bahramandlik oshiq uchun g‘animat. Shuning uchun lirik qahramon: Ey Bobur, yor qoningni to‘ksa ham, zinhor dam urmagil, zero xushvaqt bo‘lki, ushbu dam ham g‘animatdir, deya taskin beradi.

Boburning ikkinchi tojikcha g‘azali ham oshiqona-rindona g‘azaldir. Matla baytda ishqning azaliy va ilohiyligi vasf etiladi:

Lolaro dog‘ az on dam, ki ba dil hosil bud,
Dog‘i ishqi tu maro lolasifat dar dil bud [Bobur 2021, 457].

Baytda oshiq qalbidagi ishq dog‘i bilan lola bag‘ridagi qora dog‘ muqoyasa qilingan. Shoir ishqning azaliy va abadiyligini shunday tasvirlaydiki, go‘yo lolaning fitrati bag‘ridagi qora dog‘ bilan paydo bo‘lganidek, oshiq qalbidagi lolasifat qora dog‘ ham o‘shandan, ya’ni azaldan beri mavjuddir.

Maqta baytda aql bilan ishqning holati taqqoslanadi:

Bobur, az aqli furo‘monda chi tashvish kuni,
Ey xush on dam, ki zi may bexudu loya’qil bud.

Sharq adabiyotida aql bilan ishq hamisha ixtilofda, aql ishq oldida hamisha mag‘lub holatda tasvirlanadi. Aql va ishq lirikada faol obrazlardir. Baytda may – ishq ramzi. Bobur o‘ziga murojaat qilib aytyaptiki, ey Bobur, aqlning mahzun, mag‘lub holatidan tashvish chekma. Zotan, u may tanovul qilish vaqtida mast, es-hushidan ayrilgan holatda edi. Ya’ni ishq mayi aql ustidan tantana qildi, uni zaif, parishon holatga

keltirdi. Demak, rindlik kayfiyati, falsafasida aql har qancha hushyor, dono, donishmand bo‘lmasin, ishq mayi uni hamisha mag‘lub etadi.

Bobur lirik kulliyotidan o‘rin olgan 12 ruboiy ishqiy, ma’naviy, falsafiy mazmundadir. Ulardan ikkitasi biografik xususiyatga ega. Bu ikki ruboiyda shoir Hanifa ismli bir ayolga nisbatan mahtallik tuyg‘usini izhor etadi.

Xoham, ki Hanifa g‘amgusoram boshad,
Darmonu davoi dili zoram boshad.
Har ro‘zu hama shab zi Xudo mexoham,
Ya’ne, shabu ro‘z dar kanoram boshad [Bobur 2021, 459].

Tarjimasi (tarjimalar bizniki):

Xohlarman Hanifa g‘amgusorim bo‘lsa,
Darmonu davoi dili zorim bo‘lsa.
Har kun va hama kech Xudodan tilaram,
Ya’ni, kecha-kunduz u mani yonim bo‘lsa.

Ikkinchi ruboiy:

Ro‘yi chu mahi Hanifaro banda shavam,
Mo‘i siyahi Hanifaro banda shavam.
Xo‘yi tabahash garchi baloyi jon ast,
Xo‘yi tabahi Hanifaro banda shavam [Bobur 2021, 459].

Tarjimasi:

Oydek yuziga Hanifaning banda bo‘lay,
Qora sochiga Hanifaning banda bo‘lay.
Badxo‘ tabiati agar jonga balodur,
Fe’li shumiga Hanifaning banda bo‘lay.

Hanifa ismli ayol obrazini Boburning boshqa asarlarida uchratmaganmiz. Ushbu ruboiylar dalolat beradiki, hayotda shoirning Hanifa ismli sevgan ayoli ham bo‘lgan ekan. Ruboiylardagi tasvirga ko‘ra, Hanifa oydek porloq chehrali, sochlari qop-qora, fe’li (xarakteri) og‘irroq qiz bo‘lgan. Bobur uni butun borlig‘i – go‘zalligi va ayni paytda, badfe’lligi bilan birga sevgan. Birinchi ruboiy mazmunidan anglashiladiki, Bobur uni shunchaki sevmagan, balki o‘zining doimiy g‘amxo‘ri, hamdami, umr yo‘ldoshi bo‘lishini istagan.

Bobur tabiatan darveshtabiat inson va shoir edi. Umuman, shoirlikni darveshtabiatlikdan ayru tasavvur etish qiyin. Har bir shoirda muayyan darajada darveshtabiatlik bo‘ladi. Shuning uchun Sharq adabiyotida darveshtabiatlik biror shoir ijodida chetlab o‘tilmagan. Shuningdek, she’riyatda shohlik va darveshlik masalasi, bir shaxsiyatda shohlik va darveshlikning tajassum topishi ham qiziqarli tasvirlab kelingan. Boburning bir ruboiysida ham mana shu muammo juda go‘zal badiiy talqin etilgan:

Darveshonro garchi na az xeshonem,
Lek az dilu jon mo‘‘taqidi eshonem.
Dur ast mago‘y shohi az darveshi,
Shohem, vale bandai darveshonem [Bobur 2021, 461].

Shoir baralla va chiroyli qilib aytyaptiki, biz darveshlarga xesh, ya’ni qarindosh emasmiz, lekin jonu dilimiz bilan ularga e’tiqoddamiz. Shohlik darveshlikdan uzoq-ku, demagin, biz shohmiz, va lekin darveshlarga bandamiz. Ushbu ruboiy Boburning tasavvufga hamda tasavvuf ahliga do‘stona munosabatini yaqqol ifodalab turibdi. Ruboiy Bobur shohning darveshqalb ruhiyati bilan ravon va badiiy san’atlar ila o‘rab-

chirmab yozilgan nodir san'at asari. Ruboiy "darveshon" so'zi bilan boshlanib, "darveshon" so'zi bilan tugallangan. Ihom san'atining ustasi Bobur "eshonem" so'zi orqali ushbu badiiy usulni juda nazokat bilan qo'llagan. "Mo'taqidi eshonem" iborasining yuzaki, yaqqol anglashilib turgan ma'nosi – "darveshlarga e'tiqodlimiz". Ihomning yashirin ifodalangan ikkinchi ma'nosi esa "eshonlarga e'tiqodlimiz"dir.

Boburning tojik tilidagi qit'alari falsafiy, ma'rifiy va biografik xususiyatlarga ega. Ular hayot falsafasi, milliy falsafa hamda ma'naviy-ma'rifiy g'oyalar bilan sug'orilgan. Quyidagi qit'a shoirning o'z-o'zini malomat qilish uslubida yozilgan:

Dar havoi nafsi gumrah umr zoe' kardaem,
Peshi ahlulloh az af'oli xud sharmandaem.
Yak nazar bar muxlisoni xastadil farmo, ki mo
Xojagiro mondaemu xojagiro bandaem [Bobur 2021, 463].

Ushbu qit'a shoirning katta hayotiy tajriba qozongan davrida, hayotining so'nggi yillarida yozilgan bo'lsa kerak. Muallif unda umrining nafs ilinjida zoye o'tganiga pushaymon qiladi, aybiga iqror bo'ladi va so'nggi hayotiy-falsafiy to'xtamini e'lon qiladi. Ushbu mazmunni shunday ifodalaydi: Yo'ldan ozdiruvchi nafsning qutqusiga uchib, umrni zoye qilibmiz. O'zimizning bunday ahvolimiz, fe'l-atvorimizdan ahlulloh, ya'ni Ollohning do'stlari oldida sharmandamiz. O'zining shaxsiy ma'naviy fojiasidan xastadil muxlislar holiga bir nazar solkim, biz xojagi, ya'ni xo'jayinlik, hukmfarmolikni qo'ydigu, Xojagon, ya'ni Naqshbandiya xojagonlariga banda bo'ldik. Shoir bu o'rinda "xojagi" va "xojagon" so'zlari vositasida so'z o'yini qiladi hamda xo'jayinchilik ruhiyatiga batamom teskari xojagoni naqshbandiya tariqatiga ixlos qo'yganligini izhor etadi. Mazkur qit'a Bobur hayoti va uning dunyoqarashi tadrijiy takomili haqidagi muhim ma'lumotni qamrab olgan.

Mana bu qit'a mazmunan Bobur shoir emas, balki Boburshohning qalamiga mansubligi yaqqol anglashilib turadi. U shoh Boburning hukmfarmo qat'iyati bilan sug'orilgan:

Bo turk siteza makun, ey Miri Bayona,
Cholokiyu mardonagii turk ayon ast.
Gar zud nayoyiyu nasihat nakuni go'sh,
"On joki ayon ast, chi hojat ba bayon ast" [Bobur 2021, 463].

Bu qit'a garchi badiiy asar bo'lsa-da, unda bir qadar shohona rasmiy maktub, hukm, farmon ohangi ham bor. Badiiy nutq rasmiy shaxs, qandaydir Miri Bayona ismli amirga qaratilgan. Ehtimol, u Afg'oniston yoki Hindiston amirlaridandir. Bobur Miri Bayonani turklar bilan ziddiyatga bormaslikka, dushmanlashmaslikka chaqiradi. Turklarning juda jangovarligi, mardi muborizligi dunyoga mashhurligini uqtiradi. Tezda kelib uning nasihatiga quloq solishini buyuradi. Agar zudlik bilan yetib kelmasa va shohning nasihatiga quloq tutmasa..., unga po'pisa qilmaydi. Jazo e'lon qilmaydi. Balki, oldingi misralardagi keskinlikni yumshatib, mashhur fors-tojik maqolini keltirib qo'ya qoladi: "On jo, ki ayon ast, chi hojat ba bayon ast". Buning ma'nosi shuki, qanday hodisa yuz berishi ayon bo'lgan bir holatda, u hodisani bayon etishga hojat yo'qdir. Ya'ni shoir qit'ani "irsoli masal" badiiy usuli bilan yakunlaydi. Balki Bobur muhorabalar orasida ushbu qit'ani Miri Bayonaga biror chopar orqali jo'natgandir. Har qalay, u harbiy maktubning badiiy ifodasi tarzida bitilgan.

Boburning fardlari ham sermazmun asarlardir. Ularda ham Boburning shaxsiyati, tafakkur qobiliyati, falsafiy dunyoqarashi, badiiy mahorati yaqqol aks etgan. Mana bu fardda Boburning rindlik qiyofasi bo'rtib ko'rinadi:

Xarobotivu rindu mayparastam,
Ba olam harchi mego‘yandki, hastam [Bobur 2021, 467].

Xarobot ahlidanman, rind va mayparastman, olamda men haqimda nima desalar, men o‘shaman. Ichki dunyoning bunday mumtoz izhorida Bobur Umar Xayyom, Jaloliddin Rumiy, Imodiddin Nasimiy, Boborahim Mashrab kabi jahon otashzabon rind shoirlari bilan bir safda turadi. Bobur misralaridagi ifoda ularning rindona she’riyati bilan hamohang jaranglaydi.

Mana bu asar esa oshiqona farddir:

Hech kas chu man xarobu oshiqu rasvo mabod,
Hech mahbube chu tu berahmu beparvo mabod [Bobur 2021, 467].

Tarjimasi:

Hech kim mendek xarobu oshiqu rasvo bo‘lolmas,
Hech mahbub ham seningdek berahmu beparvo bo‘lolmas.

Fardda ishqdagi real, hayotiy ziddiyatli holat ifodalangan. Shuning uchun asar tazod san’ati asosiga qurilgan. Ushbu asar mazmunan Boburning turkiy tildagi mana bu shohbaytiga muvofiq keladi:

Sendek menga bir yori jafokor topilmas,
Mendek senga bir zoru vafodor topilmas.

Bu baytlar garchi mazmunan muvofiq bo‘lsa-da, forsiy bayt turkiy shohbaytga badiiy san’atkorlik jihatidan bas kela olmaydi. Bu shohbaytdagi badiiy mahorat ko‘p olimlarimiz tomonidan qiyomiga yetkazib tahlil etilgan, shuning uchun bu o‘rinda unga to‘xtalmadik.

Quyidagi baytda lirik qahramon yordan bo‘sa tamanno qiladi:

Ba Hinduston az baroyi tuem,
Chumo de, chu mo mubtaloyi tuem [Bobur 2021, 467].

Anglashilib turibdiki, ushbu asar Bobur Hirdistondaligida yozilgan. Lirik qahramon hindistonlik mahbubaga qarata murojaat qiladi: Axir, biz sen tufayli Hindistondamiz. Shu bois bizdan muruvvatingni ayamagaysan, zotan sening mubtaloyingdirmiz. Baytning ikkinchi misrasida Bobur so‘z o‘yinining mohir ustasi ekanligini yana bir marta namoyish etgan. Misradagi “Chu mo de, chu mo” ritmik bo‘lagida ikki marta takrorlangan “chumo” – “chu mo” hozirgi she’rxonga tushunarli emas. Gap shundaki, Hindistonga borib o‘rnashgan Bobur u mamlakat xalqi til boyliklarini ham mumkin qadar o‘zlashtirgan va she’riyatiga ham tatbiq etishga harakat qilgan. Misrada birinchi keladigan “chumo” so‘zi urdu tilida bo‘sa ma’nosini anglatadi, “deh” so‘zi esa forscha-tojikcha “bergin” ma’nosida kelgan. Shundan tushuniladiki, “chumo de” birikmasi – “bo‘sa bergin” deganidir. Keyingi keladigan, ajratib yozilgan “chu mo” – forscha-tojikcha so‘zlar esa “negaki biz” degan ma’noni anglatadi. Turli tillardan olingan, ammo bir xil shaklga ega so‘zlarni yonma-yon ishlatib fikr ifodalash ham juda noyob so‘z o‘yini, yuksak badiiy san’atkorlikdir.

Ma’lumki, boshqa shoirlardan farqli ravishda, Boburning turkiy she’rlarida “yor” va “diyor” obrazlari yonma-yon qo‘llanadi. Xuddi shu holat uning tojikcha she’rlarida ham mavjud. Shunday xususiyatni shoirning ikkita fardida kuzatishimiz mumkin:

Hastem xoru zoru asiru g‘arib ham,
Dur az diyoru yor, ba mehnat qarib ham [Bobur 2021, 469].

Mazkur asarda Bobur o‘zining hasbi holini ifodalayapti: xoru zoru asirlik va ayriliqdamiz, diyoru yordan uzoqda, ranju mashaqqatda, azobu uqubatdamiz.

Shoirning boshqa bir fardida yana shu obrazlarga murojaat qilinadi va unda boshqacha mazmun aks etadi:

Az yoru az diyor chun man benasib nest,
Gar yor bandaro binavozad, g‘arib nest [Bobur 2021, 469].

Yoru diyordan benasiblikda menga teng keladigan kishi yo‘q. Lekin agar yor muruvvat ko‘rsatsa, g‘ariblik, ya’ni ayriliq va xo‘rlik yo‘q. Shoir demoqchiki, agar yor visoli nasib etsa, diyordan ayriliq azobi ham barham topishi mumkin.

Bobur kamdan-kam shoirlar mahorat bilan qo‘llay olgan nodir badiiy san’atlardan biri – tarse san’atini juda yaxshi ko‘rgan. Tojikcha fardlaridan birini ham tarse usulida yaratgan:

Ba seroba boz or on ko‘fta,
Basero ba bozor on ko‘fta [Bobur 2021, 469].

Ushbu baytda ikkinchi misradagi barcha so‘zlar birinchi misradagi hamma so‘zlarga qofiyalangan. Bu tarse san’atini tashkil etgan. Bugina emas, misralardagi so‘zlar aynan takrorlanmagan. Ayrim so‘z shakllari o‘zgargan. Masalan 1-misradagi “ba seroba” birikmasi 2-misrada “basero ba” shaklida keladi. 1-misradagi “boz or” birikmasi 2-misrada “bozor” shaklida keladi. Fardda Bobur qiyomat so‘z o‘yini qo‘llaganligi ko‘rinib turibdi.

Demak, Zahiriddin Muhammad Bobur turk va tojik tillarida bemalol qalam tebrata olgan zabardast zullisonayn mutafakkir shoirdir. U ikki xalq tili orqali ikki xalqning mushtarak ma’naviyatini badiiy ifoda eta olgan yuksak salohiyat egasidir. Boburning turkiy she’riyati qanchalik jozibador, sodda, tushunarli, ta’sirchan bo‘lsa, uning tojikcha she’rlari ham shunday xususiyatlarga egadir. Bundan keyin xalqimiz Boburning ikki tildagi zullisonayn nazmidan bahramand bo‘lishga muyassardir.

Adabiyotlar

Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur. 1983. Nashrga tayyorlovchi Shafiqa Yorqin. Kobul.

Zahiriddin Muhammad Bobur. 1965. *Asarlar.* Uch jildlik. 1-jild, Devon, T., Badiiy adabiyot nashriyoti.

Zahiriddin Muhammad Bobur. 2021. Kulliyot. 1-jild. *Devon.* Toshkent: Zilol buloq.

BABÜR DİVANI’NDA ŞAHSİYETLAR

Mehmet SARIKÖSE*

Özet

Klasik Türk edebiyatı, Türk edebiyatının umumi gelişimi içinde, nazarî ve estetik esasları İslam medeniyeti dairesi içerisinde oluşan ve özellikle Arap ve Fars edebiyatlarının etkisiyle şekillenen yaklaşık altı yüzyıllık bir edebiyat geleneğidir. Dini, tarihi, mitolojik ve folklorik temellere dayanan klasik Türk edebiyatı içerisinde barındırdığı “insan” unsuru ile tarihi bir kaynak niteliği de taşımaktadır. Yaşadığı toplumun kültüründe ve tarihinde iz bırakmış devlet adamları, âlimler, filozoflar, şairler, din ve tasavvuf büyükleri ve efsanevî kahramanlar vb. şahsiyetleriyle Klasik

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, mhmtsarikose@gmail.com

Türk Edebiyatı'nın en önemli kaynakları arasında yer almaktadır. Bu noktadan hareketle bu çalışmada Çağatay Türkçesinin en önemli eserlerinden biri olan Babür Divan'ında geçen şahıs adları incelenmiş; Babür'ün şiir dünyasında şahısların etkisi ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Çağatay Türkçesi, Babür Şah, Babür Divanı, Babür İmparatorluğu.*

PERSONAGES IN THE DIVAN OF BABUR

Annotation

Classical Turkish literature is a literary tradition of approximately six centuries, within the general development of Turkish literature, whose theoretical and aesthetic principles were formed within the circle of Islamic civilization and shaped especially by the influence of Arabic and Persian literature. Classical Turkish literature, which is based on religious, historical, mythological and folklore foundations, also serves as a historical source with the "human" element it contains. Its' statesmen, scholars, philosophers, poets, religious and sufi elders, legendary heroes and similar figures who left their mark on the culture and history of the society in which they lived are the most important sources of Classical Turkish Literature. Starting from this point, in this study, the names of the individuals mentioned in the Divan of Babur, one of the most important works of Chagatai Turkish, were examined and it was aimed at revealing the influence of the individuals within Babur's poetry world.

Key words: *Chagatai Turkish, Babür Shah, Mughal Court, Mughal Empire.*

1. GİRİŞ

Klasik Türk edebiyatı, Türk edebiyatının umumi gelişimi içinde, nazarî ve estetik esaslarını İslâmî kültürden alarak meydana gelen ve özellikle Arap ve Fars edebiyatlarından etkilenen yaklaşık altı yüzyıllık bir edebiyat geleneğidir. Türk, Arap ve Fars topluluklarının binlerce yıllık bilgi ve kültür birikimi, kavramlar ve mazmunlar yoluyla bu edebi gelenek dairesinde oluşturulmuş eserlerde yansıtılmıştır. "Klasik Türk Edebiyatı'nda başta bütün dinî ve felsefî müdevvenat, Kur'an ve hadis, kıssalar ve mucizeler, tarih ve esatir, batıl ve hakikî ilimlere ilaveten içtimai hayatın ve çeşitli hâdiselerin akisleri ile o günkü zihniyetin sanat telakkisinin oldukça etkili birer kaynak olduğu görülür" [Levend 1980, 9]. Bu yönüyle mitolojik, efsanevi, tarihi ve kültürel şahıslar klasik Türk edebiyatının beslendiği ana kaynaklar arasında gösterilebilir. Klasik Türk edebiyatı içerisinde barındırdığı "insan" unsuru ile tarihi bir kaynak niteliği de taşımaktadır. İnsan faktörü, tarihte yaşamış ve yaşadığı kültürlerde iz bırakmış devlet adamları, âlimler, filozoflar, şairler, din ve tasavvuf büyükleri ve efsanevî kahramanlar vb. şahsiyetleriyle Klasik Türk edebiyatının en önemli kaynakları arasında yer almaktadır [Uludağ 2022, 1202-1203]. Bu noktadan hareketle çalışmamızda Çağatay Türkçesinin en önemli temsilcilerinden olan Babür'ün Dîvân'ında geçen şahsiyetler incelenmiş; Babür'ün şiir dünyasında şahısların etkisi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Bir destanı andıran hayatı ve şahsiyeti ile 16. yüzyıl başlarında Güney Asya'da kendi ismiyle anılan büyük bir devlet kuran Babür Şah tarih araştırmacılarının dikkatini çektiği kadar güçlü edebi kişiliği ve özellikleriyle dil ve edebiyat

araştırmacılarının da dikkatini çekmiştir. Hükümdarlığı yanında, edebiyat sahasında verdiği eserlerle Türk edebiyatının öne çıkan sanatkarlarından biridir.

6 Muharrem 888 (14 Şubat 1483) tarihinde Fergana'da doğan Babür, baba tarafından Emir Timur'a, anne tarafından ise Cengiz Han'a dayanmaktadır. Babür'ün babası Timur'un torunlarından Fergana hâkimi Ömer Şeyh Mirza, annesi Cengiz Han'ın torunlarından Yûnus Han'ın kızı Kutluğ Nigâr Hanım'dır. Hoca Nasrüddin Ubeydullah'ın İslam geleneğine göre koyduğu "žahįrü'd-dįn muĥammed" adının yanına eski Türk geleneğine uyularak "kaplan ve panter" anlamına gelen "bābür" adı eklenir [Konukçu 1991, 395-396; Yücel 1995, 9-12; Pırlanta 2016, 217].

Şair, edebiyat teorisyeni, bestekar, yazı (hat) mucidi Babür, mimarlık, peyzaj mimarisi, botanik, zooloji, astronomi, İslam fıkhı gibi birçok konuyla ilgilenen çok yönlü bir kişiliktir [Yücel 1995, 12]. Babür hem şiir hem de nesir alanında verdiği önemli eserlerle Türk dili ve edebiyatında öne çıkan isimlerden biridir. Divan, Babürnâme (Vekâyi), Aruz Risalesi, Mübeyyen ve Risale-i Validiyye Tercümesi adlı eserler günümüzde Babür'ün bilinen ve ulaşılan eserleridir. Bu eserler dışında Babür'ün biri müzik biri de harp sanatıyla ilgili iki eserinden daha kaynaklarda söz edilmesine rağmen bu eserlere ulaşılmamıştır [Akün 1991, 400].

Çağatay Türkçesiyle yazılmış olan Babür Divanı yalınlık ve tasvirlerindeki canlılık ile Türk dili ve edebiyatının en önemli metinleri arasında kabul edilir. Aşk, tabiat, güzellik şiirlerinin yanı sıra içtimai, ahlaki ve tasavvufi şiirlerin yer aldığı Divan, Babür'ün hayat görüşünü, karakterini ve sanat gücünü göstermesi bakımından son derece önemlidir. Babür; Divan'ında sanat endişesinden uzak, adeta konuşur gibi şiirleri ve samimi ve sade üslubuyla dikkat çekmiştir. Bu şiirlerin pek çoğunda, Babür'ün hayatını aksettiren (sefer, seyahat, idari işler, sohbet ve içki meclisleri vb.) izler bulunmaktadır. Klasik divan tarzında tertip edilmemiş olan Babür Divanı'nda, Risale-i Validiyye Tercümesi, 119 gazel, 18 mesnevi, 210 rubai, 57 muamma, 19 kıt'a, 15 tuyug, 79 matla, 7 masnu şiir, 16 natamam gazel, 3 nazm, 16 musarra beyit, 5 müfred, 4 yerde de mensur parça bulunmaktadır. Ayrıca, Farsça olarak 2 gazel, 12 rubai, 8 kıt'a, 17 matla ve 1 mensur parça vardır [Yücel 1995, 16].

Babür Divanı taşıdığı orijinallik ve şiirsel anlatım açısından sadece gramer olarak değil edebiyat ve tarih başta olmak üzere birçok bilim dalı açısından da önemli malzemeler içermektedir. Eserde geçen şahıs adlarının tespit edilmesi ve incelenmesinin, Babür'ün şiir dünyasını besleyen kaynakların ve dönemin kültür yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmamızda Babür Dîvânı'nda adı geçen şahsiyetler; *"Dini Şahsiyetler", "Tarihi Şahsiyetler", "Edebi Şahsiyetler", "Hikâye Kahramanları", "Mitolojik ve Efsanevi Şahsiyetler" ve "Hakkında Bilgi Bulunamayan Şahıslar"* olmak üzere altı başlık altında ele alınmıştır. İnceleme bölümünde Bilal Yücel tarafından hazırlanan "Bâbür Dîvânı" adlı çalışma esas alınmıştır. İnceleme bölümünde yer verilen örneklerin parantez içinde verilen ilk sayı şiirin Divan'daki sıra numarasını, ikinci sayı beyit ya da dize numaralarını göstermektedir.

2. İNCELEME

2.1. Dini Şahsiyetler

2.1.1. Peygamberler

a. Hz. Eyyûb

İsrailoğullarından olup İshak Peygamber'in torunudur. Sabır timsali olan peygamber olarak bilinir. Kur'ân-ı Kerîm'de 6 yerde adı geçmektedir. Edebiyatta

"sabır" ve "sabırlılık" yönüyle çok anılan peygamber, "Eyyûb sabrı" meseli ile de tanınır (Pala, 2002: 153). İncelenen eserde bir yerde *"śabr-ı eyyūb"* ifadesi ile anılmaktadır:

[253/3] köŋlüŋe niçe ki seyr maŧlūb olsa / aĥbābnı sormaḳ dağı merġūb olsa / ger hicriniŋ imtidādı mundın artar / ḳalmas maŋa śabr ***śabr-ı eyyūb*** olsa

b. Hz. İsa

İsrailoğullarının son peygamberidir. Kendisine dört büyük ilahî kitaptan İncil indirilmiştir. Filistin'de Nasır'da doğan Hz. İsa'nın doğum tarihi miladi takvimin başlangıcı olarak kabul edilir. Cebrail'in Meryem'e ruh üflemesiyle babasız olarak dünyaya gelen Hz. İsa'nın bu mucizesi Kur'ân-ı Kerîm'de Meryem Suresi'nde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Ayrıca İsa Peygamber hakkında Kur'ân'da 22 yerde geniş bilgi yer almaktadır. (Pala, 2002: 248-249; Akkuş, 2000: 94).

Hz. İsa, Babür'ün şiirlerinde en çok sözü edilen peygamberlerden biridir. Divan'da Hz. İsa, "***'īsā"*** ve ***"meśįh"*** şeklinde anılmıştır:

[54/5] yārnıŋ peyġāmı yitkeç taptı cān fersūde ten / ***'īsā*** i'cāzı meger mużmer durur peyġāmıda

[202/3] her künde yüzüŋni körmek irür hevesim / her kiçe saçıŋ ħayālidür hem-nefesim / ***'isā demi*** dik rūĥ birür cismimġa / siniŋ sarıdın peyām kiltürse nesīm

[515/2] yāri ki lebi laʿl ü sözidür dür yār / yār ağzı anıŋ nüktede ***ʿisā*** ayār / yār ende durur min maŋa ol bolġusı yār / yā rab anı ḳılġa sin miniŋ üçün yār

[14/2] kim ħıżır suyın aġızlanġay lebiŋniŋ ḳaşıda / kim ***meśįh*** elfāzıdın digey kelāmıŋ barıda

[38/4] ***mesįh*** enfāsı yaŋlıġ can birür fersūde cismimġa / ṣabā kiltürse nāgeh hicr ara ol yār peyġāmın

[43/3] dāne-i ħāli ***mesįĥ-āsā*** lebiniŋ üstide / nātüvan cānımġa boldı māye-i sevdā kibi

c. Hz. Muhammed

İslam peygamberi Hz. Muhammed, miladi 571 senesinde, Kameri Rebiülevvel ayının on ikisinde pazartesi gecesi sabaha doğru dünyaya gelmiş; o gece gün doğmadan âlem nur ile dolmuştur. İlk peygamber ve ilk insan Hz. Âdem'den itibaren nesilden nesle geçen "son peygamberlik nuru" O'nda sahibini bulmuştur. Hz. Muhammed'e kırk yaşlarında peygamberlik (nübüvvet), kırk üç yaşlarında elçilik (risâlet) gelmiştir. Allah'ın kendisine verdiği peygamberlik görevini hakkıyla yerine getirdikten sonra Hicret'in on birinci yılı, Rebiülevvel ayının on birinde, miladi 8 Haziran 632 Pazartesi günü ruhunu teslim etmiştir (Pala 2002: 343-345, Fayda 2005: 422).

Divan şiirinde ve Türk-İslam topluluğunda *Ahmed, Ahmed-i Muhtâr, Bahr-i Kerem, Fahrü'l-Kirâm, Fahr-i Cihân, Habîbullâh, İki Cihân Serveri, İmâmü'l-Enbiyâ, Mahbûb-ı Hudâ, Mahmûd, Ümmî, Hazret, Mustafâ, Resûlallâh* gibi birçok ad ve sıfatlarla anılan Hz. Muhammed için hemen her şair naatlar kaleme almış; hayatı, savaşları ve mücadeleleri birçok edebî esere konu olmuştur [Pala 1989, 361]. Babür Divanı'nda da *"ĥabīb-i 'arabī-yi ḳureşī", "enbiyā ħayliġa server", "rehber", "nebî", "peyġamber", "muĥammed", "resūl-i cihān", "ĥabįb-i ħudāy"* şeklinde zikredildiği görülmektedir:

[2/2] yā ***ĥabīb-i 'arabī-yi ḳureşī*** / ġam u derdiŋ maŋa şādį vü ħoşį

[2/4] ***enbiyā ħayliġa server*** sin sin / cümle-i ħalḳḳa ***rehber*** sin sin

[4/7] bil ***nebīġa*** teba'iyyet ḳılmaḳ / ḳaysı işlerde kirek sözüme baḳ

[4/39] bil ki bir ħulḳ-ı ilāhįġa beşer / müteħalliḳ ise dir ***peyġamber***

[4/60] ĥaśıl oldı aŋa çün ***vaśf-ı Nebį*** / bil ki oldur bu maĥabbet sebebi

[4/67] çün ***muĥammedte ‘aleyhi’ś-śalavāt*** / rūşen ü ekmel idi bu mir’āt
[558/11] ***resūl-i cihān*** ü ***ĥabįb-i ħudāy*** / ki andın kilür ilge ṭabįb ħudāy
[558/13] ***nebį̇ġa*** dürūd aytayın ber-devām / hem evlād ü aśĥābıġa ve’s-selām

2.1.2. Sahabeler

a. Hz. Ali

Dört büyük halifenin sonuncusudur. Hz. Muhammed’in amcaoğlu ve damadıdır. Soyu anne ve baba tarafından Peygamber soyuyla birleşir. İslam dinini kabul eden ilk dört kişiden biridir. Ele alınan eserde Hz. Ali, dört halifeyle birlikte anılmakta ve “*ālį”* şeklinde zikredilmektedir:

[425/2] alar kim şerʿ alardın müncelįdür / ebū bekr ü ‘ömer ‘oṣmān ***‘ālįdür***

b. Hz. Ebu Bekir

Dört büyük halifenin birincisidir. Adı Abdullah, künyesi Ebu Bekr, lakabı Sıddık ve Atik’tir. Kureyş’in ileri gelenlerinden olan Ebu Bekir, Müslümanlığı kabul eden dördüncü kişidir ve cennetle müjdelenen 10 kişi arasında en üstünüdür. Kur’an’da kendisinden övgüyle bahsedilen Hz. Ebu Bekir, Peygamberimiz hastalanınca imamlık, ahirete irtihal edince de halifelik görevini üstlenmiştir (Pala, 2002: 141). Divan’da Hz. Ebu Bekir dört halife arasında ve *“ebū bekr”* şeklinde anılmıştır:

[425/2] alar kim şerʿ alardın müncelįdür / ***ebū bekr*** ü ‘ömer ‘oṣmān ‘ālįdür

c. Hz. Osman

Dört büyük halifenin üçüncüsüdür. Mekkeli Beni Ümeyye ailesinden Affan’ın oğlu olan Hz. Osman’ın soyu dördüncü göbekten Abd-i Menaf’tan Hz. Muhammed’e ulaşır. Hz. Muhammed’in kızları Rukiyye ve Ümmü Gülsüm ile evlendiği için “Zü’n-nûreyn” (iki nur sahibi) lakabıyla anılır (Yiğit, 2007: 438-443). Hz. Osman’ın adı, Babür Divanı’nda dört halifeyle beraber zikredilir ve *“‘oṣmān”* şeklinde anılır:

[425/2] alar kim şerʿ alardın müncelįdür / ebū bekr ü ‘ömer ***‘oṣmān*** ‘ālįdür

d. Hz. Ömer

Dört büyük halifenin ikincisi olan Hz. Ömer, hayatında cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Hz. Ömer’in en meşhur lakabı “Fârûk”tur. “Hak ile bâtılı birbirinden ayıran” anlamındaki bu lakabı kendisine Hz. Peygamber’in veya Müslümanların vermiş olduğuna dair rivayetler bulunmaktadır [Pala 2002, 379; Fayda 2007, 51-53]. Hz. Ömer, Divan’da Babür tarafından *“‘ömer”* şeklinde anılmaktadır:

[425/2] alar kim şerʿ alardın müncelįdür / ebū bekr ü ***‘ömer*** ‘oṣmān ‘ālįdür

e. Âl-i Abâ

Hz. Peygamber, Ümmü Seleme’nin evindeyken Kur’an-ı Kerim’de Ahzab Suresi’nde 33. ayet olan “Ey Ehl-i beyt! Allah kusurlarınızı giderip sizi tertemiz yapmak ister.” mealindeki ayet nazil olmuş, bunun üzerine Peygamber Hz. Ali’yi, Fâtıma’yı, Hasan ve Hüseyin’i abasının altına alarak, “Allah’ım, benim ehl-i beytim işte bunlardır; bunların kusurlarını gider, kendilerini tertemiz yap!” diye dua etmiştir (Uludağ, 1989: 306). Ayette geçen “ehl-i beyt”in “Âl-i abâ” olduğu söylenir. Buradan yola çıkılarak “aba altına alınanlar” anlamında Peygamberimiz, Hz. Ali, Fatıma, Hasan ve Hüseyin’den oluşan 5 kişiye “Âl-i abâ” denilmiştir (Pala, 2002: 30). Bu ifade belli bir kişi grubunu yansıttığı için incelememize dahil edilmiştir ve Divan’da bir defa geçmektedir:

[91/5] ‘adāvet atı maĥabbet nişānı ḳalġuça **bābür** / ‘adüv ħayl-i yezįd ü muĥib ***āl-i ‘abādur***

2.1.3. Diğer Dini ve Tasavvufi Şahsiyetler

a. Cüneyd-i Bağdadi

Cüneyd-i Bağdadi diye bilinen Ebu'l Kasım Cüneyd, birçok eserde nasihat ve kerametleri anlatılan ünlü bir sufidir (Ateş, 1993: 119-121; Pala, 2002: 104). Babür Divanı'nda Risale-i Validiyye Tercümesi bölümünde "Cüneyd" adıyla geçen şahsın Cüneyd-i Bağdadi olduğu düşünülmektedir (Yücel, 1995: 350):

[3/2] ẖˇāceler ẖˇācesi ol ẖˇāce 'ubeyd / ẖādim ü çākeri şiblī vü ***cüneyd***

b. İmam Cafer

Cafer es-Sadık, İsnaaşerriye'nin altıncı imamı, İsmailiyye'nin beşinci imamı olarak kabul edilir. Caferilik mezhebinin kurucusudur (Öz, 1993: 1-3; Pala, 2002: 91). Divan'da *"ca'fer"* şeklinde görülmektedir:

[426/2] tört 'alį üç muĥammed ikki ĥasandur / ***ca'fer*** ü mūsā ĥüseyn on ikki tendür

c. Hz. Hasan

Hz. Ali'nin büyük oğlu, Hz. Muhammed'in torunudur. Lakabı "Müctebâ" olan Hz. Hasan, İslam halifelerinin beşincisi; on iki imamın da ikincisidir (Pala, 2002: 206). Babür Divanı'nda adı bir defa geçmektedir:

[426/1] tört 'alį üç muĥammed ikki ***ĥasandur*** / ca'fer ü mūsā ĥüseyn on ikki tendür

d. Hızır

"Âb-ı hayât"ı içip ölmezliğe kavuşan kişi. Peygamber veya veli olduğu konusunda rivayetler vardır. Halk inanışında büyük bir yer edinmiş olup Kur'an'da Kehf Suresi'nde Musa Peygamber ile olan macerası anlatılır. Halk inanışında Hızır'ın darda kalanların imdadına yetişmesi inancı çok yaygındır [Pala 2022, 216; Onay 2004, 268-269]. Babür Divanı'nda geçtiği beyitler şunlardır:

[11/2] ẖatı lebiġa tutaş bolsa iy köŋül ni 'aceb / ki ***ẖıżr*** çeşme-i ĥayvānġa reh-nümāyīdür

[14/2] kim ***ẖıżır suyın*** ağızlanġay lebiŋniŋ ķaşıda / kim meśįh elfāzıdın digey kelāmıŋ barıda

[34/5] rindler allıda ĥayvān suyını köp öge sin / iy ***ẖıżır*** bar mu ikin ol su mey-i gül-gūnça

[66/2] ĥayāt suyını ķoy kim lebidin aldım kām / bar iy ***ẖıżr*** ki maŋa 'ömr-i cāvidān kildi

[125/9] sözüŋ kim ***ẖıżr suyıdın*** nişāndur / velī ol su kibi mindin nihāndur

e. Hz. Hüseyin

Hz. Ali'nin oğlu ve Hz. Muhammed'in torunudur. On iki imamın üçüncüsü olarak bilinir. Ehl-i Beyt'in beşincisidir. Kerbela'da şehit edilmiştir (Pala, 2002: 230). Babür Divanı'nda bir defa geçtiği görülmektedir:

[426/1] tört 'alį üç muĥammed ikki ĥasandur / ca'fer ü mūsā ***ĥüseyn*** on ikki tendür

f. Muhammed el-Bakır

İsnaaşerriye Şiası'nın beşinci imamı, İsmailiyye Şiası'nın dördüncü imamı olarak kabul edilir. Baba tarafından Hz. Hüseyin'in, anne tarafından Hz. Hasan'ın torunudur. Bâkır lakabı, "bâkırü'l-ilm" tamlamasının kısaltılmış şekli olarak "ilmi yarıp derinliklerine ulaşan, geniş ilim sahibi" anlamına gelir [Öz 2020, 504-505]. Babür Divanı'nda "*muĥammed"* adıyla geçmektedir:

[426/1] tört 'alį üç ***muĥammed*** ikki ĥasandur / ca'fer ü mūsā ĥüseyn on ikki tendür

g. Musa el-Kazım

İsnaaşerriye Şiası'nın yedinci imamı olarak kabul edilir (Öz, 2020: 219). Divan'da "mūsā" adıyla anılmaktadır:

[426/1] tört ‘alį üç muĥammed ikki ĥasandur / ca‘fer ü ***mūsā*** ĥüseyn on ikki tendür

h. Şibli

Asıl adı Ebu Bekr Dulaf Cahdar’dır. Türk asıllı bir mutasavvıftır (Gürer, 2010: 125-126). Babür Divanı’nda Risale-i Validiyye Tercümesi bölümünde “*şiblī*” olarak zikredilmektedir:

[3/2] ħˇāceler ħˇācesi ol ħˇāce ‘ubeyd / ħādim ü çākeri ***şiblī*** vü cüneyd

i. Ubeydullah Ahrar

Nakşibendî geleneğinde Hâce-i Ahrâr diye tanınır ve bir Nakşibendi şeyhidir. Risale-i Validiyye adlı eserin müellifidir ve bu eser Babür tarafından tercüme edilmiştir. Ayrıca Babür’ün babası ve amcası Ubeydullah Ahrar’ın müridididir (Akün, 1991: 396-400; Tosun, 2012: 19-20). Babür Divanı’nda Risale-i Validiyye Tercümesi bölümünde “*ĥażret-i ħˇāce ‘ubeydu’llāh”, “ħˇāce ‘ubeyd”,* ve *“ħˇāce”* şeklinde zikredilmektedir:

[3/1] ***ĥażret-i ħˇāce ‘ubeydu’llāhdın*** / işit ol sırr-ı ħudā āgehdin

[3/2] ħˇāceler ħˇācesi ol ***ħˇāce ‘ubeyd*** / ħādim ü çākeri şiblī vü cüneyd

[4/10] boldı bāŧınġa ta’alluķ ĥāli / ***ħˇāceniŋ*** bil bu durur aķvāli

j.Yezid

Emevi Devleti’nin birinci halifesi Muaviye’nin oğlu olan Yezid, bu devletin ikinci halifesidir. Kerbela olayı onun halifeliği döneminde gerçekleşmiştir. Alevi-Bektaşi geleneğinde düşman olarak kabul edilir ve “Yezid” kelimesi bir küfür sözü olarak kullanılır (Pala, 2002: 495).

[91/4] ***yezįd*** ilige ni miķdār ġāzįler ķaşıda kim / ol ildür asru yüreksiz bu ħayl asru bahādur

[91/5] ‘adāvet atı maĥabbet nişānı ķalġuça bābür / ‘adüv ***ħayl-i yezįd*** ü muĥib āl-i ‘abādur

k. Zeynelabidin

Hz. Hüseyin’in oğludur. Ebû Muhammed ve Ebu’l-Hüseyin künyeleriyle de anılmakla birlikte daha çok Zeynelâbidîn lakabıyla meşhur olmuştur. Hz. Hüseyin’in Kerbela’da şehit edilen büyük oğlu Ali’den (el-Ekber) ayırt edilmesi için Ali el-Asgar adıyla da bilinir. İsnaaşerriye Şiası tarafından dördüncü imam, İsmailiyye Şiası tarafından üçüncü imam olarak kabul edilir (Kılavuz, 2013: 365-366). Divan’da “‘alį” şeklinde geçer:

[426/1] tört ***‘alį*** üç muĥammed ikki ĥasandur / ca’fer ü mūsā ĥüseyn on ikki tendür

2.2. Tarihi Şahsiyetler

a. Abdü’ş-şekur

Kamber Ali Moğul’un oğludur (Yücel, 1995: 329).

[436/2] köŋlüm viśālidin ħoş u közümde nūrdur / köz rūşeni köŋül ħoşı ***‘abü’ş-şekūrdur***

b. Cuci Han

Cengiz Han’ın dört oğlundan en büyüğüdür. Cengiz Han, Harezm bölgesinin bir bölümüyle birlikte İrtiş’ten İtil’e kadar Batı Sibirya’yı Cuci’nin hakimiyetine bırakmıştır. Cuci Han, 1227’den 1783’e kadar Deşt-i Kıpçak’ta hüküm süren hükümdarların hepsinin atası konumundadır (Kafalı, 1993: 78-79). Divan’da *“cūçį”* adıyla geçer:

[132/23] ķulluķ u ħıdmetiŋ itmek yıl u ay / ***nesl-i cūçį*** vü uruġ-ı çaġatay

c. Çağatay Han

Cengiz Han'ın dört oğlundan ikincisidir. Doğuda Uygur ülkesinden batıda Semerkant ve Buhara'ya kadar olan bölgeler Cengiz Han tarafından Çağatay Han'ın idaresine bırakılmıştır. Bu bölgede Çağatay Han tarafından Çağatay Hanlığı kurulmuştur (Yuvalı, 1993: 176-177). Divan'da *"çaġatay"* olarak bahsedilmektedir:

[132/23] ḳulluḳ u ħıdmetiŋ itmek yıl u ay / nesl-i cūçį vü ***uruġ-ı çaġatay***

d. Eyyub

Asıl adı "Eyyûb Bigçik"tir. Bigçik tümeninin beyliğini yapmıştır (Yücel, 1995: 359). Divan'da *"eyyūb"* adıyla geçmektedir:

[401/2-4] ni sūd eşkdin pāy-der-gilliġım / çü il dostlardın ol ***eyyūb*** imiş / özin fāriġ u bizni ḳılġan esīr / kim irmiş bu yaŋlıġ ol ***eyyūb*** imiş

e. Mirza Kasım Argun

Argun boyunun beylerindendir (Yücel, 1995: 399).

[544/2] ol ki yüz leylį-veş anıŋ ʿışḳıdın mecnūn durur / ħūblar sulṭānı ***mįrzā ḳāsım arġun*** durur

f. Sultan Ali

Babür Şah'ın hizmetinde bulunanlardan biridir (Yücel, 1995: 421).

[285/3] bābür ki dimes bir kişige bir sözini / ilçiŋe didi velį ser-ā-ser sözini / ***sulṭān ʿalį*** er sözüm saŋa dise ni taŋ / arılıḳ u daḳ digey ḳalender sözini

g. Sultan Üveys bin Mahmud

Babür'ün amcası Sultan Mahmud Mirza'nın oğlu olup dönemin Bedahşan hakimidir (Yücel, 1995: 421). Divan'da *"sulṭān üveys bin maĥmūd"*, ve *"sulṭān maĥmūd"* olarak anılmaktadır:

[105/1] şāh ***sulṭān üveys bin maĥmūd*** / māh ***sulṭān üveys bin maĥmūd***
[105/2] ḳad ü aġzıŋdın ayru tartar min / āh ***sulṭān üveys bin maĥmūd***
[105/3] mini yād iyle bezm-i ışḳıŋda / gāh ***sulṭān üveys bin maĥmūd***
[105/4] ħoş turur hem-rehim eger sin sin / rāh ***sulṭān üveys bin maĥmūd***
[105/5] pādişehdür egerçi bābür līk / şāh ***sulṭān üveys bin maĥmūd***

[189/1-2-3-4] boldum min-i āşüfte-i ĥayrān merdūd / ḳılġıl mededį ki boldı imkān nābūd / dünyā bile ʿuḳbāda rücūʿum saŋadur / iy ikki cihānnıŋ şehi ***sulṭān maĥmūd***

h. Şah Gıyas

Lenger-i Mir Gıyas adlı yerin hükümdarıdır (Yücel, 1995: 422).

[158/3] bābür müteveccih olsa lenger sarıġa / ḳılmas nažarį behişt ü kevŝer sarıġa / sindin tilekümdür meded ***iy şāh ġıyaş*** / her vaḳt ki ʿazm iylesem her sarıġa

i. Nasır Mirza

Babür'ün küçük kardeşidir (Yücel, 1995: 422). Babür Divanı'nda *"şāhzāde nāşır"* şeklinde geçmektedir:

[398/3] bābür niyāz u medĥini yitkürgil iy ṣabā / ol ***şāhzāde nāṣır-ı ʿālī-cenābḳa***

2.3. Edebi Şahsiyetler

a. Hafız-ı Şirazi

Fars edebiyatının önde gelen şairlerinden olan Hafız, gazelleriyle meşhur bir şairdir. Babür Divanı'nda *"ĥāfiẑ"*ın adı İranlı şair Selman-ı Saveci ile birlikte geçmektedir:

[85/5] ʿırāḳ u fārs eger yitse siniŋ bu şiʿriŋ iy bābür / anı ĥıfẓ itküsi ***ĥāfiẑ*** müsellem tutḳusı selmān

b. Hassan bin-Sabit

Hz. Muhammed zamanında yaşamış bir şairdir. Peygamberimizi övdüğü, müşrikleri yerdiği şiirleriyle tanınır (Pala, 2002: 206). Aynı zamanda bir sahabe olan şair, Divan'da şairlik yönüyle öne çıktığı için "Edebi Şahsiyetler" başlığı altında değerlendirilmiştir. Şair, Babür Divanı'nda "*ĥaśśān"* adıyla geçer:

[113/5] dimegey aĥsente lafẓın bābür ol yārıŋ siniŋ / niçe kim ***ĥaśśān*** kibi özni süĥandān ḳılġa sin

c. Selman-ı Saveci

Kasideleriyle ünlü olan Selman, Fars edebiyatının en çok bilinen şairlerindendir. Babür, Divan'ında *"selmān"*dan İranlı şair Hafız'ın adıyla birlikte bahsetmektedir:

[85/5] ʿırāḳ u fārs eger yitse siniŋ bu şiʿriŋ iy bābür / anı ĥıfẓ itküsi ĥāfiẓ müsellem tutḳusı ***selmān***

2.4. Hikâye Kahramanları

a. Ferhad

Ferhad ile Şirin adlı hikâyede geçen kahramanlardan biridir. Ferhad, Hüsrev adlı İran padişahının sevgilisi olan Şirin'e aşıktır. Klasik Türk edebiyatında aşk uğrunda en büyük zorlukları yenen kahraman olarak geçer (Pala, 2002: 162; Onay, 2004: 231).

[15/5] küler irdim burun ***ferhād***-ı miskīn dāstānıġa / bu şįrindür ki anıŋ birle oḳ hem-dāstān boldum

[19/4] ḳılmadı ***ferhād*** u mecnūn özni rüsvā min kibi / kim bu nev' iş iş imestür hīç ʿāḳil ḳılġu dik

[57/3] ḳanı şįrįn bile leylā ki sindin nāz örgense / ḳanı ***ferhād*** u mecnūn kim alarġa ʿışḳ örgetsem

b. Leyla

Leyla ile Mecnun mesnevisinin kadın kahramanıdır. Babür Divanı'nda "*leylā"* ve *"leylį"* şeklinde geçmektedir:

[34/4] ĥüsnde artuḳ eger bolsa yüzi ***leylādın*** / min dağı bar min anıŋ ʿışḳıda yüz mecnūnça

[57/3] ḳanı şįrįn bile ***leylā*** ki sindin nāz örgense / ḳanı ferhād u mecnūn kim alarġa ʿışḳ örgetsem

[544/1] ol ki yüz ***leylį-veş*** anıŋ ʿışḳıdın mecnūn durur / ħūblar sulŧānı mįrzā ḳāsım arġun durur

c. Mecnun

Leyla ile Mecnun hikayesinin erkek kahramanıdır. Asıl adı Kays-ı Amiri'dir. Şark edebiyatında aşk timsalidir (Pala, 2002: 313; Onay, 2004: 349).

[19/4] ḳılmadı ferhād u ***mecnūn*** özni rüsvā min kibi / kim bu nev' iş iş imestür hīç ʿāḳil ḳılġu dik

[34/4] ĥüsnde artuḳ eger bolsa yüzi leylādın / min dağı bar min anıŋ ʿışḳıda yüz ***mecnūnça***

[57/3] ḳanı şįrįn bile leylā ki sindin nāz örgense / ḳanı ferhād u ***mecnūn*** kim alarġa ʿışḳ örgetsem

[72/5] belā-yı ʿışḳ u yalġuzluḳ dağı hicrān u ġurbetde / atım ***mecnūn*** kişim miĥnet işim zārī yirim külĥan

[92/5] ʿışḳ ister bolsa ***mecnūn*** iylegey pey-revlıġım / yolnı ni bilgey kişi tā reh-nümā körsetmegey

[544/1] ol ki yüz leylį-veş anıŋ ʿışḳıdın ***mecnūn*** durur / ħūblar sulŧānı mįrzā ḳāsım arġun durur

d. Şirin

"Hüsrev ile Şirin" veya "Ferhat ile Şirin" hikayesinin kadın kahramanıdır.

[15/5] küler irdim burun ferhād-ı miskīn dāstānıġa / bu ***şįrindür*** ki anıŋ birle oķ hem-dāstān boldum

[57/3] ķanı ***şįrįn*** bile leylā ki sindin nāz örgense / ķanı ferhād u mecnūn kim alarġa 'ışķ örgetsem

2.5. Mitolojik ve Efsanevi Şahsiyetler

a. Cem

İran hükümdarlarından Pişdadiyan'ın dördüncüsü olup Cem veya Cemşid adıyla bilinir. İran mitolojisinde yedi yüz ya da bin yıl yaşadığı anlatılır. Şarabı icat etmekle meşhur olan Cem, İslam edebiyatlarında zevk ve eğlence sembolü olarak adı ve "câm"ı efsaneleşmiştir (Pala, 2002: 97; Onay, 2004: 153).

[104/2] ol ki devrānnıŋ ayaġıdın dem-ā-dem ķan yutar / neş'e tapmas ger içer her devr ***cām-ı cem*** bile

2.6. Hakkında Bilgi Bulunamayan Şahıslar

Babür Divanı'nda yukarıda ismi tespit edilen şahıslar dışında "Ayaz" ve "Mahmud" isimleri geçmektedir. "Mahmud" isminin beyitteki anlamdan hareketle Gazneli hükümdarı Sultan Mahmud olduğu düşünülmektedir (Yıldız, 2023: 128). Bu isimler aynı beyitte yer almaktadır ve bu isimlerin Babür'ün yakın çevresinde ya da hizmetinde bulunan kişiler olduğu düşünülmektedir:

[62/5] tut muġtenem ol yārnı bābür ki cihanda / ***maĥmūd*** kim irdi ni kişi irdi ***ayāzı***

3. Sonuç

Çağatay Türkçesinin klasik döneminin önde gelen temsilcilerinden biri olan Zahirüddin Muhammed Babür'ün kaleme aldığı Divan hem dönemin kültürünü ve yaşayışını hem de Babür'ün hayat görüşünü, kişiliğini ve sanat gücünü yansıtması açısından önemli bir eserdir. Yapılan çalışmada Bâbür Divanı'ında geçen şahıs adları incelenmiş ve dönemin kültür yapısının ve Babür'ün şiir dünyasının daha iyi anlaşılmasına katkı sunmak amaçlanmıştır. Eser üzerinde yapılan tarama sonucunda 37 tane şahıs adı tespit edilmiştir. İnceleme bölümünde eserde geçen şahsiyetler hakkında bilgi verilmiş ve bu şahsiyetlerin adlarının geçtiği bölümler gösterilmiştir.

Babür'ün Divan'ında farklı milletlerden kişileri, çeşitli bağlamlarda zikrettiği görülmüştür. Tarihe, kültüre ve geleneğe mal olarak zamanla sembolleşen ve tarihî, mitolojik, dinî, efsanevî ve edebî kimlikleriyle öne çıkan şahıslar, Babür'ün kaleminde yer edinmiştir. Çalışmamızın neticesinde Babür'ün, geniş bir şahıs kadrosuna yer vererek, kendisini geleneğin halkasına dâhil ettiğini, sahip olduğu kültürel, dinî, edebî ve efsanevî bilgi birikimini şahıslar üzerinden gözler önüne serdiğini söylemek mümkündür. Babür Divanı'nda geçen şahıs adları üzerinden ayrıca şu tespitler yapılabilir:

- Divan'da geçen şahsiyetler çoğunlukla telmih ve teşbih unsuru olarak kullanılmış ve böylece konunun anlatımında benzetme ve örneklendirmenin gücünden yararlanılmaya çalışıldığı düşünülmektedir.
- Divan'da peygamberlerden Hz. Eyyub, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'in; sahabelerden Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir, Hz. Osman, Hz. Ömer, Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın isimlerinin geçmesi şairin dindar yönünü ortaya koymaktadır.
- Babür'ün "Mübeyyen" adlı eseri onun Hanefi fıkhı üzerindeki bilgisini ve Hanefi mezhebine bağlılığını ortaya koyar. 1510'da Özbek hükümdarı Şeybani Han,

Safevi hükümdarı Şah İsmail tarafından mağlup edilerek öldürülmüştür. Bunun üzerine Bâbür Safevîlerin yardımıyla Semerkant ile Buhara'yı ele geçirmiştir (Konukçu, 1991: 395-396). Divan'da Hz. Hüseyin ve Hz. Hasan'ın yanı sıra on iki imamdan İmam Cafer, İmam Muhammed el- Bakır ve İmam Musa el-Kazım'ın isimlerinin geçmesi Safevi – Babür yakınlaşmasının Babür'ün şiir dünyasındaki bir yansıması olarak düşünülebilir.

- Babür, Divan'ında Hafız-ı Şirazi, Hassan bin Sabit, Selman-ı Saveci gibi şairlerden; Ferhad, Şirin, Leyla, Mecnun gibi hikâye kahramanlarından; Fars mitolojisinin önemli şahsiyetlerinden biri olan Cem'den bahsetmesi onun Arap ve Fars edebiyatlarını ne kadar yakından tanıdığını göstermektedir.
- Babür'ün Divan'ında kendi döneminden Abdü'ş-şekur, Eyyub Bigçik, Mirza Kasım Argun, Sultan Ali, Sultan Üveys bin Mahmud, Şah Gıyas ve Nasır Mirza gibi kişilere yer vermesi kendi hayatını yansıtan unsurların ve otobiyografik izlerin olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Akkuş, Metin. 2000. *Divan Şiirinde İnsan I: Dini Kişilikler*, Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum.

Akün, Ömer Faruk. 1991. "Bâbür", *TDV İA*, Cilt: 4, sayfa: 396-400.

Arat, Reşit Rahmeti. 1970. *Baburnâme -Babur'un Hâtıratı- I, II, III,* Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.

Argunşah, Mustafa. 2018. *Çağatay Türkçesi*, Kesit Yayınları, İstanbul.

Ateş, Süleyman. 1993. "Cüneyd-i Bağdâdî", *TDV İA*, Cilt: 8, sayfa: 119-121.

Eckmann, Janos. 2017. *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç), TDK Yayınları, Ankara.

Erdem Uçar, Filiz Meltem. 2016. "Gedâyî Dîvânı'nda Şahsiyetler", *Gazi Türkiyat*, Sayı: 19, sayfa: 123-157.

Fayda, Mustafa. 2005. "Muhammed", *TDV İA*, Cilt: 30, sayfa: 408-423.

Fayda, Mustafa. 2007. "Ömer", *TDV İA*, Cilt: 34, sayfa: 44-51.

Gürer, Dilaver. 2010. "Şiblî, Ebû Bekr", *TDV İA*, Cilt: 39, sayfa: 125-126.

Kafalı, Mustafa. 1993. "Cuci Han", *TDV İA*, Cilt: 8, sayfa: 78-79.

Kılavuz, Ahmet Saim. 2013. "Zeynelâbidîn", *TDV İA*, Cilt: 44, sayfa: 365-366.

Konukçu, Enver. 1991. "Bâbür", *TDV İA*, Cilt: 4, sayfa: 395-396.

Levend, Agâh Sırrı. 1980. *Divan Edebiyatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

Onay, Ahmet Talât. 2004. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Öz, Mustafa. 1993. "Cafer es-Sâdık", *TDV İA*, Cilt: 7, sayfa: 1-3.

Öz, Mustafa. 2020. "Muhammed el-Bâkır", *TDV İA*, Cilt: 30, sayfa: 504-505.

Öz, Mustafa. 2020(b). "Mûsâ el-Kâzım", *TDV İA*, Cilt: 31, sayfa: 219-221.

Pala, İskender. 2002. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü,* L&M Yayıncılık, İstanbul.

Şen, Mesut. 1993. *Bâburname*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Tosun, Necdet. 2012. "Ubeydullah Ahrâr", *TDV İA*, Cilt: 42, sayfa: 19-20.

Tökel, Dursun Ali, (2000). *Divan Şiirinde Mitolojik Unsurlar – Şahıslar Mitolojisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

Uludağ, Süleyman. 1989. "Âl-i Abâ", *TDV İA*, Cilt: 2, sayfa: 306-307.

Uludağ, Erdoğan. 2022. "Şeyhülislâm Bahâyî Divânı'nda Şahsiyetler", *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 3, sayfa: 1200-1259.

Yıldız, Seher. 2023. *Bâbür Divanı'nın Türkiye Türkçesine Aktarımı*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi SBE, Niğde.

Yiğit, İsmail. 2007. "Osman", *TDV İA,* Cilt: 33, sayfa: 438-443.

Yuvalı, Abdülkadir, (1993). “Çağatay Han”, *TDV İA*, Cilt: 8, sayfa: 176-177.
Yücel, Bilâl. 1995. *Bâbür Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

BOBUR IJODIDA KICHIK MASNAVIY JANRI

Adizova Iqboloy Istamovna*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Bobur she’rlarini 9 ta lirik janrda yaratgan. Mazkur maqola Sharq mumtoz adabiyotida noyob hisoblangan kichik masnaviy janridagi shoir asarlari tadqiqiga bag’ishlangan. Uning devoniga, hozircha bizga ma’lum, 16 ta mazkur janrdagi asar kiritilgan. Ular mavzu jihatdan oshiqona, avtobiografik, axloqiy-ta’limiy va irfoniy turlarga tasniflangan. Masnaviylar mavzu, hajm va shoir mahorati nuqtayi nazaridan tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: *masnaviy, janr, tazod, devon, kulliyot, ishq, fano, hamd, munojot, na’t.*

THE SMALL MASNAVI GENRE CREATED BY BABUR

Annotation

Zahir ad-Din Mukhammad Babur was a poet who wrote in 9 different lyrical genres. This article focuses on his works in the small masnavi genre, considered unique in Eastern classical literature. Babur's collection includes 16 works in this genre, which are classified thematically as romantic, autobiographical, moral-educational, and mystical. The masnavis are analyzed based on their subject matter, length, and the poet's skill.

Key words: *masnavi, genre, tazad (classical antithesis art), devan (literary work), volume, love, nihility, praise, prayer, na’t.*

Zahiriddin Muhammad Bobur she’rlarini 9 ta lirik janrda yaratgan. Jumladan, g‘azal, ruboiy, qit’a, tuyuq, fard, to‘rtlik, muammo, masnaviy, masnu’. Shoir devonining mavjud nashrlarida bir nechta kichik masnaviy janridagi asarlari ham bor. Hozirgacha, eng so‘nggi nashr hisoblangan 6 jildlik “Kulliyot”ning 1-jildi – “Devon” [Bobur 2021, 598][71]da 16 ta masnaviy kiritilgan. Ularni hajm jihatidan 2 turga bo‘lish mumkin:

1. Qisqa hajmli masnaviylar. Ular 2 dan 8 baytgacha bo‘lgan 6 ta asar;
2. Yirik hajmli masnaviylar. 17 dan 73 baytgacha bo‘lgan 10 ta asarni qamragan.

Ularning jami 387 bayt, 774 misradan iborat. Shoir asarlarining turli nashrlaridagi masnaviylar soni va hajmi turlicha. Ular 2 baytdan 104 baytgacha ko‘rinishda uchraydi. Ba’zilarida, biz foydalangan yangi nashrda 2 yoki 3 ga bo‘lib berilgan masnaviylar yaxlit holda keltirilganligini kuzatdik. Mazmunidan kelib chiqib, yangi nashrda to‘g‘ri yo‘l tutilgan degan xulosaga keldik.

Sabohat Azimjonova va Aziz Qayumov nashrga tayyorlagan 3 jildlikning 1-jildida o‘rinlashgan “Devon” [Bobir 1965, 233]da 5 ta masnaviy mavjud. So‘nggi nashr – “Kulliyot”da esa ayni masnaviylar 8 ta asar sifatida taqdim etilgan. 2004 yilda Shafiqa

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, ataullo98@mail.ru

Yorqin tomonidan Afg‘oniston nashriga takmila (qo‘shimcha) chop etildi [Bobur, 2004]. Mazkur nusxada Boburning bir nechta ilmga noma’lum masnaviylari ilk bor o‘zbekistonlik kitobxonlar hukmiga havola qilingan. Demak, kuzatishlarimiz ko‘rsatadiki, shoir masnaviylarining soni, hajmi va mazmun-mohiyati borasida bir to‘xtamga kelish uchun maxsus va atroflicha tadqiqotlar taqozo etiladi.

Shoir masnaviylari she’riy maktublar tarzida turli mavzularda yaratilgan. Ular, oshiqona, didaktik, avtobiografik, irfoniy xarakterga ega. 1965 yildagi nashrda 5 ta masnaviy bo‘lib, ularning 3 tasi oshiqona, 2 tasi didaktik yo‘nalishda. Oshiqona xarakterdagi masnaviylarda muhabbat, sog‘inch, ishq va uning mohiyatini anglash masalalari ifodalanadi. Ularda muallif o‘z ko‘ngil dardlarini, armonlarini, fikr va mushohadalarini bayon etadi. Misralar qatida Boburning shaxs, inson sifatidagi qiyofasi yorqin aks etgan. Unda shoirning vafo, sadoqat, mehr-muhabbat va sohir tuyg‘ularga to‘la ko‘ngil jaranglariga yaqinlashamiz.

“Kulliyot”da ham 6 ta masnaviy oshiqona yo‘nalishda. Jumladan, 13-masnaviy 19 baytdan iborat. Shoir mahorati tufayli asarda ishq va oshiqlikning mohiyatini so‘zning har bir harfidan kelib chiqib, 3 so‘z – jami 9 so‘z bilan o‘ziga xos tarzda izohlab beradi:

Ko‘r surati ishqkim, bor uch harf,
Uch harfdur vale har uch harf.
Majmui huruf to‘qquz o‘lg‘ay,
Har harfda bir ajab so‘z o‘lg‘ay [Bobur 2021, 561].

Muallif she’rda haqiqiy oshiq sifatlarini belgilab beradi. Uning talqinida ishq so‘zining har bir harfidan uch so‘z o‘sib chiqadi. Bu so‘zlarni talqin etish orqali ijodkor ishqning asl mohiyatini kashf qilishga harakat qiladi: Birinchi harf eski o‘zbek yozuvidagi “ayn”dir. “Ayn”ning birinchi harfi “alif”ni “ayb” so‘zi bilan bog‘laydi. Ya’ni ishq aybdan, kamchilikdan xoli. U o‘z sohibini shunday bir yuksaklikka ko‘taradiki, butun moddiylikdan, nafsu havas iskanjasidan mosuvolik darajasiga yetishadi:

“Ayn”i, ya’niki ayb qilma,
Bal, ayb qilurni ko‘zga ilma [Bobur 2021, 561].

Ikkinchi harf “Yo”. Uni “yig‘i” so‘zi bilan bog‘laydi. Chunki ishq yo‘lidagi oshiq ko‘z yoshi vositasida ko‘nglini poklaydi. Ko‘z yoshi insonning ilohiy qudrat oldidagi ojizlik belgisi bo‘lib, kibrdan tozalaydi. Oshiq yor rahm etsa ham, javr etsa ham shashqator yoshlar bilan javob qaytaradi:

“Yo”si, ya’ni yig‘idur tavr,
Gar yor tarahhum etsa yo javr [Bobur 2021, 561].

Uchinchi harf “nun”. Buni shoir “nang” so‘zi bilan bog‘laydi. Uning lug‘aviy ma’nosi uyat, or demakdir. Ko‘rinadiki, oshiq uchun faqat ishq tuyg‘usi bor. Har qanday holga tushsa-da, ishqdan voz kechmaydi, o‘z ahvolidan uyalmaydi. U butun borliqni unutib, ishq bilangina qayta tirilmog‘i lozim. Shundagina u haqiqiy oshiq bo‘lib, maqsad manziliga yeta oladi. Shoirning “Nun” harfiga e’tiborni tortishida mantiq bor. Chunki oshiqning qaddi ishqning muhtasham yukidan “nun” kabi egilganligiga ham ishora etilmoqda:

“Nun”i buki nang bo‘lmag‘ay hech,
Har nechaki rang bo‘lmag‘ay hech [Bobur 2021, 561].

Ishq so‘zining ikkinchi harfi “shin”. Uning uch harfini ham ijodkor uch so‘z bilan izohlaydi. Har bir harfning zamiridan ishq mohiyatini izohlovchi ma’nolarni kashf etadi. Bu bilan shoir o‘zining betakror mahorat sohibi ekanligini, so‘zga betakror munosabatini isbotlaydi:

“Shin” shavqdurur shiori oshiq,
Onsiz kishi ishi ori oshiq.
“Yo”: yod berur yagona bo‘lmoq,
Olam aro benishona bo‘lmoq.
“Nun”i buki, bu ishing nihon tut,
Dam urma-yu ishq ishida qon yut [Bobur 2021, 562-563].

Ko‘rinadiki, shoir ishqning darajasini bosqichma-bosqich yoritib boradi. Demak, shavqqa chulg‘angan oshiqqina mahbub bilan yagonalikka ko‘tariladi. Bu yo‘lda yuksalib benishon, ya’ni mahv bo‘ladi. So‘nggi baytda haqiqiy oshiqqa xos yana bir xislatni, ya’ni anglagan haqiqatlarini pinhon tutmoq talabini o‘quvchi diqqatiga havola etadi.

Ishq tarkibidagi uchinchi harf “qof”dir. Shoir uning mohiyatini ham uch so‘z bilan yoritib beradi: Qavl (so‘z), ozor, foniy. Mazkur kompozitsiyadan ko‘rinadiki, ishq so‘zi bilan foniylik o‘rtasida faqat “ozorlar” mavjud. Ishq olib boruvchi manzil foniylikdir. Ishqqa giriftor oshiq o‘zligidan foniy bo‘lib, mahbuba vasliga yetguncha faqat ozor, iztirobu riyozat chekishga mahkum. U shundagina asl maqsadiga muyassar bo‘ladi. Foniylik maqomiga erishadi:

“Qof”i buki, qavlungga durust o‘l,
Ishq ishida sust bo‘lma, rust[72] *o‘l.*
Aytay “alif”ini senga, ey yor,
Ozor bu ishda chekkil, ozor.
Bil oxiri jumla harfi “fo”ni,
Bul oxiri kori ishq foniy [Bobur 2021, 563].

Ko‘ringanidek, masnaviyda shoir ishq talqiniga o‘ziga xos yondashadi. Yuqorida eslangan 9 so‘z bilan uning barcha qilmishiyu mohiyatini ochib berishga erishadi. Va shunday yakuniy xulosaga keladi:

Kim bo‘lsa bu vasflarg‘a mavsuf[73]*,*
Ul oshiqi komil, o‘zgalar – yuf [Bobur 2021, 563].

Demak, shoir fikricha, mazkur bosqichlarni matonat bilan bosib o‘ta olgan, faqat so‘zni emas, balki zamiridagi har bir harfning mohiyatini anglagan solikkina komil oshiq maqomiga ko‘tarilish baxtiga musharraf bo‘ladi. Ammo shu o‘rinda muallif ishq borasidagi fikrlarini davom etkazib, bir risolaga siqqulik ma’nolarni oydinlashtira olgan. Kamtarlik bilan, ishq mohiyati haqidagi fikrlar shu bilan cheklanmasligi, u juda keng masala ekanligini ta’kidlab, uning turlari ko‘p va rang-barangligiga to‘xtaladi:

Lekin bu demonki, ishq birdur,
Bu vasflar ichra munhasir[74]*dur.*
Sen demaki, ishq ushbu o‘qdur,
Ishq anvo‘i, bil asru cho‘qdur [Bobur 2021, 563].

Demak, ko‘rinadiki, shoir ishq talqiniga o‘ziga xos, boshqalardan farqlanuvchi usulda yondashadi. O‘zi tanlagan yo‘l bilan uning mohiyatini aniq izohlab beradi.

Bobur shoir sifatida o‘ta samimiy, tuyg‘ulari tabiiy ijodkordir. Buning boisi u o‘z yuragidan o‘tkazmagan holatni qalamga olmaydi. Jumladan, mazkur she’rni ham yozar ekan, asar boshida o‘zining ishqqa mubtaloligi, butun dunyoni unutib, ishq bilan uyg‘oqligini tasvirlaydi:

---

[72] Rust-sobitqadam.
[73] Mavsuf-sifatlangan.
[74] Munhasir-qolipda, doirada qolmoq.

Xush ul kunlarki, oshiq erdim,
Ishq ahli bila muvofiq erdim.
Har ne desa, ishqdin der erdim,
Har g‘am esa ishqdin yer erdim.
Ko‘nglumda, ko‘zumda ishq edi, ishq,
She’rimda, so‘zumda ishq edi, ishq [Bobur 2021, 559].

Masnaviyda samimiy tuyg‘ular, teranlik bilan muzayyan fikrlar badiiy san’atlar vositasida go‘zal shaklda ifodalanadi. Jumladan, shoir quyidagi baytda ishq so‘zining so‘nggi harfi “qof”dagi “fo” haqida so‘zlar ekan, tajnis san’atidan foydalanib, betakror go‘zallik yaratadi:

Bil oxiri jumla harfi “fo”ni:
Bul oxiri kori ishq – foniy [Bobur 2021, 563].

Eski o‘zbek yozuvida birinchi misradagi ““fo”ni” va ikkinchi misradagi “foniy” so‘zlari shaklan bir xil yoziladi. Shoir bundan ustalik bilan foydalanadi. Haqiqiy ishqning so‘nggi manzili foniylik ekanligini mahorat bilan o‘quvchiga yetkazadi.

“Kulliyot”dagi 14-masnaviy 7 baytdan iborat. U avtobiografik xarakterga ega. Boburning tig‘iz, mas’uliyatli sultonlik maqomidan charchab, oddiy inson sifatida sodda hayotni sog‘inib yozgan bir she’r. U o‘z orzusini san’atkorona tasvirlaydi. Mahoratining noyob qirrasi bo‘lgan voqeabandlik usulida hayotiy, aniq manzarani yaratadi. Uni o‘qigan kitobxon ko‘z o‘ngida shoir istagi real namoyon bo‘ladi:

Ey xush ulkim, bori eldin yoshurun,
Biz ikov bo‘lsagu bir go‘shayu tun.
Daf-u change-yu rubobe bo‘lsa,
May-u nuqle-yu kabobe bo‘lsa.
“Darai nur” mayin no‘sh etsak,
G‘ami hijronni faromo‘sh etsak [Bobur 2021, 565].

Lirik qahramon hayotning mashaqqat-u iztiroblaridan shunday bezganki, u butun dunyoni unutib, ko‘ngli istagan kishisi bilan tun qa’riga bekinishni, cho‘mib ketishni xohlaydi. Uning bundan maqsadi keng ma’nodagi “g‘am-u hijronni faromush etmoq”dir.

Bobur so‘z tanlashda noyob mahoratga ega. Bu fazilati shu o‘rinda ham yaqqol namoyon bo‘lgan. Ya’ni “g‘ami hijron” jumlasi zamirida ijodkorning butun kechmishi, taqdiri, qismati, armonlari o‘z ifodasini topgan. Shoir bir ruboiysida “Kim ko‘rdi dureki, anda daryo bo‘lg‘ay”, deb o‘z so‘zi zamirida daryo to‘lqinlari kabi ma’no mavjlari mujassamligi haqida so‘zlagan edi. Biz mazkur misrada shoir fikrining amaldagi isbotini ko‘ramiz. Uning ko‘nglini armonlarga to‘ldirgan taqdirning shafqatsiz o‘yinlarining zarbalarini his qilamiz. Bobur she’riyatida topib aytilgan har bir so‘z botinida harakatdagi, tirik hayot jo‘sh urishining guvohi bo‘lamiz. U asarlarida so‘zlarni uyg‘otgan, ularga boburona hayot bag‘ishlagan shoir sifatida betakror mahoratini namoyon eta olgan.

15-masnaviy ham Bobur ruhiyatining bizga qorong‘u jabhalarini yoritishga xizmat qiladi. U 43 bayt, 86 misradan iborat katta hajmli masnaviylardan. Asar to‘rt qism – hamd, na’t, asosiy qism va xotimadan iborat. Hamd 9 bayt, na’t 4 bayt, asosiy qism 28 bayt va xotima 2 baytdan tashkil topgan. Asar Bobur hayotining so‘nggi – 1526-1528-yillar oralig‘ida yaratilgani seziladi (Bu borada she’rning o‘zida ishoralar bor. “Mubayyan” asaridan keyin yaratilgani e’tirof etilgan). Undagi ruhiyat manzaralari, ma’lum ma’noda, 14-masnaviydagi kechinmalarga mutanosib. Uni

to‘ldirishga, yanada oydinlashtirishga, o‘quvchini ijodkor kechinmalari bilan yaqindan tanishtirishga xizmat qiladi.

Hamd va na’t an’anaviy uslubda yaratilgan. Asosiy qismda shoirning aniq maqsadi bayon etiladi. U dunyo ishlaridan voz kechib, tariqat yo‘liga kirishni niyat qilgani haqida so‘zlaydi:

...Ki qilg‘aymen albatta darveshlik,
Tariqat yo‘lida vafokeshlik.
Jahon ishlarin jumla tark etgamen,
Ketar vaqtga beasar ketgamen [Bobur 2021, 570-71].

Shoir tariqat yo‘lini tanlashiga bois – 3 ta sababni ko‘rsatadi: 1-sabab: Jahonda juda ko‘b mashaqqatlar chekkani, qilgan yaxshiliklari o‘rniga yomonliklar ko‘rgani, “jonidan o‘zga yoru vafodor topolmagani”dan dunyo lazzatlaridan voz kechmoqlikni niyat qilishi; 2-sabab: Oldida turgan dushmanni, katta jangni yenggandan so‘ng saltanat ishlaridan voz kechishni rejalashtirishi; 3-sabab: Hayotning barcha yaxshiliklari-yu yomonliklarini ko‘rgani, barcha lazzat-u tundliklar mazasini chekib, kami qolmaganiga ishonch hosil qilishi. Ko‘rinadiki, mazkur she’r 1525 yillarda, Hindistonni qo‘lga kiritish arafasida yozilgan. Chunki unda butun hayotiy mashaqqatlarini eslaydi. Hayotda yaxshiliklarni ham, yomonliklarni ham yetarli darajada ko‘rganini xotirlaydi. Ulkan jang oldida turgani, zafar qozonganda Olloh yo‘lini tanlash niyatida ekanligi ta’kidlanadi. Hatto, may ichishdan voz kechish istagigacha tilga oladi:

Ne davlat qolibturki, men ko‘rmadim,
Ne ishrat qolibturki, men surmadim.
Base aysh-u ko‘b shurbi may qilmisham,
Bori orzularni tay qilmisham.
Alarni borini ko‘rmisham , bilmisham,
Bularni borin topmisham, qilmisham... [Bobur 2021, 575].

Xotimada Ollohga munojot etib, shariatda qodir, tariqatda sobir qilishni iltijo etadi:

Taalluq aloyiq bila qolmadi,
Ishim bu xaloyiq bila qolmadi.
Shariat ishida meni qodir et,
Tariqat yo‘lida meni sobir et.
Ayirg‘il meni jumla hamrohdin,
Yuzumni evur mosivallohdin [Bobur 2021, 577].

Didaktik yo‘nalishdagi 2 masnaviyda, shoirning o‘z e’tirofiga ko‘ra, “Mubayyan” asarida ifodalangan fikr-g‘oyalarning davom ettirilganligi, takomillashtirilganligi tasdiqlanadi:

Degasen mo‘takidu ma’mulum,
Ravishu tavru suluku yo‘lum.
Bordur andoqki, ayon aylabmen,
Men “Mubayyan”da bayon aylabmen [Bobur 2021, 535].

Ular komil inson yo‘liga hidoyat, insonning nafsoniy havaslarni yengib, o‘zligini topishga da’vat, dunyoning omonat va g‘animatligidan ogohlantirish, g‘aflatdan saqlanish, hayotning ezgu yo‘llaridan yashab o‘tishga intilish kabi umumbashariy ahamiyatga ega g‘oyalar talqiniga bag‘ishlanadi. Ular, mazmunan, shoir umrining so‘nggi yillarida yaratilgan. Chunki unda umrning, hayotning mazmuni, yashashdan

maqsad muammolari talqin etiladi. O‘z xatolarini anglashga urinish, ulardan muhim va umuminsoniy xulosalar chiqarishga harakat sezilib turadi. Masnaviy saboga murojaat usulida yozilgan. Ko‘nglidagi barcha anglangan haqiqatlarni ahli dilga yetkazishini so‘raydi. Unda o‘z hayotidan chiqargan saboqlarni o‘z yaqinlariga, o‘quvchilariga bayon etadi. Asar xotimasida o‘zi uchun muhim, barchaga ibrat bo‘lgulik xulosalar chiqaradi:

Go‘shu hushumni so‘zung sori qil,
Jonu ko‘nglumni o‘zung sori qil!
G‘amlaring birla ovut ko‘nglumni!
Ma’rifat birla yorut ko‘nglumni!
Qo‘yma Boburni bu holat birla!
Oni o‘lturma batolat birla! [Bobur 2021, 543].

Shoir devonining 1965 yilgi nashrida keltirilgan so‘nggi masnaviyda Humoyun Mirzoga va boshqa o‘g‘illariga, o‘z o‘quvchilariga murojaat, ularni hushyorlikka chaqirish, nafs kirdikorlaridan ogohlantirish, o‘zligini o‘z vaqtida anglash, g‘aflatdan saqlanish kabi masalalarga e’tiborni qaratadi. Asar achchiq hayotiy tajribalardan kelib chiqqan xulosalar sifatida dunyoga kelgan. Ularda biz Boburning mashaqqatli va murakkab hayot tarzi, uning iztiroblari, afsus-nadomat va armonlari ifodasini ko‘ramiz. Shoir o‘zining achchiq taqdiridan kelib chiqib kelajak avlodga saboq berishni maqsad qiladi.

Ko‘rinadiki, masnaviylar she’riy maktub shaklida yaratilgan bo‘lsa-da, Boburning shaxsiy yozishmalari, nomalari doirasida qolib ketmaydi. Undagi donishmandona aytilgan fikrlar shoir zamonasidagina emas, balki bizning zamonamiz uchun ham muhim. Asarda ilgari surilgan halollik, mehr-oqibat, ahillik, iymon, e’tiqod mustahkamligi kabi g‘oyalar, o‘z davridagidek, bugun uchun ham g‘oyat dolzarb. Shu bois mazkur masnaviylar chuqur tadqiq etishni, o‘qib-o‘rganishni taqozo etadi.

Masnaviylar shoirning hayotiy va adabiy yo‘lini belgilashimizda ham muhim. U o‘z holati, ravishu suluki haqida so‘zlar ekan, saboga murojaat qilib shunday deydi:

Xotirim saxlar esang kel qo‘pg‘il,
Bu so‘zumni eshit, ey yel, qo‘pg‘il.
Ahli dil ollida sur’at bila yet,
Sanga harneki desam sen arz et.
Mushkilim ollida taqrir etgil,
Holatim sharhini bir-bir etgil.
Degasen mu’taqidu ma’mulum,
Ravishu tavru suluku yo‘lum [Bobur 2021, 535].

Yuqoridagi misralarda shoir mazkur masnaviyni yaratishdan maqsadi va sabablarini bayon etadi. Asar orqali o‘z e’tiqodi, orzu-istagi, yurish-turishi, odatu yo‘llari, o‘zining qiyofasi, botiniy olami, ko‘ngil dunyosi bilan o‘quvchini tanishtirishni niyat qiladi.

Bir kecha xotirim mushavvash edi,
Ko‘zda suv, ko‘nglum ichra otash edi, - deb boshlanuvchi masnaviy eng yirik – 73 baytdan iborat. Bobur devonidagi kichik masnaviylar, asosan, saboga murojaat tarzida yaratilgan. Ammo mazkur asarda boshqalaridan farqli ravishda dahrga murojaat etilib, shoir o‘zining taqdiri va qismati borasida uni so‘roqqa tutadi. Bu o‘rinda Bobur ko‘nglidan kechirayotgan iztirob, afsus, armon va g‘ururni o‘quvchi tasavvurida namoyon etar ekan, tuyg‘ularni ifodalash mahoratining yuksakligi yaqqol ko‘rinadi.

Ayniqsa, so‘zdagi ma’no nozikliklarini, qatlamlarini turlicha, o‘ziga xos ohanglarda jilolantiradi. Misralar qatidan samimiy va chuqur kechinmalar tasvirini o‘quvchi ko‘ngliga aniq va ta’sirli yetkazadigan ifodalar jarangi eshitiladi:

Gar men o‘lturgulikmen, o‘lturgil,
Yo‘q esa so‘rguluk esam, so‘rgil [Bobur 2021, 509].

Mazkur baytda qo‘llangan birgina “o‘lturgil” va “so‘rgil” so‘zlari vositasida shoirning butun boshli taqdiri, ayni lahzalardagi ichki iztiroblar tug‘yonini his eta olamiz. Dardu alamlarning kulminatsion nuqtaga yetganligini sezamiz. Adib bekorga yo jonimni ol, yo holimni so‘ra, deya dahrga murojaat etmayapti. Chunki u olamdagi barcha alamlarni ko‘rdi. Sabr kosasi to‘ldi:

Der edim: “Ey vafosi yo‘q zolim,
Zulmdin yetti o‘lgali holim.
Zulmdin o‘zga ishni bilmaysen,
Meni miskinga rahm qilmaysen” [Bobur 2021, 509].

Bobur she’riyatida tazod va tardi aks san’atining o‘zgacha o‘rni bor. Qismatidagi chigal muammolarni tasvirlashda shoir mazkur san’atlardan ustalik bilan foydalanadi. Ba’zan sahifalab yozilgan matnlarda ifodalab bo‘lmaydigan kechinmalar tasvirini ikki misradayoq ayni san’atlar yordamida o‘quvchiga yetkazib berishga erishadi. Bu shoirning har bir so‘z mohiyati haqida chuqur fikrlashidan, asarlarida qo‘llanayotgan so‘zlardagi barcha ma’no sarhadlarining shoir e’tiborida bo‘lishidan dalolatdir:

Har nechun tavr qil, bu javr etma,
Har nechun javr qil, bu tavr etma [Bobur 2021, 511].

Shoir dahrga murojaat qilib, har qanday yo‘l qil, ammo bunday zulm etma; har qanday zulm et, ammo bunday yo‘l bilan emas, deya iltijo etmoqda. Yuzaki qaraganda, so‘zlar go‘yo ohangdorlik va qofiya talabi bilan jimjimadorlik kasb etgandek. Ammo chuqurroq qarasak, mazkur jilolar zaminida dardli kechinmalar, shoirning botiniy olam sarhadlarini yoritishga qaratilgan ulkan niyati va mahorati mavjudligini his qilamiz. Javr (aziyat,sitam,zulm...) va tavr (tarz, yo‘sin, usul, ravish...) so‘zlarining tardi aks (teskari takror) asosida qo‘llanilishi shoir fikrlariga keng qamrov bag‘ishlaydi. O‘quvchi ko‘z o‘ngida uning taqdiri bilan bog‘liq butun boshli tarix namoyon bo‘lishiga asos yaratadi. Hayot murakkab. Yashash qiyin. Boburning peshanasiga yozilgan hijron, ayriliq iztiroblari, sargardonlik alamlari uni yanada azobliroq etadi. Yuqoridagi baytda Bobur yuragidagi xuddi ana shu tuyg‘ularni nazarda tutganligini ziyrak o‘quvchi darrov anglaydi. Bunday aniqlikdagi keng qamrovli tasvir, albatta, so‘zlarni jilolantirish orqali amalga oshiriladi.

Bobur masnaviyda o‘zining boshidan kechirgan hodisalardan tuygan kechinmalarni bir-bir ibrat sifatida sanab o‘tadi. So‘ng avlodlariga, nafaqat avlodlari, butun bashariyatga saboq beradi:

Dahrg‘a ne vafoduru ne rahm,
Dahr ko‘p bevafoduru berahm.
Yo‘qturur mehri hech kishiga aning,
E’timod etma hech ishiga aning.
Goh kufr ahlini musallat etar,
Ahli dinning ishini munhat etar.
Goh bir qulni podshoh qilur,
Shohni banda goh-goh qilur.
Goh johilni sarbaland aylar,

Goh oqilni poyband aylar.
Jonu koʻnglida juz jaholat yoʻq,
Hech ishida aning adolat yoʻq.
Ne vafo qilgʻanini bilsa boʻlur,
Ne jafosigʻa sabr qilsa boʻlur... [Bobur 2021, 515-17].

Shu taxlit shoir dunyoga baho beradi, oʻz xulosalarini bayon etadi. Dunyoning suratini chizib beradi. Shoir fikricha dunyo ishlarida adolat yoʻq. Shunday ekan, nega unga - bir bevafoga koʻngil berish kerak. Nega dunyoga, uning jimjimador jilvalariga oshufta boʻlmoq lozim. Uni deb koʻngil koʻchalarini unutmoq, unda adashmoq kerak. Nega ezgulik, yaxshilik, odillik, saxovat, mehr, oqibatdan yiroqlashmoq lozim. Shu oʻrinda shoir aytmoqchi boʻlgan fikrining kulminatsiyasiga yetib keladi. Faloniy, deya oʻquvchiga murojaat etib, uni toʻgʻri yoʻlga da'vat etadi. Shoirning masnaviyni yozishdan maqsadi ham xuddi shu – zamondoshlarini hidoyatga boshlashdan iborat edi. Shoir dunyoda yashashdan maqsadni yuksak belgilaydi. Hayot qisqa, koʻz ochib yumguncha, suvdek oqib ketar ekan, uni gʻanimat bilmoq lozimligidan ogohlantiradi. Xoʻsh, gʻanimat bilmoqning oʻzi nima? Qanday yoʻl tutmoq kerak? Bu borada Bobur donishmandlarcha saboq beradi. Shoir saboqlarining ahamiyati shundaki, u zavol topmas ma'noga ega. Bugungi zamonamiz uchun ham zarur va muhimdir:

K-ey faloni, bu ne razolattur,
Ne jaholatturu ne holattur?
Necha dunyo gʻamidin etmaklik,
Koʻp soʻz oning uchun eshitmaklik.
Arzimas gʻam yemakka bu dunyo,
Bal otin ham demakka bu dunyo.
Tama' uzgil bu eski dunyodin,
Xotiringdin chiqar bu dun yodin.
Davlat uchun koʻngulni zor etma,
Izzat uchun oʻzungni xor etma.
Koʻz ochiyub boqqucha safo yoʻq anga,
Koʻz yumub ochqucha baqo yoʻq anga... [Bobur 2021, 519-21].

Insonni tubanlashtiruvchi, uni nurdan, ezgulikdan uzoqlashtiruvchi narsa bu – nafsdir. Shoir uni insonni hamisha ta'qib etuvchi dushmanga mengzaydi:

Nafs dushmandurur yaqin bilgil,
Doʻstum, bu soʻzumni chin bilgil.
Dushmanedur, agarchi oʻtru emas,
Lek bir lahza sendin ayru emas.
Garchi zohirda toʻgʻridindur nafs,
Jam'ing uyida oʻgʻridindur nafs.
Burnogʻilar soʻzini nazar qilgʻil,
Uyning oʻgʻrisidin hazar qilgʻil [Bobur 2021, 521-23].

Shoir keyingi baytlarda "nafs tavsanini rom qil oʻzungga", deya avlodlarini nafsni yengishga, uni magʻlub etish barobarida oʻzligini topishga da'vat etadi.

Shoir oʻz umrini sarhisob etar ekan, uning hayoti faqat gʻurbatdangina iborat boʻlmaganini ta'kidlab, mashaqqatlar bilan bir qatorda hayotidan qoniqish va mamnunlik ham izhor etadi. Otasi koʻrmagan davru davronlarni surganini ta'kidlaydi:

Ota taxtida forigʻ oʻlturdim,
Bil, otam koʻrmaganni men koʻrdim [Bobur 2021, 513].

Bobur mazkur masnaviyda go‘yoki, o‘z umrini taftish etadi. O‘z xatolarini sarhisob etib, farzandlari va avlodlariga, zamondoshlariga saboq beruvchi yo‘riqnoma yaratadi:

Bu ne umru bu ne balolig‘dur,
Bu ne tavru ne yuz qarolig‘dur.
Yo‘qturur hech e’timod sanga,
Tengridin yo‘qmudur umid sanga?
Lodalig‘ birla umrum o‘tti netay,
Qay sorig‘a bu umr birla ketay?
Umr g‘aflatda o‘tkarib borasen,
Ey yigit, voqif o‘l qarib borasen.
Haq taolo nega yaratti seni,
Odamiylar sonig‘a qotti seni.
Kim o‘zung birla fikr qilg‘aysen,
G‘aflat uyqusidin oyilg‘aysen [Bobur 2021, 525-27].

Mazkur masnaviy yuqorida eslaganimizdek, mazmun taqozosidan ko‘rinadiki, Boburning o‘g‘lidan maktub olishi va undan mamnunligi ta’sirida yaratilgan. Asar so‘ngida bunga alohida ishora etiladi:

Nomani manga ravon aylabsen,
Joni yo‘q jismimga jon aylabsen.
Ko‘rubon nomani o‘zdin bordim,
O‘qubon so‘zini so‘zdin bordim...
Borcha mazmuni aning xo‘b erdi,
Bori lafzi dag‘i marg‘ub erdi... [Bobur 2021, 529-31].

Asarda Bobur ko‘nglidagi sog‘inch, xavotir, umidvorlik tuyg‘ulari yaqqol sezilib turadi. U boshidan o‘tgan mashaqqatlarni, o‘g‘illariga saboq bo‘lsin, deya bir-bir eslaydi. Maktubni farzandlariga nasihat, ogohlantirish uslubida yakunlaydi:

Har ne ko‘nglumda edi men dedim,
Emdi sendin budurur umidim.
Mehrning rasmini unutmag‘aysen,
Bevafolik yo‘lini tutmag‘aysen.
Burnog‘idek meni yod etgaysen,
Xotiri xastani shod etgaysen.
G‘ayri ixlosu duo birla salom ,
Ne deyin o‘zga, so‘zum bo‘ldi tamom [Bobur 2021, 533].

Maktublarda insonning botiniy olami yorqinroq namoyon bo‘ladi. Shu sababli ham, Bobur masnaviylari uning shaxsini, inson va ijodkor, ota va sulton sifatidagi qiyofasini mukammal tasavvur qilishimizda muhim o‘rin tutadi. Ularda boshqa asarlariga sig‘magan ko‘ngil dardlari o‘z ifodasini topgan. Uning dunyo mohiyati haqidagi falsafiy qarashlari, odam va olam munosabatlari borasidagi donishmandona xulosalari bayon etilgan.

“Kulliyot”da 16 ta masnaviy berilgan. Ammo ularning barchasini yakunlangan, mustaqil asar sifatida qabul qilish mumkinmi, degan masala munozaralidir. Ular qo‘shimcha izlanishlar, tahlillarga muhtoj. Jumladan, “Kulliyot”da 12-masnaviy sifatida 2 ta 2 baytdan va 1ta 7 baytdan iborat masnaviy keltiriladi. Ammo bizningcha, 2 ta 4 misralik she’rni qit’a janriga mansub deb hisoblash lozim. Chunki unda chuqur falsafiy, hayotiy xikmatning va 4 misra hajmida tugallangan muhim fikrning

ifodalanishi shunday xulosaga kelishimizga asos beradi. Ikkala to‘rtlik mavzusining mustaqilligi ham fikrimizni tasdiqlaydi [Bobur 2021, 556-57]. 7 baytli 3-she’rni ham mazmun tugalligi, hayotiy hikmat ifodalanganidan kelib chiqib qit’a, yoki qaysidir asardan olingan hamd, munojot deyish ham mumkin. Chunki u Tangriga murojaat tarzida yozilgan va she’r boshlanmasi ekanligi sezilib turadi.

8 baytdan iborat 11-masnaviy ham biror asarning “Kirish” qismidek tasavvur uyg‘otadi. Unda, dastlab 12 maqom, keyin esa shashmaqom (olti maqom) haqida so‘zlanadi. Ammo mazkur she’rda maqomlarning faqatgina nomlari sanaladi, xolos. Batafsil sharh mavjud emas. Bu holat uning tugallanmagan, biror asarning boshlanma qismi ham bo‘lishi mumkin degan xulosaga kelishimizga sabab bo‘ladi. Aniqroq aytsak, uning mazmuni Boburning “Musiqa ilmi” risolasidan olingan yoki uning parchasi bo‘lishi mumkin, degan taxminiy fikrga kelishimizga asos beradi. Ammo buni ishonchli, qat’iy ilmiy ma’lumot sifatida tasdiqlash uchun maxsus tadqiqot olib borish taqozo etiladi. 10-masnaviyda ham xuddi shunday chalalik seziladi. Unga nisbatan ham biror masnaviyning ayrim parchalari emasmikin degan shubha paydo bo‘ladi. Albatta, masnaviylar bilan bog‘liq bunday ikkilanish va shubhalarni bartaraf etish uchun ularni turli xususiyatlarga ko‘ra, jiddiy tadqiq etish talab etiladi.

“Kulliyot”dagi so‘nggi – 16-masnaviy ham qisqa hajmli. 4 bayt – 8 misradan iborat bo‘lib, saboga murojaat usulida yozilgan. Unda tabiat tasviri mohirona chizib beriladi. Sabo, yel tashxis san’ati vositasida jonlantiriladi. Xabarchi obrazida moddiylashtiriladi. U hayotiy, tabiiy, real tarzda tasvirlanadi. Ayniqsa, 2-bayt qofiya va radif yordamida shoirning betakror mahoratini namoyon eta olgan:

Ne kelib tundu ne noxush ketasen,
Ne dimog‘imni mening xushk etasen.
Boruringda ne so‘zumga kirasen,
Kelasen tundu ko‘zumga kirasen [Bobur 2021, 577].

Ammo mazkur masnaviy ham hajman qisqa. Mazmuni saboga murojaat, uning tabiatini yoritish. Nazarimizda, unda ham mazmunan tugallanmaganlik seziladi. Demak, mazkur asarni ham qo‘shimcha izlanishlarni taqozo qiluvchi asarlar sirasiga kiritishimiz mumkin. Ko‘rinadiki, “Kulliyot”dagi 4 ta – 10, 11, 12, 16-masnaviylar masalasi munozarali. Bu holat shoir masnaviylarining maxsus va jiddiy o‘rganilishi dolzarb ekanligini ko‘rsatadi. Adabiyotshunoslik, albatta, bunga e’tibor qaratadi.

Kuzatishlarimizdan ko‘rinadiki, tahlilga tortilgan mazkur she’riy maktublar shoir ijodida masnaviy janrining o‘rnini belgilashimizda muhimdir. Masnaviyning she’riyat mulkida “vase’ maydon” ekanligini chuqur his qilgan Bobur, unda so‘z bahridagi ulkan va mustahkam kema yanglig‘ sokin va ishonch bilan suzib boradi. Atrofga tip-tiniq durlar kabi jilolanuvchi nodir va donishmandona fikr injularini ulashadi. Bu injular zamirida esa daryolar mavjlanib, insoniyatni maftun etadi.

Adabiyotlar

Атоуллоҳ Ҳусайний. 1981. *Бадойиъу-с-санойиъ.* Форсчадан А. Рустамов таржимаси. Тошкент.

Бобир Заҳириддин Муҳаммад. 1965. *Асарлар.* Уч жилдлик. 1-жилд. Девон. Тошкент: Бадиий адабиёт.

Бобир Заҳириддин. 1971. *Мухтасар.* Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Тошкент.

Бобур Заҳириддин Муҳаммад. 2021. Куллиёт. 1-жилд. Девон. Тошкент: Zilol buloq.

Бобур шеърларига тақмила (қўшимча). 2004. Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин. Тошкент: Фан.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. 2014. Тошкент: Шарқ.
Назарова Х. 1972. *Заҳириддин Муҳаммад Бобир асарлари учун қисқача луғат.* Тошкент: Фан.
Хамраев М.К. 1969. *Очерки теории тюркского стиха.* Алма-Ата.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHE'RIYATIDA MUMTOZ AN'ANAVIY OBRAZLAR TALQINI

Qobilov Usmon Uralovich*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Sharq va o'zbek mumtoz she'riyati obrazlar silsilasi an'anasining Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyatidagi badiiy ifodasi haqida so'z yuritiladi. Unda Bobur lirikasida tasvir etilgan ilohiy, adabiy va tarixiy timsollar talqini masalasi ochib beriladi.

Kalit so'zlar: *Bobur she'riyati, an'ana va yangilik, obraz va timsol, ilohiy obraz, adabiy va tarixiy timsol, tahlil va talqin, lirik janr, g'azal.*

THE INTERPRETATION OF CLASSIC TRADITIONAL IMAGES IN THE POETRY OF ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR

Annotation

This article gives an information about the artistic embodiment of the tradition of Eastern and Uzbek classical poetry of a number of images in the poetry of Zahir ad-Din Muhammad Babur. The problem of interpretation of the divine, literary and historical symbols depicted in the lyrics of Babur is revealed.

Keys words: *Babur's poetry, tradition and innovation, image and symbol, divine image, literary and historical symbol, analysis and interpretation, lyrical genre, ghazal.*

Kirish

Sharq mumtoz adabiyoti milliy an'analari asosida ijod etgan ulug' shoir Zahiriddin Muhammad Bobur betakror shaxsiyat va siyosiy arbob sifatida jahon madaniyati taraqqiyotida o'ziga xos o'rin egallaydi. U butun hayoti, ijtimoiy faoliyati, fenomenlik siymosi va badiiy ijodiyoti bilan dunyo tarixida alohida hodisa hisoblanadi. Bobur haqida gap ketganda, odatda, uning bobomeros va odil shohlik maqomi bilan o'lmas xotiralari mahsuli "Boburnoma" hamda uning mumtoz she'riyati tilga olinadi. Gap shundaki, Bobushoh bilan Boburinson, Boburolim bilan Bobushoir – bularning barchasi barkamol Boburodam siymosidan, komil qalb sohibligidan kelib chiqadi. Shu o'rinda aytish kerakki, Bobur ijodi salaflari va zamondoshlari bilan bir adabiy an'ana kasb etadi. Chunonchi she'riyati janrlari (g'azallar, ruboiylar, tuyuqlar, qit'a va masnaviylar...), obraz-timsollari, mavzu-mundarijasi bilan ham ana o'sha an'analarning o'ziga xos ijodiy uslublar bilan talqin etishida ko'rinadi. Albatta, Zahiriddin Muhammad Bobur tarbiyasida ham, ijodida ham o'sha muazzam Sharq madaniy-ma'rifiy hayoti saboqlari mavjud edi. Bu uning ulkan iste'dodini, epik va lirik

* Filologiya fanlari doktori, Samarqand davlat universiteti dotsenti, usmonqobilov82@gmail.com

ijod olamining ulug‘vorligini ta’minlaganligi haqiqatdir. Ayniqsa, Bobur she’riyatida bu holat yaqqol namoyon bo‘ladi. Mavridi kelganda aytish lozimki, Sharq, xususan, o‘zbek mumtoz adabiyoti namoyondalari uchun muqaddas manbalar Qur’oni Karim, Hadisi Sharif va umuman, islom madaniyati mahsuli bo‘lgan tafsir, ta’vil, nabiylik va tasavvuf ta’limoti an’analari, anbiyo va avliyolar qissalari, adab va adabiyot ilmi kabilar doimiy ehtiyoj o‘laroq xizmat qilganligi, doimiy saboq bo‘lganligi ma’lumdir. Xuddi shu jihatlar Boburning ham oqil shaxs va donishmand siymo sifatida shakllanishiga olib kelgan. Bizning fikrimizcha, Boburning adolatli shohligi ham, benazir shoirligi ham uning o‘zligiga aylangan ilmu urfoni, ko‘ngli va ruhiyati oziqlangan sharqona milliy ma’rifat tufaylidir. Ma’lumki, Zahiriddin Muhammad Boburning badiiy ijoddagi mahorati mumtoz she’riyat - lirikada teran namoyon bo‘ladi. U tufha qilgan she’riyat bisoti garchi ayrim salaf va zamondosh ijodkorlar singari miqdor jihatlardan katta ko‘lam kasb etmagan bo‘lsa-da, mohiyat va mazmun jihatdan o‘zi bir davrni, o‘ziga xos ijod olamini tashkil qiladi. Shu ma’noda o‘zi singari dunyo adabiyotidan chuqur o‘rin olgan ko‘plab ijodkorlar peshqadami hisoblanadi. Keyingi yillar o‘zbek adabiyotshunosligida mumtoz she’riyat poetikasiga bag‘ishlangan bir qator tadqiqotlarda mumtoz she’riyat obrazlar silsilasi alohida tasnif asosida o‘rganildi. Ayni tadqiqotlarda e’tirof etilgan mumtoz she’riyat timsol-obrazlarining ilohiy, adabiy va tarixiy tiplari, ayniqsa, e’tiborni o‘ziga tortadi. Xuddi shu jihat Bobur she’riyatiga ham xos bo‘lib, unda hajm-miqdor nuqtayi nazaridan kamroq bo‘lsa ham, badiiyat va mazmuniga ko‘ra shoir lirikasi tabiatini belgilab berishda muhim o‘rin egallaydigan shu tip obrazlar talqin qilinadi. Shu ma’noda aytish lozimki, mumtoz she’riyatda birinchi navbatda nabiy siymolar badiiy timsollari talqiniga e’tibor qaratiladi. Bunda Sharq-islom, xususan, o‘zbek mumtoz she’riyatida murojaat etilgan Qur’oni Karimda nomlari va qissalari zikr etilgan payg‘ambar shaxslar talmehi nafaqat she’riyat poetik jozibadorligi, balki uning umumbashariyligi, qimmati va abadiyatini ham belgilaydi. Bu masala talqin etilishida Alisher Navoiy ijodidek buyuk bir hodisa jahon she’riyatida uchramaydi. Zahiriddin Muhammad Bobur ham Alisher Navoiyga zamondosh shoir sifatida ayni an’anaga hamohang satrlar bitganligi ko‘rinadi. Biroq salmoq nuqtayi nazaridan salaf shoirlarga nisbatan Bobur lirikasida masala talqini farqlidir. Bu faqat shoir she’riyatida nabiy siymolar timsollari tavsifi masalasidagina emas, balki umuman, ilohiy-irfoniy mavzular talqinida namoyon bo‘ladi. Bizning nazarimizda, Bobur she’riyatidagi ayni jihat uning shohligi, ya’ni dunyoviy muammolar girdobida yashaganligi bilan ham bog‘liqdek ko‘rinadi. Chunki dunyoni hayratga solgan “Boburnoma” asari ham birinchi navbatda realizm va realistik uslub kashfiyoti sifatida yaratilganligi bilan olamshumullik kasb etgan edi. Bundan tashqari, Bobur mansub turkona adabiyotning Sharq mumtoz adabiyotiga nisbatan o‘ziga xosligi ham mana shu uslubga monandligi bilan ajralib turadi. Nazarimizda, shunga ko‘ra Bobur she’riy olami badiiyatida ham ahli nubuvvat timsollari kam uchraydi. Shu o‘rinda yana bir masalani aytib o‘tishimiz kerak bo‘ladiki, garchi islom manbalarida 124 ming payg‘ambar siymolar halqasi haqida gap borsa-da, shulardan Qur’oni Karimda 25 tasi zikr etiladi. Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, ular asosan ahli kitob va mursal payg‘ambarlar hisoblanadi. Xuddi shunday jahon badiiy tafakkurining noyob yodgorliklari bo‘lgan “qissas-ul anbiyolar”da ham ayni raqamlardagi payg‘ambarlar qissalari darj etiladi. Biroq mumtoz she’riyatda ularning barchasi ham lirik tuyg‘ular ifodasi uchun tamsil etilmaganligiga duch kelamiz. Misol uchun, Alisher Navoiy lirikasida payg‘ambar siymolardan 12 nafari badiiy tavsifi keltiriladi. Chunki lirika o‘z nomi bilan hissiyot,

tuyg‘u ifodasi sanaladi, uning nasrdan farqli o‘ziga xos jihatlari mavjuddir. Endi masalaga qaytilsa, Bobur she’riyatida ham bir qator baytlarda nabiy siymolar timsollari orqali poetik manzara yaratish hodisasi uchraydi. Masalan, shoir Boburning “borida” radifli g‘azalida Xizr va Masih alayhissalom bilan bog‘liq holatga ramziy ishora etuvchi satrlar bitilganligining guvohi bo‘lamiz:

Kim Xizr suyin og‘izlag‘ay labingning qoshida?
Kim Masih alfozidin degay kaloming borida?!

Bu satrlarda, albatta, ma’shuqa va uning “labi”, “kalomi” tavsifi yuksak san’atkorlik bilan berilgan. Bunda “lab” va “kalom” umumlashma obraz bo‘lib, Haqning mangu va jonbaxsh so‘zlariga ishora etiladi. Shoir ayni sifatni Xizr suvi (abadiylik bag‘sh etadigan ichimlik) va Masih alfozi (jon bag‘ishlaydigan so‘zi) bilan tamsillashtiradi. Bu xususiyatlar mumtoz she’riy talqinlarda an’anaviy ravishda nubuvvat maqomi bilan monand tafsillarni hosil qiladi. Uning mohiyat e’tibori bilan ibtido olish masalalari haqida so‘z yuritiladigan bo‘lsa, alohida ilmiy tadqiqotlarni talab qiladi. Bundan ko‘rinadiki, Bobur ham o‘z she’riyati lirik qahramoni sifatida ayni tuyg‘u-kechinmalar og‘ushida yashagandir. Shoir Bobur lirikasining boshqa satrlarida ham asosan Masih va Xizr timsollariga murojaat ko‘zga tashlanadi. Shuni aytish kerakki, bu timsollar mumtoz she’riyat, ayniqsa, Alisher Navoiy ijodida nihoyatda sermahsul hisoblanadi va mumtoz she’riyatning g‘oyaviy jihatlardan asos bo‘lgan qalb va ruh uyg‘oqligi, basirat masalalari badiiy talqini bilan bog‘lanadi.

Zahiriddin Muhammad Bobur she’riyatining diqqatga sazovor yana bir tomoni shundaki, unda Sharq mumtoz she’riyati obrazlar qatlamining adabiy timsollar talqini an’anasida ham nihoyatda jozibador poetik manzaralar kashf etiladi. O‘zbek mumtoz she’riyati tadqiqotchilari izlanishlariga ko‘ra, bu she’riyat obraz-timsollar olamining ikkinchi bir yo‘nalishi aynan adabiy timsollar badiiy talqinida ko‘rinadi. Ulardan dastlabki ibtidosi nubuvvat tarixidan boshlanib, keyinchalik chuqur adabiy hodisaga aylangan Yusuf va Zulayho mavzusi, va ayniqsa, lirik talqinlarning markaziga ko‘chgan Layli va Majnun, Farhod va Shirin, Vomiq va Uzro singari ishqiy juftliklar qissalariga ishora mumtoz she’riyatning o‘zagini tashkil qiladi. Bu an’ana tasviri esa Bobur lirikasida ahli nubuvvatga nisbatan ham samarali bo‘lib ko‘rinadi. Misol uchun shoirning bir g‘azalida lirik qahramon “bu nav’ ish”(ishq)da Farhod va Majnun ham o‘zlarini uningdek rasvo qilmaganligini ta’kidlaydi va “bu ish” aqlli inson qilmaydigan yumush ekanligiga urg‘u berib o‘tadi.

Qilmadi Farhodu Majnun o‘zni rasvo men kibi —
Kim, bu nav’ ish — ish emastur hech oqil qilg‘udek.

Aytish kerakki, birinchidan, mumtoz she’riyatda yuqorida qayd qilingan adabiy obrazlar toifasi alohida-alohida holatlar ko‘proq tasvir etiladi, ikkinchidan, bir o‘rinda parallel ravishdagi tasvirlari ham tez-tez ko‘zga tashlanadi. Zahiriddin Muhammad Bobur o‘z she’riyatida asosan ikkinchi xil talqin an’anasini tanlaydi va she’riyati badiiyati, mazmun-mundarijasini takomil darajasiga ko‘taradi. Masalan, //*Qani Shirin bila Layliki, sendin noz o‘rgansa?Qani Farhodu Majnunkim, alarg‘a ishq o‘rgatsam?!//* yoki //*Husnda ortuq agar bo‘lsa yuzi Laylidin, Men taqi bormen aning ishqida yuz Majnuncha!// s*ingari satrlarda shoir “Shirin va Layli sendan nozu ishvani o‘rgansa, men Farhod va Majnunga ishqni o‘rgatardim” yoki “Husnu malohatda yorning yuzi Laylining yuzidan ortiq bo‘lsa, men ham uning ishqida yuzlab Majnunman”, - degan fikrlarni ilgari suradi. Bunday jonbaxsh misralar Bobur she’riyatida bir muncha uchraydi va shoir lirikasining otashin lavha-manzaralarini ta’minlashga xizmat qiladi.

Sharq va o‘zbek mumtoz she’riyatida tarixiy-afsonaviy shaxslar timsol-obrazlari talqini ham alohida qatlamni tashkil qiladi. Bu jihatlardan ham Bobur o‘z lirikasida an’anaga sodiqdir. Gap shundaki, mumtoz she’riyat obraz-timsollar qatlamining ayni an’anasida asosan shohu sultonlar tarixiga murojaat etiladi. Shoh Bobur lirik she’riyatida ham bu hodisa mavjud, lekin mahsuldorlik nuqtayi nazaridan ham, tarixiy shaxslar obrazi talqini an’analari jihatlaridan ham ancha farqlidir. Unda Mahmud va Ayoz, Hofiz, Salmon yoki davr shaxslari obrazlariga ham murojaatlar ko‘zga tashlanadi. Bu obrazlar orqali ham Boburmirzo o‘zining dard-hasratlari, qayg‘u-alamlarini nihoyatda baland ruhda samimiy tasvirlab beradi.

Xulosa shundaki, Zahiriddin Muhammad Bobur ijtimoiy faoliyati bilan jahon tarixida arbob zot sifatida o‘z o‘rniga ega bo‘lsa, milliy ruhdagi she’riyati bilan Sharq adabiy an’analari davomchisi hisoblanadi. Shu bilan birga Bobur ijodi va uning abadiyati bilan bog‘liq masalalar adabiyot ahli uchun hali ko‘plab izlanishlarni talab etadi. Uning shaxsiyati va ijodiyoti o‘z davri ijtimoiy va adabiy Renessansi uchun qanday xizmat qilgan bo‘lsa, avlodlar va bugungi jamiyat uchun ham xuddi shunday xizmatdadir.

Adabiyotlar

Мирзиёев Ш. 2016. *Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз.* Тошкент: Ўзбекистон.

Очилов Э. 2013. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Тошкент: Ўзбекистон.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1994. *Девон.* Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи А.Абдуғафуров. Тошкент: Фан.

Шидфар Б.Я. 1974. *Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.).* Москва: Наука.

Қуръони Карим. 1992. Ўзбекча изоҳли таржима (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). Тошкент: Чўлпон.

Қобилов У.У. 2021. *Нубувват ҳақиқати – бадиий ижод руҳи.* Самарқанд: СамДУ нашри.

Ҳасанов С. 2011. *Заҳириддин Муҳаммад Бобур.* Тошкент: Ўзбекистон.

ALEKSANDR MIXAYLOVICH SHCHERBAK – “ARUZ RISOLASI”NING TADQIQOTCHISI

Yusupova Dilnavoz Rahmonovna*

Annotatsiya

Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub “Aruz risolasi”ning turkolog olim A.M.Shcherbak tomonidan o‘rganilishi bilan bog‘liq masalalar tadqiq qilingan. A.Shcherbakning “Boburning aruz haqidagi risolasi” (“Сочинение Бабура об арузе”) Bobur asari ilk marta ilmiy jihatdan tahlil etilgan tadqiqot bo‘lib, unda olim tadrijiylik asosida dastlab zihof, rukn, furu', so‘ngra bahr, doiralar masalasiga to‘xtalib o‘tgan. Maqola muallifining ta’kidlashicha, garchi Shcherbak tadqiqotida ayrim bahsli o‘rinlar mavjud bo‘lsa-da, ushbu tadqiqot uning tilshunos va lug‘atshunos olim bo‘lish bilan bir qatorda, mumtoz poetikaning muhim tarmog‘i bo‘lgan aruz ilmi bo‘yicha ham muayyan bilim va malakaga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

* Filologiya fanlari doktori, professor, ToshDO‘TAU, mumtoza_dil@mail.ru

Kalit so‘zlar: *risola, aruz, rukn, taqti’, bahr, doira, vazn.*

ALEXANDER MIKHAILOVICH SHCHERBAK – RESEARCHER OF THE “TREATISE ON ARUZ”

Annotation

The article deals with the issues related to the study of the "Treatise on Aruz" by Zahir ad-Din Mukhammad Babur by the Turkologist A.M.Shcherbak. A.Shcherbak's study "Babur's Treatise on Aruz" is the first scientific analysis of Babur's work, in which the scientist first touched on the issue of zikhaf, rukn, furu', then bakhr, concentric circles (as the types of literary art). The author of the article states that although Shcherbak’s research contains some controversial points, this article shows that in addition to being a linguist and lexicologist, he has certain knowledge and skills in the field of Aruz studies.

Key words: *treatise, aruz (prosody), rukn (column), paradigm, bakhr (poetic meter), doira (concentric circles), vazn (poetic meter).*

Kirish

Turkiy mumtoz poetika tarixida aruz ilmi va uning nazariy asoslari bilan bog‘liq risolalar yetakchi o‘rinni egallaydi. Shartli ravishda o‘z ibtidosini Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog‘a” asari (1436/1437) orqali namoyon qilgan turkiy aruzshunoslik Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi” bilan yangi bosqichga ko‘tarildi.

“Aruz risolasi” 1524-1525-yillarda yaratilgan bo‘lib, mufassal (fanning muayyan sohasini mukammal yorituvchi monografik xarakterdagi yirik asar) uslubda bitilgan. Risola yirik antologiya yo‘nalishiga ham ega. “… asarda X-XVI asrda yashagan 60 dan ortiq mashhur hamda hali bizga kam ma'lum bo‘lgan shoir va olimlarning nomlari eslatiladi va ularning asarlaridan parchalar keltiriladi” [Hasanov 1981, 17]. Asarda aruzga doir ritmik unsurlar (juzv, zihof, vazn) miqdorining qolgan barcha risolalardan ko‘p ekanligi turkiy aruzshunoslik temuriylar davrida o‘zining tadrijiy takomiliga yetganligini ko‘rsatadi [Yusupova 2020, 64].

Asar bugungi kungacha turk va o‘zbek olimlaridan tashqari ko‘plab rus va Yevropa olimlarining ham diqqatini tortgan, uning qo‘lyozma nusxalari, tarkibi hamda risoladagi nazariy qonun-qoidalar haqida bir qator tadqiqot va maqolalar yaratilgan.

“Aruz risolasi”ning o‘rganilishi

Bobur risolasining o‘rganilish tarixi shartli ravishda XVIII asrga borib taqaladi. Bu davrda boburiylar sulolasidan bo‘lgan olim, shoir va tarjimon Mirza Alibaxt Azfariy (1760–1819) Boburning “Aruz risolasi”ni “Aruzzoda” nomi bilan fors tiliga nazm va nasrda tarjima qiladi. Hozirda asarning 1836-yilda kotib Mahmudali Sa'id tomonidan ko‘chirilgan nusxasi Madras davlat Sharq qo‘lyozmalari kutubxonasida saqlanmoqda [Hasanov 1981, 7].

“Aruz risolasi” va uning qo‘lyozmasi haqidagi ilk ma'lumot E.Bloshening “Parij Milliy kutubxonasidagi turkiy qo‘lyozmalar katalogi”da uchraydi. Unda Boburning aruzga oid risolasi mazkur kutubxonada saqlanayotgani haqida xabar mavjud. Shuningdek, Fuod Ko‘pruluzodaning «Turk tili va adabiyoti haqidagi tadqiqotlar» kitobida ham ushbu qo‘lyozma nusxa haqida ma'lumot berilgan. Keyinchalik Bobur

risolasining hijriy 931, milodiy 1524/1525-yilda koʻchirilgan yana bir qoʻlyozmasi Tehrondagi “Saltanat” kutubxonasida saqlanayotgani aniqlandi.

Uygʻur adabiyotshunosi M.Hamroyevning 1969-yilda e'lon qilingan “Turk she'riyati nazariyasi ocherklari” kitobida Boburning “Aruz risolasi” qisqartirilib, uning uygʻur yozuvidagi transliteratsiyasi ilova qilingan. Kitobda mazkur risolaning yana bir qoʻlyozma nusxasi Sharqiy Turkistonning Kuchar shahrida saqlanayotgani toʻgʻrisida ma'lumot berilgan [Xamrayev 1969].

Oʻzbek adabiyotshunosligida “Aruz risolasi” haqidagi dastlabki ma'lumot M.Shayxzodaning “Qoʻshiqlar haqida” maqolasida keltirilgan. Shoir Moskva Bosh davlat kutubxonasida F.Koʻpruluzodaning kitobini koʻzdan kechirayotib, Boburning aruz ilmiga bagʻishlab risola yozganligi haqidagi ma'lumotni uchratadi va bu asar haqida mukammal va chuqur ilmiy tadqiqot oʻtkazishni niyat qiladi. Ammo bevaqt oʻlim tufayli uning bu niyati amalga oshmay qoladi.

1968-yilda H.Sulaymonov Alisher Navoiyning 525 yillik yubileyiga tayyorgarlik koʻrish munosabati bilan Angliya va Fransiyaga ilmiy safar qilib, “Aruz risolasi”ning Parij milliy kutubxonasida 1308 inv. raqami bilan saqlanayotgan qoʻlyozma nusxasining mikrofilmini olib keldi. Hozirgi kunda ushbu mikrofilm Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondida saqlanmoqda [Bobur ensiklopediyasi 2014].

Risola oʻzbek olimi S. Hasanov tomonidan maxsus oʻrganilgan boʻlib, olim ushbu yirik tadqiqotni 1971-yilda “Muxtasar” nomi ostida fotofaksimile nusxasi va kirill alifbosidagi matni bilan nashr ettirdi. 1972-yilda esa “Boburning aruz risolasi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqladi. Olimning Bobur aruzi bilan bogʻliq qarashlari “Bobirning “Aruz risolasi” asari” nomli tadqiqotida batafsil bayon qilingan [Hasanov 1981]. Tadqiqotda Boburning ushbu risolasi Muhammad Samarqandiy tomonidan koʻchirilgan va Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan nusxa asosida tadqiq etiladi.

Rus sharqshunosi I.V.Stebleva 1972-yilda Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi”ni faksimile, soʻz boshi va koʻrsatkichlari bilan Moskvada nashr ettirdi [Babur 1972]. U “Boburning she'rshunoslik (aruz)ga doir risolasidan parchalar” (“Извлечения из трактата Бабура по стихосложению” (арузу), 1970), “Zahiriddin Muhammad Boburning “Aruz risolasi”da taqti' qoidalari haqida” (“О правилах скандирования в “Трактате об арузе” Захираддина Мухаммада Бабура”, 1975), “Turkiy aruz nazariyasining zamonaviy talqini muammosiga doir” (“К проблеме современной интерпретации теории тюркского аруза”, 1977) kabi tadqiqotlarida Bobur ijodi va aruz ilmining bilimdoni sifatida namoyon boʻladi. Olima mazkur ishlarida “Aruz risolasi”dan parchalar e'lon qilish bilan birga aruzdagi taqti' qoidalariga ham toʻxtalib oʻtadi, Boburning risolasini Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari bilan birgalikda tadqiq qiladi.

Boburning “Aruz risolasi” haqida U.Toʻychiyev, A.Hojiahmedov, A.A'zamov, H.Boltaboyev, D.Yusupova kabi olimlar ham muayyan tarzda oʻz mulohazalarini bildirib oʻtganlar.

Bu yoʻnalishdagi ilk ilmiy tadqiqot A.Shcherbakning “Сочинение Бабура об арузе” maqolasi boʻlib, bu haqda quyida fikr yuritamiz.

A. M. Shcherbak va uning “Boburning aruz haqidagi risolasi” (“Сочинение Бабура об арузе”) tadqiqoti haqida

Turkolog olim, filologiya fanlari doktori Aleksandr Mixaylovich Shcherbak 1926-yil 18-dekabrda Stavropol oʻlkasining Turkman tumani, Letnyaya Stavka

qishlog'ida tug'ilgan. 1948-yilda Stavropol pedagogika institutining filologiya fakultetini tamomlagan. Ikkinchi jahon urushi qatnashchisi sifatida 1944-1945-yillarda 3-Ukraina fronti qo‘shinlari tarkibida bo‘lgan. 1948-1951-yilllarda sobiq Sho‘ro Fanlar akademiyasining Tilshunoslik instituti aspiranturasida o‘qib, 1951-yilda “O‘g‘uz afsonasi. Uyg‘ur varianti” ("Сказание об Огузе. Уйгурский вариант") mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Shu yildan boshlab Rossiya FA Lingvistik tadqiqotlar instituti Sankt-Peterburg bo‘limida faoliyat yuritgan va bosh ilmiy xodim darajasiga ko‘tarilgan. 1968-yilda filologiya fanlari doktori dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan. Shcherbakning asosiy ilmiy ishlari turkiy tillar, xususan, o‘zbek tili tarixini o‘rganish, turkiy tillarni qiyosiy tadqiq etish va oltoyshunoslikka bag‘ishlangan. Olim “К истории узбекского литературного языка древнего периода” (1953 й.), “К истории образования узбекского национального языка” (1954 й.) asarlarida Alisher Navoiy va Bobur asarlari tili uchun “chig‘aitoy tili” o‘rniga “eski o‘zbek tili”, “eski o‘zbek adabiy tili” atamalarini joriy etgan [Bobur ensiklopediyasi 2014].

A.Shcherbakning 80 dan ortiq tadqiqot va ilmiy maqolalari nashr etilgan. Olim «Qadimgi turkiy til lug‘ati» («Древнетюркский словарь», M., 1969)ning tuzuvchi va muharrirlaridan biridir.

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, Boburning aruz risolasi ilmiy jihatdan tavsif etilgan ilk tadqiqot A.Shcherbakning “Boburning aruz haqidagi risolasi” (“Сочинение Бабура об арузе”) maqolasidir [Shcherbak 1969][75]. Muallif garchi maqola saralavhasida uni “dastlabki xabar” deb atagan bo‘lsa-da, lekin unda aruz bilimdonining jiddiy qarashlari kuzatiladi. Maqolada masalaga Bobur risolasidagi kabi tadrijiylik asosida yondashuv ko‘zga tashlanadi. Muallif dastlab risola va u haqdagi umumiy ma'lumotlarni keltirgach, ko‘plab turkiy va forsiy ijodkorlarning she’rlaridan namunalar keltirilgani bois uni o‘ziga xos antologiya deb atash mumkin deb hisoblaydi. A.Shcherbak o‘z tadqiqotida nomlarini tilga olgan va muhim deb hisoblagan ushbu ijodkorlar ro‘yxatini quyidagi jadvalda ko‘rish mumkun (ijodkorlar nomi va ketma-ketligi A.Shcherbak maqolasi asosida ko‘rsatildi):

T.r.	Ijodkorlar nomi	Risolada keltirilgan o‘rinlar
1.	Navoiy	38a, 39a, 41a, 42a, 42b, 48b, 52a, 54a, 55b, 56a, 59b, 60a, 61a, 62a, 62b, 63a, 63b, 65b, 67b, 70b, 71a, 72 b, 77a, 77b, 81a, 84a, 85a, 90a, 93b, 94a, 95a, 95b, 96a, 96b…
2.	Jomiy	8b, 34a, 40b, 43a, 47b, 48a, 58b, 60a, 65a, 88a, 93b, 94a, 94b, 95a, 96a, 96b…
3.	Xusrav	33b, 50b, 58b, 59b…
4.	Nizomiy	105
5.	Hofiz	37a, 39a, 52a, 95a, 95b
6.	Ro‘dakiy	28a
7.	Sa’diy	42b, 61a, 72b, 99a
8.	Lutfiy	39b, 100b, 111b, 122b, 151b, 169b
9.	Hiloliy	93a, 93b, 94b, 95b, 151b
10.	Iroqiy	61a
11.	Attor	63a

[75] Maqolaning bir oz o‘zgartirilgan va qisqartirilgan varianti o‘zbek tilida “Adabiy meros” jurnalining 1971-yil, 2-sonida e’lon qilingan.

12.	Hasan	94a, 94b, 95a, 96a, 99b, 109b
13.	Xayoliy	39b
14.	Shohiy	43a, 78a, 88a, 93a, 94a, 99b, 100b, 107a
15.	Binoiy	107a, 151a
16.	Kotibiy	81a, 107a
17.	Shohrux	41a
18.	Vahid Tabriziy	33b
19.	Solih	160a
20.	Mahviy	39b
21.	Salmon	8a, 59a, 67b, 106b
22.	Boysunqur Mirzo	41a, 130a
23.	Osafiy	60a, 159b
24.	Anvariy	87a
25.	Taroziy	59b
26.	Zuhuriy	165a
27.	Xoqoniy	167a
28.	Toriy	71a, 72a, 144b
29.	Haydar Xorazmiy	165a
30.	Riyoziy Samarqandiy	27b, 151a
31.	Ismat	31a, 64a, 159b
32.	Kamol	27b, 81a, 100a, 100b
33.	Orifiy	96b
34.	Sulton Husayn Mirzo	129b
35.	Sulton Mahmudxon	72a, 129b
36.	Orif Farg‘oniy	77b, 148a

Tadqiqotda Bobur risolasining nomlanishi bilan bog‘liq fikrlar ham muhim ahamiyat kasb etadi: “Bobur risolasining nomini biz ham M.F.Ko‘pruluzoda kabi “Risolai aruz” deb ataymiz. Maxsus adabiyotlarda “Muxtasar fil aruz” degan boshqa nom bilan yuritiladi. “Bobirnoma”ning ilovalarida yuqorida aytib o‘tilganidek “Mufassal” degan uchinchi nomi ham uchraydi” [Shcherbak 1971, 285].

Keyingi o‘rinlarda A.Shcherbak risolani Alisher Navoiyning “Mezon ul-avzon” asari bilan qiyoslaydi: umumiy va farqli jihatlarga to‘xtaladi, Bobur risolasining hajman va mohiyatan kengligiga e'tibor qaratadi, qamrab olingan masalalar ko‘lamini tahlil qiladi.

Maqolada aruz ilmidagi nisbatan murakkab soha – zihof masalasining batafsil izohi uning ilmiy qimmatini oshirgan: muallif Bobur risolasida keltirilgan zihoflarni noma-nom sanab, ularning tavsifini keltirar ekan, zihoflarning bayt tarkibida (misra boshi, o‘rtasi va oxirida) kelishiga qarab, nomlari o‘zgarishi mumkinligini qayd etadi. Masalan, *xarm* zihofi haqida gapirar ekan, uning misra boshiga xosligini, agar misraning boshqa o‘rinlarida (o‘rtasi yoki oxirida) kelsa, *tahniq* deb atalishini ta'kidlaydi [Shcherbak 1969, 162]. Lekin zihoflardagi murakkablik Shcherbakni ham ba'zi o‘rinlarda noto‘g‘ri xulosalarga olib kelgan: muallif zihoflar tavsifining so‘ngida keltirilgan *xazm* istilohini 44-zihof sifatida talqin qiladi. Aslida *xazm* bu baytning boshida bir yoki bir necha harfning orttirilishi bo‘lib, ma'no uchun xizmat qiladigan, lekin taqti'da hisobga olinmaydigan o‘zgarish (*illat)*lardan hisoblanadi. Bobur uning rukn va juzvlarga hech qanday aloqasi yo‘qligini va arab aruziga xosligini aytadi. Atouloh Husayniyning Shams Qays Roziyga tayanib aytgan fikriga ko‘ra esa, *xazm*ni qadimgi arab shoirlari o‘z she'rlarida qo‘llaganlar va “...hozirg‘i arab-u ajam shoirlari

buni ishlatmasliklari keraktur, chunki andin she'r zavqig‘a xalal yetkay va tab' andin nafrat etkay” [Husayniy 1981, 18].

Shcherbak zihoflarning umumiy tavsifidan so‘ng asliy ruknlarning zihoflari va furu'lariga to‘xtaladi, ularning umumiy sonini Boburga tayanib, 96 ta deb belgilaydi.

Olim o‘z tadqiqotida X.Usmonovning “aruz turkiy xalqlar uchun begona tizim emas, u turkiy xalqlar adabiyotida arab poetikasiga bog‘liq bo‘lmagan holatda rivojlangan” degan fikriga manfiy munosabat bildirar ekan, F.Ko‘pruluzodaning “turkiy tillarning qurilishi (strukturasi) arablarga xos bo‘lgan kvantitativ she'r tuzilishiga batamom yotdir” degan fikrini qo‘llab-quvvatlaydi. Biz bu bahsli masalaga F.Ko‘pruluzoda va A.Shcherbakning umumiy qarashlarini keskin inkor qilmagan holda, masalaga boshqa aruzshunos olimlar: X.Usmonov, I.Stebleva, U.To‘ychiev va A.Hojiahmedovlarning “Devonu lug‘otit turk”dagi she'riy parchalar misolida aytgan fikrlari asosida yondashishga harakat qilamiz. Xususan, I.V.Stebleva “Devon”dagi she'rlarda aruz bor deb hisoblaydi va she'riy parchalarning aruzga mos keluvchi taqti'i (paradigmasi)ni keltiradi [Stebleva 1971, 21]. Aruzshunos olim U.To‘ychiev “Devon”da aruz mavjudligi masalasiga ijobiy munosabat bildirib, shunday deydi: “Biz “Devon”da aruz mavjud degan avval aytilgan fikrlarga qo‘shilamiz, chunki “Devon” XI asr obidasi va aruz bu davrda yozma adabiyotda to‘la hukm surar edi. Qolaversa, aruzga hamohang bo‘lgan she'riy bayt va to‘rtliklar xalq maqol va topishmoqlari ichida ham ko‘p topiladi” [To‘ychiyev 1985, 155]. A.Hojiahmedov esa “Devon”dagi 224 ta she'riy parchaning vazn xususiyatlarini tadqiq qilish jarayonida mazkur she'riy parchalarning aruzdagi *– V – –, V – V – , – V V –, V V – –, V – – –, – V –, V – –* turoqlariga mos keluvchi o‘lchovda yaratilganligini aniqladi. Olimning fikricha, “...qadimgi turkiy she'riy o‘lchov tizimi cho‘ziq va qisqa hijolarning muayyan erkinlik bilan takrorlanishiga asoslangan” [Hojiahmedov 2006, 10]. Bizningcha ham, “Devon”dagi she'riy parchalar aruzga mos keluvchi she'riy sistemada yozilgan bo‘lib, cho‘ziq va qisqa bo‘g‘inlar orasidagi mutanosiblik aruz vazni talablariga mos keladi. “...Qadimgi turk she'rlaridayoq vaznda bo‘g‘inlarning ochiq-yopiqligini rioya qilish hollari uchrab turadi. Bu esa aruz vazni prinsiplaridan biridir” [Rustamov 1972, 4].

A.Shcherbakning tadqiqotida bahrlar va doiralarning vujudga kelish usullari ham asosan Bobur talqini asosida tushuntirilgan: asliy ruknlar va ularning turli zihoflaridan bahrlar hosil bo‘ladi va ularning umumiy miqdori 19 ta, *Tavil* doirasidan yana ikki bahr: *Ariz* va *Amiq* hosil qilinadi; doiralarni ikki guruhga: bir xil asliy ruknlardan yasaluvchi bahrlar doiralari va turli ruknlardan hosil bo‘luvchi bahrlar doiralariga ajratib tasnif qilish mumkin. Shu tariqa maqolada taqti' qoidalari, bahrlardan hosib bo‘luvchi vaznlar va ularning qo‘llanilish darajasiga ham to‘xtalib o‘tilgan.

A.Shcherbak Bobur risolasida keltirilgan poetik janrlarga xos vaznlarga ham munosabat bildirar ekan, ruboiy, masnaviy, tuyuq va uning turlari; poetik janrlar: surudi tarxoniy, elik, qo‘shiq, o‘lan va boshqalarning xalq ijodi va xonlar majlislaridagi o‘rniga e'tibor qaratadi.

Xulosa

A.Shcherbakning “Sochinenie Babura ob aruze” maqolasi adabiyotshunoslikda “Aruz risolasi” ilmiy jihatdan tavsif etilgan ilk tadqiqot bo‘lib, unda olim tadrijiylik asosida dastlab zihof, rukn, furu', so‘ngra bahr, doiralar masalasiga to‘xtalib o‘tadi. Garchi unda ayrim chalkashliklar kuzatilib, ba’zi bahsli masalalar ham o‘rtaga

tashlangan bo‘lsa-da, ushbu maqola orqali A.Shcherbakning tilshunos va lug‘atshunos olim bo‘lish bilan birga, mumtoz poetikaning muhim tarmog‘i bo‘lgan aruz ilmi bo‘yicha ham muayyan bilim va malakaga ega olim ekanligini kuzatish mumkin bo‘ladi.

Adabiyotlar

Алишер Навоий. 2000. *Мезон ул-авзон.* МАТ. 20 томлик. Т. 16. Тошкент: Фан.

Атоуллоҳ Ҳусайний. 1981. Бадойиъу-с-санойиъ. Форсчадан А. Рустамов таржимаси. Тошкент.

Аъзамов Абдулла. 2006. *Аруз: Алишер Навоий ва Заҳириддин Муҳаммад Бобур сабоқлари.* Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси.

Болтабоев Ҳ. 2004. *Рисолаи аруз ва аруз ҳақида* // Мумтоз сўз қадри. Тошкент: Адабиёт ва санъат.

Бобир Заҳириддин. 1971. *Мухтасар.* Нашрга тайёрловчи С.Ҳасанов. Тошкент.

Захираддин Мухаммад Бабур. 1972. *Трактат об арузе.* Факсимиле рукописи. Изд. текста, вступит. статья и указатели И.В.Стеблевой. Москва.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. 2014. Тошкент: Шарқ.

Рустамов А. 1972. *Аруз ҳақида суҳбатлар.* Тошкент: Фан.

Стеблева И.В. 1964. “О проникновении арабо-персидских метров в тюрко-язычную поэзию”. *Проблемы теории литературы и эстетики в странах Востока,* 288– 299. Москва: Наука.

Стеблева И.В. 2012. *Тюркская поэтика: этапы развития: VIII-XX вв.* Москва: Восточная литература.

Тўйчиев У. 1973. *Арузшуносликка доир.* Тошкент: Фан.

Тўйчиева Г. 2018. *Ислом даври шеъриятида аруз тизими ва унинг эволюцион тараққиёти.* Филол. фан. бўйича док. (Dsc) дисс... Тошкент.

Усманов Х.К. 1968. “К характеристике ритмического строя тюркского стиха”. *Народы Азии и Африки* 6.

Хамраев М.К. 1969. *Очерки теории тюркского стиха.* Алма-Ата.

Щербак А. 1969. “Сочинение Бабура об арузе”. *Народы Азии и Африки* 5: 156-168. Москва.

Шчербак А.М. 1971. “Бобирнинг аруз ҳақидаги рисоласи ва унинг Навоий ижодини ўрганишдаги аҳамияти”. *Адабий мерос* 2: 284-287. Тошкент.

Ҳасанов С. 1981. *Бобирнинг “Аруз рисоласи” асари.* Тошкент.

Yusupova D. 2020. “Poetry meters (bahrs), concentric circles (doirs) and the sizes of rubai in the aruz studies of the temurids’ period”. *International Journal of Psychosocial Rehabilition* 24 (08): 6409-6421.

Юсупова Д. 2020. “Роль трактата об арузе Бабура в развитии арузоведения в темуридский период”. *Интеллектуальное наследие Захириддина Мухаммада Бабура и современность (международная научно-практическая коференция).* Москва.

Юсупова Д. 2022. «Арузоведение Тимуридского периода: Захириддин Мухаммад Бабур и его «Трактат об арузе». *Polish science journal* 4 (49): 205-209. Warsaw, Poland: Wydawnictwo Naukowe "Iscience".

Ҳожиаҳмедов А. 2006. *Навоий арузи нафосати.* Тошкент: Фан.

BOBUR RUBOIYLARIDA VAZN VA QOFIYA UYG‘UNLIGI

Hamroyeva Orzigul Jalolovna*

Annotatsiya

Poetika ilmining bilimdoni Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy va ilmiy merosi tadqiqi adabiyotshunoslik uchun muhim vazifalardan biridir. Bobur poetika ilmiga oid risola yaratish barobarida uning amaliy natijasini asarlarida ko‘rsatib berdi. Xususan, Bobur ruboiylarida vazn va qofiya nazariyasining amaliy tatbig‘i, badiiy ifodasi yaqqol ko‘zga tashlanadi. Qofiyaning vazn bilan bog‘liq besh turi va turkiy adabiyotda qo‘llanishi an’anaga aylangan uch maxsus turning Bobur ijodida ko‘p uchrashi davr adabiy muhitini ko‘rsatuvchi muhim omil sifatida e’tiborga molik. Shu jihatdan shoirlar asarlarining tahlil va tadqiqi muhim ahamiyatga ega. Maqolada shoirning ruboiylari tahlilga tortiladi, ularning vazniy va qofiya imkoniyatlari tadqiq etiladi.

Kalit so‘zlar: *aruz, qofiya, hijo, rukn, qofiya turlari, qofiya harakatlari, bahr.*

HARMONY OF ARUZ AND RHYME IN BABUR’S RUBAIYATS

Annotation

The study of the creative and scientific heritage of Zahir ad-Din Muhammad Babur, is a connoisseur of poetics, and one of the important tasks for literary studies. While creating a treatise on the science of poetics, Babur showed its practical results in his works. In particular, the practical application and artistic expression of the theory of aruz and rhyme are clearly visible in Babur's rubais. Five types of rhyme related to weight and three special types, which are traditionally used in Turkish literature are significant in Babur’s work as an important factor indicating the literary environment of the time. In this respect, the analysis and research of poets’ works are important. In this article, the rubai of the poet is analyzed, their aruz and rhyme possibilities are studied.

Key words: *aruz, rhyme, hijo, column, types of rhyme, rhyme movements, bakhr.*

Mumtoz lirik janrlar poetikasining tahlili shoirlarning mazmun va shaklni bir butun holda taqdim etganliklarini va bu qoidaga qat’iy rioya qilganliklarini ko‘rsatadi. Xususan, poetika ilmining bilimdoni Zahiriddin Muhammad Bobur lirikasida ayni xususiyat: vazn, qofiya va badiiyatning yaxlit holda berilishi bilan bog‘liq amaliy jarayon mukammallikka ega. Ruboiy garchi kichik lirik janr bo‘lsa-da, uning yaratilishi boshqa janrlarga nisbatan murakkab. Buning asosiy sabablaridan biri esa ma’lum qofiya va vaznga qat’iy rioya qilinishidir.

Ma’lumki, ruboiy hazaj bahrining ikki: axrab va axram shajarasining 24 vaznida yoziladi. Bobur ruboiylari orasida axrab shajarasida yozilgan ruboiylar soni axram shajarasida yozilgan ruboiylarga nisbatan ko‘p. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, Bobur ruboiylari vaznga mutanosib ravishda qofiya tizimiga to‘liq va mukammal rioya qilingan lirik janr sifatida adabiyotshunoslikda alohida e’tirof etiladi. Adabiyotshunoslikda Boburning yetuk ruboiynavis sifatida e’tirof etilishi ruboiylar sonining ko‘pligi bilan emas, poetik: vazn, qofiya, badiiyat jihatidan mukammalligiga

* Filologiya fanlari doktori, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti, arguvon87@mail.ru

qarab belgilangan. Shoir ruboiylari vazn imkoniyatlarini o‘zida to‘la aks etira olgan. Shu bilan birgalikda vaznga mos ravishda mukammal – asl qofiya shakl va mazumn butunligini ta’minlab turibdi.

Ma’lumki, qofiya misra oxiridagi ohangdosh so‘z bo‘lib, shoir maqsad va uslubini o‘zida aks ettiruvchi asosiy shakliy birlikdir. Qofiyashunoslar qofiyaning tuzilishiga ko‘r uch: asliy, shoygon va g‘ayri ma’muliy qofiya turini farqlaydilar. Unga ko‘ra asliy qofiya qofiya harf va harakatlarining to‘la mosligi, istisno holat va qofiya ayblarining mavjud emasligi, ohangdoshlik asoslar o‘rtasida yuzaga kelishiga asoslanadi. Bobur ruboiylarida ayni qonuniyat asosidagi asliy qofiyalar ishtiroki bosh mezon qilib olingan.

Yo qahr-u g‘azab birla meni ***tufroq*** qil,
Yo bahri inoyatingda ***mustag‘roq*** qil.
Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh ***oq*** qil,
Har nav’i sening rizong erur ***andoq*** qil.

Ruboiy *tufroq – mustag‘roq – oq – andoq* qofiyadosh so‘zlari asosida shaklllantirilgan bo‘lib, “qof” raviy sifatida asoslar ohangdoshligini ta’minlab turibdi. Qofiyadosh so‘zlar tarkibidagi ridfning takrori ohangni kuchaytirish vazifasini va qofiya harflarining ishtirokiga ko‘ra murdaf qofiya turini yuzaga keltirgan. E’tibor qilinsa, qofiyadosh so‘zlardagi raviy sokin holatda, demakki, bunday qofiyadosh so‘zlar raviyning ishtirokiga ko‘ra muqayyad qofiya turini shakllantirgan. Qofiya harflarining va qofiya qismlarining ishtirokiga ko‘ra turlari bir-birini taqozo qiladigan tur sifatida vaznga ham o‘z ta’sirini o‘tkazadi. *Tufroq – mustag‘roq – oq – andoq* qofiyadosh so‘zlari ridf (“*alif*” – *o* harfi) ishtirok etgani uchun murdaf, juzvlarning ishtiroki (qofiya qismlarining ishtiroki)ga ko‘ra mutarodif qofiya turini shaklantirgan. Bu qofiyaning o‘ziga xos xususiyati shundaki, qofiya qismlari mutaharrik harfdan so‘ng ikki sokin harfning kelishiga asoslanadi. Ahmad Taroziy “Funun ul-balog‘a” asarida mutarodif qofiya turi sababi mutavassit (~)ning ishtiroki asosida shakllanishini ta’kidlaydi.

Tuf -roq - - ~
Mus tag‘ -roq - - - ~
Oq - ~
Andoq - - ~

Tabiiyki, qofiyadosh so‘zning o‘ta cho‘ziq hijo bilan tugallanishi vaznga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatadi.

Yo qahr-u g‘azab birla meni tuf***roq*** qil, - *a*
- - V / V - - V / **V - - -** / -
Yo bahri inoyatingda mustag‘***roq*** qil. - *a*
- - V / V - - V / **V - - -** / -
Yo rab, sengadur yuzum qaro, xoh ***oq*** qil, - *a*
- - V / V - V - / **V - - -** / -
Har nav’i sening rizong erur an***doq*** qil. - *a*
- - V / V - V - / **V - - -** / -

Ruboiyning birinchi va ikkinchi misralari hazaji musammani axrabi makfufi solimi abtar, uchinchi va to‘rtinchi misralari hazaji musammani axrabi maqbuzi solimi abtar vaznida yozilgan. Ruboiyda “*qil*” so‘zi radif sifatida ishlatilgani bois qofiyaning mutarodif shakli misraning uchinchi rukniga ta’sir ko‘rsatgan. Ya’ni uchinchi rukn so‘nggining cho‘ziq hijo shaklida kelishi axrab va axram shajarasidagi vaznlarning

(uchinchi rukn)solim va axram vaznida kelishini talab qiladi. Ruboiy qofiyadosh so‘z bilan tugasa-da, raviydan keyingi qofiya harflarning ishtiroki ham uchinchi ruknga ta’sir ko‘rsatishini kuzatish mumkin. Bunday holatda ham qofiyadosh so‘zlardagi ohangdoshlikni ta’minlab turgan asosdagi so‘nggi hijo o‘ta cho‘ziq (sababi mutavassit) hijo bo‘lgani sababidan uchinchi rukn axrab va axram shajarasining solim va axram vaznini talab qiladi.

Eykim, manga mujda berding ul jo***non***din, - *a*

\- - V / V - V - / **V - - -** / -

Qilding meni ozod g‘ami hij***ron***din. - *a*

\- - V / V - - V / **V - - -** / -

Bu mujdani ne nav’ sifat qilg‘aymen, - *b*

\- - V / V - - V / V - - - / -

Go‘yoki xabar berding o‘lukka ***jon***din. - *a*

\- - V / V - - V / **V - - -** / -

Jonondin – hijrondin – jondin so‘zlari qofiyadosh so‘z sifatida yuqorida tahlilga tortilgan ruboiy bilan ayni xarakterga ega. Ya’ni bu qofiyadosh so‘zlar mutarodifi murdaf qofiya turini hosil qilgan. Biroq bu qofiya turi raviy mutaharrik bo‘lgani bois ham raviyning ishtirokiga ko‘ra mutlaq qofiya turini shakllantirgan.

Yuz hamd angakim, hamdin aning ahli ***maqol,***

\- - V / V - - V / V - - V / **V** ~

Yuz yil desalar, tugatmagi amri ***mahol.***

\- - V / V - V - / V - - V / **V** ~

Vasfida xirad ojiz erur, noti***qa lol.***

\- - V / V - - V / V - - V / **V** ~

Ne nav’ sifat qilay oni jalla ***jalol.***

\- - V / V - V - / V - - V / **V** ~

Ruboiyning birinchi va uchinchi misrasi hazaji musammani axrabi makfufi axtam, ikkinchi va to‘rtinchi misrasi hazaji musammani axrabi maqbuzi makfufi axtam vaznida yozilgan bo‘lib, taqti e’tiboriga ko‘ra mutavoziy qofiya turi qo‘llanilgan. Ruboiy vaznlari orasida azall va axtam ruknlarining so‘nggi o‘ta cho‘ziq hijodan tashkil topadi. Demakki, qofiyaning taqti’ e’tiboriga ko‘ra turlari orasidan mutarodif (~), mutavoziy (V ~), mutarojih (V V ~), mutazoyid (VVV~) turlari ruboiyning azall va axtam vaznini talab qiladi. Qofiyaning uch: mutavoziy (V ~), mutarojih (V V ~), mutazoyid (VVV~) turlari turkiy adabiyotda keng qo‘llangan. Ahmad Taroziy bu uch qofiya turini forsning ixtirosi sifatida keltiradi.

Bobur ruboiylari orasida mutarodif qofiya asosidagi axrab va axram shajarasining azall vaznida yozilgan ruboiylar nisbatan ko‘p.

Keldim sanga yuz umid bila, ey ***moh***, - *a*

\- - V / V - V -/ V - - - / ~

Lekin yozdim yuzingni ko‘rmay yuz ***oh***, - *a*

\- - - / - V - / V - - - / ~

Hamsuhbat-u hamrohni netay bu yo‘lda, - *b*

\- - V / V - - V / **V - - -** / -

Darding manga hamsuhbat-u ishqing ham***roh***. - *a*

\- - V / V - - V / **V - - -** / ~

Ruboiy uch xil vaznda yozilgan bo‘lsa-da, qofiyadosh so‘zlarning ishtirokiga ko‘ra barcha misralarning so‘ngi azall ruknida ekanligini kuzatish mumkin.

Bobur ruboiylari orasida muraddaf - radifli ruboiylar juda katta salmoqga ega. Radif mohiyatni, ijodkor maqsadini anglatuvchi asosiy vosita bo‘lgani bois Bobur radifning yig‘iq va yoyiq shaklidan unumli foydalangan. Natijada ohangdoshlik mazmun bilan mutanosib holatda yaxlitlikni yuzaga keltirgan.

Ishqingda ko‘nglum ***xarobdur,*** *men ne qilay?*
Hajringda ko‘zum ***purobdur***, *men ne qilay?*
Jismim aro pech-u ***tobdur***, *men ne qilay?*
Jonimda ko‘p ***iztirobdur,*** *men ne qilay?*

Yoki

Ey yor, sening vaslingga ye***tmak*** *mushkil,*
Farxunda hadisingni ***eshitmak*** *mushkil.*
Ishqingni dog‘i bartaraf ***etmak*** *mushkil.*
Boshni olibon har sari ***ketmak*** *mushkil.*

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, Bobur ijodida qofiyaning mutakovis, mutarokib, mutavotir kabi turlari kam uchraydi. Ruboiy vaznlari orasida abtar va ajabb vaznidagi ruboiylar salmoqli hajmga ega bo‘lsa-da, ularning ko‘pi radif va qofiyadan keyingi harflarning ishtirokiga qarab belgilangan. Ruboiylar orasida qofiyaning muqayyad shaklida tugagani miqdoran kam.

Ey bodi sabo, ayla Xurosong‘a ***guzar,*** **-** a
- - V / V - - V / V - - V / V -
Mendin degil ul yori parishong‘a ***xabar.*** **–** *a*
- - V / V - - V / V - - V / V -
Necha safar o‘z ko‘nglung uchun qilg‘aysen, - *b*
- - V / V - - V / V - - - / -
Emdi bizing uchun ayla bu yong‘a **safar.** – *a*
- - V / V - - - / V - - V / V -

Uch xil vaznda yozilgan ushbu ruboiydagi qofiyadosh so‘zlar *guzar, xabar, safar* so‘zlari qofiyaning taqti’ e’tiboriga ko‘ra mutadorik turini hosil qilish barobarida axrab va axram shajarasining ajabb vaznini talab qilgan.

Bobur ruboiylari orasida Navoiy ta’kidlaganidek, “qofiyasida aybg‘inasi bor” ruboiylar ham uchrab turadi. Qofiyaning mukammalligi raviyning ishtiroki va shu bilan birgalikda uning asos tarkibida kelishi va bir xil harfdan iborat bo‘lishini talab qiladi.

Qayg‘ungni cheka-cheka ***qaribdur*** Bobur,
Rahm aylaki, o‘zidin ***boribdur*** Bobur.
Noranj yubordi sangakim, bilgaysen,
Ya’niki bu nav’ ***sarg‘aribdur*** Bobur.

Ruboiyda *qaribdur – boribdur – sarg‘aribdur* so‘zlari qofiyadosh so‘zlar sifatida ohangdoshlikni ta’minlab bergan. *Qaribdur* so‘zining asosi *qarimoq*, *boribdur* so‘zining asosi esa b*ormoq*, *sarg‘aribdur* so‘zining asosi esa *sarg‘armoq* bo‘lib, *qari – bor – sarg‘ar* so‘zlari o‘zaro qofiyadosh bo‘la olmaydi. Shu sabab bilan raviy sifatida *“bo” - b* undoshi ohangdoshlikni ta’minlab turibdi. Demakki, raviy asos tarkibida emas, qo‘shimcha tarkibida kelgan. Bu esa qofiyadagi nuqson sifatida baholanadi.

Ey yor, jafo rasmi ***chiqormoq*** ne edi?
Yo mehr giyohini ***qo‘pormoq*** ne edi.
Bir mehr yana lutf, yana javr nedur,
Bir bording-u kelding, yana ***bormoq*** ne edi?

Yuqoridagi ruboiyda ham bu holat koʻzga tashlanadi. Ya'ni *chiqarmoq* soʻzi asosan (asos jihatidan) *qoʻpormoq* va *bormoq* soʻzlari bilan qofiyadosh boʻla olmaydi. - *Ar* shakligina *chiqormoq* soʻzini ular bilan qofiyadoshlik vazifasiga birlashtirishi mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ruboiy garchi kichik lirik janr boʻlsa-da, mazmunan keng va shaklan qat'iy qoidalar asosida yaratiluvchi lirik janrdir. Bobur ruboiylarida bu mukammallik yaqqol koʻzga tashlanadi. Bobur aruzga oid risola muallifi sifatida vaznning mukammal va saktasiz kelishiga qat'iy amal qilgan. Bu holat ruboiylarning qofiya tizimida ham koʻzga tashlanadi. Ikki yuzdan ortiq ruboiylarning deyarli barchasi mukammal qofiyaga ega. Bobur radif, hojib va qofiyaning badiiy ahamiyatini toʻgʻri anglagan holda bu tamoyilni ijodining bosh mezoniga aylantirgan.

Adabiyotlar

Bobur she'rlari. 1914. OʻzR FA ShI Asosiy fondi. Inv. 8814.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1958. *Девон.* Тошкент: ЎзР ФА.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1965. *Девон.* 3 жилдлик. 1-жилд. Тошкент: Бадиий адабиёт.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1993. *Маҳрами асрор топмадим.* Париж девони нусхаси: Шеърлар. (Нашрга тайёрловчи С.Ҳасан). Тошкент: Ёзувчи.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1994. Девон. (Нашрга тайёрловчи А.Абдуғафуров). Тошкент: Фан.

Девони Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1983. (Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин қизи). Кобул.

Бобур. 2004. *Девон:* Кобул нашрига қўшимча (такмила). (Нашрга тайёрловчи Шафиқа Ёрқин қизи). Тошкент: Шарқ.

Ҳожиаҳмедов А. 1998. *Ўзбек арузи луғати.* Тошкент: Шарқ.

Hamroyeva O. J. 2022. *Mumtoz qofiyaning nazariy asoslari.* Qo'llanma. Toshkent: BOOKPRINT.

"BOBURNOMA"DAGI SHE'RIY NAMUNALAR TARJIMASIDA OBRAZLAR

Aida Bumatova*

Annotatsiya

She'riyat zamon, makon va madaniyatlar aro oson siza oladigan goʻzal va murakkab san'at turlaridan biridir. Mazkur maqola mumtoz musulmon she'riyatining ingliz tiliga qilingan poetik tarjimasida yuz beradigan oʻzgarishlarni tahlil qiladi. Maqolada musulmon mumtoz she'riyatining eng yorqin namunalari sifatida, Zahiriddin Muhammad Boburning poeziyasidan ingliz tiliga amalga oshirilgan tarjimalar tanlab olinib, tadqiq va tahlil etilgan.

Kalit soʻzlar: she'riy tarjima, mumtoz soʻz sehri, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, *poetik til, obrazlarning tarjimada saqlanishi.*

IMAGES IN THE TRANSLATION OF POETRY SAMPLES IN "BABURNAMA"

* Doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat oʻzbek tili va adabiyoti.

Annotaion

Poetry is one of the most beautiful and complex forms of art that transcend time, place, and culture. This article analyzes the changes occurring in the poetic translation of classical Muslim poetry into English. In the article, translations into English of the poetry of Zahir ad-Din Muhammad Babur were selected to be researched and analyzed as the most striking examples of classical Muslim poetry.

Key words: *poetic translation, classical poetry, Alisher Navoi, Zahir ad-Din Muhammad Babur, poetic language, preservation of images in translation.*

Ingliz tiliga g‘azallarni tarjima qilishda uning shakliy talablarni yodda tutish muallifning fikrlash tarzini o‘quvchiga aniq yetkazishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. “Boburnoma” tarkibiga kiritilgan va ingliz tarjimonlari tomonidan o‘girilgan bir g‘azalning matla va maqtasi tarjimasi misolida ko‘rish mumkin.

G‘azal matlasi	G‘azal maqtasi
Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shodu xurramlar,	Yuzi navro‘ziyu vasl iydini, Bobur, g‘animat tut —
Manga yuzu qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar…	Ki, mundin yaxshi bo‘lmas bo‘lsa yuz navro‘zu bayramlar.

Baytlar o‘n olti bo‘g‘indan iborat bo‘lib, “xurramlar”, “g‘amlar” va “bayramlar” qofiya vazifasini bajarmoqda. Matladagi “oy” so‘zi ham yorning yuziga ishora, ham osmondagi yerning yo‘ldoshi – oy va yildagi oy ma’nolarida qo‘llanmoqda. O‘zbek tilida omonimiyaga asoslangan mazkur parchani, shu so‘zning o‘zi bilan ingliz tiliga tarjima qilib bo‘lmaydi. Sababi, ingliz tilida bular o‘z navbatida “moon-like face”, “moon” va “month” so‘zlari bilan ifoda etiladi. Bundan tashqari, maqtadagi “Navro‘z” va “Iyd” so‘zlari bayram nomlarini bildiradigan realiyalar bo‘lib, ularni yorning yuzi va vasliga nisbatan qo‘llash juda chiroyli obrazni yaratmoqda.

A.Beveridj tarjimasi	Mazmuni:
Glad is the Bairam-moon for him who sees both the face of the Moon and the Moon-face of his friend;	Bayram oyi oy yuzi va o‘z sevgilisining yuzini birdek ko‘ra olgan kishi uchun xursandchilikdir
Sad is the Bairam-moon for me, far away from thy face and from thee.	Men uchun bayram oyi qayg‘ulidir,
O Babur! dream of your luck when your Feast is the meeting, your New-year face;	Chunki sening yuzing va sendan uzoqdaman
For better than that could not be with a hundred New-years and Bairams.	O, Bobur! Sening yangi yiling yuzini ko‘rishing senga bayram bo‘lganida omading haqida o‘yla

Mazkur tarjimada “Bairam-moon” va “Bairams” so‘zlarining qo‘llanilishi, ingliz kitobxoni uchun tushunmovchilikni keltirib chiqaradi. Bu so‘zlarning katta harf bilan yozilishi, ularning qandaydir tantananing nomi bo‘lishi mumkinligiga ishora qiladi. Ammo asliyatda faqat ikkita bayramning nomi keltirilganini yuqorida ko‘rib o‘tgan edik. Tarjimon izohli tarjimaga qo‘l urgani bois, afsuski, asliyatning shakliy tomoni qayta yaratilmagan.

V.M.Tekston tarjimasi:	Mazmuni:
Happy is the festival for those who see the new moon and beloved’s face together	Yangi oy va yorning yuzini birga ko‘rganlarga bayram xursandchilikdir

For me, separated from your face and brow, there is sadness in festival moon.	Men uchun, sening yuz va qoshingdan ayriliqda, oy bayramida qayg‘u bor
Seize the Nawroz of his face and the festival of union Babur,	Uning yuzi Navro‘zi va visol bayramini tutgin Bobur,
For in a hundred Nawroz festivals there will be nothing better than this.	Mazmuni:

Mazkur tarjimada ham izohlarning kiritilganini ko‘rishimiz mumkin. Faqat “festival moon” birikmasi “bayram oyi”ning so‘zma-so‘z tarjimasi bo‘lib qolganligi maqsadga muvofiq emas. Maqtaning birinchi misrasida keltirilgan “iyd” so‘zi ushbu tarjimadan tushib qolgan va o‘rniga “festival” so‘zi qo‘llanmoqda.

Navbatdagi asarlarda keltirilgan baytlarning tarjimasiga anchayin erkin yondashilganligini ko‘rishimiz mumkin. Buning asosiy sababi sifatida bu asarlarning to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima emas, tarjimalar asosida yaratilgan, faktual emas, badiiy matn ekanligini ko‘rsatish mumkin.

Stenli Li Pull tarjimasi:	Mazmuni:
Sweet is the New Year’s coming	Yangi yilning kelishi yaxshi
Sweet the smiling spring	Jilmayayotgan bahor ajoyib
Sweet is the juice of the mellow grape,	G‘arq pishgan uzumning sharbati shirin
Sweeter for the voice of love.	Sevgi ovozi bo‘lgani uchun ham shirinroq
O Babar, seize life’s pleasures,	O Bobur, hayot lazzatlaridan rohatlan
Which, one departed, can never alas, return!	Mazmuni:

Tarjimada shakl va ma’no birliklari o‘zgartirib yuborilgan.

Ferdinand Grenard tarjimasi:	Mazmuni:
Here spring renews her flowers each day;	Bahor o‘z gullarini har kuni yangilaydi
Here young girls stand ready to pour the wine.	Bu yerda yosh qizlar may quyishga tayyor turishadi
Drink of the pleasures offered Babar!	Taklif qilingan rohatlardan ich Bobur!
Once the cup of life will return to your hand drained, no more.	Hayot jomi qo‘lingga quruq qaytgach, boshqa yo‘q

Tarjimada shakl va ma’no birliklari o‘zgartirib yuborilgan.

Harold Lemb:	Mazmuni:
Sweet is the coming of the New Year,	Yangi yilning kelishi yaxshi
And sweet the fair face of the spring	Bahorning go‘zal yuzi ajoyib
Yet sweet is the juice of the fragrant grape,	Yoqimli hidli uzumning sharbati shirin
More sweet the whisper of love	Sevgining shivirlashi shirinroq
Ah, Babur, grasp at life’s pleasures,	Oh, Bobur, hayot lazzatlaridan rohatlan
Which departed, can never be summoned back.	Ketgan hech qaytarilib bo‘lmas

Yuqoridagi har uch tarjimani oʻzaro birlashtirib turadigan xususiyat – oxirgi misraning tanib boʻlmaydigan darajada oʻzgarib ketganidir. Bundan tashqari, “ketgan narsa hech ham qaytmaydi” ma’nosidagi ushbu yakuniy misra, Bobur emas, koʻproq Umar Xayyomning uslubida yozilgan gʻazallarga xosdir. Leyn-Pull, Grenard va Lemb tomonidan taqdim etilgan mazkur parchalar diqqat bilan qaralsa, bir-biriga ma’no va shakl jihatidan ham juda yaqin turadi. Shulardan kelib chiqqan holda, mualliflar bu parchalarni, haqiqiy tarjima qilingan baytlardan ilhomlanib, oʻzlari yaratganlar degan xulosaga kelish mumkin.

Yuqorida keltirilgan matla va maqtani quyidagicha tarjima qilish mumkin edi:

	Mazmuni:
All are happy to see the crescent and beloved’s face at once	Barcha mudom hilol va yor yuzini koʻrishdan shodon,
Though I weep without your eyes and brows in the holiday month	Men esa oy yuzing va qoshlaring ayriligʻidan koʻnglim unsiz yigʻlagay
Cherish the Nawruz of her face and Eid of her tryst, oh Babur,	Uning visol yuzi Navroʻz va vasli Iydini qadriga yet ey, Bobur,
As hundred Nawruz holidays aren’t better than this flamboyance.	Yuzlab Navroʻzi bayramlar uning goʻzal husniga teng kelolmagay.

Yuqoridagi tarjimaga e’tibor berilsa, unda asliyatniing shakliy-semantik va poetik xususiyatlarini qayta yaratish ancha sifatli chiqqanini koʻrish mumkin. Inglizlarga Navroʻz va Iyd bayram nomlari yaxshi tanish. Shunday boʻlsa-da, bu ikki soʻzga tarjimadan tashqarida izoh berib oʻtish ham mumkin. Oxirgi misradagi Navroʻzlar va bayramlar sifatida alohida koʻrsatilgan ikki soʻzni, tarjimadagi shakliy uygʻunlikni saqlab qolish maqsadida bitta qilib “Navroʻz bayramlari” koʻrinishida oʻgirildi.

Adabiyotlar

Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. T.: Ta’lim-media nashriyoti, 2019.

Zahiriddin Muhammad Bobur. Mahrami asror topmadim. Parij devoni nusxasi: She’rlar (Nashrga tayyorlovchi va soʻz boshi muallifi S.Hasan). T.: Yozuvchi, 1993.

William Erskine, Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Baber, Emperor of Hindustan, written by himself in Jaghatai Turki and translated partly by the late John Leyden, partly by William Erskine with Notes and a Geographical and Historical Introduction, London, 1826.

Annette Susannah Beveridge. The Babur-nama in English (Memoirs of Babur) Translated from the original Turki Text of Zahiru'd-din Muhammad Babur Padshah Ghazi. Vol. I. London: LUZAC & CO, 1922.

Lane-Poole Stanley. Rulers of India. Babar. Oxford Calderon Press, 1899.

Grenard F. Baber. India, 1979.

Lamb Harold. Babur the Tiger. Great Britain, 1962.

BABUR POEZİYASINDA SEVGİ QASİDİ SƏBA

Şəhla Məcidova*

Əlişir Nəvaidən sonra cığatayca mükəmməl əsərlər yazıb-yaratmış Baburun dövrümüzə qədər epik və lirik əsərləri gəlib çatmışdır. Babur ədəbiyyat tarixində daha çox "Baburnamə" əsəri ilə məşhur olsa da, onun lirikası da öz bədii xüsusiyyətləri ilə hər zaman diqqət mərkəzində olmuşdur. İnsan hisslərini, düşüncələrini olduğundan daha güclü və gözəl təsvir etmək, onlara sözün ecazı ilə min-min rəng vurub bir-birindən gözəl əsərlər yaratmaqla Babur təkcə qüdrətli hökmdar deyil, eləcə də zərif duyğulara, kövrək hisslərə malik şair olduğunu da sübut etmişdir. Bu gözəlliyin, zərifliyin ifadəsində şairin fitri istedadı mühüm rol oynayır, çünki bu zaman insan hissləri, yaşantıları cansız təbiət əşyaları ilə, mücərrəd məfhumlarla müqayisə edilir. Bu müqayisələrdə ədibin fitri istedadı hər hansı fikri obrazlı şəkildə söyləməklə özünü aydın büruzə verir. Sözün poetik qüdrəti və rənglərin əsrarəngiz dünyasının ifadəsi olan bu əsərlər bədii ifadə tərzinə görə diqqəti daha çox cəlb etmiş, zamanın fövqündə dayanmış və dayanmaqdadır.

Babur yaradıcılığındda maraq kəsb edən və ddiqqətəlayiq poetik fiqurlardan biri də Səbadır (səhər yeli, səhər mehi, külək). Səba klassik Şərq-müsəlman ədəbiyyatında qasid simvolu olmuş və əsərlərin məzmununa bədiilik baxımından xüsusi çalar əlavə etmişdir. Babur da bu poetik obrazdan istifadə etmiş və Səbanın müqəddəs missiyasını yüksək bədiiliklə vəsf etmişdir.

Xüsusən məsnəvilərində məhz Səba vasitəsilə sevgisini, sevgi məktublarını Məşuqəyə göndərən şair hər zaman Səbanı bir qasid deyil, özünün ən yaxın dostu, həmdəmi hesab edir. Babur da Səbaya hamıdan gizlədiyi sirrini – sevgisini etibar edir:

К розе моей быстро слетай, о ветерок,
Весть обо мне ей передай, о ветерок!
В светлый покой ханши моей тихо впорхни,
Ей поклонясь, речь на меня ты поверни.
Скажешь ей так: "Мне показав ясный свой лик
Сердце мое как ты легко вырвала вмиг!"

Babur Səbaya ürək sözlərini yanıqlı bir dillə daşqəlbli sevgilisinə çatdırmağı, ondan bu sevdasının dərmanı olmağı söyləyir:

О ветерок, ты не рысцой — вскачь устремись
К улице, где стройный стоит мой кипарис!
Вихрем рванись, взвейся в полет свой вихревой
И закружись над дорогой мне головой.
И опустись, и преклонись раньше пред ней,
И доложи так обо мне ханше моей:
"Я заболел, я изможден, словно Меджнун,
Разумом стал я поврежден, словно Меджнун"

Açar sözlər: *qasid, qızılgül, pəri, munis, məktub, həyat, xəyal.*

* Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Respublikası, Şirvan şəhər 16 №-li tam orta məktəb, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi, shahla.majidova@mail.ru

SABA (MORNİNG WIND), THE MESSENGER OF LOVE İN BABUR'S POETRY

The epic and lyrical works of Babur, who wrote and created excellent works in Cigatai after Alishir Navai,, have reached our time. Although Babur is more famous in the history of literature for his work "Baburnama", his lyrics have always been in the center of attention with their artistic features. Babur proved that he was not only a powerful ruler, but also a poet with delicate feelings and fragile feelings, by depicting human feelings and thoughts more powerfully and beautifully than they were, adding thousands of colors to them with the magic of words and creating beautiful works from each other. The innate talent of the poet plays an important role in the expression of this beauty and elegance, because at this time human feelings and experiences are compared with inanimate natural objects and abstract concepts. In these comparisons, the innate talent of the writer to express any idea in a figurative way is clearly evident. These works, which are expressions of the poetic power of the word and the mysterious world of colors, attract more attention due to the artistic expression style, have stood and are still standing above time.

One of the interesting and noteworthy poetic figures in Babur's work is Saba (morning wind, morning breeze, wind). Saba was a messenger symbol in classical East-Muslim literature and added a special shade to the content of the works in terms of artistry. Babur also used this poetic image and praised Saba's holy mission with high artistic quality.

Key words: *messenger, rose, fairy, munis (best friend), letter, life, dream.*

BOBUR SHE'RIYATIDA FOLKLORNING O'RNI

Eisar Jamila*

Annotatsiya

Xalqchillik asar badiiyati yuksakligini ta'minlovchi me'yorlardan biri hisoblanadi va bu masala asarda xalq og'zaki ijodi bilan yaqin munosabatda bo'lish orqali ta'minlanadi. Bu maqolada Zahirddin Muhammad Boburning she'riyatida xalq og'zaki ijodi bilan munosabati yoki xalq og'zaki ijodi boyliklaridan qaysi darajada ta'sirlangani va ulardan ijodiy foydalanganligi haqida bahs qilib o'tiladi.

Kalit so'zlar: *xalq og'zaki ijodi, maqol, xalq iboralari, xalq urf-u odatlari, xalq aqidalari, mif, olqish va qarg'ish.*

THE ROLE OF FOLKLORE IN BOBUR'S POETRY

Annotation

Folklore is one of the standards that ensure the high quality of the artistic work, and this issue is ensured by being in close harmony with folk oral creativity in the work. In this article, Zahir ad-Din Mukhammad Babur's poetry is discussed in terms of his merits with folklore or to what extent he was influenced by the riches of folk folklore and used them creatively.

* Katta o'qituvchi, Javzijon universiteti, Afg'oniston. jamila@gmail.com

Key words: *folklore, proverbs, folk expressions, folk customs, folk beliefs, myths, praise and cursing.*

Yozma adabiyot va xalq ogʻzaki ijodi asrlar davomida bir-biri bilan chambar-chas aloqada yashab kelmoqda. Ayniqsa, shoir va yozuvchilar oʻz asarlarining badiiyati, jozibasi va xalqchilligini oshirish uchun xalq ogʻzaki ijod unsurlaridan ijodiy foydalanganlar. Zahiriddin Muhammad Boburni ham mana shunday soʻz sanʼatkorlari sirasiga kiritish mumkin. U xalq ogʻzaki ijodi boyliklari jumlasidan boʻlgan xalq iboralari, aqida va taʼbirlari, maqol va boshqalardan mohirlik bilan foydalanib, na faqat oʻz asarlari, jumladan sheʼriyatining badiiy mavqyeini koʻtara oladi, balki, oʻzbek adabiy tilining rivojlanishi uchun ham samarali hissa qoʻshadi.

Xalq iboralarining ijodkor tomonidan badiiy asarda qoʻllanishi mazkur asarni tobora xalqqa yaqinlashtirib, unga manzur boʻlishiga bois boʻladi. Bobur sheʼriyatida xalq iboralari qoʻllanishini payqash qiyin emas. Misol uchun bu baytda:

Bobur, boʻlubturur ikki koʻzum yoʻlida toʻrt,
Kelsa ne boʻldi qoshima bir-bir, mango-mango [Bobur 1387, 116].

Albatta, koʻzning toʻrt boʻlishi xalq tomonidan ishlatiladigan ibora boʻlib, chidamsizlik bilan kutish maʼnosida ishlatiladi.

Yoki soʻzga nisbatan namoziylik sifatini ishlatish ham xalq orasida keng ishlatiladigan iboralardandir. Bobur ham mazkur iborani quyidagicha ishlatgan:

Chun qiblam erur yor, qilay qoshida sajda,
Nosih soʻzini naylay, emas soʻzi namozi [Bobur 1387, 116].

Bulardan tashqari Bobur sheʼrlarida koʻzga ilmaslik, nazarpisand qilmaslik maʼnosida, labini burish, qoshini chitish, yulduz sanash, eshigi ochilmoq, eshikdan eshikka yurmoq va shunga oʻxshash koʻpgina xalq iboralarini qoʻllaganini koʻramiz.

Maqol hayotiy tajriba asosida xalq tomonidan yaratilgan, odatda pand-nasihat mazmuniga ega boʻlgan, ixcham, obrazli, tugal maʼnoli ibora, gap. Maqollar bayon qilinadigan fikrni chuqurroq va teranroq ifodalanishini taʼminlaydi [Имомов 1990, 330]. Shuday ekan, Bobur sheʼrlarida shu maqsad koʻzlangani koʻrinib turadi:

Daʼvoyi ishq aylab, Boburni ayb qilma
Kim, men edim seningdek, sen boʻlgʻasen meningdek [Bobur 1387, 156].

Shuningdek, Boburning quyidagi fors tilidagi qitʼasida “onchi ki ayonast chi hojat ba bayon ast” [Mazmuni: “ayon turgan narsani bayon qilishning keragi yoʻq”] bir oz oʻzgarish bilan “Onjo ki ayonast chi hojat ba bayonast” shaklida ifodalangani koʻzga tashlanadi:

Bo turk sitiza makun iy miri Bayona
Cholokiyu mardonagi turk ayonast.
Gar zud nayoyiyu nasihat nakuni gush
Onjo ki ayonast chi hojat ba bayonast [Bobur 1387, 473].

Mazmuni: Ey Bayona amiri, turk bilan barobarlik qilma, chunki turkning hushyorlik va mardonaligi aniq. Agarda zudlik bilan kelib, nasihat eshitmasang, [oqibatini oʻzing yaxshi bilasan] aniq nimani bayon qilishga hojat yoʻq.

Pari oʻtmishdan buyon xalq ogʻzaki ijodida mavjud mifologik obrazlardan biri, goʻzallik timsolidir [Маърупов, 1981, 573]. Xalq eʼtiqodiga koʻra, bu mavjudga nazari

tushgan kishi, aqlini yo‘qotib, telba bo‘lar emish. Bobur quyidagi baitida ma’shuqani pariga o‘xshatish bilan, bu mavzuga ishora bildiradi:

Telba bo‘lmoq’lig‘din o‘zga chorayi yo‘qdur manga,
Ul pariro‘ nogahon ar chiqsa uydin yosanib [Bobur 1387, 119].

Yoki:

Begona bo‘lsa aql meni telbadin ne tong,
Chun bo‘ldi ul parisifatim oshino manga [Bobur 1387, 116].

Kishining ko‘ngilga muvofiq voqea yuz berishi munosabati bilan birovning sevinchi istashi an’anasi xalqimiz orasida bor bo‘lgan udumlar sirasiga kiradi. Boburning quyidagi baytida, yorni chidamsizlik bilan kutayotgan oshiqning biror kishi uning kelgani xushxabarini keltirib, sevinchi istashi orzusi juda chiroyli tasvirlangan:

Xush ulki, bir kishi, ko‘zum yo‘lida erkanda,
Sevinchi deb, yugurub, yetsakim falon keldi [Bobur 1387, 228].

Ko‘zning uchishi xalqimiz tomonidan turlicha ta’bir qilinib kelingan. Gohida mehmon kelishiga ta’bir qilinadi. Gohida uchadigan ko‘zning o‘ng va chapligi, ko‘zi uchgan kishining erkak yoki ayolligiga e’tibor berib, erkakning o‘ng ko‘zi uchishining, yaxshi voqea yuz berishiga, aksincha, ayolning chap ko‘zi uchishining yaxshilikka ta’bir qilganlar. Gohida qaysi ko‘z uchishiga e’tibor bermasdan yaxshilikka ko‘rsin deb qo‘ya berganlar. Bobur ham quyidagi baytida ko‘z uchishi haqida so‘zlaydi. Buni yorning visoliga nibatan ta’bir qiladi:

Bo‘ldi hajring do‘zaxining bartaraf bo‘lmoq cho‘g‘i,
Kim visolingning dalilidur ko‘zumning uchmog‘i [Bobur 1387, 398].

Boburning ayrim she’rlarida o‘sha zamon urf-u odatlari, el orasidagi an’analar in’ikosini ham kuzatish mumkin. Misol uchun, Boburiylar orasida muravvaj bo‘lgan, ayniqsa, Boburning o‘zi uning rivojida katta hissa qo‘shgan chavgon o‘yini haqida quyidagi baytida so‘zlab o‘tadi:

Qo‘lida go‘yin ko‘ring, ilgida chavgonin ko‘ring.
Yuzida zulfi bila go‘yi zanaxdonin ko‘ring [Bobur 1387, 161].

Xatni kabutar qanotiga bog‘lab, birovga yuborish Bobur zamonida an’ana bo‘lgan. Chunonki, “Boburnoma”da zikr qilinishicha, Boburning otasi ham kabutarlari orqali noma uzatish jarayonida kabutarxonasi bilan jarga yiqilib o‘ladi [Bobur 1388, 7]. Shoirning quyidagi baytida kabutar orqali yorga xat yuborishi, mayin tuyg‘uli shoirning xat bilan birga ko‘nglini ham kabutar qanotiga bog‘lash orzusi juda chiroyli tasvirlangan:

Kabutar eltasen xatimni, bo‘lg‘ay gar qabul etsang,
Ko‘ngulni bog‘lasam ul noma yanglig‘ par-u bolingga [Bobur 1387, 212].

Qarg‘ish va olqish qadim zamonlardan hozirgacha o‘zbek xalqining ko‘z yumib bo‘lmaydigan udumlaridan hisoblanib kelgan [o‘zbek xalq og‘zaki poetik ijodi, 109]. O‘zbek farzandining yuragi og‘riganida qarg‘ashi, aksincha, o‘rni kelganda, yaxshi tilak va niyatlar bildirishi tabiiy bir gap. Bobur shu xalq farzandi. Uning she’riyatida uchraydigan olqish va qarg‘ishlar diqqatga sazovor, misol uchun, shoir bu baytida, Tengridan, boshqa bandalarini unga o‘xshab rasvo qilmasligini iltijo qiladi:

Yorg‘a qulmen deg‘och, Boburni rasvo ayladi,
Tengri, mendek, bandasini qilmasin rasvo yana [Bobur 1387, 204].

Faqat bu emas, chiroyli ko‘ngilli shoirning o‘zgalarga nisbatan samimiyatdan to‘liq tilaklari boshqa o‘rinlarda ham uchrab turadi, ayniqsa, quyidagi matla’ bilan

boshlanuvchi g‘azalida ma’shuqaga nisbatan bayon qilingan ezgu va samimiy tilaklar boshqa shoirlar she’rlarida kamdan-kam uchraydi.

Ishq elining ohidin ul sarvqad xam bo‘lmasun.
G‘am yelidin ul muanbar zulf darham bo‘lmasun [Bobur 1387, 181].

Gohida shoirning yuragi atrofidagilardan qattiq og‘riganda, qalb og‘riqlarini qarg‘ish bilan ham yengillatmoqchi bo‘ladi, misol uchun, bu ruboiyda “ko‘ra olmaganning ko‘zi ko‘r bo‘lsin” degan qarg‘ish ifodalangan:

Arbob hasadki, dunyodin dur o‘lg‘ay,
Istar, sevaridin kishi mahjur o‘lg‘ay.
Doyim ko‘rayin yuzing alar-rag‘mi raqib
“Har kim ko‘ra olmasa, ko‘zi ko‘r o‘lg‘ay” [Bobur 1387, 290].

Shuningdek o‘zini yorning quli va uning ostonasiga bosh qo‘yishni baxt deb biladigan lirik qahramon, yorning unga nisbatan vafosizligi va muhabbatga sodiq bo‘lmagani tufayli yuragi og‘rinib qarg‘aydi:

Eykim yasabon, yuzingni xurshid etting.
Hijron alamini jonga jovid etting.
Men seni dedim, sen o‘zgani etting yod,
Navmid o‘lg‘il, chu meni navmid etting [Bobur 1387, 278].

Xullas, Zahiriddin Muhammad Bobur folklor va xalq og‘zaki ijodi boyliklari xazinasidan yetarlicha ijodiy foydalanadi. Uning she’rlaridagi soddalik, samimiylik va xalqqa yaqinligida nayolg‘iz tilining soddaligi, balki boshqa omillar, jumladan xalq og‘zaki ijodi va folklor bilan munosibati katta ro‘l o‘ynaydi. N. Mallayev Boburning, ko‘pincha o‘z askarlari va oddiy kishilar orasida bo‘lgani, uning tilini soddalik tomon olib borganligini ta’kidlasa, bu masalaga uning xalq og‘zaki ijodi va folklor bilan yaqindan tanishishi haqida ham ta’kidlash joyiz bo‘ladi [Aminyor 1387, 182]. Uning lirik she’rlarida folklor va xalq og‘zaki ijodi bilan munosabat, maqollarni ishlatishda, miflarga oid obrazlarni qo‘llashda, xalq iboralaridan foydalanishda, xalq orasida mavjud aqidalar va urf-u odatlarni aks ettirishda o‘z in’ikosini topadi.

Adabiyotlar

Маъруфов З. 1981. *Ўзбек тилининг изоҳли луғати.* 2 томлик. Москва:

Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. 1990. *Ўзбек халқ поэтик ижоди*. Тошкент: Ўқитувчи.

بابر، ظهیرالدین محمد. 1388. بابرنامه. نشرگه تیارلاوچی هدایت الله هدایت، مزار شریف: میرزا اولوغبیک فرهنگي انجمنی.

بابر، ظهیرالدین محمد. 1387. دریا در گوهر(دیوان کامل ظهیرالدین محمد بابر). با مقدمه، مقابله و تصحیح شفیقه یارقین، کابل: وزارت اطلاعات و فرهنگ افغانستان.

ملّه ییف، نتن. 1387. اوزبیک ادبیاتی تاریخی [2 جلد]، تیارلاوچی سید نورالله امینیار، شبرغان: جهانی همکارلیکلر مؤسسه سی.

V SHO‘BA. “BOBURNOMA”NING ADABIY-LINGVISTIK VA TARIXIY-SOTSIOLOGIK TALQINLARI

PANEL V. THE LITERARY, LINGUISTIC, HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL INTERPRETATIONS OF "BABURNAMA"

XVI ASR O‘ZBEK TILI SO‘Z BOYLIGI TARAQQIYOTIDA BOBURNING O‘RNI

Dadaboyev Hamidulla Aripovich*

Annotatsiya

Maqolada Boburning XVI asr o‘zbek tili so‘z boyligi rivoji va taraqqyotiga qo‘shgan beqiyos ulushi, so‘z, so‘z birikmalari va istilohlarni qo‘llash, ularga turfa ma’nolarni ifodalash vazifasini yuklash mahorati, davr tilida aksini topgan ma’nodoshlik, shakldoshlik, ko‘pma’nolilik, ko‘chma ma’nolilik singari hodisa yoki jarayonlarni qamrovini yanada kengaytirish, eskirayotgan ko‘hna birliklarni faol ishlatish, xalq jonli so‘zlashuv tilida mavjud leksik birliklardan unumli foydalanish, Ona tilining imkoniyatlari zaminida yangi so‘zlar yasash yo‘lida amalga oshirgan sa’y-harakatlari xususida “Boburnoma” matnida qayd etilgan ashyoviy materiallarga suyan holda mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar. *Turkiy til, tovush tizimi, leksik-semantik sath, koyne, ma’nodoshlik, o‘zlashma, so‘z yasash, eskirgan so‘z.*

BABUR’S CONTRIBUTION IN THE EXPANSION OF THE UZBEK LANGUAGE'S LEXICON DURING THE 16TH-CENTURY

Annotation

In this article, Babur's incomparable contribution to the progress and development of the vocabulary of the Uzbek language during the16th century, and the skill of using words, phrases and terms, assigning them the task of expressing different meanings, expanding the scope of phenomena or processes such as synonyms, homonyms, polysemy, mobile semantics reflected in the language of that period. Active use of outdated units, effective use of existing lexical units in the spoken language of the people, efforts to create new words based on the possibilities of the mother tongue, based on the material recorded and the text of "Baburnama" were discussed.

Key words. *Turkic language, sound system, lexical-semantic level, coyne, synonyms, appropriate words, word formation, obsolete word.*

Kirish.

Buyuk Amir Temurning islohatchilik siyosati natijasida shakllangan Ikkinchi Renesans – Uyg‘onish davri ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy-madaniy, ma’naviy-diniy sohalar qatori, tabiiy hamda gumanitar fan yo‘nalishlarini ham qamrab oldi. Chunonchi, bir necha yuzyillik shakllanish va rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tgan

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti.

turkiy tilning yanada taraqqiy etishi va ravnaqi uchun zarur shart-sharoitlar yaratildi. Oqibatda, Durbek, Sakkokiy, Otoiy, Lutfiy, Xo‘jandiy, Yaqiniy, Haydar Xorazmiy, Yusuf Amiriy, Saydi Ahmad singari adiblar Ona tilining o‘ziga xos boyliklari va imkoniyatlaridan unumli foydalangan holda bitgan asarlari orqali uni ijtimoiy turmushning deyarli butkul jabhalarida keng nufuzga ega bo‘lgan arab hamda fors-tojik tillari darajasiga ko‘tarishdek og‘ir vazifani o‘z oldilariga maqsad qilib qo‘ygan edilar.

Ushbu murakkab, ayni chog‘da, sharafli vazifa o‘zbek adabiy tilining asoschisi, o‘ttizdan ortiq nazmiy va nasriy ijod namunalari bilan Sharqu G‘arbni taxti farmoniga olgan Alisher Navoiy hamda uning izdoshi – atoqli davlat arbobi, iste’dodli sarkarda, Hindistonda barpo etilgan Buyuk Boburiylar saltanatining tom ma’nodagi quruvchisi, shoh va shoir Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan a’lo darajada uddalanganiga tarix shohid.

“Elining lafzi qalam bilan rost”[Бобир 1960, 60] tilda yozilgan musannafoti nash’u namo topgan Alisher Navoiy hamda akademik V.Zohidov ta’biricha, yolg‘iz o‘zbek xalqi va madaniyati tarixi ramkasi bilan cheklanmaydigan [Бобир 1960, 52] Boburning zahmatli mehnati va fidokorona sa’y-harakati tufayli eski o‘zbek adabiy tili shakllari sezilarli darajada standartlashdi [Благова 1982, 204.], tovush tizimi, so‘z boyligi, morfologik va sintaktik qurilishi yanada taraqqiy etdi.

Madaniy shahar koynesi uchun poydevor vazifasini bajargan, buzulmagan, ya’ni boshqa tillarning ta’siriga tushmagan, toza, xalq jonli so‘zlashuv tilidan uzoqlashmagan Andijon lahjasida yaratilgan tarixiy, badiiy, ilmiy asarlarida qo‘llagan so‘z, so‘z birikmalari, turli istilohlar misolida Bobur Ona tili leksik-semantik sathining yana ham kengayishi, taraqqiy etishiga beqiyos ulush qo‘shdi.

Fikrni dalillash maqsadida Boburning hozirga qadar o‘zbek tilshunosligida lingvostatistik usulga muvofiq tahlilga tortilgan ayrim asarlarida qo‘llangan so‘zlar sonini yana bir karra ta’kidlash lozim topildi. Olib borilgan hisob-kitoblarga ko‘ra, “Boburnoma”da 27970 ta [Холманова 2007, 20-21], “Devon”da 3304 ta, “Mubayyin”da 2616 ta, “Aruz”da 2230 ta leksema ishlatilgan [Иброҳимов 2008, 16].

So‘zlashuv va yozma nutq shakillari mos (*rost)* keladigan tilda yozilgan Bobur asarlari, ayniqsa, “Boburnoma”da ifoda tili sifatida o‘z qatlamga favqulodda yuqori diqqat qaratilgani muhim ahamiyatga molik. O‘z so‘z boylik muallifning fikri, uning olam manzarasiga doir kognitiv tasavvuri, borliqqa bo‘lgan real munosabati, bahosi, orzu va qiziqishlarini jozibali, bo‘yoqli hamda rang-barang uslublarda bayon etishda yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Sir emaski, har qanday so‘zning ifoda ma’nolarini badiiy uslubda to‘la-to‘kis aks ettirish uni ishlatayotgan shaxsning jamiyat va tabiatda kechayotgan turfa voqea-hodisalarni tahlil qilish, tafakkur elagidan o‘tkazish, ularni tasvirlashdagi badiiy salohiyati, shuningdek, Ona tili qatori, boshqa tillarga tegishli xususiyatlardan yuqori bilim va ko‘nikmaga ega bo‘lishi bilan o‘lchanadi.

Garchi, nafaqat o‘zbek, balki jahon adabiyoti tarixida munosib qadrlanuvchi va ardoqlanuvchi, tarixiy-badiiy-memuar xarakterdagi “Boburnoma”ning til xususiyatlari, jumladan, leksik-semantik sathi to‘g‘risida talay izlanishlar yuzaga chiqqan bo‘lsa-da, ushbu qomusiy asar so‘z boyligidan o‘rin egallagan birliklarni atroflicha tadqiq qilish, xususan, Boburning so‘z tanlash va qo‘llash mahorati, muayyan ma’no-mazmunni ifodalashda o‘z qatlamning roliga alohida e’tibor bergani, ma’nodoshlik, shakldoshlik, zid ma’nolilik, ko‘p ma’nolilik, ko‘chma ma’nolilik singari

jarayon hamda hodisalardan ustalik bilan foydalanganini ochib berish bugungi Bobur shunoslikning dolzarb masalalaridan sanaladi.

Boburning XVI yuzyillik o‘zbek adabiy tili so‘z boyligi taraqqiyotiga qo‘shgan salmoqli ulushi borasida so‘z ketganda, shubhasiz, quyidagi jihatlarni chetlab o‘tishning aslo imkoni yo‘q:

1. Adib asarlari, xossatan, “Boburnoma” so‘z sandig‘ida qadimdan ajdodlar tilida faol qo‘llanishda bo‘lgan, lekin vaqt-zamon o‘tishi, chunonchi, sodir bo‘lgan lingvistik va ekstralingvistik omillar bois ishlatilish darajasi nisbatan susaygan, sekin-asta arxaik-eskirgan qatlam qatoridan joy ola boshlagan birliklarni keng qo‘llab, ularni jonlashtirishga erishdi. Masalan Mahmud Koshg‘ariyning “Devon”ida “yomonlashmoq, og‘ir ahvolga tushmoq” ma’nosini anglatgan (DTS,224) **tersin=:** *Bir-ikki navbat bularnïŋ tersingänini Muhib Ali qurčï va Xalifa bilä Mullā Babağa aytur* (281) va **yağïq=** “dushmanlashmoq, g‘animlik qilmoq” (DTS,224): *Moğullar tahqiq yağïqmačïq boldïlar* (281) so‘zlari shular sirasidandir. Bunday so‘zlar qatoriga **buš=** “zarar yetkazmoq” (125), **buldur**= “ilojini topmoq” (125), **kezlā=** “ovlamoq, ov qilmoq” (128), **bűtkār=** “tiklamoq, oldingi holiga keltirmoq” (216), **itärčі** “lochin qushi asrovchi” (161), **atïq=** “dong taratmoq, shuhrat topmoq, nom chiqarmoq” (93) singari ko‘pgina so‘zlarni kiritish mumkin.

2. Ona tili lug‘at taribidan o‘rin olgan u yoki bu so‘zga yangi ma’nolarni ifodalash vazifasini yuklatib, ularning semantik doirasini ancha kengaytirdi. Chunonchi, “burmoq, qaytarmoq; to‘nkarmoq, ag‘darmoq” ma’nosini bildirgan **evűr-** fe’lidan hosil qilingan **evrűš-** so‘zini “to‘planmoq, yig‘ilmoq” (118), “nozik, tor”ma’nosida eski turkiy tilda qayd etilgan **yinčkälig** yasamasini **inčkalïq** shaklida qo‘llab, “noziklik, quvlik” ma’nosini bildirishga yo‘llagan. “Urug‘, qavm, omma” semasi qadimgi turk tilida **bod** (VII-X), ilk eski turkiy tilda (XI-XII) **boź// boy** leksemasi yordamida anglashilgan. Bobur ko‘hna **boy** so‘ziga “hukmdorning yaqinlari, qarindoshlaridan tuzilgan maxsus harbiy bo‘linma” ma’nosini ifodalash vazifasini yuklagan (273).

3. Bobur o‘zidan oldin Ona tilida ijod qilgan adiblar ijodida qayd etilmagan qator so‘z va istilohlarni muomalaga olib kirdi. Alalxusus, **tolğama** 1.”yog‘i, dushman qo‘shini qanotlarini aylanib o‘tib, ortdan unga zarba berish usuli”; 2.” shu usulni bajaruvchi otliq harbiy qism” (145), **qadağan** “tezlikda, shoshilinch” (124), **farangibāz** “yevropacha to‘pni otuvchi, to‘pchi”, **čoğulluq** “chaqimchiliq, g‘iybat” (122), **qazaqïlïq** “sarson-sargardonliq, mashaqqat, azob-uqubat” (BN,122), **čaqar** “shahar tashqarisidagi qo‘rg‘on” (166), **ašlïqčï** “oziq-ovqat, yem-xashak keltirishga tayinlan otliq guruh” (126), **qazan** “ulkan hajmli to‘p, zambarak” (345) kabi so‘z va istilohlar yuqorida ta’kidlangan mulohazani isbotlash uchun yetarli.

4. Ona tilining so‘z yasash imkoniyatlari asosida Bobur yangi leksik birliklar va so‘z birikmalarini yasash, ularni keng ishlatishga muvaffaq bo‘ldi: **iliklä-** “egallamoq, zabt etmoq, qo‘lga kiritmoq” (118), **bisarlïq** “beboshlik, boshsizlik” (183), **čapqunčï** “talon-toroj, g‘orat bilan shug‘ullanuvchi otliq bo‘lim” (212), **yïğnaq** “yig‘in, kengash, mashvarat” (221) va h.k.

5. Jonli so‘zlauv tilidan yuqori darajada habari bo‘lgan Bobur uning boyliklaridan asarlari, jumladan, “Boburnoma”da unumli istifoda etgan: **osan-** “bezmoq, zerikmoq, pushaymon bo‘lmoq” (73), **uy** “sigir, qoramol” (81**), műŋűz** “shox” (BN,81), **qop=** “o‘rindan tumoq, qo‘zg‘almoq” (89), **alïš-** “ayirbosh qilmoq,

almashmoq” (94), **boğuz** “yem-xashak” (119), **yeznä** “opaning eri, pochcha” (121) va sh.k.

6. Adib muayyan ma’noni anglatishda tez-tez ma’nodoshlik qatorlariga murojaat qilgan va o‘zbek tilining sinonimlarga na qadar boyligini ashyoviy misollar bilan ro‘y-rost ko‘rsatgan. “Boburnoma”da aks etgan sinonimik uyalarning o‘ta ko‘pligi, ular alohida tadqiqot mavzusi bo‘lishi zarurligini urg‘ulagan holda, faqat “so‘zlovchi yoki kuzatuvchining turgan joyidan, yonidan, nazaridan uzoqlashmoq, nari ketmoq, naridagi joy, manzil tomon harakat qilmoq, jo‘namoq, yo‘l olmoq” (O‘TIL, I, 132) sememasini ifodalash uchun Bobur 14 ta so‘z va so‘z birikmalari ishlatganini ochiqlash bilan kifoyalanamiz. Ushbu ma’nodoshlik qatorining 10 tasini asl turkcha: **bar=** (114), **yan=** (92), **atlan=** (277), **köč=** (91), **tebrä=** (277), **tart=** (92), **yűzlän=** (94), **yűr=** (96), **qop=** (94), **čïq-=** (63), to‘rttasini esa arabcha **azimat** “safarga jo‘nash”, **murājaat** “jo‘nash, yo‘l olish, otlanish”, **mutavajjih** “yuz tutgan, yo‘nalgan, ravona bo‘lgan” hamda **safar** “yo‘lga chiqish, jo‘nash” o‘zlashmalarining **bol=** va **qïl=** yordamchi fe’l leksemalar bilan sintagmatik munosabatga kirishi natijasida voqelangan **azimat qïl**= (252), **murājaat qïl= (96), mutavajjih bol= (104), safar qïl=** (124) so‘z birikmalari tashkil qilgan.

7. Til boyligining faqat so‘zlar, istilohlar, iboralar soni bilan emas, balki ularning leksik ma’nolari miqdori bilan ham o‘lchanishini yaxshi anglagan Bobur so‘zlarning ko‘pma’noliligi hodisasiga tilning cheksiz imkoniyailarini o‘zida mujassam etgan xazina sifatida qaragan. Adib asarlari, xususan, “Boburnoma” matnida qayd etilgan hodisaning qanday darajada reallashganini tub turkcha **qalïn** leksemasi misolida ko‘rib chiqish bilan cheklanamiz.

Qadimgi turkiy til (VII-X) va ilk eski turkiy til (XI-XII) manbalarida 1. “ko‘p miqdordagi”; 2. “gala; guruh, omma, to‘da”; 3. “ulkan, baland, qalin” (*yupqa* so‘zining antonimi) ma’nolarida qo‘llangan (DTS,411) **qalïn** so‘zi “Boburnoma”da 1.”quyuq, zich” *: Ilämiš daryāsïnïŋ yaqïnïdağï qalïn čängällärdä buğu, maral va tonğuz köp bolur* (128); 2. “mo‘l, ko‘p”: *Ušaq-ušaq čängällärdä qïrğavul va tavušqan qalïn bolur* (128); 3. “sonsiz, hisobsiz, miqdori ko‘p”: *Ul vilāyatlarda mundaq qalïn aq yarmaqnï hargiz körűngän emäs edi (*275); 4. “bir-biriga yaqin joylashgan”: *Uluğ kenti Čarxdur. Čarxnïŋ bāğātï qalïndur* (195); 5. “ulkan, katta”: *Bir navbat Xurāsān űstigä qalïn čerig qošub yibärmäk ham xayāl qïlğandur* (238); 6.” ko‘ndalang o‘lchovi katta (*yupqa* leksemasining ziddi): *Yänä kärgdűr.Terisi bisyār qalïn bolur* (345). Shu o‘rinda, badiiy-memuar asarda **qalïn** so‘zining **köp, binihāya, bihad**, **bisyār** leksemalari bilan birga ma’nodoshlik qatorini shakllantirganini urg‘ulash qatori, hozirgi o‘zbek adabiy tilida **qalin qor** birikmasining “ko‘p, mo‘l qor” ma’nosini anglatishi (O‘TIL,II,545), zikr etilgan semaning “Boburnoma” matnida **uluğ qar** birikmasi yordamida ifodalanganiga diqqat qaratish lozim: *Ägärči uluğ qardïn nečä kün xili tašviš kördűk* (258).

8. Bobur aksariyat qaysidir so‘zni nafaqat birlamchi, shuningdek, ko‘chma ma’noda qo‘llash masalasiga ham alohida e’tibor bergan. Mazkur fikrni “Boburnoma”da “biror manzil tomon yo‘l olmoq” ma’nosida bot-bot kuzatiladigan **bar=** so‘zining ma’joziy “vafot etmoq, dunyodan ko‘z yummoq” semasini anglatish maqsadida ishlatganini ta’kidlash bilan kifoyalanamiz: *űč-tört kűndin keyin ošul zaxmat bilä-oq bardï* (123). Kezi kelganda **bar=** leksemasining “tushmoq, tushub ketmoq, cho‘kmoq” ma’nosida ham qo‘llanganini e’tirof etish kerak bo‘ladi: *Čini piyāla va qašuq va dāira suvğa bardï* (307).

Xulosa. Tug‘ilganining 540 yilligi O‘zbekiston va chet ellarda ham yuqori maqomda nishonlanayotgan Zahiriddin Muhammad Boburni XVI yuzyillik o‘zbek tilining mavjud va mashhur sathlari rivoji hamda taraqqiyotiga ko‘p va xo‘b ulush qo‘shgan benazir shaxs sifatida ardoqlash, alqash qatori, u kishi qoldirgan boy adabiy, badiiy, tarixiy merosni zamon talablariga javob beradigan tarzda tizimli o‘rganish, chuqur tadqiq etish Uchinchi Renessansni barpo etish yo‘lida tolmay mehnat qilayotgan o‘zbek ziyolilari, xususan, tilchilarning burchi sanaladi.

Shartli qisqartmalar:

ДТС-*Древнетюркский словарь.*1969. Ленинград: Наука.

ЎТИЛ- *Ўзбек тилининг изоҳли луғати.* 1981. I-II. Москва: Русский язык.

“БОБУРНОМА”ДА ҚОЗОҚ, ҚОЗОҚЛИК ВА ТУРКИЙ ЭЛ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАР

Ислам Жеменей *

Annotatsiya

Мақолада “Бобурнома”да зикр этилган қозоқ, қозоқлик атамалари, улар қайси маънода, қай мақсадда қўллангани аниқ мисоллар асосида таҳлил этилган. Бундан ташқари, “туркий эл” маъносини англатган “алаш” атамаси, унинг этимологияси, асарнинг қайси ўринларида тилга олингани ҳақида фикр билдирилган. “Бобурнома”нинг нафақат ўзбек халқи, балки бутун туркий миллат учун илмий-маърифий, тарихий-адабий қиммати баланд экани ҳақидаги хулосага келинган.

Kalit so‘zlar: *туркий тил, қозоқ, қозоқлик, алаш, таржима, талқин.*

VIEWS ON KAZAKH, KAZAKH AND TURKISH ELEMENTS IN BOBURNOMA

Annotation

The article analyzes the Kazakh and Kazakh terms mentioned in "Baburnama", in what sense and for what purpose they are used on the basis of specific examples. In addition, the term "Alash" meaning "Turkish country", its etymology, and the places of the work where it is mentioned are expressed. It was concluded that "Baburnama" has a high scientific-educational, historical-literary value not only for the Uzbek people, but also for the entire Turkic nation.

Key words: *Turkish language, Kazakh, Kazakh, translation, translation, interpretation.*

Қазақ туралы жазған тағы бір жәдігер – әйгілі «Бабырнама» кітабы. Бұл кітаптың авторы – Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр (1483-1530). Ол өз еңбегінде көріп, естіген, оқығандарын және 1493-1529 жылдар аралығындағы тарихи оқиғаларды жылнама түрінде қамтып, өшпес мұра етіп қалдырған. «Бабырнаманы» түркі тілінде жазған. Еңбек өте құнды болғаны үшін парсы һәм

*Ал-Форобий номидаги Қозоқ Миллий университети Турон-Эрон илмий тадқиқот маркази директори, филология фанлари доктори, профессор, jemeneyislam@yahoo.com

әлемнің өзге тілдеріне аударылып келеді. Бұл кітаптың тілі жеңіл, түсінікті болуымен қатар мазмұны маңызды тарихи оқиғаларға, философиялық-дидактикалық ойға, көркем образды бейнелеу сөздерге өте бай. Бабыр қарапайым сөздер мен терең ойлар арқылы тілдің құдіретін көрсетіп әрі беделін асырып отырады. Сондықтан ойы бар, жаңалығы бар құнды туындыларды әрбір халық өз тіліне аударып алуға мүдделі болатынын көрсетеді.

Бабыр қазақ жұртын, қазақылық терминін және қазақтың саяси, мәдени кеңістігін тамаша суреттеп, баяндап берген. Сондай-ақ қазақтар арасында қолданылып келе жатқан «алаш» сөзі жайында еңбегінде өзек еткен. Сондықтан күмәнсіз қазақ тарихы мен мәдениеті елеулі үлес қосқан. Мәселен Бабыр «Алашы» (الجی-الاجه) атауының шығу себебін де өз еңбегінде жазғанын атап кеткен жөн. Ол Сұлтан Әбусаид мырза әулеттері туралы былай жазған: «Сұлтан Mahмұд ханнан кіші баласы Сұлтан Ahмет хан еді, ол Алшы ханға мәшhүрдүр». Алшы аталу себебі жайлы: «Қалмақ пен моғол тілдерінде өлтіргішті Алашы деген. Қалмақты неше қайта басып, қалың жұртын қырғаны үшін Алашы депті, көп қолданыла келе Алшы болып тұр», - деген./1-14/ (سلطان محمود خان دین کیچیک آلجه خانغه مشهوردور الچه نینگ وجه تسمیه سی مونی دیرلر کیم قلماق و مغول تیلی بیله سلطان احمد خان ایدی کیم اولتور گوچی نی الاچی دیدی کثرت استعمال بیله الچه بولوبتور.) Алаш атауын осы себепке байланысты болжаған Бабыр – «алаш» сөзінің шығу түбірін алғаш зерделеген ғалым. Қазақ халқының ұлттық мүддесін қорғай алу үшін 1917 жылы құрған партиясының аты «Алаш» болған. Және партияның hәм «Алаш Орда» үкімеетінің төрағасы болып Әлихан Бөкейхан (1866-1937) сайланды. Әлихан «алаш» сөзінің мән-жайын білгісі келіп тағы бір майдандас алаш қайраткері Халел Досмұхаммедтен (1883-1939) алаш сөзінінің қалмақтар арасында қандай мағнада қолданатынын сұраған. Өйткені Халел қалмақтармен жақындау болып, қарым-қатынас болғанға меңзейді. Хәлел “Алаш” не сөз? Атты жазбасында былай: « “Қазақтың ” 12 нөмірінде “Оқшау сөз” жазған “Қыр баласына” жауап: Орал облысында Уральски казачи воинскаға қараған қалмақтар бар, “Қыр баласының” өтініші бойынша, “Алаш” деген қалмақ тілінде сөз бар ма? Мағынасы қазақша не болады? дегенімде қалмақтар айтты: “Қалмақ тілінде “Алаш” деген сөз бар, қазақша мағынасы – өлтіргіш, аямаушы, жаугер” деп. “Алаш” деп қалмақтар жақтырмаған орында айтады. Жаны ашымай хайуанатты көп өлтіре беретін аңшыларды да қалмақтар “Алаш” деп атайды. Доктор Халел Досмұхамедов»,-деп жазған. /10-39/. Хәлел Досмұхаммедтың әңгімесіне қараған Бабыр заманын ғасырлар уақыт өтсе де, Бабыр алаш (الجه) сөзінің мән-мағнасы, этимологиясы туралы айтқан пікір XX ғасырда өмір сүріп жатқан қалмақ қауымының арасында Бабыр жазған мағнасы дәл келіп, қолданыста келе жатқанын байқатады.

Бабыр Қазақ хандары Әдік Сұлтан мен Қасым ханды былай еске алады: «Өзгеден кіші, тағы бір қыздан үлкен Сұлтан Нигар ханым еді. Оны Сұлтан Mahмұд мырзаға ұзатқан-ды. Мырзадан Сұлтан Уайыс атты бір ұлы болды. Оның әңгімесі осы тарихта келтіріледі. Сұлтан Mahмұд мырза өлгеннен кейін Нигар ханым ұлын алып, ешкімге хабар қылмай Ташкентке, ағаларына барып еді. Шейбани хан Ташкент пен Shahрохие қалаларын басып алғанда Нигар ханым он-он екі моғол нөкерімен қашып, Әдік Сұлтанға барды. Бірнеше жылдан соң Әдік Сұлтанға тиді. Ол Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы нәсілінен, қазақ Сұлтандарының бірі болған. Әдік Сұлтаннан екі қызы болды. Бірін Шейбан

Сұлтандарына және бірін Сұлтан Саид ханның ұлы Рашид Сұлтанға берді. Әдік Сұлтаннан соң Қазақ ұлысының ханы Қасым хан болды. Әңгімелерге қарағанда, Қазақ хандары мен Сұлтандарының арасында ешкім ол ұлысты Қасым хандай берік қолға алып билеген емес. Ерікті әскері үш жүз мыңға жуық болған. Қасым хан өлген соң Нигар ханым Қашғарға, Сұлтан Саид хан қасына келді».1 -14/ (اوزکالار دین کیچیک بیر قیز دین اولوق سلطان نگار خانیم ایدی کیم سلطان محمود میرزاغه چیقاریب ایدیلار. ...بیر نیچه ییل دین سونک ادیک سلطان غه کیم چنگیزخان نینگ اولوق اوغلی جوجی نسلی قزاق سلطان لاریدین

دور بیردیلار) Бабырдың Қазақ хандығы жайын жақсы білгенін жоғарыдағы әңгімеден байқауға болады.

«Бабырнама» кітабының түпнұсқасы түркі тілінде өте түсінікті, жеңіл, қысқа сөйлемдермен жазылған. Бабыр тілін бүгінгі заманда бізге жатсындырған екі себеп бар: біріншісі – арадан ғасырлар өткендігі, екіншісі – осы уақыт аралықта түріктестес халықтардың жазу графикасы үш рет ауысты. Әрине өз халқының қалауы емес. Бәлкім түрік халықтар арасында тілінің бір-бірінен алшақтатып, олардың жан дүниесін, ортақ мәдениетінің ортақ өзегін жою болды. Мәселен: түркілер араб, латын, криллицаға ауысып, өзегеше таңбалармен түсінік кеңістігі өзгерген сайын психологиялық болмысы да өзгере берді. Оған айғақ бірі нанғ алма деп жазса, енді бірі-нон, олмо деп жазды. Сөйтіп екеу ара тілдерінен өзгеше дыбыстар шыға бастады. Соның салдарынан екі жақта Бабыр тілінен алыстай берді. Оның мөлшерін бұйырса «Бабыр сөздігін» аяқтаған соң есепке алып, зерделели бастауға мүдделіміз.

Бабыр Қазақ хандығын жақсы білген. Оған Қасым ханға берген бағасы дәлел.- оған: Сұлтан Нигар ханымды «Сұлтан Әдіктен соң қазақ ұлысының ханы Қасым ханға тиді. Әңгімелерге қарағанда қазақ хандары мен Сұлтандарыарасында аталған ұлыста ешкім Қасым ханның билеген кеңістікті өз билігіне ала алмаған. Оның жауынгерлерінің саны үш жүз мыңға жуыққа жеткен еді.»,-деп баға берген. (1.14) (ادیک سلطان دین سونک قزاق اولوسی نینگ خانی قاسم خان الدی. دیرلر کیم قزاق خان و سلطان لاری نینگ اراسیدا هیچ کیم اول اولوسنی قاسم خان چه ضبط قیلغان ایماستور. چریکی نی اوچ یوز مینک کا یاووق چینارلار ایدی) Бабырдың Қасым ханға ондай баға беруі – аса маңызды һәм шындықтың тарихи мәйегі. Өйткені біріншіден, Бабыр патша – Қасым ханның замандасы, екіншіден, Бабыр негізін қалаған тарихта теңдесі жоқ ұлы империясы жүздеген жылға жалғасып, адамзат мәдениеті мен руханиятына баға жетпес жәдігерлер қалдырған тұлға ретінде Қасым ханға берген бағасының айрықша мәні бар. Сол себептен Қасым ханның Қазақ хандығындағы ерекше орнына тереңірек көңіл бөліп, зерделеуге тиіспіз. Оның бір айғағы Қасым хан қыпшақ даласын түгелдей Қазақ хандығының иелік етуіне жол ашты.

Бабыр аталған кітабында «қазақ» сөзін түрлендіріп, әртүрлі мағынада қолданған. Мәселен: *«еркіндіксүйгіш», «халықшыл»* сынды ұғымдарға сыйдырып пайдаланған. Солардың бірсыпырасы мынадай:

«ایکینچی قیزمینیگ والدم قتلق نگار خانیم ایدی. اکثر قزاق لیق لار دا و فترت لارده مینینگ بیلان بیله ایدی لار»

«Екінші қыз менің анам Құтлық Нигар ханым еді. Көбінесе қазақлықтарда таққа таласып бүлік шыққанда менімен бірге еді».

Бұл сөйлемде анасы Құтлық Нигар ханымның автормен қазақлықтарда бірге болғанын ескерсек, Бабыр анасын қарақшылық пен барымта жасауға өзімен бірге алып жүрмесі анық. Сондықтан «қазақ+лық» аталған мәтінде орталық

биліктен шеттеп, еркін жүрісті меңзейді. Бұл жайт үш себепті орын алуы мүмкін: бірі – таққа таласқан қарсыластың қуатты болуынан даланы пана тұтып, қашқын күйде жүруі. Екіншісі – орталық билікке бағынғысы келмейтіндер далада аң аулап, сәтті уақытын күтіп тіршілік ете тұруы. Үшіншісі – болмыс-табиғаты қалалық тіршілікті сүймейтін жандар, қазақылық өмір салтын ұстанады. Олар – даладағы еркін өмірді қалайтын адамдар. Мұндай жайттар «Тарих-и Рашиди» кітабында да жазылған.

Бабыр тағы да әкесінің әмірлерін таныстырып баға берген тұсында «қазақ» сөзінің тіркесін былай қолданған: «...Тағы бірі Қасымбек еді. Қаушын (ру) еді. Бұрынғы Әндіжан қосынының бектерінің бірі еді. Асанбектен соң менің жанымда билік иесі болды. Өмірінің соңғы кездерінде билігі мен беделі артты және өксімеді. Мәрт кісі еді. Бір мәрте Касан өңірін шапқан өзбектің артынан барып жайпап тастаған. Омар Шейх мырза қасында қылыш сермеп жүрген-ді. Иасы кешіті (өткелі) ұрысында да жақсы шабысты. Қазақлықтарда Мәсша тауынан Сұлтан Mahмұд ханның қасына бармақ ниетін қылғанда Қасымбек айырылып, Хұсрау shah қасына кетті. Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөз тіркесі «еркін өмір салтындағы далалық» деген ұғымды білдіреді. Бұл адамдар өмірден шаршап-шалдыққанда жайлауға барып демалып, бой жазған жағдайды меңзейді. Екінші жағынан түркілер қаншалықты қалада тұрса да далаға, оның еркін өміріне сағынышы жоғалмаған. Сондықтан «Бабырнама» кітабын өзге тілдерге аударма жасаған аудармашылар «қазақлық» сөзін «барымта» деп бір сарында аудара берген. Бұл – бір сөздің түрленіп, бірнеше мағынада қолданғанына көңіл бөлмегеннен туындап отырған жайт. Өйткені «қазақлық» тіркесін барлық жерде «барымта» деп тәржімаласақ, Бабыр патша барымтаға барып жүрген болса, оның есімі ұлы патша қатарында ұлы барымташы деген атпен де танылар еді. Барымта жасау – Бабыр табиғатына жат қылық.

«Қазақылық» тіркесін Бабырдың мына сөйлемінен қарайық. Онда: «...Тағы бірі Уәйіс Лағәри еді. Самарқандтық Тоқшы елінен еді. Омар Шейх мырза қасында соңғы кездерде өте жақын жүрген еді. Менімен бірге қазақлықтарда жүретін. Ақыл-парасаты жақсы еді. Біршама бүлікшіл еді», – деп жазған. Бұл мәтінде де «қазақлық» барымташылық мағынадан алыс тұр. Себебі олжасы жоқ бұл қандай барымташылық? Бабыр барымтаға шыққан болса қай жерге барымта жасап, қандай малмүлікті олжалағанын бір рет болса да айтар еді.

Бабыр Сұлтан Ахмет балаларының жайын жазғанда «қазақлық» сөзін тағы да қолданады. Онда: «...Үшінші қызы Айша Сұлтан бегім еді. Бес жасында Самарқандқа келгенде маған атастырған еді. Соңыра жорықтарда Хожәндқа келді, алып едім (үйленген едім). Самарқандты екінші рет алғанда біргәне қызы болып еді, неше күн соң тәңірі рақметіне барды. Ташкенттің бүлігінен бұрынырақ әпкесінің түрткісімен менен шықты (ажырасты)». Бұл мәтінде «қазақ+лық» сөзі «жорықтар» дегенді меңзейді. Бәлкім, партизандық тұтқиылдан жасалатын жорықтар болып тұрған.

Бабыр осында Айшаның жалғыз қызы болғанын «біргәне қыз» деп береді. Бабыр Сұлтан Әбу Саид мырзаның балалары жайын айтқанда:

«اوچونچی قزاق بیگیم ایدی»

«Үшінші Қазақ бегім еді», – деп жазды.

Бабыр кітабының тағы бір тұсында «Қыпшақ» деген жазылады. Онда:

«خسرو شاه ایدی ترکستان لیق قپچاق دین دور» *«Хұсрау шаһ еді, ол түркістандық қыпшақтан дүр»*, – делінген.

Осы Қыпшақ тайпасы кейінгі тарихта қазақ халқының құрамындағы бір ру болып аталады. Сол кезде қазақ халқынан бөлек тарихнамаларда аты аталып жүрген ру-тайпалар кейін қазақ құрамына енгенін көреміз. Бұл жайтты дерекпен зерделесек, «қазақ» сөзінің этимологиясын анықтауға септігін тигізеді. Ал Түркістан түркі тайпаларының біртұтас ел болғандығының атауы еді. Өйткені тарихшылар Түркістан атауын тілге тиек еткенде түркі елін меңзейді. Сондықтан Қазақ елі тарихи Түркістан кеңістігінің бір бөлігі болып, жаңаша атаумен тарихи арнасында өз Елдігін атажұртында жалғастырып келеді.

Бабыр еңбегінде 1496 жылғы оқиғаларды баяндағанда «қазақ жігіттер» деген тіркесті қолданған:

«تولون خواجه مغول نی ایکی اوچ یوز قزاق بیگیت لار بیله ایلغار بیاردوک»

«Төлен қожа моғолды екі-үш жүз қазақ жігіттермен жорыққа аттандырдық».

Бұл мәтіндегі «қазақ жігіттер» сөз тіркесіне зер салғанда «қазақ» сөзі «партизандық іс-қимылға шыңдалған ерікті жауынгер» дегенге саяды. Бабыр «қазақ» сөзін осы мағынада қолданғанын кітаптың тағы бір тұсында көреміз:

«تولون خواجه آتلیق بارین نینگ مردانه و سرآمد و قزاق بیگیت لار یدین ایدی. آتام غمر شیخ میرزا رعایت قیلیب ایدی و هنوز رعایت قیلماق ته ایدی. مین خود تربیت قیلیب بیگ قیلیب ایدیم. عجب مردانه و قزاق بیگیت ایدی. رعایت ارزنده سی ایدی»

«Төлен қожа атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жанашырлық қылып еді, қазір де жанашыр болып жүр. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Ғажап ер және қазақ жігіт еді. Жанашырлыққа лайық еді».

Бабыр біз негізге алған түркі тілінде жазылған «Бабырнама» кітабының 86 және 88-беттерінде де «қазақ+лық» тіркесті қолданған. Сонымен бірге моғол ұлысы туралы өз көзқарасын білдірген. Онда:

«مینینگ آنم قاشیدا مینگ بیش یوز ایکی مینگ گا یاووق مغول اولوسی دین بار ایدی. ینه حصاردین حمزه سلطان و مهدی سلطان و محمد دوغلت الار بیله اوهمونچه چاغلیق مغول کیلیب ایدی: همیشه یمانلیق و بوزوقچی لیق مغول اولوسی دین بولاکیلگاندور»

– *«Менің анамның қасында мың бес жүз, екі мыңға жуық моғол ұлысынан бар еді. Тағы hисардан Әмзе Сұлтан, Меди Сұлтан және Мұхаммед дұғлат. Олармен бірге де соншалық моғол келіп еді. Қашанда жамандық пен бұзақылық моғол ұлысынан болатұғын»,* – делінген.

Осы тұста моғол ұлысына қатысты Бабырдың берген бағасына тоқтаған себебіміз: ол моғол, қазақ, тағы басқа ұлыстарды бір-бірінен ажыратып, оларға өз көзқарасын анық білдіріп отырған. Мұнда Бабыр өзінің моғол еместігін нақтылап тұрса да, еуропалық ғалымдар оның Үндістанда құрған империясын Моғол империясы деп атағанының жөні жоқ екенін көрсетеді. Оларға Бабыр империясын Моғол империясы деудің не қажеті болған? Екінші мәселе – парсы және түркі тарихшылары Шыңғыс хан мен оның ұрпақтарын «моғол» деп жазады. Ал қазақ ғалымдары оны моғол, моңғол, монғұл, моңғұл, тағы басқа түрлендіріп жазып жатады. Оны қалай түсінеміз? Тарихта бір шындық бар. Ол жаулаушы ел ұдайы жаулап алған жергілікті күшті елдің құрамына еніп, ассимиляцияға ұшырап, сол елдің болмысының бір бөлшегіне айналып

отырған. Еуропалықтар, арабтар, парсылар һәм түркілер осындай тарихи процестерді басынан өткізіп, талай рет өзге ұлыстарды өз құрамына енгізіп, бойына сіңіріп отырды. Сондай заңдылық негізінде Түмен Балтабасұлы (1884-1957): «Бұл жерден кімдер кетіп, кім қалмаған?! Қара жер қаза жетсе кімді алмаған?! Қызылбас, Қытай, Қыпшақ, Қырым, Қырғыз, Айладыр алтау болса, Қалмақ жетеу – Ерлерден ертедегі қалынған жер», – деп жырлағандай, қазақ халқы да жеті жұртты өз бойына сіңіріп келді.

Бабыр тағы бір әңгімесінде:

«اندجان دا قیشلاماق دین غنیم کیشی سی گا هیچ ضرر و آسیبی ییتماس بلکه اوغورلیق و قزاق لیق بیله کوچلاتماکی نینگ احتمالی باردور»

«Әндіжанда қыстаудан жаудың кісісіне еш зарары мен зияны тимес, бәлкім, ұрлық пен қазақылықпен бірге күшейіп кетулерінің ықтималы бар», – деген еді. Сондай-ақ:

«اوشبو قیشلاق ته ایکاندا خدای بیردی توغچی کیم یانگی رعایت قیلیب بیگ قیلیب ایدیم. ایکی اوچ قاتلا توشوب تنبل نینگ قراغینی باسیب باشلار کیسیب کیلتوردی. اندجان و اوش نواحی سیدین هم قزاق ییگیت لار : عیارلیق بیله تینمای باریب ایلقی لارین سوروب کیشی لارین اولتوروب بسیار عاجز قیلدیلار»

«Сол қыстауда болғанда Құдайберді Тоқшыға мейір-шапағат көрсетіп, бек қылып едім. Ол екі-үш рет қайта барып Тәнбәлдің қарсылығын басып, басын кесіп алып келген. Әндіжан мен Ош өңірінде де қазақ жігіттер әииарлықпен тынбай шабуылдап, жылқыларын айдап, кісілерін өлтіріп, қатты әлсіреткен болатын». Бабыр жоғарыдағы үзінділерде «қазақты», «әииар» сөзімен балама сөз етіп қолданған. «Әииар» сөзіне парсы түсіндірме сөздіктерінде былай анықтама берілген: «әииар – шапшаң, батыр, зерек, епті, жасампаз және сиқыршы адам. IX ғасырда керуен жолын кесіп, алған олжаларын халық игілігіне жаратып жүретін мәрт, жауанмәрт, жауынгер, батыр». Жақып ибн Лейс Саффар есімді әииар 868-878 жылдары әииарлар топтарының қолдауымен Бағдаттағы халифаға қарсы шығып, Иран мен Ауғанстан аймақтарындағы Кабул, Герат, Керман және Фарс территориясын халифатқа бағынбайтын дербес, өз билігіндегі ел деп жариялады. Сөйтіп, Иранның шығыс өңірінде орналасқан Систанда Зәрәнж қаласын астана етіп, алғаш рет халифаттан тәуелсіз саффари үкіметін құрды.

Бабыр өз шығармасында «қазақ» сөзін молынан қолданып, лексикалық мағынасын зерттеп-зерделеуге зор мүмкіндік береді. Оның еңбегінде кездесетін «қазақ» сөзінің тізімі әрі қарай жалғаса береді. Тек қана осы тұста Бабырдың айтқан ойынан ой туып, бір ұрымтал сөздің реті келіп тұр. Бабыр Үндістан елін жаулап алғандығы туралы айтқанда, ол елдің өткеніне біраз көз жүгіртіп, кітабында былай жазған:

«حضرت رسالت زمانیدین بو تاریخ قه چه اول یوز پادشاه لاری دین اوچ کیشی هندوستان ولایتیغه مسلط بولوب: سلطنت قیلیب تورلار. بیر سلطان محمود غازی و اولادی هندوستان مملکتی دا مدت مدید سلطنت تختی غه اولتوروب تولار ایکینچی سلطان شهاب الدین غوری و قول لاری و توابعی کوب ییل لار بو ممالک دا پادشاه لیق سوروبتورلار. اوجونچی مین دورمین»

«Әзіреті Рәсул заманынан бұл тарихқа дейін жүздеген патшадан үш кісі Үндістан уәлаятын жаулап, салтанат құрған. Бірі – Сұлтан Маһмұд Ғазналық және әулеттері Үндістан мемлекетінде ұзақ уақыт патша тағында отырған. Екіншісі – Сұлтан Шаһабеддин ғури мен айналасындағылар көп жыл бұл мемлекетте патшалық құрды. Үшіншісі мен дүрмін». Бабыр осы мәліметті бере тұрып, Үндістан тарихына шолу жасап, пікір білдіреді. Онда ол:

«ولی مینینگ ایشیم اول پادشاه لارنینگ کا اوخشلماس: نی اوچون کیم سلطان محمود هندوستان نی کیم مسخر قیلدی: خراسان تختی انینگ تحت ضبطی دا ایدی و خوارزم و دارالمرز سلاطینی انگا مطیغ و منقاد ایدی. سمرقند

پادشاهی انینگ زیر دستی ایدی: چریکی ایکی لک بولماسا خود بیر لک ته نی سوز ایدی. ینه غنیم لاری راجه لار ایدی. تمام هندوستان بیر پادشاه دا ایملس ایدی. هر راجه بیر ولایت ته اوزباشی چه پادشاه لیق قیلور ایدی»

«Бірақ менің ісім ол патшалардікіне ұқсамайтын, не үшін десек, Сұлтан Маһмұд Үндістанды жаулап алды, Хорасан тағы оның билігінде еді және Харезм шекаралас Сұлтандар оған бағынышты болған. Самарқанд патшалығы оның қол астында еді. Ерікті әскері екі жүз мың болмаса да, өзі бір жүз мыңды құрайтын. Әрі жаулары ражалар еді. Бүкіл Үндістан бір патшалық емес-ті. Әрбір ража бір уәлаятта өз басына патшалық құрған еді».

Бабырдың әңгімесіне мұқият зер салғанда бүгінгі біртұтас Үндістан атты ірі мемлекеттің түркі патшаларының сол елге жасаған жорықтары әрі өктем саяси билігінің арқасында ражаларын біріктіріп құрған бір ел екендігін байқаймыз. Дәл осылай Қытай, Ресей, Мысыр және мұсылман Таяу Шығыс, Еуропа елдерінің біртұтас ел болып бірігуіне түркі билеушілері әсер етті. Бабыр мен Әмір Темір ұрпағымын, сол үшін күресіп жүрмін демеді. Ол түркімін деген сыңай танытып түркі әдебиетінің теориялық еңбегін жазды, түркі тілін дамытып, сол тілде прозалық, поэзиялық шығармалар жазды. Сол себепті оның өмірлік жетістіктері мен шығармалары барлық түркітектес халықтың ортақ қазынасы іспеттес. «Түркілік» ұғым барлық түркітектес халық үшін тарихи-саяси һәм рухани-мәдени тұрғыдан маңызы зор екендігін қазақ ғалымдары кеңестік дәуірдің өзінде терең ұға білген. Сол үшін де өз тұжырымын жасап жариялаған. Әрі 1967 жылы жарық көрген «Ертедегі қазақ әдебиеті хрестоматиясы» атты оқу құралына енгізіп, тарихи батыл қадам жасаған. Олар: «Қазақ халқының құрамына енген рулар ерте замандарда Орта Азия мен Қазақстанды, оңтүстік-шығыс Сібірді, орта және төменгі Еділді, Каспий жағалауларын мекендеген; кейін әзірбайжан, түрікмен, қарақалпақ, өзбек, қырғыз, ұйғыр, хакас, башқұрт, татар халықтарының құрамына енген ру-тайпалармен аралас, көршілес өмір сүрген. Сол себепті ертедегі қазақ тайпаларының тарихы да, оның әдебиеті де осы тайпалардың экономикалық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланысты.

Ерте уақыттарда арғы-бергі тарихтарда аталатын скиф, ғұн, қаңлы, сақ, сармат, алан, қарлұқ, хазар, оғыз, құрман – бәрінің шыққан тегі бір. Олар – ерте замандарда Қытай мен Рұм (Византия) аралығын мекендеген түркілер. Түркі, моңғол ру тайпалары үнемі бір орында, әуелгі мекен еткен жерінде отыра бермеген. Кейде өзара жауласып, соғысу салдарынан, кейде басқа жақтан келген бөтен тайпалардың жорығы салдарынан да бір жерден екінші жерге, бір өлкеден екінші өлкеге көшіп, мекендерін жиі өзгертіп отырған. Әсіресе Александр Македонскийдің жорығы, ғұндардың қоныс аударуы, арабтардың жаулап алуы, моңғолдардың шабуылы, онан кейінгі түрлі жаугершіліктер әлгі тайпаларды жойқын қырғынға ұшыратып отырды.

Кейін қазақ халқының құрамына енген ру-тайпалардың бірқатары біздің заманымызға дейінгі IV ғасырда Сырдарияның орта, жоғарғы ағысын, ал I ғасырда Ыстықкөл төңірегін мекендеген. Біздің заманымыздың алғашқы ғасырларында Шу, Талас, Қаратау, Сарысу алабын, VII-VIII ғасырларда Орталық Азия мен оңтүстік-шығыс Сібір территориясын, X-XIV ғасырларда орта, төменгі Еділ және Каспийдің шығыс, солтүстік, батыс жағалауларын мекендеген». Бұл тұжырым қазақ халқының тарихи әрі түркілік санасының өшпестен жаңғырып келе жатқанын көрсетеді.

Сондай-ақ қазақ өнерін зерттеуші фольклорист ғалым Ақселеу Сейдімбек (1942-2009) әу бастан қазақтың түркі тарихымен сабақтас екендігін жазған. Ол: «Түркілік мәдениет әлдекімнің қалап-қолдауын немесе мүсіркеуін қажет ете ме? Ол тарихи бар ақиқат емес пе? Тарихи ақиқат құбылысты кемел ғылыми зерде ғана жеріне жеткізе тани алса керек. Өкінішке орай, әзірше әрісі шығыстануда, берісі түркологияда шешімін күткен проблемалар шаш-етектен», – деп ой түйіп, тұшымды жауап іздейді. Содан ол «Қазақ әлемі» атты этномәдени пайымдау еңбегін жазды. Онда қазақ тарихы мен өнерін түркілік тарих һәм өнерімен бір кеңістікте, бір қайнардан сусындағанын дәйектеп, дәлелдей түседі.

Біз «қазақ» сөзінің шығу тегіне зер салып, зерттегенде Абай Құнанбайұлының пікірін де ескергеніміз жөн болар. Абай: «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққандығы туралы» әңгімесінде көп жайтты айтқан. «Есте жоқ ескі мезгілде, маңғұлдан бір татар аталған халық бөлінген екен. Қытайлар «татан» деп жазды. Асыл түбі қазақтың – сол татар. Осы күнде де қазақтың төре нәсілдері өзін-өзі біз татармыз деп айтысады. Онысы біз келімсек емес, түпсіз емес, таза тұқымбыз деген орынға айтылады, татардың кім екенін білгендігімен айтқаны емес», – деген пікіріне қарағанда Абай Нәдір шаһ Афшар (1100-1160 һижри қәмәри, 1688-1748 милади) заманында өмір сүрген тарихшы Әбуасан ибн Мұхаммед Әмин Гүлістане жазған «Можмәл-от-Тәуарих» атты кітабын оқығанға ұқсайды. Өйткені Абай алыстан сермеп, «қазақ» сөзінің тарихын VII-VIII ғасырларда Ислам дінінің түркі даласына келуімен ұштастырып, маңғұлдан шыққандығына тоқтаған.

Ескерту: *«Қазақ» сөзі әуелі әскери бір топқа берілген. Сосын бір саяси одаққа теңелген. Соңында арнаулы бір қауымның есіміне айналған», – деп жазылған «Исламдық қауымдастықтар тарихы» атты кітапта.*

«لاپیدوس در کتاب تاریخ جوامع اسلامی عنوان می کند که "کلمه قزاق ابتدا به یک طبقه نظامی اطلاق می شد، سپس به یک اتحادیه سیاسی اطلاق گردید و نهایتا به عنوان نام یک گروه خاص قومی قرار گرفت»

Түйіндеп айтқанда: Бабырнама түркі тарихы, тілі, мәдениетінің айқын болмысын көрсете алатын сарқылмас қазына. Сол себептен бабырнаманың түсіндірме сөздігін дайындауды жұмыс жоспарымызға енгзіп отырмыз. Бабырнама сөздігі дайын болған соң түрік халықтарының (қазақ, өзбек, қырқыз, османлы, әзірбайан, түрікмен, татар, ұйғыр, құмық, қарашай, сібір түріктері тағы басқалары Бабырдың түркі сөздерінен қаншалықты үлес алғанын анық көрсете алады.

Әдебиеттер

Заһиреддин Мұхаммед Бабыр. 1387 (2008). *Бабырнама.* Баспаға дайындаған: Һедаятолла Һедаят. Ауғанстан. Мазар Шәріп, «Ұлықбек мәдени қоры» баспасы.

Заһиреддин Мұхаммед Бабыр. 1993. *Бабырнама,* орыс және өзбек тілдеріндегі аударма бойынша ықшамдалған аудармасын жасаған: Байұзақ Қожабекұлы. «Атабек» баспасы, Алматы.

Заһиреддин Мұхаммед Бабыр энциклопедиясы. 2017. Ташкент.

«Қазақ» газеті, 1998. "Қазақ энциклопедиясы" Бас редакциясы. Алматы.

Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. 2014. *«Тарих-и-Рашиди».* Текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. «Сенім» баспасы, Тараз Мемлекеттік университеті.

Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. 2020. *«Тарих-и-Рашиди».* 1- кітап. Текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей, «Оғыз хан» баспасы, Тehран.

Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. 2020. *«Тарих-и-Рашиди».* 2- кітап Текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. «Оғыз хан» баспасы, Тehран.
Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. 2020. *«Тарих-и-Рашиди».* Текстологиясын жасаған, түсіндірмесін жазған: Ислам Жеменей. «Оғыз хан» баспасы, Тehран.
Мырза Мұхаммед Қайдар Дұғлат. 2020. *«Тарих-и-Рашиди».* Парсы тілінен қазақ тіліне аударған, түсініктеме жазған: Ислам Жеменей. «Қазақ университеті» баспасы, Алматы. - 1-кітап. 2-кітап.
«Тарих-и-Рашиди әдеби әлемі». 2009. Алматы.

«БАБУР-НАМЕ» КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК В ИССЛЕДОВАНИЯХ ПРОФЕССОРА Т.И. СУЛТАНОВА

Жигульская Дарья Владимировна*

Аннотация

В статье анализируются работы основателя и первого заведующего кафедрой Центральной Азии и Кавказа Санкт-Петербургского государственного университета, безусловного лидера российского туркестановедения, доктора исторических наук, профессора Т.И. Султанова, посвященные сочинению Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме», в частности, статьи ***«О прижизненном автору списке «Записок» Бабура», «Записки» Бабура как источник по истории моголов восточного Туркестана и Средней Азии»*** и ***«Обстоятельства и время написания «Бабур-наме».***

Обобщаются результаты тематических исследований Т.И. Султанова, характеризуется особый вклад ученого в изучение «Записок» Бабура как источника по средневековой истории целого субконтинента: Средней Азии, Афганистана и Индии.

Ключевые слова: *Захириддин Мухаммад Бабур, «Бабур-наме», профессор Т.И. Султанов, российское туркестановедение.*

"BABUR-NAME" AS A HISTORICAL SOURCE IN THE RESEARCH OF PROFESSOR T.I. SULTANOVA

Annotation

This article analyzes a series of scholarly works on the Memoirs of Zahir ad-Din Muhammad Babur, known as the 'Baburnama', written by professor Tursun Sultanov, the founder and first chair of the Department of Central Asia and the Caucasus at St. Petersburg State University and a figure of undisputed prominence in the field of Central Asian Studies in Russia. Among these writings are "Manuscript of Babur's Memoirs Made During the Author's Lifetime," "The Memoirs of Babur as a Historical

* Доктор исторических наук, доцент, Факультет глобальных процессов МГУ имени М.В. Ломоносова; Старший научный сотрудник, Институт востоковедения РАН, dvzhigulskaya@gmail.com

Source for the Study of the Moghuls in East Turkistan and Central Asia," and "The Conditions and Date of Composition of the 'Baburnama'".

Sultanov's argument for Babur's Memoirs as a valuable source for the Medieval History of Central Asia, Afghanistan and India is given special attention.

Key words: *Zahiruddin Muhammad Babur, 'Baburnama', professor Tursun Sultanov, Central Asian Studies in Russia.*

Исторические записки Бабура, написанные на среднеазиатском тюрки и известные под названием «Бабур-наме», относятся к числу редких памятников позднесредневековой мусульманской литературы, которые заключают в себе не только богатый фактический материал, но позволяют почувствовать дух времени, ощутить непосредственно пульс жизни современного автору общества. Это широкое и многогранное произведение в сущности является портретом целой эпохи, отражающим восприятие Бабуром окружающей действительности. Правдивость и эмоциональная напряженность повествования делают это произведение привлекательным и для сегодняшнего читателя. Научная литература о «Записках» Бабура богата и продолжает пополняться.

В докладе анализируются ключевые работы основателя и первого заведующего кафедрой Центральной Азии и Кавказа Санкт-Петербургского государственного университета, безусловного лидера российского туркестановедения, доктора исторических наук, профессора Т.И. Султанова, посвященные сочинению Захириддина Мухаммада Бабура «Бабур-наме», в частности, статьи ***«О прижизненном автору списке «Записок» Бабура», «Записки» Бабура как источник по истории моголов восточного Туркестана и Средней Азии»*** и ***«Обстоятельства и время написания «Бабур-наме».*** Обобщаются результаты тематических исследований профессора Т.И. Султанова, характеризуется особый вклад ученого в изучение «Записок» Бабура как источника по средневековой истории целого субконтинента: Средней Азии, Афганистана и Индии.

В работе профессора Т.И. Султанова ***«О прижизненном автору списке «Записок» Бабура»,*** опубликованной в 1985 г., поднимается важный вопрос о первом переводе источника «Бабур-наме» на персидский язык. Еще историк XVII в. Фиришта писал о том, что сочинение Бабура было переведено на персидский язык в годы правления Акбар падишаха (1556-1605) Хан-и ханом, сыном Байрам хана [Та'рих-и Фиришта, 1247/1832: 394]. Мнение о том, что первый перевод на персидский был выполнен после смерти Бабура, было широко распространено и в научной литературе [Азимджанова 1977, 7-9; История Индии…, 1968, 376; Стори, ч.2, №690, 1972]. Между тем профессор Т.И. Султанов утверждал, что полный перевод «Записок» на персидский язык был осуществлен еще при жизни Бабура.

Основанием для такого утверждения послужил прижизненный Бабуру список рукописи, хранящийся в тегеранской библиотеке Салтанати (инв. № 2249). Изначально рукопись принадлежала тимуридским государям Индии и лишь в первой половине XIX в. попала в Иран (была приобретена библиотекой Дарайи г. Тебриза). Первое по времени известное нам печатное сообщение об этой уникальной рукописи относится к 1960 году и принадлежит З.В. Тогану

[Togan 1960, 444]. Второе сделал в 1977 году Бадри Атабай [Фихрист-и тарих…, 1397/1977-78, 460-463]. Ссылаясь на вышеупомянутые публикации, профессор Т.И. Султанов отмечает, что «эта прекрасная по исполнению и сохранности рукопись представляет собой сборный том, состоящий из пяти частей. Интересующие нас «Записки» составляют четвертый раздел рукописи (стр. 457-1012). Тюркский текст сочинения написан черной тушью и имеет огласовки; между строками тюркского текста красными чернилами вписан его дословный персидский перевод. На полях отдельных страниц имеются приписки на тюрки, разъясняющие смысл трудных для понимания слов текста». Несмотря на разные сведения о датировании рукописи З.В. Тогана и Б. Атабая (931 и 935 г. хиджры), очевидно, что она содержит в своем составе именно прижизненный автору список «Записок»: Захир ад-Дин Мухаммад Бабур умер 6 джумада I 937 года хиджры (26 декабря 1530 г.) [Султанов 1985, 73-74].

В другой статье профессора Т.И. Султанова ***«Записки» Бабура как источник по истории моголов восточного Туркестана и Средней Азии»,*** изданной годом позже, анализируются возможности использования обозначенного произведения как исторического материала о моголах и Моголистане. Известно, что Бабур состоял в родстве с могольскими ханами, некоторое время даже жил среди моголов, в его окружении всегда было немало могольских беков и простых воинов с их семьями. «Все это позволило ему, тонкому и вдумчивому наблюдателю, составить вполне определенное представление об обитателях Моголистана» [Султанов 1986, 254].

При этом профессор Т.И. Султанов отмечает неопределенность термина «могол»: **«**Остается не выясненным до конца и само значение термина могол. Кто такие моголы Моголистана и Восточного Туркестана XIV—XVII вв.: представители царствовавшей тогда в Восточном Туркестане и Семиречье династии и конгломерат подчиненных им тюрко-монгольских кочевых племен Моголистана? Сословие на службе у ханов Чагатаидов или особый этнический коллектив? На эти вопросы нет однозначного ответа, обоснованного материалом источников» [Султанов 1986, 253].

Примечательно, что и Бабур отличает моголов от «кочевых узбеков», казахов, чагатаев, сартов, от горных племен Андижана и т. д., но при этом не разъясняет значение часто употребляемого им термина «могол». На страницах его мемуаров моголы выступают как ревностные хранители своих кочевых традиций в этнографическом, бытовом и ином планах. Так, Бабур приводит подробное описание могольской национальной одежды, некоторых старинных языческих обрядов, торжественного церемониала при дворе могольского хана, могольского войска и общества, особых боевых и призывных кличах (которые назывались «уран») и т.д. Все вышеописанное становится предметом подробного исторического анализа профессора Т.И. Султанова. Полученные при этом результаты, вне всякого сомнения, представляют большую научную ценность не только для исследователей исторического и литературного наследия Бабура, но и для гораздо более широкого круга историков, этнографов, антропологов.

Следующая рассматриваемая публикация профессора Т.И. Султанова ***«Обстоятельства и время написания «Бабур-наме»***, изданная в 1992 г., обобщает результаты предыдущих исследований. При этом автор использует

весьма редкий методологический подход. Статья представляет собой «источниковедческую работу, специальной темой которой выбран предмет творческой истории «Записок» Бабура» [Султанов 1992, 87].

Один из важных вопросов, который поднимает в своей работе профессор Т.И. Султанов, касается времени создания сочинения Бабура. Дело в том, что в самом источнике нет ни строчки относительно того, когда именно замысел составить мемуары начал претворяться в книгу. В противоположность мнению о том, что «Записки» представляют собой «тетрадь-дневник», который Бабур якобы вел с «юных лет», а точнее с середины 90-х гг. XV в. [Кадыров 1980, 64 , 202, 298 и др.], профессор Т.И. Султанов утверждает, что замысел создания мемуаров возник и созрел, видимо, в середине 20-х годов XVI в., при этом «временная связь между увиденным, испытанным, услышанным Бабуром и написанным им не столь пряма и коротка, как это бывает в дневнике…Сказанное не исключает, однако, использования автором отдельных записей, которые были сделаны под непосредственным впечатлением от только что происшедших событий. Такими записями в первую очередь были его собственные письма». Так, профессор Т.И. Султанов заключает: «Для внимательного читателя книги Бабура очевидно, что с первых строк каламом водила уверенная, спокойная рука большого мастера слова, человека многоопытного, посвященного в тонкости профессии литератора. Из содержания мемуаров совершенно ясно, что началу записи предшествовал долгий период переживания автором событий прошлого, размышления о жизни и своем месте в ней. Книга Бабура – результат многолетнего напряжения ума и памяти» [Султанов 1992, 88-89].

Подводя итог, необходимо отметить высокую научную ценность работ профессора Т.И. Султанова по исследованию «Записок» Бабура как исторического источника. Очевидно, что со времени написания последней статьи автора на эту тему прошло более трех десятилетий, и сегодня ученые заметно продвинулись в вопросе изучения наследия Бабура. Однако та скрупулёзность, глубина погружения в материал, а главное, комплексный подход к изучению сочинения Бабура (как, впрочем, и всей истории Центральной Азии), который использует профессор Т.И. Султанов (и в этом является идейным продолжателем научной школы В.В. Бартольда), позволяют ставить его работы в пример новым поколениям исследователей.

Позвольте закончить это сообщение оценкой, которую дал профессор Т.И. Султанов сочинению Бабура. В ней звучат слова большого ученого и человека, всю свою жизнь посвятившего любимому делу – тщательному изучению рукописей, поиску новых источников, разработке новых тем и проблем средневековой истории.

«Органический сплав добротного по качеству материала и вдумчивого анализа, трагедийного пафоса и проникновенной лирики, профессионального мастерства и профессиональной этики – вот причина неповторимой привлекательности и непреходящей научной ценности «Записок» Бабура. «Бабурнаме» – единственное произведение во всей средневековой тюркоязычной литературе, которое по своим историографическим и литературным достоинствам представители старшей плеяды европейских

ориенталистов поставили в ряд с трудами греческих и римских авторов» [Султанов 1992, 92].

Литература

Азимджанова С.А. 1977. *Государство Бабура в Кабуле и в Индии.* Москва.

История Индии в средние века. 1968. Москва.

Кадыров П.К. *Звездные ночи.* 1980. Москва.

Стори Ч.А. 1972. *Персидская литература. Био-библиографический обзор.* В трех частях. 690. Москва.

Султанов Т.И. 1986. «Записки» Бабура как источник по истории моголов восточного Туркестана и Средней Азии». *Turcologica* 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова, 253-267. Ленинград: Наука, Ленинградское отделение.

Султанов Т.И. 1992. «Обстоятельства и время написания «Бабур-наме». *Тюркские и монгольские письменные памятники. Текстологические и культуроведческие аспекты исследования.* 86-96. Сб. статей. Москва. ВО «Наука». Издательская фирма «Восточная литература».

Султанов Т.И. 1983-1984. «О прижизненном автору списке «Записок» Бабура». *Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока. XVIII годичная научная сессия ЛО ИВ АН СССР (доклады и сообщения),* 72-76.Часть I. Москва: Наука, ГРВЛ.

Та'рих-и Фиришта. 1247/1832. Джилд I. Бомбей-Пуна.

Фихрист-и тарих, сафар-наме, сийахат-наме, рузнаме ва джуграфиайи хатти Китабхане-и Салтанати. 1397/1977-78. Талиф-и Бадри Атабай. Тегеран,

Togan Zeki Velidi. 1960. "Tahran kütüphanelerinde Hindistan'dan gelen eserlerde çağatay dil ve temürlü sanat abideleri". *Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 95 (Temmuz), Ankara.

TÜRKİYE'DE BÂBÜRNÂME ÜZERİNE ÇALIŞMALARA KISA BİR BAKIŞ

Muhittin GÜMÜŞ*

Özet:

Harezm Türkçesinin devamı niteliğinde gelişen Çağatay dilinin temsilcisi büyük edip ve dil âlimi Alişir Nevâî'den sonra Çağatay dili ve edebiyatına katkı sağlayan Zahirüddin Muhammed Bâbürşah'ın "Bâbürnâme" adlı eseridir. Türkiye'de Bâbür'ün kendi hayatını anlattığı dünya çapında ilgiye kavuşmuş hâtırat kitabı olarak bilinir. Bu esere Bâbürnâme'den başka Vekāyi', Vâkıanâme, Vâkıât-ı Bâbürî, Vekāyi'nâme-i Pâdişâhî ve Bâbüriyye dendiği bilinmektedir. Dünyanın gelişmiş ilim merkezlerinde; Özbekistan'da, Türkiye'de, bazı Avrupa ülkelerinde Bâbürnâme hakkında söz edilirken Batılı tarihî şahsiyetlerin eserleriyle mukayese ederler. "Bâbürnâme nevi şahsına münhasır bir eserdir" diyenler hiç de az değildir. Yaptığımız çalışmada Türkiye'de Bâbürnâme üzerine yapılan ilmî çalışmaların ne durumda olduğunu ve bu eserin hangi

* Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Mütercim-Tercümanlık Bölümü Öğretim Görevlisi, Bişkek-Kırgızistan. muhittin.gumus@manas.edu.kg

özelliklerinin yansıtıldığını belirlemek, doğru ve hak ettiği değerde anlaşılmasına katkısı olan eserler olup olmadığı konusunda yorumlar yapılmıştır.

Bu çalışmada nitel araştırma ve incelemeler çerçevesinde anlatmaya dayalı tarihî-edebî metinlerin en ilginç örneklerinden biri olan Bâbürnâme üzerine veya ondan yola çıkarak yapılan bilimsel çalışmaların, yazılan makalelerin niteliklerinden söz edilmektedir.

Anahtar kelimeler: *Bâbürnâme, Türkiye'de Bâbürnâme araştırmaları, Bâbürnâme'nin özellikleri.*

A BRIEF OVERVIEW OF STUDIES ON BABURNĀME IN TURKEY

Annotation

The representative of the Chagatai language, which developed as a continuation of Khwarazm Turkish, is Zahir ad-Din Muhammad Babur's "Baburnama", which contributed to the Chagatai language and literature after the great literary and linguistic scholar Alisher Navoi. In Turkey, it is known as Babur's memoirs about his own life, which received worldwide attention. This work is known as Vekāyi', Vakıanama, Vakıat-ı Baburi, Vekayi'nama-i Padishahi and Baburiyye besides Baburnama. In the developed scientific centres of the world, in Uzbekistan, Turkey and some European countries, when they talk about Baburname, they compare it with the works of Western historical figures. Those who say "Baburnama" is a unique work" are not at all few. In our study, we have made comments on the state of the scientific studies on "Baburnama" in Turkey and to determine which features of this work are reflected and whether there are works that contribute to the correct and deserved understanding of this work.

In this study, within the framework of qualitative research and analyses, the qualities of scientific studies and articles written on or based on"Baburnama", one of the most interesting examples of narrative historical-literary texts, are mentioned

Key words: "*Baburnama", "Baburnama" researches in Turkey, characteristics of "Baburnama".*

Giriş

Çağatay dili ve edebiyatının özelliklerini en güzel biçimiyle yansıtan Bâbürnâme modern Özbek ve Uygur Türkçesinin de edebî yazı dili olarak gelişmesine çok önemli derecede etkisi olduğu bilinmektedir. Dil ve medeniyet tarihimizi zenginleştiren şahsiyetlerin eserleri geçmişe olduğu kadar çağımıza ve geleceğimize de ışık tutmaktadırlar. Edebî eserlerin dil, medeniyet, uygarlık, sanat ve estetik değerlerin gelişmesine katkıları dilimizin zengin kavram ve söz varlığı ögeleriyle dolu dolu anlatılabilir. Çağatay Han döneminde Mâveraünnehir'deki edebî Türk lehçesiyle oluşturulan edebiyata Çağatay edebiyatı, "15. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar bütün Doğu Türklüğü tarafından geniş bir coğrafyada tek bir yazı dili olarak kullanılmış ve bu Türkçeyle pek çok eser verilmiştir. Bunlardan bir tanesi Bâbür Şah'ın hatıralarını kaleme aldığı "Bâbürnâme" adlı eseridir. Bâbürnâme Doğu Türkçesinin en güzel mensur eserlerinden biri olarak kabul edilir. Türk kültürüne, tarihine kaynaklık ettiği gibi Türk dilinin o dönemi için de muazzam bir kaynaktır" [Aka 2014, I].

Yöntem

Konuyla ilgili kaynak taraması yapılarak konunun önemi tespit edildikten sonra Bâbürnâme'yle ilgili yazılmış bilimsel makalelerin genel özellikleri, içerik özellikleri, değinmiş olduğu temel düşünceler yorumlama yoluyla ayrıntılı olarak analiz edilmiştir. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır [Yıldırım, ve Şimşek 2008].

Örneklem

Bu çalışmada Bâbürşah ve Bâbürnâme üzerine 2010-2023 yılları arasında Türkiye'deki bilimsel dergilerde yayınlanmış makaleler üzerinden değerlendirme yapılmıştır. 28 çalışmanın içinde 5'i Bâbürşah hakkında olup 23'ü Bâbürnâme eseri üzerinde yapılan araştırma yazılarıdır. https://dergipark.org.tr/tr/search/2?q=Bab%C3%BCrname&section=articles&sortBy=oldest

Türkiye'deki DergiParka kayıtlı Bilimsel Dergilerde Bâbürnâme Üzerine Yazılan Makaleler (2010-2023)

Bulgular

16. yüzyılda yazılmış yani Vekâyî adıyla başlık atılsa da *Bâbürnâme adıyla bilinen eser üzerine Türkiye'de R. Rahmeti Arat(2020) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara* adlı eser (1-629 sayfa) yaptığı çalışmayla kendisinden sonraki çalışamalara çığır açmıştır. Bâbürnâme üzerinde yapılan çalışmaların Ocak 2010- Eylül 2023 tarihleri arasında yapılan çalışmaları; "DergiPark Akademi" sayfalarında yer alanları https://dergipark.org.tr/tr/search/2?q=Bab%C3%BCrname&section=articles&sortBy=oldest (E.T. 14.09.2023) tespit ederek değerlendirdik. Bilimsel çalışmaların Bâbür'ün hayatı, devlet adamlığı, dönemindeki siyasi ve idari tutumları, fetihleri, seyahatleri vb gibi konulara değinilmişken 23 değişik çalışmada Bâbürnâme'nin kaynak olarak ele alındığı, içinden dil, edebiyat, kültür, tarih, mimari, şehircilik vb. konular açısından ele alınmıştır. Bu konudaki bulgular makale adları, öz ve tam metin üzerinden elde edilmiştir.

1. TÜRK DİLİ ve KÜLTÜRÜ AÇISINDAN BABURNAME'DE AVCILIK, Mehmet Turgut BERBERCAN, (2010), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 17, Sayı 42, 2010, 11 – 34.

Türk edebiyatında hatırat türünün ilk örneği olan Baburname'de (Vekayî) bahsi geçen avcılıkla ilgili unsurlar ve bu unsurların Türk kültürü açısından önemi belirtilerek Babur'un hâtıratına kaydettiği avcılığa dair her bilgi, orijinal metin parçalarının transkripsiyonları da verilmek suretiyle gösterilmiş; ayrıca Babur'un eserinde kullandığı avcılık terminolojisi ile eserde detaylı bir şekilde tasvir edilen avlar ve av usûlleri hakkında açıklamalar yapılarak Baburname'nin Türk kültür tarihinin aydınlatılması yolunda ne kadar araştırılmaya muhtaç bir kültür hazinesi olduğu vurgulanmıştır.

2. BÂBÜRNÂME'DE FOLKLORİK ve ETNOGRAFİK UNSURLAR, Hüseyin BAYDEMİR, (2010), Gazi Türkiyat, Cilt 1, Sayı 7, 2010, 107 – 134.

Bâbürnâme, Türk edebiyatında bilinen ilk hatıra kitabı olduğu belirtilerek Bâbür'ün başından geçen olayları anlatırken, gittiği yerlerin kültürel zenginliğini kaydettiğinden söz edilir. Eser bu yönüyle adeta bir folklor ve etnografya ansiklopedisi gibidir. Bu makalede, Bâbürnâme'de yer alan folklorik ve etnografik unsurlar tespit edilmiş ve halk kültürü açısından bazı yorumlar yapılmıştır.

3. BÂBÜRNÂME'DE YER ALAN TÖRENLER, Savaş EĞİLMEZ, (2012), Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Cilt 0, Sayı 46, 2011, 237 – 253.

Bâbür'un kendi hayatının tarihi olan Bâbürnâme'de, açık ifadeler, canlı tasvirler ve akıcı üslup ile anlattığı törenler hakkında bilgi verilmiştir. XV. ve XVI. yüzyılın sosyokültürel hayatı hakkında aydınlatıcı bilgiler; Fergana, Kâbil ve Dehli bölgelerinde yaşanılan kültürel hayatın bir parçasının, bir hükümdarın gözüyle tasviri incelenmiştir.

4. TÜRK DEVLETİ'NDE AKIL: KUTADGU BİLİG ve BÂBÜRNÂME, Bilal KOÇ, (2012), Tarih Araştırmaları Dergisi, Cilt 31, Sayı 52, 2012, 55 - 77, 10.1501/Tarar_0000000521

XI. Yüzyılda yazılmış olan Kutadgu Bilig adlı eserdeki içerisinde idealize müessesesinin işleyişi "akıl" muvacehesinde ele alınarak değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Türk devlet aklına dair çıkarımların Bâbürnâme ve Bâbür Şah üzerinden okunması ve değerlendirilmesi amacına yönelik bir çalışma sayılabilir. Bu deneme ile Yusuf Hâcib tarafından tarif ve tavsif edilen bey ve akıl kavramları göz önünde bulundurularak Bâbür Şah'ın siyasî, idarî ve askerî faaliyetlerde ne gibi ve nasıl bir tavır takındığı okunmaya ve anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

5. BÂBÜRNÂME'YE GÖRE ALİ ŞİR NEVÂYÎ (ALİ SHİR NEVAYİ ACCORDİNG TO THE BABURNAME), Yasin ŞEN, (2014), Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 37, 2014, 41 – 50.

Bâbür'ün kaleme aldığı Bâbürnâme, edebiyat tarihimizin en kayda değer eserlerinden biri olduğu belirtilen çalışmada tarihî bilgilerin yanında Herat, Semerkant gibi şehirler ve zamanın önemli kültür ve devlet adamları hakkında da çok önemli bir kaynak eser olduğuna değinilmiştir. Bâbürnâme'de yer verilen Alişir Nevâî ve eserleri, Çağatay edebiyatı içinde önemli bir yeri olan bir sanatkâr ve devlet adamlığından söz edilir. Bâbür, hatıralarında Nevâî hakkında ilginç bilgiler, anekdotlar verildiği ve bunlarla ilgili çeşitli yorumlar yapıldığı görülmektedir. Bâbürnâme'nin Nevâî hakkında verdiği bu bilgilerle de dikkat çeken bir eserdir.

6. BÂBÜRNÂME'DE GEÇEN ASKERÎ TERİMLER ÜZERİNE (ON MİLİTARY TERMS İN BABURNAMA), Ekrem GÜL, (2014), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, Cilt 62, Sayı 1, 2014, 27 – 104.

Türk askerî teşkilat sisteminin köklerinden söz edilmiş ve bu sistemin daha sonraki devirlerde başka milletlere ve kültürlere de aktarıldığından söz edilerek Bâbür İmparatorluğu'nun da bu sistemi kullanan Türk imparatorluklarından olduğu, "Bâbürnâme" aracılığıyla Bâbür'ün ordusundaki pek çok askerî terim hakkında bilgi verilmektedir. Askerî terimlerin birer dil malzemesi olarak tarihî arka plan ve günümüz askerlik sistemleri ile karşılaştırılmış, Türk askerî geleneğinin tarihteki seyir ve yansımalarının isabetli bir biçimde tetkik edilmesine yardımcı olacağı düşüncesiyle yapılmış bir çalışmadır.

7. BÂBÜRNÂMEDEKİ BAZI KELİMELERİN TARİHÎ ve ETİMOLOJİK TAHLİLİ, Tuğba BİLVEREN, (2015), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2015, 114 – 118.

Çağatay Türkçesinin nesir biçiminde yazılmış Bâbürnâme'nin üslubundan ve edebî türünden söz eden çalışmadır. "B*oburnomadagi Ayrım So'zlarining Tarihiy-Etimologik Taxlili*" isimli makalede, yazar Zulhumar XOLMANOVA'nın, metinde geçen bazı kelimeler üzerine yaptığı tahlil çalışmaları yer almaktadır. Bâbürnâme'de geçen bazı kelimelerin anlamları ve fonetik yapılarındaki bir takım değişikliklerin yer aldığı, zaman zaman Özbek edebî diliyle mukayese edilen kısımların da olduğu bu çalışmada, söz varlığının tarihî süreç içerisinde değişip gelişebileceğinin altı çizilmektedir. Ayrıca

eserdeki bazı kelimelerin analiz edilmesinin leksik, semantik ve etimolojik açıdan kendine has değerlerinin ortaya çıkarılmasına yardımcı olacağı düşünüldüğü bir araştırmadır.

8. BABURNÂME'DE HOCA UBEYDULLAH AHRAR, Cengiz DEMİR, (2016), Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi, Cilt 5, Sayı 2, 2016.

Muhammed Zahiruddin Babur'ün devlet işlerinin yanında sanatsal ve akademik çalışmalara da ilgi duyduğu, Çağatay Türkçesi ile yazdığı Baburnâme olarak bilinen eserinde dönemin tarih ve kültürü hakkında sade ve akıcı dille, şahit olduğu olayları ve kişileri yazmış olduğu; Hoca Ubeydullah Ahrar (1404 - 1490) hakkında da bazı kısa satır arası bilgilerin verildiği, Timur hanedanının (1357 - 1858) pek çok üyesi üzerinde etkiler bırakmış, döneminde ve sonrasında sultanların, âlimlerin ve halkın saygı duyduğu bir veli olan Hoca Ubeydullah Ahrar'dan söz edilmektedir.

9. KORANVERSE, DIE BASMALA UND IHRE ve RWENDUNG IM BABURNAME, Mesut AVCI, (2016), Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 2016, 97 – 148.

Bu makalede, Bâbür Şah'ın iyi bir İslami eğitim aldığı, eserinde İslam'ın neredeyse her konusundan bahsetmesinden anlaşılabildiği, Bâbür'ün Kur'an'dan ayetleri delil olarak kullandığı ifade edilmiştir. Bâbür'ün Kur'an ilimleri ile olan ilgisi üzerinde durulan bir makaledir.

10. BABÜR ŞAH'IN HAYATI ve KİŞİLİĞİ, İsmail PIRLANTA , (2016), Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 10, Sayı 10, 2016, 215 - 245,

Tarih kitaplarımızda diğer Türk büyükleri ve devletlerine çok geniş yer ayrıldığı hâlde Bâbür ve onun kurmuş olduğu Bâbürlü Devleti'ne çok az yer ayrıldığı vurgulanmış, bütün yönleriyle Bâbür Şah'ın tanıtıldığı bir eserdir. Bâbürnâme'sinde başarılarını anlattığı gibi hoş olmayan yönlerini de en ince ayrıntısı ile ve çok samimi bir üslupla anlatmıştır. Onun ve Bâbürnâme'sinin bu kadar ünlenmesini ve değer bulmasını sağlayan özelliklerin başındaBâbür'ün bu samimiyeti ve içtenliği gelmektedir.

11. BÂBÜRNÂME'DE TEMEL FİİLLER ÜZERİNE NOTLAR, Ezgi SIRTI, (2018), Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 2018, 117 – 128.

Bâbürnâme'nin Türkoloji'de genel olarak Çağatay dili olarak adlandırılan Doğu Türkçesinin başyapıtları arasında yer aldığı belirtilmiştir. Dillerin geçmişten bugüne doğru temel kelimelerinin belirlenmesine ihtiyaç duyulduğundan söz edilerek çağdaş dilbilimde söz varlığının tespitinin daha detaylı ve bilimsel bir boyutta incelemesinin gerektiği dile getirilmiştir. Nesilden nesle aktarılan ve insan yaşamının en önemli kavramlarını karşılamak için kullanılan temel sözcük, tarihsel süreç içerisinde anlam değişimleri açısından önemli bir inceleme yapılmasının zorunlu olduğun söz edilmiştir. Temel kelimelerin eylem alanını karşılayan temel fiillerin incelendiği makalenin sınırı "eylem fiilleri" ile çizilmiştir.

12. BÂBURNAME'DE KÖKEN BİLGİSİ DENEMELERİ, Ahmet Turan TÜRK , (2019), Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt 12, Sayı 25, 2019, 203 - 214, 10.12981/mahder.518644

Hatırat türünde ilk örneklerden biri olan Bâbürnâme'de gezip görülen yerler ve bu yerlere ilişkin bilgilere yer verilmiş, samimi bir üslupla dönemin yaşam tarzını yansıtmış ve aynı zamanda kendinden bahsederek yer yer otobiyografik bir yaklaşım sergilemiştir. Almanca, İngilizce, Rusça gibi pek çok dünya diline çevrilen eser XV. yüzyıl sonu ile XVI. yüzyıl başında Orta Asya, Afganistan ve Hindistan hakkında önemli

bilgiler içerdiği anlatılan çalışmada köken bilgisi açıklamalarına yer verilmiştir. Bir sözün gerçek anlamını öğrenmek amacıyla yapılan köken bilgisi çalışmalarının Bâbürnâme'de ilgi çekici örneklerine rastlandığı tespit edilmiştir. Bu çalışmada Türk kültür tarihinin önemli eserlerinden biri olan bu eserde değinilen köken bilgisi unsurları değerlendirilmiş olduğu görülür.

13. BÂBÜRNÂME'DE ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ: HERAT ÖRNEĞİ, Mesut AVCI , (2019), Kadim Akademi SBD, Cilt 3, Sayı 2, 2019, 156 – 178.

Makalede, Horasan bölgesinin en önemli şehirlerinden olan Herat'ı Bâbür'ün gözüyle değerlendirilmiştir. Bâbür'ün özelliklerinden birisinin de Şehir Tarihçiliği olduğunu söylememizin çok da anormal olmayacağını düşünerek, bir şehir tarihçisi olarak Bâbür, Herat ile ilgili anlattıklarının değerlendirmesini yapmış olacağız. Makale'de Herat ile ilgili kısa tarihsel bir özet ve yer yer Bâbür'ün anlattıklarına izahat tarzında bir kısım eserlerden faydalanılarak açıklamalar yapılmıştır. Bâbür, Herat'ı tanıtırken şehrin daha çok şairleri ve din bilginleri ile ilgilenmiştir. Bâbürnâme'de şehir tarihçiliği açısından fark edilen hususlardan biri de, Bâbür tanıtımını yaptığı her şehrin farklı bir özelliğini kitabına taşıdığı belirtilmiştir.

14. ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ AÇISINDAN BÂBÜRNÂME'DE SEMERKAND ÖRNEĞİ, Mesut AVCI, (2020), Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı 43, 2020, 31 - 59, 10.30623/harranilahiyatdergisi.559426

Makalede, Şehir Tarihçiliği çalışmalarının çok eski dönemlere dayanmadığını. İslam Tarihi'nin daha sonradan bir parçası haline gelmiş olan Şehir Tarihçiliğinin Türkiye'de yaygın olmadığı eleştirisi yapılmıştır. Bâbürnâme de Şehir Tarihçiliğine benzer bir kaderi yaşayarak ülkemizde üzerinde yeterince çalışmalar yapılmamış eserlerden biridir. Tarih, Coğrafya, Edebiyat ve daha birçok alanla ilgili bilgilerle dolu olan kitap yeterince tanınmamış, tanıtılmamıştır. Bâbür; hatıratında gezdiği, gördüğü, fethettiği yerleri bazen ayrıntılarına girerek anlattığı, Şehir Tarihçiliği ile ilgili bilgilerden sonra Bâbür, hatıratında Semerkand'ın siyasi tarihini, coğrafyasını, edebiyatını, bitki örtüsünü ve daha birçok özelliğini ince ayrıntılarıyla işlediği dile getirilmiştir. Bu da Bâbür Şah'ın iyi bir şehir tarihçisi olabileceğini ve Bâbürnâme'nin de iyi bir şehir tarihi kitabı olabileceğinin güzel örneklerinden biri olarak gösterilebileceği düşüncesi yansıtılmıştır.

15. BÂBÜRNÂME'DE HİNDİSTAN ÖRNEĞİYLE ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ, Mesut AVCI , (2020), Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2020, 601 - 626, 10.46353/k7auifd.632775

Bâbürnâme, başlı başına bir tarih ve coğrafya kitabı değildir. Şehir tarihçiliği ile ilgili yazılmış müstakil bir eser de değildir. Aynı zamanda Bâbürnâme, sadece günlük hatıraların yazıldığı sıradan bir günlük kitabı da olmadığı, şehirleri, şehirlerin manzaralarını, bitki örtüsünü, kendi akrabalarını, bölgelerde yaşayan aileleri ve her bölgenin önde gelen insanlarını da anlattığı belirtilmiştir. Bu çalışmada araştırmacının yararlandığı eser Bâbürnâme baskısı, Haydarabad tıpkı baskısıdır. Makalede Bâbür'ün Hindistan ile ilgili o bölgelerde bulunan çiçeklerin isim ve özelliklerine varıncaya kadar detaylı bilgiler vermekten geri durmamış, aynı zamanda günlük hayatta o dönemde insanlar arasında kullanılan ağırlık ölçülerinden de bahsettiği ifade edilmiştir. Ayrıca insanların kendi aralarında kullandıkları zaman ölçülerine varıncaya kadar bahsetmiştir. Bu çalışmada araştırmacı, Bâbür'ün iyi bir hükümdar olması ile birlikte iyi bir şehir tarihçisi, iyi bir siyasî tarihçi, iyi bir halk bilimcisi ve iyi bir zooloji uzmanı olduğu yargısına varmıştır.

16. BÂBÜRNÂME'DE ŞEHİR TARİHÇİLİĞİ: GAZNE ÖRNEĞİ, Mesut AVCI , (2020), International Journal of Social And Humanities Sciences, Cilt 4, Sayı 2, 2020, 187 – 204.

Bâbür Gazne'yi tanıtırken şehrin daha çok stratejik önemini ele almış, diğer şehirlerle kıyaslayarak Gazne'nin yerleşmeye uygun bir şehir olmadığını söylemiş olsa da, bir başka yerde ise şehirde bulunan farklı üstünlükleri de anlatmayı ihmal etmemiştir. Bâbürname şehir tarihçiliği açısından incelendiğinde, herhangi bir şehir tanıtımı yapılırken şehir tarihçiliğinin gerektirdiği birçok hususa değinildiği rahatlıkla görülebilecektir. Bâbür, Gazne şehrini tanıtırken kültüründen, dilinden, halkın inançlarından bahsedilerek şehir tarihçiliği açısından gerekli birçok noktayı ele aldığı anlatılmaktadır.

17. BABUR-NÂME'DEKİ ZAMAN İFADELERİ, Seda KAVALLI , (2020), Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt 4, Sayı 3, 2020, 315 - 344,

"Bu çalışmanın temelini Çağatay nesrinin en önemli örneklerinden biri olarak Babur-nâme olarak tanınan vekayi adlı hatırât eseri oluşturmaktadır. Çalışmada Babur-nâme metninde geçen zaman ifadeleri ile ilgili terimler taranarak tespit edilip, bu terimlerin metindeki kullanımları, metinde ifade ettiği anlamlar örnekleriyle beraber verilmiştir. Türkçe kökenli ve Arapça ile Farsça kökenli zaman ifadeleri ayrı başlıklar altında gösterilmiştir. Ayrıca bu terimlerin Türk yazı dilindeki tarihsel gelişim aşamaları da fonetik, morfolojik ve etimolojik bakımdan art zamanlı olarak ele alınmıştır.(Kavallı; 2020)"

18. BÂBÜRNÂME'DEKİ MENTAL FİİLLERİN YAPI ve İÇERİK BAKIMINDAN SINIFLANDIRILMASI, Merve ERARSLAN , Galip GÜNER, (2021), Uluslararası Filoloji Bengü, Cilt 1, Sayı 1, 2021, 17 - 66, 10.29228/filolojibengu.2

Çalışma tamamen dilbilgisi açısından ele alınan ayrıntılı bir araştırmadır. "Bâbürnâme'den elde edilen verilerle mental fiiller; algı fiilleri, biliş fiilleri ve duygu fiilleri olmak üzere üç grupta incelenmiştir. Bâbürnâme'den hareketle mental fiillerin yapı ve içerik bakımından belirlenmesi amaçlanmıştır. Birden fazla kategoride yer aldığı göz önüne alınmadan 227 mental fiil tespit edilmiştir. 11'i göz f iilleri, 5'i kulak fiilleri, 6'sı tatma fiilleri, 54'ü temas fiilleri ve 5'i denge fiilleri olmak üzere 81 algı fiili tespit edilmiştir. 4'ü anlama fiilleri, 1'i araştırma fiilleri, 9'u başarı f iilleri, 9'u bellek fiilleri, 6'sı çözümleme fiilleri, 1'i düşünme fiilleri, 30'u iletişim fiilleri, 2'si inanç fiilleri, 7'si irade fiilleri, 4'ü karar-anlaşma fiilleri, 1'i sabır fiilleri olmak üzere 74 biliş fiili tespit edilmiştir. 7'si anlık tepki bildiren duygu fiilleri, 65'si süreç içinde gelişen duygu fiilleri olmak üzere 72 duygu fiili tespit edilmiştir….(Eraslan ve Güner; 2021)"

19. BABÜR ŞAH ve KÂBİL, Mesut AVCI , (2021), Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt 8, Sayı 2, 2021, 605 - 631, 10.46353/k7auifd.992202

"Bâbür kuşkusuz iyi bir komutan ve yönetici idi. Bu özelliklerinin yanında, geride bıraktığı hatıratından dolayı da dikkatleri çekmiştir. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınmış olan eserde, seferler, savaşlar, barışlar, yenilgiler gibi birçok konu ele alınmıştır… Bâbür, Kâbil'i sadece askeri ve ekonomik öneminden dolayı beğenmemiş; havasına ve şehrin etrafındaki güzelliğe olan hayranlığını da dile getirmiştir. Bâbür'ün Kâbil'e karşı duyduğu bu sevgisi hayatının sonuna kadar devam etmiştir. (Avcı; 2021)"

20. ACÂ'İB İÇEREN ESERLER ARASINDA BÂBÜRNÂME'NİN HİNDİSTAN BÖLÜMÜ, Turgut KOÇOĞLU , (2022), Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2022, 438 - 455, 10.32321/cutad.1072966

Makalede araştırmacı tarafından acîb kelimesinin çokluğu olan acâ'ib ilginç, şaşırtıcı, harika, görülmemiş şeyler ve garîb kelimesinin çokluğu olan garâ'ib yabancı,

tuhaf ve ilginç anlamlarına gelmektedir. Birbiriyle çok yakın manaları ifade eden bu iki kelime 10. yüzyıldan itibaren Arap ve Fars edebiyatındaki "Acâ'ibü'l-Hind", "El-Muğrib An Ba'zı Acâ'ibi'l-Mağrib", "Acâ'ibü'l-Mahlûkât ve Garâ'ibü'l-Mevcûdât", "Harîdetü'l-Acâ'ib ve Ferîdetü'l-Garâ'ib" gibi ansiklopedik nitelikte bazı eserlerin adlarında özel bir anlam kazanmıştır. Bu eserler; astronomi, tıp, coğrafya, zooloji, botanik gibi bilimlerle ilgili bilgilerin yanında bazı efsanevi ve folklorik anlatıları da içermeleri yönüyle birbirlerine benzemekte olduğu araştırmacı Koçoğlu; 2022 tarından ifade edilmiştir.

21. TÜRK ve İSLAM TARİHİNDE BİR SAYFA: BÂBÜRNÂME'DE HAZARALAR, Sinan İLHAN , (2022), Dini Araştırmalar, Cilt 25, Sayı 63, 2022, 603 - 630, 10.15745/da.1145431

Afganistan coğrafyasında ortaya çıkmış Türk kavimleri arasında sayılan Hazaralar, 13'ncü asırdan itibaren kaynak ve metinlerde kendine yer bulduğu anlatılmıştır. Bâbürnâme'nin Reşit Rahmet Arat'ın günümüz Türkçesine çevrilmiş eseri ve Anette Susannah Beveridge'nin İngilizce çevirisi metinlerinin mukayeseli tahkikinden neşet ederken, Hazaraların kökeni ve ortaya çıkışı hakkında kaynak taraması da yapıldığı yazarı tarafından belirtilmiştir.

22. BABÜR'ÜN TAHRAN GÜLİSTAN (SALTANATÎ) KÜTÜPHANESİ'NDEKİ KÜLLİYATI İÇİNDE YER ALAN ARUZ RİSALESİ NÜSHASI, Reza KHALİLY, (2022), Uluslararası Toplumsal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 3, 2022, 292 - 313,

Khalily (2022; 292-313) bu araştırmada, "Babür Şah'ın neredeyse bütün eserlerini kapsayan bir külliyat Tahran'ın Gülistan (eski adıyla Saltanati) Kütüphanesi'nde yer aldığı, satıraltı Farsça tercümesi ile birlikte gayet okunaklı bir talikle yazılan Türkçe eser birçok açıdan nefis ve önemli bir kaynak niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Bu çalışma aruz bilimi yanında Türkçe nesir örneği olması hasebiyle ve barındırdığı tanıkların antoloji değeriyle de önem arz etmektedir" Demektedir.

23. BÂBURNÂME'DE ÇÜN BAĞLAMA EDATININ KULLANIMI ve İŞLEVLERİ, Saidbek BOLTABAYEV, (2023), Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, 2023, 663 - 678, 10.51531/korkutataturkiyat.1248761

Boltaboyev (2023; 663-678) bu araştırmasında, nesirde yalın ve anlaşılır bir üslup kullanan Bâbur, bu eserinde çeşitli yapılarda cümlelere başvurmuştur. Bu çalışmada öncelikle Türk dili tarihinde "çün" bağlama edatının kullanıldığı ilk metinler ve müelliflerin kullanım tercihleri üzerinde durulmuş, ardından çün bağlama edatı ve çün'lü cümleler üzerinde yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Türk nesrinin en önemli örneklerinden biri olan Bâburnâme'nin günümüze kadar ulaşan Türkçe nüshaları sıralandıktan sonra Haydarabad nüshası esas alınarak metinde çün bağlama edatının kullanımı ve işlevleri hakkında örnekleriyle bilgi verilmiş, çün ile bağlanan cümlelerin yapısı, çün'ün cümle vurgusu görevi üzerinde durulmuştur. Çün'lü cümlelerde dikkat çeken hususlara değinilerek Bâbur'un nesir üslubunun ortaya çıkartılması ile ilgili çalışmalara katkı sağlamak amaçlandığını ifade etmiştir.

24. BÂBÜRNÂME ÖZELİNDE ÇOKLUK ve İSİM ÇEKİM EKLERİNİN CÜMLE KURULUMUNDA ROLÜ, Semra AKGÜL, (2023), Dil Araştırmaları, Cilt 17, Sayı 32, 2023, 151 - 173, 10.54316/dilarastirmalari.1182036

Akgül (2023; 152-173) araştırmasında, Bâbürnâme birçok saha için olduğu gibi dil çalışmaları için de verimli bir kaynak olduğunu ifade eder. Cümle kurulumunda önemli role sahip çekim eklerinden isim çekim eklerinin taraflardan en az bir tanesinin isim olduğu birliktelikler kurduğunu, kurulan bu birlikteliğin fonksiyonu, cümlenin

bağlamına göre şekillendiğini belirtir. Binlerce yıldır varlığını koruyan eklerin yeni vazifeler kazanarak canlılıklarını devam ettirmeleri de cümle birliği içerisinde aldıkları çeşitli görevler ile mümkün olduğunu vurgular. Bu çalışmada Bâbürnâme özelinde çokluk ve isim çekim ekleri ile kurulan birlikler ve bu birliklerin cümle kurulumundaki rolü incelendiğini belirtir.

25. BÂBÜRNÂME'DE GEÇEN ASTRONOMİ ve ASTROLOJİ İLE İLGİLİ ADLAR, Şükriye Duygu ÇAĞMA, (2023), Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi E-Dergisi, Cilt 10, Sayı 1, 2023, 111 - 125, 10.30804/cesmicihan.1284245

Çağma (2023; 111-125) çalışmasında "Gökyüzü ve gökyüzü cisimlerinin hareketleri tarih öncesinden beri insanların dikkatini çekmiştir. İnsanlar gökyüzü cisimlerinin hareketlerini izlemiş, kaydetmiş, onların hareketlerine göre cetveller hazırlamış ve bu kayıtları kendilerince yorumlamışlardır. Astronominin gelişimi pek çok uygarlığın çalışmalarının birleştirilmesiyle oluşmuştur. Bu çalışmada Çağatay Türkçesinin en mühim nesirlerinden olan Bâbürnâme'de yer alan astronomi ve astroloji ile ilgili isimler çeşitli yönden incelenmiştir. Hem yapı hem de anlambilim yönünden incelenen bu isimler ayrıca dönemin çeşitli inanışlarına da ışık tutmaktadır." diyerek soyut kavramlar dünyasından söz etmiştir.

26. BÂBÜR'ÜN İKTİDAR MÜCADELESİNDE MEŞRUİYET KAYNAĞI OLARAK TÜRKLÜK, TİMUR ve TİMURLU MİRASI, Cihan ORUÇ, (2023), Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt 5, Sayı 10, 2023, 547 - 560, 10.53718/gttad.1262208

Oruç (2023; 547-560) çalışmasında "İslam'dan önce de sonra da Türk hükümdarlarının siyasi iktidarları ilahi menşeli olduğunu, ayrıca eski Türklerde hükümranlık, hâkimiyeti ilahi menşeli olan Oğuz Han soyuna dayandığını, siyasi iktidarın meşruiyet kaynağı ilahi güç ve soy menşeli olduğunu iddia eder. Timur ve bazı halefleri Oğuz soyundan gelmedikleri için Cengiz Han soyundan birini tahta çıkardıklarını ve milli karater açısından Türklük bilinciyle hareket ederek iktidar elde ettiklerini belirtir. Bâbür'ün de Türkçeyi anadili olarak öğrenmiş ve bu dili kullanma becerisini geliştirmiş, dolayısıyla burada Bâbür'ün bir kez daha siyasi amaçlarına ulaşmak için Türklük ve Timurlu mirasından yararlandığından söz etmektedir.

27. BABUR'UN HATIRATINDA DİL İLE İLGİLİ DÜŞTÜĞÜ NOTLARA DAİR, Zeynep NEGİŞ, (2023), Karabük Türkoloji Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2023, 1 - 24,

Negiş (2023; 1-24) araştırma yazısında "Babür, otuz dört yıl boyunca kaleme aldığı Bâbürnâme isimli eserinde pek çok farklı konuya değinmiştir. Metnin neredeyse tamamında dil ile ilgili çeşitli bilgiler, düşünceler yer almaktadır. Gerek Türkçe ile gerekse diğer dillerle ilgili oldukça fazla sayıda bilgi bulunmaktadır; kendi icat ettiği Bâbûrî yazısından da bahsetmekte ve yer yer kitaplara, yazdıklarına verdiği değeri gösteren anekdotlar vermektedir. Bu çalışmadaBâbür'ün hatıratında geçen dil ile ilgili malzeme derlenmiş ve Babur'un dile olan yaklaşımı değerlendirilmeye çalışılmıştır." Çağatayca cümleler için Thackston, Türkiye Türkçesine aktarımı için ise Reşit Rahmeti Arat'ın çalışmalarından yararlanıldığını ifade etmiştir.

28. BÂBÜRNÂME'DE OĞUZCA SES ve ŞEKİL ÖZELLİKLERİ, Emre KUNDAKÇI, Semra AKGÜL , (2023), Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, 2023, 1085 - 1102, 10.34083/akaded.1315419

Akgül (2023;1085-1102) bu çalışmada Bâbürnâme'nin Haydarâbâd nüshası dikkate alarak ortak bir yazı dilinden inkişaf eden Oğuzca ve Doğu Türkçesi, gelişimlerini farklı şekillerde devam ettirmiş olsalar da birbirleri üzerinde ortak bir geçmişin getirdiği karşılıklı etkilere sahip olduğunu ifade ederek "literatürde

araştırmacılar tarafından Oğuzca belirti olarak değerlendirilen ses ve şekil özelliklerinin Bâbürnâme'deki durumu tespit edilmeye çalışılmıştır" der. İnceleme neticesinde, araştırmacılar tarafından Oğuzca belirti olarak değerlendirilen özelliklerin Bâbürnâme'de, klasik dönem Doğu Türkçesi metinlerinin geneline kıyasla azımsanmayacak miktarda olduğu tespit edilmiştir.

Yorum ve Açıklamalar

DergiPark Akademi'de yayınlanan makalelerin Zahirüddin Muhammed Bâbürşah'ın devlet adamlığı, genel ve özel nitelikleri anlatılmıştır. Onun kaleme aldığı "Bâbürnâme, son derece sade ve anlaşılır dil ve üslubuyla dikkat çeken güzel bir edebi eserdir. Hatırat ya da anı yazısı olarak kabul edildiği kadar, 16. yüzyıldaki pek çok bölgenin, şehrin, yerleşim yerlerinin, coğrafi özelliklerinin, mimari yapıların ve insanların ticari hayatlarıyla tabiat içindeki değişik rollerini de anlatan bir eserdir. Bâbür, bizzat gözlemlediği yerlerdeki doğal ve coğrafî çevreyi de aynı gerçek ve gözlemci anlayış ve yaklaşımla eserine yansıtmış, dikkatiyle çevresinde gördüğü her şeye ilgi göstermiş, gittiği ülkelerin coğrafyasını, iklimini, kentlerini, yapılarını, sanat eserlerini, yönetim biçimleri ile halkının âdetlerini, insanların karakterlerini, bitki ve hayvan türlerine kadar gözlemleyip yazdığı görülüyor. (Gümüş; 2022; 78-88"

Bâbürnâme, Batı ilim ve fikir âleminin hayranlıkla andığı otobiyografi türünün dünya klâsikleri arasında sayıldığı ifade edilmektedir. Eser yalnızca tespitlerin ve olayların anlatımı tarzında değil, aynı zamanda derin içerikli gözlemlere dayalı yorumlar yer almaktadır.

Konuşma dilinin sadeliği ve doğalığının özel bir güzellik Bâbürnâme'nin edebî tür açısından özellikleri kazandırdığını söylemeden geçemeyiz. Süslü anlatımlardan ve gereksiz kelime oyunlarından uzak durmuş, Bâbürnâme'yi sevimli ve çağlar sonrasındaki okuyucuya bile sevimli kılan meziyetlerinden sayabiliriz. Eserinde kullandığı söz varlığı Çağatay Türkçesinin sözlüğünü oluşturacak kadar zengin olduğu, işlenmiş ve anlatım gücü yüksek bir dil olduğu hissini veriyor.

"Bâbürnâme Çağatay Edebiyatında nesrin şaheser seviyesine yükseldiği bir zirve olmuştur. Bâbürnâme üslûbunun bu tarafları ile Nevâî'nin nesrinden çok ileridedir [Akün 1991, 406]."Bâbürnâme 1519 ile 1530 yılları arasında kısım kısım meydana gelmiştir. 1509 ile 1519 arasındaki devreye ait metin kayıp durumda olduğundan onun ne zaman yazılmaya başlandığı bilinemiyor. Önceki yıllara ait olan taraflar sonradan kaleme alınan bir hâtıra şeklinde iken 1519 yılından itibaren hadiselerin günü gününe kaydedilmeye başlanması ile Bâbürnâme bir "günlük" halini alır. Hâtıra durumunda anlatılanların ince teferruata dayanması Bâbür'ün hâfıza kuvvetini gösterebileceği gibi bunların evvelce tutulmuş notlardan istifade edilerek esere geçirilmiş olması da düşünülebilir" [Akün 1991, 404-406].

Sonuç ve Öneriler

Babürşah'ın devlet adamlığı, yazdığı eserler, şehir tarihçiliğine olan ilgisi, tanınmış kişilerin onun aracılığıyla bilinmeyen yönlerinin dile getirilmesi, çok yönlü kişiliğinden bahsedilmesi olumlu bir yaklaşım olmakla birlikte yalnızca bilim çevresince tanınmasına rağmen ders kitaplarında yeterince yer almadığı için alan dışındaki insanlarca pek bilinmediğinden söz eden makaleler ve yorumların olduğu görülmüştür. Bâbürşah, yazdığı eser kadar ilgi görmemiş olmalı ki 28 makaleden yalnızca 5'inin doğrudan Bâbürşah'la ilgili olduğu, 23'ünün ise Bâbürnâme ile ilgili olarak yazıldığı görülmektedir. Eraslan ve Güner (2021; 17-66) yaptıkları çalışma alan uzmanları için örnek olacak niteliktedir. Dil içerikli çalışmalarıyla ilgili makalelere

bakıldığında kelime bilgisi, şekilbilgisi, köken bilgisi açısından incelenmiş olan az sayıda makale varken cümle bilgisi, ses bilgisi, anlam bilimi, üslup bilimi, kültür dilbilimi açısından ele alınmadığı görülmektedir. Dil yapılarıyla ilgili çalışamalar şunlardır:

- Bâbürnâme'de Oğuzca Ses ve Şekil Özellikleri, Emre Kundakçı, Semra Akgül , (2023), Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, Cilt 7, Sayı 2, 2023, 1085 - 1102, 10.34083/Akaded.1315419
- Bâbürnâme Özelinde Çokluk ve İsim Çekim Eklerinin Cümle Kurulumunda Rolü, Semra Akgül, (2023), Dil Araştırmaları, Cilt 17, Sayı 32, 2023, 151 - 173, 10.54316/Dilarastirmalari.1182036
- Bâburnâme'de Çün Bağlama Edatının Kullanımı ve İşlevleri, Saidbek Boltabayev , (2023), Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı 10, 2023, 663 - 678, 10.51531/Korkutataturkiyat.1248761
- Acâ'ib İçeren Eserler Arasında Bâbürnâme'nin Hindistan Bölümü, Turgut Koçoğlu , (2022), Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 1, 2022, 438 - 455, 10.32321/Cutad.1072966
- Bâbürnâme'deki Mental Fiillerin Yapı ve İçerik Bakımından Sınıflandırılması, Merve Erarslan , Galip Güner, (2021), Uluslararası Filoloji Bengü, Cilt 1, Sayı 1, 2021, 17 - 66, 10.29228/Filolojibengu.2
- Bâbürnâme'de Geçen Askerî Terimler Üzerine (On Military Terms İn Baburnama), Ekrem Gül, (2014), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, Cilt 62, Sayı 1, 2014, 27 – 104
- Bâbürnâmedeki Bazı Kelimelerin Tarihî ve Etimolojik Tahlili, Tuğba Bilveren, (2015), Kilis 7 Aralık Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 5, Sayı 9, 2015, 114 - 118,
- Baburnâme'de Temel Fiiller Üzerine Notlar, Ezgi Sırtı, (2018), Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 2018, 117 - 128,
- Baburnâme'de Temel Fiiller Üzerine Notlar, Ezgi Sırtı, (2018), Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, 2018, 117 - 128,

Bâbürnâme'nin söz varlığı ögeleri açısından ayrıntılı biçimde incelenmeli, yalnızca askeri terimlerle sınırlı kalmaması gerekir. Cümle bilgisi, ses bilgisi, üslup bilimi, anlambilimi ve kültür dilbilim bakımından değerlendirilerek art zamanlı ve eş zamanlı karşılaştırmalar yapılmalıdır.

Kaynakça

Aka, M. 2014. T.C. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı. Bâbürnâme'nin Dil Özellikleri.* Yüksek Lisans Tezi. 2014.

Akün, Ö.F. 1991. "Bâbürnâme". *İslam Ansiklopedisi,* Türkiye Diyanet Vakıf Yayınları, 4: 404-408, İstanbul.

Arat, R. R. 2006. "Bâbür, *Bâbürnâme;* Çeviren Reşit Rahmeti Arat, Yay.

Yıldırım, A. ve Şimşek, H. 2008. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Gümüş, Muhittin. 2022. "Bâbürnâme'nin Edebî Tür Açısından Özellikleri" *Uzbekistan: Language and Culture* 1. Taşkent.

Merve Erarslan, Galip Güner. 2021. Bâbürnâme'deki Mental Fiillerin Yapı ve İçerik Bakımından Sınıflandırılması, *Uluslararası Filoloji Bengü* 1 (1): 17 - 66, 10.29228/filolojibengu.2

https://islamansiklopedisi.org.tr/baburname

https://dergipark.org.tr/tr/search/2?q=Bab%C3%BCrname&section=articles&sortBy=oldest (E.T. 14.09.2023).

BOBUR – SEMANTIKANING SOHIR BILIMDONI

Xolmanova Zulxumor Turdiyevna*

Annotatsiya

Bobur shaxsiyati va Bobur ijodining mashhurligini ta'minlovchi bir qator omillar mavjud. Shulardan biri ijodkorning lug'aviy birliklar ma'nosini teran anglagani va nuktadonlik bilan qo'llaganidir. Olam manzarasi, real voqelik, tarixiy shaxslar qiyofasi, fe'l-atvorini bildiruvchi so'z va iboralar Bobur davri eski o'zbek tilining semantikasi va lug'aviy imkoniyatlarini namoyon etadi. Boburning lisoniy qobiliyati, lug'aviy birliklar semantikasini o'zlashtirgani hamda tizma yaxlitlikda ifodalay olgani asarlari, xususan, "Boburnoma" tilining jozibadorligi va betakrorligini ta'minlagan.

Maqolada "Boburnoma" matniga xos bo'lgan bir qator lug'aviy birliklar tahlili orqali muallifning semantika bilimdoni, teran idrok sohibi sifatidagi qobiliyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *lug'aviy birlik, semantika, semantik imkoniyat, leksema, sema, semema, so'z, turkiy so'z, ma'no torayishi, olam manzarasi, lisoniy qobiliyat, lingvistik kompetensiya.*

BABUR IS A MASTER EXPERT IN SEMANTICS

Annotation

There are a number of factors contributing to the popularity of Babur's personality and creativity. One of them is the creator's deep understanding of the meaning of lexical units and their skillful use. Words and phraseological units expressing the picture of the world, reality, image and character of historical figures show the semantics and lexical capabilities of the Old Uzbek language of the era of Babur.

Babur's linguistic ability, mastery of the semantics of lexical units and the ability to express a number of semantic units ensured the attractiveness and originality of the language of Babur's works, in particular the language of "Baburnama".

The article reveals Babur's ability as an expert-master of semantics and thinker through the analysis of a number of lexical units that are characteristic of the text "Baburnama".

Key words: *lexical unit, semantics, semantic possibility, lexeme, seme, seme, word, Turkic words, narrowing of meaning, worldview, linguistic ability, linguistic competence.*

Zahiriddin Muhammad Boburning shoh va sarkardalik faoliyati, she'riyati, "Boburnoma"si dunyo ilm ahli tomonidan hali-hanuz katta qiziqish bilan o'rganilib kelmoqda. Bobur ijodiga qizg'in e'tiborni uning betakror shaxsiyati, voqelikni haqqoniy chizgilarda tasvirlashi, voqea-hodisani ro'y-rost bayon etishi, harbiy mahorati, ruhiyatining boyligi, tilining soddaligi, tasvir ko'lamining kengligi bilan izohlaydilar. Bobur shuhratining yana bir omili uning lug'aviy birliklar semantikasini chuqur anglagani va mahorat bilan qo'llay olganidadir.

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, zulxumor-uzmu@mail.ru

Bobur so‘z va iboralar ma’nosini teran anglagan va o‘z o‘rnida mahorat bilan qo‘llagan. Boburning shoh asari “Boburnoma”dagi bir qator lug‘aviy birliklar Bobur ijodining tavsif birliklariga aylangan: *tengri taoloning inoyati birlan..., karimuttarafayn* (Husayn Boyqaro), *rub’i maskun* (zamin), *baldayi mahfuza* (Samarqand), *shunqor bo‘lmoq* (o‘lmoq), *Ko‘ksaroyga chiqarmoq* (o‘ldirmoq), *azimat* (yurish), *yukunmoq, ozurda* (ozor topgan), *xos elbegi* (mansabdor shaxs), *el budun* (xalq), *el-kun* (qo‘shin), *el-ulus* (davlat, mamlakat), *beg eli* (bek boshqaruvidagi viloyat), *el bo‘lmoq* (kelishmoq), *uy el* (ko‘ch-ko‘ron), *emaldosh* (safdosh, do‘st), *pashkol* (yomg‘ir mavsumi), *dahdardah* (har tomoni 10 gazdan bo‘lgan hovuz), *singirlamoq* (istehkom qilmoq), *oshliq* (g‘alla), *afg‘onshol* (afg‘oncha), *shaklu shamoyil* kabilar.

“Boburnoma” leksikasidagi turkiy so‘zlarning asosiy foizi hozirda mustaqil, lug‘aviy ma’nosida qo‘llanadi. Ammo bu lug‘aviy birliklar semantik o‘zgarishga uchragani bilan xarakterlanadi. Mazkur so‘zlarning semantik strukturasidagi muayyan semalar iste’moldan chiqqan. “Boburnoma” leksikasining funksional-semantik tahlili so‘zlarning eski o‘zbek adabiy tilida keng semantik doiraga ega bo‘lganini ko‘rsatadi. Keyingi davrlarga kelib bu semantik doiraning ancha torayganligi, ya’ni ko‘p ma’noli so‘zning semantik imkoniyatlari qisqargani ma’lum bo‘ladi.

“Boburnoma”da qo‘llangan bir qator turkiy so‘zlarning muayyan semalari hozirgi o‘zbek adabiy tilida kuzatilmaydi. Asardagi leksemalar eski o‘zbek adabiy tiliga xos keng ko‘lamdagi semantikani namoyon etgan bo‘lsa-da, lug‘aviy birliklarni qo‘llash, so‘zlarning ma’no imkoniyatlaridan kelib chiqib yondashish muallifning so‘z semantikasini anglash darajasi va so‘z qo‘llash mahoratini ko‘rsatadi. “Boburnoma”dagi ayrim leksemalar tahliliga murojaat qilamiz.

O‘g‘irlamoq so‘zi asarda “epchillik bilan, sezdirmay harakat qilmoq” tushunchasini ifodalagan: *...kecha bila shotu qo‘yub Nasux qo‘rg‘oninikim,... o‘g‘urlab olduk* [BN, 2002: 65,II]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida bu so‘z “birovning narsasini egasiga bildirmasdan o‘ziniki qilib olmoq, qonunga xilof ravishda o‘zlashtirmoq” [O‘TIL, II, 529] ma’nosida qo‘llanadi. Hozirda *o‘g‘irla-* so‘zi semantikasida “salbiy maqsaddagi harakat, faoliyat” asosiy semaga aylangan.

Qo‘por- “turg‘izmoq“, “tiklamoq“, “olib tashlamoq“, “qo‘zg‘amoq“ ma’nosidagi so‘z [NAL, 749]. Mazkur so‘zning asosi bo‘lgan *qop=* qadimgi turkiy tilda “ko‘tarilmoq”, “uchmoq” ma’nolarida qo‘llangan [ДТС, 456]. Fe’lning majhul nisbat shakli *qo‘poril-* “tiklanmoq” ma’nosini bildirgan: *Yigirma kun-bir oyda jid va ihtimom bila qo‘rg‘onning sinuq-buzug‘ini butkarib qo‘parildi* [BN, 2002: 124, II]. Hozirgi o‘zbek tilida mazkur so‘zning “olib tashlamoq”, “qo‘zg‘amoq” (“tag-tugi, tomiri bilan sug‘urmoq”) semasi mavjud [O‘TIL, II, 639]. “Turg‘izmoq“, “tiklamoq“ semalari saqlanib qolmagan.

Inchkalik “ehtiyotkorlik” ma’nosini ifodalagan: *Kecha inchkalik bila kirib,...*[BN, 2002: 99, I]. *Ingichka* so‘zi *yo‘g‘on* leksik birligining antonimi sifatida narsa-buyumni sifatlab keladi. *Ingichka* so‘zining semantik mundarijasida “nozik (lik)”; “ojiz (lik)”; “nochor (lik)”; “ehtiyotkor(lik)” semalari mavjud (hozirda qo‘llanadigan *Yo‘g‘on cho‘zilib, ingichka uzilgan* iborasida *ingichka* so‘zining “ojiz”, “nochor” semalari namoyon bo‘ladi). “Ehtiyotkorlik” semasi boshqa semalarning hosilasi sifatida yuzaga kelgan. *Inchkalik* (hozirda *ingichkalik*) “ehtiyotkorlik”ning yuqori darajasini ifodalagan. Qadimgi turkiy tilda: *jincka* “ensiz”, “tor”; “nozik”, “zo‘rg‘a ilg‘anadigan”;

“donishmandona”; “nafis”, “mayda”; “aniq”, “ochiq-oydin” ma’nolarini ifodalagan [ДТС, 261]. *Yinchka* so‘zidan shakllangan *jinchkäländi* “nozik muomala qildi, egilib bukildi” ma’nolarida qo‘llangan. *Ingichka* hozirgi o‘zbek adabiy tilida “ko‘ndalang kesimi juda kichik hajmda” ma’nosini ifodalaydi [O‘TIL, I, 326].

*Yupqalik*ning asosi “yon ko‘lami ingichka” ma’nosidagi *yupqa* so‘zidir. Bu sifat qadimgi turkiy tildagi “yon ko‘lamini ingichka qilib yoymoq” ma’nosini anglatgan *yub-* fe’lidan yasalgan [Rahmatullayev, 2000: 187]. *Yupqalik* so‘zining semantik mundarijasida “ojizlik”; “nochorlik”; “notavonlik” semalari mavjud. Quyidagi misolda “ojizlik” semasi ustun: *Bir bu emas, doim mundoq qattiq ishlar tushganda mundoq yupqalik va nohamjihatliqlar andin sodir bo‘lg‘ondur* [BN,2002:83 II]. Ya’ni *yupqalik* deganda ojizlik holatiga olib kelgan kamchiliklar, nuqsonlar nazarda tutilgan. *Yupqa* hozirgi o‘zbek tilida “ko‘ndalangiga ingichka” ma’nosida narsa-buyumlarga nisbatangina qo‘llanadi [O‘TIL, II, 470].

Uyrushmak asarda “yuz burish“, “otlanish“ ma’nosini ifodalagan: *Andijong‘a uyrushmak xayoli bila ko‘mak tilab, Toshkandga xon qoshig‘a bordim* [BN, 2002: 65, I]. “Boburnoma”ning 2002- yildagi nashrida *uyrushmak* so‘zi o‘rnida *yurumak, tilab* o‘rnida *tilay* so‘zlari berilgan. *Uyrushmak* lug‘atlarda “yetib kelmoq”, “erishmoq” ma’nosida izohlangan: اويرشمك doxodit, doyti, dostigat, dostavat [Budagov, 1960: 187]. Shu asosdan shakllangan *uyrul-* eski o‘zbek adabiy tilida “aylanmoq, o‘girilmoq”; “mashg‘ul bo‘lmoq”, “qayg‘urmoq” ma’nolarida iste’molda bo‘lgan [NAL, 623]. *Uyrushmak* so‘zining asosi bo‘lgan *ügri-* qadimgi turkiy tilda ”tebratmoq”; “bir joydan ikkinchi joyga ko‘chirmoq”; ”tinchlantirmoq” ma’nolarida ishlatilgan. *Uyrushmak* leksemasidagi “aylanma harakat” semasi hozirgi so‘zlashuv uslubida va shevalarda qo‘llanadigan *o‘rgilay* (erkalash shakli), *uyurum* (o‘ram: bir o‘ram yupqa) so‘zlarida saqlanib qolgan.

Qadimgi turkiy tilda *“ko‘tarilmoq”* ma’nosini anglatgan *qalы=* so‘zidan yasalgan *qalin* sifati [Rahmatullayev,2000:517] asar matnida keng ma’noda qo‘llangan. Q. Karimovning ta’kidlashicha, *qalin* sifati turkiy tillarning ko‘pi uchun umumiy hisoblanib, deyarli barcha davrlarda iste’molda bo‘lib kelgan. *Qalin* so‘zi aslida yasama deb qaraladi. Keyingi davrlarda ajralmas asosga aylangan [Karimov,1990:56; Zohidov,2000:56]. Qadimgi turkiy tilda *qalin* “ko‘p sonli”, “ko‘p miqdordan iborat”; “gala”, “ko‘pchilik”, “guruh”, “to‘da”, “yig‘in” [DLT,487]; “yo‘g‘on”, “katta” [ДТС,412] ma’nolarida qo‘llangan. “Boburnoma”da ushbu so‘zning qadimgi turkiy tilga xos ma’nolari aks etgan; asarda yuzdan ortiq o‘rinda quyidagi ma’nolarda ishlatilgan: 1) “yonlama hajm”ni bildirgan: *Bir ariq suyida kim yoqalari qalin muz tungub edi* [BN,1960:154]; 2) grammatik ko‘plik tushunchasini ifodalagan: a) shaxs miqdorini anglatgan: *Qalin kishi tosh bila zoyi’ bo‘ldi* [BN,1960:125]; b) narsa-hodisaning, obyektning ko‘pligini bildirgan: *Bizing beklar orasida qalin viloyatliq va ko‘p navkarlik Qanbar Ali edi* [BN,1960:129]; 3) suyuqlik hajmini bildirgan: *Har yerda-har yerda qalin suvlar turubtur* [BN,1960:325]; 4) mavhum voqelikka nisbatan ishlatilib, harakatning muntazam ravishda bajarilishini bildirgan: ..*qalin shafqat va mehribonliklar ko‘rsattilar* [BN,1960:89]; 5) “zich” ma’nosini ifodalagan: *Andijon viloyatining sahronishinlaridin bir Chakrak elidur, qalin eldur (90);...qalin arg‘uvonzor voqi’ bo‘lubtur* [BN,1960:194]; 6) harakatning miqdoriy belgisini bildirib kelgan: *Yana birining otini va o‘zini qalin urdilar* [BN,1960:409]; 7) “uzoq muddat” ma’nosini ifodalagan: *Balut ham yaxshi o‘tundur, agarchi tiyraroq kuyar, vale tabliq kuyar, cho‘g‘i qalin turar* [BN,1960:201]; *Qalin talashti, tashvish bila Do‘st yiqitti* [BN,1960:434]; 8) “to‘da” ma’nosida kelgan: *Ikki kishi qalinidin tezroq ayrilib choptilar* [BN,1960:409]; 9) “qahraton”, “qattiq” ma’nosini bildirgan: *qalin qish yetgan*

bila-oʻq olib tebrar [BN,1960:269]; 10) *yomgʻir* soʻzining sifatlovchisi boʻlib, “surunkali” maʼnosini ifodalagan: ...*qalin yomgʻurlar yogʻdi. Qalin* soʻzining eski oʻzbek tiliga xos koʻp maʼnolilik xususiyati hozirda *qalin doʻst, qor qalin yogʻdi* birliklarida saqlangan. *Qalin* soʻzining “Boburnoma”dagi besh maʼnosi: “yonlama hajm”, “zich”, “miqdoriy belgi”, “uzoq muddat”, “qahraton” maʼnolari ДТСda qayd etilmagan. Bu maʼnolar Boburning soʻz qoʻllash mahorati va asar leksikasining oʻziga xosligini yoritishga xizmat qiladi. “Miqdoriy belgi”, “uzoq muddat”, “qahraton”, “koʻp”, “toʻda” maʼnolari hozirgi oʻzbek adabiy tilida kuzatilmaydi. Hozirda *qalin* “koʻndalang oʻlchami katta” maʼnosida narsa-buyumlarga nisbatangina qoʻllanadi; baʼzan “zich”, “quyuq” maʼnolarini ifodalaydi [OʻTIL,II,545].

El qadimgi turkiy tilga oid manbalarda quyidagi maʼnolarda qayd etilgan: ül “xalq”; “odamlar”; “qabila uyushmasi”; “yot kishi”; “davlat”; hukmdorlik”; “mamlakat”; “tinchlik” [ЭСТЯ, 340-341]; xalq“; “maʼmuriy birlik“ maʼnolarida qoʻllangan. “Ikki shoh orasidagi kelishuv, yarashuv” tushunchasini ham ifodalagan [DLT,83]. Bu maʼnolar eski oʻzbek adabiy tili va undan keyingi davrlarda *elchi* soʻzi semantik tarkibida saqlangan.

El “Boburnoma”da quyidagi maʼnolarni ifodalagan: a) etnik uyushmani nomlab kelgan: *Aksar uruqni, Boqibekka taalluq el va ulusini alar taladilar* [BN,2002:106,I]; b) “qoʻshin” maʼnosida kelgan*: Kohmardgʻa yetgan mahalda Isiqonchi eli yogʻiqib yoʻlini toʻsarlar* [BN, 2002: 106, II]; ***el*** soʻzi *cherik* soʻzi bilan birga qoʻllanib “qoʻshin askarlari“ tushunchasini bildirgan: *Agarchi bizning kishimiz andin koʻprak edi, vale cherik eli chopqungʻa tarqab edi* [BN, 2002: 92, II]; d) “odamlar” maʼnosini anglatgan: …*mendin va menga taalluq eldin hech ish va soʻze voqeʼ boʻlmadikim…*[BN,1960:220]; e) yakka shaxs tushunchasini bildirgan: *Vale saqolsiz elning chehrasini yomon ochadur...Saqolliq kishini yaxshi chehrakushoyliq qiladur* [BN,2002:139,II]; f) shaxslar guruhini ifodalagan: *Uzun Hasan va Tanbal zolim va fosiq va kofirvash ellar edi...* [BN,2002:68,I].

“Boburnoma”da *el* soʻzidan shakllangan quyidagi soʻzlar uchraydi: *el kün* “qoʻshin”, ”askar”: *Xisravshohning el - kuni zulm va besarliqqa oʻrgangan, el elga zulm qila boshladilar* [BN, 2002: 106, I]; *el kün*ning “askar”, “qoʻshin” tushunchasini ifodalashi soʻz semantikasidagi “umumlashtirish”, “koʻplik” semalari bilan bogʻlanadi: *Chun Ibrohim muhimmi ustida edi, filhol ogʻasining el-kunini ul bosh-koʻz qildi* [BN, 2002: 212, I]. *Uy-el* “koʻch-koʻron”: *Uch toʻrt koʻch bila Kohmar kelib Ajar qoʻrgʻonida uy-elni qoʻyduk* [BN, 2002: 103,I].

Qadimgi turkiy til va eski oʻzbek adabiy tilida *el* soʻzi “viloyat” maʼnosida qoʻllangan[76]. *El* soʻzi hozirda “kishilarning etnik uyushmasi”, “xalq”, “yurt” maʼnolarida ishlatiladi [OʻTIL, II, 442].

Soʻz quyidagi maʼnolarda qoʻllangan: a) “xabar”: ...*Xisravshohdin koʻngulga yoqqudek soʻz kelturmadi, vale el va ulusdin soʻzlar kelturdi* [BN, 2002: 102, I]; b) “gap“: *Xisravshohning moʻgʻullaridin davlatxohona soʻzlar arz qildi* [BN,2002:102,I]; d) “hodisa”: *Tengrigʻa ravshandurkim, mendin va menga taalluq eldin hech ish va soʻze voqeʼ boʻlmadikim, sababi muncha kudurat va niqor boʻlgʻay* [BN, 2002:127, I]; e) “rivoyat“: *Bir gariy, ikki gariy oʻlturub, ul tarafdin – bu tarafdin soʻz va hikoyat aytildi* [BN, 2002: 104, II]; f) “hikmat”: *Shayx Saʼdiy soʻzining mazmunining xilofi voqiʼ boʻldi: Nechukkim, “Guliston”da kelturubtur: ”Dah darvesh dar yak gileme bixusband va du podshoh dar iqlime nagunjand*” [BN, 2002: 140, II]; g) “fikr”: ...*gʻolibo agar soʻz aning emas* [BN,1960: 244]; j) “qaror”: *Oʻshul soʻzda edukkim, Boboyi Pargʻariy dedikim, men ham borib istarmen, ul ham ikki yigit inisi bilan ittifoq qilib otlanduk* [BN, 2002:100, II].

[76]Қаранг: Кошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. III томлик. I.т. –Тошкент, 1960. –Б. 83.

So‘z leksik birligi *un* bilan juftlashib, “ma’lumot“, “xabar“ ma’nosida kelgan: ...*Xoja kelsunlar, har nekim farmon bo‘lubtur, yetkursunlar, so‘z-unni so‘zlashib borsunlar* [BN, 2002: 241, II]. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida “nutq birligi” sifatidagi *so‘z* [O‘TIL, II, 94] va “tovush”, “ovoz” ma’nosidagi *un* [O‘TIL, II, 277] so‘zlari ishlatiladi. Ammo mazkur so‘zlarning birikkan holda qo‘llanishi va “Boburnoma”da ifodalangan ma’nosi kuzatilmaydi. Bu juft so‘zni eski o‘zbek adabiy tiliga xos birlik sifatida baholash mumkin.

“Boburnoma”dagi ayrim so‘zlar semantik strukturasida denotativ ma’noga bog‘liq ravishda yangi semalar shakllangan. Masalan, *yasan-* “jangga hozirlanmoq“, “saf tortmoq“ ma’nosini ifodalagan [Dadaboyev, 2003: 197]. *Yasan-* “o‘ziga oro bermoq”, “bezamoq” ma’nosidagi *yasa=* fe’lidan hosil qilingan; *yasa=* qadimgi turkiy tilda “hozirlamoq” ma’nosini anglatgan. “Boburnoma”da ham shu ma’noda qo‘llangan: *Bir ikki kundin so‘ng yasab, yarog‘lanib. Marg‘inonning mahallotig‘a keldilar* [BN,2002:68,I]. Bu tushuncha hozirgi o‘zbek tilida ham kuzatiladi: “biror narsani yuzaga keltirmoq, hosil qilmoq“ [O‘TIL,2006:487]. Ammo so‘zning shu ma’nodagi o‘zlik nisbat shakli hozirgi o‘zbek tilida uchramaydi. O‘zlik nisbat shaklidagi *yasan-* so‘zi “bezanmoq”, o‘ziga oro bermoq” ma’nosida ishlatiladi [O‘TIL,II, 488]; “bezamoq”, “chiroyli qilmoq” ma’nosini ifodalaydi [Rahmatullayev,145]. Bu ma’no so‘zning “hozirlanmoq” semasidan shakllangan. “Boburnoma”da “tayyorlanmoq” (jangga), “saf tortmoq” tushunchasini ifodalash uchun qo‘llangan: *Bovujudikim, Qosimbek va Ibrohim soru va Vays Log‘ariy boshliqlarni ikki tarafg‘a ilg‘or yiborilib edi, mening bila bir necha ma’dudi qolib edi, bo‘lg‘on yigitlar yasanib chiqtilar* [BN, 2002: 68, I].

“Boburnoma”dagi va hozirgi o‘zbek tilidagi *yasan-* so‘zlari “kiyinmoq”, “osmoq, taqmoq” (qurol-yarog‘, taqinchoq) umumiy semasiga ega.

Og‘ri- “norozi bo‘lmoq”, *o‘ksu-* “kamaymoq” leksemalarida ham nisbat qo‘shimchasi bilan bog‘liq semantik o‘zgarish kuzatiladi: *..raiyat va viloyat ellari bulardin bisyor og‘rib edi* [BN,2002:68,II]. Hozirda bu ma’no *og‘rimoq* so‘zining o‘zlik nisbat shakli bilan ifodalanadi: *og‘rinmoq* [O‘TIL, I, 564]. *O‘ksu-* “kamaymoq”, “ozaymoq”, “kamsitilmoq” ma’nosidagi so‘z (NAL,718]. *Bu navohida Hodarvesh yeli o‘ksumas, hamisha tund qo‘par* [BN, 1960: 154]. Ushbu jumlada shamol harakatining doimiyligini, kamaymasligini ifodalagan. Bu o‘rinda o‘*ksu-* so‘zining semantik tarkibi “kamaymoq”; “yo‘qolmoq” semalaridan iborat. *O‘ksumas* shu ma’nodagi so‘zning inkori shaklida “kamaymas”, “doimiy” tushunchalarini anglatgan: *Bu tog‘din qor hargiz o‘ksumas* [BN, 2002: 110,I]. Hozirda qo‘llanadigan *o‘ksimoq* ruhiy holatni ifodalovchi so‘z sifatida ishlatiladi: biror narsaga erisha olmaganligi, bebahraligi, kamsitilganligi va sh. k. uchun “afsuslanmoq”, “xafa bo‘lmoq”, “g‘am chekmoq” ma’nolarini ifodalaydi [O‘TIL, II, 502]. *O‘ksun-* so‘zi *o‘ksi-* fe’lining “kamayish” semasidan shakllangan. *O‘ksin-* so‘zida “ishonchning kamayishi va kamsinish, o‘zini boshqalardan kam ko‘rish” semalari mavjud.

Bir qator turkiy fe’llar hozirda ishlatilmaydi: *tunla-* “tunamoq”:...*Nirx ko‘talidin tunlab o‘tib...*[BN,2002:204]; *shishla-* “kabob qilmoq”: *...ot o‘lturub, etini shishlab...* [BN,1960:151]; *oziq-* “adashmoq”: *Kechasi yo‘l oziqib, Panjob Shahnaning sharqi-janub sari pushtalarda va dashtlarda xeyli sargardonlik tortildi* [BN,2002:175,I]; *sezir-* “ma’lum qilmoq”: *Bu muhimni Tanbalg‘a sezirgach, tura olmadilar, xon qoshig‘a qochib keldilar* [BN,1960:155]; *orqalan-* “orqa qilmoq, ishonmoq“: *Ne uchunkim, Tanbalni orqalanib manga va mening davlatxohlarimg‘a jafo va azoblar qilur edi* [BN,2002:77,II]; *orqalan-* “birovga orqa qilmoq, suyanmoq, tayanmoq” ma’nolarida ayrim shevalarda ishlatiladi [O‘TIL,I,544]; *qarola-* “qaramoq”: *Bobo Sayramiy tom ustidin ul sari, bu sari*

qarolaydur edi [BN,2002:99,II]; *otqula-* “o‘qqa tutmoq” *Qiyru ko‘lda kiyik kibi ovlab, dorig‘anni kiyikdek otquladuk* [BN,1960:259]; *tusla-* “taxminlamoq”: *...Ilon O‘ttini tuslab tebraduk* [BN,2002:151]. Hozirgi o‘zbek tilida *tusla* so‘ziga asosdosh bo‘lgan *tusmollamoq* lug‘aviy birligi ishlatiladi.

“Boburnoma” matnidagi ayrim leksemalar o‘rnida hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘zlashmalar orqali hosil qilingan qo‘shma fe’llar ishlatiladi. Masalan, *tushlan-* so‘zi “tush paytida to‘xtab, dam olmoq, ovqatlanmoq” ma’nosida ishlatilgan [BAL,148]: *... Kavori suyidin o‘tub tushlanduk* [BN, 1960: 416]. Mustaqillikdan avval mazkur birlik ma’nosiga mos *obedlanmoq, obed qilmoq* lug‘aviy birliklari ko‘p qo‘llangan (hozir ham uchrab turadi). Hozirgi so‘zlashuv nutqida “tushlik qilmoq” qo‘shma so‘zi ancha faollashdi. *Tushlan-* so‘zi asarda oziqlanishdan tashqari “to‘xtash”, “tushki hordiq”, “tin olish” tushunchalarini ham ifoda etgan.

Tur fe’l asosning harakat nomi shakliga *ber-* yordamchi fe’lini qo‘shish orqali yangi leksik birlik hosil qilingan: *turush ber-* “dosh bermoq”: *Yuqqoridin Ko‘histon beklari ham otliq-yayog‘ini yig‘ib yurugan bila turush bera olmadilar* [Bobur,1960:248]. Bu ma’no hozirda *bardosh ber-, tob ber-* (*dosh ber-*) birliklari orqali ifodalanadi.

Otiq- “ot – nom chiqarmoq”: *Xandaqdin chiqmag‘onlar qo‘rqoqliqqa otiqib, bedillik bila afsona bo‘ldilar* [BN,1960:93]; *og‘izla-* “taom yemoq“: *Ahmad Qosimni yana ba'zilarni og‘izlag‘oni chorlar,...*[BN,2002:88,I].

Bobur voqelikni bayon qilish jarayonida o‘ziga xos iboralarni qo‘llagan: *bosh-ko‘z qil-* “e’zozlamoq”: *Chun Ibrohim muhimmi ustida edi, filhol og‘asining el-kunini ul bosh-ko‘z qildi* [BN,1960:366]; *ilgida xamir bo‘l- “e*rksizlik” tushunchasini ifodalaydi: *Badiuzzamon mirzo xud bularning ilgida xamir edi, bularning so‘zlaridin tajovuz qila olmas edi* [BN,1960:213]; *umr top-* iborasi “uzoq umr ko‘rgan” tushunchasini ifodalagan: ... *xili umr topqon xotun edi* [BN,1960:153]; *oriyati qo‘yul-* “orlanmoq” *Axsida Qosim Ajabnikim, ichki chegrasida edi, olimda beklik martabag‘asig‘a yetib edi, oriyati qo‘yuldi* [BN,1960:121]; *oriyati ber-* “sabr qilmoq”: *... tiladukkim, bu qish oriyati bergay, to anda o‘lturub Samarqand viloyatig‘a ilikdin kelgancha evrushgaybiz* [BN, 1960: 117].

Bobur dag‘al, salbiy ma’nodagi so‘zlarni silliq, obrazli, evfemistik tasvir orqali ifoda etib, yuksak darajadagi ta’sirchanlikka erishgan. *Evfemizm* yunoncha “yaxshi gapirmoq” ma’nosidagi so‘z bo‘lib, narsa-hodisaning yumshoq shakldagi ifodasi; qo‘pol botmaydigan so‘z (ibora)ni qo‘llashdir [Dadaboyev 2003: 131]. Jumladan, “hayoti tugamoq”, “yashashdan to‘xtamoq”, qazo qilmoq” ma’nosini anglatuvchi ***o‘l=*** so‘zi tabu hisoblanib, mazkur so‘z ifodalagan tushuncha boshqa so‘z va so‘z birikmalari, ya’ni evfemizmlar orqali aks ettirilgan [Dadaboyev,2002:40]. “Boburnoma”da “o‘lmoq” tushunchasi *bor-, kech-* so‘zlari va o‘n sakkiz shakldagi ibora bilan ifodalangan. Bobur “o‘lmoq” tushunchasini quyidagi iboralar orqali nuktadonlik bilan aks ettitgan:

asarning o‘ttizga yaqin o‘rnida “o‘lmoq” tushunchasi tengri nomi bilan bog‘lab ifoda etilgan: *tengri rahmatig‘a bor-* iborasida “o‘limning tangri rahmat nurlarini yog‘diradigan u dunyoga eltishi” semasi ta’kidlangan; *tengri hukmini butkar-* iborasida o‘limning “Alloh (tangri) hukmi (buyrug‘i)” ekanligini ta’kidlovchi sema mavjud. *Olamdin bor-; olami foniydin vido‘ qil-: olamdin safar qil-* iboralarida o‘limning “bu dunyoni tark etish" semasi aks etgan. *Dunyoi fonini vido‘ qil-* iborasi *o‘lim* so‘zining “o‘tkinchi dunyoni tark etish” semasini aks ettirgan. Mazkur ibora semantikasida “dunyoning o‘tkinchiligi”ni ta’kidlash semasi ustun. *Dunyodin rihlat qil-* iborasi ham “bu dunyoni tark etish” tushunchasini aks ettirgan. Ushbu iborada “bu olamdan (u olamga) ketish” semasi namoyon bo‘lgan. *Dunyodin chiq-* iborasida “olamdan, mavjud reallikdan

chetga chiqish, yo‘qolish” semasi aks etgan. *Naql qil-* iborasida insonning bu dunyodan butunlay “ko‘chgan”ligi (*manqul* a. “naql etilgan”, “ko‘chirilgan” ma’nosidagi so‘z, [NAL, 361] ta’kidlanadi. *Zoyi’ bo‘l-* iborasida shaxsning yo‘qolishi, nobud bo‘lishi ifodalangan. *Bosh qo‘y-* iborasi inson tanasi bilan bog‘liq bo‘lib, vujud (gavda)ning o‘lim paytidagi holati (boshni tik tutib tura olmaslik, harakatsizlik) nazarda tutilgan. “Boshing omon bo‘lsin”, “Boshing toshdan bo‘lsin” iboralarida ham bosh metonimiya asosida “hayot”, “umr” tushunchasini ifodalaydi. *Jon tort-* iborasi “o‘lmoq” tushunchasini jon haqidagi tasavvurga bog‘liq ravishda aks ettirgan.

Bir qator iboralarda “o‘lmoq”ning boshqa shaxs yoki biror vosita ta’sirida sodir bo‘lishi aks etgan. Masalan, *fano bodig‘a yibor-* iborasi “o‘ldirmoq” tushunchasini ifodalagan. *Fano bodig‘a yibor-* iborasi “*fano* (yo‘q bo‘lish, tugalish) *bodi* (shamoli)ga topshirish”ni anglatadi. Bu iborada o‘limning tangri xohishi bilan emas, shaxs vositasida amalga oshirilishi tushuniladi. *Siyosatga yetkur* iborasi “jazolamoq, o‘ldirmoq” tushunchalarini ifodalaydi. *Bo‘ynig‘a urdur-* “boshini tanidan judo qilmoq” ma’nosini anglatadi.

Bobur qo‘llagan lug‘aviy birliklar “o‘lmoq” sememasini turli darajada ifodalashga xizmat qilgan. 1. O‘limning “tangri (Alloh) hukmi, taqdir” ekanligi *tengri rahmatiga bor-, tengri hukmini butkar-* iboralarida aks etgan. 2. O‘limning “boshqa shaxs tomonidan sodir etilgan harakat natijasi” sifatida ifodalanishi *ko‘ksaroyga chiqar-, bo‘yniga urdir-, siyosatga yetkur-* iboralarida ifodalangan. 3. “Shaxsning o‘zi tomonidan tanlangan o‘lim” tushunchasi *bosh olib it-, dunyodin chiq-* iboralarida aks etgan.

Dunyodin bor-, dunyodin rihlat qil-, dunyodin o‘t-, vafot top-, vafot qil-, vafot et-, favt bo‘l-, olamdin bor-, olamdin kech-, olamdin o‘t-, olamdin rihlat qil, oxir bo‘l- iboralari eski o‘zbek adabiy tili uchun xos bo‘lsa, *shunqor bo‘l-, bosh olib it- , ko‘k saroyga chiqar-*, *siyosatga yetkur-, bo‘ynig‘a urdur-*, *o‘qqa bor-, yasoqqa yet-, umr pamug‘ini kuydur-* kabilar Boburning ijodkorlik mahorati bilan bog‘liq iboralar hisoblanadi.

“Boburnoma”da muallif kechinmalarini ichki nutq ko‘rinishida bayon etadi. Shunday o‘rinlardan birida fikrni qo‘pol tarzda aytish, mulohaza qilinmay aytilgan nutqni qoralaydi: ...*Bu fursattakim,* «*Mubayyin*»*ni nazm qiladur edim, xotiri fotirg‘a xutur etti va hazin ko‘ngulga mundoq yettikim, hayf bo‘lg‘ay ul tildinkim mundoq alfozni darj qilg‘ay, yana fikrini qabih so‘zlarga xarj qilg‘ay va darig‘ bo‘lg‘ay ul ko‘nguldinkim, mundoq maoniy zuhur etgay, yana zisht xayollar anda xutur etgay* [BN, 2002: 253]. Bu iqrordan va boshqa dalillardan ma’lum bo‘ladiki, Bobur o‘z nutqini mudom nazorat qilgan, fikrni qanday va qay tarzda ifodalash masalasiga jiddiy e’tibor bergan. Bu yondashuv siyrati boy hukmdorning kechinmalarini ma’no nozikliklari va mazmun go‘zalliklariga yo‘g‘riltirib ifodalashiga zamin yaratgan.

Bobur so‘z semantikasini chuqur anglagan, hozirgi ifoda bilan aytganda lingvistik kompetensiyaga ega bo‘lgan mahoratli ijodkor sifatida olam, borliq, voqelikning lisoniy manzarasini yaratdi. Va bu manzara haqiqatning o‘zidan ham yorqinroq, ta’sirchan, obrazli mazmun kasb etgan.

Adabiyotlar

Будагов Л.З. 1869/1960. *Сравнительный словарь турецко - татарских наречий.* Том I. – СПб.

Дадабоев Ҳ. 2003. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. –Тошкент: Университет.

Дадабоев Ҳ. 2002. *Алишер Навоийнинг насрий асарларидаги бир маънодошлик қатори хусусида* // Ўзбек филологияси масалалари. –Тошкент.
Зоҳидов Р. 2000. “Сабот ул ожизин”да “ёлин” ва “қалин” сўзларининг маъно хусусиятлари”. *Ўзбек тили ва адабиёти.* Тошкент.
Каримов Қ. 1990. *XV–XIX асрлар ўзбек тили морфологияси.* Тошкент.
Раҳматуллаев Ш. 2000. *Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар).* Тошкент.

Shartli qisqartmalar

BAL – Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарларининг изоҳли луғати. Тузувчи: Назарова Х. –Тошкент, 1972. –187 б.

BN – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев. В. Зоҳидов сўз бошиси ва таҳрири билан. –Тошкент: ФА нашр, 1960. –512 б.

BN – Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Нашрга тайёрловчи С. Ҳасанов. Масъул муҳаррир В. Раҳмонов. –Тошкент: Шарқ НМАК, 2002. –336 б.

ДТС – Древнетюркский словарь. –Л.,1969.

DLT – Девону луғотит турк. I– III. –Тошкент, 1960–1963. I.–500 б.

NAL – Навоий асарлари луғати. Порсо Шамсиев таҳрири остида. –Тошкент, 1972. –784 б.

ЭСТЯ – Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. –М.: Наука, 1974 – 1989.

O‘TIL –Ўзбек тилининг изоҳли луғати. –Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006. I –680 б.; II– 672 б.

ZAHÎRÜDDİN MUHAMMED BÂBÜR’ÜN HATIRATINDA ALİ ŞÎR NEVÂYÎ’NİN SOSYAL ÇEVRESİ VE KİŞİLİĞİ

Muhterem Saygın*

Özet

Zahîrüddin Muhammed Bâbür, Hindistan’da yaklaşık üç buçuk asır süren Türk hâkimiyetinin temellerini atmış yüce bir komutan ve devlet adamıdır. Hat, edebiyat ve müzik gibi pek çok sanat dalıyla ilgilenmiştir. Onun Babürnâme adıyla bilinen anı türünde yazdığı eser, Türk kültür tarihinde mühim bir yere sahiptir.

Ali Şîr Nevâyî, yaşadığı çağda Herat çevresinde bir sanat akademisinin teşekkül etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Şair, musikişinas, hattat, müzehhip ve mücellit gibi pek çok sanatkârın, devlet adamının ve bilginin bir yerda bulunduğu bu ortam, Türk Rönesans’ı olarak nitelendirilebilecek olan faaliyetlerin odak noktasını teşkil etmiştir.

Edebiyat sanatı; eser, sanatkâr ve okur arasındaki etkileşim sürecidir. İnsanın olay ve durumlara yaklaşım tarzının şekillenmesinde sosyal çevresi ve kişiliği belirleyici olmaktadır. Edebî eserin oluşum safhasında sanatkârın kişilik özellikleri ve sosyal çevresi önemli bir etkendir. Zahîrüddin Muhammed Bâbür, hatıratında kendisi gibi çok yönlü kişiliğe sahip olan Ali Şîr Nevâyî ve onun sosyal çevresi hakkında Türk edebiyatı tarihi açısından değerli bilgiler vermiştir.

* Dr. Millî Eğitim Bakanlığı (Denizli/Pamukkale-Osman Aydınlı Meslekî ve Teknik Anadolu Lisesi), muhteremsaygn213@gmail.com

Bu çalışmada Zahîrüddin Muhammed Bâbür'ün Bâbürnâme (Vekâyi, Vâkıât-ı Bâbürî, Vâkıanâme, Vekâyi'name-i Pâdişâhî, Bâbüriyye, Tüzük-i Bâbürî) adlı eserinde Ali Şîr Nevâyî'nin sosyal çevresi ve kişiliği hakkında verdiği bilgilerden hareketle Ali Şîr Nevâyî'nin edebî şahsiyeti hakkında değerlendirmelerde bulunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Çağatay edebiyatı, Zahîrüddin Muhammed Bâbür, Ali Şîr Nevâyî, Bâbürnâme, sosyal çevre.*

THE SOCIAL ENVIRONMENT AND PERSONALITY OF ALISHER NAVOI IN THE MEMOIRS OF ZAHIR AD-DİN MUHAMMAD BABUR

Annotatıon

Zahir ad-Din Muhammad Babur is a great commander and statesman who laid the foundations of Turkish domination in India, which lasted about three and a half centuries. He was interested in many branches of art such as calligraphy, literature and music. His work, which is known in the form of memoir known as Babürname, has an important place in the history of Turkish culture.

Alisher Navoi played an important role in the establishment of an art academy around Herat in the age he lived. This environment, where many artists, statesmen and scholars such as poets, musicians, calligraphers, illuminators and bookbinders came together, constituted the focal point of activities that can be described as the Turkish Renaissance.

Literary art; The work is the interaction process between the artist and the reader. Social environment and personality are decisive in shaping the way people approach events and situations. The personality traits and social environment of the artist are an important factor in the formation phase of the literary work. In his memoirs, Zahir ad-Din Muhammad Babur gave valuable information about Alisher Navoi, who had a versatile personality like himself, and his social circle, in terms of the history of Turkish literature.

In this study, Zahir Ad-Din Muhammad Babur's "Baburnama" (Vekâyi, Vâkıât-ı Bâbürî, Vâkıanâme, Vekâyi'name-i Pâdişâhî, Bâbüriyye, Tüzük-i Bâbürî) Evaluations are made about the literary personality of .

Key words: *Chagatay literature, Zahir ad-Din Muhammad Babur, Alisher Navoi, "Baburnama", Social environment.*

Giriş

Edebiyat, dilin estetik bir biçimde düzenlenmesidir. İletişim aracı olan dil, estetik bir şekilde tanzim edildikten sonra meydana gelen eser, okura (toplum) ulaşır. Dolayısıyla edebiyat sanatı; sanatkâr, eser ve okur (toplum) arasındaki iletişim sürecidir. Bu süreçte sanatkârı gönderici, toplumu alıcı, edebî eseri ise ileti (mesaj) olarak değerlendirmek mümkündür. Tarihi süreç içerisinde bu iletişim unsurlarından sanatkârın, edebî eserin veya okurun daha fazla önemsendiği devirler olmuştur. Bir edebî eserin mahiyetini belirleyebilmek için sanatkârın yetiştiği sosyal çevre ve kişilik özelliklerinin tetkik edilmesi gerekmektedir. Zira sanatkârın hayatı, kişiliği ve algı dünyası onun içinde yaşadığı sosyal çevrede şekillenmektedir. Bu dikkatle Türk edebiyatının seçkin şahsiyetlerinden Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı ve evreni hangi estetik hususiyetler çerçevesinde algıladığını tespit edebilmek için onun içinde bulunduğu sosyal çevre ve kişiliği hakkında bilgi sahibi olmak bir zorunluluktur. Ali Şîr Nevâyî'nin hayatı hakkında bilgi veren pek çok kaynak vardır. Bunlardan Zahîrüddin Muhammed Bâbür'ün yazdığı Bâbürnâme, kronolojik anlamda Ali Şîr Nevâyî'nin yaşadığı çağa en yakın kaynaklardan biri olması bakımından dikkate değer bir eserdir.

Devlet adamlarının siyasi mücadelelerini ve gerçekleştirdikleri faaliyetleri yaz(dır)ması, Türk tarihinde Zahîrüddin Muhammed Bâbür'den önce de karşılaşılan bir durumdur. Nitekim Orhun Yazıtları'nda Kül Tigin, Tonyukuk ve Bilge Kağan, devleti nasıl kurduklarını anlatmışlardır.

Zahîrüddin Muhammed Bâbür, anı kitabında siyasi mücadelelerini 1494-1503 (Fergana), 1504-1520 (Kâbil), 1525-1529 (Hindistan) şeklinde üç döneme ayırarak anlatmıştır. Eser, genel olarak bir özyaşamöyküsüdür. Eserde coğrafya, etnografya, tarih, edebiyat, zooloji, folklor ve botanik gibi farklı alanlarda bilgi verildiğinden ansiklopedi niteliği de taşır [Akün 1991, 404-405].

Zahîrüddin Muhammed Bâbür'ün kızı Gülbeden'in Hümâyûnnâme, yeğeni Muhammed Haydar Mirza Duglat'ın Târih-i Reşîdî, Bâbür'ün soyundan gelen Nûreddin Cihangir'in Tüzük-i Cihângîrî adlı eserleri hatırat türündedir ve Bâbür'den sonra da bu geleneğin devam ettiğini göstermektedir (Akün, 1991: 407).

1. Bâbürnâme'de Ali Şîr Nevâyî'nin Sosyal Çevresi ve Kişiliği

Sultan Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâyî, çocukluk arkadaşıdır. Birlikte öğrenim görmüşlerdir. Bu bilgi, Bâbürnâme'de şu şekilde zikredilmiştir. "*Mirzâ'nın beyi değil, belki musahibi idi. Çocuk iken bir mektepte imişler*" [Arat 1987, 186]. Hüseyin Baykara, Herat'ı ele geçirdikten sonra Ali Şîr Nevâyî'yi Herat'a davet etmiş, ona mühürdarlık, emirlik ve valilik görevleri vermiştir [Arat 1970, 267]. Ali Şîr Nevâyî, divanlarındaki pek çok şiirinde Sultan Hüseyin Baykara'dan övgüyle bahsetmiş, pek çok eserini ona sunmuş, devlet meselelerinin çözülmesinde Hüseyin Baykara'ya destek olmuştur. "*Nevâyî'nin Farsça divanındaki 442 numaralı (Nevâyî, 1342: 185) "tetebbu'-ı sultânu'l-fuzâlâ Ḥüseyn-i hallada'llâhû mülkehü" başlığını taşıyan gazeli, Hüseyin Baykara'ya naziredir*" [Saygın 2022, 59]. Bu durum, Nevâyî ve Sultan Hüseyin Baykara'nın sanat alanında da birbirlerini teşvik ettiklerini göstermektedir.

Zahîrüddin Muhammed Bâbür, hatıratında Ali Şîr Nevâyî'nin kardeşi Derviş Ali Bey hakkında da bilgi vermiştir. Bâbür'e göre bir süre Belh valiliği yapan Ali Şîr Nevâyî'nin kardeşi Derviş Ali Bey, kabiliyetli bir yönetici değildir. Zahîrüddin Muhammed Babür, Derviş Ali Bey'in Nevâyî sayesinde Sultan Hüseyin Baykara'dan itibar gördüğünü düşünmektedir [Arat 1987, 189]. Derviş Ali Bey'in yolsuzluğu ortaya çıkınca bu olaydan dolayı Ali Şîr Nevâyî, Hüseyin Baykara'ya karşı mahcup olmuştur. Hüseyin Baykara, halk arasındaki dedikoduların önünü kesmek ve Nevâyî'ye duyduğu güveni ve hürmeti ifade etmek adına 1492 (Hicri 898) yılında bir ferman yayınlamıştır. Ferman şu şekildedir: *"Şehzadeler, emirler, sudûr, vüzerâ ve âyan ve bi'l-umûm teba'am bilsinler ki Rüknü's-saltana, Umdetü'l-memleke, Abdü'd-devleti'l-Hakanî, Mukarrabü'l-Hazreti's-Sultanî, Nizâmüddîn Emîr Ali Şîr Nevâyî şefkatli kalbi ile bu yüksek devlet güneşinin tulûÓu zamanından beri temiz niyetli fikrini ve büyük kudret ve dirayetli niyetini bu devletin yükselmesi uğrunda sarf etmiş, azamet ve rütbesini benim kardeşliğim derecesine yükseltmiştir. Ve bu yakınlık günden güne belki saatten saate ziyadeleşmektedir. Hatırıma geldi ki bu sırada müşarü'n-ileyhin kardeşi tarafından vâkiÓ olan ve affına karar verilen yolsuz hareketleri bazı yanılanlar ve gaflete düşenler Umdetü'l-memleke olan müşarü'nileyhin üzerinde müessir zannederler. Memleketin dâhilinde herkese emrediyorum ki ve herkes bilmelidir ki onun bizim nezdimizdeki mahremiyet ve hususiyeti tasavvur ettiklerinden çok daha ziyadedir. Ve bilâ-istisna herkes ona azamî hürmetle mükelleftir* (Tarlan, 1942: 4).

Zahîrüddin Muhammed Bâbür'ün hatıratında naklettiğine göre Ali Şîr Nevâyî, Hüseyin Baykara ile oğulları arasındaki siyasi meselelerin çözülmesinde arabuluculuk görevi üstlenmiştir. Bunlardan biri, Esterâbâd şehriyle ilgili Hüseyin Baykara ve oğulları

arasında çıkan anlaşmazlıktır. Nevâyî'nin yöneticilik tecrübesi, Baykara'nın oğullarının ona duyduğu saygı bu tür meselelerin çözülmesini kolaylaştırmıştır [Arat 1987, 42].

Ali Şîr Nevâyî'nin yakın çevresinde Hüseyin Baykara ve hanedan üyelerinin yanı sıra diğer devlet adamları da bulunmaktadır. Bâbürnâme'de bu devlet adamlarından Mecdeddin Muhammed ile Ali Şîr Nevâyî arasındaki mücadelelerden bahsedilmiş, neticede Mecdeddin Muhammed'in vezirlikten azledildiği ifade edilmiştir [Arat 1987, 193-194]. Bâbürnâme'de adı geçen devlet adamlarından biri de Ali Şîr Nevâyî'nin kendisine divan beyliğini bıraktığı Baba Ali Işık Ağa'dır [Arat 1987, 191].

Ali Şîr Nevâyî'nin Hüseyin Baykara'ya muhabbet ve hürmeti, vefatına kadar devam etmiştir. Bâbürnâme'de bu durum şöyle anlatılmıştır: "*Sultan Hüseyin Mirza Esterâbâd seferinden döndüğü zaman, istikbâle geldi. Mirza ile görüşüp, kalkmak istediği zaman, kendisine bir hâl oldu; kalkamadı. Kaldırıp elde götürdüler. Hekimler hiçbir teşhis koyamadılar. Ertesi gün Tanrı rahmetine kavuştu*" [Arat 1987, 187].

Nevâyî'nin yaşadığı dönemde edebiyat, farklı sanat dallarıyla bütünlük içinde icra edilmiştir. Söz gelimi şiirler, bestelenip eğlence meclislerinde söyleniyordu. Edebî eserlerin süslenmesinde minyatür, hat, cilt, tezhip gibi sanatlardan faydalanılıyordu. Bu durum, Ali Şîr Nevâyî'nin yaşadığı çağda pek çok sanatkârın işbirliği içinde çalışmasını sağlamıştır. Farklı sanat dallarına ait üslup özelliklerini bir araya getiren Herat ekolü böyle bir zeminde vücut bulmuştur. Nevâyî, çevresindeki bu sanatkârları teşvik ve himaye etmiştir. Zahîrüddin Muhammed Bâbür, hatıratında Nevâyî'nin bu yönü hakkında şunları söylemiştir: "*Fazıl ve hüner ehilleri için, Ali Şîr Bey kadar mürebbi ve hâmî olan bir adamın hiçbir zaman zuhur ettiği mâlûm değildir. Sazda ileri gelenlerden Üstad Kul Muhammed, Şeyhî ve Hüseyin Ûdî, Ali Şîr Bey'in terbiye ve himâyesi ile bu derece terakkî ve şöhret bulmuşlardır. Üstâd Behzad ve Şah Muzaffer resimde Ali Şîr Bey'in gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve mâruf oldular. Bu kadar hayırlı işlerde pek az kimse bu derece muvaffak olabilir*" [Arat 1987, 186-187].

Ali Şîr Nevâyî'nin çevresindeki sanatkârlardan biri de devrin meşhur hattatı Sultan Ali Meşhedî'dir. Zahîrüddin Muhammed Bâbür, Nevâyî'nin Garâibü's-Sıgar adlı eserinde kıbletü't-küttâb olarak nitelendirdiği ve kaleminin kaza kalemi gibi hatadan uzak olduğunu söyleyerek övdüğü [Kut 2003, 535] Sultan Ali Meşhedî hakkında şu bilgiyi vermiştir: "*Her gün Mirza için otuz ve Ali Şîr Bey için de yirmi beyit yazardı*" [Arat 1987, 199].

Ali Şîr Nevâyî'nin sanatkârları teşvik ve himaye etmesi, kuşkusuz onun farklı sanat dallarında kendisini geliştirmesine katkı yapmıştır. Babürnâme'de Nevâyî'nin musikide iyi şeyler bestelediği, güzel nakış ve peşrevlerinin olduğu [Arat 1987, 186] ifade edilmiştir.

Ali Şîr Nevâyî'nin yakın çevresinde mutasavvıf kişiler de bulunmaktaydı. Bâbürnâme'de Nevâyî'nin himaye ettiği sanatkârlardan Kemâleddin Hüseyin Gâzürgehî'nin mutasavvıf bir kişi olduğu, Nevâyî'nin onunla birlikte sema ettiği dile getirilmiştir [Arat 1987, 191].

Zahîrüddin Muhammed Bâbür'ün belirttiğine göre Ali Şîr Nevâyî evlenmemiştir [Arat 1987, 187].

Zahîrüddin Muhammed Bâbür hatıratında Nevâyî'nin hassas bir karaktere sahip olduğunu belirtip onunla ilgili şu anekdotu nakletmiştir: "*Bir gün Ali Şîr Bey ile (Bedîüzzaman) Mirza arasında bir sohbet oldu ki bu Mirza'nın çabuk anlayışına ve Ali Şîr Bey'in de hassâsiyetine bir delildir. Ali Şîr Bey Mirza'ya, birçok mahrem sözleri alçak sesle söyledi ve: '-Bu sözleri unutun'- diye ilâve etti. Mirza derhâl: -"Hangi sözleri? "- diye sorunca, Ali Şîr Bey çok müteessir oldu ve uzun uzun ağladı*" [Arat 1987, 42].

Babürnâme'de Ali Şîr Nevâyî'nin Bennâî adında bir şairle münasebetlerine yer verilmiştir. Nevâyî ile Bennâi arasındaki çatışmanın temel sebebi, Ali Şîr Nevâyî'nin

Türkçe sevgisi ve Bennâî'nin Türkçeye karşı takındığı olumsuz tavırdır. Vâsıfî'nin hatıratında naklettiği şu olay bu duruma delil teşkil etmektedir: "*Bir gün Bennâî'nin Irak dönüşünde, ilim adamları ve asilzâdelerin bulunduğu mecliste Nevâyî, Bennâî'ye: "Ya'kûb Bek'in değerleri hakkında hatırladığınız bir şey varsa söyleyiniz" der. -Mevlânâ Bennâî: "Ya'kûb Bek'in Türkçe konuşmaması onun diğer kıymetlerinden üstündür". -Ali Şîr Nevâyî: "Ah Bennâî, küstahlığın bütün hudutları geçti. Ağzını çirkefle tıkamalı." -Bennâî: "Bunun kolayı var, Türkçe şiirler okumak kâfidir" diye cevap verir*" [Boldırev 1988, 229-230].

İki şair arasındaki bu çatışmaya rağmen Ali Şîr Nevâyî onunla olan ilişkilerinde nezaketi elden bırakmamış, Bennâî'ye bir sanatkâr olarak saygı duymuştur. Bâbürnâme'de rivayet edilen şu anekdotta bu husus açıkça görülmektedir: "*Bir satranç meclisinde, Ali Şîr Nevâyî, bir ara ayağını uzatır ve ayağı Bennâî'nin arkasına dokunur. Nevâyî latife yollu, 'Olur belâlardan değildir; Herat'ta ayağını uzatsan, mutlaka bir şâirin arkasına ulaşır' der. Bennâî de: 'Eğer geri çekersen, yine bir şâirin arkasına ulaşır.' şeklinde karşılık verir*" (Arat, 1987: 197).

Ali Şîr Nevâyî'nin bir diğer vasfı da yenilikçi olmasıdır. Onun bu özelliği, Babürnâme'de şu şekilde anlatılmıştır: "*Bir kimse herhangi bir işte bir şey vücuda getirirse, onun rağbet görmesi ve meşhur olması için, ona 'Ali Şîrî' derdi ve bâzıları zarafetle onu Ali Şîr Bey'e isnad ederlerdi. Ali Şîr Bey, bir defa kulak ağrısı için, başörtüsü bağlamıştı. Kadınlar gibi başörtüsünü böyle eğri bağlamaya 'nâz-ı Ali Şîrî' adını verdiler. Bu cümleden olarak Bennâî Herat'tan gittiği vakit, palancıya, eşeği için görülmemiş bir palan yaptırır ve ona 'Ali Şîrî' adını verir. Sonra bu, 'Ali Şîr palanı' diye meşhur oldu*" [Arat 1970, 282].

Sonuç

Zahîrüddin Muhammed Babür'ün hatıratında Ali Şîr Nevâyî'nin çevresindeki devlet adamlarından Sultan Hüseyin Baykara, Bedîüzzaman Mirza, Muzaffer Mirza, Mecdeddin Muhammed, Derviş Ali Bey ve Baba Ali Işık Ağa'nın ismi zikredilmiştir.

Eserde, Hüseyin Baykara'nın Nevâyî ile çocukluk arkadaşı olduğu, birlikte öğrenim gördüklerini ifade edilmiştir. Hüseyin Baykara'nın ona verdiği yöneticilik görevleri hakkında bilgi verilmiştir. Nevâyî'nin siyasi meselelerin çözülmesinde üstlendiği görevlerden bahsedilmiştir. Mecdeddin Muhammed ile Nevâyî arasındaki siyasi mücadeleye değinilmiştir. Zahîrüddin Muhammed Babür, Nevâyî'nin kardeşi Derviş Ali Bey'in iyi bir yönetici olmadığı kanaatindedir. Ona göre Sultan Hüseyin Baykara, Nevâyî'ye duyduğu saygıdan dolayı Derviş Ali Bey'e itibar göstermiştir.

Babürnâme'de Ali Şîr Nevâyî'nin sosyal çevresindeki musikişinaslardan Üstad Kul Muhammed, Şeyhî ve Hüseyin Ûdî; minyatürde Üstad Behzad ve Şah Muzaffer; hat sanatında Sultan Ali Meşhedî gibi sanatkârların adı geçmektedir. Bâbürnâme'de Ali Şîr Nevâyî'nin başarılı bir bestekâr olduğu bilgisi verilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin sanatkârları teşvik ve himaye ettiği belirtilmiştir. Nevâyî'nin hem devlet adamı hem de bir sanatkâr olması, onun farklı sanatkârları bir araya getirmesini kolaylaştırmış olmalıdır.

Nevâyî'nin mutasavvıf şahsiyetlerden Kemaleddin Hüseyin Gâzürgehî ile meclislerde sema ettiğinden bahsedilmiştir. Ali Şîr Nevâyî'nin yönetici, sanatkâr ve mutasavvıflarla olan münasebetleri onun toplumun farklı tabakalarından insanlar arasında nüfuzu olan, farklı çevrelerce sevilen, sayılan bir şahsiyet olduğunu göstermektedir.

Bâbürnâme'de Ali Şîr Nevâyî'nin hassas, yenilikçi ve nezaket sahibi bir kişi olduğu ifade edilmiştir. Şüphesiz şairin bu vasıfları, edebî kişiliğine de yansımıştır. Ali Şîr Nevâyî'nin şiirlerinde farklı üslup özelliklerinin görülmesi, Türk edebiyatında pek çok yeniliğin şair tarafından yapılmış olması, şairin edebiyat araştırmacıları tarafından kurucu sanatkâr olarak nitelendirilmesi onun yenilikçi vasfıyla ilişkilendirilebilir.

Kaynaklar

Akün, Ömer Faruk. 1991. "Bâbürnâme", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 4, s. 404-408.

Arat, Reşit Rahmeti. 1970. *Bâbürnâme*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

Boldırev, Alexander Nikolaevic. 1988. "Çağdaşlarının Hikâyelerinde Nevâyî", TDAY-Belleten, (Çeviren: Rasime Uygun), Ankara, s. 197-237.

Gazi Zahîrüddin Muhammed Babur. 1987. *Vekayi Babur'un Hâtıratı*, (Çeviren: Reşit Rahmeti Arat), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Kaya, Önal (1996). *Fevâyidü'l-Kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Konukçu, Enver. 1991. "Bâbür", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 395-396.

Kut, Günay. 2003. *Garâibü's-Sıgâr*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Nevâyî. 1342. *Dîvân-i Emîr Nizâmüddîn Alî Şîr Nevâ'î* "Fânî", (Be-Sa'y ü İhtimâm-i Rukneddîn Humâyûnferruh), Çâp-i Evvel, Ez-İntişârât-i Kitâb-hâne-i İbn-i Sînâ, Tehrân.

Tarlan, Ali Nihad. 1942. *Ali Şîr Nevâyî,* İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

Tokmak, Naci. 2017. 'Alişîr-i Nevâî Mecâlisü'n-Nefâis I-II Herâtî ve Hekîmşâh Çevirisi Mülhakâtı [Herâtî ve Hekîmşâh Tezkiresi], Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Türkay, Kaya. 2002. *Bedâyi'u'l-Vasat*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Saygın, Muhterem. 2022. *Ali Şîr Nevâyî'nin Garâibü's-Sıgar Adlı Divanının Tahlili* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

SOCIO-CULTURAL LEGACIES OF CENTRAL ASIA IN TUZUK -I- BABURI

Prof. Dr. Rukhsana Iftikhar*

Annotation

Zaheer-ud-din Muhammad Babur (1493-1530 A.D) the first Turkic king who invaded India in 1526 A.D and laid down the foundation of the Boburid empire in India. Babur was pushed down toward India by his enemies in his hometown in Central Asia. Babur had no future in his land, so he searched for another land as his Kingdom. Babur remained nostalgic about Central Asia in all the years in spent in India. He was Central Asian by heart and followed all the norms, and traditions of Central Asia either in his political life or in his personal life. This paper attempts to highlight first his autobiography as a main source of Babur's history and then the Central Asian legacy mof Babur which was particularly mentioned in his diary.**Key words**: *Tuzuk, Farghana, Chingaz, Bahzad, Tawachi, Yaswal,* autobiographical tradition.

BOBUR TUZUKLARIDA MARKAZIY OSIYO IJTIMOIY- MADANIY MEROSLARI

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Bobur (1493-1530-y.) 1526-yilda Hindistonni ishg'ol etgan hamda Hindistonda imperiyaga asos solgan turkiy shoh hisoblanadi. Bobur O'rta Osiyoda, o'zining tug'ilib o'sgan shahrida dushmanlari tomonidan Hindiston tomon siqib chiqarildi. Boburning o'z yurtida kelajagi yo'q edi, shuning uchun u o'z saltanati sifatida boshqa yurtni istadi. Bobur Hindistonda o'tkazgan yillar davomida O'rta Osiyoga sog'inch bilan o'rtandi. U o'rta osiyolik bo'lib, siyosiy hayotida ham,

* Professor.Dr. Rukhsana Iftikhar,Director of Babur Legacy Center. Department of History & Pakistan Studies University of the Punjab. Lahore irukhsana7@gmail.com

shaxsiy hayotida ham Markaziy Osiyoning barcha me'yor va an'analariga amal qilib yashagan. Mazkur maqolada avvalo uning tarjimayi holi Bobur tarixining asosiy manbasi sifatida, so'ngra uning kundaligida alohida tilga olingan Boburning Markaziy Osiyo merosini yoritishga harakat qilinadi.

Kalit so'zlar: *Tuzuk, Farg'ona, Chingiz, Bahzod, Tovachi, Yasval, avtobiografik an'ana.*

Zaheer-ud-din Muhammad Babur is regarded by many the founder of the Baburid Empire in Indian sub-continent. He was born on 14th Feb 1482, but his date of birth is missing in historical record. His father Umer sheikh Mirza was the descendant of great Amir Timur. All Timirid rulers maintained strong connection with their ancestors and home central Asia. Babur's mother was the daughter of Tashkand ruler Yunus Khan, a decadent of Chingaz Khan.

The *Babur Nama,* the autobiography of Babur keeps the memory of his conquests alive. In its pages Babur opens his soul with a frankness and lack of inhibition. The *Babur Nama* is a history, a family chronicle, a diary, a collection of nature notes, a gazetteer and book of advice of a concerned father to a slightly hopeless son. Babur gave us the detailed geography, principalities, climate, and districts of *Fraghana* in his days.

Babur nama is divided into **three sections.** The first tells of his childhood and the adolescent failures of Babur that led to the loss of his patrimony. The second tells of his early 20, s and the time he spent homeless and wandering beyond the Oxus. This is followed by the lucky capture of Kabul, which he thus uses as a base to rally his exiled and scattered Timurid relatives. The third tells the story of his final years and the conquest of India, a triumph tainted in its author's eyes by the ever-present pain of exile and loss. History may remember him as a first Turkic Emperor, but in his own eyes he was always a loser and refugee.

Throughout his memoir, we are admitted to **Babur's innermost confidence** as he observes and questions the world around him. He compares the *flora and funa* of India and Afghanistan with and central Asia. He records his impressions of falling for men or marrying women or enjoying the differing pleasures of alcohol and opium.

Babur Nama is the climax and culmination of that Islamic **autobiographical** tradition as much as the Taj Mahal is the climax of architectural legacy in India. It is not just that the autobiography is so very long and fabulously written in detailed: it extends to 600 pages in Turki critical edition, although 15 Afghan years of the Babur's life were missing and lost forever. This means that Babur's life is fully documented than any other figure in the entire pre- colonial Islamic world. It makes this book stand out and remain relevant in history and moving today is its universal humanism. Its unusual honesty, sensitivity and self-understanding are every lasting [Grewal 2015]. As his latest scholarly biographer, Stephen Dale puts it:

Babur transcended the narrative and historical genres of his culture to produce a retrospective self-portrait of the kind that is usually associated with the most stylishly effective European and American autobiographies. No other author in the Islamic world - or in pre-colonial India or China - offers a comparable autobiographical memoir, a seemingly ingenuous first-person narrative with self-criticism as well as self-dramatization and the evocation of universally recognizable human emotions [Dale 2018].

As generations of readers from **different cultures** have found, *Babur-nama* is an unusually charming text: a warm-hearted, romantic, and deeply engaging record of a highly cultured and honestly self-critical man: "His literary work delivers to us everything," writes Jean-Paul Roux, the French historian of the Mughals [Roux 2017].

Babur's love of nature is visible throughout the text of this autobiography and the fineness of his **descriptive eye** are immediately apparent as he tries to evoke his lost homeland, the *Farghana* Valley. Pages are devoted to the different varieties of multicolored tulips growing wild in the Hindu Kush or to the smell of holm oak when used as winter firewood, "blazing less than mastic but like it, making a hot fire with plenty of hot ashes, and nice smell, the aroma of this was a bliss for his soul.

Above all, Babur **loved books.** His first act after a conquest was to approach the library of his opponent and raid its shelves. Whenever he invades a new city, he would prefer to go to poetry meetings and listen to the verses being recited by its poets, joining in where appropriate, and criticizing whenever he disliked a particular verse. In-appropriate poets were a constant source of irritation for Babur. [Collier 2016].

The sensibilities of Babur were sharpened by wide reading, Babur had a great gift for producing these witty and often piquant **word-portraits** of his friends and foes. His own father he described as short and stout, round-bearded and fleshy-faced . . . He used to wear his tunic so very tight that to fasten the strings he had to draw his belly in and, if he let himself out after tying them, they often tore away. He was not choice in dress or food . . . In his early days he was a great drinker, later used to have a party once or twice a week. He was good company, on occasions reciting verses admirably [Askri 1982].

Much of the text is a record of Babur's restless energy and ambition towards literature, his **struggles** in a world that is inevitably profoundly unexhausted, military, and feudal: fighting, riding horses, playing polo, drinking wine, swimming in opposite to river *Ganga,* fishing and hawking occupies many pages than more peaceful pursuits such as playing chess, painting, calligraphy, romance, versifying his family life. He gives as much space for battles lost as he does to battles won. He takes full responsibility for his youthful failures: "These blunders," he writes, "were the fruits of inexperience" [Beveridge, Babur nama, 1921].

He is also frank about his capacity for **depression and grief.** He opens about the great tragedies of his life; in this way he brought about the darkest moments of his life into the light. He writes with the feeling of great pain about his mother's death from fever, and the death of his comrades-in-arms: "His death made me strangely sad," he writes at one point, "for few men have I felt such grief; I wept unceasingly for a week or ten days" [Beveridge, Humayun nama 1978].

It is overall a remarkable for the picture this autobiography provides of an extraordinary man, the athlete Babur boasted of having swum across Ganga with only thirty-three strokes in each direction indeed of having swum across every river he had ever encountered. Very few in history who combined dexterity with both sword and pen. It remains, no doubt, one of the greatest memoirs, in any language and of any age and it presents one of the most complex, complete, and satisfying self-portraits in the world of literature. Babur narration about flora and fauna of Hindustan, fruits and vegetables, speciation of time, revenue details gave the idea of 16th century India.
Return a hundred thanks, O Babur, for the bounty of Merciful God Has given you Sind, Hind and numerous Kingdoms [Beveridge 1975]. Babur was very proud of his

ancestors, and he follow all traditions of Central Asia. It can be described under these categories.

Literary Pursuits of Babur

Babur was multi-lingual. He knew Persian but patronized Turkish (his mother tongue). He praised the poet Ali Sher *Nawai* very much in his *Tuzuk* to whom he was inn correspondence. He was very good in ghazel, *masnavi* and rubai. Babur memoirs are in Turkish language. Mirza Haider, his closet companion wrote about Babur, in composition of Turki poetry he was second to Amir Ali Sher, a known poet and *Bina,i.* Babur, s love for painting is visible in his dairy. He took painting of *Bahzad* when he ran away from Central Asian and established *Bahzad* school of painting in India. *Bahzad* associated with Babur for a short time, and he considered him one of the beat painters of Sultan *Husayn* court [Schimmel 2004]. Babur also achieved great distinction in prose writing. According to Mirza Haidar, his reputation as prose writer rest in *Baburnama*. Babur was a calligrapher. One of the styles of calligraphy is associated with his name Khat-a *Baburi* [Yaqeen 2005].

Spirituality:

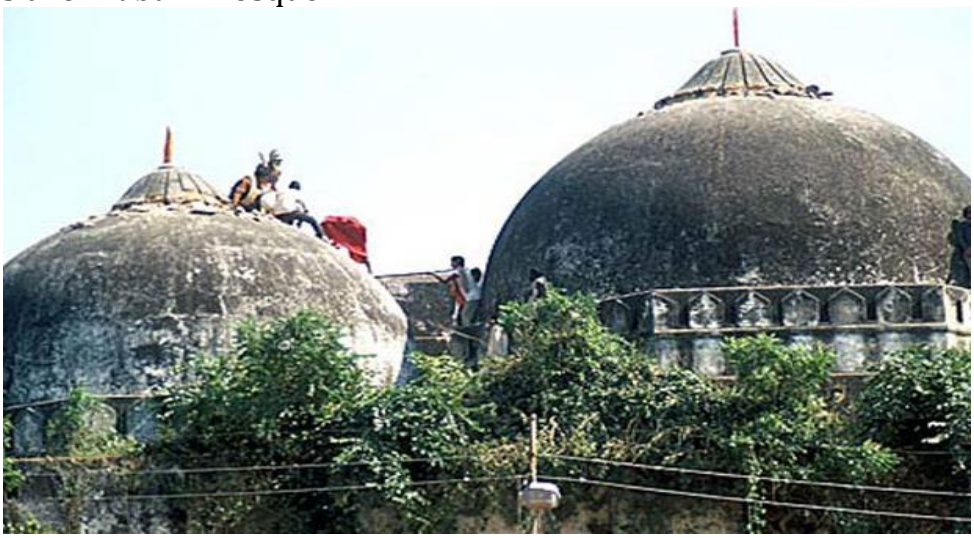
Babur spiritual attachment with Abid ul *Aharai* Naqshbandi saint remained with him throughout his life. The saint died when Babur was only seven. Babur claimed that saint helped him in the time of his crisis. Babur translated his work named as *Risala Walidya*, a work on Sufi ethics in Chagatai Turki verse in 1528-1529. Mughal emperors considered themselves the devotees of Central Asian *Naqshbabdi Shaikhs*, followed the steps of Babur whose Muslim name Zaheer- ud-din had given him at the time of the birth by this Sufi saint Ubaid ullah *Aharar*. Babur visited the tombs of *Hazrat* Nizam-ud-din *Ayliua* and *Hazrat* Bakhtiyar Kaki after his success in the battle of Panipat like a conqueror was from Ush of Central Asia. Babur mentioned a meeting the mystic Muhammad Ghaus *Gwaliari*, whose brother became the advisor of Humayun. Babur said in his autobiography;

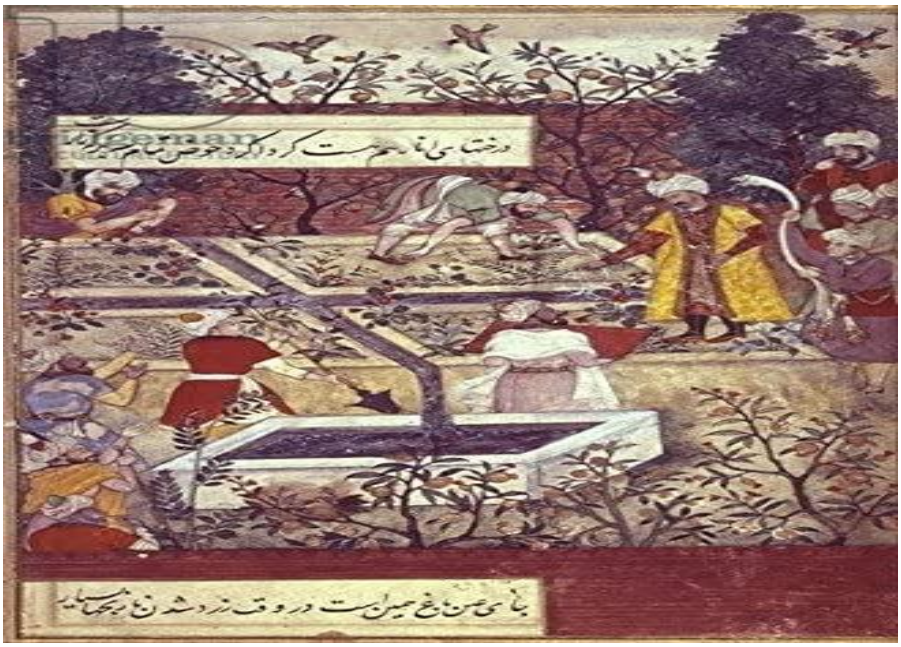
Though I be not related to dervishes
Yet am I their follower in heart and soul
Say no to King is far from Darvish
I am a king yet the slaves of Dervishes [Beveridge, Babur nama, Memoris of Babur 1921].

Architecture:

Babur had a great vision for architecture and builder. He hired the services of 680 people and 1491 cutters to build in Agra, *Biana*, *Dholpur*, Gwalior and Koil. As his great grandfather hired the services of 200 stone cutter to build a mosque. He ordered to develop gardens in India. He drawn this inspiration of Timur garden in Samarkand. He still had the memory of his ancestorial home. He ordered to build Char *bagh* that included fountains and Hammam, a typical Islamic bath which was unknown to India. In *Bagh-a- Wafa* he introduced the cultivation of vines and melons around Agra, they were as good as thy grown in *Turan*. To pupils of *Mimar* Sinan Isa and Yousaf came to India to serve Babur. Babur ordered to constructure a large tank, with an enclosure and large audience hall and private apartment for himself with hot baths. Babur was very much oppressed by three things in India; its heat, wind, and dust and to protect himself, he ordered to construct bath where the dust storm had no effect and in the cold weather like *Farghana*. Babur ordered to construct a chamber well like central

Asia in Hindustan. Mosque architecture of Babur still alive in form of most controversial of *Baburi* mosque.

Flora and Fauna:

Babur was very particular throughout his diary to describe the Flora and Fauna. He was not a scientist but his love for zoology and botany was very visible in his memoirs. Babur has given a detail description of fruits, flowers, birds, and animals. It was very common in early Mughals to observe the nature His great grandson emperor Jahangir inherited the legacies of Babur in horticulture [Haig 1928].

Women:

Babur was very respectful towards the ladies of his family. He followed the guidance of her grandmother Ahsan Daulat Begum in the deserted days of his family. *Qutluq Nigar* Khanum, Babur shared in his *Tuzuk* that she was the only wife of *Umer Shiekh* or whom he had good relations. In central Asian tradition the regency of women was very respectful. Babur gave same respect to his mother and grandmother. Mahim Begum enjoyed an extra ordinary position not only in Babur's life but also his harem. He came out Agra to receive the ladies of his family even after becoming the King of

India. Babur paid respect to all ladies of harem and his wives in a very gentle he praised in his memoirs.

When I bend down to earth to kiss her foot
I feel my head is in heaven [Lal 2005].

Army:

Babur also followed the same rules, the etiquettes to be observed at the time of setting out a campaign, he adopted the title of "Khaqan" in imitation of Mongol Khan. He adopted the same customs while invading India. *Tatkh* -a-*Baburi* in Pakistan was the place where Babur stood to provoke his soldiers to attack. Babur regarded himself a sovereign in his own right and did not require any authority above him to legalize his authority as Amir Timur. It was a matter of pride for Babur to follow his ancestors. Even he followed the idea of warfare inherited from his Central Asian region. The management of his battles and equipment of army were central Asian. The use of gun powder in the battle of Panipat was not local technology in 16th century which he used in battle of Panipat. (Kahan 1981)

He divided his army, under the Mongol fashion into Tuman, each tuman had 10,000 men. Babur soldiers were equipped with a helmet, a *jaushan* (a coat of mail), cuirass, a *jiba*(a coat which covers from four plated from front), a mace, a lance, sword, axe, a dagger and with arrows and bows. In addition to this, army was armed with firemen, arquebuses and guns which were introduced by *Ustad* Ali *Quli* khan, an ottoman Turk who entered in the services of Babur in 1514 and Mustafa, another Ottoman who employed by Babur in 1520 to 1525. The firemen who he brought from central Asia were the major factors in winning his wars in Hindustan. The deceive role of cavalry in Babur's army was his central Asian training.

Babur arranged his army in the traditional formation of Mongols and Timurid Style-Right-Right, Left, Left and center. Battle gave details of all ceremonies in his diary which Mongols performed before marching to battlefield. To train his troops and maintained discipline he paid great attention for the chase he believed with *Chingaz* khan by hunting wild beasts, the commander and their men trained and discipline. His war in central Asia had taught him the use of *Tulguma* in which the Uzbeks were experts. Babur wrote in his *Tuzuk*, another of their practice is to advance and charge in front and rear, discharging their arrows at full gallop". Babur used these two tactics in his battles in Hindustan. (Lamb 2003)

Babur's Administration:

Babur admired the structure of government of Amir Timur. His executive, Judiciary and military had prominent, Mongols and Indian nobles whose advice he took for decision making of his own government in India. Even the name of his diwans originally had central Asian origin like PARVANCI, TAWAACHI, YASAWAL, this came from the Mongolian word means law and order. Like other *Timuri* ruler he appointed Sheikh-ul-Islam as the head of Judicial department. The orders of Babur bore the seal of emperor inside and outside this order the name of his ancestors was written. Babur adopted the title *Padshah*. After the death of Sultan Hussain *Baiqara*, he was the most senior person in the hose of Timurid, but this title created no difference in his political life. As his ancestors claim that Timurid were sovereigns by claim by their own rights. They did not require the legal sanction of any Caliph as Sultans of Delhi practiced earlier in India. He had been addressed as PADSHAH throughout *Farghana* and Samarkand. Even when he lost his territories, he continued to call with the time title.

So, by adopting this title he followed the same Timurid tradition as he was the sovereign in his own right as his grandfather, Abu Said Mirza said, " I am Padshah in my own right." [Muh-bul-Hasan 2021].

Babur introduced coinage and established mints in Kabul, *Badkshan*, *Jaunpur* and later in Lahore. The silver coin followed the central Asian *Dihram* in weight and form and were called *Shahrukis* after the name of Shah Rukh the son of Amir Timur. Babur established the same idea of measuring the distance between Agra to Kabul as it was in his hometown. He required to construct a turret after every 18 miles for the rest of postmaster, couriers, and grooms. It was called YAM and in Hindustan a DAK CHAWKI. Babur wanted to establish it in every *Khalisa* to provide payments of salaries to postmaster and its administrative staff. Babur laid down the foundation of monarchy in India which was the legacy of his great grandfather Amir Timur. To what extend Babur followed YASA *Chingaz* Khan he himself wrote in *Tuzuk*,

"My forefather and family had always sacredly observed the rules of *Chingaz* khan. In their parties, their courts, their festivals, their entertainments, in sitting down, in raising up they never acted contrary to the institution of *Chingaz*." Babur also followed the rules of great Mongol chief to meet their relation and in the ceremonies at the time of expeditions and setting campaigns [Khan 1972].

On Provincial level, most of Babur's Hakim and Shiqdars were either Turks or Mongols and Uzbeks who came to India to seek refuge and fortune. Babur knew that the loyalty of his Turks and Mongols nobles that he could depend upon. His experience to appoint natives on different posts was not successful. Assignments were made under the sultans of Delhi were called *Iqta* but Babur used the term *Tiyul* which can be traced back to the Seljuq period. For the allowances of provinces, he followed the traditions of his ancestors.

Conclusion:

Babur ranks as the national hero of Uzbekistan and Kyrgyzstan. Babur followed the tradition of Amir Timur to develop the administrative structure of his government, arts, and architecture in Hindustan. Babur was a literary man of his age. Babur Persian poems became the folk songs of Central Asia. Babur was largely responsible for fostering the culture of his ancestors in India. In ancient times to Middle Ages central and south Asia have close relations. Central Asia has contributed significantly to religion (Hadiya, a source of Muslim law was written by Burhan-ud-din *Farghani*) philosophy, medicine, (Khawaja *Khawind* had learned medicine at Shiraz came to join Babur, court at Agra) astronomy (*Samarkandi* school of astronomy was flourish under the patronage of *Mughal* in India) and mathematics etc. It has produced great scientists, scholars, saints, and poets. The Sufis traditions of Pakistan are still central Asian. Sufis who migrated to India got their education from Samarkand. Babur legacy was continued in the period of other Mughal rulers even his successor tried to conquer their home in Central Asia in the period of Shah Jahan as Mughals were always nostalgic about their ancestor's home.

Bibliography

Askri, Hasan. 1982. *Tabaqat-a- Baburi.* Delhi: Idara Adabiyat.
Beveridge, A. 1975. *Babur nama, Memoris of Babur.* Lahore: Sang-a- Meel Publishers.
Beveridge, A.S. 1921. *Babur nama, Memoris of Babur.* Oxford: Oxford university Press.
—. 1921. *Babur nama, Memoris of Babur.* Oxford: Oxford University Press.

—. 1978. *Humayun nama.* Lahore: Sang-a- Meel Publishers.
Collier, Dirk. 2016. *The Great Mughals and Their India.* New York: Hay House.
Dale, Stephen Frederic. 2018. *Timurid Prince and Mughal Emperor (1483-1530).* Cambrige: Cambridge University Press.
Grewal, Royina. 2015. *Babur , Conqueror of Hindustan.* Delhi: Rupa Publication.
Haig, Sir Wolesley. 1928. *Cambridge History of India.* London: Collin and Harper.
Hookham, Hidla. 1962. *Timerlane, The Conqueror.* London: Hodder and Stoughton.
Kahan, Iqtidar Alam. 1981. "Early use of Canon and Muskets in India(1442-1526)." *Economic and social History of Orient* 146-164.
Khan, Iqtidar Alam. 1972. "Turko- Mongol Theory of Kingship." *Medeival India - A Miscellany* 60-75.
Lal, Ruby. 2005. *Domesacity and Power in the early Mughal World.* Cambridge: Cambridge University Press.
Lamb, Harold. 2003. *Babur the Tiger: First of the Great Moguls.* Delhi: Natraj Publisher.
Muh-bul-Hasan. 2021. *Babur, Founder of the Mughal Empire in India.* Delhi: Manohar.
Roux, Jean-Paul. 2017. *Babur.* Istanbul: Amazon.
Schimmel, Annemarie. 2004. *The Empire of the Great Mughals, History, Art and Culture.* London: Reaktin Books LTD.
Yaqeen, Muhammad Haleem. 2005. "Baburi Khat ." *Mosisah Intesharat-ul-Azhar* 45-60.

“BOBURNOMA”DA BOBURGA ZAMONDOSH TEMURIY HUKMDORLAR PORTRETINING YARATILISHI

Akramjon Dehqonov Qodirovich*

Annotatsiya

“Boburnoma” asarida jamiyatning turli tabaqalariga mansub juda ko‘p shaxslar haqida qiziqarli ma’lumotlar keltirilgan. Ular ichida temuriy hukmdorlar tasviri o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bobur bu o‘ziga nasabdosh bo‘lgan shahzodalar – hukmdorlarning xarakteridagi, xulq-atvoridagi eng ahamiyatli, eng muhim jihatlarni zo‘r mahorat bilan tasvirlaydi. Tasvirlanayotgan shaxsning to‘laqonli ma’naviy qiyofasi ko‘z oldimizda namoyon bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: *Bobur, hokimiyat, shahzoda, temuriy, xiyonat, sadoqat, Boysung‘ur, e’tiqod.*

CREATION OF PORTRAITS OF TIMURID RULERS CONTEMPORARY TO BABUR IN "BABURNAMA"

Annotation

The work "Baburnama" contains interesting information about many people belonging to different classes of society. Among them, the image of Timurid rulers is distinguished by its uniqueness. Babur skillfully describes the most important aspects

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. dehqonov1967@gmail.com; dehqonovakromjon@navoiy-uni.uz

of the character and behavior of the princes and rulers related to him. The complete spiritual image of the depicted person appears before our eyes.

Key words: *Babur, power, prince, Timurid, betrayal, loyalty, Baisunghur, faith.*

“Boburnoma”da juda ko‘p kishilar haqida so‘z yuritiladi. Xususan, jamiyatning yuqori tabaqalariga mansub turli insonlar, ularning tabiatlari, insoniy fazilatlari, xarakterlaridagi kamchiliklar xususida o‘ziga xos uslubda ma'lumot beriladi. “O‘sha davrning ko‘pgina qiziqarli kishilari haqidagi hikoyalar juda qisqa, lekin Bobur u yoki bu shaxs haqidagi o‘z tasavvurini, uning ma'naviy qiyofasini bittagina qayd bilan bera oladi. Bu qaydlarida Bobur o‘zining xarakter tasviridagi zo‘r mahoratini ko‘rsata olgan. Bu tasvirlar hayron qolarli darajada go‘zal va hayotiydir. Bobur tasvirlagan bu shaxslarni ularning jamiyatdagi o‘rni va kasb-koriga qarab quyidagi guruhlarga ajratish mumkin:

1. Bobur obrazi. 2. Temuriy hukmdorlar obrazi. 3. Tarxonlar va harbiy zodagonlar. 4. Fan, san'at va adabiyot namoyandalari” [Джамилов 1961, 7].

Biz bu tasnifdagi shaxslardan temuriy hukmdorlar obrazlari yoritilgan o‘rinlarga to‘xtalib o‘tmoqchimiz. “Boburnoma”da bir necha temuriy hukmdorlar haqida so‘z yuritiladi. Ular ichida Boburning otasi, amakilari va Husayn Boyqaroning portreti mukammalligi hamda tafsilotlarga boyligi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Shuningdek. Boburning o‘ziga zamondosh shahzodalar – amakivachchalari, Husayn Boyqaroning o‘g‘illari va boshqa uzoqroq qarindoshlari haqidagi ma'lumotlar ham juda qimmatlidir.

Shu yerda bizga “Boburnoma”ning umrboqiyligini ta'minlagan eng asosiy omil haqida to‘xtalib o‘tish joiz ko‘rindi. Bu asarning o‘ziga tortuvchi asosiy jihati – muallifning hayron qolarli darajadagi rostgo‘yligidir. Buni Boburning o‘zi ham asarda alohida ta'kidlab o‘tgan: “Chun bu tarixda andoq iltizom qililibturkim, har so‘zning rostini bitilgay va har ishning bayoni voqeini tahrir etilgay. Lojaram ota-og‘adin har yaxshiliq va yomonlig‘kim shoyi' edi, taqrir qildim va qarindosh va begonadin har ayb va hunarkim bayoni voqi' edi, tahrir ayladim” [Бобур 1989, 180].

Darhaqiqat, bu asarga bo‘lgan jahonshumul qiziqishning asosiy sabablaridan biri ham uning mana shu jihatidir.

Bobur o‘ziga yaqin qarindosh bo‘lgan temuriy hukmdorlar haqida so‘z yuritar ekan, avval uning tug‘ilgan yili, nasl-nasabi, tashqi ko‘rinishi, e’tiqodi, axloqi, insoniy fazilatlari, kamchiliklari, olib borgan janglari, unga taalluqli viloyatlar, farzandlari, xotinlari va kanizlari, uning xizmatida bo‘lgan amirlar haqida to‘liq ma'lumot beradi.

Asarda birinchi bo‘lib tavsiflangan shaxs bu Boburning otasi Umarshayx Mirzodir. Bobur otasi haqidagi bor haqiqatni ochiq aytadi. Dastlab Umarshayx Mirzoning fazilatlari – sof e’tiqodi, saxovati, adolati, mardligi haqida so‘zlaydi: “Hanafiy mazhabliq, pokiza e’tiqodliq kishi edi, besh vaqt namozni tark qilmas edi, umriy qazolarini tamom qilib edi, aksar tilovat qilur edi. Hazrat Xoja Ubaydullog‘a irodati bor erdi, suhbatlarig‘a bisyor musharraf bo‘lur edi. Hazrat Xoja ham farzand deb erdilar. Bisyor saxovati bor erdi. Xulqi dag‘i saxovaticha bor erdi...” [Бобур 1989, 10].

Shu o‘rinda bir narsani ta'kidlab o‘tish kerakki, baland himmatlik Boburga ham xos bo‘lgan asosiy fazilatlardan biri. “Boburnoma”ni o‘qish jarayonida biz bunga ko‘p guvoh bo‘lamiz. Bu fazilat Boburga otasidan, unga esa bobosi Mironshoh Mirzodan o‘tgan. Abdurazzoq Samarqandiy o‘zining “Matlai sa'diyn va majmai bahrayn” asarida

Boburning katta bobosi Mironshoh mirzoning ham saxovati ulug‘, himmati baland ekanligini alohida ta'kidlab o‘tgan edi.

Bobur otasining xarakteridagi kamchiliklarni ham ro‘y-rost aytadi. Masalan, otasida hukmdor uchun eng asosiy fazilat – diplomatiyaning yo‘qligini shunday bayon qiladi: “Mulkgirlik dag‘dag‘asi jihatidin xeyli yarashlar urushqa va do‘stluqlar dushmanliqqa mubaddal bo‘lur erdi” [Бобур 1989, 10].

“Boburnoma” da Bobur o‘zining ikkita amakisi – Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzolar haqida ham to‘liq ma'lumot beradi. Bobur bergan xarakteristikadan biz bu ikki temuriy hukmdor haqida yaxlit tasavvurga ega bo‘lamiz. Sulton Ahmad Mirzo pokiza e’tiqodli, xushmuomala, sodda tabiatli, ahdiga vafo qiluvchi, hayoli kabi yaxshi sifatlar egasi deb ta'riflanadi. Lekin shu bilan birga jiddiy kamchiliklari ham bor. Butun ixtiyorini beklarga topshirib qo‘ygan, bir ichkilikka tushib ketsa yigirma-o‘ttiz kunlab ichadigan, qat'iyatsiz hukmdor sifatida namoyon bo‘ladi. Uning qat'iyatsizligiga misol qilib Bobur o‘zi bilan amakisi o‘rtasida bo‘lib o‘tgan quyidagi voqeani keltiradi. Shu paytda, ya'ni Umarshayx Mirzo vafot etgan vaqtda Sulton Ahmad Mirzo Andijon ustiga qo‘shin tortib kelgan edi. Umarshayx Mirzo vafot etgach, Bobur taxtga chiqadi va amakisi Sulton Ahmad Mirzo bilan muzokara olib boradi. Bobur amakisiga elchi jo‘natib, uning vassali sifatida Farg‘ona viloyatini boshqarishni so‘raydi, ya'ni amakisiga itoat qilmoqchi bo‘ladi:

“Xoja Qozini va Uzun Hasan Xoja Husaynni elchilikka bu mazmun bila yuborildikim, bu viloyatta mulozimlardin bir kishini xud qo‘yulg‘usidur. Men ham mulozim va ham farzand, agar bu xizmatni manga uhda qilsalar yaxshiroq va osonroq faysal topqusidur” [Бобур 1989, 18].

Bu taklif Sulton Ahmad Mirzo uchun eng qulay va eng o‘rinli taklif edi. Lekin u o‘z jiyanining bu taklifiga qaramadi. Hech qanday talofatsiz o‘zining foydasiga hal bo‘lishi mumkin bo‘lgan ishni beklari va amirlarining ra'yiga qarab qabul qilmadi: “Sulton Ahmad mirzokim, kamsuxun va faqir va odmi kishi edi. Har so‘z-un va ish-uch beklarsiz qaror topmas edi, beklar bu so‘zlarga multafit bo‘lmay, durust javoblar aytib, ilgariga ko‘chtilar. Tengri taolokim, o‘z qudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyadu shoyad beminnati maxluq rost kelturubdur, munda ham necha ishni bois qildikim, alar bu kelmakdin o‘sondilar, balki bu tavajjuhdin pushaymon bo‘lub, bemurod yondilar” [Бобур 1989, 27].

Lekin oxir-oqibat vaziyat Boburning foydasiga hal bo‘ladi va ular o‘zlari sulh taklif qilishga majbur bo‘ladilar. Sulton Ahmad Mirzo bu yurishdan hech qanday natijasiz qaytadi va O‘ratepaga yetib kelganda vafot etadi.

Bobur o‘zining ikkinchi amakisi Sulton Mahmud Mirzo haqida ham batafsil ma'lumot beradi. Ma'lumki, u Samarqand taxtiga akasi Sulton Ahmad Mirzoning vafotidan keyin o‘tirgan. Bu taxminan 1494-yilga to‘g‘ri keladi. U akasidan farqli ravishda juda qattiqqo‘l bo‘lib, lashkar va fuqaro uning chizig‘idan chiqa olmas edi. Sulton Mahmud Mirzo Samarqand taxtida besh-olti oygina o‘tiradi, xolos. Shu vaqtning o‘zidayoq uning va beklarining zulmidan, fahsh ishlaridan Samarqand xalqi bezor bo‘ladi. Bobur bu amakisining xarakteridagi yaramas jihatlarni birma-bir sanab o‘tadi. Bobur uning yomon ishlarini sanar ekan, Xoja Ubaydulloh Ahrorga taalluqli kishilarga va uning farzandlariga qilingan zulm va yomonliklarga alohida to‘xtalib o‘tadi.

Shu o‘rinda bir narsani ta'kidlab o‘tish lozimki, Amir Temur avlodlari ichida Xoja Ahrorga munosabat masalasi alohida ahamiyatlidir. Ma'lumki, Xoja Ahrorning Movarounnahrda katta mavqega ega bo‘lishi va siyosiy jarayonlarda ishtirok etishi

Sulton Abu Said Mirzo hukmronligining dastlabki yillariga to‘g‘ri keladi. Abu Said Mirzo og‘ir vaziyatlarga tushib qolganda Xoja Ahrorning unga qanday yordamlar bergani tarixdan ma'lum. Abu Said Mirzo uni pir sifatida juda qattiq hurmat qilgan. Uning o‘g‘illari Sulton Ahmad Mirzo Va Umarshayx Mirzolar, Boburning o‘zi ham uni ota o‘rnida ko‘rib qattiq hurmat qilganlar. Xoja Ahrornnig vafotidan keyin esa uning farzandlari va unga taalluqli kishilarning ham rioyasini juda qattiq tutishgan.

Lekin Abu Said Mirzoning o‘g‘illari ichida Sulton Mahmud Mirzogina Xoja Ahror va uning farzandlariga mensimaslik nazari bilan qaraydi. Samarqand taxtiga o‘tirgach esa ularga ochiqdan-ochiq zulm qilishga o‘tadi: “Samarqandg‘a kirgach, o‘zgacha tartib va nasaq va xarj va tahmil bunyod qila boshladi. Hazrati Xoja Ubaydullohning mutaalliqlarig‘akim, burun xarj va tahmillarda ko‘p faqir va miskin alarning himoyati bila zulm va taaddidin xalos bo‘lurlar edi, ne joy ulkim, alarg‘a mundoq takliflar bo‘lg‘ay, ko‘p taaddi va tashaddud qila boshladi. Balki bu taaddi va tashaddud Xojaning avlodig‘a dag‘i siroyat qildi” [Бобур 1989, 24].

Bobur “Boburnoma”da o‘zi bilan bir avloddan bo‘lgan bir necha shahzodalar – amakivachchalari haqida ham to‘xtalib o‘tadi. Bular ichida amakisi Sulton Mahmud Mirzoning ikkinchi o‘g‘li Boysung‘ur Mirzoga berilgan tavsif ancha ahamiyatli. Boysung‘ur Mirzo Samarqand taxtiga otasidan keyin, o‘n sakkiz yoshida o‘tiradi. Bobur Samarqandni undan tortib olgan. Boysung‘ur Mirzo Samarqandni tashlab, Hisorga ketishga majbur bo‘ladi. U yerda qisqa vaqt hukmronlik qilgan o‘zining beki Xisravshoh tomonidan qatl etiladi. Bu voqeani Bobur cheksiz alam va iztirob bilan shunday tasvirlaydi: “Ushbu yil Xisravshoh Balx ustiga cherik borur xayoli bila Boysung‘ur mirzoni tilab, Qunduzg‘a kelturub, Balx ustiga otlandi. Uyoqcha yetgan chog‘da Xisravshoh badbaxt kofiri ne’mat saltanat dag‘dag‘asi bilakim, saltanat andog‘ nokas, behunarlarga ne nav' yetgay! Ne asl, ne nasab, ne hunar, ne asab, ne tadbir, ne shujoat, ne insof, ne adolat! Boysung‘ur mirzoni beklari bila tutub, Boysung‘ur mirzog‘a kerish solib, muharram oyining o‘ni edikim, mundoq hushta'b va purfazilat va hasab va nasab bila orosta podshohzodani shahid qildi” [Бобур 1989, 63].

Bobur, shuningdek, Sulton Mahmud Mirzonnig yana ikki o‘g‘li – Sulton Mas'ud Mirzo va Sulton Ali Mirzolar haqida ham to‘liq ma'lumot beradi.

Bu aka-ukalar o‘rtasida Samarqand taxti uchun bo‘lgan kurashlar, Boysung‘ur mirzoning buyrug‘i bilan Sulton Ali Mirzoning ko‘ziga mil tortilishi, uning ko‘ziga zarar yetmay, Buxoroga qochib ketishi, yana qo‘shin to‘plab Samarqandga yurish qilishi voqealari tafsilotlari bilan berilgan.

Boburning o‘z ukalari – Jahongir Mirzo va Nosir Mirzo haqidagi fikrlari ham “Boburnoma”ning bir necha joylarida uchraydi.

“Boburnoma”da Boburning o‘z otasi Umarshayx Mirzo, amakilari Sulton Ahmad Mirzo va Sulton Mahmud Mirzolar, amakivachchalari – shahzodalar Sulton Mas'ud Mirzo, Boysung‘ur Mirzo, Sulton Ali Mirzolar, shuningdek, ukalari Jahongir Mirzo hamda Nosir Mirzolar haqidagi fikrlaridan hamda ularning voqealar jarayonidagi tahlikali holatlarda qabul qilgan qarorlaridan ma'lum bo‘ladiki, shu davrda Movarounnahrda temuriy hukmdorlar va shahzodalar orasida ota-bobolari saltanatini egallab, uni birlashtirishga layoqatli, kuchli iroda va katta mavqega ega bo‘lgan hukmdorlar qolmagan edi

“Boburnoma”da Xuroson hukmdori Sulton Husayn Boyqaro va uning o‘g‘illari tasviriga ham keng o‘rin berilgan. To‘qqiz yuz o‘n birinchi (1505-1506) yil voqealari bayonida Husayn Boyqaro o‘z o‘g‘illari va atrofdagi temuriy shahzodalarni o‘z

huzuriga chorlab, Shayboniyxonga qarshi birgalikda jang qilishni reja qilgani aytiladi: “Ushbu mahallarda Sulton Husayn mirzo Muhammad Shayboniyxonning daf'ig‘a azm-jazm qilib, tamom o‘g‘lonlarini tilatti, meni dag‘i Sayid Sulton Ali xobbinning o‘g‘li Sayid Afzalni yiborib tilab edi. Xuroson jonibini azimat qilmoq bizga necha jihattin lozim buldi. Bir bukim, Sulton Husayn mirzodek Temurbek o‘runig‘a o‘lturg‘on ulug‘ podshoh yig‘noq qilib, atrof va javonibdin o‘g‘lonlarini va beklarini tilatib, Shayboniyxondek g‘animning ustiga ozim bo‘lg‘onda, el oyoq bila borg‘onda, biz bosh bila borg‘aybiz, el tayoq bila borg‘onda – biz tosh bila borg‘aybiz...” [Бобур 1989, 146].

Lekin Sulton Husayn Mirzoning bu niyati amalga oshmaydi. U Shayboniyxonga qarshi qo‘shin tortib, Bobo Ilohiy degan joyga yetgach, vafot etadi.

“Boburnoma”da Sulton Husayn Mirzo haqidagi ma’lumotlar ancha to‘liq berilgan. Uning tug‘ilgan yili, ota-bobolari, aka-opalari, farzandlari, xotinlari, amirlari haqida batafsil to‘xtab o‘tiladi. Husayn Boyqaroning olib borgan janglari haqida so‘zlar ekan, Bobur uning shijoatli sarkarda, botir jangchi bo‘lganligini alohida ta'kidlaydi. Ayniqsa uning oltmish nafar askari bilan Sulton Abu Said Mirzo ilg‘or sifatida yuborgan uch ming kishilik qo‘shinni yenganini: “...Yana bir qatla Sulton Abu Said mirzo Muhammad Ali baxshi boshliq uch ming kishini ilg‘or yiborib edi, Sulton Husayn mirzo oltmish yigit bila kelib, tegib zarbi rost bosti. Sulton Husayn mirzoning bir yaxshi ishi va namoyon ishi budur” [Бобур 1989, 148] deb ta’riflaydi.

Yoshlik davrlarida shunday hayron qolarli darajada shijoat va mardlik ko‘rsatgan hukmdorning yoshi ulg‘aygan sari aysh-ishratga berilib, qo‘shinni kuchaytirmay, mamlakat hududlarini kengaytirmay, o‘z holiga tashlab qo‘yganini afsus bilan ta'kidlab o‘tadi: “...Chun Hiridek shahr ilgiga tushti, tunu kun ayshu ishrattin o‘zga ishi yo‘q edi, balki tavobi’ va lavohiqida ayshu ishrat qilmas kishi yo‘q edi. Jahongirliq va lashkarkashliq ranj va taabin tortmadi, lojaram borg‘on sayi navkar va viloyati kam bo‘ldi va ortmadi” [Бобур 1989, 149].

Bobur shunday shijoatli va jasur hukmdorning o‘g‘illaridan birortasi otasining vafotidan keyin Shayboniyxonga qarshi qo‘shin tortib chiqishga ham, Hirot qal'asini berkitib himoya qilishga ham yaramaganini, hatto onalari, opa-singillari, xotin va bola-chaqalarini, xazinani ham dushman qo‘liga qoldirib, o‘z jonini qutqarish harakatida bo‘lganini achinib yozadi: “Mirzolarning ona va egachi-singil va haramlari va xavotinlari tamom qal'ai Ixtiyoriddinda edikim, Olaqo‘rg‘onga mashhurdur, mirzolar kech shahrg‘a yetarlar, yarim kechagacha otlarini tindurub uyuxlarlar, sahar vaqti solib tebrarlar. Qo‘rg‘on berkuturni xud xayol kila olmaslar. Muncha fursat va furjada ona va egachi-singilni va kuch va o‘g‘lon-ushoqni ham olib chiqmay, o‘zbakning asirligiga tashlab qocharlar” [Бобур 1989, 185].

“Boburnoma”da keltirilgan temuriy hukmdorlarning, shahzodalarning portretlaridan, ularning xulq-atvorlaridan, salohiyat va qobiliyatlaridan ma'lum bo‘ladiki, yuz ellik yilga yaqin bu mintaqada hukmronlik qilgan qudratli sulola vakillari ichida ota-bobolarining saltanatini birlashtirishga, markazlashgan davlat tuzishga qodir kuchli shaxsiyat egalari qolmagan edi. Binobarin, hayot qonuni shundayki, har bir ko‘tarilgan narsa albatta bir kun kelib tushadi. Temuriylar sulolasining quyoshi ham botishga kelib qolgan edi. Bobur mana shu sulolaning hokimiyatga ega bo‘lgan oxirgi kuchli vakili bo‘lsa-da, hali juda yosh edi. Zero, u ulug‘ bir sulolaning oxirgi vakili bo‘lishi bilan birga, yangi bir sulolaning bobokaloni o‘laroq tarix sahnasiga kirib keldi.

Adabiyotlar

Бобур Заҳириддин Муҳаммад. 1989. *Бобурнома.* Тошкент: Юлдузча.

Джамалов С. 1961. *О художественных особенностях "Бабур-наме".* АКД, Т.
Стеблева И.В. 1983. *Захираддин Мухаммад Бабур – поэт, прозаик, учёный.* Т.

«БАБУР НАМЭ» КАК КОМПЛЕКСНЫЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ВОСТОКА: ПРЕИМУЩЕСТВА И ПРОБЛЕМЫ

Абытов Байболот Капарович*

Аннотация

"Бабур-намэ" рассматривается нами как весьма важный, широкопрофильный и комплексный источник по истории, этнографии, культуре, географии, востоковедении, топонимики, правоведении народов и государств обширных территорий, ряда регионов Востока, в эпоху средних веков и начало нового времени. "Записки Бабура" многосторонне и подробно извещает о деяниях людей государственного управления – правителях, полководцах, не менее искусно рассказывает и о поэтах, людей искусства, музыки, также об учёных, чьи успехи открыли новые достижения науки. Отмечено, что "Бабур-намэ", выступает как весьма ценный первоисточник по истории народов Центральной Азии, Афганистана и Индии, также имеет непосредственное отношение к истории Кыргызстана в эпоху Бабура и бабуридов.

Ключевые слова: *ценный источник, история, культура, право, Центральная Азия, Индия.*

"BABUR-NAME" AS A COMPREHENSIVE SOURCE ON THE HISTORY OF THE EAST: ADVANTAGES AND PROBLEMS

Annotation

"Babur-nama" is considered by us as a very important and wide-profile source on history, ethnography, culture, geography, oriental studies, toponymy, jurisprudence of peoples and states of the vast territories, a number of regions of the East, in the Middle Ages and the beginning of modern times. "Babur's Zapiski" informs in detail about the deeds of the people of state administration - rulers, commanders, no less skillfully tells about poets, people of art, music, as well as scientists, whose successes have opened up new achievements of science. It is noted that "Babur-nama" acts as a very valuable primary source on the history of the peoples of Central Asia, Afghanistan and India, and is also directly related to the history of Kyrgyzstan in the era of Babur and the Baburiods.

Key words: *valuable source, history, culture, law, Central Asia, India.*

Весьма заметной фигурой в государственном управлении, политике, военном искусстве, поэзии, философии средних веков и нового времени был и остаётся великий султан **Захир ад-дин Мухаммед Бабур** (1483–1530 гг.). Он

* Доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Российский академии естественных наук, Институт Востоковедения Ошского государственного университета, Кыргызской Республики, babytov@oshsu.kg

сумел показать себя многозначной и многогранной фигурой, правителем огромной империи, умелым полководцем, талантливым обладателем пера – писателем, выдающимся историком, истинным ценителем искусства, литературы и науки, оригинальным мемуаристом, благодаря своему личному таланту, широкому кругозору, пытливому уму.

Весьма заметной фигурой в государственном управлении, политике, военном искусстве, поэзии, философии средних веков и нового времени был и остаётся великий султан **Захир ад-дин Мухаммед Бабур** (1483–1530 гг.). Он сумел показать себя многозначной и многогранной фигурой, правителем огромной империи, умелым полководцем, талантливым обладателем пера – писателем, выдающимся историком, истинным ценителем искусства, литературы и науки, оригинальным мемуаристом, благодаря своему личному таланту, широкому кругозору, пытливому уму.

Бабур выступил и в качестве законодателя, по нормам земельного, налогового права. Этого доказывает его сочинение **«Мубайин»,** где изложены основные нормы мусульманского права, в этом отношении. Глава **«Китабат-закат», полностью** посвящена налоговым системам Средней Азии, Афганистана и Индии. Бабур рассматривал сочинение **«Мубайин»** как руководство для управления государством, положения которого должны были способствовать не только значительной стабилизации государственной системы, но и улучшить положение народных масс и оградить их от бесчинств феодалов. Это тоже можно оценить, как бесценный источник.

Весьма важным является и тот факт, что султан Захир ад-дин Мухаммед Бабур, пытаясь усовершенствовать существующий алфавит, создал собственный алфавит **“Хатти-Бабурий”,** что сам по себе может быть прорывом в норме писании, в создании нового алфавита. Правда осталось, тайной, почему он не внедрил свой алфавит, хотя-бы в пределах своего государства. Весьма приятно осознававть, что Бабур на личном примере доказал, что правители тоже способны многому, благодаря личным качествам и талантам.

Бабур прожил всего 48 лет, но пережил очень насыщенную историческими событиями, поворотными фактами жизнь. Султан Бабур не учился в академиях или университетах, не имел диплома именитых высших учебных заведений, однако получил хорошее, классическое восточное домашнее воспитание. Султан Бабур оставил после себя очень богатое наследие – разножанровый литературный памятник, многие сведения, из которых является бесценным источником истории стран, народов, городов его времени. Он сумел описать и оставить поистине бесценную хронику событий, рубежа XV-XVI века, в Средней Азии, Афганистане, Индии.

Преимущества и дальновидность Бабура заключается, ещё и в том, что он окружал себя выдающимися писателями, поэтами, философами, художниками, учёными, которые со своими знаниями и умениями оказывали благотворное влияние на самого Бабура, как и Бабур на них. Немаловажное значение для нас, имеет и сведения, относящиеся к истории современного Кыргызстана. Особенно по истории городов Ош, Узген, Ахсыкента, Ходжента, Мады, горных районов Ферганской долины и прилегающих к ним аймаков, где жили кыргызы.

Творения Захир ад-дина Мухаммеда Бабура представляет собой важного, комплексного первоисточника, по разным направлениям современной науки:

- истории народов, государств Средней Азии, Индии;
- городоведении;
- политической жизни стран и государств;
- этнографии;
- востоковедении;
- географии, топонимики, гидрографии;
- градостроительству, архитектурных памятников;
- искусства, взаимовлияние культур – Средней Азии и Индии;
- литературы, поэзии;
- летописи, исторической хроники;
- мусульманскому летоисчислению;
- точных наук;
- военной истории;
- законоведению, по нормам мусульманского права;
- природе, флоре и фауны ряда регионов;
- животного мира;
- климатологии;
- документоведению;
- земельного пользования, налогообложению,
- «Бабур-намэ» или выступает и как источник по правописанию, стилистике и произношению слов.

Известно, что основатель империи Индии, написал свой основной труд, параллельно осуществляя государственное управление, так сказать, не отрываясь от важных дел. **“Бабур-намэ”** – по многим показателям, богатству и разнообразию изложенных материалов, по языку и стилю превосходить исторические хроники, составленные профессиональными историками и специальными придворными летописцами того времени. Этого отмечали многие учёные разных времён, народов и государств. **“Бабур-намэ”** как бесценный, комплексный источник не имеет аналогов среди сочинений, созданных в средние века в Средней Азии, Иране, Афганистане и Индии. Это исторический факт.

Реальность, достоверность и истинность сведений Бабура не вызывает сомнений. Султан Бабур писал: *“…все, что здесь написано, истина, и цель этих слов не в том, чтобы похвалить себя, все, действительно, было так, как я написал. В этой летописи я вменил себе в обязанность, чтобы каждое написанное мною слово было правдой и всякое дело излагалось так, как оно происходило”* [Бабур 1993]. Этого доказали и другие именитые историки тех лет. Преимущество Бабура, в том что он выступает как незаурядный историк народов Индии, которые отражены в последней части его записок.

“Бабур-наме” представляет собой ценный, комплексный исторический источник, не только по истории и культуре Средней Азии, Афганистана, Индии, но и Кыргызстана второй половины XV - первой половины XVI вв.

Интересен и тот факт, что в сочинении султана Бабура называется несколько сот имён, если не тысячи, которые оставили след в истории своих народов регионов и стран. В «Бабур-наме» имеются уникальные сведения о личностях, имеющих непосредственное отношение к истории современного Кыргызстана, Узбекистана, Таджикистана, Афганистана, Индии. Это, прежде

всего Юнус-хан, султан Ахмед хан, Мухамед-хан, Шейбанихан, Султан Хусейин мырза, шах Исмаил, Султан Баязид, Шер Хаджибек, Омар шейх, Алишер Навои, султан Ахмед Танбал, Касимбек, Хумаюн, Акбар шах, Мухаммед Хиндал, Мухаммед Аскари, Малик шах Мансур, Джахангир, Шах Джахан, также много женских имён, состоявших в родственном отношении с правителями государства. Пожалуй это, первый раз, когда в источниках так много упоминается имена жещин, славных матерей и дочерей.

В качестве важного источника, в «Бабур намэ» имеются весьма ценные сведения, многие полезные данные о многих городах Ферганской долины и Центральной Азии – о его родном городе - Андижан, об Оше, Узгене, Ахсикенте, Кандибадам, Исфара, Касан, Ходженд и другие города, к характеристике которых остановился достаточно подробно. Специально подчёркивает Фергану:

«…Фергана – область в пятом климате, находится на границе возделанных земель. На востоке от неё Кашгар, на западе Самарканд, на юге горы Бадахшанской границы… В Фергане и семь городов, пять из них на южном берегу реки Сейхуне, два на северном берегу. Один из городов на южном берегу Андижан… Это столица области…" [Бабур 1993, 29]. Описывая Андижан как столицу Ферганской долины, особо отмечает, что *«…там много хлеба, плоды изобильные, дыни, виноград хороший, груши лучше андижанских не бывает»* [Бабур 1993, 11-30].

«…Ещё один город Ош. Он стоит к юго-востоку от Андижана… воздух там прекрасный, проточной воды много; очень хорошо бывает весна… расцветает много тюльпанов и роз… О достоинствах Оша дошло много преданий. У подошвы горы к юго-востоку от крепости стоит красивая гора, называемая Бара-Кух. На вершине этой горы Султан Махмуд хан построил худжру. Ниже ее, на выступе горы, я тоже построил там в девятьсот втором году худжру с айваном. Хотя его худжра стоит выше моей, но моя расположена много лучше: весь город и предместья растилаются под нею…

У подошвы горы Бара-Кух, между горой и города, стоит мечеть, называемый мечетью Джазуа… По склону течёт большой ручей… …на этой горе нашли камень с белыми и красными прожилками. Из него делают ручки ножей, пряжки для поясов и другие вещи. Это очень хороший камень. В области Ферганы нет города, равного Ошу по приятности и чистоте воздуха" [Бабур 1993, 30].

Вышеприведённые цитаты свидетельствуют, о том, что **Сулайман-Тоо**, расположенное в центре современного города Ош, до Бабура, и какое-то время после Бабура назывался Бара-Кухом *(переводе с персидского отдельно стоящая Красивая гора – авт.),* а не Сулайман-Тоо. Знаменитая худжра Бабура или домик Бабура на вершине сегодняшней Сулайман-Тоо был построен в **902 г. х.,** что соответствуют **1496 году**, значит, тогда ему было всего 13 лет, удивительно как юноша такого возраста догадался построить худжру не в Андижане, а в Оше.

Захир ад-дин Мухаммед Бабур оставил достаточно подробные сведения о наиболее известных поэтах, учёных и мастерах своего времени. В первую очередь выдающийся поэт, философ **Алишер Навои**, с кем имел личные отношения. В «Бабур намэ» не менее важной персоной является поэт **Беннаи** из Герата, который лично состоял на службе у Бабура. Однако он был приласкан ещё и врагом Бабура Шейбани-ханом. Впоследствии Беннаи стал автором

замечательного труда **«Шейбани намэ»**. Есть сведения о великом поэте средних веков, крупном деятеле суфизма **Абдурахман Джами,** автора огромного литературного наследия и **«Книги мудрости Искандера»,** стороннике суфийского ордена "накшбандия". Весьма ценные сведения содержится о **Султане Хусейн мирзе**, писавшего замечательные стихи на тюркском языке, под псевдонимом Хусейн [Бабур 1993, 173]. Также упоминается Ходжа Калан, Шейх Зейни, Турдибек Хаксар, Байрам-хан и др. Упоминается и философ Маулан шейх Хусейн.

Важность **«Бабур намэ»** состоит в том, что в ней имеются ценные сведения и об Улугбеке - как о выдающимся учёном, создавшего собственную обсерваторию, **«Новый Гургановский астрономический таблицы»**.

Несомненно, большую ценность, представляет сведения о мастерах градостроительства, музыкантах своих современников: Устад Кул Мухаммед, шейх Найи, Хусейн Уди, Устад Бекзад, шах Музафар, султан Хусейн мырза, Султан Али Мешхеди и др.

Преимущество «Записок Бабура» заключается и в том, что он сам собирал, обрабатывал и изложил материалы в упорядоченном виде, безупречной логической и хронической последовательности, разнообразные сведения, исторические факты. Отметим, что среди большого количества лиц, окружавших Бабура, бабуристам не удалось обнаружить имя летописца, который вёл бы записи для него или за него, для будущих записок. По свидетельству его современника, известного историка Мухаммед Хайдара ***“в его*** *(т. е. Бабура)* ***время не было принято иметь придворного летописца”*** [Бабур 1993, 8].

Следовательно, “Бабур-намэ” - всецело результат неутомимого труда самого автора. Наш ошский ученый, философ А. Алиев установил, что для написания книги Бабуру потребовалось почти 36 лет.[7] Если верить этому предположению, то получается, он собирал материалы для книги с юных лет.

Бабур скончался, не завершив работу. С рукописью книги не расставались его сыновья и внуки. Они с трепетом, глубокой любовью и уважением относились к книге. Это было самое дорогое для них, оставшееся в память об отце и деде. При внуке Бабура Акбар-шахе (1556–1605) книга трижды переводилась с тюркского на персидский язык. Тогда этот труд называли **“Вакиат-и Бабури” – “Записки Бабура**”.

Лучшим переводом “Бабур-намэ” считался перевод, выполненный **Абдурахманханом**. Этот перевод был сделан на высоком профессиональном уровне, быстро приобрёл большую известность, не потеряв научного значения и в наши дни. Заметим, что материалы, изложенные в “Бабур-намэ”, были широко использованы в качестве первоисточников, также многими историками Индии - Абул Фазлом, Фериштa, Низамутдином Херави, Бадауни, Хинди Мирхи и другими. Данные “Бабурнаме” вошли неотъемлемой частью в сводные тома по истории народов Средней Азии, Афганистана, Индии.

Отметим, что было обнаружено несколько рукописей «Бабур намэ», осуществлено переводы, с введением в научный оборот. Например, рукопись “Бабур-намэ” обнаруженное в 1714 г. в Бухаре. На основе этой рукописи в 1857 г. было осуществлено первое издание “Бабур-намэ” в Казани Н.И. Ильминским. Другая рукопись, переписанная Абу ал-Вахибом в 1809 г., попала в Петербург и там в 1824 г. с неё была сделана копия О. Сенковским.

Отметим, что весомый вклад, в развитие бабуроведения, внесли учёные разных стран, которые изучили, оценили, переводили “Бабур-намэ” и других работ султана Бабура на разные языки: Д.Лейдена, У.Эрскина, А.С.Беверидж, В.В. Бартольд, Н.А.Аристов,[10] А.Н. Бернштама, С.М. Абрамзон, М.А. Салье, А.Н. Самойлович, И.В. Стеблева, Г.Ф. Благова. Также известно, что “Бабур намэ” было переведено на персидский (1586), голландский (1705), английский (1826), французский (1871), турецкий (1940) и русский (1942) языки. На основе «Бабур-намэ» написаны романы зарубежных авторов Ф. А. Стиль (Париж, 1940), Ф. Гренарда (Париж, 1930), Г. Лемба (Нью-Йорк, 1961), В. Гаскони (Нью-Йорк, 1980) и др. Всё это похвально и достойны уважения.

Разумеется, на сегодняшний день весьма солидные дела по изучению наследия Бабура делается в Узбекистане, где функционирует Международный фонд имени Бабура. Несомненно, благодаря неустанному поиску ученых Республики Узбекистана, этому фонду удалось собрать большое количество научных и художественных трудов, созданных учёными-бабуроведами всего мира. Все эти труды хранятся в музее **“Бабур и мировая культура”** в городе Андижане. В частности, здесь имеется копия оригинала “Бабур-намэ”, написанная на **чигатайско-тюркском языке**. Оригинал хранится в музее города Хайдарабад. Имеется и тегеранская копия произведения **“Куллиети Бобур”.** Фонд пользуется услугами постоянных партнёров и консультантов.

Все это дают возможность, бабуроведам не только создать новые труды, но довести до ума читателей, особенно молодого поколения, наследия бабура.

Неслучайно я назвал свой доклад **«Бабур намэ» как комплексный источник: преимущества и проблемы».** Хочу сказать несколько слов и в этом отношении:

1. Бабур как достаточно образованный мемуарист, с широким интеллектом и государственной хваткой, почему то не упоминает в своих записках **о кыргызах**, о крупных племенах, родах которые при Бабуре жили в Оше, Узгене, Мады, близи Ходжента, во многих горных районах Ферганы. Вед это было время, консолидации кыргызского народа, время, когда кыргызы находясь в составе государства Моголистана, сформировалась как народность в классическом смысле. Мне как историку, по прежнему остаются загадкой, не может быть, чтобы султан Бабур не знал о кыргызах. Меня терзает смутное сомнения, в чем причина, того почему он, в своём сочинении, не упомянул о кыргызах, которые до сих пор живут в тех же краях.

2. Проблема есть в историографии Кыргызстана. Почему-то при создании нескольких источниковедческих сборников, написании фундаментальной многотомной истории Кыргызстана, главный труд султан Бабура, в них не включён, в список источников. **“Бабур-намэ”** не числится как источник в следующих фундаментальных источниковедческих сборниках:

1. Материалы по истории киргизов и Киргизии [1973].
2. “Хрестоматии по средневековой истории Кыргызстана (XIII–XVIII вв.)” [1996].
3. “Восточные авторы о кыргызах” [1994].
4. “Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.)” [1996].

5. “Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана”, третья часть которой включает “Извлечения из ферганских и кашкарских источников XVI–XIX вв.” [2002].

Разумеется, нынешнему поколению историков трудно объяснить, почему учёные источниковеды, историографы Кыргызстана всегда оставляли “Бабур намэ” вне поля своего зрения. Может быть, это потому, что некоторым учёным, составителям сборников, показалось, что там мало или отсутствует сведения о кыргызском народе, Кыргызстане, кроме Оша, Узгена, Мады и близлежащих районов, горные края Ферганы, где жили кыргызы.

Мне кажется, я убежден, что «Записки Бабура», должна включаться фактически всем источниковедческим сборникам не только Кыргызстана, но и по истории всех стран современной Центральной Азии.

Единственное, что утешает, «Бабур-намэ» вошел в список «Аннотированного указателя литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии», известного учёного З.Л.Амитин-Шапиро. Там под №1214 включён «Бабур. Записки Бабера. (Бабер намэ, Ильминский, Казань 1857 г.) Перевод с джагатайского (узбекского) С.И.Полякова, Ежегодник Ферг. обл. Т.III. Новый Маргелан, 1904, стр. 113-176. Рец. Зап. Вост. Отд. Русск. Археол. Общ. Т.XVII. стр. 074. [22] Бабур в этом списке, также упоминается под номером 246, 293, 437, 438, 1818.

Вышеуказанное означает, что отрывки “Записок Бабура” был опубликован еще в начале XX века, точнее в 1904 г. **“Ежегоднике Ферганской области”** в **Новом Маргелане**, в далеком от европейской цивилизации того времени. Тогда в моде было опубликовать записки в крупных культурных центрах Европы и России. И вдруг такое событие, “Бабур намэ” опубликовали в Новом Маргелане Ферганской области Туркестанского генерал-губернаторства Российской империи, самое, что есть глубинке. Это очень похвальное явление, равное открытию ранее неизвестного.

В отличие от нас, учёные историки Узбекистана отдают должное творению Бабура, включает его записки во все научные труды, в источниковедению, историографию Узбекистана, как бесценного источника, содержащие богатейшие материалы по истории Мавераннахра, Ферганской долины, Средней Азии и Индии. В том направлении, мы желаем им дальнейших успехов.

Литература

Бабур Захир ад-дин Мухаммед. 1993. *Бабур-наме* (Записки Бабура). Ташкент: Главная редакция энциклопедий.

Алиев А. 2015. *Восточный ренессанс и его роль в историко-культурном развитии кыргызстана и сопредельных территорий.* Ош-Бишкек.

Благова Г.Ф. 1966. «К истории изучения Бабур-наме в России». *Тюркологический сборник к шестидесятилетию Андрея Николаевича Кононова.* Москва.

Бартольд В.В. 1963. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия.* Собр. соч.: в 9 т. Т. 1. Москва.

Аристов Н.А. 2001. *Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии.* Бишкек: Илим.

Бернштам А.Н. 1998. *Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана.* Том II сост. К.Ташбаева, Л.Ведутова/А.Н. Бернштам. Бишкек: Айбек.
Абрамзон С.М. 1999. *Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер* / котор. С. Мамбеталиев, 1996. Д. Сулайманкулов, С. Макенов / С.М. Абрамзон. Бишкек: "Кыргызстан – Сорос" фонду.
Бабур-наме. 1958. Перевод М. Салье, Ташкент.
Благова Г.Ф. *К истории изучения Бабур-наме в России...*
Стеблева И.В. 1982. *Семантика газелей Бабура.* Москва: Наука.
Благова Г.Ф. 1946. *Бабур-наме: язык, прагматика текста, стиль*. Москва.
Материалы по истории киргизов и Киргизии. 1973. Москва.
Хрестоматия по средневековой истории Кыргызстана (XIII–XVIII вв.). 1996. Учеб. пособие. сост. Т.Д. Джуманалиев. Бишкек: Кыргызстан.
Восточные авторы о кыргызах. 1994. Сб. Сост., введ. и комм. О. Караева. Бишкек: Кыргызстан.
*Источниковедение Кыргызстана (с древности до XIX в.). 1996. О*тв. ред. В.М. Плоских; НАН Кыргызской Республики: Институт истории. Бишкекский гуманитарный университет. Бишкек: Илим.
Материалы по истории кыргызов и Кыргызстана. 2002. Отв. редактор В.А. Ромодин. Бишкек.
Амитин-Шапиро З.Л. 1958. *Аннотированного указателя литературы по истории, археологии и этнографии Киргизии*. Фрунзе.
История Узбекистана. 1993. Т.3. Ташкент.

"BOBURNOMA"DA MA'MURIY-BOSHQARUV TIZIMIGA DOIR HUQUQIY ATAMALARNING QO'LLANISHI

Mirzoahmedov Muxtor Mavlonovich*

Annotatsiya

Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida qo'llangan markaziy ma'muriy-boshqaruv apparatida xizmat qiluvchi mansabdorlar hamda saroy xizmatchilari nomlarini ifodalovchi huquqiy atamalarni o'rganishga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: *lug'aviy birlik, tarixiy yoki arxaik so'zlar, huquqiy atamalar, harbiy atamalar, ma'muriy huquq, siyosiy-huquqiy manba, rasmiy hujjat.*

USE OF LEGAL TERMS REGARDING THE ADMINISTRATIVE-MANAGEMENT SYSTEM IN "BABURNAMA"

Annotation

The article focuses on the study of the legal terms used in Zahiri ad-din Muhammad Babur's work "Baburnama" representing the names of officials serving in the central administrative apparatus and palace servants.

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Akademik Bobojon G'afurov nomidagi Xujand davlat universiteti, Tojikiston, mirzoaxmedov1973@mail.ru

Key words: *lexical unit, historical or archaic words, legal terms, military terms, administrative law, political-legal source, official document.*

Bobur nafaqat shoir, eng avvalo, davlat boshlig‘i – shoh edi. U zahmatli kurashlar asosida Hindistonda o‘z davlatini tuzdi va bu davlat Boburiylar saltanati nomi bilan 300 yildan ortiq hukmronlik qildi. U davlat rahbari sifatida o‘z saltanatining qonuniy asoslarini (tuzuklarini) yaratdi va shu asosda buyuk imperiyani boshqardi.

Bobur saltanat boshlig‘i sifatida fiqh ilmi, hozirgi zamon iborasi bilan aytganda, huquqshunoslik ilmi bilan ham shug‘ullandi va bu mavzuda “Mubayyan” nomli asarini yaratdi va o‘zining buyuk faqih zot ekanligini ham namoyon qila oldi.

Bobur ushbu asarini o‘g‘illari Humoyun Mirzo va Komron Mirzoga atab yozgan bo‘lib, mazkur kitob islom va fiqh ilmi asoslarini bayon etuvchi yirik asar hisoblanadi.

Ta’kidlash joizki, Bobur “Boburnoma” asarida ham bir necha o‘rinda nozik fiqhiy masalalarga to‘xtalib o‘tadi. Ya’ni u zotning donishmand faqih ekanligi boshqa asarlaridan ham ma’lumdir.

Maqoladagi asosiy e’tibor «Boburnoma»da qo‘llangan ma’muriy-boshqaruv huquqiga doir atamalarni o‘rganishga qaratildi. Bobur qalamiga mansub mazkur asarda boshqa soha atamalari qatori ijtimoiy-siyosiy va huquqiy xarakterdagi lug‘aviy birliklar ham keng qo‘llangan. Ulardan ba’zilari asrlar davomida o‘zgarmay bizning davrimizgacha yetib kelgan hamda iste’molda bo‘lsa, ayrimlari bugun iste’moldan chiqib, tarixiy yoki arxaik so‘zlarga aylanib ulgurgan.

Huquqshunoslik ilmidan ma’lumki, ma’muriy huquq davlat boshqaruvini tashkil etish tartibi va boshqaruvni amalga oshirish jarayonida vujudga keladigan turli xil ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqiy me’yorlarni o‘z ichiga oladi.

Bobur saltanatida ma’muriy-boshqaruv tizimli ravishda tartibga solingan edi. Asar bilan yaqindan tanishar ekanmiz, bu tizimda maxsus unvon va mansab egalari o‘z salohiyatlari doirasida faoliyat yuritganligi borasida ma’lumotga ega bo‘lamiz.

Asarda qo‘llangan davlat boshqaruvida xizmat qiluvchi amaldorlarning nomlarini anglatuvchi lug‘aviy birliklarni quyidagicha tavsiflash mumkin: 1. Markaziy ma’muriy-boshqaruv tizimida xizmat qiluvchi mansabdor shaxslar nomlarini bildiruvchi lug‘aviy birliklar. 2. Saroy xizmatchilari nomlarini ifodalovchi lug‘aviy birliklar. 3. Viloyat, shahar va tuman boshqaruv tizimida xizmat qiluvchi mansabdor shaxslar nomlarini anglatuvchi lug‘aviy birliklar.

«Boburnoma» da qo‘llangan huquqiy atamalarni ***qadim xonavoda*** yasama birikmasini o‘rganishdan boshlaymiz. ***Qadim xonavoda*** birikmasi tarixiy-huquqiy atamalardan biri sanaladi va u ***xonavoda, qadim xonavoda, xonavodai qadim*** shakllarida qo‘llangan. Ushbu tarixiy-huquqiy atama davlat boshqaruvi bilan bog‘liq bo‘lib, asrlar davomida davlatni boshqargan bir sulolaga nisbatan qo‘llaniladi, ba’zi lug‘atlarda oila kabi ma’nosi ham ko‘rsatilgan. *Yuz qirq yilg‘a yovuq Samarqand poytaxti bizning xonavodada edi. Qandag‘i yot yog‘iy, o‘zbak kelib mutasarrif bo‘lub edi. Ilikdin ketgan mulkni yana tengri berdi* (BN, 76-bet)***.***

Shayboniyxonning muncha taraqqiy topmog‘iga va muncha qadim xonavodalar buzulmog‘ig‘a Abdulali tarxon sabab bo‘ldi (BN, 22-bet).

«Boburnoma» matnida **fiqh** atamasi ham unumli qo‘llangan. Fiqh islom dinining yo‘l-yo‘riqlari, qonun-qoidalari to‘g‘risidagi huquq ilmi, islom qonunshunosligidir. Bobur davlat boshqaruvida undan samarali foydalangan. Asarda fiqh va faqih

atamalarining takror-takror qo‘llanishini bunga guvohlik beradi: Yana Qozi Ixtiyor edi, qoziliqni xo‘b qildi. Fiqhda bir risola bitibtur, tavr risoladur (BN, 161-bet).

Fiqh va faqih atamalari aslida islom hamda zamonaviy huquqshunoslikning alohida istilohlari bo‘lib, bir-biriga bog‘liq, bir-birini to‘ldiradigan tushunchalardir. Lug‘atlarda “faqih” so‘ziga musulmon qonunshunosligi ilmining bilimdoni, huquqshunos olimi, deb ta’rif beriladi (3).

Tarixdan ma’lumki, Turonzaminda hukm surgan saltanatlarda ma’muriy-boshqaruv tizimi muayyan tizimga ega bo‘lgan. Bu tizim tepasida davlat boshlig‘i tomonidan tayinlangan vazir turgan. “Boburnoma” da **vazir** leksemasi aksar hollarda o‘zining ko‘plik, ya’ni **vuzaro** shaklida qo‘llangan bo‘lib, “vazirlar” ma’nosini bildirgan: Dushanbe kuni devon kuni buyurdumkim, akobir va ashrof va umaro va vuzaro devonda hozir bo‘lg‘aylar (BN, 282-bet).

Hukmdorlar saroyida xizmat qiluvchi amaldorlar ichida devon boshlig‘ining o‘rni alohida ajralib turgan. Devon bevosita uning rahbari, ya’ni **sohibdevon** tomonidan boshqarilgan. Fors-tojik tilidan o‘zlashgan mazkur birlik asar tilida faol ishlatilgan. Yusuf dorug‘a dedikim, biz agar sizni olib, sohibdevon qoshig‘a borsak edi, bizning ishimiz ilgari borur edi (BN, 175-bet).

Hukumat boshlig‘i yoki devonxonaga turli masalalar bilan kiruvchi shaxslar ijozat olish maqsadida bevosita qabul masalalari bilan bilan shug‘ullanuvchi mansabdorga murojaat qilganlar. Bu mansab egasi “Boburnoma” tilida **eshik ixtiyori** lug‘aviy birligi bilan ifodalangan:

... Kobulning dorug‘alig‘i va Panchhir va Kadiy Hazora va Ko‘shkak va eshik ixtiyori tamom anda edi (BN, 143-bet).

Devonxona rasmiy hujjatlarini tartibga soluvchi, nazorat qiluvchi va shundan so‘nggina uni muhr bilan tasdiqlovchi shaxs **muhrdor** so‘zi orqali ifodalangan: Xalifaning navkari Shoh Muhammad muhrdorni yiborildi. G‘alaba nasihat omiz so‘zlar bitib yiborildi (BN, 348-bet).

“Boburnoma” da qo‘llangan huquqiy istilohlardan yana biri ***qozi*** atamasidir. ***Qozi*** arabcha so‘z bo‘lib, “ijrochi”, “amalga oshiruvchi”; “hukm chiqaruvchi” kabi ma’nolarni anglatadi. Qozi musulmon davlatlarida hukmdor tomonidan tayinlanib, shariat asosida sud vazifasini bajaruvchi, shar’iy mahkama raisi hisoblanadi. Bobur davrida ham davlatning bosh qozisi nafaqat fuqarolarning qonunlarga rioya qilishlarini, balki quyi pog‘onadagi qozilarning faoliyatini ham nazorat qilib turgan. Qozining asosiy vazifasi boshqaruv emas, nazoratdir. ***Yana Qozi Ixtiyor edi, qozilikni xo‘b qildi*** (BN, 161-bet).

Ichki – podshoh va xonlarning xos xizmatchilari va beklar ma’nosida qo‘llangan. *Shoh Mahmud o‘g‘loqchikim, mening o‘bdon ichkilarimdin edi, otlari tamom qolib yayoq keldi* (BN, 138).

Saroyda turli marosimlarni boshqarib turish, ularni tartibga solish va osoyishta o‘tishini ta’minlash vazifasi mo‘g‘ulcha **shiqovul (shig‘ovul)** atamasi bilan ifodalanuvchi mansabdor shaxs zimmasida bo‘lgan. Eski o‘zbek tilida ushbu mansab **eshik og‘asi** atamasi bilan ham ifodalangan. Bu mansabga hukmdorning e’tiborini qozongan beklar yoki amirlar tayinlangan: Xo‘jand ichida Amir Mo‘g‘ulning otasi Abdulvahhob shig‘ovul erdi. Men yetgach-o‘q qo‘rg‘onni bemuzoyaqa topshurdi (BN, 31-bet).

Bundan tashqari, ***shiqovul*** lashkar qanotlarini qo‘riqlab turuvchi maxsus bo‘linma ma’nosida ham qo‘llangan.

Saroyda xizmat qiluvchi amaldorlar ichida harbiy-ma'muriy ma'noga ega bo'lgan **tavochi** rutbasi alohida o'rin tutgan. Tarixchi olimlarning qayd etishlaricha, tavochi zimmasiga qo'shin adadini ro'yxatga tushirish, ularning oziq-ovqat, kiyim-kechak, qurol-aslaha bilan ta'minlanganlik darajasini nazorat qilish, tungi va kunduzgi soqchilarning xizmatini tartibga solish masalalari yuklatilgan.

Samarqand fathidin so'ng karrot va marrot atrof va javonibdag'i havonin va salotin va umaro va sarhadnishinlarg'a istimdod va istionat uchun mutavotir va mutaoqib elchilar va tavochilar bordilar va keldilar (BN, 77-bet).

Mo'g'ul tilidan o'zlashgan ushbu birlik XIX asrga oid turkiy badiiy asarlarda ham qo'llanishda davom etganligini ko'rish mumkin.

«Boburnoma» da ***tarxon*** atamasi ham muhim o'rin tutadi. **Tarxon** – maxsus imtiyozlarga, masalan, to'qqiz marta jinoyat sodir qilgan taqdirda ham jazoga tortilmaslik, podshohning huzuriga to'xtovsiz kirish kabi haq-huquqqa ega bo'lgan shaxs.

Mo'g'ul tilidan o'zlashgan ushbu so'z tarixiy-badiiy asarlarda **darxon** shaklida ham qo'llangan. Bu haqda "O'zbek tilining izohli lug'ati" da quyidagicha ma'lumot berilgan: Darxon (tarxon) soliqdan va har qanday majburiyatlardan ozod qilingan; imtiyozli, daxlsiz (qabila, urug', zot mansabdor) (4).

Darvesh Muhammad tarxon buxorodan kelib, Sulton Ali mirzoni Qarshidin kelturub podshoh ko'tarib, Bog'i Navg'a keldilar (BN, 36-bet).

Yasovul – xonlarning kichik xizmatchisi; yasa nazoratchisi hisoblangan. *Yana bir shotug'a Bobo yasavul chiqib, boltu bila qo'rg'onning tomini yiqmoqqa va buzmoqqa mashg'ul edi* (BN, 198).

"Boburnoma" leksikasini tasnif qilish viloyat, tuman, shahar boshqaruv apparatida xizmat qiluvchi mansabdor shaxs nomlarini anglatuvchi bir qator ma'muriy-huquqiy atamalarning mavjudligini ko'rsatadi. Ularni genealogik nuqtayi nazardan turkcha, arabcha, forscha, mo'g'ulcha lug'aviy birliklarga taqsimlash mumkin.

Arab tilidan o'zlashgan **hokim** atamasi asarda, asosan, viloyat yoki tuman boshliqlari ma'nosida ishlatilganligining guvohi bo'lamiz: **Tirmiz hokimi edi, xabar topib, Boysung'ur mirzoning ustiga keldi. Mirzo suvdin o'tub edi** (BN, 43-bet).

Ba'zan asarda viloyat hukmdori ma'nosi boshqa arabcha o'zlashma – ***voli(y)*** atamasi bilan ham ifodalangan: ***Ushbu kunda Nusratshohdinkim, Bangola volisi edi, elchilar kelib, peshkakiylar kelturub, izhori bandalik qildilar*** (BN, 354-bet).

Shahar yoki qal'a hukmdori mo'g'ul tilidan o'zlashgan ***dorug'a*** lug'aviy birligi bilan ifodalangan: *Necha kundin so'ng Marg'inon eli ham dorug'asini urub kavlab, manga kirilar. Andijon tarafidag'i qo'rg'onlardin bir Andijondin o'zga tamom kirdilar* (BN, 94-bet).

Dorug'a egallab turgan mansab nomi ***–liq*** qo'shimchasi yordamida hosil qilingan ***dorug'aliq*** atamasi bilan ifodalangan: *Kobulning hosilikim bor tamg'adindur, tamg'ani olib va Kobulning dorug'alig'i va Panchhir va Kadiy Hazora va Ko'shkak va eshik ixtiyori tamom anda edi* (BN, 143-bet).

Ushbu atamaga sinonim tarzda asar tilida qadimgi sanskrit tilidan o'zlashgan ***"kutvol"*** leksemasining ishlatilganligini ham ko'ramiz: *Ahmad Yusuf mening so'ngimcha edi, chorbog'ining eshigidin Do'st Saripuliy piyodakim, Kobulda mardonalig'i jihatidin rioyat qilib, kutvollik mansabini berib, Kobulda qo'yulub edi...* (BN, 262-bet).

Asarda shahar yoki tuman mahallalarini boshqarish ishlarida ***mingbegt*** hamda ***yuzbegi*** leksik birliklari bilan nomlanuvchi mansabdor shaxslar ham ishtirok etgan.

Bobur tajribali sarkarda sifatida harb san'atini puxta egallagan edi. Asarda qo'llangan quyidagi harbiy atamalar uning armiyasidagi ahvol hamda jang san'atining mohir ustasi ekanligidan dalolat beradi:

Irovul (hirovul) harbiy atama bo'lib, lashkarning qanot qismi atrofiga qo'yilgan qo'riqchi qism; qanot qo'riqchilari ma'nosini anglatadi. Bobur lashkarida ham ushbu tartib amal qilgan. *Bizning irovulkim, nekim bo'lg'ay, ish ko'rgan, qilich chopqon yigitlarni tamom irovulg'a bitilib edi, o'ng qo'l sari qoldi* (BN. 80-bet).

Burong'or (turkcha-mo'g'ulcha atama: lashkarning o'ng qanoti) atamalarni ham ko'p qo'llagan. *Agarchi burong'or va o'ng qo'l va o'ng yon bir ma'nosi bor, vale alfoz tag'yiri bila tashxis muxtalif maoniyg'a men itloq qildim* (BN. 189-bet).

Juvong'or (turkcha-mo'g'ulcha atama; lashkarning so'l qanoti), *Munda bu nav' yasolni o'shul sarofate bila burong'or va juvong'or deyildi* (BN. 189-bet).

G'animning burong'ori bizning juvong'orimizni bosib orqaga evruldi, irovul ham o'ng qo'l sari qolib, olimiz yalang bo'ldi (BN, 80-bet).

Qorovul (xon o'rdasi va o'g'ruqni qo'riqlovchi harbiy bo'linma, qo'shinning markaz qanotlari, ilg'or va dumini qo'riqlab boruvchi maxsus harbiy qism).

Ul yurttin ko'chganda Shohbek navkari Fozil ko'kaltoshningkim, Sivining dorug'asi edi, yigirmacha qorovullukg'a kelgan kishisini tutub kelturdilar (BN, 137-bet).

G'ul (qo'l) **–** qo'shinning markaziy qismi ma'nosini anglatgan. *Mundoq ehtiyot qilulur edikim, burong'or, juvong'or, g'ul, irovul har qaysi bo'dallik bo'dalida tushub, har qo'l o'z tushidin yarog'lanib yayoq o'rduning girdig'a chodirlardin bir o'q otimi yiroqroq chiqib, kecha o'shanda-o'q bo'lurlar erdi* (BN, 135-bet).

Yasol (Yosol) –qo'shin safi. Yasol tuzish esa qo'shinni yurish, ko'rik yoki jang oldidan safga degan ma'noni anglatadi. *Yana g'uldkim, boshqa yasoldur, muning yamin va yasorini imtiyoz uchun o'ng qo'l, so'l qo'l bitildi* (BN, 189).

Boburdan so'ng o'g'li Humoyun Dehli va Agrada podsholik qilgan. Humoyundan so'ng taxtni uning o'g'li Akbarshoh egalladi. Humoyun va Akbarshoh hukmronligi davrida ham Bobur saroyidagi kabi ilm ahli e'tiborda bo'lgan.

Akbarshoh saroyida ishlagan agralik olimlardan biri Abulfozil Allomiy edi. U Akbarshohning do'sti va vaziri edi. Bu olim "Akbarshoh tartibotlari" (qonunlari) nomli ensiklopedik xarakterga ega bo'lgan kitobning muallifi edi. Kitob boblari nomlarining o'ziyoq uning mazmunan boy ekanligidan dalolat beradi. Masalan, birinchi bob "Saroydagi to'qson tartib" deb nomlanib, quyidagi bo'limlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy jihatdan ahamiyatga egadir: 1. Saroy. 2. Xazina. 3. Qimmatbaho toshlar. 15. Haram. 16. Lagerlar. 19. Hokimiyat tamg'alari. 20. Muhrlar. 35-40. Qurol-yaroqlar.

Ikkinchi bob "Armiyada o'ttiz tartib" deb nomlanib, quyidagi bo'limlar uning mohiyatini yoritib beradi: 1-11. Harbiy qismlar, qo'shin turlari. 12-13. Buyruqlar. 14-19. Oylik va mukofotlar. 20. Yengil aravalar. 26. Harbiy flotlar.

Uchinchi bob esa "Ma'muriyat" deb nomlangan.

Qisqasi, «Boburnoma»da tadqiq etilishi nazarda tutilgan huquqiy atamalar ancha katta miqdorni tashkil etadi. Asarda ularning keng qo'llanilishi o'sha davrda davlatchilikning hamda huquqiy atamalar tizimining shakllanganligini isbotlaydi. Shu bois, «Boburnoma»ga nafaqat adabiy-tarixiy manba, shuningdek, siyosiy-huquqiy manba sifatida yondashish, unda qo'llangan huquqiy atamalarni esa til nuqtayi nazaridan o'rganish asosiy masalalardan biri sanaladi.

Adabiyotlar

Заҳируддин Муҳаммад Бобур. 2021. *Куллиёт.* 2 жилд. Мубайян. Рисолаи волидия таржумаси. Тошкент: Зилол булоқ.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1980. *Бобурнома.* Тошкент: Юлдузча.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2005. Беш жилдлик. Биринчи жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси.

Мирзоаҳмедов Мавлон. 1991. *Бобур ва бобурийларнинг илм-фанга муносабати*. Хужанд.

"BOBURNOMA"DA HIROTNING TARIXIY-GEOGRAFIK TAVSIFI

Bo'riyev Omonullo*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Zahiriddin Boburning Hirotga safari haqida "Boburnoma" asarida berilgan ma'lumotlarni tahlil qilish asosida Markaziy Osiyoning Afg'oniston va Xuroson qismi tarixiy geografiyasi yoritilgan. Hindukush tizmasi tabiati, aholi maskanlari, Hirot shahrining XV oxiri - XVI asr boshi topografiyasiga oid yangiliklar ilmiy jamoatchilik e'tiboriga yetkazilgan.

Kalit so'zlar: *Zahiriddin Bobur, geografiya, Hirot, topografiya, Afg'oniston, Xuroson, Temuriylar davlati.*

HISTORICAL-GEOGRAPHICAL DESCRIPTION OF HERAT IN "BABURNAMA"

Annotaion

This article covers the historical geography of Afghanistan and Khurasan part of Central Asia based on the analysis of the information provided in "Baburnama" about Zahir ad-din Babur's trip to Herat.

News about the nature of the Hindu Kush range, settlements, the topography of the city of Herat at the end of the 15th and beginning of the 16th century were brought to the attention of the scientific community.

Key words: *Zahir ad-Din Babur, geography, Herat, topography, Afghanistan, Khurasan, the State of Timurids.*

Kirish

Shayboniyxonning Xurosonga yurish qilishi aniq bo'lgach, Temuriylar davlati hukmdori Sulton Husayn mirzo (Husayn Boyqaro) barcha kuchlarni bir joyga yig'ishga kirishadi va Kobulga Bobur huzuriga ham elchi jo'natadi. Bu haqda "Boburnoma"da shunday yozilgan:

"Ushbu mahallarda Sulton Husayn mirzo Muhammad Shayboniyxonning daf'ig'a azm-jazm qilib, tamom o'g'lonlarini tilatti, meni dag'i Sayyid Sulton Ali xobbinning o'g'li Sayyid Afzalni yiborib tilab edi. Xuroson jonibini azimat qilmoq

* Tarix fanlari doktori, yetakchi ilmiy xodim, O'zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti. amanullaburiev0@gmail.com

bizga necha jihattin lozim bo‘ldi. Bir bukim, Sulton Husayn mirzodek Temurbek o‘runiqa o‘lturg‘on ulug‘ podshoh yig‘noq qilib, atrof va javonibdin o‘g‘lonlarini va beklarini tilatib, Shayboniyxondek g‘animning ustig‘a ozim bo‘lg‘onda, el oyoq bila borg‘onda, biz bosh bila borg‘oybiz, el tayoq bila borg‘onda – biz tosh bila borg‘oybiz” [Boburnoma 2002, 127].

“Boburnoma”da mazkur safar tafsilotlari 912 (1506-1507) yil voqealari bayonida keltirilgan va safarga chiqish vaqti hamda yo‘nalishi aniq ko‘rsatilgan: “Muharram oyi (912-yil, muharram /1506. 24.05 – 22.06) o‘zbak daf’i jihatidin, Xuroson azimati qilildi. G‘urband va Shibartu yo‘li bila mutavajjih bo‘lduk... Ushtur shahridin, uruqdin ayrilib, ... ul kun Zahhok qal’asig‘a kelduk. Andin Gunbazak ko‘tali bila oshib, Soyqonni bosturub, Dandonshikan ko‘talidin o‘tub, Kohmard o‘langiga tushuldi” [Boburnoma 2002, 141], - deb yozilgan. Sulton Husayn mirzo qo‘l ostidagilarga maktublar yo‘llab, topshiriqlar bergandi. Jumladan, Zahiriddin Boburga Kohmard va Ajarni qo‘riqlash buyurilgandi” [Boburnoma 2002, 103].

Bobur Kobuldan jo‘naganini ma’lum qilish uchun Sulton Husayn mirzoga maktub yo‘llaydi. Maktubga javob o‘rniga, uning vafot qilgani haqida xabar xati keladi.

Ta’ziya bildirish maqsadida, Bobur Xurosonga safarini davom ettiradi. Temuriy kuchlar Bodg‘is yaylovida to‘planishga ahd qiladilar. Bobur ham o‘sha tomonga yurib, Ajar darasi ichi, To‘p, Mandag‘on, Balxob orqali o‘tib, Ko‘hi Sof aylog‘iga yetib boradi. U yerda kiyik ko‘pligini hisobga olib, bir muddat ov bilan mashg‘ul bo‘ladi. So‘ngra otlanib Gurzivon, Almor, Qaysor, Chechaktu, Faxriddin O‘lumi orqali yo‘l bosib, Bodg‘isga qarashli Darayi Bom degan joyga yetib to‘xtaydi [Boburnoma 2002, 142].

Shahzodalar va maslahat sohiblari Murg‘ob sohiliga yig‘ilgan edilar. Ularning taklifi bo‘yicha Bobur ham mazkur yig‘inga boradi. “Dushanba kuni jumodiuloxir oyining sekkizida (1506.26.10) mirzolar bila muloqot bo‘ldi”, - deb yozadi Bobur, ushbu majlisning aniq vaqtini qayd etib. Bu yig‘inda ular bir qarorga kela olmaydilar va qish yaqinlashib qolgani sababli, maslahatni qishdan keyinga qoldiradilar. Shahzodalar Boburni qattiq turib Hirotga taklif qiladilar va ularning ra’yiga qarshi chiqa olmay, rozi bo‘ladi. Shuningdek: “Hirinikim rub’i maskunda andoq shahr yo‘qtur va Sulton Husayn mirzoning zamonida mirzoning tasarrufidin va takallufidin Hirininng zeb va ziynati birga o‘n, balki yigirma taraqqiy qilib edi, ko‘rmak orzusi xeyli bor edi. Bu jihatlardin turmoqni qabul qilduk” [Boburnoma 2002, 143], - deb yozgan Bobur, ushbu tashrifning yana bir muhim tomoni xususida.

Zahiriddin Bobur mazkur taklifga ko‘ra, Bodg‘isdagi Darayi Bomdan otlanib, Childuxtaron va Toshrabot yo‘li bilan yurib Hirotga yetib boradi.

Hirotda dastlab Sulton Husayn mirzoning madrasasiga borib tushadi va u yerdagi maqbaraga o‘tib, marhumning ruhiga qorilar qur’on o‘qib duo-yu fotiha qilgach, ammasi Poyanda Sultonbegimning uyiga borib yotadi. Ertasiga unga yurt etib tayinlangan Bog‘i Navga kelib tushadi. U yerda bir kecha qoladi, so‘ngra Alisher Navoiyning uyidan joy belgilaydilar va Bobur Hirotdagi safari oxirigacha o‘sha yerda qoladi. “Hiridin chiqquncha Alisherbekning uylarida edim” [Boburnoma 2002, 144], - deb yozgan u “Boburnoma”da. Bu o‘z navbatida Zahiriddin Bobur tomonidan Alisher Navoiy xotirasiga ko‘rsatilgan buyuk ehtirom edi.

Zahiriddin Bobur Hirotda Alisher Navoiy nomi bilan bog‘liq joylarga alohida e’tibor qaratgan va ularning nomlarini quyidagicha izohlaydi: “Alisherbekning

o‘lturur uylarikim, “Unsiya” derlar, maqbara va masjidi jomeinikim, “Qudsiya”derlar, madrasasi va xonaqohinikim, “Xalosiya” va “Ixlosiya”derlar, hammom va dorushshifosinikim “Safoiya” va “Shifoiya” derlar, borini andak fursatta sayr qildim” [Boburnoma 2002, 145-146].

Hirotdagi istehkom qal’a – Ixtiyoriddin haqida:“Hirining qal’ayi Ixtiyoriddinig‘akim, holo Olaqo‘rg‘ong‘a mashhurdur”, - deb yozadi Bobur. “Boburnoma”da yana Hirot shahridagi ko‘shk – Oqsaroy (“Sulton Abusaid Darvozai Iroqning toshida solg‘on”, bog‘lar (Bog‘i Jahonoro – podshoh Badiuzzamonning qarorgohi, Bog‘i Zog‘on, Bog‘i Zubayda, Bog‘i Nav, Bog‘i Safid, Bog‘i Xiyobon, Bog‘i Shahr), madrasa va masjidlar (Shohrux mirzo madrasasi, Sulton Mirzo Husayn madrasasi,Badiuzzamon mirzo madrasasi, Injil arig‘i bo‘yida, Masjidi jome), shahar darvozalari (Darvozai Iroq, Darvozai Malik, Darvozai Firuzobod, Darvozai Xush, Darvozai Qipchoq), bozorlar (Bozori Malik, Chorsu), suvlar (Jo‘yi Injil, Havzi mohiyon), xiyobon (Gozurgoh xiyoboni) kabilar ham eslatib o‘tilgan [Boburnoma 2002, 145-146]. Ta’kidlash joizki, Hirot shahridagi diqqatga sazovor joylarning ixcham va eng to‘la ro‘yxati faqat “Boburnoma”da berilgan. “Yigirma kunkim, Hirida erdim, har kunda ko‘rmagan yerlarni otlanib sayr qilur edim” [Boburnoma 2002, 145], - deb yozgan Bobur Hirotda bo‘lgani haqida.

Qish mavsumi kirishi bilan Bobur Hirotda iqtisodiy tanglik yuzaga kelganini anglab yetadi va mezbonlar qolishni so‘raganlariga qaramay, qishni o‘sha atrofdagi joylarda o‘tkazish bahonasi bilan 912-yil 7-sha’bonda / 1506.23.12) Hirotdan chiqib Kobul tomon yo‘l oladi. Turli tomonga ish qidirib ketgan navkarlaridan bir qismi safar davomida kelib qo‘shiladi.

“Bodg‘is navohisida har yurtta birar kun, ikkirar kun tavaqquf qila-qila ko‘ch qilur edik, to viloyatlarg‘a tahsil va ish-kuch uchun borg‘onlar kelib qo‘shulg‘aylar. Ul miqdor maks va darang bo‘ldikim, Langari Mir G‘iyosdin ikki-uch ko‘ch o‘tganda ramazon oyi ko‘ruldi (912-yil 2-ramazon / 1507-yil 16-yanvar). Viloyatlarg‘a ish kuch uchun borg‘on yigit-yalangdin ba’zisi kelib qo‘shildi, ba’zisi yigirma kun, bir oydin so‘ng Kobulda keldilar, ba’zisi qolib mirzolarga navkar bo‘ldilar”, - deb yozadi Bobur Kobulga qaytish safari boshlanishi haqida.

Ular Langari Mir G‘iyosga yetganda Kobulga borish uchun qaysi yo‘l bilan yurmoqni maslahat qiladilar. Bobur Qandahor yo‘li bir oz yiroqroq bo‘lsa-da, lekin ancha tekis va bemalol ekanligini aytadi, biroq Qosimbek Hindukush tizmasi osha yaqin yo‘lni tanlaydi. G‘arjistonning tog‘ etaklari bo‘ylab yurib, Chaxcharonga yetib boradilar va qish chillasi bo‘lgani sababli, ushbu tog‘larda uzluksiz qor yog‘ardi.

“Langari Mir G‘iyosdin o‘tub, G‘arjistonning yaqa kentlarini bosturub Chaxcharong‘a kelildi. Langardin o‘tub, G‘arjiston navohisida etganda, payvasta qor edi. Borg‘on soyi qor ulug‘roq bo‘lur edi. Chaxcharon navohisida xud qor otning tizidin yuqoriroq edi... Chaxcharon din ikki-uch ko‘ch o‘tgach, qor asru ulug‘ bo‘ldi, uzangudin yuqorroq edi, balki aksar yerda otning ayog‘i yerga yetmas edi, yana qor doim yog‘ar edi” [Boburnoma 2002, 146], - deb yozadi Bobur. Qorni tepib yo‘l ochib olg‘a yuradilar, oxiri yurishning iloji bo‘lmay, to‘xtab qolishadi. Uch-to‘rt kundan keyin yana safarda davom etadilar. Bobur mazkur mashaqqatlarni “Boburnoma”da shunday tavsiflagan:

“Ul necha kun bisyor tashvishlar va mashaqqatlar tortildi, andoqkim muddatul-umr muncha mashaqqat kamroq tortilib edi. Bu matla’ni o‘shal fursatta aytildi:

Charxning men koʻrmagan javru jafosi qoldimu,
Xasta koʻnglum chekmagan dardu balosi qoldimu.

Bir haftagʻa yovuq qor tepib, kunda bir sharʼiy - bir yarim sharʼiydin ortuq koʻchulmas edi. Qor tepar kishi men edim, oʻn-oʻn besh ichki bila va Qosimbek edi, ikki oʻgʻli Tangriberdi va Qanbar Ali bila yana ikki-uch navkari ham bor edi. Ushbu mazkur boʻlgʻonlar yayoq yurub, qor tepar eduk, har kishi yetti-sekkiz oʻn qari ilgari yurub qor tepar edi. Har qadam qoʻygʻonida beligacha, koʻksigacha bota-bota qor tepar edi. Bir necha qadam borgʻondin soʻng ilgarigi kishining hamli kuyub turar edi, yana bir kishi ilgari oʻtar edi, bu oʻn-oʻn besh – yigirma kishi yayoq qornikim tepar edi, oncha boʻlur edikim, boʻsh otni tortsa boʻlur edi. Boʻsh otni tortilur edi uzangusigʻacha, qoptoligʻacha koʻp-koʻp, bota-bota bu boʻsh ot ham oʻn-oʻn besh qadamcha yoʻl yurub toliqur edi. Bu otni yoqagʻa tortib, yana bir boʻsh otni ilgari tortilur edi. Ushbu dastur bila biz oʻn-oʻn besh – yigirma kishi – oʻq qor teptuk. Ushbu oʻn-oʻn besh – yigirma kishining otlari – oʻq ilgari tortildi, oʻzga tamom oʻbdon-oʻbdon yigitlar va bek otongʻonlar otlaridin ham tushmay, tayyor tepilgan va bosilgʻon yoʻlgʻa kirib, boshlarin quyi solib kelurlar edi. Mahal ul emas edikim, kishigʻa taklif va zoʻre qililgʻay, har kimning himmat va jurʼati boʻlsa, bundoq ishlarni oʻzi tilab qilur.

Ushbu tariq bila qor tepib, yoʻl qilib Injukon yerdin uch-toʻrt kunda Koʻtali Zarrinning tubiga Havoli Qutiy degan havolgʻa kelduk. Ushbu kun gʻarib chopqun bila qor yogʻar edi. Andoqkim, borchagʻa oʻlum vahmi boʻldi. Ul el togʻdagʻi gʻor va kovoklarni *havol* derlar; bu havolgʻa etganda chopqun behad tez boʻldi. Ushbu havol qoshida- oʻq tushuldi. Qor uluq, yoʻl yakraha (yolgʻizoyoq) tepilgan-bosilgan yoʻl bila ham ot ba hiyla boradur. Kunlar gʻoyat qisqaliqqa ilgarigi kishi yorugʻ choqta havol oligʻa keldilar, namozi shom, namozi xuftangʻacha el kela qoldi. Andin soʻngra turgʻon yerda- oʻq tushti. Koʻp el ot ustida – oʻq tong ottirdi, havol torroq koʻrundi. Men havolning ogʻzida kurak olib, qor kurab, oʻzumgʻa bir takiya miqdori yer yasadim, qorni koʻkusgʻacha qozdim, hanuz yerga yetmaydur edi. Bir nima elga panoh boʻldi, oʻshanda- oʻq oʻlturdim. Har necha dedilarkim, havolgʻa boring, bormadim. Koʻngulga kechtikim, borcha el qorda va chopqunda, men issiq uyda va istirohat bila, munda borcha ulus tashvish bila mashaqqatta, men munda uyqu bila farogʻatta. Muruvvattin yiroq va hamjihatliqdin qiroq ishdur. Men ham har tashvish va mashaqqat boʻlsa koʻrayin, har nechuk el toqat qilib tursa turayin, bir forsiy masal bor: “Marg bo yoron sur ast”[77]. Oʻshandoq chopqunda qozgʻon yasagʻon chuqurda oʻlturdum, namozi xuftangʻacha qor oncha chopqulab yogʻdikim, men engishib oʻlturub edim, orqamgʻa va boshimgʻa va quloqlarimning ustiga toʻrt ellik qor bor edi.

Oʻshul kecha qulogʻimgʻa sovuq taʼsir qildi, Namozi xuftanda qorni yaxshi mulohaza qilgʻonlar qichqirishtilarkim, havol asru keng havoldur, bu elga tamom yer bor, muniki eshittim, ustumdagi qor-morni silkib havolgʻa keldim, havol navohisidagʻi yigitlarni ham tiladim, qirq-ellik kishiga farogʻat bila yer paydo boʻldi, ozuq va yaxni va qovurdoq va har nimakim hozir edi, har kimningkim bor edi, kelturdilar. Mundoq sovuq va qor va chopqunda ajab issiq va amin va farogʻatliq yerga kelduk.

Tonglasigʻa qor va chopqun turdi. Ertaga koʻchub oʻshul dastur bila qor tepib, yoʻl yasab dobon ustigʻa chiqtuk. Yoʻl xud qirlab yuqori chiqar ekandur. Koʻtali Zarrin der emishlar. Biz yuqqori chiqmay dara quyi – oʻq induk. dobondin tubiga yetguncha

[77] Aynan tarjimasi: “Doʻstlar bilan birga oʻlim toʻydir” (koʻchma maʼnoda: “Hamma nima boʻlsa biz ham shu”).

kun kecha bo‘ldi, dara og‘zida-o‘q qo‘nduk. Ul oxshom ko‘p qattiq sovuq edi, asru ko‘p mashaqqat va suubat bila ul oxshomni o‘tkarduk. Ko‘p kishining ilik-oyog‘in sovuq eltti... Ertasiga dara quyig‘a –o‘q yuruduk, bovujud yo‘l bu emas ekanini bilib, ko‘rub tavakkul qilib, dara quyi-o‘q yuruldi, yomon uchma, sekirtma yerlardin tushuldi. Kecha namozi shom edikim, daraning og‘zig‘a chiqtuk.

Hech qari-uluq yod bilmaskim, bu ko‘talning mundoq uluq qori bor erkonda kishi ubur etmish bo‘lg‘ay, balki bu faslda ma’lum emaskim, bu ko‘taldin ubur etmak kishining ko‘ngliga etmish bo‘lg‘ay. Agarchi ulug‘ qordin necha kun xeyli tashvish ko‘rduk, vale oxir ushbu ulug‘ qor sababidin o‘zumizni manzilg‘a yetkurduk. Nechukkim agar mundoq ulug‘ qor bo‘lmasa, andoq berah uchma va sekirtmadin kim o‘ta olg‘ay edi, balki agar ulug‘ qor bo‘lmasa avvalg‘i uchmada-o‘q elning ot va tevasi tamom qolg‘ay edi...

Namozi xuftan bo‘lub edikim, Yakka o‘langga kelib tushtuk. Yakka o‘lang eli biz kelib tushganda-o‘q xabar toptilar. Issiq uylar, semiz qo‘ylar, otqa o‘t va bo‘rsu benihoyat, o‘t yoqmoqqa o‘tun va tezakka ne had va ne g‘oyat, andoq sovuq va qordin qutulub, mundoq keng va issiq uylar topmoq, andoq mashaqqat va balodin xalos bo‘lub, mundoq qalin non va semiz qo‘ylar topmoq huzuredurkim, mundoq mashaqqatlarni ko‘rganlar bilur”.

Bobur sheriklari bilan bir kun Yakka o‘langda dam olib, so‘ng safarini davom ettiradi, bir manzil yo‘l bosgach, to‘xtab ramazon hayitini (912-yil 1-shavvol / 1507-yil 14-fevral) o‘tkazadi. U yerdan jo‘nab, Bomiyon yo‘nalishida Shibartu dovoni orqali Hindukush tizmasidan oshib o‘tadilar, Jingalakka yetmasdan to‘xtab, o‘sha yerdagi *turkman hazorasi* elining chorvalarini talon-toroj qiladilar. So‘ngra Bobur qirlar va adirlar oshib Temurbek Langariga yetib to‘xtaydi [Boburnoma 2002, 149].

Bu yerda turganlarida Kobulda fitna ko‘tarilgani haqida xabar keladi. “Boburnoma”da keltirilishicha, Muhammad Husayn mirzo dug‘lat va Sulton Sanjar barlos Kobuldagi mo‘g‘ullarni yig‘ib, Hirotda temuriy shahzodalar Badiuzzamon va Muzaffar Mirzo buyrug‘i bilan Zahiriddin Bobur qamoqqa olingani haqida yolg‘on xabar tarqatadilar va Mirzoxonni podshoh qilib ko‘taradilar. Bobur o‘z yonidagi navkarlari va Kobuldagi tarafdorlarini safarbar qilib, 1507-yil mart oyi boshlarida Kobulni egallaydi.

Kobuldagi fitnaning bosh sababchilaridan bo‘lmish Muhammad Husayn mirzoni, xolasi Xo‘b Nigorxonim uning nikohida ekanligi va undan bolalari borligini inobatga olib, ozod qiladi. Lekin uni saltanat hududida qolishini nomaqbul, deb bilib, Xurosonga jo‘natadi; u o‘sha yerda Shayboniyxon tomonidan o‘ldiriladi [Boburnoma 2002, 151].

Shuningdek, Mirzoxonni ham, Samarqandga oxirgi safar chog‘idagi davlat ahamiyatiga molik xizmatlari va amakisi Sulton Mahmud mirzoning o‘g‘li ekanligi sababli kechiradi va unga ham Xurosonga borishni buyuradi. Keyinroq Mirzoxon yana Bobur huzuriga qaytib keladi va ona yurti Badaxshonga yuboriladi [Boburnoma 2002, 159; Mirza Muxammad Xaydar 1996, 471]. U umrining oxirigacha o‘sha yerda hokim bo‘lib qoladi.

Zahiriddin Boburning Kobul – Hirot – Kobul yo‘nalishidagi safari ikki oy kam bir yil vaqt davom etib, “Boburnoma”da Hirot safari hikoyasida o‘zi bo‘lgan joylar haqida muhim geografik ma’lumotlar yozib qoldirganini ko‘ramiz. Jumladan, Hirotning XV asr oxiri - XVI asr boshlaridagi diqqatga sazovor joylari uchun batafsil ro‘yxati tarixda birinchi marta “Boburnoma”da keltirilgan. Muiniddin Muhammad

Zamjiy Isfizoriyning “Ravzat ul-jannoti fiy avsofi madinati Hirot” (“Hirot shahri tavsifida jannat bog‘lari”) asarida Hirot shahrining 875/1470-1471-yilgacha bo‘lgan tarixi hamda shahar topografiyasi haqida ma’lumot berilgan bo‘lsa-da, lekin unda eng muhim tarixiylik, ya’ni Sulton Husayn mirzo va Alisher Navoiy bunyodkorliklari aks etmagan.

Boburgacha biror podshoh qish chillasida shaxsan o‘zi qor uyumlarini tepib yo‘l ochib, mashaqqatlar bilan Hindukush tog‘laridan oshmagan.

Ushbu safar haqida yozilganlar sayohatnoma bo‘lishi bilan bir qatorda, unda Temuriylar davlati rivojining oxirgi pallasi tarixi bo‘yicha ham muhim ma’lumotlar qayd etilgan va ularni o‘sha davr boshqa manbalari bilan qiyosiy o‘rganish Markaziy Osiyo tarixini boyitishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома.* Порсо Шамсиев, Содиқ Мирзаев ва Эйжи Мано (Япония) нашрлари асосида қайта нашрга тайёрловчи: Саидбек Ҳасанов. Тошкент: Шарқ.

Мирза Мухаммад Хайдар. 1996. *Тарихи Рашиди.* Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой, Л.М.Епифановой. Примечания и указатели Р.П.Джалиловой и Л.М.Епифановой. Ташкент. Издательство “ФАН” Академии наук Республики Узбекистан.

ВЕЛИКИЕ НАСЛЕДИЕ ТЮРКСКОГО МИРА – БАБЫРНАМА И КАЗАХСКАЯ ДУХОВНОСТЬ

Батырхан Болатбек Шәденұлы*
Саркыткан Кастер*

Аннотация

В статье рассматривается великие наследие тюркского мира – Бабырнама и казахская духовность, а также историческая роль Захириддина Мухаммада Бабура как государственного деятеля и полководца в истории Великий Степи.

Ключевые слова: *Бабур, Бабырнама, казахская духовность, казахская литература, моголы, династия, Центральная Азия, политик, полководец.*

Данная статья написана на основе результатов исследования проекта грантового финансирования под названием: ИРН AP19679663 «Интеграция интересов в современном геополитическом пространстве Центральной Азии: Экономическая интеграция и факторы национальной безопасности.

GREAT HERITAGE OF THE TURKIC WORLD - BABYRNAMA AND KAZAKH SPIRITUALITY

* PhD, и.о. доцента КазНУ им. аль-Фараби, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, bolatkazakh@gmail.com

* Кандидат географический наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая

Annotation

The article discusses the great heritage of the Turkic world - Babyrnama and Kazakh spirituality, as well as the historical role of Zahir ad-Din Muhammad Babur as a statesman and commander in the history of the Great Steppe.

Key words: *Babur, Babyrnam, Kazakh spirituality, Kazakh literature, Mughals, dynasty, Central Asia, politician, commander.*

This article was written based on the research results of the research project for grant funding of the: IRN AP19679663 «Interaction of interests in the current geopolitical space of Central Asia: Based on economic integration and national security factors».

В истории и культуре народов Центральной Азии Захириддин Мухаммад Бабур (1483-1530) занимает важное место. Бабур известен не только как выдающийся поэт и мемуарист своего времени, но и как выдающийся государственный деятель и полководец, деятельность которого привлекает внимание многих исследователей, даже более пяти столетий спустя. И это не случайно, поскольку вся жизнь Бабура – это своего рода «приключения и романтика», что позволило ему оставить значительный след во многих областях жизни народов Центральной Азии. Заслуга Бабура не только как государственного деятеля и полководца, но и как историка, географа и этнографа, в настоящее время признана многими специалистами мирового востоковедения. Как отмечал в свое время Дж. Неру во втором томе книги «Взгляд на всемирную историю» (London, 1949) о победе Бабура «над слабым и презренным афганским султаном Дели» начинается новая истории Индии [Неру Дж. 1989, 53]. Бабур представлял собой «государя периода Возрождения, намного лучше, чем европейский тип государя того периода» [Неру Дж. 1989, 54]. При этом Бабур воспринимал «всю Индию как единое целое, хотя ко времени его прихода она была раздроблена на множество царств. Эта идея единства Индии сохранилась на протяжении всей ее истории» [Неру Дж. 1989, 55].

Сколько наших многочисленных исследований могут доказать, что история тюркского народа глубока. Есть известные произведения, которые известны не только в Азии, но и во всем духовном мире. Один из большого вклада Бабыра в историю свободы является его исторический труд – «Бабырнама». Учитывая, что данное произведение связано с казахской литературой и историей, мы считаем Захраддина Бабура одним из самых ранних истоков казахской литературы. Автором этого ценного наследия литературы древних времен является Захир ад-Дин Мухаммад Бабур (1483-1530), основавший Империю Великих Моголов и правивший Индией. Работа, написанная на тюркском (чагатайском) языке в период с 1526 по 1930 годы, представляет собой бесценный труд по государственному устройству, обычаям, традициям и истории династии Тимуридов. Бабур был лидером, мыслителем, сильным политиком своего времени. Как писатель он был на ровне с Науаи, Саликом и Бенаи.

Произведение было написано на тюрки, этот язык был понятен всем тюркоязычным племенам того времени, когда такой великий писатель вошел в

историю человечества. Поэтому «Бабырнама» - произведение, общее для всех тюркских народов. «Бабырнама» – уникальное произведение по обилию важных сведений и богатству языка. В произведении дается историческое описание правящих поколений Тимуридов, империи Бабуридов, история стран и народов Ферганы, Индии (нынешних государств Средней Азии, Афганистана, Пакистана, Индии) в XV-XVI веках, подробно рассказывается о войнах между династией Тимуридов и Мухаммад Шайбани, борьба за власть, трон и землю в Моголстане.

«Бабырнама» содержит много информации о казахском народе. Здесь упоминаются такие города, как Алматы, Отырар, Туркестан, Сайрам и такие реки, как Арысь и Сырдарья. Он пишет о строительстве, архитектуре, разрушении больших и малых городов (Аксикент, Кабул, Шаш, Бухара и др.), поселений по рекам Сырдарья и Жетысу. Ориентируясь на средневековые города Алмалык (в предгорьях Жаркента), Алмату (Алматы), Янги (Таразкент), говорят, что они были разрушены монголами и правителями династии Шайбани. Говорят, что вблизи этих городов были сады, различные дикорастущие плоды, десятки видов животных в горах Средней Азии и Индии.

В «Бабырнаме» мы встречаем ученых и красноречивых ораторов, батыров и биев, героев и воинов из племен Дулат, Жалайыр, Аргын, Кыпчак, входящих в состав казахского народа. Например, из историю казахского народа можно привести такие примеры: «После султана Адыка жену султана Нигяр взял в жены Касым хан из казахской знати. По мнению народа, никто из казахских ханов и султанов не мог так покорить этот народ, как этот Касым. (Әдік сұлтаннан кейін Сұлтан Нигар ханымды қазақ ұлысының ханы Қасым алды. Жұрттың айтуына қарағанда, қазақ хандары мен сұлтандарының бірде-бірі бұл халықты дәл осы Қасым сияқты бағындыра алмаса керек)». Из этих данных Бабура мы понимаем, что казахский народ был известен в истории под названием казах (қазақ) еще до XV века.

К тому же правя Индией Бабур постоянно стремился укрепить торговоэкономические связи со Средней Азией, включая Казахское ханство, Афганистаном, Ираном, Москвой. Из Никоновской летописи известно, что в 1532 г. в Москву с грамотой Бабура из Индии прибыло посольство с предложением «быть в дружбе и братстве». Эта грамота Бабура, к сожалению, не сохранилась [Байдаров 2023, 370].

В «Бабырнаме» много живописных пейзажей и богатых портретов и описаний, характерных для современной прозы. «Здесь очень много птиц. Люди не могут поверить тому, что насколько упитанные фазаны обитают тут, и существует легенда, что даже четыре человека могут насытиться одной тушкой фазана» (Мұнда құс өте көп. Қырғауылдың семіздігіне адам нанғысыз, тіпті тұшпалап пісірілген бір қырғауылдың етін төрт адам тауыса алмайды екен деген аңыз бар) [Бабыр 1990, 320].

Автор смешал увиденные события с историями, услышанными от людей, и создал легендарный сюжет. На основе географических названий часто возникают топонимические легенды. Одной из наиболее содержательных и богатых ветвей тюркского, в том числе и казахского, фольклора являются пословицы, передающиеся из поколения в поколение. Следующие пословицы и фразеологические обороты, встречающиеся в «Бабырнаме» по сей день имеют свое место в языковом фонде казахского языка. Например: «Когда хозяин дома,

собака не кусается», «У плохого человек сон после обеда», «Волосы у женщины длинные, а ум короткий», «Звук ружья с чесанием кулана», «Аркан на шее мужчин не гнеет», «Что угодно говорит враг, все что угодно происходит во сне», «Две бараньи головы не помещаются один казан» и т. д. («Үйде иесі барды, түзде ит қаппайды», «Жаманның ақылы түстен кейін кіреді», «Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа»,«Құланның қасуына, мылтықтың басуы», «Ер мойнында қыл арқан шірімейді», «Жау не демейді, түске не кірмейді», «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» және т.б.)

Большой вклад Бабура в литературу казахского и тюркского народов – это отклонения мнение о том, что «настоящие поэтические произведения искусства могут быть написаны только на арабском или персидском языке, а тюркский язык для письма не пригоден». Следующая работа Бабура о тюркской духовности – «Письмо Бабура», то есть «Хати Бабур». Бабур основал письменность, подобную письменности древнетюркских памятников. Первоначально эта надпись была создана в городе Сыганак, т.е. Сунак, на реке Сырдарья. Однако сторонники арабской письменности, получившей в этот период господство в Средней Азии, максимально выступили против «бабуровской письменности» и уничтожили ее. Об этом даже пишется в строках стихов: «У тюрков не было возможности вернуть свои святые буквы (писменность), письмо Бабура не было чужим, оно было подарком от Сыганака» [Бабыр 1990, 320].

Чокан Уалиханов был одним из первых и уникальных учёных, посвятивших свои исследования письменным летописям Казахского ханства и переведших на язык творчество Бабура. Также наследием Бабура интересовался великий казахский поэт Абай Кунанбайулы. Известный писатель М. Ауэзов писал: «Великий мемуарист, великий поэт Захир ад-дин Бабур в своей знаменитой книге «Бабур-наме» с большим уважением повествует о поступках Алишера Навои как поэта, художника, государственного деятеля и педагога. С одной стороны, собственные произведения Навои, а с другой – оценки Бабура заставили известного казахского классика Абая широко признать качества Навои» [Ауэзов М., 1985, 278], также показывает, что такие генеалогические наследия, как «Бабырнама», не потеряли своей ценности ни в один период. Если великий казахский поэт Абай, родившийся через несколько столетий после смерти Навои, был учителем, то Бабур написал письмо Навои, замечательному поэту своего времени, и считал его своим учителем.

«Бабырнама» Захир ад-Дина представляет собой энциклопедический труд. Это ценный труд, обладающий бесценными данными для историков и этнографов, литературоведов и языковедов и сумевший ярко передать дыхание средневековья. Этот ценный труд был переведен на многие языки мира со времен средневековья. Произведение Бабура было переведено на персидский язык (перевод Абдул-Рахима, Шифте Иаргин), а затем на английский язык. Рукопись произведения была переведена на русский язык Н. И. Ильминским и издана в 1857 г. в Казани, также А. С. Бевериджем в 1905 г. в Лондоне. «Бабырнама» издавалась на английском (1826, 1921), французском (1871), русском (1943, 1958), казахском (1990, 1993) языках. В 1980 году ЮНЕСКО была создана специальная комиссия с участием учёных стран (СССР, Афганистана, Индии), заинтересованных в новом французском переводе и его публикации.

Этот перевод «Бабырнамы» был опубликован на французском (1985 г., 2-е издание), турецком (1987 г.), японском (1995, 1996 г.) языках.

Работа братьев-узбеков по пропаганде имени Бабура и «Бабырнама» огромна. Узбекские ученые внесли большой вклад в изучение «Бабырнама», а также в составление поэтического наследия Бабура. В 1948 году П. Шамсаев и С. Мирзаев подготовили два тома «Бабырнама», изданные на узбекском языке. На русский язык оно было переведено из издания А. Бевериджа по Хайдарабадской рукописи, изданной в Лондоне в 1905 году. На основе этого перевода М. Салье также была издана узбекская версия. «Бабырнама» изданная в 1990 году издательством «Жалын» с переводом Б. Кожабекова на казахский язык, также сравнивалась и переводилась по этому изданию М. Салье и узбекскому изданию, но была значительно сокращена [https://emirsaba .org]. Существует издание «Бабырнама» на казахском языке в переводе Б. Кожабекова, вышедшее в 1993 году издательством «Ататек». Поскольку он был переведен с русского языка, мы не можем назвать его полным переводом.

Ислам Жеменей, востоковед, доктор филологических наук, изучил и исследовал «Бабырнама», а недавно перевел его на казахский язык - ценный труд, таящийся в глубинах истории и дающий информацию об истории, литературе и духовной жизни тюрков. Ученый перевел «Бабырнама» на основе оригинальной рукописи, подготовленной Хедаятоллой Хедаятом из издательства «Улыкбек» в Мазар-Шарипе (Афганистан). Автор напрямую передает суть великого произведения не используя никакого другого материала. Другими словами, перевод не отклонился от русла произведения, он близок к оригиналу. Еще одна особенность этого варианта перевода в том, что он понятен широкому читателю, язык легкий, смысл тонкий. Столь художественный перевод ценного духовного мира можно объяснить хорошим владением автором персидским языком и языка тюрков. Языками культуры и литературы при жизни Бабура были чагатайский, тюркский и персидский языки. Именно поэтому этими языками наполнены философской, дидактической, художественной мысли строки «Бабырнама». Прекрасные образные слова произведения пропитаны драгоценной сущностью этих языков. Учёный Ислам Жеменей не только хорошо говорил на этих языках и передавал свои идеи, но и владел этими языками как родным. В такие времена знать язык и читать его с оригинала – большое достижение для ученого. В переводе «Бабырнама» показаны особые качества учёного, такие как его знание языка, перевод на литературный язык, глубокая философская мысль и исследования как учёного, а также глубокое знание тюрков и его художественное творчество. Специалисты, хорошо владеющие другим языком, являются неоценимым достоянием казахской духовности. Об этом переводе автор говорит: «В этом издании мы постарались передать оригинальный тюркский текст и структуру предложений книги «Бабырнама» в ее оригинальном виде. Собственно говоря, все будет понятно, если несколько слов текста перевести на казахский язык. Есть две причины, по которым язык Бабура чужд нам сегодня: первая – прошли столетия, а вторая – то, что за это время он был отмечен двумя разными графиками» [Захиреддин Мухаммад Бабур 2022, 3]. Несмотря на такие препятствия, перевод можно считать очень грамотной работой академического уровня.

Ислам Жеменей подчеркивает недостатки предыдущих переводов «Бабырнама», о которых он упоминает в предисловии к книге на нескольких примерах. Переводчики, переводившие книгу «Бабырнама» на другие языки, слово «қазақлық» всегда переводили как «барымта». Это результат невнимания к тому, что одно слово трансформируется и употребляется в нескольких значениях. Потому что, если везде переводить словосочетание «қазақлық» как «заложник», если бы царь Бабур отправился брать заложников, его имя было бы известно как великий захватчик заложников среди великих царей. Взятие заложников — это поступок, противоречащий природе Бабура», - говорит автор. Переводчик предупреждает, что при переводе исторического термина в каждом слове может скрываться ценная информация. Именно поэтому лучше быть осторожным с формулировками. Ученый группирует в книге слово «казах» с особым значением следующим образом: Бабур в своей книге изменил слово «казах» и использовал его в разных значениях. Например: «свободолюбивый», «националистический» употреблялись в контексте критических понятий. Некоторые из них заключаются в следующем:

«ایکینچی قیزمینیگ والدم قتلق نگار خانیم ایدی. اکثر قزاق لیق لار دا و فترت لارده مینینگ بیلان بیله ایدی لار»

«Екінші қыз менің анам Құтлық Нигар ханым еді. Көбінесе қазақлықтарда таққа таласып бүлік шыққанда менімен бірге еді» [Захиреддин Мухаммад Бабыр 2022, 3].

Перевод: «Вторая девушка была моя мама госпожа Кутлык Нигяр. Он часто был со мной, когда казахи восставали против престола»

В этом предложении, если принять во внимание, что мать автора Кутлык Нигяр была с казахами, то становится ясно, что Бабур не брал с собой мать для совершения грабежа и похищения людей. Поэтому «Казах+лык» в упомянутом тексте означает свободу передвижения от центральной власти. В целом слово «казах» имеет то же значение, что и слово «свобода» в таких произведениях, как «Тарих-и Рашиди» М.Х. Дулати. Лингвист Т. Жанузаков, первая часть слова "казах" - "каз", "кас" - Урал, Алтай, Кавказ и т.д. доказали, что в тюркской языковой группе оно означает «свободный», «мужчина», «джигит», «человек». Но переводчик говорит, что в произведении меняется значение слова казахский. Нельзя привязать это слово к одному смыслу во всем произведении. В одном тексте указано, что слово «казахские джигити» означает солдат-добровольцы.

Бабур использовал словосочетание «казахские джигити» при описании событий 1496 года в своем произведении:

«تولون خواجه مغول نی ایکی اوچ یوز قزاق بیگیت لار بیله ایلغار بیاردوک»

«Төлен қожа моғолды екі-үш жүз қазақ жігіттермен жорыққа аттандырдық». [Бабыр 2023, 7].

Перевод: «Мы отправили Толен кожа Могола в поход с двумя или тремя сотнями казахов»

Если обратить внимание на словосочетание «казахские джигиты», то слово «Казах» означает «солдат-доброволец, подготовленный для партизанских действий». Мы видим, что Бабур использовал слово «казах» в этом смысле и в другой части книги: « تولون خواجه آتلیق بارین نینگ مردانه و سرآمد و قزاق بیگیت لار یدین ایدی. آتام غمر شیخ میرزا رعایت قیلیب ایدی و هنوز رعایت قیلماق ته ایدی. مین خود تربیت قیلیب بیگ قیلیب ایدیم. عجب مردانه و قزاق بیگیت ایدی. رعایت ارزنده سی ایدی»

Төлен қожа атты барынның ер, бетке ұстары қазақ жігіттерден еді. Әкем Омар Шейх мырза жанашырлық қылып еді, қазір де жанашыр болып жүр. Мен өзім тәрбиелеп, бек қылып едім. Ғажап ер және қазақ жігіт еді. Жанашырлыққа лайықты еді» [Зәһиреддин Мұхаммед Бабыр 2022, 13].

Перевод: Настоящий воин Толен Ходжа был казахский джигит. Мой отец, г-н Омар Шейх, был сострадателен к нему и сейчас заботится о нем. Я сам воспитал его и сделал его сильным. Он был замечательным человеком и казахским джигитом. Он был достоиным человеком».

Здесь, чтобы заметить изменение значения слова «казах», переводчику следует внимательно относиться не только к прошлой истории, но и к внутренним изюминкам и тонкостям другого языка. В противном случае внешний вид и смысл произведения могут измениться. На этом этапе можно отметить важность перевода Ислама Жеменей. Его можно принять как совершенно уникальный и весомый перевод. Он утверждает, что в произведениях Бабура нет ни одного плохого слова о казахов. Исходя из этого можно сказать, что казахские воины были самыми надежными в походах Бабура. Названия мест, названия племен, имена людей, упомянутые в произведении, имеют большое значение для истории казахского народа. Даже исследование и изучение фраз и отдельных слов, заимствованных из других языков, находится в пределах сегодняшних возможностей. В этом контексте научно-исследовательский центр «Туран-Иран» Казахского национального университета имени аль-Фараби, возглавляемый ученым Исламом Жеменей, совместно с узбекскими коллегами готовит словарь «Бабырнама» на казахском, узбекском и английском языках. Он разделяет тюркские (делятся на четыре группы), персидский, арабский и другие языки. Тюркские слова подразделяются на старотюркские слова, нынешние общетюркские слова, персидско-арабские слова, ставшие тюркскими, второстепенные слова. Таким образом, ученый, свободно владеющий персидским и тюрским языками, перевел «Бабырнаму» прямо с оригинала, создал словарь и предлагает очень ценную книгу, содержащую словарь арабских, персидских и турецких слов. Хорошо и грамотно написанный перевод такого великого произведения, как «Бабырнама», уникального по обилию информации и богатству языка, имя которого известно во всем мире, обязательно найдет свое место в сердцах читателей.

Жизнь Захраддина Бабура и его знаменитое произведение «Бабырнама» является научным объектом, вызывающий интерес мировых исследователей. Мы знаем, что литературоведы и историки также проделали определенную работу в этом направлении. Однако все же необходимо уделять больше внимания творчеству Бабура, уникальной личности в плане укрепления и единства тюрских народов. Тюрки, в том числе казахи и узбеки, должны гордиться знаменитым лидером, талантливым полководцем, человеком с прекрасным именем, ушедшим далеко и установившим свою власть в чужой стране. Сегодняшнее молодое поколение должно знать богатый исторический путь Захраддина Бабура, который поднял на более высокий уровень на далеком полуострове индийский мир, перевоспитал эту древнюю цивилизацию и заложил империи Бабуридов в целом.

Литература

Бабыр, Захир ад-дин Мұхаммед. 1990. *Бабырнама.* Перевод с русского языка: Б.Қожабеков. Алматы: Жалын.

Бабыр, Зәһиреддин Мұхаммед. 2022. *Бабырнама:* Аударған: И.Жеменей. Алматы: Нұрлы Әлем.

Байдаров Е.У. 2023. «Бабур в истории Центральной и Южной Азии». *Роль Захириддина Мухаммада Бабура в восточном управлении и культуре. Сборник научных статей и тезисов международной научно-теоретической конференции (11 февраля 2023 г.).* (Т. 1) – 402 с. – С. 368-373. Ташкент: НУУз.

Неру Дж. 1989. *Взгляд на всемирную историю.: Письма к дочери из тюрьмы, содержащее свободное изложение истории для юношества:* Пер. с англ. Под ре. Г.Л. Бондаревского, П.В. Куцобина и А.Л. Нарочницкого; Вступ. Ст. Р. А. Ульяновского. М.: Прогресс.

https://emirsaba.org/lekciya--lekciya-tairibi-h--xyii-fasirlardafi-edebietti-damu-s.html?page=11

ТАҶАССУМИ ШАХСИЯТҲОИ АДАБӢ, ИЛМӢ ВА ҲУНАРӢ ДАР “БОБУРНОМА”-И ЗАҲИРУДДИН МУҲАММАД БОБУР

Маҳмадшоев Маҳмадшо Мирзошоев*

Аннотация

В данной статье, изучая историю литературы первой половины XVI века, автор указывает, что наиболее важными историческими источниками этого периода являются“Хабиб-ус-сияр” Хондамира, “Бобурнома” Бобура, “Бадоеъ-ул-вакоеъ” Восифи, “Тазкират-ут-таворих” Абдуллоха Кобули, “Шарафномаи шохи” Ҳофиза Таниша и “Бахр-ул-асрор” Маҳмуда ибн Вали.

Затем, рассказывая об одном из важных исторических источников XVI века, «Бобурнома» Захируддина Муҳаммада Бобура, указывает на то, что данное произведение, наряду с высокой исторической ценностью, также является важным литературным источником.

Автор статьи также отмечает, что эта книга является составной частью ценных книг, в которых подробно описываются много важных литературных событий, и с особым вниманием автора излагаются события 1494-1529 годов. Бобур в 1526 году отправился в Индию и основал большую империю, которая была известнав истории как государство Тимурийцы Индии, Бобурийцы Индии, царствовавших более трех веков на этой земле.

Важность статьи выражается в том, что автор сумел наряду с выдающимися поэтическими образцамипоказать творчество малоизвестных литераторов, которые в свою историческую эпоху были авторами сборников стихов, творивших в различных жанрах и охватывающих многообразные темы, таких как Муҳаммад Бадахши, Охи, Ахли, Мухаммад Солех, Шайх Сухайли, Хусайн Али Туфайли, Осафи.

* Кандидат фил. наук. доцент, советник ректора ГОУ Худжандский государственный университет имени академика Бободжона Гафурова, Таджикистан, komron74@mail.ru

Ключевые слова: *литература, “Бобурнома”, историческое произ-ведение, эмир, везир, совет, Мирзобобур, образование, воспоминания, Хусайн Мирзо ....*

ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR, AUTHOR OF PERSONAL LITERATURE, SCIENCE AND ART "BABURNOMA"

Annotation

In this article, the author emphasizes the history of literature in the first half of the XVI century. The most important historical sources of this century are “Habib-us-siyar” by Hondamir, “Baburnama” by Babur, “Badoe-ul-waqoe” by Wasifi, “Tazkirat-ut-tawrih” by Abdullah Kabuli, “Royal Honor” by Hafiz Tanish and “Bahr-ul-Asror” by Mahmud ibn Wali.

Then the author informs about one of the most valuable historical sources of the XVI century "Baburname" by Zahir ad-Din Muhammad Babur, indicating its high historical value as an important literary source.

According to the author of this article, this important work is one of the most valuable books, many important literary events are described in detail and with the author's special attention, and the events of 1494-1529 are told. Babur went to India in 1526 and established a great empire there, which is historically known as the state of the Indian Timurids, the Baburids of India, who ruled in this land for more than three centuries.

The importance of the article is shown by the fact that the author was able to provide useful information on the works of famous poets, as well as the works of unknown poets, who had collections in their times and created works on various topics and genres, such as Muhammad Badakhshi, Ohi, Ahli, Muhammad Saleh, Sheikh Suhayli, Hussain Ali Tufayli, Osafi.

Key words: *literature, “Baburnama”, historical work, amir, minister, poet, Mirzobobur, information, memoir, Hussain Mirzo ....*

Дар таърихи адабиёти тоҷик давоми асрҳои XVI-XIX, баробари тазкираҳо инчунин чанд асари таърихӣ навишта шудааст, ки онҳо барои омӯхтани адабиёти ин даврaҳо маълумоти арзишманде дода метавонанд.

Сарчашмаҳои “таърихию адабӣ” асосан фарогири воқеа ва ҳодисаҳои сиёсию иҷтимоӣ будаанд, амсоли: “Бобурнома”-и Заҳириддини Бобур, “Шарафномаи шоҳӣ”-и Ҳофизи Таниш, “Тазкират-ут-таворих”-и Абдуллоҳи Кобулӣ, “Баҳр-уласрор”-и Маҳмуд ибни Валӣ, “Таърихи касира”-и Саид Шарифи Самарқандӣ, “Убайдуллоҳнома”-и Муҳаммадамини Бухоройӣ, “Таърихи Муқимхонӣ”-и Муҳаммад Юсуфи Муншӣ, “Мунтахаб-ут-таворих”-и Ҳоҷӣ Ҳакимхон ва ғайра.

Муаллифони ин асарҳои таърихӣ, дар баробари зикри воқеаву ҳодисаҳои сиёсию иҷтимоӣ, ба ин ё он муносибат аз хусуси маҷлисҳои адабӣ ва адибони ҷудогона сухан рондаанд. Масалан, Маҳмуд ибни Валӣ дар “Баҳр-ул-асрор” дар бораи шоирон ва адибони нимаи аввали асри XVII-и доираи адабии Балх маълумоти хеле пурқимат додааст, ки мо онро аз ягон сарчашмаи дигар пайдо карда наметавонем [Бартольд 1964].

Оид ба таърихи адабиёти нимаи аввали асри XVI аз “Ҳабиб-ус-сияр”-и Ғиёсиддин ибни Ҳумомиддини Хондамир, “Бобурнома”-и Заҳируддин

Муҳаммади Бобур, “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Зайниддин Маҳмуди Восифӣ; доир ба адабиёти нимаи дуюми асри XVI аз “Тазкират-ут-таворих”-и Абдуллоҳи Кобулӣ, “Шарафномаи шоҳӣ”-и Ҳофизи Таниши Нахлӣ; доир ба адабиёти охирҳои асри XVI ва нимаи аввали асри XVII аз “Баҳр-ул-асрор-фӣ- маноқиб-ул-ағёр”-и Маҳмуд ибни Валӣ ва амсоли инҳо як қатор ахбори ҷолиби диққате пайдо мешаванд [Стори 1953, 8].

Яке аз сарчашмаҳои арзишманди таърихии асри XVI «Бобурнома» -и Заҳируддин Муҳаммад Бобур (1483-1530), ки аз ҷиҳати ҳайсият, сабти маълумот, фарогирии матолиби адабӣ имтиёзи бештаре дошта, дар бораи авзои сиёсию иҷтимоии даврони салтанати Темуриёни Ҳинд маълумоти зиёде дар он гирдоварӣ шудааст, маҳсуб меёбад [Болдырев 1940].

Ин асари муҳим дар қатори китобҳои пуразриш қарор дошта, бисёр воқеаҳои муҳими адабӣ бо тафсилот ва диққати хоси муаллиф баён шуда, дар бораи таърихи «Муғулҳои бузург» ва ташкили ин салтанати абарқудрат, рӯйдодҳои солҳои 1494-1529 нақл мекунад. Бобур дар соли 1526 ба Ҳиндус-тон тасаллут ёфта, дар он ҷо империтории бузурге таъсис дод, ки дар таърих бо номҳои давлати Темуриёни Ҳинд, Бобуриёни Ҳинд ва Муғулҳои Бузург машҳур буда, беш аз се қарн дар ин сарзамин салтанат доштааст.

Асари таърихии Мирзо Бобур аз се қисмат иборат буда, қисми аввал фарогиривоқеаҳои сиёсии охири асри XV дар Мовароуннаҳр, бахши дуюм ҳаводиси дар ҳудуди Афғонистон ба вуқӯъ омадаи даврони зиндагии муаллиф ва қисмати охирин, аз рухдодҳои солҳои 1526-1530, ки дар сарзамини Ҳинд ба вуқуъ пайваста будаанд, фаро гирифтааст.

Муҳаққиқону олимони ватаниву хориҷӣ ин асарро, ки бо номҳои «Воқиати бобурӣ», «Корномаи Бобур»,“Тузуки бобурӣ”миёни доираҳои гуногуни таърихиву адабӣ шинохта шудааст, яке аз муҳимтаринсарчаш-маҳои таърихиии асри мазкур шуморида, ба забони туркии чағатоӣ навишта шудани онро таъкид намудаанд [Чалисова 1986, 163]. Дар бораи забони асар ва мундариҷаи ғоявии он низ андешаҳои олимон ҷолибу арзишманд арзёбӣ гардидааст. Асари мазкур воқеаҳои замони худро мушаххасва воқеӣ нишон додааст. Бо забони содда ва оммафаҳм навишта шуда, барои ҳамагон дастрасу аз калимаву таъбирҳои душворфаҳм орӣ мебошад. Боиси афсус аст, ки то даврони мобаъзе қисматҳояш нокомил омада расидаанд.

Шояд муаллиф баъзе ҳодисаву воқеаҳо, ё аҳволи баъзе ашхосро аз диди хеш баҳо дода бошад, ки ин ба қубҳи асар таъсир намерасонад. Аммо тасвири географии шаҳрҳо ва манотиқи гуногуни Осиёи Миёнаро, ки Бобур анҷом додааст, то имрӯз аз шумори беҳтаринҳо ҳисоб менамоянд. Дар ин хусус олими шинохтаи шуравӣ В.В.Бартольд чунин андеша дорад: «...Бобур-поягузоридавлати чағатоиҳои ҳинд, бо забони туркии чағатоӣ (узбекии имрӯза - М.М.) ёдошти хешро навиштааст,ки то ҳанӯз аз қабили беҳтарин намунаҳои насри туркӣба ҳисоб меравад» [Бартольд 1964, 45].

Дар бораи Мирзо Бобур, салтанати вай, лашкаркашиҳояш инчунин пуштибониву муҳаббаташ ба аҳли сухан, огоҳӣ доштанаш аз каломи бадеъ, эҷод намудани ашъор, тазкира нигорону таърихнависони замони худаш ва асрҳои баъдина низ ахборот додаанд. Мисол Маҳмуд ибни Валӣ дар як ҷои асараш аз ашъори худ порчаеро намуна меорад, ки дар он воқеаи назди Кӯли Малик овони шикасти сахт хӯрдани Бобурмирзо (1483-1530) тасвир ёфтааст. Қайди пешакии

Маҳмуд ибни Валӣ нишон медиҳад, ки Бобур пас аз шикаст хӯрданаш аз лашкариёни Муҳаммадхони Шайбонӣ дар назди Кӯли Малик, аз сарлашкари Сафавиён Наҷми Сонӣ кӯмаки ҳарбӣ мепурсад. Наҷми Сонӣ бе он, ки Шоҳ Исмоили Сафавӣ иҷозат гирад, фавран ба Мовароҳуннаҳр дохил мешавад. Маҳмуд ибни Валӣ тафсили ин воқеаро аз дигар китобҳои таърихӣ нақл намуда, худаш онро ба риштаи назм кашидааст. «…Дар баъзе мухтасароти таворих мастур аст, ки - менависад муаллиф дар ин бора, - Бобур мирзо баъд аз муомилаи шикасти Кӯли Малик қосиде ба Хуросон фиристода, аз Наҷми Сонӣ истидъои имдод фармуд ва мушорилайҳ бе он, ки аз Шоҳ Исмоил мураххас гардад, озими Мовароуннаҳр гардид. Ва ин ривоятро роқими ҳуруф ба воситаи баъзе асбоб бад-ин дастур ба силки назм кашида» [Махмуд ибн Вали].

Чӣ тавре ки тавассути сарчашмаҳои адабиву таърихӣ борҳо таъкид гардидааст, дар замони салтанати шоҳону амирони гуногун адибону шоирони зиёде буданд, ки ба мадҳу ситоиши эшон шуғл доштанд. Ва ин амал дар даврони салтанати Бобур низ роиҷ буда, бино ба ахбори адабиётшиноси варзида Расул Ҳодизода аксари ин адибон дар дарбори амирони Бухоро Убайдуллохон ва Абдулазизхон эҷод намуда, ба мисли шуарои маддоҳи гузашта ҳукмрони худро бо ташбеҳу истиораҳои муболиғавӣ ҳамчун таҷассуми олии ақлу заковат, фазлу дониш ва адлу адолат аз муқтадири беҳамтои даврон ситоиш мекарданд. Чунончӣ, Маҷлисӣ, ки то ин вақт маддоҳи Бобур будааст, акнун Убайдуллохонро ҳангоми пурзӯрӣ дар лашкаргоҳ ситоиш намуда, ба гуфти Нисорӣ аз ин хон инъоми зиёде мегирад. Нисорӣ аз хусуси маддоҳи дигари дарборӣ Қатлӣ маълумот оварда менависад, ки ӯ «дар гуфтани шеъри маснӯъ машҳур ва пурзӯр аст. Дар мадҳи ҳазрати Убайдуллохон қасидаи ғарро гуфта, ки мақтаи он машҳур аст:

Касеба назми Қатлӣ назар наме фиканад,
Ба давриадли ту гавҳар ба хок яксон аст» [Стори 1953, 30].

Муаллифи тазкираи «Музаккир-ул-аҳбоб» Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, ки асараш дар тадқиқи ҳаёти маданию адабӣ ва зиндагонии намояндагони алоҳидаи адабиёти Мовароунаҳру Хуросони ниммаи аввали асри XVI назар ба ҳамаи маъхазҳои адабию таърихии ин давр арзишмандтар мебошад, дар бораи зиндагии Бобур, муносибати неки вай бо аҳли сухан, махсусан бо Алишери Навоӣ, андешаҳои ҷолиби ин султони шеършинос бобати осори Навоӣ ба забонҳои форсиву туркӣ маълумоти муфид овардааст.

Алишери Навоӣ аз шумори шахсиятҳои маъруф ва шинохтаи замони хеш буда, барои рушду такомули адабиёт, бахусус забону адабиёти узбекӣ хидмати шоистаро анҷом додааст. Аз ин рӯ дар бораи нақши калидии вай бобати пешрафти забони адабии узбекӣ дар навиштаҳои бештари муосиронаш дучор мешавем.

Масалан муаллифи “Бобурнома” дар ин бобат чунин менависад: “Алишер бек инсони беназир буд. Аз замоне ки ки бо забони туркӣ шеър менависад, ягон нафар мисоли вай шеърро дар забони туркӣ ин қадар бисёр ва зебо нагуфтааст” [Норик, 264].

Баъдан Бобур менависад, ки як қатор осори шоир ба андешаи вай хело муввафақона эҷод шудаанд, амсоли “Хамса”, чор девони ашъор, ҷавобия ба достони Аттор дар бораи парандагон. Ба ақидаи Бобур қисмати дигари ашъори Навоӣ нисбатан сусттар эҷод шудаанд, амсоли девони форсии вай, манзумаи

“Мизон-ул-авзон”. Дар “Бобурнома” бобати норасои- ҳои манзумаи мазкур якчанд ишораҳооварда шудааст. [Норик, 265].

Андешаҳои муаллифи “Бобурнома” рооид ба осор ва сатҳу сифати ашъори ба забонҳои форсиву туркӣ эҷод намудаи Навоӣ таърихнигорону муосирони Бобур ба тариқи гуногун баҳогузорӣ намудаанд. Қисми ағлаби ҳамасрони Бобур дар бобати бо ду забон мувафақона шеър гуфтани Навоӣ ишора намудаанд ва бархе аз онҳо шеърҳои забони форсиашро, дигаре ашъори туркиашро баҳои арзанда додаанд.

Масалан таърихнигори мумтоз Хондамир дар навиштаи хеш таҳти унвони “Макорим-ал-ахлоқ”, ки ба Алишери Навоӣ бахшида будааст, эҷодиёти шоирро бо ҳар ду забон шоиста арзёбӣ намуда, изҳори қаноатмандӣ зоҳир кардааст [Ғафуров 1985, 186].

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар тазкираи хеш ба ашъори Навоӣ баҳои баланд дода, менависад, ки Бобур ҳамчун пуштибон ва дӯстдори аҳли шеъру сухан ва донандаи каломи ноб, ҳамавақт истеъдоди Навоиро тавсиф намуда, ҳангоми мутоилаи осори туркии вай ба услуби нигориш ва тасвирпар-дозиҳояш баҳои баланд додааст [Самарканди 1901, 97].

Фахрии Ҳиротӣдар бораи шуҷоату корнамоиҳои Мирзо Бобур сухан ронда, дар баробари ин қайд менамояд, ки мавсуф аз илми суханварӣ ва мусиқӣ огоҳии комил дошта, дар ин росто комёб гаштааст. Ҳиротӣ чунин менигарад: “Подшоҳе буд дар баҳодурӣ ва диловарӣ ягонаи даврон ва бо касри фазоилу фунуну камолот ороста, балки нодираи замон аст ва хусусан дар мусиқӣ бебадал воқеъ шуда ва шеъри форсӣ ва туркии ӯ зебост. Аз ӯст ин абёт:

Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонам.

Ё ҷои дигар :

Хароботӣ ва ринду майпарастам,
Ба олам ҳар чӣ мегӯянд, ҳастам” [Бобур 1958, 121].

Муаллифи мазкур дар бобати эҷодиёти шоҳ Бобур ақидаҳояшро идома бахшида, воқеаеро нақл менамояд ва ишора менамояд, ки рӯзе ба Мавлоно Хоҷагӣ пораи тиллоро фиристода, қитъаи зеринро эҷод намудааст:

Дар ҳавои нафс гумраҳ, умр зоеъ кардаем,
Пеши аҳли Оллоҳ аз атвори худ шармандаем.
Як назар афкан ба сӯи мо, ки аз роҳи вафо,
Хоҷагиро мондаему Хоҷагиро бандаем [Бобур 1958, 111].

Хоҷа Ҳасани Нисорӣ фаъолияти адабии Бобурро хуб арзёбӣ намуда, таъкид менамояд, ки Мирзо Бобур дар шинохти аруз собитқадам будааст ва байти зеринро ба ҳайси намуна аз табъи равони вай овардааст:

То ба зулфи сияҳам дил бастам,
Аз парешонии олам растам [Бобур 1958, 110].

Ва ба ҳамин васила нишон медиҳад, ки Бобур дар баробари салтанату давлатдорӣ намудан, нигоштани ёддошти таърихии худ, пуштибонии аҳли адаб, лашкаркашиҳову кишваркушоиҳо, дар фирору дур аз ватани аҷдодӣ буданаш, ба шеъру адабиёт дилбастагии зиёд дошта, дар жанрҳои гуногун ашъор сурудааст. Ва абёти ҷудогонае, ки аз ҷониби тазкиранигорону таърихнависони ҳамасраш дар боло ҳамчун шоҳид овардем, далели гуфтаҳои Нисорӣ бобати огоҳии комили Бобур аз каломи ноб ва нозукиҳои он мебошад.

Мувофиқи ахбори муҳаққиқону олимон ва адабиётшиносону таърих-нигорони ватаниву хориҷӣ то имрӯз девони комили ашъори Бобур омада нарасидааст. Бино ба таъкиди онҳо махсусияти ин девон аз ҳамон иборат будааст, ки ашъори вай аз рӯи алифбо сурат нагирифтааст. Он фарогири навъҳои гуногнуи жанрҳои адабӣ будааст, амсоли 119 ғазал, 201 рубоӣ, 52 фард ва ғайра [Бобур 1958, 110].

Инчунин маҳорати баланди адабии Бобурро дар таҳқиқоти хеш олими рус Стеблёв ишора намуда, чунин мегӯяд: “Маҳорати бадеии Бобур дар худ рушди адабиёти классикии осори ба забони туркӣ нашргардидаи Осиёи Миёнаро таҷассум намудааст” [Норик, 121].

Муаллифи “Бобурнома” дар боби “Амирони Ҳусайн Мирзо” аз рӯзгор ва фаъолияти якчанд нафар ашхоси вазифадори ин дарбор нақл карда, ишора намудааст, ки онҳо дорои завқи баланди шинохти шеъру адабиёт, фарҳангу мусиқӣ ва дигар илмҳои замона буда, соҳиби девону ашъор будаанд. Инчунин ҳангоми навиштани ёдошти хеш дар баробари таҳлилу барасӣ ва тавсифи баъзе қисматҳои осорашон, инчунин аз камбудиву норасоиҳояшон низ гуфта гузаштааст.

Чӣ тавре ки дар боло андешаҳои Нисориро бобати навиштаҳои Бобур дар бораи эҷодиёти Мир Алишери Навоӣ ҳамчун намуна овардем, ҳақиқатан ҳам муаллифи “Бобурнома” ба шахсият ва эҷодиёти ин суханвари варзида баҳои баланд дода, вайро дар қатори Мавлоно Абдураҳмони Ҷомӣ аз пуштибонон, раҳнамоён ва маслиҳатчиёни мумтози адабиёти асри мазкур ҳисобидааст.

Бобур дар боби зикршудаи асараш пас аз овардани исми Муҳаммад Бурундук Барлос ва фарзанди вай Музаффар Барлос дар бораи Алишери Навоӣ маълумот дода, чунин навиштааст: “Алишербек Навоӣ низ буд. Вай бек набуд, рафиқи Мирзо буд. Дар кӯдакӣ, онҳо дар як мактаб мехонданд, онҳо хеле бо ҳам наздик буданд. Ман намедонам, ки барои кадом гуноҳе Султон Абӯсаид Мирзо Алишери Бекро аз Ҳирот дур кард. Алишер Бек ба Самарқанд рафт. Дар ин чанд сол, ки ӯ дар Самарқанд гузаронидааст, Аҳмад-Ҳоҷибек ӯро ғамхорӣ ва дастгирӣ намудааст. Алишер-Бек бо сахтгириихеш маълум аст.аксаран фикр мекарданд, ки ҳассосияти ӯ аз васвасаи қудрат сарчашма мегирад. Ин андеша дуруст нест” [Бабур 1958, 198].

Бобур ба ашъори Навоӣ баҳои баланд дода, таъкид намудааст, ки мавсуф барои пешбурди забони туркии чағатоӣ бо офаридани чунин асарҳои гаронарзиш хидмати босазоро анҷом додааст. Дар бораи бо тахаллуси Фонӣ ашъори форсӣ сурудан, донандаи хуби илми мусиқӣ будани Мир Алишер ишора намудааст. Бобур таъкид намудааст, ки Навоӣ пуштибони асили илму санъат буда, устодони варзидаи ин самт амсоли Қулмуҳаммад, Шайхи Нойӣ, Ҳусейни Удӣ , Беҳзод ва Шоҳ Музафар маҳз тавассути дастгириву ёрмандии ҳамин амири фарҳангпарвар ба чунин комёбиҳову пешравиҳо ноил гаштаанд [Бобур 1958, 199].

Дар баробари ин Бобур менависад, ки Навоӣ дар бораи авзони шеърӣ китобе иншо намудааст, таҳти унвони “Мизон-ул-авзон”, ки аз ҷониби муҳаққиқону донандагони арӯз хуш қабул нашудааст ва онҳо бобати норасоиҳои ин асар эрод гирифтаанд. Ба андешаи Бобур ин норасогиҳо дар шинохти авзони рубоӣ ба чашм мерасад, ки шеършиносон ва донандагони арӯз

бештар ва тезтар огоҳӣ пайдо менамоянд, на хонандаи оддӣ, ки завқи шеърдӯстӣ дорад.

Бобур менависад, ки дар баробари ҳамаи ин пуштибониҳо Навоӣ барои пешрафти зиндагии мардумон, ободии шаҳрҳо, созандагӣ корҳои муайянеро ба анҷом расонида, дар сохтани бисёр биноҳои муфид саҳм гузоштааст. Вай бо Ҳусейн Мирзо мисли бародар буда, ҳангоме ки ба Астараобод ташриф меовард наздаш сари зону менишинад ва бархестан наметавонад. Ӯро бардошта мебаранд ва ба дардаш табибон даво намеёбанд. Субҳи дигар ба раҳмати Парвардигор мепайвандад. Ва байтеро ба ҳайси намуна аз ашъори Навоӣ овардааст, ки мазмунаш чунин аст: “Ман аз беморӣ хоҳам мурд, аммо он беморӣ муайян нест, пас чӣ гуна табибон метаонанд дар ин мушкилот ба ман кӯмак намоянд” [Бобур 1958, 199].

Пас аз овардани маълумот дар бораи Навоӣ ва баҳодиҳӣ ба осори вай Бобур исми сенздаҳ нафар шайхону беконро зикр намуда, дар бораи онҳо маълумоти мухтасар додааст. Баъдан дар бораи Шайхимбек ном ашхос сухан ронда, ишора намудааст, ки мавсуф бо тахаллуси Суҳайлӣ ашъор месурудааст. Бо назардошти он ки тахаллуси мазкурро истифода мекар- дааст, ӯро ҳамчун Шайхи Суҳайлӣ мешинохтаанд [Бобур, 202].

Бино ба ахбори Бобур Шайхи Суҳайлӣ ба тарзи хос ашъор суруда, дар он образҳо ва рамзҳои куҳнашудаву андешаҳои номувофиқтарро истифода менамудааст. Ва байтеро ба ҳайси намуна овардааст, ки маъноях чунин мебошад: “Аз ғаму ғусса дар шаби торик нидои оҳи ман *мисли камоносмонро бармеангезад ва аждаҳои ашки ман чоряки сокинони заминро* азхуд дур менамояд. ” Гӯё байти зеринро замоне пеши Мавлоно Ҷомӣ хондааст ва ӯ пас аз шунидани ин байт гуфтааст, ки: “Мирзо шумо шеър мехонед, ё мардумро метарсонед?” [Бобур 1958, 202].

Бобур дар асараш таъкид намудааст, ки Суҳайлӣ соҳиби девон буда, якчанд маснавиҳо низ эҷод кардааст. Аммо дар бораи таркиби девони вай, номи маснавиҳояш, мазмуну мундариҷаи ашъори ин суханвари ношинохта маълумоти дигаре надодааст.

Инчунин Бобур дар бораи боз якчанд шайхону бекони дигар маълумоти мухтасар дода, аз миёни эшон ба Маҳмудбеки Валӣ ва Камолиддин Ҳусейни Газургоҳӣ таваҷҷуҳ намудаааст. Маҳмудбеки Валиро аз нафарони огоҳу донандагони хуби адабиёту ҳунар муаррифӣ намуда, бобати Ҳусайни Газургоҳӣ гуфтааст, ки хешро аз шумори суфиён муаррифӣ менамуд ва манзумае бо номи “Ҷамъомади муҳиббон” тартиб дода, онро ба Султон Хусайн Мирзо бахшидааст.

Ба андешаи соҳиби “Бобурнома” манзумаи Ҳусайни Газургоҳӣ аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва мантиқ суст буда, андешаҳо ва рамзу тасвирҳои овардаи муаллиф ҷавобгуи суннатҳои шеърсароии адабиёти ҳамон даврон набудааст [Бобур 1958, 204].

Бо ҳамин маълумот ин фаслро анҷом дода, боби дигареро таҳти унвони “Вазирони Султон Ҳусайн Мирзо” оғоз намудааст. Нахуст дар бораи Маҷдуддин Муҳаммад писари Пир Аҳмади Хавофӣ сухан ронда, ӯро яке аз вазирони Султон Ҳусайн номидааст, ки муҳимтарин корҳои давлатдориро бар уҳда доштааст. Ва дар идомаи он чунин навиштааст, ки: “Замони Султон Ҳусейни Мирзо даврони аҷибе буд. Хуросон, алахусусдар шаҳри Ҳирот олимон ва одамони наҷиб бештар

буданд. Ва ҳар нафаре ки ба касбе, ё коре шуғл меварзид, мақсад ва хоҳиши онро то ба охир расонидан дар дилаш пайдо мегашт" [Бобур 1958, 205].

Бобур пас аз овардани гуфтаҳои болоӣ исми Мавлоно Абдураҳмони Ҷомиро оварда, мегӯяд, ки эшон намунаи беназири ҳамин гуна ашхоси руҳбаландкунандаи аҳли илму адабиёту ҳунару фарҳанги ҳамин минтақа мебошанд. Аз Ҷомӣ ҳамчун шахсияти беназир ва суханвари барҷастаи даврон ёд намудааст.

Ба осор ва ашъори Мавлоно Ҷомӣ баҳои арзишманд дода, мегуяд, ки ягон нафар дар ин даврон мисли эшон аз илмҳои замона хабардор набуда, шеърҳояш миёни ҳама табақаҳои мардумон машҳуру шинохта будааст. Бобур мегуяд, ки хизматҳои Мавлоно аз ҳамаи ин ситоишҳо боло истода, барои ҳамчун намуна нишон додан ба аҳли сухану илму ҳунар ва танҳо ба хотири ба некӣ ёд овардани ӯ ин амалро анҷом додаам [Бобур 1958, 206]. Навиштаҳои Бобур аз он шаҳодат медиҳад, ки дар баробари султону амир буданаш ба аҳли илм, суханварону адибон, ҳунармандону мусиқачиён таваҷҷуҳи хосса доштааст ва дар ёддоштҳояш аз онҳо ба некӣ ёдоварӣ намудааст.

Пас аз зикри "пири шоирони Ҳиротӣ" дар бораи олимони шинохтаи илмҳои диниву дунявии аҳди Султон Мирзо аз қабили Шайхулислом Сайфиддини Аҳмад (аз авлоди Саъдуддини Тафтазонӣ-М.М.) ҳамчун донандаи хуби забони арабӣ, олими шинохтаи фиққ, Мавлоно Шайх Ҳусейн донандаи хуби улуми фалсафа ва илоҳиёт, Муллозодаи Мулло Усмон бо тахаллуси "Муллои модарзод" инсони донишманд ва дорандаи хотираи қавию мустаҳкам, Мир Муртазо, Масъуди Шервонӣ ва Абдулло Ғафури Лорӣ ҳамчун шогирдони бомаҳорати мактаби адабии Ҳирот, Мулло Ҷамолиддини муҳандис ҳамчун донандаи хуби илмҳои анъанавию дақиқ, Мир Атоуллоҳи Машҳадӣ донандаи хуби забони арабӣ ва каломи бадеъ, адабиёту шеъри форсӣ ва дигарон маълумотҳои судманд додааст.

Бобур дар бораи аз шеъри форсӣ огоҳии комил доштани Машҳадӣ сухан гуфта, нигоштааст, ки мавсуф бо номи "Рисола дар бораи қофия" асаре навиштааст. Аз нигоҳи Бобур норасогии ин асар дар ҳамон зоҳир мешавад, ки Машҳадӣ ба ҳайси шоҳид дар аксари вақт абёти хешро истифода намудааст. Инчунин агар ягон порчаи манзумеро аз осори дигарон оварда бошад, пас аз он менависад, ки дар ин бобат банда низ чунин гуфта буд ва пас аз он боз намунае аз ашъори худро мисол мебиёрад [Бобур 1958, 207].

Бобур дар идомаи навиштаҳояш бобати рӯзгору осори аҳли илм боз аз суханварони аҳди Султон Ҳусайн Мирзо ва даврони баъди ӯ ёдоварӣ намуда таъкид менамояд, ки дар сарҳалқаи ин мактаби адабӣ Абдураҳмони Ҷомӣ қарор дорад. Баъдан асмои суханваронеро амсоли Шайхи Суҳайлӣ, Ҳусайн Алии Туфайлӣ, Осафиро зикр намудааст. Ишора намудааст, ки Осафӣ ҳангоми салтанати ман дар Хуросон ҳамроҳ хидмат намудааст.

Дар идомаи ёдоштҳояш аз Камолиддин Биноӣ ёдовар шуда, менависад, ки мавсуф зодаи Ҳирот аст. Бо сабаби он ки падари шоир Муҳаммади Сабз бинокор будааст, фарзандаш тахаллуси Биноиро касб намудааст [Бобур 1958, 208].

Дар баробари нишон додани ватани аслии шоир, тахаллуси адабии вай ба осору ашъори Биноӣ баҳои арзишманд дода, қайд менамояд,ки ғазалҳои шоир мавзуну ҷаззоб ва бо тасвирҳои муъҷаз иншо гардида, соҳиби девони ашъор будааст. Инчунин дар бораи маснавиҳои Биноӣ ёдоварӣ намуда, гуфтаааст, ки як

маснавияш дар вазни мутақориб ва дутои дигари он, ки кутоҳтар мебошанд дар вазни хафиф эҷод шудаанд.

Бобур менависад, ки гӯё Биноӣ дар аввалҳо аз илми мусиқӣ огоҳии комил надоштааст ва ин сабаби таънаи Навоӣ гаштааст, сипас ба худ аҳд баста, ин илмро замоне ки Султон бо аҳли рикобаш ба Марв рафту шоир дар Ҳирот монд, комилан аз бар намуда, дар ин самт аз шумори пешрафтагон гаштааст. Ва дар назди Султон Мирзо ҳунарашро нишон дода, аз Навоӣ таҳсин шунидааст.

Бобати муносибати на он қадар хуби Навоӣ ва Биноӣ дар асараш қайд намуда, сабаби аз Ҳирот ба Ироқу Озорбойҷон назди Яъқуббек сафар кардани Камолиддинро дар он мебинад, ки вай бештар ба навиштаҳо ва ё гуфтаҳои Мир Алишер эрод мегирифтааст ва ба шухиҳои ӯ бо ҳазлҳои тундтар ҷавобия мегуфтааст [Бобур 1958, 208].

Дар хусуси ин ҳазлҳо ва ҷавобияҳои он дар навиштаҳои аксари тазкиранигорон ва таърихнависони баъдӣ ишораҳо рафта, тарзи баёни воқеаҳо бо тарзҳои гуногун сурат гирифтааст. Аксари ин муаллифон ба ҳачву истеҳзо ва сухандонии Биноӣ баҳои баланд дода, ҳикояи “туҳфаи алишерӣ”-ро ба ҳайси намуна овардаанд.

Адабиётшинос Н.Сайфиев ҳангоми шарҳи воқеаҳои даврони салтанати Бобур чунин навиштааст: “Дар ин задухӯрдҳо Бобурмирзо соли 1497 ба Самарқанд соҳиб шуда, баъд аз сад рӯз, соли 1498 он ҷоро тарк менамояд. Дар ин муддати салтанати худ Бобур мирзо бо Биноӣ ду маротиба мулоқот мекунад. Баъд аз Бобурмирзо Самарқанд баихтиёри Султон Алимирзомедарояд. Биноӣ пас аз ин то соли 1500 дар назди ӯ мемонад [Сайфиев 33].

Мирзо Бобур пас аз овардани маълумот дар бораи Биноӣ ва таҳлилу баррасии баъзе аз паҳлуҳои осори вай исми Сайфии Бухороиро зикр намуда, вайро ҳамчун олим ва донандаи хуби илмҳои замона муаррифӣ менамояд ва соҳибдевон будани ӯро таъкид кардааст.

Ашъори асосии шоир ба ҳунармандон бахшида шуда, суханвар дар бораи ҳунари ҳар яки онҳо дар шакли шеърӣ маълумот додааст. Бобур ишора намудааааст, ки Сайфӣ ғазал, қасида, рубоӣ навишта бошад, ҳам маснавӣ эҷод нанамудааст ва ин хулосаро аз маънии як шеъри шоир гирифтааст, ки дар он чунин омада: “агарчӣ навиштани маснавӣ дар ҳадиси пайғамбар ишора шуда бошад, ман навиштани ғазалро хости худованд мешуморам, панҷ шеъре ки ба дил мақбул аст, беҳтар аз панҷгона (хамса-М.М.) мешуморам”. Дар интиҳои ахборот аз Сайфӣ ҳамчун марди ба бода дилбаста ва шуҷоу далер ёдоварӣ намудааст [Бобур 1958, 209].

Аз Абдуллои Ҳотифӣ писари хоҳари Мавлоно Ҷомӣ ба ҳайси сарояндаи маснавӣ ёдовар шуда, ишора менамояд, ки мавсуф дар ҷавобияи “Хамса”-и Низомӣ панҷ маснавӣ эҷод кардааст. Фарқияти маснавиҳоро дар он шарҳ додааст, ки агар Низомӣ дар бораи Искандар достон сароида бошад, пас Ҳотифӣ номи маснавии хешро “Темурнома” ниҳодааст. Аз миёни маснавиҳои Ҳотифӣ ба “Лайлӣ ва Маҷнун” баҳои баландтар дода, ҳунари шоирии вайро қобили шоистагӣ хондааст.

Суханварони дигаре, ки дар ин фасли “Бобурнома” зикрашон рафтааст, Мир Ҳусайни Муаммо, Мулло Муҳаммади Бадахшӣ, Юсуфи Бадеӣ, Оҳӣ, Муҳаммад Солеҳ, Шоҳ Ҳусайни Комӣ, Бадриддини Ҳилолӣ ва Аҳлӣ мебошанд, ки муаллифи

асар дар бораи ҳунари шоирӣ ва завқи шеършиносияшон ба таври мушаххас баҳо додааст [Бобур 1958, 209-210].

Тибқи маълумоти овардашуда Мир Ҳусайн дар иншои муаммо дасти дароз доштааст. Мулло Муҳаммади Бадахширо зодаи Ишкошим гуфта, менависад, ки ин мавзеъ тобеи Бадахшон набудааст, пас чаро ин суханвар ба худ тахаллуси "Бадахшӣ"-рогирифта бошад. Бобати ашъораш менависад, ки шеърҳои ӯ ба мисли осори шоирони зикршуда хуб нестанд. Муаммо ҳам иншо менамояд, вале на ба сатҳи муваффақ. Ва ишора намудааст, ки Бадахшӣ ҳамнишини хуб буд, дар Самарқанд ба ман хидмат мекард.

Юсуф Бадеиро зодаи вилояти Фарғона гуфта, дар бораи қасиданависи хуб будани ин суханвар маълумоти кутоҳе овардааст.

Оҳиро ҳамчун ғазалсарои шинохтаи даврони худаш васф намуда, соҳибдевон будани вайро таъкид кардааст.

Дар бораи шоир Муҳаммад Солеҳ маълумоти бештаре оварда, мазомини ғазалҳои ӯро васф намудааст, вале дар тасвирсозӣ ва истифодаи рамзҳо онҳоро ноқистар шуморидааст. Ҳамчунин дар бобати ба забони туркӣ низ ашъор сурудани Муҳаммад Солеҳ хабар дода, ғазалҳои ба ин забон сурудаашро истиқбол намудааст. Дар дарбори Шайбонихон хидмат наму- дааст ва аз ӯ меҳрубониҳо дидааст. Ба ифтихори Шайбонихон як маснавии туркӣ дар вазни рамал эҷод намудааст, ки Бобур мантиқу бунёди онро сусту номувафақ мешуморад. Яке аз байтҳои он чунин аст:

Фарғона зодгоҳи Танбал буд,
Вай Фарғонаро хонаи танбалон кард.

Муҳаммад Солеҳро марди бадкина, бераҳм ва бадқаҳр номидааст [Бобур 1958, 210].

Дар бораи Шоҳ Ҳусайни Комӣ маълумоти мухтасар оварда, мегӯяд, ки шеъри вай он қадар бад нест ва шояд соҳиби девон бошад. Бобур дар бобати рӯзгор ва эҷодиёти ин суханвар ба таври мушахасс маълумот надодааст.

Дар бораи шоири ширинкаломи адабиёти давраи мазкур, ғазалсарои варзида Бадриддин Ҳилолӣ маълумоти муфассалтар додааст. Бобур менависад, ки Ҳилолӣ ҳоло зинда аст ва ғазалҳои ӯ суфтаву мазоминаш рангоранг ва аз нуқсонҳо холӣ мебошанд. Шоири соҳибдевон мебошад.

Бобур бобати осори дигари Ҳилолӣ сухан ронда, қайд менамояд, ки вай соҳиби маснавие бо унвони "Шоҳу дарвеш" мебошад. Ин маснавӣ дар баҳри хафиф эҷод шудааст. Дар ин маснавӣ агарчӣ абёти мавзун оварда шуда бошад, ҳам дар мундариҷа ва ғояи он бесарусомонӣ ва ноустуворӣ мушоҳида мешавад. Образҳои истифода намудаи шоирро низ мақбули табъ наҳисобидааст [Бобур 1958, 210].

Дар бобати мустаҳкамии хотироти Ҳилолӣ сухан ронда, ишора намудааст, ки шоир зиёда аз сиҳазор абётро аз бар доштааст. Дар соҳаи шинохти шеър, каломи бадеъ ва иншои осори гуногунжанр дар силки аввалинҳо қарор доштани шоирро таъкид намуда, ба ҳунари ғазалсароии Ҳилолӣ баҳои баланд додааст.

Бобати суханвари дигар бо як ҷумла иктифо намуда, навиштааст, ки "Исми ин нафар Аҳлӣ буда, аз шумори одамони оддӣ мебошад ва шеърҳои хуб навишта, соҳиби девон аст".

Мирзо Бобур пас аз овардани маълумот дар бораи Аҳдӣ, бобати рушди ҳунармандиву хаттотӣ, фарҳангу мусиқӣ сухан ронда, исми якчанд нафарони

дар ин соҳа пешгомро зикр кардааст, амсоли Алии Машҳадии хаттот, Беҳзоди наккоши чирадаст ва рассоми беназир, Шоҳмузаффари расоми соҳибқалам, Хоҷа Абдулоҳи Марвориди мусиқачӣ, Қулмуҳаммади Удӣ, Шайхи Нойӣ, Шоҳқули Ғиҷҷакӣ, Ҳусайни Удӣ,Паҳлавон Муҳаммад Саиди офарандаи мусиқӣ ва нақшҳо ва Ғулом Шодии оҳангсоз [Бобур 1958, 212].

Хизмати арзандаи Бобур дар он зоҳир мешавад, ки номбурда бо овардани асмои чанд тан суханварони аҳди хеш ва нақду баррасии осору ашъорашон тавонистааст мақому манзалати онҳоро дар ҳаёти адабии даврони хеш нишон диҳад. Инчунин вай соҳибдевон будани аксари онҳоро таъкид сохта, нишон медиҳад, ки адабиёт ҳамавақт дар пешравӣ қарор дошта, шумораи суханварони бо забони тоҷикӣ-форсӣашъор суруда хело зиёд будаанд. Ҳарчанд ки на ҳамаи девони суханварони зикршуда, ё осори онҳо барои аҳли таҳқиқ, ё аҳли завқ бо омилҳои гуногуни таърихиву иҷтимоӣ омада нарасидаанд, лекин зикри асмои эшон дар саҳифаҳои таърихи адабиёт кори судманде хоҳад буд.

Литература

Бартольд В.В. 1964. *Мир Али-Шир и политическая жизнь.* Сочинения. Т. П. ч. 2. Москва.

Бартольд В.В. 1964. *Улугбек и его время.* Сочинения. Т. II. ч. 2. Москва.

Бабур, Захираддин. 1958. *Бабур-наме.* Перевод М. Салье. Ташкент.

Болдырев, А.Н. 1940. *Тазкира Хасана Нисори как новый источник для изучения культурной жизни Средней Азии XVI в.* ТОВГЭ. Т.III. Ленинград. Госэрмитаж.

Гафуров Б.Г. 1985. *Таджики:* в двух книгах, Книга 2-я: Конец среднего века и новая эра. Душанбе: Ирфон.

Гиясиддин бин Хумамиддин. 1273, 1857. *Хабиб-ус-сияр,* каменная печать. Бомбей.

Давлатшах Самарканди. 1901. *Тазкират- аш-шу'ара.* London: Leiden.

Махмуд ибн Вали. *Бахр-ул-асрар. Запасной экземпляр восточной рукописи* АН Республики Узбекистан, № 1375 (вар. 268, 285, 290).

Мирзоев А. 1957. “К вопросу об изучении таджикской литературы XVI—XIX вв”. Материалы Первой всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. 718—726. Ташкент.

Мирзаев А. 1948. Литература (пособие по таджикской литературе XVI, XVII, XVIII ва X1X веков). Сталинабад: Тадж. гос. изд.

Мирзозода Х. 1950. Материалы из истории таджикской литературы (XVI- XIX вв., начало XX в). Сталинабад: Тадж. гос. изд.

Мухаммад Мутрибии Самарканди. 1377. *Тазкират-уш-шуара*. Введение и исправление Асгара Джанфида. Тегеран: Зеркало наследствия.

Норик Б.В. 2005. *Антологии Хасана Нисари и Мутриби Самарканди как источники по истории письменной культуры Мавераннахра XVI - первой трети XVII вв.* Санкт Петербург.

Сайфиев Н. 2012. *История таджикской литературы (XVI- XIX вв. и начало XX в).* Душанбе: Бухара.

Стори К.А. 1953. *Персидская литература. Библиографический обзор. Биография.* Том II. ч. 2. Лондон.

Хофинан Х.Ф. 1969. *Турецкая литература. Библиографический обзор.* Раздел II. ч. 1. Том 1-6. Утрехт.

Ходизаде Р., Каримов У., Садиев С. 1988. *История таджикской литературы XVI-XIX вв. и начала XX в.* Душанбе: Маориф.

Чалисова Н.Ю. 1986. *«Тазкират-аш-шу'ара» Давлатшаха-источник и памятник литературы*. Памятники истории и литературы Востока. Период феодализма. Статьи и сообщения. 221—236. Москва.

“BOBURNOMA” KOMPOZITSIYASI VA USLUBIDA MUALLIF PSIXOLOGIK HOLATLARINING AKS ETISHI

Aslonov Ilhom Nizomovich[78]

Annotatsiya

“Boburnoma” g‘arb va sharq olimlari tomonidan eng ko‘p tadqiq etilgan va bugungi kunda ham o‘rganilib kelinayotgan asarlardan biridir. Unda XV asr oxiri XVI asr boshlaridagi Movarounnahr, Xuroson, Afg‘oniston va Hindiston mamlakatlarining tarixi, o‘sha davrda yashagan tarixiy shaxslar haqidagi haqqoniy ma’lumotlar o‘rin olganligi boisidan dunyo olimlarining katta e’tiboriga sazovor bo‘lib kelmoqda. Ushbu maqolada asar kompozitsiyasi va uslubida muallif psixologik holatlarining aks etishi haqida so‘z yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *“Boburnoma”, asar kompozitsiyasi, muallif, psixologik holatlar, Temuriylar davlati.*

REFLECTION OF THE PSYCHOLOGICAL STATES OF THE AUTHOR IN THE COMPOSITION AND STYLE OF “BABURNAMA”

Annotation

“Baburnama” is one of the most researched and studied works by western and eastern scientists. The history of Movarunnahr, Khorasan, Afghanistan and India from the end of the 15th century to the beginning of the 16th century, as well as truthful information about the historical figures who lived in that period, has been receiving great attention of world scientists. This article talks about the reflection of the psychological state of the author in the composition and style of the work.

Key words: *“Baburnama”, the composition of the work, the author, psychological conditions, the state of the Timurids.*

“Boburnoma”dagi voqealar turli vaziyatlarda va ziddiyatlar orqali rivojlanib boradi. Ular bir-biri bilan ana shu voqealarda bevosita ishtirok etgan Bobur siymosi orqali bog‘lanadi, o‘ziga xos kulminatsiya va yechim kasb etadi. Mana shu xususiyatlari bilan “Boburnoma” kitobxonni zavq va hayajonga soladi, uni o‘ziga butunlay maftun etadi. Haqiqatan ham, akademik V.V.Bartold aytganidek, “Boburnoma” faqat siyosiy kurashlar hujjatigina bo‘lib qolmay, XV asrdayoq haqqoniy ravishda turkiy nasrning mumtoz realistik namunasi deb tanilgan [Бартольд 1918, 56].

Zahiriddin Muhammad Boburga turli davrlarda, turli mamlakatlarda yashagan olimlar, davlat arboblari, ilm va adabiyot namoyandalari yuksak baho berishgan. Jumladan, hind davlat arbobi Javaharlal Neru o‘zining “Hindistonning kashf etilishi” asarida Zahiriddin Muhammad Bobur haqida gapirib: “Bobur dilbar shaxs edi. Uyg‘onish davrining ajoyib sultoni, kuchli, tadbirkor kishi bo‘lib, san’atni, adabiyotni, go‘zallikni sevardi” – deydi.

[78] Dotsent, filolog, psixologiya fanlari nomzodi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, ilhom-aslonov@mail.ru

Shuni ta’kidlash lozimki, G‘arb olimlari ijodida ko‘p jihatdan Bobur shaxsi, eng avvalo, uning insoniy sifatlari va hukmdorlik sifatlari bilan tadqiqot markazida turadi. Sharqda esa, ayniqsa, sobiq sho‘ro tuzumi davrida Boburning hukmdorligi va insoniy sifatlari uning shoirligi soyasida qolib ketgandek tasavvur uyg‘otadi. Misollarga e’tibor qaratamiz:

Ingliz tarixchisi Eduard Xolden Boburni Sezar bilan qiyoslab, uning buyukligini e’tirof etadi: “Bobur fe’li-sajiyasiga ko‘ra Sezarga qaraganda sevishga arzigulikdir. Uning manglayiga yuksak fazilatli inson deb bitib qo‘yilgan” [Holden 1895, 7].

«Boburnoma» tarjimoni Uilyam Erskin Boburning beqiyos insoniy sifatlarini sanab o‘tib, uning Osiyo podshohlari orasida tengi yo‘qligini ta’kidlaydi: “Saxovati va mardligi, iste’dodi, ilm-fan, san’atga muhabbati va ular bilan muvaffaqiyatli shug‘ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi [Erskin 1995].

“Tarixi Rashidiy” muallifi Mirzo Muhammad Haydar esa Boburning nafaqat fazilatli inson sifatida, balki Navoiydan keyin turkiy tilning rivojida ulkan hissa qo‘shgan alloma sifatida e’tirof etadi: “…U turli fazilatlar bilan bezangan va maqtovli xislatlarga ega bo‘lgan bir podshoh edi. Ushbu barcha fazilatlaridan shijoat va muruvvati ustun turardi. Turkiy she’rni Amir Alisherdan keyin hech kim Bobur yozgan darajada yozgan emas” [Ayoziy 2011].

Tarixchi olima Sabohat Azimjonova fikrida ham ham Boburning olim va shoirligi birinchi o‘rinda turadi: «Boburnoma»ning muallifi yirik tarixnavis olim, tengi yo‘q adib va nozikta’b shoirdir. U o‘z zamonasidayoq Alisher Navoiyi soniy degan yuksak ta’rifga sazovor bo‘lgan [Azimjonova 1990].

Bobur o‘z hayotida uchragan voqealarni izchillik bilan tasvirlar ekan, o‘z siymosi va xulq-atvori belgilarini, boshqalarniki kabi, biror o‘rinda ham birma-bir sanab ko‘rsatmaydi. Asarning bosh qahramoni Boburning o‘zidir. Uning go‘zal xarakteri asarda to‘laqonli o‘z ifodasini topgan.

Asar Boburning 12 yoshida Andijon taxtiga o‘tirishi voqeasi bilan boshlanadi. Ko‘pincha, Zahiriddin Muhammad Bobur siymosiga baho berilganda u yo‘l qo‘ygan xatolar haqida fikr yuritiladi. Ammo mantiqan olib qaralganda, uning uchun otadan ajralishning o‘ziyoq katta psixologik og‘irlik ekanligi, buning ustiga davlat va saltanat mas’uliyatining go‘dak yelkasiga yuklatilganligi shu vaziyatdagi Bobur ruhiyatida kechgan psixologik ziddiyatlarning naqadar zalvorli ekanligidan dalolat beradi. Ayni shu vaqtda amakisi Sulton Ahmad mirzo va tog‘asi Sulton Mahmudning mulk ilinjida Andijon sari qo‘shin tortishi esa yosh Bobur mirzo uchun yaratganning yana bir og‘ir sinovi edi. Xo‘sh, u bu mas’uliyatga tayyor edimi? Keyingi voqealar rivojidan kelib chiqib, xulosa qilsak, ma’lum bir ma’noda tayyor edi. Temuriylar davlatida mirzolar garchi, mayxo‘rlik va ko‘ngilxushlikka ruju qo‘ygan bo‘lsalar-da, shahzodalar tarbiyasiga jiddiy e’tibor qaratganlari ma’lum. Bobur 12 yoshida ilm va ma’rifatni yaxshi egallagan, saltanat ishlarini yuritish va harb ilmini o‘zlashtirganligi shundan dalolat beradi. Bilamizki, temuriy shahzodalar va malikalar tarbiyasi uchun mas’ul bo‘lgan “bek atkalar” doimiy ularga murabbiylik qilishgan, ular jangovar qobiliyatlarni rivojlantirish bilan birga o‘ziga xos hukmdorlik etiketi, ierarxik qoidalarni ham singdirishgan, ularning bilim olishlari uchun alohida muallimlar tayinlangan.

Bobur yuqoridagi g‘oyatda qaltis vaziyatdan xalos bo‘lishining asl sababini tangri inoyati, deb qabul qiladi. “Tengri taolokim, o‘z qudrati komilasi bila har ishimni har mahalda andoqkim boyadu shoyad beminnati maxluq rost kelturubdur, munda

ham necha ishni bois qildikim, alar bu kelmakdin usondilar, balki bu tavajjuhdin pushaymon bo‘lub, bemurod yondilar” [Bobur 2002, 43].

“Boburnoma”da aksar o‘rinlarda Bobur xolis tursa-da, ba’zan xolislikdan chekingan o‘rinlar ham yo‘q emas. Bobur shaxsiga, uning taxtiga daxldor masalalarda bu hol ko‘zga tashlanadi. Masalan, Abu Said tomonidan Navoiyning Samarqandga surgun qilinishini yozar ekan, buning sabablarini oshkora aytmaydi: “Bilmam ne jarima bilandurkim Abu Said Mirzo Alisherni Hiridin Samarqandga ixroj qildi” [Bobur 2002, 132]. Yoki Samarqandni Shayboniyga topshirib chiqishni yozganda, opasi Xonzodabegimni Shayboniyga xotinlikka berib chiqqanini yozmaydi.

Ko‘pincha, Boburning shohlik mas’uliyati shoirligiga xalaqit bergan degan mulohazalar aytiladi. Bizningcha, aksincha, uning shohligi asarlarini qimmatbaho durlar bilan bezalishiga yordam berdi. Bu durlar haqiqat durlaridir. Aksari saroy shoirlari yolg‘on yozishga majbur bo‘lganlar, hech bo‘lmaganda mag‘lubiyatlarni yashirib, g‘alabalarni oshirib ko‘rsatganlar. Bobur esa shoh edi, u hech kimning oldida hisob bermagan. “Boburnoma”ning avvalida Bobur bu kitobda, ya’ni “Vaqoye”da hech narsani o‘zgartirmasdan faqat haqiqatni yozishga ahd qilganligini aytadi. Bobur o‘z ahdiga amal qilib asarda xoh yaxshi bo‘lsin, xoh yomon bo‘lsin faqat haqiqatni yozadi.

Insonning ruhiyati, avvalo, uning nutqida milliyligida namoyon bo‘ladi. Boburning tili o‘sha davrda Andijon hududida istiqomat qiluvchi turkiy xalqlar tiliga mansub. Bobur asarlarida, ayniqsa, “Boburnoma”da o‘zbekcha iboralar, holatlar, maqol va matallardan foydalanadi. Shuning uchun o‘zbek, qolaversa turkiyzabon xalqlar olimlari oldida Bobur shaxsi psixologiyasi, ruhiyati uning insoniy sifatlarini o‘rganish tadqiq qilishdek ulkan vazifalar turibdi.

Bizga ma’lumki, “Boburnoma”gacha shunga o‘xshagan asar yo‘q edi. Bobur ushbu asarda odatdagi an’anaviy shakllardan qochadi. Masalan, odatda Sharqda nasriy va nazmiy asarlar uchun belgilangan an’analar bor edi. Shu toifadagi asarlarda muqaddima qismida albatta, hamd qismi beriladi. Alloh taolo va payg‘ambarlarga, keyin esa piru ustozlarga bag‘ishlangan bob bilan boshlanar edi.

“Boburnoma”da hamd qismi juda qisqa, birgina misrada jo bo‘lgan: “Tangri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shafoati bilan va chaharyori bosafolarning himmati bilan seshanba kuni ramazon oyining boshida tarix sakkiz yuz to‘qson to‘quzda Farg‘ona viloyatida 12 yoshta podshoh bo‘ldum” [Bobur 2002, 34].

Bu asar sharq adabiyotida yangicha o‘ziga xos asar bo‘lib dunyoga keldi. Bu o‘rinda ham Boburning novatorligi, yangiliklarni joriy etishdagi jur’atliligining guvohi bo‘lamiz, eng asosiysi asarning yasama pafos va keraksiz hamdu sanolardan xoli, faqat tarixiy haqiqatga asoslanganligi uning qimmatini yanada oshiradi.

Asar matni bilan tanishar ekansiz, unda Bobur yuksak e’tiqod va iymon sohibi sifatida namoyon bo‘ladi. U kishilar haqida gapirar ekan, eng avvalo, ularning e’tiqodini qayd etadi. Otasi haqida gapirarkan, “hanafiy mahzabida, pokiza e’tiqodli kishi edi, besh vaqt namozni kanda qilmasdi, umriy namoz qazolarini butunlay tamomlagan erdi” [Bobur 2002, 36], deydi.

Yoki ba’zi shaxslar haqida gapirib, “Iymonsiz va fosiq kishi erdi” deydi. Asar davomida ham muallifning islom va shariat ahkomlariga to‘liq amal qilganligining guvohi bo‘lasiz. Boburning Xoja Ahrori valiy va uning avlodlariga chuqur hurmati, asar davomida ko‘p o‘rinlarda tilga olinadi.

“Boburnoma”da Boburning kulgu va zavqqa moyilligi uning tabiatida xos ekanligi bir necha o‘rinlarda namoyon bo‘ladi: Bobur Hiloliyning dostoni haqida

gapirib shunday deydi (matn tabdili): “Bir dostoni bor, xafif bahrida, “Shoh va Darvesh” nomli... Ilgari o‘tgan shoirlar ishq va oshiqlikka oid doston yozganlarida oshiqlikni erga va ma’shuqlikni ayolga nisbat berganlar. Hiloliy darveshni oshiq qilibdi, shohni — ma’shuq” [Bobur 2002, 139].

Alisher Navoiyning aziz do‘sti Amir Shayxim Suhayliy (Shayximbek) haqidagi avvalo shoirning she’r o‘qishidagi sun’iylikka ahamiyat beradi; so‘ngra, she’r san’atlaridan mubolag‘a san’atida me’yor muhimligiga e’tibor qaratadi: “Yana Shayximbek edi. “Suhayliy” taxallus qilgani uchun Shayxim Suhayliy der edilar. She’rni allanechuk ohangda o‘qirdi. Qo‘rqinchli so‘zlar va ma’nolarni ifodalar edi. Uning she’rlaridan bir bayti budir:

(Mazmuni: *G‘am tuni ohim quyuni falakni o‘rnidan surib yubordi. Ko‘z yoshim selining ajdahosi yer kurrasini yutib yubordi.)*

Shu voqea mashhurdirki, bir marotaba shoir bu baytni Mavlono Abdurahmon Jomiy xizmatida o‘qibdi. Mavlono aytibdiki: “Mirzo, siz she’r aytasizmi yoki odam qo‘rqitasizmi?” [Bobur 2002, 139].

Shuningdek, Navoiy va Binoiy o‘rtasida kechgan hazil-mutoyibalar ham Bobur asari orqali bizga yetib kelgan. Hatto bu xalq orasida tarqalib ketgan.

“U jumladan biri buki, bir kun shatranj majlisida Alisherbek oyog‘ini uzatadi. Binoiyning orqasiga tegadi. Alisherbek mutoyiba bilan: “Hirotda ajoyib bir balo bordirki, oyog‘ingni uzatsang shoirning ketiga tegadi”, deydi. Binoiy ham hozirjavoblik bilan “Agar yig‘sang ham shoirning orqasiga tegadi” [Bobur 2002, 138], deb javob qaytaradi.

Ammo Bobur o‘ziga xos talabchanlik bilan o‘zidagi ayrim sifatlarni tanqid qilib, qarashlarini va odatlarini isloh qiladi.

“Ilgari yaxshimi, yomonmi, jiddiymi yo hazilmi, nima xayolimga kelsa, mutoyiba yo‘li bilan ba’zan she’r qilib aytardim. Juda yomon va qo‘pol she’r bo‘lsa ham yozib qo‘yilardi. “Mubayyin”ni she’rga solayotgan chog‘im, ojiz xayolimga va mahzun ko‘nglimga so‘zlarni bunday qayd etgan tilga va fikrini yomon so‘zlarga sarflagan ko‘ngilga hayf; bunday ma’noni paydo qilgan va yana qo‘pol xayollarni xotirga keltirgan unday ko‘ngilga afsuslar bo‘lsin, degan fikr keldi” [Bobur 2002, 185], deb yozadi.

“Boburnoma”da Boburning ota sifatidagi fe’l-atvori ham o‘z ifodasini topadi. U oilasiga yaqin yoki uzoq yashaganda ham, yumushlari haddan ko‘p bo‘lganda ham farzandlari tarbiyasini e’tibordan chetda qoldirmagan. Farzandlari onalaridan va maxsus murabbiylardan hayot sirlarini o‘rganishgan. Ammo Boburning o‘zi ham bu masalaga jiddiy qaragan. Suhbatlarda, yiroqdaligida esa maktublar orqali ularni barkamol inson etib tarbiyalashga harakat qilgan. U “Boburnoma”ning bir necha o‘rnida Komron, Humoyunga yozgan maktublari haqida ma’lumot beradi. Komron kadxudo etib tayinlanganda, Askariy devonbegi etib tayinlanganda o‘z xursandchiligini yashirmaydi. Humoyunning sipohigarlikda va janggohlarda ko‘rsatgan jasoratu matonatini ko‘rganda faxr tuyg‘usini oshkor bayon etadi. Ayniqsa, to‘ng‘ich farzand va valiahd Humoyunning har tomonlama to‘kis inson bo‘lib yetishganidan mamnunlik izhor qiladi.

Xulosa o‘rinida shuni ta’kidlash kerakki, “Boburnoma”da Bobur yashagan davr muhiti, Temur avlodlarining yashash tarzi, tanazzuli sabablari, mashhur tarixiy shaxslar xarakter xususiyatlari mohirona, haqqoniy, shu bilan birga badiiy tarzda yoritib berilgan. Ammo bosh qahramon sifatida Bobur siymosi doimo ko‘z oldingizda

turadi. U siz bilan suhbatlashadi, sizga ko‘nglidagi eng yashirin sirlarini ishonadi. Asarni o‘qish davomida siz muallif siymosini doimo ko‘rib turasiz, buyuk tarixga daxldorlikni his qilasiz.

Darhaqiqat, Bobur shohligidan oldin, shoirligidan ham oldin insoniy sifatlari bilan dunyo ahlini o‘ziga tortgan. “Boburnoma”ni ingliz tiliga tarjima qilgan Anetta Beverij xonim bu kitobni tarixiy faktlar borligi yoki adabiy qimmati uchun emas, balki Bobur shaxsini sevib qolganligi uchun tarjima qilganligini e’tirof etadi.

“Vaqoyi’”ning kotibi Boburga baho berib, uning sakkiz fazilatini sanab o‘tadi: “…Sekkiz sifati asil aning zotig‘a muttasil erdi: birisi bukim, najhati baland erdi; ikkimchisi, himmati arjumand erdi; uchumchisi, viloyat olmog‘; to‘rtumchisi, viloyat saxlamog‘; beshimchisi, ma’murlig‘; oltimchisi, rafohiyat niyati Tengri taolo bandalarig‘a; yettimchisi, cherikni ko‘ngli(ni) qo‘lg‘a olmoq; sekkizimchisi, adolat qilmoq”[Adizova 2007].

Yuqoridagi sifatlarga qo‘shimcha tarzda Zahiriddin Muhammad Boburning yana bir qancha sifatlarini sanab o‘tish mumkin:

Birinchidan, uning halolligi va to‘g‘riso‘zligi o‘ziga va boshqalarga nisbatan vijdonan yondashuvidir. Biror bir tarixiy shaxs haqida gapirar ekan, u avvalo, xolis bo‘lishga faktlarni qanday bo‘lsa shunday taqdim etishga harakat qiladi. Masalan: Bobur o‘z asarida Husayn Boyqaroni sohibtajriba va “karimut tarafayn” podshoh bo‘lsa-da, yalqovligi, mayxo‘rligi va ishratparastligini “Boburnoma”da ochiq tanqid qilgan.

Ikkinchidan, Bobur o‘z oldiga doimo buyuk maqsadlar qo‘ygan, temuriylar saltanatini tiklash mana shu buyuk maqsadlardan biri edi. Bu maqsad faqat uning shaxsiy manfaati uchun emas edi, shuning uchun ham bu maqsad yo‘lida u boshqa temuriy shahzodalar bilan ham hamkorlik qilishga tayyor edi. Masalan: Husayn Boyqaro farzandlari Badiuzzamon va Muzaffar mirzolar bilan hamkorlik tashabbusi avvalo Boburdan chiqqan edi.

Uchinchidan, Bobur tartib va intizomni yaxshi ko‘rar edi. Bu narsa uning faoliyatida va ijodida o‘z aksini topadi. “Boburnoma”da ma’lumotlarning berilishi aniq tartibga bo‘ysundirilgan. Avval mamlakat uning joylashuvi, iqlimi, tabiati, hayvonot dunyosi, meva va sabzavotlari haqida ma’lumot beriladi. Kishilar haqida gapirganda ham valodati, ya’ni tug‘ilishi, shaklu shamoili, xulq-atvori, xotinlari va farzandlari va hokazolar haqida tartibli ma’lumotlar beriladi.

To‘rtinchidan, Bobur yangiliklar, islohotlarning tashabbuskori edi. Masalan, jang olib borish sohasida u ko‘p narsani raqiblaridan o‘rganadi. Shayboniyxon “to‘lg‘ama” usulida Bobur ustidan g‘alaba qozongandan keyin bu usulni qo‘llash keyingi janglarda unga g‘alaba keltirdi. Qo‘shinlar tarkibiga to‘fanglarni va zambaraklarni birinchilardan bo‘lib kiritgan sarkarda Bobur edi.

“Boburnoma”da Zahiriddin Muhammad Bobur siymosini aniq ta’rif va tavsif qilish uchun quyidagilarga alohida e’tibor qaratish lozim:

- “Boburnoma”dagi obrazlar, ularning xulq-atvori hamda sifatlariga muallifning munosabatini psixologik jihatdan tahlil qilish va shu orqali muallifning insoniy sifatlari xarakteristikasiga aniqlik kiritish;
- Asarda Boburning o‘z ruhiy holati va kechinmalari haqidagi fikr-mulohazalariga tayangan holda muallif obraziga baho berish;
- Boburning say’i harakatlari, qilgan ishlari, erishgan muvaffaqiyatlari hamda muvaffaqiyatsizliklarini psixologik jihatdan tahlil qilish orqali;

- Zahiriddin Muhammad Bobur atrofidagi shaxslar, uning yaqinlari, beklari va mashhur tarixiy shaxslarning Boburga bo‘lgan munosabatining tahlili orqali uning xarakter xususiyatlariga baho berish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Adabiyotlar

Бартольд, В. В. 1918. *История культури мусульманства.* С.Петербург.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2002. *Бобурнома.* Toshkent: “Шарқ” НМАК.

Адизова, Иқболой. *Шарафли умр.* 2007. “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” №7.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. 2011. *Тарихи Рашидий*. Тошкент: Ўзбекистон.

Азимжонова, Сабоҳат. 1990. “Бобурнома” қандай ёзилган? *Гулистон* 8.

Эрскин, У. 1995. *Бобур Ҳиндистонда.* Тошкент: Чўлпон.

Holden, Edward Singleton. 1895. *The Mogul emperors of Hindustan,* A.D. 1398- A.D. 1707 - New York: C. Scribner's Sons.

https://ziyouz.uz/jahon-nasri/javoharlal-neru/javoharlal-neru-bobur-va-akbar-hindistonning-kashf-etilishi-kitobidan/

TARIXIY ASARLARDA VALIYLARGA MUNOSABAT

Hazratqulova Elmira Bozarboyevna*

Annotatsiya

Sharqda islom davri adabiyotida tasavvufiy motivlar rivojlangan. Xususan, o‘rta asrlar Movarounnahr va Xuroson tarixiga oid manbalarni o‘rganar ekanmiz, bu davr she’riyatida ramzlar bilan bog‘liq turfa xil qarashlar aks etgan bo‘lsa, tarixiy asarlarda mutasavvif adiblarning hayoti haqida biografik ma’lumotlar berib o‘tiladi. Ushbu maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” va “Tarixi Rashidiy” asarlarida tasavvuf vakillari haqidagi ma’lumotlar tahlil qilinadi. Shu bilan birga valiylarga xos bo‘lgan karomatlar va mualliflarning ushbu holatga munosabati o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: *tasavvuf, valiylik, karomatlar, tarixiy-adabiy asarlar, “Boburnoma”, “Tarixi Rashidiy”, Temuriylar davri adabiyoti.*

ATTITUDE TO THE SAINTS IN HISTORICAL WORKS

Annotation

In the East mystical motifs developed in the literature of the Islamic period. In particular, when studying sources related to the history of medieval Maverannahr and Khorasan, the poetry of this period reflects different views on symbols, and historical works present biographical information about the life of Sufi writers. This article analyzes information about the representatives of Sufism in the works of "Baburnama" by Zahir ad-Din Muhammad Babur and "Tarihi Rashidi" by Haidar Mirzo. At the same time, the prophecies characteristic of the saints and the attitude of the authors to this situation are studied.

Key words: *Sufism, holiness, prophecy, historical and literary works, "Baburnama", "Tarihi Rashidi", literature of the Temurid era.*

* O’R FA Temuriylar tarixi davlat muzeyi ilmiy xodimi, filologiya fanlari bo’yicha falsafa doktori. E-mail: elmira.xazratqulova@bk.ru

XV-XVI asr badiiy, tarixiy asarlari mazmunida tasavvufiy ilm bilan, bu sohaning ulug‘ namoyandalari bilan bog‘liq bo‘lgan faol munosabat aks etgan. Albatta, bu holat o‘z davrida so‘fizmning taraqqiy etishi va tantanasi bilan bog‘liq edi. O‘z-o‘zidan bu diniy-falsafiy ta’limotning badiiy adabiyotga ta’sir etishi, adabiyot vositasida o‘z g‘oyalarini singdirishga urinish tabiiy hol edi. «Boburnoma» va «Tarixi Rashidiy» asarlarida ham o‘z davrining yetuk pir-u valiylariga oqilona munosabat, ularning ma’naviy tafakkur darajasiga ergashish holatlari namoyon bo‘lgan. Bu holat esa mazkur asarlarning manoqib janriga xos bo‘lgan jihatlarni o‘zida mujassamlashtirganidan dalolat bermoqda. «Manoqibning o‘ziga xos xususiyati shundaki, ta’rif-tavsif etilayotgan kishining yaxshi fazilatlari ayrim o‘rinlarda biroz badiiylashtirilib, bo‘rttirib ko‘rsatilgan, maqtalgan. Lekin tarixiy haqiqatdan uzoqlashilgan emas. Manoqib tarkibida muallif o‘z qahramonining hayot faoliyatida sodir bo‘lgan voqea-hodisalarni rivoyatlar, hikoyatlar shaklida juda qiziqarli qilib berib borgan» [Hakimov 213, 496]. Lekin Bobur va Haydar mirzo qarashlarida tasavvuf vakillariga bo‘lgan munosabatlar ayrim lavhalarda bir-biridan farqlanadi. Asarlarning yaratilish jarayoni va maqsadidan kelib chiqib ham ularning qarashlaridagi tafovutlarni anglash mumkin.

Boburning “Boburnoma”ni yozishidan oldin o‘z oldida qanday tajriba bor edi va u bularning qay biridan foydalandi? Umuman olganda, Bobur yaratgan bu asarning zamondosh tarixiy asarlarga o‘xshashlik tomoni qayerda? Albatta, “Boburnoma”ning uslubi o‘z zamonasining tarixiy asarlaridan tubdan farq qiladi buni asarning ilk satrlaridan payqash mumkin.

Kuzatishlarimizga ko‘ra, «Boburnoma» matni tarkibida muallifning uslubi quyidagi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi:

1.Badiiy uslub – asar ta’sirchanligini oshirish maqsadida kiritilgan muallifning she’riy parchalarida va badiiyatga yo‘g‘rilgan lavhalarda ko‘zga tashlanadi. «Boburnoma» tarkibida sof badiiy umumlashma xarakter kasb etgan, o‘zining muayyan boshlanma, kulьminatsion nuqtasi va yechimiga ega bo‘lgan badiiy lavhalar aks etgan: Ushbu badiiy lavhalarda Boburning badiiy mahoratini aks ettiruvchi, adabiy uslubiga xos belgilar ham tadqiq etildi.

2. Tahliliy-ilmiy uslub – muallifning olimlarga xos zakiy zehni va o‘tkir xotirasi, ilmiy taqqoslash va dalillash xususiyatlari bir necha fanlar kesimiga oid bilim va ma’lumotlarida gavdalangan. Bu ma’lumotlar tilshunoslik. adabiyotshunoslik, insho, tarix, dinshunoslik siyosat, iqtisod, harbiy sohalar, tabobat, tabiat, zoologiya, geologiya, nabobot kabi sohalarga aloqador bo‘lib, har bir sohaning dolzarb masalalariga munosabat bildirganligi bilan katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu uslubning asosiy belgisi muallifning taqqoslashdan ko‘p foydalanganida ko‘rinadi.

3.Tarixnavis uslubi – voqeliklar bayonida aniq raqamlar va tafsilotlarga tayanish hamda o‘zining xolis xulosalarini bera olishida aniq namoyon bo‘ladi.

Demak, «Boburnoma»da Boburning o‘ziga xos adabiy uslubi aks etishiga qarab muallif obrazining asosan uch xil maqomda o‘z vazifasini bajarganiga guvoh bo‘lmoqdamiz. Bular yetakchi qahramon, tahlilchi olim, tarixchi-kuzatuvchi qiyofalari shaklida ko‘rinadi. Ushbu vazifalardan yetakchi qahramon roli asarda markaziy o‘rinni egallaydi. Ikkinchi navbatda, tahlilchi olim, uchinchidan esa tarixchi-kuzatuvchilik maqomining muhim ahamiyat kasb etganini ko‘rish mumkin.

Boburning yozishdan maqsadi o‘zi ta’kidlaganidek, tarixning rostini bitish edi, Haydar Mirzo maqsadida esa, mo‘g‘ullarning unutilayotgan tarixini yodga olish, uni avlodlarga ma’lum qilish edi. «Boburnoma»da muallif o‘z dunyoqarashi va tasvirlash mahorati tufayli asarning markaziy obrazi darajasiga ko‘tarilgan edi. Shu tufayli uning tahlillarida tasavvuf ixlosmandlariga bo‘lgan ehtiromi podshohlarga xos bosiq tarzda ifodalanadi. Haydar mirzo tahlillarida esa,uning keng ko‘lamda yirik polotnoga tortgan mo‘g‘ul hukmdorlari dunyoqarashi manbalari orqali valiylar siymosini yaqindan tasvirlashga erishgan.

Mumtoz adabiyotning ajralmas bir qismi bo‘lgan tasavvuf sohasi o‘zining ibratli ma’naviy xususiyatlari bilan o‘qiguvchini jalb qiladi. Boburning pirlarga bo‘lgan xayrixohligi va ular bilan kezi kelganda g‘oyibona tarzda munosabatga kirishishi tarixiy voqeliklar bayonida ketma-ket tarzda ayon bo‘lgan edi. Haydar mirzo bitiklarida ham bu soha namoyandalarining o‘ziga xos jihatlari, karomatlari, ibratli fazilatlari tarixiy real voqealar bilan qorishiq holda keltirilgan. Ko‘p qirrali va xususiyatli mazmunga ega «Boburnoma»ning matnida ma’lum bir valiyga bo‘lgan munosabat tarixiy voqelik zaruratidan kelib chiqqan holda ravshan bo‘ladi. Bobur diqqat qilgan tasavvuf allomalardan biri Xoja Mavlono Qozi bo‘lgan. Xoja Mavlono Qozining Bobur hayotiga amaliy ta’siri nihoyatda katta bo‘lgan. Yosh Boburning dastlab taxtga o‘tirish jarayonidagi qiyinchiliklardan tortib, Andijondagi xiyonat mojarolarida ham o‘zining qat’iy sadoqatini ko‘rsatgan arbob edi. Ma’lum bo‘lishicha, Xoja Mavlono Qozi Xoja Ubaydullohning muridi bo‘lib, uning tarbiyatida ma’naviy kamolotga erishgan. Uning valiylik sifatiga Bobur ishonch bilan qaraydi: «Xoja Qozining valilig‘ida mening hech shakkim yo‘qtur... Xoja Qozi ajab kishi edi. Qo‘rqmoq anda aslo yo‘q edi. Oncha daler kishi ko‘rilgan emas. Bu sifat ham valoyat dalilidur. Soyir el har necha bahodur bo‘lsa, andak dag‘dag‘asi va tavahhumi bo‘lur. Xojada aslo dag‘dag‘a va tavahhum yo‘q edi» [Boburnoma 2002, 64]. Darhaqiqat, tasavvufiy-ilmiy tadqiqotlarda ta’kidlanganidek, «Agar Alloh o‘zi tanlagan valiysiga o‘zini tanitsa unga muhabbatni ham qo‘rquvni ham sezmaydigan qilib qo‘ygan, chunki ular uning uchun hech bir ma’noga ega bo‘lmagan» [Isaqova 2007, 90]. Ahmad Tanbal va Uzun Hasanlar tomonidan uyushtirilgan davlat to‘ntarishi natijasida ushbu xiyonatga astoydil qarshi turgan Xoja Mavlono Qozining joniga ham su’iqasd qilinadi: «Andijonni olg‘ondin so‘ng mening Xo‘jand kelganimni eshitib, Xoja Mavlonoyi Qozini ark darvozasida osib shahid qildilar» [Boburnoma 2002, 64]. Lekin tarixdagi bu kabi xunrezliklar o‘z jazosini olmay qolmagan. Ushbu fitna ishtirokchilarining keyingi taqdiri haqida Bobur yozadi: «Qaysi ish valoyatqa mundin yaxshiroq dalildurkim, alarg‘a qasd qilg‘onlardin oz fursatta osor va alomat qolmadi» [Boburnoma 2002, 64]. Demak, Boburning kelajakda iqtidor hosil qilib, murakkab xatarli sinovlardan o‘tishi uchun unga madadkor bo‘lgan valiy zotlarning ishonchi va madadkor bo‘lishi muhim rolь o‘ynagan ekan. «Boburnoma» voqealaridan ma’lumki, Xoja Ahror valiy Boburning eng qiyin damlarida uni g‘oyibona tarzda ma’nan-ruhan qo‘llab quvvatlab kelgan. Bu haqda Bobur Samarqandni ishg‘ol qilish jarayonlarini tasvirlagan paytlarida ma’lum qiladi. Boburning hikoya qilishicha, azim Samarqandni egallab, sustlashgan temuriylar saltanatini qayta tiklashga bo‘lgan urinish orzusi uni bir dam ham tark etmagan. Shu bois ham uning Samarqandni qamal qilish jarayonlarida bu ishdan umidvorligi katta edi. Ayni shu damlarda uning tushida Xoja Ahror valiy siymosi bo‘y ko‘rsatgani hikoya qilingan.Unda aytilishicha, Xoja Ahror valiy Boburning huzuriga kelib, uning qo‘lidan ko‘targach, Boburning oyoqlari yerdan uziladi. Bobur ushbu ilohiy tushning ta’birini yaxshilikka yo‘yadi. Maslahat uchun,

yaqin sarkardalaridan Samarqandning qo‘lga olinish kunini bashorat qilinishlarini so‘raganida No‘yon Ko‘kaldosh bu g‘alaba o‘n to‘rt kunda ro‘y berishini taxmin qiladi. Darhaqiqat, roppa-rosa o‘n to‘rt kunda yosh Boburga poytaxt Samarqandni egallash sharafi nasib qiladi. Zikr etilgan ilohiy tushni Bobur ushbu g‘alabaga ishora sifatida qabul qilgan edi. Xoja Ahror valiyning navbatdagi madad berish holati Karnon qal’asida bo‘lib o‘tgan edi. Bobur xiyonatkor beklar-u, navkarlar qoshida chorasiz qolgan damlarida ajalga bosh egganini tasvirlaydi: «O‘zumda betoqatlig‘e fahm qildim. Qo‘ptum, bog‘ go‘shasig‘a bordim. O‘zum bila andisha qildim. Dedimkim, kishi agar yuz, agar ming yashasa, oxir o‘lmak kerak.

Agar sad sol moni va-r yake ro‘z,
Biboyad raft az in koxi dilafro‘z.

Mazmuni: Agar yuz yil va agar birgina kun yashasang ham, ko‘ngil ochuvchi bu qasrdan ketish kerak bo‘lur (P.Shamsiyev).

O‘zumni o‘lumga qaror berdim. O‘shal bog‘da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rak’at namoz o‘qudum, boshimni munojotqa qo‘yub tilak tilaydur edimkim, ko‘zum uyqug‘a borubtur. Ko‘radurmenkim, Xoja Ya’qub, Xoja Yahyoning o‘g‘li hazrati Xoja Ubaydullohning o‘g‘li Xoja Ubaydulloning nabiralari ro‘baro‘yimg‘a ablaq ot minib ko‘p jamoati ablaqsuvor bilan keldilar. Dedilarkim, g‘am yemangiz, Xoja Ahror meni sizga yubordilar. Dedilarkim, biz alarg‘a istionat tegurub, podshohlik masnadig‘a o‘lturg‘uzubbiz. Har yerda mushkul ish tushsa, bizni nazarig‘a kelturub yod etsun, biz anda hozir bo‘lurbiz. Holo ushbu soatda fath va nusrat sizning soridur. Bosh ko‘taring va uyg‘oning» [Boburnoma 2002, 100]. Mazkur ibratli lavha orqali Boburning haqiqatdan ham dushmanlar qo‘lidan bir necha daqiqalarda xalos bo‘lishini so‘zlaydi. Aynan ushbu ilohiy tushni Boburning sadoqatli beklaridan biri Qutluq Muhammad Barlos ham uch kun ilgari ko‘rgan va uni qutqarishga chog‘langan edi. Biroq «Boburnoma»ni ingliz tiliga tarjima qilgan Anetta Susanna Beverej xonim mazkur lavhaga [Demir 2016, 651] shubha bilan qarab uni «g‘ayrioddiy najot» deya ataydi. Beverej xonim o‘z iddaosida quyidagi e’tirozlarni keltiradi: Ushbu lavha asarning qo‘lyozmasiga boburiy Jahongir shoh tomonidan Haydarobod nusxasiga qo‘shib qo‘yilgan bo‘lishi mumkin, asarda tilga olingan qutqaruvchi shaxslar asarning boshqa o‘rnida tilga olinmagan, lavhada roviy uslubi asar uslubidan farq qilishi: podshoh so‘zi muallifning tiliga mos kelmasligi, va bu paytda lavhada aytilganidek, xonlar Andijonda bo‘lmagani da’vo qiladi. Shuningdek, Beverej xonim e’tirozlarida Xoja Ahror valiyning aynan Xoja Ya’qub ismli nabirasi borligi noma’lumligi va bu ma’lumotlar tarixda saqlanmaganini shubha ostiga oladi. Bizningcha, Anetta Beverej xonimning e’tirozlari o‘zini oqlamaydi. Birinchidan, Boburning roviy sifatida hikoya qilish uslubi bu lavhada hech qanday o‘zgarishga uchramagan, lavhaning sintaktik qurilmasi matnning boshqa joylaridan farq qilgani yo‘q, ikkinchidan, lavhadagi podshoh so‘zi asarning dastlabki jumlasidayoq, Farg‘ona taxtiga o‘tirish voqealarida ham tilga olingan edi, uchinchidan, asarning ishonchli London, Edinburg, Kazan qo‘lyozmalari asosida uning ilmiy tanqidiy matnini tayyorlagan yapon olimi Eyje Mano hamda adabiyotshunos Saidbek Hasanovlar ham ushbu lavhani nashrga kiritganlar, to‘rtinchidan, Xoja Ahror Valiyning keyingi avlodlar shajarasini aniqlash borasidagi tarixiy tadqiqotlar hali o‘z yakuniga yetgani yo‘q. Shu bilan birga ushbu lavha agar asossiz ravishda kiritilgan bo‘lganida «Boburnoma»ning mazmunida ham sun’iy g‘alizlik kelib chiqishi tabiiy edi, biz esa matnda voqeliklar ketma-ketligida hech qanday uzilishni ko‘rmaymiz. Demak, bu lavha Boburning o‘z qo‘li bilan yozilganiga hech qanday shubha yo‘q. Asarda tilga

olingan qutqaruvchi shaxslarning boshqa tilga olinmasligi ham shubha uyg‘otuvchi omil emas, chunki «Boburnoma»ning yo‘qolgan sahifalari hamon topilgani yo‘q. Ushbu shaxslarning nomlari yo‘qolgan sahifalarda tilga olingan bo‘lishi ham mumkin. Akademik Botirxon Valixo‘jayev o‘zining «Buyuk ma’naviy murshid» nomli risolasida ushbu lavhaga quyidagicha munosabat bildiradi: «Ehtimolki, bunday tasvirlar Bobur qo‘llagan badiiy tasvir usulidir, bu usul Alisher Navoiyda ham, Mavlono Lutfiyda ham va boshqa shoirlarda ham uchraydi, bas shunday ekan, uni hayotiy va real deb qabul qilish mumkinmi, deguvchilar ham bo‘lar. Biz bunday fikrlarga to‘la-to‘kis qo‘shilamiz. Shu bilan birga qaysi shaklda bo‘lishidan qat’iy nazar bu tasvirlarda Boburning Xoja Ubaydullohga nisbatan bo‘lgan samimiy ixlosi aks ettirilgan. Bu esa muhimdir. Ana shu ixlos tufayli Bobur o‘z shaxsiy hayoti va ijtimoiy faoliyatida Xoja Ubaydulloh fazilatlari va aytganlariga amal qilishga harakat qildi» [Valixo‘jayev 2004, 65].

Bizningcha, akademik Botirxon Valixo‘jayevning bu taxmini Boburning roviylik uslubiga mos kelmaydi, sababi, muallif sifatida u yolg‘ondan hazar qilishga, faqat rostini bitimakka odatlangan edi, bunday o‘ylab topilgan badiiy tasvirni (to‘qima tushni) shunday yirik asarga kiritishga yana Valiyning siymosini ushbu yolg‘onga aralashtirishga Boburda hech qanday ma’naviy ehtiyoj yo‘q edi. Ma’lumki, Bobur o‘zining og‘ir xastaligi davrida Xoja Ahror valiyning ruhidan madad istab «Volidiya» asarini o‘zbek tilida she’riy tabdil qilgani, shundan so‘ng butunlay sog‘ayib ketgani haqida ma’lumot bergan edi. Bu holat ham uning ushbu pirga bo‘lgan g‘oyibona ixlosi hayotining oxirigacha davom etganidan darak beradi. Shu bilan birga Boburning Hindistonni zabt etish damlarida ham yana bir pir Jaloliddin Kosoniy - Maxdumi A’zamga g‘oyibona ixlos bilan nazr-niyozlar yuborib, undan duo iltimos qilgani haqida manbalarda ma’lumotlar keltirilgan. Rus sharqshunosi Bartold «Miftoh ut-tolibin» asaridagi bir lavhani o‘rganib, unda Boburning Rano Sanga bilan bo‘ladigan urush oldidan uni Xoja Muhammad Xabushoniy-Kuchoniy g‘oyibona tarzda duo qilgani, hamda Boburga g‘oliblik nasib qilgani to‘g‘risida ma’lumot beradi [Kenja 2004, 78].

Afsuski, sobiq Sho‘ro tuzumi davri ilmiy adabiyotlarida Hoja Ahror Valiyning temuriylar saltanatida tutgan o‘rni hamda ta’sir doirasi haqida noxolis munosabatlar bildirish avj olgan edi. Hoja Ahror valiy siymosini to‘liq anglamaslik, o‘rganishga urinmaslik natijasida ushbu tuhmat ayblovi boshqa nashrlarda, asarlarda ham avjiga chiqqan edi. Biroq Xoja Ahror valiyning tom ma’nodagi siyratini gavdalantiruvchi tasavvufiy asarlarda (Muhammad Qozining «Silsilat ul-orifin», Ali Safiyning «Rashahot»), shuningdek, akademik Botirxon Valixo‘jaevning «Buyuk ma’naviy murshid» [Valixo‘jayev 2004, 86.] risolasida bu kabi bo‘htonlarni butkul inkor qiladigan ibratli tarixiy voqealar dalillar asosida tekshirilgan. Mazkur qo‘lyozma va risolalardan ma’lum bo‘ladiki, uydirma va tuhmat ma’lumotlarning aksariyati Xoja Ahror valiy tirikligidayoq tarqala boshlagan. Ushbu noxolis ma’lumotlar Xoja Ahror valiyning mol-mulki va obro‘sini ko‘rolmagan dushmanlari tomonidan tarqatilgani va ular hayotlik paytidayoq ushbu razilligi uchun jazo topganliklari o‘rganilgan. Shu bilan birga keyingi yillarda Xoja Ahror valiyning faoliyati va uning Movarounnahr, Xuroson tarixida tutgan o‘rni haqida bir qator risola va qo‘llanmalar nashr qilinib, ushbu siymo haqidagi ko‘plab chalkash ma’lumotlarga oydinlik kiritildi [Karimov 2003, 24].

Haydar mirzo asarni yaratish asnosida «Boburnoma»da kuzatilgani kabi muallif sifatida faqatgina tarixchilik maqomi vazifasidan tashqari bir necha vazifalarni bajargan. Amerikalik tarixshunos olim Henre Brill Haydar mirzoning mualliflik vazifasida uch xil: tuzuvchi, kuzatuvchi, va ishtirokchi rolining borligini ta’kidlaydi

[Brill 2019, 13]. Henre Brill «Tarixi Rashidiy» asarini asosan XVI asr tarixnavislik an'analari asosida tekshirib, Haydar mirzoning muarrixlik zimmasidagi yangi jihatlarga ham alohida diqqat qiladi. Olim ushbu tarixiy manbaning tarkibiy qismlarida asosan tarixiy ma'lumotlarning to'rt xil sulolaga (mo'g'ullar, temuriylar, shayboniylar va safaviylarga) oid ma'lumotlarni bir asarda jamlagan tarixchining ilmiy maqsadini aniqlashga urinib, asarning original tomonlariga diqqat qiladi. Henre Brill asarning faqat bir sulola manfaatini ko'zlab yozilmagani va unda muallifning shaxsiy hayoti ham aks etganini nazarda tutib «Tarixi Rashidiy»dagi ushbu novatorlikni muhim jihat deya e'tirof etadi. Shuningdek, olim bu kabi tarixnavislik yo'nalishiga taalluqli bo'lgan yana bir asar «Boburnoma»da ham ana shunday o'ziga xoslik borligini eslatib o'tadi.

«Tarixi Rashidiy»ning sarlavhasida nazarda tutilgan maqsad ham bir necha ma'nolarni ifodalaydi: birinchisi, Sulton Saidxonning o'g'li Sulton Rashidxon nomi bilan bog'lanishi, ikkinchisi, haqiqiy tarix ma'nosiga ham ishora qilishidir. Lekin Rashidxon asarning markazidagi voqealarda markaziy planda tasvirlanmaydi, birinchi daftarda Tug'luq Temurxon va undan keyingi mo'g'ul xonlari tarixi yoritilgan bo'lsa, ikkinchi daftarda muallifning shaxsiy hayotiga oid tafsilotlar va obraz darajasiga ko'tarilgan Sulton Saidxon hamda Bobur mirzolarning hayot yo'llari haqida hikoya qilinadi. Haydar mirzoning har ikki daftarda tutgan uslubi o'ziga xos belgilarga ega. Garchi muallif o'z asarini tarixiy deb baholasa-da, bu mo''tabar manba tarkibida nafaqat poeziya unsurlari, balki badiiy nasrning ko'plab xususiyatlari bo'y ko'rsatadi. Muallifning mazmun va syujet tasvirini yaratishda hikoya ichida hikoya keltirish usulidan unumli foydalangani sharqona qissachilik an'analarini eslatadi. Adib asarda umumiy maqsad sifatida mo'g'ul xonlari tarixini yoritishni eslatib o'tgan bo'lsa-da, biroq bu o'tmish lavhalari zamirida bir necha boshqa yirik tarixiy siymolarning ham yorqin qiyofasi mahorat bilan gavdalantiradi. Oqibatda asar shunchaki shoh va amaldorlarning hukmronlik siyosati haqida ma'lumot beribgina qolmay, ko'plab ma'rifiy g'oyalarga yo'g'rilgan hikoyat va rivoyatlarni ham o'z ichiga qamrab olgan. «Ibratli fikrlashning ikkinchi yo'li-nasr san'ati to'rt navdan iboratdir: nutq, rasoil(maktublar), maqsad qaratilgan mavzudagi asarlar (vujuhi mavzu') va hikoyat-rivoyatlar» [Boltaboyev 2006, 408]. «Tarixi Rashidiy»da ana shunday hikoyat-rivoyatlar muallifning ijtimoiy va ma'rifiy qarashlarini ifodalash uchun xizmat qilgan. Shuningdek, Haydar mirzoning ma'lum shahar va makonni tasvirlashda muarrix sifatida ma'lumotlarning saralanishi va ishonch kasb etishiga kuchli e'tibor qilishi asnosida asarning badiiy xususiyatlari va qiziqarli jihatlari oshib borgan hamda «Boburnoma» kabi uning serqatlam bo'lishiga xizmat qilgan. Ana shu xususiyatlaridan kelib chiqqan holda «Tarixi Rashidiy» matnining ko'plab badiiy belgilari va ifoda xususiyatlarini tekshirish asnosida asarda «Boburnoma» mazmunidan to'g'ridan-to'g'ri adabiy ta'sirlanish holatlariga guvoh bo'lishimiz mumkin. Ushbu holat ma'lum bir shaharlarning mumtoz tasviri, tarixiy shaxslarning obraz darajasida yorqin aks etishi, muallif ruhiy kechinmalarining samimiy ifodasi, badiiy lavhalarning yetukligida ko'rinadi.

Kuzatishlarimizga ko'ra, Haydar mirzoning «Tarixi Rashidiy» asarida muallifning uslubidan kelib chiqqan holda unda quyidagi vazifalarni ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Tarixnavis uslubi – tarixiy voqealar va davrlarni yoritishda ishonchli manbalarga tayanish va taqqoslash belgilarini o'zida jamlaydi.

2. Tahlilchi olim – asar matni tarkibida kelgan bir necha sohalar adabiyotshunoslik, tasviriy san’at, xattotlik, siyosat, dinshunoslik, tasavvuf, geografiya kabi fanlarga aloqador mulohaza va qarashlarning asosli faktlarga suyanganligi va saralash hususiyatlari kabi belgilarni o‘zida jamlaydi.

3. Ishtirokchi qahramon – asarning ba’zi fasl va sahifalarida o‘zining hayot tarzi va sarguzashtlarini zarurat yuzasidangina keltirib o‘tib, kitobdagi ma’lum bir voqelikka bog‘lagan holda sharhlaydi. Bu o‘rinda muallifning hissiy kechinmalari va axloqiy pand shaklidagi xulosalari she’riy parchalar, rivoyatlarda o‘z ifodasini topgani bilan xarakterlidir.

«Boburnoma»ga nisbatan taqqoslanganda esa Haydar Mirzoning ishtirokchilik pozitsiyasi juda zaif ko‘rinadi. Chunki muallif asarda o‘z obrazini belgilashda cheklanganlik yo‘lidan boradi. Shu boisdan asarda birinchi navbatda tarixchilik, ikkinchidan, tahlilchilik va eng so‘ngida esa uning ishtirokchilik mavqeyi o‘rin egallagan. Tadqiqotimizga oid adabiyotshunoslik muammolarining «Tarixi Rashidiy»da aks etishi quyidagicha ko‘rinmoqda: adabiy muhit va ijodiy jarayon, ijodkor shaxslarning adabiy portreti, adabiy janr va shakllar talqini, mutasavvif adiblarning irfoniy munosabati kabilardir. Ushbu jihatlarni yoritishda «Boburnoma»da kuzatilgani kabi «Tarixi Rashidiy»da ham Haydar mirzoning o‘ziga xos munaqqidlik mahorati, badiiyatni tuyish iqtidori, adabiy-ma’rifiy qarashlari asos vazifasini o‘taydi.

Haydar mirzoning «Tarixi Rashidiy» asarida tasavvufiy manbalar ularning namoyondalariga chuqur ehtirom bilan keng o‘rin ajratilganki, bu holat uning mana shu ma’naviy oqimning ixlosmandi va o‘rganuvchisi, targ‘ib etuvchisi ekanidan darak beradi. Haydar mirzo asarini mo‘g‘ullar tarixiga bag‘ishlasa-da, o‘zi yashagan davr, makonning ma’naviy ruhi, zamonning kayfiyatini yoritish maqsadida, Movarounnahr, Xuroson hududlarida katta mavqega ega bo‘lgan, saltanat va jamiyat boshqaruvida o‘z islohotlari bilan faol harakatda bo‘lgan shayxlar va valiylarning faoliyatiga e’tibor qaratadi. Asarda bu so‘fiylarning tilga olinishi voqeliklar taqozosi bilan ro‘y beradi. Aynan o‘sha voqelik ta’sirida ma’lum bir shayx yoki pirning shajarasi, mazhabi, hayot tarzi hikoya qilinadi. Ushbu zotlarning nomini tilga olinish sabablari muallifning izohiga ko‘ra, birinchisi, asarning latofatini oshirish, purma’no etishga erishish, ikkinchisi, do‘kondagi arzon mollar orasida qimmatbahosi bo‘lsa, qolganlarining sotilishiga ham turtki bo‘ladi, ya’ni asarning qimmati oshadi, uchinchisi, Allohning do‘stlari nomini zikr etish orqali qiyomatda shafoatga erishish kabilar» [Tarixi Rashidiy 2011, 476].

Haydar mirzo tilga olgan so‘fiylarni muallifga bog‘liqligi jihatidan ikki guruhga ajratish mumkin: Muallif suhbatdosh bo‘lgan va bo‘lmagan mutasavviflar: a. Mavlono Muhammad Qozi, Xoja Muhammad Nuro, Xoja Muhammad Yusuf, Xoja Tojiddin. b. Xoja Ahror Valiy, Sa’diddin Koshg‘ariy, Nizomiddin Xomush, Abdurahmon Jomiy.

Asarda boshqa tasavvuf namoyondalariga nisbatan ko‘proq yoritilgan valiylar: Xoja Ahror Valiy, Abdurahmon Jomiy, Mavlono Muhammad Qozi Xoja Nurolardir. Xoja Ahror Valiy «Tarixi Rashidiy» asarida hazrati Eshon nomi bilan tilga olinadi. Asarda tasavvuf namoyondalarining tasvirlanish holatida ikki muhim jihat ko‘zga tashlanadi: 1.Mutasavviflarning faoliyati va karomatlari tavsifi. 2. Mutasavvif adiblarning adabiy merosi tavsifi.

Mutasavviflarning faoliyati va karomatlari tavsifi. Xoja Ahror Valiy zikri. Ushbu zotning Movarounnahr va Xuroson muhitida tutgan beqiyos o‘rni, temuriylar

saltanatining asosiy tayanch peshvolaridan ekanligi boshqa tarixiy manbalardan ham ma'lum bo'lib kelmoqda. Haydar Mirzo Xoja Ahror valiyning nomini bir necha tarixiy hukmdor va amaldor, so'fiy taqvodorlar shaxslar: Zahiriddin Muhammad Bobur, Yunusxon, Sulton Ahmad mirzo, Sulton Mahmudxon, Abdurahmon Jomiy, Xoja Shahobiddin Nuro faoliyati bilan bog'lagan holda tilga oladi. Asarda boshqa so'fiylar faoliyati tahlilida ham bevosita ularga Xoja Ahror Valiyning ma'nan ta'siri sezilib turadi. Ma'lumki, Xoja Ahror valiy xojagon tariqatining asosiy namoyondasi sifatida Movarounnahr siyosiy-ijtimoiy vaziyatini barqarorlashtirib turuvchi yirik islohotchi shaxs edi. Uning chigal siyosiy urush vaziyatlarida qon to'kilishining oldini olish maqsadida, odilona yarashtiruv, sulh ishlariga bosh bo'lgani, temuriy hukmdorlarning unga bo'lgan samimiy, chuqur ehtiromi natijasida ko'plab tinchlik muzokaralari samarali amalga oshganiga guvoh bo'lganmiz. «Tarixi Rashidiy»da Xoja Ahror Valiyning Movarounnahr ijtimoiy hayotida tutgan o'rni quyidagi ikki muhim voqeada ishtirok etishi ortidan xarakterlangan: 1. Yunusxonning Movarounnahrda ulg'ayib ma'rifat hosil qilgani uchun unga rahmat nazari bilan qarashi, atrofdagi hukmdorlarga mo'g'ullar qavmiga nisbatan endi bepisand va beshafqat munosabatni to'xtatish haqidagi buyrug'idan so'ng mintaqadagi vaziyat birmuncha barqarorlashgani asarda izchilllik bilan hikoya qilinadi. 2. Feodal urushlar oqimini to'xtatish maqsadida Sulton Mahmudxon va Sulton Ahmad mirzolarning o'rtasida ikki tomonni qanoatlantiruvchi sulh taklif qilgani ham muallif tomonidan qayd etilgan.

«Nasoyim ul-muhabbat» [Navoiy 2001, 13]da avliyolarga xos karomatlar sifatida ularning ilohiy tushlar ko'rishi, voqealarni oldindan bashorat qilishi, uzoqdagi odam bilan g'oyibona so'zlashishga erishishi, ruhining jismidan ajrab sayr qilishi va yana jismga qaytib kirishi, o'zgalarning fikrini uqiy olishi, o'zgalarga ta'sir o'tkazish, nazar quvvati, nafas quvvati kabilar alohida belgilar [Isaqova 2007, 90] sifatida sanalgan. Xoja Ahror valiyda ham shunga o'xshash hodisa va g'aroyib karomatlar zohir bo'lgan ediki, mazkur hodisalar ortidan muallif ularning kamolot hosil qilganiga iymon keltirgani ayon bo'ladi. Muallif Xoja Ahrorning valiylikka xos belgilarini o'zga shaxslar hayotida ro'y bergan voqealar vositasida so'zlaydi. Masalan, Mavlono Muhammadning undan tahsil olgan chog'ida sodir bo'lgan karomatlari va boshqa muridlar vositada hikoya qilingan karomat hodisalari manoqib janrida kuzatilgani kabi batafsil hikoya qilinadi [Tarixi Rashidiy 2011, 475].

Abdurahmon Jomiy zikri. Asardan ma'lum bo'lishicha, mutasavvif alloma Abdurahmon Jomiy birinchi piri Sa'diddin Koshg'ariy vafotidan so'ng o'zi shayxlik darajasiga erishadi, lekin ikkinchi marta Xoja Ahror Valiyning muridiga aylanadi. Xoja Ahror Valiy ham uning ta'lim olishiga astoydil kirishib hurmat ko'rsatgan edi. Xoja Ahror Valiy bilan birinchi marta ko'rishgan Abdurahmon Jomiy unga quyidagi matla'li g'azalni o'qigan edi:

Pironi sar kashedam sar dar ro sagonat
Mo'yi safid kardam jorub ostonat

[Tarixi Rashidiy 1996, 150].

Mazmuni: Keksaygan yuzlarimni iting iziga suray, Oppoq sochlarim bilan bo'sag'angni supuray (Muhammadniyoz Abdulg'afur o'g'li).

Bu zotning mumtoz adabiyot tarixida tutgan o'rni va she'riyat dargohidagi ulug'vor qiyofasiga «Tarixi Rashidiy»ning ko'plab sahifalarida murojaat qilingan bo'lib muallif Jomiyning irfoniy qarashlariga va she'riy o'gitlariga o'zida ko'p ehtiyoj sezgan. Izlanishlarimizda Abdurahmon Jomiyning shoirlik iqtidori va adabiy qiyofasi haqida

Bobur va Haydar mirzoning qarashlari ham tahlil etilgan [Hazratqulova 2022]. Lekin muallifning asosiy e'tibori va ma'naviy ehtiyoji Abdurahmon Jomiyning so'fizmning yuksak a'moli targ'ibotiga, namuna bo'lgan axloqi va boy ruhoniy dunyosiga qaratilgan edi. Asarning ikkinchi daftarida boshqa shayx va pirlar qatorida Abdurahmon Jomiy tez-tez tilga olinadi. Bu mutasavvif ijodkorga munosabatda Haydar mirzo tarixiy voqeliklar ketma-ketligida murojaat qilib, Abdurahmon Jomiyning bu solih amallarga o'tish jarayoni, ko'pchilik ixlosmandlari uchun o'rnak bo'lgan olim vazifasini bajarishini ta'kidlaydi. Abdurahmon Jomiy faoliyatini yoritishda uning «Nafohot ul-uns» asari va bu asarga Abdulg'ofur Loriy tomonidan yozilgan sharh kitobi hamda boshqa taniqli ulamolardan eshitgan hikoyalari tayanch manba vazifasini o'tagan. Muallif uchun Abdurahmon Jomiy timsolini yoritishda muallif, avvalo, uning murshidlari silsilasi haqida ham ma'lumot berishni o'zi uchun muhim vazifa deb biladi. Ushbu silsila quyidagi murshidlardan tashkil topgan: 1. Abdurahmon Jomiy, Mavlono Sa'ddidin Koshg'ariy, Mavlono Nizomiddin Xomush, Alouddin Attor, Bahouddin Naqshband: 2.Abdurahmon Jomiy, Xoja Ahror Valiy, Mavlono Ya'qub Charxiy.

Haydar mirzo mazkur silsila vositasida Movarounnahr va Xurosonda taraqqiy etgan tasavvufiy maktablar va ularning namoyandalari, mazkur shayxlarning pok a'moliga o'ziga xos nigoh tashlaydi. Murshidlarning shunchaki nomini sanash bilan kifoyalanmay, ularning faoliyatini yoritish asnosida ushbu tariqat yo'liga kirish jarayonida ro'y bergan g'aroyibotlarning xalq tilida rivoyatga aylanib ketgani, mazkur rivoyatlar zamirida esa har bir insonning xulqiga ijobiy ta'sir etadigan omillar mavjudligiga e'tibor qaratadi. Ularning fayzli karomatlarini bayon etish orqali kishi qalbini g'ofillikdan asrashga, islomiy ma'rifatni ulug'lashga bo'lgan ezgu g'oya ilgari suriladi.

Shu bilan birga Abdurahmon Jomiyning zohir bo'lgan karomatlari xususida ham muallif aniq manbalarga asoslanib ma'lumot beradi. Bu karomatlardan, shoirning o'z shogirdi Mavlono Abdulg'afur qoshida qo'llarining rangi o'zgarishi va o'z holiga qaytishi, Mahdumi Nuroning og'ir xastalikdan shifo topishiga sabab bo'lishi kabilar ana shular sirasidandir [Tarixi Rashidiy 2011, 280].

Mavlono Muhammad Qozi zikri. Muallif ushbu tasavvuf namoyondasining faoliyati haqidagi ma'lumotlarni o'zi guvoh bo'lgan tarixiy voqeliklar hamda «Silsilat ul orifin»ga asoslangan holda keltirib o'tadi. Mavlono Muhammad Qozining asl ismi Muhammad Ibn Burhoniddin ekani, uning Samarqanddan ekani, Movarounnahr va Xurosonda tasavvuf ilmini o'rgangani hikoya qilinadi. Mavlono Muhammad Qozining ilm olishida Xoja Ubaydulloh Ahror Valiy hamda Abdurahmon Jomiyning hissasi katta ekaniga e'tibor qaratiladi. Mavlono Muhammad Qozining faoliyati, sarguzashtlari tahlilida «Silsilat ul-orifin»ga tayanilsa, uning ijtimoiy siyosiy tuzumga ta'siri haqida muallif o'z davridagi voqealardan xulosa chiqargan holda fikr bildiradi. Mavlono Muhammad Qozining piri Xoja Ahror valiy kabi temuriylar hukmronligi chog'ida keyinchalik Shayboniylar hukmronligi davrida mavqeyi baland bo'lgani haqida ma'lumot beradi. Mavlono Muhammad Qozining ustozi kabi saltanat boshqaruvi ishlarida adolatni ustuvor bilishi bu borada hukmdorlarga muntazam o'zining ijobiy ta'sirini o'tkazib kelgani ayon bo'ladi.

Mavlono Muhammad Qozining boshqa mutasavvif adiblar kabi o'z ahloqiy yetukligi va zohir bo'lgan karomatlari mufassal so'zlanib, bular sirasida muallifning go'daklik paytida og'ir xastalikdan forig' bo'lib butunlay tuzalib ketishi, kelajakda

Koshg‘arda Saidxonga yaqin mahram va kuyov bo‘lishga erishishini Mavlono Muhammad Qozining oldindan bashorat qilgan edi.

Xoja Xovand Mahmud Nuro zikri. Haydar mirzo ushbu zotni ta’riflashda, avvalo, uning asl ismi Shahobiddin Mahmud ekani va nasl nasabiga e’tibor qaratadi. Uning Xoja Ahror valiy naslidan ekani, bobosi ishlarining davomchisi ekani ta’kidlanadi. Haydar mirzo Xoja Xovand Mahmud Nuroning tasavvufiy va tibbiy ilmlarni Movarounnahr, Xuroson, Iroq, Sheroz kabi hududlarda olgani hamda kamolot hosil qilgani haqida to‘xtalib o‘tgan. Xoja Xovand Mahmud Nuro tushida bobosi Xoja Ahror valiyning ishora berishi tufayli Koshg‘arga yo‘l oladi. Koshg‘arda mo‘g‘ul hukmdorlarining boshqaruv faoliyatiga ta’sir qilib, ularni hidoyatga boshlagan edi. Keyinchalik, Hindistonga borib boburiyzodalarning faoliyatini bir muncha kuzatgach, yana Koshg‘ar orqali Movarounnahrga qaytib ketadi.

Asarda Xoja Xovand Mahmud Nuroning bobosi kabi o‘z davrining ijtimoiy hayotida tutgan o‘rni xalq va hukmdor o‘rtasida adolatparvarlik ishlarini tiklashga astoydil intilgani olqishlanadi. Umuman olganda, Haydar mirzoning diqqat markazida har bir tasavvuf namoyondasining ijtimoiy faoliyati, uning xalqqa yetkazayotgan nafini o‘rganish ustunlik qiladi.

Xoja Xovand Mahmud Nuroning karomatlari haqida muallif o‘zi guvoh bo‘lgan voqealar asosida ma’lumot beradi va bu sifatlarni uning valiylik belgilari sifatida talqin qiladi. Xoja Xovand Mahmud Nuroning karomatlari sifatida uning Humoyun mirzoning taqdirini bashorat qilishi, ukasi Xoja Muhammad Yusufining taqdiriga daxl qilishi, muallifning ro‘zador ekanini oldindan bilishi, Xonzodabegim maktubining xilvatda almashtirilganini oldindan bilishi kabilar aytib o‘tiladi.

«Tarixi Rashidiy»da boshqa so‘fiylarning karomatlari vositasida ularning sifatlari, xos ilmlari targ‘ib qilinar ekan, bevosita bu siymolarning tanlagan tariqatlari, an’anaviy izdoshlik holatlari ayon bo‘lib boraveradi. Asarda karomatlari atrofga zohir bo‘lib, o‘zining yuksak iqtidorini namoyish qilgan, lekin yashash tarzida faqirlikni afzal bilgan mutasavviflar talaygina. Ularning asarda yoritilgan fazilatlar va karomatlari sharhi jamlashtirilgan holda aks ettirildi.

Mutasavvif adiblarning adabiy merosi tavsifi. Haydar mirzo tasavvuf sohasining vakillariga bo‘lgan munosabatda ularning ilmiy ijodiy faoliyati va adabiy merosiga ham alohida e’tibor qaratgan. Jumladan, Abdurahmon Jomiyning ijodiga tegishli bo‘lgan «Shavohid an-nubuvvat», «Nafahot ul-uns», «Haft avrang», «Sharhi qofiya», «Sharhi mullo», «Arba’in», «Lavoyih», «Sharhi lama’ot», «Sharhi Fusus al Hikam», «Sharhi mimiyai hamriyai ibn Fariz» «Sharhi ruboiyot», «Risolai muammo va insho» kabi asarlarni ketma-ket sanab o‘tgan. Lekin Haydar mirzoning asar nomlarini aytish bilan kifoyalanmay, Jomiyning vafotidan oldidan yozgan qoralama qo‘lyozmalari haqida xabar beradi.

Haydar mirzoning iltimosiga ko‘ra Mavlono Muhammad Qozi va Xoja Xovand Mahmud Nurolar unga bag‘ishlab maxsus risola va maktublar bitganlar. Haydar mirzo o‘sha asarlar qatorida Jomiyning qoralama risolasini ham asarga boricha kiritib o‘tgan. Xoja Xovand Mahmud Nuroning saodatmand maktubi va ikkita risolaga nom qo‘yilmagan biroq ularda to‘liq tasavvufuy mazmun aks etadi.

Xoja Mavlono Muhamad Qozining «Silsilat ul-orifin» asari haqida ma’lumot berar ekan, asarning uch qismdan tashkil topgani va foydali ekanini ta’kidlaydi [Tarixi Rashidiy 2011, 423]. Shuningdek, Mavlono Muhammad Qozining vafotidan so‘ng, Haydarga mirzoga atab yozilgan risola uning muridlari tomonidan unga

topshirilganini ma’lum qiladi. Risola kichik hajmli, biroq Haydar mirzoni qiziqtirgan tasavvufiy masala va saltanat boshqaruvi, va raiyatni rozi qilish kabi muammoli savollarga javob tarzida yozilgan. Risolada Mavlono Muhammad Qozi o‘z o‘gitlarini yetkazishda mo‘tabar «Qur’on» oyatlaridan, hadisi shariflardan iqtiboslar keltirgan holda podshohning adolat yo‘lida bajaradigan ishlarini birma- bir bayon etgan. Dastlab haqiqiy podshoh bu foniy dunyoga ko‘ngli bog‘lanmagan shaxs ekanini ta’kidlar ekan, banda bu dunyodan ketayotganda Allohning huzuriga faqatgina muhabbatini olib borolsa bundan katta davlat yo‘qligini uqdirgan. Shu bilan birga risolada Payg‘ambar (s.a.v) ga nisbat qilinib, naql etilgan bandaning yetti og‘ir gunohi haqida sanalgan: birinchisi, Xudoga shak keltirmoq, ikkinchisi nohaq odam o‘ldirmoq, uchinchisi taqvodor odamni haqorat qilmoq, to‘rtinchisi yetimning molini nohaq olmoq,beshinchisi sudxo‘rlik qilmoq, kofirlar jangida bir musulmonning ikki kofirdan qochishi, ota-onaga itoatsizlik, haqini tanimaslik kabilar [Tarixi Rashidiy 2011, 426].

Mavlono Muhammad Qozi yana bir tasavvufiy manba Shayx Abu Tolibning «Qut ul-qulub» nomli asaridan ham bandalarning eng og‘ir gunoxiga oid masalaga murojaat qiladi hamda ularning soni o‘n yettita ekaniga e’tibor qaratadi. Ulardan eng og‘irlari dastlabki to‘rttasi qalbga oidligi, keyingi to‘rttasi tilga oidligi, qo‘lga oid gunohlar ikkita ekani, bir gunoh oyoqqa, bir gunoh badanga taalluqli ekanini ma’lum qiladi. Saltanat boshqarishning o‘nta sharti borligi haqida gapirar ekan, bu shartlardan to‘rtinchisi so‘z bilan bog‘liqdir. Unda ta’kidlanishicha, podshohning muloyim muomala qilib so‘zlashi va boshqalarga asossiz ravishda qo‘pollik qilmasligiga oiddir. Risolada Mavlono Muhammad Qozi o‘z davrining hukmdorlariga qo‘ygan birinchi talab amaldorlarning xalqqa zulm qilishiga beparvo bo‘lmaslik, eshigi tagida turgan arzgo‘y muhtojlarning shikoyatini hal qilmay turib ibodatga kirishmasligidir. Risola yakunida podshohning aybdorlarga nisbatan kechirimli bo‘lishi uqtirilib, asos sifatida «Qur’on»dan iqtibos keltiradi: «Ey Yusuf, ul avfniki sen og‘alaringga qilding, men otingni baland qildim» [Tarixi Rashidiy 2011, 431]. Haydar mirzo o‘ziga atab yozilgan ushbu tasavvufiy risolani tabarruk bilib uni ehtirom bilan tavsiflagan.

Muallif Mavlono Xovand Mahmud Nuroning asarga namuna sifatida kiritilgan risoladan oldin uning qo‘lida mavjud bo‘lgan Abdurahmon Jomiyning qoralama qo‘lyozmasini ham ilova qiladi. Qoralama qo‘lyozmada «lo ilaha» va «Muhammadun rasulloh» kalimasining xosiyati va barakoti haqida so‘z boradi. Mavlono Xovand Mahmud Nuroning risolasida tasavvufiy mazmundagi o‘gitlarni yetkazdirishda qit’a, ruboiy, masnaviy, bayt kabi she’riy janrlardan unumli foydalanilgan. Risola ibtidosida Allohning payg‘ambari va avliyo do‘stlarining so‘zlarini sahifaga terib chiqqanini qayd etadi. Nasihatlarni quvvatlash maqsadida «Qur’on»dan suralar, Hadisi sharifdan naqllar, Bahouddin Naqshbandiy, Rukniddin Alouddavla, Abdurahmon Jomiy, Xoja Abulvafo kabi alloma va shoirlardan hikmat va she’rlar keltiriladi. Dastlab ochlikning fazilatlari bayonida Payg‘ambarimiz (s.a.v)ning hadislari, Iso Masihning bu boradagi o‘gitlari ketma-ketlikda to‘ldiruvchi manba sifatida asos qilib keltirilgan. Bu dunyoga ko‘ngil qo‘ymaslik, mulk va martabaga bog‘lanib qolmasliklari haqida ham Allohning do‘stlari-avliyolarning so‘zlari va hayot tarzini ibrat tariqasida misol qiladi. Buning uchun Mavlaviy Rumiyning pok Tangri taoloni yod etishdan g‘ofil bo‘lmaslik haqidagi ruboiysini ham ilova qilgan [Tarixi Rashidiy 2011, 426]. Risolada Xoja Abulvafoning «Ruboiyot»idan o‘n sakkizta ruboiy keltirilgan bo‘lib, ularning asosiy falsafasi ilohiy ishq tarannumini aks ettiradi. Risola intihosida sukutning ko‘ngilga foydalari haqida

bayon qilinib, Abdurahmon Jomiyning ilohiy muhabbat kuylangan to‘rt baytlik g‘azali bilan uni yakunlaydi.

Shuningdek, Xoja Xovand Mahmud Nuroning Haydar mirzoga yozgan saodatmand maktubida ham tasavvufning falsafasi, darveshlikning xos belgilari Haqqa yetishning yo‘llari, Olloh taoloni tanish haqidagi ibratli naqllar keltirilgan. Maktubda darveshlikning oshkor qilinmasligi, kalimai shahodatni zikr qilishning usullari haqida g‘oyibona muridlik, muroqabaning turlari va ko‘ngilning bu dunyo hashamatiga chalg‘imasligi haqidagi ibratomuz fikrlar bir qator hadis namunalari va aziz avliyolarning hikmatlari vositasida bayon etiladi. Haydar mirzo Xoja Xovand Mahmud Nuroni qalbdan zikr qiluvchilar toifasiga kiritadi. Bunga asos sifatida uning ajdodlari silsilasi hamda Hamadoniynning «Maqomot» asaridagi ma’lumotlarni mufassal keltirib o‘tadi.

«Tarixi Rashidiy»da Haydar mirzoning mutasavvif allomalarga bo‘lgan munosabati «Boburnoma»ga qaraganda to‘laroq ifodalanishining quyidagi sabablari bor:

- «Boburnoma»da muallif ma’naviy qiyofasi orqali atrofidagi tarixni yoritish vazifasi bajarilgan, shu sababdan u tasavvuf vakillari hayot tarzini to‘laqonli qamrab olishga zarurat sezmagan;

- Haydar mirzoning «Tarixi Rashidiy» asari nafaqat mo‘g‘ullar saltanati, balki temuriylar, shayboniylar hukmronligiga oid ma’lumotlarni o‘ziga sig‘dirgani bois ushbu hukmdorlar boshqaruviga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ta’sir qilgan so‘fiylarning faoliyatiga to‘xtalishga mantiqan asos bor edi.

- Haydar mirzo ushbu mutasavviflarning silsilasi va faoliyati haqidagi ma’lumotlarni bilishidan tashqari, ularning aksariyatining sifat, karomatlariga bevosita o‘zi guvoh bo‘lgan edi. Bu holat uning umrining so‘nggi yillarida Kashmirda hukmronlik qilgan kezlari nopok aqida bilan yashayotgan adashgan qavmlarga mazkur zotlarning hayot tarzi va kamtarona hayot tarzini namuna sifatida ko‘rsatishni maqsad qilgan bo‘lishi mumkin.

- ushbu davrdagi bironta tarixiy asarda mutasavvif allomalar haqida bu qadar keng ma’lumot uchun lavha ajratilmagan, bu holat o‘z davrida Naqshbandiya tariqatining tantanasi bilan, muallifning ushbu tariqatga chin dildan ixlos qilishi bilan bog‘liq edi.

- «Boburnoma» va «Tarixi Rashidiy» asarlarida mualliflarning irfoniy masalalarga munosabatini o‘rganish asnosida ushbu manbalarda tasavvuf adabiyotining faol janrlaridan bo‘lgan manoqibga xos bo‘lgan xususiyatlari ko‘zga tashlanadi. Xususan, ma’lum bir murshidning faoliyati, hasbu holi va sifatlarini yoritish manqabiy asarlarning vazifasi bo‘lib, mazkur asarning qirralari boshqa adabiy-tarixiy asarlar tarkibida qorishiq holda kelgani o‘z davrining an’analari va ma’naviy jabhalari ta’sirida yuzaga kelgan edi.

- Har ikki asarda Xoja Ubaydulloh Ahror Valiyning siymosi markaziy fenomen darajasida tasvirlangan. Mualliflardan Boburning e’tiqodi ma’naviy pir sifatida to‘g‘ridan-to‘g‘ri Xoja Ahror valiyga qaratilgan bo‘lsa, Haydar mirzoning hikoyalarida esa aynan shu zotning muridlari silsilasini tavsiflash orqali o‘rganish va ushbu tariqat davomchilarining hayot tarzi namuna sifatida ko‘rsatiladi.

Adabiyotlar

Boltaboyev H. 2006. *Sharq mumtoz poetikasi*. Birinchi kitob. Manba va talqinlar. T.: Mumtoz so‘z.

Brill H. *The "Grave Task" of Writing Turko-Mongol History: Mirza Haydar Dughlat as a Historian"*2019.07. www. reserchgate.net. publication333659177.
Demir, C. 2016. *Baburnamede Hoca Ubeydullah Ahrar*. Uluslararası Turkce Edebiyat Kultur Eğitim Dergisi 5(2).
Hakimov M. 2013. *Sharq manbashunosligi lug'ati*. Toshkent.
Hasaniy M, Umrzoq B, Amin H. 2004. *Tabarruk risolalar.* Toshkent.
Hasaniy M. Razzoqova M. 2004. *Xo'ja Ahrorga bag'ishlangan risola va maqolalar*. Toshkent.
Hazratqulova E. 2021. *Adabiy-tarixiy asarlarda badiiy ijod masalalari*. Fil.fan. fals.dok.diss. ishi. Toshkent.
Isoqova Z. 2007. *Tasavvuf ta'limotida valiylik tushunchasining diniy falsafiy talqini (Alisher Navoiyning «Nasoyim ul muhabbat» asari asosida)* fal. f. nom. dis.. ishi. Toshkent.
Karimov E. 2003. *Xo'ja Ahror hayoti va faoliyati*. Toshkent: Ma'naviyat.
Kenja Q. 2004. *Bori elg'a yaxshilik qilg'il*. Toshkent.
Mirza Haydar Duglat. 1996. *Tarih-i-Rashidiy*. History of the Khans Mogulistan. (Persian text) by W.M. Thackston. Harvard.
Mirzo Muhammad Haydar Ayoziy. 2011. *Tarixi Rashidiy.* O.Jalilov nashrga tayyorlovchi. Toshkent: O'zbekiston.
Navoiy Alisher. *Nasoyim ul-muhabbat*. 2001. TAT. 20 jildlik. 17 jild. Nashrga tayyorlovchilar. S. G'anieva. M.Mirzaahmedova. Toshkent.
Valixojayev B. 2004. *Buyuk manaviy murshid*. Toshkent: Fan.
Zahiriddin Muhammad Bobur. 2002. *Boburnoma.* Toshkent.

BOBUR ASARLARINING L. BUDAGOV LUG'ATIDA AKS ETISHI

Tuxtasinova Mahliyoxon Shavkatjon qizi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Lug'atda leksemalarning aynan anglatishi mumkin bo'lgan semalarni yuzaga chiqarishda L. Budagov turli manbalardan foydalanishi, Zahiriddin Muhammad Bobur ijodidan foydalanish asnosida eski o'zbekcha so'zlarning izohlanishi, asardan olingan parchalar leksema anglatgan ma'no hamda qo'llanish o'rni va holatini ifoda etishi aks etgan. Bobur ijodidan foydalanish bilan birga tahlil etilayotgan leksema turli lug'atlar va manbalardagi varianti ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: *lug'at, manba, tabulya, tavlik, hiravul, "Boburnoma", tüvülya, jabaya*.

REFLECTION OF BABUR'S WORKS IN THE DICTIONARY OF L. BUDAGOV

Annotation

This article shows how L. Budagov in his dictionary uses various sources to reveal the meanings of lexemes, the interpretation of old Uzbek words using the works of Zahir ad-Din Muhammad Babur, excerpts from Babur's works, the meaning of lexemes and their use in various states and conditions. Along with the use of Babur's works, the variants of the analyzed lexemes from different dictionaries and sources are also presented.

* Tayanch doktorant, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti, mahliyoshavkatjonovna@gmail.com

Key words: *lug‘at, manba, tabulγa, tavlïk, hiravul, “Baburnama”, tüvülγa, jabaγa*.

Qadimda til va jamiyatda yuzaga kelgan o‘ziga xos o‘zgarishlar, yangiliklar o‘sha davr yozma manbalarida aks etgan. Shu nuqtayi nazardan, til leksikasi tarixini o‘rganish, bir tomondan, har bir so‘zning tadrijiy taraqqiyot yo‘llarini ochib bersa, ikkinchidan, u tilning ayrim davrlardagi so‘z boyligini va muayyan fonetik, morfologik, sintaktik xususiyatlarini yoritishga yordam beradi. Binobarin, leksika tarixini o‘rganish, umuman, til tarixini tadqiq etish uchun ham muhimdir [Муталибоев 1959, 134].

O‘zbek lug‘atchilik tarixi “O‘zbek tili leksikologiyasi” kitobida to‘rt davrga bo‘lib ko‘rsatilgan. Birinchi davr XI-XIV asrlar, ikkinchi davr XV asrdan 1862-yilgacha, uchinchi davr 1878-1917-yillar, to‘rtinchi davr 1926-yil va undan keyingi yillarni o‘z ichiga qamrab oladi [Хожиев 1981, 293].

Turkiy lug‘atlar mamlakatimiz va chet el kutubxonalarida noyob yodgorlik sifatida saqlanib kelinmoqda. Ularning aksariyati yagona va qadimiy nusxa ekanligi bilan ahamiyatlidir. Lug‘atlar doimo turkologlarning diqqatini o‘ziga tortib kelgan. Turkiy, jumladan, eski o‘zbek tili lug‘atlari haqida A.K.Borovkov quyidagicha fikr yuritadi: “Chig‘atoy tili Sharqiy Turkiston tili lug‘atlari tarkibida nihoyatda boy va qiziqarli manba sifatida tarixiy – madaniy yodgorlik sifatida muhim. Ushbu lug‘atlar ichida Navoiyning badiiy mahoratini ochishga xizmat qiluvchi lug‘atlar ahamiyatlidir” [Боровков 1960, 151].

L.Z.Budagovning asosiy ilmiy asarlari ro‘yxatida ikki jilddan iborat “Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, со включением употребительнейших слов арабских и персидских и с переводом на русский язык” alohida o‘rin tutadi. XIX asrning ulkan turkiy lug‘atlaridan biri bo‘lgan ushbu asarni tuzish uchun boy tilga oid va ekstrolingvistik materiallar muallif tomonidan bir qancha manbalardan misqollab yig‘ib chiqilgan. Lug‘atga ko‘plab sharqiy xalqlar tilidagi faol so‘zlar kiritilgan. Shu bois ularni qiyoslash jarayonida xalqlarning yozma yodgorliklari, turkiy tillardagi so‘zlashuv va tarjima lug‘atlari hamda adabiy merosiga oid asarlar matnlaridan foydalanilgan.

Lug‘atda leksemalarning aynan anglatishi mumkin bo‘lgan semalarni yuzaga chiqarishda L.Budagov turli manbalardan foydalangani ma’lum bo‘lgani holda “Foydalanilgan manbalar” qismida leksema maqolalarida taqdim etgan manbalardan 18 ta eng ko‘p foydalanganlari keltirilgan. Lug‘at tarkibida mavjud leksemalarga diqqat qaratsak, har bir xalq tili va lahjalariga mansub badiiy hamda ilmiy adabiyotlardan namunalarni ko‘rishimiz mumkin.

L.Budagov leksemalarni izohlash chog‘ida har bir xalqning badiiy adabiyotiga murojaat etgan holda misol hamda parchalar keltirishi leksema semasining yorqinroq anglanishiga yordam beradi.

Shunday asarlardan biri Zahiriddin Muhammad Bobur qalamiga mansub “Boburnoma” asarining N. Ilminskiy tomonidan 1857-yilda Qozonda nashr etilgan “BABER – NAMEH diagataice Ad fidem codicis petropolitiani” asarida chig‘atoy lahjasidagi yozuvlaridan muallif arab, qozon (qozon-tatar), chig‘atoy va shu kabi turli leksikonga oid leksemalarni yoritishda foydalangan. Arab leksikoniga mansub اِرْتِفاع “ko‘tarmoq, ko‘tarilmoq, ko‘tarilish, balandlik (daraja)”; ارتفاع ايتمك - “ko‘tarmoq, yuksaltirmoq”; ارتفاع محصول – “(non mahsulotlarini) yig‘ishtirish”; ارتفاع فلك – “osmon kabi baland” [Будагов 1869, 25] kabi ma’nolarni angatuvchi leksemani yoritishda

L.Budagov “BABER – NAMEH” (“Boburnoma”)ning 434-sahifasidan parcha keltirgan: چندیریدا جدی نینك ارتفاعی بیکرمه درجه دور [Ilminski 1857, 434]. Tadqiqot jarayonida asarning keyinroq P.Shamsiyev tomonidan e’lon qilingan, 1960-yilda nashriga e’tibor qaratganimizda asarning hijriy to‘qqiz yuz o‘ttiz to‘rtinchi (milodiy 1527) yil voqealari bayonida 407-sahifada berilayotganiga guvoh bo‘lamiz: “*Chandiriyda judáynïŋ irtiʃfái yigirmä beš darajadur*”, ya’ni Chandiriy shimoliy kenglik (ko‘tarilish)ning yigirma besh darajasida joylashgan (yotadi) [Бобир 1960, 407]. Qozon tilida mavjud bo‘lgan تَوْلِكْ – *tavlïk*, ya’ni “kun (kun va tun), bir kun: to‘liq”; تولکای – “kunlik”, اوچ یل تولك - “uch yil to‘liq” [Будагов 1869, 405] leksemasi va uning qo‘llanilish holatini keltirar ekan, muallif “Boburnoma”dan leksemaning ikki o‘rinda turlicha ma’noda qo‘llanganini ta’kidlaydi: شوکون تولوك - *šü kün tolïq – shu kun to‘liq*, ایل اشلیق تولوکینی تمام کوتاریب ایدیلار – *qo‘shin kunlik oziq-ovqatni yakson qildi (iste’mol qilib, yeb tugatdi)* [Ilminski 1857, 40]. “Boburnoma”da hind xalqi, o‘lkasi hamda flora – faunasiga ta’rif mavjudligi tabiiy bo‘lgani holda L. Budagov ham hindcha so‘zlar izohida asardan foydalanadi. *инд*. pometasi bilan beriluvchi hindcha اَنْبَلی – leksemasi “hind tamarindi” [Будагов1869, 98] bo‘lib, asarda tubandagicha izohlanadi: حرمای هندی – “*hind hurmosi* deb ataladi; qalin mayda bargli baland daraxt, yovvoyisi ham uchraydi.” [Ilminski 1857, 367].

Umumturkiy leksikoniga mansub بودال – “joy” [Будагов 1869, 273] leksemasi chig‘atoychada bu leksema “Boburnoma”da “joy (post), joylashuv” ma’nosida qo‘llanilganini ko‘rish mumkin: برانغارجوانغارغول ایراول هرقایس بودالیقلیق بودالیداتوشوب [Бобур 1960, 183]. – “hamma o‘ziga biriktirilgan joyni egallagan o‘ng va chap qanot, markaz va avangard”. بودال – “joy” leksemasi Konstantinopolda chop etilgan لهجة اللغات (“Lahjat ul-lug‘ot”)da خاومکان [https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/40990045687900203941] shaklida berilgan. Muallif manba sifatida nafaqat badiiy asarlardan, balki lug‘atlardan foydalanib, leksemaga izohni aynan manbalarga tayangan holda berganining guvohi bo‘lish mumkin.

Nodirshoh davrida lug‘at tuzishga kirishgan Mirza Mehdixon uni 1174-1173-(m. 1758-1760) yillarda tugatgan. Sanglohning oltita qo‘lyozma nusxasi bor, ikkitasi Britaniya Muzeyida, Oxforddagi Bodlein kutubxonasi, Londondagi Sharqshunoslik maktabi kutubxonasi hamda Parij va Tehron milliy kutubxonalarida bittadan nusxalari saqlanmoqda. Sangloh – o‘rganilmagan lug‘at, u hali ham yozilmoqda. XVI asrda yuzaga kelgan Senglah Abushqa kabi Alisher Navoiyning asarlarini tushunish uchun yozilgan. Biroq, Mehdixonning bayonotiga ko‘ra, faqat Alisher Navoiy emas, Lutfiy, Husayn Boyqaro va Bobur asarlariga ham oid so‘zlarga bag‘ishlangan.

Sangloxning birinchi bo‘limiga oid birinchi izlanishlar Janos Eckmannga oid bo‘lib, asarning “Muqaddima” qismida Sangloxning tartibi, muallifi, nusxalari va chig‘atoy tilining lug‘at boyligi haqida ma’lumot beradi [Ölmez 1998, 137].

L.Budagov har bir leksemaga sinchkovlik bilan yondashib, izohlash jarayonida manbalardan o‘rinli foydalanganini dalilini quyidagi misollarda ham ko‘rish mumkin.

Chig‘atoycha توبولغا *tubulγa* [Будагов 1869, 384] leksemasi tatar tiliga mansub تابولْغه *tabulγa* [Будагов 1869, 328] leksemasiga ishora holatida berilgan.

Tatarcha طوبُلْغی ، تابولقه ، تابولْغهَ *tabulγa, tabulqa, tübülγi* leksemasiga doir lug‘at maqolasiga nazar solinsa, uning chig‘atoycha ekvivalenti تابلغا ، تابولغو *täbülγu, täbälγa* keltirilgan va “kichik daraxt (qalinligi barmoqday) qizil va chiroyli tanasidan tayoq, xivchin, yoy o‘qi va qushlar uchun qafas tayyorlanadi; uning shohlaridan otlarga peshob haydash uchun berishgan. Bobur bu daraxtni noyob hisoblab, uni faqat

Farg‘ona viloyatida o‘sishini ta’kidlagan; Rossiyaning sharqiy guberniyalarida juda ko‘p uchraydi va *tavalojnik* deb ataladi”, tarzida izoh berilgan.

L.Budagov lug‘at maqolalarni shakllantirishda badiiy matn va asarlardan unumli foydalangan, bu esa ifoda etmoqchi bo‘lgan ma’noni oydinlanishiga ko‘mak bergan. Fikrimiz dalili sifatida quyidagi misolni ko‘rib o‘tamiz. (ڑ) چَبَاغَا - jabaγa [Будагов 1869, 431] – “qo‘ylardan olinadigan yung”, bahorda olinuvchi bu yung dag‘al bo‘lib, adyol va chakmonlarning ichiga solish uchun ishlatiladi. آرْخار , آرْقار - arxar, arqar [Будагов 1869, 30] – bu zoonim bir vaqtning o‘zida ham chig‘atoy, ham qirg‘iz tillariga oid so‘z bo‘lib, “tog‘ qo‘yi, yovvoyi hayvon, cho‘l qo‘yi, notekis katta shoxga ega bo‘lgan hayvon” ma’nosini anglatadi. L.Budagov “Boburnoma”dan misol keltiradi: قزيل كييك كيم ارقارغه جه بولغای – Qïzïl kiyikkim arqarγača bo‘lg‘ay. Arxarning kattaligi qizil kiyikka o‘xshash bo‘lishi aytilgan. Ushbu zoonim “Boburnoma” ning to‘qqiz yuz to‘qqizinchi yil (1503-1504) voqealari bayonida Kobul viloyati ta’rifida shunday keltirilgan: Küz va yäz fasllarïda qïzïl kiyikkim, arqarγalča bo‘lγay, qïšlaqqa, yayloqγa ötärdä muayyan tutqovullarï bordur” [Бобир 1960, 201]. “Arxar” leksemasi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “juft tuyoqlilar turkumiga mansub yovvoyi qo‘ylarning umumiy nomi; olqor, tog‘ qo‘yi” tarzida izohlangan [Madvaliyev 2020, 101]. Demak, bu so‘z o‘z ma’nosini hozirgi kunda ham ayni holatda saqlanib qolinganini ko‘rsatadi.

“Avangard, oldingi qo‘shin ortidan boruvchi qism”ni ifodalovchi chig‘atoycha leksema L.Budagov lug‘atida اِير اوْلْ ، هَراوُلْ ، هُرُولْ iravül, härävül, hürüvül shakllari qayd etilgan. “Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati”da H. Dadabayev “qo‘shinning ilg‘or qismi, avang‘or”ni ifodalovchi leksema *hiravul* mo‘g‘ulchadan tilimizga o‘zlashganini qayd etib, “Boburnoma” dan parcha keltiradi: O‘sh sari muxoliflarning ustiga barang‘ar, juvang‘ar va g‘o‘l va *hiravul* va otliq-yayoqni yasab, yasol bila-o‘q mutavajjih bo‘lduk [Бобир 1960, 125]. Bundan ko‘rinadiki, eski o‘zbek tili davrida *hiravul* fonetik shakli ham bo‘lganini tasdiqlaydi.

Tarixiy harbiy terminlardan biri “boshni tig‘ yoki o‘qdan (shuningdek boshqa xil zarbalardan) saqlash uchun temir yoki po‘latdan ishlangan bosh kiyim” [Madvaliyev 2020, 655] semasini o‘zida aks ettiruvchi *dubulg‘*a leksemasi L.Budagov lug‘atida chig‘atoycha تولغه *tüvülγa* deya qayd etilgan, t jarangsiz undoshi jarangli d undoshiga o‘zgargan holda talaffuz etiluvchi fonetik varianti sifatida دبلغه *dubulγa* keltirilgan. Eski o‘zbek adabiy tilida leksemalarning orfografik jihatdan turfa xillik mavjudligi tahlil etilayotgan leksemada ham aks etgan: دبلغه dubulγa unli tovushlarsiz qayd etilgan, unli tovush vov harfi hamda “harakat”lardan foydalanilgan holda دُبُلْغَه ، دوبولغه kabi ifodalangan, bu esa leksemaning variantliligini yuzaga keltirgan. Tarixiy harbiy terminlar yuzasidan qator ilmiy izlanishlarni amalga oshirgan H.Dadabayev “Tarixiy harbiy terminlar lug‘ati”da “urushda kiyiladigan temir qalpoq” ni ifoda etuvchi, mo‘g‘ulchadan tilimizga o‘zlashgan leksema dubulg‘a // duvulg‘a [Дадабоев 2008 , 49] tarzida qo‘llanilganini qayd etar ekan, “Boburnoma” va Shayboniynoma”dan quyidagi baytlarni keltiradi:

Shahsuvor andoq choparkim, <u>dubulg‘adin</u> o‘tib,
Samadning boshig‘a qilich xeli o‘lturur [Бобир 1960, 123].

Qadimgi turkiy tilda كيكْيرداك ، كيكْرتاك *kigirtak, kigirdak* – “tomoq, kekirdak” [Будагов 1871, 179] leksemasi E. Sevortyanga ko‘ra, *kırkırdak* “to‘qima”, turkiy dialektda “nafas yo‘li, traxeya” so‘zining yasalish modeli (usuli) bo‘yicha yuzaga kelgan bo‘lishi mumkin. *Kekirdek/kegirlek* tovushga taqlid so‘z bo‘lgan *kekir/kegir* hamda **-***dek/-lek < -de/-le + k* affiksidan iborat, bu yerda *-de/-le* tovushga taqliddan fe’l

yasovchi, *-k* – esa otlashgan fe'lni hosil qiladi. M. Rasenen, K. Menges va E. Sevortyanlar kekirdek so'zining *kekir*- "kekirmoq" bilan genetik (material va semantik) aloqalarini qayd etishgan. Quyidagi faktga e'tibor berilsa, bu haqiqatga yaqin ekanligi ko'rinadi: turkiyda *gırtalak* "halqum" *va gırt ermek* "kekirmoq" [Севортян 1974, 26].

"Qizilo'ngachning boshlanish qismi" bo'lgan *kekirdak* oti qadimgi turkiy tilda "oshqozonda to'plangan havoni qizilo'ngach orqali chiqar -" ma'nosini anglatuvchi kekir – fe'lidan [Кошғарий 1963, 88] –däk qo'shimchasi bilan yasalgan: kekir - +däk = kekirdäk. Bu so'zning tarkibini boshqacha talqin qilish ham mumkin: kekir- fe'liga "takror" ma'nosini ifodalovchi –lä qo'shimchasining –dä shakli qo'shilgan va bu so'zdan –k qo'shimchasi bilan ot yasalgan: (kekir- +dä = kekirdä-) + k = kekirdäk [Раҳматуллаев 2000, 199].

Manbalarda leksemaning etimologiyasi shaklan turlicha keltirilgan bo'lsa-da, mazmunan aynisidir. L. Budagov leksema lug'at-maqolasida Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida bu so'zning حقلوم [Бобир 1960, 258] tarzida qo'llanilganini qayd etadi.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida كيگيرداك ، كيگرتاك *kigirtak, kigirdak* – "tomoq, kekirdak" [Будагов 1971, 179] leksemasi "odam va umurtqali hayvonlar nafas yo'lining yuqori qismi", "bo'yinning old qismi; tomoq" hamda birikma holatda *kekirdak cho'zmoq* "gapiga kuch bermoq, baqirib-chaqirib gapirmoq" [Madvaliyev 2020, 343] kabi ma'nolarda qo'llanilmoqda.Shu bilan birga L.Budagovning Lug'ati Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma"si va Alisher Navoiyning asarlarini o'qishda tengi yo'q qo'llanma. Aynan "Boburnoma"ga asosan hind etnografik hayoti, hind florasi va faunasi keltirilgan va izohlangan (masalan, LB I, 317, 428, 435, …)., Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asari hamda g'azallari lug'atda mavjud nafaqat eski o'zbek tiliga mansub leksemalarni izohlashda, balki qardosh turkiy tillarga oid leksemalarni yoritishda ham qimmatli manba hisoblanadi.

Adabiyotlar

Боровков А.К. 1960. "Лексикографическая традиция в словарях чигатайского языка". *Лексикографический сборник.* Москва. Вып. IV.

Будагов Л.З. 1869. – 1871. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий.* Т. I. СПб.

Дадабоев Ҳ. 2008. *Тарихий ҳарбий терминлар луғати*. Тошкент: Университет.

Ilminski N. *BABER – NAMEH diagataice Ad fidem codicis petropolitiani*. Cazani. MDCCCLVII (1857).

O'zbek tilining izohli lug'ati. 2020. Madvaliyev A. tahriri ostida. Toshkent: O'zbekiston.

Маҳмуд Кошғарий. 1960-1963. *Девону луғотит турк.* Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М. Муталлибов. I-III. Тошкент.

Муталибоев С.М. 1959. Морфология ва лексика тарихидан қисқача очерк. Тошкент: Фан.

Раҳматуллаев Ш. 2000. *Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар).* Тошкент: Университет.

Севортян Э. 1974. *Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные*. Москва: Наука.

Ўзбек тили лексикологияси. 1981. Хожиев А. таҳрири остида. Тошкент: Фан.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир. 1960. *Бобурнома.* Тошкент.

Zuhal Kargı Ölmez. 1998. *Çağatayca sözlükler.* Kebikeç/ Sayi 6.

https://curiosity.lib.harvard.edu/islamic-heritage-project/catalog/4090045687 900203941

VI SHO‘BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ADABIY-ILMIY MEROSINING FILOLOGIK ASPEKTI

PANEL VI. THE PHILOLOGICAL ASPECT OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S LITERARY AND SCIENTIFIC HERITAGE

ADABIY TA’LIMDA “BOBURNOMA”NI O‘RGANISH MASALALARI

Fayzulloyev Baxtiyor Bobojonovich*

Annotatsiya

Maqolada adabiy ta’limda “Boburnoma”ni o‘rganishda tabdil variantidan foydalanish masalasiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *o‘rganish, tabdil, adabiy ta’lim, variant, usul, uslub, noan’anaviy dars.*

THE ISSUES OF STUDYING "BABURNAMA" IN LITERARY EDUCATION

Annotation

This article focuses on the issue of using the alternative version in the study of “Baburnama” in literary education.

Key words: *learning, literary education, option, method, style, nontraditional lesson.*

Xalqimiz Amir Alisher Navoiy dahosi bilan qanchalik faxrlansa, Zahiriddin Muhammad Bobur nomi bilan ham shu qadar g‘ururlanadi. Boburning buyuk sarkarda, mumtoz so‘z ustasi, adabiyotshunos, fiqh ilmi bilimdoni, tilshunos, san’atshunos, etnograf, hayvonot va nabotot olamining bilimdoni, xullas juda ko‘plab fanlar bo‘yicha qomusiy bilim egasi ekanligi haqida boburshunoslikda «ko‘p va xo‘b» ishlar qilingan. Uning merosi dunyo olimlarini hozirgi kunga qadar o‘ziga maftun etib kelmoqda. Tojikiston Respublikasida ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan o‘rta maktab hamda oliy o‘quv yurtlarida Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi ham dastur doirasida o‘rganiladi. Jumladan, qomusiy asar hisoblangan “Boburnoma”ni ham o‘rganishga alohida e’tibor qaratilgan.

Taniqli matnshunos olim Vahob Rahmonov ko‘p yillar davomida Zahiriddin Muhammad Bobur merosini tadqiq etib kelayotgan zahmatkash olimlardan biri. U kishining sa’y-harakati bilan mustaqillik yillarida «Boburnoma»ning hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi tabdilini yaratilishi mumtoz adabiyotni yanada yaxshiroq anglash yo‘lidagi muhim ishlardan biri bo‘ldi deyish mumkin [Bobur 2008, 287].

Istiqloldan keyin mumtoz adabiyotimizdagi badiiy asarlardan namunlar tabdil qilinib, kitobxonlarga taqdim etilgani ma’naviy hayotimizdagi muhim voqealardan bo‘ldi. Chunonchi Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Rabg‘uziyning “Qisas ar-Rabg‘uziy”. Alisher Navoiyning “Mahbub ul-qulub” va “Muhokamat ul lug‘atayin”, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” kabi asarlarning yaratlgan tabdillari shular jumlasidandir.

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, akademik Bobojon G‘afurov nomidagi Xo‘jand davlat universiteti, Zahiriddin Muhammad Bobur nomli xalqaro jamoat fondining Tojikiston bo‘limi rahbari, b.fayz.1961@mail.ru

Bugungi kunda o‘quvchilarni mumtoz adabiyot namunalari bilan yanada yaqindan tanishtirishda *tabdil* variantlari bilan birga mumtoz g‘azallarning *sharhi,* ayrim asarlarning *nasriy bayon*lari hamda qardosh xalqlar adabiyotidan o‘zbek tiliga qilingan badiiy tarjimalar mumtoz asarlarni yanada teranroq, anglashga, ularni qanday bo‘lsa, shundayligicha tushunishga imkoniyatlar paydo bo‘ldi. Shu o‘rinda mutafakkir shoir Navoiyning bir qator g‘azallari sharhining amalga oshirilib nashr etilishi yoki Boborahim Mashrab hamda boshqa mumtoz shoirlar g‘azallari ham sharh-u izohlar bilan nashr etilayotganini alohida ta’kidlash joiz.

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini bugungi kunda maktablar hamda oliygohda o‘rganishda tabdil variantidan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Bugun shiddat bilan rivojlanib borayotgan globallashuv sharoitida boshqa sohalarda bo‘lgani kabi ta’lim jarayonida ham yangicha zamonaviy o‘qitish usullarini hamda islohotlarni taqozo etmoqda. Shulardan biri noan’anaviy dars usullaridan biri, ya’ni badiiy matnni o‘rganishda uning mavjud tabdil variantidan foydalanish sanaladi.

Ushbu qomusiy asarning tabdil qilingan ba’zi o‘rinlariga e’tibor qarataylik. “Boburnoma” shunday so‘zlar bilan boshlangan “*Sakkiz yuz to‘qson to‘qqizinchi (1494) yil voqealari”,* - deya sarlavha qo‘yilib, so‘ng voqealar bayoniga e’tibor qaratilgan:

“Bismillahir rahmanir rohiym! Tangri taoloning inoyati va koinot sarvari bo‘lgan hazrat Rasuli akramning shafoati, pokko‘ngil chahoryorlarning himmati bilan seshanba kuni, ramazon oyining beshinchisida, sakkiz yuz to‘qson to‘qqizinchi yili Farg‘ona viloyatiga o‘n ikki yoshda podshoh bo‘ldim”. [Bobur 2008, 29]**.**

Asardan keltirilgan yuqoridagi ko‘chirma qomusiy asarga boshdan oxir o‘ziga xos ruh baxsh etib turgandek taassurot uyg‘otadi. Bu muqaddima mumtoz adabiyotdagi an’anaviy *hamd va na’t*ni eslatadi. Chunki unda barcha narsalarning yaratuvchisi Tangri taolo hamda uning yerdagi Rasuli hamda chahoryorlarning muborak nomlari birma-bir tilga olinib, so‘ng muallif o‘z bayonlarini davom etirgan.

“Bobunnoma”dagi voqealardan yana birining tabdiliga e’tibor qarataylik. Bunda muallif “*To‘qqiz yuz o‘n birinchi* (1505 – 1506) *yil voqealari*” bobida o‘z mamalakatida 40 yil podsholik qilgan Sulton Husayn Boyqaro haqida mufassal ma’lumotni keltirgan. Uning hayoti bilan bog‘liq bo‘lgan biror bir nuqta Boburning e’tiboridan chetda qolmaganligi kitobxonni hayratlantiradi. Muallif asarning “*Xotin xalajlari*” qismida Sharq pandnomanavisligining otasi hisoblangan Sa’diy Sheroziyning quyidagi forsiy baytini o‘z holicha keltiradiki, bu asar muallifining fikrlarini yanada ta’sirchan bo‘lishiga xizmat qilgan:

Zani bad dar sari mardi nako‘
Ham dar in olam ast do‘zaxi o‘.

Mazmuni:

Yaxshi er uyida yaramas xotin,
Shu dunyoda erning do‘zaxi tayin.

Bobur fikrlarini davom etrib Sulton Husaynning birinchi xotini Sultonbegim ekanligini, u Sanjar Mirzo Marviyning qizi ekanini ta’kidlaydi. Badiuzzamon mirzo undan tug‘ilganligini aytib, bu ayolning xulqi juda egri edi, deydi. Sulton Husayn mirzoni ko‘p ranjitar edi. Xulqi yomonligidan mirzo undan bezor bo‘ldi, oxiri qo‘ydi va undan xalos bo‘ldi. Nima bo‘lgada ham haqiqat mirzo tomonida edi, - degan fikrni bayon qiladi.

Muallif yana fikrlarini davom ettirib, podshoning xotinlaridan yana biri haqida to‘g‘ri va haqqoniy ma’lumotlarni beradiki, bu ma’lumotlar Boburning qanchalar haqgo‘y ijodkor ekanligini yana bir marta tasdiqlashga xizmat qiladi.

Tabdildan ko‘chirma: “Yana Xadichabegim edi. Sulton Abusaid mirzoning *g‘unchachisi* edi. Sulton Abusaid mirzo yengilgandan keyin Hirotga keldi. Hirotda Sulton Husayn mirzo oldi va sevdi. G‘unchachilik martabasidan begimlik martabasigacha yetdi. Muhammad Mo‘min mirzoni uning sa’y harakati bilan o‘ldirdilar. Sulton Husayn mirzoning o‘g‘illari yovlashdilar. Ko‘prog‘i shu ayol tufayli edi. O‘zini oqila tutar. Lekin beaql va vaysaqi xotin edi...” deya fikrlarini davom ettiradi [Bobur 2008, 132].

Shuningdek, tabdil qilingan nashrga ustoz Vahob Rahmonov tomonidan yozilgan so‘zboshida Boburning adabiyotshunoslik faoliyatiga ham alohida e’tibor qaratilib, uning bu borada o‘ta talabchanligi, shuningdek, ancha jiddiy va qattiqqo‘l ekanligi ta’kidlangan. Bu xulosani Amir Shayxim Suhayliy (Shayximbek) faoliyatiga doir berilgan ma’lumotdan ham bilib olish mumkin. Undagi fikrlar bugungi kunda ham o‘z ahamiyati va ilmiy qimmatini hech ham yo‘qotgan emas. Undagi asosiy maqsad she’riy san’atlardan foydalanishda hamda she’riy matnlarni ifodali o‘qishda belgilangan me’yorni saqlashga jiddiy e’tibor qaratilgan. Shu bilan birga she’riy san’atlardan foydalanishda Boburning o‘zi namuna ekanligini tabdilga yozilga so‘zboshi maqoladagi birgina bayt misolida ta’lim jarayonida talaba hamda o‘quvchilarga tushuntirilishi dars samaradorligini ta’minlaydi. Shuningdek, Bobur ijodida ham badiiy san’atlardan foydalanish shunchaki maqsad bo‘lmasdan, balki she’riy matnda badiiylikni yuzaga keltiruvchi vosita ekanligiga e’tibor qaratiladi

Til aning hamdida qosirdur, bil,
Bil, aning hamdida qosirdur til.

Baytdagi «til» va «bil» so‘zlarining o‘zaro o‘rin almashib takrorlanishi evaziga *tardi aks* badiiy san’ati yuzaga kelgan. Baytni boshlab bergan «til» so‘zi baytning oxirida yana takror kelishi esa *tasdir* san’atining o‘ziga xos ko‘rsatkichidir. Yuqoridagi matnga yana jiddiyroq e’tibor berilsa, birinchi misra «bil» so‘zi bilan tugab, ikkinchi misra aynan shu so‘z bilan boshlangan. Bu esa, takror (takrir) badiiy san’atining *tasbe* deb ataluvchi namunasi sanaladi. Yana har ikki misrada ham «*aning hamdida qosirdur*» birikmasining qofiya so‘zlaridan oldin kelishi hisobiga *hojib* badiiy san’ati yuzaga kelganki, bu badiiy topilma ham she’rxonga o‘zgacha estetik zavq beradi va badiiy tafakkuri rivojiga xizmat qilishi, shubhasiz.

«Til» va «bil» so‘zlarining bayt boshidagi o‘zaro ohangdoshligi *muzoraa* san’atining «xizmati» hisoblanadi. Shoir birgina baytda so‘zlarni shunchaki takror qilmaydi, balki shoirona mahoratini ishga solib, ya’ni til Alloh hamdida (maqtovida) shunchaki bir vosita ekanligi, ayni chog‘da qosirligi – tegishli maqtovga yaroqsiz hamda ojiz ekanligi shoirona asoslanganligini yuqoridagi bayt misolida tushuntirilishi mashg‘ulot ishtirokchilarida shoir badiiy mahoratiga doir nazariy bilimlarini yanada kengaytiradi.

Baytdagi *til, hamd, qosir* so‘zlarining o‘zaro daxldorligi evaziga *tanosib* badiiy san’at yuzaga kelganiga ham e’tibor qaratiladi. Yana ajoyibi shundaki, baytdagi barcha so‘zlarning ostin va ustun holatda kelib, ohangdoshlikni yuzaga keltirishi *tarse’* she’riy san’atining ko‘rsatkichi ekanligiga ham to‘xtalib, u baytning ta’sirchan bo‘lishi bilan birga ma’noning kuchayishiga xizmat qilganligiga e’tibor qaratish lozim. Shu o‘rinda badiiylik ilmning bilimdoni Y.Is’hoqovning «...tarse’ oddiy so‘z o‘yini emas,

balki fikr bilan ifodaning muayyan paytda muvozanat hosil qilishi natijasida yuzaga keladigan poetik usul bo‘lib, she’rning, umuman tasvirning musiqiyligi va ta’sirchanligini orttirishga yordam beradi», - degan fikrini ham eslatib o‘tish foydalidir [Is’hoqov 2005, 320].

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni bayon qilishga harakat qildik:

*Birinchidan***,** berilgan badiiy matnni tabdil varianti asosida o‘rganish, matn mazmunini mukammal o‘rganishdagi eng samarali usullardan biri ekanligini o‘zimizning bir necha yillik tajribamiz davomda kuzatdik.

Ikkinchidan, tabdil asosida o‘zlashtirilgan asarlar o‘quvchi va talablarda ma’lum ma’lumotlarga ega bo‘lish bilan birga ularning badiiy tafakkurni shakllanishiga yordam beradi, shu bilan birga ularda go‘zallikdan zavqlana bilish hissini uyg‘otadi, eng asosiysi, o‘z fikrlarini og‘zaki va yozma tarizda emin va erkin ravishda bayon qila olishdek ko‘nikma va malakalarini egallab borishlariga ham yordam beradiki, bu zamonaviy adabiy ta’limdagi muhim vazifalardan hisoblanadi.

Uchinchidan, tabdilga tayanib amalga oshirilgan tahlil o‘quvchilarni xalqimizning uzoq yillik tarixi, uning o‘ziga xos qadriyatlari bilan yanada yaqindan tanishtirish orqali yosh avlodda badiiy adabiyotga bo‘lgan mehr muhabbatni mustahkamlanib borishga ma’naviy asos bo‘lib xizmat kelishi, shubhasiz.

To‘rtinchidan, dars jarayonida tabdil variantidagi eng xarakterli ma’lumotlarni tanlab, saralab slaydlar tayyorlashga ham e’tibor berish yaxshi natijalar berishi aniq. Shu o‘rinda bir narsaga e’tibor berish zarur deb hisoblaymiz. Ya’ni darslar jarayonida namoyish qilinayotgan slaydlarda imkon darajada so‘zbozilkdan hamda shunchaki faqat ma’lumotlardan iborat bo‘lgan namoyishidan imkon qadar cheklangan ma’qul.

*Beshinchidan***,** “Boburnoma”ning tabdiliga xos bo‘lgan xususiyat asar matnidagi ma’lumotlar o‘zining aniqligi, shaklan ixchamligi, ta’sirchanligi, hamda tushunarli ekanligi bilan alohida ajralib turadi. Shunday ekan, ulardan darsda, adabiyot fanidan sinfdan tashqari o‘tkaziladigan tadbirlarda muntazam ravishda foydalanib borish har jihatdan foydalidir.

Va, nihoyat, *oltinchidan***,** tarbiyaviy mazmunga ega bo‘lgan mumtoz asarlar tabdillaridan adabiyot darslaridan tashqar o‘zbek tili darslaridan, xususan, tilshunoslikning nazariy masalarini o‘rganishda hamda unga doir tushunchalarni dalillashda ulardan o‘rni-o‘rni bilan foydalanib borish ham har jihatdan foydalidir. Yoki o‘quvchi hamda talabalarga diktant hamda bayon yozdirish zaruriyati tug‘ilganda badiiylikdan uzoq, shunchaki axborot xarakteridagi mazmunan sayoz, matnlar o‘rniga yuksak badiiylik bilan ziynatlangan mumtoz asarlarning zamonaviy tabdillaridan o‘rni-o‘rnida foydalanib borish yoshlar kamolotida ayniqsa, ularning badiiy didini o‘sishida muhim rol o‘ynaydi. Badiiy barkamol mazmunan teran badiiy matnlar o‘zligimizni anglashimizga beminnat yordam beruvchi ma’naviy xazinalar maqomida doimo o‘z o‘ringa egadir.

Adabiy ta’limdagi bunday zamonaviy usullardan foydalanish Bobur asarlarini to‘la idrok etishga yaqindan yordam berish bilan birga, ularning adabiy-estetik qarashlarini ham yanada mukammalroq anglashga yordam beradi. Eng asosiysi, o‘quvchilarda badiiyat ilmiga doir adabiy-nazariy tushunchalar yanada mukammallik kasb etib boradiki, bu bugungi adabiy ta’limdagi muhim vazifalardan hisoblanadi.

Adabiyotlar

“Ўзбек адабиёт ўқитиш дастури”. 2012. *Устоз* 9-10.

Алишер Навоий. 1991. *Мукаммал асарлар тўплами.* 20 томлик. Т. 8. Тошкент: Фан.
Алишер Навоий. 1996. *Мукаммал асарлар тўплами.* 20 томлик. Т. 12. Тошкент: Фан.
Алишер Навоий. 1997. *Мукаммал асарлар тўплами.* 20 томлик. Т. 13. Тошкент: Фан.
Алишер Навоий. 2000. *Мукаммал асарлар тўплами.* 20 томлик. Т. 16 Тошкент: Фан.
Алишер Навоий. 2006. «Девони Фоний»дан. Форс тилидан Ҳабибулло Саид Ғани таржималари. Тошкент: Янги аср авлоди.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1960. *Бобурнома*. Тошкент: Фан.
Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 2008. *Бобурнома.* Ҳозирги ўзбек тилига Ваҳоб Раҳмонов ва Каромат Муллахўжаевалар табдили. Тошкент: Ўқитувчи.
Исҳоқов Ё. 2014. *Сўз санъати сўзлиги.* Тошкент: Ўзбекистон.
Шарқ мумтоз поэтикаси. 2008. Биринчи китоб. Тошкент: ЎзМЭ.
Раҳмонов В. 2020. *Шеър санъатлари.* Тошкент: Sharq.

THE PROBLEM OF FILLING UP BLANKS (GAPS, LACUNA) IN BABUR'S "BABURNAMA" (MEMOIRS)

Ne'matilla Otajonov*

Annotation

This article carries on notes on the Turkish of the Baburnama, and all the translations agrees that Babur wrote the Memoirs late in life, and left the book incomplete, as we now possess them. Analysis show that the Turkish and Persian versions are both alike defective and so the inference in unavoidable that the work was never completed.

Key words: *the gap, lacuna, diary, accident, the blank, the blame.*

Introduction

The Baburnama (memoirs) is by no means exclusively autobiographical, but contains much general information about matters that interested its author. Nor is it a continuous or uniform narrative, since it is broken by lacuna and is clean cut into two sections by changing of style.

Of course, various causes have been surmised to explain lacuna; on the plea of long intimacy with Babur's and Haidar's writings, can say that one and all appear to us result of accident. This opinion rests on observed correlations between the surviving and the lost record which demand complement – on the testimony of Haidar's extracts, and firmly on Babur's orderly and persistent bias of mind and on the prideful character of much of the lost record. Moreover, occasions of risk to Babur's papers are known.

Of these occasions the first was the destruction of his camp near Hisar in 1512 (918; p. 357) but no information about his papers survives; they may not have been in his tent but in the fort. The second was a case of recorded damage to 'book and sections' (p. 679) occurring in 1529 (935). Form signs of work done to the Ferghana section in India, the damage may be understood made good at the later date. To the third exposure to damage, namely, the attrition of hard travel and unsettled life during Humayun's 14 years of exile from rule in India (1441 – 1555) it is reasonable to attribute even the whole loss of text. For, assuming – as may well be done – that Babur left (1530) a complete autobiography, its volume would be safe so long as Humayun

* Doctor of philological sciences.

was in power but after the Timurid exodus (1441) his library would be exposed to the risks detailed in the admirable chronicles of Gul-badan, Jauhar and Bayazid (q.v.). He is known to have annotated his father's book in 1555 (p.466 n. 1) just before marching from Kabul to attempt the re-conquest of Hindustan. His Codex would return to Delhi which he entered in July 1555, and there would be safe from risk of further mutilation. Its condition in 1555 is likely to have remained what it was found when 'Abdu'r-rahim translated it into Persian by Akbar's orders (1589) for Abu'l-fazl's use in the *Akbar-Nama*. That Persian translation with its descendant the *Memoirs of Babur*, and the purely-Turki Haidarabad Codex with its descendant the *Baburname* in *English*, contain identical contents and, so doing, carry the date of the mutilation of Babur's Turki text back through its years of safety, 1589 to 1555, to the period of Humayun's exile and its dangers for camel-borne or deserted libraries.

The Memoirs were more than once translated from Turkish into Persian; notably, which scrupulous accuracy, by the illustrious Mirza' abdu-r-Rahim, son of Bairam Khan, in 1590, by the desire of the Emperor Akbar. The close agreement, even in trifling details, of the various Turkish and Persian manuscripts preserved in several collections, shows that the original text has been faithfully respected, and such variations as exist do not affect the essential accuracy of the document. Even the gaps in the narrative unfortunately occur at the same places and for the same intervals in all the manuscripts, Turki and Persian, with the exception of two or three short but interesting passages which one Turkish text alone presents.

Theoretical basis

This text was printed at Kazan by M.Ilminski in 1857, and was translated into French by M. Pavet de Courteillo in 1857. Long before this, a translation into vigorous English, by John Leyden and William Erskine, based upon a collation of Persian and Turkish manuscripts, and enriched with a valuable introduction and copious notes, appeared in 1826, and has over since held its place as the standard version. It represents the Persian mora than the Turkish text, but how little the two differ, and how trifling are the emendations (save in Turkish words and names) to be gained from the Turkish version, may be seen by a comparison of the French and English translations.

This comparison of two versions founded upon several manuscripts written in two languages brings us to the remarkable conclusion that Babur's Memoirs have some through the ordeals of translation and transcription practically unchanged. We possess, in effect, the *ipsissima verba* of an autobiography written early in the sixteenth century by one of the most interesting and famous men of all Asia. It is a literary fact of no little importance.

The memoirs contain the personal impressions and acute reflections of a cultivated man of the world, well read in Eastern literature, a close and curious observer, quick in perception, a discerning judge of persons and a devoted lover of nature; one, moreover, who was well able to express his thoughts and observations in clear and vigorous language. The shrewd comments and lively impressions which break in upon the narrative give Babur's reminiscences a unique and penetrating flavor. The man's own character is so fresh and buoyant, so free from convention and can't, so rich in hope, courage, resolve, and at the same time so warm and friendly, so very human that it conquers one's admiring sympathy. The utter frankness of self-revelation, the unconscious portraiture of all his virtues and follies, his obvious

truthfulness and fine sense of honor, give the Memoirs an authority which is equal to their charm. If ever there were a case when the testimony of a single historical document, unsupported by other evidence, should be accepted as sufficient proof, it is the case with Babur's Memoirs. No reader of this prince of autobiographers can doubt his honesty or his competence as witness and chronicler.

Very little is known about the manner in which they were composed. That they were written at different dates, begun at one time and taken up again after long intervals as leisure or inclination suggested, is to be inferred from the sudden way in which they break off, generally at a peculiarly critical moment, to be resumed without a word of explanation at a point several years later. The style, moreover, of the later portions is markedly different from that of the earlier, whilst the earlier portions bear internal evidence of revision at a later date. The natural (though conjectural) inference is that the Memoirs were written at various dates; that the earlier part was revised and enlarged after Babur's invasion of India, though memory failed or time was wanting to fill the gaps; and that the later part remains in Its original form of a rough diary because its author died before he had leisure or energy to revise it. The Memoirs were written in Turkish, Babur's native tongue…

The Memoirs were more than once translated from Turkish into Persian. The close agreement even in trifling details of the various Turkish and Persian manuscripts preserved in several collections, shows that the original text has been faithfully respected.

He was not only fond of music, but was himself a composer; and several of his airs are said to have been in a pleasing style, and to have survived him.

Besides his Turkish, he composed some Persian poetry; but, in the revolutions to which India has been subject since his time, little more than the names of his poetical productions have been preserved; though by the invariable consent of his countrymen, he still retains his place as the second Turkish poet.

As an appendage to literature, he had acquired great skill in penmanship, - an art held in high estimation in the East, where literary works are diffused only by the pen, and where it is generally considered as one of the fine arts, - a distinction which may seem to be justified by the uncommon style of elegance in which its productions are sometimes executed. Baber, we are told, wrote in great perfection the different hands then in use, and invented one which was distinguished by his name.

But of all his literary works, his commentaries are by much the most remarkable. The first part contains a continuous narrative of his early life and troubles; the latter portions consist of fragments of a journal, written from time to time, and often from day to day; some comprising accounts of his most celebrated exploits, other being merely short entries or jottings, as if to assist his future recollection, and frequently referring to the incidents of his private life. "His Memoirs" says the historian of India "are almost singular in their own nature, and perfectly so if we consider the circumstances of the writer. The style is plain and manly, as well as lively and picturesque; and, being the work of a man of genius and observation, it presents his countrymen and contemporaries in their appearance, manners, pursuits, and actions, as clearly as in a mirror. In this respect, it is almost the only specimen of real history in Asia; for the ordinary writers, though they give pompous accounts of the deeds and ceremonies of the great, are apt to omit the lives and manners even of that class; while everything beneath their level is left entirely out of sight. In Baber, the figures, dress,

tastes, and habits, of each individual introduced are described with such minuteness and reality, that we seem to live among them, and to know their persons as well as we do their characters. His description of the countries he visited, their scenery, climate, productions, and works of art and industry are more full and accurate than will, perhaps, be found, in equal space, in any modern traveler; and, considering the circumstances in which they were compiled, are truly surprising.

"But the great charm of the work is in the character of the author, whom we find, after all the trials of a long life, retaining the same kind and affectionate heart, and the same easy and sociable temper, with which he set out on his career, and in whom the possession of power and grandeur had neither blunted the delicacy of his taste, nor diminished his sensibility to the enjoyments of nature and imagination. 'It is a relief,' says his translator, 'in the midst of the pompous coldness of Asiatic history, to find a king who can weep for days, and tell us that he wept, for the playmate of his boyhood.'

Discussion

The Memoirs of Babur remained for a time unknown, until they were transposed from the Turkish into more popular language of Persia. It is difficult to believe that they are the work of an Asiatic and a sovereign. Though copiously, and rather diffusely written, they are perfectly free from the ornamental verbosity, the eternal metaphor, and puerile exaggerations of most Oriental compositions; and though savoring so far of royalty as to abound in descriptions of dresses and ceremonies, they are yet occupied in the main with concerns greatly too rational and humble to be much in favor with monarchs. The English translation seems to have imbibed the very spirit of the original. The style is singularly happy, strikingly characteristic, though perfectly natural and equally remote from the usual inflated language of the East and from the imitation of scriptural simplicity into which other translators of similar works have fallen.

This translation has been made direct from the Turkish, or Jaghatai, language into French by M.Pavet de Courteille, of the college de France. The text employed was the edition published at Kasan in 1857 by M. Ilminski, M. de Courteille, rendering due justice to the English translation of the Memoirs, declares his sole motive for undertaking a new one was that the English version had been drawn more from the Persian translation than from the original Turkish. Though the English translators possessed the original version, they had but a limited knowledge of its language, and they "relied principally on the Persian." Such being the case, M. de Courteille has rendered good service by supplying a new version direct from the language in which the illustrious author wrote, and thus dissipating all misgivings as to the accuracy of the Persian translation from which our English version was taken. The following extracts have been carefully compared, and in both versions they tell exactly same story. Some differences have been noted in the following pages, as well as some passages which are wanting in one or the other version, but these are differences which are attributable to the copyist rather than to the Persian translator. M. de Courteille agrees with English translators that Babar wrote The Memoirs late in life, and he also accords with them in believing that he left them incomplete, as we now possess them. Indeed, it is hardly possible to think otherwise. Such an important work, by such an exalted personage, is not likely to have fallen out of notice, and to have been mutilated in the short interval between the date of its completion and of its translation into Persian. But the Turkish and Persian versions are both alike defective, and so the

inference is unavoidable that the work was never completed. It is certain that, notwithstanding great search and inquiry, the missing years have never been found. Sir H. M. Elliot was encouraged in his researches by receiving an Extract purporting to be the history of 931, one of the missing years; it turns out, however, to be the narrative of the uneventful year 926 already published by Erskine.

The emperor's book, therefore, contains some fifteen years of biographical narrative and some five of diary, the first filling 217 folios of the Haydarabad Codex, the second 165.

As diaries fix their own dates, it is only necessary to consider at what time the narrative section was composed. Upon internal evidence Mr. Erskine assigned this to Babur's later years, and the testimony which has gathered since he wrote supports this view. There are varied grounds for the assignment: the general one, that the charm of autobiography most allures successful men and would most allure Babar when, in 1527 (933 h.), he looked back along his life through the roseate mist of the signal success which realized a long desire; the particular ones, that the narrative section contains numerous references to incidents recorded in the diary later than September 1527 (933 h.)[79]; that there is a references to incidents under date March 5th, 1529 (Jumada II, 5, 935 h.), to the *Waqi'* as being then in writing; and that Gul-badan describes a visit to SIkri, where she saw a building in which her father "used to write his book" (*mushaf*). The visit can have been made only late in 1529, because she came to Agra from Kabul with Maham Begam, arrived on June 27th, 1529 (Shawal 19, 935 h.), spent what she calls three months in the capital, and then first went to Sikri. The last entry of Babar's diary is dated September 7th,1529 (Muharram 3, 936 h.). This leads to the opinion that even if his later entries were not made on or about the days of their dates – as they presumably were – the *mushaf* she saw her father write was the narrative and not his diary.

The gaps in Babar's record require consideration chiefly because inferences have been drawn from them which reflect upon his character as a frank and honest man.

It will be convenient to enumerate them in a form allowing easy reference and approximately in the order of their importance. They are as follows: -

A. From within 914 h. to the end of 926 h. (1508 to January 2nd,1519) – a stretch of over nine years.

B. From early in Safar 926 h. to Safar 1, 932 h. (January 25th, 1520, to November 17th, 1525) – a period of almost six years.

C. From Muharram 3, 936 h. to Jumada I, 6, 937 h. (September 7th, 1529, to December 27th, 1530), the date of Babar's death – a length of almost sixteen months.

D. From about the middle to the end of 934 h. (April to September, 1528).

All the above occur after the end of the narrative section, and no material is known to fill their blanks.

E. Part of 908 h. and the whole of 909 h. (1503-04). This falls within the first section, and Babar's own doings are summarized elsewhere (text f. 3*b*).

[79] Cf. index *s.n.* Muh. Sl. *Bayqara,* the several sons of the Little Khan, [Ahmad *Chagatay*] Abu'l-fath *Turkman, etc.*

The tenor of comment made upon the gaps which have been named above, is that as we have them, so Babar left them, and that at least one – the first in my list – was so left deliberately and with intention to suppress unwelcome matter.[80]

Perhaps the blame attributed by several writers to Babar is the outcome of a dependent habit which, without return to the source of correct estimate, hands on slightly based notions through literature. Babar's book is presented usually as an autobiography from which he has omitted the record of certain years, it is criticized adversely, and blame is attributed as though it were a composed and considered book. This it certainly is not; it is, in truth, a group of three fragments, two of which are a diary and one a narrative. What stands first in all versions of the *Baburname*, and is the record of hiss earlier years, was written eight years later than the thirteen (lunar) months' fragment of his diary that follows it. The second length of diary partly coincides in date of composition with the narrative, is probably partly earlier, and breaks off some sixteen months before Babur's death – months during which there is good ground for believing he was occupied in the composition of the first section of the book (i.e. the narrative).

The Memoirs are in the form of an irregularly kept diary. The first part (a.h. 899 to 914) contains a continuous narrative of his early life and troubles, and was probably elaborated at a later date in India. The succeeding portions consist of fragments of a journal written from time to time and often day to day, rough drafts in fact, for an autobiography. The style of the later portion is generally inferior to that of the earlier, and bears evidence of a lack of revision, although certain passages, as for instance the detailed description of India, may have been written up, as Lane-Poole point out, 'during the comparative leisure of Babar's last year'. As Pavet de Courteille observes in the Preface to his translation, the fact that the first portion of the Memoirs was written, or revised, in India (1520-30) is proved by Babur's frequent allusion to events that occurred during his residence in Hindustan, and his use of expressions that were only current in the Cis-Indus region, and were so little known trans-Indus that he has to explain them, e.g. words to denote measures of distance, time, etc. Babur was in the habit of recording rough notes of anything that struck his fancy, which were afterwards worked up in his Journal, as can be inferred from his remark on p. 245, vol. II, of the Memoirs that 'hereafter if I observe anything worthy of being described I shall take notice of it, and if I hear anything worth repeating I will insert it.'

Five gaps occur in the Memoirs, viz.:

(a) From the end of 908 to the end of a.h. 909 (a.d. 1503-04).
(b) From the beginning of 914 to the beginning of a.h. 925 (a.d. 1508-19).
(c) From the beginning of 926 to the beginning of a.h. 932 (a.d 1520-5).
(d) A.H. 934 (April 2nd to September 18th, a.d. 1528).
(e) A.H. 936-7 (a.d. 1529-30).

At the end of chapters, where two of these gaps occur (a and b), the narrative breaks off suddenly in the middle of a sentence. In one of these the hiatus is supplied by Pavet de Courteille's French translation of the Turki text, but the authenticity of this passage, which will be found in Appendix A, is open to doubt. These blanks in Babur's

[80] As an example of this, a few words may be quoted from Dr. Reginald Stuart Poole's preface to the Catalogue of the Coins of the Shahs od Persia (xxix). Dr. Poole, having discussed a gold coin which indicates that Babar acknowledged the suzerainty of Shah Isma'il Safawi, adds: "We can now understand the omission in Babar's 'Memoirs' of the occurrences which fell between the beginning of 914 h. and that of 925 h."

narrative, which afford evidence of irregular manner in which the Journal was kept, have been partly filled by Erskine's historical supplements. Pavet de Courteille points out that these lacunae are as Babur left them, a conclusion which is confirmed by the fact that they occur in all existing texts both Turki and Persian, so that they cannot be attributed to the ravages of time, the negligence of copyist, or any other accident independent of the author's will. Babur has left no record of the last fifteen months of his life, about which is little known. Erskine in his concluding supplement has supplied almost all the available information on the subject, but this is necessarily meagre.

References

The Haydarabad Codex of the Baburname, by A. S. Beveridge, JRAS, 1906.
Stanley Lane-Pool. *Babur.* 1899. London.
Elphinstone M., 1905. *History of India,* London.
Beveridge A.S. 1908. *About MSS of Baburname,* JRAS, London.
Beveridge A. S. 1923. *Further notes on Baburname,* JRAS.
Gul-Badam Begum. 1902. *The history of Humayn,* London.
Memoirs of Z. M. 1921. Babur, translated by J. Leiden & W. Erskine, London.

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBURNING JAHON QO'LYOZMA FONDLARIDAGI ASARLARI HAQIDA

Otabek Jo'raboyev *

Annotatsiya

Maqolada qo'yilayotgan ilmiy muammo Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari qo'lyozmalarining dunyo bo'ylab tarqalishi, ularning miqdori, hozirgi kundagi holatlari, qaysi jihatlardan o'rganilganliklari haqidadir. Maqsad va vazifalari esa bu buyuk ijodkorning ilmiy-adabiy merosi, jumladan qo'lyozmalari haqida yaxlit va atroflicha ma'lumotga ega bo'lish, lozim bo'lgan taqdirda ma'lumotlar bazasini yaratish kerakligi haqida fikrni ilgari surishdir. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur asarlari qo'lyozmalarining jahon va O'zbekiston kitob fondlaridagi miqdori, ularning saqlanish o'rinlari, ular bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tavsiflar va nashr etilgan kataloglar haqida so'z yuritiladi. Bobur asarlari qo'lyozmalarining dunyo kitob fondlaridagi aniq adadi, holati va ilmiy tavsiflari borasida to'xtalib o'tilgan. Uning devoni va "Aruz risolasi" qo'lyozmalari nusxalarini o'zaro qiyoslagan holda mukammal ravishdagi yig'ma-qiyosiy matnni yuzaga keltirish kerakligi ham ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: *Bobur, qo'lyozma, devon, matn, manbashunoslik, katalog, tavsif.*

ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR'S WORKS IN THE WORLD MANUSCRIPT FUNDS

Annotation

The scientific problem posed in the article is the distribution of manuscripts of

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent. O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktor o'rinbosari, atabekrj@gmail.com

the works of Zahir ad-Din Muhammad Babur around the world, their number, current state and from what aspects they are studied. Goals and objectives have completed and comprehensive information about the scientific and literary heritage of this great creator, including his manuscripts, and, if necessary, to promote the idea of creating a database. Based on the foregoing, this article talks about the number of manuscripts of the works of Zahir ad-Din Muhammad Babur in the book funds of Uzbekistan and the world. And also, their storage locations, scientific descriptions and published catalogs. The exact number, status and scientific descriptions of manuscripts of Babur's works in world book collections are discussed. It was also emphasized that a complete comparative text should be created by comparing copies of the manuscripts of his divan and “Aruz risolasi”.

Key words: *Babur, manuscript, divan, text, source study, catalogue, description.*

O‘zbek xalqining atoqli farzadi Zahiriddin Muhammad Bobur (1483 – 1530) dunyo adabiyotining zabardast va sermahsul ijodkorlari qatorida turadi. Uning ijtimoiy-siyosiy faoliyatining o‘ziyoq jahon miqyosidagi ko‘plab tadqiqlarga sabab bo‘lgani ma’lum. Shu bilan birga, uning qalamiga mansub asarlarning qo‘lyozmalari dunyo bo‘ylab tarqalishi ham ancha keng miqyosni tashkil etadi. Bobur asarlarining jahon qo‘lyozma fondlaridagi o‘rni masalasi birmuncha qiziq.

Avvalo, Mirzo Bobur qalamiga mansub beshta asargina (“Boburnoma”, “Mubayyin”, “Aruz risolasi”, “Devon” va “Volidiya risolasi”) ma'lum bo‘lib, ularning qo‘lyozmalari adadi, aytaylik Alisher Navoiynikichalik ko‘p emas. Qolaversa, bu manbalarning miqdori haqida ham birmuncha kuzatishlar bor. Ulardan eng so‘nggisi va mukammali “Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi”da biz tomonimizdan berilgan ma’lumotlardir [Bobur 2017].

Aniqlik uchun aytish zarurki, Bobur asarlarining eng mashhuri va dunyo bo‘yicha ko‘p bora tadqiq etilgani shubhasiz “Boburnoma” asaridir. Muallifning o‘zi uni “Vaqoye'” deb atagan bo‘lsa-da, asarning fors tiliga qilingan tarjimalari shunday nomlangani bois, shu nom bilan mashhur bo‘lib ketgan. Bobur qomusini yaratish jarayonida asarning ilmiy-tanqidiy matnini tuzgan yaponiyalik prof. E.Manoga “Boburnoma” qo‘lyozmalari haqida ma'lumot berishini so‘rab murojaat qilganimizda (2013-y.), muhtaram olim asarning o‘n bir qo‘lyozma nusxasi haqida qisqacha ma'lumot yo‘llagan edi. Biroq, keyingi izlanishlar shuni ko‘rsatdiki, O‘zbekiston va dunyo qo‘lyozma fondlarida bu muhtasham asarning qo‘lyozmalari 17 adad ekanligi ma'lum bo‘ldi [Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi, 119-123]. Demak, “Boburnoma” qo‘lyozmalari dunyoning London, Elfinston, Nyu-York, Sankt-Peterburg, Tehron, Boku, Dushanbe va Toshkent shahridagi qo‘lyozma fondlarida saqlanmoqda.

Paradoks shuki, “Aruz risolasi”ning fanga ma'lum qo‘lyozmasi birgina ekanligi hanuz hayratlanarli bo‘lib qolmoqda edi. Parij Milliy kutubxonasida saqlanayotgan bu qo‘lyozmaning faksimilesi bobur shunoslar S.Hasanov [Бобур 1971] va I.Stebleva [Бабур 1972] tarafidan ketma-ket nashr etilgan. Yaqinda, asarning yana bir qo‘lyozmasi aniqlanib u haqida ma’lumot berdik [Жўрабоев 2022, 33-34]. Shu o‘rinda ushbu qo‘lyozma xususida birmuncha kengroq to‘xtalsak.

Bobur ilmiy va adabiy merosi uning fenomen tarzidagi buyukligini ko‘rsatuvchi asosiy manbalar hisoblanadi. Bu borada muallif asarlari qo‘lyozmalarining har bir nusxasi va hatto, ular haqidagi har bir ma'lumot ham bobur shunoslikda muhim yangilik yoki kashfiyot bo‘lishi mumkin. Shu ma’noda, turkiyalik olima Tanju

Seyhanning 2022-yil 24-iyul kuni “70. Türkbilimi Sanaltayı”dagi onlayn ma'ruzasida Bobur qalamiga mansub “Aruz risolasi”ning Istanbulda mavjud yangi bir qo‘lyozma nusxasi haqidagi ma’lumoti bizda juda ham katta qiziqish uyg‘otdi. Professor, doktor Tanju Seyhan xonim Boburning “Mubayyin” asari yuzasidan tilshunoslik tadqiqlarini olib borgan taniqli mutaxassis bo‘lgani bois, olimaning fikrlarini e’tiborsiz qoldirmaslik kerak edi.

Sababi shundaki, Bobur tomonidan 1524 – 1525-yillarda yozilgan Sharq adabiyotshunoslik ilmida nihoyatda muhim hisoblanuvchi aruz fani va uning nazariyasiga bag‘ishlangan “Aruz risolasi” asari qo‘lyozmasining birgina nusxasi borligi fanga ma'lum edi. Ushbu qo‘lyozma Fransiya poytaxti Parijdagi Milliy kutubxonada saqlanib (Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 1308), u haqida ilk bora 1915-yil turk olimi Fuod Ko‘pruli ma'lumot bergan bo‘lsa, keyinchalik atoqli olim Hamid Sulaymon 1968-yil O‘zbekistonga qo‘lyozmaning mikrofilmini keltirgan edi. 1971-yil ustoz olim Saidbek Hasanov ushbu qo‘lyozmani tadqiq etib, uni joriy (kirill) yozuvda va fotofaksimilesini e’lon qilgan [Бобур 1971]. Xuddi shu qo‘lyozmaning yana bir faksimilesi 1972-yil I.Stebleva tomonidan ham nashr ettirildi [Бабур 1972].

2000-yillarga kelib esa mazkur risolaning Tehrondagi “Saltanat” kutubxonasida saqlanayotgan nusxasi haqida ham ma'lumot paydo bo‘ldi. Natijada, bu nusxa “Bobur kulliyoti”ga kiritilgani ustoz S.Hasanov tomonidan aniqlandi.

Biroq, asarni “Muxtasar” nomi bilan nashr ettirgan va u yuzasidan maxsus nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan S.Hasanov domla ham, I.Stebleva ham yuqoriroqda ta'kidlangan Istanbul nusxasi haqida biror so‘z aytishmagan.

Aniqlanishicha, Parijdagi qo‘lyozma Hoji Samarqandiy nomli kotib tarafidan hijriy 940-yilda (milodiy 1534 – 35-y.y.) ko‘chirilgan ekan. Tehron nusxasi esa undan keyinroq XVII asrda kitobat qilingan.

T.Seyhan esa o‘z ma’ruzasida Istanbuldagi nusxaning Parijdagi qo‘lyozmadan ham oldinroq ko‘chirilgani va hatto muallif varianti bo‘lishi mumkinligi haqida fikrlarni oldinga surmoqdaki, bu jihat ushbu qo‘lyozmaga nisbatan qiziqishimizni ikki karra orttirdi.

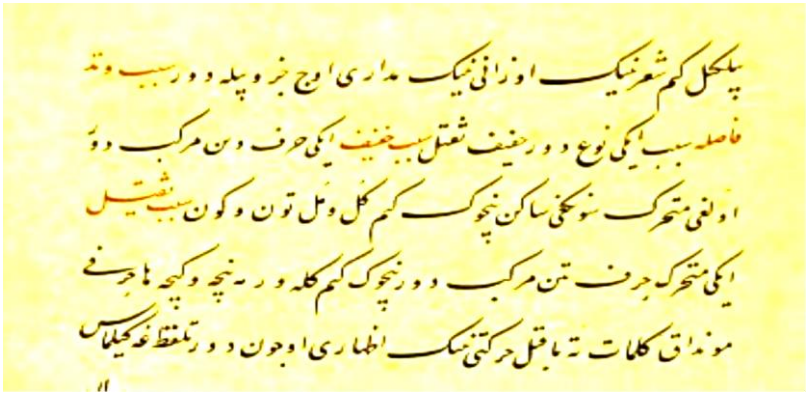
Natijada, Turkiyadagi Karabuk universitetida o‘qituvchi bo‘lib ishlayotgan iste’dodli o‘zbek olimi, doktor Saidbek Boltaboyevning yaqindan ko‘rsatgan yordami tufayli ushbu qo‘lyozmaning elektron nusxasini PDF shaklda qo‘lga kiritishga muvaffaq bo‘ldik. Buning uchun hurmatli S.Boltaboevga o‘z minnatdorchiligimizni bildiramiz.

Demak, Zahiriddin Muhammad Boburga oid “Aruz risolasi” asarining yana bir qo‘lyozma nusxasi Istanbuldagi Marmara universitetida saqlanadi (Marmara Üniversitesi İlahiyat fakültesi kütüphanesi, YZ1742). Qo‘lyozma chiroyli nasta’liq xatida qora va qizil siyoh bilan ko‘chirilgan, 211 varaq. Qo‘lyozma o‘lchami: 13x20 sm.

Qo‘lyozmada sana, kotib va ko‘chirilgan joyi ko‘rsatilmagan. Lekin paleografik belgilariga ko‘ra, uni Movarounnahr hududida ko‘chirilgan deyish mumkin. Qog‘ozi sifatli Samarqand qog‘oziga o‘xshab ketadi.

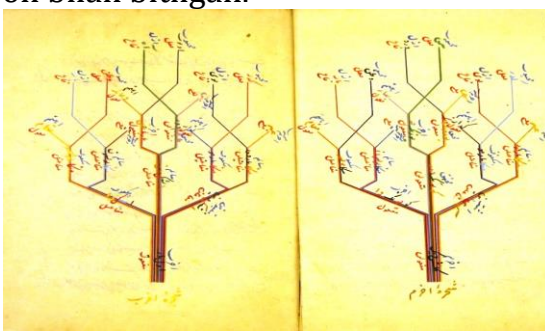
Matn asosan ikki ustun holida sahifalarga joylashtirilgan.

Qo‘lyozmaning boshlanish qismi:

Qo‘lyozmaga jadvallar ishlanmagan. Bezaklar yo‘q. Sarlavha, aruz ruknlari, aruz doiralari va aruz shajaralaridagi yozuvlar qizil siyoh bilan bitilgan.

Qo‘lyozma xati ravon nasta'liq bo‘lib, uslub jihatidan Hirot xattotlik maktabini yodga soladi.

Biroq, muqovasi keyingi davrga oid. Taxminan, XIX asr qo‘lyozmalarida qo‘llaniladigan oddiy karton muqova. Fikrimizcha, qo‘lyozma keyinchalik ta'mirlanganda shu muqovaga olingan yoki keyinchalik muqovasoz qo‘liga tushgan.

Manbada asar nisbatan to‘liq. Lekin orada bo‘sh qoldirilgan sahifalar bor. Matn jihatidan Parij nusxasining boshlanishi bilan bir xil. Lekin oxiri biroz farq qiladi. Shunday bo‘lsa-da har ikki nusxa deyarli bir xil.

Aytish zarurki, risolaning Parij nusxasiga jadval ishlangan va sahifalar hoshiyasida kotib kiritmalari bor edi. Bunday tuzatish yoki kiritmalarni Istanbul nusxasida ko‘rmaymiz.

Odatda XV – XVI asr Markaziy Osiyo hududiga oid ko‘plab qo‘lyozmalarda jadvallar ishlanadi. Hattoki, noyobroq qo‘lyozmalar badiiy bezaklarga ham ega bo‘ladi.

Muhtaram olima Tanju Seyhanning muallif nusxasi haqidagi fikri qo‘lyozma matnini sinchiklab o‘rganishimiz davomida o‘z tasdig‘ini topmadi. Sababi shundaki, yuqoridagi paleografik jihatlarni hisobga olganda ushbu nusxa biroz keyinroq – XVII asrda kitobat qilingan bo‘lib chiqmoqda. Ya'ni muallif vafotidan ancha keyin. Bunday fikrga kelishimizga asosiy sabablardan biri, biz Bobur asarlarining qo‘lyozmalarini o‘rganish davomida birgina Hindistondagi Rampur shahri Rizo kutubxonasidagi “Bobur devoni”dagina shoirning o‘z qo‘l yozuvi (avtografi)ni ko‘rgan va o‘rgangan edik (India, Library of His Highness Nawwab, №19).

Mazkur avtograf bilan Istanbul nusxadagi xatni kalligrafik jihatdan solishtirganimizda ancha farq bor ekan. Boburning bu qo‘lyozmasi 1528-yilda kitobat qilingan. Qo‘lyozma bitgach shoir qo‘lyozmani tahrir qilib chiqadi va oxirgi sahifasiga o‘z ruboiysini bitib qo‘yadi. Uning xati ko‘proq nasx xat turiga tortib ketar edi. Aruzga

oid risolaning Istanbul nusxasining xati esa to‘laligicha nasta'liqdir. Aytmoqchimizki, bundagi xattiy uslub Boburniki emas.

Fikrimizcha, risolaning Parij nusxasi avvalroq ko‘chirilgan va matn jihatidan ushbu Istanbul nusxasiga asos bo‘lgan ko‘rinadi.

Kelgusida qo‘lyozmani manbashunoslik va matnshunoslik jihatidan yanada sinchiklab o‘rganish masalaga uzil-kesil aniqlik kiritar, degan umiddamiz.

Shu bilan birga ta’kidlash zarurki, “Aruz risolasi”ning ushbu Istanbuldagi qo‘lyozma nusxasi ham o‘z tuzilishi, xattiy jihatdan ravonligi va matnning to‘liqligi jihatidan risola yuzasidan olib boriladigan tekstologik tadqiqlar uchun munosib manba vazifasini o‘taydi.

“Mubayyin” asarining ham qo‘lyozma nusxalari bir necha xolos. Bobur Islom dinining besh ruknini mukammal sur'atda badiiy yo‘l bilan nazmiy usulda sharhlab bergan ushbu asar uning ikki katta fazandiga (Humoyun Mirzo va Komron Mirzo) bag‘ishlangandir. Asarning to‘liq va notugal bir necha nusxasi O‘zbekiston, Germaniya va Rossiya qo‘lyozma fondlarida saqlanmoqda. Shunisi e'tiborliki, uning eng to‘liq, XVII asrga oid qo‘lyozmasi vatanimizda – Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondidadir.

Xoja Ubaydulloh Axrorning nasriy bitilgan “Volidiya risolasi”ning Bobur tarafidan nazmda erkin qilingan tarjimasi nusxalari ham ko‘p emas. Biroq, bu asarning qo‘lyozmasi alohida kitobat qilingan emas. Ular Bobur lirik merosining to‘plami bo‘lmish devoni qo‘lyozmalari ikkitasi va “Bobur kulliyoti”ning tarkibida keladi.

Endi Zahiriddin Muhammad Bobur devonining qo‘lyozmalariga biroz batafsilroq to‘xtalsak. Negaki, Bobur Sharq mumtoz adabiyotining yirik siymolaridan biri bo‘lib, u lirik janrlarda ham barkamol ijod qilgan. Ana shu asarlar majmuasidan iborat she'riy to‘plami – *devon* ham bor. Qolaversa, uning devoni qo‘lyozmalari taqdiri ham birmuncha qiziq [Juraboev 2020].

Bobur devoni qo‘lyozma nusxalari o‘ntadir. Albatta, bu katta miqdor emas. Misol uchun, Navoiy devonlari qo‘lyozmalarining ko‘pmingsonli adadini aytmaganda ham, Mavlono Lutfiy devoni qo‘lyozmalari 35 tasi [Аҳмаджўжаев 1987], Boburning katta zamondoshi Sulton Husayn Boyqaro devonining esa 22 ta nusxasi [Yıldırım 2002, 10-12] fanga ma’lumdir. Shunga ko‘ra ham Bobur lirikasining manbalarini ko‘p deb bo‘lmaydi [Juraboyev 2020].

Demak, Bobur devoni qo‘lyozmalari – Hindistonda uch (Rampur Raza Library, №19; Salar Jung State Library No: 4, 18), Turkiyada uch (İstanbul Üniversitesi kütüphanesi No: 3743, Topkapı Sarayı Revan kütüphanesi no: 2314, İstanbul, Belediye Ktb. Muallim Cevdet yazmaları K. 332), Fransiyada bitta (Paris, Bibliotheque Nationale, Suppl. Turc. 1230), Angliyada bitta (London, The British Library D.P. 1402, Turki Ms 25), Pokistonda bitta (Islomobod Milliy kutubxonasi №3) va Toshkentda bitta (Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi fondi №317).

Bularning ichida, shubhasiz, eng mo‘tabari – Rampur nusxasidir. Garchand bu qo‘lyozma 21 varaqdan iborat ixcham bo‘lib, unda “Risolai Volidiya”, hamda atigi 2 masnaviy, 24 ruboiy, 2 g‘azal, 3 qit'a va “Risolai aruz”dan kichik parcha o‘rin olgan bo‘lsa-da, juda qimmatli manba. Avvalo, u Bobur tiriklik vaqtida, uning tahriri ostida ko‘chirilgan va muallifning qo‘l yozuvi (avtografi) saqlanib qolgan yagona qo‘lyozmadir. 1528-yil chiroyli ta’liq xati bilan ko‘chirilib, sahifalariga unvon ishlanib, bezalgan, oltin suvi yuritilgan va Humoyun mirzoga jo‘natilgan bu qo‘lyozmaning dastlabki sahifasidagi Bayramxon hamda 20^{b} varaq hoshiyasidagi Shoh Jahonning

yozuviga binoan unda Bobur avtografi aniqlangan.

Aynan ana shu jihatlarni ko‘zda tutib, uni dastlab ingliz sharqshunosi Denison Ross [Diwan-i Babur 1910], keyinchalik vatanimizda akademik S.Azimjonova [Азимжанова 1966] va yaqinda Rampurdagi Rizo muzeyi mudiri prof. Aziziddin Husayn faksimilesini e’lon qilgan [Diwan-i Babur 2014].

Yana, qo‘lyozma qadimiyligi, ziynati, miniatyura bilan bezalgani va xatining go‘zalligi borasida XVI asr ikkinchi yarmida kitobat qilingan Parij nusxasi ham ajralib turadi. Boburning lirik she'rlari eng ko‘p jamlangan qo‘lyozma esa Istanbul Universitetidagi manbadir. Unda boshqa nusxalarda uchramaydigan Boburning bir necha (fors tilidagi) she’rlari mavjud.

Biroq, mazkur qo‘lyozmalar orasida mumtoz devon tuzish an'anasi asnosida tartib berilgan va har radif harfiga sarlavha qo‘yib husnixat bilan nasta'liqda ko‘chirilgan London nusxasidir. Taxminimizcha, uni devon tartibiga kotib – Hayot Ali keltirgan. Manba hind rojasi Ajit Sing Jayb Bahodur buyrug‘i bilan hijriy 1190 (milodiy 1776) yil kitobat qilingan. Unda yana ikki temuriy – Sulton Husayn mirzo va Sulton Mas'ud Mirzo Shohiy devonlari ham bir jildga keltirilgan.

Umuman mazkur devon qo‘lyozmalari bir birini takrorlashi bilan ajralib turadi. Masalan, Hindistonda ko‘chirilgan (Rampur nusxasi xorij) qo‘lyozmalarning matni deyarli bir xil (London nusxasi ham Hindistonga oid). Islomobod nusxasi esa Parij nusxasining deyarli takroridir. Birgina Toshkent nusxasi XX asr mahsuli bo‘lib (1996-yil), unda an'anaviy devonchilik shaklidan biri – janrlar ketma-ketligi mavjud bo‘lsa-da, mumtoz devonchilikning muhim sharti arab alifbosining tartibi saqlanmagan. (U prof. S.Hasanovning tashabbusi va ko‘rsatmasi bilan To‘xtamurod Zufarov tomonidan chiroyli nasta’liq xatida ko‘chirilgan.)

Bobur ijodiy merosiga qiziqish tufayli, XX asrga kelib uning lirik asarlarini devon holiga keltirish va she’rlarining sahih matnini yaratishga doir ayrim urinishlar bo‘ldi. Shu kunga qadar Bobur she’riyatidan namunalar turli tarzda bir necha bor chop etildi. Bu borada F.Ko‘pruli [Ko‘pruluzoda 1915], A.Samoylovich [Самойлович 1917], A.Qayumov [Бобир 1965], S.Hasanov [Бобир шеъриятидан 1982], Sh.Yorqin [Bobur 1983], A.Abdug‘afurov [Бобур 1984], B.Yujel [Yücel 1995] va boshqalarni sanash mumkin. Ular ichida Bobur devonining yig‘ma shakldagi ikki nashri muhim bo‘lib, bular afg‘onistonlik olima Shafiqa Yorqin va turkiyalik olim Bilol Yujel tarafidan amalga oshirilgandir. Ular o‘zlarigacha bo‘lgan jami boshqa nashrlardan batafsilroq so‘zboshi, izohlari, matnining nisbatan to‘laligi va birmuncha ilmiy apparatlar bilan ta’min etilgani bilan ajralib turadi. Lekin, ularni ham mukammal ilmiy izohga ega, to‘la-to‘kis va sahih matn darajasida deb bo‘lmaydi. Negaki:

1) Sh.Yorqin va B.Yujel devonning Haydarobod, London va Islomobod nusxalarini tadqiq uchun tortmaganlar;

2) Ushbu nashrlar, to‘liq ravishda, an’anaviy mumtoz devon shaklida emas;

3) Har ikki nashr matnida qo‘lyozmalar aro ba’zi farqlar ko‘rsatilsa-da, barcha nusxalar isti’foda etilmagani va tanqidiy matn prinsiplaridan kelib chiqilmagani bois to‘liq holda emas.

Bobur devonining qo‘lyozmalari bilan tanishib borish va tekshirishlar o‘tkazish natijasida shunga amin bo‘ldikki, shoir devonining ilmiy-tanqidiy matnini tuzish juda zarur. Lekin, masalaning chigal va yechilmas jihati bor.

Ya’ni, Boburning o‘zi tuzgan yoki tuzdirgan va tahrirdan o‘tkazgan to‘liq (yoxud, nisbatan to‘liq) devon qo‘lyozmasi qo‘limizda bo‘lmas ekan, ilmiy-tanqidiy matnni

haqiqatda amalga oshirib boʻlmaydi.

Negaki, muallifning oʻzi devonni qay tartibda tuzgan, an'anaviy mumtoz devonchilikning qoidalariga qat'iy amal qilganmi, yoʻqmi, degan savollar qalqib chiqaveradi. Ustiga-ustak, ilmiy-tanqidiy matnga asos asl (tayanch nusxa boʻlgulik) qoʻlyozmaning oʻzi yoʻq. Inchunin, ilmiy-tanqidiy matn barcha yoki eng moʻtabar qoʻlyozma nusxalar asosida yaratilishi matnshunoslik ilmida qabul qilingan.

Yuqoriroqda ta'kidlangan qoʻlyozmalarning bari devon tuzish uchun yigʻilgan she'rlar musavvadasi yoki keyinchalik ulardan koʻchirilgan ayrim-ayrim holdagi nusxalar, ekanligi ta'kidlandi. Shuningdek, Bobur tiriklik chogʻida koʻchirilgan birgina qoʻlyozma (Rampur nusxasi) ham umuman devon tartibida emas. Unda hatto shoirning lirik she'rlarining oʻzi unda sanoqli.

Mazkur vaziyatda matnshunoslikda qoʻllaniladigan yana bir muhim va ilmiy tajribadan muvaffaqiyatli oʻtgan ishonchli matn turi juda qoʻl keladi. Bu ham boʻlsa – yigʻma-qiyosiy matndir.

Xulosa qilganda esa, Bobur asarlarining qoʻlyozmalari koʻp miqdorda koʻchirilmagan boʻlishiga qaramay, ular ham dunyoning turli kitob xazinalaridan oʻrin olgan. Bu nodir manbalar borasidagi izchil tadqiqlar esa navoiyshunoslikka boʻlganidek, bobur shunoslik sahifasiga ham birmuncha yangiliklarni taqdim etishi shubhasizdir. Shuningdek, Bobur asarlari qoʻlyozmalariing batafsil ilmiy tavsiflari oʻrin olgan katalog (fihrist)ning yaratilishi ham muhim ilmiy vazifalardan boʻlib qolmoqda. Bobur shohning har bir asari va ularning har bir qoʻlyozma nusxasi fanimiz va shu bilan birga ma'naviyatimiz uchun ham juda muhim ekanligini alohida yodda tutish lozim.

Adabiyotlar

Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси (қайта ишланган иккинчи нашр). 2017. Тошкент: "ШАРҚ" НМАК.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир. 1971. *Мухтасар.* Нашрга тайёрловчи: С.Ҳасан. Тошкент: Фан.

Захираддин Мухаммад Бабур. 1972. *Трактат об арузе.* Факсимиле рукописи. Изд. Текста, вступит. Статя и указатели И.В.Стеблевой. Москва: Наука.

Аҳмадхўжаев Э. 1987. *Лутфий асарлари қўлёзмаларининг каталоги.* Тошкент.

Yıldırım T. 2002. *Hüseyin Baykara divanı (metin, inceleme, dizin).* Doktora tezi. Ankara.

Diwan-i Babur. 1910. With Preface. By E. Dennison Ross. Published in Calcutta.

Азимджанова С. 1966. *Индийский диван Бабура.* Ташкент: Фан.

Diwan-i Babur. 2014. India, Rampur Raza Library.

Muhammad Fuod Koʻpruluzoda. 1331 (1915). "Bobur shohning she'rlari". *Milliy tatabbu'lar majmua'si.* 1-2-jild. Istanbul.

Самойлович А.Н. 1917. *Собрание стихотворений императора Бабура.* Част 1, текст. Петроград.

Бобир. 1965. *Асарлар.* 3 жилдлик, 1-ж. Девон. Тошкент: Бадиий адабиёт.

Бобир шеъриятидан. 1982. Тошкент: ЎзКП Марказий нашриёти.

Devoni Zahiriddin Muhammad Bobur. 1362 (1983). Bo muqaddima, muqobala va tas'hih: Shafiqa Yorqin. Kobul.

Daryo dar guhar (Devoni Komil Zahiriddin Muhammad Bobur). 1387 (2008). Bo muqaddima, muqobala va tas'hih: doktor Shafiqa Yorqin. Kobul

Zahiriddin Muhammad Bobur. 1994. *Devon.* Toshkent: Fan.

Dr. Bilal Yücel. 1995. *Babür divanı.* Gramer, Metin, Sözlük, Tıpkıbasım. Ankara.

Juraboev O. 2022. "Bobur "Aruz risolasi"ning Istanbul nusxasi". *Boburiylar merosini*

o‘rganishning dolzarb masalalari 35-39. Toshkent: Zukko kitobxon.
Juraboev O. 2017. *Бобур девонининг саҳиҳ матни борми?* // ЎзАС., 10 февраль. №7.
Juraboev O. 2018. *Бобур девон тузганми? //* ЎзАС. 16 февраль. 8.
Juraboev O. 2018. “Бобурнинг нечта девони бор?” *Til va adabiyot ta’limi* 2: 41-43.
Juraboev O. 2020. “Teoretical views of Bobur about the divan strukture”. *ACADEMICIA. An International Multidisiplinary Research Journal* 10(5): 1493-1498.
Juraboev O. 2020. “Zahiriddin Muhammad Babur and the divan strukture”. *International University Science Forum. SCIENCE EDUCATION PRACTICE* 2: 42-49. Toronto.

“BOBURNOMA”NING YANGI TARJIMALARI XUSUSIDA

Shuhrat Hayitov*

Annotatsiya

“Boburnoma” asarining ilm-fan sohasidagi o‘rni benazir. Jahonda bu tarixiy shaxs va uning shoh asari haqida o‘ttizdan ortiq romanlar, yuzlab hikoya va esselar yozilgan, yana ko‘plab tarixiy-ilmiy asarlar, doktorlik dissertatsiyalari, qator kino-filmlar yaratilgan. Mazmun va qamrov jihatidan keng bo‘lgan bu ishlar bugun ham yuqori sur’atlarda davom ettirilmoqda. Asar shu kunga qadar yigirmadan ortiq tilga tarjima qilingan bo‘lib, ularning har biri turli yillarda qayta va qayta chop etilgan. Undan tashqari, shoirning boshqa asarlari haqida ham ko‘plab tadqiqotlar olib borilgan va hamon davom ettirilmoqda.

Shuni alohida qayd etish joizki, keyingi yillarda dunyoda bu bebaho asarga bo‘lgan qiziqish yanada ortmoqda. Uning yangi tarjima nashrlari yaratilib, mavjudlari qayta va qayta chop etilmoqda. Ushbu maqolada ana shunday yangi tarjimalarning xususiyatlari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: *Bobur, “Boburnoma”, tarjima, italyancha, qozoqcha, “Babirnama”.*

REGARDING NEW TRANSLATIONS OF “BABURNAMA”

Annotation

The role of “Baburnama” in the field of science is obvious. More than thirty novels, hundreds of stories and essays have been written in the world about this historical person and his masterpiece, and many more historical and scientific works, doctoral theses, and a number of films have been created. These works, which are wide in terms of content and scope, are being continued at a high pace even today. To date, the work has been translated into more than twenty languages, and each of them has been reprinted again and again in different years. In addition, many studies of other works of the poet have been conducted and are still being conducted.

It should be noted that in the following years, the interest in this priceless work is increasing in the world. New translation editions of it are being created and existing ones are being reprinted again and again. This article talks about the features of such new translations.

Key words: *Babur, “Baburnama”, translation, Italian, Kazakh.*

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), “O‘zbekiston tarixi” telekanali direktori, shuhrathayitov84@mail.ru

O‘zbekiston jahon ilm-fani rivojiga munosib hissa qo‘shgan buyuk allomalar, qomusiy olimlar va mutafakkirlar yetishib chiqqan diyordir. Jahonda birorta mashhur kutubxona yo‘qki, u yerda xalqimizga tegishli eksponat va qo‘lyozma manba bo‘lmasin. Bugungi kunda dunyo kitob fondlarida buyuk allomalarimizning yuz mingdan ziyod asarlari qo‘lyozmalari saqlanmoqda. Britaniya muzeyi, Parij milliy kutubxonasi, Oksford, Kembrij, Sorbonna, Xarvard, Gollandiya, Germaniya, Ispaniya, Italiya kutubxonalari hamda Rossiya, Misr, Turkiya, Eron, Hindiston, Pokistondagi kutubxonalarda ko‘plab yozma adabiyotlarimiz namunalari mavjud. Xalqimizga tegishli bir qancha noyob tarixiy eksponat va nodir qo‘lyozma merosimiz bugun Fransiya, Germaniya kabi dunyoning rivojlangan davlatlarning nufuzli muzeylarida keng namoyish etilib, millionlab sayyohlarni o‘ziga jalb etib kelmoqda. Yurtimizga tegishli bo‘lgan bunday nodir tarixiy manbalar haqida minglab tadqiqotlar, kitob va risolalar chop etilib, yuzlab dissertatsiyalar himoya qilinmoqda. Bir so‘z bilan aytganda, dunyo ma’rifat ahlining ulug‘ ajdodlarimiz va vatanimizga tegishli boy tarixiy va ilmiy-adabiy merosiga bo‘lgan qiziqishi asrlar osha shakllanib kelgan.

Sharq va G‘arb dunyosini o‘zining shaxsi, aql-zakovati, ilmu-ziyosi bilan hayratga solib kelayotgan buyuk bobokalonlarimizdan biri buyuk davlat arbobi, shoir va olim Zahiriddin Muhammad Boburdir. U qoldirgan tarixiy intellektual merosni o‘rganish, targ‘ib va tashviq qilish, saqlash va kelajak avlodlarga yetkazish umumdavlat ahamiyatiga molik bo‘lgan masalalardan biridir. Zero, Zahiriddin Muhammad Bobur buyuk shoir, qomusiy olim, davlat arbobi va mohir sarkarda sifatida butun dunyoda ma’lum va mashhurdir. Uning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi nafaqat milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishida, balki jahon adabiyoti, ilm-fani va davlatchiligi tarixida alohida o‘ringa egadir.

Ta’kidlash lozimki, Zahiriddin Muhammad Bobur O‘rta asr Sharq madaniyati, adabiyoti va she’riyatida o‘ziga xos o‘rin egallagan adib, shoir, olim bo‘lish bilan birga yirik davlat arbobi va sarkarda hamdir. Bobur keng dunyoqarashi va mukammal aql-zakovati bilan Hindistonda boburiylar sulolasiga asos solib, bu mamlakat tarixida davlat arbobi sifatida nomi qolgan bo‘lsa, serjilo o‘zbek tilida yozilgan “Boburnoma” asari bilan jahonning mashhur tarixnavis olimlari qatoridan ham joy oldi. Uning nafis g‘azal va ruboiylari turkiy she’riyatining eng nodir durdonalari bo‘lib, “Mubayyin”, “Xatti Boburiy”, “Harb ishi”, Aruz haqidagi risolalari esa islom qonunshunosligi, she’riyat va til nazariyasi sohalariga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi. Bir so‘z bilan aytganda, Bobur umrining ko‘p qismini ot ustida, jangu jadallarda kechirgan bo‘lsa-da, insoniyat uchun boy tarixiy manba yozib qoldirdi. Albatta, bu buyuk siymo va udan qolgan boy merosning asrlar osha jahon xalqlari tomonidan katta qiziqish bilan e’tiborda bo‘lib kelinayotgani bejiz emasdir. Xalqimizning ulug‘ farzandi Bobur dunyo olimlari nigohida avvalo Temuriy shahzoda, buyuk imperiya asoschisi – podshoh, shahanshoh, dilbar shaxsdir. Shuningdek, sohib devon shoir, tarixchi, geograf, yirik nazariyotchi olim, adabiyotshunos sifatida nozik did, qattiq qo‘l tanqidchi, yangi yozuv kashfiyotchisi va tarjimon kabi qator fazilatlar egasi. Undan tashqari jahoniy shuhratga ega bo‘lgan qomusiy “Boburnoma” asari bunyodkori hamdir.

“Boburnoma” shubhasiz, buyuk asar bo‘lib, unda 1494-1529-yillari Markaziy va Kichik Osiyoda, Yaqin va O‘rta sharq mamlakatlarida kechgan voqealar real va xolis bayon etilgan. Asar qimmatini oshiradigan jihatlardan yana biri unda bir yarim mingdan ziyod shaxslar nomi zikr etilgan bo‘lsa, shundan yetti yuz nafarga yaqini shohlar, hokimlar, amir-amaldorlar, din ulamolari, ilm-fan, san’at va adabiyot ahillari,

dehqonlar, hunarmand va boshqa kasb egalardir. Bu shoh asarda, ayniqsa, ilm-fan, san'at va adabiyot ahillariga katta o'rin berilgani alohida e'tiborga molik.

Xullas, bu memuar asarning ilm-fan sohasidagi o'rni benazir. Jahonda bu tarixiy shaxs va uning shoh asari haqida o'ttizdan ortiq romanlar, yuzlab hikoya va esselar yozilgan, yana ko'plab tarixiy-ilmiy asarlar, doktorlik dissertatsiyalari, qator kino-filmlar yaratilgan. Mazmun va qamrov jihatidan keng bo'lgan bu ishlar bugun ham yuqori sur'atlarda davom ettirilmoqda. Asar shu kunga qadar yigirmadan ortiq tilga tarjima qilingan bo'lib, ularning har biri turli yillarda qayta va qayta chop etilgan. Undan tashqari, shoirning boshqa asarlari haqida ham ko'plab tadqiqotlar olib borilgan va hamon davom ettirilmoqda.

Shuni alohida qayd etish joizki, keyingi yillarda dunyoda bu bebaho asarga bo'lgan qiziqish yanada ortmoqda. Uning yangi tarjima nashrlari yaratilib, mavjudlari qayta va qayta chop etilmoqda. Masalan, o'tgan yili qozog'istonlik olim Islom Jemeney "Boburnoma"ning qozoqchadagi navbatdagi tarjimasini yaratib, Olmaotadagi "Nurli olam" nashriyotida chop ettirgan bo'lsa, yaqinda italiyalik sharqshunos olim Federiko Pastore tomonidan italyan tiliga ilk bor tarjima qilinib kitobxonlar e'tiboriga havola qilindi. Bir so'z bilan aytganda, bugun nafaqat mamlakatimizda, balki jahonning ko'plab davlatlarida buyuk ajdodlarimiz merosiga qaratilayotgan e'tibor, ulardan qolgan boy ilmiy-adabiy merosni tadqiq etish har qachongidan-da dolzarb ahamiyatga ega. "Boburnoma"ning italyancha va qozoqcha tarjimalari ham buyuk tariximizni targ'ib etish va adabiyotimiz rivoji yo'lidagi xayrli ishlarning amaldagi yana bir mantiqiy davomi va natijasi desak xato bo'lmaydi. Ushbu tarjimalar o'zbek, qozoq va italyan xalqlari o'rtasidagi adabiy va madaniy-gumanitar hamkorlik aloqalarining samarasi ularoq o'quvchilarga taqdim etilmoqda. Quyida ushbu ikki yangi tarjimaning o'ziga xos xususiyatlari haqida to'xtalib o'tmoqchimiz:

"Boburnoma"ning qozoqcha tarjimasi. Filologiya fanlari doktori, professor Islom Jemeney tomonidan o'tgan yili Olmaotadagi "Nurli olam" nashriyotida chop etilgan qozoqcha tarjima (Babirnama) o'ylaymizki, ushbu bebaho asar tadqiqi va tarjimalari tarixida navbatdagi o'ziga xos voqelik bo'ldi. Mazkur tarjima afg'onistonlik olim Hidayatulla Hidoyat tomonidan 2008 yilda Mozori Sharifdagi "Ulug'bek" nashriyotida chop etilgan "Boburnoma"ning qo'lyozma nashriga asoslangan holda to'g'ridan to'g'ri tarjima etildi.

Qozoqcha tarjima "Muqaddima" (3-4), Zahiriddin Muhammad Bobur haqida ma'lumotlar (5-10), "Boburnoma"da qozoqlar haqida" (10-18) "Boburnoma"da turkiy so'zlar"(18-20) va "Boburnoma" lug'ati (20-23) hamda "Boburnoma" – Farg'ona voqealari (23-132), Kobul voqealari (133-268), Hindiston voqealari (269-404), Ismlar ko'rsatkich jadvali (405-427) va o'rin-joy ko'rsatkichlari (428-439) shuningdek, adabiyotlar ro'yxatidan (439-443) tarkib topgan.

Olim muqaddimada mazkur tarjimaning yuzaga kelish tarixi, unga asos bo'lgan omillar, tarjima qilish jarayonida o'z oldiga qo'ygan maqsad va g'oyalar haqida yozadi. Jumladan, muqaddimada u 2007-yildan buyon "Boburnoma"ning boshqa tillarga qilingan tarjimalari, uning tarix va madaniyatga qo'shgan hissasini chuqur o'rganib kelayotganini faxr bilan tilga olib o'tadi. Olim ushbu tarjimaga adabiyotshunos olim Vahob Rahmonovdan 2013-yilda olgan Afg'onistonning Mozori Sharifdagi "Ulug'bek" nashriyotida 2008-yilda matnshunos olim Hidayatulla Hidoyat tomonidan nashr qilingan "Boburnoma" qo'lyozmasi asos bo'lganini, u 2021-yilning birinchi kunidan

ushbu qo‘lyozma nashrni qozoq tiliga tarjima qila boshlagani va 2022-yilning 15-iyunda tugatganini qayd etadi.

Olim shuningdek, ushbu tarjimaning ilmiy ahamiyatini aniqlash maqsadida o‘z oldiga quyidagi uchta rejani qo‘ygan holda ish yuritganini ta’kidlaydi. Ular: 1. Boburnomaning asl nusxadan qozoq tiliga tarjimasi; 2. Boburnoma lug‘atini yaratish: A) turkiy so‘zlar; B) forscha so‘zlar lug‘ati; V) arabcha so‘zlarning lug‘ati. 3. Hidoyatulla Hidoyat tomonidan chop etilgan nashrning akademik variantini tayyorlash va ko‘paytirish. Shunday qilib tarjimon ushbu uch g‘oya va maqsaddan kelib chiqib “Boburnoma”ni qozoq tiliga tarjima qilishga erishadi.

Kitobning “Zahiriddin Muhammad Boburga doir ma’lumotlar” qismida “Boburnoma”ning yozilishi tarixi, unda tasvir etilgan davrlar, Bobur shohning Afg‘oniston va Hindistonda barpo etgan qudratli imperiyasi xususida qimmatli ma’lumotlar berilgan. Boburning Hindiston, Eron, O‘rta Osiyo bilan bir qatorda jahon sivilizatsiyasiga qanday ta’sir ko‘rsatganligini yangicha, chuqur o‘rganish zarur, – deya yozadi. Unga ko‘ra, Bobur oddiy podshoh, sarkarda, shoir yoki yozuvchi emas, balki yana ko‘plab buyuk qobiliyatlar egasi, o‘zigda noyob insoniy fazilatlarni o‘zida mujassam etgan shaxsdir. Ana shunday go‘zal xislatga ega inson bo‘lgani bois ham u millatparvar, odil, mard va jasur, shariatpanoh sarkarda bo‘lgan dovruq qozongan. Uning nomi ushbu go‘zal insoniy fazilatlari tufayli hamki so‘nmaygay, avlodlardan avlodlarga ibrat namunasi ularoq ko‘rsatib borilgay.

Olim Boburning kechirimli va saxovatli qalbini Mirzo Haydar Dug‘lat va uning otasi Muhammad Husayn bilan bog‘liq voqealardan izlashga harakat qiladi. Buni ko‘plab misollar orqali dalillab beradi. Shunday voqealardan biri Shohbegim va uning o‘g‘li Mirzoxonning Kobulda Bobur shohga qarshi qo‘zg‘oloni bilan bog‘liq ekani qayd etiladi.

I. Jemeney Boburning hayot faoliyati, u yashagan davr, uning davlati va sarkardalik mahorati, adabiyot va san’atga qiziquvchi ilg‘or fikrli kishi bo‘lganini, buyuk mutafakkir asarlari va ularga bo‘lgan dunyodagi qiziqish jumladan, “Boburnoma”ning shuhrati va o‘rganilishi, tarjimalari, bu shoh asar haqida bildirilgan ilmiy fikrlarni eron, turk, qozoq, arab tilidagi manbalaridan izlaydi. Fikrlarini ushbu yurt olimlari tomonidan aytib o‘tilgan ilmiy fikrlar orqali ifodalaydi.

Olim tarjima so‘nggida foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxatini ilova qiladi. Tarjimada so‘zlar izohi va lug‘at qismlarini tuzishda o‘zbek, qozoq, turk, fors va arab tilidagi lug‘adlardan foydalanganini, shuningdek, Mirzo Muhammad Haydarning “Tarixi Rashidiy” asariga hamda “Boburnoma”ning o‘zbekcha (2002), qozoqcha (1993), shuningdek, “Bobur ensiklopediyasi”ga murojaat qilganini qayd etadi.

Shunday qilib, bu tarjima “Boburnoma”ning qozoq tilidagi ikkinchi tarjimasi bo‘lib u avvalgi tarjimadan bir necha xususiyatga ko‘ra farq qiladi. “Boburnoma”ni ilk bor 1990-yilda professor Bayuzaq Kojabeko‘g‘li «Babirnama» nomi bilan tarjima qilgan bo‘lib, bu tarjima o‘zbekcha tanqidiy matn va ruscha tarjima asosida qisqartirilgan holda bosilgan. So‘ngra 1993-yilda bu nashr to‘liq tarjima shaklida chop etilgan. Ammo mazkur tarjimada ism ko‘rsatkichlari va geografik nomlar xaritasi tushirib qoldirilgan. Voqealar ham juda kichik-kichik mavzularga bo‘linib berilgan. Aforizmlar va maqollar so‘zma-so‘z o‘girilmagan. Bu ikki nashr qiyoslab qaralsa birinchi tarjimada ikkinchi maqolning muqobili aynan Bobur aytmoqchi bo‘lgan fikrni ifodalamagani ko‘rinadi. Holbuki, tarjimon asliyatda berilgan maqollarning tarjima tilida mavjud muqobillarini izlashi, ularni saralashi hamda muqobili mavjud

bo‘lmaganlarini esa qisqa va lo‘nda izohlar orqali ifodalashi lozim. Yangi tarjima nashrda muallif yuqorida keltirilgan ayrim kamchiliklarni takrorlamaydi. Tarjimaning har jihatdan pishiq va puxta, samarali chiqishini ta’minlaydi.

I.Jemeney Abay Kunanbay o‘g‘li o‘zining “Qozoqlar qayerdan chiqqan” hikoyasida qozoq tarixiga oid ma’lumotlarda “Babirnoma” asaridan foydalanganini, keyingi yillarda qozoq adib va olimlari Bobur ijodiga ko‘plab murojaat qilayotganini qayd etadi. Ammo uning nazarida faqat 1990-1993-yillarda Bayuzoq Qo‘jabekuli tarjimasi bilan “Babirnoma” asari qozoq kitobxonlariga yaxshi tanish barobarida qolgan asarlari tarjima qilinmagan. Bu qozoq adabiyoti va tarixi uchun dolzarb, o‘z yechimini kutayotgan kelajakdagi masalalardan biri ekanligini ta’kidlaydi. Olim nazlida murakkab hayot yo‘lini bosib o‘tgan Bobur butun turkiy dunyoning faxri, insoniyat xazinasining ma’naviy merosi bo‘lib qolaveradi. Zero, “Boburnoma” dunyo sharqshunoslari yakdillik bilan qayd etganlaridek, insoniyat madaniyatiga qo‘shilgan katta ulush hisoblanadi.

“Boburnoma”ning italyancha tarjimasi. Italiyaning tarixiy ilmiy-ommabop adabiyotlarga ixtisoslashgan yetakchi nashriyotlaridan biri “Sandro Teti Editore” nashriyot uyida yuqori poligrafik sifatda chop etilgan “Boburnoma” tarjimasi yurtboshimizning kirish so‘zi va tarixchi, atoqli italyan olimi va adibi Franko Kardini so‘zboshisi bilan boshlanadi(3-9 bet). Undan so‘ng tarjimada (asosiy matn) I bo‘lim – Farg‘ona voqealari (13-132 bet), II – Kobul voqealari (135-280 bet), III bo‘lim – Hindiston voqealari (283-449 bet) Lug‘at (442-445 bet) hamda tarjima xususiyatlari muallif eslatmasi – So‘ngso‘zi (446-447) o‘rin olgan. Tarjimonning birinchi sahifasida O‘zbekiston xalq rassomi Malik Nabiyev tomonidan chizgan Bobur portreti aks etgan.

Asarni italyan tilida nashr etish jarayonlariga mazkur nashriyot rahbari Sandro Teti boshchiligidagi malakali tarjimonlar, muharrirlar va dizaynerlarning katta guruhi jalb etilgan. Kitobni tayyorlashda Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti rektori, professor Shuhrat Sirojiddinov va italiyalik taniqli turkolog professor Federiko De Rensi ilmiy va adabiy muharrirlar sifatida ishtirok etgan.

“Boburnoma”ning mazkur italyancha tarjimasiga amerikalik sharqshunos olim V.M.Tekston tomonidan amalga oshirilgan inglizcha nashr [The Baburnama. Memories of Babur, 1996] asos qilib olingan bo‘lib, tarjimon fikriga ko‘ra, u Bobur Mirzo yodnomalarining barcha xususiyatlarini imkon qadar saqlab qolgan. Garchand “Boburnoma”ning A.Beverij tomonidan tayyorlangan inglizcha tarjimasi [London 1922] ko‘plab xorijiy tillardagi nashrlar uchun asos vazifasini bajargan bo‘lsa-da, V.M.Tekston tarjimasi mukammallik jihatdan undan farq qiladi. Shu bois italyancha tarjimaga S.Beverijning tarjimasidan roppa-rosa 75 yildan keyin, 1996-yilda professor Vilyer Tekston tomonidan uchinchi bor yaratilgan “Boburnoma”ning mukammal inglizcha tarjimasi asos qilib olinadi.

“Boburnoma”ning italyancha tarjimasi bilan tanishar ekansiz, tarjimon zarur o‘rinlarda ba’zi so‘z va terminlarga izohlar va qo‘shimcha ma’lumotlar berib borganiga, undan tashqari boburiylar davriga oid 96 ta badiiy miniatyuralardan foydalanganiga guvoh bo‘lasiz. Nazarimizda, ushbu xususiyat tarjimaning nafaqat mazmun-mohiyati balki noyob rasmlari bilan ham juda qimmatli ekanligini belgilaydi. Keltirilgan bu suvratlar o‘sha zamon uchun tarixiy, geografik, etimologik omillarni to‘liq hisobga olgan holda, kitob qahramonlarining xarakterlari va ichki dunyosini haqiqiy, realistik tarzda ochib berishga xizmat qiladi. Masalan, ularda Hindistonning hayvonot va

o‘simliklar dunyosi, ziyofat, ov, turmush manzaralari, tarixiy voqealar yorqin va ishonarli tasvirlangan miniatyuralar aks etadi va ular tarjimaning turli sahafalariga joylashtirilgani bilan ahamiyat kasb etadi. Bir so‘z bilan aytganda, mashhur mo‘jaz rasmlar ranglar palitrasi, nafis bezaklari va teran ma’nosi bilan ajralib turadi.

F.Pastore kitob so‘nggida yozgan sharhida “Boburnoma” “o‘z davrining kundalik hayotini qayta tiklashga imkon beradigan, islom tamadduniga xos avtobiografik asarning ilk rostgo‘y namunasi” ekaniga alohida urg‘u beradi. Bu bekorga emas. Zero, Bobur o‘zining bu hayotnomasidagi “har bir so‘zi rost yozilishini” maqsad qilib qo‘yganini ta’kidlab o‘tgan. Ehtimol, tarjimon buyuk mutafakkirning shu aytgan aqidasidan kelib chiqib xulosa qilgan bo‘lsa ajab emas.

Italiyalik tarixchi, o‘rta asrlar bo‘yicha yirik mutaxassis F.Kardini Rim va boshqa davlatlar tarixining yetuk bilimdoni hisoblanadi. U “Boburnoma” tarjimasi so‘zboshida O‘rta Osiyo tarixi, Bobur va boburiylar sulolasi faoliyati, uning butun jahon davlatchilik tarixidagi beqiyos o‘rni borasidagi “iqrorlari”ni ko‘plab misollar orqali dalillaydi. Olim nazarida O‘zbekiston zamini qadimdan dunyoga juda ko‘p buyuklarni yetishtirib bergan diyor. Bu xalq jahon tamadduni rivojiga katta hissa qo‘shgan, ayniqsa, ilm-fan sohalarida ko‘plab haqiqatlarni isbotlab bergan zamindir.

F.Kardiniga ko‘ra tarix ibrat ko‘zgusi, buyuk mualllim, ilm, ma’naviyat va tarbiyadir. Shu bois ham u o‘z fikrlarini boburona uslubda, ya’ni ro‘y-rost, ochiq-oydin ruhda bayon etadi. Tarix, o‘tmishdan saboq olish, undagi xatoliklarni takrorlamaslikka, dunyoga ma’naviyat va ma’rifat ulashgan xalqlar va ularning buyuk ajdodlariga hurmatda bo‘lishga chaqiradi. Hindistondagi “o‘zga Renessans izlari” va unga buyuk Rim – Italiyada bo‘lgan munosabat xususida to‘xtalar ekan, u o‘z xalqining shu paytga qadar Hindiston va Turon zamindagi millatlarga past nazar bilan qarashganini, aksar holatlarda ularga nohaq zulm qilinganini, o‘zga xalqlarga faqat boylik manbasi sifatida ko‘rilgani va bu katta xato bo‘lganligini afsus bilan yozadi: “Biz hatto o‘z jinoyatlarimizni tezroq yashirish va o‘zimizni oqlash uchun “tarixi yo‘q xalqlar” degan soxta tushunchani o‘ylab topdik. Holbuki, biz ushbu millatlardan zo‘rlik bilan tortib olgan boyliklar aslida ularning haqiqiy, asl va nihoyatda behisob xazinalarining yuzaki, tashqi bir qismi edi, xolos”.

Shubhasiz, Bobur va uning asarlari, jumladan, “Boburnoma” dunyoviy asar. Ammo uning tarjimalari haqida yaxlit, mukammal tadqiqot ishlari kam. O‘zga tillarga qilingan tarjimalarning saviyasini aniqlash, ularni o‘zaro qiyoslab o‘rganish orqali asarning ilmiy qimmatini belgilash o‘zbek xalqining jahondagi boshqa xalqlar bilan adabiy-madaniy aloqalarini o‘rganish nuqtayi nazaridan ham muhimdir.

Bizningcha, qomusiy asar “Boburnoma”ning italyancha va qozoqcha tarjimalari ham shunday ulug‘ maqsadga xizmat qiladi. Bu o‘zbek, qozoq va italyan xalqlari o‘rtasidagi azaliy hamkorlikning bugungi kundagi ko‘rinishi, mamlakatlar o‘rtasidagi o‘zaro ilmiy-tarixiy va madaniy aloqalarning yangi bosqichga chiqayotganligining yaqqol ifodasidir.

Adabiyotlar

Otajonov, N., Hoshimova, D. 2010. *Boburnoma – Sharq elchisi.* Toshkent.

Zahir ad Din Muhammad Bobur. *Boburnama.* 2023. Italya: Sandro Teti Editore.

Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi (ikkinchi nashr) 2016. Toshkent.

Zahiriddin Muhammad Bobur. *Babirnama.* 2022. Olmaota: Nurli olam.

Zahiriddin Muhammad Boburning jahon madaniyati tarixida tutgan o‘rni / Xalqaro ilmiy anjuman materiallari. 2012. Toshkent: O‘qituvchi, NMIU.

Zaxiriddin Muxammad Babur. 2016. *Baburidы.* Bibliografiya. Moskva.

ZAHÎRÜDDÎN MUHAMMED BABÜRÜN "BABURNAME" ESERİNİN TÜRKÇE'YE KATKILARI

Prof. Dr. Elçin İbrahimov*

Özet

Türk dünyası tarihinde önemli rol oynamış bir devlet adamı olmanın yanında aynı zamanda Çağatay Türkçesiyle nazım ve nesir sahasında da muhteşem eserler veren Babür Şah, Türk edebiyatı tarihinin unutulmaz ediplerinden birisidir. Babür'ün oldukça hareketli geçen bir hayatını da içinde kaleme aldığı Babürname, Türk edebiyat tarihinin en kayda değer eserleri arasında yer alır. Çağatay Türkçesi ile kaleme alınan Baburname Türk Edebiyatı'nın pek çok dile tercümesi yapılan eserlerindendir.

Eserde Babür Şah'ın 1494 yılında Fergana'da tahta çıkışından 1524 yılına kadar yaşadıklarını anlatır. Baburname "Vekayı, Vekayıname, Babüriyye, Tüzük-i Babüri" gibi isimlerle de bilinir. Eserde Babürşah'ın siyasi iktidarını koruma ve yeni siyasi birlikler kurma yolunda attığı adımlar ve verdiği mücadeleler kendi dilinden anlatılır. Olaylar her yıl bir fasıl olacak şekilde ayrı ayrı anlatılmıştır. Fakat eserin belli kısımları eksiktir. Bu eksikliğin sebebi ise bilinmemektedir. Eserde sadece tarihi bilgiler değil, yaşanılan coğrafyanın etnik ve kültürel bilgileri, demografik yapısı, coğrafi yapısı, bitki ve hayvan türleri de bulunmaktadır.

Açar sözler: *Zahîrüddîn Muhammed Babür, "Baburname", Türkçe, Türk dünyası, Çağatay Türkçesi, Türk edebiyatı.*

CONTRIBUTIONS OF ZAHIR AD-DIN MUHAMMAD BABUR'S WORK "BABURNAMA" TO TURKIC

Annotation

Babür Shah, who not only was a statesman who played an important role in the history of the Turkish world, but also produced magnificent works in the field of verse and prose in Chagatai Turkish, is one of the unforgettable writers in the history of Turkish literature. Babürname, which Babür wrote during a very active life, is among the most notable works in the history of Turkish literature. Baburname, written in Chagatai Turkish, is one of the works of Turkish Literature that has been translated into many languages.

In the work, he describes Babür Shah's experiences from his accession to the throne in Fergana in 1494 until 1524. Baburname is also known by names such as "Vekayı, Vekayınama, Babüriyye, Tüzük-i Babüri". In the work, the steps taken and the struggles of Babürşah towards preserving his political power and establishing new political unions are described in his own language. The events are described separately, with one chapter for each year. However, certain parts of the work are missing. The reason for this deficiency is unknown. The work contains not only historical information, but also ethnic and cultural information, demographic structure, geographical structure, plant and animal species of the geography in which we live.

Key words: *Zahir ad-Din Muhammad Babur, "Baburnama", Turkish, Turkish world, Chagatai Turkish, Turkish literature.*

* Prof.Dr. Azerbaycan Diller Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Merkezinin Müdürü, E-posta: elchinibrahimov85@mail.ru

Giriş

Orta Asya halklarının tarihinde Timurlu döneminin (XIV - XV yüzyıllar) kültürü özellikle öne çıkıyor. Bu dönemde bilim ve kültür çeşitli alanlarda gelişti, dünyaca ünlü bilim adamları yetişti.

O döneme ait şahsiyetlerden biri de zengin bir yaratıcı mirasa sahip olan şair, yazar, tarihçi, coğrafyacı, etnograf, ansiklopedik düşünceli ve uzak Hindistan'da Büyük Türk İmparatorluğunu kuran devlet adamı Zahirüddin Muhammed Babur'dur.

Babürlü Devleti'nin kurucusu olarak tarihe geçen Zahîrüddîn Muhammed Babür, 1483'te Fergana'da doğdu. Baba tarafından Timur'a, anne tarafından ise Çağatay nesline dayanan Babür, on iki yaşındayken babasının ölümü üzerine tahta geçti. Bölgedeki siyasi karışıklıklardan dolayı yeteri kadar destek bulamayan Babür, Özbeklerin lideri olan Şeybânî Han karşısında yenik düşerek Türkistan'ı terk etmek zorunda kaldı. O, karşılaştığı zorluklardan yılmadan, önce Kabil, sonra da Hindistan'a geçerek Türk varlığını ve adını Güney Asya tarihine altın harflerle yazdı. 1526'da Panipat Savaşında İbrahim Lodi'yi yenerek Hindistan'da Babürlü Devletinin temellerini atan Babür Şah, yaşamının son bulduğu 1530 yılına kadar bu yeni devletin temellerini sağlamlaştırmaya çalıştı. Türkistan'dan Hindistan'a kadar uzanan bir yaşam serüvenine sahip olan Babür Şah'ta, bir hükümdarda aranan özellikleri fazlasıyla görmek mümkündür. Savaşçı, devlet adamı, âlim, yazar, şair, musikişinas, peyzaj mimarlığı gibi pek çok özelliklere sahip olan Babür Şah, aynı zamanda dinî ve vicdanî yönüyle de tarih sahnesinde yerini aldı. Ondaki il tutma ve devlet kurma kabiliyetinin yanı sıra ruhundaki manevi yönünün de oldukça güçlü olduğunu görmek mümkündür. Babür, at sırtında seferlerden seferlere koşarken ya da devlet işlerinden fırsat bulduğu zamanlarda, yanından ayırmadığı not kâğıtlarına yazmayı da ihmal etmedi. Bu güçlü hükümdar, Vekâyî, Dîvân, Risâle-i Arûz, Der Fıkh-ı Mübeyyen ve Risâle-i Vâlidiyye Tercümesi gibi eserleri kaleme alarak tarihe birer armağan bıraktı.

Eserin 1494-1503 yılları arasındaki ilk kısmı Babür Şah'ın tahta çıktığı Fergana'da geçmektedir. Babür Şah'ın Semerkant Seferi ve Özbek Hanı Şeybani Han'ın kendi ülkesine yaptığı saldırılar eserde detaylı şekilde anlatılmıştır. 1504-1520 yılları arası ise Kabil'de geçmektedir. Özbek istilası sonucu yurdundan olan Babür yeni siyasi ittifaklar kurma mücadelesine başlamıştır. Eserde hem Fergana, hem de Kabil şehirleri detaylı bir şekilde anlatılır. 1520 sonrası ise Hindistan'da geçmektedir. Babür artık Hindistan-Türk İmparatorluğu'nu kurmuştur. Olayların Babür Şah'ın kendi dilinden anlatılması sebebi ile otobiyografi olarak da kabul edilmektedir. Babür Şah bu eserini yalın bir dil ile vermiş olmakla birlikte, eser doğru bilgiler içermektedir. Gerçekçi bir anlatıma sahiptir. Verilen bilgiler kulaktan dolma bilgiler değil, gözleme dayanan bilgilerdir.

Baburname'nin asli şekli elde olmadığı için neden ileri geldiği anlaşılamayan bu durum üzerinde, Bâbür'ün aradaki yılları yazmaya vakit bulamadığı, yahut utanıp anlatmaktan çekindiği hususlar olduğu yolunda inandırıcı olmaktan uzak bir kısım görüş ve ihtimaller ileri sürülmüştür. Bugün metinleri kayıp gözüken bazı yılların esasında yazılmış olduklarına dair ipuçları bulunmaktadır. Eserde eksik yıllara ait vak'alar, Bâbür'ün yeğeni ve Bâbürnâme'yi tam şekliyle görmüş olan Mirza Muhammed Duglat'ın Târîẖ-i Reşîdî'sindeki hâtıraların yardımıyla büyük ölçüde tamamlanabilmektedir.

Bâbürnâme'nin mihverini her yılın ayrı bir fasıl halinde anlatılır. Bâbür'ün siyasî iktidarını koruma ve yeni siyasî birlikler kurma yolunda yaptığı mücadeleler teşkil

eder. Bu muhtevası ile Bâbürnâme kendiliğinden üç bölüme ayrılmaktadır. Bu üç safhada da Bâbür vak'aları bir mekân bağlantısı içinde ele alır. 1494-1503 yılları arasındaki zamanın teşkil ettiği ilk bölüm, Bâbür'ün kendi memleketi Fergana'da geçen hadiseleri nakleder. Fergana ülkesini tanıtan geniş bilgiden [Vekāyi', I, 1-5] sonra babası Ömer Şeyh Mirza ile Bâbür'ün her iki amcası Sultan Ahmed Mirza ve Sultan Mahmud Mirza'nın hal tercümeleri ve yaptıkları işlerle Baysungur Mirza'nın mücadelelerinin yer aldığı bu bölüm, Bâbür'ün Semerkant üzerine giriştiği seferleri ve bütün ülkeyi istilâ eden Özbek Sultanı Şeybânî Han'a (Şeybak Han) karşı mağlûbiyetle neticelenen mücadelelerini içine almaktadır. Sahne olduğu hadiselerle ilgili olarak başlı başına bir fasıl halinde ayrıca Semerkant'ın da coğrafî ve sosyal bir tablosu verilir.

Eser her şeyden önce bir otobiyografi olmakla beraber, muhteviyatı dolayısıyla gerek edebî nevi, gerekse mahiyeti bakımından çok yönlülük ve değişkenlik gösterir. İlkin hâtırat olarak başlamışken daha sonraki kısımlarına gelindiğinde yaşananların günü gününe veya araya fazla zaman mesafesi girmeden yazılmasıyla günlük (diary) şeklini alır; ülkeden ülkeye yapılan yolculuk ve seferlerde baştan geçen ve görülenlerin anlatıldığı sayfalarında ise bir seyahatnâme olur; büyük bir dikkat ve ehemmiyetle verdiği etraflı bilgiler, bir noktada ona âdeta bir coğrafya, etnografya, botanik, zooloji, nihayet bir folklor ansiklopedisi görünümünü verir. Bütün devri ve çevresiyle Sultan Baykara'yı anlatırken bir tarih metninden farksızlaşır; şairlere ve meşhur şahsiyetlere ayrılmış bazı sayfalar ise herhangi bir şairler tezkiresinden veya bir tabakat kitabından çıkmış gibi görünür. Eserin baştan ilk dört faslı Timurlular devrinin bir Mâverâünnehir tarihi gibidir. Eserin bir başka meziyet ve değeri sadece samimiliğinden, vak'aları doğru anlatmasından ibaret değildir. Bâbür yalnız başından geçenleri ve tarihî çaptaki hadiseleri anlatmakla kalmamış, onu sırf bir vak'alar dizisi olmaktan öteye götüren geniş dikkatleriyle eserine bir muhteva derinliği kazandırmış, müşahedeci bir zihniyetle çevresindeki insanları, gidip gördüğü yeni ülkeleri belirtilmeye değer yönleriyle eserinde canlı levhalar halinde aksettirmesini bilmiştir.

Özellikle Bâbür'ün gittiği ve gördüğü yerlerdeki tabii ve coğrafî çevreyi de aynı realist ve müşahedeci zihniyetle eserinde aksettirebilmektedir. O kuvvetli dikkatiyle çevresinde gördüğü her şeye alâka gösterir. Gittiği bir ülkeyi coğrafî durumu, iklimi, şehirleri, binaları, sanat âbideleri, idarî teşkilâtı, halkının örf ve âdetleri, insanların karakterleriyle, nihayet bölgedeki bitki ve hayvanlara varıncaya kadar bütünü ile tanıtmaya çalışır. Fergana, Mâverâünnehir, Kâbil ve Hindistan Bâbürnâme'nin sayfalarında bütün bu özellikleriyle yerlerini almışlardır. Bîrûnî'den sonra başka hiçbir müellifin Bâbür kadar Hindistan'ı başarılı şekilde anlatamadığını söyleyenler bile vardır.

Bâbürnâme'yi sevimli ve okuyucuya yakın kılan meziyetlerinden biri de konuşur gibi rahat ifadesindeki sadelik ve tabiiliğin yarattığı hususi güzellik, süse ve gereksiz kelime oyunlarına kaçmadan söylemek istediğini en az kelime ile canlandırmasını bilen yalın ifade kudretidir. Kullandığı sözlerin tek başına bütün bir Çağatay lehçesi lugatını kuracak kadar zengin kadrosu, olay ve varlıkların en belirleyici taraflarını yakalayan olgun ve çok güzel işlenmiş dili ile Bâbürnâme Çağatay edebiyatında nesrin şaheser seviyesine yükseldiği bir zirve olmuştur. Bâbürnâme üslûbunun bu tarafları ile Nevâî'nin nesrinden çok ileridedir.

Sonuç olarak Zahireddin Muhammed Babur ve yaratıcı çocukları Kamran Mirza ve Gülbadam Beyim'in yanı sıra Muhammed Salih, Meclis ve Paşa Hoca gibi yazarların yaratıcılıklarının Özbek geleneklerinin gelişmesine ivme kazandırdığı söylenebilir. 16.

yüzyılda edebiyat. Bu önemli isimlerin yazdığı eserler, Alişir Navai'den sonra Özbek edebiyatı hazinesine değerli katkılardır.

Son yıllarda Azerbaycan'ın ilim ve edebiyat ortamında Z.M. Babur'un eserlerine olan ilgi arttı, daha spesifik olarak onun ana eserleri - "Divanı"ndan örnekler (profesör Ramiz Askar tarafından) ve "Baburnama" anı kitabı Azerice'ye çevrildi. iki ayrı tercümede (Ramiz Askar ve Fuzuli Gözalov'un profesörleri), edebi kişilik ve miras, bilimsel-teorik bir sorun olarak sunuldu.

Kaynakça

Arat, Reşit Rahmeti. 1987. *Vekâyî: Bâbür'ün Hâtırâtı.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Asker, R. 2011. *Baburname*. Bakü.
Akün, Ö. F. *Baburname*. (i.t. 2023). https://islamansiklopedisi. org.tr/baburnam
Binnetova, A. Ü. *Zahirəddin Məhəmməd Babur XVI əsr özbək ədəbiyyatı*. 525-ci qəzet.- 2018.- 19 aprel. - S. 8.

"BOBURNOMA" TADQIQOTLAR OBYEKTI SIFATIDA

Marg'uba Abdullayeva Dusmiratovna*

Annotatsiya

Maqolada "Boburnoma" asarining o'rganilish tarixiga nazar tashlangan. "Boburnoma"ning tarjimalari tahlili amalga oshirilgan. Qomusiy asarning tarixiy, badiiy va til jihatdan o'rganilishiga bag'ishlangan tadqiqotlar mohiyati va yutuqlari e'tirof etiladi. Dissertatsion tadqiqotlar o'rganilib, muhim nazariy xulosalar chiqarilgan. "Boburnoma"ni keng miqyosda ilmiy o'rganish va targ'ib qilish bo'yicha takliflar o'rtaga tashlanadi.

Kalit so'zlar: *Zahiriddin Muhammad Bobur, "Boburnoma", o'rganilishi, ilmiy tadqiqot, qomusiy asar, tahlil, tarjima, adabiyotshunoslik obyekti, tarixiy nasr.*

"BOBURNAMA" AS AN OBJECT OF RESEARCH

Annotation

The article discusses the history of the study of "Baburnama". The analysis of the translations of "Baburnama" was carried out. The essence and achievements of studies devoted to the historical, artistic and linguistic study of the encyclopedic work are recognized. Dissertation research was studied and important theoretical conclusions were made. Proposals for a large-scale scientific study and popularization of "Baburnama" are presented.

Key words: *Zahiriddin Muhammad Babur, "Baburnama", research, scientific research, encyclopedia, analysis, translation, object of literary criticism, historical prose.*

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zbek ilm-fani va madaniyatida munosib o'rin tutadi. U o'zining qisqa (1483-1530) umri davomida yirik adabiy-badiiy meros yaratdi va mustahkam hokimiyat o'rnatishga muvaffaq bo'ldi. Zahiriddin Muhammad Bobur

* Alisher Navoiy nomidagi ToshDO'TAU, filologiya fanlari doktori, professor. margubaabdullayeva507@gmail.com

nafaqat nazmda, balki nasrda ham o‘zining iqtidorini ko‘rsata olgan ijodkordir. Hozirgacha dunyo adabiyotida munosib o‘rin tutib kelayotgan “Boburnoma” tarixiy-memuar asari adabiyotshunoslikning muhim obyekti sifatida diqqatga sazovordir.

“Boburnoma” orqali biz XV asr oxiri XVI asr boshlaridagi O‘rta Osiyo, Afg‘oniston, Hindiston xalqlari tarixi, geografiyasi, etnografiyasiga doir qimmatli ma’lumotlarni o‘rganamiz. Bobur hayoti va ijodini o‘rganish o‘z davridayoq boshlangan edi. Ayniqsa, “Boburnoma” asarining o‘rganilishi uzoq tarixga ega.

Otasi vafotidan keyin (ya’ni 1555-yilda) Humoyun Bobur ijodiga alohida e’tibor qaratadi. Keyinchalik esa Akbarshohning bo‘yrug‘i bilan “Boburnoma” fors tiliga tarjima qilinadi. Akbarshohning bundan maqsadi Abu Fazl tomonidan yaratilayotgan “Akbarnoma”ni yozishda “Boburnoma”dan foydalanish edi. 1589-yilning noyabr oyida tarjimon Abdurahim Xoni Xonon “Boburnoma”ni tarjima qiladi.

Hindistonlik bobur shunos olim G.N.Pant “Indiya” jurnalining 1984-yil 4-sonida quyidagi muhim ma’lumotni keltiradi. Jahongir o‘z tarjimayi holida 1607-yilda Boburning muborak qo‘llari bilan (ya’ni turkiy tilda yozilgan) “Boburnoma”ni o‘rganganligini aytadi. Shundan buyon qo‘lyozmaning turkiy tildagi nusxasi haqida hech narsa ma’lum emas” [Pant 1984, 3]- deb ko‘rsatadi.

1813-yilga kelib esa Erskin “Boburnoma”ni forschadan inglizchaga o‘giradi va 1826-yili “Bobur yodnomalari” nomi bilan nashr ettiradi. “Boburnoma”ni dunyoga tanitishda turkolog olim N.I.Ilminskiyning xizmatlari katta ahamiyatga ega. 1857-yili u “Boburnoma”ni Qozonda tipografiya yo‘li bilan nashr ettirdi. 1905-yilga kelib, ingliz orientalistlaridan A.Beverij xonim “Boburnoma”ni Haydarobod qo‘lyozma nusxasi asosida nashr qildiradi. G.N.Pantning ma’lumot berishicha, Annet Beverij “Boburnoma”ning turkiy tildagi nusxasini 1900-yilda topishga muvaffaq bo‘lgan. Biroq bu nusxalar tekshirib ko‘rilganda, shu narsa ma’lum bo‘ladiki, mazkur nusxa taxminan 1700-yillarda qilingan ko‘chirma ekan [Pant 1984, 3]. Bu topilma hozirgi kunda Haydaroboddagi Salar Jang muzeyida saqlanayotgan Haydarobod nusxasidir [Zohidov 1958].

“Boburnoma”ning Qozon va London nusxalariga asoslanib 1989-yilda P.Shamsiyevning so‘z boshi bilan “Boburnoma” qayta nashr etildi. 1960-yilda “Boburnoma”ning ilmiy nashri yuzaga keldi. Shundan keyin Bobur ijodini turli jihatdan tadqiq etish boshlandi. Ko‘plab nomzodlik va doktorlik ishlari yoqlandi, risola va ilmiy maqolalar chop etildi.

Shuningdek, yaponiyalik mashhur sharqshunos olim, professor Eyji Mano Bobur va boburiylar haqida chuqur ilmiy tadqiqotlar yaratdi. U to‘rt jilddan iborat ilmiy asarlarini Kiota shahrida nashr ettirdi.

“Bu asarlarning qisqacha mundarijasi quyidagicha:

Birinchi jild – arab imlosidagi “Boburnoma”ning tanqidiy matni;

Ikkinchi jild – “Boburnoma” matnida ishlatilgan barcha turkiy so‘zlarning alfavit tarzida joylashtirilgan ko‘rsatkichlarining mufassal izohi;

Uchinchi jild – “Boburnoma”ning yapon tiliga qilingan annotativ (qisqacha mazmuni) tarjimasi;

To‘rtinchi jild – muallifning “Bobur va uning davri” monografiyasi.

Agar dastlabki uch jild bevosita “Boburnoma” haqidagi filologik izlanishlar mahsuli bo‘lsa, to‘rtinchi jildda Bobur yashagan XV-XVI asrlarda Markaziy Osiyoda yuz bergan turli voqealar tarix va filologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

“Bobur va uning davri” asari to‘rt qismdan iborat: birinchi qismi Bobur va “Boburnoma”asari haqida; ikkinchi qism boburiylar va “Tarixi Rashidiy” asari haqida; uchinchi qism Temur va temuriylar tarixi haqida; to‘rtinchi qismi esa qo‘shimchalardan iborat” [Eyji Mano 2003, 3]. Eyji Mano chuqur izlanishlarining samarasi ularoq 1996-yilda “Boburnoma”ning yapon nashri yuzaga keldi. Muallif tarjima jarayonida asarning Xaydarobod qo‘lyozmasi va I.Ilminskiy tomonidan tayyorlangan Qozon nashridan foydalangan.

S.Azimjonova 1969-yilda “Gosudarstva Bobura v Kobule i Indii” [Azimjonova S. 1969, 58] mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yozdi. Unda boburiylar davlatining tashkil topishi haqidagi yangi ilmiy ma’lumotlarni beradi.

L.Xo‘jayeva [Xodjayeva 1985, 194] tadqiqotining ilmiy yangiligi nafaqat “Boburnoma”ning rus tiliga tarjimasi ilk bor o‘rganilayotganligi, balki tarjimaning ko‘p qirraliligida, tarixiy voqealarning tizimli tahlili berilganligida hamda uning nazariy va qiyosiy tomonlari ochib berilganligi bilan belgilanadi. Tadqiqotdagi o‘ziga xos yangilik arxiv va boshqa manbalardan olinayotgan boy materiallarning borligi bilan ham bog‘liqdir.

“Boburnoma”ni adabiyotshunoslik va tarjimashunoslik nuqtayi nazaridan o‘rgangan S.Shukrullayev [Shukrullayev 1989, 171] asarning inglizcha tarjimasida muallif va tarjimon mahoratini qiyosiy tahlil etadi. Asliyat va tarjimaning bunday qiyosiy tahlili “Boburnoma”ning badiiylik jihatini chuqurroq o‘rganish imkonini yaratadi.

A.Ibrohimov “Boburnoma”dagi hindcha so‘zlar tadqiqi” mavzuidagi nomzodlik dissertatsiyasida asarda 412ta hindcha so‘zlar mavjudligini aniqlaydi. “Boburnoma”ning asliyat va hozirgi nashrlarini qiyoslab, hindcha so‘zlarning imlosi to‘g‘risida fikr yuritadi. Tadqiqotda 411ta hindcha so‘zdan 303 tasining imlosi o‘zgartirilgan. Qolgan 108ta so‘z (25,7%) imlosining to‘g‘riligi esa ilmiy-nazariy asoslab berilgan [Иброҳимов 2001, 27]. “Boburnoma”da aniqlangan 412 ta urdu, hind so‘zlarini 7 turkumga ajratib tasniflaydi. Hayvon nomlari 26 ta, o‘simlik nomlari 39 ta, vazn va o‘lchov birlik nomlari 19 ta, fasl va hafta nomlari 19 ta, shaxs nomlari 65 ta, jo‘g‘rofiy nomlar 206 tani tashkil qiladi. Boburning o‘zi tuzgan devonida ham urdu tilida she’r mavjud.

Qamar Rayis [Райис 2007, 64]ning Bobur hayoti va ijodiga bag‘shlangan monografiyasida Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsiyati va insoniy fazilatlari, ichki dunyosi haqida fikr yuritiladi. Boburning shijoatliligi, epchilligi, irodaliligi, ochiq ko‘ngilligi, tantiligi, insonparvarligi, hayotsevarligi, pokiza qalb egasi, husn va go‘zallik shaydosi ekanligi tahliliy qarashlarda berib o‘tiladi. Kitob “Bobur hayotining ilk davri”, “Sinovlarda toblangan iroda”, “Din va darvishlarga e’tiqod”, “Romantik xayollar og‘ushida”, “Ishrat uyin obod qil”, “Dunyoviy va insoniy husn shaydosi” kabi qismlardan iborat.

Jahon bobur shunosligida birinchi marta “Boburnoma” kabi adabiy-tarixiy, jo‘g‘rofiy-etnografik qomusiy obidaning to‘rtta inglizcha tarjimasi qiyosan o‘rganildi. Bu tarjimalarning har biriga xos xususiyatlari aniqlab berildi. N.Otajonovning [Отажонов 1994, 290] mazkur tadqiqotida tarjimadan tarjimaga asliyat (original) mazmunining to‘laroq ifodalanib borgani, ilmiy-tanqidiy hamda tarjimaviy vorislik an’analari qaror topgani va chuqurlashgani, buning oqibatida ilmiy-badiiy aniqlikning ortib borishi ko‘rsatib beriladi.

Yaqin yillarda Z.Teshaboyeva tomonidan “Boburnoma” asari tarjimalarining qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan tadqiqoti yaratildi [Тешабоева 2018, 160]. Mazkur tadqiqot “Boburnoma” va undagi frazeologik birliklarning J.Leydin va U.Erskin, A.Beverij va V.Tekston tomonidan ingliz tiliga qilingan tarjimalari va tarjima adekvatlariga bag‘ishlanadi. Asliyat va tarjimalar orasidagi farqlar va muqobil tomonlari tahlil etiladi.

“Boburnoma” adabiyotshunoslik obyekti sifatida ham muhim ahamiyatga ega. Shoh Bobur, vazir Navoiy, ular saroyidagi tarixchi olim Xondamir, davlat mansablaridan yiroq Vosifiyning jamiyatdagi mavqei, adiblar ijodiga qaysi darajada ta’sir etgani, ularning o‘z zamondoshlariga munosabati, badiiy mahorati va hayotni real tasvirlashi bilan bog‘liq tahlillar H.Qudratillayev [Қудратуллаев 1998, 355]ning tadqiqotida o‘z ifodasini topgan.

Mustaqillikning keyingi yillarida Zahiriddin Muhammad Bobur haqida ko‘plab monografiya va risolalar nashr etildi. Jumladan, G‘aybulloh Assalom, Ne’matulla Otajonning “Jahongashta “Boburnoma” (1996); R.Vohidovning “Biz bilgan va bilmagan Bobur” (1999); A.Ibrohimovning “Boburnoma” – buyuk asar” (2000); Sayfiddin Jalilovning “Bobur va Yuliy Sezar” (2001); Y.Ishoqovning “Naqshbandiya tariqati va o‘zbek adabiyoti” (2002); Azizxon Qayumov, Saidbek Hasanovning “Bobur ijodiyoti” (2007), I.Adizova “So‘zumni o‘qub anglag‘aysen o‘zumni” (2008) monografiya va risolalari nashr etildi.

Z.Mashrabov “Bobur va Yuliy Sezar” kitobi haqida shunday yozadi: “Muallifning ushbu kitobi ikki buyuk davlat arbobining hokimiyatni qo‘lga kiritishdan maqsadi, bu yo‘ldagi kurashlari, harbiy mahorati, diplomatiyasi, siyosatchiligi, shuningdek, oilaviy hayoti, do‘stlarga va raqiblarga munosabati va eng muhimi, tarixiy shaxs sifatidagi fazilatlari qiyosiy tahlil etilgan ijodiy urinishlardandir” [Жалилов 2001, 5].

“Bobur ijodiyoti” monografiyasida dastavval, Boburning shoh asari “Boburnoma”ning qisqacha mazmuni bayon etilgan va asarning mohiyati ochib berilgan. Istiqlol va bobur shunoslik haqida atroflicha mulohazalar berilgan. Shuningdek, Bobur she’riyati, ilmiy asarlari “Risolai aruz” va “Mubayyin” to‘g‘risida ma’lumotlar mavjud. Mazkur monografiya Bobur ijodiyoti haqidagi yangi materiallar bilan boyitilgan o‘ziga xos tadqiqotdir.

H.Boltaboyev [Болтабоев 2004, 192] “Mumtoz so‘z qadri” kitobida “Boburnoma”dagi yozilmagan sahifalarni to‘ldiruvchi manbalar haqida fikr yuritadi. “Boburnoma”ning yozilmagan sahifalarini sababini sharhlash emas, balki boshqa manbalar orqali qayta tiklash muhim masala ekanligini ta’kidlaydi.

Q.Ergashevning “Boburnoma” asari haqidagi ilmiy izlanishlari ham muhim ahamiyatga ega. U “Boburnoma”dagi o‘zgacha noma” maqolasida yapon nashri haqida o‘zining tanqidiy qarashlarini bayon qiladi. Bu nashrdagi ko‘plab chalkashliklarni ilmiy-izohli asoslashga erishadi. Q.Ergashev “Bu so‘zning tafsili budurkim. (“Boburnoma”ning tanqidiy nashrini yaratish yo‘lidagi izlanishlar); “Bir muhr mojorasi”, “Boburnoma”da xronotop masalasi” kabi ko‘plab maqolalarida “Boburnoma” asarining o‘ziga xos jihatlarini yoritib beradi [Эргашев Қ. 1997, 3].

Oldingi tadqiqotlardan bir muncha farqli ravishda bizning tadqiqotda [Abdullayeva 2008, 154] muallif “men”ining tarixiy voqealarga, tarixiy shaxslarga munosabatida tutgan o‘rni va ahamiyati, muallifning keng dunyoqarash, yuksak idrok va qobiliyat sohibi ekanligi tahlil va tadqiq etiladi. “Boburnoma”muallifining badiiy mahorati, uslubining o‘ziga xos va an’anaviylik xususiyatlari o‘rganiladi.

I.Sulaymonovning “Boburnoma”da g‘olib va mag‘lub shaxs ruhiy holatining badiiy tasviri” [Sulaymonov 2020, 280] mavzusidagi tadqiqotida “Boburnoma” voqealari tasvirida o‘z davrining ijtimoiy-siyosiy hayotida ko‘zga ko‘ringan alohida shaxslarning mavqei birinchi planga ko‘tarilgani, xarakterlar yaratishdagi ranginlik, g‘olib va mag‘lub shaxs ruhiy holatini tasvirlashdagi betakrorlik, tasvir etilgan ziddiyatlar zamiridagi jasorat va qo‘rqoqlik, mardlik va xiyonat, g‘oliblik shukuhi va mag‘lublik iztirobi o‘rin almashib turishi ilmiy tahlilga tortiladi. Tarixiy shaxslar ruhiyatidagi murakkab holatlar, psixologik jarayonlar, qahramonlar ma’naviy olami yoritilgan muammolar tadqiq etiladi.

S.Ne’matovaning “Boburnoma” talqinlari” [Ne’matova 2021, 160] nomli monografiyasida asardagi umuminsoniy qadriyatlar, Bobur she’rlarida ijodkor shaxsining aks etishi va g‘oyaviy mazmuni haqidagi tahlillar o‘rin olgan.

Kuzatishlarimiz yakunida shunday xulosa qilish mumkinki, “Bobirnoma” turli mavzudagi tadqiqotlarga obyekt bo‘lib xizmat qilgan. Izlanishlar natijasida muhim ilmiy-nazariy qarashlar shakllangan, asarning tarixiy, badiiy, etnografik, qomusiy jihatlari asoslangan. Shunga qaramasdan Bobur hayoti va ijodini, xususan, “Boburnoma” asarini o‘rganish borasida bugungi kunda qilinishi zarur bo‘lgan vazifalar mavjud. Jumladan:

1. “Boburnoma”ning yo‘qolgan qismlarini boshqa tarixiy manbalar orqali qayta tiklash;
2. Hindistonda boburiylar davrida yaratilgan turkiy asarlarni ilmiy jihatdan o‘rganish;
3. “Boburnoma”ning mukammal tanqidiy matnini yaratish;
4. “Boburnoma” ensiklopediyasini tuzish;
5. “Boburnoma” asarini o‘qitish metodikasini ishlab chiqish;
6. “Boburnoma” tili bo‘yicha maxsus lug‘at yaratish;
7. “Boburnoma”dagi joy nomlari, o‘simliklar va hayvonot dunyosi bo‘yicha izohli lug‘atlar tuzish;
8. Boburning bolaligi, shaxsiyati, hukmdorlik faoliyati, Boburning ma’naviy jasorati bo‘yicha maxsus badiiy filmlar yaratish, vedioroliklar tayyorlash.

Bu muhim vazifalar O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi [2023-yil 25-yanvar, PQ-20-son] qarorida ham alohida qayd etilgan. Umuman olganda, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma asari tarixiy-jo‘g‘rofiy va memuar xarakterda bo‘lib, muhim adabiy-badiiy xususiyatlarga ega. Bu qomusiy asarni kelajak avlodlarga aslicha yetkazish va keng jamoatchilikka targ‘ib qilish muhim vazifalardan biridir.

Adabiyotlar

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Buyuk shoir va olim, mashhur davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Bobur tavalludining 540 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-20-son qarori. 2023-yil 25-yanvar.

Абдуллаева М. 2008. *Тарихий асарлар бадииятининг қиёсий таҳлили.* Филол. фан. н. дисс. Тошкент.

Ne’matova S. 2021*. “Boburnoma” talqinlari.* Toshkent: Qamar-media.

Сулаймонов И. 2020. *“Бобурнома”да ғолиб ва мағлуб шахс руҳий ҳолатининг бадиий тасвири*. Филол. фан. док. дисс. Самарқанд.

Азимжонова С. 1969. *Государства Бабура в Кабуле и Индии:* Автореф. дисс. канд. филол. наук. Ташкент.
Болтабоев Ҳ. 2004. *Мумтоз сўз қадри.* Тошкент: Адолат.
Зоҳидов В. 1958. “Бобурнинг адабий фаолияти”. *Ўзбекистон маданияти* газетаси. 1958. 12 апрель; “Бобурнинг фаолияти ва адабий-илмий мероси ҳақида”. *Шарқ юлдузи* 11.
Иброҳимов А. 2001. *“Бобурнома”даги ҳиндча сўзлар тадқиқи*. Филол. фанлари номзоди дисс. автореф.
Қамар Райис. 2007. *Бобур шахсияти ва шеърияти*. Урду тилидан Муҳайё Абдураҳмонова таржимаси. Андижон: Андижон нашриёт-матбаа.
Қаюмов А., Азимжонова С. 1959. *Бобур лирикаси.* Тошкент.
Қудратуллаев Ҳ. С. 1998. *“Бобурнома”нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили:* Филол. фанлари док-ри. дисс. Тошкент.
Отажонов Н. 1994. *“Бобурнома” жаҳон адабий жараёнида: қиёсий- типологик таҳлил.* Филол. фанлари док-ри дисс. Тошкент.
Пант Г.Н. 1990. “Бобурнома”. *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. 16 февраль, 3. Амир Файзуллаев таржимаси.
Жалилов Сайфиддин Ҳожи. 2001. *Бобур ва Юлий Цезар.* Тошкент: Янги аср авлоди.
Тешабоева З. 2018. *“Бобурнома”даги фразеологик бирликларнинг инглизча таржималари қиёсий таҳлили.* Тошкент: Фан ва технология.
Тешабоева З. 2021. *“Бобурнома”нинг лисоний жозибаси инглиз таржимонлари талқинида.* (Фразеологик бирликлар таржималар мисолида). Тошкент: Нодирабегим.
Ходжаева Л.У. 1985. *Проблемы перевода: характер, стиль и интерпретация текста «Бабурнаме» (литературоведческий аспект):* Дисс. канд. филол. наук. Ташкент.
Шукруллаев С.И. 1989. *Воссоздание художественного своеобразия. «Бобурнаме» в его английских переводах (Дж. Лейдена – У.Эрскина и А Бевериджа):* Дисс.канд. филол. наук. Ташкент.
Эйжи Мано. 2003. “Бобурнома” менинг тақдиримда”. *Халқ сўзи*. 14-февраль, 3.
Эргашев Қ. 1997. “Бу сўзнинг тафсили будурким... (“Бобурнома”нинг танқидий нашрини яратиш йўлидаги изланишлар)”. *Ўзбекистон адабиёти ва санъати*. 5-декабрь, 3. Тошкент.
Эргашев Қ. 1993. “Бобурнома”даги ўзгача нома”. *Меҳнат ҳафтаномаси* 20-август.

TÜRKIYE'DE BABÜR ARAŞTIRMALARI: DOKTORA VE YÜKSEK LISANS TEZLERI ÜZERINE BETIMSEL BIR ARAŞTIRMA

Ahmet Akalın*

Özet

Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Şah'ın kurduğu Babür İmparatorluğu başka bir isimlendirme ile Gürkani Devleti, tarihte kurulmuş 16 büyük Türk devletinden birisi olarak kabul edilmektedir. Bu yönü ile Babür'ün Güney Asya'da kurmuş olduğu bu devlet, araştırmacıların ilgisini çekmektedir.

Babür İmparatorluğunun Türk tarihindeki önemli yeri Türkiye'deki araştırmacıların çalışmalarına da yansımıştır. Türkiye'de Babür ve ondan sonra gelen oğulları ve torunları dâhil olmak üzere Babür Devleti hakkında üniversitelerde yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerinin sayısı, bu tezlerin yazıldığı anabilim dalları ve içerikleri merak konusu olmuştur. Bu araştırma, söz konusu tezlerin sayıları ve alanları ile sınırlandırılmıştır.

Bu çalışma dünya nüfusunun önemli kısmını oluşturan Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Afganistan gibi ülkeleri kapsayan bir imparatorluk kuran Babür ile ilgili akademik çalışmaların toplu olarak ortaya konulması bakımından önemlidir. Çalışmada Türkiye'de yazılan tezler hakkında nicel veriler sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmada yöntem olarak nitel araştırma tekniklerinden olan literatür taraması kullanılmış ayrıca Yükseköğretim Kurulunun internet sayfasındaki tez sorgulama özelliğinden faydalanılarak nicel veriler elde edilmiştir. Babür İmparatorluğuyla ilgili bu tezler sayıları, yıllara göre dağılımları, yüksek lisans veya doktora tezi olma durumları, yazılmış oldukları üniversiteler gibi başlıklar altında sınıflandırılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Babür, Gürkani Devleti, Babür İmparatorluğuyla İlgili Tezler.*

BABUR STUDİES İN TÜRKİYE: A DESCRİPTİVE STUDY ON PHD AND MASTER'S DİSSERTATİONS

Annotation

Babur Empire, founded by Gazi Zahir ad-Din Muhammad Babur Shah, also known as the Gurkani State, is considered one of the 16 largest Turkic states established in history. With this aspect, this state founded by Babur in South Asia attracts the attention of researchers.

In this context, the number of master's and doctoral theses written in universities in Turkiye about the Babur State, including Babur and his sons and grandsons after him, the departments in which these theses were written and their contents have been a matter of curiosity. This research is limited to the number and areas of the theses in question.

This study is important in terms of presenting the academic studies about Babur, who established an empire that includes countries such as India, Pakistan, Bangladesh and Afghanistan, which constitute a significant part of the world's population. In this study, it is aimed to present quantitative data about the theses written in Türkiye.

* Dr, PhD, RTÜK Strateji Geliştime Dairesi Başkanlığı, Üst Kurul Uzmanı, ahmetakalin@gmail.com

Literature review, which is one of the qualitative research techniques, was used as a method in the study and quantitative data were obtained by making use of the thesis query feature on the website of the Council of Higher Education (YOK). These theses are classified under titles such as the number of theses, their distribution by years, the status of being a master's or doctoral thesis, and the universities they were written in.
Key words: *Babur, Gurkani State, Dissertaions on the Babur Empire.*

Giriş

Gazi Zahirüddin Muhammed Babür Şah Emir Timur'un torununun torunu olarak Andican'da 1483 yılında dünyaya geldi. Gençliğinde Fergana Vadisi'nde ve Maveraünnehir'de egemenlik mücadelesi vermiş hatta bunda kısmen de başarılı olmuş olsa da istediği sonucu alamamıştır. Bunun üzerine Güney Türkistan dağlarına çekilmiş, topladığı ordu ile Afganistan üzerinden Hindistan'a girmiştir. Babür'ün Hindistan'da kurmuş olduğu devlet Frederick Starr'ın "Kayıp Aydınlanma" eserinde vurguladığı gibi Orta Asya'dan bilime, teknolojiye, yaşam tarzına, yemek kültürüne ve mimariye kadar pek çok alandaki yenilikleri Hindistan'a götürmüştür. Çok eski bir yerleşim yeri olan Hindistan'daki güzellikleri de Horasan ve İran'a kadar genişlemiş ülkesinin diğer topraklarına yaymıştır. Babür Şah'ın vefatından sonra Emir Timur'un soyundan gelmiş olan Orta Asya Türkleri 19. yüzyıl ortalarına kadar Hindistan'da hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu dönemde Türkler Hindistan'da mimariden, güzel sanatlara, edebiyattan savaş tekniklerine kadar farklı alanlarda Türk ve dünya tarihi açısından köşe taşı olacak pek çok eserler bırakmışlardır.

Babür'ün Hindistan'da kurmuş olduğu devlet Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanlığı forsunda yer alan 16 yıldızdan birisi ile temsil edilmektedir. Türkler için bu kadar önemli bir yere sahip olan Babür ve onun soyundan gelen mirzalar dönemi ile ilgili Türk akademi literatüründe çeşitli eserler ortaya çıkmıştır. Türkiye'de yayınlanan yüksek lisans ve doktora tezleri özelinde bu çalışmalar incelendiğinde hangi başlık ya da konular üzerinden Babürlülerin araştırılmış olduğuna yönelik daha aydınlatıcı verilere ulaşılmaktadır.

Yüksek Lisans Tezleri

Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Başkanlığı'nın internet sitesinde "Babür", "Bâbür", "Mughal" gibi anahtar kelimesi ile tez isimleri ve konular sorgulandığında 48 farklı yüksek lisans tezine ulaşılmıştır.

	Yüksek Lisans Tezinin Adı	Yılı
1	XVIII-XIX. yüzyıllarda Osmanlı-Babürlü münasebetleri	1998
2	Babür Şah ve Babürlü Devleti'nin kuruluşu	2001
3	Gazi Zahirüddin Muhammed Bâbur Mirza'nın eserlerindeki ikilemeler	2009
4	Özbeklere Karşı Babür ve Safevi işbirliği	2010
5	Babürlüler Devleti'nin kurucusu Babür Şah'ın dış siyaseti	2011
6	Gazneli Devleti'nden Babürlüler Devleti'ne kadar bölgede kurulan hanedanlıklar: 1206-1526	2012
7	Kültürel mirasın dijitalleştirilmesi: Hindistan'daki Türk kültür varlığı örneği	2013
8	Babur-Nâme'nin [1b-60b] arasındaki bölümünün gramatikal dizini ve sözlüğü	2013

	Yüksek Lisans Tezinin Adı	Yılı
9	Osmanlı, Safevi ve Babürlü kitap kültürlerinde nizami hamselerinin değişen ikonografisi	2014
10	Babur-nâme'nin [184a-244b] arasındaki bölümü (metin, gramatikal dizin ve sözlük)	2014
11	Sir Thomas Roe'un gözünden Babürlü sarayı	2015
12	İmam Rabbani'nin Mektubât'ında mezheplerin tasnifi	2015
13	Baburname'de birleşik fiiller	2016
14	Edward Terry ve Francisco Pelsaert'in seyahatnameleri ışığında Cihangir döneminde Babürlü devletinde yönetim ve yaşayış	2016
15	Ekber dönemi: Devlet idaresi ve siyasi ihtiraslar	2016
16	Bâbür Dîvânı ile Muhibbî Dîvânı'nın ses bilgisi ve ekler açısından karşılaştırılması	2016
17	Muhteşem Süleyman Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasal kurumsallaşmaların Ekber Şah Döneminde Babür İmparatorluğu'ndaki siyasal kurumsallaşmalar ile kıyaslanması	2016
18	Babur-Nâme'nin [304a-382a] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük)	2016
19	Babur-Name'nin [245a-304b] arasındaki bölümü (Metin,gramatikal dizin ve sözlük)	2016
20	Babur-Nâme'nin [61a-120a] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük)	2017
21	Babur-nâme'nin [120a-183a] arasındaki bölümü (Metin, gramatikal dizin ve sözlük)	2017
22	Babürlü Devleti'nde Hümayun Dönemi	2017
23	Safevi Devleti'nin Özbek hanlıkları ve Babür Devleti ile siyasi ilişkileri (1526-1722)	2017
24	Babur-nâme'nin [1b-60b] varakları arasındaki bölümün tematik sözlüğü (isimler)	2017
25	Nadir Şah döneminde Afşarlıların Babürlüler ve Türkistan Hanlıkları ile ilişkileri (1736-1747)	2018
26	Bâbürnâme'de sosyo-kültürel ve edebi hayat	2018
27	Avrupalı seyyahların gözünden Babürlü Sultanı Cihangir döneminde içtimâî hayat	2019
28	Babürler Devleti'nde askerî teşkilat (1526-1605)	2020
29	Lane-Poole, "Medieval India from Contemporary Sources" adlı eserin çeviri ve incelenmesi/tahlili	2020
30	İstanbul kütüphanelerindeki Hindistan kökenli minyatürler içeren iki murakka	2020
31	Bâbür Şâh'ın gazelleri üzerine bir inceleme	2021
32	Babür İmparatorluğu mimarisine bir örnek: Hümâyun Şah'ın türbesi	2021
33	Babür-name'nin [61a-120a] varakları arasındaki bölümün tematik açıdan söz varlığının incelenmesi	2021
34	Babur-Nâme'nin [120a-244b] varakları arasındaki bölümde yer alan eski Türkçe ve Moğolca kökenli kelimelerin açıklamalı sözlüğü	2021
35	Bir imparatorluğu aydınlatmak: Babürlü sanat ve mimarisinde güneş sembolizmi	2021
36	Bâbürlülerde kadın kimliği ve çocuk	2021

	Yüksek Lisans Tezinin Adı	Yılı
37	Babur-Nâme'nin [120a-183a] varakları arasındaki bölümün tematik sözlüğü (isimler)	2021
38	Babur-Nâme'nin [184a- 244b] varakları arasındaki bölümün tematik sözlüğü (isimler)	2021
39	Muhammed Râkım Gafrullah'ın Tarih-i Ağvaniyan adlı eserinin transkripsiyon ve tahlili	2021
40	Bâbür Şah ve Bâbürlü Devleti'nin kuruluşu	2022
41	Babür devrinde Fergana vadisi	2022
42	Delhi (Türk) sultanlığının son hanedanı Lûdîler	2022
43	Bâbürlü hükümdarı Şah Alemgîr (Evrengzîb)'in Mirzalık dönemi (1618-1658)	2022
44	Venedikli seyyah niccolao manucci'nin eserine göre Babürlü Devleti'nde alemgîr (Evrengzib) dönemi siyasi ve askeri olaylarının incelenmesi(1658-1707)	2023
45	Bâbürlü Hükümdarı Evrengzîb (Âlemgîr Şah): Hayatı ve siyaseti (1658-1707)	2023
46	Bir Babürlü yazması olan Ekbername minyatürlerindeki tezyîni alanlar	2023
47	Bâbür Dîvânı'nda terimler ve kavramsal söz varlığı	2023
48	Bâbür Divânı'nın Türkiye Türkçesine aktarımı	2023

Tablo 1. YÖK Tez Merkezindeki Babür ve Babürlüler ile ilgili yüksek lisans tezleri.

YÖK Tez Merkezinde yapılan sorgulamada ulaştığımız sonuçlara göre Babür ile ilgili yayınlanmış ilk yüksek lisans tezi 1998 yılına aittir. Toplamda 48 olan yayınlanmış yüksek lisans tezlerinin 23'ü tarih, 17'si Türk Dili (dilbilimi), 3'ü sanat tarihi, 2'si ilahiyat, 1'i belge yönetimi, 1'i güzel sanatlar, 1'i mimarlık tarihi alanında kaleme alınmıştır.

YÖK Tez Merkezi'nin elektronik ortamında yapılan sorgulama sonucuna göre Babür ve Babürlüler hakkında Türkiye'de yazılmış 48 yüksek lisans tezi 28 farklı üniversitede yazılmıştır. Bu konuda en fazla tez yazılan üniversite ise 12 tez ile Kocaeli Üniversitesi olmuştur. Bu üniversitede Türk Dili alanında Babürname üzerine yazılmış tezlere Prof. Dr. Münevver Tekcan danışmanlık yapmıştır.

Doktora Tezleri

Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Başkanlığı'nın internet sitesinde "Babür", "Bâbür", "Mughal" gibi anahtar kelimesi ile tez ismi ve tez konusu sorgulandığında 12 farklı teze ulaşılmıştır. İngilizcede Babür kelimesinin karşılığı olan Mughal anahtar kelimesi ile arama yapıldığında sayı farklılığın çıkmasının nedeni Babür kelimesinin bazı tez isimlerinde Bâbür şeklinde yazılmış olmasından kaynaklanmaktadır. YÖK Tez Merkezi'ndeki son dönemdeki tezlerin hem Türkçe hem de İngilizce isimleri ile kaydedildiği göz önüne alındığında araştırmada İngilizce kelimelerin kullanılması ile yapılan sağlamanın daha sağlıklı sonuca götüreceği düşünülmektedir.

	Tez adı	Yılı
1	Gazi Zahirüddin Muhammed Babur 'Baburname' Giriş-metin (Kabil ve Hindistan bölümleri) açıklamalı dizin	1993
2	Babur'un siyasi, sosyal ve kültürel hizmetleri (1483-1530)	2001
3	16-18. yüzyıl Osmanlı Hint- Babür kumaş sanatları etkileşimleri	2007

4	Delhi'deki Babürlü türbeleri	2012
5	Bâbürnâme'de fiilimsiler	2014
6	Delhi ve Agra'daki Babürlü türbelerinde mimari süsleme (1557-1658)	2018
7	Şah Cihan Dönemi Babürlü devletinin dış politikası	2019
8	Bâbürnâme'nin Haydarâbâd nüshasının transkripsiyonu ve söz dizimi incelemesi	2020
9	Batı Bengal'deki Babürlü Dönemi (1576-1757) camileri ve türbeleri	2022
10	Bâbürlüler Öncesi Hind Alt Kıtası'nda Sühreverdiyye	2022
11	Baburnāme'de fiil yapımı	2022
12	Zahîrüddîn Muhammed Bâbür'ün Arûz risalesi (İnceleme-metin-dizin-tıpkıbasım)	2023

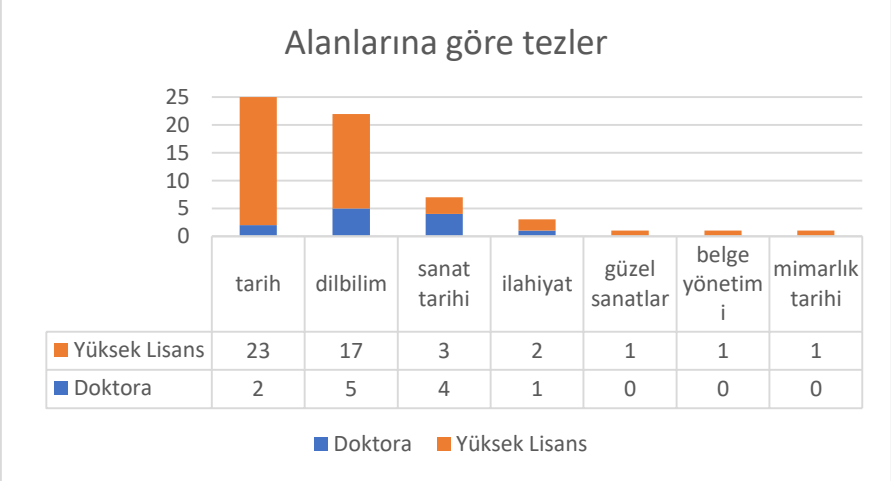
Tablo 2. YÖK Tez Merkezindeki Babür ve Babürlüler ile ilgili doktora tezleri

YÖK Tez Merkezi'nde yapılan sorgulama Babür ve Babürlüler ile ilgili ilk doktora tezinin 1993 yılında literatüre kazandırıldığı toplamda ise 12 doktora tezinin yayınlandığı sonucunu ortaya çıkartmaktadır. Bu tezlerin 5'i dil bilimi (Türk Dili), 4'ü sanat tarihi, 2'si tarih, 1'i ise ilahiyat alanında yazılmıştır.

Sonuç ve Değerlendirme

Şair bir kişiliği olan Gazi Muhammed Zahirüddin Babür Şah 15. yüzyılın sonunda dünyaya gelmiş ve 16. yüzyılın başlarında hükümdar olmuştur. Babür Şah, Yavuz Sultan Selim, Şah İsmail, VIII. Henry ve Şarlken gibi hükümdarlar ile aynı devirde yaşamıştır. Babür ve oğulları zamanında Delhi ve Agra tıpkı İsfahan, Tebriz, İstanbul ile birlikte Batı'da bile bulunmayacak parlaklığa erişmiştir. Döneminde Doğu'da bir yıldız gibi parlayan Babür İmparatorluğu günümüzde Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Forsunda bir yıldız olarak parlamaktadır.

Bu bağlamda Türkiye'de Yüksek Öğretim Kurulu Tez Merkezi'nin internet sayfasındaki sorgulama kısmında farklı anahtar kelimeler ile Babür, Babürname ve Babürlüler hakkında Türkiye'de yazılmış yüksek lisans ve doktora tezlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Elde edilen sorgu sonuçlarına göre Türkiye'de Babürlülerle ilgili 48 yüksek lisans, 12 doktora olmak üzere 60 teze ulaşılmıştır.

YÖK Tez Merkezinde yapılan sorgulamada yüksek lisans ve doktora tezleri birlikte değerlendirildiğinde 25'i tarih, 22'si dilbilimi (Türk Dili), 7'si sanat tarihi, 3'ü ilahiyat, 1'si mimarlık tarihi, 1'i güzel sanatlar, 1'i belge inceleme alanında yazılmış eserlere ulaşılmaktadır.

Kaynakça

Starr, S. Frederick. 2022. *Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asya'nın Altın Çağı,* Çeviri Y.S. İnanç, 11. Baskı, İstanbul: Kronik.

T.C. Yükseköğretim Kurulu Tez Merkezi
https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp , E. 20.08.2023

İlber Ortaylı, Babür Şah ve Hindistan, 16.01.2022
https://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/ilber-ortayli/babur-sah-ve-hindistan-41982981 , E.20.08.2023

QOZOG'ISTONDAGI TA'LIM O'ZBEK TILIDA YURITILADIGAN UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR IJODINI O'RGANISHNING INNOVATSION USULLARI

Naraliyeva Shaxlo Djamalovna*
Xamrayeva Xulkar Xamidullayevna *
G'aniyev Salimjon Abduxalilovich*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Qozog'istonda ta'lim o'zbek tilida olib boriladigan umumta'lim maktablarida atoqli davlat arbobi va mutafakkir shoir Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o'rganishning badiiy-estetik xususiyatlari, ma'naviy - ma'rifiy ahamiyati tadqiq qilinadi.

* Qozog'iston Respublikasi, Jumabek Tashenev nomli universitet, Xalqaro hamkorlik departamenti direktori, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).
* O'zbekiston davlat xoreografiya akademiyasi dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc).
* Qozog'iston Respublikasi, Jumabek Tashenev nomli universitet katta o'qituvchisi, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

Kalit so‘zlar: *Bobur, vatan, “Boburnoma”, Qozog‘iston ta’limi, ona yurt sog‘inchi, doston, Andijon, badiiy tafakkur, ijodiy qobiliyat, idrok, innovatsion yondashuv, madaniy meros.*

INNOVATIVE METHODS FOR STUDYING THE CREATIVITY OF ZAKHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR IN COMPREHENSIVE SCHOOLS OF KAZAKHSTAN WITH THE UZBEK LANGUAGE OF INSTRUCTION

Annotation

In this article, the artistic-aesthetic features, spiritual-educational significance of studying the life and work of the famous statesman and thinker poet Zahir ad-Din Muhammad Babur on the basis of innovative pedagogical technologies in general education schools in Kazakhstan where education is conducted in the Uzbek language is researched.

Key words: *Babur, homeland, "Baburnoma", Kazakh education, homesickness, epic, Andijan, artistic thinking, creative ability, perception, innovative approach, cultural heritage.*

Qozog‘istondagi ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarida o‘zbek adabiyoti va ona tili darslarini tashkil etishda, ta’limdagi o‘zaro bog‘liqlik va uzviylik, uzluksizlik, onglilik, ketma-ketlik tamoyillari orqali fanlararo aloqadorlikni ta’minlash o‘quvchilarning intellektual salohiyatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Adabiy-lisoniy ta’limda o‘sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik, insonparvarlik ruhida tarbiyalashga, kognitiv-pragmatik usulda o‘quvchilarning tafakkurini shakllantirishga, og‘zaki va yozma nutqini rivojlantirishga alohida e’tibor berilmoqda. Qozog‘iston Yozuvchilar uyushmasi raisi Ulug‘bek Yesdavlat to‘g‘ri ta’kidlaganidek, “Markaziy Osiyo xalqlarining ming yillik dostonlari va boqiy an’analari bor. Bugun mintaqa bo‘ylab adabiy aloqalar rivojlanish bosqichiga ko‘tarilgan. Qozog‘istonda o‘zbek adabiyotini o‘rganuvchilar ko‘pchilikni tashkil etadi. Darsliklarda Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va boshqa mutafakkirlar ijodi o‘rganilmoqda. Xalqlarimizning adabiy hamkorligi bizni yanada yaqinlashtiradi” [Yesdavlat 2018, 34].

Darhaqiqat, xalqlarning birdamligi va qardoshligini mustahkamlashda san’at va adabiyotning o‘rni beqiyosdir. Ona tili va adabiyot fanlarini o‘qitish metodikasida o‘quvchilarning yoshi va qiziqishlarini hisobga olgan holda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni, innovatsion g‘oyalarni amaliyotga tatbiq etish, ularni yangi asarlar bilan tanishtirish yaxshi samara beradi. Zero, Mir Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Boburdan meros an’analarni saqlagan holda, har bir ijodkor umumxalq tili boyliklarini ijodiy o‘rganish, badiiy qayta ishlash jarayonida tipik, hayotiy, xarakterli ifodalar, nozik qochirimlar, yangi-yangi ma’no qirralarini ifodalovchi til birliklari va vositalarini adabiy til tarkibiga kiritadi. Garchi u umumxalq tili boyliklaridan foydalansa-da, o‘rni bilan yangi so‘zlar topadi, mavjud so‘zlarga jilo beradi, inson tabiati va ongiga ma’naviy ozuqa beruvchi yangi ma’no kasb etuvchi so‘zlarni qo‘llaydi. Badiiy asardagi har bir so‘z o‘quvchiga estetik zavq berishga yo‘naltiriladi.

Zamonaviy adabiy-lisoniy ta’lim tobora yuqori texnologik darajaga ko‘tarilib bormoqda. Shuning uchun ham “badiiy adabiyot tili va uslubi, yozuvchining individual

uslubini o‘rganish asar yaratilgan davr umumxalq tilining qudrati, ko‘lami, imkoniyati, taraqqiyoti jarayoni, yozuvchining so‘zdan foydalanish mahorati, til tasviriy vositalarining kuchi, estetik-emotsional qimmati singari masalalarni mavjud manbalar asosida o‘rganishdir”. Qozog‘istondagi ta’lim o‘zbek tilida olib boriladigan umumta’lim maktablarining 5-sinf va 9-sinf “O‘zbek adabiyoti” darsligiga ulug‘ mutafakkir, buyuk sarkarda, benazir shoir, serqirra iste’dod sohibi Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo asarlaridan namunalar kiritilgan. 5-sinf o‘quvchilari ulug‘ shoirning dunyoga mashhur ruboiylari bilan tanishsalar, 9-sinf darsligidan o‘rin olgan “Boburnoma” asaridan parcha orqali uning badiiy-ruhiy olamiga yanada yaqinlashadilar. Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini o‘rganish jarayonida o‘qituvchi o‘quvchilarda yangi fikr uyg‘otish maqsadida innovatsion usullar ustida izlanadi.

Adabiyot fanidan har bir soat dars loyihasida mashg‘ulot jarayonida ketma-ket amalga oshiriluvchi ta’limiy voqelikning belgilanishi; ularning pragmatik qiymati; belgilangan axborot bazasini o‘quvchilarga tez va oson singdirish yo‘llarini izlab topish; tahliliy-tanqidiy izoh; natijani oldindan ko‘ra bilish va rejalashtirish kabi ijodiy faoliyat turlari namoyon bo‘ladi. Ma’lumki, loyihalanayotgan dars jarayoniga pedagogik tashxis qo‘ya olish, ijobiy natijani oldindan ko‘ra bilish va shu asosda dars jarayonini loyihalash istalgan pedagogik vazifani amalga oshirishning asosiy komponenti hisoblanadi. Bunda asosiy e’tibor o‘quvchilarning badiiy tafakkuri, ijodiy qobiliyatini rivojlantirishga qaratiladi. Bu jarayonda o‘qituvchining ta’sir doirasi va faoliyat maydoni ham kengayadi.

Darslikda “Boburnoma” mutolaasi “Alisher Navoiy ta’rifi” sarlavhali bo‘lim bilan ochiladi. O‘qituvchi Bobur Mirzoning “Alisherbek naziri yo‘q kishi erdi. Turkiy til bila to she’r aytubturlar, hech kim oncha ko‘p va xo‘b aytqon emas”, degan fikrlarini o‘quvchilar bilan birga tahlil qiladi.

Mutafakkir shoir va buyuk davlat arbobi Zahiriddin Muhammad Boburning 47 yillik hayoti asosan mushkulotlar, siyosiy va shaxsiy fojialar girdobida o‘tdi. “Boburnoma” bebaho memuar asar, shuning barobarida ko‘ngli yolg‘izlikni, ilhomni tilagan shoirning, mustahkam irodali, jasoratli sarkardaning iztirobli bitiklari, qalb iqrornomasidir.

Shoh va shoirning buyuk iqrorlari, xolisligi, to‘g‘riso‘zligi, cheksiz g‘ayrati, Sohibqiron bobosi Amir Temurning markazlashgan saltanatini qayta tiklashdek oliy maqsadiga sodiqligi, uni amalga oshirish yo‘lida har qanday mashaqqatni yengishga, hatto xiyonatni kechirishga tayyorligi, shunday qudratli sarkardaning ta’sirchan shoir qalbining ohlari, tug‘ilgan yurti Andijonni sog‘inib iztirob chekishi o‘quvchini hayratga soladi. “Boburnoma”da muallif voqealarni shunchaki bayon qilmaydi, ulardan saboq chiqarishga intiladi va o‘quvchini ham shunga da’vat qiladi. Eng muhimi, bu da’vatda hech qanday majburiyat yo‘q. O‘quvchi “Boburnoma”dagi vatanparvarlik, bag‘rikenglik g‘oyasi bugungi kunda ham insoniyatni ogohlikka chorlab turganiga ishonadi.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР

(1483-1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобуршоҳ ва шоир сифатида туркий халқлар маданияти тарихида ҳам, жаҳон тарихи тараққиётида ҳам муҳим ўрин тутади. Унинг отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурга ўхши Мироншоҳдан тарқаган эвара эди. Онаси – Қутлуғ Нигорхоним эса Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи бўлиб, ўн иккинчи аждоди Чингизхонга бориб тақаларди. Бобур Умаршайхнинг тўнғич ўғли эди. 1483 йилнинг 14 февралида туғилганди. Унга Заҳириддин Муҳаммад деб от қўйишганди. Кейинроқ, Бобур сўзидан у ҳам исм, ҳам тахаллус сифатида фойдаланадиган бўлди.

Умаршайх Мирзо (1455–1494) Фарғона вилоятининг ҳокими бўлиб, Сирдарёнинг ўнг соҳилидаги Ахси шаҳрини пойтахт деб тайин этганди. 1494 йилда Қутлуғ Нигорхонимнинг акаси Султон Маҳмудхон ва Умаршайх Мирзонинг отаси Самарқанд подшоси – Султон Аҳмад Мирзо бирлашиб, Фарғонага бостириб ясайдилар. Ана шундай таҳликали кунларда Ахси қўрғонида яшаётган Умаршайх Мирзо жар ўпирилиб кетиб, бутун хобхона-ю[1] хосхонаси[2] билан тупроқ тагида қолиб ҳалок бўлади.

Отаси ҳалок бўлган таҳликали кунларда Бобур ўн икки яшар ўсмир эди. Ўша давр одатига кўра, ҳокимлик унга ўтди ва у шошилинч Андижонга бориб, юрт ҳимоясини уюштирди. Бола ҳукмдорнинг биринчи ҳарбий юриши омадли бўлиб, унга қарши бостириб ясаган амакиси вафот этади, тоғаси эса жиянининг қаршилигини енголмай, Тошкентга қайтиб кетади.

Бобурга бахт ҳамиша ҳам кулавермайди. Аммо жисмонан гоят бақувват, ўта иродали, тадбиркор, ҳамда улкан истеъдодга эга Бобур тақдирдан марҳамат кутиб ўтирмайди. Қонуний ҳокимиятни олиш, туркий ватанни бирлаштириш, уни босқинлардан сақлаш йўлида ҳаракат қилаверади. Самарқанд, Фарғона, Андижон, Ўш ва бошқа шаҳарлар учун қилинган саноқсиз жангларда енгилаверган Бобур Мирзо юртдан тапқарига юриш қилиб, аввал Кобулни, сўнг Ҳиндистонни босиб олади. 1526 йилда Бобур 12 минг аскари билан Ҳинд султони Иброҳим Лўдининг 100 минглик қўшинини енгиб, Ҳиндистонда Буюк темурийлар салтанатига асос солади. Бу салтанат уч юз йилдан ортиқроқ вақт мобайнида Ҳиндистонни бошқарди. Бобурнинг умри ўта нотинч, саргардонликда ўтишига қарамай, ижод билан шуғулланади. Қалби ижодкорлик ва бунёдкорлик билан тўла шоир ўзбек тилида гўзал шеърлар яратди, девон тартиб берди. Мусиқа билан шуғулланиб, «Чоргоҳ» мақомига «савтлар» битди, янги ёзув – «Хатти Бобурий»ни кашф этди. Етук олим сифатида ариқ назариясига оид «Мухтасар» рисоласини ёзди, шунингдек, «Мубайинн», «Ҳарфиша», «Мусиқа илми» каби асарлар яратди. Таржимонлик билан ҳам шуғулланиб, Хўжа Аҳрорнинг «Волидия» асарини туркий тилга ағдарди. Шоҳ шоир лирикаси ўзининг ранг-баранглиги, фалсафий теранлиги, бадиий етуклиги, тилининг соддалиги, ифоданинг равонлиги, халқчиллиги билан ажралиб туради.

Бобур буюк саркарда, адолатли шоҳ, улкан салтанат асосчиси сифатида ҳам тарихда қолади. Лекин унинг бадиий даҳоси барча истеъдодларидан устун эди. Унинг дилбар ғазаллари, ғамгин рубоийлари ҳанузгача ўқувчиларнинг дилларини қитиқлайди, руҳиятларига таъсир кўрсатади. Шу боис шоҳ шоирнинг битганлари неча асрлардан буён авлодларни қизиқтириб, уларнинг муҳаббатини қозониб келмоқда.

Бобур ижодида «Бобурнома» асари алоҳида аҳамият касб этади. Зеро, Мирзо Бобур ўз кўзи билан кўрган, эшитган ва гувоҳи бўлган воқеалар тасвирини гоят холис, мардона ва таъсирли тасвирлайдики, бу халқларга ижодий таптилик илмда ҳам, бадиятда ҳам ҳанузгача кам учрайди. «Бобурнома» дунёнинг жуда кўп тилларига таржима этилган.

БОБУРНОМА

(Мемуар асар)

Алишер Навоий таърифи

Яна Алишербек Навоий эди, (Ҳусайн Бойқаронинг) беги эмас эди, балки мусоҳиби[1] эди, кичиклигида ҳаммактаб эканлар. Хусусият бисёр

[1] Хобхона – ётоқхона.
[2] Хосхона – давлат ишлари қилинмайдиган, ҳукмдорнинг шахсий хонаси.
[1] Мусоҳиб – суҳбатдош.

“Boburnoma”ni bugungi kun bilan qiyoslash uslubi Zahiriddin Muhammad Bobur ijodi, hayoti va siyosiy faoliyatini o‘rganish jarayonining qiziqarli va rang-barang bo‘lishini ta’minlaydi, o‘quvchilarning ijodiy qobiliyatini, intellektual faolligini, binobarin, darsning samaradorligini oshiradi, uning shaxsiy, shoirlik va shohlik taqdirini tarix voqealari bilan qiyoslaydi.

Darsning bunday noan’anaviy shakli o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida erkinlik muhitini yaratadi, o‘quvchilarning ulug‘ shoh va shoir ijodiga bo‘lgan qiziqishini, muhabbatini kuchaytiradi. O‘tmishga muhabbat, ulug‘ ajdodlarga sadoqat – har bir insonning vatanparvarlik va farzandlik burchi. Zero, tarixga munosabatda inson qalbidagi milliy o‘zlik tuyg‘usi yanada yaqqolroq ko‘zga tashlanadi.

Biror tilning umummilliy adabiy til darajasiga ko‘tarilishi va rivojlanishi, xalqning milliy ongi, tafakkuri, dunyoqarashi va madaniyatining shakllanishi va taraqqiy etishida badiiy adabiyotning o‘rni beqiyosdir. Chunki adabiy tilning rivoji uchun badiiy adabiyot tili eng boy manba bo‘lib xizmat qiladi.

Tarix va kelajak daryolarining to‘lqinlari bir-biriga zanjir halqalaridek bog‘lanib, mavjlanadi. Halqalarning uzilmasligi, doimo mustahkam bo‘lishida asosiy mas’uliyat yoshlar zimmasiga tushadi. Biz buyuk ajdodlardan meros bebaho xazinaning vorisi sifatida milliy qadriyatlarimizni, betakror an’analarimizni asrab-avaylashimiz, ularning xalqaro maydondagi nufuzini oshirish uchun tinimsiz izlanishimiz kerak.

O‘sib kelayotgan yosh avlod “Boburnoma”ni o‘rganish orqali el taniydi, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, bag‘rikenglik ilmidan saboq oladi. Ma’lumki, tarixiy xotiraning shakllanishida til va adabiyot bilan birga milliy qadriyatlar, axloqiy tarbiya ham faol ishtirok etadi.

Uyga vazifa qilib “Boburnoma”ni to‘liq o‘qish va bugungi adabiy aloqalar bilan qiyoslab esse yozish topshiriladi. Aslida bu topshiriq o‘quvchi bilim darajasini oshirish, mustahkamlash barobarida ularga vatan ishqi bilan uyg‘unlashgan so‘z ilohiyotini anglash qobiliyatini, erkin fikrlash, o‘qish va uqish saodatini singdiradi. Bunday yondashuv o‘quvchida ijodiy tafakkur faoliyatiga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish vositasi hamdir. O‘tmishning katta-kichik haqiqatlari, bashariyat taraqqiyoti va tanazzuli ham shu ishq bilan o‘lchanadi. Bu ishq qaqrab yotgan ko‘ngillarni bo‘ston, bir-biridan olis mamlakatlarni do‘st qilishga qodir. Darslikda har bir bo‘lim yakunida “Tushunish va savollarga javob berish”, “Tahlil va talqin”,

“Baholash va qiyosiy tahlil” kabi koʻnikmalar doirasida topshiriqlar berilgan. Oʻquvchilar “Tushunish va savollarga javob berish” koʻnikmasidagi quyidagi topshiriqlarni bajarishadi:

1. Bobur tasviriga koʻra Navoiy faoliyatiga xos jihatlarni “Klaster” usuli boʻyicha yoritib bering.

2. Buyuk bobomiz haqidagi Boburning qaysi fikrlari sitataga aylangan?

3. “Muammoli vaziyat”: muallifning Navoiy ijodini tanqid qilishi buyuk bobomiz haqidagi fikrlaringizni oʻzgartirdimi? - kabi savol va topshiriqlar koʻmagida oʻquvchilar asar mohiyatini yanada chuqurroq tushunishga urinadilar. Oʻqituvchi oʻquvchilarning javoblarini diqqat bilan kuzatib boradi, yoʻnaltiruvchi fikrlar bilan ularning mulohazalariga aniqlik kiritib boradi, mavzuga yangicha yondashganlarni ragʻbatlantiradi. Ayniqsa, “Baholash va qiyosiy tahlil” bandidagi quyidagi topshiriqlar oʻquvchilarning qiziqishini oshiradi:

1. Bobur taʼrifiga asoslanib, Navoiyning maʼnaviy portretini chizing (tavsif).

2. Bobur roliga kirib Navoiyga maktub yozing (erkin mavzuda).

Bu topshiriqlar oʻquvchini fikrlashga undaydi. Javob izlash jarayonida ular oʻtmish bilan sirlashishni, chin hissiyotlar olamida yashashni, soʻz jozibasidan zavqlanishni oʻrganadilar. “Boburnoma”dan berilgan parchalarni kitobxonlar katta qiziqish bilan oʻqiydilar.

“Boburnoma”ning mohiyatini anglash orqali vatan tarixi haqida yangi bilimlar olish, uni oʻzlashtirishga havas ortadi. Ularning zamiridagi milliy gʻurur va vatanparvarlik gʻoyasi oʻquvchilar hissiyotlarini tarbiyalashi va bola koʻnglidagi yurt taqdiriga daxldorlik tuygʻularini yorqin aks ettirishi bilan alohida ahamiyatga ega.

Mazkur qiyosiy usul oʻquvchilarni ijodiy fikrlashga oʻrgatishda, ularning ogʻzaki va yozma nutqini oʻstirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyot darslarida pedagogik texnologiya elementlari qoʻllangan noanʼanaviy metodlardan foydalanish oʻquv materialining oʻquvchilar tomonidan tez va sifatli idrok etilishiga koʻmaklashib, ularning taxayyul olami, badiiy tafakkurini rivojlantiradi va ularda vatan tarixiga, “Boburnoma” kabi buyuk tarixiy obidalarga, oʻzbek mumtoz va zamonaviy adabiyotiga katta qiziqish va muhabbat uygʻotadi. Oʻzbek va qozoq tillari orasidagi bir til oilasiga mansublik, hududiy chegara nuqtayi nazaridan Oʻzbekiston va Qozogʻiston Respublikalari oʻrtasidagi qoʻni-qoʻshnichilik va qondoshlik rishtalari, ijtimoiy turmush tarzining yaqinligi, oʻzbek tili, adabiyoti, sanʼati, madaniyatining qozoq tili, qozoq adabiyoti, qozoq sanʼati va madaniyatining oʻzbeklarga taʼsiri umumturkiy maʼnaviyatning oʻziga xos qirralaridan biri hisoblanishi haqiqatdir. Yaʼni, mazkur qiyosiy usuldan boshqa xorijiy tillar va adabiyotini oʻrganishda ham foydalanish mumkin.

Taniqli adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulning fikricha, “Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyotiga har qancha havas qilsa, undan har qancha saboq olsa arziydi. Bobur hayotda qanday boʻlgan boʻlsa, yozgan asarlarida ham shunday: mard, rostgoʻy, tabiiylikni nihoyatda qadrlovchi, samimiy, tavakkul va zavq sohibidir. Boburning shaxsiyati shu darajada ochiq va qudratliki, sunʼiylik, zohiriy chiroybozlik yoki yolgʻon uning yaqiniga ham yoʻlay olmaydi” [Haqqul 2007, 44]. Anglaymizki, Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzoning salohiyati, zakovati va tafakkur olami shunchalik yuksak va koʻlami kengki, uning darajasi va sarhadlarini belgilash mumkin emas.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, o‘zbek adabiyotining jahon sivilizatsiyasi taraqqiyotidagi nufuzini yuksaltirdi. “Boburnoma”dek bebaho ma’naviy merosning asrlar davomida umumbashariy qadriyat kasb etib, bugungi kunda jahondagi ilg‘or tendensiyalarni keng ko‘lamda rivojlanishiga asos bo‘lishi bejiz emas. Ulug‘ shoir asarlarining xorijda o‘rganilishiga oid tahlillar shoir ijodining muxlislari, tadqiqotchi olimlar va yosh avlodning ko‘hna madaniyatimizga bo‘lgan qiziqishi va hurmatini yanada oshirishi tabiiy.

Adabiyotlar

Yesdavlat U. 2018. *Qozog‘istonda o‘zbek adabiyotini o‘rganuvchilar ko‘pchilik. Adabiy do‘stlik – abadiy do‘stlik*. To‘plam. Toshkent.: MASHHUR– PRESS.

Qurbonov T. 2006. *Tarixiy badiiy asar va davr tili masalalari.* Toshkent.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

Naraliyeva Sh., Turdikulov B., Korganbayeva N., Aliakbarova Sh. 2017. *O‘zbek adabiyoti.* Umumta’lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. Qozog‘iston Respublikasi Ta’lim va fan ministrligi tasdiqlagan. Almati: Jazushi.

Naraliyeva Sh., Korganbayeva N. 2019. *O‘zbek adabiyoti.* Umumta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qozog‘iston Respublikasi Ta’lim va fan ministrligi tasdiqlagan. Almati: Jazushi.

Naraliyeva Sh., Korganbayeva N. 2019. *O‘zbek adabiyoti.* Umumta’lim maktablarining 9-sinfi uchun darslik. Qozog‘iston Respublikasi Ta’lim va fan ministrligi tasdiqlagan. Almati: Jazushi.

Haqqul I. 2007. *Taqdir va tafakkur.* Toshkent: Sharq.

BOBURIY XAT VA UNDA BITILGAN QUR’ON: TOPILISHI, DASTLABKI TADQIQOTLAR

Xudoyberdiyev Jo‘ra Ochilovich*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan tuzilgan “Boburiy xati” turkiy madaniyat, ilm-fan, alifbolarni o‘rganish tarixida muhim ahamiyatga ega. U haqdagi dastlabki ma’lumotni Boburning o‘zi “Boburnoma” asarida keltiradi. Ushbu alifboda Bobur o‘z yaqinlariga, farzandlariga xatlar, asarlaridan namunalar bitib yuborgan. Qur’oni Karim ko‘chirtirilgan. Eronning Mashhad shahridan Bobur ko‘chirtirilgan Qur’oni Karimning topilishi ko‘plab tadqiqotlarning yaratilishiga sabab bo‘ldi. Maqolada shular haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: *Zahiriddin Muhammad Bobur, “Boburiy xati”, alifbo, alifbolar tarixi, Qur’oni Karim, turkiy tovushlar.*

BABURI LETTER AND THE QUR'AN WRITTEN IN IT: DISCOVERY, PRELIMINARY STUDIES

Annotation

The “Baburi letter” compiled by Zahir ad-Din Muhammad Babur has significant role in the history of Turkish culture, science, and the study of alphabets. The first information about “Baburi letter” was given in “Baburnama”. Using this alphabet, Babur sent letters and samples of his works to his relatives and children. The Holy

Qur’an was copied in this alphabet. The holy Qur'an copied by Babur was discovered in Mashhad, Iranian city and this led to the creation of many studies.

Key words: *Zahir ad-Din Muhammad Babur, “Baburi letter”, alphabet, history of alphabets, Holy Qur'an, Turkish sounds.*

Turkiy xalqlar, jumladan o‘zbeklar, o‘z tarixiy taraqqiyotlari davomida bir necha yozuvlardan foydalanishgan. U yozuvlarning ayrimlari turkiy tillar xususiyatini yaxshi aks ettirgan bo‘lsa, ba’zilari esa tilning milliy tovush tizimini to‘la ifodalay olmagan. Shu sababli bir necha marotaba alifbolarni isloh qilish, ba’zan esa ularni tubdan o‘zgartirishga harakatlar bo‘lgan [Xudoyberdiev 1996, 88-97].

Shunday bahs-munozaralarga sabab bo‘lganlardan biri arab alifbosiga asoslangan yozuvimizdir. Manbalarda qayd qilinishicha, arab alifbosi kelib chiqishi jihatidan nabotiy yozuviga borib taqaladi. Nabotiy yozuvi oromiy alifbosidan, oromiy esa finikiy yozuvidan kelib chiqqan. Finikiy, nabotiy, ormiy tillarida so‘z ma’nolarini farqlashda undosh tovushlar hal qiluvchi ahamiyatga ega bo‘lgan. Shuning uchun mazkur tillar alifbolaridagi yigirma ikkita belgining barchasi undosh tovushlarni ifodalash uchun xizmat qilgan.

Qadimgi arab alifbosida ham tovushlar yigirma ikkita belgi bilan ifodalangan. Keyinchalik arablar alifbosidagi harflar sonini o‘z tillari tovush tizimiga moslab yigirma sakkizta qilganlar. Arablar bosib olgan o‘lkalarida o‘z tili, dini, madaniyati va urf-odatlarini ham singdirish maqsadida alifbolarini ham joriy qilganlar. Forslar yigirma sakkiz belgili arab alifbosiga پ “pe”, چ “chim”, ژ “je”, گ “gof” harflarini qo‘shib o‘z tillari tovush xususiyatiga moslab olganlar.

Turkiy xalqlar uzoq yillar davomida shu o‘ttiz ikki belgili arab-fors alifbosidan foydalanib keldilar. Mazkur yozuv turkiy tillar xususiyatiga, milliy tovush tizimiga moslanmagani uchun ko‘plab munozaralarga sabab bo‘ldi. Beruniy o‘zining “Kitob as-saydana fi-t-tib” asarida shunday yozadi: “Arab yozuvida buyuk bir ofat (olimning o‘z iborasi bilan aytganda “ofati azima”) bor, u ham bo‘lsa, bir necha juft harflarning ko‘rinishida bir-birlariga o‘xshashliklari va ularni farq qilish uchun nuqta va e’rob (ya’ni so‘zni to‘g‘ri talaffuz etish uchun harflarning osti va ustiga qo‘yiladigan) belgilarning zarurligidir. Agar bular tushirib qoldirilsa ma’no mutlaqo anglashilmaydi” [O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 1992]. Turkiy tillarning milliy tovush xususiyatlari haqida Mahmud Koshg‘ariy [Koshg‘ariy. 1960], Alisher Navoiylar [Navoiy 1966] kabi bir necha ijodkorlar o‘z asarlarida alohida to‘xtalib o‘tganlar. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Ana shunday qarashlar sababli tarixda alifbolarni isloh qilish, yangi alifbolarni joriy etishga ham harakatlar bo‘lgan. Shunday alifbolardan biri Bobur tomonidan tuzilgan “Boburiy xati”dir.

Boburiy xati haqidagi Zahiriddin Muhammad Boburning ma’lumotlari. Ma’lumki, Temuriylar turkiy tilning qo‘llanishiga alohida e‘tibor qaratgan. Amir Temur Hindistonni zabt etish uchun amirlari bilan kengash qilganda, amirlar: “Boringki, Hindistonni oldik ham deylik? Biroq u yerda turg‘un bo‘lib qolsak, naslimiz yo‘qoladi, avlodlarimiz o‘z aslidan ajrab, tillari hindcha bo‘lib ketadi” deyishadi [Temur tuzuklari 2013, 62]. Temuriylar o‘z asarlarini turkiy tilda bitishga harakat qilganliklari haqida Alisher Navoiy o‘zining “Majolisun-nafois”asarida alohida to‘xtalib o‘tgan [Navoiy 1966, 168-178].

Temuriylardan bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Bobur tilning tushunarli ham sodda bo‘lishiga alohida e’tibor bergan. O‘z asarlarini ham shu tamoyil asosida

yaratgan. U buyuk ijodkor sifatida arab alifbosidagi kamchiliklarni ham yaxshi payqagan va “Boburiy xati” nomli alifbo tuzgan.

U “Boburnoma” asarining “Vaqoyei sanai tis’a va via” (to‘qqiz yuzinchi (1503-1504) yil voqealari) qismida Afg‘onistondagi Qobul voqealarini bayon qila turib shu davrda “Boburiy xat”ni yaratganligi to‘g‘risida shunday yozadi: “Ushbu mahallarda Boburiy xatini ixtiro‘ qildim” [Bobur 2002, 117].

Asarning 1505-1506-yil voqealari bayon qilingan qismida, Murg‘ob daryosi bo‘yida Husayn Mirzoning o‘g‘illari va hamrohlari, jumladan, qozi Ixtiyor va Muhammad Yusuf bilan suhbat vaqtida boburiy xat haqida so‘z chiqqanligi, ular mufradotni so‘raganligi haqidagi ma’lumot keltirilgan: “Mug‘robta mirzolar bila muloqot qilganda, Qozi Ixtiyor va Muhammad Mir Yusuf bila kelib meni ko‘rdilar. Boburiy xattidin so‘z chiqti, mufradotni tiladi, bitidim. O‘shal majlisda mufradotni o‘qub qavoidini bitib, nimalar bitidi” [Bobur 2002, 137-138].

Shuningdek, 1527-1528-yil (hijriy 934) voqealari bayonida ham Mullo Bihishtiydin Hindolg‘a boburiy xatida bitilgan qit’alar yiborilganligi, Mirzobek Tag‘oydin ham Komrong‘a boburiy xatda bitilgan sarxatlar yuborilganligini qayd etgan: “Mullo Bihishtiydin Hindolg‘a murassa’ kamar va xanjar va murassa’ davot va sadafkorliq sandali va kiygan nimcha va tagband va “Boburiy xati” bila bitilgan qit’alar yiborildi. Humoyunga, tarjimanikim, Hindustong‘a kelgali aytqon ash’orni yiborildi. Hindolg‘a va Xoja Kolong‘a ham tarjima va ash’or yiborildi. Mirzobek Tag‘oydin ham Komrong‘a tarjima va Hindqa kelgali aytqon ash’or va “Boburiy xati” bila bitilgan sarxatlar yiborildi” [Zahiriddin Muhammad Bobur 2002, 248].

Zahiriddin Muhammad Boburning

Ichkucha jom ajal ko‘nglumda ul soqiydurur,

To‘lg‘ucha paymonam ul soqiy bila boqiydurur.

bayti bilan boshlanadigan g‘azalining oxirgi satrlarida ham o‘zi ixtiro qilgan yozuv haqida bitib o‘tgan:

Turklar xatti nasibang bo‘lmasa, Bobir, ne tong,

Bobiriy xatti emasdur, xatti sig‘noqiydurur.

[Bobir she’riyatidan 1982, 65]. Ushbu baytdagi “sig‘noqiydurur” 1994-yilgi nashrda “sig‘noqi durur” tarzida berilgan [Bobur 1994, 27]. Muhammad Halim Yorqin maqolasida “Sig‘noqiydurur” tarzida keltirilgan [Yorqin 2007, 79].

“Boburiy xat” va “Sig‘noqiy xat”ning bir-biriga munosabati haqida. Muhammad Halim Yorqin Shayx Sulaymon Afandi “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” [Shayx Sulaymon 1881] asarida “sig‘noqiy” xatiga “Boburning nafis xati” deb izoh berilganini qayd etgan [Yorqin 2023, 25]

“Abushqa” lug‘atining muallifi esa Bobur va sig‘noq alifbosi haqida “Sig‘noq bir nav’ xatdir, chig‘atoyda xati Boburiy u g‘ayri kibiki, Bobur Mirzo ash’orinda kelur”, qayd etgan. Bu jumlani “Boburiy xat” va “Sig‘noqiy xat” ikkalasi bir xil yozuy degan fikrni bildiradi, deb qarovchilar ham bor [Abushqa, 1868; Yorqin 2007, 80].

“Boburiy xat”ning tadqiqotchisi Muhammad Halim Yorqin esa “Abushqa” lug‘atidagi jumlani “Sig‘noq xati Boburiy xat kabi bir xatdirki, Bobur Mirzo she’rlarida zikr etilgan” tarzida talqin etadi va “Boburiy xat” va “Sig‘noqiy xat” har ikkalasi alohida-alohida xat turi bo‘lib, ular bir narsa emas, degan xulosaga keladi. Bunday qarash, bizningcha, asosliga o‘xshaydi [Muhammad Halim Yorqin 2007, 80].

Boburiy xati haqidagi dastlabki ma’lumotlar. Tarixchi Abdulqodir Badayuniyning “Muntaxab ut-tavorix”, Mir Alouddavla Qazviniyning “Nafois ul-

maosir”, shuningdek “Donishnomai adabi forsiy” asarlarida, “Abushqa” asarida, Shayx Sulaymonning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” asarida Bobur tuzgan alifbo haqida ma’lumotlar keltirilgan.

Til tarixining zukko bilimdonlaridan Abdurauf Fitrat o‘zining 1926-yilda e’lon qilgan “Arab alifbosining tarixi” nomli maqolasida arab alifbosi, uning islohi kabi masalalar bilan birga Bobur tomonidan yozuvning o‘zgartirilishi, uning muhimligi, lekin bu yozuv o‘sha davrgacha topilmaganligiga to‘xtalib o‘tgan: “Shakllari bir-biriga yaqin bo‘lgan harflar yon-yong‘o tizildi. Mana shu so‘nggi tartibni forslar, turklar oson qabul qildilar. O‘zlariga maxsus bo‘lg‘on (y, ch, g...) kabi harflarni orttirdilar. Bu shu kungacha bizning oramizda davom etmakdadir. Bundan keyin arab harflari asosli bir islohga uchramadi. Biroq, ba’zi shakl o‘zgarishlari bo‘ldi. Kufi xatidan so‘ng joyini nasx xati oldi. Undan keyin arablarning o‘zlari tomonidan “riqoz”, “tavki’” degan xatlar tuzildi. Eronlilar o‘zlarining burung‘i xatlariga o‘xshatib “ta’mak”, shikasta, nasta’liq xatlarini tuzdilar. Turklar o‘zlarining uyg‘urlariga o‘xshatib devoni ijozat, jali, sayoqat, ruk’a, qirma, rayhoniy, shajara degan xatlar chiqardilar. Biroq bularning hech biriga “isloh” deb bo‘lmaydur. Alifbo masalasi asosli bir shaklda hijriy XVI asrning boshlarida mashhur chig‘atoy shoiri Bobir mirzo tomonidan yangidan qo‘zg‘otilg‘on. Arab harflarini yoqtirmag‘on Bobir mirzo “Bobir xati” nomi bilan yangi bir alifbo tuzgan. Buni bir jamoa mullog‘a ko‘rsatgan, ular Bobir alifbosini arabnikidan qulay ekanini tasdiq etkanlar. Bu to‘g‘rida Bobirning o‘zi shunday deydur “Murg‘ob shahri mirzolar bilan muloqot qilg‘onda, qozi Ixtiyor va Muhammad Miryusuf bila meni ko‘rdilar. “Bobir xati”dan soz‘ga chiqdi”.

Biroq bu muhim tarixiy masala to‘g‘risida bundan ortiq ma’lumotimiz yo‘q. Bobir mirzoning yangi xati, yangi harflari qaysi shaklda, qaysi asosda tuzilgan edi? Bu kun ilm dunyosiga ma’lum emasdur” [Fitrat 1926].

Boburshunos Sabohat Azimmjonova “Boburiy xat haqida yangi ma’lumot” nomli maqolasida Muhammad Tohir ibn Qosimning “Ajoyib-ut-tabaqot”ida berilgan “Boburiy xat” harflarini birinchi marta e’lon qilgan. Ushbu ma’lumotlar Dehli shahrida bo‘lib o‘tgan sharqshunoslarning XXVI xalqaro ilmiy konferensiyasida ma’ruza qilingan [Central Asia Review 1964].

Olima boshqa bir ishida boburiy xatda Qur’oni karim maxsus xattotlar tomonidan ko‘chirtirilganligi va Boburning o‘zi uni Makkaga yuborganligi to‘g‘risida shunday yozadi: “По указанию Бабура, в г. Сикри был построен шийпон (беседка) с особым помещением внутри, называемым турхона.

Здес, по словам Гулбадан, Бабур переписывал Коран. Следует помнить, что Бабур не имел времени переписать Коран особым каллиграфическим почеркам. Эту работу, требующую огромного труда а времени, выполняняли специалисты-каллиграфы, собранные Бабуром а Агре. Здесь Гулдан-бегим, по-видимому, имеет в виду тот список Корана, который был переписан, как свидительствует автор книг «Мунтахаб-ут-таварих” [O‘zbekiston Respublikasi fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti, inv. № 25, 114 a], алфавитом «Хатти Бабури» отправлен Бабуром в Мекку для доказательства жизнеспособности изобретенного им алфавита [Азимджанова 1969, 44].

Boburiy xatida bitilgan Qur’on nusxasining topilgani haqidagi O‘zbekiston matbuoti ma’lumotlari. 1993-yil oktyabr oyida Eron Islom Jumhuriyatida bo‘lgan Nazrulloh Rasulzoda Suxanvar Mashhad shahridagi Imom Rizo nomli nodir qo‘lyozmalar kutubxonasida “Boburiy xati” bilan ko‘chirilgan Qur’oni Karim borligini

aniqlagan. Uning yozishicha, asarning zarvarag‘ida fors tilida shunday so‘zlar bitilgan ekan:

“Qor’on shumorai 50 (panjoh)
Ba xatti ixtiroi Zahiriddin Muhammad Bobur podshohi Mug‘ulii Hind.
Ta’rixi tahrir: nimai avvali qarni dahumi hijri.
Voqif: Shoh Sulton Husayni Safabi.
Te’dodi avroq: 265 sahfa.
Har sahfa: 17 satr.
Qog‘oz: tazhibi Kashmiri”

Tarjimasi: “50-son raqami bilan saqlanayotgan Qur’on. Zahiriddin Muhammad Bobur Hindistonning mo‘g‘uliylar podshosi tomonidan ixtiro qilingan xat bilan. Yozilish vaqti: o‘ninchi hijriy asrning birinchi yarmi.

Vaqf etuvchi: Shoh Sulton Husayni Safaviy.

Varaqlardagi satrlar miqdori: 17 satr.

Qog‘ozi: zarhallangan kashmiriy qog‘oz” [Rasulzoda 1999].

Olim “Imomal-Buxoriy saboqlari” jurnalida e’lon qilgan “Xatti Boburiy” nomli maqolasida ham mazkur masalalar haqida bayon etgan [Nazrulloh Rasulzoda. 2004].

Demak, “Boburiy xati” bilan ko‘chirilgan Qur’oni Karim Shoh Sulton Husayni Safaviy tomonidan vaqf etilgan. Uning har sahifasida 17 satrdan matn bitilgan. Asar zarhallangan kashmiriy qog‘ozga ko‘chirilgan.

2000-yilda Bobur nomidagi xalqaro ilmiy ekspeditsiya Xotiy, Pokiston, Hindiston, Bangladesh va Eronda bo‘lib, Bobur va uning avlodlariga oid bir qancha qimmatli asarlarni qo‘lga kiritishgan. Ular orasida “Boburiy xati”da ko‘chirilgan Qur’oni karim nusxasi ham mavjud bo‘lgan [Ekspeditsiya safardan qaytdi. 2000].

Shuningdek, Eron Islom Jumhuriyati Mashhad shahridagi Imom Rizo nomli nodir qo‘lyozmalar kutubxonasida “Boburiy xati”da ko‘chirilgan Qur’oni Karim Nazrulloh Rasulzoda Suxanvar tomonidan topilganligi, uning ahamiyati haqida ham ma’lumot berildi [Xudoyberdiyev 2001, 48-52].

Ushbu Qur’oni Karimni xattotlar tomonidan ko‘chirilganligi haqida fikrlar bildirilgan. Boburning qizi Gulbadanbegim esa “Humoyunnoma” asarida otasi o‘z qo‘li bilan Qur’oni Karimni yozganligi haqida xabar bergan [Gulbadanbegim 1959].

“Xatti Boburiy”da bitilgan Qur’oni Karim nusxasining O‘zbekistonga olib kelinishi. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasining muxbiri Bobur xalqaro ekspeditsiyasining 2004-yildagi yakunlar, ular tomonidan qo‘lga kiritilgan asarlar xususida Zokirjon Mashrabov bilan suhbat qilgan.

Muxbirning savollariga javob berib Zokirjon Mashrabov xalqaro ekspeditsiya 2004-yilda amalga oshirilgan qator ishlar bilan birga, “Boburiy xati”da ko‘chirilgan Qur’oni Karim, uning nusxasini O‘zbekistonga olib kelinganligi haqida gapirib o‘tgan: “Bu safargi ilmiy ekspeditsiyaning eng katta yutug‘i – “Xatti Boburiy”da bitilgan Qur’oni Karimning nusxasini o‘z Vatanimizga – Bobur Mirzoning ota yurtiga olib kelganimizda, deb bilaman. “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” muxlislariga yaxshi ma’lumki, “Xatti Boburiy” Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan 1503-1504-yillarda, ya’ni Bobur Mirzo yigirma to‘rt yoshda ekanligida yaratilgan alifbo bo‘lib, 29 harfdan iborat. Ulug‘ shoirimiz arab alifbosini isloh qilib, yozuvni soddalashtirish va osonlashtirish maqsadida uni turkiy til va talaffuz mezonlariga moslashtirgan. Bobur o‘zining necha g‘azallari va qit’alari, xatlarini shu alifboda bitib, Movaraunnahr va Afg‘onistonga, o‘g‘illari Humoyun va Hindol Mirzolar, shuningdek, Hoji Kalon va

boshqalarga yuborgan. Ayni paytda, eng yaxshi xattotlarga buyurib, Qur'oni Karimni shu alifboda ko'chirtirgan va Makkai mukarramaga yuborgan.

"Bobur xati" deb atalgan o'z alifbo tizimini amalda tatbiq etishga Bobur Mirzo kop harakat qilgan. Biroq o'sha suronli yillarda buning iloji bo'lmagan. Bu haqdagi ma'lumotlar "Boburnoma", Nizomiddim Ahmad Hirotiyning "Taboqoti Akbariy", Abdulqodir Badovuniyning "Muntaxob ut-tavorix" va boshqa asarlar orqali bizga yaxshi ma'lum.

Garchi, shu choqqacha bobur shunoslikda "Xatti Boburiy" deb nom olgan bu alifbo haqida ma'lumot uchrasa-da, hanuzgacha uning namunasi topilmagam edi. O'n yillardan beri turli kutubxonalar va muzeylardan "Xatti Boburiy"ni izlab kelayotgan edik. Biz borgan mamlakatlarning kutubxona, muzey va dorilfununlaridagi uchrashuvlar, ilmiy muloqotlar o'z samarasini berdi. Uzoq izlanishlardan so'ng Mashhaddagi Imom Rizo majmuasi hududida joylashgan "Qur'on" muzeyida "Xatti Boburiy"da bitilgan Qur'oni Karim nusxasi borligini eshitib qoldik. Shu sababli ekspeditsiyamiz Mashhadga yetib borgan kun muzeyga borish, biz uchun nihoyatda qadrli bo'lgan kitobni ko'rish va ilojini topib undan nusxa olish harakatiga tushdik" ["Xatti Boburiy" Bobur vatanida 2004].

Ushbu suhbat matni ichida "Xatti Boburiy"da bitilgan Qur'oni Karimning 6 sahifasi nusxasi ham berilgan.

Boburiy xati bo'yicha yaratilgan muhim tadqiqot. Afg'onistonlik **olim** Muhammad Halim Yorqin o'zining qator ishlarida "Boburiy xat"ni mavjud manbalar asosida tahlil qildi. Ularning ba'zilari O'zbekistonda ham chop etildi. Olimning 2005-yilda "Boburiy xat" nomli risolasi "Oydin Afg'oniston madaniy uyushmasi" homiyligida, arab alifbosida, 500 nusxada nashr etilgan. Risola haqida Abdulhakim Shar'iy Jo'zjoniyning "…Boburiy xattini ixtiro qildim" nomli taqrizi "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida e'lon qilindi [Jo'zjoniy 2008].

Ushbu asar 2023-yilda O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi tomonidan Toshkentda ham nashr qilindi. Asarni filologiya fanlari nomzodi, dotsent Otabek Jo'raboyev nashrga tayyorlagan. Muallifning so'zboshisida aytilishicha, ushbu nashr oldingisiga qaraganda boyroq va kengroq. Asar kirish, birinchi bob. (Boburiy xat tarixidan), ikkinchi bob (Boburiy xat haqidagi qarashlar), uchinchi bob (Boburiy xatga oid manbalar), to'rtinchi bob (Munosabat va sabablar), xulosa, muqoyasali jadva, foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat, 77 sahifa.

Asarda O'zbekiston, Afg'oniston, Turkiya va Eron olimlari tomonidan boburiy xat bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, ma'lumotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari sifatida muhim xulosalar berilga [Muhammad Halim Yorqin 2023].

Asarda Bobur xatining harflari "Ajoyib ut-tabaqat" asarida keltirilgani, S.Azimjonova Dehlidagi anjumanda ma'ruza qilib, Bobur alifbosini e'lon qilgani, Fazlulloh Fozil Nishoburiy Bobur alifbosida bitilgan Qur'oni Karimni birinchi bo'lib o'qigani kabi ma'lumotlar keltirilgan.

Umuman, Muhammad Halim Yorqinning "Boburiy xat" nomli asari bobur shunoslikka qo'shilgan muhim hissa bo'ldi. Undagi ma'lumotlardan o'zbek tili tarixi bo'yicha yaratiladigan o'quv qo'llanma va darsliklarda foydalanish lozim.

Muhammad Halim Yorqin ilgari surayotgan ayrim fikrlarga aniqlik kiritish lozim bo'ladi. Masalan olim asarning xulosalar qismida "1. Zahiriddin Muhammad Bobur 910 (1504)-yilda Kobulda o'z nomiga atab "Boburiy xat"ni ixtiro qilgan va bu xat turklar

tomonidan yaratilgan eng so‘nggi yozuvdir”, degan fikrni bergan. Lekin ilmiy adabiyotlarda XX asr boshlarida tatar tili uchun aka-uka Ramiyevlar, Xaritonovlar alifbosi yaratilgani, o‘zbek tili uchun ham ayrim shaxslar tomonidan alifbo yaratilib tavsiya etilgani haqida ma’lumotlar uchraydi.

Yana “6. Mufradotning ikkalasi ham 29 ta harfdan iborat bo‘lib, unda o‘zbekchaga tegishli to‘rtta (p, ch, j, g) tovush harfi yo‘q. Demak, ularning ikkisi ham to‘liq bo‘lmay, noqisdir” degan xulosaga ham qo‘shilib bo‘lmaydi. Chunki ular o‘zbekcha matn emas, arab tilidagi matnlardir. Shu bois ularda (p, ch, j, g) tovushlarini ifodalaydigan harflarning bo‘lmasligi tabiiy holdir.

Ushbu asar haqida Abdulhakim Shar’iy Jo‘zjoniy “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida e’lon qilgan “…Boburiy xattini ixtiro qildim” maqolasida yaxshi ochib bergan [Jo‘zjoniy 2008]

Xulosa

1. Mashhad shahridan topilgan “Boburiy xati”dagi Qur’oni Karim matni arab tilida bitilgan. U matnda turkiy tovushlarni ifodalaydigan harflar yo‘q. Yangi ma’lumotlar, dalillar topilmaguncha “Boburiy xati”ning milliy tovush xususiyatlarini ifodalagani haqida fikr bildirish mumkin emas.

2. Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan tuzilgan “Boburiy xati” turkiy yozuvlar tarixini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega. O‘zbek tili tarixiga bag‘ishlangan o‘quv qo‘llanma va darsliklarda “Boburiy xati”, uning ahamiyati haqida kengroq ma’lumot berilsa maqsadga muvofiq bo‘lardi.

3. Sharq qo‘lyozmalari saqlanayotgan fondlar, muzeylar, kutubxonalar, shaxsiy kutubxonalardan Zahiriddin Muhammad Bobur tomonidan tuzilgan “Boburiy xati”da bitilgan qit’alar, xatlarni topish borasida izlanishlar olib borish lozim.

4. Zahiriddin Muhammad Bobur tuzgan alifbo haqidagi yangi ma’lumotlarni jalb etgan holda tadqiqotlarni davom ettirish zarur.

Adabiyotlar

Abdulhakim Shar’iy Jo‘zjoniy. 2008. “…Boburiy xattini ixtiro qildim”. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati*. 15-fevral.

Alisher Navoiy. *Asarlar.* O‘n besh tomlik. O‘n ikkinchi tom. Majolisun-nafois. Toshkent: Gafur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1966.

Central Asia Review. 1964, № 12.

Ekspeditsiya safardan qaytdi. 2000. O‘zbekiston adabiyoti va san’ati. 8-dekabr.

Fitrat. 1926. *Arab alifbosining tarixi.* “Ozod Buxoro” gazetasi, 17-avgust.

Gulbadanbegim. 1959. *Humoyunnoma.* Toshkent: Fan.

J.Xudoyberdiyev. 2001. “O‘zbek tili tarixidagi ayrim yozuvlar haqida”. *O‘zMU xabarlari*. Toshkent, 1-son.

Xudoyberdiyev J.. 1996. *O‘zbek yozuvi tarixidan.* Milliy mustaqillik: Til va adabiyot masalalari. Toshkent. “Universitet”.

Mahmud Koshg‘ariy. 1960. *Turkiy so‘zlar devoni* (Devonu lug‘atit turk), tarjimon va masjrga tayyorlovchi S.M.Mutalibov. Toshkent, I, 1960, Toshkent, II, 1961, Toshkent, III, 1963.

Muhammad Halim Yorqin. 2007. “Boburiy xat” nima maqsadda ixtiro qilingan”. *O‘zbek tili va adabiyoti* 2.

Muhammad Halim Yorqin. 2007. “Boburiy xat” nima maqsadda ixtiro qilingan. *O‘zbek tili va adabiyoti* 2.

Muhammad Halim Yorqin. 2023. Boburiy xat. Toshkent.

Muhammad Halim Yorqin. 2023. Boburiy xat. Toshkent.

Nazrulloh Rasulzoda Suxanvar. 1999. “Mashhaddagi “Xatti Boburiy”. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.* 19-noyabr.
Nazrulloh Rasulzoda. 2004. “Xatti Boburiy”. *Imom al-Buxoriy saboqlari* 1.
O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, 1992. 29-avgust.
Temur tuzuklari. 2013. Toshkent: O‘zbekiston.
“Xatti Boburiy” Bobur vatanida. 2004. Zokirjon Mashrabov bilan suhbat. *O‘zbekiston adabiyoti va san’ati.* 19-mart.
Zahiriddin Muhammad Bobur. 2002. *Boburnoma.* Toshkent. “Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi Bosh tahririyati. Porso Shamsiyev, Sodiq Mirzayev va Eyji Mano (yaponiya) nashrlari asosida qayta nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasanov.
Азимджанова С. 1969. *Индийский диван Бабура.* Ташкент: Фан.

BOBUR IJODIY MEROSINING GERMENEVTIK KONSEPSIYASI

Muso Tojiboyev*

Annotatsiya

Maqola “Boburnoma” asari misolida o‘sha davr toponimikasining gerbarizm tahliliga qaratilgan. Ruboiy vositasida shoirning lingvopoetik vositalardan foydalanish mahorati gerbarizm tahliliga tortilgan. Poetik tilning san’at yaratish imkoniyatlari hamda bu borada ijtimoiy-siyosiy faktor mezonlari tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: gerbarizm*, toponimika, qo‘shma so‘z, konsept, so‘z san’ati, milliy til, induksiya, deduksiya, individualizm, g‘oya, yolqin, ommaviylik, badiiy ijod.*

HERMENEUTIC CONCEPTION OF BABUR'S CREATIVE HERITAGE

Annotation

The article analyzes the place of toponymy of that period in the work "Baburnama", which is a perfect example of the Uzbek literary language of the XVI century. The analysis of a rubai reveals the poet's ability to use linguopoetic tools skillfully. The article analyzes the principles of social and political factors in the creation of art poetic language.

Key words: *herbaristics, toponymy, compound word, concept, art of the word, folk language, induction, deduction, individualism, idea, fire, mass, artistic creativity.*

Kirish

O‘zbek mumtoz adabiyotining nodir namunasi bo‘lmish memuar asar “Boburnoma” bizga o‘z davri siyosiy - ijtimoiy muhitining yaqqol kartinasini yetkazgan. Asarning eng muhim xazinasi bu - XVI asr o‘zbek adabiy tilining har qanday saj’ yoki boshqa bezaklardan holi bo‘lgan asl qiyofasi. Bobur bu merosni bizga o‘z asarida davr siyosiy-ijtimoiy, adabiy lisoniy muhitining barcha nuqtalari bilan muhrlab ketdi.

Bobur adabiy merosi matn xususiyatlari tahlili borasida uning asar poetikasini shakllantirish jarayonida qo‘llagan usullari tadqiqi muhim rol o‘ynaydi. «Boburnoma» asari bir tomondan tarixiy-memuar asar bo‘lsa, ikkinchi tomondan unda qator adabiy-

*Filologiya fanlari doktori, dotsent, Chirchiq davlat pedagogika universiteti. muso@mail.ru

badiiy ma’lumotlar mujassam qilinganligi bilan ahamiyatlidir. Asar matnini shakllantirish, unda adabiy-badiiy ma’lumotlarning berilish usuli o‘ziga xos. Shoir asar matnini shakllantirish jarayonida Sarguzashtnoma janridagi tarixiy – memuar asar sifatida «Boburnoma»ning (Bobur. Boburnoma. 1989. Misollar shu nashrdan olingan) Markaziy Osiyo toponimikasiga qo‘shgan hissasi beqiyos.

Asarda keltirilgan toponimik ma’lumotlar uning germenevtik g‘oyasini mukammallashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayniqsa, joy nomlarining gerbarizm tahlili o‘zbek adabiyoti, milliy mentalitet va etnologiyaning yangi qirralarini kashf qiladi.

Bobur qiziqish saviyasining kengligi asar toponimikasi ahamiyatini yanada oshiradi. Asardagi kishi nomlari, sifat (rang nomlari) bilan, «bog‘» so‘zi qal’a, navohi kent, -zor, -iston, -pur, -sti. –iya, dara, g‘or, o‘lang, rabot kabi qo‘shimcha va so‘zlar bilan o‘simlik va hayvon nomlari bilan, narsa, daryo, ko‘l, ariq nomlari bilan va qo‘shma otlar bilan yasalgan joy nomlari uchraydi. Ba’zan joylar qabila nomlari bilan ham yuritiladi [Boburnoma 1989, masalan, chakrak eli – Chakrak 32].

Bobur joy nomlarini keltirish bilan birga ularning ta’rifini, joy nomining qanday paydo bo‘lganini ta’riflab o‘tadi. Bu ishni u bevosita hikoya ichida, voqealar davomida bajaradiki, asarning tarixiy va ilmiy ahamiyati, binobarin, uning badiiyati zo‘rayadi.

1. Hodarvish dashti haqida yozadi:

Xo‘jand bilan Kondibodom o‘rtasida bir dasht tushuptur, Hodarvishg‘a mavsumdur. Hamisha bu dashtta yel borur. Marg‘inong‘akim sharqidur, hamisha mundin yel borur. Xo‘jandg‘akim g‘arbidur doim mundin yel kelur. Tund yellari bor. Derlarkim, bir necha darvish bu badiyada tund yelga yo‘luqub, bir-birlarini topolmay, «Ho darvish, ho darvish» dey-dey halok bo‘lupturlar, andin bu badiyani Hodarvish derlar [Boburnoma 1989, 7].

Biz bu ta’rif vositasida «Hodarvish» joy nomini undov (ho) va shaxs oti (darvish) dan yasalganini bilib olamiz.

2. Qo‘shma so‘zli joy nomlari «ot-fe’l» sxemasida uchraydi: Sayxun daryosining yoqasinda, Takasekretku degan erda, bu jihattin ul mavzu bu nomg‘a mavsumdurki, tog‘ domanasi jihatidin bu daryo andoq tor oqarkim, rivoyat qilurlarkim, ul erdin taka sekrigandur [Boburnoma 1989, 10].

3. Bobur joy nomlari ta’rifiga har taraflama yondoshadi. Terminning paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan hodisalarga ham to‘xtaladi. Joy nomiga to‘la ta’rif berishga intiladi: Ba’zi derlarkim, bu o‘lanning oti koni obgir ekandur. Vale tarixlarda Konigil biturlar [Boburnoma 1989, 46]. Yoki: Bahorlar sahrosi va shahri va bomi va tomi xo‘b sabz bo‘lur uchun Shahrisabz ham derlar [Boburnoma 1989, 47].

4. Joy nomlarining eski variantlarini keltiradi va yangisiga solishtirib, uning paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lgan voqealarga bog‘lab, qaysi tildan olinganini ko‘rsatadi: Yana Qarshi viloyatidurkim, Nasaf va Naxshab ham derlar. Qarshi mo‘g‘ulcha aytur, go‘rxonani mo‘g‘ul tili bila qarshi derlar [Boburnoma 1989, 47].

5. Joy nomlarini bir-biriga solishtiradi, qiyoslaydi, joy nomi ma’nosiga izoh kiritadi: g‘ayri Hindustonni Xuroson der, nechukkim, arab g‘ayri arabni Ajam der [Boburnoma 1989, 117].

6. Biror hududda yashovchi aholining ayrim tovushlarning talaffuzidan-tilining dialektik xususiyatlaridan kelib chiqqan joy nomini ajratib ko‘rsatadi: Ba’zi mahal kof o‘rnig‘a g‘ayn talaffuz qilurlar, bu jihattin g‘olib bu viloyatni lamg‘on debturlar [Boburnoma 1989, 121].

7. Qo‘shma so‘zli joy nomlarini har bir komponentini alohida-alohida ta’riflaydi. Qo‘shib qo‘llanishiga asos bo‘lgan hodisani ko‘rsatadi: Qo‘ychi va cho‘pon gohi gala va ramani bu yo‘l va tani bilan indurur uchun bu yo‘lni Go‘spandliyor der emishlar. Yo‘lni afg‘on tili birla liyor dermishlar (134-bet).

8. Joy nomining paydo bo‘lishiga asos bo‘lgan predmetiga e’tibor qaratadi, predmetning joylashgan o‘rnini ko‘rsatadi. Uning o‘sha yer tilidagi nomi va ona tilidagi tarjimasini beradi: «Filni xotiy derlar, darvozani pul. Bu darvozaning chiqishida bir filning suratini mujassam qilipturlar ..... Bu jihattin Xotiypul derlar» [Boburnoma 1989, 313].

9. Joylarning tabiati, yog‘ingarchilik ko‘p yoki oz bo‘lishiga ishora qilingan joy nomlarini ko‘rsatadi: «To‘qquz rud ushbu tog‘din chiqar, bu tog‘din hargiz qor o‘ksumas. Bu jihattin Ko‘hi Safid derlar» [Boburnoma 1989, 121].

10. Hukmdorlarning tug‘ilgan joylarini va ularning qabrlari joylashgan yerlarni keltirib, joy nomiga bog‘laydi: «Sulton Mahmudning, qabri G‘aznining mahallotidadurki, sulton qabri anda uchun Ravza derlar» [Boburnoma 1989, 126].

«Boburnoma»da 921 ta joy nomlarini uchratish mumkin. Ular mamlakat, viloyat, shahar nomlari; kentlar, navohilar. Tuzlar (maydonlar), bog‘ nomlari, tog‘liklar, qishloqlar, bodiyalar, dashtlar, cho‘llar, dara nomlari, o‘lanlar, bandlar, ko‘tallar, rudlar, qo‘rg‘onlar va hokazo hududiy birliklarga nomlari ostida guruhlanishi mumkin.

Joy nomlarining yuqoridagi hududiy bo‘linishi hamda nomlarning shakllanishidagi gerbarizm evolyustiyasini kuzatish milliy til, milliy adabiyot hamda tarixning hali ma’lum bo‘lmagan qirralarini o‘rganish uchun material beradi. “Boburnoma” da aks etgan joy nomlari ta’rifi asar badiiyati yuksaltirishi bilan bir qatorda uning arxitektonikasi orqali ifoda imkoniyatlarini ham oshiradi.

Bobur tahlikali hayoti davomida Markaziy Osiyoning ko‘p joylarida bo‘ldi. Xalq tilini, madaniyatini, o‘simlik va hayvonot olamini o‘rgandi. g‘alaba nashidasini surdi, mag‘lubiyat azobini tortdi. Uning ijodiy merosida hayotning mana shunday ikir-chikirlari o‘z ifodasini topdi. Bu - bir xususiyat. Ikkinchisi uning shoh avlodi sifatida dunyoviy ilmlardan chuqur ma’lumot olganligi va o‘zining talant va qobiliyati bilan ularni tahlil qila bilishi orqasida kelajak uchun nodir ilmiy manbalar qoldirganligi. Biz uning lirikasini germenevtik yoki arxitektonik nuqtayi nazardan ham mantiqan, ham shaklan o‘rganganimizda undagi mana shu iste’dod va achchiq hayot tajribasi naqadar uyg‘unlashganligining shohidi bo‘lamiz. Yana muhimi, shu uyg‘unlikni ifodaga keltirgan shoir asarlarida tilning qudrati. Misol tariqasida uning bir ruboiysini tahlil qilamiz.

Har kimki vafo qilsa, vafo topqusidir,
Har kimki jafo qilsa, jafo topqusidir,
Yaxshi kishi yomonlig‘ ko‘rmagay hargiz
Har kimki yomon bo‘lsa, jazo topqusidir.

Ruboiy lug‘aviy tarkibining semantik-stilistik gerbarizmdagi tahlili bizga quyidagi g‘oyaviy polyusni taqdim qiladi. Shu bir ruboiyda Bobur eski o‘zbek tili imkoniyatlaridan mukammallik bilan foydalangani holda ulkan badiiy g‘oyani tashiy oladigan ruboiy yaratishga erishgan.

E’tibor bering, ruboiy arxitektonikasi markazida ikki tip ustida so‘z boradi, birinchisi vafodor, yaxshi; ikkinchisi jafokor, yomon. Birinchi va ikkinchi misralarda xislat egalari xislatining uyg‘unligi uning javobi, ya’ni:

Vafo – vafodor, Jafo – jafokor.

Bu yerda badiiy mahorat shundaki, inson o‘zining xislati kabi abstraktlashtiriladi va ikki mavhum xislat bilan barobarlashadi, bir nom ostidagi sinonimiyani (ma’nodoshlikni) hosil qiladi. To‘rtlikning uchinchi misrasida antiteza inkor yuklamasi (-ma) bilan beriladiki, shoir xususiyatni (yomonlikni) doimo nisbiylashtirishga intilganligi ochiq ko‘rinib turadi va aytadiki, «yaxshi kishi yomonlig‘ ko‘rmagay hargiz», ya’ni yaxshi –yaxshi, biroq sen yomon bo‘lma, yaxshi bo‘l. Bunda «yaxshilik» bilan «yomonlik» antitezasi dunyodagi barcha ijobiy va salbiy fazilatlarning umumiy timsoli sifatida gavdalanadi. Bir “yaxshi” so‘zining ortida fazilat, saxovat, mehr, jasorat, himmat, qo‘ying-ki, bori insoniy fazilatlar mujassam bo‘lsa, bir “yomon” so‘zi ham dunyo-dunyo ijtimoiy kategoriyalar mujassamiga aylangan.Biroq, shoirning mahoratli qalami ikki sodda o‘zbekona so‘zda sillogizm va gerbarizm vositasida ularni bir joyga, bir vaqtda, ikki yorqin so‘z timsolida mujassam qila olgan. Ulardagi ulkan g‘oyaviy to‘lqinni tushunib etish uchun hech qanday ortiqcha tayyorgarlik yoki lug‘atning zarurati yo‘q. Aynan shunday sodda grammatik distrubistiyasi asarning mukammal muvaffaqiyatini ta’minlagan.

Ruboiyning butun mantig‘i, falsafasi uning so‘nggi satrida ochilyapti:

Yomon bu – yomon – jazo.

Shoir o‘z salbiy xususiyatli qahramonini harchand yomonlikdan asramasin, ilojini qila olmadi va uni jazoladi.

Ruboiy g‘oyasining sxematik mantiqi, konstatastiyasi shunday:

Vafo - vafo jafo - jafo

(yaxshi) (yaxshi) (yomon) (yomon)

Yaxshi – yomon Yomon – jazo.

Butun munozara shu to‘rt so‘z (vafo, jafo, yaxshi, yomon) vositasida yagona konstept – jazo bilan xulosalangan.

Shu shaklda ruboiyning janr arxitektonikasi inson ma’naviy dunyosining shunday nozik sirlarini kashf etadiki, bu kashfiyot badiiyati o‘tkir til germenevtik gerbarizm metodi vositasida jarangdor yangraydi.

Z.M.Bobur adabiy merosining yorqin sahifalari o‘zbek mumtoz adabiyoti va adabiy tilining eng mukammal namunalarini mujassam qilgani holda jahon poetik tafakkuri taraqqiyotida o‘ziga xos mahorat maktabi bo‘la oladi.

Adabiyotlar

Zahiriddin Muhammad Bobur. 1989. *Boburnoma.* Toshkent.

Тисельтон Э. 2008. *Герменевтика.* Черкасси.

Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. 2010. Тошкент: Маънавият.

Михайлов А.А. 1984. *Современная философская герменевтика.* Минск.

Бахтин М.М. 1986. *Эстетика словесного творчества.* Москва.

Шпет Г.Г. 1989-1992. *Герменевтика и ее проблемы.* Контекст. Литературно-теоретические исследования. Москва.

Султонов И. 1982. *Адабиёт назарияси.* Тошкент.

Маллаев Н. 1968. *Ўзбек адабиёти тарихи.* Тошкент.

Михайлов А.А. 1984. *Современная философская герменевтика.* Минск.

Тисельтон Э. 2008. *Герменевтика.* Черкасси.

Парандовский Ян. 2010. *Алхимия слова.* Мировые писатели о литературе. Ташкент.

Сафаров Ш. 2006. *Когнитивная лингвистика.* Джизак.

Словарь иностранных слов. 1983. Москва: Русский язык.

Султонов И. 1982. *Адабиёт назарияси.* Тошкент.

“BOBURNOMA” ASARINI O‘QITISHDA INTEGRATIV YONDASHUV

Gulnoza Jurayeva Axmatovna*
Qulsaxatov Farrux Xolli o‘g‘li*

Annotatsiya

Maqolada Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy merosini o‘rganish, aniqrog‘i “Boburnoma” asarini o‘qitishda integratsiyalashuv jarayoni va integratsiyalashtirish tamoyillarini, fanlararo bog‘liqligini tahlil qilamiz.

Kalit so‘zlar. *Integratsiya, texnologiya, metod, tarixiy suratlar, albomlar, tashbeh, mubolaga, qahramonlar tabiati, poetik nutq, ichki monolog, tabiat tasviri, psixologik holatida, badiiy to‘qima, tarixiy izchillik.*

INTEGRATIVE APPROACH IN THE INTERPRETATION OF “BABURNAMA”

Annotation

In the article, we will analyze the process of integration and the principles of integration in the study of the creative heritage of Zahir ad-Din Muhammad Babur, more precisely, in teaching of the work "Baburnama", and its interdisciplinarity.

Key words. *Integration, technology, method, historical photos, albums, allusion, metaphor, nature of heroes, poetic speech, inner monologue, image of nature, psychological state, artistic fabric, historical consistency.*

Adabiyot darslarini o‘qitishning turli metodlari ishlab chiqildi va ishlab chiqilmoqda. Har bir metodist o‘z qarashlari va o‘zining ilg‘or fikrlari bilan badiiy adabiyotni o‘qitishning eng qulay, samarali yo‘llari borasida ilmiy mushohadalar yuritib kelmoqda.

So‘zning badiiy malohati va unga havas-ishtiyoqning paydo bo‘lishida badiiy adabiyotning o‘rni beqiyos ekanligini hamma yaxshi biladi. Badiiy adabiyot namunalari o‘quvchining nafaqat badiiyat olamiga yetaklaydi, balki uning olam va atrof muhit, odamlar, ularning ichki dunyolari borasidagi bilimlarni o‘zlashtirishida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Sankt-Peterburg universiteti tadqiqotchisi M.S.Emelyanov o‘zining “Maktab ta’limida adabiyot va tarix o‘qitishda integratsiyaning roli” nomli doktorlik dissertatsiyasida tarixiy faktlarning aniqlashtirilishi va o‘quvchilarning tarixiy dalillarga qiziqishini orttirishda adabiy tarixiy asarlar muhim ahamiyat kasb etishiga alohida to‘xtalib o‘tadi [Емельянов, 2013, 29]. Olim adabiyot va tarixi fanlari integratsiyasiga erishish uchun bir dars mashg‘ulotlarida bir necha o‘qitish usullaridan foydalanish lozimligi, o‘z hayotiy tajribasida esa muayyan mavzu, tushuncha va hodisaning mohiyatini anglatish, o‘rgatish maqsadida, integratsiyalashgan darslarni tashkil qilganligini tushuntiradi. T.G.Brajening maqolasida esa, zamonaviy maktab predmetlari integratsiyasi borasida to‘xtalib, tarix fanida berilgan mavzuni o‘rgatishda shu mavzuda yaratilgan badiiy

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, gulnozajurayeva@gmail.com
* O‘qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, qulsoatovfarrux@gmail.com

adabiyot namunalaridan xabardor bo‘lish tarix to‘g‘risidagi qiziqishlarini oshirishi alohida urg‘ulanadi [Браже 1996, 78].

Bunday darslar hamisha boshqa darslardan ajralib turadi. Integratsiyalashgan darslarda fanlararo aloqalar jarayonida fanlar ikki guruhdan tashkil topadi. Birinchi guruh yetakchi integratsiyalashtiruvchi fan bo‘lib, dars mashg‘uloti aynan mana shu fan mvzularidan birining o‘qitilishi asosiga quriladi. Ikkinchisi esa, integratsiyalashuvchi fanlar guruhidan iborat bo‘ladi. Integratsiyalashuvchi fanlar yordamchi fanlar sifatida ham qaraladi. M.S.Emelyanov integratsiyalashishda ishtirok etadigan fanlarni yordamchi fanlar sifatida talqin qiladi.

Y.N.Kolokoltsev, A.V.Danovskiy va boshqalar muallifligida yaratilgan o‘quv qo‘llanmada maktab adabiyot kursi fan ichida va fanlararo integratsiyaga ega. Fanlararo integratsiyada ular adabiyot va tarix, adabiyot va jahon badiiy madaniyati, adabiyot va san’at kabilarni o‘z ichiga olishini aytib o‘tadi [Колокольцев 2009, 21]. Olimning fanning ichki integratsiyasi borasidagi mulohazalarida adabiyotning tilshunoslik, zamonaviy adabiyot va boshqa fanlar bilan aloqasi mavjudligi aniqlanadi. Biz olimlarning mulohazalariga qo‘shilgan holda adabiyot fanining ichki integratsiyasi, adabiyot nazariyasi, adabiyot tarixi, folklor kabi fanlardan iborat bo‘lishini qayd etib o‘tmoqchimiz.

Boshlang‘ich umumiy ta’limning zamonaviy texnologiyalari bo‘yicha o‘quv qo‘llanmasida fanlararo aloqalar bo‘limini yozgan M.G.Zabbarovaning fikricha, integratsiyalashayotgan fanlarning tushunchalari mohiyatini ochish uchun bir vaqtning o‘zida o‘quvchilarga bir necha fan doirasidagi bilimlar o‘rgatilishi o‘qitishning samarali metodlaridan biri ekan [Арябкина 2016, 190]. E’tibor berib qarasak, adabiyot darslarida integratsiyalashgan darslarni tashkil qilish orqali adabiyot, tarix, geografiya, etnografiya, tilshunoslik, san’at, falsafa, dinshunoslik va boshqa bir necha fanlarning o‘zaro bog‘liqlari borligini guvohi bo‘lamiz. Albatta, buning uchun mavzu va materialning mazmun mohiyati juda katta ahamiyatga egadir. Bizning tadqiqot obyektimiz bo‘lgan “Boburnoma” asarini o‘qitishda yuqorida keltirganimiz singari bir necha fanlar integratsiyasi kuzatiladi. Bu o‘rinda adabiyot integratsiyalashtiruvchi – yetakchi fan vazifasini bajaradi, adabiyotdagi mavzuni mohiyatida muayyan tushunchalar, dalillar va hodisalarni aniqlashtirishda yordamlashuvchi fanlar – yordamchi fanlar bo‘lib ular integratsiyalashuvchi fanlar sifatida qaraladi.

Boshqird tadqiqotchisi Asayeva Liana Xazislamovna tomonidan e’lon qilingan maqolada Lermontovning “Borodino” she’rini o‘qitishda tarix va adabiyot integratsiyasi borasida kuzatishlar o‘z ifodasini topgan. Tadqiqotchi darsning borishini tasvirlarkan, kirish qismida she’riy asardagi noma’lum tushunchalar haqida ma’lumot berish maqsadida izohli lug‘at, etimologik lug‘atlarga murojaat qilish orqali Vatan va ota so‘zlarining mantiqiy mazmunini ochib berishini keyingi bosqichda darsda o‘quvchilarning mavzuga doir aniq tasavvur hosil qilishlari uchun tarixiy suratlar, albomlar, keyingi bosqichida she’riy asarda tasvirlangan davrdagi urush qahramonlari haqidagi tarixiy ma’lumotlarni bayon qilish; keyin she’riy asarni o‘qish va tahlil qilish maqsadida suhbat uyushtirish dars mavzusini ochib berishda muhim ahamiyat kasb etib, tarix, tilshunoslik, san’at va adabiyot fanlari integraatsiyasini aks ettiradi,-deb hisoblaydi [Асаева 2020, 31].

Zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biri bu o‘quvchilarni taraqqiy etgan jamiyat a’zosi sifatida hayotga tayyorlashdir. Ushbu vazifani hal qilish har xil turdagi

vakolatlarning shakllanishi orqali amalga oshiriladi. O‘quvchilarning shaxsiy sifatlarini shakllantirishning eng samarali usuli-maktab o‘quv fanlarining integratsiyasi.

Shuningdek, integratsiyalashgan o‘quv jarayoni integratsiyalashgan kasbga qiziqishni jonlantira oladi, maktab vaqtidan oqilona foydalanishga imkon beradi. Integratsiyalashgan darslar atrofdagi voqelikning yaxlit nuqtayi nazarini shakllantirishga hissa qo‘shadi, turli hodisalar va hayotiy jarayonlarning o‘zaro bog‘liqligini sezishga imkon beradi.

Jamiyat rivojlanishida maktab ta’limining muhim va beqiyos xizmati bor. Ayni maktab darslarining mavzuni va sifati, ta’lim va tarbiya uyg‘unligi har qanday millatning istiqbolini belgilab beruvchi masalalardan biridir.

Hech kimga sir emaski, ko‘plab o‘qituvchilar fanlararo munosabatlarni ta’minlashda jiddiy qiyinchiliklarga duch kelishmoqda. Integratsiyalashgan darsning o‘ziga xosligi shundaki, u ikki yoki undan ortiq o‘qituvchi yoki bir nechta qo‘shni fanlar bo‘yicha malakali o‘qituvchini shakllantiradi. Integratsiyalashgan darsni tayyorlayotganda, uni amalga oshirish metodologiyasini ko‘rib chiqish juda muhimdir. Bu o‘rinda oldingi darsda berilgan uy ishidan tortib, past o‘zlashtiruvchi o‘quvchilarning imkoniyatlari va diqqatini tortishgacha bo‘lgan masalalarni ko‘rib chiqish lozim bo‘ladi. Integratsiyalashgan darsning so‘ngida beriladigan uyga vazifa ham o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘lishi lozim. Uy vazifasida integratsiyalashgan fanlarning mohiyatidan kelib chiqib, mavzuning muhim tomonlarini o‘rganishga qaratilgan topshiriqlar aks etishi lozim. O‘quvchilarning faolligi va intelektiga qarab integratsiyalashgan dars bir nechta akademik fanlar bo‘yicha bilimlar aloqasini belgilash imkoniyatini anglatadi.

Shunday qilib, zamonaviy o‘quv jarayonida integratsiyalashgan darslar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun biz integratsiyalashgan darslarning maqsad va vazifalariga murojaat qilamiz, ularning turlarini ko‘rib chiqishga harakat qilamiz. Integratsiyalashgan darslarni Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiy merosini o‘rganish, aniqrog‘i “Boburnoma” asarini o‘qitishda integratsiyalashuv jarayoni va integratsiyalashtirish tamoyillarini tahlil qilamiz. Integratsiyalashgan dars g‘oyasi qanday paydo bo‘ldi? Mazkur g‘oya dastlab G‘arb olimlari tomonidan olg‘a surildi. Keyinchalik, rus metodistlari bir dars jarayonida o‘quvchilar bilim va ko‘nimalarini kengaytirishni maqsad qilib oldilar va dars mashg‘ulotlarida har bir tushuncha va hodisani izohlashda ilmiy tamoyillarga tayanish tarafdorlari paydo bo‘ldi. Shu tariqa adabiyot ijtimoiy hayotning badiiy in’ikosi degan nazariyaga tayanib, badiiy asarlarni tahliliga jiddiy e’tibor qaratila boshlandi.

O‘qituvchilar oldidan zamonaviy ta'lim o‘quvchilar tasavvurida yaxlit holda shakllantirish vazifasini qo‘yadi, so‘ngra fanlar o‘rtasida integratsiyaga ehtiyoj paydo bo‘ladi.

Fanlar o‘rtasidagi integratsiya o‘qituvchilar va o‘quvchilar uchun katta imkoniyatlarni ochib beradilar. Integratsiyalangan sinflar doirasida talabalar bir nechta fanlar bo‘yicha ma’lumotlardan foydalangan holda ko‘p qirrali, yanada chuqurroq bilimlariga ega bo‘ladilar. Integratsiyalashgan darsda eng muhim ko‘nikmalardan biri - bu bir sohada ikkinchisiga doir bilimni o‘zlashtirishdir. Bu esa, tanqidiy fikrlash, tahliliy faoliyatni rivojlantirishga imkon beradi. Bundan tashqari, integratsiya mustaqil, bag‘rikeng, mas’uliyatli shaxsning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga imkon yaratadi. Integratsiyalashgan darslar o‘quvchilarga mavzuga

oid ma’lumot va bilimlarni o‘zlashtirishlarida differentsial yondashuvni amalga oshirishga yordam beradigan tarzda tashkil etiladi. Integratsiyalashgan dars o‘z qobiliyatlariga qarab turli toifadagi o‘quvchilar uchun imkoniyatlarni ochadi. Chunki, bir mavzu mohiyatni yoritish asnosida turli fanlarga xos bo‘lgan bilim va ko‘nikmalar talab etiladi. Bunda albatta, o‘qituvchining o‘zi integratsiyalashadigan fanlar borasidagi tushunchalar, ma’lumotlardan yaxshigina xabardor bo‘lmog‘i lozim.

Shunday qilib, integratsiyalashgan darsda ishtirok etish jarayonida bir nechta obyektlardan olingan bilimlarni ishlab chiqish, tizimlashtirish, tahlil qilish, talabalar tomonidan olingan bilimlarning uzluksizligi ta’minlash talab etiladi. Integratsiyalashgan darsni to‘g‘ri tashkil etish uchun uning asosiy farqlarini darsning an’anaviy shakli bilan qiyoslagan holda aniqlash kerak. Integratsiyalashgan dars an’anaviy darsdan farqli o‘laroq, o‘rganilgan hodisalarning xilma-xilligini o‘z ichiga olgan, adabiy materialni turli rakursda o‘rganishda o‘quvchi faoliyatini tashkil etish va uning turli usullaridan foydalanishni nazarda tutadi.

Integratsiyalashgan darsda quyidagi didaktik vazifalar bajarib, unda quyidagilar amalga oshirilishi zarur:

- Integratsiyalangan fanlarni o‘z ichiga olishi kerak;
- Bu tipdagi darsni tayyorlashda o‘qituvchilar bir-biri bilan yaqindan o‘zaro hamkorlik qilishi kerak;
- Integratsiyalashgan darslarni mavzuning murakkab tomonlarini ochish maqsadida, o‘qituvchi majburiy ravishda tashkillashtiradi. Shuningdek, integratsiyalashgan darsni tayyorlashda o‘qituvchi o‘quvchilar, sinf imkoniyatlari, o‘quvchilar o‘rtasidagi munosabatlarga alohida e’tibor qaratishi kerak. Integratsiyalashgan darslarni tashkil etish integratsiyalashgan fanlar bo‘yicha o‘rganilgan ma’lumotlarni o‘rganishda aniqlik, mulohaza va mantiqiy aloqalarni ta’minlash lozimligini anglatadi. Shu asosda integral sinflarning umumiy tavsifi turli xil o‘quv fanlarining o‘quvchilarning ikki va undan ortiq o‘qituvchilar ishtirokida mashg‘ulotlar tashkil etish va o‘tkazish;
- Integratsiyada amalga oshirilayotgan fanlar bo‘yicha asosiy malakaga ega bo‘lgan bitta o‘qituvchida darslarni tashkil etish va o‘tkazish;
- nafaqat bitta integratsiyalangan sinflarni, balki integratsiyalashgan iloji boricha shunday kurslarni yaratish maqsadga muvofiq keladi.

Ta’kidlash joizki, integratsiyalashgan sinflarning o‘quv jarayoniga jalb qilinishi talabalarning mustaqil faoliyati hajmining ko‘payishini anglatadi, chunki fanlar bo‘yicha o‘rganilayotgan materiallar kengaya boradi. Temuriylar davri tarixining muhim adabiy tarixiy manbasi sanalmish “Boburnoma”ga bag‘ishlangan tarix va adabiyotda integratsiyalashgan darsning ko‘rib chiqaylik. Tanlangan mavzuning dolzarbligi asar voqealari 1494-yil voqealari bayonidan boshlanadi. Bu Temuriylar tarixining muhim davri haqidagi tarixiy hodisalar tafsiloti edi.

“Farg‘ona viloyati beshinchi iqlimdadir. Sharqi Koshg‘ar, g‘arbi Samarqand, janubi Badaxshonning chegarasi – tog‘lar, shimolida ilgarilar Olmoliq, Olmotu va Yangi singari shaharlar bo‘lgan ekan, uni kitoblarda O‘tror deb yozadilar, mo‘g‘ul va o‘zbaklar yurishlari tufayli hozirgi paytda buzilib ketgan, aslo obodonlik asari qolmagan. Kichik viloyatdir, g‘alla va mevasi farovon. Tevarak-atrofi tog‘lar bilan o‘ralgan. G‘arbiy tarafida, ya’ni Samarqand va Xo‘jand tomonida tog‘ yo‘q. Ushbu yoqdan boshqa hech bir tomondan qishda dushman kela olmas. Sayhun daryosi Xo‘jand suvi nomida mashhur, u sharq-u shimol tarafdan kelib, viloyatning ichi bilan

o‘tib, g‘arb sari oqadi; Xo‘jandning shimoli va Fanokatning (hozir Shohruxiya sifatida mashhur) janubiy tarafidan o‘tib, yana shimolga burilib, Turkiston sari boradi. Turkistondan ancha quyiroqda bu daryo butunlay qumga singib ketadi, bironta daryoga qo‘shilmaydi.”

Asardagi mazkur parchani o‘qitishda Geografiya faniga murojaat qilish talab etiladi. Farog‘ona viloyatining chegaralari, tog‘ tizmalari, unga yaqin shaharlar haqida ma’lumot beriladi. Bu ma’lumotlarning tasdig‘ini topish uchun tarix va manbalarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. O‘qituvchi birgina mavzu doirasidagi bilimlarni o‘quvchilarga yetkazish uchun tarix, geografiya, manbashunoslik kabi fanlarga murojaat qilishi, shu fan sohasi mutaxassislari bilan muloqotda bo‘lishi talab etiladi. Demak, “Boburnoma” asarini integratsiyalashgan holda o‘qitish fan o‘qituvchisidan darsga jiddiy tayyorgarlik ko‘rishini, integratsiyalashayotgan fanga doir bilim va tushunchalar bilan ham qurollanishini talab etadi.

“Boburnoma” asarini o‘qitishda integratsiyalashgan dars tashkil etishda asarning mazmunini tarixiy dalillar va tarixiy haqiqatga munosabatini aniqlash ham lozim. Zahriddin Muhammad Bobur tomonidan memuar asarida keltirilgan tarixiy dalillarning yana boshqa tarixiy manbalardagi ma’lumotlar bilan chog‘ishtirish asnosida o‘sha davr tarixiga doir haqiqatni anglash va u bilan o‘quvchilarni tanishtirish kerak bo‘ladi.

Asarda Umarshayx Mirzo “O‘sha fursatdan to‘qqiz yuz sakkizinchi (1502) yilgacha Toshkent va Shohruxiya viloyati Chig‘atoy xonlarining tasarrufida bo‘ldi. Bu fursatda mo‘g‘ul ulusining xon va sultonligi Yunusxonning katta o‘g‘li — mening tog‘am Sulton Mahmudxonda edi. Umarshayx mirzoning og‘asi Samarqand podshohi Sulton Axmad mirzo va mo‘g‘ul ulusining xoni Sulton Mahmudxon Umarshayx mirzoning yomon muomalasidan bezor bo‘lganliklaridan bir-birlari bilan ittifoq tuzib, Sulton Ahmad mirzo Sulton Mahmudxonni uziga kuyov qilib, o‘sha yili Sayhunning janub tomonidan Sulton Axmad mirzo va shimol tarafidan Sulton Mahmudxon Umarshayx mirzo ustiga lashkar tortdilar. Bu asnoda g‘alati voqea yuz berdi. Zikr etilganidek, Axsi qo‘rg‘oni baland jar ustida joylashgan, imoratlari ham jar yoqasida edi. Ushbu yili dushanba kuni, ramazon oyining to‘rtinchisida Umarshayx mirzo jardan kabutarlar va kabutarxonasi bilan uchib, halok bo‘ldi. O‘ttiz to‘qqiz yoshda edi.

Tavalludi va nasl-nasabi. Sakkiz yuz oltmishinchi (1455) yili Samarqandda tug‘ildi. Sulton Abusaid mirzoning to‘rtinchi o‘g‘li edi. Sulton Ahmad mirzo, Sulton Muhammad mirzo, Sulton Mahmud mirzodan kichik edi. Sulton Abusaid mirzo Sulton Muhammad mirzoning o‘g‘li edi. Sulton Muhammad mirzo Mironshoh mirzoning o‘g‘li edi. Mironshoh mirzo Temurbekning uchinchi o‘g‘li edi. Umarshayx mirzo bilan Jahongir mirzodan kichik, Shohrux mirzodan katta edi.

Umarshayx mirzoga berib, Boboi Kobuliyni bekota qilib, jo‘nashga ruxsat bergandi. Mirzolarning sunnat to‘yi sababli Darai Gazdan qaytarib, Samarqandga keltirtirdi. To‘ydan so‘ng, Temurbek katta Umarshayx mirzoga Farg‘ona viloyatini berganidek, Sulton Abusaid mirzo ham o‘g‘li Umarshayx mirzoga Andijon viloyatini berib, Xudoyberdi Tug‘chi Temurtoshni bekota qilib yubordi.

Shakl-shamoyili: past bo‘yli, yumaloq soqolli, sarg‘ish yuzli norg‘il kishi edi. To‘nni rosa tor kiyar edi. Shunchalikki, belbog‘ bog‘laganda qornini ichiga tortib bog‘latar, bog‘lagandan so‘ng o‘zini qo‘yib yuborsa ko‘pincha bog‘lari uzilib ketardi. Kiymoq va yemoqda betakalluf edi. Sallani dastorpech (maxsus salla o‘raydigan kishi) o‘rab qo‘yardi. U zamonda sallalar butun to‘rt o‘rama bo‘lardi. Tekis chirmab, uchini

osiltirib qo‘yardilar. Yoz paytlari mahkamadan boshqa yerlarda aksar mo‘g‘ulcha bo‘rk kiyardi.

Fe’l-atvori: hanafiy mazhabida, pokiza e'tiqodli kishi edi. Besh vaqt namozni tark qilmasdi. Umriy namoz qazolarini butunlay tamomlagan edi. Aksar tilovat qilar edi. Hazrat Xoja Ubaydullohga murid edi. Suhbatlariga ko‘p musharraf bo‘lgan, Xoja ham uni farzand der edilar.

Yaxshi savodi bor edi. “Xamsatayn” (Nizomiy Ganjaviy va Amir Xisrav Dehlaviy, “Xamsa” lari), dostonlar va tarixlarni o‘qir edi. Ko‘pincha “Shohnoma” o‘qir edi. She'riy iste'dodi bor, biroq she’r yozishga qunt qilmasdi”. Ko‘rinadiki, “Boburnoma” da tarixiy shaxslar va tarixiy voqealar borasida kattagina noyob ma’lumotlar berilgan. O‘qituvchi Bobur va Boburdan keyin yashab ijod etgan ijodkorlarning tazkiralarida bu haqida nimalar bitilgani, Bobur ijodini tadqiq etgan olimlarimiz bu borada qanday fikrlar bildirganligini dastlab o‘zi aniqlab olishi keyin bular xususida o‘quvchilarga topshiriqlar berishi kerak bo‘ladi. Shunda o‘quvchilar adabiy materialdagi ma’lumotlarni tarixiy asarlar orqali aniqlashga kirishadilar. “Boburnoma” ning o‘qitishda adabiyotga integratsiyalashadigan yana bir fan tarbiya – didaktikadir. Asardan keltirilgan parchadagi tarixiy shaxslarning xulqi, fazilatlari, axloqidagi kaamchiliklar kabi jihatlarning o‘quvchilarga tushuntirish adabiyotning ikkinchi asosiy vazifasi bo‘lgan tarbiya jarayonini amalga oshirishga xizmat qiladi.

Bunday darslar dastlab boshlanishida o‘quvchilarga mustaqil topshiriq berishdan boshlangani, ularga asardagi tarixiy davr va tarixiy shaxslar haqidagi ma’lumotlar qanchalik o‘zini oqlaydi?- degan savol bilan murojaat qilish, imkon qadar “Boburnoma” mavzusini o‘tishdan oldin o‘qituvchi o‘quvchilarga asar bilan tanishish va o‘zi tomonidan ishlab chiqilgan savol va topshiriqlarni berib yuborishi lozim. Bunda teskari holat ko‘zga tashlanadi. An’anaviy darslarda odatda uy vazifasi mavzudan keyin beriladi. Biroq intergatsiyalashgan darsda mavzudan oldin topshiriqlar berilib, o‘quvchilar material bilan tanishadilar, ulardagi mazmun mohiyat borasida ma’lumotlar to‘plashga, o‘zlarida dastlabki tasavvurlar hosil qilishga harakat qiladilar. Dars jarayonida o‘quvchilarning oldinroq qilgan harakatlari va ko‘nikmalari qo‘l keladi. Endi o‘qituvchi o‘quvchilar tomonidan topilgan topilmalar – ma’lumotlarning haqqoniyligini tekshiradi. O‘zi tomonidan qo‘lga kiritilgan dalillarni o‘quvchilarga taqdim etadi, hammasi birgalashib, muayyan masala yuzasidan yagona xulosaga keladilar. Agar biz darsni shu tariqa tashkil etsak, albatta, u samarali bo‘ladi. Bunda birinchidan,o‘quvchilarning faolligi ortadi, ikkinchidan, o‘quvchilar adabiyot va unga integratsiyalashayotgan fanlar o‘rtasidagi qiziq jihatlarni o‘rganishdan zavq olish natijasida unga oshufta bo‘ladi. O‘quvchilarda fanga mehr ortadi, uchinchidan, o‘quvchilar va o‘qituvchi bir masala yuzasidan jonli muloqot yarata olishga erishadi. Sinf o‘quvchilari va o‘qituvchining diqqati bir yerga jamlanadi.

Demak, umumta’lim maktablari adabiyot darslarida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini integratsiyalashgan dars vositasida o‘qitish borasidagi xulosalarimizni quyidagicha umumlashtiramiz:

1. Umumta’lim maktablari adabiyot darslarida Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini integratsiyalashgan dars vositasida o‘qitish o‘quvchilarning nafaqat adabiyot, balki, tarix, etnografiya, geografiya, tilshunoslik, manbashunoslik fanlari bilan bog‘lashga, shu fanlarga doir bilimlarning hayotiy o‘rnini aniqlab olishlarida yordam beradi.

2. Integratsiyalashgan dars jarayonida adabiyot fani yetakchi integratsiyalashtiruvchi, qolgan fanlar integratsiyalashuvchi (yordamchi) fan sifatida o‘quvchilarni o‘ziga tortadi.

3. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini integratsiyalashgan dars vositasida o‘qitish o‘quvchilarning axloqiy tarbiyasini amalga oshirishda ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar

Емельянов М. С. 2013. *Роль интеграции литературы и истории в школьном преподавании*. Дисс. докт. пед. Наук. СГПУ.

Браже Т.Г. 1996. Интеграция предметов в современной школе// Лит. В шк. №5.

Колокольцев Е.Н., Дановский А.В. и др.; Под ред. Колокольцева Е.Н. 2009. Москва, Просвещение.

Арябкина И.В., Березова Н.А., Дормидонтова Л.П., Заббарова М.Г., Курылева М.В., Спиридонова А.А., Стрюкова Г.А., Тихонова А.Ю., Шемарина И.Ю. 2016. *Современные технологии начального общего образования.* Ульяновск: ФГБОУ ВПО "УлГПУ им. И.Н. Ульянова".

Husanboyeva Q., Niyazmetova R. 2020. A*dabiyot o‘qitish metodikasi.* O`quv qo‘llanma. Toshkent, Innovatsiya-ziyo.

Qudratullayev H. 2009. *Bobur armoni.* T.: Sharq.

Bobur nomidagi xalqaro jamg‘arma. 2002. Toshkent.: Sharq.

“BOBURGA OID MANBALAR” DAFTARI XUSUSIDA (Abdulla Nosirov, O‘zR FA ShI asosiy fondi № 13395)

Oysara Madaliyeva*

Bu daftar kichkina narsa, lekin xazina.
(A.Nosirov)

Annotatsiya

Mazkur maqolada A.Nosirov tomonidan tuzilgan “Boburga oid manbalar” daftarining (O‘zR FA Sharqshunoslik instituti asosiy fondi № 13395) tuzilishi haqida so‘z boradi. Daftar olimning salkam ellik yillik izlanishlari asosida tuzilgan. Unda Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodi bilan bog‘liq qo‘lyozma va toshbosmalar haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, daftarda Bobur faoliyatiga tegishli maqolalar mavjud gazetalardan parchalar yopishtirilgan. Ular 1985-yillargacha Bobur ijodining o‘rganilishi, bu merosga munosabatning namunalari bo‘la oladi.

Kalit so‘zlar: *Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Nosirov, qo‘lyozma, toshbosma, boburshunoslik, tarixshunoslik.*

EXPLORING THE NOTEBOOK "SOURCES OF BABUR" BY ABDULLA NOSIROV (Main Fund of the Russian Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan No. 13395)

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), katta ilmiy xodimi, O‘zR FA Sharqshunoslik instituti, madaliyeva@gmail.com

Annotatsiya

This article examines the structure and content of "Sources about Babur," a seminal notebook compiled by A. Nosirov. This notebook, preserved in the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, meticulously catalogs manuscripts, lithographs, and newspaper excerpts related to Zahir ad-Din Muhammad Babur's life and work. Spanning nearly five decades of research, it offers a comprehensive overview of Babur's legacy up to 1985, exemplifying a scholarly approach to his heritage.

Key words: *Zahir al-Din Muhammad Babur, Abdulla Nosirov, manuscript, lithograph, Babur studies, historiography.*

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti asosiy fondida Abdulla Nosirovning (1900–1986) 100 dan ortiq qo‘lyozma daftarlari saqlanib kelmoqda. Ularda institut fondiga oid qo‘lyozma, toshbosma va tarixiy hujjatlar haqida so‘z boradi. Daftarlar asosan tarixiy shaxslar va joy nomlariga ko‘ra arab, fors va turkiy tillardagi manbalarning ta’rif-tavsifiga bag‘ishlangan.

“Abdulla Nosirov O‘zR FA Sharqshunoslik institutida mavjud yozma va bosma adabiyotlarni tartibga solish, ularga kartoteka tuzish ishlarida faol ishtirok etib, ayrim hollarda ana shu sohaga oid ishlarga bosh-qosh bo‘ladi”, - deydi U. Xo‘jaeva [Хўжаева 2002, 145]. Olim Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida to vafotiga qadar ishlagan bo‘lsa-da, 1963-yil kasallik tufayli pensiyaga chiqarilgan [Бабаджанов 2014, 348]. Ma’lumotlarga ko‘ra, A.Nosirovdan, asosan, o‘zbek tilida yozilgan o‘ttizga yaqin ilmiy va ilmiy-ommabop maqola meros bo‘lib qoldi. Shuningdek, unda xattotlik qobiliyati ham mavjud bo‘lib, 15 tacha yaroqsiz holga kelgan qo‘lyozmani mahorat bilan kitobat qilgan [Бабаджанов 2014, 348].

“Boburga oid manbalar” daftari (inv. № 13395) Sharqshunoslik instituti fondlarida saqlanayotgan Zahiriddin Muhammad Boburga (1483–1530) oid qo‘lyozma va toshbosmalarning qayd daftaridir. Shuningdek, daftarga Bobur hayoti va faoliyatiga oid gazeta maqolalari hamda miniatyuralar qirqib yopishtirilgan [Qarang: 1-ilova].

Daftarga Nosirov tomonidan yozilgan barcha ma’lumotlar arab alifbosiga asoslangan o‘zbek tilida ifoda etilgan. Tuzuvchining daftarga o‘zi shunday ta’rif bergan: “[Daftarga] Qo‘lyozma, bosma ham gazeta – jurnallarda bo‘lgan 266 manba haqida ma’lumot to‘plangan. [Ular] 1940-yildan 1981-yilgacha jamlangan. Jami 19 sahifa” [3: muqovaning ichki tomoni].

Daftarga yopishtirilgan dastlabki gazeta parchasida N.Nekrasov (1821–1877), M.Gorkiy (1868–1936) va A.Kuprinlarning (1870–1938) hikmatomuz fikrlaridan namunalar berilgan. Ushbu gazeta varag‘ining tagida bitilgan A.Nosirovning qaydi shunday: “Bu daftarga xato yofishtirdim” [Носиров 01*b*].

Daftarda keltirilgan ba’zi gazeta maqolalari bilan tanishtiramiz.

B.Valixo‘jayev:

1) “Zahiriddin Muhammad Bobur” (1983-yil 12-fevral, “Yulduz” gazetasida o‘zbek tilida arab alifbosida). Gazeta parchasi ostida A.Nosirov qayd etadi: “Ehtiyot qilib ochmoq kerak” [Носиров 02*b*].

2) “Boburning devoni” (1984-yil 7-sentyabr “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasida o‘zbek tilida kirill alifbosida).

I.Nizomiddinov:

3) “Majoziy miniatyuralar” (qaysi gazeta ekani noma’lum).

4) **Zahiriddin Muhammad Bobur** tavalludining 500 yilligi munosabati bilan 1983-yilda yubiley o‘tkazilishi haqida YuNESKOning qarori bosilgan gazeta xabari taqdim qilinadi. Unga ko‘ra, yubiley Boburning yurti Andijonda 1981-yil ish boshlagan. Mazkur xabar 1981-yil 4 mayda bosilgan [Qarang: 2-ilova].

Q.Qo‘shjonov:

5) “Boburnoma” rasmlari” (1985-yil 18-yanvar “O‘zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi)

S.Azimjonova:

6) “Ulug‘ shoir ijodining mohiyati” (1981-yil 8-aprel, gazeta nomi noma’lum)

Bobur tug‘ilgan kunining 500 yilligi munosabati bilan berilgan xabar gazeta parchasining yuqorisi va ostida A.Nosirovning qaydlari mavjud. Xabarning yuqori qismida “Bir shoirdan” qaydi bilan bayt keltirilgan:

“Zahiriddin Muhammad shoh Bobur
Jahon on zotro karde tafaxxur” [Носиров 1*a*].

Xabar chiqqan gazeta parchasi tagida o‘qiymiz: “52-raqamli “Kitoblar haqidagi manbalar” daftarida B harfida Boburga oid 28 ta ma’lumot bor. Ushbu ma’lumot bu daftarda bormi-yo‘qmi yodimda yo‘q. Tekshirishga ham bo‘lmadi, ehtiyot ko‘rish kerak (12/IX-84)” [Носиров 1*a*].

Daftarga yelimlangan bir miniatyurada “Taxtda o‘tirib, mulozimiga kitob uzatayotgan shoh” aks ettirilgan. Uning yuqorisida quyidagi baytni o‘qish mumkin:

“Podshoh suratu ma’ni ast az Iloh,
Shoh Nuriddin Jahongir ibn Akbar podshoh” [Носиров 03*a*].

Mazkur miniatyuraga A.Nosirov “Bu ham Boburga oid miniatyura” deb eslatma yozgan [Носиров 03*a*].

“Zahiriddin Muhammad Boburga oid manbalar Sharqshunoslik institutidagi kitoblar yuzasidan jamlangan”ini yozarkan A.Nosirov “Bobur bilan “Boburnoma”ga oid 300 dan ziyod bundagi manbalar o‘z ahli uchun kerak bo‘lishi mumkin”ligini ta’kidlaydi [Носиров 2*a*].

“Bobur haqidagi materiallarning tillarga bo‘linishi” nomli sarlavha ostida jami 158 ta kitob haqida ma’lumot beriladi. Ular o‘quvchiga quyidagicha taqdim etiladi:

1) qaysi tilda material bor;
2) necha kitobda;
3) qo‘lyozmasi;
4) bosmasi;
5) qaysi sahifada.

Shu tariqa dastlab fors tilidagi 128 ta kitob (58 tasi qo‘lyozma), so‘ng arab tilidagi 30 ta kitobning (hammasi qo‘lyozma) aynan qaysi varaqlarida Boburga oid ma’lumotlar borligi haqida to‘liq bayon etilgan [Qarang: 3-ilova].

A.Nosirov ma’lumotlarni taqdim etish asnosida turli qaydlarni yozib qoldirgan. Ulardan birini o‘qiymiz: “5369-raqamli “Fathnomai Xoniy” asarida Bobur haqida material bor, Sabohat ko‘chirib oldilar [Bu o‘rinda akademik S.Azimjonova (1923–2001) nazarda tutilmoqda – *O.M.*]” [Носиров 4*a*].

“17767-raqamli bosmada (“Rahnomai ganjinai Qur’on” asari) “Xatti Boburiy”dagi Qur’on oyatlari mavjud” [Носиров 6*b*]. Mazkur toshbosmani olib

ko‘rganimizda A.Nosirov ta’kidlaganidek, 178 sahifaga ilova tarzida “Xatti Boburiy”dagi Qur’on oyatlari qo‘lyozmasi rasmi berilgan.

A.Nosirovning «Boburga oid manbalar» daftari olimning bir necha yillik mehnatlari natijasidir. Bu daftar A.Nosirovning qirq yildan ortiq muddatda Bobur ijodi bilan qiziqqani va o‘zi bilgan ma’lumotlarni kelajak avlodga qoldirishga oshiqqanini anglata oladi.

Daftardagi ba’zi qaydlar A.Nosirovning o‘z ishigagina emas, hamkasblari faoliyatiga ham bee’tibor bo‘lmaganini ifoda etadi.

Daftarga yelimlangan gazeta maqolalari A.Nosirov doimiy ravishda davriy matbuot o‘qiganligini bildiradi. Bu parchalar asosan daftarning mazmunidan kelib chiqib tanlangan va ma’lum ma’noda, o‘z davri bobur shunoslari ilmiy ishlarining ommabop ko‘rinishlari bilan tadqiqotchini tanishtirib boradi. Shuningdek, ular matbuot tarixini yoritish uchun material bo‘lib xizmat qiladi.

A.Nosirov tomonidan daftarga yozilgan barcha qaydlarning arab grafikasiga asoslangan o‘zbek tilida berilishi maktab va madrasada savodi shu yozuv bilan chiqqan olim uchun arab yozuvining qulay bo‘lganini ifodalaydi. Agar daftarlar qo‘lyozma tarzida tuzilganini hisobga olsak, bunda ajdodlar an’anasiga sadoqat tushunchasidan kelib chiqilgan bo‘lishi ham mumkin.

“Boburga oid manbalar” daftarida mavzuga tegishli bo‘lmagan gazeta parchalarining ham uchrab turishi yoki avvalgi daftarlarda mavjud va mavzuga oid ba’zi ma’lumotlarning ushbu daftarga ham kiritilgan-kiritilmagani bo‘yicha tuzuvchining ikkilanishga olib keluvchi qaydlari A.Nosirovning keksa yoshida faqat shu daftar bilan ishlamay, boshqa ko‘plab ishlarni bir paytda olib borgani natijasi sifatida bahlanishi mumkin.

Daftardagi ma’lumotlar istoriografik yo‘nalishda bo‘lib, Bobur faoliyati bilan shug‘ullanayotgan tadqiqotchilar uchun tayyor yo‘llanma bo‘la oladi. Unda Bobur hayoti va ijodiga oid Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida mavjud bo‘lgan manbalarning deyarli barchasi haqida tegishli materiallar tartib bilan sanab o‘tilgan.

Ta’kidlash zarurki, ushbu daftar umrini manbalar, ularning tadqiqiga baxshida etgan A.Nosirov faoliyatining kichik bir qirrasinigina o‘zida jamlagan. Olimning o‘zi ta’kidlaganidek, daftarning hajmi kichik bo‘lishi mumkin, ammo qadriga yetgan tadqiqotchi undan xazina topgandek bo‘ladi.

Adabiyotlar

Бабаджанов Б. 2014. “Улама” в советском Институте востоковедения”. *История и историки Узбекистана,* 301–348. Ташкент.

Муниров Қ., Жалилов О. 1999. “Маънавият хазинасининг ноёб билимдони”. *Шарқшунослик* 9: 181–184. Тошкент.

Носиров А. *Бобурга оид манбалар.* ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди, инв. № 13395.

Раҳномаи ганжинаи Қуръон. ЎзР ФА Шарқшунослик институти асосий фонди. Инв.№ 17767 (тошбосма).

Хўжаева У. 2002. “Абдулла Носиров дафтарлари” ўзбек матбуоти тарихини ўрганишда муҳим манба”. *Шарқшунослик* 11. Б. 145–152. Тошкент.

“BOBURNOMA” BIOGRAFIK MANBA SIFATIDA

Tojiboyeva Ozoda Tohirovna*

Annotatsiya

Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari o‘zbek va dunyo olimlari tomonidan atroflicha o‘rganilgan. Asarning xorijiy tillarga tarjima qilinishi ham alohida tadqiqot obyektini tashkil etadi. Mazkur maqolada angliyalik olimlar Artur Lumley Devidsning “Turk tili grammatikasi” (1832) va Charlz Per Genri Riyo tomonidan tuzilgan “Turkiy qo‘lyozmalar katalogi” (1888)da ma’lumotlarni dalillash, tarixiy shaxslar, adiblarning tarjimayi holini berishda “Boburnoma”dagi ma’lumotlar asos vazifasini bajargani yoritilgan.

Kalit so‘zlar: *“Boburnoma”, manba, tavsif, tarixiy shaxs, biografik talqin.*

"BOBURNOMA" AS A BIOGRAPHICAL SOURCE

Annotation

The work of Zahir ad-Din Muhammad Babur “Baburnama” has been carefully studied by Uzbek and foreign scientists. Translation of a work into foreign languages is also a separate object of research. In this article “Grammar of the Turkish Language” (1832) and “Catalog of Turkish Manuscripts” compiled by Charles Pierre Henri Riot (1888), English scientists Arthur Lumley Davids prove this information. foundations for covering biographies of historical, personal and literary figures.

Key words: *“Baburnama”, source, description, historical figure, biographical interpretation.*

Shoh va shoir, qomusiy asar muallifi Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va ijodini o‘rganish dunyo adabiyotshunosligida uzoq tarixga ega. Bobur asarlarining g‘arb tillariga tarjimalari va nashrlari ham o‘zbek olimlari tomonidan atroflicha o‘rganilgan. Tarjimonning badiiy mahorati tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlar sirasida “Boburnoma”ning ingliz olimlari tomonidan o‘rganilishi alohida talqiqot obyektini tashkil etadi. Jumladan, Joy Leyden va Uilyam Erskin, Anet Beverij xonim, Viler Tekstoun tarjimalari bobur shunoslikka qo‘shilgan muhim hissa sifatida e’tirof etiladi. Ilmiy adabiyotlarda kam e’tibor qaratilgan yana ayrim olimlar borki, ularning ham bobur shunoslikdagi alohida mehnatini baholash va ommalashtirish zarur vazifalardan biridir. Shu o‘rinda Angliyada Bobur shaxsiyati va ijodiga doir ma’lumotlar berilgan ikki turkumdagi kitoblarni qayd etish maqsadga muvofiq:

1. Bobur asarlari tilshunoslik obyekti sifatida olingan asarlar.
2. Bobur qo‘lyozmalari tavsiflari kiritilgan kataloglar.

Turkiy adabiyotning o‘rta asrlardagi eng yorqin vakillari – Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning g‘arbda o‘rganilishi o‘ziga xos talqinlarga ega. Kuzatishlar davomida Navoiyni fors adiblari qatorida o‘rgangan fransuz va nemis olimlariga nisbatan Angliya olimlari turkiy tilli adabiyotga, xususan, “Boburnoma”ga ko‘proq e’tibor qaratgani va undan asosiy manba sifatida foydalangani ko‘zga tashlanadi. Yuqoridagi millat olimlari esa o‘rta asr tarixi va undagi muhim shaxslar faoliyatini yoritishda forsiy tildagi Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. ozoda@navoiy-uni.uz

shuaro” va Som Mirzo Safaviyning “Tuhfai Somiy” asaridagi ma’lumotlarga tayanadilar. Inglizlarning Bobur shaxsiga va “Boburnoma”ga qiziqishining yana bir sababi – Hindistonning mustamlaka qilinishi va u yerdagi adabiy merosning ingliz olimlari tomonidan nashrga tayyorlanishi bilan ham bog‘lab talqin qilish mumkin. Mustamlaka davlatning tarixini o‘rganish uchun ham “Boburnoma” ularda katta qiziqish uyg‘otgani tabiiy hol.

“Boburnoma” o‘rta asr haqida ma’lumot beruvchi qomusiy asar bo‘lishi bilan birgalikda o‘sha davr tarixini turkiy tilda ifoda etib bergan tilshunoslik manbasi hamdir. Shu ma’noda “Boburnoma” turkiy tilning nazariy asoslari, lug‘atlarga doir ilmiy tadqiqotlarga ham asos manba bo‘lib xizmat qilgan. Shunday manbalardan biri ingliz sharqshunosi Artur Lumley Devidsning “Turk tili grammatikasi” asaridir. Asar 1832-yili Angliyada nashr etilgan. Asli yahudiy millatiga mansub Artur Lumley Devids (Arthur Lumley Davids; 1811-1832)ning mutaxassisligi huquqshunos-notarius bo‘lsa-da, o‘z davrida kasbi bo‘yicha ishlashning imkoni bo‘lmaydi. Natijada, u yoshligidan yaxshi olingan ta’lim, qunt bilan izlanishlar ortidan Yevropa tillarini hamda fors, arab, turk tillarini o‘zlashtiradi. Mazkur tillar orasidan turkiy tilga ayricha munosabati, qiziqishi tufayli turkiy tillar grammatikasiga doir manbalarni diqqat bilan o‘rganadi. Atigi 21 yil yashagan bo‘lsa-da, qisqa umri davomida o‘zining mashhur “Turk tili grammatikasi” (Grammar of the Turkish Language, with a Preliminary Discourse on the Language and Literature, of Eastern Nations) asarini yaratadi. Kitobning qimmatli jihati shundaki, unda turkiy xalqlarning kelib chiqish tarixi bilan bog‘liq rivoyatlar, O‘g‘uzxon syujeti, turkiy so‘zlarning turk, ingliz, fors tilidagi lug‘ati, nazariy qoidalari tartibi bilan berilgan. Turkiy tilli adiblarning tarjimayi holidan so‘ng kitob oxirida ularning asarlaridan parcha eski o‘zbek yozuvida va ingliz tilidagi tarjimasi bilan ilova qilingan. Asarlardan berilgan turkiy tildagi parchalar 4 guruhga taqsimlangan: 1. Uyg‘ur: “Baxtiyornoma”; “Qutadg‘u bilig”; “Me’rojnoma”; “Tazkirai avliyo”. 2. Chig‘atoy: “Boburnoma”; “Shajarai turk”; “Majolis un-nafois”. 3. Qipchoq (Qozon): “Chingizxon”. 4. Usmonli: Boqiy g‘azali; Masihiy va b. Kitob ichidagi bo‘limlar ham ana shu asosda davom etadi.

Kitobdagi tartib bo‘yicha ikkinchi qismdan o‘rin olgan chig‘atoy tilidagi matnlarni berish uchun avvalo shu til va unda ijod qilgan adiblar haqida ham ma’lumot berilgan. Olim dastlab umumiy mazmundagi kirish ma’lumot berib, shu tilga mansub buyuk shaxslar tarixini yoritadi. Xususan, Amir Temurning “Temur tuzuklari” kitobi forsiyda ekani, hali turkiy tildagi nusxasi topilmagani, buyuk sarkarda turkiy tildan boshqa tilni bilmagani (bu yerda olim mo‘g‘ul degan tushunchaga aniqlik kiritishga harakat qilgan, forsiy tilni bilishi aytilmagan), Hindistonni bosib olgan Bobur ham turkiy ekani, uning armiyasida biror mo‘g‘ul askar bo‘lmagani, mustamlaka ostidagi hind xalqining og‘zaki va yozma yodgorliklarini nashrga tayyorlagan va tarjima qilgan Uilyam Jons (William Jones; 1746-1749) Bobur tarixini chuqur o‘rgangan bir hind olimi bu xatoni o‘z ishida to‘g‘rilab qo‘yganini dalil sifatida keltiradi [Devids 1835, 37-38]. Umuman, olim bu yerda Buyuk mo‘g‘ullar imperiyasi degan qarashning noto‘g‘ri ekanligini asoslashga harakat qilgan. Uilyam Jons ingliz olimlaridan birinchi bo‘lib hind davlati tarixi, ilm-fanini o‘rgangan, nashrga tayyorlagan mashhur olim. Devids o‘z ma’lumotlarini dalillash uchun uning fikrlariga tayanishi shubhasiz va bu borada u to‘g‘ri yo‘lni tutgan. Qolaversa, kitobning turkiy tillar grammatikasiga bag‘ishlangani ham shuni taqozo etadi.

Amir Temur ta’rifidan keyin Mirzo Ulug‘bek ta’rifi, so‘ng Alisher Navoiy haqidagi ma’lumotlar o‘rin olgan. Xususan, Alisher Navoiyga doir ma’lumotlar ham Bobur bergan ta’riflardan olingan. Kitobda Navoiyga aloqador qismlar uch o‘rinda keladi. 1. Mir Alisher qismida. 2. Bobur ta’rifida. 3. Asar matnlaridan parcha va uning tarjimasi qismida. Mir Alisher qismida turkiy adabiyotga hissa qo‘shgan adiblarning eng yirigidir, taxallusi Navoiy (Nuvai), Xurosonda hukmronlik qilgan Sulton Husayn Mirzoga vazir edi, ko‘plab ajoyib she’riy va nasriy asarlari bilan shuhrat qozondi, deya qayd etadi [Devids 1832, 38].

Alisher Navoiy ta’rifidan so‘ng Bobur haqidagi qism “Voqeoti Boburiy”, deb boshlanadi. Devids Boburning bu kitobdagi uslubi, yo‘nalishi bilan Yuliy Sezarga o‘xshashi, kitob turkiy adabiyotning olmosi ekanligi, yaxshi hamki yo‘qolib ketmagani, asar qo‘lyozmasi Jon Leyden qo‘lida saqlanishini aytib o‘tadi. Asardan olingan taassurotlari asosida Boburning tarjimayi holi, didi, dunyoqarashi, mashaqqatlarini bir-bir qayd etadi. Matn davomidan Husayn Boyqaro saroyi tasviri eng qiziq joyi va Alisher Navoiy haqidagi ma’lumotlari eng ishonchlisi deb qayd etib, Navoiyning faoliyati, asarlari, homiyligida yetishib chiqqan madaniyat va san’at vakillari haqidagi qismning ingliz tilidagi batafsil tarjimasini beradi [Devids 1832, 38-41]. Qariyb uch betda “Boburnoma”dagi Navoiy ta’rifi berilgan. Olim ma’lumotlarni berishda asarning Jon Leyden va Uilyam Erskin tarjimasini ham qayd etadi. Abulg‘ozining “Shajarai turk” asari ta’rifida ham Navoiy asarlarini tarjima qilish zarurligi, bu ishni akademiklar o‘z zimmasiga olishi lozimligi, izohda esa Mark Etenn Katrmer bu ishni rejalashtirganini eslatadi. Devids o‘z davridagi Sharqqa oid ilmiy taqiqotlar bilan ham chuqur tanishgan, ulardan kerakli o‘rinlarda asos sifatida foydalangan. Demak, olim “Boburnoma” ortidan o‘rta asr tarixi, tili, mashhur shaxslari hayoti va faoliyatini ham yoritishga muvaffaq bo‘lgan. Asarlarini tarjima qilib, qisman parcha bo‘lsa-da, ingliz tilli kitobxonga tanishtirgan. To‘g‘ri, u “Boburnoma”ni tarjima qilgan Uilyam Erskinga zamondosh, Uilyam Jons va Jon Leydendan keyin yashagan bo‘lsa ham baribir o‘sha davr ruhiyati, ayni ilm-fandagi qizg‘in muammolar davrida edi. Boburning turkiydagi buyuk “Boburnoma” asari va shu til egasi bo‘lgan turkiy xalqning yorqin shaxslari uning e’tiborini tortishi tabiiy edi.

Ilova qismida “Boburnoma”dan “Bog‘i Maydonning orqasi Qo‘lba o‘langiga tushuldi. Samarqand eli sipohi va shahri Puli Muhammad Chab navohisig‘a qalin chiqtilar” deb boshlanuvchi matn bilan boshlanib, “Yana bir rasad qilibturlar, holo hindularning musta’mal Hindustonda ul zichdur. Bu rasadni bog‘lag‘oni ming besh yuz sekson to‘rt yildur. Bu ul zichlarg‘a boqa noqisroqtur. ...” matni bilan yakunlanadi [Devids 1832, 189-182]. Demak, olim ilova uchun ham tarixiy joylardan parcha olgan.

Mazkur kitob A.Devidsning onasi Sara Devids tomonidan fransuz tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan (1836). Ko‘rinadiki, kitob ham ingliz, ham nemis tilida ommalashgan. Umuman, Devidsning yosh bo‘lishiga qaramay to‘plagan ma’lumotlari, bilimi asosida shakllangan mazkur kitob ilmiy jihatdan katta ahamiyatga ega bo‘lib, Angliyadagi turkiyshunoslikni o‘rganishga asos bo‘la oladi.

Odatda, navoiyshunoslik tarixida Alisher Navoiyning xorijdagi ilk tadqiqotchilardan biri sifatida Charlz Riyo tilga olinadi. Asli shveysariyalik bo‘lgan Charlz Pyer Genri Riyo **(**Charles Pierre Henri Rieu; 1820– 1902) Britaniya muzeyi Sharq qo‘lyozmalari bo‘limidagi faoliyati davomida turkiy va forsiy tildagi qo‘lyozmalarni kataloglashtirgan. Natijada, Sharq adabiyoti manbalarini jamlagan “Fors qo‘lyozmalari katalogi” (4 jild, 1879-95) va “Turkiy qo‘lyozmalar katalogi”

(1888)ni tuzadi. Har ikki to‘plam Islom Sharqiga oid ma’lumotlar ombori bo‘lib, chuqur izlanishlar natijasida yuzaga chiqqan. Keyingi davr rus va dunyo sharqshunoslari o‘z ishlarida Charlz Riyoning mazkur kitobiga tayanadilar, har bir asarning Angliyadagi ilk tadqiqotchisi sifatida e’tirof etishadi. Olim Alisher Navoiyning ham yigirmadan ortiq asarlari manbasini tavsiflagan. Kitob garchi bibliografik xarakterga ega bo‘lsa-da, ko‘rsatilayotgan qo‘lyozma tavsifidagi ma’lumotlar katta ahamiyat kasb etadi. Sababi olim har bir kitobni tavsif qilish jarayonida muallifning tarjimayi holi, yashagan davri, faoliyati, zamondoshlari hamda asar mazmunini ham qisqacha yoritib o‘tgan. O‘sha ma’lumotlarni berish uchun Riyo shubhasiz ko‘plab manbalarni ko‘zdan kechirgan qiyosiy tekshirib ko‘rgan.

“Turkiy qo‘lyozmalar katalogi”da Boburning bitta asari – “Voqeoti Boburiy” manbasi tavsiflangan. Biroq olim Alisher Navoiy, Husayn Boyqaro va ularga zamondosh adiblarning asarlarini tavsiflashda ham Bobur bergan ma’lumotlarga tayanadi. Bunda u “Boburnoma”ning Ilminskiy nashrini asos qilib oladi. Jumladan, “Devoni Husayniy” qo‘lyozmasi ta’rifida Husayn Boyqaroning shaxsiyati, u haqidagi ma’lumotlar Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois”, Som Mirzo Safaviyning “Tuhfai Somiy”, Boburning “Boburnoma” asarida, yana uning ayrim baytlari “Riyoz ush-shuaro”, Velyaminov-Zernov nashrga tayyorlagan “Abushqa”da uchrashini aytadi [Rieu 1888, 256]. Shu o‘rinda Boburning “Boburnoma”da Husayn Boyqaroga bergan “Taxallusi Husayniy edi. Ba’zi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur” degan fikrlarini ingliz tilida misol qilib keltiradi.

Alisher Navoiy asarlari uchun Mirzo Mehdixon tomonidan tuzilgan forsiy-turkiy lug‘at – “Sangloh” qo‘lyozmasi ta’rifida berilgan katta hajmdagi ma’lumotlar sirasida Navoiy asarlari haqida “Bobur xotiralari”da ham bor, deya qayd etadi [Rieu 1888, 266]. “Majolis un-nafois” tavsifida Alisher Navoiy turkiy adabiyotda eng sermahsul ijodkorligi, mazkur ma’lumotlar Bobur asarida yoritilgani, Navoiy garchi Hirotda tug‘ilib o‘sgan bo‘lsa-da, o‘z asarlarida turkiy tildagi shevalardan foydalangani, Farg‘onaning bosh shahri Andijon shevasida yozganini ta’kidlaydi [Rieu 1888, 273]. Shu o‘rinda olim “Boburnoma”dagi “Mir Alisher Navoiyning musannafoti, bovujudkim, Hirida nash’u namo topibtur, bu til biladur”, degan qaydlarini asos qilib ko‘rsatadi. Ch.Riyo o‘z ma’lumotlarini dalillash, ilmiy aniqligini kuchaytirish uchun “Boburnoma”ning Ilminskiy nashriga asoslangan, manbadan olingan o‘rinlarni aniq ko‘rsatib o‘tgan. “Sab’ai sayyor” asari qo‘lyozmasi tavsifida Husayn Boyqaroning o‘g‘li Badiuzzamonga tarbiyaviy nasihatlar qilgani, shahzoda haqida yana Bobur asaridan ma’lumot olish mumkinligini eslatadi [Rieu 1888, 293]. Husayn Boyqaroning ikkinchi o‘g‘li Shohg‘arib mirzo ta’rifi ham Fransua Belen tarjimasidagi “Majolis”da, Bobur asarida borligi, yana “Devoni Navoiy” tavsifidagi qaydlarda eslab o‘tiladi.

“Qisas ar-Rabg‘uziy” asari qo‘lyozmasi ta’rifida Rabg‘uziyning tili Alisher Navoiy va Bobur tiliga nisbatan qadimiyligi, turkiy tilning fonetik xosliklari, arxaik qatlamlarini o‘zida jamlagan til ekanligini aytadi [Rieu 1888, 271].

Shayboniyxonning “Bahrul ho‘do” asari tavsifida matn “Tangriga til birla ayg‘il, ey ko‘ngul, hamdu sano, /Kim, siposu shukr loyiqdur anga bemuntaho” misralari bilan boshlangani, Shayboniyxon hayoti, ijodi, yurishlari, umri xotimasi haqida ma’lumot beradi. Shayboniyxon Boburning raqibi, Bobur uning she’riy iste’dodini juda kamsitgan, deya qayd etadi [Rieu 1888, 285].

“Turkiy qo‘lyozmalar katalogi”da Bobur asarining bitta – “Voqeoti Boburiy” qo‘lyozmasi tavsiflangan xolos. Tavsifda asar qismlari Ilminskiy nashriga qiyosan

tekshirilgan. Koʻrinadiki, Charlz Riyo tavsif qilayotgan asarlarning mualliflari, hayoti, faoliyati haqida ham ma'lumot berish uchun "Boburnoma"dan asos sifatida foydalanadi. Bu bilan ingliz kitobxoniga Sharq adabiyoti va adiblari haqida muayyan darajada tasavvurlar berishga erishadi.

Alisher Navoiyning qoʻlyozmalariga nisbatan Bobur asari manbalari juda kam. Hindistondagi forsiy tilli adabiyot katalogini tuzgan Uilyam Jons bitta, Bodleyan kutubxonasidagi "Forsiy, turkiy, hind va pushtu tilidagi qoʻlyozmalar katalogi"ni (1889) tuzgan Eduard Sachau (Eduard Sachau, 1845-1930), Herman Ete (Hermann Ethé, 1844-1917)lar ham Boburning beshta qoʻlyozmasi – "Voqeoti Boburiy"ni tavsiflashgan. Keyingi ikki olim tuzgan qoʻlyozmalar katalogi haqiqiy ma'nodagi qomusiy kitob deyish mumkin. Qoʻlyozma tavsifida asar haqida ma'lumot beriladi. Soʻng asarni oʻrgangan, tarjima qilgan olimlarning ilmiy tadqiqotlari batafsil koʻrsatilgan. Joy Leyden va U.Erskin tarjimasi, M.Kaldekot asari, Hammer Purgshtal, Pave de Kurteyl, B.Dornning "Osiyo muzeyi" qoʻlyozmalari tavsifida, shuningdek, Ilminskiy tarjimasi – hammasi nomlari, yili bilan aniq koʻrsatilgan. Umuman, olimlar tavsifga olinayotgan har bir adibning davri, zamondoshlari, hayoti va faoliyati, asarlari manbalari, ularni oʻrgangan olimlarni toʻliq qayd etgan [Sachau, Ethe 1889, 101-103]. Shu ma'noda har ikki olim katta vazifani bajargan va bu bilan nafaqat qoʻlyozmasi tavsifi, balki oʻsha davr adabiyoti, tarixini ham yoritib berishgan. Temuriylar tarixi, adabiyoti, "Tabaqoti Akbarshoh" asari, yana boburiylar sulolasi davrida yaratilgan barcha asarlarda Bobur yodga olinadi. Kitobda Bobur "Boburnoma" bilan oʻrta asr tarixi haqida ma'lumot beruvchi adib boʻlishi barobarida Hindiston tarixining keyingi uch asrlik tarixi, madaniy-adabiy hayotiga asos solgan shaxs sifatida gavdalangan.

Xulosa qilib aytganda, bugungi ilm-fan garchi mazkur kitoblarda berilgan ma'lumotlardan ilgarilab ketgan boʻlsa-da, oʻz davrida ularning turkiy adabiyot tadqiqi yoʻlidagi xizmatlari e'tirofga sazovor.

Adabiyotlar

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1989. *Бобурнома.* Тошкент.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1986. *Бобурнома* (بابر نامه). Қозон (Н.Ильминский) нашри. Қозон.

Davids Arthur Lumley. 1832. *A Grammar of the Turkish language: with a preliminary discourse on the language and literature of the Turkish nations, a copious vocabulary, dialogues, a collection of extracts in prose and verse, and lithographed specimens of various ancient and modern manuscripts.* London: Parbury & Allen.

Sachau, Eduard. 1889. *Catalogue of the Persian, Turkish, Hindûstânî and Pushtû Manuscripts in the Bodleian Library, Begun by Prof. Ed. Sachau, ... Continued, Completed and Edited by Hermann Ethé, ... Part I. the Persian Manuscripts*. Oxford: Clarendon Press.

Memoirs of Zehir-ed-din Muhammed Baber emperor of Hindustan. 1826. Translated partly by John Leyden, partly by William Erskine.

William Jones. 1771. *A Grammar Of The Persian Language.* London.

Charles Rieu. *1888. Catalogue of the Türkish Manusripts in the British Museum. London.*

“BOBURNOMA”NING ELEKTRON PLATFORMASINI YARATISH – DAVR TALABI

Muhammadiyeva Dilafruz Axtamovna*

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish tamoyillari haqida so‘z yuritiladi. Bobur shunoslikda erishilgan yutuqlarni bir joyga to‘plash, muammolarni belgilash, uning dunyo madaniyati taraqqiyotidagi o‘rnini ko‘rsatish, Bobur shaxsi, faoliyati, ijodiga dunyo miqyosidagi qiziqishning ortib borayotganligi, bobur shunoslikda yangi tadqiqotlarning yuzaga kelayotgani ushbu korpusni yaratishni taqozo etadi. Bobur hayoti va faoliyatiga oid elektron-ma’lumotlar bazasini yaratish, sun’iy intellekt asosida matnlarni qayta ishlash; “Boburnoma” tarjimalariga oid parallel matnlar korpusini tuzish, turli belgilar asosida qidiruvni amalga oshirish, “Boburnoma” matnining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy xususiyatlarini izohlash; keyingi avlodga bobur shunoslikka oid o‘zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz, rus, ingliz, nemis, fransuz tilida amalga oshirilgan tarjimalar, tadqiqotlarni o‘rganish zarurati “Boburnoma” korpusini yaratishga asos bo‘lishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *Zahiriddin Muhammad Bobur, “Boburnoma”, korpus, elektron platforma, razmetkalash, teglash, qo‘lyozma, tarjima, sayt, sun’iy intellekt, matn korpusi, ma’lumotlar bazasi .*

CREATING AN ELECTRONIC PLATFORM OF “BABURNAMA” IS THE DEMAND OF THE TIMES

Annotation

This article discusses the principles of creating a perfect Boburnoma corpus. Gathering the achievements in Babur studies, defining the problems, showing its place in the development of world culture, the growing interest in Babur's personality, activities, and creativity on a global scale, and the emergence of new researches in Babur studies require the creation of this corpus. Creating an electronic database on Babur's life and activities, processing texts on the basis of artificial intelligence; Creating a corpus of parallel texts related to the translations of “Baburnama”, conducting a search based on various symbols, explaining the social-political, cultural-educational features of the “Baburnama” text; It was analyzed that the next generation needs to study translations and researches related to Bobur studies in Uzbek, Turkish, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Russian, English, German, and French languages, which is the basis for creating the “Baburnama” corpus.

Key words: *Zahir ad-Din Muhammad Babur, “Baburnama”, corpus, electronic platform, tagging, manuscript, translation, site, artificial intelligence, text corpus, database.*

“Boburnoma” yaratilgan davrdan boshlab turli davrlarda yashab, turfa tillarda so‘zlashgan sharqshunoslar diqqatini o‘ziga tortib kelgan va bir necha asrlar davomida kitobxonlarning sevimli kitobiga aylanib ulgurgan. Zero, “Boburnoma” dunyo sharqshunoslari yakdillik bilan qayd etganlaridek, insoniyat madaniyatiga qo‘shilgan katta ulush hisoblanadi. Mustaqillik yillarida Zahiriddin Muhammad

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori. Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, d.muhammadiyeva@mail.ru

Boburning hayoti va faoliyatini har tomonlama chuqur o‘rganish, uning asarlarini yurtimiz va xorijiy davlatlarda targ‘ib qilish borasida keng ko‘lamli ishlar amalga oshirildi. Qilinayotgan barcha ishlarni e’tirof etgan holda shuni aytish mumkinki, shoir asarlarining elektron variantini yaratish, dunyoda olib borilayotgan tadqiqot ishlarini bir tizimga va bir joyga jamlash bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish orqali asarning barcha qo‘lyozma nusxalari, tarjimalari hamda ular yuzasidan olib borilgan katta-kichik tadqiqotlar, Bobur va “Boburnoma”ga doir barcha foto(miniatyura), video va audio materiallarni jamlash, korpus holiga keltirish mumkin.

Bugungi shiddatli kechayotgan zamon insonlardan ham tezkorlikni talab etmoqda. Yangi innovatsion g‘oyalar asosida ilmiy va badiiy asarlarning elektron shakllari yaratilib, qilingan tadqiqotlarning tizimlashtirilishiga erishilmoqda. Axborot texnologiyalari asrida barcha asarlarning elektron platforma yoki korpus ko‘rinishida shakllantirilishi keyingi tadqiqotlar uchun ancha qulayliklar yaratadi.

Dunyoning ko‘pgina davlatlarida millat g‘ururi bo‘lgan shoir va yozuvchilarning alohida elektron platformalari mavjud. Masalan, Rossiyada Dostoevskiy va Tolstoyga bag‘ishlangan saytlar (http://tolstoy.ru, https://fedordostoevsky.ru) Germaniyada Gyotening elektron platformasi, Italiyada hattoki Marko Polo asari uchun yaratilgan saytlar (digital Marko Polo) mavjud. Xalqimiz g‘ururi bo‘lgan Zahiriddin Muhammad Boburning qomusiy asari bo‘lgan “Boburnoma”ga bag‘ishlangan saytning bo‘lishi davr talabidir. Zero, kompyuter va korpus lingvistikasi globallashuv sharoitida tillarga immunitet baxsh etuvchi asosiy vositalardir [Mengliyev 2021, 27].

Korpus (korpus) lotincha “tana” degan ma’noni bildiradi. “Korpus so‘z, so‘z birikmasi, grammatik shakllarni, so‘z ma’nosini muayyan qidiruv tizimi orqali topishni anglatuvchi elektron ko‘rinishdagi matnlar jamlanmasidir” [http://rusorpora.ru]. Korpus tushunchasi bilan yonma-yon “matnlar korpusi” atamasi ishlatilmoqda. Matnlar korpusi elektron holda saqlanadigan fonema, grafema, morfemalar, leksema, gap va matnlardan tashkil topishi mumkin bo‘lgan yaxlit butunlikdir. Korpuslar aslida ma’lumotlar bazasi sifatida shakllantiriladigan, tilshunoslik masalalarini hal etish maqsadida va turli yo‘nalishdagi tadqiqotlarni amalga oshirish uchun material sifatida xizmat qiladigan jamlanmadir [Abdurahmonova 2021, 61].

Korpus – til birliklarining xususiyatlarini aniqlash maqsadida qidiruv dasturiga bo‘ysundirilgan matnlar majmui, tabiiy tildagi elektron shaklda saqlanadigan yozma yoki og‘zaki, kompyuterlashtirilgan qidiruv tizimiga dasturiy ta’minot asosida joylashtirilgan matnlar jamlanmasi. Til korpuslari – til bo‘yicha tadqiqot va amaliy topshiriqlar yechimi uchun inkor etib bo‘lmas ish quroli [Mengliyev 2021, 4].

Korpus lingvistikasi o‘zbek tilshunosligida ham, zamonaviy axborot texnologiyalari tizimida ham nisbatan yangi yo‘nalish. Til korpusi katta hajmdagi lug‘atlarni tuzish uchun asosiy manba va kuchli axborot resursi hisoblanadi. Til korpusi kompyuter yordamida lug‘atlarning tezlik bilan tuzilishi va qayta ishlanishini ta’minlaydi. O‘zbek tilshunosligida korpus lingvistikasi rivojlanishi bilan o‘zbek tili korpusini yaratish ustida ham anchagina ishlar amalga oshirildi.

Jahon tarixida o‘chmas iz qoldirgan betakror siymolardan biri Zahiriddin Muhammad Boburning beqiyos ilmiy-ijodiy merosi nafaqat milliy madaniyatimiz va xalqimiz adabiy-estetik tafakkurining shakllanishida, balki jahon adabiyoti, ilm-fani va davlatchiligi tarixida alohida o‘ringa ega.

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish adib ijodiy merosini tizimlashtirishga, bobur shunoslik taraqqiyotini belgilashga, yangi tadqiqotlarni yo‘naltirishga, Bobur ijodining qomusiylik xarakterini ko‘rsatishga, ona tiliga munosabati va tildan foydalanish mahoratini yoritishga xizmat qiladi. Zero, o‘zbek tilini dunyo tillari kabi kompyuter tushuna oladigan, modellashgan, formallashgan tilga aylantirish, o‘zbek milliy adabiyoti asarlarini raqamlashtirish va arxivlash, shuningdek, elektron kitoblarni yaratish hamda keng ommaga yoyish mutaxassislarimiz oldida turgan asosiy vazifalardan biridir [Abdurahmonova 2021, 61].

“Boburnoma”ning mukammal korpusi yaratilgach, unda “Boburnoma”ning barcha qo‘lyozma nusxalari joylanadi va bu matnshunoslikka oid yangi tadqiqotlar uchun zamin yaratadi, chunki to hanuzgacha asar qo‘lyozmalarining barchasi jamlangan holda ilmiy tanqidiy matn yaratilmagan. Yana bir jihati, bugungi kungacha o‘zga tillarga qilingan tarjimalar qo‘lyozma matnlardan bir yoki ikkitasi asosida yaratilgan, shu boisdan, barcha tarjimalarni ham mukammal deya olmaymiz.

Ikkinchidan, “Boburnoma” yuzasidan olib borilgan barcha xalqaro va respublikadagi tadqiqotlar bir joyga jamlanganligi bois, bobur shunoslik ilmi yangi manbalar bilan boyiydi, kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar uchun boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Tadqiqotchilar birgina mukammal korpusdagi ma’lumotlar asosida ham fundamental tadqiqot olib borishlari mumkin. Bugungi kun bobur shunosligida asar tarjimasi va til xususiyatlariga doir tadqiqotlar juda kam.

Uchinchidan, “Boburnoma” matnidagi tarixiy shaxslar, toponimlar, turli kasbga oid ilmiy terminlar, maqol va frazemalar o‘zbek, rus, ingliz tillarida teg shaklida izohlanadi. Ayni mana shu jihat asarning keng kitobxon uchun ham qiziqarli bo‘lishini ta’minlaydi. Har bir tushunilmagan jihatga giperssilkada alohida oynada izoh berilgan bo‘ladi.

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish (Digital Baburname creating a complete corpus)” o‘zbek tilining milliy korpusi, mualliflik korpusi uchun muhim manba bo‘la oladi. O‘zbek kompyuter lingvistikasi tizimida filologiyaga oid ma’lumotlar bazasi sifatida ahamiyatlidir.

Loyihaning maqsadi “Boburnoma”, uning qo‘lyozma nusxalari, turli tillardagi tarjimalari, asarga oid videotasvirlar, audiomatnlar, tadqiqotlar, lug‘atlarning elektron ma’lumotlar bazasini shakllantirish, milliy korpus, tadqiqotlar korpusi, mualliflik korpusi uchun mo‘ljallangan katta hajmdagi ensiklopedik materialni tizimlashtirishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishda quyidagi vazifalar belgilandi:

1) “Boburnoma” yuzasidan olib borilgan ishlarning yaxlit tizimini shakllantirish; Bobur asarlariga ishlangan miniatyuralarni jamlash; Bobur hayoti va ijodiga oid badiiy filmlar, videofilmlar, hujjatli filmlarni to‘plash; Bobur g‘azallarini ifodali o‘qishga qaratilgan video, audio mahsulotlar majmuini shakllantirish; ma’lumotlarni zaruriy qidiruv tizimi – korpus menejeriga biriktirish; qidiruv tizimiga moslashtirish;

4) “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish (Digital Baburname creating a complete corpus)” orqali o‘zbek mutafakkirlarining tafakkur mahsullarini keng yoyish, bugungi kundagi ahamiyatini yoritish, dunyo miqyosida targ‘ib etish. Ushbu vazifa platforma tarkibiga kiritilgan tadqiqot materiallari yordamida amalga oshiriladi. Platformaga Bobur hayoti, shajarasi, faoliyati, ijodiga bag‘ishlangan o‘zbek,

turk, qozoq, ozarbayjon, ingliz, nemis, fransuz tillaridagi tadqiqotlar, “Boburnoma”ning o‘zbek tilidagi ilmiy-tanqidiy matni (2002), Eyji Mano tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matn (1995), hozirgi o‘zbek tilidagi tabdili (2008), qo‘lyozma nusxalari, turk, qozoq, ozarbayjon, ingliz, nemis, fransuz tillaridagi tarjimalari media-video materiallarini kiritish internet tarmog‘ida Bobur faoliyati mazmun-mohiyatini yorituvchi kontentning boyishini ta’minlaydi;

5) ajdodlar tomonidan yaratilgan nodir asarlardan yaxlit holda bahramand bo‘lish, “Boburnoma” timsolidagi jahon memuarining nodir namunasi mazmunini o‘zlashtirish, qomusiy ma’lumotlar jamlangan ilmiy manba sifatidagi qiymatini anglash, ona tilimizning tarixiy ko‘rinishlarini, fonetik, leksik, grammatik xususiyatlarini kelajak avlodga yetkazish hamda tilimizning jahon global tarmog‘idan o‘rin olishiga erishish. O‘zbek tilini takomillashtirish, funksional doirasini kengaytirishning kafolati va usuli o‘zbek tilidagi axborot-uslubini shakllantirish, shu tildagi ma’lumotlar bazasini yaratish hisoblanadi. Bobur asarlarining, unga doir tadqiqotlarning, monografiya, badiiy asarlarning elektron platforma ko‘rinishida shakllantirilishi o‘zbek tilini dunyoga keng yoyishda, ajdodlarimiz tafakkur mahsullarini ommalashtirishda, ilg‘or fikrlarni targ‘ib etishda hamda Bobur shaxsi, faoliyati, ijodiga qiziqqan dunyo miqyosidagi tadqiqotchilarga amaliy material sifatida xizmat qiladi.

6) Boburning so‘z qo‘llash mahorati bilan belgilanuvchi so‘z, ibora, birikmalarni oson topish, qo‘llanishi va yozilishi (orfografiyasi)ni o‘rganishning elektron dasturini yaratish. Bobur ijodida qo‘llangan turkiy so‘zlar, shuningdek, uning o‘ziga xos okkazional yasalmalarining elektron orfografik lug‘atini yaratish va uni platformaga joylashtirish nazarda tutiladi. Bu vazifa Bobur ijodiga oid X.Nazarova (1972), Pave de Kurteyl (1972), A.Ibrohimov (2003), F.Is’hoqov (2008) lug‘atlari asosida amalga oshiriladi. Qidiruv oynasi orqali kerakli so‘zni qidirish, so‘zning yozilishini topish, o‘rganish, tekshirish imkoniyati yaratiladi.

7) “Boburnoma” asarining mukammal izohli lug‘atini yaratish. Bobur ijodiga oid materiallarning bir platformada jamlanishi uning shoh asari bo‘lgan “Boburnoma”ning mukammal izohli lug‘atini yaratish imkonini beradi. Bu esa Bobur mansub bo‘lgan eski o‘zbek adabiy tili xususiyatlarini o‘zlashtirish, leksemalarning semantik taraqqiyotini kuzatish, ma’no torayishi, ma’no kengayishi kabi semantik hodisalarni anglash imkonini beradi.

Bobur asarlarining mukammal izohli lug‘atini yaratish. Bobur shunoslikda erishilgan yutuqlarni bir joyga to‘plash, muammolarni belgilash, uning dunyo madaniyati taraqqiyotidagi o‘rnini ko‘rsatish, Bobur shaxsi, faoliyati, ijodiga dunyo miqyosidagi qiziqishning ortib borayotganligi, bobur shunoslikda yangi tadqiqotlarning yuzaga kelayotgani “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish (Digital Baburname creating a complete corpus)”ni yaratishni taqozo etadi. Bobur hayoti va faoliyatiga oid elektron-ma’lumotlar bazasini yaratish, sun’iy intellekt asosida matnlarni qayta ishlash; “Boburnoma” tarjimalariga oid parallel matnlar korpusini tuzish, turli belgilar asosida qidiruvni amalga oshirish, “Boburnoma” matnining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy xususiyatlarini izohlash; keyingi avlodga bobur shunoslikka oid o‘zbek, turk, ozarbayjon, qozoq, qirg‘iz, rus, ingliz, nemis, fransuz tilida amalga oshirilgan tarjimalar, tadqiqotlarni o‘rganish zaruriyati “Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish (Digital Baburname creating a complete corpus)”ni yaratishning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot ikki yo‘nalishda olib boriladi:

Birinchi yo‘nalish – ilmiy tadqiqotlar qismi; “Boburnoma”ning qo‘lyozma nusxalari faksimelesi, turli tillardagi tarjimalari, “Boburnoma”ga doir ilmiy ishlarni jamlash, razmetkalash; “Boburnoma” yaratilgan davr manbalari tiliga oid lug‘atlarni, qadimgi turkiy til, eski o‘zbek tili lug‘atlarini to‘plash, “Boburnoma”dagi leksik birliklar ma’nosini izohlash, denotativ va kontekstual ma’nolarini ajratish, o‘z va o‘zlashgan qatlamga oid leksemalarni teglash; faktik materiallar asosida xulosalar berish, izohlar va maqolalar qismini shakllantirish.

Ikkinchi yo‘nalish – mutaxassislar bilan hamkorlikda “Boburnoma”ning mukammal korpusi (Digital Baburname creating a complete corpus)” shaklini yaratish, uning tuzilishi, elektron platformaning dasturiy ta’minoti ustida ish olib borish, birinchi yo‘nalishda to‘plangan materiallarni joylash. Bunda korpus quyidagi qismlardan tashkil topadi:

1. Korpus haqida umumiy ma’lumot.
2. “Boburnoma”ning barcha qo‘lyozmalari yoki ularning faksimelesi.
3. “Boburnoma”ning o‘zbek tilidagi ilmiy-tanqidiy nashrlari (1960), (2002). Eyji Mano tanqidiy matni (1995). “Boburnoma”ning ilmiy-tanqidiy nashrlari arab alifbosida, transkripsiyada, lotin alifbosida va hozirgi o‘zbek tilidagi tabdili shaklida beriladi.
4. “Boburnoma” tarjimalari. Barcha tillardagi bir necha bor qilingan tarjimalarning hammasi keltiriladi.
5. “Boburnoma” yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar risola, maqola, konferensiya materiallari tarzida joylashtiriladi.

A) respublika miqyosidagi manbalar, o‘zbek tilidagi tadqiqotlar, monografiyalar, badiiy asarlar;

B) xorijiy manbalar, tadqiqotlar, monografiyalar, badiiy asarlar.

6. “Boburnoma” yuzasidan tuzilgan barcha lug‘atlar kiritiladi.
7. Bobur shaxsi, ijodiga oid miniatyuralar, kinofilmlar, badiiy filmlar, hujjatli filmlar, videoroliklar, audiomatnlar.

O‘zbek mutafakkirlarining qarashlarini tarix va ma’naviyat uchun emas, balki bugungi kunning bir qator masalalarini hal qilishga qaratilgan muammolarning yechimi sifatida talqin qilishda platforma amaliy ahamiyat kasb etadi. Bobur tilshunoslik va adabiyotshunoslik rivojiga muhim hissa bo‘lib qo‘shiladigan muhim nazariy qarashlarni o‘rtaga tashlagan. Shu bilan bir qatorda, matematika, geografiya, ximiya, tibbiyot, seysmologiyaga doir muhim fikrlarni bayon qilgan. Loyihada ko‘zda tutilgan korpus boshqa soha mutaxassislarini ham jalb qiladigan, reklama xarakteridagi ma’lumotlarni ham o‘z ichiga oladi.

Ushbu korpus sayt ko‘rinishida bo‘ladi, har bir rukn sahifasi alohida shakllantiriladi. Korpus maxsus qidiruv tizimiga ega: yozma material, multimedia mahsulotlarini qidirish oynalari shakllantiriladi.

Bobur asarlari bo‘yicha e’lon qilingan lug‘atlar va “Boburnoma”ning izohli lug‘ati alohida oynalarga ega bo‘ladi. Qidirilayotgan birlik so‘rov oynasiga kiritilsa, foydalanuvchi kerakli axborotni olishi mumkin bo‘ladi.

“Boburnoma”dagi ijtimoiy-iqtisodiy sohalarga doir ma’lumotlar interfeys ham alohida qidiruv tizimiga ega bo‘ladi. Qidirishning eng kichik birligi – so‘z. Multimedia vositalari interfeysi har bir ma’lumotlar bazasi uchun alohida tuziladi. Unda video va audiomahsulotlar kutubxonasi joylashtiriladi. Mahsulotlarni onlayn ko‘rish

imkoniyati taqdim etiladi. Multimedia mahsulotlari sarlavha asosidagi qidiruv tipida ishlaydi.

Korpus ma'lumotlar bazasi har bir ma'lumotning bir nechta (o'zbek, turk, ingliz, rus) tildagi variantini saqlash imkonini beradi. Elektron platformada yangi tillarni qo'shish imkoni mavjud, ya'ni ma'lumotning biror-bir tildagi variantini qo'shib, tizimni takomillashtirib borish mumkin.

Tadqiqot ikki yo'nalishda olib boriladi:

Birinchi yo'nalish – ilmiy tadqiqotlar qismi; "Boburnoma"ning qo'lyozma nusxalari faksimelesi, turli tillardagi tarjimalari, "Boburnoma"ga doir ilmiy ishlarni jamlash, razmetkalash; "Boburnoma" yaratilgan davr manbalari tiliga oid lug'atlarni, qadimgi turkiy til, eski o'zbek tili lug'atlarini to'plash, "Boburnoma"dagi leksik birliklar ma'nosini izohlash, denotativ va kontekstual ma'nolarini ajratish, o'z va o'zlashgan qatlamga oid leksemalarni teglash; faktik materiallar asosida xulosalar berish, izohlar va maqolalar qismini shakllantirish

Ikkinchi yo'nalish – mutaxassislar bilan hamkorlikda "Boburnoma"ning mukammal korpusi (Digital Baburname creating a complete corpus)" shaklini yaratish, uning tuzilishi, elektron platformaning dasturiy ta'minoti ustida ish olib borish, birinchi yo'nalishda to'plangan materiallarni joylash.

Ma'lumotlar bazasi ikki yo'nalishdan iborat bo'ladi: manba va tadqiqot qismlari. Manba qismi loyihaning matn qismi bo'lib, "Boburnoma"ning qo'lyozma nusxalari, ilmiy-tanqidiy matni va tabdili joylashtiriladi. Matn qidiruv tizimiga moslab tizimlashtiriladi.

Ma'lumotlar bazasining bir qismi ilmiy qism bo'lib, Bobur ijodi va faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni o'z ichiga oladi.

Elektron platforma 2 qismdan iborat bo'ladi: veb-sayt va ma'lumotlar bazasi.

Veb-sayt qismi o'z navbatida 3 ta tarkibiy modullarga bo'linadi:

• Oddiy foydalanuvchilar, talabalar, o'quvchilar (sayt xizmatidan foydalanadigan mijozlar)ga mo'ljallangan veb sahifalarni o'z ichiga olgan modul;

• platformani kontent bilan to'ldirish uchun xizmat qiladigan veb sahifalarni o'z ichiga olgan modul;

• yangiliklar qo'shish, platforma foydalanuvchilarini boshqarish uchun mo'ljallangan modul.

Elektron platformada 3 xil tur (mijoz, moderator, administrator)dagi foydalanuvchilar bo'lib, ular mos ravishda yuqoridagi modullar bilan ishlaydi.

Elektron platforma ma'lumotlar bazasi har bir ma'lumotning bir nechta (o'zbek, turk, ingliz, rus) tildagi variantini saqlash imkonini beradi. Elektron platformada xohlagan vaqtda yangi tillarni qo'shish imkoni mavjud bo'ladi, ya'ni ma'lumotning biror-bir tildagi variantini xohlagan payt qo'shib, tizimni takomillashtirib borish mumkin.

Ma'lumotlar bazasi ikki yo'nalishdan iborat bo'ladi: manba va tadqiqot qismlari. Manba qismi loyihaning matn qismi bo'lib, "Boburnoma"ning qo'lyozma nusxalari, ilmiy-tanqidiy matni va tabdili joylashtiriladi. Matn qidiruv tizimiga moslab tizimlashtiriladi.

Ma'lumotlar bazasining bir qismi ilmiy qism bo'lib, Bobur ijodi va faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlarni o'z ichiga oladi.

Ushbu loyihaning maqsadi bobur shunoslikdagi muammolar yechimiga qaratilgan. Loyihada qo'yilgan masalalar ilgari yechilmagan. Loyiha bo'yicha

fundamental yoki amaliy ilmiy-texnik tadqiqotlar doirasida izlanishlar olib borilmagan.

Hozirgi kunga qadar “Boburnoma”ga oid manbalar, tadqiqotlar, badiiy asarlar tizimlashtirilmagan, elektron baza koʻrinishida shakllantirilmagan. Elektron platforma “Boburnoma”ga oid juda katta materiallar bazasini oʻzida jamlaydi va kelgusida shu turdagi ilmiy tadqiqotlar uchun manba vazifasini oʻtaydi.

Mazkur tadqiqot ustida ilmiy jamoa tomonidan dastlabki qadamlar tashlangan boʻlib, Bobur asarlari soʻzligi jamlangan monografiyalar, ilmiy maqolalar e’lon qilingan.

Kelgusida mukammal korpusdan oʻrin olgan materiallar orqali Bobur asarlari, boburshunoslikka doir tadqiqotlarni keng yoyish, oʻzbek xalqining madaniyati, qadriyatlarini mumtoz manbalar misolida jahon miqyosida yanada kengroq targʻib qilish rejalashtirilgan.

“Boburnoma”ning mukammal korpusini yaratish (Digital Baburname creating a complete corpus)” loyihasi Bobur ijodi bilan qiziqadigan butun dunyo kitobxonlarini jamlashga keng yoʻl ochadi. Bu orqali adabiyotlararo aloqalarga, xalqaro doʻstlik rishtalariga keng yoʻl ochadi. “Boburnoma”ga bagʻishlangan veb sahifaning yoʻqligini hisobga olsak, ushbu milliy korpus orqali oʻzbek tilshunosligi hamda adabiyotshunosligidagi ilmiy-oʻquv adabiyotlar tanqisligi bilan bogʻliq muammolar hal etiladi, chunki korpusda turk, qozoq, ozarbayjon rus, ingliz, frantsuz, nemis kabi qator tillardagi “Boburnoma”ga oid ilmiy asarlar ham joylanadi. Mazkur platformada vebinarlar tashkil etish imkoni keyinchalik ushbu platformani tijoratlashtirish imkonini yaratadi. Shuningdek, loyiha tugagandan keyin ham davomli ravishda loyiha doirasida yaratilgan adabiyotlarni moliyaviy shartnomalar asosida realizatsiya qilishga keng yoʻl ochadi.

Adabiyotlar

Abdurahmonova, M. 2021. *Oʻzbek milliy adabiyoti mualliflik korpusi arxitekturasi.* “Oʻzbek milliy va ta’limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent.

Daniyarov, B. 2019. *Oʻzbek tilining milliy korpusida leksik sinonimlarni berish masalasi.* Xorijiy filologiya №4. Toshkent.

Mengliyev, B. 2021. *Oʻzbek tilining milliy korpusi”ni yaratish: yutuqlar, muammolar va vazifalar.* “Oʻzbek milliy va ta’limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent.

Mengliyev, B. 2021. *Oʻzbek tilining milliy korpusi.* Yangi Oʻzbekiston gazetasi. Toshkent, 7-aprel. 69-son.

Rahimov, A. 2011. *Kompyuter lingvistikasi asoslari*. Toshkent.

Xolmanova, Z. 2021. *Korpuslarning lingvistik tadqiqot materiali sifatidagi ahamiyati.* “Oʻzbek milliy va ta’limiy korpuslarini yaratishning nazariy hamda amaliy masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. Toshkent.

“BOBURNOMA”NING OZARBAYJONCHA TARJIMA-KITOBLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

O‘tanova Sirdaryoxon Hakimjonovna*

Annotatsiya

Maqolada “Boburnoma”ning 2011-yilda ozarbayjonchaga o‘girilgan birdaniga 2 ta nashri haqida so‘z yuritilgan. Mutarjimlar: Ramiz Askar va Fuzuliy Bayot amalga oshirgan bu tarjimalar “Boburnoma”ning qator qo‘lyozmalari, turli yillarda va o‘lkalarda ulargacha qilingan rus, turk tilidagi tarjimalari, nashrlari asosida yuzaga kelgan. Ishda tarjima-kitoblarning tuzilishi, mualliflarning salohiyati, yutuq va kamchiliklar haqida mulohaza yuritildi. Shuningdek, har ikki muallifdan olingan muayyan parchalar qiyosga tortilib, baho berishga urinildi. Chig‘atoy-turk tilida yozilgan “Boburnoma”ning turkiy tillar guruhiga mansub ozarbayjonchaga o‘girishga ehtiyojlar borasida ham atroflicha mulohaza yuritildi.

Kalit so‘zlar: *“Boburnoma”, Fuzuli Bayat, Ramiz Askar, memuar, tarjima, mutarjim, ozariy, turkiy axloq.*

SOME CONSIDERATION ABOUT THE AZERBAIJANI TRANSLATIONS OF “BABURNAME”

Annotation

There is discussed about two editions of “Boburname” which translated into Azerbaijani in 2011. Translators are Ramiz Askar and Fuzuliy Bayot. They made these translations based on a number of “Boburnomeh” manuscripts Russian and Turkish translations and publications that published before their creation in different years and various countries. There have been taken into consideration structure of translation books, potential of authors, achievements and shortcomings in this work. Also, some passages from the translation of both authors are also compared and tried to evaluate them. In article is discussed the need of translating “Boburnameh” from Chigatay-Turkic language into Azerbaijani belonging to the group of Turkic languages.

Key words: *"Baburnama", Fuzuli Bayat, Ramiz Askar, memoir, translation, translator, Azari, Turkish ethics.*

Hassosqalb san’atkor adib Zahiriddin Muhammad Bobur ijodiyotining etukligi, o‘rganilish ko‘lamdorligiga ko‘ra jahoniy miqyosni egallagan shaxsiyatdir. Ruhiyatini mudom Haq ma’rifati-la nurlantirishga urinib yashagan Bobur samimiy yozdi, rostgo‘ylik yo‘lini tutdi, harb maydonlarida mard qoldi, tanlagan yo‘lida sobit qoldi. Shuning uchun istagan biror katta yoki kichik asarini o‘qigan kimsa darrov uni yaxshi ko‘rib qoladi, Bobur haqida ish boshlagan tadqiqotchi qattiq bog‘lanib qoladi, tarjimalarini qasd etgan mutarjim oxiriga etkazmasdan qo‘ymaydi.

Boburning ayricha muhabbat bilan, yurak ehtiyoji bilan yozgan asari “Boburnoma” – insoniyatning moddiy va ma’naviy olamiga, ilm-fan va din uchun ham, shubhasiz, birdek foydalidir. Aksariyat olimlar tomonidan, jumladan, o‘zbek tarjimachiligining nazariyotchisi G‘.Salomov “...dunyoda hech bir fotihu jahongir

* O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institute katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi. utanova14@mail.ru

tillarda bunchalik doston bo‘lgan emas” [Salomov, 17], degan fikrlari shu e’tibordan ham haqlidir.

“Boburnoma” chig‘atoy tilida bitilgan eng yaxshi nasriy kitobdir. XV asr esa Turkiy adabiy til shakllanishining eng taraqqiy qilgan bosqichi edi. Boburning uslubi til, badiiy vositalar qo‘llash, ifoda, g‘oya, mazmuniga ko‘ra sodda bo‘lagani haqida ustoz bobur shunoslar yakdil fikrdalar [Salohiy, 49]. Boz ustiga, Bobur mazkur memuarini Alisher Navoiydan farqli o‘laroq ona tilining xalqqa yaqin kalimalarini, odamlar ko‘p ishlatadigan so‘zlarini qo‘llab, adabiy til me’yorlarida yozishni yoki til qonuniyatlarini asoslab berishni maqsad qilmagan holda yozgan. Bu muazzam asar turkiy tilli xalqlar ichida ham har vaqt sevilib o‘qilgan. Xususan, qardosh Ozarbayjonda ham Bobur shaxsi taniqli, ijodiga talab katta.

Chunonchi, 2011-yilda ikki boshqa-boshqa ozar ziyolilari: Ramiz Askar (Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Cağatayca, türkca və rusca nəşlərindən cevirən, ön sözün, qeydlərin və izahların müəllifi: Ramiz Əskər. – Bakı: “Avrasiya Press”, 2022. – 472 səh.) va Fuzuliy Bayot (Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Cağataycadan çevirən, ön söz, məqalə və qeydlərin müəllifi: Füzuli Bayat. – Bakı: “Avrasiya Press”, 2022. – 432 səh.+32 rəngli c.) tomonidan “Boburnoma”ning ozarbayjonchaga o‘girilishi diqqatimizni tortdi. Qariyb bir vaqtda amalga oshirilgan bu hodisani adabiy tanqid nuqtai nazaridan ayrim jihatlarini qiyosiy o‘rganishni lozim topdik.

Zero, har bir ishning yutuq va kamchiliklari bo‘lishi tabiiy hol, ayniqsa, tarjimachilik sohasida. Mutarjimlar erishgan muvaffaqiyatning turli qirralarini asoslab berish va o‘z vaqtida bahosini aytish adabiyotshunoslikning dolzarb vazifalariga kiradi. Garchi “Boburnoma”ning ozariychaga o‘girilganiga 10 yildan oshgan bo‘lsa-da, bir necha asrlik bobur shunoslik tarjima tarixi oldida unchalik katta vaqt emasdek ko‘rindi.

Avvalo, shuni ta’kidlash lozimki, har ikki tarjimon “Boburnoma”gacha bir necha salmoqli kitoblarni o‘z ona tillariga o‘girishgan[81]. Bu esa ularning ilk yutuqlari sanaladi. Ikkinchidan, ularning adabiyotshunos ekanliklari asliyatni to‘g‘ri anglab, qayta ifoda etishlariga zamin yaratgan. Uchinchidan, “Boburnoma” turkiy tillar ichida o‘zbek tiliga eng yaqini bo‘lib, mutarjimlar ham o‘zbek tilida birmuncha o‘qib, tushunishlari ularga ish jarayonida katta yordam bergan. Biroq, shuni yodda tutish lozimki, asar yozilgandan buyon orada bizni 500 yillik masofa ajratib turibdi. Garchi u o‘zbekchada ancha tushunarlidek tuyulsa-da, murakkab nasr namunasidir. Shu ehtiyoj tufayli ham bo‘lsa kerak, 2002-yilda katta matnshunos olim V.Rahmonov va K.Mullaxo‘jayevalar tomonidan “Boburnoma” hozirgi o‘zbek tiliga tabdil qilindi. Shu ma’noda ham “Boburnoma”ning o‘zga turkiy tillarga ham ag‘darilishi dolzarbligicha qolaveradi.

Darvoqe, mutarjim Fuzuliy Bayot kitobga yozgan so‘zboshisida tarjima uchun yirik o‘zbek matnshunoslari: Porso Shamsiev va Sodiq Mirzaevlar tomonidan “Boburnoma”ning Haydarobod nusxasi va Qozon bosmalariga tayanib 1960 yilda chop ettirishgan nashriga tayangan bo‘lsa [Füzuli Bayat, 8], Ramiz Askar tarjima jarayonida biryo‘la uch nashr (Rəşid Rəhməti Arat. Türkca, 1940, Bevericin ingiliscə

[81] Ramiz Askar ellikka yaqin asarlarni qardosh turkiy tillardan, jumladan, M.Koshg’ariyning “Devoni lug’otit turk”, “XX əsr özbək şeiri antologiyası”, Sulton Husayn Mirzoning devonlarini tabdil va tarjima qilgan.; Fuzuliy Bayot “Əlişir Nəvai Haqqında Rəvayətlər”, “Oğuz Qəhrəmanlıq Eposu”, “Zaman Zaman İçində, Türk Xalqlarının Nağılları” asarlarni ozarbayjonchaga o‘girgan.

tərcüməsinin əsasında Mixail Salye tərəfindən rus dilinə çevrilen nəşr, Parsa Şəmsiyev. 1960-cı ildə bir neçə nüsxə əsasında «Baburnamə»nin elmi-tənqidi mətni) [Ramiz Əskər, 12]ga asoslanganini ta'kidlab o'tgan.

Fuzuliy Bayot tomonidan tayyorlangan kitob 6 qismdan iborat. Dastlab kitobga muharrirlik qilgan olim Umid Rahim o'g'lining qisqacha kirish so'zi berilgan. Unda muharrir "Boburnoma"ning Ozarbayjon o'quvchisiga etkazalishiga qanchalik zarurat bor?" degan haqli savol qo'yadi va buning javobini o'zi ihohlashga urinadi: "*Məhəmməd Babur böyük türk tarixinin çox nəhəng sımalarından biridir. O həm tarix yaratmış, həm də onu qələmə alaraq salnaməyə çevirmiş, gələcək nəsillər üçün qiymətli bir miras qoymuşdur. Təsadüfi deyil ki, məhz bu əsər özünün bədii məziyyətlərinə, tarixi-faktoloji dəyərlərinə görə dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuş va təkrar-təkrar çap edilmişdir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, "Babumamə" iki dəfə rus, üç dəfə ingilis, üç dəfə fransız dilinə tərcümə edilərək yayılmışdır*" [Umid Rahim, 5].

So'ngra tarjimon Fuzuliy Bayot tomonidan muxtasar so'zboshi hamda uning Bobur hayoti va ijodiy merosi haqidagi mufassal mahliliy maqolasi ilova etilgan. Maqolani muallif "O'rta asrlardagi turkiylarning axloqi"("Orta Əsr Türk Əxlaqı") nomli fasl bilan boshlaydi va tegishli davrga baho beradi. Bizningcha, u Boburning surati va siyrati misolida turkona axloq haqida samimiy va asosli mulohaza yuritgan: "Babuı türkdür, çünki basdığını kəsməyən, aman diləyəni bağışlayan, qardaşlarının, qohumlarının ona qarşı pisliklərini, yamanlıqlarını, hətta düşmənliklərini belə üzə vurmayan, gələni geri çevirməyən, sığınanı qoruyan, hər kəsə layiq olduğu dəyəri verəndir. Yaşlıya, özəlliklə də qadına qarşı, anaya, nənəyə qarşı çox hörmətlidir.

Babür türkdür, ancaq bu türklük bioloji türklük deyil, mədəni-mənəvi türklükdür. Babur Şah türk əxlaqının təcəssümüdür. O, eyş-işrət düşkünlüyünü, əxlaqsızlığı, vəfasızlığı, qorxaqlığı, yalançılığı, satqınlığı, yaltaqlığı, bir sözlə türk mənəviyyatına, törəsinə zidd olan şeylərin heç birini qəbul etmir. Türk əxlaqının, mənəviyyatının nə olduğu "Babumamə"nın hər sətrindən, hər cümləsindən görünür. Türkün hər anı yaşaması, hər anın qədrini bilməsi, özünəməxsus həyat tərzi onu monqollardan, ətqanlardan, taciklərdən, hindlilərdən kəskin şəkildə fərqləndirir. Baburun ölüm-dirim döyüşündən bir qədər əvvəl ova çıxması, şərab məclisi quıması, yaxud gözəl bir yeri seyr etməsi, ətrafındakılarla səmimi, mehriban söhbəti müasir oxucunu təəccübləndirə bilər. Heç vaxt, heç yerdə təmkinini itirməmək, ən çətin anda belə ləyaqətini qorumaq, şərəfi uca tutmaq- bu idi türkün əxlaqı. Türk alpı lovğalığı, öyünməyi özünə ar bildi. Nə etdisə, uca Tanrının adına yazdı. Babur bütün qələbələrində "Tanrı bizə yar oldu", "Tanrı işlərimizi düzəltdi" - deyir. Bu idi türkün əxlaqı. Bu idi türkün inancı, Tanrı qarşısındakı borcu. Özgə vilayətləri yağmalamaq, düşmən başı kəsib gətirmək, kəsilmiş kəllələrdən minarələr ucaltmaq kimi gücün hakim olduğu o zaman üçün şərəfli əxlaqi keyfiyyətlər bugünün prizmasından başqa cür görünə bilər. Ancaq haqqa, nizama gəlməyənlərlə edilən bu sərt rəftar, gözəllikdən zövq alan, zəiflərə arxa duran, uşaq kimi kövrək, sadə qəlbli türkə zidd deyildi. Əsərin qiyməti də məhz oxucuya türkü hərtərəfli göstərə bilməsindədir. Qoy oxucu babalarımızın hansı əxlaqla yaşayıb cahan dövləti qurduqlarını, qılıncları ilə dünyanı lərzəyə saldıqlarını, qələmləri ilə qəlbləri riqqətə gətirdiklərini görüb qürur hissi keçirsin".

"Boburnoma"ning ozarbayjoncha matnidan keyin esa qaydlar va indekslar havola etilgan. Garchi Fuzuliy domla tartiblagan qaydlar oz bo'lsa-da, uning kitob

uchun tuzgan indekslari nihoyatda ahamiyatlidir. Boz ustiga, Ramiz Askar tarjimasida indekslarning berilmagani nazarda tutilsa, uning ilmiy bahosi yanada oradi.

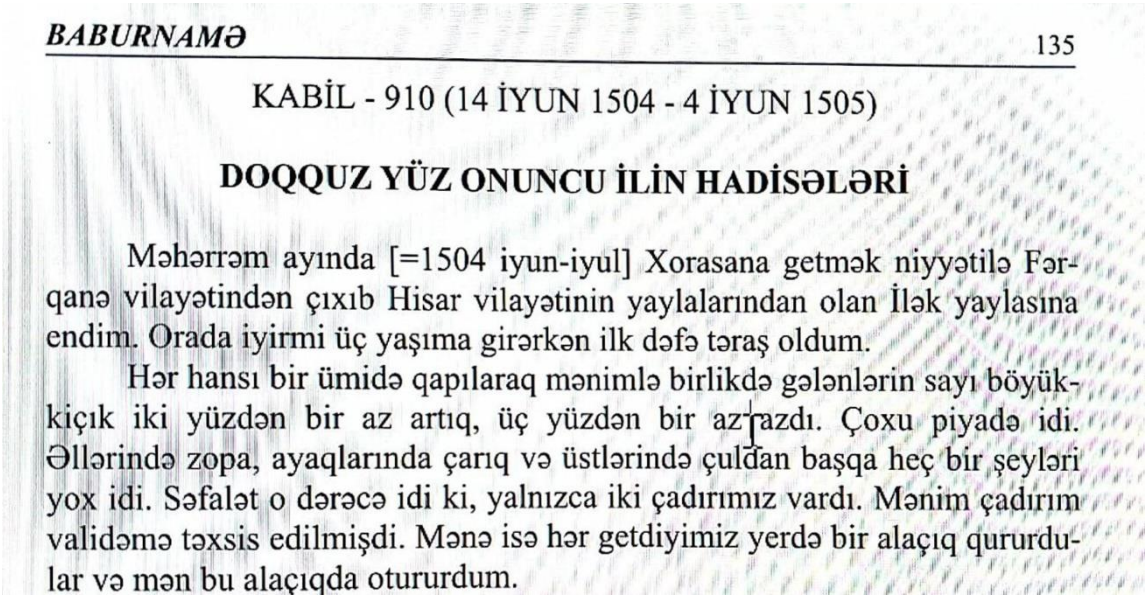
Shuningdek, Ramiz Askar o‘girgan kitob esa 5 qismli bo‘lib, dastlab mutarjimning katta hajmli so‘zboshi-maqolasi, so‘ngra asosiy matn, kitobga muallif tomonidan kiritilgan ilovalar, qaydlar va izohlardan iborat.

Demak, ozaricha tarjimalarning tuzilishiga ko‘ra ko‘zdan kechirilgandayoq, bir-birini to‘ldiruvchi bir kitobning ikki tomoni, degan xulosa qilish mumkin. Sababi, Ramiz Askar tarafidan yozilgan maqolaning o‘zi ancha katta hajmli bo‘lib, uning o‘zi uch bo‘lim qilib belgilangan. Tarjimon, avvalo, Zahiriddin Boburning tarjimai holiga batafsil to‘xtaladi, ijodiy merosini tavsif etib, Boburning lirik merosi hamda salmoqli fikrlarni o‘rtaga tashlaydi, “Boburnoma” haqida maxsus to‘xtalib, asarning tarkibi va qo‘lyozma nusxa va bosma nashrlaridan bahs yuritadi.

Ramiz Askarning Bobur Mirzo shaxsiyatiga doir quyidagi chizgilari Fuzuliy Bayotning Turk o‘g‘lonlari, turkiycha axloq haqida yuqorida keltirilgan parchada bayon etganlariga g‘oyat uyg‘un keladi: “Baburun bir hökmdar möhtəşəm uğurlar qazanması bir sıra amillərlə bağlıdır. Hər şeydən əvvəl, ulu Tanrının inayəti ilə hökmdara xas olan bütün sifətlər onun şəxsində cəmləşmişdir. Bunlardan birincisi türk törəsinə uyğun olan ilahi mənşəli xarizmadır. Onun Çingizxan və Əmir Teymur nəslinə mənsub olması türklərdə hökmdara bağlılıq duyğusu ilə birləşərək xalqda Babura, Baburda isə özünə sarsılmaz bir inam aşılamışdır. On yaşından etibarən dövlət idarəçiliyi ilə məşğul olması, on iki yaşından taxt-tac sahibi olması onun bütöv şəxsiyyət kimi yetişməsində, xarakterinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Buna fitrətdən sahib olduğu iti zəka, analitik ağıl, parlaq istedad da əlavə edilincə, ortaya düha səviyyəsində mükəmməl bir şəxsiyyət çıxmışdır. Uşaq ikən xüsusi saray tərbiyəsi dışında heç bir təhsil almağa vaxtı olmayan bir insanın elmin müxtəlif sahələrində bu qədər dərin bilik qazana bilməsi yalnız öz üzərində inadla və mütəmadi olaraq çalışması ilə mümkün idi”.

SHoh va shoir Bobur siymosi misolida bildirilgan fikrlar deyarli boshqa barcha boburshunoslarning ham qarashlariga muvofiqdir, desak hech yanglishmagan bo‘lamiz. Boburning muazzam borlig‘i: shaxsiyati va asarlari bilan u bilan biroz bo‘lsa-da qiziqqanlarni befarq qoldirmagan, ularda katta zavq, ilhom uyg‘otgan va umr bo‘yi qiziqishlariga sabab bo‘lgan. Biz ko‘zdan kechirayotgan ikki tarjima mahsuli ham ana shu muhabbatning hosilasi ekani hech shubhasizdir. Zotan, mualliflar erishgan yutuqlarning yana bir asosiy omili shuki, ular Boburga, uning yozganlariga hayratda qolishgan va, aminmanki, podshoh va ijodkorga nisbatan qalblarida yuz ochgan e’timod ularni ish yakuniga qadar tark etmay, ilhomolantirib turgan.

Ramiz Askarning nashr so‘nggida taqdim etgan qayd va izohlari u muallifnikiga nisbatan keng qamrovli va batafsil bo‘lib, o‘zbek va boshqa tillardagi nashrlaridan yuqori saviyada bajarilgan. Yana shuni aytish lozimki, muallif tarjima jarayonida ilk navbatda “Boburnoma”ning qo‘lyozmasiga tayangan. Ma’lumki, Bobur Mirzo memuarlarini yozish vaqtida tegishli yil voqealarini qayd etib borgan. Tarjimon biror sana ostida bayon etilgan voqealarning ichida yuz bergan alohida hodisalarni ham nomlaydi va bir vaqtning o‘zi hijriy sana yoki tegishli yilda Ramazon yoxud boshqa bayram haqida gap ketganda, mazkur voqeaning milodiy yil hisobida qaysi yil, oy va kunga to‘g‘ri kelishini ham aniqlab, kitobxonga yanada qulaylik yaratishga erishgan. Bu qulayliklarni quyidagi rasmda ko‘rish mumkin:

BABURNAMƏ 135

KABİL - 910 (14 İYUN 1504 - 4 İYUN 1505)

DOQQUZ YÜZ ONUNCU İLİN HADİSƏLƏRİ

Məhərrəm ayında [=1504 iyun-iyul] Xorasana getmək niyyətilə Fərqanə vilayətindən çıxıb Hisar vilayətinin yaylalarından olan İlək yaylasına endim. Orada iyirmi üç yaşıma girərkən ilk dəfə təraş oldum.

Hər hansı bir ümidə qapılaraq mənimlə birlikdə gələnlərin sayı böyük-kiçik iki yüzdən bir az artıq, üç yüzdən bir az azdı. Çoxu piyadə idi. Əllərində zopa, ayaqlarında çarıq və üstlərində çuldan başqa heç bir şeyləri yox idi. Səfalət o dərəcə idi ki, yalnızca iki çadırımız vardı. Mənim çadırım validəmə təxsis edilmişdi. Mənə isə hər getdiyimiz yerdə bir alaçıq qururdular və mən bu alaçıqda otururdum.

[3:135.]

Ikki tarjima orasida yaqqol ajralib turadigan yana bir farq mavjuda. Ramiz muallim “Boburnoma” muallifi yozgan forscha she’rlarning avval asliyatini, keyin shu matn ortidan ozarbayjoncha tarjimasini she’riy shaklda beradi, Fuzuliy domla esa forscha she’rlarning ozarbayjoncha tarjimasini havolada nasriy bayon ko‘rinishida taqdim etadi.

Yoki har ikki tarjimon ham “Boburnoma”ning tilini, ruhini, eng asosiysi, mazmunini saqlab qolish va ozarbayjonlik o‘quvchilarga oson tushunilishi uchun bor mahoratlarini ko‘rsatgan:

<table>
<tr><th colspan="2">“Boburnoma”da:</th></tr>
<tr><td colspan="2">Iyd namozini Go‘mal rudining yoqasida o‘taldi. Navro‘z ul iydqa yovuq kelib edi. Tafovut bir-ikki kun edi, ul taqrib bila bu g‘azalni aytib erdim:
Yangi oy yor yuzi birla ko‘rub el shod bayramlar,
Manga yuzu qoshingdin ayru bayram oyida g‘amlar.
YUzi navro‘zi vasli iydini Bobir g‘animat tut,
Ki mundin yaxshi bo‘lmas bo‘lsa yuz navro‘z bayramlar.</td></tr>
<tr><th>Ramiz Askarda</th><th>Fuzuliy Bayotda</th></tr>
<tr><td>Bayram namazı Gumel çayı sahilində qılındı. Novruz o bayrama yaxın olub fərqi bir-iki gündü. O münasibətlə bu qəzəli söyləmişdim:
Yeni ay yar üzü birlə görüb, el şadi-xürrəmlər,
Mana üzü qaşından ayrı bayram ayında qəmlər.
Yüzi-novruziyü vəsli-eydini, Babur, qənimət tut,
Ki bundan yaxşı olmaz, olsa yüz novruz bayramlar.</td><td>Bayram namazım Qoməl çayının sahilində qıldıq. Orucluqdan dərhal sonra Novruz gəldi. Orucluqla Novruzun arasında bir-iki gün fərq oldu. Bayram münasibəti ilə bu qəzəli yazdım:
Yənqi ay yar yüzi birlə korub el şad bayramlar
Mənqə yüzi kaşinqdın ayru bayram ayıdə ğəmlər.
Yüzi Nəvrozi vəsli iydini Babir ğənimət tut
Ki mundin yaxşi bolmas bolsa yüz Nəvroz bayramlar.</td></tr>
</table>

Tarjima jarayonida eng murakkab ishlar biri, bu – nomlarni aks ettirish masalasidir. Har ikkala matn muqoyasasida farqli toponimlar ko‘zga tashlanadi. Jumladan, “Boburnoma”dagi bu parcha Kobulda Ramazon ro‘zasi tugagach, Iyd namozini Go‘mal daryosi bo‘ylarida qilgan Bobur Mirzo bir-ikki kun keyin boshlangan

Navro‘z bayrami munosabati bilan bir g‘azal bitgani haqida bo‘lib, tarjimonlar “Go‘mal” gidronimini “Gumel”– “Qoməl” tarzida berishgan.

Ramiz muallim “Go‘mal”ni – “Gumel” deyish bilan asliyatni saqlashga uringani ma’lum bo‘ladi. Fuzuliy domla esa “Go‘mal” atamasini – “Qoməl” tarzida o‘girish bilan ko‘proq Ozarbayjoncha lahjaga yaqin variant bergani ayon bo‘ladi. Bu holat g‘azal tarjimasida ham yaqqol aks etgan.

Umuman olganda, Sharq xalqlari adabiyotining noyob namunasi - “Boburnoma”dek shoh asarni ozarbayjoncha jaranglatgan mutarjimlarning xizmatlari tahsinga loyiqdir.

Tarjima asarlarni qiyosiy o‘rganish esa hamisha dolzarb vazifalardan bo‘lib qolaveradi. Maqoladagi kuzatishlardan olingan xulosalar shuni ko‘rsatadiki, “Boburnoma”ning turkiy tillarning boshqa vakillari – qirg‘iz, qozoq, turkman, qoraqalpoq elatlari tiliga o‘girilishi ham zarur ekan. Adabiy aloqalardagi hozirjavoblik, dolzarblikning ortishi turli xalqlar o‘rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishiga ko‘mak beradi. Bu to‘xtam “Boburnoma”ning ozariycha tarjimasi misolida ochiq namoyon bo‘lmoqda.

Adabiyotlar:

G’aybulla Salom. *Tarjima nazariyasiga kirish.* T.: “O‘qituvchi”, 1978.

Salohiy D.I. *“Boburnoma”ning Hind madaniyatida yangi uslub shakllanishiga ta’siri* / To‘plamda: Zahiriddin Muhammad Boburning Sharq davlatchiligi va madaniyatida tutgan o‘rni. Xalqaro ilmiy-nazariy anjumani ilmiy maqolalari va tezislari to‘plami (2023-yil 11-fevral). T.: UzMU, 2023. (1-tom).

Zahirəddin Məhəmməd Babur. *Baburnamə.* Cağatayca, türkca və rusca nəşlərindən cevirən, ön sözün, qeydlərin və izahların müəllifi: Ramiz Əskər. Bakı: “Avrasiya Press”, 2022.

Zahirəddin Məhəmməd Babur. Baburnamə. Cağataycadan çevirən, ön söz, məqalə və qeydlərin müəllifi: Füzuli Bayat. Bakı: “Avrasiya Press”, 2022.

Zahiriddin Muhammad Bobur. T.: “Fan”, 1960.

VII SHO‘BA. BOBUR VA BOBURIYLAR SIYMOSINING ZAMONAVIY ADABIYOTIDAGI BADIIY TALQINI, ADABIY TA’SIR VA IZDOSHLIK MASALALARI

PANEL VII. THE PORTRAYAL OF BABUR AND BABUR STUDIES SCHOLARS IN MODERN LITERATURE, ISSUES RELATED TO LITERARY INFLUENCE AND FOLLOWERSHIP

“BOBURNOMA” VA “O‘TKAN KUNLAR” ROMANI QIYOSIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Karimov Bahodir Nurmetovich*

Annotatsiya

Ushbu maqolada “Boburnoma” va “O‘tkan kunlar” romanlaridagi mushtarak jihatlar, Zahiriddin Muhammad Bobur va Abdulla Qodiriy ijodidagi hamohang nuqtalar tahlil qilinadi. Ikkala asarlardagi milliy ruh va portret chizgilari qiyoslanadi.

Kalit so‘zlar: *Bobur, “O‘tgan kunlar”, milliy ruh, ayol, portret, e’joz maqomi.*

SOME REMARKS ON THE COMPARISON OF THE NOVEL "BABURNAMA" AND "BEGON DAYS"

Annotation

This article analyses the common aspects in “Boburnoma” and “O‘tgan kunlar”, and the points of harmony in the works of Zahir ad-Din Muhammad Babur and Abdulla Kadiri. National spirit and portrait lines in both works are compared.

Key words: *Babur, “O‘tgan kunlar” (The Days Gone By), national spirit, woman, portrait, status of ejoz.*

Abdulla Qodiriy romanlarining betakror jozibasi, tilidagi go‘zallik, obrazlilik, aniqlik, tasviriylik kabi fazilatlar hozirgacha hammani hayratga solib keladi. Adibning badiiy mahoratini, asarlari umrboqiyligini barcha birdek e’tirof etadi. Zero, bunday epik ko‘lamning yuzaga kelish omillari, betakror poetikaning tub ildizi hamda ta’sirlanish asoslarini kuzatish foydalidir. Abdulla Qodiriy dunyo adabiyotini, o‘zbek xalqining milliy ruhini, shevalarning leksik boyligini yaxshi bilgani, XX asrning 20-yillarida qayta shakllangan zamonaviy o‘zbek adabiy tili uchun beqiyos xizmat qilgani haqiqat. Muallif “O‘tkan kunlar” romani boshida tilga olgan “Tohir-Zuhra”, “Chor darvesh”, “Farhod-Shirin”, “Bahrom go‘r” kabi ko‘plab mumtoz asarlarni o‘qiganiga ham shubha yo‘q, albatta.

“O‘tkan kunlar” romanining “Majburiyat” faslida shunday epizod bor: “Kechlik oshni o‘tkazgach, Hasanali o‘z hujrasidan kiyinib chiqdi-da, Otabek yonig‘a kirdi. Otabek “Boburnoma” mutolaasi bilan mashg‘ul edi”. Hasanali asl niyatini bildirmay “hammomga borish” uchun ruxsat so‘raydi. Otabek ko‘zini kitobdan uzmay: “Yumushim yo‘q, boraveringiz”, deb javob beradi [Abdulla Qodiriy, 1994, 38]. Mashhur kitoblar orqali qahramonni baland maqomga ko‘tarish, ularning ma’naviy olamiga urg’u berish,

* Filologiya fanlari doktori, professor, Alisher Navoiy nomidagi o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, bkarimov@mail.ru

aniq detal vositasida obrazga mahobat bag‘ishlash dunyo adabiyotida ham, o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixida ham, shuningdek, Abdulla Qodiriy ijodiy biografiyasida ham mavjud adabiy hodisadir. Otabekning “Boburnoma” mutolaasi “O‘tkan kunlar” ildizi ustida fikrlashga, tasvirdagi ichki manera, so‘zdagi rostlik, xarakter mantig‘i, inson shakli-shamoyili, ayniqsa, romanning poetik nutqi – tili to‘g‘risida ayrim mulohazalar aytishga imkon beradi. Tasavvur ko‘lami “Boburnoma” matnistoni bo‘ylab kengayadi. Adib boshqa asarlarida ham bu muazzam kitob va uning egasini eslaydi. Boburga “fotih” – fath etuvchi sifatini beradi; “Boburnoma”ni: “Boburning keng ruhlik, o‘z zamonig’a ochuq fikrlik...” kitobi deydi. Qurdoshlari bilan bahslashgan bir masalada “Boburnoma”dan “dalillar kelturmak”ka chog‘lanadi [Qodiriy 2007, 106]. Keyingi ko‘chirmalar shu manbadan olinadi va sahifa raqami ko‘rsatiladi]. Tarixiy manbalardan ma’lumki, qatog‘on -“dapsan” yillari Abdulla Qodiriy ikkinchi marta qamoqqa olinganida kutubxonasidagi yetmishdan ortiq arab imlosida yozilgan mumtoz kitob yig‘ishtiriladi. Shular qatori “Boburnoma”ning olib ketilgani aniq.

Xo‘sh, nega Abdulla Qodiriy va “O‘tkan kunlar” mavzusidagi fikr yo‘li Bobur va “Boburnoma” tarafga burilmoqda? Nima uchun Qodiriy ijodidan, asarlari, tarjimayi holi, xotira kitoblari, qodiriyshunoslarning asarlaridan Bobur va “Boburnoma”ni izlab qoldik? To‘g‘risi, real voqelik zamirida tug‘ilgan mitti intuitsiya-ichki sezim yangi fikrga zamin hozirlaydi; odam beixtiyor tafakkur oftobida pishib yetilgan bitta mulohazani dalillash va unga boshqalarni ishontirishni istaydi. Adabiyotshunoslik Abdulla Qodiriy romanlarining shuhrati, ta’sir kuchi, tasvir tiniqligi, tilining go‘zalligiga urg‘u berdi. Endi bunday fazilatlar ildizini ham tadqiq etish lozim. Iste’dodli adibning o‘zbek, rus va jahon adabiyotidan, xalq og‘zaki ijodi va xalqning jonli tilidan bahramand bo‘ldi. Bunga shubha yo‘q. Fikrimcha, ushbu bahramandlik ildizining bir qirrasi “Boburnoma”ga borib taqaladi. Shuning uchun “Boburnoma” bilan “O‘tkan kunlar” orasidagi poetik bog‘lamni (bog‘ichlarni) taqqoslashga zarurat seziladi. Abdulla Qodiriy epik tafakkur tarzi, nasrining badiiy jozibasi, go‘zal tili qup-quruq sahroda o‘z-o‘zidan paydo bo‘lgani yo‘q. Tekis sahroda haybatli tog‘ o‘sib chiqishi uchun o‘sha yer ostida qaynoq vulqon buloqlari bo‘lishi shart. “O‘tkan kunlar” romani uchun “Boburnoma” shunday buloqlardan biri vazifasini o‘tagan bo‘lsa ne ajab?!

“Ko‘ch”ning ko‘lami: Adabiy asar o‘qilib, badiy matnga evrilar ekan, undagi semiotik elementlar - tovush, bo‘g‘in, so‘z kabi uvoq unsurlar poetik g‘oya va mantiq vositasida birlashib muhtasham semantik maydonni bino qiladi. Matn ichida so‘z tiriladi, tovushlar jonlanadi; so‘zning qadr-qiymati ortadi va ma’nosi kengayadi. Turli zamonda yashagan ikki adib qo‘llagan nodir, ochqich-kalit so‘zlarning o‘xshashligi, takrori va ma’no uyg‘unligi tipologik-intuitiv taqqosga asos beradi. “Boburnoma” – ko‘pma’noli, serqatlam va o‘lmas asar. “Bu muazzam asarning har bir satri haqida bittadan hikoya yozish mumkin” [Sultonov 1993, 230]. Darvoqe, “Boburnoma”da qo‘llangan bir qancha nodir so‘zlarni Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar”da ishlatadi; o‘z o‘rniga tushgan jonso‘z romanga joziba bag‘ishlaydi. Bepoyon stilistik maydondagi bitta so‘zning assotsiativ ta’siri oltin zanjir o‘laroq asrlarni asrlarga, adiblarni adiblarga, asarlarni asarlarga bog‘laydi.

Esga olamiz: Otabekning qutidor eshigidan quvilib, Toshkentda nisbatan uzoq qolib ketgan kunlarining birida Hasanali undan Marg‘ilonga ketmay yurishi sababini so‘raydi. Otabek: “Havsala yo‘q”, degach: “Qayin otangiz ko‘nsa, ko‘chingizni olib kelsangiz ham ma’qul edi qatnab yurg‘andan...” (283-bet), deya taklif aytadi. Bu o‘rinda “ko‘ch” – xotin, oila ma’nosida. O‘zbek oyim Oftob oyim bilan Kumushga qarab: “Axir

manim ham o‘zimga yarasha obro‘yim bor. Toshkandda kimsan, Yusufbek hoji deganing ko‘chiman. Xudoyorxon ham bir kun kechasi kelib bizga mehmon bo‘ldilar...” (325-bet), debgina qiladi.

Aynan “Boburnoma”da ham “ko‘ch” so‘zi “oila, xotin” ma’nosida keladi. Bobur 1497-1498-yil voqealarida yozadi: “Beklar va ichkilar va yigitlarkim, mening bila qolib edilar, aksarining ko‘chlari Andijonda edi” [Bobur Z.M. 1989, 230]. Boshqa misollarga qaraymiz: “Mening onamni va ulug‘ onamni va ba’zi mening bila qolg‘onlarning ko‘chlari bila Xo‘jandqa mening qoshimg‘a yibordilar” (52-bet); “Mening volidalarim va ko‘ch va ulug‘larim men Andijondin chiqg‘andin so‘ngra yuz tashvish va mashaqqatlar bila O‘ratepa kelib edilar...” (77-bet); “Ushbu kun Mullo Alixonkim, Samarqandg‘a ko‘chini kelturg‘ali borib edi, kelib mulozamat qildi” (218-bet). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da “ko‘ch” so‘zining “1) ko‘chish payti tashiladigan uy-ro‘zg‘or buyumlaridan iborat yuk” hamda “2) ahli ayoli, xotin (eriga nisbatan)” tarzida izohlangan. Erining uyiga ota uyidan ko‘chib o‘tgani uchun ham o‘tmishda xotin “ko‘ch” deb atalgan.

Buyruq fe’lining “ko‘ch” shaklidan farqli o‘laroq hozirgi o‘zbek adabiy tilining ot so‘z turkumida “ko‘ch” yolg‘iz qo‘llanmaydi. Ko‘pincha juftlashib “ko‘ch-ko‘roni” tarzida “Lug‘at”dagi izohning birinchi ma’nosiga mos ishlatiladi.

Hozirda “ko‘ch” so‘zini “oila, xotin, bola-chaqa” ma’nosida ishlatish og‘zaki nutqda ham, yozma adabiyotda ham kuzatilmaydi. Balki mamlakatning qaysidir hududidagi sheva tarkibida saqlanib qolgandir. Tasavvurimizcha, “Boburnoma”dagi “ko‘ch”lar semantik jihatdan Abdulla Qodiriyning “ko‘ch”lariga uyg‘un keladi. Har ikki asarda bor-yo‘g‘i uchta tovushdan tarkib topgan bittagina ixcham “ko‘ch” singari so‘zning ham o‘ziga xos poetik kuchi va o‘rni bor. So‘z so‘zni yetaklab keladi, so‘z izidan voqe-hodisalar tizim yodga tushadi. Adabiy matndagi muayyan ochqich so‘z zamonlarni o‘zaro bog‘laydi.

Otdan qo‘ngan odam. Bugungi o‘zbek adabiy tilida “qo‘nmoq” deganda, eng avval, qushlarning daraxtga qo‘nishi esga keladi. Shu o‘zak-masdardan yasalgan “qo‘noq” esa “mehmon”ni anglatadi. Har ikki so‘z ma’no-mazmunidan uchib kelib “qo‘nish” yoki yo‘lda ketayotgan odamning biror manzilda to‘xtash-“qo‘nish”i idrok etiladi. Bobur 1499-1500-yilgi voqealar bayonida: “Zilqa’da oyida Samarqand ustiga cherik otlanib, ora ikki qo‘nub, Qubog‘a kelib tushtuk” (70-bet), deb yozadi.

To‘qqiz yuz to‘qqiz hijriy yil voqealari bayon etilgan sahafalarning biri. Kobulni “bejangu jidol” egallagan Bobur viloyat ta’rifidan keyin yozadi: “Sha’bon oyida oftob dalv burjida erdikim, Kobuldin Hinduston azimati bila otlanildi. Bodom chashma Jigdalik yo‘li bila ora olti qo‘nub Odinapur kelildi” (132-bet). “Boburnoma” matnida: “kechasi anda qo‘nub, tonglasi o‘rdug‘a keldim”, “orada bir qo‘nub”, “uch orada qo‘nub”, “ikki qo‘nub”, “ora to‘rt qo‘nub” kabi so‘z birikmalari ko‘p uchraydi. Bunday ta’birlardan Boburning o‘zi va unga yo‘ldosh yo‘lovchilarning istirohat manzili hamda harakat yo‘nalishi tasavvur qilinadi.

Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar”da qahramonlarining qayergadir borib yetganini, “otdan qo‘ngani”, dam olib, so‘ngra yo‘lida davom etganini tasvirlaydi. “Qo‘nish”lar soni ma’no tashiydi. Yo‘l mashaqqati, oraliq masofa, hatto kayfiyatni ham ifoda etadi. Toshkent bilan Marg‘ilonning ora yo‘lida ko‘p qatnagan Otabek odatda “to‘rt marta otdan qo‘nib” manziliga yetib borar edi. Bu nisbatan qisqa fursat ekanini, har gal shitob bilan Kumush diydori uchun Otabekning shoshib borishini o‘quvchi keyinroq fahmlaydi. Chunki Zaynabga uylanish gapi o‘rtaga chiqqach, Otabek Marg‘ilonga “bu gal oltinchi qo‘nishda” kirib boradi va “tevarakdan asr azoni eshitilgan vaqtda otdan

qo‘nadi”. Tabiiyki, ota-ona qilib qo‘ygan “bir ish” Otabek ko‘ngliga o‘tirmaydi. Shu bois kayfiyati buzilgan, xayollari to‘zg‘igan Otabek yo‘l bo‘yi kelgusi turmushini, Kumushning yuzi-ko‘ziga qanday qarashini o‘ylab boradi. Otini o‘z erkiga qo‘yib beradi, Marg‘ilonga shoshilmaydi... Romanning boshqa sahifalariga nazar tashlaymiz: “Darvoqe, qo‘rboshi o‘zining ikki yigiti bilan yetib keldi va otidan qo‘nib jilovini yigitining qo‘lig‘a” berdi (67-bet); “Azizbek o‘rda ichiga kirmakda ekan, Yusufbek hoji otdan qo‘nib so‘radi: - Menga ruxsatmi, bek?”(86-bet). “Otdan tushish” birikmasidan ko‘ra ora-orada yozuvchi nutqida keladigan “otdan qo‘nish” birikmasidan tarix muhiti – o‘tmish koloritiga xos mazmunni anglash mumkin.

Umuman, “O‘tkan kunlar” romanining poetik ildizi, jumladan, badiiy nutq ham shunday ko‘z ilg‘amas nafis bog‘ichlar bilan “Boburnoma” borib bog‘lanadi. Zero yuqoridagi taqqoslarga mos ravishda “qopu”, “musaxxar”, “taraddud”, “yog‘iy”, “muhosara”, “o‘bdon”, “o‘rda”, “qo‘rg‘on”, “tunqator”, “xon”, “bek”, “navkar”, “oftobachi”, “miltiq”, “nayza”, “to‘p”, “jarohat”, “isitma” kabi o‘nlab tarixiy so‘zlarga har ikki asardan yetarlicha misol topiladi. Umri jang- u jadallar bilan kechgan shoh Bobur qo‘shin, askar, urush anjomlari bayoni va urush san’ati tavsifida bunday so‘zlarini tabiiy qo‘llaydi. Ayni damda “O‘tkan kunlar” da Abdulla Qodiriy bir millatning ikki urug‘i - qorachoponlilar bilan qipchoqlar o‘rtasidagi to‘qnashuv va muhosaralarni tasvirlar ekan, o‘zigacha salaflari ishlatgan so‘zlardan juda tabiiy va o‘rinli foydalandi. Bunday so‘zlar Abdulla Qodiriy romanlarida o‘zbeklarning yaqin o‘tmishdagi hayotining haqqoniy tasviri uchun xizmat qiladi. Matn ichidagi tirik so‘z odamga tinchlik bermaydi: turlanadi, tuslanadi, tilsimlanadi, so‘ng siri ochilib sochiladi. Deylik, mutolaa jarayonida “yomg‘ir” va “yov”, “qamal” va “qaboq” kabi o‘zaro uzoq so‘zlar yaqinlashadi; bir o‘zakda birlashadi. Abdulla Qodiriy romanida yaqin o‘tkan kunlarni tasvirlar ekan, toza turkiy so‘zlarni ba’zan moziy xazinasidan, uzoq o‘tkan kunlardan – Boburning bisotidan oladi.

Yozuvchilar maqsadi va mahoratlariga ko‘ra turli yo‘sinda qahramonlarining tashqi ko‘rinishi - portretini chizadi. Tashqi qiyofa belgi-chizgilarini obrazlarning ichki olami bilan uyg‘unlashtiradi, ba’zan qarshilantiradi. Abdulla Qodiriy “O‘tkan kunlar” romani boshida Kumush qiyofasini “qop-qora kamon, o‘tib ketgan nafis, qiyig‘ qoshlari” ni, “to‘lg‘an oydek g‘uborsiz oq yuzi”ni, ya’ni “qiz suratida ko‘ringan malak” siymosini quyuq, nafis ranglar uyg‘unligida (29-bet) nisbatan keng, O‘zbek oyimni “elli besh yoshlar chamaliq, chala-dumbul tabi’atlik” (129-bet) tarzida qisqa tavsiflaydi. Biroq adib boshqa obrazlar portretini bir joyga jamlab, juda tig‘iz bayon qiladi. Otabekni “og‘ir tabiatli, ulug‘ gavdali, ko‘rkam va oq yuzli, kelishgan, qora ko‘zli, mutanosib qora qoshli va endigina murti sabz urgan bir yigit” (7-bet), Yusufbek hojini “to‘la ko‘rkam yuzli, katta malla ko‘zli, uzun mosh-guruch soqollik mullanamo bir zot” (82-bet), Zaynabni “o‘n yetti yoshlar chamalik, kulcha yuzlik, oppoqqina, o‘rtacha husnlik” (158-bet), Usta Alimni “qirq yoshlar chamalik, qonsiz yuzlik, siyrakkina soqollik, qo‘y ko‘z, ko‘p vaqt madrasa riyozatini chekkannamo, qotma, uzun bo‘ylik” (186-bet), Hasanalini “oltmish yoshlar chamasida, cho‘ziq yuzlik, do‘nggiroq peshanalik, sariqqa moyil, to‘garak qora ko‘zlik, oppoq uzun soqollik” (8-bet), Homidni “uzun bo‘ylik, qora cho‘tir yuzlik, chag‘ir ko‘zlik, chuvoq soqol, o‘ttuz besh yoshlarda bo‘lg‘an ko‘rimsiz bir kishi” (8-bet), O‘tabboy qushbegini “to‘la yuzlik, o‘siq qoshliq, og‘ir qarag‘uchi ko‘zlik, siyrak soqol, o‘rta bo‘yliq, ustidan kimxob to‘n kiyib, beliga qilich osqan qirq besh yoshlar chamasida bir kishi ” (69-bet), Azizbekni “...boshiga oq shohidan salla o‘ragan... siyrak qoshlik, cho‘qqi soqol, bug‘doy ranglik, qirq besh-elli yoshlar chamalik bir kishi”(81-bet), Rayimbek dodxohni “... jin yalagan deganlaridek qoshsiz, qoramtil yuzlik, ikki

chakagining ustida bir oz, iyagida bir oz siyrak, ko‘rimsiz qora soqolliq, ko‘zlari ichiga botig‘roq, ammo qon quyilg‘ansumon bir kishi” tarzida (81-82-betlar) qiyofalarni birini biriga o‘xshatmasdan individual tasvirlaydi. Bu poetik usul romandagi boshqa obrazlarning shakl-shamoyili, xulq-atvori va ruhiyati tavsifida ham kuzatildi. Erinmasdan uzundan uzoq ko‘chirilgan har bir obraz qiyofasi boshqasini takrorlamaydi. Qolaversa, tashqi shakl-shamoyil tasvirida qo‘llangan so‘zlar ma’no tusidan yozuvchining o‘z chizgan obrazlariga nisbatan mehr-muhabbati va teskari munosabati - simpatiya va antipatiyasi seziladi. Qiyofalarning badiiy-estetik ta’siri o‘quvchi ko‘ngliga ko‘chadi. O‘quvchi tasavvurida qiyofalar jamlanib, Abdulla Qodiriy “adabiy mamlakati”ning fuqarolariga aylanadi; romanda turkum obrazlar paydo bo‘ladi. Garchand tarixiy-memuar deb nomlansa ham, bunday qisqa, aniq va lo‘nda poetik tasvir usuli “Boburnoma”ga xos. Bobur otasi - Umarshayx Mirzo to‘g‘risida: “Past bo‘yliq, tegirma soqolliq, qo‘ba ko‘zlik, tanbal kishi edi”, deb yozadi (9-bet). Asardagi ko‘pgina shaxslar “shakl va shamoyili” uchun maxsus o‘rin ajratiladi. Sulton Ahmad mirzoni: “Shakl va shamoyili: baland bo‘yluq, qunqor soqolliq, qizil yuzluk, tanbal kishi edi. Soqoli engakida edi. Ikki yangoqida soqoli yo‘q edi. Bisyor xushmuhovara (gapga chechan-B.K.) kishi erdi” (19-bet), desa, qirq uch yoshida vafot etgan Sulton Mahmud mirzoni “past bo‘yluq, suyuq soqolliq, tanbal, sinchisizroq kishi edi”, – deb tavsiflaydi (26-bet). Boshqa bir sahifadan “Odiliy” taxallusi bilan ijod etgan va bitgan g‘azallari Samarqanddagi har bir xonadonga borib yetgan Boysung‘ur mirzoning “shakl va shamoyili”ga: “ulug‘ ko‘zluk, qo‘ba yuzluk, o‘rta bo‘yluq, turkman chehralik, malohatliq yigit edi”, deya ta’rif beradi (63-bet). Bobur shakl-shamoyil, tashqi qiyofa xarakteristikasi yonida har bir inson tabiati va ichki olamiga tegishli “pokiza e’tiqodli”, “odmi va faqir kishi erdi”, “ta’bi nazmi bor erdi”, “fosiq kishi erdi”, “muttaqiy kishi erdi”, “zolim va kofirvash kishi erdi”, “kulagach va hazzol kishi erdi” kabi sifatlar bilan ma’naviy xulqini ham ochiq yozadi. “Boburnoma”dek mo‘tabar asarning haqqoniy tasvir uslubi, ehtimol Abdulla Qodiriyga manzur bo‘lgandir. Qodiriyshunos professor Umarali Normatov “Qodiriy mo‘jizasi” kitobida: “O‘tmishda yaratilgan talay asarlardagi, jumladan, “Boburnoma”dagi realistik xususiyatlarni aslo kamsitmagan holda aytish mumkinki, “O‘tkan kunlar”da o‘zbek xalqi hayoti ilk bor o‘zining to‘laqonli realistik ifodasini topdi”, deb ta’kidlaydi [Normatov U. 2010, 195-196].

Har qanday asardagi ishq-muhabbat, hayot va o‘lim, turmush ziddiyatlari, insonlararo to‘qnashuvlarning bayoni hech kimni befarq qoldirmaydi; umr mazmuni, jon qadri, dunyoga kelish va undan ketishga tegishli hayotiy hikmatlar esa badiiy asarning falsafiy mazmunini boyitadi. “Boburnoma” va “O‘tkan kunlar” sahifalari shunday o‘gitlardan xoli emas. “O‘tkan kunlar” romanida oradan o‘tgan yillar suroniga boqib Mirzakarim qutidor: “Umr – otilg‘an o‘q emish” (15-bet), deydi; aslida umr mazmuni ustida fikrlamaydigan, hayot mohiyatini o‘ylab ko‘rmagan odam kam bo‘ladi. Zero, vatan, ishq-muhabbat, hayot, o‘lim, sadoqat, do‘stlik, insonning dunyoga qarashi badiiy ijodning dominant mavzulari sanaladi. Rus adibi Lev Tolstoyning: “Agar inson fikrlashni o‘rgangan bo‘lsa, nimani o‘ylashidan qat’iy nazar – u hamisha o‘lim to‘g‘risida fikr yuritadi” [Gorkiy M. 1967, 123], mazmunli gapi bor. Jon qadrini, sinovli dunyo o‘tkinchiligini, imtihonni, o‘limni eslash – o‘zi va o‘zligini anglagan orif insonga xos fazilat. Boburning boshiga turli ko‘rgiliklar yog‘ilib, omad undan yuz o‘girgan va dushmani Ahmad Tanbal odamlari iziga tushib ta’qib etgan, shoir o‘z ta’biri bilan aytganda “ish tadbirdan o‘tgan” kunlarning birida u: “Olamda jon vahmidin yomonroq nima bo‘lmas emish”, deb yozadi (107-bet). Boburning realistik tasvirlari, iqrorlari,

haqgo‘yligi, tipirchilab turgan yuragini qo‘shqo‘llab o‘quvchiga tutqazishi e’tiboridan dunyo adabiyotidagi eng nodir ijodkorlar qatorida turadi. Bobur o‘zini, yuragini, yuzini, a’molini, so‘zini, amalini, ko‘zini pardalamaydi. Ikkilanishini, andishasi, g‘azabini, ko‘ngil g‘ulg‘ulasi va bezovtaligini ochiq yozadi. Shar’an qaralganda, kundalik namoz ibodatlari bilan ma’jun iste’moli, odamning aql-hushini oladigan chog‘ir, may ichishning bir inson fitratida jamlanishi maqtaladigan ijobiy xislat emas. Bobur bu shar’iy hukmni har kimdan yaxshi biladi. Shuning uchun yonidagi sheriklarini chog‘irga ham, ma’junga ham majburlamaydi; na ortiqcha dag‘dag‘a, na da’vat qiladi. Holbuki u o‘zining chog‘ir majlislari-yu ma’junxo‘rligini ham, tonglasi sabuhiy qilishlarini ham bemalol sir tutishi mumkin edi. Guvohlar uni taftish qilishga, qalami qitirlatib yozayotgan “Vaqoye”ni kuzatib turishga yuragi betlamas edi. Bobur Yaratguvchining “samiun basir”, “kulli shayun qodir”ligiga, barcha ishlarni “kiromin kotibin” maloikalar amal daftariga allaqachon yozib qo‘yganiga inonchi bois haq so‘zlarni bitadi. Butun ayb-u gunohini, bor ezgulig-u odamiyligini, barcha tavba-yu tazarrularini ochiq bayon etadi. To‘g‘risi, qiyosning ikkinchi egasi mavlono Abdulla Qodiriyning o‘z qo‘li bilan yozgan bunday tarixiy iqrornomalari, kundaliklari yoki o‘z tabiatiga oid e’tiroflari yo‘q hisobi. Adibning “Suddagi nutqi”, zamondoshlarining xotiralari, Habibulla Qodiriyning “Otam haqida”, Ma’sud Qodiriyning “Qodiriy yodi” kitoblarida bu xususdagi ayrim ma’lumotlar uchraydi, xolos. Biroq tasavvurimizcha, Bobur bilan Qodiriyning tabiatida, poetik tafakkur tarzida, adabiy-estetik tushunchalari, odamiyligi va borliqni ko‘rishida qandaydir yaqinlik bor. “O‘tkan kunlar”da yozuvchi: “Darhaqiqat, bizning qarshimizg‘a yo‘lbars chiqsa, biz qattiq qo‘rqamiz, chunki bizni o‘lum kutadir, inson uchun dunyoda o‘lumdan qo‘rqunch narsa yo‘q” (320-bet), deydi. Adib kelgusi voqealarni o‘quvchiga oldindan sezdirishning maxsus adabiy usulini qo‘llabmi yoki ichki bir tuyg‘u da’vati bilanmi, hartugul, Kumush oxirgi maktubida onasiga: “Manim bo‘lsa nima uchundir yuragimda bir qo‘rquv bor”, deb yozadi (363-bet). Voqealar rivojidan qo‘rquv siri ochiladi, zaharlagan Kumush “jomga o‘qchib qusar edi”. Aybdor Zaynab Yusufbek hoji uyidan haydaladi, akalari uni kishanlab qo‘yishadi. Jinnirgani qozi va tabiblar tomonidan tasdiqlangach, jinoyati uchun jazolanish hukmi uning ustidan ko‘tariladi. Zaharlanish hodisasi podshoh Bobur hayotida ham yuz beradi. Hindistoniylar qo‘lidan zaharli osh yegach, uning ko‘ngli behuzur bo‘ladi. Bu to‘g‘rida: “Obxonag‘a borguncha yo‘lda bir navbat qusayozdim. Yana bir navbat qusayozdim. Obxonag‘a borib, qalin qustum. Hargiz oshdin so‘ng qusmas edim, balki ichganda ham qusmas edim” (281-bet), deb yozadi u. Aybdorlar jinoyatiga yarasha jazo oladi: birining terisi tiriklayin shilinadi; yana bir aybdor filning oyoqlari ostiga tashlanadi (282-bet). Bir o‘limdan qolgan Bobur go‘yo onadan qayta tug‘ilgandek bo‘ladi. “Tengri menga boshin jon berdi”, deb shukrona aytadi u. Jon halqumga kelib ketgan bunday vaziyatlarda inson uchun joni aziz ko‘rinadi. Shunda umr mazmuni, tiriklik ne’mati ustida o‘ylaydi. Bobur iqroran yozadi: “Jon mundoq aziz nima emish, muncha bilmas edim, ul misra’ borkim: Kim o‘lar holatqa yetsa, ul bilur jon qadrini...” (282-bet). Aslida inson hayoti ijtimoiy-ma’naviy, ruhiy-moddiy va boshqa ziddiyat hamda murakkabliklar ustiga quriladi; o‘zini va o‘zligini anglaganlar fursatni g‘animat bilib, oxirat kuni uchun ozuqa jamlaydi; savol-javobga hozirlik ko‘radi. Chunki Bobur ta’biricha, “har kimki hayot majlisig‘a kiribtur, oqibat ajal paymonasidin ichkusidur va har kishikim, tiriklik manzilig‘a ketibtur, oxir dunyo g‘amxonasidin kechgusidur” (289-bet). Tiriklik va o‘limga oid “hayot majlisig‘a” kelib-ketishning hikmatona ifoda juda tig‘iz va qarshilantirish usuli asosiga qurilgan. Shu gap davomidan Bobur barchaga mashhur “...dahr aro qoldi falondin yaxshilig‘” misralariga

moslab juda muhim va mardona hayotiy bir gapni yozadi: “Yomon ot bila tirilgandin yaxshi ot bila o‘lgan yaxshiroq”. Bunda “yaxshi - yomon”, “tirilgan-o‘lgan” tazodlari ifoda ta’sirini oshiradi. “O‘tkan kunlar”da o‘zining hayoti mazmunini o‘ylayotgan Yusufbek hoji deydiki: “Men ko‘b umrimni shu yurtning tinchlig‘i va fuqaroning osoyishi uchun sarf qilib, o‘zimga azobdan boshqa hech bir qanoat hosil qilolmadim... Bobolarning muqaddas gavdasi madfun Turkistonimizni oyoq osti qilishg‘a hozirlang‘an biz itlar yaratguchining qahriga albatta yo‘liqarmiz! Temur Ko‘ragon kabi dohiylarning, Mirzo Bobur kabi fotihlarning, Forobiy, Ulug‘bek va Ali Sino kabi olimlarning o‘sib-ungan va nash’u namo qilg‘anlari bir o‘lkani halokat chuqurig‘a qarab sudrag‘uchi albatta tangrining qahrig‘a sazovordir” (294-295-betlar). Hoji besh kunlik umrida “dunyo mojarolaridan etak silkib go‘sha’i oxirat tadoriki”ni ko‘rishga o‘zida rag‘bat va zarurat sezadi. Darvoqe, Abdulla Qodiriy tirik mahalida o‘z Vatani va millatiga bo‘lgan sevgisi, haq gapi, ezgu amali va bebaho asarlari evaziga hojiga o‘xshab o‘ziga azob-uqubatlar, tuhmat-u bo‘htonlar orttib oldi. Ammo adibning favqulodda jasorat egasi ekani ham, bu mardona fazilat qahramonlari tabiatiga ko‘chgani ham bor gap. Shu o‘rinda uch dushmani bilan bir o‘zi olishgan Otabekni yoki dor ostida o‘limga tik qarab turgan Anvarning o‘tkir ko‘zlarini eslash o‘rinli, albatta. “Haqiqat, ochib so‘zlashdadir” hikmati hayotiy dasturi bo‘lgan adib “Suddagi nutqi”da o‘sha mustabid davrning “odil sud”iga qarata: “Men to‘g‘rilik orqasida bosh ketsa, “ix” deydigan yigit emasman... Ko‘nglida shamsi g‘uboroti, teskarichilik maqsadi bo‘lmagan sodda, go‘l, vijdonlik bir yigitga bu qadar xo‘rlikdan o‘lim tansiqroqdir. Bir necha shaxslarning orzusicha, ma’naviy o‘lim bilan o‘ldirildim. Endi jismoniy o‘lim menga qo‘rqinch emasdir”, deb aytadi. Keyingi hibs mahalida: “Menga qo‘yilgan ayblarni boshdan-oyoq rad etaman. Haqiqat yo‘lida har qanday, hech qanday jazodan, qiynoqdan qo‘rqmayman. Agar otmoqchi bo‘lsalaring, ko‘kragimni kerib turaman...”, deb mardona so‘zlaydi. Xuddi shunday mardona tuyg‘u, haqqoniyat, favqulodda jasorat, ulkan shijoat Bobur umriga, “Boburnoma” matniga nur bag‘ishlaydi. Uning fotihligi, elobodchiligi, bag‘rikengligi, do‘st-u dushmanlariga ko‘rsatgan muruvvati, ayniqsa, farzandidan jonini ham ayamagani uzoq moziyning o‘chmas haqiqati. O‘g‘li Humoyunning dardiga hakimi hoziqlar “...yaxshi nimarsalarni tasadduq qilmoq kerak” deb tashxis qo‘yishadi. Bobur “Humoyunning mendin o‘zga yaxshiroq nimarsasi yo‘q”, fikriga keladi va uch marta o‘g‘lining tegrasida aylanib aytadiki: “...men ko‘rtardim har ne darding bor”. O‘shal zamon men og‘ir bo‘ldum, ul yengil bo‘ldi. Ul sihat bo‘lib qo‘pti. Men noxush bo‘lub yiqildim” (355-bet). Bunday vaziyatda Haq bilan avliyosifat inson orasidagi pardalar ko‘tariladi. Toza yurakli otaning chin duosi Tangri huzuriga o‘q boradi va ijobat bo‘ladi. Bobur o‘limni mardona bo‘yniga oladi. Bobur nasrida ifoda yo‘sini juda qisqa, kam so‘zga ko‘p ma’no yuklanadi.

E’joz maqomi. Kam so‘zda ko‘p fikr bayoni mumtoz poetikada “e’joz” deyiladi. “Boburnoma” – shoirning nasri, podshohning nazari; unda inson umri, tarix voqeligi, geografik ma’lumotlar yo‘l-yo‘lakay quruqdan-quruq bayon qilinmaydi. Deylik: “Ko‘ngullar gul yanglig‘ ochilib, ko‘zlar chirog‘dek yorudi” (354-bet) kabi qisqa, o‘xshatishli va toza turkiy ifoda Bobur uslubigagina xosdir. Boburning nasri ta’sirli, ohangli, she’rli, mahobatli, sa’jli, tavze’li, latofatli, o‘xshatishli; unda tavsif bilan tasvir uyg‘unlashadi. Ora-orada lirik pafos bilan bezatilgan, ayni damda tragizm bilan sug‘orilgan “Boburnoma” o‘zbek mumtoz nasrining fasohat va balog‘at namunasi, e’joz maqomidagi betakror asar. So‘zi kam, ma’nosi o‘ktam; fikr va tushunchalar to‘qnashadi, so‘z so‘zga urinadi, so‘zdan so‘z unib chiqadi. O‘qiymiz: “Na uchunkim, alar asru qalin, biz ko‘p oz, o‘zga bu qaviylik bila alar arkta va bu zaifliq bila biz tosh qo‘rg‘onda” (101-

bet). O‘zaro qarama-qarshi qutbda turgan “alar – biz”, “qalin – ko‘p oz”, “qaviylik-zaifliq”, “ark – tosh qo‘rg‘on” kabi juft va zid so‘zlar orasida bir dunyo tushunchalar jamlanadi. Boshqa bir misol: “Viloyat orasi, tong yovuq va maqsad yiroq” (105-bet). Qarshilantirishdan ifoda aniqlashib go‘zallashadi. Boshqa bir sahifaga nazar solamiz. Bobur alg‘ov-dalg‘ovli kunlarning birida Banda Ali degan sherigini kutib o‘tiribdi. Kutganda kun cho‘ziladi, soniyalar immillaydi; vaqt yurmaydi, go‘yo to‘xtab qoladi: “Subh uzlab keladur, bu hech kelmaydur” (105-bet). Bunday bayon tarzi faqat holat ifodasi, ma’lumot berish jarayonida emas, balki turli tarixiy voqealar tafsiloti yoki tarixiy shaxslar tabiati yoritilgan sahifalarni ham tez-tez uchraydi. “Boburnoma”da voqelik, fikr va tuyg‘u noo‘rin tafsilot va ortiqcha lag‘vlarsiz yoziladi. To‘g‘risi, keng qamrovli, adabiy-tarixiy nasrning universal uslubida yozilgan “Boburnoma”dek muazzam va betakror asar o‘zidan keyingi turli janrdagi o‘nlab-yuzlab badiiy asarlar uchun tayanch, ildiz, manba bo‘lib xizmat qilgani ayni haqiqatdir.

So‘zning e’joz maqomi Abdulla Qodiriy nasri poetikasiga, qahramonlari nutqiga ham xos. Otabekni ikkinchi marta uylantirish havasida yurgan O‘zbek oyim bir kuni Hasanali bilan gap talashib aytadiki: “Sandek soqoli uzun, aqli qisqadan kengash so‘rab o‘lturg‘an men ham ahmoq!” (163-bet). Shokirbekning Otabekka evrilish sahnasi ostonasida Usta Alim: “...yomonning janozasidan yaxshining hikoyasi foydalik”, deb some’likka hozirlanadi (254-bet). Bunday nutqda “sen” - “men”, “uzun” –“qisqa”, “yaxshi” bilan “yomon”, “janoza” bilan “hikoya” so‘zlari zidlanadi. Yusufbek hoji bir yig‘ilishda: “Bu soqol shu el qayg‘usida oqardi. Bu ko‘ngil shu manfaatparastlar ta’sirida qoraydi” (318-bet), degan gaplari semantikasi qarshilidir. Yusufbek hojining o‘z nafsiga nazari, malomati va e’tirofidagi soqolining oqarishi yoki ko‘nglining qorayishi tasavvurni toza bir inson umrining yo‘llari tomon yo‘llaydi. Aslida vaziyat, xarakterning kontrastli-qiyosli tasvirini romanning dastlabki sahifalarida, ya’ni karvonsaroyda Otabek tushgan hujra yoki Otabek bilan Homid xarakteri bayonidayoq ko‘rinadi. Adib bu badiiy san’atdan romanda juda ko‘p va o‘rinli foydalanadi. Ba’zan kundoshlarning ma’naviyati, sajiyasi har jihatdan taqqoslanadi. O‘z maqsadi yo‘lida yangi qahramonlarni sahnaga olib chiqish jarayoni romani oxirlab qolganida ham davom etadi. Adib romanning “Xushro‘ybibi va Zaynab” faslidagi: “Xushro‘y uzun bo‘yli, qotmaroq va zarcha tanlik edi. Zaynab qisqa bo‘y, go‘shtdor va oq tanlik edi. Xushro‘yning harakati yengil va lavzi tez edi, Zaynab loppos va o‘nta so‘zga arang bitta javob qaytaradirg‘an edi” (353-bet), degan opa-singillar tabiatining qiyosidan tasavvur to‘lishadi.

E’joz maqomidagi bunday misollarda Bobur Mirzo ham, Abdulla Qodiriy ham chin ma’nodagi o‘z eli va tilining bilimdoni, o‘z davri adabiy tilining bunyodkori hamda o‘zbek tilining barcha imkoniyatlaridan to‘la foydalangan adabiy shaxslar sifatida ko‘rinadi. Bu ikki muazzam adabiy siymo turkiy-o‘zbek adabiy tilining ifoda salohiyati va qamrovini o‘zlarining amaliy xizmatlari bilan isbotladi, shuningdek, zukko tilshunos sifatida ba’zan nazariy qarashlarini ham bayon qilishdi.

Abdulla Qodiriy ruhiyati, adabiy-estetik konsepsiyasi, odam va olam xususidagi qarashlari Zahiriddin Muhammad Bobur ruhiga yaqin turadi. Har ikki adib fitratidagi mardlik, jasorat, to‘g‘rilik, haqgo‘ylik, mahorat, iste’dod kabi fazilatlar o‘zaro uyg‘un keladi. Tarixning juda olis qa’ri va yaqin o‘tmishdagi dili, maslagi, tili, yuragi bir bo‘lgan adabiy siymolar ma’naviyat maydonidan yonma-yon turishadi. Dunyo va borliqqa doir qarashlari yaqin ijodkorlar oradagi masofa qanchalik uzoq bo‘lmasin, so‘z san’atining poetik xususiyati va metaforik tabiatiga ko‘ra ular adabiyot tilida bemalol gurunglasha

oladi. Zero, ularning g‘oyibona adabiy suhbatlari, ma’naviy robita va ruhiy bog‘ichlari juda tabiiy tuyuladi.

Adabiyotlar

Абдулла Қодирий. 1994. *Ўткан кунлар. Меҳробдан чаён*. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Абдулла Қодирий. 1967. *Диёр бакир.* Тошкент. “Янги аср авлоди”. 2007.

М. Горький. Портреты. “ЖЗЛ”.

Норматов У. 2010. *Қодирий мўъжизаси*. Тошкент: Ўзбекистон.

Қодирий А. 1989. *Суддаги нутқ.* “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси. 1 декабрь.

Қодирийни қўмсаб. 1994. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

Хайриддин Султонов. 1993. *Бобурнинг тушлари.* Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1989. *Бобурнома.* Тошкент: Юлдузча.

Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2006. 5 жилдлик. 2 жилд. Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти.

ЛЕГИТИМАЦИЯ ВЫМЫСЛА В КОКАНДСКОМ ХАНСТВЕ ПРИ УМАР-ХАНЕ (1810-1822): КАК “БАХТИЯР-НАМА” ДАКАИКИ САМАРКАНДИ ЛЕГЛО В ОСНОВУ ЛЕГЕНДЫ ОБ “АЛТУН БИШИК”

Эркинов Афтандил Садирханович*

посвящаю памяти прекрасного человека и настоящего ученого Тимура Бейсембиева (1955–2016), который первым в науке обратил внимание на древнее происхождение легенды об Алтун Бишике

Аннотация

Кокандское ханство (1709–1876) становится независимым государством при правлении Умар-хана (1810–1822). В этой ситуации создается легитимация власти на основе легенды об Алтун Бишике («Золотая колыбель»). Легенда повествует, что якобы Бабур оставил своего сына в золотой колыбели. На основе этой легенды Кокандские ханы легитимирую свою власть. Они считают что их род произошел от этого оставленного сына Бабура – Алту Бишика. При Умар-хане легенда приводится в историческом произведении Мушрифа Исфараги “Шах-нама-и Умар-хани” (Царская книга Умар-хана). По моим наблюдениям, легенда об Алтун Бишик была создана на основе общего содержания произведения “Бахтияр нама” (“[Книга о] Бахтияре”) Дакайики Марвази Самарканди (12–13 вв.). Так как существует рукопись данного произведения с

* Доктор филологических наук, стипендиат Метрополитен музея искусств, Нью-Йорк, США, aftandilerkinoiv@gmail.com

личной печатью Умар-хана, то есть данная рукопись хранилась в его библиотеке.

Ключевые слова: *Кокандское ханство, легенда, Алтун Бишик, «Бахтиярнома».*

FABRICATION OF LEGITIMATION IN THE KHOKAND KHANATE UNDER THE REIGN OF UMAR-KHAN (1810–1822): PALACE MANUSCRIPT OF "BAKHTIYAR-NAMA" DAQAYIQI SAMARQANDI AS A SOURCE FOR THE LEGEND OF ALTUN BISHIK

Annotation

Khokand Khanate (1709–1876) becomes the independent state at Umar khan's (1810–1822) reign. In this situation legitimation was fabricated basing on the legend of Altun Bishik ("The Golden Cradle"). It tells that Babur allegedly left his son in golden cradle. The creation of dynasty of Kokand khans is based on the legend. The legend is given in the court historical work Mushrif Isfaragi "Shah nama-yi Umar khani" ("Umar-khan's King's Book"). On my supervision a legend about Altun Bishik was created on the basis of the general plot of the treatise "Bakhtiyar nama" ("[The Book About] Bakhtiyar") of Daqayiqi Marwazi Samarqandi (12th–13th c.). There is a manuscript of the given work with the personal seal of 'Umar khan.

Key words: *Khokand Khanate, legenda, Altun Bishik, "Bakhtiyarnoma".*

Введение

Кокандское ханство (1710–1876) было основано со стороны представителей тюркской династии Минг [Bregel]. Ко времени правления 'Умар-хана (1810–1822) оно окрепло и расширило свою территорию [Nettleton; 3]. Именно в период правления 'Умар-хана начался поиск основ легитимации ханства: были установлены и письменно зафиксированы генеалогические связи с Тимуридами (1370–1506), идущие через линию Бабура (1494–1530). Такая связь была доказана через сфабрикованный нарратив «Алтун Бишик» (Золотая колыбель), где ключевой фигурой стал герой по имени Алтун Бишик [Наливкин, с. 288–290; Веселовский; Бейсембиев; Воҳидов; Дах вазир, л. 114–130; Beisembiev, p. 265; Erkinov; Бабаджанов, с. 305–338]. При 'Умар-хане произошла, как нам известно, первая письменная фиксация нарратива. Нарратив «Алтун Бишик», скорее всего, был сфабрикован [Erkinov]. По моему предположению, основой для его фабрикации послужило ранее известное произведение персидской художественной прозы – «Бахтийар-нама» Шамс ад-дина Мухаммада Дака'ики Марвази Самарканди (XII–XIII вв.) [De Bruijn; 14]. Настоящая статья посвящена обоснованию этой научной гипотезы. Краткий сюжет нарратива об Алтун Бишик таков: в 1512 году, когда Тимурид Бабур уходил от Шайбанидов, он смог взять с собой только сына, двух жен, казну и нескольких приближенных. Одна из жен Бабура была на последних днях беременности. Когда беглецы въехали в Фергану и двигались по пустыне, раскинувшейся между Ходжендом и Канибадамом, она почувствовала родовые схватки и здесь же, в пути, родила сына. Опасность, грозившая беглецам в пути, и необходимость ухода с возможной высокой скоростью, вынудили их оставить новорожденного на произвол судьбы, а самим бежать восвояси.

Новорожденный вместо верной гибели в пути имел шанс выжить в тихом спокойном месте. Он был усыновлен неким добрым человеком – жителем ближайшего аула, где он смог выжить. Младенец оставался расти в золотой колыбели (алтун бишик), по которому найденыш и был наречен редким для этой местности именем (Алтун Бишик).

Кокандское ханство в 1710–1822 гг.

В своих трудах Т. К. Бейсембиев так кратко описал эту историю: Кокандское ханство было основано в 1710 году (было упразднено после завоевания Россией 19 февраля 1876 г.). В начале XVIII в. в условиях политической дезинтеграции в Аштарханидском государстве Фергана отделяется от него. Так образуется самостоятельное ханство с центром в Коканде, где сначала управляли хв аджа, а затем к власти пришла династия Минг [Бартольд, с. 276–277; Soucek]. Кокандское ханство включало в себя Наманганскую, Кокандскую, Андижанскую и Маргиланскую области. Первым правителем был провозглашен Шахрух (1709–1721) из узбекского рода Минг. В 1721 году Шахрух был убит из-за раздора между несколькими группировками военачальников (амир). Преемником Шахруха стал его сын ʻАбд ар-Рахман (1721–1734), который присоединил к своим владениям Ходженд и Андижан, захватил Самарканд, Каттакурган, Джизак. В период правления брата последнего ʻАбд ал-Карима (1734–1751) был завоеван Ош. Последующие двадцать лет ознаменованы частой сменой правителей. В 1770 году по воле кокандской знати правителем был провозглашен Нарбута-бий (1763–1798). Ему удалось подавить сепаратизм правителей Чуста, Намангана и Ходженда. При нем наступил период относительного политического спокойствия, что благотворно сказалось на экономическом развитии ханства. Была расширена оросительная система, возведены новые мадраса, в том числе Мадраса-йи Мир. Нарбута-бийа сменил его сын ʻАлим-бик [ʻАлим-хан] (1798– 1810), при котором значительно возросло политическое значение Коканда в регионе. ʻАлим-хан создал наемное войско, состоявшее из горцев-таджиков, которое стало его опорой в его борьбе за укрепление и централизацию власти. Он подчинил Ташкент и Фергану, совершил многочисленные походы против Ура-Тюбе. В результате заговора ʻАлим-хан был убит и на престол был возведен его брат ʻУмар-хан (1810–1822).

Историография вопроса

В начале XXI в. был опубликован ряд новых и серьезных исследований по истории Кокандского ханства [Бабаджанов; Beisembiev; Бейсембиев; Воҳидов]. Еще в некоторых исследованиях второй половины XIX в. встречается упоминание легенды «Алтун Бишик». Здесь мы попытаемся классифицировать эти публикации, исходя из их подхода к легенде, и вопросы, связанных с ней.

1) *Появление легенды в Кокандской среде.* О письменном бытовании легенды «Алтун Бишик» мы впервые узнаем через ее письменную фиксацию в историческом произведении Мушриф Исфараги (ум. в 1825 г.) «Шах-нама-йи ʻУмар-хани» (Царская книга ʻУмар-хана), оконченном в 1237/1822–1823 г. [Мушриф Исфараги. Шах-нама-и ʻУмар-хани. Рукопись Института восточных рукописей; Стори, с. 1188–1189; Бейсембиев, с. 105–106; Воҳидов, с. 147–150; Файзиева]. Кокандский придворный поэт и историк Фазли Намангани (об этом

авторе см. далее) создал произведение в стихах под названием «‘Умар-нама» (Книга об ‘Умархане), посвященное истории правления этого хана. Однако это произведение не пришлось по душе верховному правителю. Тогда придворный поэт и историк Мушриф Исфараги изложил ту же историю в прозе под названием «Шах-нама-йи ‘Умар-хани» [Terletsky]. В прозаический вариант истории второй автор прибавил легенду «Алтун Бишик», которая вполне соответствовала амбициям ‘Умар-хана, желавшего укрепить свою политическую легитимацию. Бытовала ли легенда «Алтун Бишик» до этого периода, пока точно неизвестно. Почти все исследователи едины в том, что она – поздняя фабрикация. Появление легенды в начале XIX в., то есть с началом функционирования кокандской официальной/придворной историо-графии, происходило в то же время, когда в Индии ослабла власть Великих Моголов (1526–1858) после нашествия англичан. Главным мотивом к ее инициации послужило желание обосновать легитимацию кокандских ханов именно в период правления ‘Умархана.

2) *Проблема версий.* Легенда «Алтун Бишик» в письменной форме имеет несколько версий, которые включены в несколько местных произведений по описанию истории Кокандского ханства конца XIX – начала XX вв. На проблему вариативности указанной легенды первым обратил внимание Тимур Бейсембиев. После него про ее варианты писали Шадман Вахидов и Бахтияр Бабаджанов [Вахидов; Бабаджанов, с. 314–338]. Однако без уточнения генезиса сюжета легенды проблема ее вариативности остается не полностью освещенной. Например, Б. М. Бабажанов в своей монографии о Кокандском ханстве приводит семь вариантов легенды «Алтун Бишик», ставя их всех в один ряд. Наблюдения этого исследователя интересны тем, что он старается показать всю палитру вариаций легенды. Думаем, что ранняя письменная фиксация текста легенды при ‘Умар-хане должна считаться основным вариантом. Предполагается, что ранний вариант был зафиксирован в конце правления ‘Умар-хана (по всей вероятности, в 1822 г.), который приложил немало усилий для обоснования генеалогической связи династии Мингов с династией Тимуридов. Соответственно, главным моментом в этом было создание легенды «Алтун Бишик». Первым вариантом легенды Б. Бабаджанов считает то описание, в котором не приведена легенда и нет конкретного намека на нее. В связи с этим он опирается на сведение в исторической поэме (дастан) Фазли Намангани/Фаргани (конец XVIII – начало XIX в.) «‘Умар-нама», созданной до «Шах-нама-йи ‘Умар-хани» [Фазли Намангани; Стори, с. 1187–1188; Бейсембиев, с. 104–105; Воҳидов, с. 138–146]: «однако здесь сама легенда не изложена и есть только утверждение о том, что ‘Умар-хан является прямым потомком (с соответствующими родословными) Мирзы Бабура и Амира Тимура …Автор говорит о происхождении ‘Умар-хана из семьи Бабура с такой уверенностью, словно это уже достоверный факт, не требующий особых доказательств. Вероятнее всего, это свидетельствует о том, что легенда о «тимуридском» происхождении Мингов уже была запущена в «оборот» [Бабаджанов, с. 315–316]. Если, по предположению Б. М. Бабаджанова, первое упоминание родства Мингов с Тимуридами может послужить основой для первой версии легенды, то стоит упомянуть, что подобное утверждение уже было сформилировано самим ‘Умар-ханом еще до 1234/1818–1819 г., то есть как

минимум за год или два, до Фазли Намангани: ‘Умар-хан сочинял стихи и подписывал их псевдонимом (тахаллус) Амири. Он создал свой сборник стихов (диван) – «Диван-и Амири» (Поэтический сборник Амири), составленный из его стихов на чагатайском языке. В его предисловии (дибача) ‘Умар-хан утверждал, что его генеалогия через Бабура восходит к Тимуру. Это заявление хана содержит список «Диван-и Амири», который был переписан в 1234/1818–1819 г. Соответственно, «Диван-и Амири» должен быть окончен до этого периода:

“Мой розовый куст является плодом дерева из сада Тимура Курагана... молодое дерево моего создания является новым саженцем из лужайки Бабура Султана” [Мухаббат-нама, с. 351].

Насколько нам известно, это является первой письменной констатацией по времени (1234/1818–1819 г.) генеалогической связи (шаджара) Мингов с Тимуридами со стороны самого ‘Умар-хана. Возможно, что еще до XIX в. бытовали словесные утверждения о связях этой династии с Тимуридами, а легенда была письменно оформлена лишь в период правления ‘Умар-хана. 3) Источники легенды. Т. Бейсембиев остается пока единственным ученым, обратившим внимание на проблему генезиса легенды. По его мнению, данная легенда имеет аналогию с преданием о туркменском роде буркас [Бейсембиев, p. 104]. Заявление подобной аналогии, несомненно, важно для изучения легенды «Алтун Бишик». Если даже «Алтун Бишик» была не легендой, а реальной историей, несмотря на это, ее сюжет должен быть подвергнут филологическому анализу. Точнее, данный сюжет должен анализироваться, например, с использованием типологических или сопоставительно-типологических методов. Читателю, знакомому с литературой мусульманского Востока, сюжет легенды «Алтун Бишик» не является новым. Мотив брошенного на произвол судьбы новорожденного младенца, которого подбирают чужие, и который впоследствии становится правителем вместо своего отца, в восточной литературе встречается нередко (об этом см. дальше). Все вышеприведенные факты свидетельствуют, что проблема истории возникновения сюжета и истоков легенды «Алтун Бишик» еще не была обозначена как научная тема. Предстоит поискать истоки формирования и литературной обработки легенды «Алтун Бишик» именно в кокандской культурной среде. Определение истоков возникновения легенды откроет дорогу для выяснения методов и способов фабрикации легенды «Алтун Бишик».

“Алтун Бишик” – прием обоснования легитимизации при Кокандском дворе

Ханством Коканда управляла узбекская династия Минг, которая прибегла для обоснования законности своей власти легенде «Алтун Бишик». Вероятно, легенда была сфабрикована со стороны самих правителей Коканда. Она сыграла главную роль в легитимизации их власти. К сожалению, этот вопрос еще не был фундаментально исследован. Во все времена представители различных династий стремились обзавестись надежной генеалогией, связанной с прежними могущественными правителями своего региона или авторитетами мусульманского мира. И правители Коканда нуждались в составлении своей генеалогии, связанной с авторитетами и местными героями. Выбор пал на Амира Тимура и Тимуридов. Для кокандских ханов понадобилась харизма

Тимура [Darley-Doran, p. 549–565]. Известно, что к восемнадцатому столетию многое стали связывать именно с именем Тимура. Мы можем вспомнить попытки придворных историков Хивы (под династией Конграт) и других ханств Средней Азии, которые следовали и даже подражали историографии Тимуридов и тимуридским моделям легитимации [Sela]. В 1810-х гг. в столице Кокандского ханства сформировалась литературная среда [Schuyler, p. 357–359]. Это было время расцвета во всех сферах общественной и культурной жизни под покровительством ʻУмар-хана [Komatsu]. Он намеревался возвеличить ханство в культурном отношении через подражание эпохе Хусайна Байкара [Gandjei]. Образцами стали поэты из его окружения: Джами (1414–1492) и Нава'и (1441–1501) [Erkinov, p. 315–320]. Однако дальнейшее продвижение вперед требовало новаций и разработок. В период правления ʻУмар-хана усиливаются поиски аргументации для легитимации власти династии Минг. В первом официальном историческом произведении Фазли Намангани «ʻУмар-нама» не фигурировали ни легенда «Алтун Бишик», ни намек на ее существование. Впервые как целостный сюжет она появляется в труде «Шах-нама-йи ʻУмар-хани» Мушрифа Исфараги, оконченном в 1823 году. Исследователи, изучавшие этот вопрос, единогласно утверждают, что ʻУмар-хану не пришлось по душе сочинение «ʻУмар-нама» и он поручил Мушрифу переписать его заново. Это было вызвано тем, что в нем не была обоснована легитимация кокандских Мингов. Делалось заявление о том, что ʻУмар-хан является потомком Тимура и Бабура. Во исполнение желания ʻУмар-хана Мушриф фиксирует в литературной форме легенду «Алтун Бишик» [Воҳидов, с. 114–137; Terletsky; Воҳидов, с. 147–148]. Основное содержание легенды в его версии состоит в следующем: Во время бегства Бабура из Самарканда от войск Шайбанидов одна из его жен была на последних днях своей беременности. Известно, что Бабур окончательно оставил Самарканд в 1512 году и направился в сторону Кабула. Заметим, что в «Бабур-наме» отсутствуют сведения о событиях между 914– 925/1508–1519 гг. По дороге она произвела на свет сына. Боясь, что младенец может погибнуть в пути, они вынуждены были оставить новорожденного у самой дороги. Малыша облачили в золоченую ткань, а его одежда была украшена драгоценными камнями. В тех краях кочевало несколько аулов из числа узбекских родов Кырк, Кыпчак, Кыргыз, Минг. Они-то и обнаружили мальчика. Люди догадались, что это – отпрыск знатного человека. Они решили совместно воспитать ребенка. Ему сразу нашли кормилицу. Каждое из четырех племен дало ребенку разное имя: Алтун Бишик, Хумайун, Амир Или, Аллахбирди. Мальчик больше стал известен под именем Алтун Бишик, т. е. в память о золотой колыбели, в которой он был обнаружен. Под покровительством четырех племен мальчик учится и овладевает различными навыками. По истечению времени Бабур присылал своих людей из Индии в Фергану для поисков его сына. Эти люди установили, что сын Бабура в надежных руках и сообщили ему об этом. Воспитанники мальчика тоже узнают, что их питомец есть прямой потомок Тимура [Бейсембиев, с. 96–98; Erkinov, p. 292–293; Бабаджанов, с. 315–318]. По достижении совершеннолетия народ женил Алтуна Бишика на одной девушке из каждого рода (Кырк, Кыпчак, Кыргыз и Минг). После женитьбы Алтун Бишик поселился в Ахсы, где прожил остальную часть своей жизни в атмосфере всеобщего уважения и почета. По преданиям, Алтун Бишик скончался в 1545

году. Сын его Тангри-йар стал впоследствии правителем Ферганы. В. П. Наливкин утверждал, что «сведения эти я называю преданиями, а не историческими данными, потому что, будучи крайне туманными, они отличаются в то же время полным почти отсутствием хронологии и чрезвычайной краткостью» [Наливкин, с. 287–290]. По всей вероятности, легенда «Алтун Бишик» была сфабрикована. Поэтому процесс фабрикации кокандскими ханами достоен внимания и изучения. Действительно, легенда об Алтуне Бишике призвана была заполнить ту хронологическую пустоту, существовавшую со времен распада государства Тимуридов (1506 г.) до 1710 г. – возникновения Кокандского ханства. Впервые легенда появилась в нарративных источниках начала XIX в. [Вахидов, с. 31– 36]. Позднее историк ʻИбрат (1862–1937) указывал, что от обнаружения Алтуна Бишика до правления Шахрух-хана (1709–1721) прошло 200 лет. За период между 1512–1709 гг. правителями стали 10 персон [Ибрат, л. Terletsky a; Ибрат, с. 286]. В нижеприведенной генеалогии кокандских правителей показаны их связи с Алтуном Бишиком (при этом мы опирались на вышеупомянутый справочник Т. К. Бейсембиева):

Захир ад-дин Бабур (1494-1530) → Алтун Бишик (1518–1545) → [десять фиктивных правителей] → Шах-рух (1709–1722) → ʻАбд ар-Рахман (1722– 1734) → ʻАбд ал-Карим (1734–1751) → Ирдана (1751–1752; 1753–1762) → Баба-бик (1752–1753) → Сулайман (1762–1763) → Нарбута-бик (1763–1798) → ʻАлим-хан (1798–1810) → ʻУмар-хан (1810–1822) … Итак, легенда об Алтуне Бишике должна была восполнить этот 200-летний пробел. Как утверждает Т. К. Бейсембиев, легенда об Алтуне Бишике превратилась в общепринятую идею, ставшую структурным элементом господствующей идеологии. Эта идея овладела сознанием населения Ферганы и определила его приоритеты на многие годы вперед. В общественном мнении считалось, что верховная власть в стране должна принадлежать выходцам из рода Чингиз-хана. Поэтому для обоснования права на ханский титул необходимо было сфабриковать генеалогию кокандских правителей, в которую была включена легенда о происхождении рода Тимура от общих с Чингиз-ханом предков. Также был использован авторитет некоторых влиятельных духовных и политических деятелей Средней Азии XVI в. Утверждение в Фергане династии кокандских ханов по легенде означало восстановление власти «законных» наследников Чингиз-хана и Амир Тимура на части территорий их бывших империй [Бейсембиев, с. 86]. Этот же автор приводит другой факт: в некоторых нарративных источниках по истории Кокандского ханства разделы о Бабуридах (Великих Моголах) [1525–1858] непосредственно предшествуют разделам о династии ханов Коканда, генеалогически связанным с легендой об их происхождении. Это будто служит доказательством ее истинности [Бейсембиев, с. 235–244]. Таким образом, можно заключить: между кокандскими ханами и последними Тимуридами существовал пробел более чем в 200 лет. При такой ситуации наиболее легким путем для приближения кокандцев к Тимуридам была аргументация через нарратив. Так кокандские ханы стали связывать свое родословие с Захир ад-дином Бабуром при помощи легенды «Алтун Бишик».

Источники для генезиса легенды об “Алтун Бишике”

Интерес представляет та конкретная социально-культурная среда, в которой возникла эта легенда. Во дворе ‘Умар-хана развивалась литература. В нем образовалась литературная среда, на основе стихов из которой был составлен сборник «Маджму‘а-йи ша‘иран» (Собрание поэтов). В этом сборнике собрано более 630 стихов, принадлежащих более 70 поэтам. Составленный в 1821 году сборник стал продуктом подражания к поэтической среде Тимуридов: большая часть стихов поэтов из окружения ‘Умар-хана была составлена в подражание к его собственным стихам. ‘Умар-хан старался уподобиться Тимуриду Хусайну Байкаре (1469–1506), стоявшего во главе той литературной среды как поэт и покровитель искусства [Маджму‘а-и ша‘иран. Рукопись ИВРУз; Erkinov, p. 315–320]. При его дворе был создан ряд высоко художественно оформленных рукописей. Такова была творческая обстановка при фабрикации нарратива. В начале XX в. периоду ‘Умар-хана было дано название эпохи «литературы Алтуна Бишика» [Miyan Buzruk Salikhov, с. 42–43]. Безусловно, Алтун Бишик должен иметь свой генезис, историю своего возникновения. Учитывая то обстоятельство, что Минги были кочевым тюркским родом, истоки легенды предстояло искать в тюркской кочевой среде. В этом смысле интересны рассуждения Тимура Бейсембиева. Он считает, что «древним является сам по себе сюжет легенды. Например, он имеет аналогию с преданием о туркменском роде буркас, основателем которого считался сын Тимур Тоглы-хана, найденный младенцем и воспитанный Исык-Исмаилом» [Бейсембиев, с. 104]. При этом он ссылается на издание А. Н. Кононова, в котором приведено предание о роде буркас: «В саларском иле был [человек], прозывавшийся Тимур-Тоглы-хан; и был еще один человек по имени Исык (бедняк) – Исма‘ил, [родом] из саларов. Он ехал откуда-то; видит кибитка (öj) Тимур-Тоглы-хана перекочевывает. Он, не торопясь, спешился. Когда кочевье прошло, он, думая, что [на месте кибитки], возможно, что-нибудь осталось, пошел [к месту, где стояло] жилище [йурт] и увидел, что [на том месте, где был] очаг, лежит младенец-мальчик. У этого человека мужского потомства не было, он усыновил [мальчика] и оставил у себя. Он дал ему имя Буркас. Весь буркасский иль – его потомки» [Кононов, с. 74]. Действительно, сюжет имеет древнюю историю. И было бы логичным искать генезис Алтуна Бишика в сюжетах тюркской литературы, в особенности в народных легендах, которые бытовали во множестве вариантов. Чингиз Айтматов (1928–2008) в своей повести «Белый пароход», законченной в 1970 гоу, приводит сказание о происхождении одного из родов кыргызского народа. В нем рассказывается о Рогатой матери-самке оленя, которая взяла мальчика и девочку из кыргызского племени, живших у берегов реки Енисей. Родителей этих детей и всех родственников убили враги. Рогатая мать-самка оленя уносит сирот к озеру Иссык-Куль. Когда дети выросли, то они поженились, и у них родился сын. После его рождения Рогатая мать-самка оленя дарит им бишик – колыбель [Айтматов, с. 63]. На границе с Кыргызстаном в Андижанской области Республики Узбекистан и сегодня существует местность под названием Бешик-Боз. Данный топоним связан с народными преданиями, где тоже фигурирует образ бишик (бешик) [Манас, с. 145]. Необходимо учесть, что легенда «Алтун Бишик» возникла в среде кочевников из рода Минг в Ферганской долине. В течение долгого периода

кыргызы были под властью Кокандского ханства. Кроме того, кыргызы проживают на границе с Узбекистаном и частично на юге Ферганской долины. Зарождение схожих легенд связано с образом бишик, в принципе, символизирующим начало жизни, и видимо, исходит из древних воззрений. В традиционных сюжетах литературы Востока имеется аналогичный «Алтуну Бишику» мотив: оставленный родителями младенец подбирается чужими людьми и впоследствии он становится правителем вместо своего отца. Например, в произведении ‘Алишера Нава’и (1441–1501) на тюрском языке «Садд-и Искандари» (Стена Александра) [составлено в 1485 г.] приводится один из вариантов рождения Искандара (образ Александра Македонского на Востоке): возвращаясь с охоты Файлакус (восточный вариант имени Филипп – отца Александра Македонского) в развалинах находит умершую женщину и рядом с ней ее новорожденного младенца. Файлакус забирает с собой этого младенца, и впоследствии он становится правителем по имени Искандар [Алишер Навоий, с. 74–75]. Данный вариант упоминатеся в восточной литературе еще до Нава’и, например в персоязычном произведении «Искандар-нама» Низами Ганджави (1141– 1209) [Бертельс, с. 319–320].

По легенде, мать Моисея вынужденно оставляет его в корзине. И эту корзину она отпускает в реку. Египетская царевна случайно выловила Моисея в реке и усыновила его. Таким образом, Моисей становится сыном царевны. Подобный мотив встречается в целом ряде легенд народов Востока [Фрэзер, с. 181–185]. Итак, мотив брошенного на произвол судьбы новорожденного младенца, которого подбирают чужие и который впоследствии становится правителем – древняя легенда. Личные печати ‘Умар-хана Корни данного мотива мы стали искать не только в тюркоязычном фольклоре, но и в персидской литературе. Разрабатывая эту проблему, мы стали изучать источники на этих двух языках, особенно исходящих из среды кокандских авторов. Сначала мы обратились к произведениям литераторов из окружения ‘Умар-хана. В этих рукописях или документах имелись оттиски печатей ‘Умар-хана [Erkinov, p. 3–18]. В настоящее время мы располагаем информацией о трех видах печатей ‘Умар-хана. Все печати ‘Умар-хана имеют одинаковую легенду – Амир ал-муслимин Саййид Мухаммад ‘Умар ибн Нарбута-хан. Две из них имеют даты изготовления: 1226/1811–1812 г. и 1231/1815–1816 г. В особенности привлекает внимание легенда на печати с датой 1226/1811–1812 г. До настоящего времени считалось, что титул амир ал-муслимин был присвоен ‘Умар-хану после того, как он завоевал г. Туркестан. По Т. К. Бейсембиеву, это случилось в 1231/1816 г. или в 1233/1817–1818 г. [18, с. 111, 122, 504, 621]. Б. М. Бабаджанов, опираясь на нумизматические данные или на поздние источники по Кокандской истории, датой присвоения титула амир ал-муслимин считает дату похода ‘Умар-хана в Дашт-и Кипчак – 1230/1814–1815 г. или в период после 1233/1817–1818 г.; Ш. Х. Вохидов датой присвоения данного титула указывает 1818 г. – в период после покорения г. Туркестан [Бабаджанов, с. 138–143; Воҳидов, с. 146]. Однако за пределами внимания ученых осталась одна из печатей, оттиснутая в рукописи Института востоковедения имени ал-Бируни в Ташкенте. В ней указана дата – 1226/1811–1812 г. В ней ‘Умар-хан назван в качестве амир ал-муслимин [Дах вазир, л. De Bruijn , Erkinov]. Возможно, его притязания на данный титул появились сразу же после его восшествия на трон

в 1811 году. Взятие Туркестана послужило поводом для официальной констатации данного титула. Кроме того, на приведенной выше легенде на печати отец ‘Умар-хана указан как Нарбута-хан. Однако общеизвестно, что правители Коканда стали именовать себя в качестве ханов после ‘Алим-хана (1789–1910) – старшего брата ‘Умар-хана. На самом деле, их отец был известен в истории с титулом бик/бий – как Нарбута-бик/бий. И здесь также наблюдается фабрикация титула хан для Нарбута – отца ‘Умархана. ‘Умар-хан был намерен констатировать, что его титул хан идет от его отца. Таким образом, начало процесса легитимации наблюдается не только в создании легенды «Алтун Бишик». Данный процесс известен еще в первых годов правления ‘Умар-хана через его личную печать.

Рукопись “Бахтияр-нама” Дакаики Самарканди из личной библиотеки Умар-хана – ключ к разрешению проблемы об источнике легенды

Наше внимание привлекло одно произведение в составе рукописной книги из библиотеки ‘Умар-хана (хранящейся в фондах Института востоковедения имени ал-Бируни Академии наук Республики Узбекистан (Ташкент) [далее – ИВРУз]). Его сюжет сильно напоминал легенду «Алтун Бишик». Это было произведение «Бахтийар-нама» Дака’ики Марвази [Азизқулов]. Оно переписано на полях десяти разных других рассказов. В нем повествуется о вынужденно оставленном родителями младенце. Впоследствии родители находят его, и он становится правителем вместо своего отца. На первый взгляд этот рассказ можно считать простым совпадением. Однако в нем много схожих мотивов. «Бахтийар-нама» имело и другое название: «Дах вазир» ([Книга о] десяти визирах) [Bakhtiyar-nama; Daqayiqi Shams al-Din Muhammad; Бертельс]. Имеется список произведения «Дах вазир» в фонде ИВРУз [Дах вазир]. Эта рукопись принадлежала библиотеке верховного правителя ‘Умар-хана. Она так описана в каталоге «Собрание восточных рукописей»: «Китаб-и дах вазир» (Книга о десяти визирах). Рассказ анонимного автора, известный также под названием «Бахтийар-нама». Содержание его следующее: в стране Сеистан жил падишах по имени Азада-бахт. Однажды он случайно увидел красавицу – дочь своего военачальника (сипахсалар), воспылал к ней любовью н женился на ней против воли ее отца. Между падишахом и сипахсаларом возникла вражда. Сипахсалар направил войска против падишаха, и Азада-бахт вынужден был бежать с женой из города, чтобы собрать войско и разгромить сипахсалара. По пути в Керман у них родился сын, однако им пришлось оставить младенца там, где он родился. Далее рассказывается о приключениях сына Азада-бахта – Худай-дада, попавшего в шайку грабителей и воспитанного их предводителем Фаррух-саваром. После ряда происшествий, во время одного из набегов, Худай-дад попадает в руки своего отца-падишаха. Тот, не зная, что это его сын, но чувствуя к нему какуюто необыкновенную симпатию, берет к себе на службу и дает новое имя – Бахтийар. Затем повествуется о дальнейшей судьбе Бахтийара. Заканчивается рассказ тем, что приемный отец его – Фаррух-савар рассказывает падишаху, как он нашел младенца, и Азада-бахт узнает в нем своего сына. Реставрированный список. Основной текст (л. 4а –70б, 81а –83б.) написан наста‘ликом на восточной бумаге кремового цвета, Первые три листа, а

также листы 71а –80б вставлены позже. Основной текст обрамлен цветным орнаментом, поля рукописи окрашены в синий, коричневый, красный, серый и др. цвета. На многих листах (4а, 12а, 19а и др. – оттиск печати владельца рукописи с легендой: Амир ал-муслимин Саййид Мухаммад Умар ибн Нарбута-хан (повелитель правоверных Саййид Мухаммад Умар б. Нарбутахан). Повесть разделена на главы, заглавия иногда выделены золотом или красными чернилами. На лл. 82б –83а – полустертая миниатюра, выполненная золотом и красками. На полях некоторых листов (23а, 26а, 30а и др.) – стихи разных поэтов, написанные позже, другой рукой. Края некоторых листов обломались. Переписчик – Султан Мухаммад. Год переписки – 997/1588– 1589 г., страниц 83, размер 150х225» [55, с. 212–213]. «Бахтийар-нама» является средневековым литературным памятником. Основные мотивы «Бахтийар-нама» восходят к культуре Древнего Востока: его сюжеты бытовали в арабской и персидской литературе еще в X в. Образы Азад-бахт и его сына фигурировали в различных произведениях. Например, «Чахар дарвиш» (Рассказ о четырех дарвишах) Хосрова Дихлави (1253– 1325). «Бахтийар-нама» по композиции, по принципу приведения ряда рассказов в обрамляющем повествовании, напоминает знаменитые произведения восточной литературы – «Синдбад-нама» (Книга о Синдбаде) и «Тысяча и одна ночь». Интересно, что сличение основных мотивов общего повествования – обрамляющего рассказа данного произведения с мотивами легенды «Алтун Бишик» из «Шах-нама-йи ‘Умар-хани» Мушрифа Исфараги показывает, что они во многом идентичны. Для подтверждения данных соображений мы сравнили основные мотивы сюжетов из указанных двух произведений (см. таблицу в приложении). По нашему мнению, легенда «Алтун Бишик» была создана именно на основе мотивов из произведения «Бахтийар-нама»/«Дах вазир», список которого хранился в личной библиотеке ‘Умар-хана. Хранение рукописи «Бахтийар-нама» в библиотеке ‘Умар-хана, да еще и с его личной печатью, не случайное совпадение. Мы предполагаем, что обрамляющий повествование сюжет из «Бахтийар-нама» (возможно, с подсказки ‘Умар-хана) Мушриф Исфараги использовал при создании своей легенды «Алтун Бишик» в «Шахнама-йи ‘Умар-хани». Однако мы не намерены идеализировать «Бахтийар-нама» в качестве источника для создания легенды «Алтун Бишик» из «Шах-нама-йи ‘Умархани». Другие легенды с мотивом брошенного ребенка, который со временем становился правителем, возможно, также повлияли на появление легенды «Алтун Бишик». Просто «Бахтийар-нама» как рукописная книга из библиотеки ‘Умар-хана, стала конкретным источником для составления текста легенды «Алтун Бишик» в кокандской среде. Например, по «Шах-нама-йи ‘Умар-хани», даже одно из имен Алтуна Бишика, данное ему одним из племен – Аллах-бирди является дословным переводом «Худай-дад», имени персоны из «Бахтийар-нама». Или же в легенде «Алтун Бишик» одно из племен дало ему имя Амир Эли [Мушриф, л. 40а.]. Это сочетание составлено из двух слов амир – «повелитель» и эли из тюркского слова «эл» – «страна». Амир Эли означает «страна повелителя» (сравните: Марий эл – Страна Мари; Чагатай улуси (дословно – народ Чагатайа) – удел, отданный сыну Чингиз-хана – Чагатайу, 1183–1242). Имя Амир Эли – явный неологизм, который появился в Кокандском ханстве в начале XIX в., потому что с периода Алим-хана (1798–1810) появился титул амир. Например, имеется

печать с легендой Амир ‘Алим-хан из документа от 1810 г. [Каталог среднеазиатских жалованных грамот из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни, с. 121]. Значит, в кокандской среде само словосочетание Амир Эли (народ повелителя) не могло появиться раньше, чем в начале XIX в. Кроме того, Умар-хан считал себя амир ал-муслимин (повелитель/покровитель праведных мусульман) [Beisembiev, p. 50; Бейсембиев, с. 503; Бабаджанов, с. 143–144]. То есть титул амир в период правления Умар-хана стал играть еще большую политическую роль. Это наверняка нашло отражение в легенде «Алтун Бишик», как Амир Эли. Назвав найденного младенца как Амир Эли в легенде «Алтун Бишик» Мушриф Исфараги преследовал одну цель – констатировать легитимность Умар-хана в качестве амир ал-муслимин. Автор легенды «Алтун Бишик» хотел подтвердить, что до Умар-хана еще «Алтун Бишик» в составе своего имени (Амир Эли) имел титул амир. Все это еще раз подтверждает фабрикацию легенды «Алтун Бишик» в позднее время.

Заключение

Создание легенды «Алтун Бишик» было осуществлено на основе общего повествования «Бахтийар-нама», список которого хранился в библиотеке Умар-хана. Эта рукописнная книга содержит в себе оттиск печати Умар-хана. Как минимум пятнадцать мотивов из «Бахтийар-нама» и «Алтун Бишик» являются идентичными. Пока неизвестно, кто именно является автором легенды «Алтун Бишик» в составе «Шах-нама-йи Умар-хани» Мушрифа Исфараги. Им может быть сам Мушриф, или ‘Умар-хан или другое, третье лицо. Точно одно, что он впервые был письменно зафиксирован в «Шах-намайи ‘Умар-хани». В любом случае специально созданная легенда «Алтун Бишик» должна была служить одной цели: легитимации династии Мингов в Кокандском ханстве. Кроме того, факты из нашей таблицы показывают, что легенда «Алтун Бишик» в текстовом виде впервые была конструирована в составе «Шах-нама-йи ‘Умар-хани». Дата присвоения титула амир алмуслимин в связи с указанием в печати ‘Умар-хана переносится таким образом, к 1226/1811–1812 г., а это немаловажно для датировки истории легитимации власти этого амбициозного правителя. Ниже следует обещанная таблица (в нашем приблизительном переводе из источников. После нумерации курсивом даются мотивы в сюжетах из двух источников. За ними следуют переводы отрывков совпадающих текстов).

Таблица

Созвучные мотивы в сюжетах «Бахтийар-нама» Дака’ики Марвази и легенды «Алтун Бишик» из «Шах-нама-йи ‘Умар-хани»

№	**Дака’ики Марвази. Бахтийар-нама (рукопись Института востоковедения АН РУз, Фонд 1, № 5526, переписана в 997/1588–1589 г.)**	**Мушриф Исфараги. Шах-нама-йи ‘Умархани (рукопись Института восточных рукописей Российской академии наук С 471)**
1.	*Побег от врагов правителья (Азад-бахт) и его жены (листы 6а)*	*Побег от врагов правителья (Бабур-хан) и жены (листы 34а, 39а)*
	Девушка сказала: Мой совет таков, выбраться из этого края, перебраться в другой край. Сбежать	… Пусть найдет пристанище в Хиндустане. По той причине, что

	под зашиту другого падишаха, просить у него помощь. Падишах ответил: Верно, сказала, я вижу, что это вполне подходит нам, если мы поедем в сторону Кирмана, потому что падишах Кирмана достойный человек нашего времени. Надо сказать о том, что во дворце падишаха была потайная дверь к подземной дороге, ведущей в пустыню. По приказу шаха оседлали двух коней. Падишах вооружился, собрался с девушкой в дорогу. Они взяли с собой провизию, через подземную дорогу выбрались из дворца, они ехали по дороге.	эта мысль могла привести их к спасительному приюту, они ехали без остановок, день и ночь, минуя города и селения, пока не прибыли в Ферганский край… Бабур и его род из этого мира, будучи правителями Хиндустана.
2.	*Протекание беременности жены в трудных условиях (6a)*	*Протекание беременности жены в затрудненных обстоятельствах (34a)*
	Жена падишаха была беременна, дохаживала последние дни. Через три дня они подъехали к колодцу, вода была горькой, как отрава. Возле колодца у жены падишаха начались схватки. Солнце палило, у них от жажды растрескались губы, они уже не надеялись, что останутся в живых. Жена сказала падишаху: Оставь меня здесь, вверь мою судьбу Всевышнему, у меня нет сил, чтобы продолжать путь. Если и ты останешься здесь, враг нас настигнет, они могут тебя убить. Если такие, как я, тысячами погибнут, ничего страшного, а вот ты должен быть живым и здоровым.	В бескрайних степях этого края, у одной из законных жен правителя начались схватки.
3.	*Рождение благоликого сына в пути побега (7a)*	*Рождение благоликого сына в пути побега (34a)*
	Пока они вели разговор в таком духе, жена падишаха родила такого сияющего мальчика, перед которым даже солнце смущалось.	От нее родился сын, в облике которого был отблеск света Вечного Друга – Аллаха, в его глазах отражались солнце, как символ государственной власти, и луна, как символ счастья – на челе, а в его руках – богатырская сила.
4.	*Вынужденное оставление сына в пути (7a,b)*	*Вынужденное оставление сына в пути (34a-b)*
	Мать прижала к груди ребенка, запеленала его в кусок ткани, спрятав от чужих глаз, стала кормить его. Шах сказал: Знай, нельзя здесь нянчить ребенка. Мой совет таков: вверить его судьбу Всевышнему и оставить здесь.	В той долине у родителей не было колыбели, в которой могло расположиться это бесценное сокровище. Ко всему прочему, не было возможности няньчить новорожденного, а тем более, везти

	Да хранит Всевышний всех нас, Он не сравненен Своим превосходством, безгранично добр, снисходителен, милостив и милосерден. Он не позволит, чтобы ребенок стал жертвой. Оба согласились на эти слова	его на лошади. По этой причине, не нашли другого выхода, кроме как, оставить это бесценное сокровище здесь.
5.	Облачение малыша в золоченую ткань вместе с драгоценными камнями *(7b)*	Облачение малыша в золоченую ткань вместе с драгоценными камнями *(34b)*
	Завернули ребенка в златотканый халат, из нескольких жемчужин сделали талисман, привязали его к запястью.	Мать вынуждена была снять с пояса златотканую ткань, украшенную драгоценными камньями, и завернуть в нее то – единственное и бесценное сокровище, и оставить его в этой долине, на попечение и под защиту Хозяина Земли и Неба.
6.	*Родители горюют и теряют связь с сыном (л. 7б)*	*Родители горюют и теряют связь с сыном (39a)*
	Затем, вручив его Всевышнему, сели на коней, пустились в путь. Из-за вынужденной разлуки с ребенком, они проливали горькие слезы. Сделав своим лозунгом смирение и терпение, они поехали по дороге…	Но любящая мать, страдала и мучилась, плакала горючими слезами, посыпала голову пеплом печали, ее стоны и вопли поднимались в небо. Султан Бабур, силой своего благородства, богатырского мужества и мудрости пытался противостоять натиску этой беды
7.	*Мальчика находят чужие люди (8b-9a)*	*Мальчика находят чужие люди (39b)*
	Банда грабителей подъехала к этому колодцу. Их главаря звали Фаррухсавар.	По воле и милости Всевышнего, эти четверо пришли именно к тому месту, где лежал этот счастливый младенец. Они увидели, что младенец, о котором мы говорили, завернутый в парчовую ткань, лежал в тени колючего кустарника и горько плакал, но покровительница счастья, птица Хумо, кружила над изголовьем младенца, спасая его от палящих лучей солнца.
8.	*Установление происхождения мальчика, что он из знатной семьи (9a)*	*Установление происхождения мальчика, что он из знатной семьи (39b)*
	Увидев, столь прекрасного, подобного солнцу младенца, Фаррухсавар был несказанно удивлен, он и предполагать не мог, что бывают такие прекрасные лица. Фаррухсавар спешил, прижал младенца к груди.	Тюрки в один голос сказали, что этот младенец является наследником великого человека, может, бесценное сокровище Бабуридов.

	Аллах вложил в его сердце любовь к этому ребенку.	
9.	*Чужаки усыновляют малыша (9a)*	*Чужаки усыновляют малыша (39b)*
	Аллах вложил в его сердце любовь к этому ребенку. У него не было детей, поэтому он усыновил младенца	Восприняв этого младенца, как дар Всевышнего, они с радостью, с большим уважением подняли младенца с земли и поспешили к своим аулам.
10.	*Усыновленное имя – Khuday-dad (перс+перс. = данное Всевышнем) (9a)*	*Усыновленное имя – Allah-berdi (араб+тюркс. = данное Всевышнем) (40a)*
	И дал ему имя Худай-дад.	Одна группа этого общества дала ему имя Алтун Бешик – Золотая Колыбель. Ребенок был дан им по воле Аллаха, назвали его Аллахберди.
11.	*Мальчика воспитывают чужие люди (9a)*	*Мальчика воспитывают чужие люди (40a)*
	Он увез его в свою страну, доброй женщине поручил воспитывать ребенка.	Это бесценное сокровище росло на руках у кормилицы.
12.	*Мальчик учится и овладевает навыками (9a)*	*Мальчик учится и овладевает навыками (40a-b)*
	Когда мальчик подрос, отдал его в школу, чтобы он научился грамоте, счету и другим наукам. За короткое время он достиг больших успехов во всем. Когда ему исполнилось одиннадцать лет, он обучился верховой езде и обращению с оружием, он стал таким богатырем, что он мог выйти один против пятисот человек.	Когда он подрос, и по воле Аллаха стал различать белое и черное, он стал самым дорогим и любимым ребенком среди всех родов и племен. Учителя учили и воспитывали его, он обучился верховой езде, конным играм, научился метко стрелять. Когда он превосходно овладел этими навыками, которые считались обязательными для падишахов и полководцев, он стал охотиться на куланов, джейранов, лосей, львов. Мужество и благородство проявились в его деятельности. За короткое время он прославился в этой округе, на каждом собрании, о его поведении и удали рассказывали легенды. В народе говорили, что этот парень достоин быть нашим предводителем.
13.	*Родители ничего не знают о судьбе сына (8b)*	*Родители ничего не знают о судьбе сына (41a)*
	Кроме переживаний о ребенке, которого они оставили возле колодца, у них других печалей не было. Они говорили между собой: неужели, он,	Однажды, сидя на троне, пил вино из рук государственного виночерпия, внезапно вспомнил про того, кто был свет его очей,

	смешавшись с землей, стал пищей для стервятников?!	судьбу которого он вручил Всевышнему.
14.	*Через посредников отец-правитель (Азад-бахт) находит своего сына (82a-b)*	*Через посредников отец-правитель (Бабур) находит своего сына (42a)*
	Однажды в знойный день я ехал по пустыне. Я подъехал к одному колодцу. Я увидел мальчика, завернутого в златотканую материю. Из этой ткани он заказал себе халат и в тот же день надел его. Еще бусы из десяти жемчужин были у него на шее. Я взял младенца на свои руки, принес домой и стал воспитывать. Когда он подрос, то он стал приближенным падишаха. Сегодня злой рок сбил его с пути. Падишах, услышав это, сказал: Дай мне златотканый халат, я покажу его принцессе. Фаррухсавар выполнил приказ. Падишах взял халат и вошел в гарем. Принцесса лишь взглянула на халат, застонала и упала без чувств. Когда она пришла в себя, сказала: Вы принесли мне весть о моем сыне? Падишах сказал: Эй, принцесса, знай, что Бахтийар наш сын. Падишах ушел и вернулся, ведя за руку Бахтийара. Принцесса взглянула на Бахтийара и прижала его к груди. Они стояли лицом к лицу, мать покрывала его лицо поцелуями.	Когда Бабурхан услышал о том, что его сын жив-здоровь, правит городом, пользуется уважением и любовью народа, то сжигавший его душу огонь стал тише и успокоился.
15.	*Мальчик (принц), повзрослев, становится правителем взамен своему отцу (82b)*	*Мальчик (принц), повзрослев, становится правителем взамен своему отцу (42a-б)*
	Падишах велел, чтобы Бахтияра отвели в баню, надели на него царские одежды. Слуги так и сделали – Бахтияра отвели в баню, затем одели в царские одежды, надели на его голову корону, посадили на трон салтаната.	Довольно часто, думая о том, что его сын стал падишахом на земле Турана, его гордость поднималась до небес, а иногда, от сжигающей его тоски, его глаза наливались кровавыми слезами, иногда его слезы текли как Джайхун. Коротко говоря, Бабурхан на протяжении жизни был горд от сознания, что его сын жив-здоровь, является правителем.

Литература

Bregel Y. “Khokand Khanate,” in: The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World / J. L. Esposito (ed.). Vol. 2. Oxford, 1995, p. 430–431.

Nettleton S. S. “Ruler, Patron, Poet: ‘Umar Khan in the Blossoming of the khanate of Qoqan, 1800–1820,” in: International Journal of Turkish Studies. Winter, vol. 2, no 2, 1981–1982, p. 127–140.
Newby L. J. The Empire and the Khanate: a Political History of Qing Relations with Khoqand C. 1760–1860. Leiden-Boston: Brill, 2005.
Наливкин В. Краткая история кокандского ханства // История Средней Азии / Издатели А. И. Булдаков, С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва, 2003, с. 250–418.
Веселовский Н. И. Новые материалы для истории Кокандского ханства // Журнал Министерства народного просвещения. Часть 248. Санкт-Петербург, 1886, с. 175– 177.
Бейсембиев Т. К. Легенда о происхождении кокандских ханов как источник по идеологии в Средней Азии (на материалах сочинений кокандской историографии) // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв. / изд. В. А. Тулепбаев, АлмаАта, 1983, с. 94–105.
Воҳидов Ш. Х. XIX–XX аср бошларида Қўқон хонлигида тарихнависликнинг ривожланиши. Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент, 1998.
Дах вазир. Рукопись ИВРУз, фонд-1, № 5526, переписана в 997/1588–1589 г., л. 114–130.
Beisembiev T. K. “Farghana’s Contacts with India in the 18th and 19th Centuries (According to the Khokhand Chronicles),” in: India and Central Asia: Commerce and Culture, 1500–1800 / S. C. Levi (ed.). New Delhi, 2007, p. 260–274.
Erkinov A. “Les timourides, modèles de légitimité et les recueils poétiques de Kokand,” in: Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe-XIXe siècles / Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th-19th Centuries / F. Richard, M. Szuppe (eds.). Paris: AAEI, 2009, p. 285–330 (Cahiers de Studia Iranica, 40).
Бабаджанов Б. М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент, 2010.
Erkinov A. “Fabrication of Legitimation in the Kokand Khanate under the Reign of ‘Umarkhan (1810–1822): Palace manuscript of “Bakhtiyar-nama” Daqayiqī Samarqandī as Source for the Legend “Altūn Bīshīk”, in: Manuscripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. 19/2 (Helsinki-Saint-Petersburg, 2013), p. 3–18.
De Bruijn J. T. P. “Daqayeqī Marvazī, Šams-al-Dīn Mohammad,” in: Encyclopædia Iranica. Vol. VI, 1993, p. 660–661.
Диловаров М. Дақоиқий Марвази // Энциклопедияи адабиёт ва санъати точик. Чилди I. Душанбе, 1988, с. 393.
Бартольд В. В. История культурной жизни Туркестана // Сочинения. Том II, часть 1. Москва, 1963, с. 169–433.
Soucek S. A. History of Inner Asia. Cambridge, 2005, p. 187–193.
Beisembiev T. K. Annotated Indices to the Khoqand Chronicles. Tokyo: Reseache Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2008 (Studia Culturae Islamica, No 91).
Бейсембиев Т. К. Кокандская историография: исследования по источниковедению Средней Азии XVIII–XIX веков. Алматы, 2009.
Воҳидов Ш. Х. Қўқон хонлигида тарихнавислик (генезиси, функциялари, намояндалари, асарлари). Тошкент, 2010.
Муширф Исфараги. Шах-нама-и ‘Умар-хани. Рукопись Института восточных рукописей (Санкт-Петербург), С 471.
Стори Ч. А. Персидская литература. Био-библиографический обзор / Перевел с английского Ю. Э. Брегель. Часть II. Москва, 1972.

Файзиева С. XIX–XX аср Қўқон маданий ҳаётидаги анъаналар давомийлиги (Мирзо Қаландар Муширф сулоласи мисолида) // Шарқшунослик. № 15/2011, с. 38–53.
Terletsky N. “Some Data about the Early Works of the Khuqand Historiography,” in: Manusripta Orientalia. International Journal for Oriental Manuscript Research. 11/1 (Helsinki-Saint-Petersburg). 2005, p. 3–19.
Вахидов Ш. Источники, использованные Авазом Мухаммадом Аттаром в сочинении «Тухфат ат-таварих-и хани» («Та’рих-и джаханномайи») // Адабий мерос. 4 (50), 1989, с. 31–36.
Фазли Намангани. ‘Умар-нама. Рукопись Института восточных рукописей (СанктПетербург). С 2467.
Мухаббат-нама. Рукопись Стамбульского университета. Tur. 5452.
Vambery H. “Zwei moderne centralasiatische Dichter, Munis und Emir,” in: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes. IV. Band, Wien, 1892, p. 271–291.
Darley-Doran R. E. “Tīmūrides,” in: Encyclopaedia of Islam. 2nd Edition. Vol. X, Leiden: E. J. Brill, 2000, p. 549–565.
Sela R. A “Different Reassessment of Amir Timur’s Legacy in Central Asia,” in: Ölümünün 600. Yılında Emir Timur ve Mirasi Uluslararası Sempozyumu. International Symposium on Amir Timur and his Heritage in the 600. Death Anniversary. 26–27 Mayıs 2005. Bildiriler/Papers / A. Kara, Ö. Işbilir (eds.). Istanbul, 2007, p. 23-30.
Bregel Y. “Tribal Tradition and Dynastic History: The Early Rulers of the Qongrats According to Mu’nis,” in: Asian and African Studies. 16/3 (1982), p. 392–397.
Sela R. The Legendary Biographies of Tamerlane: Islam and Heroic Apocrypha in Central Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
Schuyler E. Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara and Kuldja. Vol. 1, New York, 1877.
Набиев Р. Н. Из истории кокандского ханства (феодальное хозяйство Худаяр-хана). Ташкент, 1973.
Komatsu H. “Khoqand and Istanbul: An Ottoman Document Relating to the Earliest Contacts between the Khan and Sultan,” in: Asiatische Studien/Études Asiatiques. LX, 4, 2006, p. 963–986.
Gandjei T. “Sultan Husayn,” in: Encyclopaedia of Islam. 2nd Edition. Vol. III, Leiden: E. J. Brill, 1971, p. 623.
Hofman H. F. Turkish Literature: a Bio-Bibliographical Survey. Section III, part I, vol. 3. Utrecht, 1969.
Erkinov A. “Les timourides, modèles de légitimité et les recueils poétiques de Kokand,” in: Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe-XIXe siècles / Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th–19th enturies / F. Richard, M. Szuppe (eds.). Paris: AAEI, 2009, p. 285–330 (Cahiers de Studia Iranica 40).
Наливкин В. Краткая история кокандского ханства // История Средней Азии / Издатели А. И. Булдаков, С. А. Шумов, А. Р. Андреев. Москва, 2003, с. 250–418.
‘Ибрат. Та’рих-и Фаргана. Рукопись ИВРУз, фонд-1, № 11616 (переписана в 1344/1925-1926 г.).
Ибрат И. Фарғона тарихи // Мерос / Ҳ. Бобобеков ва М. Ҳасаний нашри. Тошкент, 1994.
Бейсембиев Т. К. «Тарих-и Шахрухи» как исторический источник. Алма-Ата, 1987.
Бейсембиев Т. К. Значение персо- и тюркских источников в изучении культурных взаимосвязей Средней Азии и Казахстана с Индией в XVI–XIX вв. // Вопросы историографии и источниковедении Казахстана. Алма-Ата, 1988, с. 235–244.
Маджму‘а-и ша‘иран. Рукопись ИВРУз, фонд-1, № 7510, переписчик Мухаммад Йунус Самарканди, переписана в 1238/1822–1823 г.

Miyan Buzruk Salikhov. Özbek adabiyati tarihiga umumiy qarash. Toshkent, 1930.
Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинения Абу-л-Гази хана Хивинского. Москва-Ленинград, 1958.
Айтматов Ч. Белый пароход. Москва, 1980.
Манас. Энциклопедия. Том I. Бишкек, 1995.
Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 11-том. Тошкент, 1993.
Бертельс Е. Э. Избранные труды. Навои и Джами. Москва, 1965, с. 319–320.
Фрэзер Д. Фольклор в Ветхом завете. Москва, 1989.
Азизқулов Ч. Бахтиярнома // Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди I. Душанбе, 1988, с. 245.
Bakhtiyar-nama (Lam'at al-siraj li-hazrat al-taj). M. Ravshan (ed.). Chap-e 2. Tehran, 1367 [1989].
Daqayiqi Shams al-Din Muhammad. 1345/1966. Rahat al-arwah fi surur al-mifrah: Bakhtiyar-name. Z. Safa (ed.). Tehran.
Бертельс Е. Э. 1926. Бахтиар-наме. Персидский текст и словарь. Ленинград.
Собрание восточных рукописей Академии наук Узбекской ССР. 1971. Том IX. Под редакцией и при участии А. Урунбаева и Л. М. Епифановой. Ташкент: Фан.
Мушриф Исфараги. Шах-нама-йи 'Умар-хани. Рукопись Института восточных рукописей (Санкт-Петербург), С 471.
Каталог среднеазиатских жалованных грамот из фонда Института востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. 2007. Сост. А. Урунбаев, Г. Жураева, С. Гуломов. Халле.

ACCEPTANCE OF THE ISLAM BY TURKS AND THE FIRST TRANSLATIONS OF QUR'AN IN TURKIC

Emek Üşenmez*

Abstract

After Turks had accepted Islam as the official state religion, the Qur'an was translated into Turkic as a whole. The emergence of the Islamic religion in the Arabian Peninsula dates back to the 6th and 7th centuries. The adoption of Islam as the official state religion among the Turks corresponds to circa three centuries after the birth of Islam. If some Turkic tribes and small communities are exempted, the first independent Muslim Turkic state, accepting Islam as the official state religion, is the state of Volga (Idyll) Bulgaria. Thus, Volga (Idyll) Bulgarian Khanate, the first independent Turkic-Islamic state, was completely far from Islamic countries, Bulgarian territory joined the Islamic geography with the acceptance of this religion, and the Bulgarian nation accepted the spiritual authority of the Abbasid Caliphate.[i]

The Qarakhanid Khanate, the Ghaznavid dynasty and the Seljuq dynasty emerged as the Turkic-Islamic state in later periods. With the acceptance of Islam as the state religion, the translation of the Qur'an into Turkic accelerated. As the patron of the religion was a state institution in this way, translation activities gained an official quality.

Key words: *Turks, Turkic, the First Quran Translations, Islam, Turkestan.*

* Istanbul University Rectorate Department of Turkish Langugae emek.usenmez@istanbul.edu.tr

TURKLARNING ISLOM DININI QABUL QILISHI VA QURONNING TURK TILIGA ILK TARJIMALARI

Abstrakt

Turklar islom dinini rasmiy davlat dini sifatida qabul qilgandan keyin Qur'on turkiy tilga to'liq tarjima qilingan. Arabiston yarim orolida islom dinining paydo bo'lishi VI-VII asrlarga to'g'ri keladi. Turklar tomonidan islomning rasmiy davlat dini sifatida qabul qilinishi islom paydo bo'lganidan keyingi taxminan uch asr vaqt mobaynida sodir bo'lgan. Agar ayrim turkiy qabilalar va kichik jamoalarni istisno qilsak, islomni rasmiy davlat dini sifatida qabul qilgan birinchi mustaqil musulmon turkiy davlati Idil (Volga) Bolgariya davlatidir. Shunday qilib, birinchi mustaqil turk-islom davlati Volga (Idil) Bolgar xonligi islom davlatlaridan butunlay uzoqda bo'lib, Bolgariya hududi bu dinning qabul qilinishi bilan islom geografiyasiga qo'shildi hamda bolgar xalqi ham Abbosiylar xalifaligining ma'naviy qudratini qabul qildi.

Qoraxoniylar xonligi, G'aznaviylar va Saljuqiylar sulolasi keyingi davrlarda turk-islom davlati sifatida vujudga kelgan. Islom dini davlat dini sifatida qabul qilinishi bilan Qur'onning turkiy tilga tarjimasi tezlashdi. Din homiysi shu tariqa davlat muassasasi bo'lganligi sababli tarjima faoliyati rasmiy tus oldi.

Kalit so'zlar: *Turklar, turkiylar, Qur'onning ilk tarjimalari, Islom, Turkiston.*

Introduction

The first translations of the Qur'an into Turkic were made using the word-for-word translation technique, which is often referred to as interlinear translation. Turkic equivalents were given to each Arabic word mentioned in the Qur'an. This method called *interlinear translation* is the translation technique seen in the first early Qur'an translations. Bilingualism was taken as the basis in the translations of the Qur'an, which are supposed to be made in the region of Transoxiana. In other words, both Turkic and Persian equivalents were given to Arabic words in the Qur'an translations made in this region. In the 10th century, Persian and Turkic were a common language of culture in the regions of Samarkand and Bukhara. Today, Persian domination is discussed in this geography.

Turks made a transition to the religion of Islam in masses during the period of the Qarakhanid Khanate, during the period of Satuq Bughra Khan. This transition was a turning point in Turkic language and literature. Just as the Uyghurs' religious conversion had affected their language and literature, this change was equally effective. The Turkic nation caring about the holiness had to know the language of the Holy Scripture in order to understand the Qur'an. However, since it was not possible for everyone to learn Arabic, the language of the Qur'an, it might be said that the translation was applied.

After Turks had accepted the religion of Islam, the translation activities of various books of principles of Islamic jurisprudence into Turkic was an obligation for them to learn the rules of the new religion in their own language.[ii]

The official acceptance of Islam as a state religion took place in the period of the Qarakhanid Khanate in the 10th century. It is surely beyond doubt that soon after the Turks had collectively accepted Islam, they needed a Turkic translation of the Qur'an in order to be able to understand it, penetrate its meaning and learn its bases properly.

Translation activities of the Holy Scripture into other languages began in the first years of Islam. The translation activity has gained speed over time and it is known that the Qur'an translated into different world languages has been translated into more than a hundred languages.[iii]

"It is surely beyond doubt that after the Turks had collectively accepted Islam in the middle of the 10th century, they needed to learn the instructions and bases of the new religion, and consequently they wanted to translate the Qur'an -the main source- into their own language."[iv]

These translations were generally interlinear translation (word-for-word) and one-to-one word equivalents were given. As it is known, the first Qur'an translation was into Persian. Rumour has it that, this translation activity continued till the time of the Prophet (Ata, 2004: IX).

Fuat Köprülü states that the first Turkic translation of the Qur'an was made in the first half of the 11th century.[v]

It is unfortunately not known that the first Turkic translation of the Qur'an was made by whom, when and where. Although some scientists say that the first Turkic translation was also made in the period of Persian translation, these statements have not become definite yet. "The translations of the Qur'an into Anatolian Turkic began in the period of principalities (*beylik*s) founded after the distribution of the Seljuk Empire. These first translations were written in interpretation rather than interlinear translation (word-for-word). These are generally interpretations of some short surahs."[vi]

The most frequently method used in the Qur'an translations is interlinear translation. Turkic equivalents were given to each Arabic word with this method. Responding to each word is a good method to lexicalize Turkic words and activate affixes, but it disrupts the syntax structure of Turkic.

Translations made through the method of interlinear translation coincide with the late 14th century and the beginning of the 15th century.[vii] There are six known copies of translations made into the Eastern Turkic such as Qarakhanid Turkic, Kipchak-Oghuz, and Khwarazm Turkic[viii].

It is known that the first translation of the Qur'an into Persian was made in Bukhara during the reign of the Amir Abu Salih Mansur ibn Nuh I (961-976)[ix] within the time of the Samanid Empire (the Samanids). Tabarī's[x] Qur'an interpretation was taken as the basis in this translation made by the order of the Amir. This translation has the feature of word-for-for translation (interlinear translation) without any explanation or comment. It is explained in this Persian translation why such a study was needed. As it is understood from this explanation, Ṭabarī's Qur'an interpretation with forty volumes was brought to the Amir Mansur ibn Nuh. The Samanids' Amir Mansur ibn Nuh who had difficulty in reading and understanding the interpretation wanted this Arabic interpretation be translated into Persian.

About the First Qur'an Translations into Turkic

Turks who accepted the religion of Islam in masses needed to translate the book of the new religion into their own language -*Turkic*-. Today, it is not known that the first Turkic translation of the Qur'an was made by whom, when and where. There are different opinions on this subject in the sources.

According to the information provided by the available historical sources, the first Qur'an translation was into Persian. Tabarī's Qur'an interpretation was taken as an example in this interlinear Qur'an translation into Persian made by the order of The Samanids' Amir Mansur ibn Nuh (961-976). In the presentation part of this first translation, the intent and the target group(s) of the translation were explained [Eckmann 1973, 15-22].

As it is understood from this explanation, Ṭabarī's Qur'an interpretation with forty volumes was brought to the Amir Mansur ibn Nuh. The Samanids' Amir Mansur ibn Nuh who had difficulty in reading and understanding the interpretation wanted this Arabic interpretation be translated into Persian. For this reason, he gathered the ulama (*scholars, literally the learned ones*) of Transoxiana and received an approval from them on the subject. The ulama also stated that it was appropriate to read and write Qur'an interpretation in Persian for those who did not know Arabic. With the command of the Amir, the ulama from Bukhara, Balkh, Samarkand, Isbicâb and Fergana thereupon undertook the mission of translation. Later, the Amir asked the ulama to choose the best ones among them who were most qualified to the subject. They shortened Ṭabarī's Qur'an interpretation as much as possible and translated it into Persian[82].

It is not known today the first Turkic translation of the Qur'an was made by whom, when and where. Zeki Velidi Togan states that the first Turkic translation was made in the same period as the Persian translation and he evidentially refers the Turk from Isbicâb in the translation committee. If this viewpoint of Zeki Velidi is taken as basis, it should be said that the first Turkic translation of the Qur'an was made in the 10th century.

Fuat Köprülü and Abdülkadir İnan state that the first Turkic translation of the Qur'an was made in the first half of the 11th century.

The method used in the early period of Qur'an translations is interlinear translation. Turkic and/or Persian equivalents were given to each Arabic word with this method. Responding to each word is a good method to lexicalize Turkic words and activate affixes, but it disrupts the syntax structure of Turkic.

The early period of Qur'an translations which were supposed to be probably made in the 10th-13th centuries are as follows:

The Copy of Süleymaniye (Mixed-Language Translation-Istanbul-Turkey)

This copy is registered in the Süleymaniye Library, Yazma Bağışlar Bölümü No: 3966.

Firstly, it is Nuri Yüce who introduced Copies of Sulaymaniyah to the science world[83]. Later, under the supervision of Nuri Yüce, Osman Toker did a master's degree on 109b-144a leaves of the manuscript[84]. In 2005-2007, Nuri Yüce distributed the remaining parts of the manuscript to his 4 students as a master's thesis, and thus the

[82] Habib Ya'maī (editor), *Terceme-i Tefsir-i Tabarī I*, Tehran 1339/1961, p. 5-6.

[83] Nuri Yüce, "Eine neu endeckte Handschrift des Mitteltürkischen". — *Sprach - und Kulturkontakte der türkischen Völker. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauischholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37)*. p. 221-227.

[84] Osman Toker, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Varak no: 109b-144a)*, Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul, 2000.

entire manuscript was studied[85]. When the order of the Qur'an and its verses are followed, the manuscript, which appears to be missing at the beginning, middle and end, consists of 222 leaves. At the beginning of the manuscript, there is a story that seems to be related to the chapter (Surah) of Fatah (48). The chapter, which is lacking in the head part, follows the chapter (Surah) of Hujurat (49).

The manuscript ends at the end of the third verse of Surah Tebbet (111).

Arabic text is written in bold and capital letters. Turkic translations, on the other hand, were written in a smaller and slanted text between the lines of the Arabic text.

Although translation is made word for word, sometimes it is seen that Arabic words are given with short explanations.

In addition to the translations, there are hadiths, stories and tafsirs about the translated verses.

Some page edges have notes written with a different pen. It is not known who, where and when the manuscript was written because of the manuscript is missing from the head and end. But based on the language features, we can guess between which centuries this copy was written.

The work has different accent features. For such works, which have historical Eastern Turkic and Historical Western Turkic features mixed, the term "mixed language" is generally used in the Turkology literature.

The Copy of England (Rylands-Manchester)

The library registration number of this translation, which is stored in the Arabic, Manuscripts section of the Rylands Library, Manchester, is 25-38.

This translation, which is unknown when and where it was written, was made word to word by interlinear translation. In this bilingual translation, Turkic and Persian equivalents are given to Arabic words.

Arabic words are written with sulus line, Persian and Turkic equivalents are written in small and fine nasikh lines. Persian words are at the top and Turkic equivalents are below the Persian words.

This missing or incomplete copy is 1145 leaves and 14 volumes. Janos Eckman prepared the dictionary of the work with its Turkic, Arabic, Persian and English equivalents.[86] Aysu Ata also published a text and dictionary work on this copy.[87] Apart from this, there are many articles, large and small, about the work.

Two foil supposedly belonging to this copy are registered at Dublin Chester Beatty Library numbers 54 and 55 in Ireland. Janos Eckmann provides the following information in this regard:

"During my study trip to England in 1968, I had an opportunity to see the Rylands manuscript in Manchester. From Manchester I went to Dublin with the primary purpose of looking into the Turkic manuscripts in the Chester Beatty Library.

---

[85] Cengiz Müfettişoğlu, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çeviri Yazmanın 037a-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi***,** Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul, 2006, [85] Aslı Uygun, *Karışık Dilli Bir Kur'an Çeviri Yazmanın 114b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi***,** Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul, 2007, Recep Yılmaz, *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi,* Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul, 2007, Ayşe Uyansoy Hillhouse, *Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (1a-37a)*, Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul, 2006.

[86] Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest, 1976.

[87] Aysu Ata, *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi*, TDK Yay. Ankara, 2004.

I was especially interested in the two fragments mentioned above, because their description given in Arberry's catalogue fits the Rylands manuscript. I wondered whether the fragments belong to this manuscript or stem from the manuscript of another hitherto unknown Qur'an translation. When I examined them, it became immediately clear to me that they are two of the missing folios of the Rylands manuscripts"[88].

The Sulaymaniyah (Khwarazm) Copy (Istanbul, Turkey)

It is a complete Turkic Qur'an translation which is stored in the Süleymaniye Library of Istanbul.

This translation, dated 1363, is composed of 583 leaves. It is kept at number 2 in the Hekimoglu Ali Pasha Mosque section of the Istanbul Süleymaniye Library. Gülden Sağol completed her doctoral study on this manuscript and published the work[89]. Janos Eckmann gives the following information about the manuscript:

...Manuscript: Istanbul, Sülaymaniye Library, Hekimoglu Ali Pasha No: 951). 588 fols., 9 lines to the page. The Qur'anic text and the interlinear translation end on fol. 583b. This is a complete manuscript. The Turkic words are written with black ink under the Arabic words. The surahs in the Arabic texts are marked with a red line drawn over them. Dated the middle of Rabi'al-ahir, 764/January-February, 1363. The name of the copyist and the place of copying are not given in the manuscript[90] .

Previously, the manuscript was stored in the Millet Library, Hekimoglu Ali Pasha section, number 951. Gülden Sağol, who completed her doctorate study on the manuscript, describes the characteristics of the manuscripts as follows:

... The pages 196a and 196b are not translated into Turkic. If the absence of the continuation of the folios 586b and 587b, in which the rules of vaqf and ibtida[91] *written in Persian are not taken into account, the manuscript is a full copy, in addition the translation part of the manuscript ends in folio 583b, and the whole manuscript ends in folio 587b.*

Since the page numbers are not given correctly, the folio size of the manuscript which we renumbered is 220x338 mm, the font size is 175x255 and the thickness is 135 mm. There are 18 lines in each page of the manuscript, 9 lines in Arabic and 9 lines in Turkic.

It is used muhaqqaq in Arabic and ta'lik in Turkic.....[92] .

The Anonymous Interpretation (Saint Petersburg-Russia)

The information about its writer, the date and the writing place is not available, but it is known as Central Asian Interpretation or Anonymous Interpretation (Borovkov, 1963). This Qur'an translation has a complicated structure. It partly shows

[88] The above quote is a translation from Eckmann's article. The original of the article: "Two Fragments of a Koran Manuscript with Interlinear Persian and Turkic Translations", *Central Asiatic Journal*, *XIII/4*, 1969, pp.287-290. The translation was done by Ayşe Gül Sertkaya. "Satırarası Farsça ve Türkçe Tercümeli Bir Kur'an Yazmasının İki Parçası", *İlmī Araştırmalar 9*, Istanbul 2000, pp. 255-258.

[89] Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, Harvard University, 1993-1999.

[90] Janos Eckmann, *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado, Budapest, 1976, pp. 17-18.

[91] It is an Islamic science that gives the necessary information in order to stop and then start where the word and meaning are appropriate while reading the Quran.

[92] Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of The Qur'an into Khwarazm Turkish, Introduction, Text, Glossary and Facsimile*, Harvard University, 1999, pp. 301-302.

the features of word-for-word translation and of interpretation. Sometimes it is seen stories about surahs are also included. Researchers have suggested different opinions about the period and language of the work[93]. The work was discovered in 1914 by Zeki Velidi Togan. The language of the work is in common with Central Asian Turkic, but it has the impression of Oghuz, Chagatai, Kipchak and Khwarazm Turkic as well.

Halil İbrahim Usta prepared a master thesis on the work[94]. Borovkov, prepared the dictionary of this translation[95]. This dictionary has been translated into Turkic[96]. Finally, the Uzbek Turcologist Kazakbay Mahmudov did a study on the work and added facsimile to the work. But the facsimile which Kazakbay Mahmudov added to his work is quite bad. In his 62-page review, Mahmudov states that the language of the work is the Old Uzbek language by bringing into connection with Qur'an interpretation about the Uzbek language[97].

The Copy of Uzbekistan (Tashkent-Uzbekistan)

This Qur'an translation, which is registered in the number of 2008 in the Institute of Oriental Science called Abu Rayhan al-Birunī at Uzbekistan Academy of Sciences, includes an interlinear Turkic-Persian translation.[xi] The missing copy is totally 273 leaves. We did not make any replacement of the leaves throughout our study. We enumerated the leaves in the original form. The volume of the copy has been repaired many times. This can be easily understood from the paper type and colour of the leaf.

The surahs and their abbreviations in the translation text are shown as follows:

B: Surah Al-Baqarah
A: Surah Al-i Imran
N: Surah An-Nisa'
E: Surah Al-An'am
M: Surah Al-Ma'idah

The following leaves appears to be duplicate in the Copy of Uzbekistan: 3b-4a, 4b-5a, 5b-6a, 42a-141b, 171a-170b, 184a-183b, 231a-230b, 249a-248b, 261a-260b, 262a-261b. It is seen that there are some faint and illegible parts, including Arabic text in some of the relevant repeating leaves.

It is not known that the Copy of Uzbekistan was written by whom, when and why. The work was donated by the education committee of Uzbekistan assembly to the Institute of Oriental Science called Abu Rayhan al-Birunī at Uzbekistan Academy of Sciences. What was said about the copy could not go beyond assumptions.

There is a total of five surahs in the Copy of Uzbekistan. The distribution of surahs in the translation is as follows:

The 2nd surah (with some deficiencies), the 3rd surah and the 4th surah are complete, the 5th surah consists of 1-117 verses and the 6th surah consists of 71-136 in this Qur'an Translation. The translation is an interlinear translation, and Turkic and

[93] J. Eckmann, Abdulkadir İnan, Barthold, Fuat Köprülü, Kazakbay Mahmudov gave an opinion about the language of the work and the place it was written.
[94] Halil İbrahim Usta, *XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı,* Unpublished master thesis, Ankara University, Social Sciences Institute, 1989 Ankara.
[95] A. K. Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv*., Moskva, 1963.
[96] Halil İbrahim Usta-Ebulfez Amanoğlu, *Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)*, TDK Yay., Ankara 2002.
[97] Mahmudov, *Ibid*., pp. 12-28.

Persian equivalents were given to the Arabic words. Pages numbered 1-3 and 19-22 were later added and only Arabic text was included in these pages.

It is A. A. Semenov who first introduced the Qur'an translation to the science world[xii]. A. A. Semenov prepared a catalogue of the manuscripts of the Institute of Oriental Science called Abu Rayhan al-Birunī at Uzbekistan Academy of Sciences. He characterized this Qur'an translation in the fourth volume of the catalogue in question. Eckmann based his knowledge of this copy on Semenov[xiii].

The TİEM Copy (Türk İslâm Eserleri Müzesi-Turkic-Islamic Arts Museum in Istanbul-Turkey)

This Qur'an translation characterized by the researchers probably as the oldest among the available ones was an interlinear translation and was made by giving Turkic equivalents to the Arabic words. One of the most important features that distinguish this copy from others is that the information about the date of copy and the scribal are accessible. It was copied by Haji Devletshah's son Muhammed from Shiraz at the beginning of the 14th century (734 Hijri/1333-1334 AD). The place of the copy is also estimated to be Shiraz, but there is not any available information confirming or denying it at present.

This translation consisting of 902 pages is stored in Istanbul Museum of Turkic and Islamic Arts (MTIA) with the number of 73. There are 9 lines on each page. From this aspect, it is similar to the copy of Hekimoglu Ali Pasha Mosque. Abdullah Kök and Suat Ünlü conducted a doctoral study on the relevant work under the consultancy of Sema Barutçu[98]. Although Ahmet Topaloğlu said that Ekrem Ural was doing his doctoral work[99] on the relevant copy, we could not come across any books or similar works published for the time being.

Eyüp Sultan Tomb Foundation TİEM / 73

The only manuscript copy of the Quran number 73, TİEM, which is among the first translations of the Koran in Turkish, is today registered at the Istanbul Museum of Turkic and Islamic Arts at number 73. The manuscript was devoted to Eyüp Sultan Tomb by a charitable and brought to the museum in 1922.

About Language and Where It Was Written

The language of this copy, which is kept in TİEM number 73, is undoubtedly 10th century Turkistan Turkish, that is, Khakaniye-Karakhanid Turkic. The thoughts and opinions of those who do research on the copy are as follows:

"Although this only copy, we have been written in the 13th century, the linguistic features of the text prove that the original writing can be traced back three hundred years. This work is of great value in terms of the development history of the Turkish language. Because we see here that the Turks, who were Muslim, closely followed the traditions of their Buddhist ancestors at that time, that is, they did not deviate from the easy way to translate thousands of Arabic words into Turkish, they

[98] Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçe'si Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin*, Unpublished doctoral dissertation, Hacettepe University, Social Sciences Institute, Ankara, 2004, 811 p. Abdullah Kök, *Karahanlı Türkçe'si Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin* Unpublished doctoral dissertation, Ankara University, Social Sciences Institute, Ankara, 2004, 757 p.

[99] Ahmet Topaloğlu, *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Istanbul 1978, p. 11.

tried to find a suitable answer to most of the words used in the Quran, even the word Quran translated into Turkish as okıgu (reading book, book to be read) "(İz 1987: 275).

"It was written for them anyway, in the country of the Uyghurs and Uighurs, who ruled Eastern Iran during the Ilkhanians period and accepted Islam first among them. This copy is based on the translation of the Qur'an between the lines in Persian, which was translated by a commission in the time of the Samanids, based on the Tabari interpretation. In any case, the Turkish translation may have been written at the same time as the Persian translation, perhaps by the Turkish members of the same commission. Because in the Samanid period, two scholars who were attributed to the cities of Isbicap and Mebus, whose language we know was Turkish, are also referred to as commission members". (Togan 1960: 135)

References

Ata, Aysu (2004), Karahanlı Türkçesi-Türkçe İlk Kur'an Tercümesi, Ankara: TDK Yay.

Atalay, Besim, (1985), Divanü Lügati't-Türk Tercümesi c.II, Ankara: TDK Yay.

Bilkan, Ali Fuat (2006), "Türk-Fars Kültür Coğrafyası", *Türk Edebiyatı, 392*, Istanbul 2006, s.10-13.

Borovkov, A. K. (2002), Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı *(XII-XIII. Yüzyıllar)*, (Rusçadan çeviren: USTA, Halil İbrahim, AMANOĞLU, Ebulfez), Ankara: TDK Yay.

Borovkov, A. K., (1963), Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv., Moskva.

Caferoğlu, A. (2000), Türk Dili Tarihi I-II, Istanbul: Enderun Yay.

Canfield, Robert L. (2005), "Türk-İran Geleneği", *Akdenizden Hindistan'a Türk-İran Esintileri,* In Turkish: Ömer Acı, Kaknüs Yayınları, Istanbul 2005, s.21.

Diyanet İşleri Başkanlığı, Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İkinci Baskı, Ankara 2006.

Eckmann, Janos (1969), "Two Fragments of a Qur'an Manuscript with Interlinear Persian and Turkic Translations", Central Asiatic Journal XIII, Wiesbaden, s.287-290.

Eckmann, Janos (1973), "Eastern Turkic Translations of the Qur'an", *Studia Turcica*, Budapest 1971, s. 149-157. Translation: Ekrem Ural, "Kur'an'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri" *Istanbul University, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi XXI*, 1973, s.15-22.

Eckmann, Janos (1976), Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Qur'an Translation, Akademia Kiado, Budapest, 1976.

Ercilasun, Ahmet Bican, (2004), Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Ankara: Akçağ Yay.

Erdoğan, Abdulkadir (1938), "Kur'an Tercemelerinin Dil Bakımından Değerleri", Vakıflar Dergisi, C. I, s. 47-51.

Ergin, Muharrem, (2000), Türk Dil Bilgisi, Istanbul: Bayrak Yay.

Gömeç, Sadettin, (1999), Kök Türk Tarihi, Ankara: Akçağ Yay.

Hacıeminoğlu, N. (2003), *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yay.

Hamidullah, Muhammed, (1965), Kur'an-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tefsirler Bibliyografyası, Istanbul.

Hudgson, M.G.S. (1993), *İslâm'ın Serüveni II*, İz Yayıncılık, Istanbul.

İnan, Abdülkadir, (1961), Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerinde Bir İnceleme, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Nr: 1, Ankara.

İnan, Abdülkadir, (1991) Makaleler ve İncelemeler c. II, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

İsti'lâmī, Muhammed (1981), *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (Trasnlator: Mehmet Kanar), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, p. 15.

Kanar, Mehmet, (2000), *Kanar Farsça-Türkçe Sözlük***,** Deniz Kitabevi, Istanbul.

Karasoy, Yakup, (2004), Satıraltı Tercümeli Bir Fıkıh Kitabı, Konya: SÜ TAE Yay.

Kâşgarlı Mahmud (1985), Divanü Lugâti't-Türk (Besim Atalay, Divanü Lûgati't-Türk Tercümesi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köprülü, Mehmet Fuat, (2004), Türk Edebiyatı Tarihi, Ankara: Akçağ Yay.

Mahmudov, Kazakbay, (2000), *Turkiy Tefsir (XII-XIII asr)*, Tashkent Devlet Şarksinaslik İnstituti, Tashkent.

Müfettişoğlu, Cengiz, (2006), *Karışık Dilli Bir Kur'an Çeviri Yazmanın 037a-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi,* Istanbul University Social Sciences Institute, Unpublished master thesis, Istanbul.

Ya'maī Habib, (1961) Terceme-i Tefsir-i Tabarī I, Tehran.
Ya'maī, Habib (1339/1961), *Terceme-i Tefsir-i Tabarī I*, Tehran.
Özkan, Mustafa, (2000) Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi, Istanbul: Filiz Kitabevi.
Sağol, Gülden, (1993) An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkic, Part I: Introduction and Text, Harvard University.
Sağol, Gülden, (1995), An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkic, Part III: Introduction and Text, Harvard University.
Sarı, Mevlüt (1982), El Mevârid Arapça-Türkçe Lûgat, Istanbul.
Semenov, A.A. (1957), Sobranie vostoçnıh rukopisey, Akademi Nauuk Uzbekskoy, SSSR, IV, Tashkent.
Sertkaya, Ayşe Gül (2000), "Satırarası Farsça ve Türkçe Tercümeli Bir Kur'an Yazmasının İki Parçası", *İlmī Araştırmalar 9*, Istanbul 2000, s. 255-258.
Togan, Zeki Velidi: "Londra ve Tahran'daki İslâmī Yazmalardan Bazılarına Dair" *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi III*, Istanbul, 1959-1960, s. 135.
Toker, Osman: *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Varak no: 109b-144a),* Istanbul University Social Sciences Institute Unpublished master thesis, Istanbul 2000.
Topaloğlu, Ahmet (1978), Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi, I, II. Istanbul: KB Yay.
Usta H. İ.-Amanoğlu, E. (2002), Orta Asyada Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar), *TDK Yayınları*, Ankara.
Usta, Halil İbrahim (1989), XIII. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Anonim Kur'an Tefsirinin Söz ve Şekil Varlığı, *Unpublished master thesis, Ankara University, Social Sciences Institute*, 1989 Ankara.
Uyansoy H., Ayşe, (2006), Karışık Dilli Kur'an Çevirisi (1a-37a), *Istanbul University Social Sciences Institute, Unpublished master thesis*, Istanbul.
Uygun, Aslı: Karışık Dilli Bir Kur'an Çeviri Yazmanın 114b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi**,** *Istanbul University Social Sciences Institute, Unpublished master thesis*, Istanbul, 2007.
Ünlü, Suat (2004), Karahanlı Türkçe'si Satır Arası Kur'an Tercümesi Giriş-Metin-İnceleme-Dizin, *Unpublished doctoral dissertation, Hacettepe Ünv. Social Sciences Institute*, Ankara.
Üşenmez, Emek (2006), "Türkçe İlk Kur'an Tercümesi ve Tercümedeki İslâmī Terimlerin Türkçe Karşılıkları Üzerine" *Gaziosman Pasha University, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi I*, s. 89-99.
Üşenmez, Emek (2006), Karahanlı Türkçesi Sözlüğü, Dumlupınar University, Social Sciences Institute, Unpublished master thesis, Kütahya.
Üşenmez, Emek (2009), "Özbekistan Yazma Eserler Kütüphanesi", *Uluslarası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/6 Kış 2009, s. 682-689.
Yazıcı, Nesimi, (2005), İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara: TDV Yay.
Yüce, Nuri (1993), "Eine neu endeckte Handschrift des Mitteltürkischen". — *Sprach - und Kulturkontakte der türkischen Völker. (Materialien der zweiten Deutschen Turkologen-Konferenz Rauischholzhausen, 13.-16. Juli 1990, herausgegeben von Jens Peter Laut und Klaus Röhrborn. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica Band 37)*. pp. 221-227.
Zülfikar, Hamza (1974), "Çağatayca Bir Kur'an Tefsiri" *Türkoloji Dergisi, IV*, Ankara 1974, pp. 153-195.

XAYRIDDIN SULTONNING "BOBURIYNOMA" MA'RIFIY ROMANIDA MA'RIFAT SARCHASHMASI

Eshbekov To‘lqin Usmon o‘g‘li*

Annotatsiya

Maqolada yozuvchi Xayriddin Sultonning "Boburiynoma" ma'rifiy romanida Zahiriddin Muhammad Bobur ma'rifati qay darajada yoritilgani teran tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: *Boburiylar shajarasi, Andijon, Hindiston, Agra minorlar, kitob.*

THE SOURCE OF ENLIGHTENMENT IN THE EDUCATIONAL NOVEL "BABURNAMA" BY KHAIRUDDIN SULTAN

Annotation

The article deeply analyzes to what extent Zahir ad-Din Muhammad Babur's enlightenment is highlighted in the educational novel "Baburinama" by writer Nairiddin Sultan.

Key words: *Babur's genealogical tree, Andijan, India, small Agra, book.*

Ma'rifiy romanning asl maqsadi: avvalo asar qahramoni ma'rifatini ko‘rsatish bo‘lsa, ikkinchisi kitobxonni ana shunday ma'rifat bo‘stoni sari chorlashdir. Adabiyotshunos olimlar e'tirof etishlaricha, taniqli adib Xayriddin Sulton o‘zbek romanchiligida aynan “ma'rifiy roman” janriga asos solgan. 1992-1996-yillar mobaynida yozilib (undan parchalar turli gazeta-jurnallarda yoritilib), 1997-yilda “Sharq” nashriyot-matbaa konserni bosh tahririyati tomonidan 15000 nusxada chop etilgan ilk ma'rifiy roman – "Boburiynoma" bo‘ldi.

Janriga yarasha kitobning badiiy bezatilishi ham kitobxonni o‘ziga maftun etadi. Kitob muqovasida Bobur va u yashagan davr tasviri chizilgan bo‘lsa, ichki betlardan g‘oyat yuksak did bilan ishlangan Boburiylar shajarasi va “Andijondan – Hindistonga” deb nomlangan xarita o‘rin egallagan. Unda “Boburnoma”da tilgan olingan shaharlar, tog‘lar va daryolarning sxematik xaritasi berilgan. E'tiborli jihati, Bobur o‘zi borgan shaharlarning tagiga chizib qo‘yilgan, tog‘lar qubba shaklida berilgan.

2019-yilda “Ma'naviyat” nashriyoti tomonidan bu asarning ikkinchi nashri 5000 nusxada chop etilgan. Mazmunan ancha boyitilgan, ayrim boblari to‘ldirilgan kitob muqovasining badiiy bezatilishi ham ancha takomiliga yetkazilgan. Unga so‘ngso‘z o‘rnida berilgan “Maftunkor ishq mujdalari” ("Boburiynoma"ning qayta mutolaasi chog‘idagi o‘ylar) sarlavhali maqolasida professor Umarali Normatov asarni har jihatdan teran tahlil etar ekan, Eduard Xoldenning “Bobur insonlar ichidagi eng botiridir” degan fikriga qo‘shimcha qilgan holda muallif “Bobur insonlar ichida eng rostgo‘yidir” deb yozganiga alohida e'tibor qaratadi.

Dunyo ma'naviyat bo‘stonida dilbar shaxs sifatida nom qozongan ulug‘ ajdodimiz Zahiriddin Muhammad Bobur millat iftixoriga aylangan. Hind arboblaridan biri Javoharla'l Neruning «Bobur zamondoshlari orasida eng madaniyatli, dilbar shaxs edi» degan bitiklari buyuk ajdodimizga berilgan munosib bahodir. Bu ulug‘ zot obrazi atoqli adib Pirimqul Qodirovning “Yulduzli tunlar”, “Avlodlar dovoni” romanlarida hujjatli va

* Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston Milliy universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi.

badiiy lavhalarda yorqin tasvirlangan bo‘lsa, ardoqli yozuvchi Xayriddin Sultonning "Boburiynoma" ma’rifiy romanida tom ma’nodagi ma’rifati o‘z aksini topgan.

Bu ma’rifiy roman 1997-yili chop etilgandayoq adabiy jamoatchilikda va ko‘psonli kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi. Unda Zahiriddin Muhammad Bobur shaxsi, hayoti, adabiy merosiga ma’rifiy nuqtayi nazardan yondashilgan.

Yurtimiz istiqlolga erishgan dastlabki damlarda, ya’ni, 1992-yili bir guruh ziyolilar boburiylar izidan Eron, Turkiya, Suriya, Iordaniya, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Pokiston, Afg‘oniston mamlakatlari bo‘ylab ekspeditsiya tashkil etishadi. Ular orasida Xayriddin Sulton ham safar davomida olayotgan taassurotlari, ajdodlarimizning beqiyos madaniy meroslari va kelgusi avlodlarga qoldirgan saboqlari, muqaddas ziyoratgohlar haqida yozishga kirishadi. Muhim ma’lumotlar asosida qog‘ozga tushayotgan xotiralar "Boburiynoma" ma’rifiy romanini vujudga keltiradi.

Aslida adib Bobur mavzusiga ancha ilgari qo‘l urgandi. Professor Pirmat Shermuhamedov «Toshkent oqshomi» gazetasining 1980-yil 15-aprel sonida yoritilgan “Hayotning rang-barang ertaklari” sarlavhali maqolasida shunday yozgan: “Xayriddin Sultonovning «Hayot ertagi» deb nomlangan hikoyasini o‘qiy boshlashim bilan ko‘z oldimda kichik shahzodaning yorqin obrazi gavdalandi. Diqqat qiling. Hikoyaning syujeti judayam sodda. Ammo uning qat-qatlari, zamiriga yashiringan ma’no ko‘z oldingiz-da har kuni ro‘y berib turuvchi voqealarni, odamlarni o‘z qiyofasi, o‘z bahosi bilan o‘lchashga undaydi”. Adabiyotshunos olimning bu e’tirofi millionlab adabiyot ixlosmandlari qalbida kechgan tuyg‘ularga hamohangdir.

O‘zbekiston Respublikada xizmat ko‘rsatgan yoshlar murabbiysi Saydi Umirov «O‘zbekiston ovozi» gazetasining 2004-yil 14-fevral sonida yoritilgan «Boburnoma» va «Boburiynoma» sarlavhali maqolasida alohida ta’kidlaganidek, “...Keyingi yillarda bobur shunoslik ikki yirik salmoqli asar bilan boyidi. Bular G‘aybulloh as-Salom va Ne’mat Otajonning «Jahongashta «Boburnoma» monografiyasi hamda Xayriddin Sultonning «Boburiynoma» ma’rifiy romanidir. Bu asarlar o‘rtasida mazmunan, mohiyatan birmuncha mushtaraklik, botiniy bog‘lanish bor. Birinchidan, xar ikki asar niyati daf’atan paydo bo‘lganu darrov yozila qolgan emas: ular uzoq muddat o‘ylanib, pishitilib, qisqa muddatda bitildi, deyilsa, to‘g‘riroq bo‘lar”.

Bu borada adib Xayriddin Sultonning o‘zi qayd etganidek, «Ollohning ulug‘ va sirli bu bandasi» bilan o‘n to‘rt yoshida tanishgan, «mardlik va muruvvatda, zakovat va matonatda tengsiz» shaxsiyatiga o‘shandayoq maftun bo‘lib qolgan. Bu maftunlik yozuvchini Mirzo Boburning so‘nmas ijodi, sirli hayot yo‘liga bag‘ishlangan qator badiiy, ilmiy-ommabop asarlar yaratishga boshladi. Bu mavzudagi uzoq yillik izlanishlar hosilasi sifatida yuzaga kelgan «Boburiynoma» shavkatli sulola va uning asoschisi haqida juda keng ko‘lamli ma’lumotlarni jamlaydi. Ma’rifiy romanda Bobur va boburiyzodalarning oddiy insoniy tuyg‘ulari, bunyodkorlik, ijodkorlik, sarkardalik faoliyatlari, turfa taqdirlari haqida; asrlar bag‘ridan bo‘y cho‘zib kelayotgan juda ulkan madaniy meroslari, ajdodlar tiynatidagi insoniylik, mardlik, qadr tuyg‘ularini qalbiga singdirib faoliyat ko‘rsatayotgan boburiylarning kenja avlodi haqida hikoya qilinadi.

«Boburiynoma» asarini mutolaa qilish asnosida muallifning sulola asoschisi Bobur Mirzoga mehri qanchalik yuksakligini teran anglaysiz. Tadqiqotchi Gulnoza Xolboyeva «O‘zbekiston adabiyoti va san’ati» gazetasining 2004-yil, 25-iyun sonida yoritilgan “Ma’rifatning badiiy talqini” sarlavhali maqolasida qayd etganidek, “Bobur Mirzoning Olloh karamiga sazovor xosiyatli shaxs ekanini «Boburnoma» va boshqa

manbalarga suyanib ishonchli dalillab bergan yozuvchi ekspeditsiya davomida har bir xayrli tafsilot, yaxshilik nishonalarini Bobur Mirzoga bog‘laydi”.

Zahriddin Muhammad Bobur ilmiy va adabiy merosini o‘rganishga qo‘l urish baayni uning betartib va serxatar umrini qaytadan yashash bilan teng edi. Bu izlanishlar yangidan-yangi savollarga ro‘baro‘ qilmas, kalavaning uchini topib olishdek qiziqarli va sersarguzasht yo‘llarga sizni boshlamas ekan, qo‘lga kiritgan yangi ma’lumot, topilma, fikr kitobxonni bu qadar hayajonga sololmaydi. Ilm – teran tahlil va xolis xulosalarni talab etadi. Shu bilan bir qatorda o‘quvchini hayajonga soladigan ehtiroslar payvasta bo‘lmasa, shunchaki tarixiy ma’lumotlar majmuasidan farqi qolmaydi va u ommalashishi mushkul bo‘lib qoladi.

“Boburiynoma” ma’rifiy romanining yozilishi va o‘qilishi orasida ham yuqorida ta’kidlangan holatga duch kelasiz. Unda avvalo asl manba teran nigoh bilan o‘rganilgani sezilib turibdi.

Ba’zi adabiyotchilar, xususan, yozuvchilar haqida gap ketganda shunday fikr e’tiborni tortadi: “Tushunarli tarzda yozadiganlarning o‘quvchilari bo‘ladi, aljirab yozadiganlarning esa sharhlovchilari...” “Boburnoma”, ya’ni “Vaqoye’” va uning muallifi Mirzo Bobur asos solgan Boburiylar sulolasi ulkan tarix bo‘lishi bilan birga o‘sha davr odamlari uchun juda tushunarli, tabiat va jamiyat qonunlariga asoslangan saltanat edi. Ana shu sabab u 350 yildan uzoqroq muddat tarix sahnasidan tushib ketmadi. Shu bilan birga mana shunday ulkan saltanat oddiy bir voqeadan – zilzila sababli bir tarafga og‘ib ketgan kaptarxonadan jarlikka uchib ketgan ota Umarshayx mirzoning qazosiyu, o‘n ikki yoshli murg‘ak bolaning kiftiga otasining o‘rnida muzofotni boshqarish majburiyati yuklanishidan boshlangandi. Agar o‘sha kezlarda yosh yigitcha biror yilda og‘zidagi nonini oldirib qo‘yganida tarix g‘ildiraklari boshqa tomonlarga qarab aylanib ketardi. Yaratganning inoyati ila bu aql va matonat sohibi har yiqilganida chapdastlik bilan o‘zini qay darajada o‘nglashga qodirligini namoyon etib ketaverdi.

Tarix hukmi ila otasidan o‘n yoshida yetim qolgan Temuchin taqdiri ne qismatki, Bobur hayotida ham takrorlandi. Temuchinning oilasi ancha boobro‘, badavlat chorvadorlar edi. Otasi vafot etishi bilan, urug‘ boshlig‘ilik lavozimi boshqa odamga o‘tdi. Umuman, sharqda yurt boshqarishning ikki xil turi mavjud bo‘lgan. Sulola, ya’ni shohlikni otadan bolaga meros o‘tishi G‘arb tamadduni mevasi. Eroniy shohliklarning barchasida taxt otadan bolaga, shu suloladan birortasiga meros bo‘lib o‘tib kelgan.

Boburning Chingizxondan farqi nimalarda ekaniga e’tibor qaratish lozim. Chingizxon ibtidoiy qabila tuzimidan davlatchilikka, ya’ni shohlikka o‘tish davrida yashagan. U ma’jusiylikdan musulmonchilikka o‘tish davrida, inchunin, besavodlikdan savodlilikka, demakki axloq tamoyillari qat’iylashishi sarhadlarida yashagan. Shu sababli ham Chingizxon siymosida qonho‘r bosqinchilik tamg‘asi ustunlik qiladi.

Temuriylar sulolasiga asos solingan o‘n to‘rtinchi asrda O‘rta Osiyoda islom dini ildiz otib bo‘lganiga besh asr bo‘lgan, ilm-ma’rifatda katta sifat o‘zgarishlari sodir bo‘lgandi. Buyuk Ipak yo‘li chorrahasidagi mazkur hududda tamaddun unsurlari barqarorlashgan, ta’lim-tarbiya tizimlari yo‘lga qo‘yilgandi. Amir Temur shaxsiyatida payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v) axloqiga oid go‘zal sifatlar ustunlik qilardi va bular ozmi-ko‘pmi sulolaning keyingi vakillarida kuzatildi. Uning o‘g‘illari iloji boricha ota izidan borishdi. Nevralari orasida Mirzo Ulug‘bekda ham bu hol takrorlandi. Hazrat Alisher Navoiy yashagan davrdagi boshqa bir temuriy evara – Sulton Husayn mirzo shaxsiyatida ham Amir Temur bobosidan o‘tgan oliynishonlik belgi bergandi.

O‘n beshinchi asrda Yevropadan Hindistonga boriladigan dengiz yo‘llarining ochilishi Buyuk Ipak yo‘li ahamiyatini birmuncha pasaytirgani O‘rta Osiyo iqtisodiyotiga sezilarli ta’sir qildi. Avval iqtisod, keyin siyosat deganlaridek, iqtisodi pasaya boshlagan sobiq Temuriylar saltanati kichikroq shohliklarga bo‘linishi kuchayishiga ko‘ra, aholining iqtisodiy ahvoli tanglasha boshlaydi. O‘sha davrdayoq “Bo‘lib tashla va hukmronlik qil” tamoyili o‘zini namoyon qildi. Buni birov chetdan turib amalga oshirmadi, sulolaning vorislari o‘zi shuni xohladi va natija tezda o‘zini ko‘rsatib, bir hududning boshqasidan noroziligi, ta’ma qilishi o‘zaro urushlarni yuzaga keltirdi. Har qanday madaniy mevaning urug‘ini qayta-qayta ekaverganida, o‘zining asl yovvoyi ajdodiga xos belgilari namoyon bo‘lishi kuzatilgani kabi, bir paytlar madaniy va savodli, axloqli shohlar izidan ibtidoiy tushunchalar bilan yashaydigan nevara, evara, chevara hukmdorlar paydo bo‘la boshladi. Ana shunday regressiya – tanazzuul tabiatida beshinchi avlodda Zahiriddin Muhammad Bobur paydo bo‘lishi – Haq Taoloning izni bilan yuz beradigan suyak surish hodisasi kabi aql bovar qiladigan mo‘jizadir. Amir Temurning genlari suyak surib, Boburda namoyon bo‘ldi. Buni esa Boburning har qanday murakkab vaziyatlarda ham insoniy tamoyillarga xiyonat qilmasligida ko‘ramiz.

“Boburnoma” asarining ijtimoy ahamiyati ham ana shunda – har qanday qiyin sharoitda ham uning muallifi va boshqa qahramonlarning insoniylik tamoyillariga rioya etishlari ushbu solnomaning qadrini oshirgan. Bu asar nafaqat tarixiy solnoma, shu bilan birga go‘zal axloq darsligi hamdir. Unda juda noyob tamoyillardan biri – xolislik ustuvor ekanligidadir. Solnomachilarning xolislik minbarida barqaror turishi juda kamdan-kam kuzatiladi. Zero, ba’zi tarixiy asarlar buyurtma asosida yoziladi va bir tarafning manfaatlarini ifodalaydi. Yo‘l-avtomobil hodisasi haqida ikkala tarafning bergan ko‘rsatmalarini tinglar ekansan, tarixiy solnomalarda haqiqat qanchalar xolisona aks etganiga shubhalanib qolasan, degan ekan bir oqil zot. Shu sababli har bir zamondagi voqealar sharhlangan tarixiy asarlarni o‘sha davrda yozilgan boshqa solnomalarga qiyosan o‘qib-o‘rganish tavsiya etiladi. Shu o‘rinda atoqli adib Pirimqul Qodirovning “Amir Temur siymosi” ilmiy badiasini eslash kifoya. Unda muallif har bir fikrni tarixiy hujjatlar, chunonchi, “Temur tuzuklari” asarida bayon etilgan eng ishonchli ma’lumotlar bilan qiyosiy tahlil etgan. Xuddi shunday “Boburiynoma” asarida ham muallif qay bir voqelikni qalamga olishga jazm etsa, eng avvalo ishonchli ma’lumotnomalarga, asosan “Boburnoma”dagi bitiklarga murojaat qiladi. Buni mazkur asar muqaddimasida bitilgan quyidagi satrlardan ham anglash mumkin:

“O‘n ikki yoshdan keyin ramazon hayitini bir yerda ikki bor qarshi olmoq unga nasib etmadi – umri mudom ot ustida, jangu jadallarda, siyosat girdoblarida o‘tdi.

Garchand ma’rifatli murg‘ak ko‘ngli ilmu ziyo sari parvonadek talpinib tursa-da, taqdir unga na Buxoroyi sharif madrasalarida, na Bag‘dod baytulhikmalarida tahsil ko‘rmoqlikni nasib etdi.

Lekin daho zakovati va ilohiy qalami bilan u olamning tengsiz adabiy va ilmiy mo‘jizalarini yaratmoqlikka musharraf bo‘ldi.

Zotan uning muallimi ham, murabbiyi ham shu beshafqat hayot edi.

U o‘n to‘qqiz yoshida tug‘ilgan diyorini mangu tark etdi.

Yigirma besh yoshida Afg‘oniston, Pokiston, Hindiston, Bangladesh mamlakatlarining aksariyat qismini egallagan ulkan saltanatga asos soldi.

Uning mamlakatdorlik siyosati, harb ilmi asrlar davomida jahon hukmdorlari uchun ibrat maktabi bo‘lib xizmat qildi.

Shu sababli uning bu boradagi noyob tajribalari Atilla, Yuliy Sezar, Bonapart Napoleon, Amir Temur singari mumtoz davlat arboblarining nomlari bilan bir qatorga qo‘yib o‘rganiladi.

Adovat va fitnalar, isyon va suiqasdlar tufayli u umr bo‘yi qilichning damida turgandek beorom, behalovat kun kechirdi.

Necha bor muqarrar o‘lim changalida qolib, har safar mehribon va marhamatli Ollohning qudrati ila yana hayotga qaytdi.

Tiriklik chog‘ida charxning jabru jafosini hadsiz darajada tortgan bu zoti buzurg vafotidan keyin ham uzoq yillar taqdirning mashaqqatli sinovlariga duch kelaverdi.

U favqulodda nodir iste’dodi, beqiyos insoniy salohiyati bilan haqli ravishda jahon ahlining hayrat va ehtiromiga musharraf bo‘ldi. Ayni fazilatlari bilan u millatimizning, xalqimizning iftixor bayroqlaridan biriga aylandi.

Dunyodagi ne-ne fozil insonlar uning haqida to hanuz hayrat va e’tirofga to‘lug‘ hikoyalar so‘zlaydilar.

Bu zot – ulug‘ ajdodimiz, qadim Turon – Turkiston yerining pahlavoni Zahiriddin Muhammad Boburdir”.

Ko‘rinib turibdiki, muallif qator manbalarda bayon etilgan ishonchli ma’lumotlar asosida qahramon siymosini aniq-ravshan ko‘rsatishga harakat qilmoqda. Muqaddima qismida boshlangan bu xayrli harakat “Kundalikdan sahifa”ga ulanib ketadi. E’tiborli jihati shundaki, muallif bu ulkan mavzuga 1974-yil 12-mart kuni qo‘l urganiga ishora qiladi.

Adib ushbu romanini bitishga kirishishga jazm qilishi uchun yigirma yil yo‘l bosgani haqida bejiz ta’kidlamagan, albatta. Ilk bor maktab o‘quvchiligi payti surati orqali tanigan shoh va shoir Bobur qismati haqida chuqur o‘ylay boshladi. Ko‘ngilda paydo bo‘lgan xayrli niyat yosh ko‘ngilda nihol misol ulg‘aya bordi. Ilm – ulug‘ ne’mat, ammo u axloqqa asoslanmasa, samarasi kutilgan darajada bo‘lmaydi. Tarixiy asarlar, tarixiy shaxslarni baholashda va ulardan ilhomlanishda axloq mezonlari qanchalar mavjudligi e’tiborga olinishi lozim.

Xayriddin Sultonning to “Boburiynoma” ma’rifiy romanini yozish nuqtasiga yetib kelguniga qadar o‘tgan yigirma yillik tayyorgarlik ko‘rgani haqidagi ta’kid zamirida juda katta hikmat bor. Bu ibrat maktabini adib ustozlaridan biri – O‘zbekiston xalq yozuvchisi Pirimqul Qodirov saboqlarida deb bemalol aytish mumkin. O‘tgan asr 70-yillaridan Pirimqul Qodirov bilan yaqin munosabatda bo‘lgan Xayriddin Sultonov aynan Bobur mavzusida ko‘p bora suhbatlashganlari, doim fikr almashganlari sir emas. Zero, ustoz adib Xayriddin Sultonning “Boburiynoma” ma’rifiy romanini yuksak baholagani baayni haqiqat.

Talabalik kezlaridayoq «Boburnoma»ni o‘zgacha ishtiyoq bilan mutolaa qilishga kirishgan yosh yozuvchi shunday xotirlaydi:

“Kechadan buyon uyimizning kungay tomonidagi kichkina xonada o‘ltirib «Boburnoma» o‘qir edim. Aslida qishloqqa shaharning shovqin-suronidan qochib, «Markscha-lenincha falsafa asoslari»dan sinovga tayyorlanish uchun kelganman, ammo qizil muqovali yostiqday kitob ikki kundan buyon xontaxta ustida qarovsiz yotibdi. Bilmadim, ertaga falsafa domlasiga Bobur Mirzoning Panipat jangini so‘zlab beramanmi...

«Boburnoma» ixcham-ixcham to‘rt jilddan iborat. Unga Berta Shtin ajoyib rasmlar chizgan. Ba’zi so‘zlar ma’nosiga tushunish qiyin, dam-badam lug‘atga qarashga to‘g‘ri kelayotir.

Bobur Mirzoning tavallud tarixi meni qiziqtirib qo‘ydi.

Xayolimda allaqanday aralash-quralash fikrlar charx urayapti.

Ya’niki, Bobur – tilab-tilab olingan farzand, Umarshayx Mirzo va Qutlug‘ Nigorxonim uchun Ollohning tengsiz in’omi.

Shu haqda biror nima qoralash mumkin emasmikan?..

1974-yil, 23-mart. Toshkent.

Talabalar shaharchasi. 11-yotoqxona”.

Talabalik davridayoq Bobur hayoti va ijodiga katta qiziqish bilan qaragan yosh adib ulug‘ ajdodimiz ma’rifiy olamini kashf etishga astoydil harakat qila boshladi. Mirzo Bobur tavalludi munosabati bilan kinoqissa yozishga kirishdi. Uning uchun asl manba – “Boburnoma”dan olingan shijoat samarasi edi.

O‘sha paytgacha millatimiz tarixida o‘tgan buyuk siymolar mavzusida bitilgan badiiy asarlar barmoq bilan sanalarli edi. Oybekning “Alisher Navoiy” romani yozilganiga o‘ttiz yildan oshgandi. Mirkarim Osimning tarixiy mavzudagi qissalari nashr etilganida adabiy jamoatchilik negadir sukut saqladi. O‘tmish haqida bitilgan asarlarni ommaviy tarzda tahlil qilish o‘sha mustabid tuzum davrida ancha xatarli edi... Shu o‘rinda atoqli adib Pirimqul Qodirov Mirzo Bobur haqida “Yulduzli tunlar” romanini yozgani uchun qanchalik iztirobda qolganini ham eslash kifoya.

Shu vaziyatni ko‘rib-bilib turib yana Bobur mavzusiga qo‘l urish uchun ijodkorda shunga yarasha ma’naviy kuch, matonat-u shijoat bo‘lishi zarur edi. Adib Xayriddin Sulton ijodida ana shu ma’naviy kuch samarasi – Bobur siymosiga bag‘ishlangan “Yo‘lbarsning tug‘ilishi” kinoqissasida yorqin namoyon bo‘ldi.

Oradan bir yilcha vaqt o‘tib yosh adib yana Bobur siymosini yaratish ishtiyoqida “Oy botgan pallada” hikoyasini yozdi. Boburning Parkentda o‘tgan kunlarini nasrda yuksak mahorat bilan tasvirlashga erishdi. Zero, birinchi ishi – kinoqissaga urunishda o‘n to‘qqiz yoshda bo‘lishiga qaramay, chaqaloq Boburdan adib o‘zini ancha katta yoshdagi kabi his qilgani sezilib turardi. Ikkinchi urunishda esa o‘ziga tengdosh shoh va shoir yigitni tasvirlash bir muncha maroqli kechgan va yozish sur’ati tezlashgan.

Bu tarixiy hikoya 1976-yili “Guliston” jurnali tahririyatiga katta hayajon bilan taqdim etildi. Bu haqda adib shunday xotirlaydi:

“...Bu gulistonning bog‘bonlari g‘aroyib insonlar edi.

Ularning sardori – bosh muharriri o‘zbek adabiyotining klassigi Asqad Muxtor edi. Ulug‘ inson, ulug‘ adib, shafqatli murabbiy – u zoti sharif sha’niga mening ojiz bisotimdan munosib so‘z topilmaydi.

Faqat shuni ilova qilmoqni joiz bilamanki, Asqad Muxtor – adabiyot mohiyatini to‘g‘ri anglagan va adabiyot xususida fikr almashmoq mumkin bo‘lgan juda kam sonli adiblar sirasiga kirardi”.

Mazkur hikoyani ko‘rsatib olish uchun yosh adib o‘sha paytlari bir necha qissa va romanlari bilan o‘zbek nasrchiligida yangi ovozga aylangan adib Pirimqul Qodirov bilan shaxsan tanishishga muvaffaq bo‘ldi. Buning boisi Pirimqul Qodirov o‘sha kezlarda “Yulduzli tunlar” romanini yozib tugatgan, Yozuvchilar uyushmasidagi muhokamalarida yuksak baho olgan, ammo qandaydir qora kuchlar olti yildan beri bu romanni matbuotda e’lon qilinishi va kitob holida nashr etilishiga qarshilik qilib turardi. Nihoyat, 1978-yili “Yulduzli tunlar” romani “Sharq yulduzi”da, 1979 yilning boshida “Oy to‘lgan pallada” hikoyasi “Guliston” jurnalida bosilib chiqdi. Shamsiy yilning Navro‘zi har ikki asarga xayrlik keldi!

«Oy botgan pallada»ni «Yoshlik» almanaxi ko‘chirib bosdi.

O‘tgan yillar davomida adib “Boburiynoma”ni davom ettirib, «Saodat sohili», «Panoh» degan hikoyalar, «Mardona kitob», «Realistik tasvirning mumtoz namunasi» degan maqolalarini yozdi.

Ana shundan keyin to yurtimiz mustaqillikka erishgunicha adib Bobur siymosiga murojaat etib turgan. Yosh adibning Bobur mavzusidagi hikoyalari ko‘psonli kitobxonlarda katta qiziqish uyg‘otdi. Afsuski, o‘sha davrlarda respublika rahbari, atoqli adib Sharof Rashidov vafotidan keyin o‘zlarining yovuz niyatlarini yashirib kelgan “vulgar sotsiolog”lar oshkora hujumga o‘tishdi. Navro‘zni “diniy bayram” deya ta’qiqladilar, Boburga yana “zolim va bosqinchi shoh” tamg‘asi urildi...

1989-yil kuz oylarida O‘zbekiston respublikasi rahbarligiga Islom Karimovning kelishi munosabati bilan Navro‘z bayrami tiklandi. 1990 yili O‘zbekistonda ilk Navro‘z bayrami O‘zbekiston Fanlar akademiyasining akademigi Oybek domla uy-muzeyida bir kecha-kunduz nishonlanib, ochiq eshiklar kuni o‘tkazildi.

Bundan olti yil burun tasvirga olingan “Yulduzli tunlar” teleseriali televizorda qayta namoyish etila boshlandi.

Xayriddin Sultonning qator badia va hikoyalarida tasvirlangan Bobur siymosi ham salmoqli asar – “Boburiynoma” ma’rifiy romani sifatida taqdim etilgani adabiyotimiz va ma’naviy hayotimizda muhim voqelikka aylanib ketdi. O‘z nomi bilan bu ma’rifiy romanni o‘ziga xos ma’rifat sarchashmasi, desak ayni haqiqatni aytgan bo‘lamiz.

Adabiyotlar

Асрлар ичра порлаган сиймо. 1989. Заҳириддин Муҳаммад Бобур таваллудига 540 йил. Тўплам. Андижон нашриёт-матбаа.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1989. Бобурнома. Т.: Юлдузча.

Султонов Хайриддин. 1997. Бобурийнома. Т.: “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни.

Султонов Хайриддин. 2019. *Бобурийнома.* Т.: Маънавият.

Умиров Сайди. «*Бобурнома» ва «Бобурийнома».* «Ўзбекистон овози» газетасининг 2004 йил 14 февраль.

Холбоева Гулноза. *Маърифатнинг бадиий талқини.* «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси 2004 йил, 25 июнь.

Шермуҳамедов Пирмат. *Ҳаётнинг ранг-баранг эртаклари.* «Тошкент оқшоми» газетаси 1980 йил 15 апрель.

BOBUR MIRZO SHAXSIYATI VA IJODI JADIDLAR NIGOHIDA

Karimova Yulduz Akulovna*

Annotatsiya

Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning shaxs va ijodkor sifatida jadidlar tomonidan talqin etilishi hamda ulug‘ shoir ijodining tadqiq qilinishidagi o‘ziga xos xususiyatlarni o‘rganishga bag‘ishlangan. Bu borada Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Cho‘lpon va Abdulla Qodiriy talqinlari asos qilib olingan.

Kalit so‘zlar: *jadid, lirika, safarnoma, roman, talqin, tadqiq.*

* * Filologiya fanlari nomzodi, dots., Abdulla Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti, yulduzkarimova1965@gmail.com

BABUR MIRZA'S PERSONALITY AND CREATION IN THE VIEWPOINT OF THE MODERN

Annotation

This article is dedicated to the study of Zahir ad-Din Muhammad Babur as a person and creator by the moderns and the study of the unique features of the work of the great poet. In this regard, the interpretations of Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Chulpan and Abdulla Kadiri are taken as a basis.

Key words: *jadid, lyric, travelogue, novel, interpretation, research.*

Adabiyotshunos olim, O‘zbekiston Qahramoni Ibrohim G‘afurov o‘tgan XX asrning boshlarida bo‘y ko‘rsatgan, tez fursatda qad rostlagan taraqqiyot jarayonini millatning billurlanishi [G‘afurov 2008, 9], shaffoflanishi deb ataydi.

Billurlanish, shaffoflanishning g‘oyat keng jabhada kechayotgan bir paytda, shu kechim boshida turgan jadidlardan davr ham bilimda, ham faoliyatda qomusiylikni talab etdi. Shu ma’noda XX asr o‘zbek adabiyotshunosligining tamal toshini qo‘ygan, folklorshunoslik, matnshunoslik, manbashunoslik, klassik adabiyot, adabiyot nazariyasi, aruzshunoslik ilmi taraqqiyotini boshlab bergan, ularning rivojiga salmoqli hissa qo‘shganlar ham jadid ijodkorlari bo‘ldi. Ayniqsa, sho‘ro davri mafkurasi millatlarning mumtoz madaniy merosiga qatli om siyosatini qo‘llab turgan bir paytda mumtoz adabiy siymolarimizning ijod yo‘lini yoritish, ularning adabiy merosini badiiy-estetik mohiyatini asoslab beruvchi tadqiqotlar yaratish, buyuk ijodkorlarning adabiyotdagi o‘rnini belgilab berish juda katta ma’naviy jasorat talab qilar edi. Jadid ijodkorlar: Fitrat, Qodiriy, Cho‘lponlar millatimizning billurlangan ma’rifatini mana shunday katta bir ma’naviy jasorat bilan yuzaga chiqardilar, targ‘ib qildilar.

Ushbu maqolada biz jadid ma’rifatparvarlarining Bobur Mirzo ijodi va shaxsiyatiga munosabati haqida fikr yuritmoqchimiz.

Fitrat Bobur Mirzo adabiy merosiga ko‘p va xo‘b murojaat qilgan jadid ijodkorlaridan.

Butun jahon mutafakkirlari yakdil e’tirof etganlaridek, Boburning yorqin, jozibador shaxsi “ulug‘ aql, metinday mustahkam iroda, nihoyatda o‘tkir va munavvar farosat sohibi” (I. Haqqul) ekanligi nafaqat badiiy-estetik, balki adabiy-estetik tafakkur namunalarida, shuningdek, adabiyotshunoslarimizning ilmiy tadqiqotlarida, sof ilmiy soha bo‘lgan bobur shunoslik va “boburiynoma- shunoslik”da ham yaqqol ko‘zga tashlanadi.

O‘zbek tilshunosligi, zamonaviy adabiyotshunosligi va matnshunosligining tamal toshlarini qo‘ygan Abdurauf Fitrat, e’tirof etish kerakki, ma’lum bir ma’noda bobur shunoslikka ham ilk so‘qmoq ochdi. Fitratshunos olimlarimizning ta’kidlashicha, “Fitratning o‘ndan ortiq ilmiy asar va qo‘llanmalarida Bobur tilga olinadi. Uning “Adabiyot qoidalari. Adabiyot muallimlari ham havaslilari uchun qo‘llanma” (1926-y.) darsligida Bobur va uning ijodi haqida yangi davr o‘zbek adabiyotshunosligida birinchi bo‘lib ma’lumot berilgan “O‘zbek adabiyoti namunalari” (1-jild, 1928-y.) majmuasida “Boburnoma”ning Hindiston qismini tabdil etib, O‘zbekistonda ilk marta nashr qilgan, “Adabiyot qoidalari” kitobida eng ko‘p misol Navoiy va Bobur ijodidan keltiriladi. “Aruz haqida” (1935-y.) risolasida turkiy aruzning xususiyatlarini tushuntirar ekan, Fitrat Boburning ham aruz nazariyotchisi, ham aruzning go‘zal vaznlarida she’r bita olgan hassos shoir ekanini ko‘rsatgan. “O‘zbek klassik musiqasi va uning tarixi” (1927-

y.) asarida Navoiyning mohir musannif (bastakor) bo‘lganini Boburning shahodati bilan bayon qilgan” [Bobur ensiklopediyasi 2014, 15].

Haqiqatan ham, Fitratning ilmiy maqolalari, nazariy qo‘llanmalarida muallifning Bobur Mirzo (Bir-ikki o‘rinni istisno qilsak, aksariyat Fitratning buyuk ajdodimizga islomiy ehtiromini baland tutgani holda nomini “Bobur Mirzo” deya qayd etganining guvohi bo‘lamiz, ibrat olsak arzirli jihat [X. Sulton 1997, 385-386]) ijodiga, shaxsiga ayricha ixlos, ishonch, o‘rni bilan o‘ta talabchan munosabatda bo‘lgani holda “ko‘p va xo‘b” murojaat qilganini ko‘rishimiz mumkin.

Yaqin tarixda, ayniqsa, Fitratlar ijod qilgan o‘tgan asrning 20–30-yillarida adabiyot tarixiga biryoqlama qarash tendensiyasi avj olgan, milliy mumtoz adabiyotimiz davrning siyosiy-mafkuraviy zug‘umlari bois o‘z badiiy-estetik mohiyatiga mos talqin etilishi qiyin bo‘lib qolgan paytlarda tadqiqotchidan xolislik va ilmiy prinsipiallik pozitsiyasida tura olish jasorati talab qilinar edi. Garchi bu juda qimmatga tushgan bo‘lsa ham Fitrat ilmda mumtoz adabiyotimizga, xususan, Navoiy va Bobur Mirzoga borar yo‘llarimizni ochdi. Sirasini aytganda, navoiyshunoslik va bobur shunoslik o‘zanlarini to‘g‘ri belgiladi.

“Adabiyot – fikr, tuyg‘ularimizdag‘i to‘lqinlarni so‘zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to‘lqinlarni yaratmoqdir” [Fitrat 2006, 13] tamoyilida sobit turgan Fitrat adabiyotimizning mumtoz namunalarini sof badiiy-estetik yaratiq sifatida o‘rganar ekan, hamma vaqt ijodkor dunyoqarashiga, islom va tasavvuf falsafasiga, asarning til xususiyatiga, badiiy uslubga, yaratiqning latofati, jozibadorligini ta’minlagan, kitobxonning qalbini zavqqa to‘ldirgan nuqtalarga talabchan, san’atkorona nigohini qaratadi. Va mana shu talabchan, san’atkorona nigohda Bobur Mirzo shaxsi va iste’dodi o‘zining munosib bahosini olib boraveradi.

Fitrat “Adabiyot qoidalari”da adabiy asarlarni uch turga: rivoya-epos, tomosha va lirikaga bo‘lib ko‘rsatar ekan, lirika atamasining oldiga “yurakchilik” so‘zini ham qo‘shib, bu turni yurakchilik-lirika shaklida ko‘rsatadi va “Yurakchilik-lirika” she’rlarida eng katta ro‘lni ohanglar, xayollar, to‘lqinlar, tuyg‘ular o‘ynaydirlar”, – deydi. Shu joyda Fitrat fikrini davom ettirib deydi: “Bizda burung‘ilardan Navoyi, Boyqaro, Bobur, Lutfiy, Mashrab kabilarni “lirizm”ning eng katta kishilari sanaydirlar. Ularning g‘azallari “yurakchilik-lirika” she’rlarining eng go‘zal namunalaridir” [Fitrat 2006, 79].

“Adabiyot qoidalari”da uslubda uyg‘unlik masalasini yoritishda Fitrat aynan Bobur Mirzoning yurakchilik-lirikasidan:

Ko‘ngli tilagan murodg‘a yetsa kishi,
Yo barcha murodlarni tark etsa kishi,
Bu iki ish muyassar o‘lmasa olamda,
Boshini olib bir sorig‘a ketsa kishi [Fitrat 2006, 49]

ruboiysini keltiradi. Garchi bu ruboiy bizga ilgaridan tanish bo‘lsa-da, Fitrat nigohi bilan undagi “katta hayot haqiqatini jonli shaklda ifodalash san’atini” (I.Haqqul) yuksak darajada egallagan Bobur Mirzoning yorqin iste’dodini qayta kashf etgandek bo‘lamiz. Ko‘rib turganimizdek, aql va mantiq, ko‘ngil va tuyg‘u uyg‘unligi o‘z navbatida badiiy ifodada ham izchillikni yuzaga chiqargan, Bobur Mirzo “keraklikdan ortuq gaplar tizimi”ga yo‘l qo‘ymagan.

“Fikrning ifodasi uchun kerakligidan ortuq gaplar tizimiga” yo‘l qo‘ymaslik – Bobur Mirzoning tanqidiy qarashlaridagi o‘zak masala. Uzoqqa bormay Bobur Mirzoning o‘g‘li Humoyunga bergan tanbehini eslaylik: “Takalluf qilay deysen, ul

jihattin mug‘laq bo‘ladur. Bundan nari betakalluf va ravshan va pok alfoz bila biti: ham sanga tashvish ozroq bo‘lur va ham o‘qug‘uchig‘a” [Bobur 1989, 321].

Yoki yana bir misol: “Boburnoma”da 1505-1506-yil voqealar bayonida shoir Sayfiy Buxoriyning fors tilida yozgan aruz risolasi haqida: “Bisyor kamsuxandur, bir hisob bila asru pursuxandur. Kamsuxan bu ma’ni bilakim, keraklik nimalarni bitimaydur. Pursuxan bu ma’ni bilakim, ravshan va zohir kalimalarni nuqta va e’robig‘acha bitibtur” [Bobur, 1989, 162], – degan so‘zlarida ham xoh badiiy, xoh ilmiy til bo‘lsin, asar tili maqsad ifodasiga aniq xizmat qilishi, pishiq, puxta, tanlangan va taroshlangan bo‘lishi kerak ma’nosidagi Bobur Mirzoning talabi ko‘zga tashlanadi.

Fitrat ma’lum bir adabiy davrga, individual ijodkorga, “Hatto, yana bir oz chuqurroq borib, bir kishining sochim (nasr) – tizim (nazm) yozg‘anida ham uslubning o‘zgarib qolganini ko‘ramiz”, – deydi. Fikrini isbotlash maqsadida bir necha ijodkorlar qatori Bobur Mirzoning tizim asarlaridan “Dahrning men ko‘rmagan javru jafosi qoldimu?..” deb boshlanuvchi g‘azalini, sochim asarlaridan esa “Boburnoma”dan misol keltiradi: “Yana Husayn Udiy edi. Udni mazaliq cholib, mazaliq narsalar aytur edi. Udning torini iki qilib bir cholibdur. Aybi bu ediki, bisyor noz ila cholur edi. Shayboniyxon bir navbat soz buyurur. Takalluf qilib ham yomon-yomon cholur: ham sozini kelturmay yaramas soz keltirur. Shayboniy fahmlar. Buyururkim: suhbatda o‘q-g‘alaba “gardani” urar. Shayboniyxonning olamda bir yaxshi ishikim bor, budur...” [Bobur 1989, 21].

Kitobxon keltirilgan parchaga qarab, XV-XVI asrda yaratilgan nasriy asarlarga xos bo‘lgan jimjimadorlikdan farqli “Boburnoma” sodda, ravon, barcha zamonlar o‘quvchisi uchun tushunarli uslubda yozilganligiga guvoh bo‘ladi. Shu bilan birga Fitrat “Boburnoma”dek katta bir asar ichidan g‘oyatda muvaffaqiyatli tanlab olgan misoli orqali ham Bobur Mirzoning yorqin, rostgo‘y shaxsi, shuningdek, Bobur Mirzoning o‘zini ham aynan mana shu uslub masalasiga qarashlari bilan ham tanishtiradi.

Bobur Mirzo yuqorida guvohi bo‘lganimizdek, so‘z bitishda ortiqcha takalluflar, ezmalik, jimjimalarga berilmaslik tarafdori. Uning bu qarashlari aynan san’at sohasiga ham tegishli. Mirzo Boburning fikricha, kuy chalishda sozandaning ortiqcha takalluf, nag‘ma, yarashiqsiz qiliqlar, noo‘rin zamzamalarga yo‘l qo‘yishi uning uslubining rasvoligidan darak beradi. Ijro uslubidagi bu qusur esa sozandaning kamolidan ko‘ra zavoliga xizmat qiladi, san’at va san’at ahlidan insonlarning mehrini sovutadi. Bundaylarga esa Bobur Mirzo murosasiz. Yomon ijro uchun Husayn Udiyni jazolagan Shayboniyxon bilan Bobur Mirzo garchi dushmanlik maqomida bo‘lsa ham uning bu ishini ma’qullaydi. Ammo shu ma’qullashda ikkita daqiq nuqta borki, buni zarofatli Fitrat, albatta, hisobga olgan bo‘lishi kerak, qaysiki shu nuqtalarda Bobur Mirzo shaxsi yanada yorqinlashadi.

Bu nuqtalardan birida “Shayboniyxon fahmlar”, ya’ni Bobur Mirzo tarafidan Shayboniyxonning fahmi, didi, ta’bi, sezgirligi e’tirof etilgan. Ikkinchisi esa Bobur Mirzo qarashlarida san’at, adabiyot shunchalar daxlsiz, pokiza joyki, uni har qanday udiylarning oyoqosti qilishga haqqi yo‘q. San’atni xor qilgan Udiy o‘z joyida, adolatli jazolanadi. Faqat bu adolatni Bobur Mirzoning dushmani Shayboniyxon amalga oshirdi. Garchi bu ishning amalga oshmog‘i dushman tomonidan qaror topgan esa-da uning nomi Adolat! Bobur Mirzo esa o‘z tabiatiga ko‘ra adolatli ishni qo‘llab-quvvatlashi lozim. Ana shunda “Boburnoma” muallifi boburona lutfni ishga soladi va e’tirof ham Bobur Mirzo nuqtayi nazariga, pozitsiyasiga mos: “Shayboniyxonning

olamda bir yaxshi ishikim bor, budir...". E'tirof zaminidagi nozik qochirim Mirzo Boburning tadbirliligini ko'rsatadi.

Ko'rib turganimizdek, "...adabiyot ham san'at dunyosida teran bir qarash egasi bo'lgan mashhur Bobur Mirzo" shaxsiyati Fitrat talqinida yanada to'lishadi, joziba kasb etadi. Fitratning qarashlarida Bobur Mirzo tiynatidagi uning ham insoniy, ham ijodiy manerasiga taalluqli bo'lgan muxtasarlik, mukammallik xislatlari yanada ravshanroq ko'rinadi.

Cho'lpon adabiy merosida aynan Bobur Mirzo ijodi bilan bog'liq maxsus tadqiqotlar uchramaydi. Ammo Cho'lpon ijodiga tegishli bir-ikki o'rinlarda adibning Bobur Mirzo lirikasiga nisbatan ham uning "Boburnoma"siga iliq munosabati yarq etib ko'rinadi.

Cho'lponning 1924-yil bahorida Andijon–O'sh–Jalolobod yo'nalishi bo'yicha qilgan sayohati natijasi o'laroq yaratilgan "Vayronalar orasidan" safarnomasida Bobur Mirzo va "Boburnoma" tilga olinadi.

Fuqarolar urushi, undan keyingi xo'jasizliklar natijasida vayron bo'lib yotgan O'shning valangor ahvolidan iztirobga tushgan Cho'lpon o'quvchi nigohini "Boburnoma" sarhadlarida boburona ta'rifdan yanada chiroy ochgan O'shning XVI asrdagi ko'rkam qiyofasiga qaratadi va afsus bilan deydi: "...hozirgi O'sh Bobur aytgan... iqlim va havoga ega bo'lsa ham, o'zining bu kungi buzg'un va xaroba holi bilan 10 yil burung'i O'sh ham emasdur" [A. Cho'lpon].

Cho'lpon bu o'rinda sho'rolar davridagi buzilgan o'lka qiyofasini bir O'sh misolida temuriylar davridagi obodonchilik, ma'murchilikka qiyosan tasvirlar ekan, o'zbek xalqi tarixi, millatimiz kechmishi va buguni "Boburnoma" va uning muallifi taqdiri, tarixi bilan nechog'lik tutashligini ham asoslagandek bo'ladi.

"Cho'lpon munaqqid sifatida, birinchi navbatda, adabiyot va san'atning amaliy masalalari bilan shug'ullangan. ...adabiyotni o'z davrining ilg'or g'oyalari bilan boyitishga, Sharq va G'arbning bebaho tajribasini yangi o'zbek adabiyotiga olib kirishga harakat qilgan" [Sharafiddinov 2004, 73].

Adib o'zining aynan ana shu pozitsiyasidan kelib chiqib "Ulug' hindiy" maqolasida bir qator o'zbek namoyandalarining ijodiy uslublarini nazarda tutib: "Navoiy, Lutfiy, Boyqaro, Mashrab, bir xil, bir xil, bir xil. Ko'ngil boshqa narsa – yangilik qidiradir" [Cho'lpon 1994, 57], – deydi.

Guvohi bo'lganimizdek, sanalgan nomlar ichida Bobur Mirzo yo'q. Aslida, ana shu yo'qlikning o'zida Cho'lponning Bobur Mirzo ijodiga ayricha munosabati ko'zga tashlanadi. Chunki Cho'lpondek nuktadon munaqqid Bobur Mirzoning dadil fikriy kashfiyotlarini, mumtoz she'riyatga kiritgan tarjimayi hollik xususiyatini, asarlaridagi vatanparvarlik, yurt sog'inchi tuyg'ularining teranligini, ruboiy janrida o'z shaxsiy uslubini namoyish eta olganligini, eng muhimi, sohir soddalik va xalqchil talqin bilan "mumtoz milliy lirikamizga yangi to'n kiygizganini" tan olmasligi mumkin emas edi.

Abdulla Qodiriy zarofatli qalb egasi sifatida "Boburnoma"da muallif "...kuzatgan, bilgan, yoqlagan yoki inkor aylagan voqea-hodisa va ma'lumotlarning aytarli barchasi eng avvalo, Boburning kimligi, insoniy mohiyatining tub zamini va ildizlari nimalarga asoslanganligini chuqur anglashga xizmat qilishini" [I.Haqqul 2007, 319] tushunib yetgan. Shuning uchun ham u to savdo ishlariga o'tgunga qadar, o'z davrida Toshkentning eng old ta'lim dargohlarida bo'lgan Beglarbegi madrasasining peshqadam tolibi bo'lgan Otabek qo'liga "Boburnoma"ni tutqazishni loyiq ko'radi.

“O‘tkan kunlar” romanining “Majburiyat” bobida “Kechlik oshni o‘tkazgach, Hasanali o‘z hujrasidan kiyinib chiqdi-da, Otabek yonig‘a kirdi. Otabek “Boburnoma” mutolaasi bilan mashg‘ul edi” [A.Qodiriy 2014, 31] degan g‘oyatda muvaffaqiyatli badiiy topilmada XVI asr siyosiy girdoblari ichida birda cho‘kib, birda qalqib borayotgan Bobur Mirzo ruhiy kechinmalari, orzu-umidlari, iztirobu armonlari bilan yaqin xonliklar davrining eng kir va qorong‘i kunlarida millati, yurti, o‘z muhabbati uchun mardonavor yo‘l qidirayotgan Otabek ruhoniyati o‘rtasida o‘xshashlik ko‘zga yaqqol tashlanadi. Go‘yo Qodiriy “Boburnoma” shu’lasi bilan Otabek shaxsiyatining barcha qirralarini yoritadi, uning insoniy mohiyatini kitobxonga muxtasar, ayni paytda, mo‘tabar qilib yetkazadi. Bu esa Qodiriyning “Boburnoma”dek buyuk yaratiqqa va uning muallifiga insoniy va ijodiy e’tiqodidan darak beradi.

Nafaqat yurtimiz olimlarining izlanishlari, fidoyi mehnatlari, balki chet ellik bobur shunos olimlarning sa’y-harakatlari bilan bugungi kunda bobur shunoslik va boburnomashunoslik kabi ilm tarmoqlari rivojlanmoqda. Ayniqsa, Bobur nomidagi xalqaro ekspeditsiyaning tashabbusi, qizg‘in faoliyati natijasida bu tarmoqlarning o‘rganish, tadqiqot obyektlari ham kengaymoqda.

Mana shu xayrli, ko‘p yillik izlanishlar, o‘rganishlar silsilasida jadid ijodkorlarining e’tirof etgulik ulushlari borligini unutmasligimiz – ularning xotiralari oldidagi ham insoniy, ham ilmiy burchimiz.

Adabiyotlar

Abdulla Cho‘lpon. *Vayronalar orasidan.* https://ziyouz.uz/matbuot/jadid-matbuoti/abdulhamid-cholpon-vayronalar-orasidan-1924

Abduaruf Fitrat. 2006. *Adabiyot qoidalari.* Tanlangan asarlar. IV jild. Toshkent: Ma’naviyat.

Abdulla Qodiriy. 2014. *Tanlangan asarlar.* Toshkent: Sharq.

Cho‘lpon. 1994. *Adabiyot nadur?* (Adabiy-tanqidiy maqolalar). Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

G‘afurov I. 2008. *Mangu latofat.* Toshkent: Sharq.

Haqqul I. 2007. *Taqdir va tafakkur.* Toshkent: Sharq.

Sharafiddinov O. 2004. *Ijodni anglash baxti.* Toshkent: Sharq.

Sulton X. 1997. *Boburiynoma.* Toshkent: Sharq.

Bobur Z. M. 1989. *Boburnoma.* Toshkent: Yulduzcha.

Zahiriddin Muhammad Bobur ensiklopediyasi. 2014. Toshkent: Sharq.

BABÜRNÂME ESASINDA YAZILMIŞ ÖZBEK TARİHÎ HİKAYELERİ

Sabohat BOZOROVA*

ÖZ

Bağımsızlığa kavuştuktan sonra Özbekistan'da sosyal, politik, manevî hayattaki olayları tekrar inceleme ve değerlendirme süreci başladı. Edebî düşünceler, ölçütler edebiyat yenilendi, değişti, tarihi gerçek bir şekilde eserlere yansıtma imkanı sağlandı. Edebiyatın ifade şekillerinde, sosyal-estetik işlevinde önemli değişimler meydana geldi. Bağımsızlık dönemi Özbek edebiyatındaki bu değişimler küçük bir tür olan

* Ali Şir Nevaî Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Öğretim Görevlisi, sabohatbozorova@gmail.com.

hikayeciliğe de yansıdı. Şekil ve anlamdaki değişim hikayeciliğimizin edebî inkişafına hizmet etti. Tarihî konulardaki hikayelerde Sovyet dönemi Özbek edebiyatında tasvir edilmesi tehlikeli olan özgürlük, millî mücadele, sömürgecilere nefret, iman ve inanç millî kahramanların özgü faziletleri olarak betimlendi. Tarihi anlamak varlığı manalandırmaktır. Tarihi en dürüst bir şekilde yansıtan Babürnâme, Babür İmparatorluğu'nun kurucusu ve ilk hükümdarı, hayatta inanılmaz başarılara imza atan cesur komutan, ünlü yazar Babür tarafından kaleme alınan hatırat kimseyi etkisiz bırakmıyor. Özbek yazarları da Babürnâme'den esinlenerek güzel eserler ortaya koydular. Bu çalışmada Babürnâme'deki kayıtlar esasında ortaya çıkan Özbek tarihî hikayeleri incelenmektedir.

Anahtar kelimeler*: Özbek edebıyatı, Babür, Babürnâme, bağımsızlık, tarihî hikaye.*

UZBEK HISTORICAL NARRATIVES INSPIRED BY THE "BABURNAMA"

Abstract

Uzbekistan's journey toward independence prompted a profound reevaluation of its social, political, and spiritual landscape. This era witnessed a redefinition of literary concepts and criteria, leading to a more precise portrayal of history in literary works. Notably, these changes also influenced the storytelling genre, catalyzing its evolution. During this transformation, themes of freedom, national liberation, resistance against colonialism, and unwavering faith emerged as central narratives, previously considered too risky to explore in Uzbek literature. Instead, they became emblematic of national heroism. Understanding history became synonymous with self-awareness, with "Baburnama" by Babur, the founder of the Babur dynasty, serving as a faithful historical account. Inspired by "Boburnoma" Uzbek writers crafted unique narratives that continue to captivate readers. This study explores Uzbek historical narratives, drawing from the rich records within "Boburnoma".

Key words: *Uzbek literature, Babur, "Baburnama", independence, historical story.*

Babür Şah; bir lider olarak zihnî alt yapısında mütekâbiliyet yer alan, öngörülere sahip olan, istişareye ehemmiyet kesbeden, tedbirli bir lider olarak durum tespiti yapabilen ve içinde bulunulan anı okuyabilme yeteneğine sahip, mesuliyetinin farkında olan, her ne olursa olsun sabır ve itidalini koruyan, tahammül etmesini bilen, vakıaları mülahaza ederek aklı kılavuz edinen ve işini zamanında yapan ve uygun zamanı kollayarak konjonktürel gelişmeler kaynaklı fırsatları değerlendiren, iltimasa yer vermeyen ve herkese hakkıyla riayet eden, mükâfatlandırmayı bildiği kadar cezalandırmasını da bilen, mutabakatlarına sonuna değin mutabık kalan, tevazu sahibi mütevazı bir lider olarak fedakârlık, cömertlik, hüsn-i zan, ılımlılık gibi insanî erdemlerin, şahsında karar bulduğu bir Türk-İslâm hükümdarı olmuştur [Koç 2021, 60]. Babür'ün meşakkatli hayatı insanları her zaman ilgilendirmiştir. Özbek edebiyatında bağımsızlıktan önce de Babür hakkında eserler yazılmıştır. Ünlü yazar Pirimkul Kadirov'un Yıldızlı Geceler (Yulduzli tunlar)

romanında, Hayriddin Sultanov'un Ay Battığı Zaman (Oy botgan pallada), Nokta (Nuqta)* hikayelerinde Babür karakterini görmekteyiz.

Bağımsızlık dönemi Özbek edebiyatının padişah ve şair Babür'ün şahsiyeti ve faaliyetini konu edinen hikayeleri olaylar, karakterler, dil ve üslup yönünden ilgi çekicidir. Pirimkul Kadirov'un Mertlik (Mardlik), Urfan Atacan'ın Babür ve Behzad (Bobur va Behzod), Fitne (Fitna), Memurcan Uzakov'un Babür'ü Özleyerek (Boburni sog'inib), Emine Tacibayeva'nin Gizli Rüya (Sirli tush) hikayelerinde Babür'ün insanlar için örnek olabilecek faziletleri tasvir edildi.

Hayriddin Sultanov'un Ay Battığı Zaman hikayesi Babürname'yi temel alarak yazılmış ilk tarihî hikayedir. 1977 yılında bunun gibi bir eseri ortaya koymak büyük bir manevî cesaretti. Çünkü bu dönemde padişahlar hakkında eser yazmak geçmişin hasretini çekmek ve eski kahramanları idealize etmek olarak değerlendirilir, halkın millî şuurunu uyandırması mümkün olan eserin ve yazarının kısmeti tehlikeli olabilirdi. Hikayede Babür'ün delikanlılık dönemi tasvir edilmektedir. Babürname'de 1501-1502 yıllarındaki olaylardan söz edilirken Piskent'te de bulundukları kaydedilmektedir. Burada Babür çok sevdiği arkadaşı Noyan Kökeldaş'ı kaybeder [Бобурнома 1989, 88]. Babür'ün olayın detayları hakkındaki kayıtları hikaye yazarının hayal gücüyle zenginleştirilmiş bir şekilde tasvir edilmektedir. Babürnâme'deki bilgiler hikayede Noyan ve Babür'ün diyaloğu şeklinde ifade edilmektedir. Bu diyaloğu okumakla Mümin'i tanıyoruz, Noyan'ın Piskent'te kalma nedenini anlıyoruz [O'HA 1997, 205].

Yazar hikayede Babür'ün iyi ve kötü günlerini anmaktadır. Bu anılar monolog şeklinde ifade edilmekte ve yazarın planladığı gibi duyguların daha etkili betimlenmesine hizmet etmektedir. Babür'ün Ali Şir Nevaî hakkındaki düşünceleri, Şeybanî Han ile çatışması ile ilgili anıları, Semerkant ablukası, Sultan Hüseyin Mirza'nın Babür'e değil, Şeybanî Han'a elçi göndermesi, Ali Dost, Kanber Ali, Muhammed Dost hakkındaki fikirleri, Muhammed Hüseyin Mirza'nın vaad edilmiş Oratepe'yi vermemesi gibi tarihî gerçekler de Babürnâme'ye uygun olarak tasvir edilmektedir.

Ay Battığı Zaman hikayesinde Babürnâme'deki yine bir olay betimlenmektedir. *... Ben köyün muhtarının evine indim. Altmış yetmiş yaşlarında bir adamdı. Fakat annesi henüz hayatta idi. Çok yaşlı bir kadındı. Yüz on bir yaşına basmıştı. Timur Bey Hindistan'a girdiği zaman bu kadının akrabasından biri o sefere iştirak etmiş, onları hatırlatır ve anlatırdı... Torununun torunlarından biri yirmi beş yirmi altı yaşlarında ve simsiyah sakallı bir delikanlı idi...* diye yazıyor Babür [Vekayi 1987, I:101]. Bu bilgilere göre Hayriddin Sultanov tarihi "canlandırır": Babür'ün tasvir ettiği simsiyah sakallı delikanlıya Abdülkerim adını verir, benzi sararmış ihtiyar kadının yüz on altı yaşta olduğunu belirtir. İhtiyar kadını gözleri kapalı, yaşlı olarak tasvir eder ve Babür'ün dilinden Babürnâme'deki itirafları verir. Yazara göre yirmi üç senedir ihtiyar kadının gözleri görmez olmuş, dokuz çocuğu da ölmüştür. Kadın Amir Timur'un ordusunda savaşmış ve ölmüş ağabeyi Melik Ubeydullah'ı henüz unutmamıştır. Görüyoruz ki Hayriddin Sultanov Babür'ün verdiği bilgilerden ustalıkla istifade etmiştir. İhtiyar kadının Timur dönemi hakkındaki hikayesi sona ermeden kapının çalınması, Ahmet Kasım tarafından Noyan Kökaldaş'ın ölümü haberinin verilmesini betimleyen bölüm hikayenin önemli bir noktasıdır. Babürnâme'deki detaylar hikayede Babür ve Ahmet

* Bu hikaye tarafımızdan Türkiye Türkçesine çevrilmiştir: Nokta. Öykü.– İstanbul: Hece Öykü Yayınları, 2005, №7, s.27 -34.

Kasım'ın diyaloğu şeklinde ifade edilir. Babür'ün *...Bana bu garip tesir yaptı. Az adamın ölümünden böyle müteessir olmuşumdur. Bir hafta on gün kadar hep ağladım.* [Vekayi 1987, I:103] cümleleri Hayriddin Sultanov'un kalemiyle daha da etkili olmuştur.

Hayriddin Sultanov hikayede doğa tasvirine ayrıca önem verir. Noyan'ın vefatından önce *bütün gece durmadan yağan yağmur gündüz de ara vermedi. Gökyüzünü örten kara bulutlar öfkeyle hareket eder, yağmur yağıyordu* [O'HA 1997, 204]. Burada kara bulutlar tehlikenin sembolüdür. Sakin geçmiş günde ise *öğleden sonra hava açıldı. Parçalı bulutlar arasından güneş mahcup olmuşcasına gülümseyerek baktı* [O'HA 1997, 206]. Akşama doğru *...lacivert gökyüzünün Sokak kenti üzerindeki kenarında gökkuşağı türlü renklerle akşamı feyizlendirdi. Vücudu titreten rüzgâr esti* [O'HA 1997, 211]. O gün güneşin kırmızımsı renkte battığı, bayırın kararmış tarzda göründüğü, rüzgârın kararsızca estiği betimlenir. [O'HA 1997, 209]. Tam bu sırada Noyan'ın kanı dökülmüş, namussuz Mümin'in kötü niyeti gerçekleşmişti. Bir başka günün tasvirinde yine yağmur, fırtına, şimşek görülmektedir. Çünkü hikayede Noyan'ın ölümü haberi yaklaşmaktaydı. Ahmet Kasım tarafından Noyan'ın ölüm haberi verildiği zaman gök gürler. Bu Babür'ün kalbindeki feryatların yankısı gibidir sanki. Arkta bulanık suyun akması sadece doğadaki huzursuzluğun değil, Babür'ün altüst olmuş hayatı, elem ve keder dolu kalbindeki rahatsızlığın da ifadesiydi. Taşkent'ten yardım haberi ulaşınca doğa sakinleşir. Ay batar. Ayın batması güneşe yer vermesidir. Bu karanlık ve aydınlığın yer değiştirmesi demektir. Bu değişme Babür için düzenli bir yaşamın başlaması, güzel günler umudunu sembolize etmektedir. Hayriddin Sultanov okuru olayların akışına önceden hazırlıyor. Meselâ, Babür Noyan'ı Piskent'te bırakıp bırakmamak konusunda *...huyuha zıt olarak bilmem neden tereddüt ediyordu* [O'HA 1997, 205]. Böylece hikayede bir düğüm noktası oluşturuluyor.

Babürnâme'deki bir başka olayın detayları üç yazarın dikkatini çekmiş, aynı edebî türde eser yazmalarına sebep olmuştur. Pirimkul Kadirov'un Mertlik (Mardlik), Hayriddin Sultanov'un Nokta (Nuqta), Urfan Atacan'ın Babür ve Behzad (Bobur va Behzod) hikayelerinde aynı olay tasvir edilmektedir.

Babürnâme'de Çahçeran ve Çerağdan'dan geçme süreci detaylı bir şekilde betimlenmektedir: *Çahçeran'dan iki üç konak gidince kar fevkalade çoğaldı; üzengiden daha yukarıya çıkıyordu ve birçok yerde atın ayağı yere değmiyordu. Kar durmadan yağıyordu. Çerağdan'dan geçtikten sonra da kar çoktu. Yol bize de yabancı idi. Lenger-i Mir Giyas civarında Kabil'e hangi yoldan gideceğimiz hakkında istişare ettik. Ben ve hazır bulunanların birçoğu: Kıştır ve dağ yolu tehlikelidir. Kandahar yolu vâkıa biraz uzaktır ama tehlikesizdir – fikrinde idik. Fakat Kasım Bey: O yol uzaktır, bu yoldan gideriz, diye çok büyük tecrübesizlik gösterdi. Onun gösterdiği yoldan gittik. Peşâîlerden Pir Sultan adlı biri rehber idi. İhtiyarlığından mı, telaşından mı yahut karın çokluğundan mı yolu kaybetti ve götüremedi...* [Vekayi 1987, II: 212].

Yazarlar Hayriddin Sultanov ve Urfan Atacan bu bilgileri hikayeye dahil etmiyorlar. Pirimkul Kadirov ise Babür'ün kayıtlarını çok iyi bir şekilde değerlendiriyor: Babür Afganların *Peşâî kavminin oturduğu köyden Sultan adlı bir kılavuzu buldu. Alaca sarık sarmış, uzun boylu, kıvırcık sakalı kırlaşmış bu adamın yüzü Babür'e biraz tuhaf geldi* [Қодиров 1998, 51].Yazar böylece hikayeye Sultan tipini ekliyor. Babür'ün Sultan'ı beğenmemesi (Sultan'ın yüzünün tuhaf gelmesi, padişaha dik dik bakarak çekinmeden karşılık vermesi, Türkçe konuşulanları anlayarak istihzalı gülümsemesi)ni tasvir etmekle okurda Sultan'a karşı bir kuşku uyandırıyor. Yavaş

yavaş Sultan'ın bu işe razı olmasının nedeni ortaya çıkıyor: Sultan Timurlular tarafından öldürülen akrabaları için intikam almayı planlıyor.

Hayriddin Sultanov'un Nokta (Nuqta) hikayesinde bu bilgi *Sultan Peşâî adlı ihtiyar rehber soğukta şaşırdığından mı yoksa ihtiyarlık sebebiyle midir yolu şaşırmıştı* şeklinde ifade edilmektedir [O'HA 1997, 275].

Babür son derece meşakkatli bu seferi şöyle betimlemektedir: *Bir haftaya yakın karı teperek yürüdük. Günde bir ve bir buçuk şer'î*den fazla gidilemezdi. Karı tepen adamlar: ben, on on beş kişi, Kasım Bey, oğulları Tanrıberdi, Kanber Ali ve bir de onun iki üç adamı idik. Bu zikredilenler ile yaya yürüyerek karı teperdik. Her adım yedi sekiz on karı** ileri yürüyerek ve her adım attığı zaman beline ve göğsüne kadar bata bata karı teperdi* [Vekayi 1987, II: 213].

Pirimkul Kadirov Sultan'ın huyu, psikolojisindeki değişimleri tasvir ederken Babürnâme'deki bu bilgilerden çok uygun bir şekilde istifade eder: *Sultan Babür'ün soğuğun etkisiyle sinirleneceğini, hareketin son derece yavaşladığından titizlenerek sövmesini, askerlere emretmesini bekliyordu.Sultan babası ve kardeşini ölüme hükmeden padişahları birer zalim olarak biliyor, bugün böyle birisinin mahvolmasına şahit olarak hınç çıkartmak istiyordu.* [Кодиров 1998, 54]. Fakat Sultan'ın beklediği gibi olmuyor. Çünkü Babür'e göre: *...Başkasına teklif edilecek ve zorlayacak bir zaman değildi. Himmet ve cur'eti olan herkes böyle işleri kendisi isteyerek yapmalıydı* [Vekayi 1987, II: 213].

Pirimkul Kadirov diyalog, iç monolog, doğa tasviri aracılığıyla Babür'ün şahsiyetindeki mertlik, âlicenaplık, fedakârlık faziletlerini vurguluyor.

Babürnâme'de Zerrin geçidi ve Havâl-i Kut-î'den geçme ayrıntıları betimlenmektedir [Бобурнома 1987,175]. Yazar Hayriddin Sultanov bu olayları şiirsel bir dille anlatır. Babür'ün ruhsal ızdıraplarını tasvir etmek için de aynı şekil tercih edilmektedir [O'HA 1997, 275-276]. Bu tasvir Babür'ün kaleminden dökülmüş dertlerin izharına son derece yakın olmasıyla ilgi çekmektedir.

Babür'ün *Böyle tipide kazıdığım çukurda oturdum. Yatsıya kadar kar öyle bir tipiyle yağmıştı ki, ben büzülmüş oturuyordum. Arkamda, başımda ve kulaklarımın üstünde dört parmak kalınlığında kar yığılmıştı...* [Vekayi 1987, II, 214] şeklindeki kayıtlarından üç yazar da kendi hikayelerinde yararlanmıştır. [O'HA 1997, 276; Кодиров 1998, 55; Отажон 2007, 203].

Babür Çahçeran olayları tasvirinden biraz önce Masume Sultan Begim ile ilgili anılarını yazıyor. Pirimkul Kadirov'un hikayesinde olayların gelişimi Babürnâme'dekine uygundur [Кодиров 1998, 50]. Urfan Atacan ise bu hoş anıları daha sonra tasvir etmeyi, kar fırtınası altında kalınmış zamana kadar bu konuda söz etmemeyi tercih etmektedir [Отажон 2007, 203].

Hayriddin Sultanov Nokta (Nuqta) hikayesinde bu olayı lirik bir şekilde betimlediğinden dolayı ayrıntılara girmemiştir.

Bu hikayeler arasında Hayriddin Sultanov'un Nokta (Nuqta) hikayesi orijinal süje, güzel üslup, tarihî bilgiler, kahramanlar bakımından ilgi çekicidir. Babürnâme'de 1528 yılında yaşanmış olaylar betimlenirken Hümayun'un elçileri Beyanşeyh ve Bekkine Veys Lagarî'nin ziyaretinden söz edilir ve Hümayun'a gönderilmiş mektup metni ilave edilir [Бобурнома 1987, 320]. Hayriddin Sultanov bu metni 11 bölüme ayırıyor ve parçalar şeklinde tasvir ederek Babür'ün hayatındaki unutulmaz olayları,

* Uzunluk ölçü birimi

** Uzunluk ölçü birimi

mektubu yazdığı andaki psikolojik durumunu maharetle betimleyi başarır. Hikayedeki olaylar zinciri Babür'ün hayatı ve kişiliği hakkında önemli bilgiler edinmeyi sağlar.

Babürnâme'den anlaşıldığı üzere Babür Hümayun'un baba olması nedeniyle kutluyor. Ayrıca Hümayun'un isim seçmedeki hatasını da anlatıyor: *Adını El-Aman koymuşsun. Tanrı mübarek etsin. Fakat kendin yazdığın halde düşünmemişsin ki, çok kullanılması yüzünden halk buna Alama veyahut İl-Aman der. Yoksa böyle elif-lam adda az bulunur...* [Vekayi 1987, II: 395]. 1529 senesindeki olayların beyanında da Babür'ün bu ismi beğenmediği kaydedilmiştir [Бобурнома 1987,353]. Babür'ün derin dünya görüşü, eşsiz kişiliğini anlatmaya hizmet eden bu örnek Hayriddin Sultanov'un dikkatini çeker. Al'aman'ın doğumu Hümayun'un doğduğu zamandaki olaylarla, adı da Babür'ün evlatlarının adlarıyla mukayese edilir. Böylece Babür'ün hayatındaki zor veya mutlu anları, ile padişah, kadere köle olan büyüklerin de bazen çaresiz kalabilecekleri hakkındaki ızdıraplı fikirlerin tasvirine geçilir. Bu psikolojik analizde Babürnâme'deki olaylar beyanının izleri vardır. Meselâ, yazar Abdüllâtif'ten bahsederken Babür'ün dilinden *Sultan Mirza Uluğbey gibi fazili zamanın akılsız evladı Abdüllâtif beş günlük geçici dünya uğruna öyle ihtiyar ve bilge babasını öldürttü* diyor [O'HA 1997, 273]. Babürnâme'de bu trajedi şöyle ifade edilmektedir: *...Uluğbey Mirza'dan oğlu Abdüllâtif Mirza aldı. Bu beş günlük fânî dünya için öyle danişmend ve ihtiyar babasını şehit etti* [Vekayi 1987, I: 52]. Babür'ü iktidarı elde etmek için babasının veya oğlunun, kardeşlerinin veya akrabalarının canına kıyan padişahların yaptıkları hep düşündürüyor. Böyle felaketlerin kendi evlatlarının da başlarına gelmemesi için onların öğretimine, eğitimine, marifetli ve şefkatli insan olarak büyümelerine çok dikkat eder. *Babür evlatlarının eğitimi konusunda her zaman titiz davranmış, onları marifetli olmaya çağırmıştır* [Ёрқин 2006]. Hikayede Babür'ün merakı betimlenirken ülkedeki taç ve taht mücadeleleri, Hüseyin Baykara oğullarının, Babür'ün Cihangir Mirza adlı üvey kardeşinin kötü davranışlarından bahsedilir. [O'HA 1997, 273-275].

Babür 1501-1502, 1506-1507, 1527-1528 yıllarındaki olayları açıklarken sık sık kulak ağrısından rahatsız olduğunu belirtiyor [Бобурнома 1987,88, 175, 310, 313, 317]. Yazar Hayriddin Sultanov kendi hikayesinde olaylar örgüsüne Zerrin geçidindeki olayı ekliyor. Bu olayın 1506-1507 yıllarında yaşandığı Babürnâme'de kayıtlıdır: *Soğuk o derecede idi ki, iki üç gün içinde burada birkaç kişi soğuktan ölüvermişti. Bende gusûl zarureti hâsil oldu. Sahilleri tamamen buz tutmuştu. Sadece akıntının çok şiddetli olduğu bir yerde su vardı. Bu suya girip gusûl yaptım ve on altı defa suya daldım. Suyun soğukluğu iyice etkilemişti* [Vekayi 1987, I: 102]. Babür *Bende gusûl zarureti hâsil oldu* dediyse de yazarın amacı Babür'ün irade gücünü tasvir etmek olduğundan dolayı orduda ortaya çıkan korkuyu gidermek ve askerleri cesaretlendirmek için suya daldığı telkin edilir.

Babürnâme'deki anıları okurken yukarıda kaydettiğimiz senelerde Babür'ün çok hastalandığını, ateşinin yükseldiğini anlıyoruz. Nokta (Nuqta) hikayesinde Babür'ü böyle hasta hâlde görüyoruz. Mektup yazmakta olan Babür birkaç kez duruyor, ağrımakta olan kulağını tutuyor. Bazen kendini bayılacak gibi hissediyor. Hikaye böyle başlıyor: *İki haftadır Agra'da hastanın hasreti gibi uzun bir yağmur yağıyordu. İki haftadır haşmet ve taravetini kaybetmiş Bağ-ı Nurefşan'a pencereden hüzünle bakarak yatan Zahiriddin Muhammed Babür bugün yastıktan başını kaldırmış, sabahtan beri odasında oturarak Kabil'de bulunan Hümayun'a mektup yazıyordu* [O'HA 1997, 269]. Durmadan yağmakta olan yağmuru hastanın uzun hasretine benzetme

orijinal bir edebî keşiftir. Hikayenin kahramanı olan hasta Babür'ün ruhunda da hasret üstündür. Sahibinin hastalanması üzerine Bağ-ı Nurefşan da haşmet ve taravetini kaybetmiştir. Bir hasta için değil Bağ-ı Nurefşan, bütün âlem haşmetsiz, taravetsiz görünür. Fakat Babür'ün vücudu hasta olmasına rağmen tefekkürü derindir, fikirleri esaslıdır. Yazar Babür'ün dertli düşüncelerini betimlerken çok önemli felsefî fikirleri telkin eder: *Dünyada hatta en ulu ölü bile acı çekmekten mahrumdur; zira insanî ızdırap hayat nişanesi ve ebedî vicdanın sesidir* [O'HA 1997, 272-278].

Babür evlatlarının kamil insanlar olmalarını arzu ediyor. Hümayun'un mektubunda ifadenin muğlak olması, yazım hataları bile Babür'ü üzüyor, düşündürüyor, *Bundan sonra tekellüfsüz, açık ve basit sözlerle yaz. Sana da zahmet az olur, okuyana da... diye öğüt veriyor* [Vekayi 1987, II: 397]. Hikayede Babür'ün şefkatli bir baba olduğu etkili bir şekilde betimlenmektedir.

Hayriddin Sultanov Babür'ün bir başka tarihî hizmeti – Hattı Babürî ile ilgili çok ilginç olayları betimliyor. Şirgârî'deki anlaşmazlıklar, muteber şeriat önderlerinin ziyareti hakkındaki olaylar zincirine müneccim Muhammed Şerif'in kötü işlerini anlatan betimlemeler ustalıkla eklenmiştir. Hikayedeki olumsuz kahramanlardan olan Muhammed Şerif'i tasvir etmekle o dönem müneccimlerinin padişahları bile etkiledikleri ele alınmaktadır. Babürnâme'de 1526. yılın olayları anlatılırken Muhammed Şerif'in kişiliği hakkında da bilgi verilir: *Muhammed Şerif müneccim uğurduzluğu, vâkıa bana söyleyecek faydalı bir sözü yoktu. Tesadüf ettiği herkese daima bu günlerde Merih'in garp tarafta olduğunu ve bu tarafta muharebe eden herkesin mağlup olacağını söyleyip duruyordu. Bunu bu uğursuza kim sormuş. Cesaretsiz halkın gönlünü bu fazla kırdı. Onun bu saçma sözlerine kulak vermeden yapacağımız işleri durdurmayarak muharebe hazırlığına himmet ve safları tanzime gayret ettik* [Vekayi 1987, II: 352]. Böyle olmasına rağmen bazı günlerde Muhammed Şerif'in Babür'ü ziyaret ettiği Babürnâme'de kaydedilmiştir. Bu kayıtlar Babür'ün şahsiyetindeki yine bir fazileti göstermesi bakımından önemlidir: Muhammed Şerif Babür'e zararı dokunacak hareketlerde bulunur. Fakat Babür Muhammed Şerif'in yaptığı hizmetleri unutmuyor, o yüzden iyi davranıyor, cezalandırmıyor. Bilakis ziyaretine gelen Muhammed Şerif'e hediyeler veriyor. Hikayede Babür'ün bu erdemi ifade edilmemektedir.

Hayriddin Sultanov Muhammed Şerif'in kötü işleri ve Gazne mücavirlerinin hileleri arasındaki benzerliği fark eder. Babürnâme'de 1503-1504 yıllarındaki olaylar arasında bu serüven de anlatılmaktadır: *Gazne köylerinin birinde bir mezar olduğunu ve salavat okuyunca sallandığını söylediler. Gidip bakıldı ve kabrin sallandığı görüldü. Sonradan açığa vuruldu ki, bu mücavirlerin bir hilesiymiş. Kabrin üzerine bir çatı yapmışlar. Çatıya dokununca sallanıyor, çatı sallanınca da kabir hareket ediyormuş gibi oluyordu. Gemiye hiç binmemiş olan kimse gemiye binince sahilin hareket ettiğini hisseder. Mücavirlere çatıdan uzak durmalarını emrettim. Mücavirleri de böyle bir hareketten tehditle men'edildiler*. [Vekayi 1987, II: 150]. Hikayede Babür'ün din maskesi takarak kendi çıkarını düşünenleri faş ettiği, böyle bir hareketin yapılması o dönemin padişahları için de kolay olmadığı, bunun gibi cesaretleri yüzünden türlü iftiralara, tehditlere uğradığı betimlenmektedir. Aynı telkin tarihî hakikate uygundur. Umarali Normatov'a göre *Babür döneminin önderi olarak hurafeden, gelişmeye engel olacak boş inançlardan uzakta durmuş, sırasıyla bunları faş etmiş, hurafe ve hakikat arasındaki sınırı titizlikle fark etmiştir* [Нормaтов 2006].

Hayriddin Sultanov'un Nokta (Nuqta) hikayesi Babürnâme'deki betimlemelerin tekrarı değil, belki *her satırı hakkında bir hikaye yazılması mümkün olan muazzam eser* (Hayriddin Sultanov) sayılan Babürnâme'yi *gönül gözüyle mutalâa eden yazarın* (Umarali Normatov) yüksek mahareti, tefekkür derecesinin ifadesidir.

Hayriddin Sultanov'un hikayelerinde lirik tasvirin üstün olduğu görülmektedir. Araştırmacılar tarafından da bunun altı çizilmiştir: *Bize göre yazarın üslubu, bedîî maharetinden haber veren en önemli özellik lirik tasvirin üstün olmasıdır. Yazar hangi konuda yazarsa yazsın aynı üslubu istifade eder. Özellikle Hayriddin Sultanov'un çok başvurduğu tarihî hikayelerde bu üslup çok etkili olmuştur* [Сапиева 2006, 114].

Babür'ün aile hayatındaki mutsuzluklar, ilk eşi Ayşe Begim'in vefasızlığı yüzünden kadınlara güveni kalmaması hakkındaki fikirler Pirimkul Kadirov'un Mertlik (Mardlik) hikayesinin ilk kısmından yer almaktadır. Mâhim Begim'in bahçeden gül atması betimlenen parça Yıldızlı Geceler (Yulduzli tunlar) romanındaki aynı olay tasvirini andırıyor. Romanda Hirat kaymakamı Yusuf Ali Bey Mâhim'in ailesi hakkında bilgi verdiyse hikayede Kasım Bey kızı arayıp bulmada yardımcı olmak istiyor.

Babürnâme'de Türkmen Hazarası ile olan çatışma haberi verilmekte ve Kabil'deki kargaşalar anlatılmaktadır [Бобурнома 1987,176]. Pirimkul Kadirov Babür'ün tehlikeli sefere çıkma nedeni olarak bu kargaşayı gösteriyor ve Çahçeran'da olup bitenleri betimliyor. Hikayede Sultan'ın psikolojisindeki değişimleri izleyebiliriz. Babür'ün padişah ve insan olarak yaptıkları Sultan'ı derinden etkiliyor. Yazar Sultan'ın intikam isteğini Timurlulardan olan Abu Seyid Mirza'yla ilgili olarak tasvir etmektedir. Abu Seyid Mirza Babür'ün dedesiydi. Abu Seyid ve oğlu Mahmud Mirza'nın Horasan'ı fethetmesi, Şahruh Mirza'nın adamlarından öç alması gibi tarihî hakikatler çok etkili bir şekilde ifade edilmektedir. Hikayedeki *Yukarıya doğru çıkılırken ilerlemesi zor oluyor, atların burunlarından buhar çıkıyor, ağır ağır soluyor, yorgun kişniyorlardı. Beyler ve askerlerin ağızlarından çıkan buhar yağmakta olan kar ile birlikte sakal ve bıyıklara bembeyaz kırağı gibi yapışıyor, herkesi ihtiyar gibi gösteriyordu* [Қодиров 1998, 54] gibi betimlemeler Babür'ün ve yoldaşlarının çektikleri zorlukları daha net ifade etmektedir.

Babür daha sonraki durumu *... Yatsı vaktinde mağarayı iyice tetkik edenler: – "Çok geniştir, herkese yer var" – diye bağırıştılar* şeklinde anlatmaktadır [Vekayi 1987, II: 214]. Urfan Atacan'ın hikayesinde Babür'e bu haberi Kasım Bey söylüyor. Pirimkul Kadirov'un hikayesinde bu işi Sultan yapıyor: *Buyurun ben size bütün adamımız sığacak büyük mağarayı göstereyim!* [Қодиров 1998, 56]. Bu telkin Sultan'ın ruhiyetindeki değişimi göstermek isteği ile ilgilidir. Babür'ün itikadı, kar fırtınasında namaz kılarak Yüce Allah'tan huzur dilemesi Sultan'a *Müminler birbirlerine kardeştirler* hikmetini hatırlatıyor.

Pirimkul Kadirov'un hikayesinde Hayriddin Sultanov ve Urfan Atacan'dan farklı olarak Kabil'deki olayların detayları da betimlenmektedir. Bu olaylar Babürnâme'deki sırasına göre tasvir edilmektedir. Yazar Babür'ün yaptığı iyilikleri unutarak Mirza Han'ı padişah yapan akrabalarının vefasızlığı ile ilgili fikirleri hikayeye almamıştır. Bu da Babür'ün kişiliğindeki mertliği tasvir etme isteğinden kaynaklanmaktadır. Babür fitneye katılan Sultan Sencer'e de şefkat gösteriyor: *Han dayımın annesi Şah Begim'in hemşirezadesi olduğu için: "Böyle şerefsizce gezdirmeyin, ölüm yoktur" dedim* [Vekayi 1987, II: 220]. Aynı merhameti üvey ninesi Şah Begim'e (fitneci Mirza Han onun torunuydu), teyzesi Hop Nigar Hanıma (onun eşi Muhammed Hüseyin Mirza da

fitnecilerdendi) da gösteriyor. “Mürüvvetsiz ve nankör adam” diye tarif ettiği Muhammed Hüseyin Mirza'yı da bağışlıyor.

Babürnâme'de Hirat ile ilgili intibalara geniş yer verilmiştir. Yazar Urfan Atacan bu intibalar hakkındaki kayıtlardan hikayesinde istifade eder. İntibalar kar çukurunda oturan Babür'ün hayalleri şeklinde betimlenmektedir. Bu betimlemeler o dönemdeki Hirat'ın sosyal hayatını, Tümurlular İmparatorluğundaki gelenekleri, manevî değerleri yansıtmaktadır. Hikayede ünlü ressam Kemaliddin Behzad'ın sanatından bahsedilirken Sultan Hüseyin Mirza, İskender Zülkarneyn, Amir Timur, Ali Şir Nevaî, Bediüzzaman gibi şahıslarla ilgili olaylar da tasvir edilmektedir.

Urfan Atacan Zerrin geçidindeki olayları betimlerken başka yazarların hikayelerinde kullanmamış detayları, yani balta ve balyozu tasvir etmektedir. Babür aşırı soğuk havada donmamak için türlü egzersizler yapıyor. Hikayede kar küreme sahnesi tasvir edilmektedir. Kasım Bey ile sohbet Babür'ün mağaraya girmeme nedenini açıklamaya hizmet ettirilmiştir. Hint bilim adamı L.P.Şarma'nın itiraf ettiği gibi: *Babür yoldaşlarını yüreklendirerek inançlarını kazanır, onları cesarete başlar, gerek olduğunda boyun eğdirebilirdi* [Шарма 1998, 25]. Urfan Atacan'ın hikayesinde Babür'ün bu fazileti gösterilmemiştir. Zerrin geçidindeki olaylar tasviri pek etkileyici değil. Hikayede Masume Sultan Begim ile ilgili fikirler fazla vurgulanmıştır.

Yazarlarımız Babür'ün büyük şahsiyetini tasvir etmeyi amaçlamışlar. Bu amaca ulaşmaya hizmet edebilecek bazı detaylar hikayelere alınmamıştır. Meselâ, Babür Zerrin geçidindeki kar fırtınası yüzünden sonsuz acılar çektiği hâlde aynı fırtına sayesinde istedikleri yere tam zamanında ulaştıklarını kaydederken *Hayattaki iyi kötü her olayı analiz edersen bu olaylarda senin için hayır olduğunu fark edeceksin* [Бобурнома 1987, 76] diyor.

Fitneci Muhammed Hüseyin Mirza Babür'ün yaptığı iyilikleri unutarak Şeybanî'den medet bekliyor. Çok geçmeden kötü huyu yüzünden öldürülüyor. Babür bunları anlatırken: *Sana kötülük yapanı kadare bırak, zira kader senin intıkam alıcı hizmetkârındır* [Vekayi 1987, II: 222] diye öğüt veriyor. Maneviyatımızı yükseltecek bunun gibi hikmetler hikayelerin değerini daha da arttırabilirdi.

Bâbür’ün hatıratı, edebiyat tarihimiz ve özellikle de Çağatay edebiyatı ve Hindistan’da gelişmeye başlayan Türk edebiyatı için önemli bir yere sahiptir. Onun, devrin edebî muhiti ve bazı şahsiyetleriyle ilgili hatıratında yazdığı şeyler, edebiyat tarihi ve tarih adına çok değerli bilgiler ihtiva etmektedir. [Şen 48]. Babür ile ilgili eserler yazarken Babürnâme'deki edebiyat, şiir ile ilgili bilgilere, Babür'ün edebî kişiliğine de dikkat edilirse Babür'ü şair olarak da daha iyi tanımamız mümkün olacaktır.

Babürnâme edebiyat tarihimizin en kayda değer eserlerinden sayılır. Babür ... *hayatının tarihi olan bu eser Türk nesrinde misline az tesadüf edilen bir şah eserdir. Açık ifadesi, canlı tasvirleri ve akıcı üslubu, mevzuu bugünkü hayat şartlarından uzak olmasına rağmen okuyucuyu kendine öyle bağlar ki insan farkına varmadan, sanki Babür'ün maiyetine girerek bir gölge gibi onun yorulmaz, azimkâr ve cevval şahsiyetinin yanında dalgalı hayatının bütün keder ve sevinçlerine iştirak eder* [Vekayi 1987, I: 0139]. Bu çalışmada incelemeye çalıştığımız hikayeler de böyle bir hayranlığın ifadesidir. Bunun gibi denemelerin edebiyatımızın gelişmesine katkı sağlayacağı kesindir.

Kaynakça

Ёрқин Ш. 2006 йил. 17 февраль. Бобур оиласида фарзанд тарбияси // *Ўзбекистон адабиёти ва санъати.*

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. 1989. *Бобурнома.* Тошкент: Юлдузча.
Koç B. 2012. Türk Devleti'nde Akıl: Kutadgu Bilig ve Babürnâme. *Tarih Araştırmaları.* 31: 55-77.
Норматов У. 2006 йил, 20 январь. Мафтункор ишқ муждалари // *Ўзбекистон адабиёти ва санъати.*
Отажон У. 2007. *Дилкушо боғлар.* Тошкент: Янги аср авлоди.
Сапиева Ш. 2006. *Хайриддин Султоновнинг ҳикоянавислик маҳорати.* Фил.фан.номз…дисс. Тошкент.
Султонов Х. 1993. *Бобурнинг тушлари.* Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги АСН.
Қодиров П. 1990. *Юлдузли тунлар.* Тошкент: Ўзбекистон.
Қодиров П. 1998. Мардлик //*Тафаккур:* 2.
Шарма Л. П. 1998. *Бобурийлар салтанати.* Тошкент: Маънавият.
Şen Y. 2014. Bâbürnâme'ye Göre Ali Şir Nevâyî // *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat*: 41-50.
O'zbek hikoyalari antologiyasi (O'HA). 1997. Toshkent: Sharq.
Vekayi (Babur'un Hâtıratı) (Hazırlayan Reşit Rahmeti Arat). 1987.
Ankara: C. I,II.

BOBUR NAZMIY AN'ANALARINING ABDULLA ORIPOV SHE'RIYATIDAGI POETIK SINTEZI

Zaripov Azamat G'ulomovich*

Annotatsiya

Ulug' shoir Abdulla Oripov she'riyatida Bobur badiiy kashfiyotlarining badiiy sintezi xususiyatlari to'g'risida nazariy xulosalar chiqarilgan. Xususan, Vatan mavzusining betakror talqini, tabiat lirikasidagi uyg'unlik va Bobur shoh obrazi tasviri kabi shakllarda aks etgan Zahiriddin Bobur nazmiy an'analari Abdulla Oripov ijodiy kamolotida muayyan o'rin tutishi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: *mumtoz she'riyat, Vatan obrazi, badiiy sintez, peyzaj badiiyati, poetik takomil, ijodiy an'ana, poetik ifoda, ilmiy tahlil, ijodiy metod, tabiat timsollari.*

POETIC SYNTHESIS OF BABUR'S POETIC TRADITIONS IN ABDULLA ORIPOV'S POETRY

Annotation

In the poetry of the great poet Abdulla Oripov, theoretical conclusions were made about the features of the artistic synthesis of Babur's artistic discoveries. In particular, it is revealed that Zahir ad-Din Babur's poetic traditions, which are reflected in such forms as the unique interpretation of the theme of the Motherland, the harmony of nature lyrics, and the image of Babur shah, occupy a certain place in the creative perfection of Abdulla Oripov.

Key words: *classical poetry, image of the Motherland, artistic synthesis, landscape art, poetic improvement, creative tradition, poetic expression, scientific analysis, creative method, symbols of nature.*

* Mustaqil tadqiqotchi, Navoiy kon-metallurgiya kombinati Matbuot markazi boshlig'i, azamat@mail.ru

Zahiriddin Bobur she'riyati mumtoz adabiyotimizning betakror namunalaridandir. Shuning uchun ham shoirning nazmdagi an'analari keyingi davr ijodkorlari kamolotiga ham jiddiy ta'sir koʻrsatgan. Zamonamizning ulugʻ shoiri Abdulla Oripov she'riyatida Bobur badiiy kashfiyotlarining badiiy sintezi kuzatilishi buning isbotidir. Bizningcha, shoir lirikasida buyuk salafi an'analari quyidagi mavzu va shakllarda namoyon boʻlgan:

1. Vatan mavzusining betakror talqini. 2. Tabiat lirikasidagi uygʻunlik.
3. Bobur shoh obrazi tasviri.

Qaysi shaklda aks etgan boʻlmasin, Zahiriddin Bobur nazmiy an'analari Abdulla Oripov ijodiy kamolotida muayyan oʻrin tutadi. Zero, salaflar tajribasini oʻrganmay, ularning badiiy tafakkurdagi yutuqlaridan bahramand boʻlmay turib, ijodda katta marralarga erishish imkonsizdir. Shu bois zamondosh shoirning ulugʻ salafi an'analariga munosabatini tahlil etishga harakat qilamiz.

Vatan mavzusining betakror talqini. Abdulla Oripovning Zahiriddin Muhammad Boburga boʻlgan hurmati benihoya baland boʻlgan. Mumtoz adabiyot va Abdulla Oripov ijodidagi mushtaraklik Bobur lirikasida yanada yaqqol koʻzga tashlanadi. Bobur va Abdulla Oripov ijodini qiyoslar ekanmiz, mavzularning gʻoyatda uygʻunligiga guvoh boʻlamiz. Har bir davrda boʻlgani kabi shoirlar muhabbat, sadoqat, doʻstlik, tinchlik va yana koʻplab mavzularda ijod qilishgan, asarlar yaratishgan. Shu mavzular orasida eng qiyin, chinakam san'at asari yaratish mushkul boʻlgan mavzu bu – Vatan mavzusi. Vatan haqida maddohlikdan uzoq, samimiy va toza she'r yaratish gʻoyatda mushkul. Zamonaviy oʻzbek adabiyotida bunday vazifani uddalay olgan ijodkorlar sanoqli. Bu borada xalqimiz badiiytafakkurini boyitishga, tugʻilib oʻsgan yurtga muhabbat uygʻonishida ulugʻ adiblarning ijodiy faoliyati yaqqol misol boʻla oladi.

Abdulla Oripov haqida atoqli adib Odil Yoqubov ham shunday yozadi: “Ona-Vatan Abdulla ijodining bosh mavzui. Vatanni bu qadar jondan sevish, shu sevgiga munosib tarzda sharaflash mumkinligini hali-hozirgacha boshqa birov bunchalar yorqin namoyon etganicha yoʻq…”. Haqiqatda, shoir asarlarining aksariyat qismida Vatanga boʻlgan muhabbat, sadoqat va xalq dardini kuylashi mavzulari yetakchilik qiladi. Shu birgina asarini koʻrsak ham, shoirning Vatanga boʻlgan muhabbati qanchalar cheksiz ekani, u Vatan uchun hatto jonini fido qilishga ham tayyorligini his qilish qiyin emas:

Dunyoda ajib bir hikmat mavjuddir:
Agar boʻlmay desang Vatandan judo,
Munosib boʻla bil unga bir umr,
Vatanga joningni qilolgin fido.

Abdulla Oripovning oʻzi esa bu mavzu toʻgrisida shunday fikr bildiradi: “Har qanday ijodkor uchun xalqini kuylashdan, yurtining ogʻriqlari bilan yashashdan muqaddasroq narsa boʻlishi mumkin emas. Men shunday tushunaman ijodni. Toʻgʻri mavzu, masalalarning cheki, chegarasi yoʻq. Lekin shaxsan men uchun sevinch-dardim-bari Vatanimdir” . Shoir ta'kidlaganidek, mavzular koʻp, ammo Vatan mavzusi chinakam shoir ijodining yorqin jihatlarini, asl mohiyatini ochib beradi.

Bugungi she'riyatimizda Shaxs va Jamiyat psixologiyasini oʻrganish, tushunish va estetik baholashdagi badiiy-falsafiy fikr oʻziga xosligi bilan avvalgi bosqich nuqatai nazaridan farqlanadi. Ijodiy mayllardagi ohirli talqinlar, idrok va ifodaning yangi yoʻnalishlari badiiy-estetik tafakkur takomilining yangi bosqichi boshlanganidan

dalolat beradi. Bu borada taniqli shoir Abdulla Oripov she'riyati adabiy-estetik tafakkur takomilida Zahiriddin Muhammad Bobur ijodining o‘rni masalasi ko‘plab olimlarimiz tomonidan tadqiq qilingan. Ayniqsa, yosh olima Oybarchin Abdulhakimova tomonidan ikki ijodkor asarlari qiyosiy tahlili asosida milliy she'riyatimizdagi an'ana novatorlikning tadrijiy takomili xususida nazariy baho berilgan.

Mumtoz adabiyotda esa Vatan sog‘inchi, hajri bilan yashagan Bobur g‘azallari qalbimizga kirib bora oladi. Zahiriddin Muhammad Bobur Vatanga bo‘lgan ishqining ulug‘vorligi, ayniqsa, vatanga bo‘lgan sog‘inch hissi singdirilgan she'rlari bilan barchaning qalbidan joy olgani rost. Bobur nomi tarixda adolatli podshoh sifatida qolgan bo‘lsa, adabiyotda haqiqat va jamiyat bilan chambarchas bog‘liq ravishda bitilgan she'rlari bilan yuksak maqomga ega bo‘lgan. Bu jihatdan, adabiyotshunos olim V. Rahmonov Zahiriddin Muhammad Boburning ijodi haqida quyidagi fikrlarni bildirgan: “Badiiy mahorat bobida biror o‘zbek shoiri Bobur bilan bellasha olmaydi… uning mumtoz she'riyatga dadil kiritgan tarjimayi hollik xususiyati ham Bobur she'riyatini alohida nurlantirib turadi. Ana shu keyingi xususiyat shoirning vatanparvarlik tuyg‘ulariga jon bag‘ishlaydi”. Haqiqatdan ham, Bobur ijodi Vatan mavzusining yorqin yoritilishi bilan adabiyot olamida alohida ahamiyat kasb etadi.

Boburning bu qadar ochiq oydin iqrori. Vatan naqadar ulug‘ tushuncha ekanligini, uning oldidagi burch va vazifalarni hech bo‘yin tovlamay bajarish lozimligini, eng asosiysi Vatan oldida har qanday xatoni ochiq oydin tan olmoq joizligini ko‘rsatib beradi. Bu so‘zni faqat hayot talo-to‘plarida pishib, shakllangan ulug‘ insoniga ayyta oladi.

Abdulla Oripov adabiy-estetikasida Zahiriddin Muhammad Boburning o‘rni beqiyos. Bobur qanchalik vatanini ulug‘vor va jannatmakon etib tasvirlasa, Abdulla Oripov ham vatanini hech narsaga tenglashtirib bo‘lmaydigan tengsizligini e'tirof etadi. Shoir 2015 yilda yaratilgan “Ayrilma” she'rida vatanga bo‘lgan cheksiz muhabbatini shunday ifoda etadi:

Dunyoda topganing Vatandir tanho,
Senga xalqing o‘zi suyanch avvalo.
Xoking shu tuproqqa bo‘lg‘usidir jo,
Ayrilib qolmagin tiriklay turib.

Shoir xuddi Bobur singari vatanini sevishini, undan ayrilib qolishidan qo‘rqishini aytadi. Hatto o‘lgandan keyin ham xoki shu vatanida qolishini istaydi. “Abdulla Oripov har bir hodisa zamirida Vatan va millatni ko‘radi. Shoirning har bir satrida milliy ruh barq urib turadi”. Bobur ham ushbu ruboiysida vatanga bo‘lgan muhabbatini go‘zal tarzda ifodalaydi:

Ko‘pdin berikim, yoru diyorim yo‘qtur,
Bir lahzayu bir nafas qarorim yo‘qtur.
Keldim bu sori o‘z ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yo‘qtur.

Butun boshli yurt egasining iqrori. Muhabbat hech qachon o‘lmaydigan tuyg‘udir. Vatanga muhabbat ham muhabbatning eng go‘zal ko‘rinishlaridan biridir. “Abdulla Oripov asarlarida Vatan obrazi ayricha muhabbat bilan kuylangan. Shoirning Vatan obrazi badiiy talqin etilgan she'rlari biror ijodkorni takrorlamasligi, she'riyatimizga chinakam milliy ruh va falsafiy teranlik uyg‘unligini olib kirgani jihatidan alohida ahamiyatga ega. “Men nechun sevaman O‘zbekistonni” she'ri

adabiyotimizda yangi taraqqiyot bosqichi boshlanganidan darak berdi. “O‘zbekiston” qasidasi Vatanimiz kechmishi, buguni va istiqboli haqidagi tarix va zamon haqiqati badiiy haqiqatga aylantirilgani jihatidan she'riyatda voqea bo‘ldi. Shoir “Sarob” nomli she'rida ham Vatanni o‘zgacha ulug‘laydi:

Vatan! Mening bor qismatim shu bir so‘zda hal.
Balki men ham baxsh eturman unga jon-tanni.
Lekin do‘stlar, rostin aytsam, men o‘sha mahal,
Jondin ortiq sevar edim ona Vatanni.

Tabiat lirikasidagi uyg‘unlik.

Professor Nurboy Jabborovning e'tirofiga ko‘ra, “Muayyan ijodiy kontseptsiyaga ega bo‘lgan shoir yoki adibgina adabiyot olamida munosib e'tirof qozona oladi. Ijodiy kontseptsiya, o‘z navbatida, ijodkorning adabiy-estetik idealida to‘laqonli namoyon bo‘ladi. Jumladan, chinakam shoir she'riyatga faqat o‘zigagina xos talablar asosida yondashadi; ijodda qat'iy mezonlarga tayanadi, undan zarracha ham og‘ishmaydi; yuksak ideallarni kuylaydi; she'riyati va shaxsi mutanosib keladi”.

Abdulla Oripov, endigina, ijod olamiga kirib kelayotgan kezlarida, ustoz shoir Maqsud Shayxzoda uni yoniga chorlab: “Abdulla Orif o‘g‘li, ijodingiz durust. Shu o‘rinda bir gap doim yoningizda tursin, she'r yozganda asosiy e'tiborni so‘nggi misraga qarating. Butun she'r davomida bermoqchi bo‘lgan fikr yoki kayfiyat oxirgi misrada muxtasar etsin, she'rning oxirgi misrasi go‘yoki unga qadalgan oltin mix kabi bo‘lsin”, degan ekan.

Tabiatni sevdim, seni-chi,
Yuzidagi hindu xol dedim.
Go‘zallikning bo‘lib maftuni,
Seni taqdir bergan fol dedim.

She'r yam-yashil tiriklikning, hayotning azaliy va abadiy yashnoq qo‘shig‘i. Boisi, o‘lim – yo‘qlikka yitish emas. Tiriklikning o‘zlamchi shakli, ko‘rinishi. Satrlar tiriklik safosi, hayotbaxsh ruh bilan yo‘g‘rilgan; yashashning o‘zi benazir surur degan mazmun bilan nafas olayotir. Sezyapsizmi, payqayapsizmi, Abdulla Oripov she'rlarining botiniy hayoti tiriklik nash'u-namosi bilan to‘yingan.

Abdulla Oripovning peyzaj lirikasida suratlangan poetik nigohini, qalb zarralarini shundoqqina ko‘rib, his etib turasan. U yurak-yurakdan tuygan, anglagan, ong-shuuri elagidan o‘tkazgan xolis xossalarning realligiga sidqidildan ishonadi, bizni ham ishontiradi.

Tong nasimi yanglig‘ g‘unchaning
Ko‘p bo‘ladi oshig‘i, zori.
O, gulning-chi, bo‘lsa senchalik
Bo‘lg‘usidir barqaror yori.

Abdulla Oripov peyzajlarida tabiat xossalari uyg‘otgan kayfiyat, holat, taassurot va hakozo tuyg‘u-kechinmalarni suratlantirish, o‘y-fikr-mushohadalar mazmunini manzaralar shaklida jonlantirish ustuvor. Bu - badiiy-estetik idrok va ifoda madaniyatidagi mustaqil yo‘nalish. Bu – hassos shoir Abdulla Oripov kashf etgan yangi ifoda yo‘li, tasvir yo‘sini. Bu – tabiat va inson munosabatlaridan tug‘ilgan bag‘oya tansiq lahzalarni, betakror asnolarni san'at hodisasiga aylantirish demakdir.

A.Oripov tabiatning oshig‘i. Har ikkisi bir-birini joni-dilidan sevadi. Hayratlanarlisi, tabiat ham A.Oripovga ko‘nglidan joy bergan. Yurak – yuragining ardog‘ida. Qarang, shoir qalbi bilan tabiatni sevadi, so‘z kabi ulug‘laydi, qadriga yetadi.

Shu boisdan ham har ikkisi bir-biriga dilini ochadi. Koʻngil sirlari ila boʻlishadi. Bir-birining qadrini kiprigida koʻtaradi. E'zoz-e'tiborini boshiga qoʻyadi. Ana shu dildoshlik, koʻngil payvandligi A.Oripov peyzaj lirikasining hayotiyligini, jonli va tabiiyligini ta'minlaydi. Ana shu beadad mehr-muhabbat tufayli boʻlsa kerak, poetik timsollar oppoq sahifalarga koʻchib oʻtganda gul-gul ochilib ketadi. Bu jihatni biz Bobur gʻazallarida, xususan "Boburnoma" asarida yaqqol koʻrishimiz mumkin.

Olcha bogʻlaridan esgan shoʻx shamol
Koʻzlarimni birdan yoshlab ketadi.
Soʻngra ijod guli koʻrsatib jamol,
Sirli suhbatlarga boshlab ketadi.

Ushbu satrlar A.Oripovning "Koʻklam" she'ridan. Ranglar ramziga, dov-daraxtlar, maysa-giyohlar manzarasiga asoslangan tabiat timsollari dunyoni, odam ruhoniyatini idrok va ifoda qilishdagi yangi ma'no qirralari bilan e'tiborni tortadi. Koʻproq tuygʻular zamiridan sizib chiqayotgan fikrning suratlari aks ettiriladi.

Sevgan va sevilgan dillar kuyining
Musiqasin topar bundan gʻazalxon.
Kulgudan sachragan – barglarda shudring,
Qizlar qahqahasi – chashmalar xandon...

Tabiat manzaralarida sevgan va sevilganlarning oʻz qoʻshigʻi, oʻz ohangi bor. Shoir buni qalbi bilan tez anglaydi. Kulgu – shudring sachragan barglarga, qizlar qahqahasi esa oʻynoqilib oqayotgan chashmalarga qiyos etiladi. Ular oʻzaro bogʻliqlikda voqelikning kechinmalarga koʻchgan hayotini koʻrish, zavq tuyush va yana, shu holat kayfiyatlar ogʻushida yashashga chorlaydi.

A.Oripovning peyzaj lirikasidagi osmon, tuproq, gul obrazlari zimmasiga yuklatilgan goʻzallik, bokiralik tushunchasini butkul yangicha talqin etadi. She'rning badiiy-estetik salohiyatini osmonlardan tushib kelgan gul obrazi zimmasidagi ohorli mazmun belgilayotir. Bu holatni biz shoirnig "Gul va shabnam" she'rida yorqinroq tushunamiz.

Gul husniga koʻpdandir shabnam –
Boʻlgan ekan oshiq, beqaror.
Unga har tong soʻylarkan rozin,
Boʻlgil, derkan, menga vafodor.

Shoir bu misralarida shabnamga oshiq boʻlgan gul sevgisiga murojaati samimiy, pokizadir. U sof tuygʻusini har tong tilaklari samimiy, istak va mayllari bitta, u ham boʻlsa vafodor boʻlishdir. Shoir lirik qahramonining keyingi kechinmalari inson istaklari va tabiat xossalari bilan uygʻunlikda kechadi.

Dunyoning chekki chegarasi inson yuragidan boshlanib, koʻngil avroqlarida tugarkan. Taajjubki, bu hol bandaning mulki borliq ichra bir zarra misoli ekanligini anglatadi. Shu bilan barobar, borliqqa ham mahkum, ham mas'ul ekanligini tasdiqlayotir.

Bobur shoh obrazi tasviri. Abdulla Oripov Zahiriddin Muhammad Boburga atab "Bobur shoh", "Bobur" asarlarini yaratgan boʻlsa, "Genetika", "Oʻzbek qomusi" she'rlarida ham Bobur nomini alohida mehr bilan tilga oladi. Ushbu she'rda shoir Bobur hayotida boʻlgani kabi gʻanimlari koʻpligini ta'kidlaydi:

Biz shunday oʻtamiz,
Ya'ni kun koʻrib...
Maydagina kuchsiz, maydagina zoʻr.

Hayotning mana shu burjidan turib,
Men Sizni o‘yladim, hazrati Bobur.

Shoh va shoir Bobur ko‘p qiyinchiliklarni ko‘rgani, g‘animlari ko‘p bo‘lgani, vatanidan chiqib ketishga majbur bo‘lib, o‘z yurtidan ayro yashaganini eslab, shoir ham ko‘plab qiyinchiliklarga ro‘baro bo‘lganini aytib, hayoti shu burjida Hazrati Boburni yodga olganini ta'kidlamoqda.

Ayting, ne topdingiz Siz kezib dunyo,
Hanuz boqisharlar sho‘rishga to‘lib.
Shoirsiz, yaxshisi, qolingiz, Mirzo,
Mushfiq yurtingizda bir shoir bo‘lib.

Ehtimol imkoni bo‘lganda edi Bobur o‘zga yurtning shohligini tanlaguncha, o‘z yurtining shoiri bo‘lib qolishni tanlagan bo‘larmidi. Afsuski, shohlik Boburning qismati. Unda tanlov imkoni yo‘q. Ehtimol tanlovga imkon bo‘lganda edi, hammasi boshqacha bo‘lar edi.

Abdulla Oripov “Bobur shoh” g‘azalida ham Boburni shoh sifatida ham shoir sifatida ham ulug‘laydi. Uni Navoiyga qiyoslab, she'riyatda alohida bir dunyo ekanligini e'tirof etadi:

Temurbek naslidan chiqqan
Ajib siymodir, Bobur shoh.
Navoiydek she'riyatda
O‘zi dunyodir Bobur shoh.

Abdulla Oripov asarlarida, she'riyatida Bobur shohni ko‘ngliga yaqin shaxs sifatida ta'rifladi, ulug‘ladi. Ayniqsa, Abdulla Oripovning ijodida bahor, ko‘klam, ona tabiat mavzulariga keng o‘rin berilishida ham Bobur ijodiga murojaat qilgani sezilib turadi. Biz O‘zbekiston Qahramoni, Xalq shoiri, Vatan madhiyasi matni muallifi, betakror shoir sifatida qadrlaydigan Abdulla Oripovning asarlari va she'rlarini bugun nafaqat xalqimiz, balki dunyo sevib o‘qimoqda.

Demak, Abdulla Oripov she'riyatida Bobur shohga murojaat qilish orqali ona Vatanga, tabiat xossalari orqali insonga, uning mashaqqatli va kurashlardan iborat umriga e'tiborini qaratadi.

Adabiyotlar

Jabborov Nurboy. 2015. *Zamon, mezon, she'riyat*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU.
Jo‘raqulov Uzoq. 2006. “Biografik talqin: tarixi, tabiati, metodologiyasi”. *O‘zMU xabarlari* jurnali.
Komilov Najmiddin. 2011. *Tafakkur karvonlari.* Toshkent: Sharq.
Oripov Abdulla. 2000. *Tanlangan asarlar.* To‘rt jildlik. Birinchi jild. Toshkent: Adabiyot va san'at.
Oripov Abdulla. 2013. *Tanlangan asarlar.* Sakkiz jildlik. 7-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU.
Oripov Abdulla. 2016. *Tanlangan asarlar.* 8-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU.
Oripov Abdulla. 2021. *Shoirning tug‘ilishi.* Toshkent: Adabiyot.
Erkayev Abdurahim. 2021. *Abdulla Oripov dahosi.* Toshkent: Oltin nashr.
Abdulla Oripov zamondoshlar xotirasida. 2020. Toshkent: «Adabiyot» nashriyotida chop etilgan. Mas'ul muharrir Farog‘at Xudoyqulova, to‘plovchilar – Hanifa Mustafo qizi, Ruxsora Oripova.
O‘sarova Laylo. 2020. *Abdulla Oripov asarlarida milliy ruh ifodasi.* Phd diss, Avtoreferat. Toshkent.
Abdulhakimova O. 2022. *Abdulla oripov adabiy-estetik qarashlari.* F.f.b.d. (PhD) diss... Toshkent.

“BOBURNOMA” ASARIDA KIRITMA IBORALAR

Mardon Rahmatov*

Bobur asarlarini ilmiy jihatdan o‘rganishni A.Fitrat (1928) boshlab bergan. Ammo Bobur asarlarini keng ko‘lamda o‘rganish o‘tgan asrning 40-yilllaridan boshlangan va qator fundamental tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Jumladan, Bobur lirikasi, “Boburnoma” asarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi Қ.Маҳмудов (1988), E.Umarov (2003), X.Nazarova (1979), N.Jiyanova (2000), A.Ibrohimov (2008), Z.Xolmonova (2009), H.Dadaboyev (1988)lar tomonidan o‘rganilgan bo‘lsa, uslubiy xususiyatlarini H.Qudratullayev (1998) tadqiq qilgan.

Eski o‘zbek tilida qo‘llanilgan kiritmalarning subyektiv talqini til tarixiga oid ishlarda qayd etilgan [3, 16]. Ammo maxsus tadqiqot obyekti bo‘lmagan. Aytish joizki, kiritmalar nasriy asarlar tiliga xos bo‘lib, nazmiy asarlar tilida deyarli uchramaydi. Jumladan, “Boburnoma” asarida kiritmalar faol qo‘llangan.

Kiritmalar ifodalagan mazmuniy munosabat, asosan, denotativ voqeani shakllantirib turgan sintaktik shakllarni mazmunan to‘ldirish, aniqlashtirish, izohlashdan iborat. Bu sintaktik birliklar tilshunoslikda kiritma (kirish) so‘z, izoh iboralar, kiritma iboralar yoki kiritma konstruksiyalar nomi bilan o‘rganiladi.

Kiritmalarni diaxron planda tadqiq qilgan olim S.Ashirboyev ularning gapda ma’lum bir sintaktik-semantik vazifa bajarishi, ya’ni kiritmalarning gap va gap tarkibidagi ma’lum bir bo‘lakni (u sodda yoki yoyiq bo‘lishi mumkin) izohlash, unga aniqlik kiritish, sharhlash kabi mazmun amalini o‘z ustiga olgan iboralarni izoh ibora sifatida; asosiy gapning mazmunini rivojlantirish, gapga yoki ma’lum bir bo‘lakka ilova qilish, gapning mazmuniga muallifning (so‘zlovchining) munosabatini, o‘quvchiga avvaldan ma’lum bo‘lgan hodisani eslatish kabi mazmun amalini o‘z ustiga olgan iboralarni kiritma iboralarga ajratadi. Izoh va kiritma iboralar deb nomlanadigan iboralarda gapga o‘xshash belgilar to‘la mavjud bo‘lib, gapdagi ma’lum bir bo‘lakni to‘ldirish, izohlash va o‘sha bo‘lak uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha ma’lumotlarni ifoda qilish kabi mazmun amalini bajaradi.

Ta’kidlanganidek, kiritma konstruksiyalar gap shaklida qo‘llanadi va gapga xos predikativlik belgilariga ega bo‘ladi. Bunday predikativ ifodalar ma’lum bir sintaktik pozitsiyada kelmaydi, ya’ni tuzilishiga ko‘ra bog‘lovchili yoki bog‘lovchisiz shakllangan qo‘shma gaplardan farq qilmaydi. Bashqacha aytganda, predikativ ifodalar (gaplar, kiritma qurilmalar) obyektiv va subyektiv mazmun ifodalashiga ko‘ra farqlanadi. Subyektiv (modus) mazmuniy munosabatdagi sintaktik shakllar (kiritma qurilmalar) gap bo‘lagi sifatida ajratilmaydi. Uning bu xususiyati nazariy adabiyotlarda predikativ ifodalar ichida kelgan predikativ ifodalar, yoki sintaktik ortiqchalik tamoyili asosida yuzaga kelgan predikativ ifodalar deb izohlanadi [9, 36].

Ta’kidlanganidek, kiritma xarakteridagi predikativ ifodalar asosiy gap tarkibidagi ma’lum bir gap bo‘lagini, yoki predikat mazmun bilan bevosita bog‘liq munosabatlarni ifoda qiladi. Bu munosabat uning mazmuniy tuzilishi bilan bog‘liq. Shu sababli kiritma

* Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti, f.f.n., dotsent.

qurilmalarni ham shakliy (sintaktik), ham mazmuniy (semantik), ham kommunikativ planda o‘rganish maqsadga muvofiq.

Shunisi xarakterliki, tarixiy manbalarda, jumladan, “Boburnoma” asarida qo‘llangan kiritma iboralar hozirgi o‘zbek tilidagi kabi intonatsiya (shunga muvofiq matnda turli tinish belgilari) vositasida ajralib turmaydi, balki o‘sha davr an’anasiga muvofiq gapdagi ma’lum bo‘lakka *ki//kim* vositalari yordamida bog‘lanadi. Odatda, *ki//kim* vositalari ma’nosi izohlanayotgan so‘zga qo‘shiladi va undan so‘ng shu so‘zning ma’nosini to‘ldiruvchi, ma’nosiga oydinlik kirituvchi kiritma ibora qo‘llanadi: *Yakshanba namozi digari oyining beshida Gulvalyor sayri doiyasi bilakim, kitoblarda Goyur bitirlar, Jo‘ndin kechib, Ogra qal’asig‘a kirib, Faxrijahonbegim bila Hadicha Sultonbegim bilakim, ushul ikki-uch kunda Kobulg‘a azimat qilmoqchi edilar, xayrbod qilib, otlandim* (BN 312). Mazkur jumlada ikkita kiritma ibora qo‘llangan bo‘lib, ularning biri gap tarkibidagi *Gulvalyor sayri doiyasi* birikmasi ma’nosini izohlash, ma’nosini to‘ldirish (manbalarda nomining qanday bitilishi bilan bog‘liq qo‘shimcha ma’no tashish) amalini bajarsa, keyingi holatda jumla mazmuni bilan bog‘liq bo‘lgan yana bir qo‘shimcha axborotni qo‘shish, ya’ni so‘zlovchi (muallif)ning Faxrijahonbegim va Xadicha Sultonbegim bilan xayrlashishi sababini ma’lum qilgan.

Kiritmalarning asosiy gap bo‘laklari bilan semantik munosabatda bo‘lishi va gap strukturasini murakkablashtirishi, lekin ular bilan an’anaviy grammatik munosabat turlarining birortasi orqali bog‘lanmasligi turli davr tilshunoslari tomonidan ko‘rsatib o‘tilgan. Ular bu belgilarni kirish so‘z va kiritma iboralar uchun umumiy bo‘lgan xususiyatlar sifatida ko‘rsatishadi. Shunga muvofiq, ular gap bo‘laklari bilan grammatik bog‘lanmaydigan sintaktik qurilmalarni osonlik bilan gap tarkibidan tushirib qoldirish mumkin deb hisoblashadi. Masalan: *Bu tog‘din qalin daryo chiqib, Hindustonning ichi bila oqar. Sinddin shimol sari boqa olti daryokim, Sind va Bahat va Chonob va Roviy va Biyoh va Satluj bo‘lg‘ay, ushbu tog‘din chiqib, Mo‘lton navohisida borcha bir yerda qotilur* (BN 251). Ushbu jumla tarkibidagi sintaktik jihatdan ortiqcha *Sind va Bahat va Chonob va Roviy va Biyoh va Satluj bo‘lg‘ay* jumlasidir. Uni jumla tarkibidan chiqarib tashlash mumkin. Bunda jumlaning sintaktik qurilishiga hech qanday putur yetmaydi. Biroq mazmun kambag‘allashadi, ya’ni shoir o‘quvchi e’tiboriga qo‘shimcha ravishda havola qilmoqchi bo‘lgan Hindiston daryolari haqidagi ma’lumot anglashilmay qoladi. Natijada o‘quvchi Mo‘lton nohiyasida birlashuvchi daryolar nomi haqidagi bilimga/tasavvurga ega bo‘lmaydi: *Sinddin shimol sari boqa olti daryo (kim...) ushbu tog‘din chiqib, Mo‘lton navohisida borcha bir erda qotilur*. Demak, kiritma iboralar badiiy matnda qo‘shimcha axborot tashiydi. Bu axborot jumla semantikasida muhim o‘rin tutadi.

Kiritma qurilmalar gapda ifodalangan obektiv mazmunning ustiga so‘zlovchining subyektiv qarashlari bilan bog‘liq modal mazmun munosabatini yuklaydi. Bu so‘zlovchiga o‘zi bayon qilayotgan fikriga nisbatan shaxsiy munosabatlarini ifodalash, obyektiv mazmundan iborat sintaktik bo‘laklarni izohlash, ularga aniqlik kiritish, jumladagi fikrni rivojlantirish, asosiy fikr/jumlaga qo‘shimcha qilish va boshqa mazmuniy munosabatlarni ifodalash imkonini yaratadi. “Boburnoma” asarida qo‘llangan kiritma iboralar jumla qism (sintaktik tarkib)ning istalgan o‘rinlarida kelib, ularni aktuallashtirishga xizmat qilgan.

Ma’lumki, gapning aktual sathida uslubiy ahamiyatli sanalgan nutq shaklining mantiqiy qurilishi, kommunikativ maqsadning tayanch nuqtasi gap boshida qo‘llanadi. Tarixiy manbalarda jumlaning aktual qismlarga ajralishi o‘ziga xos. Jumladan,

“Boburnoma” asarida *ki//kim* bog‘lovchi vositalari mantiqiy urg‘uli tayanch bo‘lakka qo‘shilgan va o‘sha so‘zning ta’kidiy xarakterga ega bo‘lishini ta’minlagan va u izohtalab bo‘lakka aylangan. Shunga muvofiq, bunday jumlalarni tema-remaga ajratish qiyin kechmaydi. Ya’ni bunda nutqning ahamiyatli (ta’kidiy) qismi tema (obyektiv mazmun), kiritma ibora (subyektiv mazmun) esa rema sanaladi: *Nasuxda bir nav’ qovun borkim, Ismoil shayxiy derlar, terisi sariq, kemtluq, osuda qovun bo‘lur* (BN 53).

Kiritma iboralarning sintaktik tuzilishi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, “Boburnoma” asarida qo‘llangan kiritma qurilmalar sodda gap ko‘rinishiga ega bo‘lib, ular bir so‘z, so‘z birikmasi va gap shaklida qo‘llangan:

-bir so‘z shaklidagi kiritmalar. Ot asosli predikativ ifodalar aksariyat hollarda *bo‘lg‘ay* bog‘lamasi bilan qo‘llangan: *Nosirbekni va o‘g‘lonlarinikim, Do‘stbek va Mirimbek bo‘lg‘ay, ko‘rub, so‘rub inoyat va shafqatdin umidvor va sarafroz qildim* (BN 59).

-so‘z birikmasi shaklidagi kiritmalar: *Jahongir Mirzoni bir nevcha ichkilari va yigitlari Uzun Hasandin olib qochib, Tanbalg‘akim, hanuz O‘shg‘a etmaydur erdi, borub qo‘shuldilar* (BN 59). Bu gapda *hanuz O‘shg‘a yetmaydur* kiritma iborasi *Tanbal* haqidagi ma’lumotni to‘ldirishga, voqea-hodisani aniq ifodalanishiga xizmat qilgan.

-gap ko‘rinishidagi kiritma konstruksiya: *Tonglasi odina kunikim, oshur edi, andin otlanib, yo‘lda bir kentga tushlanib, namozi xuftan Guvalyordin bir guruh shimol sari bir chorbog‘dakim, men o‘tgan yil buyurib erdim, kelib tushtum* (BN 313).

“Boburnoma” asarida kiritmalar bir jumla tarkibida bir yoki birdan ortiq xolda qo‘llanganligi kuzatiladi:

Bir marta qo‘llangan: *Tafsiri budirkim, Uzun Hasanning navkarinikim, mening behuzurlig‘imda manga ko‘rsatib ijozat berdilar, muxoliflar Andijon qo‘rg‘onini qabag‘onda borib debturkim...* (BN 51).

Birdan ortiq holda qo‘llanadi: *Chun onalarimdinkim, onam va onamning onasi Esan Davlatbegim bo‘lg‘ay, yana ustod va pirimdinkim, Xoja Mavlonoi qozi bo‘lg‘ay, bu nav’ xatlar kelib, mundoq ehtimom bila tilag‘aylar, ne ko‘ngil bila kishi turg‘ay* (BN 51). Yana: *...Gulvaryorning Hotipul otliq darvozasidinkim, Roja Mon Singning imorati bu darvozag‘a payvasttur, kirib, Roja Bikramojitning imoratlarig‘akim, Rahimdod anda o‘lturub edi, kech namozi digar kelib tushtim* (BN 313).

Kiritma qurilmalarning mazmuniy tuzilishi.

Asarda qo‘llangan kiritmalar mazmunan rang-barang. Ulardan namunalar keltiramiz:

So‘zlovchining qo‘shimcha xatti-harakati sababini bayon qiladi: *Chun bu faqir mazkur bo‘lg‘on mahdudotni vaqf erkaniga iqror qilib, bir kishi tasarrufig‘akim, o‘zim mutavvali qilib erdim, qo‘ydum* (BN 269).

Qalamga olingan obyektga aniqlik kiritadi: *Xoja Kamol o‘zi Xo‘jand shahridinkim, poytaxt erdi, chiqib, buyurdi...*(BN 113).

Tasvir obyektining masofasini ko‘rsatadi: *Xo‘bon degan kentgakim, Andijon sari yonimizda bizdan uch yig‘och bo‘lg‘ay edi, kelib kirdi* (BN 125).

Bayon qilinayotgan manzilning taxminiy masofasini va ularning ma’murligi sababini izohlaydi: *Buxoro va Qorako‘lgachakim, o‘ttiz-qiriq yog‘och yo‘lg‘a yovuqlashur, Ko‘hak suyi bila ma’mur va maz’rudur* (BN 63).

Obyektning geografik joylashuviga aniqlik kiritadi: *Axsikatiy derlar, Farg‘onada, Andijondin so‘ngra mundin urug‘roq qasaba yo‘qdur* (BN 25).

Tasvir obyektini ochiqlaydi va sodir qilingan ish-harakat sababini bayon qiladi: *Uch-to‘rt kundin so‘ng bizing muxolif beklarkim, Ali Do‘st va Qanbar Ali Sallok tavobi va lavohiqi bila bo‘lg‘aylar, yarash so‘zini orag‘a sola kirishtilar* (BN 225). *Ushmundoq mahalda Uzun Hasanning navkarikim, elchilikka kelib, parishon so‘zlar keltirub edi, beklar ra’yda g‘alat qilib eni ko‘rsatib ruxsat berdilar* (BN 325). *Mo‘g‘ul cherikikim, ko‘makka kelib edi, urushqa xud toqatlari yo‘q edi* (BN 80).

Shaxsning qazosi sababini keltiradi: *Seshanba kechasi – oyning boshida Do‘stbekkim, yo‘lda tunda isitib edi, tangri rahmatiga oldi (*BN 252).

Shaxs faoliyatiga doir qo‘shimcha ma’lumotlarni bayon qiladi: *Nosir Mirzokim, ilgarrak viloyatig‘a kelib edi, Odinapurda kelib, mulozamat qildi* (BN 25).

Shaxsni tanishtiradi: *Mazkur bo‘lg‘on ... Muhammad Mirzokim, obog‘asining o‘g‘li va o‘zining kuyovi edi, yana to‘rt saroyga chiqarib erdi* (BN 125). *Xojaki, Mullo Sarkim, Xojakalonning ulug‘ og‘asi edi, bo‘ynig‘a o‘q tegdi, o‘shal zamon tengri rahmatig‘a bord*i (BN 57). *Xojagi mullo Sadarkim, Xo‘ja kalonning ulug‘ og‘asi edi, yo‘g‘on bo‘ynig‘a o‘q tegdi* (BN 39). *Nosirbekni va o‘g‘lonlarnikim, Do‘stbek va Mirimbek bo‘lg‘ay, ko‘rub, so‘rub inoyat va shafqatdin umidvor va sarafroz qildim* (BN 225). *Xonim xon bobom shunqor bo‘lg‘oli onalari, inilari, singillarinikim, Shohbegim va Sulton Mahmudxon va Nigorbegim va Davlat Sultonxonim bo‘lg‘aylar, ko‘rmaydurlar edi* (BN 225).

Shaxs haqidagi yangi ma’lumotlarni bayon qiladi: *O‘shul necha kunda Sulton Ahmad mirzoning qizi Oysha Sulton Begimdurkim, avval mening aqdi nikohimga kirgan bu edi, bir qiz bo‘ldi* (BN 77). *Xoja Abdulmakorimkim, bizningdek jaloyi vatan bo‘lub, sargardon edi, meni ko‘ra keldi* (BN 57)

Qalamga olingan shaxsning xos fe’l-atvorini bayon qiladi: *Sulton Ahmad mirzokim, kamsuxan va odmi faqir kishi erdi, har so‘z-un va ish-kuch beklarsiz qaror topmas erdi, beklar bu so‘zlarga multafit bo‘lmay durusht javob aytib, ilgari ko‘chtilar* (BN 32)

Obyektning yozma manbalarda qayd etilishi haqida ma’lumot beradi: *Farg‘ona, Xo‘jand va O‘ratepakim, asl bularning otlari kitoblarda Asrushnadur va Asrush ham biturlar, qoldilar*. (BN 24)

Shaxsning turgan (joylashgan) manzilini bayon qiladi: *Seydim Ali darbonkim, Rusto hazorasida edi, Panjhir bila oshib ushbu yurtga bizga mulozamat qildi*. *Ushbu fursatda Said Qosimkim, Pop qo‘rg‘onida erdilar, yetib keldi (325). Sulton Ibrohimkim, Dehliyning beri yonida edi, andin ilgari boqa ko‘chubtur (352).*

Obyektning manzilini ko‘rsatadi: *Ulug‘ viloyatikim, Samarqand qarinasidur, Buxorodur* (BN 46).

Ikki obyekt orasidagi masofani ko‘rsatadi: *Kecha bila shotu qo‘yub Nasux qo‘rg‘oninikim, Xo‘janddin o‘n yig‘och yo‘ldur, Kandibodomdin uch yig‘och o‘g‘urlab olduk* (B 53).

Avval qalamga olinganini, bayon qilinganini eslatadi: *Ushbu kunlarda Uzun Hasan Xoja Husaynkim, Jahongir Mirzoning yog‘iyligiga va Samarqanddin chiqmog‘ingizga ul bois bo‘lib edi, nechukkim, burun mazkur bo‘ldi, o‘n-o‘n besh navkari bila kelib qo‘rg‘onga kirdi* (BN 85). *Yana Abulqosim ko‘hbur, yana Haydar Qosimbekning ulug‘ o‘g‘li Xudoyberdi tug‘chi va Xudoyberdi barlos va Sulton Ahmad Tanbalning inisi Xalilkim, burunroq necha qatla mazkur bo‘lib edi, bu urushta talaf bo‘ldilar* (BN 81).

Agar kiritma iboralar birdan ortiq bo‘lsa, subyektiv mazmunni ifodalovchi predikativ ifodalar ham shunga muvofiq bo‘ladi va turli mazmuniy munosabatlarni

ifodalaydi. Bunday qurilmalar ham sintaktik, ham mazmun jihatdan murakkab qurilmalardir. Masalan: *Chun onalarimdinkim, onam va onamning onasi Eson Davlatbegim bo'lg'ay, yana ustod va pirimdinkim, Hoji Mavlonoi Qozi bo'lg'ay, bu nav' xatlar kelib, mundoq ehtimom bila tilag'aylar, ne ko'ngul bila kishi turg'ay (BN 325)*. Jumlada *onasi* va *pirlarini* izohlashga qaratilgan *onam va onamning onasi Eson Davlatbegim bo'lg'ay; Hoji Mavlonoi Qozi bo'lg'ay* predikativ ifodalar jumla semantikasida muhim o'rin tutadi. O'quvchi uchun bu qo'shimcha ma'lumotlar muhim bo'lib, uning asarda bayon qilinayotgan voqea-hodisalarni tushinishi va to'la tasavvur qilishiga imkon beradi.

Kiritma iboralar asosiy gapning ichiga kiritilgan, ammo undan sintaktik, intonatsion jihatdan ajralib turuvchi subyektiv mazmundan iborat qurilmalardir.

Kiritma iboralar gapning sintaktik tarkibini murakkablashtirish bilan birga modal munosabatlarini ifodalaydi va kommunikativlikka xizmat qiladi.

Kiritmalar predikativ ifoda tarkibidagi sintaktik birliklar kabi *ki//kim* vositalari yordamida bog'lanadi.

"Boburnoma"da kiritmalar predikativ ifodalarning turli o'rinlarida qo'llangan: u sintaktik sodda yoki qo'shma gap, shuningdek, ko'p komponentli qo'shma gaplar tarkibida kelishi mumkin.

Adabiyotlar

Абдурахманов Г.А. Исследования по старотюркскому синтаксису. –М.: Наука, 1967. – С. 210.

Аҳмедов А. Ўзбек тилида гапнинг коммуникатив турлари. –Тошкент: Фан, 1979. – Б. 172.

Аширбоев С. Алишер Навоийнинг насрий асарларида мураккаблашган содда гаплар. – Тошкент: ТДПУ. 1993. – Б. 16.

Дадабоев Ҳ.А. «Бобурнома»даги баъзи бир терминларга доир мулоҳазалар // Адабий мерос.1988. -№ 1 (43-сон). – Б. 38-43.

Жиянова Н.Э. «Бобурнома»даги нумеративларнинг маъно хусусиятлари. Филол. фан.ном. …дис. - Тошкент, 2000. – Б. 135.

Иброҳимов А. Бобур асарлари лексикасининг лингвостатистик, семантик ва генетик тадқиқи" ("Девон", "Мубаййин", "Аруз"). Филол.ф.д...дисс. – Тошкент, 2008.

Казмин В.В. Предикативная единица и ее синтаксические функции в простом предложении. - Кубан. КПИ. 1983. С. 36

Қудратуллаев Ҳ.С. «Бобурнома»нинг тарихий-адабий ва услубий таҳлили (Навоий, Бобур, Хондамир ва Восифий насрининг қиёсий таҳлили асосида).- Филол. фан. д-ри. …дис-я. -Т., 1998. – Б. 342.

Назарова Х. Особенности синтаксического строя узбекского литературного языка конца XV – начала XVI в. –Тошкент: Фан, 1979. – Б. 159.

Нурмонов А. Маҳмудов М. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 232.

Раҳматов М. Алишер Навоийнинг насрий асарларида ергаштирувчи боғловчили гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари. Филол. фан. номз… дисс. – Тошкент, 2008.

Сайфуллаев А.Р. Семантика и грамматика членов предложения в современном узбекском языке: Афтореф. дис... канд. фил.наук. – Тошкент, 2001. С. 40

Тошалиев И. Ҳозирги ўзбек тилида киритма конструкциялар. –Тошкент: Фан, 1976. – Б. 119.

Умаров Э. Бобур бир фонетик ҳодиса ҳақида // Тил ва адабиёт таълими.-2003.№1. – Б. 92.

Холмонова З. "Бобурнома" лексикаси тадқиқи. Филол.ф.д...дисс.автореф. Тошкент, 2009.

Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Ўқитувчи, 1987.

Ғуломов А.Ғ. Асқарова М. Ҳозирги замон ўзбек тили,синтаксис. Тошкент: «Ўрта ва олий мактаб», 1961. – Б. 159-160.

Маҳмудов Қ. Бобур – ўзбек тилининг билимдони //Адабий мерос- 1988. №1(43). – Б. 29-32.

“ALPOMISH” VA “BOBURNOMA”DAGI ONOMASTIK BIRLIKLAR TAHLILI MASALASI

Asqarova Shaxnoza Kamolidinovna*

Onomastika (yun. onomastike – nomlash, nom qo‘yish san’ati) – tilshunoslikning har qanday atoqli nomlarni, ularning paydo bo‘lish va o‘zgarish tarixini o‘rganuvchi bo‘limi, shuningdek, barcha atoqli nomlar yig‘indisi. Ayrim tadqiqotlarda “Onomastika” termini antroponimika ma’nosida ham qo‘llangan. Onomastika mavjud onomastik tizimlarni aniqlash va o‘rganishni maqsad qilib qo‘yadi. Onomastika atoqli nomlarni olgan obyektlarning toifalariga muvofiq quyidagi bo‘limlardan iborat: antroponimika – kishilarning atoqli nomlarini; toponimika – geografik obyektlarning atoqli nomlarini; teonimika – turli diniy tasavvurlar bo‘yicha xudolar, ma’budlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlarini; zoonimika – hayvonlarga qo‘yilgan (shartli) atoqli nomlarni; fitonimika – o‘simliklar olamiga oid nomlar, kosmonimika – fazoviy bo‘shliq hududlari, galaktikalar, burjlar va boshqalarning ilmiy muomalada va xalq orasida tarqalgan nomlarini; astronimika – ayrim osmon jismlari (planeta va yulduzlar)ning nomlarini o‘rganadi. Onomastikaning yuqoridagilardan tashqari yana bir qancha bo‘limlari bor. Onomastika atoqli nomlarni realionimlar (avval yoki hozir mavjud bo‘lgan obyektlarning nomlari) va mifonimlar (xayoliy-to‘qima obyektlarning nomlari)ga bo‘ladi.

Atoqli otlarning lisoniy xususiyatlariga qarab onomastika adabiy va dialektal, odatdagi (amaliy) va poetik, zamonaviy va tarixiy, nazariy va amaliy turlarga bo‘linadi. Nazariy onomastika til va nutqdagi, adabiy va dialektal sohalardagi atoqli nomlarning paydo bo‘lishi, nominatsiya (nomlash) asoslari, rivojlanishi, shu jarayondagi turli xil o‘zgarishlari, nutqda qo‘llanishi, muayyan hudud va tillarda tarqalishi hamda tarkibiy tuzilishini o‘rganadi. Badiiy matnlardagi atoqli nomlarni (poetik onomastika) tadqiq etish alohida muammo hisoblanadi. Onomastika, shuningdek, tilshunoslikning qiyosiy-tarixiy, struktur, genetik, areal, onomastik xaritalashtirish va boshqa usullarini qo‘llagan holda, atoqli nomlarning fonetik, morfologik, so‘z yasalishi, semantik, etimologik kabi jihatlarini o‘rganadi.

“Boburnoma”dagi ko‘plab izofiy birikmalar semantik jihatdan tahlil qilinganda, ular turli: o‘rin-joy, payt, sabab, shaxs, belgi kabi mavzuiy guruhga bo‘lib o‘rganilganligini ko‘rishimiz mumkin [Ражабов, Турдиева 2022]. Ammo onomastik birliklarni alohida mavzuiy guruhlarga ajratib o‘rganilmagan. Asarda forsiy va arabiy izofali birikmalar qo‘llanganligi ko‘rishimiz mumkin. Bu birikmalar o‘sha davr tili bilan bog‘liqligi va Boburning forsiy va arabiy tillarni chuqur bilganligidan darak beradi. “Boburnoma” leksikasini o‘rgangan Z.Xolmonova asarni tahlilida bir necha o‘rinda izofiy birliklarga misollar keltiradi. Xususan, Bobur eski o‘zbek tiliga o‘zlashgan tayyor arab yoki forsiy tilidagi izofalardan foydalangan. Biz asardagi izofiy birliklarni o‘rganganimizda quyidagi guruh onomastik birliklarni bilib olishimiz mumkin: Antroponimlarida: Hazrati amir ul-mo‘minin Usmon, Hizabrulloh, Asar nom(biblionim)larida: “G‘aroyib us-sig‘ar”, “Navodir ush-shabob”, “Badoyye’ ul-vasat”, “Favoyid ul-kibar”, “Mantiq ut tayr”, “Lison ut-tayr”, “Ziji Elxoniy”, “Sahihi Buxoriy”. O‘simlik va mevalar nomlarida: obi angur, lolai gulbo‘y Hayvon va qushlar nomlarida: sheri obiy, xuki obiy, qo‘tosi bahriy, mushi mushkin, ro‘bai parron, kurrai toziyon,

* Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti, doktorant (DSc).

murg‘aki Qarshi. Oy nomlarida: jumodil-avval, jumodis-soniy (jumodil-oxir), zulqa’da-qamariy, rabiussoniy (rabiul-avval). Narsa nomlarida: kamoni Chochiy, Sangi oyina. Toponimlarda: Ko‘hi Safid, Bog‘i Vafo, Obi Istoda, Bog‘i Binafsha, Bog‘i Bihisht, Darai Gaz, Darai Nur, Darayi Bom, Darayi So‘f, masjidi Javzo, Masjidi Jomeni, masjidi Muqatta’, masjidi Laqlaqa, Jo‘yi Shohiy, G‘aznayi Namangon, Chashmayi Para dovoni, Mozori Shoh, Puli Mirzo, Puli Muhammad Chab, Puli Magokda (G‘or ko‘prigi), Puli Mirzo, Puli Molon, Chashmayi Para, Raboti Dudar, Raboti Ro‘zak, Raboti Sarhang, Raboti Sarhang, Raboti So‘g‘d , G‘ori Oshiqon, Zamini Dovar, Qal’ayi Zafar, Qabri Ohanin, Puroyin darasi, Bandi Sixan (Sixan To‘goni), Havzi Mohiyon, Jo‘yi Shohiy , Dashti Shayx , Dehi Afg‘on, Dehi Ya’qub Darasi, Dehi Ya’qub Daryo, Dehi G‘ulomon, Ko‘hi Jud, Ko‘hi Mehtar, Ko‘hi Safid, Ko‘hi Sof, Ko‘li Gil, Ko‘li Mag‘ok Sayxonligi, Ko‘li Magok O‘langi, Ko‘li Malik, Ko‘tali Zarrin (Zarrin Dovoni), Langari Mirg‘iyos, Kandibodom. Asarda izofali toponimlarning ko‘p qo‘llanganligiga guvoh bo‘lamiz. Shuni ham ta’kidlash lozimki, “Boburnoma”da qo‘llangan forsiy izofali toponimlar o‘zining muayyan indikatorlariga ega. Jumladan, ob, pushta, pul, taxt, shahar, robot, tog’, darvoza, dasht, bog’, band, dara, shoh singari bir guruh leksemalar toponimik birliklar tarkibida indikator maqomida bo‘ladi. Toponim indikatorlar asarda 20 dan ziyod. Izofiy birliklarni ikki guruhga bo‘lish mumkin: a) izofa ko‘rsatkichini saqlab qolgan toponimlar: Ko‘hi Safid, Bog‘i Vafo, Obi Istoda, Bog‘i Binafsha. b) izofa ko‘rsatkichini yo‘qotib qo‘shma so‘z shakliga kelib qolgan toponimlar: Qandibodom va b. Asarda forscha-tojikcha izofalar tarkida toponimlar uchraydi: sebi Samarqand, sohibi Samarqand, oluyi Buxoriy va kabi. “Boburnoma”da izofiy birliklarni shunchaki keltirib yoki sanab o‘tmaydi, balki o‘rni bilan ularga tegishli izohlarni ham qayd etadi. Masalan, “Ul tog‘ning qullasida Shohi Kobul imorat qilg‘oni uchun bu tog‘ni Shohi Kobul (Kobul viloyatining shohi) derlar” [B/N-185]. Ko‘hi Safid tog’iga shunday izoh berilgan: “ To‘qqiz rud ushbu tog‘din chiqar, bu tog‘din qor hargiz o‘ksumas. Bu jihattin g‘olibo Ko‘hi Safid derlar” [B/N-190]. Ko‘tali Zarrin ko‘tali nomiga berilgan quyidagi izohga e’tibor beraylik: “Yo‘l xud qirlab yuqori chiqar ekandur. Ko‘tali Zarrin der emishlar”. Bu yerda zarin so‘zi aslida sarin (sar+in) shaklida bo‘lib, fors-tojik tilida bosh, yuqori ma’nolariga ega; -in qo‘shimchasi nisbiy sifat yasaydi. Bir o‘rinda Ko‘hi Jud tog‘i nomiga shunday izoh berilgan: “Behradin yetti kuruh shimol sari bir tog‘ tushubtur. Bu tog‘ni “Zafarnoma”da va ba’zi kitoblarda “Ko‘hi Jud” bitibturlar, vajhi tasmiyasi ma’lum emas edi, so‘ngralar ma’lum bo‘ldi: bu tog’da bir ota naslidan ikki el bor. Birini jud va birini janjuha derlar. ... Ushbu tog’ning yarmida juddur, yarmida janjuha. Bu tog‘ni judqa mansub qilib, Ko‘hi Jud debturlar” [B/N-289]. Masjidi Laqlaqaga shunday izoh berilgan: Masjidi Laqlaqa derlar. Ul gunbazning o‘rtasidagi yerga tepsalar gunbazdin tamom laq-laq un kelur... [B/N-98]. Laqlaqa masjid binosidan chiqadigan tovushga taqliddan yuzaga kelgan.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, “Alpomish” va “Boburnoma” singari o‘zbek xalqining boy o‘tmishi, urf-odat-u an’analari va tarixga oid muhim dalillarni o‘zida mujassam etgan yirik asarlardagi onomastik birliklar va ularning yuzaga chiqish sabablari o‘zining yanada chuqur tadqiqini kutmoqda.

Adabiyotlar

Boltaboyeva I. 2005. “Boburnoma” toponimlarni o‘rganishda qimmatli manba”. FDU. *Ilmiy xabarlar* 3: 47-50. Farg‘ona.

Nazarova X. 1972. *Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug‘at.* Toshkent: Fan.

Xolmonova Z. 2007. «*Boburnoma» leksikasi.* Toshkent: Fan.

Bobur. 1960. *Boburnoma.* Toshkent: Fan.
Usmanova, S. (2022). Comparative analysis of landscape terms in Uzbek and English and usage of terms. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 14, 1-3.

NAVOIY VA BOBUR IJODIDA MASNAVIY

Abdulhakimova Yulduz G‘ofur qizi*

Sharq mumtoz adabiyotini ikki buyuk siymo Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburning qoldirgan ilmiy-adabiy merosisiz tasavvur qilib bo‘lmaydi. Ularning ijodi turkiy adabiyotga ruh va jon bag‘ishlashi barobarida ,bugun ham turkiy -millatlar adabiyotiga karvonboshilik qilib kelmoqda.

Zahiriddin Muhammad Boburning Alisher Navoiyga hurmati juda baland bo‘lgan. U yozadi: «Men Hirotda Alisherbekning uyida yashadim. Har kuni otda shaharning o‘zim ko‘rmagan joylarini tomosha qilar edim. Shu qisqa davr ichida men Hirotda Alisherbekning bog‘i va Guzargohi, Shayx Bahovuddin Umar mozori va maqbarasini, mavlono Abdurahmon Jomiy mozori va maqbarasi, Ulug‘bekning Gavharshodbegim (Ulug‘bekning onasi) madrasasi va maqbarasini, Hirot jome masjidini tomosha qildim» [Bobur 1989 170]. Yoki, “Andijon aholisining asosiy qismi turkiylardir. Andijonda va uning bozorlarida turkcha bilmaydigan kishining o‘zi yo‘qdir. Xalqning tili adabiy tilga yaqindir. Alisher Navoiy Hirotda tug‘ilib o‘sgan bo‘lsa ham, ushbu tilda ijod qilgan”.

Navoiy va Bobur qalamiga mansub har bir ijod na’munasi betakror. Har biri ulkan iste’dod va salohiyat evaziga dunyoga kelgan. Bu asarlarni anglash uchun esa bir inson umri kamlik qiladi.

Biz ushbu maqolada ikki yetuk ijodkor qalamiga mansub masnaviylarni qiyosan o‘rganishni niyat qildik.

Alisher Navoiyning “Masnaviy” asari hasbi hol she’riyatining go‘zal namunasidir. Navoiy masnaviyni yaratishda o‘zidan avval yashab o‘tgan ijodkorlar, forsiy va turkiy she’riyat namoyondalariga (Faxriddin Gurgoniy, Avhadiy) ergashadi.

“Xazoyin ul-maoniy”dan o‘rin olgan bitta masnaviy ham Sayyid Hasan Ardasher nomi bilan bog‘liq. Masnaviy hajman 148 baytdan iborat bo‘lib, yosh shoirning safari oldidan ustozi va do‘stiga yozgan she’riy maktubini o‘z ichiga oladi. Ushbu masnaviy-maktub shoirning yoshlik lirikasi mahsuli bo‘lib, kulliyotning birinchi devoniga kiritilgan” [Sirojiddinov, Yusupova, Davlatov 2018, 8].

Navoiy noma janrini boshqa asarlari tarkibiga ham singdirib yuborgan. Mustaqil asar sifatida yaratilgan masnaviy esa 148 baytdan iborat bo‘lib, aruzning mutaqoribi musammani mahzuf vaznida yozilgan. U shoirning hayoti bilan bog‘liq voqealarni o‘z ichiga olganligi sababidan ko‘z o‘ngimizda mukammal ijodkor siymosini gavdalantiradi. Ustozi, ma’naviy otasi Sayyid Hasan Ardasherga yozgan maktubi shoirning bir jismida ikki Alisher yashayotgani, biri ayni damda surgun (Bobur ta’rifi bilan aytganda-ixroj)dan azob chekayotgan bo‘lsa, boshqa biri turkiy tilni ko‘kka ko‘tarib asar yozishni niyat qilgani anglashiladi. Biri moddiyat olamiga daxldor bo‘lsa, ikkinchisiga bu ruh va qalb azoblari ozuqa bo‘ladi, kuch va g‘ayrat

* Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU katta o‘qituvchisi, Phd.

bag‘ishlaydi. Shoir o‘zining bu holatini eng yaqin insoni, maslakdoshi bilan bo‘lishgisi keladi. Undan panoh istaydi. Shoir maktubining davomida yurtidan uzoq ketish sabablari, “Xamsa” yozishni niyat qilgani, ustozi va yaqinlaridan ayrilib ko‘ngli ma’yus tortgani va har davrada uni yod etishlarini so‘raydi.

Alisher Navoiy masnaviyni xamsanavislik an’analariga tayanib, hamd-Yaratganning madhi bilan boshlaydi:

Sano, Haqqakim, koshifi hol erur,
Xirad mushkilotig‘a hallol erur.
Alimeki, yo‘qtur bidoyat anga,
Azimeki, yo‘qtur nihoyat anga[Navoiy 2011 696-709].

Navoiy Allohni sifatlash barobarida o‘zining ayni vaqtdagi ruhiy, ijtimoiy holatini ochib berishga harakat qiladi. Masalan, “yo‘lovchiga tavakkulni yo‘l ozig‘i qilding. Safarni do‘zaxdan bir nishon aylading”, deb safar qiyinchiliklarini do‘zax azobiga tenglashtiradi.

Shoir masnaviyning davomida suyukli Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v)ga durud-salovatlar aytib, U zotni “baxt keltiruvchi” deb ta’riflaydi.

Navoiy maktubning keyingi o‘rinlarida:

Vafo anga pesha, saxo anga fan,
Vafovu saxo koni Sayyid Hasan.

deb, ustozi Sayyid Hasan Ardasherni ta’riflaydi.

Alisher Navoiy masnaviyni nihoyatda go‘zal tartiblaydi. Asarda bir insonning ruhiy, ijtimoiy, ijodiy holati akslanadi. Eng og‘ir damlarda ham so‘z haqida qayg‘urish, turkiy millat sha’ni va sharafini ulug‘lashning navoiyona yo‘li ko‘zga tashlanadi. Shoir ko‘ngli ozorlangan esa-da, baland ijodiy cho‘qqilarni ko‘zlaydi. O‘zidan avval yaratilgan “Xamsa”lar haqida so‘zlab, men “Xamsa”ni o‘ttiz oyda yakunlayman, deb aytadi. O‘z an’anasiga sodiq qolgan holda so‘zni ulug‘laydi.

Biri buki, bir jazba Haqdin yetib,
Ko‘ngulni yaqin jomidin mast etib.
…Yana bir budurkim, gado gar muluk
Talab yo‘lida qilg‘ay oncha suluk.

So‘zining yakunida yana o‘ziga nazar soladi. Majzubi solik va soliki majzub (Majnun va Farhod yo‘li) haqida fikr yuritadi. Va aytadiki, “Alloh manga majzubi soliklikni ,ya’ni Majnun yo‘lini bermadi, Soliki majzub (Farhod yo‘li)likni bersa ham baxtiyor bo‘lar edim. Mayli, bu yo‘lning oxiriga yetishga umrim yetmasin. Shu yo‘lda vafot topsam ham roziman”, deydi.

Alisher Navoiy ustozi bilan qayta ko‘rishishlikka umid bog‘lab, maktubini yakunlaydi.

Ushbu maktubdan anglashiladiki, har bir inson taqdirida Yaratganning bitigi, qazo va qadar mezonlari aniq ishlaydi. Ya’ni bandasiga berilgan har ne’matning so‘rog‘i borligi va kelayotgan zarradek azob uchun ham tog‘dek mukofot tayinligini yana bir bora yodimizga soladi.

Alisher Navoiy va Bobur Mirzoning masnaviylari bir-biridan tarkibiy tuzilishi, mazmuni, shakl jihatidan ajralib turadi. Navoiy asarini hamd, na’t bilan boshlab, ustozi Sayyid Hasan Ardasher va so‘z ta’rifi bilan davom ettirsa, Boburning masnaviysi nido san’atiga xos bo‘lgan saboga murojaat tarzida boshlanadi. Navoiy masnaviysining mazmuni real hayotiy voqealar asosiga qurilsa, Bobur xayoliy yor timsolini tasvirlaydi. Misralari zamiriga Vatan sog’inchini singdirib yuboradi.

Boburning masnaviysi aruzning hazaji musaddasi mahzuf vaznida yozilgan bo‘lib, 116 baytdan iborat.

Bobur ham Navoiy kabi masnaviy yaratishda o‘zidan avval yashab o‘tgan ijodkorlarning izidan boradi. Ammo, har qanday an’ana va qoidalarni o‘z yo‘liga yurg‘iza oladi. Misralari ravon, xalqona va hazmi tez bo‘lsa-da, insonni chuqur o‘yga toldiradi, mushohada qilishga undaydi. Sababi, o‘zi shoh, buyuk saltanat egasi ammo, ko‘ngli to‘la dard, satri to‘la sog‘inch uni azoblaydi. Bu dunyoda insonga bog‘liq bo‘lmagan azobdan og‘ir narsa bo‘lmasa kerak. Bobur bir jismda ikki shaxsni-shohni va shoirni tarbiyalab yashadi. Shohlikdan bezor bo‘lgan vaqtlari shoirlikdan panoh izladi. Masnaviy janri rea’likka asoslanadi. Masalan, Navoiy maktubda ustoziga hayotida sodir bo‘lgan voqealar, ayni damdagi ruhiy kechinmalari haqida yozsa, Bobur xayoliy yorning vaslini chizadi. Unga oshiqligini samimiy izhor etadi:

Sabo, ul gul haramig‘a guzar qil,
Mening holimdin ul gulag xabar qil.
Salomim yetkur ul oromi jong‘a,
Yana mundoq degil ul dilistong‘a:
Yuzungni ko‘rsatib ko‘nglimni olding,
Olib ko‘nglimni ko‘zdin meni solding [Bobur 1993, 64-68].

Oshiq ma’shuqadan gina qiladi. Ammo, uning bergan ozori oshiq uchun azob emas, rohat bag‘ishlaydi.

Misralari tilga tez yopishadi va ko‘ngilni larzaga soladi. Shunda o‘ylab qolasan kishi, Bobur yor timsolida faqat ayol kishiga murojaat etganmi yoki, azaliy armoni Vatanini nazarda tutganmi?! Nimaga misralarga yuklangan tirik tuyg‘ular kishi qalbiga og‘riq solishining sababini topgandek bo‘lasiz. Chunki, Bobur aytmoqchi bo‘lgan muhabbat har narsadan ulug‘, har narsadan muqaddas va ayni damda har bir insonga taa’lluqli yurt dardi, vatan qayg‘usidir.

Ey payki sabo, qoshimg‘a kelgil,
Eshtib bu so‘zumni dag‘i bilgil.
Yeldek yetib ul quyosh qoshig‘a,
Quyun kibi evrulub boshig‘a,
Yuz hasratu ishtiyoq birla,
Yuz ming alamu firoq birla.

Masnaviylar tahlilidan anglashiladiki, turkiy millat sha’nini nafaqat ijodida, balki, shaxsiyati orqali ham ko‘klarga ko‘targan ikki buyuk siymo-Alisher Navoiy va Zahiriddin Muhammad Boburdan bugungi kun kishilari uchun dolzarb bo‘lgan tuyg‘ular: ustozga hurmat va vatanga muhabbat borasida dars olmog‘imiz lozim.

Adabiyotlar

Bobur Z.M. 1989. Boburnoma. Nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev.Toshkent: Yulduzcha.
Sh. Sirojiddinov, D. Yusupova, O. Davlatov 2018. T.: TAMADDUN.
Alisher Navoiy. 2011. Xazoyin ul-maoniy, G‘aroyib us-sig‘ar. T.: TAMADDUN. B. 696-709.
Bobur Z.M. 1993. Mahrami asror topmadim. (Nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan). Toshkent: Yozuvchi.
Jabborov N. 2021 iyun.Ikki buyuk hamsanavis ijod konsepsiyasi.// Jahon adabiyoti.

BOBUR VA JADIDLAR IJODIDA VATANPARVARLIK G‘OYALARI MUSHTARAKLIGI

Soatova Gulzoda Nurmamat qizi*

Xalqimiz o‘zining yuksak tarixi, ulug‘ ajdodlari bilan hamisha faxrlanib keladi. Dunyoning qaysi burchagiga bormang, ajdodlarimiz merosiga duch kelamiz. Ayniqsa, XV-XVI asrlarda Markaziy Osiyo va Hindistonda Bobur yaratgan ijtimoiy-siyosiy muhit dunyo tamaddunida alohida iz qoldirdi. Bobur barpo etgan buyuk saltanatda ilm-ma’rifat, madaniyat, san’at, adabiyot yanada ravnaq topdi. Temuriyzoda Zahiriddin Muhammad Bobur o‘zbek mumtoz adabiyoti, jo‘g‘rofiya, tarix voqeligini muhrlashda katta mavqega erishdi.

Bobur ijodi serqirra. Birgina “Boburnoma” asari tarix, geografiya, adabiyot kabi fanlar uchun asos vazifasini o‘taydi. Ammo uning ijodida vatanni sevish, vatanparvarlik g‘oyasi alohida ahamiyat kasb etadi. Ijodkor asarlarida vatanni sevishni shu darajada aniq tasvirlaydiki, kitobxon “Hech kim vatanini Boburchalik sevmasa kerak!” degan fikrga keladi. Albatta, bu fikrda jon bor. “Boburnoma” mohiyatan Vatan haqidagi, uni sevish, qadrlash haqidagi muhim manbadir. Shu o‘rinda V.Rahmonovning: “Badiiy mahorat bobida biror o‘zbek shoiri Bobur bilan bellasha olmaydi… Uning mumtoz she’riyatga dadil kiritgan tarjimayi hollik xususiyati ham Bobur she’riyatini alohida nurlantirib turadi. Ana shu keyingi xususiyat shoirning vatanparvarlik xususiyatlariga jon bag‘ishlaydi” [Rahmonov. 2008, 4] degan fikrlarini eslab o‘tishni joiz topdik.

Tarixga nazar tashlar ekanmiz, Movarounnahrdagi ijtimoiy-siyosiy muhit Boburni o‘z vatanida uzoq vaqt hukmdorlik qilishiga yo‘l bermadi. U Afg‘oniston va Hindistonga ketishga majbur bo‘ldi. Bobur bu voqealarni quyidagicha tasvirlaydi:

Tole’ yo‘qe jonimg‘a balolig‘ bo‘ldi,
Har ishniki ayladim xatolig‘ bo‘ldi.
O‘z yerni qo‘yib Hind sori yuzlandim,
Yo Rab, netayin, ne yuz qarolig‘ bo‘ldi.

U Hindistonda imperiya tuzdi, ammo buni yuz qarolig‘ deb atadi. Imperator bo‘lsada o‘zini baxtsiz his qildi, chunki u vatanidan yiroqda edi. Shu sababli o‘z ona vatani firoqida nola-yu fig‘on chekib yashadi. Hattoki: “Ona yurtim havosi kelib turadigan, yurtimga yaqinroq joyga boray”, deb Qobulga dafn etishlarini so‘radi. Ushbu ruboiyda Bobur vatanidan ayri hayotini kuchli badiiy mahorat bilan ifodalagan. Professor N. Jabborov: “Ijod namunasi mukammal badiyat bilan birga teran ma’noni mujassam etmog‘i zarur” [Jabborov 2021, 192] deganidek, ma’no-mazmun ham nihoyatda kuchli.

Bobur ijodidagi vatanni sevish, uning ravnaqi uchun kurashish haqidagi vatanparvarlik g‘oyalari jadid adabiyoti namoyondalari ijodidagi vatanparvarlik g‘oyalari bilan mushtarakdir. Vatan qadri - vatandan yiroq bo‘lganda bilinar deganidek, Bobur vatanidan yiroqlashgach, undagi vataniga bo‘lgan mehr yanada ortib bordi. Bora-bora bu ulkan dardga aylandi. Bu ulkan dard oradan vaqtlar o‘tib, yurtimizning rus iste’lochilari tomonidan ezilishi, urf-odatlarimiz, dinimiz, tilimizning toptalishi natijasida jadid bobolarimizda-da paydo bo‘ldi. Jabrdiyda qora xalqning turmush tarzi, vayron bo‘layotgan ma’naviyati ularning sabr kosasini to‘ldirdi. Natijada, bu hol jadid ijodkorlarning vataniga bo‘lgan mehrini kuchaytirdi. Yurt farovonligi, ozodligi uchun kurashish ularning bosh g‘oyasiga aylandi.

Bobur va jadid namoyondalari asarlarida vatanparvarlik g‘oyalarining aks etishi mohiyatan o‘xshash bo‘lsada, badiiy tasvir jihatidan o‘zgacha. Bobur ijodida vatan madhi ochiq, baralla madh etilsa, jadidlar ijodida esa yashirin, tag ma’noda aks etadi.

Bobur Hindistonga borgach, u yerning iqlimi, tabiati, odamlari, urf-odatlari, ilm-ma’rifati uni hech qoniqtirmaydi. Uning ko‘ngli o‘z yurtida qolib ketgan edi. U yerdagi barcha ko‘rganlarini Movarounnahrdagilar bilan solishtiradi, ich-ichidan o‘ksinadi. Bu quyidagicha tasvirlanadi: “Hinduston kam latofat yer voqe bo‘lubtur. Elida husn yo‘q va tab’ va idrok va adab yo‘q va karam va muruvvat yo‘q va hunarlarida va ishlarida siyoq va andom va raja va go‘niya yo‘q va yaxshi ot yo‘q va yaxshi it yo‘q va uzum va qovun va yaxshi mevalar yo‘q va yax yo‘q va sovuq suv yo‘q va bozorlarida yaxshi osh va yaxshi non yo‘q va hammom yo‘q va madrasa yo‘q va sham’ yo‘q va mash’al yo‘q va sham’don yo‘q…” [Bobur 1989, 167]. Ammo Bobur uzoqlarda vatan sog‘inchi ila yashasa-da, Hindistonni ham tashlab qo‘ymadi. U yerni ham xuddi ona vatanidek taraqqiy toptirish uchun qo‘lidan kelgancha xizmat qildi. Buni Javaharlal Neruning quyidagi fikrlari ham isbotlaydi:” Bobur Hindistonga kelgandan keyin katta siljishlar yuz berdi va yangi rag‘batlantirishlar hayotga, san’atga, arxitekturaga toza havo baxsh etdi, madaniyatning boshqa sohalari esa bir-birlariga tutashib ketdi” [Rahimov 2022,6].

Vatan ravnaqi uchun qayg‘urish jadid namoyondalaridan biri Elbek ijodida ham uchraydi. Bu ikki ijodkorning vatanga bo‘lgan muhabbati mohiyatan bir xil. Uning gullab yashnashi uchun kichik voqealarga ham katta e’tibor qaratadi. Bu muhabbatning farqi shundaki, birlari vatanidan uzoqda turib yurt qayg‘usi bilan yashasa, biri vatanida turib qayg‘uradi.

Elbekning “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida bosilgan **“Kelgusining quyoshi”** [Elbek 1925, 74-76] hikoyasida tunda sham yog‘dusida kitob o‘qiyotgan bola obrazi orqali millat istiqboli ana shunday ilmga chanqoq farzandlarga bog‘liq ekani tasvirlangan. Hikoyada bu parcha quyidagicha tasvirlanadi:”… Qorong‘ida bo‘lg‘on narsalarni ko‘raturg‘on ko‘zlarim nechun yorug‘da yaxshi ko‘ra olmaydirlar?” deb qo‘ydimda takror qaradim. Bu gal chiroq yaqinida qimirlamoqda bo‘lg‘on bir narsaga ko‘zim tushdi. Yana diqqat bilanoq qaradim, ko‘rdim: yoshg‘ina bir bola kichik o‘rindiqqa o‘ltirib kitob o‘qimoqda edi. Darhol dedim: “Yorug‘liq yorug‘liqg‘a qo‘shilg‘ach qanday ko‘rinsun?”

Mazkur hikoyada ilmli bolalar kelajagimizning quyoshi ekanligi ta’kidlanadi. Kechasi sham yorug‘ida kitob o‘qiyotgan bola, farzandining yoniga kelib joyida uxlashini kutib yotgan ona obrazida yosh avlodni ilm olishi uchun ko‘maklashish zarurligi, shunda yurt kelajagi porloq bo‘lishi tasvirlanadi. Kitob o‘qib, ilm olayotgan bola nurga, yorug‘likka qiyoslanadi. Bu yerda tasvirlangan tun, jaholat qorong‘uligida qolib ketayotgan jamiyat, sham yorug‘ida kitob o‘qiyotgan bola esa bu qorong‘ulikni daf qiluvchi yorug‘lik ramzidir [Soatova 2023, 84-95].

Albatta, vatanparvarlik g‘oyalari Bobur hamda jadid adabiyoti namoyondalarining nazmiy asarlarida ham uchraydi. Ushbu ruboiyda Bobur o‘z yurtidan o‘z istagiga binoan ketmaganligini anglash qiyin emas.

Beqaydmen-u xarobi siym ermasmen,
Ham mol yig‘ishtirur laim ermasmen.
Qobulda iqomat etti Bobur dersiz,
Andoq demanggizlarki, muqim ermasmen[Bobur 1993,49]

Ruboiydan Boburning o‘zi Qobulda yashasa-da, ruhi Andijonda ekanligi anglashiladi. Hech bir shoir vatandan yiroqlik fojiasini Boburchalik ta’sirchan ifodalay olmagan. Shu o‘rinda Bobur kelajak avlod o‘zi haqida mol-dunyo uchun Qobulni ishg‘ol qildi degan fikrga borishidan qo‘rqadi. Mol yig‘ishtiradigan laim emasligini ta’kidlaydi.

Bu kabi vaziyat Cho‘lpon ijodida ham uchraydi. “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida nashr etilgan “Bahorni sog‘indim” [Cho‘lpon 1926, 74-76] she’rida adib bir qarashda qorni, qish faslini tasvirlagndek bo‘ladi. Avvalo shuni ta’kidlash kerakki, Cho‘lpon inson va tabiat o‘rtasidagi hamohanglikni judayam yaxshi tushunadi. 1926-yil sentabrida Samarqanda bitilgan bu she’rda bir qarashda oppoq qor tasvirlanayotgandek. Ammo ushbu she’rda oppoq qor va qordan keyingi iliq bahor tasvirlanishi bilan bir qatorda qor obrazi mustamlakachi davlatning, tuzumning, “latif siyna” esa dalalarning - ona diyorning timsolidir. Cho‘lpon oddiy tabiat lirikasida ham o‘z ijodining bosh g‘oyasi - erk va hurriyat g‘oyalarini tarannum etadi. She’r oxirida “Yana bahorlar, Yana lolalar, Yana siz, ey… erkin tilaklar!..” deydi. Bir o‘chib, yana yongan tilaklar nima? Shubhasiz, mustamlakachilik kishanlaridan ozod bo‘lish, mustaqil bo‘lish, erkin va ozod yashashdir. Ijodkor bu fikrlarini 1921-yilda “Buzilgan o‘lkaga” she’rida ham oshkora aytadi.

Bahorni sog‘indim

Bahorni sog‘indim, bahorni… So‘la boshladi
Ko‘rganda, yerlar, olamlar to‘la qorni. Sarg‘aygan yaproq,
Qor… Qor… Bo‘yanib tuproq
Zaharli ninalar kabi O‘la boshladi, o‘la boshladi…
Ko‘zlarga qarab oqar… Yo‘q… o‘lim yo‘qdir!
Qayda sen, qayda sening Yolg‘iz, bir o‘chib… bir so‘nish bordir!
Latif siynalar kabi Bir o‘chib, so‘nib…yana yonish bor,
Dalalarga singgan bahor!.. Yana bahorlar,
Ekin-tekin… Yana lolalar,
G‘amgin-g‘amgin Yana, siz, ey erkin tilaklar!..

Bobur Hindistonni zabt etib, uning taraqqiyoti uchun kurashayotgan bir paytda ona zaminidagi o‘simlik va inshootlarni bu yerda bunyod qilish uchun harakat qildi. O‘zini xuddi o‘z yurtida yashayotgandek his etishni xohladi. Ayniqsa, hind yerlariga qovun va uzum ekilganligi, lekin o‘z yerida yetishtirgandek bo‘lmagani xususida fikrlar “Boburnoma” asarida ham keltirib o‘tiladi.

Qovun birla uzumning hajrida ko‘nglumda g‘am har so‘,
Oqar suvning firoqidin ko‘zumdin har dam oqar su(v)[https://kh-davron.uz.>].

Ikkinchi misrasida esa Hindistonda oqar suv yo‘qligi badiiy bo‘yoqlar asosida tasvirlangan. Vatan sog‘inchi Boburni bir lahza bo‘lsada tark etmadi. Aksincha, keksaygani sari qattiqroq o‘rtadi. Bu uning ijodida yaqqol namoyon bo‘ladi.

Qayg‘ungni cheka-cheka qaribdur Bobur,
Rahm aylaki, o‘zidin boribdur Bobur.
Noranj yubordi sangakim, bilmagaysen,
Ya’niki, bu nav’ sarg‘oribdur Bobur [Bobur 1993, 46].

1927-yil “Maorif va o‘qitg‘uvchi” jurnalida chop etilgan, joriy nashrlarda uchramaydigan Botuning “Kurash” [Botu 1927, 31] she’rida ham vatanni sevish, yov kelganda qo‘riqlash, vatan uchun kurashishda, avvalo, yerli xalq mas’ul ekanligi borasidagi g‘oyalar aks etadi. She’rda kapitalistlar zamoni qoralanayotgandek bo‘lsada, ammo “… U, shonli alanga, Zo‘r jarchi emasmi? “Eng so‘ngg‘i kurashga Tur

yerli!” demasmi?” jumlalari adibning o‘zi yashayotgan davr xususida so‘zlayotganidan darak beradi. Bu yerda shonli alanga - qizil armiyaning simvollaridan biridir.

Har yonda kurash bor: U, shonli alanga,
Qon to‘lquni kuchli; Zo‘r jarchi emasmi?
Har onda talash bor: “Eng so‘ngg‘i kurashga
Tig‘lar zahari uchli… Tur yerli!” demasmi?

Qon oshiqi “to‘qlar” “Zindonli saroylar”
Songgi damda-da ezmak Bir qancha tomonda.
Yo‘qsilni voh, qon kezmak Mag‘rur bir zamonda,
Istab otar o‘qlar… Tinch o‘tmagay oylar.

Vahshat tig‘i ko‘p el,
Ko‘ksin yaro etdi;
So‘ng sharqda alanga
Ko‘klargacha yetdi.

Shuningdek, she’rda qon oshig‘i to‘qlar, bu janglarda ezilgan, qon kezgan yo‘qsillar, oddiy xalq ekanligi, buni yengish uchun kurashish lozimligi ochiqlanadi. Botu she’rlarida farovon va erkin, ozod hayot uchun kurashish bosh motiv darajasiga ko‘tarilgan.

Jadid bobolarimiz badiiy ijod bilan birgalikda yurt ozodligi, farovonligi uchun kurashishdek siyosiy masalarda ham faol bo‘ldi. Bu ular ijodining bosh g‘oyasiga aylandi. Bir so‘z bilan aytganda: ”XX asr tongida millat ziyolilarining Turkiston xalqiga ma’rifat tarqatishdagi xizmatlari beqiyosdir. Ular ma’naviy-ma’rifiy ruhdagi o‘tkir publitsistik maqolalari va asarlari bilan millatni uyg‘otishga, jaholat iskanjasidan ma’rifat yuksakligiga olib chiqishga intildi” [Pardayev Q. 2021, 162] .

Bobur nafaqat vatanparvar shaxs, shoh, shoir sifatida, balki o‘zida barcha ezgu xislatlarni jam etgan haqiqiy inson sifatida ham jahonda o‘z o‘rniga ega. Uning serqirra ijodigina emas, vatanparvarligi, jasurligi, odamiyligi ham bugungi yosh avlod tarbiyasi uchun namunadir. Yurtparvarlik borasida uning avlodlari jadidlarlarning faoliyati ham tahsinga loyiq. Bugungi kunda jadid adabiyoti namoyondalarining buyuk xizmatlariga yuqori baho berilib, jadid adabiyoti milliy madaniyatimizning tarkibiy qismi sifatida baholanmoqda.

Adabiyotlar

Bobur Z.M. 1989. Boburnoma. (Nashrga tayyorlovchi Porso Shamsiyev) Toshkent: Yulduzcha.

Bobur Z.M. 1993. Mahrami asror topmadim. (Nashrga tayyorlovchi Saidbek Hasan). Toshkent: Yozuvchi.

Botu. Kurash.//Maorif va o‘qitg‘uvchi. Toshkent:1927, № 5 - B. 31.

Elbek. Kelgusining quyoshi.//Maorif va o‘qitg‘uvchi. Toshkent:1925, № 9-10 - B. 74-76.

Cho‘lpon. Bahorni sog‘indim.//Maorif va o‘qitg‘uvchi. Toshkent:1926, № 7-8 - B. 74-76.

“BOBURNOMA”DA” KELTIRILGAN ANTROPONIMLARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Davronova Zarnigor Jabbor qizi*

Tarixdan ma‘lumki, O‘rta Osiyo dunyoga ko‘plab mutafakkir olimlarni, shoirlarni va jahongashta sarkardalarni yetkazib berdi. Mumtoz inson, tariximizning eng murakkab, eng jozibador, eng buyuk siymolaridan biri Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo bor yo‘g‘i qirq yetti yillik qisqa umri davomida jahon tarixidan shavkatli o‘rin olib ulgurdi. Zahiriddin Muhammad Bobur shu taxtga o‘tirgan kundan to vafotiga qadar ko‘rgan-kechirganlarini «Vaqoye»(Bu asar boshqa manbalarda «Voqeoti Boburiy», «Tuzuki Boburiy», «Tavorixi Boburiy», «Boburiya» kabi nomlar bilan ham yuritiladi. Keyinchalik uni «Boburnoma» deyish rasm bo‘lib qolgan) siga yozib boradi. Uning nafis g‘azal va ruboiylari turkiy she‘riyatining eng nodir durdonalari bo‘lib, «Mubayyin» («Bayon etilgan»), «Xatti Boburiy», «Harb ishi», Aruz haqidagi risolalasi esa islom qonunshunosligi, she‘riyat va til nazariyasi sohalariga munosib xissa bo‘lib qo‘shildi.

“Boburnoma”- O‘rta Osiyo, Afg‘oniston, Pokiston, Hindiston, Eronning XIV-XV asr boshlaridagi tarixi, jug‘rofiyasi, hayvonot va nabotot olami, aholisi, mashg‘ulotlari, buyuk tarixiy shaxslari, qabilalar, ularning turmush tarzi, hududlarning iqlimi, mazkur davrdagi murakkab vaziyat, bilan birgalikda adabiy jarayonlar, mazkur davrdagi ilmiy muhit, olimu shoirlar va ularning ijodlari haqida ma‘lumot beruvchi shoh asardir. Bu asarda antroponimlar o‘ziga xos xarakterga egadir.

O‘zbek onomastikasining leksik sostavidagi ismlarning ko‘pchiligi morfologik jihatdan yasama nomlardir. Hozirgi zamon kishi otlarining yasalishi asosan:

1) morfologik;
2) leksik;
3) sintaktik usul hamda semantik usullarning qo‘llanilishini ko‘rishimiz mumkin [Begmatov 1965 235].

“Boburnoma” asarida ham ismlar tuzilishiga ko‘ra ikkiga sodda va qo‘shma ismlarga ajratiladi:

1. Sodda ismlarga: Humoyun, Komron, Hindol, Askariy va b.
2. Qo‘shma ismlarga: Qul Muhammad Udiy, Shayx Noyiy, Yusuf Ali, Mullo Yorak, Shohquli G‘ijjakiy, kabi ismlar kiradi.

Kishilarning ismi, familiyasi, ota ismi, taxallusi va laqablari antroponimik birliklar hisoblanadi. Boshqa antroponimik birliklar va taxallus o‘rtasidagi bog‘liqlik quyidagilarda ko‘rinadi: Ism, familiya, ota ism, laqab va taxalluslar antroponimik birliklar sirasiga kiradi. Bu jihatdan ular umumiylikka ega. Taxalluslar ism, familiya, ota ismdan hosil qilinishi mumkin. Bunday taxalluslar ism-taxalluslar deb ataladi. Laqab va taxalluslar shaxsning asosiy ismi, familiyasiga nisbatan qo‘shimcha nom hisoblanadi, bu jihatdan ular yaqinlik va umumiylikka ega. Laqab termini o‘tmishda taxallus ma‘nosida ham qo‘llangan. Ba‘zi ijodkor va san‘atkorlar o‘z laqablarini taxallus sifatida qabul qilganlar. Bunday taxalluslar laqab-taxalluslar deb yuritiladi. Til tarixida taxallus tushunchasi laqab, kunya so‘zlari bilan ham ifodalangan, biroq ular boshqa-boshqa birliklar, ularni farqlash lozim. Taxallus lug‘aviy birligi asli arab tilidan

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti o‘qituvchisi
E-mail- zarnigordavronova12@gmail.com

o‘zlashgan bo‘lib, “o‘zini o‘zi qutqarish, ozod qilish, xalos bo‘lish” ma‘nolarini bildiradi. Keyinchalik uning ma‘no-mundarijasi kengaygan hamda ilmiylashgan. Taxallusni antroponimik birlik sifatida quyidagicha ta‘riflash mumkin: “biror ijodkor (shoir, yozuvchi) va san‘atkor (rassom, bastakor, qo‘shiqchi, raqqosa)lar, olim, siyosiy arboblarning asl ismi bilan birgalikda yoki ularning o‘rnida qo‘llanadigan, shaxsning o‘zi tomonidan tanlab olingan, boshqa ikkinchi nomi”. Asarda ismlardan tashqari juda ko‘plab taxalluslar ham uchraydi. 1483-yil 14-fevralda Umarshayx Mirzo xonadonida o‘g‘il farzand dunyoga kelgach, Mirzo Xoja Ubaydulloga odam yuborib, shahzodaga ism qo‘yib berishni so‘raydi. Bobur nomi qanday berilganligi borasida yana Mirzo Haydar Dug‘lot shunday yozadi: «U zamonda chig‘atoy barcha turk bo‘lib... ularning tilida Zahiriddin Muhammadni talaffuz qilish qiyin edi. Shu bois uni Bobur deb atadilar. Xutbalar va farmonlarda Zahiriddin Muhammad Bobur deb yozardilar. Biroq, Bobur podshoh nomi bilan mashhur bo‘ldi...» [Yorqin 2001/4].

Asarda, Husayn Boyqaroning shaxsiyati va faoliyatiga turlicha baho berish mumkin. Bobur bu murakkab shaxsni ta‘riflar ekan, uning faoliyatini har tomonlama izohlashga, jamiyat hayoti uchun foydali bo‘lgan ijobiy tomonlarini ham, kamchiliklarini ham xolisona ko‘rsatishga intiladi.

«Tab‘i nazmi bor edi. Devon ham tartib kilib edi. Turkiy aytur edi. Taxallusi «Husayniy» edi. Ba‘zi baytlari yomon emastur, vale mirzoning devoni tamom bir vazndadur, bovujudkim, ham yosh va ham saltanat bila ulug‘ podshoh edi, kichiklardek qo‘chqor saxlab, kabutar saxlab, kabutar ko‘rinar edi, tovuq ham urushka solur edi». “Boburnoma” dagi antroponimlarning ikkita ma‘nosi aniq sezilib turuvchi nomlarga va ma‘nosi hozirda qorong‘ulashgan ismlarga ajratish mumkin.

Ma‘nosi aniq sezilib turuvchi nomlar. Bunda atoqli otlarning ma‘nosi aniq sezilib turadi	**Ma‘nosi hozirda qorong‘ulashgan ismlar**
Bobur	Hulhul
Ma’suma Sultonbegim	Ko‘chimxon
Akbar	Badakabegim
Qosimbek	Biban
Alisherbek	Darban Raay
Xondozabegim	Do‘vaxon
Nigorxonim	Yorakbek

Ma‘nosi hozirda qorong‘ulashgan ismlar asarda juda ko‘plab uchraydi jumladan Hulhul (Bulbul). Turdibek dedikim, Hulhul anikaning armoni borkim, sizning bila chog‘ir ichgay.

Sulton Mahmudxon erdikim, Samarqand va ul navohida ba‘zi Xonikaxon derlar. Sulton Mahmudxondin kichik Sulton Ahmadxon edikim, Olachaxong‘a mashhurdur. Olachaning vajhi tasmiyasi muni derlarkim, qalmoq va mo‘g‘ul tili bila o‘lturguchini «olachi» derlar. Qalmokni necha qatla bosib, qalin kishisin kqrg‘on uchun «olachi» de-de kasrati isti‘mol bila Olacha bo‘lubtur. [Bobur 2002/247b].

Asarda keltirilgan ba‘zi antroponimlar tarkibidagi komponentlar orqali ularning mansabi kasb-kori, unvoni, kelib chiqishi avlod- ajdodlari haqida ma‘lumotga ega bo‘lamiz

- bek, Alisherbek, Qosimbek, Alibek;
- xoja, Xoja Muhammad Zikriyo, Xoja Boqi, Xoja Hasan;
- sulton, Sulton Mahmudxon;
- shayx, Shayx Muslihiddin, Shayx Sa’diy Sheroziy;
- begim, Ma’suma Sultonbegim;

- xonim, Qutluq Nigorxonim;
- shoh, Shoh Husayn;
- mullo, Mullo Haydar;
- og‘a, Oga Sulton….

Yuqorida keltirilgan misollarda qo‘llanilgan antroponimlar (Alisherbek, Qosimbek, Alibek) tarkibidagi “bek” so‘zi Ya‘ni, Alisher+bek, Qosim+bek kabi. Bu atoqli otlar tarkibidagi “bek” so‘zi mansab-unvon ma‘nosida qo‘llanilib, ularning beklar avlodiga mansubligini ham anglatadi.

Bizning tariximizning naqadar ulug‘ligini, boyligini shu birgina antroponimlarni o‘rganish orqali ham his etamiz. “Boburnoma” asari o‘lkamiz va Hindiston va Afg‘onistonda yashagan insonlar ularga berilgan nomlarni o‘rganishga asosiy material bo‘la oladi. Undagi har bir ma‘lumotlar qimmatli ahamiyatga ega. Shuning uchun ham tariximiz oynalari hisoblangan shu va shu kabi nodir asarlarimizni o‘rganib, asrab-avaylab kelajak avlodni ulardan, ma‘naviy boyliklarimizdan bahramand aylash bizning avlodlik burchimizdir.

Adabiyotlar

Бегматов Э. 1966. *Номлар ва одамлар.* Тошкент: Фан.

“Boburnoma”. Toshkent: Sharq, 2002.

Boltaboyeva I. “*Boburnoma”— toponimlarni o‘rganishda qimmatli manba* // FDU. Ilmiy xabarlar. Farg‘ona, 2005. №3. – B. 47-50.

Nazarova X. *Zahiriddin Muhammad Bobir asarlari uchun qisqacha lug‘at.* Toshkent: Fan, 1972.

Xolmonova Z. *«Boburnoma» leksikasi.* Toshkent: Fan, 2007.

H.Yorqin, *Boburning yangi nomalari*, «Tafakkur» jurnali, 2001.

О ПЕРЕВОДЕ ИСЛАМСКИХ ЮРИДИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ «БАБУРНАМЕ» НА РУССКИЙ ЯЗЫК

Алтмишева Ёркиной*

Переводы с исламскими юридическими терминами как никакие другие отражают динамику духовного развития человечества, что приводит, в частности, к достижению справедливости в выражении человеческих отношений. Говоря о сложности перевода такой лексики, следует указать, в первую очередь, на его неоднородность: встречаются тексты разной жанровой принадлежности – это исторические и энциклопедические справки, воспоминания, путевые записки паломников, наставления и многое другое. Переводчик в данном случае решает сложнейшие задачи обеспечения максимальной эквивалентности (ответственность перед автором оригинала) и адекватной прагматической адаптации (ответственность перед получателем, рассчитывающем на понятность и доступность). Осмысление технологии перевода исламской юридической терминологии, представляется актуальным и перспективным направлением современного прикладного переводоведения, ориентированного на требования коммуникативной лингвистической парадигмы. В качестве примера, который фокусно демонстрирует выполнение

* д.ф.ф.н. Андижанского государственного института иностранных языков, majidovna@mail.ru

требований перевода текстов с терминами шариата – исламского права, логично рассмотреть перевод текста, который реализует актуальные коммуникативно-прагматические установки. В нашем случае в качестве такового выступает фрагменты «Бабурнаме» с исламской юридической лексикой.

Автор перевода постоянно находится в творческом процессе самокоррекции, многократно возвращаясь к оригиналу, сравнивая полученный результат с планируемым прообразом результата его деятельности. «Переводчик - вечно сомневающийся человек, для которого возвращение к когда-то сделанным переводами их переоценке - нормальная, распространенная практика» [Воскобойник 2004, с. 33].

Желание передать авторский замысел нередко вступает в конфликт с невозможностью найти единственно верную форму, выражения в работе транслатолога, что является, с одной стороны, причиной многообразия творческого поиска, с другой – причиной недоработки текста перевода как продукта деятельности. То заметно на расхождениях, которые возникают между текстами оригинала и перевода. Намерение переводчика и намерение автора разные. Переводчик в процессе творчества ориентируется на получателя инорелигиозной, инокультурной среды. Поэтому моделирование перевода не может обойтись без замены элементов вербально -художественной информации, в результате чего текст перевода приобретает или теряет отдельные компоненты смысла, что может привести к расхождениям между текстами оригинала и перевода.

При переводе юридических терминов ислама с одного языка на язык другой культуры и религии главный вопрос состоит в следующем: имеет ли данная культура необходимые средства для выражения реалий и образов той религии и культуры, с которой мы переводим. При наличии на переводимом языке эквивалента его следует использовать при переводе, при отсутствии данного явления или понятия, для которых невозможно подобрать эквивалент на данном языке, допускается сохранение слова или фразы на языке оригинала, приведя толкование данного понятия или описания явления.

При переводе текста с религиозным контентом особое внимание необходимо уделять тому, какие выводы могут сделать читатели иной конфессии, не знакомые с исламскими текстами, и тому, насколько эти выводы адекватны по семантике не только арабским кораническим законам и правилам шариата.

В нашей работе основное внимание концентрируется на проблеме адекватности перевода терминов исламского права, опыту, правилам и принципам перевода, которые вызывают несоответствие переводимого текста с религиозным содержанием тексту перевода. Проблема адекватности перевода и эквивалентности перевода оригиналу — один из основополагающих в науке о переводе: им занимались В. Н. Комиссаров, Л. С. Бархударов, Т. А. Казакова, Л. К. Латышев и другие. Любая попытка подробного изучения этого вопроса неизбежно натыкается на необходимость пояснения терминов «адекватный перевод» и «эквивалентный перевод».

Особенностью сочинений, содержащих исламский контент, является наличие реалий и специальных терминов, значение которых зачастую

неизвестно представителям иных конфессий, из-за чего переводчики вынуждены передать их содержание описательным методом.

В России исламскую литературу впервые стали переводить на русский язык еще в XVII веке. У переводчиков было много трудностей при передаче понятий исламской этики и культуры, терминологии: в то время сосредоточенная, в основном, на христианстве русская культура была не приспособлена для передачи реалий ислама.

При переводе смыслов религиозной терминологии мусульман в «Бабурнаме», которые были переведены М.Салье в 1958 г., на наш взгляд, в некоторых местах не всегда точно и последовательно передают мысли автора сочинения. Конечно, в атеистической стране советов хотя и налагалось табу на религиозные концепты, однако создавались произведения, содержащие религиозный контент.

Таким образом, остро стоит вопрос о корректности употребления религиозного терминологического аппарата. Особое место при переводе религиозного контента занимает специфика перевода религиозных терминов. К религиозной юридической терминологии в тексте «Бабурнаме» можно отнести следующие понятия: ***шариат (шаръ) –*** *исламское юридическое право, закон*, ***никах –*** *брак*, ***идда -*** *период времени, который необходимо выждать женщине для вступления в новый брак после развода, или смерти ее мужа,* ***хирадж, закят -*** *исламский налог* ***и т.д****.*

Рассмотрим термин ***шариат (шаръ)***. В переводе использовано слово «закон». Поскольку «закон» ассоциируется с нормативным актом, принятым государственной властью, то целесообразно было сохранить исламскую реалию в оригинале и указать на особенность данного концепта. Например, *«Баъзи муомалотта шаръни бисёр риоят қилур эди»* [Бобур 2008, с. 223]; *«Баъзи юмушларда шариатга кўп риоя қиларди»* [Бобур 2008, с. 147]*/ «В некоторых своих поступках он очень тщательно соблюдал закон»* [Бабур 1958, с. 190]; *«Шариатга қаттиқ амал қиладиган подшоҳ»* [Бобур 2008, с. 248]*/ «…правоверный государь»* [Бабур 1958, с. 314].

В описании портрета Султана Хусейна автор подчеркивает законопослушность правителя, однако с огорчением констатирует факт не соблюдения им предписаний шариата: «*Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ …… бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуз-зино эмас эди*» [Бобур 2008 с. 232] / «*Удивительно, что у ……. Султан Хусейн мирза, царствовавшего в таком городе ислама, ……. из всех его четырнадцати сыновей только трое не были детьми прелюбодеяния*» [Бабур 1958, с. 197], подчёркивая обязательность законного брака - ***никаха***.

При литературном переводе ради достижения красоты слога переводимого текста утрачивается точность. Например: «*кўп фақир-мискинлар* ***хирож ва солиқлардан*** *халос бўлардилар (харадж – налог, выплачиваемый дехканами с урожая земель* [Умархўжа 2016, с. 169])» [Бобур 2008, с. 23]/ «*были раньше избавлены от обид и злоупотреблений в отношении* ***повинностей и налогов»*** [Бабур 1958, с. 32].

Приведём пример юридической терминологии ислама: *«(Шайбонийхон)* ***иддат*** *чиқориға боқмай»* [Бобур 2008, с. 270]*/ «не выждав даже срока очищения* [Бабур 1958, с. 240]»; здесь ***идда*** – (*«стодневный срок, в течение которого по*

шариату воспрещалось вступление в новый брак вдове или разведённой женщине» [Ожегов 1986, с. 168], *«период времени, который необходимо выждать женщине для вступления в новый брак после развода, или смерти ее мужа»* [Ислам. Энциклопедический словарь 2002, с. 123].

Анализ переводческих ошибок в «Бабурнаме» показал, что профессиональный переводчик должен знать не только грамматику и лексику иностранного языка, но и в полной мере владеть понятиями религии и её терминологией, использованной в оригинале, владеть искусством герменевтики.

В воспоминаниях Бабура встречаются некоторые расхождения в семантизации религиозных юридических терминов, что приводит к ошибочному восприятию терминов исламского права русскоязычным читателем. В дальнейшем во избежание типичных ошибок, возникающих у переводчика в процессе трансляции содержания религиозного характера, для достижения аутентичности исламской юридической терминологии необходимо акцентировать внимание на овладении навыками работы с различными источниками религиозного содержания.

Проведенное исследование показало, что в «Бабурнаме» встречаются исламские юридические реалии, которые призваны создать культурный фон сочинения, передать информацию, зародившейся в сознании автора полно и точно.

Литература

Бабур. Бабурнаме. Записки Бабура. Ташкент, 1958.
Бобур, Захириддин Мухаммад. Бобурнома. Т.: «Ўқитувчи» нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008.
Воскобойник Г.Д. Тождество и когнитивный диссонанс в переводческой теории и практике/ Г.Д.Воскобойник// Вестник МГЛУ. Серия Лингвистика. Вып. 499, М., МГЛУ, 2004.
Ислам. Энциклопедический словарь. Айдын Ариф оглы Али-заде http://filosoff.org/
Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Рус. яз., 1986.
Умархўжа М.Э. Диний атамалар ва иборалар. Т.: Ғофур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2016.

“BOBURNING BIR JUMLASI” INGLIZ TARJIMONLARI TALQINIDA

Abdazova Gulsanam*

Bobur leksikasi va so‘zlarni shunday mahorat bilan tanlashi kishini ajablantirmay qolmaydi. “Boburnoma” asari haqida adabiyotshunos olim Zuhriddin Isomiddinov “Boburning bir jumlasi” nomli maqolasida shunday fikrlarni keltirib o‘tadi: “Boburnoma” Quriganda ham hidi gurkirab turadigan dastorboshga o‘xshaydi bu asar – har gal qo‘lga olganda yangitdan ifor taratadi. Shuning uchun uni bot-bot o‘qiyman. Tilining biroz murakkabligi shunga da’vat etsa ham ajab emas. Ammo har galgi mutolaa chog‘ida avvalgisida anglamagan yo chala uqqan ma’nolarni topib zavq qilaman.” “Boburnoma”ga berilgan bu ta’rif haqiqatdan ham o‘ziga xos, sababi asar necha yil o‘tgan bo‘lsa-da, haligacha o‘zining iforini yo‘qotgani yo‘q. Haligacha olimlar, adabiyot, san’at ixlosmandlari, yosh olimlar tomonidan qayta-qayta o‘rganilmoqda.

* O‘qituvchi, Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti. gulsanamabdazova@gmail.com

Boburning yozish uslubi va tili shunchalar nafis, bir-birini takrorlamaydiki, ba'zi so'zlar, ibora va qochiriqlarni bir o'qishda tushunish qiyin lekin ma'no-mazmunni tabdil yordamida anglash oson kechadi. Birgina *o'lmoq* leksik birligining ma'nolari ishlatilish o'rni va voqea-hodisaga ko'ra turli ekvivalentlarini namoyon qiladi. Asliyatdagi *olamdin naql qilmoq* frazeologik birligi asar tabdilida *olamdan o'tmoq* so'z birikmasi sifatida qo'llanilgan. Sababi asliyat tili XVI asr ijtimoiy-siyosiy hayotida ishlatilgan so'z, so'z birikmalari va frazeologik birliklarni o'zida mujassam etgan. Ularning ba'zilari hozirda nutqda o'zining ishlatilish o'rnini yo'qotgani bois tabdil bugungi tilimiz o'quvchilari uchun ayni muddaodir.

O'lmoq fe'li xususida gap borar ekan, shu o'rinda yana Z.Isomiddinov maqolasidagi Boburning "*O'zumni o'limga qaror berdim…*" degan jumlasi xususida qilgan tahlili yuzasidan biroz to'xtalib o'tishni lozim ko'rdik:

"Keyingi yillarda ayrim maqola va badiiy asarlarda go'yo Boburning bir paytlar "o'z joniga qasd qilmoqchi bo'lgan"i haqiqatday ochiq yozila boshladi. "Boburnoma"dan olingan parcha bunga "dalil" qilib keltiriladi" – deb yozadi olim. Boburning "O'zimni o'lumga qaror berdim" degan jumlasiga tayangan ba'zi mualliflar buni shoirning og'ir iztiroblari natijasi, deb o'ylashgani, bu "iqror" dan shunday oson hukm chiqarishgani tabiiy holdir balki. Lekin toj-u taxt o'yinlarida Bobur tahlikali va og'ir kunlarni boshidan ko'p o'tkazgan. Ko'p bor o'lim changalidan ham qutulib ketgan. Shunday tahlikali vaziyatlardan biri 1502-yili sodir bo'ladi. Har tomoni baland devor bilan o'ralgan bir qo'rg'on ichiga dushmanlar bostirib kelib qamal qilgan, yonida na do'st-yo'ldoshi qolgan Bobur qattiq vahimaga tushadi:

O'zumni o'lumga qaror berdim. O'shal bog'da bir suv oqib keladur edi, vuzu qildim, ikki rakaat namoz o'qudum, boshimni munojotqa qo'yub, tilak tilaydur edimkim, ko'zum uyqug'a boribtur…" [174-175].

Bundan shunday ma'no anglashiladiki, Bobur o'limni bo'yniga oladi. Lekin bu o'zini o'ldirishga qaror qiladi, degani emas, balki dushman tomonidan o'ldirilishiga amin bo'lib, o'limiga iqror bo'ladi. Bu – musulmon kishining fazilatlaridandir, sababi islom dinida qazo-yu qadarga rozi bo'lishlik bor. Shu sababdan ham, Bobur o'lim oldidan tahorat olib, ikki rakat namoz o'qiydi.

Boburning yuqoridagi "O'zumni o'lumga qaror berdim" jumlasini nafaqat ba'zi mualliflar to'g'ri tushuna olgan balki "Boburnoma" asari tarjimonlariga ham biroz tushunarsiz holat bo'lgani tarjimada ham o'z isbotini topgan. So'zimizni davom ettirishdan avval S.Beverij hamda V.Tekston qilgan tarjimalarini kelirib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Ushbu misol S.Beverij talqinida: "*… its siege and its capture by Shaibani…* [145] -*… izidan quvib, Shayboniyxon tomonidan tuttirildi…*" asliyat mazmuni bu tarjimada to'liq aks etmagan.

Asliyat misoli V.Tekstonda esa: "*I made my ablutions and performed two cycles of prayer. I put my head down for intimate conversation with God and was making my requests when I dozed off*" [138] – Poklandim va ikki rakat namoz o'qidim. Olloh bilan qalban suhbatlashish uchun boshimni pastga (ya'ni sajdaga) qo'ydim va farzni tugatayotib, mudrab uxlab qolibman.

Ikki tarjimada ham *O'zumni o'lumga qaror berdim* jumlasi mutlaqo aks etmagan. Beverij tarjimasi asliyat mazmunini umuman to'liq ochib bera olmagan. Fors tilidan ingliz tiliga tarjima qilgan V.Tekston tarjimasi esa mazmunan boy, voqea-hodisani izchillik bilan yoritib berishga harakat qilingan. Yuqoridagi Bobur

jumlasi nima sababdan tarjima qilinmay qolib ketgani ajablanarli. Balki tarjimonlar ham Bobur aslida nima demoqchi bo‘lganini to‘liq tushunishmagani uchun qoldirib ketishgandir. Boshqa tomondan esa mazmunni yetarlicha anglamay, xato g‘oyani tarjima qilib ingliz kitobxonlariga yetkazib berishganidan ko‘ra tushirib qoldirishgani ham ma’qul bo‘lgan. Ba’zi til sohiblarining o‘zi yanglish ma’no tushunib qolgan bir paytda o‘zga til sohibidan bundan ortiq ishni kutish ham noto‘g‘ri degan fikrdamiz. Ushbu *o‘zumni o‘lumga qaror berdim* jumlasini ***I consented to my death*** deb bersak asliyatga monand tarjima qilgan bo‘lamiz.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, Bobur ijodiyoti umuman badiiy asarlarda yozuvchi tili, o‘ziga xos uslubi, yashirin yoki bir so‘z bilan boshqa ma’noni ifodalash holatlari ham mavjud. Bu holat albatta tarjima jarayoniga ham o‘z ta’sirini o‘tkazmay qolmaydi. Bunda tarjimondan katta bilim va mahorat talab etadi. Yuqorida biz ko‘rib chiqayotgan maqolada ham ushbu so‘zimizning isbotini ko‘rish mumkin. Ifoda nuqtayi nazaridan ham bu talqin haqiqatdan uzoq. Sababi Bobur ba’zi mualliflar aytganidek, o‘zini o‘ldirmoqchi bo‘lganida “*O‘zumni o‘ldurmakka qasd qildim*” degan bo‘lar edi. Boburning so‘zi esa “*O‘zumni o‘lumga qaror berdim*” ya’ni o‘limim muqarrar ekanini bildim, o‘limimga iqror bo‘ldim, deganidir. Gap faqatgina bir jumladagina emas, bu yerda Boburning e’tiqodi, iymonini ham ifodalashda hamdir.

Bunday chalkashliklar, mazmundan uzoqlashish, noto‘g‘ri xulosa chiqarib ish ko‘rish tarjimashunoslik olamida ham uchrashi tabiiy. Bunda ikki tomonlama xatolik kelib chiqadi, ya’ni bir tomondan o‘z tili o‘quvchilarini chalkashtirsa, ikkinchi tomondan o‘zga til o‘quvchilarini ham boshqa tomonga adashtirib yuborishi hech gap emas. S.Beverij tarjimasiga qaraganda Vilyer Tekston tarjimasi asliyatga yaqinligi, o‘zbek va hozirgi adabiy til sohibiga ham tushunarli muqobil variantini tanlagani muhim ahamiyat kasb etadi. V.Tekston asarni ham badiiy estetik jihatdan milliy-madaniy xosliklarni tarjimada saqlab, musulmonlar amali hisoblangan namozning rakatlari va sajda so‘zlarining tarjimasini ham to‘g‘ri bera olgan.

Adabiyotlar

Zahiriddin Muhammad Bobur. “Boburnoma”. T.: O‘qituvchi, 2008

Thackston Wh.M. The Baburnama. Memoirs of Babur, Prince and Emperor. New York, 1996.

Beveridge, Anette Susannah. The Babur-nama in English. Emperor of Hindustan Babur. London, 1921.

Teshaboyeva Z.Q. “Boburnoma”ning lisoniy jozibasi ingliz tarjimonlari talqinida” “Nodirabegim”.: Toshkent. 2021.

Xolmonova Z. “Boburnoma” til qomusi. “Akademnashr”. Toshkent – 2021.

Z.Isomiddinov. Boburning bir jumlasi. www.kh-davron.uz

“BOBURNOMA”DA UMARSHAYX MIRZONING POYTAXTI AXSINING TASVIRLANISHI

Qozoqov Tohirjon Qodiraliyevich*

Axsikat, Axsikas, Axsi, Axshi yoki Axsikent nomi bilan ataluvchi shahar yozma manbalarning guvohlik berishicha, Farg‘ona vodiysidagi eng dastlabki shahar va eng qadimgi poytaxt hisoblanadi [Axmad bin Yaxya 1987, 120]. Shahar miloddan avvalgi

* Tarix fanlari nomzodi, dotsent, Axsikent xalqaro ilmiy tadqiqot jamoat birlashmasi ilmiy xodimi, Namangan impuls tibbiyot institute, qozoqov69@mail.ru

III asrlarda tashkil topgan bo‘lib, 1621-yil to zilzila tufayli vayron bo‘lgunga qadar mavjud bo‘lgan. Qadimiy shahar harobalari bugungi kunda To‘raqo‘rg‘on tumanidagi Shahand va Gulqishloq qishloqlari orasida, Sirdaryoning shimolida do‘ngtepaliklar ko‘rinishida yastanib yotibdi. Mazkur “Eski Axsi”, deb ataluvchi manzilgoh Farg‘ona vodiysidagi eng yirik arxeologik yodgorlik hisoblanib, tarixning ko‘p davrlarida Farg‘ona vodiysining poytaxti bo‘lgan. Jumladan, miloddan avvalgi, arablar fathi va Somoniylar davrida ham vodiyning poytaxti bo‘lgan. Temuriylardan esa Umarshayx Mirzo (1456-1494-yy), Shayboniylardan esa Jonibek sultonlar Axsikentni poytaxt qilganlar. Umarshayx Mirzoning uch nafar o‘g‘li bo‘lib, katta o‘g‘il Bobur Mirzoga Andijon hokimligini, o‘rtancha o‘g‘il Jahongirga Axsi hokimligini, kenja o‘g‘il Nosir Mirzoga esa Koson hokimligini bergan edi.

Bobur o‘zining “Boburnoma” asarida Axsi haqida ko‘p o‘rinlarda to‘xtalib o‘tgan. Xususan, Umarshayx Mirzoning Axsini poytaxt qilganligini yozadi: “Umarshayx Mirzo muni poytaxt qilib edi. Qovuni yaxshi bo‘lur. Bir nav’ qovundurkim, «Mir Temuriy» derlar, andoq qovun ma’lum emaskim olamda bo‘lg‘ay, Buxoro qovuni mashhurdur. Samarqandni olg‘on mahalda Axsidin, Buxorodin qovun kelturub bir majlisda kesturdum, Axsi qovunining hech nisbati yo‘q erdi” [Boburnoma 1989, 8].

Shuningdek, “Axsi qo‘rg‘oni baland, jar ustida voqe bo‘lubtur, imoratlar jar yoqasida erdi. Ushbu tarixda dushanba kuni ramazon oyining to‘rtida Umarshayx Mirzo jardin kabutar va kabutarxona bila uchub, shunqor bo‘ldi. O‘ttuz to‘qquz yoshar erdi (1494-yil)”, “Umarshayx Mirzog‘a bu voqea dast berganda men Andijonda chahorbog‘da edim. Seshanba kuni ramazon oyining beshida bu xabar Andijong‘a keldi. Iztirob bila otlanib, qoshimdag‘i navkar va savdar bila qo‘rg‘on azimati qildim” [Boburnoma 1989, 9, 17] kabi fikrlarni berib o‘tgan.

“Boburnoma”da Umarshayx Mirzo poytaxt qilgan Axsi quyidagicha tasvirlanadi: “...Sayhun suyining shimoli tarafidag‘i qasabalar: biri Axsidur. Kitoblarda Axsikat bitirlar. Nechukkim, Asiriddin shoirni Asiriddin Axsikatiy derlar. Farg‘onada, Andijondin so‘ngra mundin ulug‘roq qasaba yo‘qtur. Andijondin g‘arb sori to‘qquz yig‘och yo‘ldur. Umarshayx Mirzo muni poytaxt qilib edi, Sayhun daryosi ko‘rg‘onining ostidin oqar. Qo‘rg‘oni baland jar ustida voqe bo‘lubtur. Xandaqining o‘rniga amiyq jarlardur. Umarshayx Mirzokim, muni poytaxt qildi, bir-ikki martaba tashqarroqdin yana jarlar soldi. Farg‘onada muncha berk qo‘rg‘on yo‘qtur. Mahalloti qo‘rg‘ondin bir shar’iy yiroqroq tushubtur...” [Boburnoma 1989, 8].

So‘nggi paytlarda Axsikentni o‘rganish hukumat darajasiga ko‘tarilishi oqibatida, shahar tarixini manbashunoslik va tarixshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilinishi, voqealar jarayoni mutlaqo boshqacha kechganligini isbotladi. Ya’ni, Axsikent XX asrning 50-yillaridan e’tiboran, arxeologlar bergan taxminlar asosida mo‘g‘ullar bosqini davrida vayron etilgan, deya xulosa qilinib kelinar edi. Biroq, u 1621-yildagi zilzila oqibatida vayronaga aylanganligi ilmiy jihatdan isbotlandi. Axsikentning mo‘g‘ullar vayron qilganligi haqidagi cho‘pchakni birinchi bo‘lib, Namangan o‘lkashunoslik muzeyi xodimi bo‘lgan Y. G. Chulanov o‘tgan asrning 50-yillari oxirlarida fanga olib kirib, “ilmiy kashfiyot” qilgan edi [Chulanov 1958].

Aslida mana shu maqolaning o‘zidayoq ulkan yolg‘on yotar edi. Unda muallif 1485-1494-yillarda temuriylar “Yangi Axsi” shahriga asos solganligini, bu haqdagi ma’lumot esa, “Tarixi Rashidiy” asarida berilganligini yozadi. Afsuski, ushbu noyob manbada bu haqda hech qanaqa ma’lumot berilmagan. Shuningdek u, mavzuni davom ettirgan holda, “Sovetskaya arxeologiya” jurnalining 1963-yil 3-sonida “Городище

Axsыket” nomli maqolasini ham e’lon qiladi. Y.G.Chulanov Eski Axsi yodgorligini ko‘zdan kechirar ekan, bu yerda temuriylar davriga oid ashyolar topilmayotganligini, shu sababli ham shahar temuriylargacha bo‘lgan davrda, aniqrog‘i XIII asr boshlarida vayron bo‘lgan bo‘lishi kerak, degan taxminni olg‘a surib temuriylar poytaxti Axsikent qaerda joylashganligini izlab topish g‘oyasini o‘rtaga tashlaydi. Butun chalkashlik shundan so‘ng boshlanadi [Chulanov 1963, 197-206].

Yaqin yillargacha Axsikent tarixini faqat arxeologlar bergan ma’lumotlar asosidagina yoritib kelindi. Tarixiy manbalardan bexabarlik yoki noto‘g‘ri talqin qilish yoxud manbalarni mensimaslik oxir oqibatda shahar tarixini taxminlar asosida yoritilishining sabablaridan bo‘ldi.

Voqealar jarayonini manbaviy asosda mantiqiy tahlil qilish esa kun tartibidan olib tashlandi. Endigina o‘qishni tamomlab, Namangan o‘lkashunoslik muzeyiga yuborilgan yosh mutaxassis Yuriy Grigorevich Chulanovga qadar avvalgi maqolalarida Axsikentni mug‘ullar vayron qilganligi to‘g‘risida hech narsa demagan olimlar [Axrorov 1962, 54, 58, 59] ham, Y.G.Chulanov maqolasidan keyin shaharni Chingizxon qo‘shinlari yakson qilganligi sababli temuriylar “Yangi Axsikent” shahrini qurishga majbur bo‘lganligini yoza boshladilar [G‘ulomov, Ahrarov 1962, 17-19.; Axrarov 1969, 80-81.; Axrorov, Qosimov 1985, 7-8.; Qosimov 1990, 8-12].

Natijada, Axsikent tarixi deganda, faqatgina Sobiq Ittifoq Markazidan yuborilgan Y. G. Chulanov fikrini davom ettirgan, taxmin bilan uning tarixini bitgan sovet davri arxeologlarining ishlarigina tan olinib, ilmiy asos sifatida qabul qilindi. Vaholanki, insoniyatning yozuv paydo bo‘lganidan keyingi davri tarixi yozma manbalar asosida o‘rganilishi kerak edi. Moddiy-ashyoviy manbalar esa, hali yozuv yaratilmagan davrlar uchungina birlamchi manba bo‘la olishi mumkinligini hech kim inobatga olmadi. Sopol siniqlari, mehnat qurollari esa, yozma manbalarni to‘ldirish uchun yoki umuman yozma manbalar bo‘lmagan qadimgi davrlar uchun xizmat qilmog‘i lozim edi. Bu borada ilmiy tadqiqot uslubiyatiga zid ravishda mehnat qurollari va sopol siniqlari birlamchi manba sifatida e’tirof etildi. Buning oqibatida Axsikentning 400 yillik tarixi yo‘qqa chiqarildi. Axsikatiy olimlarning nomlari unutildi. Vaholanki, nafaqat Axsikent, balki umuman Farg‘ona vodiysining mo‘g‘ullar hujumiga uchraganligi haqida biron bir manbada ma’lumot berilmaganligini taxminlarga tayanib tarix bituvchi arxeologlar o‘ylab ham ko‘rmadilar. Holbuki, “Boburnoma”ning o‘zida Bobur Mirzo otasi Umarshayx Mirzoni mashhur shoir Asiriddin Axsikatiy yashab o‘tgan shaharni poytaxt qilganligini yozganligini [Boburnoma 1989, 8], 1332-yilda esa tarixchi Abul Fido tomonidan yozilgan “Taqvim al-Buldon” asarida Axsikatni Farg‘onaning qasabasi - qadimiy poytaxti sifatida ta’riflaganligini [بـ يروتـه الـ بـلدان تـ قويـم أبـ والـ فداء: ٥٠٠-٥٢٦ دار صادر,٠٤٨١], XIII o‘rtalarida esa bu yerdan musulmon olamida mashhur bo‘lgan Axsikatiy taxallusli faqih olimlar yetishib chiqqanligini hisobini ham olmadilar.

Zero, Asiriddin Axsikatiy (1108-1196-yy.) XII asrda yashab o‘tgan bo‘lib, mo‘g‘ullar bosqini esa, XIII asr boshlarida sodir bo‘lgan edi. Bobur Mirzo e’tirof etganidek, aynan o‘sha XII asrda yashab o‘tgan Asiriddin Axsikatiy tug‘ilgan shaharni uning otasi (XV asr-T.Q.) poytaxt qilganligini yozgan bo‘lsa, qanday qilib uni mug‘ullar vayron qilgan bo‘ladi! Aslida manbadagi shu fikrning o‘ziyoq mug‘ul bosqini haqidagi barcha taxminlarni yo‘qqa chiqarar edi. Axir, temuriylar “Yangi Axsi”ni qurishi uchun avvalo, qadimiy Axsikat vayron etilgan bo‘lishi kerak emasmidi!? Ammo manbalar uni temuriylar davrigacha ham vayron etilmaganligidan guvohlik berib turibdiku!

Asosi yo‘q taxminlardan keyin “Temuriylar davri Axsikenti”, degan soxta atama paydo bo‘ldi. Achinarlisi, shuning ortidan temuriy Umarshayx Mirzo hozirgi yodgorlik o‘rnida bo‘lgan qadimiy Axsikent shahrini emas, qandaydir utopik, arxeologlarning taxminlarga ko‘ra, “Yangi Axsi” shahrini qurib, o‘sha yerni poytaxt qilganligi to‘qib chiqarildi. Mana shu fikrning o‘zi Sharqiy qoraxoniylar davlati, umuman Farg‘ona vodiysining XII-XIII asrlar tarixini mutlaqo noto‘g‘ri talqinini yuzaga keltirib, soxta tarix yaratilishiga asos bo‘ladi. Mazkur taxmin asosida to‘qilgan tarixni asoslash uchun ko‘pdan ko‘p yolg‘onlar to‘qildi. Natijada, ularning haqiqat, deb atagan “dalillari” bir-birini inkor etmoqda. Ammo olimlardan Jordano Bruno “Haqiqat haqiqatga qarama-qarshi bo‘lmaydi”, degan edi.

Keyinchalik bu ishga manbalardan bexabar yozuvchi, publitsist, bloger, san’atkor va hatto diniy ulamolar ham aralashib, masalani umuman chalkashtirib yubordilar. To‘raqo‘rg‘on tumanining hozirgi Axsi qishlog‘i o‘rnida “temuriylar davri Axsikenti”, “Yangi Axsikent” bo‘lgan, deya “Axsi sayyidlari muzeyi” bunyod etildi. Ammo biron bir manbada mazkur qishloq o‘rnida temuriylar shahar qurganligi va bironta mashhur sayyidzoda o‘tganligi bayon etilgan emas. “Bilmagan sukut qilganda edi, nizo va tortishuvlar kam bo‘lardi”, degan edi alloma Ibn Rushd.

Utopik “Yangi Axsi” shahrini qurish mumkinmi, degan savolga javob berish uchun Axsikent xalqaro ilmiy tadqiqot jamoat birlashmasi olimlari yigirmadan ortiq ilmiy ekspeditsiyalar uyushtirdik. Manbalar shaharni Chingizxon qo‘shinlari emas, 1621 yilgi dahshatli zilzila oqibatida vayron bo‘lganligini to‘liq tasdiqlab turgan bo‘lsa-da, biz o‘z tadqiqotlarimizda yordamchi tarix fanlarining, shuningdek, geologiya, gidrogeologiya, irrigatsiya, kadastr, seysmologiya sohasi mutaxassislarining ilmiy xulosalaridan ham foydalandik. Zero, “Haqiqiy bilimning manbasi faktlardadir”, degan edi fransuz olimi Buast.

Avvalo, Y. G. Chulanovgacha Axsikentni o‘rgangan olimlarning birontasi “Temuriylar davri Axsikenti”, deb atalgan yangi bir shahar qurganligini tasdiqlamaganlar. Hatto arxeolog Inqilob Axrorov ham Y. G. Chulanov “Yangi Axsi” to‘g‘risidagi g‘oyani o‘rtaga tashlagunga qadar, biron joyda bu haqda yozgan ham emas, buning da’vosini ham qilmagan. Aksincha, ungacha bo‘lgan davrda u ham temuriylar hozirgi Eski Axsi, deb ataluvchi yodgorlikning o‘rnida mavjud bo‘lgan shaharni poytaxt qilganliklarini yozgan edi.

Is’hoqxon Ibrat Eski va Yangi Axsi atamalari temuriylar davrida emas, Axsikent zilzilasidan keyin paydo bo‘lganligini yozib qoldirgan. Ya’ni, 1621-yilgi zilzilaдан omon qolgan kishilar shimoliy tomonlarga ko‘chib borib o‘rnashib, yangi qishloqlar bunyod etganliklarini va o‘sha qishloqlar bir so‘z bilan “Yangi Axsi”, xarobazorga aylangan shahar o‘rni esa, “Eski Axsi”, deb atalishini yozib qoldirgan. Shuningdek, XIX asr oxirlaridan esa, ma’muriy tuzilishga ko‘ra, Axsi qishlog‘idan Shahand qishlog‘igacha bo‘lgan qishloqlar “Axsi-Shahand” volostiga birlashtirilib, bir so‘z bilan “Yangi Axsi” tushunchasini berishini ham ko‘rsatib o‘tgan [ترکستان ولایتی نینگ کزیتی٤٨ نچی نومر١٩١٣یلده ٢٣نچی ایونده]. O‘z davrida Luis Virt “Sivilizatsiyalar tarixi – shaharlar tarixiga oid atamalarda berilgan bo‘lishi mumkin”, deb bejiz yozmagan edi. Vaholanki, “Yangi Axsi” atamasining temuriylar davri shaharsozligi bilan mutlaqo aloqasi bo‘lmay, Ibrat yozganidek, bu atama XIX asr oxirlarida paydo bo‘lgan.

Taxminchilarga u holda “Yangi Axsi” shahri qani, deb savol bersangiz, ular, “Yangi Axsi”ning katta qismini daryo yuvib ketganligi da’vosini qiladilar. Shu bilan birga, u holda daryo nega “Yangi Axsi”dan oldin keluvchi “Eski Axsi” yodgorligini yuvib

ketmadi, degan savolga quyidagicha: “Eski Axsidan o‘tayotgan Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘i qattiq toshsimon qatlamlardan tashkil topganligi uchun suv yuvib ketolmagan. Yangi Axsida esa, Sirdaryoning o‘ng qirg‘og‘ida joylashgan tuproq qatlamlari cho‘kindi tog‘ jinslaridan tashkil topganligi munosabati tufayli, uning maydonini Sirdaryo yuvib ketgan”, deb javob beradilar [Mashrabov, Matboboyev, Rahmonov, Andijonoma 2018; O‘zbekiston adabiyoti... 2018, 7, 21-dekabr].

Arxeologlar Eski Axsini mo‘g‘ullar vayron qilgan, uni temuriylar davriga aloqasi yo‘q, sababi u yerdan XIV-XVII asrlarga oid moddiy ashyolar topilmayapti, deya o‘z da’volarini olg‘a suradilar. Shuning uchun ham temuriylar “Yangi Axsi”ni qurib, o‘sha yerdan davlatni boshqarganligini, “Boburnoma”da tasvirlangan Axsi hozirgi Axsi qishlog‘i o‘rnida bo‘lganligini isbotlamoqchi bo‘ladilar. Bu ularga ustozlari Y. G. Chulanovdan qolgan “ilmiy xulosa” merosi. U holda nima sababdan XIX asr oxirlaridan XX asrning 50-yillarigacha Axsikentni o‘rgangan olimlarning hammasi Eski Axsidan temuriylar davriga oid ashyolarni topishganu, Y. G. Chulanovdan keyingi arxeologlar esa ularni topa olishmaydi, degan savollar tug‘ilaveradi.

Shu o‘rinda yana fikr, Qizig‘i shundaki, hatto “Yangi Axsikent” yoki “Temuriylar davri Axsikenti”, degan atamlarni fanga olib kirgan Yu.G.Chulanovning o‘zi ham “Городище Ахсыкет” nomli maqolasida ungacha Axsikentni o‘rgangan olimlar bu yerdan XV asrga oid moddiy ashyolar, sopol buyumlarni ham topib o‘rganganliklarinii e’tirof etgan edi. Bu esa, maqolaning puxta-pishiq, ilmiy asosli tarzda emas, tavakkalchilik bilan yozilganligining isbotidir.

Ammo irrigatsiya sohasi olimlari Sirdaryoning XIX asr o‘rtalaridan to hozirgacha bo‘lgan davrdagi gidrologik xususiyatlari, daryodagi suv sig‘imi, tuproq tarkibi yuzasidan ilmiy tadqiqot ishlarini olib borib, asosli ilmiy xulosalarni ma’lum qildilar. “Yanglish fikrlar doimo o‘zini-o‘zi inkor etadi. Haqiqat bobida esa, unday bo‘lmaydi”, deydi K. Gelvesiy. Natijada, “Yangi Axsi” to‘g‘risidagi ma’lumotlar tarixiy haqiqatga zid bo‘lganligi bois ham chalkashliklarni o‘zida namoyon qilaveradi.

Aslida voqelik boshqacha tarzda bo‘lgan bo‘lib, Farg‘ona vodiysi mug‘ullar tomonidan bosib olinmasdan, aksincha, qo‘shib olingan edi. Shuningdek, vodiy Xorazmshohlar davlati tarkibiga ham kirmagan edi. Qoraxoniylar davlati Sulaymon Arslonxon-Sulaymon binni Yusuf (1032-1040-yy) zamonasida ikkiga bo‘lingach, Farg‘ona vodiysi, Qoshg‘ar hamda Xo‘tan viloyatlari, Yettisuv, Ili vodiysi Sharqiy Qoraxoniylar davlati, deb atalib, Bolasog‘undan boshqarilgan [Xodjaev A., Turdieva D. 2021, 4, 54]. Movarounnahr esa, G‘arbiy Qoraxoniylar tarkibiga kiritilib, Samarqand poytaxt sanalgan. Shu bois, Axsikent 1219-yil mug‘ul bosqini davrida emas, balki, 1030 hijriy, ya’ni, 1621 milodiy yilda 9 balldan yuqori zilzila oqibatida vayron bo‘lgan [Is’hoqxon to‘ra Ibrat 2005, 35]. Shu bois ham, biron manbada alohida “Temuriylar davri Axsikenti” yoki “Yangi Axsi”, degan so‘z uchramaydi. Chunki, buning uchun avvalo Axsikent vayron bo‘lgan bo‘lishi kerak edi. Bu esa alohida tadqiqotdir.

Vaholanki, aynan “Boburnoma”dagi Axsi tasvirlarini keyingi davr tarixchilari ham ma’qullab yozib ketgan edilar. Galdagi vazifa, o‘sha mo‘tabar manbalardagi fikrlarni ham albatta inobatga olish edi, xolos. Masalan, hatto XVII yuz yillikning mashhur tarixchi olimi Mahmud ibn Vali ham o‘z asarida tasdiqlab: “...Axsi-Farg‘onaning mashhur shaharlaridan biri... Asiriddin Axsikatiy ham aynan shu shahardandir” [Mahmud ibn Vali 1977, 15-17], deb yozadi. XVII asrdagi Axsi shahrini ta’riflayotgan olim, XII asrda yashab o‘tgan mashhur Asiriddin Axsikatiyni ham aynan shu shaharda tug‘ilib o‘sganligini yozmoqda. Shuning o‘ziyoq bu yerni mug‘ul vayron

qilmaganligini, Asiriddin tug‘ilgan shahar ayni XVII asrda ham mavjud bo‘lganligini, hech qanaqa afsonaviy “Yangi Axsikent”, degan shahar qurilmaganligini isbotlab turibdi. Agar qadimgi Axsini mo‘g‘ul vayron qilganu, temuriylar boshqa Axsi, degan shahar qurgan bo‘lganlarida edi, buni Ikkinchi renessansning taniqli olimi Mahmud bin Vali “Asiriddin Axsikatiy ham aynan shu shahardandir”, deb yozmagan va temuriylar “Yangi Axsikent”, degan shahar qurganliklarini alohida ta’kidlab o‘tgan bo‘lar edi. Taajjubki, unday emas. Axsikentni mo‘g‘ul vayron qildi, deyish bilan Vatan tarixshunosligida juda katta qo‘pol xato va chalkashliklar yuzaga keladi. Shu bois, Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan maskan va yo‘llar masalasida “Boburnoma”ga tayangan holda tadqiqot ishlarini olib borib, xulosalar berish yagona to‘g‘ri yo‘l hisoblanadi.

Adabiyotlar

Ахмад бин Яхя ибн Джабир ал-Балазури. *Завоевание Хорасана* (Извлечение из сочинения «Футух ал-Булдан»). Душанбе: Дониш, 1987.

Ахраров И. *Новые археологические материалы с городища Ахсикет XIV—XVI веков* //Общественные науки в Узбекистане. 1969. № 8-9.

Ахроров И. *Археологические исследования городища Ахсикент в 1960 году* //Общественные науки в Узбекистане. 1962. №8.

Ахроров И., Қосимов Й. *Ахсикент тарихидан лавҳалар* (1917 йилгача). Тошкент: Ўзбекистон, 1985.

Ахсикент халқаро илмий тадқиқот жамоат бирлашмаси архив фонди. II Фонд, 37, 38, 39 ишлар.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* Тошкент: Юлдузча, 1989.

Исҳоқхон тўра Ибрат. *Тарихи Фарғона.* Тошкент: Маънавият, 2005.

Махмуд ибн Вали. *Море тайн относительно доблестей благородных.* (Перевод Б.А.Ахмедова). Ташкент: Фан, 1977.

Машрабов З., Матбобоев Б., Раҳмонов В. *Бобур қурдирган мақбара топилди //Андижонома газетаси, 2018 йил 28 ноябрь..*

Ходжаев А., Турдиева Д. *Қорахонийлар хоқонлиги тарихи Хитой Халқ Республикаси олимлари тадқиқотларида.* Тошкент: Фан зиёси, 2021.

Чуланов Ю.Г. *Городище Ахсыкет* //Советская археология, 1963. №3.

Чуланов Ю.Г. *К истории города Ахсыкета.* //За коммунизм, 4 октябрь 1958 год.

Қозоқов Т. *Фарғона водийси мўғуллар босқини арафасида* //Талқин ва тадқиқотлар илмий-услубий журнали, 2023. №25.

Қосимов Й. *Наманган тарихидан лавҳалар* (1917 йилгача). Тошкент: Фан, 1990.

Ғуломов Я., Аҳроров И. *Ахсикент обидалари изидан* //Фан ва турмуш, 1964.-№8.

٥٢٦-٥٠٠ دار صادر,٠٤٨١ :بـ پروتـ ه الـ بـ لدان تـ قويـ م الـ فداء أبـ و

ترکستان ولایتی نینگ کزیتی٤٨ نچی نومر١٩١٣يلده ٢٣نچی ايونده Исхакъ Ханъ тюря Джунайдуллаевъ. История древнего города Ахсы в Ферганской области.

MUNDARIJA
CONTENTS

Shuhrat SIROJIDDINOV. Babur: a ruler, poet and encyclopedist scientist	5
Franko KARDINI. Великий правитель, любящий искусство слова или великий поэт, любящий царство	15
I SHO‘BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR HAYOTI VA FAOLIYATI, DAVLATCHILIK SIYOSATI **PANEL I. THE LIFE, ACTIVITIES, AND STATEHOOD POLICIES OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR**	
Zokirjon MASHRABOV. Bobur – sayyoh va tabiatshunos olim	22
Stephen Frederic DALE. Babur’s Timurid Sultanate	25
Nurboy JABBOROV. Bobur – kamolot timsoli	41
Kemal Yavuz ATAMAN. Global/Küresel Bir Lider Portresi: Babür Şah	49
Vahob RAHMONOV. Bobur qilmagan vasiyat muammosi	58
Mehmet AÇA. Babür Üzerinden Bir Kahramanlık Okuması	61
Sultonmurod OLIM. Bobur hayoti, e’tiqodi va ijodida tasavvufning o‘rni va ahamiyati	67
Ramiz Əskər. Babur fenomeni	74
Abdumajid MADRAIMOV. Taqdir, tarix va tasvir (Boburning g‘aroyib taqdiri, tarixi va tasviri)	78
Karomat MULLAXO‘JAYEVA. Hukmdorlarga o‘rnak bo‘ladigan, dunyo olimlari havas qiladigan umr e’tirofi	82
Azizullah ARRAL. Kobulda shoh bo‘lmishdur hazrati Bobur	89
Botir YULDASHEV. Boburiylar davlatida yerga egalik qilishning jogird tizimi	94
Azizjon SHARIPOV. “Boburnoma”da Zahiriddin Muhammad Boburning siyosiy-harbiy faoliyatiga doir ma’lumotlar (Hindiston fathi misolida)	101
Avazbek MIRZAYEV. Zahiriddin Muhammad Boburning tabiatshunoslikka oid qarashlari	114
Quvonch EHSONULLO. Afg‘onistondagi Bobur bog‘ining tarixiy va bugungi holati	117
Erkin Mohammad Aalim. Zahiriddin Muhammad Boburning Afg‘onistondagi hokimiyati va obodonchilik sohasida amalga oshirgan ishlari	124
II SHO‘BA. BOBURIYLAR IMPERIYASIDA FAN VA SAN’AT TARAQQIYOTI **PANEL II. THE IMPACT OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S LITERARY LEGACY ON THE ADVANCEMENT OF GLOBAL AESTHETIC THOUGHT**	

Abdurrahman GÜZEL, Ali Fuat BİLKAN. Babürlü Kuzey Hindistanında Ali Şîr Nevâyî Tesiri	129
Almaz ÜLVİ (BİNNATOVA). İki qüdrətli şah – iki şöhrətli şair *(Şah Ismayil Xətai-566 və Zahirəddin Məhəmməd Babur-540)*	135
Jaloliddin JO‘RAYEV, Gulsanam XOLIQULOVA. Abulvajd Forig‘iy va uning adabiy merosi	137
Sebahat DENİZ. Büyük Türk Hakanı Babür’ün ve Neslinin Türk Edebiyatının Gelişmesindeki Rolü	147
Ilyos ISMOILOV. “Boburnoma”da shuaro zikri	148
Nodira ALLAMBERGENOVA. Komron Mirzo – Bobur she’riyatining munosib vorisi	152
PANEL III. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ASARLARINING ADABIY-ESTETIK, ANTROPOLOGIK VA LINGVOKULTUROLOGIK XUSUSIYATLARI **PANEL III. THE LITERARY, AESTHETIC, ANTHROPOLOGICAL, AND LINGUACULTURAL CHARACTERISTICS OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S WORKS**	
Qosimjon SODIQOV. Boburning til bilimi borasidagi qarashlari	157
Tanju Oral SEYHAN. Babur Şah ve Kültür Politikasında Türk Dili ve Edebiyatının Yeri	169
Farhad RAHIMI. Çağatay Sözlüklerinde Bābür Şah Tanıkları Üzerine	182
Ziyodaxon TESHABOYEVA. Tibbiyot terminlarining “Boburnoma”da aks etishi va inglizcha tarjimalari	197
Süveyda ŞAHİN, Nergis BİRAY. Babur Divanında Geçen Organ Adlarıyla Yapılmış Deyimler	206
Muqaddas ABDURAHMONOVA. Omonimiya – turkiy tillarga xos semantik imkoniyat sifatida	214
Alisher MAMAJONOV, Abduvohid ALISHEROV. Bobur ma’naviy-axloqiy ruhiyati – yoshlarga ibrat	219
Tohir TURDIBOYEV. Bobur g‘azallaridagi bog‘lovchilarning pleonastik xususiyati	225
Sayyora SHODMONOVA. “Boburnoma"dagi vaqt o‘lchov birliklari leksemalarining inglizcha tarjimalarda qayta tiklanishi	228
IV SHO‘BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR SHE’RIYATINING O‘RTA ASRLAR VA ZAMONAVIY ADABIY JARAYON TAKOMILIDAGI O‘RNI **PANEL IV. THE ROLE OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR’S POETRY IN THE DEVELOPMENT OF MEDIEVAL AND MODERN LITERATURE**	
Bilâl YÜCEL. Zahîrüddin Muhammed Babur’un Rubaisindeki Matematik Sanatı	238
Nusratullo JUMAXO‘JA. Bobur forsiy she’rlarining badiiyati	247
Mehmet SARIKÖSE. Babür Divanı’nda Şahsiyetler	254
Iqboloy ADIZOVA. Bobur ijodida kichik masnaviy janri	265

Usmon QOBILOV. Zahiriddin Muhammad Bobur she'riyatida mumtoz an'anaviy obrazlar talqini	275
Dilnavoz YUSUPOVA. Aleksandr Mixaylovich Shcherbak – "Aruz risolasi"ning tadqiqotchisi	278
Orzigul HAMROYEVA. Bobur ruboiylarida vazn va qofiya uyg'unligi	285
Aida BUMATOVA. "Boburnoma"dagi she'riy namunalar tarjimasida obrazlar	289
Şəhla MƏCİDOVA. Babur poeziyasında sevgi qasidi səba	293
Jamila EISAR. Bobur she'riyatida folklorning o'rni	294
V SHO'BA. "BOBURNOMA"NING ADABIY-LINGVISTIK VA TARIXIY-SOTSIOLOGIK TALQINLARI **PANEL V. THE LITERARY, LINGUISTIC, HISTORICAL AND SOCIOLOGICAL INTERPRETATIONS OF "BABURNAMA"**	
Hamidulla DADABOYEV. XVI asr o'zbek tili so'z boyligi taraqqiyotida Boburning o'rni	298
Islam JEMENEY. "Boburnoma"da qozoq, qozoqlik va turkiy el haqidagi qarashlar	302
Дарья Жигульская. «Бабур-наме» как исторический источник в исследованиях профессора Т.И. Султанова	310
Muhittin GÜMÜŞ. Türkiye'de Bâbürnâme Üzerine Çalışmalara Kısa Bir Bakış	314
Zulxumor XOLMANOVA. Bobur – semantikaning sohir bilimdoni	325
Muhterem SAYGIN. Zahîrüddin Muhammed Bâbür'ün Hatıratında Ali Şîr Nevâyî'nin Sosyal Çevresi ve Kişiliği	332
Rukhsana Iftikhar. Socio-Cultural Legacies of Central Asia in Tuzuk -i-Baburi	337
Akramjon DEHQONOV. "Boburnoma"da Boburga zamondosh temuriy hukmdorlar portretining yaratilishi	344
Байболот АБЫТОВ. «Бабур намэ» как комплексный источник по истории востока: преимущества и проблемы	349
Muxtor MIRZOAHMEDOV. "Boburnoma"da ma'muriy-boshqaruv tizimiga doir huquqiy atamalarning qo'llanishi	356
Omonullo BO'RIYEV. "Boburnoma"da Hirotning tarixiy-geografik tavsifi	361
Батырхан БОЛАТБЕК, Кастер САРКЫТКАН. Великие наследие тюркского мира – Бабырнама и казахская духовность	366
Маҳмадшо МАХМАДШОЕВ. Таҷассуми шахсиятҳои адабӣ, илмӣ ва ҳунарӣ дар "Бобурнома"-и Заҳируддин Муҳаммад Бобур	373
Ilhom ASLONOV. "Boburnoma" kompozitsiyasi va uslubida muallif psixologik holatlarining aks etishi	384
Elmira HAZRATQULOVA. Tarixiy asarlarda valiylarga munosabat	389
Mahliyoxon TUXTASINOVA. Bobur asarlarining L. Budagov lug'atida aks etishi	401

VI SHO‘BA. ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR ADABIY-ILMIY MEROSINING FILOLOGIK ASPEKTI **PANEL VI. THE PHILOLOGICAL ASPECT OF ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BABUR'S LITERARY AND SCIENTIFIC HERITAGE**	
Baxtiyor FAYZULLOYEV. Adabiy ta’limda “Boburnoma”ni o‘rganish masalalari	406
Ne’matilla OTAJONOV. The problem of filling up blanks (gaps, lacuna) in Babur’s “Baburname” (Memoirs)	410
Otabek JO‘RABOYEV. Zahiriddin Muhammad Boburning jahon qo‘lyozma fondlaridagi asarlari haqida	416
Shuhrat HAYITOV. “Boburnoma”ning yangi tarjimalari xususida	423
Elçin İBRAHİMOV. Zahîrüddîn Muhammed Babürün “Baburname” Eserinin Türkçe’ye Katkıları	429
Marg‘uba ABDULLAYEVA. “Boburnoma” tadqiqotlar obyekti sifatida	432
Ahmet AKALIN. Türkiye'de Babür Araştırmaları: Doktora ve Yüksek Lisans Tezleri Üzerine Betimsel Bir Araştırma	438
Shaxlo NARALIYEVA, Xulkar XAMRAYEVA, Salimjon G‘ANIYEV. Qozog‘istondagi ta’lim o‘zbek tilida yuritiladigan umumta’lim maktablarida Bobur ijodini o‘rganishning innovatsion usullari	443
Jo‘ra XUDOYBERDIYEV. Boburiy xat va unda bitilgan Qur’on: topilishi, dastlabki tadqiqotlar	448
Muso TOJIBOYEV. Bobur ijodiy merosining germenevtik konsepsiyasi	455
Gulnoza JO‘RAYEVA, Farrux QULSAXATOV. “Boburnoma” asarini o‘qitishda integrativ yondashuv	459
Oysara MADALIYEVA. “Boburga oid manbalar” daftari xususida (Abdulla Nosirov, O‘zR FA ShI asosiy fondi № 13395)	455
Ozoda TOJIBOYEVA. “Boburnoma” biografik manba sifatida	469
Dilafruz MUHAMMADIYEVA. “Boburnoma”ning elektron platformasini yaratish – davr talabi	474
Sirdaryoxon O‘TANOVA. “Boburnoma”ning ozarbayjoncha tarjima-kitoblari haqida ayrim mulohazalar	481
VII SHO‘BA. BOBUR VA BOBURIYLAR SIYMOSINING ZAMONAVIY ADABIYOTDAGI BADIIY TALQINI, ADABIY TA’SIR VA IZDOSHLIK MASALALARI **PANEL VII. THE PORTRAYAL OF BABUR AND BABUR STUDIES SCHOLARS IN MODERN LITERATURE, ISSUES RELATED TO LITERARY INFLUENCE AND FOLLOWERSHIP**	
Bahodir KARIMOV. “Boburnoma” va “O‘tkan kunlar” romani qiyosiga doir ayrim mulohazalar	487
Афтандил ЭРКИНОВ. Легитимация вымысла в Кокандском ханстве при Умар-хане (1810-1822): как “Бахтияр-нама” Дакаики Самарканди легло в основу легенды об “Алтун бишик”	495
Emek Üşenmez Acceptance of the Islam by Turks and the First Translations of Qur’an in Turkic	513

To‘lqin ESHBEKOV. Xayriddin Sultonning "Boburiynoma" ma’rifiy romanida ma’rifat sarchashmasi	523
Yulduz KARIMOVA. Bobur Mirzo shaxsiyati va ijodi jadidlar nigohida	529
Sabohat BOZOROVA. Babürnâme Esasında Yazılmış Özbek Tarihî Hikayeleri	534
Azamat ZARIPOV. Bobur nazmiy an’analarining Abdulla Oripov she’riyatidagi poetik sintezi	543
TEZISLAR	
Mardon RAHMATOV. “Boburnoma” asarida kiritma iboralar	549
Shaxnoza ASQAROVA. “Alpomish” va “Boburnoma”dagi onomastik birliklar tahlili masalasi	554
Yulduz ABDULHAKIMOVA. Navoiy va Bobur ijodida masnaviy	556
Gulzoda SOATOVA. Bobur va jadidlar ijodida vatanparvarlik g‘oyalari mushtarakligi	559
Zarnigor DAVRONOVA. “Boburnomada” keltirilgan antroponimlarning o‘ziga xos xususiyatlari	**563**
Ёркиной Алтмишева. О переводе исламских юридических терминов «Бабурнаме» на русский язык	**565**
Gulsanam ABDAZOVA. “Boburning bir jumlasi” ingliz tarjimonlari talqinida	**568**
Tohirjon QOZOQOV. “Boburnoma”da Umarshayx Mirzoning poytaxti Axsining tasvirlanishi	**570**

ILMIY NASHR

ZAHIRIDDIN MUHAMMAD BOBUR MEROSINING SHARQ DAVLATCHILIGI VA MADANIYATI RIVOJIDA TUTGAN O‘RNI

uluslararo ilmiy-nazariy konferansi materiallari

Toshkent – 2023

Nashriyot litsenziyasi № 2044, 25.08.2020 y.
“Times new roman” garniturasi, kegli 14. Offset bosma usulida bosildi. Shartli bosma tabog`i 35,9.
Adadi 100 dona. Buyurtma №101

Zebo prints MCHJda chop etildi.
Manzil: Toshkent shahar, Yashnobod tumani 58-A harbiy shahrcha.
Tel.: 94 673 66 56
E.mail: kmamadaliyev@mail.ru

“Saxovati va mardligi, iste'dodi, ilm-fan, san'atga muhabbati va ular bilan muvafaqqiyatli shug‘ullanishi jihatidan Osiyodagi podshohlar orasida Boburga teng keladigan birorta podshoh topilmaydi".

Uilyam Erskin

“Bobur dilbar shaxs, Uyg‘onish davrining tipik hukmdori, mard va tadbirkor odam bo‘lgan, u san’atni, adabiyotni sevardi, hayotdan huzur qilishni yaxshi ko‘rardi. Uning nabirasi Akbar yana ham dilbarroq bo‘lib, ko‘p yaxshi fazilatlarga ega bo‘lgan”.

Javoharla’l Neru

“Bobur bunyod etgan davlat garchi bobolariniki singari bepoyon mintaqalarga yoyilmagan bo‘lsa-da, u o‘z saltanatining sultoni, buyuk imperatori darajasiga ko'tarildi. O‘z mulkida boshqaruv tizimini mahkam tutib, uni mohirlik bilan idora qildi. Bu o‘lkani 332 yil davomida mahorat bilan boshqargan buyuk sulolaga asos soldi”.

Pirimqul Qodirov

“U turli go‘zal fazilatlar, maqtovga loyiq sifatlarga ega podshoh edi. Barcha sifatlari ichida shijoat va muruvvatpeshaligi ustun kelar edi”.

Hasanxo'ja Nisoriy

www.tsuull.uz
interdep@navoiy-uni.uz

ISBN 978-9910-9964-2-9
9 789910 996429